НУБ 'Св. Климент Охридски'
РК
II 1644 bl
94
02010005224
COBISS

D., II – 1644/ dbl.

СПОМЕНИЦА

ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА

ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

1912-1937

(СА 242 СЛИКЕ У ТЕКСТУ 3 СЛИКЕ И 1 КАРТОМ У ПРИЛОГУ)

УРЕДНИК
АЛЕКСА ЈОВАНОВИЋ
ПРЕТСЕДНИК ОДБОРА ЗА ПРОСЛАВУ

1 9 3 7
СКОПЉЕ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

Претседник
АЛЕКСА ЈОВАНОВИЋ

Секретар
МИРКО ЈОВАНОВИЋ

Чланови
Д-р ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ
Инж. ЉУБА МАРКОВИЋ
Д-р СЛОБОДАН ПАЛАМАРЕВИЋ
Д-р МИЛИВОЈ ПАВЛОВИЋ

Технички уредник
проф. СТЕВАН ВАСИЋ

Нацрт јубиларне медаље,
са насловне стране, израдила
НАДА ДОРОШКИ

Штампарија „Јужна Србија"
МИЛАНА Ђ. ИЛИЋА
Скопље, Кеј Краља Александра број 46

Његово Величанство Краљ Петар II

Витешки Краљ Александар I Ујединитељ

Краљ Петар I Велики Ослободилац

НА ВАРДАРУ

од Војислава Илића
(*1862 — † 1894)

Суро, вечито стење гордо се у небо диже;
Над урвинама тавним орли се с облаком боре.
А доле са страшним шумом Вардар се пени, и стиже
И пада кроз уске кланце у сиње Јегејско Море.
О вали, о реко српска! Столећа тако се губе,
И као талас тону у море вечности тавне.
Ал' твоје бисерне капље камена подножја љубе
Где споменици стоје народне прошлости славне.
Али ће, к'о рајски феникс, синути слобода мила;
И ја ћу стајати ведар где сада погружен стојим,
И наш ће ор'о бели широко развити крила
Над урвинама твојим.

ПРЕДГОВОР

Јужна Србија, колевка наше државности и велике културе из доба Немањића, пуна је очуваних споменика: цркава, манастира, јединствених фресака, слика и других трагова. У њој је цветала некада најнапреднија словенска књижевност упоредо са благостањем које се подизало поред осталога и домаћом експлоатацијом рудокопа на које странци са дивљењем и данас наилазе. У њој се најбоље види оно што би наша нација дала општечовечанској култури да није у своме развитку била прекинута најездом Турака.

Тада Јужна Србија, заједно са другим нашим областима, пада у тешко ропство које траје пуних пет векова. Под мрачним игом од онога доба наш народ се борио да очува себе и своју веру, на коју је завојевач свирепо насрнуо, како би за одржавање своје власти над подјармљеним народом бар у наметнутој вери имао неког ослонца. У устанцима које је подизао као прото против ових насиља, наш народ је немилосрдно сатиран. У последње време централна турска власт шила је на руку чак и разним туђинским пропагандама међу нашим потлаченим народом, неби ли му и на тај начин разорила душу и вековне традиције. Прошавши кроз разноврсна искушења, Јужна Србија, — сва измучена, расељена и крвава, — једва је дочекала 1912 године своје ослобођење.

Данас, после двадесет пет година слободна живота у старој заједници, она је сва срећна. Иако овај временски размак у историској перспективи не представља довољно велики отсек, очевидно је да се она вратила свом некадањем стваралачком раду у свима правцима. Очигледни њени напретци и у материјалној и у духовној култури то несумњиво потврђују.

Отуда се, одмах при организовању Одбора за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, сматрала као

неопходна дужност: да се у једној споменици прикаже овај напредак. На једном месту Правилника о овој прослави каже се: „За ову свечаност треба да се припреми једна јубиларна књига о Јужној Србији... Свако питање у овој књизи треба да се обради на научној основи, исцрпно и објективно, тако да ова књига постане огледало нашег културног деловања и требник за сва обавештења о овој области. Да би се отклониле заблуде које постоје о овој нашој области у иностранству и да би се показало право стање и наш културни рад, потребно је да се ова књига преведе и штампа на страним језицима (енглеском, француском, немачком)[a]. Уз остале одредбе Правилника, ту се у техничком погледу захтева да се споменица штампа на финој хартији са потребним илустрацијама и да се штампање изврши у Скопљу.

За издавање ове јубиларне књиге у Извршном одбору је организована нарочита секција која ће одредити шта све она треба да садржи. У секцију су ушли професори факултета и средњих школа у Скопљу. Поменутим одредбама Правилника дат је оквир и указан пут за рад на Споменици. У том погледу олакшан је посао њеном уреднику. Али су настале друге тешкоће које су показале да за кратко време од годину дана није лако потпуно хармонично испунити тај оквир. Секција је пре свега решила питање о саставу Споменице, да би она одговорила своме двоструком задатку: колико да пружи верну слику земље и народа у јасном огледалу неумитне науке и истине, толико и да истовремено прикаже сав напредак који је ова покрајина постигла за ово кратко време у своме слободном националном животу. Затим је Секција за споменицу утврдила и њен садржај по свима гранама људске радиности.

Да би Споменица представљала хармоничну целину, за сваку тему прописан је, по њеној важности, простор на коме ће се њен предмет изложити збијено на научној основи. За сваку тему вршен је избор писаца међу познатим стручњацима. Првенство је у том погледу давано онима који су рођени у Јужној Србији. За сваку тему навођено је више писаца да бисмо се у случају отказа једног обратили другима. Свакоме од ових достављена је тема, означен простор и рок за предају рукописа. Сви су умољени за одговор да ли се примају обраде теме или се ма из којих разлога ње не могу прихватити.

Иако на први поглед лак, овај посао није ишао нимало глатко. Уредништво је морало савлађивати велике тешкоће. Из-

весна од господе којима смо се овога ради обратили одговорила су да се радо примају те дужности, док другу, поред свих настојања, нисмо могли пронаћи. Овима је тражена замена. Било је случајева да су нам, због непредвиђених околности, отказала сарадњу лица која су већ била дала свој пристанак. Најтеже су пали откази који су дошли много касније од остављеног рока за предају рукописа, као и они прилози који нису стигли ни до тренутка кад су се морали слати у штампарију ради слагања. Због тога ће у Споменици, према утврђеном садржају, бити неких малих празнина. Најзад, неким су радови враћени било на прераду или допуну, било ради сагледавања у смислу замисли Споменице, било ради скраћивања. Али се дешавало и то да се рад морао примити онакав какав је стигао, јер време више није допуштало да се врше икакве измене. Услед тога, у Споменици ће бити радова који у свему неће одговарати датим упутима за њихову обраду.

Но и поред тога Споменица одговара основној замисли. И с обзиром на најважније гране наука и с обзиром на свестрани живот Јужне Србије, она чини утисак потпуности и целине. Оно што о њој као јубиларној књизи ослобођења треба нарочито унапред напоменути, то је да су чланци уколико је њихов предмет допуштао рађени у пресеку пре и после ослобођења, како би се видније истакла разлика народног живота у ропству и у слободи. Али због недостатка појединих података о овој нашој покрајини, као целини, то није било могућно увек постићи. Јер Јужна Србија у склопу наше државе не чини посебну административну јединицу. Она је разђељена на више бановина, од којих Вардарска бановина захвата њен највећи део. С друге стране, Вардарској бановини припада знатан део слива Јужне Мораве који је ослобођен још 1878 године. Због овакве административне поделе тешко је било издвојити из државне целине и из појединих бановина извесне статистичке и друге податке за документацију појединих тема. У тим случајевима писци су се држали или главних линија или су се послужили подацима за Вардарску бановину.

На завршетку, у име Уређивачког одбора, захваљујем свима сарадницима на труду чија се величина на основу њихових састава често и не може правилно оценити. Благодарећи њиховим напорима, ова књига, верујемо, ући ће у широке слојеве нашега народа и допринеће да сви упознају овај крај и његову прошлост, да упознају народни живот у свима његовим манифестацијама,

Из њиховик прилога видеће се да су многи проблеми решени, али ће се у исто време осетити и уочити и проблеми које треба тек решавати. Она ће, дакле, бити и подстрек за нове напоре, како би ова наша покрајина достигла што веће благостање, онакво какво она заслужује и по својој улози у нашој народној прошлости, и по своме значају у нашој народној данашњици, и по својој вредности за нашу народну будућност.

УРЕДНИК

СПОМЕНИЦА

ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА

ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД Д-РА ВОЈИСЛАВА С. РАДОВАНОВИЋА

УВОД

Између разних покрајина у нашој држави, пространој Југославији, као и између различитих области и земаља у осталој Европи и другим деловима света, једне су између њих већег а друге мањег *геополитичког значаја:* једне од јачег а друге од слабијег политичког и економског интереса, једне бурнијег а друге мирнијег историског и културног развитка, једне вечито у првоме плану и на ударцу а друге стално у позадини и запећку народног политичког и економског стремљења, историског и културног струјања. У области и земље прве врсте, оне које су већег геополитичког значаја и изложености, привредне политичке и економске важности, узбурканог историског и културног развитка, спада и *Јужна Србија.*

Већ и сама њена ранија историскогеографска имена *Стара Србија и Македонија,* од *пре једне четврти столећа* у склопу наше државе сједињена у нови политичкогеографски појам *Јужна Србија,* који је онда настао *ослобођењем ове старе српске земље на југу из петвековног ропства под пређашњим Турским Царством,* опомињу на њен нарочити геополитички значај. Јер ова два ранија имена, Стара Србија и Македонија, својом историском садржином славне традиције из времена Душановог Српског Царства и Александровог Македонског Царства, чије су се територије у у оном великом временском размаку од старога српског па до далекога пресловенског доба спајале и прожимале у средњем и доњем Повардарју, указују на особити геополитички значај Јужне Србије још и из њене старије, средњевековне, као и најстарије, античке историске прошлости.

Тај *нарочити геополитички значај Јужне Србије одређен је самим њеним географским положајем у јужноме делу Моравско-Вардарске Удолине, где она са Северном Србијом или Шумадијом у њеноме северном делу чини једну јединствену географску целину,* колико *природну, саобраћајну и привредну,* толико *културну, етничку и историску,* на оном великом простору и путу

од Београда на средњем Дунаву на близу *до Солуна у Егејском Приморју, од главне северне* на *до главне јужне капије Балканског или Јужнословенско-Грчког Полуострва. А та велика и јединствена моравско-вардарска географска целина дуж ове главне средњебалканске меридијанске удолине и полуострвске уздужне комуникације по својој природи и историској улози представља* уједно колико *централну и најважнију област читавог јужнословенског полуострвског трупа, са главним балканским територијалним језгром у своме средишњем делу око Скопља на горњем Вардару,* толико и *главну геополитичку осовину у историском развоју и животу како старе српске тако и савремене нам југословенске државе.*

Улазећи у *географске основе Јужне Србије*, у *основне особине земље и народа* ове покрајине, чије су *главне географске црте* одређене самом њеном *природом, човеком и културом*, нас у овом случају, поводом двадесетпетогодишњице ослобођења ове старе српске земље на југу, у првом реду интересују њене *главне геополитичке основе.* А ове би, поред опште географске карактеристике *области, границâ и положаја*, сачињавала с једне стране њена *географска улога у историском развоју нашег народа*, а с друге стране њен *географски значај у саставу данашње нам државе.*

I

ГЛАВНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ

1. ОБЛАСТ, ГРАНИЦЕ И ПОЛОЖАЈ

а) Област

И по своме имену, и по својој територији, *области Јужне Србије* претставља један нови политичкогеографски појам, који је на старим геополитичким основама настао тек у најмлађем историском развоју наше државе, доскорашње Србије а данашње Југославије. Састављена из *новоослобођених крајева Старе Србије и Македоније*, који су после балканских ратова 1912—1913 и букурешког мира 1913 године *присаједињени* ондашњим *двема слободним српским краљевинама Србији и Црној Гори, Јужна Србија* је обухватила највећи део ових двеју главних историских области у дотадашњој Европској Турској. А при ондашњој коначној ликвидацији некадашњега великог Турског Царства на Балканском Полуострву и у осталој Југоисточној Европи, ове су две *на средњем Вардару здружене историске области, Стара Србија на северу а Македонија на југу,* на простору од границâ онда слободне Србије и Црне Горе као и аустроугарском инвазијом тек анектоване Босне са Херцеговином, од Новопазарскога Санџака преко Косова Поља и Метохије, Повардарја и Пострумља, на све до обалâ Егејскога Мора и Бистрице према Грчкој, Црнога Дрима према Арбанији и Месте према Тракији, захватале укупно *пространство од 74.709*

км^2. И онда, 1912, *ослобођеним крајевима у овој старој српској земљи на југу*, као и од краја светскога рата, 1918 године, припојеним још и Струмичким срезом, *чијим су областима Турци на пет столећа раније завладали тек преко српских одбранбених катастрофа на Марици и на Косову, Јужна Србија* је унела у састав данашње нам државе *територију од 46.085 км*^{2}, док је *остатак Македоније* на крајњем југу и истоку *од 28.624 км*^{2} површине, иако још и онда и тамо у већини насељен јужнословенским живљем, већим делом припао *Грчкој* а само једним малим делом и *Бугарској*.

У оно време, одмах *иза ослобођења 1912 године, Јужна Србија* је мањим делом (ондашњим окрузима: Пљеваљским, Бијелопољским, Беранским и Метохиским, као и од ових преко Васојевића око Андријевице с друге стране старе црногорске границе одвојеном Плавско-Гусињском Облашћу), *површином од 5.860 км*^{2}, била *ушла у састав* ондашње *Краљевине Црне Горе* (дотле простране свега 9.300 км^2). А истовремено је већим делом (осталим ранијим окрузима: Пријепољским, Рашким, Призренским, Звечанским, Косовским, Скопским, Тетовским, Кумановским, Брегалничким, Тиквешким, Битољским и Охридским, заједно овде рачунајући са доцније, иза светскога рата, припојеним Струмичким срезом), *пространством од 40.225 км*^{2}, била *ушла у састав Краљевине Србије* (дотле, такође заједно рачунајући са послератним незнатним исправкама границе код Неготина на Тимоку и око Цариброда и Босиљграда, велике 49.950 км^2). Тиме су *ове две дотле једине слободне српске земље по величини биле скоро удвојене:* укупно *Црна Гора 15.160 км*^{2}, а *Србија 90.175 км*^{2}. Али, што је по ове као и остале *дотле политички распарчане српске земље* било и од највећег геополитичког значаја, онда су ове две још од обнављања њиховог државног живота иза турске најезде стално раздвојене српске земље *самом Јужном Србијом*, непосредно преко дотадашње »политичке земљоузине« у Новопазарском Санџаку, на тлу Старе Рашке, коју је Аустроугарска дотле држала поседнуту на главноме путу из Босне ка југоистоку ради даљег продирања у срце Балкана и на Блиски Исток, после једновековног државног развоја Карађорђеве Србије а столећима очуваног самосталног живота малене Црне Горе, најзад *територијално сасвим сједињене*. А тиме су, *ослобођењем Јужне Србије и њеним уједињењем са Северном Србијом или Шумадијом* на једној *и Црном Гором* на другој страни, *са укупном сједињеном територијом од 105.335 км*^{2}, уствари још онда, *пре једне четврти столећа, ударени били главни темељи и више но двогубо већој данашњој Југославији* (пространој 247,542 км^2).

б) Границе

Оваквим *најмлађим историским развојем на старим геополитичким основама*, коначним ослобођењем ове старе српске земље на југу из турскога ропства 1912 године, *границе Јужне Србије*

су у основи *политичкогеографски одређене.* Како је *Јужна Србија,* као и већина осталих главних историских области Југославије, све управо изузев сâмо Босну, *извична покрајина* наше државе, њене су *границе у политичком погледу двојаке:* оне на северној и северозападној страни, према Северној Србији, Босни са Херцеговином и Црној Гори, *унутрашње или међусобне,* на додиру и узајамном прожимању са другим српским земљама на овим странама; а оне на југозападној, јужној и источној страни, према Арбанији, Грчкој и Бугарској, *спољне или иноземне,* на свеукупној државној граници наспрам суседних држава на оним странама.

Прве од ових, *унутрашње или међусобне границе,* пре ослобођења *Јужне Србије* последње државне међе на тим странама дотадашњег заостатка Турскога Царства на Балканском Полуострву, претстављају историкогеографске линије које пресецају један и исти територијални, како природни и привредни, тако етнички и културни, организам свеукупне старе српске земље, а тиме, у још ширем обиму, и данашње велике југословенске земље. Те границе претстављају управо *историске успомене у новијем геополитичком развоју дотле распарчаних српских области око ових ранијих политичкогеографских линија које су,* на дуже или краће време пре тога, *раздвајале територије четирју главних околних српских земаља: Босне са Херцеговином* на северозападу, под бившом Аустроугарском, *Старе Србије са Македонијом* на југоистоку, под дотадашњом Европском Турском, ових двеју дотле подјармљених српских земаља на последњем територијално-политичком додиру једнога доскорашњег империјалистичког средњеевропског царства и једнога старог завојевачког предњеазијског царства; *Северне Србије или Шумадије* на северу, *Црне Горе или Старе Зете* на југозападу, ових двеју дотле једино слободних а раздвојених српских земаља и изнова самониклих краљевина.

Те *унутрашње или међусобне границе Јужне Србије,* у главним цртама обележене, биле би следеће. *Према Северној Србији* стара турска граница Старе Србије, као међа данашње Јужне Србије имала је овај правац: полазећи са истока од бивше тромеђе са Бугарском на планини Патарици (1705 м), — где је после светског рата исправком бугарске границе на тој страни Северној Србији придодата и стара српска гранична област Крајиште (Босильградски срез), која се старом турско-бугарском границом преко Дукат-Планине (1829 м) на развођу Пчиње и слива Струме такође додирује са Јужном Србијом, — па идући одатле развођем између Пчиње на јужној и јужноморавских притоцица у Врањском Пољу на северној страни, пресецала је долину Јужне Мораве, на природном споју Северне и Јужне Србије у великој Моравско-Вардарској Удолини изнад самог Ристовца; одатле је кривудаво у северозападном правцу, преко побрђа Св. Илије (1270 м), Китке (1154 м) и Крша (1107 м), преко преседлинâ Мердара (645 м) и Преполца (873 м), водила развођем између Биначке Мораве и Лаба на јужној и Ветернице, Јабланице и Топлице на северној страни, да би пла-

нинеки гребен Копаоника превалила у његовом нижем делу на јужној страни преко Пилатовице (1703 м), а долину Ибра, на другоме главном удолинском споју Северне и Јужне Србије, у косовској варијанти велике Моравско-Вардарске Удолине, пресекла код самога ушћа реке Рашке изнад истоимене вароши; а одатле је, и даље стално у истом северозападном или динарском правцу, преко планинâ Голије (1833 м) и Јавора (1520 м), водила развођем између рекâ Рашке и горњег Увца на јужној и доњег Ибра и Моравице на северној страни, да би код Кокиног Брода сишла на Увац и одатле његовом кањонском долином до оштрог му лакта изнад ушћа у Лим довела до бивше тромеђе с анектованом Босном. Овако обележена стара турска граница Старе Србије према Северној Србији, којом је граница Јужне Србије на северној страни политичкогеографски одређена, као ранија политичкогеографска линија живи и данас као граница средњих административних јединица у управној и самоуправној подели наше државе (на општине, срезове и бановине, од којих су овом последњем, највишем и главном ступњу административне поделе раније претходиле области и још раније окрузи као највеће административне јединице). Отуда је она и данас *северна граница свих северних срезова Јужне Србије, на северносрбијанској страни*, идући у истоме правцу од истока: Кривопаланачког (среско место Крива Паланка), Прешевског (Прешево), Гњиланског (Гњилане), Лапског (Подујево), Вучитрнског (Вучитрн), Митровичког (Косовска Митровица), Дежевског (Нови Пазар), Сјеничког (Сјеница), Нововарошког (Нова Варош) и Прибојског среза (Прибој на Лиму).

Према Босни са Херцеговином, иза њихове аустроугарске окупације и затим анексије, последња турска граница Старе Србије, уједно као дотадашња граница Новопазарског Санџака на тој страни, била је следећа: од поменуте бивше тромеђе код лакта изнад ушћа Увца у Лим са североистока, преко реке Лима на планину Бић (1345 м) и одатле кривудавом линијом стално у југозападном правцу, супротно току горње Дрине и на удаљењу око 20 км скоро паралелно са њеном попречном долином, сасвим управно на динарски планински правац, стара граница води преко Метаљке (1388 м) и Љубишње (2238 м), између ових двеју планина пресецајући долину Ћотине скоро на средокраћи између Пљеваља у њеном средњем току и Фоче на њеном ушћу у Дрину, да би одмах с друге стране Љубишње сишла у најдубљи део кањона реке Таре, између Обзира (1869 м) на овој и Дурмитора (2522 м) на црногорској страни, достижући тамо и бивши тромеђу са Црном Гором. Ова стара турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије према Босни са Херцеговином живи и данас као *западна граница двају најзападнијих срезова Јужне Србије* на босанско-херцеговачкој страни: поменутог Прибојског среза на северносрбијанској и Пљеваљског среза (Пљевља) на црногорској страни.

Најзад, на трећој страни, *према Црној Гори*, последња турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије као међа

данашње Јужне Србије ишла је овим правцем: од бивше тромеђе на Тари под Дурмитором уз каньонску долину ове реке динарским правцем све до њеног лакта код Мојковца, да би одатле и од развалина старога града Брскова и даље у истом југоисточном правцу, преко планине Бјеласице (2116 м), ниже Трепче а више Берана пресецала долину Лима, а онда испред Ругова у североисточном делу Проклетијâ завојицама поново се враћала на леву страну долине Лима на средокраћи између Плава на старој турској и Андријевице на старој црногорској страни, остављајући изван старе црногорске границе целу Плавско-Гусињску Област у самом изворишту Лима, ма да је овај изворишни предео ове реке око Плавског Језера још на берлинском конгресу био номинално додељен ондашњој Кнежевини Црној Гори. Ова последња бивша турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије према Црној Гори такође највећим делом и данас живи као *граница крајњих срезова Јужне Србије на црногорској страни*, и то као јужна граница поменутог Пљеваљског среза као још и Бијелопољског (Бијело Поље) и Беранског (Беране), а као западна граница Пећког среза (Пећ), док је сама Плавско-Гусињска Област, са двема варошима, Плавом и Гусињем, и са већим бројем села у изворишту Лима (остављајући Врмошу, као део Климената, при коначном разграничењу, Арбанији), ушла у састав Андријевичког среза (Андријевица) у старијој црногорској граници, сачињавајући његову јужну, јасно издвојену половину (среска испостава Плав).

Спољне или иноземне границе Јужне Србије, окренуте *према трима суседним балканским државама*, на југозападу према *Арбанији*, на југу према *Грчкој* и на истоку према *Бугарској*, имају веома знатан удео у међународним односима наше земље. Између свих ивичних покрајина у нашој земљи, само се још једна, чак на супротном, северозападном крају Југославије, Словеначка, као и Јужна Србија на њеном југоисточном крају, граничи са трима суседним државама, она тамо са двема средњеевропским (Мађарском и Аустријом) и једном јужноевропском (Италијом), док се све остале периферне покрајине, — а све су покрајине у нашој земљи уопште такве изузев Босну, — додирују свега са по једном или највише са по двема суседним државама. Такав исти *иноземни геополитички однос* остаје и ако бисмо на место историских покрајина метнули данашње главне административне области, бановине; у томе случају од свих девет главних савремених политичких области наше земље само се Вардарска и Дравска бановина, — прва највећим делом на тлу Јужне Србије а друга на тлу Словеначке, — граниче са по трима суседним државама, док спољне границе свих осталих пет периферних главних области, Моравске, Дунавске, Савске, Приморске и Зетске бановине, додирују свега по једну или највише две суседне државе, да би најзад Дринска и Врбаска бановина, обе највећим делом на тлу Босне као средишње динарске покрајине и средишње области целе наше земље, остале централног или унутрашњег положаја.

Једина између свих покрајина Југославије посредујући, дакле, својим спољним границама према свима трима околним балканским државама, према Арбанији, Грчкој и Бугарској, *Јужна Србија* је *за међубалканске односе наше земље*, и иначе *првенствено балканске државе*, несумњиво *од највећег геополитичког значаја*. Притом је Јужна Србија, као јужни део Моравско-Вардарске Удолине, својим спољним границама на југу *истовремено и једина посредничка област између наше државе и Грчке са Егејским Морем*, на које је наша земља, иако јадранска држава, бар толико, једним веома знатним делом, географски упућена колико и на Јадранско Море, онако исто као што је и Бугарска, као друга главна земља јужнословенског континенталног трупа Балканског Полуострва, на ту страну, иако приморска држава, географски упућена као и на само Црно Море, ма да је и она као и наша држава изнад ушћâ својих егејских река од Егејског Мора политичкогеографски отсечена и насупрот природном географском положају и простирању на тој страни сасвим недовршена.

Ове би *спољне или иноземне границе Јужне Србије*, уједно као *државне границе*, преко којих наша земља, не само првенствено већ и главна балканска држава, долази тако у непосредан додир и дотицај са свима осталим земљама самога Балканског Полуострва, биле следеће. *Према Арбанији:* од крајњега северног кљуна арбанске границе кроз Ермошу у највишем изворишту Лима, у неколико цикцак-прелома у југоисточном правцу преко Проклетијâ (2656 м) и Паштрика (1983 м), развођем између Лима и Белога Дрима на српској и главнога Дрима на арбанској страни; затим преко саме долине Белог Дрима скоро на средокрађи између Призрена на српској и ставâ са Црним Дримом код Љум-Куле на арбанској страни, остављајући сада тамо, под Арбанијом, стари српски Зетски Пут дуж и около главнога Дрима заједно са старом српском престоницом Зетскога Краљевства у Скадру на Бојани; одатле, са пресечене долине Дрима и најкраћег природног попречног пута на Медовски Залив и Јадранско Море, арбанска граница окреће у јужни правац, иде преко Коритника (1894 м), пресеца средњи ток реке Љуме, остављајући у њеном изворишту на овој страни старе српске шарске жупе Гору и Опоље, док на арбанској страни остаје поарбанашена српска жупа Љума, а затим се пење преко Кораба (2764 м) и Дешата (2374 м), да би се ниже ушћа Радике и испод Дебарске Бање спустила на Црни Дрим; одавде, и даље у јужноме правцу, граница иде уз Црни Дрим до наспрам самога ушћа Радике, остављајући на арбанској страни стару српску област Голо Брдо, затим се креће само нешто изнад обале Црнога Дрима, колико да би друму Дебар—Охрид оставила пролаза, тако све до Луковске Клисуре; одавде се арбанска граница дохвата венца Јабланице (2257 м) и на њеном јужном крају, у близини преседлине Ћафа-Сане (931 м), а преко високог карсног поља Локов (1000 м), на пролазу старога Драчко-Битољског Пута, најзад се спушта јужно од Радожде на западну обалу Охридског Језера (695 м), задирући тиме и у ову област најстарије словенске балкан-

ске хришћанске културе; остављајући на арбанској страни Лин са полуострвом Трепетом, Подградец и још нека стара српска насеља на југозападној обали језера, такође и читаву српску област Мокру у њеном залеђу преко Мокрањске Планине у изворишту Шкумбе, као и басен Маличког Језера са целом котлином Корче (Горице) и Билиштâ у изворишту Девола даље на југу, граница пресеца Охридско Језеро у правцу Св. Наума на његовој крајњој југоисточној обали; најзад, остављајући овај манастир са суседним селом

Фот. д-р Л. Марић

Сл. 1. — На крајњем југу Јужне Србије, на самој граничној линији спрам Грчке, на највишем врху Кајмакчалана, спомен-црква Краља Александра I, на вратима слободе и јединства Југославије, са посветом Великог Краља палим ратним друговима: »Мојим дивјунацима, неустрашивим и верним, који грудима својим отворише врата Слободи и осташе овде као вечни стражари на прагу Отаџбине!«

Љубаништем на српској страни, арбанска граница води одатле у источном правцу преко гребена Галичице (2255 м) и у њеном источном подножју, прелазећи преко преседлине Стење (950 м) у близини главног седла Превтис (1090 м) на путу Битољ—Корча, силази низ полуострво села Коњског да би се јужно од Коњског Залива спустила на западну обалу Преспанског Језера (853 м), одакле ваздушном линијом тачно у јужноме правцу допире до

једне математичке тачке на језеру одмах југозападно од острва Св. Петра као тромеђе са Грчком.

Према Грчкој граница Јужне Србије као државна била би следећа: од ове језерске тромеђе, остављајући острво Св. Петра на североистоку од ње на српској страни, граница најпре иде ваздушном линијом тачно у источном правцу до источне обале Преспанског Језера јужно од села Дупена, да би сем јужног дела овога главног језера званог Голема Преспа, раздељеног на тој страни на

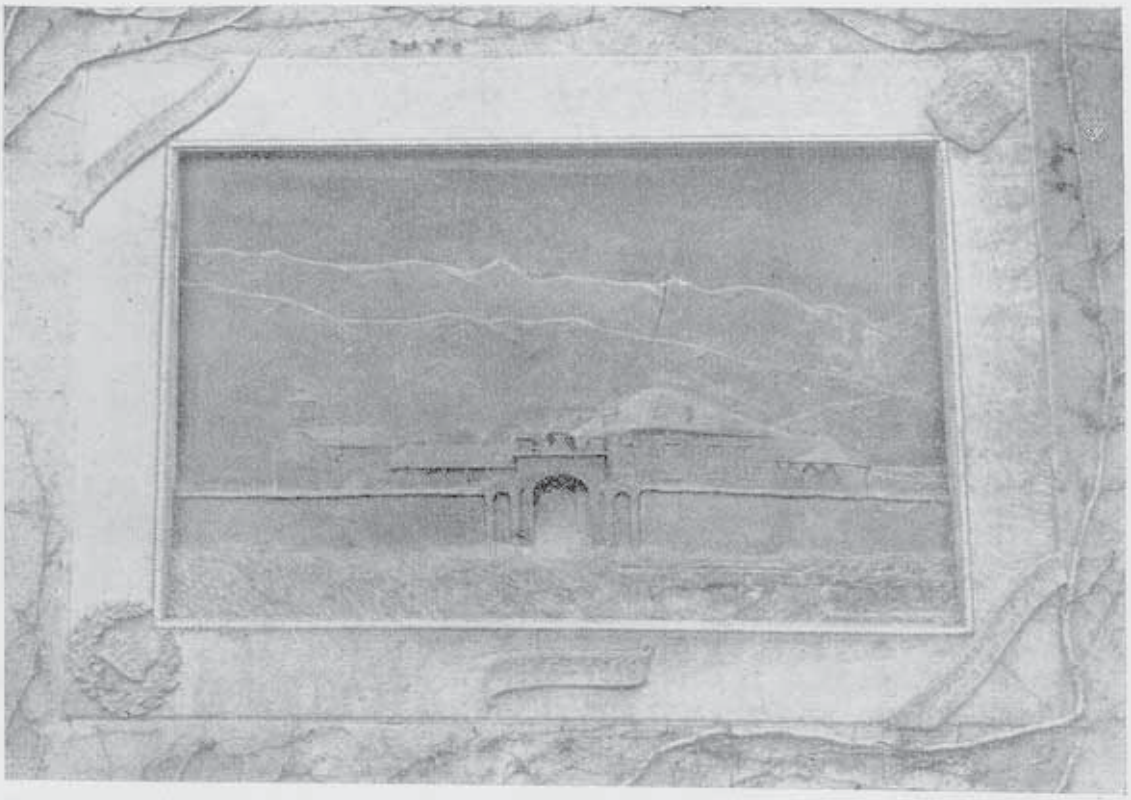

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 2. — Двогодишња престоница Краљевине Србије у селу Бачу под Кајмакчаланом, прва српска престоница на тлу Јужне Србије после пада у турско ропство, чија се бакарна плакета налази на фасади летњег дворца Краља Александра I на Опленцу, у спомен на »Малу Србију« из међувремена од кајмакчаланске победе 1916 до добропољског пробоја Солунског фронта 1918 године.

Арбанију и Грчку, оставила на грчкој страни и цело језеро Малу Преспу са острвом Аилом, где је јужнословенско Самуилово Македонско Царство имало једну од својих главних престоница; одатле грчка граница, и даље у источном правцу, прелази масив Перистера (2600 м), у његовом нешто нижем јужном делу, преко Ржане (2330 м), затим пресеца Битољско Поље јужно од Кременице и Бача, да би с оне стране села Живојне и Совиња и преко Сталковог Гроба (1876 м) и Сталковог Заба (2227 м) достигла до Краљеве Цркве на Кајмакчалану (2521 м), остављајући на грчкој страни

јужни део Битољског Поља заједно са Леринским Пољем у његовом продужењу на југу велике равнице Пелагоније, из које на тој страни, преко преседлине Кизли-Дервент (769 м), изводи стари Драчко-Битољски Пут на Островско Језеро и даље ка Солуну; одатле грчка граница води у североисточном правцу даљим гребеном планине Ниџе, преко Сокола (1822 м) и Козјака (1814 м), на гребен Кожуфа (2138 м), а затим јужно од влашког села Хуме у источном правцу спушта се на Вардар јужно од Ђевђелије а изнад његовог улаза у Циганску Клисуру, пресецајући ову главну долину Јужне Србије испред самога њеног излаза у Солунску Кампању и Солунски Залив као природни завршетак целе Моравско-Вардарске Удолине; одавде кривудаво у североисточном правцу грчка граница достиже најјужнију тачку на обали Дојранског Језера (148 м), остављајући на супротној страни не само најнижи доњи ток и ушће Вардара као најзначајнијег дела Моравско-Вардарске Удолине већ и све остале старе словенске пределе у Јужној Македонији; пресецајући Дојранско Језеро ваздушном линијом скоро у северо-североисточном правцу, при чему нешто већи западни део језера остаје на српској страни, грчка граница се са његове северне обале у истом правцу пење на гребен Беласице код Лиђи-Бунара (1473 м), да би одатле окрећући у источни правац самим гребеном код врха Поља (1880 м) најзад достигла тромеђу са Бугарском.

И, најзад, граница Јужне Србије као државна *према Бугарској* била би овако обележена: од поменуте тромеђе са Грчком на историској Беласици, где је византиском победом запечаћен покушај јужнословенског јединства под вођством старих Самуилових Македонских Словена, бугарска граница у северном правцу пресеца долину Струмице у српској средњевековној жупи Кључ испод града Струмице, престонице последњег српског господара на овој страни пре турске најезде, Костандина Дејановића Жеглиговца; одатле преко средњег и нижег дела Ограждена (1471 м) бугарска граница иде у истом северном правцу на Кадијицу (1932 м), одакле даље у северозападном правцу, стално на развођу Струме и Вардара, води најпре осталим гребеном Малешких а затим и Осоговских Планина (2252 м), чинећи овим делом уједно између свих осталих и најприроднију спољну границу Јужне Србије не само као политичкогеографске и историске већ и као праве природне области; најзад, преко преседлине Деве-Бајир (1191 м), на пролазу пута од Куманова са старог Жеглигова за историски српски Велбужд а данашњи Кустендил, чије су име турски освајачи дали по последњем српском господару и тих крајева Костандину Дејановићу Жеглиговцу, који је сем Струмице и овде имао своју престоницу, бугарска граница достиже до раније поменуте Дукат-Планине (1829 м), на претходно обележеној међи Кривопаланачког и Босиљградског среза, на међуспојној граници Јужне и Северне Србије.

б) Положај

Претходно означеном *облашћу*, као и иза тога обележеним *границама, од саме природе одређени географски положај Јужне Србије*, иако умногоме *политичкогеографски измењен*, веома је значајан, један од најважнијих између свих других српских и југословенских као и осталих балканских земаља. И управо *на томе изванредном географском положају Јужне Србије и почива* онај *њен* напред истакнути *необичан геополитички значај и изложеност, привредна политичка и економска важност, узбуркани историски и културни развитак.*

У облику неправилног трапезоида сва *издужена у југоисточном или динарском правцу* (ваздушном линијом: Прибој на Лиму—Скопље—Ђевђелија, *дуга 365 км*), *Јужна Србија* је у томе правцу *све шире просторанства што се даље одмиче југоистоку*, и то стално са извесном правилном поступношћу: почевши од бивше »политичке земљоузине« *Новопазарског Санџака* као језгра *Старе Рашке* у области пространих и високих динарских планинских површи *Старога Влаха* на крајњем северозападу (у тамошњим границама, на ваздушној линији: кањон Таре—Пљевља—кањон Увца, *широка свега 60 км*); одатле преко *Косовске Старе Србије* у пределима великих котлина *Метохије, Косова Поља и Горње или Биначке Мораве* у залеђу најдубљег прегиба балканске обале Јадранског Мора у Медовском Заливу, у тектонским ракљама на великом сутоку двеју млађих западнобалканских планинских система, динарске и шарско-пиндске, и на додиру њихових према североистоку повијених високих планинских изданака, Проклетијâ на северозападној и Шар-Планине на југоисточној страни метохиске потолине, са разломљеним планинским пласама старе масе родопске системе око косовске потолине и њених према североистоку у правцу медовско-метохиске тектонске линије издужених ивичних депресија, са Копаоником изнад Лаба на северозападу и Скопском Црном Гором изнад Горње Мораве на југоистоку (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Призрен—Урошевац—Гњилане, *широка 110 км*); затим преко *Скопске Старе Србије*, у области котлинâ и масивâ *горњег Повардарја*, у своме *средишњем делу око Скопља* (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Гостивар—Скопље—Крива Паланка, *широка 160 км*); и, најзад, до *Македоније* на крајњем југоистоку, у области тектонских потолина и планинских масива старе масе *средњег и доњег Повардарја*, са ивичним пределима *Преспанског Језера и великих језера* у његовом изворишту на граници шарско-пиндске системе, на једној, и *Струмице* у области праве родопске масе, на другој страни (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Радожда на западној обали Охридског Језера—Охрид—Прилеп—Неготино—Радовиште—Берово, *широка чиставих 210 км*).

Али, *поред карактеристичног динарског правца у* оваквом њеном *пружању целокупном* јој *дужином према обсегу и границама политичкогеографски одређеним (на* поменутом ваздu-

шном *удаљењу од читавих 365 км*, од Прибоја на Лиму преко Скопља до Ђевђелије), *динарски или југоисточни правац пружања Јужне Србије као главни уједно је одређен и самом највећом тектонско-морфолошком линијом ове области*. Овај је *само једним делом у кривудавој меридијанско-динарској удолини с Мораве на Вардар*, уз Прешевску Моравицу преко прешевског пољског развоја низ Кумановску Реку и Пчињу у меридијанском, а даље низ Вардар у динарском правцу (ваздушном линијом, од Ристовца на Јужној Морави до Ђевђелије на Вардару, *на удаљењу од 155 км*). Иначе је ова *велика тектонско-морфолошка линија Јужне Србије сва у скоро потпуно правој динарској црти дуж удолине са Ибра на Вардар, уствари главне варијанте Моравско-Вардарске Удолине*: уз долину Ибра и Ситнице преко косовског пољског развоја низ Неродимку, Лепенац и Вардар (ваздушном линијом, од вароши Рашке на Ибру преко Скопља до Ђевђелије, *на удаљењу од 280 км*). *У правцу ових двеју великих удолина* према југоистоку *код Скопља сједињених*, и главне са Јужне Мораве преко прешевског пољског развоја на Вардар, и њене варијанте са Ибра преко косовског пољског развоја на Вардар, *Јужна Србија се својим југоисточним крајем низ долину Вардара сасвим блиско примиче Егејском Приморју*, те би на тој страни управо *њен природни завршетак, као део њене праве географске целине, била Солунска Кампања са Солунским Заливом*.

У оваквом *облику и пружању*, својим *средишњим делом, око изоловане и распрострте планинске масе Скопске Црне Горе*, дејством тектонских удолина, вододелничких повија и речних пробојница *скроз повезаним и наоколо отвореним посредничким потолинским пределима Косова Поља и Горње Мораве, Прешевске Моравице, Жеглигова и Скопске Котлине, Јужна Србија* се налази *у средишњој области балканског полуострвског трупа*, где се, на простору *око Скопља* а између Ниша на северу и Велеса на југу, *сустичу* и одакле *полазе* скоро све *најважније уздужне и попречне саобраћајне линије целог Балканског Полуострва*. А *само главно средиште Јужне Србије, Скопље и његова околина* у великој области средњебалканских тектонских потолина у старој балканској континенталној маси родопске планинске системе и на њеним прелазима према млађенабраним планинама, чини у исто време и *главно балканско полуострвско језгро*, оно које је *са свога најизразитијег и најодабранијег централног положаја у извесном географском преимућству над свима осталим балканским областима*.

Такве најопштије и уједно најглавније карактеристике свога географског положаја, заједно са овом својом средишњом облашћу балканског полуострвског трупа и са самим главним балканским континенталним језгром, попавши од *Скопља* са *горњег Вардара*, преко *Жеглигова* и остале *Кумановско-Прешевске Удолине* према долини *Јужне Мораве*, на једној, и преко *Косова Поља* према долини *Ибра и Западне Мораве*, на другој страни, са овим *двема*

пољским вододелницама, прешевском и косовском, између сливова Вардара и Мораве које их не раздвајају већ управо спајају, *Јужна Србија* у овој *двогубој средњебалканској меридијанској удолини* чини *једну јединствену природну, етничку и културну целину са Северном Србијом.* Обе земље, *Јужна и Северна Србија,* дуж двоструке средњебалканске меридијанске полуоствреске удолине с Мораве на Вардар, чије су долине у низовима тектонских потолина спуштене у разломљеној старој родопској планинској маси и њеној прелазној зони на простору од Београда преко Скопља до Солуна, у правцу овога великог тектонског продора између панонског басена на северу и егејског басена на југу, а између млађенабраних ивичних планинских система на западној и источној страни Балканског Полуострва, образују *једну велику географску целину, Моравско-Вардарску Област,* у целој нашој земљи, данашњој Југославији, несумњиво најзначајнију. Ова се велика географска целина простире скроз проходним и међусобно тесно скопчаним пределима око главне балканске *Моравско-Вардарске Удолине* и њене значајне варијанте преко Косова Поља и кроз долину Ибра, дуж данашње *двогубе главне уздужне меридијанске полуоствреске железничке комуникације Београд—Ниш—Скопље—Солун и Београд —Краљево—Скопље—Солун,* одакле даље и на *Атину,* а која најлакше и најбрже спаја балкански север, Панонску Низију и осталу Средњу као и Западну Европу са балканским југом, облашћу Егејског и осталог Источносредоземног Мора, као и са целим Блиским Истоком. Истовремено, сем ове *двоструке главне везе Јужне и Северне Србије,* постоји и њихова *трећа, средишња саобраћајна веза, косовско-тополичка варијанта овога главног пута:* преко *Косова Поља* кроз *Лаб* на *преседлине Превалац (873 м) и Мердаре (645 м)* кроз *Тополицу* води још из српског средњевековног доба такође веома значајна *трећа варијанта моравско-вардарске комуникације као главне;* ова из *Тополице* од *Куршумлије* даље *једним краком* преко *Прокупља* избија на *Ниш,* на *спољу моравско-вардарске и моравско-нишавско-маричке комуникације,* а *другим краком,* преко *Блаца* кроз *Јанкову Клисуру,* избија на *Крушевац* и *Сталаћ,* на *ставама Западне и Јужне Мораве* и на *спољу комуникација које низ Велику Мораву воде на средњи Дунав.* У овоме правцу, *преко Лаба и Косова Поља,* као *део трансверзалне доњедунавско-јадранске пруге Прахово—Котор,* од *Ниша* преко *Куршумлије* на *Приштину* и железничку станицу *Косово,* управљена је и *трећа варијанта главне моравско-вардарске железничке пруге,* скоро већ изграђена, док би као непосреднија и права уздужна комуникација у истоме правцу била од још већег значаја њена *расинско-тополичко-косовска подваријанта,* од *Сталаћа* и *Крушевца* уз *Расину* и кроз *Јанкову Клисуру* на *Куршумлију* и даље на *Косово.*

Са оваком *троструком везом дуж велике и разгранате Моравско-Вардарске Удолине између Северне и Јужне Србије,* то је *не само главна саобраћајна већ и главна геополитичка осовина у свој унутрашњости Балканског или Јужнословенско-Грчког Полу-*

острва. Око ове велике удолине, главне комуникације и геополитичке осовине, која на простору *од Београда преко Скопља до Солуна (на удаљењу,* ваздушном линијом, *од читавих 500 км) доминира свим околним областима и на њих централишући дејствује,* кретао се *сав главни национални, политички и културни развитак средњевековне српске државе,* онда *са главним средиштем и језгром у Скопљу и Јужној Србији. А преимућством ове средишње и самом природом предодређене балканске земље као једне велике и јединствене географске целине* најзад је *преко обнављања старе српске државе,* са главним средиштем и језгром

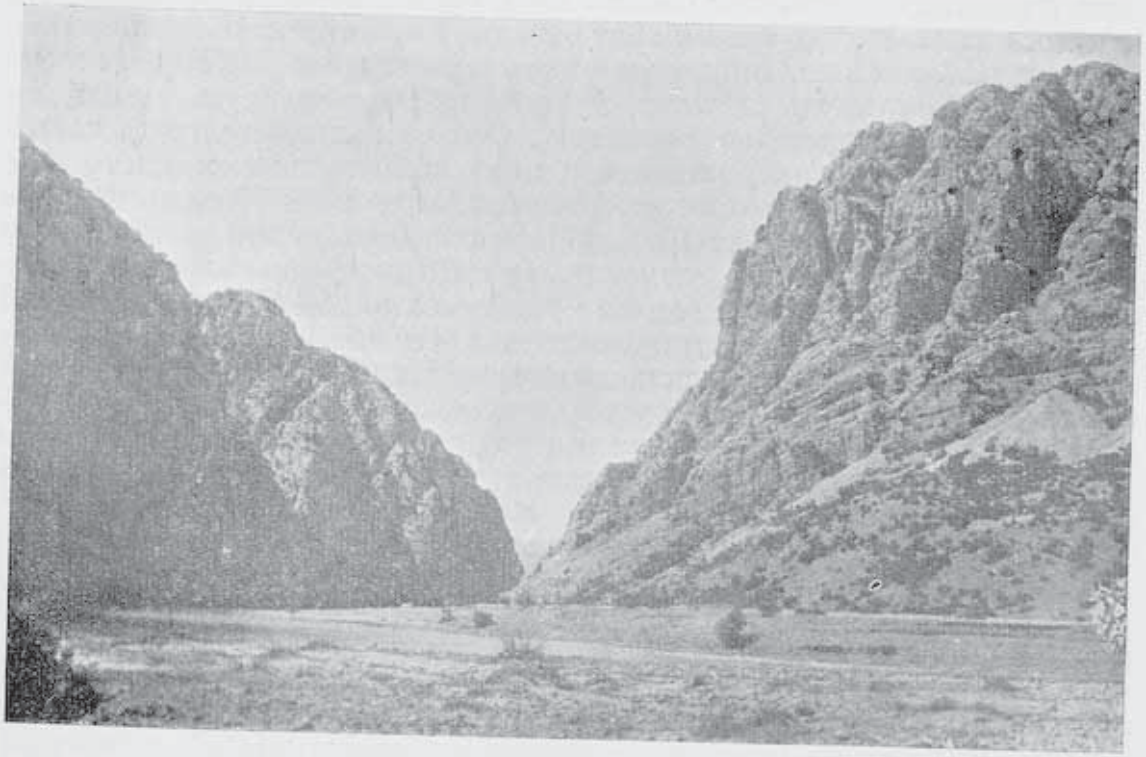

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 3. — На излазу из кречњачког теснаца Демир-Капије, на обалама Вардара, коме је пре ослобођења Јужне Србије из турског ропства, пре 1912 године, наш велики песник пророчански певао: ...»О вали, о реко српска! Столећа тако се губе... | Где споменици стоје народне прошлости славне. | Али ће, к'о рајски феникс, синути слобода мила; | И ја ћу стајати ведар где сада погружен стојим, | И наш ће оро бели широко развити крила | Над урвинама твојим.«

сада у Београду и Северној Србији али *са главним историским поприштем националних прегнућа од 1912 па до 1918 године и опет око Скопља и у осталој Јужној Србији, дошло и до стварања данашње велике нам државе Југославије.* Али тиме *геополитичко дејство ове главне јужнословенске и средишње балканске природне и историске области,* на чијем се *географском положају* њена таква *мисија* заснива, у *историском развитку* не само *Србије* и *Југославије* већ и *целога јужнословенског балканског полуострвског трупа* [још увек није потпуно

неприљено нити довољно уобличено. Њена *геополитичка улога* у томе смеру уз учешће Јужне Србије као нераздвојног дела Се-

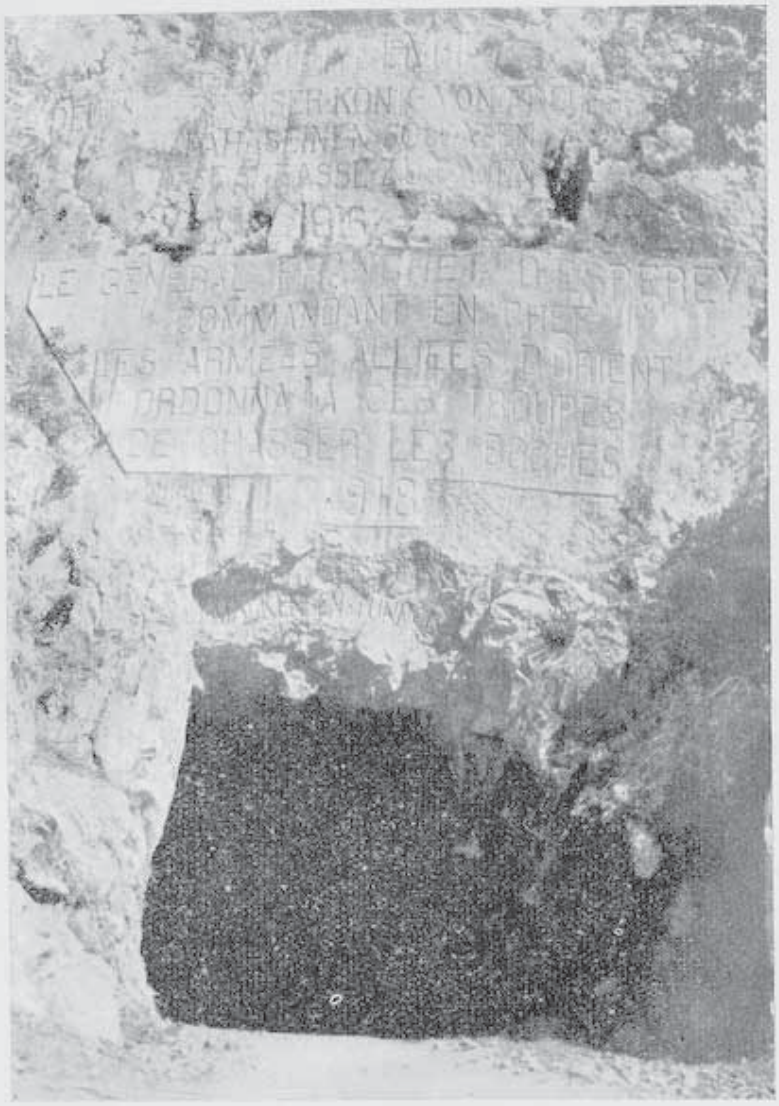

Музеј Јужне Србије — Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 4. — Моравско-Вардарски Пут на пролазу тунелом кроз Демир-Капију, на чијем северном улазу, изнад немачког натписа »Макензенов тунел«, стоје из времена светског рата, као спомени сукоба на Вардару посред Јужне Србије двеју великих сила Средње и Западне Европе, два записа у камену станцу, горњи на немачком: »Вилем II, немачки цар, краљ Пруске, наредио је својим војницима да овај пут саграде, 1916«, а доњи на француском: »Генерал Франше д'Епере, врховни командант савезничких војсака на Истоку (тј. Солунском фронту) наредио је својим трупама да протерају Швабе, 1918.«

верне Србије и осталих српских земаља у склопу данашње Југославије,—која по речима Јована Цвијића »према истоку... не

може на дуг рок остати у оваквим односима према Бугарској«, — изгледа да ће *у даљој јужнословенској еволуцији*, најзад ваљда већ једном *с разумним обзиром свих Јужних Словена између тријубалканских мора на геополитички положај Балканског Полуострва* кроз векове и данас у Европи као и на њеном додиру са Блиским Истоком Азије, све више бити неопходна и неминовна.

Овакве је *изванредне геополитичке вредности географски положај Јужне Србије само и искључиво у њеноме потпуном и трајном саобраћајном, привредном и политичком јединству са Северном Србијом*, онако као што су ове *две српске земље* већ и од саме природе, по своме етничком саставу, националној култури, историској прошлости претурског доба и животној стварности данашњице од пре једне четврти столећа *једна јединствена географска целина*. Једна без друге, раздвојене, биле би обе само периферне, упола мање и још више обеснажене балканске области: *Северна Србија или Шумадија* била би низ Мораву упућена на Подунавље и од њега и његових делова у Средњој Европи, и поред велике етничке чистоте, необичне националне снаге и снажнога културног полета свога идеално амалгамисаног становништва динарско-моравсковардарског порекла, ипак мање или више, као до пре једне четврти столећа, док је била сама, геополитички зависна; а *Јужна Србија* била би упућена на једној страни, низ Вардар, највећим делом на Егејско Море, а на другој страни, низ Дрим, знатно и на Јадранско Море, и на једној и на другој страни, на југу према Грчкој, на западу према Арбанији, од ових несловенских земаља на обалама двају суседних балканских мора такође мање или више геополитички зависна, па не само то већ и нарочито услед свога приличног етнографског шаренила, где поред главнога српског има и несловенског живља, колико геополитички толико и етнички и културно још више ослабљена и угрожена, као што је до пре једне четврти столећа, пре ослобођења и уједињења са Северном Србијом и Црном Гором, у турскоме ропству вековима а у последње време и све више етнички и културно слабила, социјално и привредно назадовала, национално и политички раздирана. Заједно пак Северна и Јужна Србија претстављају једну јединствену, велику, снажну и веома значајну саобраћајну, привредну и политичку, историску, националну и културну целину, по своме географском положају, по својој геополитичкој улози и по својој историској, националној и културној мисији дуж и около велике Моравско-Вардареке Удолине најважнију географску целину у данашњој Југославији и на осталом Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву.

Па ипак, иако по своме *природном географском положају* од таквог превасходног и изузетно великог саобраћајно-привредног и културног, историског и геополитичког значаја, *Јужна Србија* је у овој пространој и снажној природној и етничкој целини, *у склопу Моравско-Вардарске Области* дуж истоимене удолине која преко главног балканског континенталног језгра Скопља спаја главну северну балканску капију Београд са главном јужном балканском

капијом Солуном, баш на самом своме природном завршетку на југу, *политичко-географски* не само *знатно окрњена* већ *и на најважнијем делу, на самој главној артерији, потпуно пресечена*. Са те стране, као што је напред код спољних граница показано, скоро *изнад самог ушћа Вардара и надомак обале Солунског Залива* постављањем грчке границе пресечена и *према Егејском Мору затворена*, Јужна Србија се, при тако *неприродно измењеном политичкогеографском положају*, заједно са целом Моравско-Вардарском Облашћу и осталом нашом земљом користи сада Југословенском слободном зоном у Солуну у замену за самом природом условљени слободан излаз на Егејско и остало Источносредоземно Море (ваздушном линијом од грчке границе на Вардару испод Ђевђелије па до уврх Солунског Залива код ушћа Вардара и града Солуна свега 60 км).

Природни географски положај Јужне Србије је *политичкогеографски неповољно измењен* не само на јужној страни, у правцу њеног главног пружања у саставу целе Моравско-Вардарске Удолине према Егејскоме Мору, већ, опет полазећи од њеног средишњег дела у области Скопске Котлине и Косова Поља, такође је политичкогеографски неповољно измењен и *на западној страни, у правцу Метохијско-Дримске Удолине према Јадранскоме Мору*.

У правцу ове кратке али веома значајне удолине, преко *Метохије* кроз *главну долину Дрима* и ниску планинску пречагу јужно од ње, дуж старога *Зетског или Призренско-Скадарског Пута*, у смеру и између ракља *тектонскога динарско-шарског сутока*, води *са Косова Поља на Јадранско Море главна попречна средњебалканска комуникација*. Полазећи из средишњег дела Јужне Србије као средишње области читавог балканског полуостврвског трупа, потичући са тамошњих вишеструких укрсница са двогубом моравско-вардарском уздужном удолином и комуникацијом, ова вајкадашња главна попречна саобраћајна линија са Косова Поља преко Метохије и дуж главнога Дрима избија *према најдубљем прегибу обале Јадранскога Мора у Медовском Заливу*, према »*Скадарским Вратима*«, *са које је стране море уопште најближе примакнуто централним деловима у унутрашњости Балканског Полуострва* (ваздушном линијом *од железничке станице Косово*, на прузи Београд—Скопље, исто као ваздушном линијом *и од самога Скопља* па *до луке Св. Јована Медовског свега 150 км)*, знатно дубље и ближе него што је море продрло и са јужне, егејске стране уврх Солунског Залива према Моравско-Вардарској Удолини (ваздушном линијом *од Скопља до Солуна 195 км;* а *од станице Косова*, као *раскрснице јадранске*, преко Пећи, *и егејске пруге*, преко Скопља, па *до Солуна и читавих 265 км)*.

Због овако дубоког угнућа јадранске обале у Медовском Заливу, у правцу ове попречне удолине у његовом залеђу, од Љеша и Св. Јована Медовског око ушћа Дрима, преко Скадра, Задрима и Метохије, до Косова Поља у средишњем делу Јужне Србије, *дуж*

ове старе косовско-јадранске трансверзалне комуникације пројектована је још раније а од ослобођења Јужне Србије и предузета *главна трансбалканска доњедунавско-јадранска железничка пруга* као *најкраћа веза између Јадранског Мора и доњег Дунава код ушћа Тимока* (ваздушном линијом *од луке Св. Јована Медовског до Прахова на Дунаву свега 365 км* — тачно онолико колико износи напред изложено уздужно, овоме правцу супротно, динарско пружање Јужне Србије), а с оне стране доњег Дунава још и са даљим везама преко Румуније до Одесе у јужној Русији. Отуда ова попречна удолина и комуникација с Косова Поља преко Метохије на Јадранско Море у Медовском Заливу, у чијем је правцу, попречке на динарско пружање, у југозападном смеру, *трансбалканска доњедунавско-јадранска железничка пруга* већ знатним делом изграђена *(Прахово на Дунаву—Ниш—Куршумлија*, са недовршеном деоницом *преко Лаба*, а онда *Приштина—Косово—Пећ)*, још више доприноси вредности природног географског положаја Јужне Србије. Овај је утолико и још већи што се *преко Ниша и Косова Поља* отвара *најкраћи пут на Јадранско Море и земљама обострано доњег Дунава:* како *Румунији и јужној Русији* преко Прахова на Ниш, тако и *Бугарској* преко Цариброда такође на Ниш, а одатле преко Куршумлије на Косово и даље, чиме се *Јужна Србија, и у овом случају једна јединствена саобраћајна целина са Северном Србијом*, истиче као *привредна и главна транзитна земља у својој унутрашњости Балканског Полуострва.*

Међутим, као што је напред поменуто, овакав *природни географски положај Јужне Србије* и на овој страни, *на природноме спољу старих српских области Косовске Старе Србије са Старом Зетом, на староме путу између Призрена и Скадра*, — којим је ишла сва главна трговина *Немањићке Србије* према Јадранскоме Мору и којим су овамо у унутрашњост биле упућене веома знатне економске везе не само наших, српских и осталих југословенских градова на динарској јадранској обали већ исто тако и веома значајне трговинске везе и Млетака и остале ондашње Италије, — сада је *политичкогеографски такође сасвим невољно измењен.* Напред обележеном арбанском границом, *Метохиско-Дримска Удолина* је *политичкогеографски пресечена још на излазу Белога Дрима из Метохије*, а изнад његових ушћа са Црним Дримом, тако да је *сама долина главнога Дрима остала у Арбанији* (ваздушном линијом *од арбанске границе на Беломе Дриму испод Призрена па до луке Св. Јована Медовског код ушћа Дрима свега* $87^1/_2$ *км).* Тиме је *политичкогеографски пресечена и стара саобраћајна линија кроз Метохиско-Дримску Удолину*, као и *онемогућен једини природни правац трансбалканске доњедунавско-јадранске железничке пруге у смеру те удолине*, да би *Јужној и Северној Србији*, као *и још много просторнијем залеђу с обеју страна доњег Дунава од Бугарске преко Румуније до јужне Русије*, пружила *најкраћи пут у излазу на Јадранско Море.* Услед ових политичкогеографских сметња и поремећаја, *јадранска железничка пруга преко Косова Поља и*

Метохије, доводећи преко железничке станице *Косова* као *саобраћајног чвора из трију главних праваца*, са севера *од Београда и Смедерева преко Краљева*, са североистока *преко Ниша с једне стране од Прахова а с друге стране од Цариброда*, и са југоистока *од Скопља и Солуна*, место да води кроз удолину Дрима у тектонским ракљама на динарско-шарском планинском сутоку између високих гребена Проклетија на северозападу и Шар-Планине на југоистоку, упућена је сада од *Пећи* да се пробија кроз највише де-

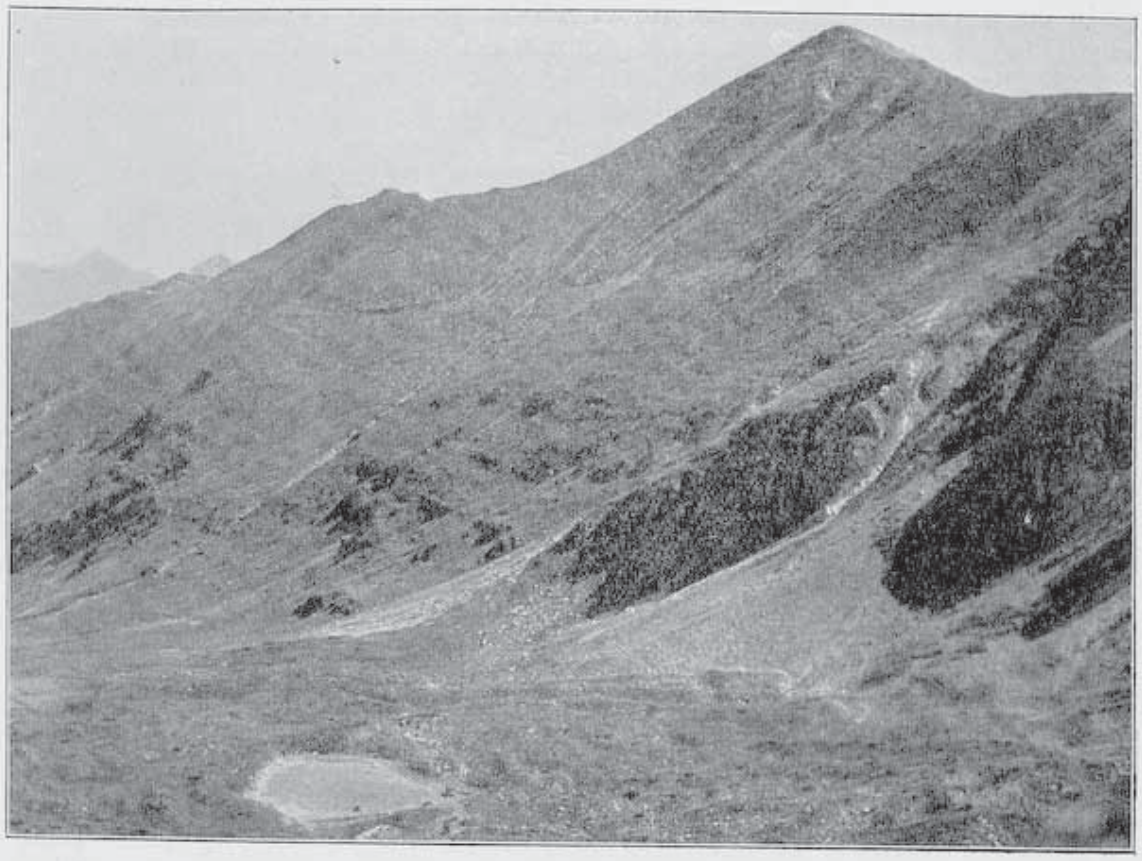

Фот. д-р Б. Ж. Милојевић

Сл. 5. — Шар-Планина, највећа и највиша планинска маса у унутрашњости Јужне Србије; у њеним највишим регионима: Александров Врх (2702 м), испод кога ледничка и снежаничка утолеглица (цирк) Крива Шија, на чијем дну језерце (2250 м), творевина ранијег Леденог доба на нашим високим планинама.

лове динарских венаца између горњих токова Пећке Бистрице, Лима, Таре и Мораче, на линији *Пећ—Андријевица—Беране—Бијело Поље—Мојковац—Колашин—Морачки Манастир*, да би затим преко зетско-скадарске депресије у залеђу медовског прегиба, на линији *Подгорица—Вирпазар*, код *Бара* и *Будве* избила на Ја-

дранско Море, а од Будве са још два даља крака, на *Тиват* и *Котор*, најзад доспела и у скровити залив *Боке Которске*.

У правцу ове *косовско-јадранске пруге, од Косовске Митровице уз горњи Ибар и преко Рожаја на Беране*, води *северније варијанта ове комуникације*, изван високих Проклетија и на већем удаљењу од арбанске границе, пружајући још једну могућност, и опет са Косова Поља, уз горњи Ибар на горњи Лим и даље, за *попречни пут преко Јужне Србије на Зетско Приморје*. Са овом се варијантом у горњем Ибру укршта *стари Рашко-Зетски Пут*, који од вароши Рашке са доњег Ибра уз реку Рашку преко Новог Пазара крај старога Раса води на Тутин и одатле преко горњег Ибра избија на Пећ, одакле је у средњем веку даље кроз Метохиско-Дримску Удолину водио на Скадар и Зетско Приморје, данас такође на тој страни пресечен.

И поред неповољног дејства политичкогеографских измена у природном географском положају Јужне Србије и на западној страни, њен је *слободан излаз на Јадранско Море косовско-јадранском пругом*, која са Зетским Приморјем одмах на северној страни најдубљег прегиба јадранске обале око Медовског Залива везује све три још пре једне четврти столећа територијално сједињене слободне српске земље, *Црну Гору, Северну и Јужну Србију*, захваљујући савременој техници, која савлађује све природне препреке, ипак на известан повољан начин решен. Истовремено ова *трансбалканска дунавско-јадранска железничка пруга кроз Северну и Јужну Србију и Црну Гору*, од Прахова на доњем Дунаву, преко Ниша, Косова, Пећи и Подгорице, до Бара и Котора на Јадранскоме Мору, имаће *још две посебне важне улоге*. Користећи још из српског средњевековног доба веома значајну другу косовску варијанту моравско-вардарске комуникације од Ниша кроз Топлицу преко ниског развођа око преседлина Преполца (873 м) и Мердара (645 м) низ Лаб до Приштине и Косова Поља, ова ће изразито српска јадранска пруга са доњег Дунава на Зетско Приморје својим делом Ниш—Куршумлија—Косово претстављати *трећи главни правац и свој моравско-вардарске железнице (Београд—Ниш—Куршумлија—Косово—Скопље—Солун)*, који поред она друга два досадашња *још ближе везује Северну и Јужну Србију*. А својим делом на западној, јадранској страни, на линији *Косово—Пећ—Котор*, биће и *прва железничка веза Јужне Србије, а преко ње и Северне Србије, са Црном Гором*, на тај начин непосредно спајајући све три старе српске земље које су пре најезде Турака чиниле велику и снажну *Немањићку Србију*, у доба кулминације њене снаге и за време најважнијег периода средњевековног историског развоја са главним државним средиштем у *Скопљу* на горњем Вардару, данашњем главном економском и културном средишту Јужне Србије и њене најважније административне области Вардарске бановине.

Са западне, јадранске стране за географски положај Јужне Србије од нарочите је важности и *још једна стара попречна ко-*

муникација. То је значајни *римски пут Via Egnatia,* који су подигли Римљани по освојењу Македоније као *главну попречну комуникацију дуж целе јужне стране балканског полуострвског трупа.* Овај стари пут *са Јадранскога Мора, одмах са јужне стране најдубљег прегиба западне балканске обале око Медовског Залива, од Драча, преко Елбасана* и преко поменутих арбанеских граничних пролаза *кроз преседлину Тафа-Сане (931 м) и карсно поље Локов (1000 м), доводи у Јужну Србију код Струге и Охрида* на северу Охридског Језера (ваздушном линијом *од Драча до Охрида свега 115 км).* Од *Охрида* преко преседлине Букова (1180 м)

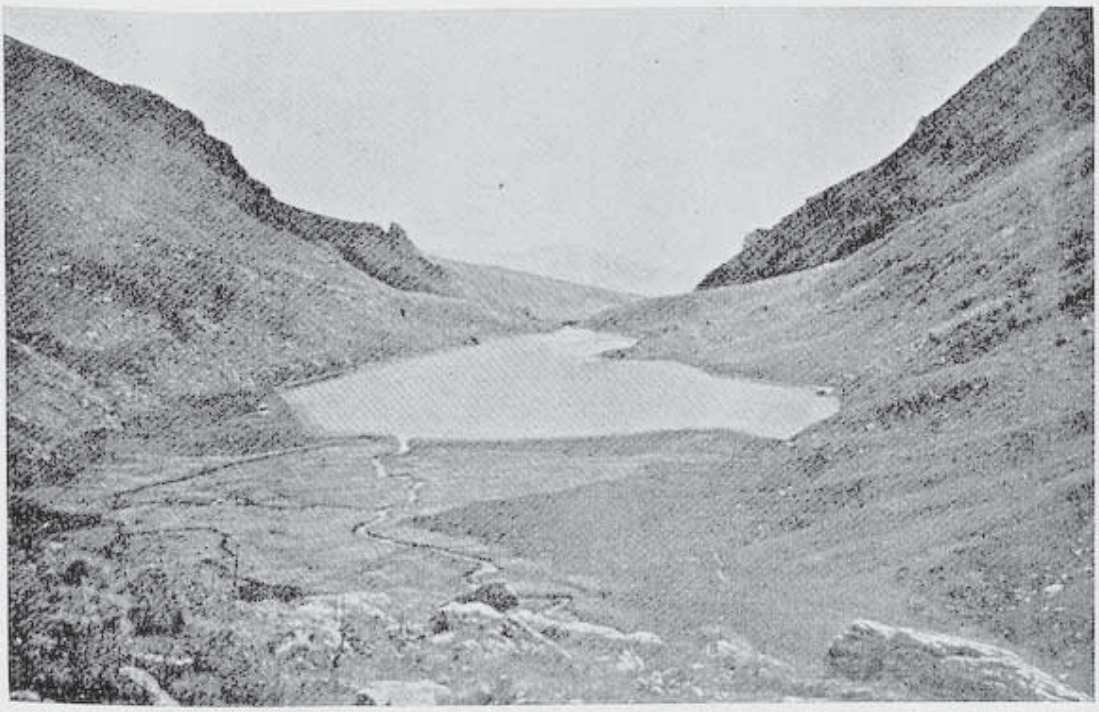

Фот. д-р П. С. Јовановић

Сл. 6. — Једно високо планинско језеро Јужне Србије, у басену створеном за време Леденог доба; Бело Језеро (1960 м), у дилувијалном ледничком валову између врхова Бориславец (2662 м) и Смрека (2610 м), у јужном делу Шар-Планине.

на *Ресен* уврх северног краја котлине Преспанског Језера, затим преко преседлине Бавата (1179 м), Цапарског Поља (878 м) и преседлине Превалца (925 м) стара Via Egnatia достиже *Битољ,* а одатле ова јужнобалканска трансверзална саобраћајна линија *једним, главним краком* води непосредно на *Солун* и даље на исток, а *другим краком,* преко *Прилепа,* једном варијантом преко преседлине Плетвара (988 м) на стари *Stobi (Градско)* а другом преко преседлине Присата (1092 м) на *Велес.* Дуж и у близини тих старих кракова Егнацискога Пута *од Битоља у оба главна попречна правца, према Велесу* на међи средњег и горњег Вардара *и према Солуну*

на његовоме ушћу, воде данас и *железничке пруге*, тако да *вардарска железница* поред *главне пруге Скопље—Ђевђелија—Солун* има сада у томе правцу из Јужне Србије према Солунском Заливу и значајну *варијанту Скопље—Велес—Битољ—Солун. Железничка пруга од Битоља за Солун*, везујући области великих јужнобалканских језера са доњим Повардарјем и Егејским Приморјем, у даљем правцу старога Егнациског Пута, преко *Сереза*, града проглашења Душановог Српског Царства, води све до самог *Цариграда на Босфору*, на споју Балканског Полуострва и Мале Азије, на пролазу са Црнога на Егејско и остало Средоземно Море. А она *друга железничка пруга* од *Битоља* преко средње *Црне Реке* у области *Пелагоније* води на *Прилеп* и кроз *Бабуну* на *Велес*, одакле се са укрснице са главном уздужном вардарском пругом наставља и са друге, леве стране долине Вардара, преко *Овчег Поља* до *Штипа* и *Кочана* у пределу средње *Брегалнице*, стварајући тиме у продужењу старе Via Egnatia-е као *црноречко-брегалничка железница*, кроз сливове обеју главних притока средњеѓа Вардара, и Црне Реке, и Брегалнице, *главну трансверзалну пругу целога Повардарја*.

И док је *Повардарје* не само према северној, моравској, и јужној, егејској, већ у знатној мери и према западној, јадранској страни, овамо чак и у двама посебним правцима, на Зетско и на Арбанско Приморје обострано медовског прегиба, овако отворено, дотле је оно на четвртој страни, *у правцу главне попречне вардарске комуникације са Црне Реке на Брегалницу, ка истоку, према Бугарској, потпуно затворено*. Тамо се, на развођу између Брегалнице и Струме, као што је још код прегледа спољних *граница Јужне Србије* показано, *према Бугарској* пружа *једноставна и висока планинска баријера од Осоговских и Малешких Планина па све до Ограждена према Беласици*. А ова велика планинска пречага *заједно са масивима Родопа, Пирина и Риле* с оне стране узане и клисурасте долине Струме претставља уопште *на целом Балканском Полуострву највећу и највишу планинску масу*, одмах *иза Алпа и Пиринеја и у целој Европи највишу и најмасивнију планинску препреку*, праву и одувек значајну *природну границу између Бугарске и Македоније*, која је од ње на тај начин целокупним својим географским положајем, и самом природом, скроз одвојена и потпуно отстрањена.

Сем главне средњевардарске, црноречко-брегалничке попречне пруге, *од Струге и Охрида* води кроз Јужну Србију и *још један крак старога Егнациског Пута*, и то *једном варијантом преко Дебра, Радике, Мавровског Поља, Гостивара и Тетова на Скопље* као *главни друм* у томе правцу, а *другом варијантом преко Дебрце, Кичева, Гостивара и Тетова такође на Скопље* засад као узана *железничка пруга* која треба да буде замењена нормалним колосеком. Северни део ове варијанте, *од Дебра* и *Полога* (Гостивара и Тетова) *до Скопља*, управо је део *главне горњевардареке, полошко-криворечке попречне комуникације*, која *од Скопља* даље према истоку, преко *Куманова* и старог *Жеглигова*, кроз *Криву Реку* и

преко *Криве Паланке*, води *на Деве-Бајир* (1191 м), да би с оне стране данашње бугарске границе са Скопском Старом Србијом спајала стару српску област *Велбужд или Кустендил*, одакле *пругом за Софију* постоји *једна једина непосредна веза Јужне Србије са*

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 7. — Једна планинска река Јужне Србије у водопадима и брзацима — Пена (Тетовска Бистрица) над излазом из Шар-Планине у Полог повише Тетова; прва електрификација Јужне Србије изведена је на овој реци (Тетовска електрична централа, којом је још и данас осветљено и Скопље).

Бугарском; наставком ове пруге ка западу, од Кустендила и Ђуђешева преко границе на Куманово и Скопље, *Бугарска* би, сем онога преко Цариброда, Ниша, Куршумлије и Косова, и непосредно преко саме Јужне Србије могла добити *излаз на Јадранско Море, од*

Скопља једним правцем главном пругом *на Косово, Пећ и Котор*, а другим правцем узаним колосеком који треба да буде замењен нормалном пругом *на Тетово и Охрид*, доцније продуженом и *на Драч*. Тиме, као и изградњом пруге на деоници од Битоља до Охрида, ако би се затим ускоро успело са подизањем и саме *вардарско-јадранске железнице* дуж старога Драчко-Битољског Пута од Охрида кроз Арбанију до Драча, као што већ претстоји даља изградња и довршење *косовско-јадранске железнице*, од Пећи до Бара и Котора, *Јужна Србија* би *двоструко* била *спојена са Јадранским Морем*. Тиме би преко њеног југозападног дела, око великих језера Охрида и Преспе, са јадранском обалом код Драча били преко Битоља везани чак и Солун и Цариград, Грчка и Турска; а поред тога преко Скопља, Велеса, Битоља и Охрида, на једној, и Скопља, Тетова и Охрида, на другој страни, овим старим римским путем била би са јадранском обалом код Драча везана и Софија, Бугарска, — чиме би географски положај Јужне Србије, од саме природе одређен као транзитне земље првога реда, и поред напред означених политичкогеографских препрека и поремећаја ипак дошао до још потпунијег изражаја.

Од Охрида и Струге, на овако значајној старој јадранско-вардарској попречној комуникацији води низ Црни Дрим преко Дебра и Пишкопеје право ка северу, у правцу ове уздужне долине паралелне блиској арбанској обали, најкраћа природна веза до Призрена, Ђаковице и Пећи у сливу Белога Дрима кроз Метохију и на тамошњем пролазу старе јадранско-косовске попречне комуникације. Али је ова *меридијанска дримска, охридско-метохиска уздужна комуникација* у своме средњем делу, између Дебра и Призрена (у овоме правцу ваздушном линијом од арбанске границе на пресеку Црног Дрима до арбанске границе на пресеку Белога Дрима $67^1/_2$ км), поменутом политичкогеографском препреком онемогућена, поред свега што је она за наш народ, као *једина природна веза између оба, Јужног и Северног Подримља*, и сада као и у прошлости, од особитог значаја.

Најзад, поред свих ових многоструких прворедних саобраћајних веза у досад побројаним главним правцима, *Јужна Србија* својим географским положајем располаже још једном комуникацијом од особитог значаја. *Северозападним делом*, преко Метохије и Косова Поља, она захвата и *динарске пределе* у области *Старе Рашке*, најстарије колевке и првобитног уточишта средњевековне српске државе, с оне стране Рогозне и Новог Пазара, преко којих је, дуж старога *Македонско-Босанског Пута*, најближа веза према даљим динарским земљама на северозападу. Управо, као што је на северу и северозападу, преко Скопске и Косовске Старе Србије, главном Моравско-Вардарском Удолином преко Кумановско-Прешевске Повије и њеним косовским варијантама кроз Ибар и преко Лаба од саме природе са Северном Србијом спојена у једну јединствену саобраћајну и осталу животну и културну целину, тако је Јужној Србији на тој истој страни још и преко Новопазарског

Санџака и Старе Рашке на крајњем северозападу, самим и целокупним њеним главним пружањем у напред истакнутом северозападном или динарском смеру, такође од саме природе одређено да у томе правцу, *према Босни са Херцеговином и према осталој Динарско-Јадранској Области* као великој природној целини у нашој земљи, послужи као *један од најважнијих комуникационих праваца* не само у опсегу околних српских земаља већ и у целој Југославији.

Тај *саобраћајни правац у динарском смеру издуженом територијом Јужне Србије* управљен је ка северозападу, уз *Вардар и Лепенац* преко Косова Поља низ *Ситницу и Ибар*, затим од реке Рашке између *Увца* и *Таре* као и низ *Лим* и *Тошину*, од којих су и све четири последње долине, између самих динарских венаца, упућене у истом северозападном правцу, да би читава ова *вардарско-косовско-рашка уздужна комуникација* преко горње Дрине одвела у *Босну и Херцеговину*, спајајући на тај начин, дуж старога *Босанско-Македонског Пута*, те две динарске српске земље са *Јужном Србијом* на југоистоку, а преко ње, саобраћајним чвором који се разилази са *Косова Поља*, доводећи их преко главних комуникација и у још ближу везу и са другим двема околним српским земљама, са *Северном Србијом* и *Црном Гором*. У томе главном *динарском правцу* пружа се не само Јужна Србија, својим средишњим и северозападним делом сва уметнута и међузглобљена између Северне Србије и Црне Горе, већ је то *главни правац и целе Југославије*, те отуда *железничка пруга* у истоме смеру *вардарско-ибарско-динарском уздужном комуникацијом*, са Вардара преко Косова Поља низ Ибар према северозападу, преко Новопазарског Санџака према Босни и даље још увек неизграђена, мора бити од особитог значаја, како за Јужну Србију и Босну са Херцеговином, тако и за друге две околне српске земље на овој страни, Северну Србију и Црну Гору, као и за читаву осталу Југославију. Сем овога општег, *динарска пруга са Вардара преко Новопазарског Санџака у Босну* има и известан специјалан значај за Јужну Србију и Босну са Херцеговином с обзиром на њихов муслимански живаљ, који се у тим српским земљама као последњим остацима турске државе на овим странама највише одржао; дуж те пруге, коју је била започела још некадашња велика Турска, када је господарила све до обалâ Уне, онда изграђеном на једном крају вардарско-косовском а на другом санском железницом, муслимани ових српских земаља биће у најближем контакту и као исламска верска заједница и етничка целина, што им је потпуно загарантовано неограниченом верском толеранцијом њихове православне браће Србâ.

Ову *вардарско-динарску пругу у правцу старога Македонско-Босанског Пута*, на линији *Солун—Скопље—Сарајево*, засад у многоме одмењује њена значајна *варијанта* која, место преко горње Дрине кроз саму Динарско-Јадранску Област њеном планинском директрисом ка северозападу, води *са Ибра даље кроз Шумадију на доњу Дрину а одатле преко старих српских босанских области Соли (Тузла) и Усоре (Добој) на Босанску Крајину*

(Бања Лука). То је новопројектована и увелико предузета *нормална пруга:* Краљево—Чачак—Ваљево—Лозница—Зворник—Тузла—Добој—Бања Лука, која у *линарском правцу спаја Јужну Србију са Северном Србијом и Босном.* Она својим главним динарским правцем уједно претставља и *средишњу југословенску уздужну железничку пругу: Ђевђелија—Скопље—Косово—Краљево—Ваљево—Тузла—Бања Лука—Сења—Цајраг—Карловац—Ново Место—Љубљана—Јесенице,* која од крајњег југоистока до крајњег северозапада Југославије (ваздушном линијом на удаљењу од границе испод Ђевђелије до границе уврх Јесеница преко 920 км) пролази уздужно средином целе њене државне територије, везујући непосредно и најкраћим путем у једну велику саобраћајну, привредну и одбранбену целину читаву нашу земљу. Тиме је *географски положај Јужне Србије, у особини не само главне српске и средњебалканске меридијанске моравско-вардарске комуникације већ и ове главне уздужне југословенске вардарско-динарско-савске железничке линије,* и још једном дошао до изражаја као веома значајан, један од најважнијих у целој нашој земљи и на осталом Балканском Полуострву.

2. ГЕОГРАФСКА УЛОГА У ИСТОРИСКОМ РАЗВОЈУ НАШЕГ НАРОДА

Напред изложених особина географског положаја у склопу српских земаља, остале Југославије и Балканског Полуострва, *Јужна Србија* је већ *од саме природе као основе за утицаје човека и културе* имала *веома значајну и пресудну географску улогу у историском развоју нашег народа.*

Између осталог, заједно са другим главним географским особинама, од којих највише природним везама и упућеношћу у извесним одређеним правцима, који су условљени и омогућени неколиким нарочитим облицима и погодностима рељефа и којима су у овој земљи у тим одређеним правцима изражене и прворедне особине географског спајања и прожимања, — ту је од првенствене и највеће важности њен централни полуострвски положај, око балканског континенталног језгра код Скопља и на вишеструком скопском и косовском међусобном споју велике Моравско-Вардарске Удолине и њене главне уздужне средњебалканске меридијанске комуникације. Тим својим средишњим деловима, у области Косовске и Скопске Старе Србије, Јужна Србија обухвата и централну балканску хидрографску челенку свих трију главних полуострвских морских сливова, низ Бели Дрим ка Јадранскоме Мору, низ Ситницу и Ибар на једној и низ Прешевску Моравицу и Биначку Мораву на другој страни ка Великој Морави, Дунаву и Црноме Мору, и низ Неродимку и Лепенац, Кумановску Реку и Пчињу, током Вардара ка Егејскоме Мору, те на тој трострукој главној скоро свуда пољској вододелници средишњи делови ове земље уједно леже на широком и многоструком саобраћајном чвору ове главне уздужне моравско-вардарске са главном попречном косовско-метохиско-јадранском и другим уздужним и попречним балканским ко-

муникацијама. Својим северозападним делом, Новопазарским Санџаком, у области велике планинске висоравни Старе Рашке, која са динарских површи Старога Влаха има доминантан положај над западном половином Балканског Полуострва као и над самом овом средњебалканском меридијанском удолином и њеним главним попречним укрсницама, а исто тако и својим средишњим делом у области остале Старе Србије око Косова Поља и Скопске Котлине, — Јужна Србија је сва уметнута и чврсто међузглобљена између околних других главних српских земаља, Северне Србије, Црне Горе и Босне са Херцеговином. И, најзад, својим југоисточним де-

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 8. — Дојранско Језеро (148 м), једно од великих језера Јужне Србије на њеној јужној граници; поглед од Старог Дојрана према Беласици (1889 м), на тромеђи према Грчкој и Бугарској, са чијег се гребена диже »сила« (бура); рибарство и саобраћај на језеру »со кораб« у летње доба.

лом, Македонијом, у пределима великих котлина и планинских масива средњег и доњег Повардарја и његових ивичних крајева у изворштима Црнога Дрима и Струмице, Јужна Србија захвата и области великих јужнобалканских језера и преко њих, с оне стране линије од Охрида и Преспе на Дојран, избија и на само Егејско Море, око Солунског Залива са Солунском Кампањом и осталим Македонским Приморјем, као на свој природни отвор и завршетак.

И управо са те стране, *са крајњега југа*, онде где је, *на изласку велике Моравско-Вардарске Удолине на Егејско Приморје*,

Солунска Кампања са Солунским Заливом прави *природни завршетак Повардарја и осталe Јужне Србије;* тамо *у области историске, античке Македоније,* на доњем Вардару, отуда *од Солуна и његове старе словенске околине* дедовине Дојчина добра јунака, са плоднога додира етнографски свеже а културно жедне словенске масе са расно већ посрнулим и културно давно преоптерећеним грчким елементом — одатле је поникла *прва словенска писменост* и на тој писмености засновано *прво словенско народно хришћанство* а тиме и *прве основе словенске више цивилизације, не само старе српске и осталe јужнословенске већ и свесловенске.* Није то тек тако »случајно« дошло да између толиких других ближих, даљих и најдаљих старих словенских области и земаља онога доба, у први освит словенске историје још одмах иза словенских насељавања широм Југоисточне, Средње и Источне Европе, ове *основне словенске културне тековине, на којима је, преко даљих тековина истих неимара и њихових следбеника, заснована и сва главна савремена словенска цивилизација* не само *већине Јужних или Балканских Словена* већ и *највећег дела осталих Словена* од обалâ Јадранског и Балтичког Мора на југу и северу Европе па све до обалâ Беринговог Мора и Тихог Океана на крајњем истоку Азије, потекну *заједно са првим словенским просветитељима светом браћом Ћирилом и Методијем* баш отуда *са крајњега нашег југа, од Солуна, са главне јужне, вардарске капије Балканског Полуострва.*

У томе је *прва и најстарија географска улога крајњега југа Јужне Србије,* доњег Повардарја са осталом околином Солуна, као њене природне и старе словенске културне области *у историском развоју* не само *нашег народа* већ *и већине* свих *осталих Словена,* из времена када је *Повардарје са Солунским Приморјем* чинило *главну чеону културну и историску страну,* не само остале *Моравско-Вардарске Удолине* већ и свега *јужнословенског полуострвског трупа, према старој Византији и њеноме делу Средоземне Области* као *ондашњем главном средишту европске и светске цивилизације.* Захваљујући мирном и културно животворном додиру на тој страни снажнога и свежег словенског елемента, који је дуж плодне и скроз проходне Моравско-Вардарске Удолине као нови вредни носилац културе тла захватио све до зидинâ самога главнога града на њеноме крајњем јужном изданку, и његовом тамошњем присном споју са високом византиском цивилизацијом онога доба, која је у самом Солуну сем балканском словенском језгру јако отстрањеног Цариграда имала своје најважније полуострвско средиште, — ова *два света словенска учитеља и апостола, који су можда и сами били словенског порекла,* јер су *знали да као »и сви Солуњани добро говоре словенски«,* а уство још обдарени и највишом византиском ученошћу и најдубљом грчкоисточњачком мудрошћу, учинили су ондашњи *солунски дијалекат старога јужнословенскога језика општим црквенословенским језиком* и отуда, *са доњег Вардара,* као *најстарији књижевни језик свих Словена,* преко својих ученика и следбеника, унели га у

основе народне словенске хришћанске цивилизације скоро преко свих словенских земаља.

Тиме је *географска улога* ове *наше старе народне области на јужном крају Моравско-Вардарске Удолине* као једне велике и јединствене природне целине *у културноисторискоm развоју нашег народа* била и *од општег јужнословенског и универзалног словенског значаја.*

Са те исте стране, иза ових првих словенских културних основа које су овако темељно и широко поставили света солунска браћа Ћирило и Методије испред старих Солунских Словена са доњег Вардара, у та рана времена словенског живота, и опет *са јужног краја Јужне Србије,* али сада *из области двеју главних јужно-*

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 9. — Преспанско Језеро (853 м), западна обала, у подножју кречњачке Галичице, код залива села Коњског; поглед према острву Св. Петра, са чије је супротне стране тромеђа према Арбанији и Грчкој; преко замагљених брда десно, источно од овог острва, на грчкој страни је Мала Преспа, на чијој је источној обали, на међи према овој, Големој Преспи, у селу Герману нађен најстарији ћирилицом писани споменик, док је на острву Аилу у Малој Преспи била прва престоница македонско-словенског цара Самуила.

балканских језера, са Охрида и Преспе, јављали су се и *даљи снажни импулси у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена.* У том је погледу *област двају великих језера Јужне Србије, Охридског и Преспанског Језера, по својој географској улози* била не само *од великог и дуготрајног културноисторискоr* већ *и од веома снажног иако краткотрајног политичкоисторискоr значаја, далекосежнијег и јачег, својим културним дејством и последицама обухватајући и највеће и најважније делове словенских земаља и народа, но ма које друго старо словенско средиште.*

По својој природи најлепши крај Јужне Србије, *области Охридског и Преспанског Језера,* чије су две напоредне котлине са свих

страна уоквирене великим планинским масивима са неколиким важним пролазима, поред свега што се својим северним деловима налази на тако значајној старој јужнобалканској попречној комуникацији, као што је римски Егнациски Пут, претставља ипак *знатно изолован котлинско-планински предео.* У овој осамљеној али довољно пространој и економски знатно издашној *Охридско-Преспанској Области*, где се још од досељења учврстило и имало своје главно језгро најважније старо македонско-словенско племе *Брсјаци* (Брзити), а где је било и веома значајних пресловенских културних основа још и из најстаријих времена, нашли су *ученици и следбеници свете солунске браће словенских просветитеља Ћирила и Методија* главно *уточиште и средиште за словенско-хришћански просветитељски рад на читавом Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву.*

Након првашњег мисионарског рада на ширењу народног словенског хришћанства и заједно са тим *прве словенске писмености*, дотле само *путем глагољице*, међу старим Словенима Велике Моравске (данашње Чехословачке) и Панониje (данашње Мађарске и суседних предела), а иза смрти својих учитеља ових првих словенских апостола, овамо су на челу осталих следбеника свете солунске браће просветитеља доспели *два брата из Ћирилове групе свећих апостолских »седмочисленика«, св. Климент и св. Наум.* Од ових се *првоме, св. Клименту*, поред осталога, као *животно дело* приписује и сâмо млађе и савршеније словенско писмо *ћирилица*, данас као и од почетка у употреби код већине Словена, код Срба, Бугара и Руса, док је старије и примитивније словенско писмо, *глагољицу*, које је овакво своје име још веома рано добило у Хрватском и Далматинском Приморју међу тамошњим нашим народним борцима за народну словенску службу у крилу западне цркве, *дао још св. Ћирило.* И док је *св. Ћирило* ову старију словенску азбуку, *глагољицу*, којом су писани и први словенски, моравски и панонски споменици, *углавном само стилизовао*, јер је *она устварн у Солуну и његовој околини на доњем Вардару још раније, при првим тешњим додирима словенског становништва са високом византиском цивилизацијом, према грчком брзопису поникла и код Солунских Словена била у употреби*, дотле је *св. Климент* ову млађу и убрзо иза његова доба главну словенску азбуку, *ћирилицу*, такође *према грчкој азбуци* као *и према самој глагољици и уз нове изуме и стилизовања*, и то свакако баш *у овоме крају, у Охридско-Преспанској Области, одакле, са Преспанског Језера пошиче и најстарији, уопште први датирани ћирилски писани споменик (из 993 године), изнова сам састављено.*

Тиме се *не само оно прво, глагољско, већ и ово друго и главно, ћирилско словенско писмо*, као *и на њему заснована главна словенска стара и савремена писменост и култура од српске јадранске обале до бугарске црноморске и одатле широм двају континената Евроазије све до крајње руске пацифичке обале*, својим *пореклом такође везује за крајњи југ Јужне Србије, за Македонију*, прво *за Солун и доње Повардарје*, друго *за Охрид-*

ско-Преспанску Област. А тиме су, заслугом главних следбеника и носилаца ћирило-методске апостолске и просветитељске словенске мисије и школе свете охридске браће Климента и Наума, — за чија се имена везују и најстарији познати манастири на обалама Охридског Језера, за прво у Охриду на северној а за друго под Галичицом на југоисточној обали, — иза оних нешто ранијих, основних тековина, од Солуна и са доњег Вардара, сада *на самоме шлу Јужне Србије, у области великих језера Охрида и Преспе, створене и главне тековине на којима је хиљадугодишњом ћирилском писменошћу од темеља заснована и у потпуности из-*

Фот. Б. Васиљевић

Сл. 10. — На северној обали Охридског Језера (695 м), на истеку Црног Дрима из језера код Струге; ради заштите од језерских таласа, обале језерске отоке ограђене »буруном«; при сунчевом заласку, преко Јабланице (2257 м) на граници Арбаније, струшки рибар испловљава на језерско ловиште.

грађена савремена словенска цивилизација свих православних Словена, Срба, Бугара и Руса, а то ће рећи *и у овом случају већине Јужних или Балканских Словена* као *и свих осталих Словена.*

Сем ових културноисторисних, управо самих *духовних основа у самосвојној и самосталној народној словенској хришћанској култури већине Словена, по којој се православни словенски народи и у писмености и у верском животу и у духовној настројености одликују од осталих црквом и писмом више или мање*

полулатинизованих Словена, а чије су прве и главне тековине поникле пре више од десет векова баш из ове наше области на југу са доњег Вардара од Солуна и са Охрида и Преспе од истоимених великих језера, — изолована котлинско-планинска *Охридско-Преспанска Област* била је по својој *географској улози* и даље од великог значаја *у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена.* Само нешто преко половине столећа иза тога како је *св. Климент учинио Охрид првим средиштем словенског народног хришћанства на Балканском Полуострву,* а као такво *и првим исходиштем савремене словенске писмености и на њој засноване самосвојне словенске цивилизације уопште,* оне без латинскога руха и духа, без словенској души туђинске, римски уједначене форме и дириговане садржине, против које се на челу старих хрватских глагољаша и народне странке, а то ће рећи следбеникâ још предћириличне основе народне словенске писмености и културе такође пореклом из ове наше области на југу, узалуд борио у крилу западне цркве наш велики хрватски народни апостол Гргур Нински, чији је првоборачки словенски дух са нашег Јадрана исто онако снажно као и бесмртност српских косовских јунака у наше дане надахнуо славнога И в а н а М е ш т р о в и ћ а; управо још пре истека обичног људског века иза тога како је наш велики охридски народни јужнословенски апостол и свесловенски просветитељ *св. Климент учинио Охрид и епископском словенском столицом, једном од првих чисто словенских епископија уопште,* као *и иза себе и свога браћа св. Наума у овој области оставио читаву легију следбеникâ,* неке три и по хиљаде одабраних ученика као народних словенских хришћанских мисионара, црквених службеника и просветитеља, — онда је *главна област великих језера Јужне Србије, Охрида и Преспе,* баш *на самим тим народним јужнословенским и свесловенским културним основама,* на духовним културним тековинама које су се *под повољним географским условима* овде развиле и одавде зрачиле, *постала и главним средиштем веома снажног политичког словенског покрета.* Тада је највеће *старо македонско-словенско племе Брсјаци,* — који су равно на два столећа пре тога на челу других старих словенских племена одавде у борби с Грцима опседали сâм град Солун, а које су на једно столеће затим покушали и од словенске масе још недовољно асимиловани стари монголско-турански Бугари као туђински завојевачи да као снажну и веома отпорну словенску етничку групу раселе, — *ову изоловану котлинско-планинску језерску област учинило главним језгром самосталне македонско-словенске државе.*

После два неуспела узастопна устаничка покушаја још одмах у другој деценији иза смрти великих словенских просветитеља свете охридске браће Климента и Наума, на пола столећа иза тога *Брсјаци* су *на челу осталих племена старих Македонских Словена* најзад *успели да протерају монголско-туранске, још увек непотпуно пословењене старе Бугаре,* да би одмах затим после сасвим краткотрајног поновног потпадања под византиску власт

скоро *једновремено ослободили се и пређашњих својих господара Грка.* Тада је, *најпре* са *скровитом престоницом у Преспи, на острву Аилу посред језера Мале Преспе* с оне стране данашње грчке границе, — где је *у селу Герману,* на источној језерској обали изнад ниске пешчане пречаге *на међи оба језера, Мале и Големе Преспе, нађена надгробна плоча родитељима и брату самога оснивача самосталне македонско-словенске државе,* чији старословенски натпис уједно претставља напред споменути *најстарији ћирилски текст уопште (из 993 године),* — а затим, поред ове прве, *и са другом, главном престоницом у свету Климентовом граду Охриду* на суседном великом језеру, у овој изолованој котлинско-планинској језерској области настало *краткотрајно али велико и славно Самуилово Македонско-Словенско Царство.*

Онда је *у области двају великих језера Јужне Србије, Охрида и Преспе,* која је, на међи и додиру двеју различитих планинских система, старе родопске од источне и млађе шарско-пиндске од западне стране, *са свих страна пространо заштићена високим планинским бедемима,* али која *у исто време влада још старом римском главном југнобалканском попречном комуникацијом* са Јадранског на Егејско и Црно Море, на линији *Драч—Охрид—Голема Преспа—Солун—Цариград,* са још више других напред поменутих важних варијаната у разним правцима, *под вођством племена Брсјака створено једно ново јужнословенско државно језгро.* Оно је између свих државних језгара средњевековних јужнословенских држава било *најближе средиштима високе византиске цивилизације, у близини самога Солуна и на главноме Јадранско-Егејском Путу* у томе правцу ка истоку. Али се истовремено према југу,— поред свега што је са те стране, у Јужној Македонији и Тесалији, племеном Велегезићима и другим старим словенским досељеницима, који су се угиснули међу грчке и романске староседеоце, било прилично заштићено, — ово наше старо државно језгро одмах с оне стране Бистрице и Тесалије већ налазило и *у суседству главне етничке снаге ондашње Византије, старе Грчке,* ма да је и она све до краја Пелопонеза старим словенским досељеницима још увек пространо такође била прошарана. И, најзад, иако је на западу и југозападу, у Арбанији и Епиру, племеном Војунићима, свакако са главном облашћу на Војуши, као и другим тамошњим словенским етничким мањим групама не само архаичних старословенских већ претежно новијих српских језичних одлика, такође било прилично заштићено, — охридско-преспанско државно језгро је и на тој страни, као и према југу и југоистоку, такође било *у близини периферије главне и компактне јужнословенске етничке масе,* овамо чак и недалеко од њене етнографске границе *према арбанашким, влашким (арумунским) и саракачанским (влашким — грчкога говора) становницима арбанско-епирских планинских и приморских предела.*

Таквим културним, етничким, геополитичким и уопште географским положајем онога доба, али пре свега *пред самим вратима, испред богате трпезе али и на првоме ударцу, онда колико високо културне толико још увек и веома снажне Визан-*

тиje, охридско-преспанско државно језгро нашег народа, макар *и поред свега брзог и далекосежног успеха његових снажних и културно дораслих носилаца јужнословенске државне идеје — прве југословенске идеје на Балкану — самим својим географским условима и улогом није могло опстати ни тиме испунити овако широко и далековидо постављене политичке захтеве у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена.*

За најкраће време ово *ново јужнословенско, македонско-словенско државно језгро, политички млађе али културно, већ због самих напред поменутих географских услова, и старије и напредније од свих осталих старих државних језгара Јужних Словена,* окупило је око себе у *једну велику државну целину* многе ближе и даље балканске области: *на* овој, *српској страни оба Подримља* и цело *Повардарје* без Солуна, *Тесалију, Епир* и *Арбанију* са Драчем, такође *Зету* Самуиловог зета српског дукљанског кнеза св. Јована Владимира *и све остале ондашње расцарчане српске земље* заједно *са Рашком и Босном;* а *на* другој, *бугарској страни* за неко време чак *и саму праву Бугарску,* с оне стране велике родопске масе и балканског планинског лука, а са њоме *и скоро целу осталу источну половину Балканског Полуострва,* без Тракије са Цариградом и Егејским Приморјем, да би се њеним већ општепризнатим царским државним именом и титулом, још пре но што је и њу захватило као и после њеног губитка, ради легитимности новооснованог јужнословенског царства послужило, исто онако као што су савремено му старо византиско, на једној, и онда основано ново немачко царство, на другој страни, иако далеко и без везе са старим Римом, онда и за дуго иза тога носила државним правом и традицијом освештано име и титулу »Римско Царство« односно »Свето Римско Царство«, прво све до своје пропасти а друго и до почетка прошлог столећа.

Али је ово *Самуилово велико јужнословенско царство,* које је имало своје прво уточиште и главно средиште и језгро *у изолованој Охридско-Преспанској Области* у изворишту Црнога Дрима, — да би из овога скровитог котлинско-планинског језерског предела напред означеним попречним путевима ка блискоме Повардарју завладало целом Моравско-Вардарском Удолином а преко ње бочно захватило и обе половине балканског јужнословенског полуострвског трупа, док је низ ток Црнога Дрима од његова истека из Охридског Језера уздужним меридијанским Охридско-Метохиским Путем захватило оба Подримља а даљим попречним путем, низ главни Дрим, продрло и у Дукљу и осталу познију Зету, — *услед напред означеног периферног географског и етнографског положаја свога главног државног језгра,* скоро *на самој југозападној ивици јужнословенског полуострвског трупа,* као *и због најближег домака византиској снази и сили,* њеној грчкој етничкој области и њеноме главном приморју са Солуном, *било, иако славно и велико, као државна творевина, само једна краткотрајна епизода у политичком и етничком формирању нашег народа и осталих Јужних Словена. Са овако изложеним и угроженим главним држав-*

ним језгром, а поред тога, иако на главноме попречном још старом римском Егнацискоме Путу и његовим попречним и уздужним крацима који одавде полазе, ипак сасвим *изван главне и за све околне балканске области једино потпуно доминантне и централишуће средњебалканске меридијанске удолине дуж Вардара и Мораве*, није било ни онда ни доцније *никаквих довољно сигурних ни пространих геополитичких услова да би се ово велико Македонско-Словенско Царство могло дуже одржати*. И стога је овај покушај, — поред свега што снажно доказује колико су *Брсјаци* и остали

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 11. — Главна језерска варош Јужне Србије — Охрид, део вароши на охридском хриду између дела старе тврђаве званог Горња Порта (797 м), где је испред ове градске капије на заравни хрида црква Св. Климент са моштима охридског просветитеља, и катедралне цркве Св. Софије (IX век) над језерском обалом, а где је била главна престоница македонско-словенског цара Самуила и столица његове патријаршије, доцније архиепископије; под црквом, на самој језерској обали (695 м), охридска кућа типа језерске полусојенице.

стари Македонски Словени, који су *онда* као *и још од свете солунске* као *и од свете охридске браће били културно испред свих осталих Јужних Словена*, у оно доба имали *велике етничке снаге* и *високог политичког смисла*, — услед самих датих географских услова главног државног уточишта, средишта и језгра, пре истека пола столећа од почетка овога државног стварања најзад коначно пропао. Ма да је тај покушај по своме замаху и опсегу од самог почетка, најпре протеривањем бугарских завојевача (969),

а онда и поновним ослобођењем и из византиског ропства (976), био од необично великог политичкгг значаја за све Јужне Словене, ипак је убрзо иза кулминације државног развитка још за живота самога свога творца цара Самуила, његовим поразима у борби против блиске Византије најпре у Тесалији (996) и код Скопља (1002) а онда и катастрофом на данашњој српско-бугарско-грчкој тромеђи Беласици (1014), — која је у борби с Грцима по последицама погибије равна познијој скоро четири века млађој српској маричкој (1371) и косовској катастрофи у борби с Турцима (1389), — јако посрнуо и ослабео, тако да је славно Самуилово Македонско-Словенско Царство убрзо иза његове смрти (одмах после погибије своје војске на Беласици, при самом повлачењу, умро од туге у познијем Марковом Прилепу) сасвим пропало (1018).

Али тиме особита *географска улога* овога крајњег југозападног дела Јужне Србије, изоловане *Охридско-Преспанске Области*, у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена ипак још није била сасвим запечаћена. Са богатим хришћанским, самосвојно-словенским културним традицијама још од свете охридске браће Климента и Наума, *за време Самуиловог Македонско-Словенског Царства* ова осамљена котлинско-планинска језерска област *као главно државно језеро* уједно је, насупрот двема дотадашњим балканским патријаршијама, грчкој и бугарској, *постала и главно средиште самосталне словенске народне цркве за највећи део Балканског Полуострва, са патријарашком столицом* најпре у првој царској престоници *на острву Аилу* на језеру Малој Преспи, а доцније у главној царској престоници *у светом Климентовом граду Охриду*.

Па и када је Самуилово велико јужнословенско царство после краћега века у борби с Грцима пропало, његова *самостална народна словенска црквена организација, Охридска Архиепископија*, изгубивши под Византијом своју дотадашњу титулу патријаршије, ипак је и даље остала, чак и толико дуго да је далеко *надживела и све три остале старе балканске главне државе, византиску, бугарску и српску*, да би *након осмовековног самосталног духовног живота*, при своме сопственом животном крају (1767), *дочекала увелико опадање и прве знаке пропасти и саме доскорашње велике турске државе на Балканском Полуострву*. За време цара Самуила ова његова самостална народна словенска црквена организација са главним средиштем на Преспи и у Охриду обухватала је у опсегу његове велике државе скоро све дотле организоване хришћанске епархије: на северу до Београда, Срема и Браничева; на западу до Черменике (у средњој Арбанији), Зете и Рашке; на истоку до Видина, Средца (Софије), Велбужда (Кустендила) и Разлога; и на југу до Србице (Сервије) с оне стране Бистрице под Олимпом, до Тесалије, Епира и Јужне Арбаније. Потпадањем под Византију, иза пропасти Самуилове државе, самостална народна словенска архиепископија у Охриду изгубила је све епархије јужно од Србице и остале Бистрице, којих се поново дочепала грчка па-

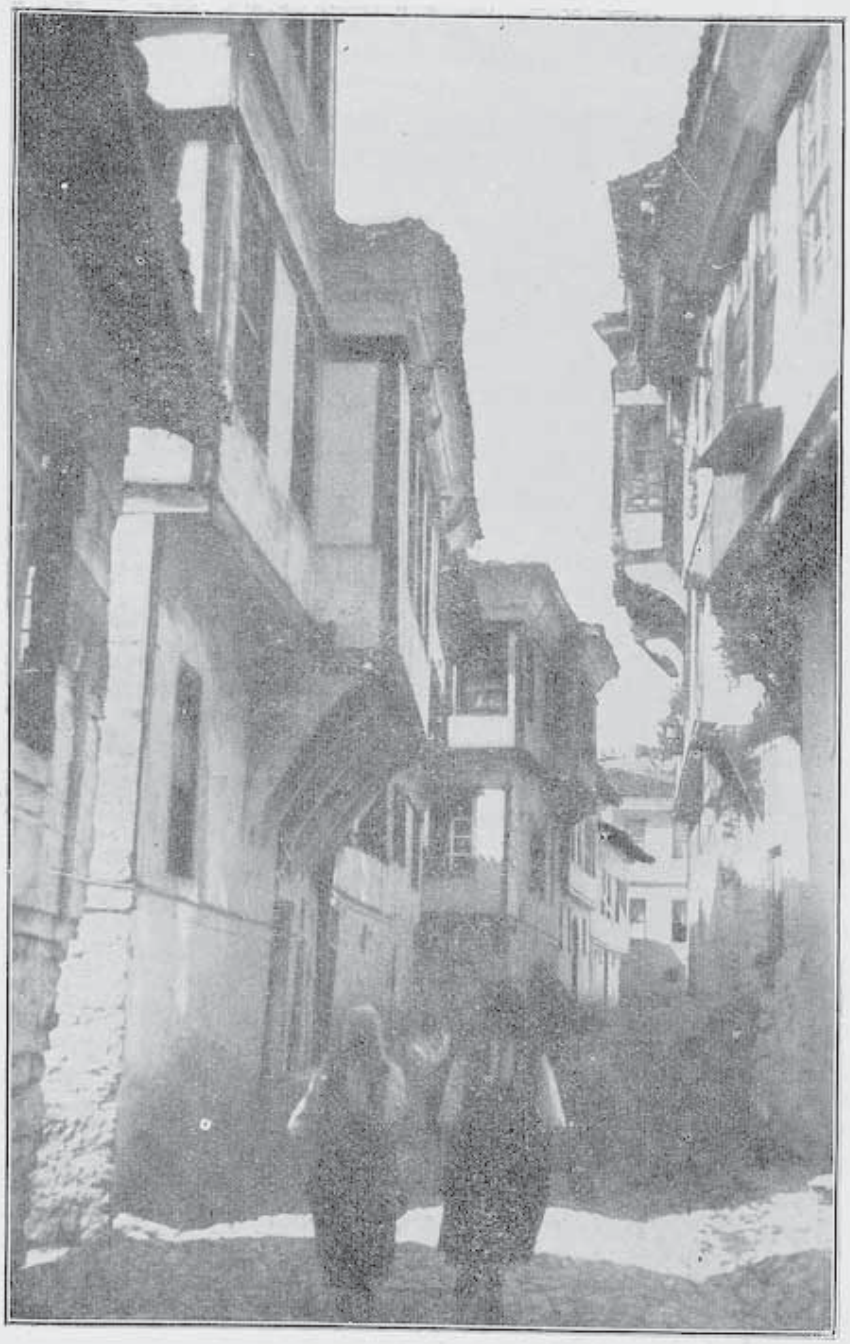

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 12. — Још живи остаци средњевековне градске културе у Јужној Србији — главна одлика Охрида, где је најбоље очувана јужносрбијанска варошка архитектура старога јужнобалканског, византиско-медитеранског типа; једна улица у Охриду, од главне чаршије кроз старо подграђе ка граду на врху охридског хрида, тесна и сеновита, где су карактеристичне старе куће са горњим катовима наднесеним над доњим.

тријаршија у Цариграду, а исто тако изгубила и епархије на западној, арбанској страни, које су се понова прикључиле арбанској митрополији у Драчу. Доцније, ширењем бугарске и српске средњевековне државе на рачун посрнуле Византије, Охридска Архиепископија изгубила је и све епархије даље на истоку и северу, сведена у она времена само на територију између Охрида и Струмице, Пелагоније и Србице. Али је од најезде Турака, заједно са њиховом државном експанзијом преко Балканског Полуострва, ова стара самостална народна словенска црквена организација у Охриду, потпавши рано под турску власт, понова све више ширила своју територију преко раније своје духовне области, захватајући све већи и већи број епархија на рачун трију околних патријаршија, грчке у Цариграду, бугарске у Трнову, а највише српске у Пећи, па чак и прелазећи далеко изван њихових граница. И тако је *Охридска Архиепископија пре обнављања Пећке Патријаршије (1557)* у своју духовну православно-хришћанску област са главним средиштем у Охриду *обухватила* не само *сву раније Немањићку Србију*, заједно *с Арбанијом*, а онда још *и Босном и Херцеговином, Далмацијом и Истром*, већ и *преко доњег Дунава Влашку са Молдавијом* у данашњој Румунији, а *преко Јадранског и Јонског Мора имала своје православне епархије чак и у самој средњој и јужној Италији, од Абруца преко Базиликате до Калабрије*, као и на суседним с оне стране Месинског Мореуза главним средоземним острвима, *италијанској Сицилији и данашњој енглеској Малти.*

Тиме се *Охрид с осталом облашћу двају великих језера на југозападном крају Јужне Србије*, поред тога што је својом значајном географском улогом у историском развоју нашег народа још раније био дао приносе од трајне историскокултурне као и од повремене али знамените историскополитичке вредности, истиче не само као најстарије већ и као једно од најважнијих духовних културних средишта у ранијем животу нашег народа и осталих Јужних Словена, као и *некадашње хришћанско-духовно културно средиште и много ширих и даљих области изван Балканског Полуострва*, па *за извесно време чак и на самом непосредном територијалном подручју велике и силне западне цркве.*

Међутим, поред свега тога, *као што се Охридско-Преспанска Област* из напред наведених географских узрока *није могла одржати као наше македонско-словенско и уопште старо јужнословенско државно уточиште, средиште и језгро*, већ је оно *на истеку пола столећа*, дакле у опсегу само једног просечног човечјег века, *у борби с Грцима подлегло и пало, тако је исто* оно *и као исконско наше народно, јужнословенско и свесловенско хришћанско духовно и просветитељско средиште, из истих географских разлога*, у току времена, истина тек *после вишевековне борбе, и опет с Грцима, најзад ипак такође подлегло и пало.* И док је *у првом случају само политички оборено*, дотле је *у овоме другом случају, грчком културном експанзијом и познатом лукавошћу и грамзивошћу која не познаје границе*, у светом сло-

венском Климентовом граду Охриду *и из самих народних етничких и културних основа најзад скоро и до темеља порушено.* Јер је *Охрид од прве и главне чисто словенске просветитељске жиже*

Музеј Јужне Србије* Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 13. — Као и у самом главном граду, Охриду, тако и по селима Охридско-Преспанске Области свуда су видни сведоци једне старе више културе — тип сеоске охридске архитектуре, где су најчешће камене куће; једна таква кућа у селу Вишње, у Струшком Дримколу, где се старо српско становништво одржало и поред надирања Арбанаса са свих страна; кућа је зидана од тесане сиге, од које су исклесани и оквири око прозора, уметнички украшени — рукотворина самих овдашњих сељана.

из времена свете охридске браће Климента и Наума, затим *и великог духовног јужнословенског културног средишта* Самуилова доба, најпре *у луготрајноме византиском ропству*, а после обнов-

љеног слободног политичког живота и словенске и српске културне и етничке регенерације од Душанова до Маркова доба, падом старе српске државе на југу, понова *и у дуготрајноме турском ропству*, имајући на престолу ове своје некада чисто словенске патријаршије и архиепископије и на челу њених епархија, као и по појединим манастирима и црквама, све више и најпосле све саме овејане Грке, *у задње доба живота Охридске Архиепископије* већ био *готово сасвим изгубио старо словенско културно обележје и претопио се у грчко културно средиште*. Колико су *грчки дух* место словенског, *грчка писменост* место старе и главне словенске која баш одавде потиче, и уопште *грчка култура*, још од краја XV века, — када, при раније обновљеним старим словенским и дотле још сачуваним српским културним традицијама и настојањима, одавде сијају и последњи већ скоро помрачени зраци словенске писмености, јер је онда охридски архиепископ Доротеј био нарочито довео и држао код себе Кратовца Димитрија ђака да би му са грчког преводио на српски велики црквени устав за потребе његове цркве, — па до укидања Охридске Архиепископије и доцније под Цариградском Патријаршијом све до друге половине XIX века били у Охриду дубоко завладали, показују неколико следећих примера: 1860 године *један Охрићанин*, између толиких других погрчених, на грчком језику објављује прерађену једну велику нашу народну епску песму из ових крајева, да би га »Атински универзитет« признао »најбољим *грчким песником* после Хомера«; око 1870 године, и поред тога што је у Македонији у нашем народу већ увелико било настало словенско буђење са снажним отпором против грчке цркве из Цариграда, у Охриду се *не само на грчком већ и на самом нашем језику, на тамошњем нам народном дијалекту, писало »грчком азбуком«*, место старом и готово општесловенском ћирилицом на којој је некада из Охрида потекла и прва словенска књижевност на Словенском Југу, па су онда на тај начин, *грчким писмом на нашем језику, тамо издаване чак и »јавне исправе«*; и, најзад, у међувремену ове деценије, иза које се тек Охрид понова почео словенски да буди, док је дотле *скоро сав био изгубио оно исконско словенско чувство које је одавде некада зрачило преко свих словенских земаља*, карактеристичан је »пример сукоба у охридској цркви 1867« године: »Када су, у доба покрета за словенским богослужењем, неки родољуби почели у цркви појати на словенском језику, остали охридски грађани бучно су протестовали, јавно су у цркви исмевали словенско богослужење и захтевали да се и даље поје грчки«. Колико је у том погледу *остали наш народ у Македонији био далеко од сличних туђинских, грчких утицаја*, чија је несловенска и антисловенска копрена скоро сасвим покрила некадашњу сјајну словенску просветитељску жижу светог Климентовог града, најбоље показује један запис под фреском свете солунске браће Ћирила и Методија у цркви у Кавадарцима: »Ѣмко апостолокъ единонаравнии и словенскихъ странъ оучителіе Кирилє и Методіе, богомоудрии владику всѣхъ, молитє всѧ ѣзыки словенскыѧ оутвердити въ православии и единомислии, оумирїти міръ

и спасти дѹши наша:— 1878. ѡунъ 23.« Овај запис заједно са ликовима првих словенских просветитеља, којим је тачно на недељу дана пре потписа берлинског уговора (13 јула 1878), тако значајног за темељне промене дотадашњег стања на Балканском Полуострву, украшена скромна црква овог средишта Тиквеша крај средњег Вардара, показује како је међу верницима не само на селу већ и у граду раније Охридске Архиепископије *словенска мисао* и поред грчког негативног утицаја преко Охрида последњега доба, а онда у духовном ропству саме Цариградске Патријаршије, *била дубоко у нашем народу на југу до краја укорењена.* На не само тамо, већ и у непосредној близини Охрида, изван самога главног града, стара словенска основа била је у самом простом народу у потпуности сачувана: тако у селу Врањишту ниже Струге, које се у српским споменицима средњега века спомиње као Струга Вранска, у новој цркви Св. Николе, у близини средњевековне цркве Св. Богородице и њеног околног земљишта под именом »Краљеви Загони«, приликом зографисања на јужноме зиду, крај самог архијерејског престола, а из времена подизања цркве, 4 маја 1868, главно почасно место задобили су ликови трију српских владара, сваки са круном на глави под крстом, са крстом у десници и скиптром у левици, између којих је први сѣтый краль Стефанъ (Стеван Дечански), други с: цр҃ъ Оурошъ (цар Урош) и трећи сѣтый кралъ Лазаръ (кнез Лазар), што све показује колико је *у самој Охридско-Преспанској Области изван непосредног грчког градског утицаја* из ове старије наше царске престонице на југу, из Охрида, *била очувана не само стара словенска већ и српска традиција, чак у тој мери да је косовског владара-хероја, од кнеза, у северним крајевима цара, овде светим краљем прогласила;* онако *као што се код нашег народа у Јужној Србији и косовски јунак Милош Обилић слави не само као херој већ исто тако и као прави светац-мученик,* као што је његов лик у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту, у околини Душановог царског Скопља, живописан такође у овоме међувремену, 1860—1870, поред ликова »Св. Симеона српског Немање«, »Св. Саве српског«, из ранијег, и »Стефана Душана цара српског«, »Св. Данила архиепископа српског«, »Св. Лазара цара српског«, из истог времена, изображен и обележен као С: Мїлошъ Обїлїћъ.

И оно *грчко помрачење славнога још старог нам словенског Охрида* у задње доба његова ропства под Турцима, као и *пролазност некада тако значајне географске улоге целе Охридско-Преспанске Области као државног и културног средишта* у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена, чему је поред осталих географских узрока главни разлог у периферном географском и етнографском положају читаве те крајње југозападне области нашег народа према Грчкој и Арбанији, — *све то показује: да се на западној, српској половини Балканског Полуострва морало још врло рано, знатно пре и од овога охридско-преспанског, јавити једно друго главно уточиште, средиште и*

језгро за стварање српске и југословенске државе на територији у оно доба још увек велике и снажне старе Византије. Али је то државно уточиште морало бити још *више изоловано и острањено, теже приступачности и веће удаљености од средишта византиске снаге,* а да је *у исто време и само главно етничко језгро нашег народа* на овој страни *или бар довољно удаљено од његових етнографских граница.*

Области оваквих географских услова према датоме политичком захтеву, сасвим *самониклог и самоснажног рођења самосталног државног живота* нашег народа посред старога Византиског Царства — то је била *и опет једна област данашње Јужне Србије:* некадашња *Рашка* на њеноме крајњем северозападу. Сва изван великих удолина и отворених предела, у пределу највиших висоравни динарске планинске системе све до њенога судара са старом родопском масом, на ономе пространом развршју између масивâ и гребенâ Копаоника, Рогозне, Мокре Горе, Проклетијâ, Комова, Сињајевине и Дурмитора, — *области старе Рашке доминира највећим делом западне* и иначе поглавито *планинске половине Балканског Полуострва,* истовремено *и самом његовом средишњом меридијанском удолином с Мораве на Вардар, као и са њоме укрштеном главном попречном средњебалканском удолином с Косова на Јадран.*

У томе *језгру динарских Срба и осталих старих Словена* тако простране и издвојене доминантне планинске области западног и средишњег дела Балканског Полуострва, са необично виолентним етничким особинама кроз сва времена познијег историског развитка, настало је *осниване прве српске старе државе још на самом почетку IX века,* дакле на читаво једно и пô столеће раније од стварања некадашње Самуилове државе у охридско-преспанском државном језгру, да би доцније по своме главном граду у котлини данашњег Новог Пазара, по *Немањића Расу,* била названа *Рашком.* И тек са овим, *рашким или српским примарним упочиштем* као *основним државним средиштем и језгром,* такође *на тлу данашње Јужне Србије,* могла је у средњем веку, преко повољних географских услова и самога првог језгра и свих околних ближих и дальих српских области, доћи *до пуног израза стваралачка национална, политичка и културна снага нашег народа,* да би са тога северозападнога краја Јужне Србије, од старога Раса, поступним развитком, у њеној средишњој области, *на двогубом сплаву Моравско-Вардарске Удолине код Скопља, стара српска држава достигла кулминацију политичког и културног развоја,* као и у новије доба ослобођењем из турскога ропства и читаве Моравско-Вардарске Области дочекала и саму *главну обнову свога ранијег државног живота,* а одмах иза тога на овим старим и новим темељима постигла *стварање и данашње нам југословенске државе.*

На тај начин, поред оних тако важних и далекосежних, првобитних и општезначајних културних основа, које су најпре пôтекле са крајњега југа Јужне Србије, од Солуна са ушћа Вардара, а одмах затим и дограђене на њеноме блиском југозападном крају,

у светом Климентовом граду Охриду на великом језеру у изворишту Црнога Дрима, као и поред великог прилога нашој народној прошлости и култури и саме области великих језера Охрида и Преспе на територији некада великог и снажног старога словенског племена Брсјака као главног уточишта, средишта и језгра краткотрајног али великог и славног Самуиловог Македонско-Словенског Царства и његове дуготрајне самосталне словенске црквене организације Охридске Архиепископије, — *Јужна Србија* била је најпре *својим северозападним и* затим *средишњим делом, од области старога Раса преко Пећи и Косова до Куманова и Скопља,* а онда *и свом осталом својом територијом на југу, преко Прилепа и Битоља све до Кајмакчалана, по географској улози у историском развоју нашег народа,* колико *у прошлости* толико *и у садашњости, и од још већег, непосреднијег и ближег значаја.*

Особита *географска улога Јужне Србије као целине у развитку нашег народа, државе и културе* изразила се тим путем *у обема главним ерама нашег националног стремљења и државног стварања:* и у *старијој, српској,* и у *савременој југословенској.*

У старијој, српској ери нашег народног живота била је *Јужна Србија* и сâмо *прво исходиште и главна област у развитку српског народа и стварању старе српске државе и културе.* Са *најстаријом колевком српске средњевековне државе* у своме северозападном крају, у скровитим брдским и шумовитим пределима велике динарске планинске висоравни *Старе Рашке,* у области доскорашњег Новопазарског Санџака, на горској висији око дубоких и жупних долина рекâ Таре, Ћотине, Лима, Увца и Рашке, а између околних долина горње Дрине, Пожешке Моравице, Ибра и Дрима, *Јужна Србија* је *пружила прво уточиште и поставила основне темеље и у најранијем српском националном и државном формирању.* У своме даљем органском развоју на тлу старога Византиског Царства, а у области још од досељења распарчаних српских племена и жупа, *српска средњевековна држава* је *поступним проширивањем* овога свога *примарног и централног, рашког националног и државног језгра,* са првим почетком стварања независног државног живота на читаво једно и пô столеће пре оснивања онога секундарног и периферног као и ма да великог и снажног а ипак краткотрајног охридско-преспанског државног језгра, — особито доцније *од коначног припајања Рашкој и суседног* нешто *млађег* иако *периферног* али *са наслоном на само море* ипак *трајног српског државног језгра Зете,* — све више и све јаче *избијала* да би једном већ *и сасвим превалила из ове своје одасвуд самом природом заштићене велике планинске тврђаве Старе Рашке и Зетских Брда.* Онда се она *са доминантне динарске планинске висије Старе Рашке, са главним државним средиштем у некадашњем Расу* изнад данашњег Новог Пазара на реци Рашкој, убрзо *проширила и преко околних нижих и питомијих предела,* да би и преко саобраћајно изванредно значајног централног балканског хидрографског чвора око

Косова Поља, одмах у суседству старога Раса преко високе Рогозне и некада тврдога Звечана изнад данашње Косовске Митровице, захватила плодније и за културу повољније области у околним поречинама свих трију главних балканских морских сливова, *у Подримљу, Поморављу и Повардарју.*

На томе *путу уједињавања распарчаних српских и осталих старих словенских племена и жупа* на тлу посрнулог и све слабијег Византиског Царства, — где су она, поред повремених византиских војних похода, не само у средишњим, низинским, већ и у западним, планинским пределима Балканског Полуострва онда често била изложена и монголским претурским најездама из периферних степских области, старих тек упола пословењених туранских Бугара са балканског североистока и угрофинских Мађара са панонског севера, — српска средњевековна држава се са овог свога високог планинског двојног државног језгра Старе Рашке и Зетских Брда, поред још ранијег спуштања према суседним долинама река Босне и Неретве, око којих се онда у средишњем делу динарске планинске системе стварају и секундарна и периферна српска државна језгра на западу, Босна и Херцеговина, најзад разлила и преко суседних нижих и отворенијих долинских и котлинских предела у централним деловима Балканског Полуострва. Тиме је, после ранијих још одмах иза првог рашко-зетског државног спајања у више махова привремено остваривaних тежња, *стара српска држава* и одавде коначно сузбила ослабљено Византиско Царство и преко долина Ибра и Лаба, Биначке Мораве и Лепенца, као и котлина Косова Поља и Метохије, *у неколико узастопних етапа коначно се учврстила у главним долинама Мораве и Вардара, чије две велике долине и поречине,* заједничком двогубом меридијанском средњебалканском удолином преко пољских развођа прешевског и косовског, као и троструком лонгитудиналном комуникацијом, преко Прешева, преко Лаба и кроз Ибар, скроз напреко *луж средине целога јужнословенског полуострвског трупа* од тада *сталнo и непрекидно садржe и главну геополитичку осовину у целокупном српском историском развитку.*

И тада је, *у доба кулминације поступног али упорног и истрајног српског државног стварања,* од 1282 године, на преко четири и пô столећа иза првог рашког државног зачетка, *Јужна Србија својим средишњим делом, око Скопске Котлине на горњем Вардару,* најзад коначно чинила и *главно језгро српског средњевековног краљевства и царства Немањића,* да би *у њеном ондашњем и данашњем најважнијем средишту, Скопљу,* била и *главна престоница старе српске државе* и *главно огњиште старе српске културе.* Онда је, на врхунцу српског државног развитка *у доба Душановог Српског Царства, Скопље* било *престоница велике моравско-вардарске и егејске државе,* која се од Београда, са средњег Дунава око ушћа Мораве, са доње Дрине и Саве, преко Поморавља и Повардарја са доњим Пострумљем, простирала све до саме мочварне делте на ушћу Вардара испред зидина грчкога Солуна са његовом заосталом грчком околином у Каламарији и на

Касандри, а место самога Солунског Залива господареħи Орфанским Заливом, на излазу струмске варијанте великог Моравско-Вардарског Пута преко Сереза, као и читавим осталим Егејским Приморјем од Волоског Залива с оне стране Олимпа и Тесалије,

Клише Скопског научног друштва

Сл. 14. – Државна застава *Србије (Servia)* и грб њене главне престонице града *Скопља* (*Scopi*) за време Душана као краља, из 1339 године, приказани овим цртежем на портолану (поморској карти) шпанског морепловца Анђелина Дулсерта из Каталоније, чија је једна краљевска принцеза, на три године пре тога, била намењена младоме српском краљу са Вардара за женидбу (Соловјев, у Гласнику Скопског научног друштва, XV—XVI, 1936, стр. 347).

на граници млетачких и каталонских поседа у средњој Грчкој, па све до Кавалског Залива испред ушћа Месте, на граници старе Македоније и Тракије. Али је *истовремено ова главна стара српска*

држава, у јужном и југоисточном продужењу Босне као посебне српске динарско-планинске државе с оне стране горње Дрине, *била и динарско-јадранска и средоземна држава,* пружајући се дуж средње јадранске балканске обале старим српским Зетским Приморјем од ушћа Неретве све до ушћа Дрима уврх Медовског Залива, изузев слободни наш приморски град Дубровник, а од Медовског Залива дуж јужне јадранске балканске обале у Арбанском Приморју и до Отрантског Канала, изузев анжујски Драч, и, најзад, дуж целе остале јонске балканске обале, изузев анжујски Крф и неколико других острвских и приморских тачака, све до Патраског Залива, на самим вратима Коринтског Залива, далеко с оне стране Арбаније и Епира, до самих обала Акарнаније и Етолије наспрам Пелопонеза, изилазећи тиме онда и на отворену пучину самога средњег дела Средоземног Мора према јужној Италији.

Али, тада *са главним државним језгром и средиштем у средишњем делу Јужне Србије, поред Скопља* као *главне српске царске престонице* потпуно *централног територијалног положаја у целој држави, истовремено и на њеној средишњој уздужној осовини као моравско-вардарске и егејске државе* на самоме двоструком рачвању великога Моравско-Вардарског Пута из Скопске Котлине преко Прешева и преко Косова Поља, — *Душаново Српско Царство и као динарско-јадранска и средоземна држава имало* је у исто време своје *главно хришћанско духовно средиште* не овамо у самој Моравско-Вардарској Удолини већ изван ње, у Пећи, *у самој водопађи Дрима и Јадранског Мора.* Оно се тамо налазило *на староме Зетском Путу,* који је у више кракова, од старога Раса преко Тутина, од Звечана преко Рудника, од Приштине кроз Дреницу, од Штимље преко Дуља и од Скопља уз Лепенац и преко Сиринића и Средске, непосредно доводио у област Метохије и одатле као на западним странама, *у трговачким Млецима и папскоме Риму, добро позната Via di Zenta,* кроз удолину Дрима као *најкраћи попречни пут до јадранске обале* одводио *у Зету и на Зетско Приморје.* Отуда, док је *Скопље као сама царска српска престоница* било *главно средиште ондашњег царства као моравско-вардарске и егејске државе, са главном чеоном страном према Егејскоме Мору и ондашњој Византији,* дотле је *Пећ као патријарашка столица српске православне цркве, заједно са суседним јој Призреном као другом српском царском престоницом,* била *главно средиште ондашњег царства као динарско-јадранске и средоземне државе, са главном чеоном страном према Јадранскоме, Јонскоме и осталом средишњем Средоземноме Мору и ондашњој Италији.* Па, и поред свега што је *Пећ постала главним средиштем српске аутокефалне цркве још убрзо иза њеног оснивања од њеним творцем и првим архиепископом св. Савом* (1219) *повлачењем архиепископске столице из Жиче са ушћа Ибра у Западну Мораву* када су Бугари са монголским Куманима на једноме завојевачком препаду ову прву српску краљевску задужбину опљачкали и попалили (1253), она је *тим истим главним духов-*

ним средиштем државе остала и онда када је, испред самог Душановог царског крунисања (1346), српска православна црква уздигнута и на највиши степен патријаршије, иако је по примеру осталих раније основаних балканских патријаршија требало да има столицу у самој главној царској престоници, оставши у Пећи свакако не само због таквог затеченог и давно устаљеног стања у организацији српске цркве већ још и из извесних дубљих разлога. Један од главних уједно је и основни *географски разлог: положај Пећи и остале велике и плодне котлине старога Хвосна, данашње Метохије,* заједно *са суседним Призреном, на средишњој попречној осовини целе државе, на староме Зетском Путу* и његовим главним крацима *према Расу, Косову Пољу и Скопљу,* истовремено *главноме попречном путу царства као динарско-јадранске и средоземне државе,* који је са Јадранскога Мора преко ондашње Зете са старом архиепископском столицом примаса српског у Бару као главноме средишту, и старом бискупском столицом у Скадру као главној прихватници католичанства на овој старој комуникацији, уз главну долину Дрима непосредно и најкраћим отстојањем доводио у најдубљу и средишњу унутрашњост земље на њеној главној, моравско-вардарској уздужној осовини. У вези са овим биће ту и један други, чисто *црквено-политички,* у оно време несумњиво и *основни државно-политички, на самим географским условима заснован разлог: због оваквог западног, јадранског лица главне српске државе, на зетској приморској страни окренутог непосредним утицајима западне цркве,* — чијој су све упорнијој експанзији кроз блиско Српско Царство, у оно доба ривалства и борбе са источном црквом и за време сневања о светском католичком царству, у првом делу Душановог Законика, донесеном на државном сабору у Скопљу свега на три године иза стварања српске православне патријаршије (1349), члановима 9, 10 и 21, супротстављене и веома строге казне (прогонства, срамна жигосања усијаним железом по образу, ровашења језика сечивом и отсецања једне руке), — у доба прогласа царства и патријаршије (1346) *главно средиште српске православне цркве остало је у Пећи,* на најкраћем попречном путу који је са Зетским Брдима и Приморјем најближе спајао области Старе Рашке, Поморавља и Повардарја, као и самог Подримља, да би као главно средиште српске народне цркве била *на верској straži на тој страни против продирања западне цркве и латинштине;* а ова је са Зетског Приморја управо овуда, кроз саму кратку и згодну удолину Дрима и Метохије, где су и сада као и кроз долину Неретве обележени главни путеви и правци католичке експанзије у унутрашњост Балканског Полуострва, још раније била продирала у унутрашњост српске земље на овој страни, некада, на два-три столећа пре оснивања српске патријаршије у Пећи, чак и до самог средишта Старе Рашке, док је ради поновног оживљавања овога пута продирања католичанства у унутрашњост ове главне српске државе још на читаво столеће пре оснивања Пећке Патријаршије, односно сâмо на пет година раније пре но што је у Пећи први пут постављено седиште

поглавара српске аутокефалне народне цркве, онда архиепископије, поглавар западне цркве место латинског писма и латинског језика дозволио био Србима, да би их привидним уклањањем латинштине себи лакше приволео, чак и употребу глагољице и појање словенске службе (1248). Без оваквог положаја српског главног хришћанско-духовног средишта у самој Метохиско-Дримској Удолини, у Пећи, тешко да би се могло замислити и позније донекле само успешно заустављање продирања католичанства у томе правцу, ма да је оно после пада и последњег дела српске државе на југу (1455) у скоковима доспело и до старога главног државног средишта српског на горњем Вардару, до Скопља, где је још у раније турско доба место дотадашње већ уведене бискупије основана чак и архибискупија (1656), да би онда место архибискупије у Бару била овде столицом »primate di Servia«, тек у наше дане сведена попова овде на бискупију (1924).

Таквога положаја и задатка у доба Српскога Царства, *Пећка Патријаршија* је у позњијем историском развоју српскога народа, обновом свога живота (1557) иза првог укидања (1463), *за време ропства под Турцима* у току од преко два столећа све до свога поновног и коначног краја под турским игом (1766), *била од необично великог значаја* не само *за највећи део Јужне Србије већ и за читаву нашу земљу и за сав наш народ*. Место ранијих словенским живљем све мање и све ређе насељених крајева чак и с оне стране Бистрице и Србице, по Тесалији и Великој Валахиотској, Етолији и Акарнанији, а такође и по Епиру и Арбанији, где је српски и остали стари словенски елеменат већ највећим делом био сузбијен, асимилован или на миграције према нашем етничком језгру у Повардарју покренут, *Пећка Патријаршија* је *под Турцима* заједно са њиховим далеким продирањем на север *захватила простране српске области на северној страни заједно са југословенским крајевима на северозападу као и кроз Панонску Низију све до изнад Будима:* од *Скопске Старе Србије* у горњем Повардарју заједно са *целом Брегалницом* као и *Радовиштем* на горњој Струмици, од *главнога Дрима са Скадром*, од *средње и горње Струме са Тустендилом*, од *горње Месте са Разлогом* и *горњег Искра са Самоковом и Рилским Манастиром*, на *преко свих српских земаља између Тимока и Ђердапа* на истоку и *Јадранског Мора, Велебита, Лике и горње Куле* на западу, она је обухватила на северу и *највећи део Посавља, Подравине, Подунавља и Потисја, уз Тису и Дунав* допирући *и до Сентандреје иза Будима* на северу, тако да је, *поред српских и суседних хрватских крајева са измешаним српскохрватским становништвом* на западу, својом територијом *сем скоро целе данашње Југославије обухватала и скоро читаву Панонску Низију*.

Тиме се *географска улога Јужне Србије на челу са Пећи као духовним средиштем српскога народа под Турцима проширила и преко сасвим нових области, обухватајући скоро читаву данашњу Југославију*, без њенога крајњег северозапада. У томе правцу, поред још ранијих српских миграција из Јужне Србије услед првих турских продирања, била су *од обнове Пећке Патријаршије*

из њене главне области на југу, од Пећи и Скопља, пресељавања српског народа интензивна и у току XVI века, када су Турци захватили и скоро целу Панонску Низију; али су била још интензивнија крајем XVII и почетком XVIII века, за време аустриских похода против Турске и неуспелих српских устанака са средиштима устаничких покрета у Пећи, Старој Рашкој и Скопској Старој Србији, када се првом и другом великом српском сеобом у Угарску, под пећким патријарсима Арсенијем III и IV, нашим *исељеним живљем из етнички најснажнијих и културно најнапреднијих области Јужне Србије, српска етничка област потпуно учврстила у познијој Српској Војводини* као *и још даље према северу под ондашњом Угарском.* Огуда, као последица ондашњих неуспелих српских ослободилачких покрета под пећким патријарсима на територији данашње Јужне Србије, *услед ондашњих српских миграција из Повардарја и Подримља, са Косова Поља и Старе Рашке, низ Поморавље и преко Саве и Дунава у јужни и средњи део Панонске Низије, знатно проширење српског етнографског појаса на север,* далеко с оне стране северне границе не само старе српске државе цара Душана, кнеза Лазара, деспота Стевана и Ђурђа, онда на Дунаву и Сави, већ и данашње нам државе Југославије према Мађарској; отуда *стварање српских културних средишта преко Саве и Дунава све до Будима и Сентандреје,* данашње столице српског будимског епископа, чиме су у оно доба *на старим и најстаријим културним основама са тла данашње Јужне Србије, из области некадашњих главних средишта српске државе, од Скопља, Призрена и Пећи, на додиру са средњеевропском и западноевропском културом створене и прве основе нове и савремене српске културе.*

Али, сем ових тако значајних географских и етнографских, историских и културних, као и политичких последица на северу услед и такве географске улоге Јужне Србије у историском развоју нашег народа, последица веома корисних, било их је такође значајних и на југу, али врло тешких по некада најкултурније области српске земље. На другој страни, у области некадашњега главног српског хришћанског духовног средишта на југу, у пределима Пећи, као и суседним крајевима остале Косовске као и Скопске Старе Србије, а исто тако знатним делом и у области Старе Рашке, углавном *у средњем и северозападном делу Јужне Србије, као* и *у њеним југозападним крајевима, на место исељеног старога српског становништва* далеко преко Поморавља, Саве и Дунава, од краја XVII и почетка XVIII века увелико је био *ухватио корена туђински етнички елемената.* Онда су се збила *велика етнографска продирања са западне, арбанске стране* кроз српску земљу на југу: *најпре продирања католичких Арбанаса и поарбанашених Срба баш кроз саму удолину Дрима и Метохије,* оним путем где је у доба Душановог Српског Царства као главна претстража испред верских утицаја западне цркве било у *Пећи* остављено и само патријарашко српско црквено средиште, а *затим све јаче продирање Арбанаса и поарбанашених Срба и преко оба Подримља,* на томе путу сеобâ *највећим делом посламљених,*

најдаље одмаклих у правцу североистока, преко Метохије и Дренице, Косова Поља и Лаба, до Топлице и Добрича, скоро до самога Ниша. А и *све што као даље географске и етнографске последице* самих *великих крстјања чији су главни имућници долазили из Пећи као и најпознијег духовног средишта српског народа у Јужној Србији за време ропства под Турцима.* Тиме је *Јужна Србија,* оним *великим српским покретима и сеобама на север на крају старијега и на почетку млађега турског доба, као и свима овим последицама иза тих српских исељавања, док је свим тим саму себе тешко етнички осакатила и културно уназадила, истовремено јоп онда највише сама допринела најпре етнографском а после најзад и политичком задобијању најплоднпје српске земље, Српске Војводине или Панонске Месопотамије, главне житнице* не само *данашње Југославије,* већ и читаве *Средње Европе.*

Као што је *Јужна Србија још у средњевековном развоју српског народа, државе и културе својом географском улогом била од главног историског значаја,* од првог државног ембрија на планинској висији Старе Рашке па до највишег државног развитка у своме котлинском средишту око Скопља на горњем Вардару, о чему на њеноме историском тлу, поред свега рушилачког дејства дуготрајног зуба времена, петвековне турске најезде и доскорашње туђинске пропаганде, на све стране и данас сведоче многобројни српски културни споменици славне прошлости и традиције, *тако је овој старој српској земљи на југу и у новијем нам народном и државном животу,* сада *на челу са Шумадијом или Северном Србијом* као *новом земљом српске националне и културне мисије, поновa била намењена особита географска улога. Пијемонтска историска мисија* у новијем животу српскога и осталога југословенског нам народа *није могла сада остати на самој Јужној Србији,* ма да је у ранијем и најранијем нашем историском развитку она била главна земља наше националне и културне мисије, и у овом случају такође *првенствено из географских, од турске најезде знатно измењених разлога.* Управо је *историска мисија Северне Србије или Шумадије,* уствари *старе Српске Деспотовине,* — која није ништа друго до *за турске најезде са југа, са Вардара и Косова Поља, према северу, низ Мораву ка Дунаву и Сави, потиснуто главно уточиште, средиште и језгро средњевековне српске државе, — у борби за ослобођење српских земаља од Турака,* још од Кочине Крајине и Карађорђева устанка, исто тако *у првом реду била географски условљена.*

Такву *географску улогу у борби против Турака,* као што ју је некада у борби против Грка и других завојевача сама носила, није могла *Јужна Србија* на себе да преузме, јер је и сувише била блиска главним центрима турске војне силе на југу и југоистоку Балканског Полуострва, ближа но све остале српске земље. А и када је такву улогу и предузимала, из ових главних разлога, који проистичу из самога њеног општег географског положаја, Јуж-

на Србија није у томе успевала, чак је иза тога још мање способном за то остајала. По свима важнијим градовима и на главним пролазима и сама посегнута знатним турским војним посадама, Јужна Србија је несносним чифличким режимом турских ага и бегова, особито тешким од краја XVII и почетка XVIII века, од времена првих посртања турске силе на Балкану и у Југоисточној Европи, била и по свима плоднијим котлинама одвећ политички и национално притиснута, социјално и економски придављена. Уз

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 15. — Јужносрбијанско село збијеног, вардарског типа — Кучково, на северозападном ободу Скопске Котлине, уврх прибрежне терасе и уз обалски отсек заливског стања испод терасе неогеног Скопског Језера од 620 м апсолутне висине; село је средином XVIII в. било почифличено, насилно заузето од стране двојице арнаутских зулумћара, који су преко села Рашче, на излазу Вардара из Дервенске Клисуре, овамо продрли из Арбаније; све сеоске породице, православни Срби, јесу досељеничке, највише избегле од суседног Скопског Дервена испред Арнаута, али их има досељених са запада и од Полога и Метохије, са севера из Јањева и са осталог Косова, са југа од Велеса па чак и од Костура.

турске и арнаутске зулуме често су укорак ишли и насиља и пљачке и грчких фанариота у име Цариградске Патријаршије, која је после коначног укидања обеју аутокефалних цркава на тлу данашње Јужне Србије, српске патријаршије у Пећи и старе словенске патријаршије односно архиепископије у Охриду, и овом земљом српском на југу као и осталим на северу духовно потпуно завладала. По свима већим варошима онда са многобројним турским градским

становништвом, Јужна Србија била је исто тако прожета или бар прошарана и знатним појасима муслиманског сеоског становништва, османлиског и јуручког, арбанашког и арнауташког, као и торбешког, осталог потурченьачко-српског. А све је то Јужној Србији и у целини, као главноме језгру и средишту ранијега великог Српскога Царства, одузимало скоро сваку могућност самосталног настављања оне географске улоге коју је она имала у историском развоју нашег народа пре турске најезде, уопште од најранијег почетка живота нашег народа и осталих Јужних Словена на Балканском Полуострву.

Такву географску улогу у новијем нам народном развитку још мање су могла преузети на себе појединачно њена два главна најстарија државна језгра. Још најмање је такве историске мисије сада могла бити *крајња југозападна област Јужне Србије, скровити котлинско-планински језерски предео Охрида и Преспе*, некадашње главно државно језгро великог нам Самуиловог Македонско-Словенског Царства. Јер, поред осталих географских разлога који су били у односу спрам турске силе и господства од важности и за читаву Јужну Србију, а нарочито у овом случају за Повардарје, Охрид је скоро са свих страна, — још онда када је познати Карађорђев војвода и доглавник Цинцар-Јанко Поповић, један од најзнаменитијих учесника у борби Срба за ослобођење Шумадије, одатле био доспео у Северну Србију, — већ био притиснут арбанашким и арнауташким муслиманским досељеницима, од којих је један њихов зулумћар барабар са силним Али-пашом у Јањини, Мустафа-пашом у Скадру и другим турским узурпаторима на овим странама, био велики турски силеџија и у самоме светом Климентовом граду Охриду. Али, сем тога, што је и још теже, под утицајем израније знатно а у последње време, пре њеног укидања, већ и сасвим погрчене Охридске Архиепископије, која је од пропасти старе српске државе поступно све више и више била западала у грчке руке, овај најстарији наш јужнословенски и свесловенски културни центар и сâм је већ увелико био погрчен или се грчки заносио. А све то, као и пре свега у последње време све више крајњи периферни географски и етнографски положај целе Охридско-Преспанске Области у склопу и саме Јужне Србије, одузимало је сада томе некада славном културном, државном и духовном средишту нашег народа и последње могућности којима је оно некада својом географском улогом у нашем народном животу и развитку богато располагало.

Али исто тако као и ова, такве географске улоге и историске мисије у борби нашег народа за ослобођење од Турака није више могла бити чак ни сама *крајња северозападна област Јужне Србије, Новопазарски Санџак у језгру Старе Рашке*, иако је ово најстарије српско државно језгро било од турских главних војних средишта на југоистоку веће удаљености но сви остали крајеви данашње Јужне Србије и ма да још и до краја старијега турског доба скоро у средишњем делу етнички знатно очуване српске земље и српског народа на југу и југозападу. И у овом случају и опет,

поред осталих, без позитивне улоге из једнога важног географског разлога. Јер је управо кроз ово најстарије српско државно језгро онда водила главна турска војничка комуникација, старим Босанско-Македонским Путем, који је уједно био и главни Босанско-Цариградски Пут, спајајући преко саме Јужне Србије, линијом преко Новопазарског Санџака, Косова Поља, Куманова и Криве Паланке, главно ондашње средиште балканског исламског света Босну са главним турским државним средиштем Цариградом. Услед тога је

Фот. В. Радуловић

Сл. 16. — Јужносрбијанско село разбијеног, старовлашког типа—Штитково, у срезу Нововарошком, у пределу Старога Влаха; део села крај цркве, са црквеним сабором; куће високих шиндраних кровова, брвнаре и полубрвнаре; ово је село било седиште старовлашке кнежевске породице Рашковића, чији су се кнежеви у области Старе Рашке налазили на челу српских устанака под патријарсима Арсенијем III и IV, крајем XVII и почетком XVIII века, а један од последњих између њих, Максим Рашковић, за време Карађорђева устанка такође учествовао као старовлашки војвода Шумадије.

Новопазарски Санџак у области Старе Рашке, припадајући још одмах од Косовске Митровице и Рогозне великом турском Босанском Вилајету, такође и сâм знатним делом поисламљен, а дуж главнога Цариградског Пута овде-онде и самим Турцима из Предње Азије насељен. Из тих разлога је на ову област, као *главну динарску капију на пролазу са југоистока за Босну*, Турска и највише назила, јер би њеним губитком од ње била и сама Босна отсечена. Па ипак је ово првашње српско државно језгро, крајем старијега

и на почетку млађега турског доба, за време неуспелих устанака и великих сеоба под српским патријарсима Арсенијем III и IV, и мимо све турске силе на ову страну уперене, било поред патријарашке Пећи и поред Скопске Старе Србије главно средиште ондашњих српских ослободилачких покрета, на челу којих су се тамо и у првом (1689—1690) и у другом ондашњем српском устанку (1737—1739) налазили стари и од самих турских султана признати рашки кнежеви Рашковићи од Старога Влаха, са седиштем у селу Штиткову код Нове Вароши; а и за време познијега Карађорђевог устанка, још на самом његовом почетку (1804), одавде се и опет дигао против Турака ондашњи старовлашки кнез Рашковић из Штиткова, да би у томе коначно једва успешном српском ослободилачком покрету, којим је тек почело прâво рушење Турског Царства на Балкану, учествовао изван своје кнежевине, у Шумадији, као војвода старовлашки. Дакле, и поред свих покушаја, из напред истакнутих географских разлога у датоме стицају приликâ било је овоме првобитном и најстаријем језгру старе српске државе, на главноме турском политичком и војничкоме путу ка ондашњој напола муслиманској Босни, поред свега што је сама природа шумовите земље на овој доминантној планинској висији пружала одлично хајдучко гнездо и устаничко уточиште, потпуно онемогућено да у турскоме ропству на себе преузме раније своју водећу географску улогу у историском развоју нашег народа. Али су се, и поред тога, упорни синови овога најстаријег српског државног језгра, и доцније, све до краја турскога ропства, када је досељавањем босанских мухаџира (после окупације а онда и анексије Херцег-Босне) Новопазарски Санџак још више био притиснут исламом, налазили на челу нашег народа и у целој осталој Јужној Србији: отуда је, у духу те исконске и најдубље српске традиције, — поред кнежева Рашковића из Штиткова, који су отуда и кроз старије и кроз млађе турско доба водили српски народ у Јужној Србији, а иза обеју великих сеоба такође и у познијој Српској Војводини на крајњем српском северу, — Стара Рашка у најмлађе турско доба (од 1910), као и од ослобођења (1912, затим поново 1918), дала Јужној Србији њеногa српског духовно-хришћанског и националног вођу у лицу данас светопочившег патријарха Варнаве, рођеног у Пљевљима а школованог у Призрену баш у доба када су турско ропство и туђински утицаји најтеже притискивали и највише раздирали ову стару српску земљу на југу; дала га најпре као епископа Велешко-Дебарске епархије, затим на челу управе још и Охридске, Битољске и Струмичке епархије, а једно време на челу и свих епархија Јужне Србије, да би најзад као митрополит Скопске »првопрестолне митрополије« Душановог царског »часнога и славнога града Скопља« постао и патријархом иза ослобођења коначно обновљене Пећке Патријаршије, а тиме за последњих шест година и нарочито иза марсељске трагедије Великог Краља све до своје такође мученичке смрти у задње наше дане, био и духовно-хришћанским и националним вођом свега српског православног народа († 23 јула 1937, у Београду).

У суседству и најближем географском јединству са самом динарском планинском висоравни Старе Рашке, на тлу Старе

Зете, — где је тек преко сједињења оба ова најстарија српска државна језгра под рашким вођством дошло до знатнога и великог српског краљевства и царства Немањића са главним државним средиштем и језгром у Скопљу и осталој данашњој Јужној Србији, — ни сама *Црна Гора,* иако у својој карсној, кршевитој и планинској, правој природној тврђави под Турцима вековно слободна, није могла преузети на себе водећу улогу у ослобођењу српских земаља од турскога ропства такође из географ-

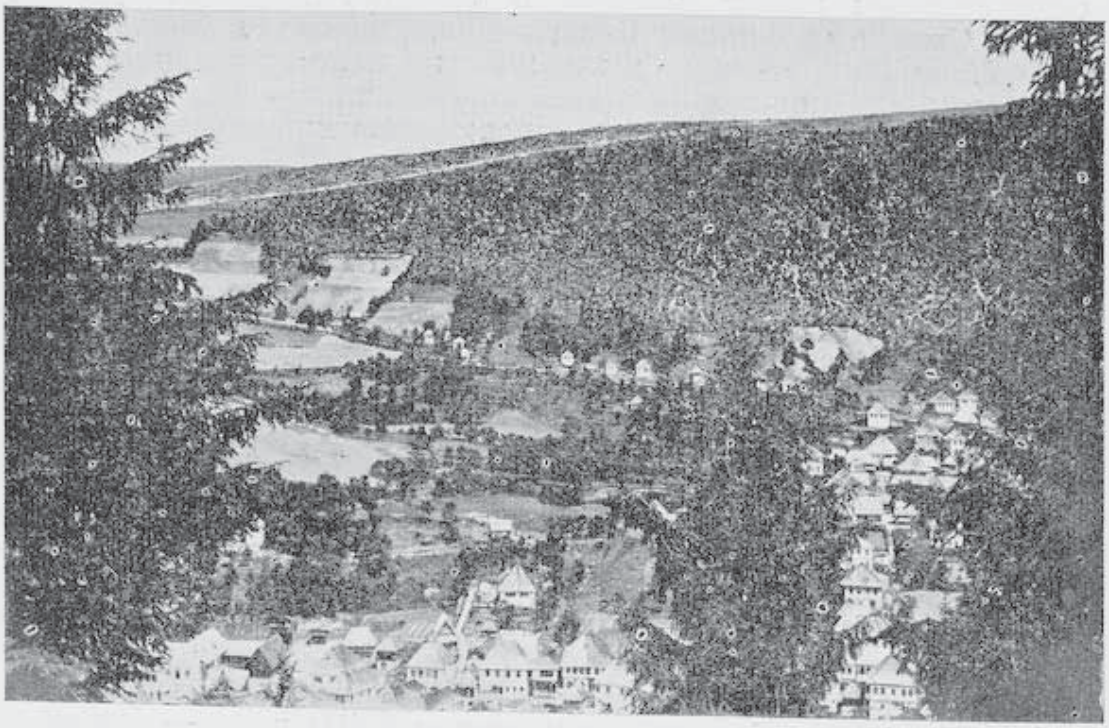

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 17. — Тип јужносрбијанске вароши у области Старе Рашке — Нова Варош, у северном подножју планине Златар (1627 м), у пределу Старога Влаха; разређених група кућа, високих шиндраних кровова, често и брвнара, варош у пределу четинарске шуме, у изворишту Бистрице, десне притоке Лима ниже Пријепоља; основана у XVI в. као Скендерпашина Паланка, на староме Босанско-Македонском и Цариградском Путу и његовој укрсници са старим Зетско-Ужичким Путем, који је одавде преко Кокиног Брода на Увцу под Муртеницом (1462 м) прелазио у Северну Србију, од којих је прва комуникација била главна турска џада, а друга главна српска метанастазичка стаза динарске струје у насељавању Шумадије и Поморавља.

ских разлога. Јер, као старо српско приморско и карсно динарско државно језгро, Црна Гора је ипак и у овом случају била одвећ на периферији српског народа. А сем тога преко Новопазарског Санџака у области Старе Рашке, главне муслиманске војничке и хаџиске босанско-цариградске џаде, на попречном динарском путу од Колашина преко средњег Полимља на Кокин Брод од тога краја Јужне као и целе Северне Србије отсечена, Црна Гора је и на

своме главном природном споју са овим двема српским моравско-вардарским земљама, на староме Зетском Путу од Скадра уз Дрим преко Метохије и Косова Поља, такође била отсечена, колико главним турским војним средиштем у Скадру као и осталим на његовоме путу, толико и арбанашком анархијом на целој тој старој српској комуникацији са Јадранског Приморја у унутрашњост српске земље.

Уза све то, оно што је *Јужну Србију*, а нарочито њено српско средњевековно главно државно и данашње главно културно средиште Скопље са осталим Повардарјем, одвајало од *Северне Србије* и од *Црне Горе*, — које су као што смо напред видели и саме Новопазарским Санџаком као главном балканском турском џадом и доцније као познатом аустроугарском »политичком земљоузином« међусобно обе такође биле раздвојене, — то је била *далека утиснутост арбанског муслиманског, знатним делом и католичког и криптокатоличког етнографског клина* кроз некада најкултурније српске области *дуж старога српског краљевског Зетског или познијег царског Вељег Пута* у правцу попречне удолине од Медовског Залива и Скадра кроз долину Дрима и кроз Метохију, преко Дренице, Косова Поља, Горње Мораве и Лаба, све до саме Топлице и Добрича надомак Ниша на североистоку, као и преко Качаничке Клисуре и Скопске Црне Горе и до самог Жеглигова у пределу Куманова на истоку. На југу од тога ранијег, познијим инверсним миграцијама као и новијим исељавањем муслимана у данашњу Малоазиску Турску тек у последње време увелико ишчезлог и разбијеног арбанашког етнографског клина, који се овамо утиснуо арбанашким, од Турака привилегисаним насељавањем кроз српске крајеве и упоредо са тим преко ислама и поарбанашивањем самога старог српског заосталог становништва тек од неуспелих српских устанака и сеоба из ових крајева под патријарсима Арсенијем III и IV, крајем XVII и почетком XVIII века, — Јужна Србија је и својим средишњим делом, у Скопској Старој Србији, истовремено када и под кнежевима Рашковићима у Старој Рашкој на северозападу, била покушала да предузме некадашњу водећу улогу у борби за ослобођење српског народа од Турака и за обнову Немањићке Србије. На челу српског устаничког покрета у области Скопске Старе Србије 1689—1690 године налазио се војвода Карпош, који је од аустриског цара Леополда I у знак савезничког царског признања чак био добио и »кнежевски шешир«; протеравши Турке из читаве области Славишта и Жеглигова, војвода Карпош се утврдио у Кривој Паланци и Куманову и тамо прогласио за »Краља од Куманова«; међутим, неуспехом целога овог српског устанка, од Старе Рашке, преко Пећи и Призрена, Косова и Скопља, на све до средњег Повардарја, угушен је у крви овај српски покрет и у области Скопске Старе Србије, када су Турци 1690 године овдашњег устаничког вођу, војводу Карпоша, »Краља од Куманова«, ухватили и у Скопљу на колац набили. Поменутим *арбанашким етнографским клином*, утиснутим на северу иза овога и следећег српског устанка и затим исељавања на север, у многоме *одвојена*

од двеју главних српских суседних земаља на тој страни, од *Црне Горе и Северне Србије, Јужна Србија* била је *својим средишњим и јужним делом, особито у Повардарју*, тада *остала не само периферном већ и скоро изолованом српском земљом на југу*, што је, поред других тешких последица таквих етнографских поремећаја, највише дало могућности познијој туђинској пропаганди у овој старој српској земљи која је била и најважније средиште старе српске државе и главно огњиште старе српске културе. Са свих

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 18. — Тип јужносрбијанске вароши у Повардарју — Крушево (1250 м), амфитеатралног положаја под источном страном гнајсног масива Бабе или Бушеве Планине (1791 м); необично велика збијеност варошког насеља, правог грчко-медитеранског типа, старобалканске архитектуре; главно становништво цинцарског и мијачког порекла, где су Цинцари досељени од краја XVIII в. из Мускопоља и са Грамоса из Јужне Арбаније испред зулума Али-паше Јањинског, а Мијаци тада и раније добегли из Реке од Дебра испред арнаутских зулума; и једни и други главног су гурбетиског (печалбарског) начина живота.

страна и скроз турском силом и арбанашком анархијом притиснута и раздирана, дуж двогубе Моравско-Вардарске Удолине и њене троструке главне комуникације од Северне Србије арбанашким етнографским клином највећим делом и скоро сасвим предвојена, Јужна Србија је у Карађорђево доба, када је најпре настало ослобођење српских и осталих хришћанских земаља на Балканском Полуострву, и из ових као и из осталих напред наведених географских

разлога остала сасвим немоћна да се сама прихвати своје раније географске улоге у историском развоју нашег народа.

И отуда је *главна географска улога и историска мисија у новијој борби за народну слободу, — коју је Јужна Србија кроз цео средњи век,* у борби са Грцима и другим завојевачима, *највећим делом сама на себи носила, — морала бити сада пренесена на Северну Србију или Шумадију.* А то је уствари на *стару Српску Деспотовину,* која је, повлачењем српског државног језгра и средишта иза српских катастрофа на Марици (1371) и Косову (1389) поступно од Скопља и Призрена све даље на север, последња између свих српских области у целој Моравско-Вардарској Удолини пала у турско ропство, да би се из њега баш управо она прва и дигла. Ова *велика географска улога и историска мисија на истој тој моравско-вардарској геополитичкој осовини око које се кретао и сав средњевековни развитак српске државе, народа и културе, а где је саграђена и данашња Југославија,* морала је бити пренесена са Јужне на Северну Србију или Шумадију у првом реду зато што је она била од турске војне силе, онда како на југу и југоистоку Балканског Полуострва, тако и у Предњој Азији и Северној Африци, највише удаљена и отстрањена; што је притом као шумовита брдска и луговита низинска земља, и самом живом одећом природе, по чему је тек онда и име »Шумадија« добила, као у каквом хајдучком гнезду, свуда и од саме природе и запуштене старе културе била веома добро заштићена; што је услед таквих природних услова за слободан људски живот и кретање, а нарочито услед великих поремећаја и сеоба крајем XVII и почетком XVIII века, као и за време аустриске окупације Београдског Пашалука у међувремену, сама Шумадија била остала етнички најчистија српска земља, имајући турског становништва једино по неким већим градовима и војничким средиштима, док је сâмо сеоско становништво било чисто српског, динарског и моравско-вардарског порекла, које је, снажне српске државне традиције и велике упорности у борби »за крст часни и слободу златну,« метаназичким струјама са југозапада и југа, особито динарском, косовско-метохиском и моравско-вардарском, тамо све више навирало.

Али је *Северна Србија или Шумадија, од Карађорђева и Милошева устанка главно српско и југословенско државно језгро новијег и савременог нам доба, велику географску улогу и историску мисију која јој је* услед предњих географских узрока овако *као најпогоднијој области* и од самог усуда *била додељена,* — чему је још у прилог ишао и *новоизмењени положај чеоне културне и историске стране Балканског Полуострва, која* од доласка Турака, од пропасти старе Византије и од доба открића *није више била на југу,* према Егејском и осталом Средоземном Мору, *већ на северу, према Средњој и Западној Европи, — могла у потпуности да изврши тек у заједници и опет на тлу саме Јужне Србије, одакле је стара српска држава и најпре била настала, а где је и највиши свој политички, национални и културни развитак била постигла. И тек у потпуном географском*

јединству велике Моравско-Вардарске Удолине, у чијем склопу као органски део једног крвотока, самом природом, саобраћајним везама и привредним захтевима земље, етничким саставом, културом и животним потребама народа, са Северном Србијом чини једну јединствену географску и историску целину, *Јужна Србија* је и у вековно сневаном *обнављању Немањићке Србије,* ослобођењем пре једне четврти столећа, а одмах иза тога националног прегнућа и у беспримерном самопрегорном и снажном *српском прокрчењу пута и постављању темеља слободи и јединству и читаве Југославије,* сада већ *на крају старије, српске, а на почетку савремене, југословенске ере нашег националног стремљења и државног стварања, својом географском улогом такође била од пресудне важности.*

У ово *српско-југословенско раздобље епохалног националног дела ослобођења и уједињења,* које је *отпочело* равно *пре једне четврти столећа,* да би *у првом замаху Шумадије и Црне Горе ослобођењем Старе Србије и Македоније довело до обнављања Немањићке Србије, а у другом непосредно иза тога* да би победама, страдањем и васкрснућем српске војске од Цера и Сувобора преко Арбанске Голготе до Солунског фронта, надчовечанским *напорима и пожртвовањем ондашње уједињене Краљевине Србије довело и до стварања данашње Југославије,* — онда су овамо, *на* мучном и крвавом *путу Јужне Србије, од Куманова* на домаку Обилићева Косова па *до Кајмакчалана* на видику Маркова Прилепа, била *главна попришта* и *последње* исполинске *борбе нашег народа за слободу и јединство.* Јер су се *овамо, на географској шаховској табли у области питомих низиских котлина и дивљих планинских масива Јужне Србије, на путу који поред исконског географског јединства кроз сва српска времена и историски стаја долинеОраве и Вардара у једну нераздељиву природну и културну органску целину,* одиграла *главна и судбоносна историска збивања и у новој нам прошлости народној: преко* славног *Куманова и Битоља* као достојне одмене тужнога Косова *обновљена* је *1912 године Немањићка Србија,* а *преко* величанственог *Кајмакчалана и Доброг Поља* као божанске награде васкрснућа иза Арбанске Голготе *створена је 1918 године данашња Југославија.*

Најзад, *у међувремену овога српско-југословенског епохалног раздобља, у коме је српска војска,* са самога јужносрбијанског тла запојена вером бесмртног Обилића и задојена снагом ненадмашног Марка, из ове земље славних историских традиција Немањића *два пут узастопце прогонила туђинске завојеваче;* у међувремену док је српска војска у првоме замаху, *1912, најпре стопу по стопу са севера на југ, од Куманова* па *до Битоља,* а у другом замаху, после својих шумадиских победа и арбанског изгнанства, *1918, попона истим стопама обрнуто, са југа на север, од Кајмакчалана и Битоља преко Скопља и Куманова осталом Моравско-Вардарском Удолином све до Београда, а онда и до јадранских, преко-*

савеских и прекодунавских крајева, чистила земљу и градове од старих и нових туђинских инвазија, најпре од Турака Османлија а одмах *затим и од Аустро-Мађара и Немаца;* у међувремену док је *српска војска на првоме походу 1912* за слободу своје потлачене браће на југу *уз припомоћ балканских савезника прогнала једно старо завојевачко царство са Блиског Истока Азије, а на другоме походу 1918* за слободу све подјармљене српске и југословенске земље на северу *уз припомоћ европских савезника оборила још и једно друго старо угњетачко царство из срца Европе,* као *и одагнала још и једно треће моћно освајачко царство са севера Европе, — онда је сама Јужна Србија,* у мору последње туђинске најезде, *кроз* читав *двогодишњи задњи период светскога рата* једним *маленим делом своје територије представљала једини слободан комад српске земље,* чинила једини слободан крајичак онда распете *Краљевине Србије.* То је онај крвави *трокут између Кајмакчалана, Чукâ и Битоља,* у јужним пределима равне Пелагоније и планинског Маријова око велике окуке Црне Реке крај грчке границе, *где је у међувремену од кајмакчаланске победе 1916 па до добропољског коначног пробоја Солунског фронта 1918 на крајњем југу Јужне Србије* кроз две последње године светскога ратног пожара ослободилачка *српска армија са југословенском добровољачком дивизијом држала ратно упориште на самој домаћој и родној груди,* а *где је у маленоме месту Бачу на Црној Реци,* на средокрађи *између Битоља и Кајмакчалана, имала двогодишње уточиште и сама краљевска престоница ондашње Србије, прва српска престоница на тлу Јужне Србије после њеног пада у дуготрајно турско ропство.* И отуда, *из те двогодишње »Мале Србије«, са крајњега и онда једино слободног Српског Луга,* одакле су легендарним налетом и походом српске војске у току од цигло месец и пô дана средином јесени славне 1918 године биле немачке и аустро-мађарске армије са обалâ Егејскога Мора одбачене и кроз долине Вардара и Мораве далеко преко обалâ Саве и Дунава протеране, док су истовремено разбијене армије онда понова заблуделе браће Бугара и опет преко Брегалнице у братску јужнословенску земљу Бугарску назад враћене, — *одатле је, са крајњега југа Јужне Србије, коначним васкрсом Немањићке Србије,* дефинитивним *уједињењем двеју српских краљевина Црне Горе и Северне Србије преко саме Јужне Србије,* затим *уједињењем и свих Срба, Хрвата и Словенаца, онда непосредно израсла и цела данашња краљевина Југославија.*

У томе је, *као и у постанку и развитку средњевековне и у обнављању нове Србије,* била *особита и пресудна географска улога саме Јужне Србије и у стварању данашње велике нам државе Југославије.*

3. ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ У САСТАВУ ДАНАШЊЕ НАМ ДРЖАВЕ

Напред показане *веома значајне и пресудне географске улоге у историском развоју нашег народа:* имајући у своме окриљу и саму *колевку обају старих словенских самотворних народних писама* и најстарије *исходиште народног словенског хришћанства* као *главних основа и свеколике савремене словенске самосвојне цивилизације;* обухватајући својом територијом *државна средишта и језгра двају великих народних нам јужнословенских царстава, старога македонско-словенског и млађега српског,* као *и духовна уточишта и жиже двеју народних нам јужнословенских патријаршија,* такође *старе македонско-словенске и млађе српске;* и, најзад, ударивши на своме тлу од Куманова и Брегалнице па до Кајмакчалана и Доброг Поља *главне државне темеље и данашње нам државе Југославије, — Јужна Србија је више но и једна друга покрајина наше земље обогаћена великом и снажном традицијом, културном, државном и осталом историском,* колико *српском и југословенском,* толико *и свесловенском.* Али је *Јужна Србија од великог географског значаја и у саставу данашње нам државе Југославије,* која је и иначе, *по географском положају, природном богатству, привредним могућностима и геополитичкој важности своје територије, по етничкој свежини, животној снази, културном полету и историској мисији свога народа, главна држава на Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву, најзначајнија земља у склопу осталe Југоисточне Европе и на њеноме пролазу и путу ка Блиском Истоку Азије.*

У ранијем историском развоју српског народа, државе и културе, од првога средњевековног зачетка па до највишег развитка пред турском најездом *основна и најважнија српска област,* у јужноме делу Моравско-Вардарске Удолине *на самој главној средњевековној чеоној историској и културној европској страни,* како Балканског Полуострва тако и остале Европе према старој Византији и осталој Средоземној Области на додиру и споју са Блиским Истоком, *на своме тлу тада баш у самом своме садашњем средишњем делу око Скопља са ондашњом главном престоницом и државним територијалним језгром са којим се уједно поклапало и етничко језгро ондашњих српских носилаца националног, државног и културног живота, — данас Јужна Србија више нема такав централни геополитички положај у оквиру савремене нам југословенске државе. Географска улога и историска мисија Јужне Србије у дуготрајној српској и почетној југословенској ери државног стварања, и првога зачетка и главнога језгра Немањићке Србије* као и *главнога исходишта данашње Југославије, припада славној прошлости и великој традицији,* на чијем се историском врелу наш народ непрекидно напајао од маричке погибије и косовске катастрофе па све до данашњег остварења свога националног стремљења и државног стварања, а на чијем је географском тлу на челу са Северном Србијом или Шумадијом у северном делу ове исте Моравско-Вардарске Удолине, тамо сада окренутом

савременој чеоној историској и културној страни Балканског Полуострва према Средњој и Западној Европи, ратним поприштима и историским збиваньима од Куманова па до Кајмакчалана најзад преко Карађорђевићке Србије обновљена Немањићка Србија и створена савремена велика Југославија. И у овој пространој нам држави, која захвата области од Источних Алпа и средњег дела Панонске Низије заједно са њеним главним међуречјем Дунава, Тисе, Драве и Саве, те прâве Средњеевропске Месопотамије, па се одатле западном половином и средишњим делом Балканског Полуострва пружа дуж Јадранског Приморја од динарске Ријечко-Купске Превале па све до Скадарских Врата а дуж Моравско-Вардарске Удолине и најближе примиче Солунском Заливу и осталом Егејском Приморју, — данас је Јужна Србија са *старом српском царском престоницом Скопљем, иако у средишњој области јужнословенског полуостврвског трупа и у самоме главном балканском континенталном језгру, и ма да главно старије српско државно језгро, иак изван самога територијалног језгра савремене нам државе Југославије. Али је изван правога територијалног државног језгра исто тако и Северна Србија или Шумадија, иако главно новије српско а са Јужном Србијом и прво југословенско државно језгро, заједно са новијом српском и савременом југословенском престоницом Београдом.* На као што је *изван овога и читава Моравско-Вардарска Удолина*, иако *главна средњебалканска и дунавско-егејска област спајања и прожимања*, тако је исто *изван територијалног језгра савремене нам државе и цела Савско-Купска Удолина*, ма да на тој страни *главна дунавско-јадранска област спајања и прожимања.* Управо су *обе ове главне долинске и низиске области Југославије, Моравско-Вардарска и Дунавско-Савска Област*, прва скоро меридијанског а друга потпуно упоредничког правца, *обадве код Београда*, на простору од ставâ Саве и Дунава па до ушћа Мораве у Дунав, *и саме међусобно*, али готово под правим углом, *спојене и срасле, у целини изван самога територијалног језгра данашње нам државе*, док је *иначе баш на самоме њиховом међусобном споју* на средњем Дунаву и у дну Панонског Међуречја *доскорашња српска и данашња југословенска престоница, Београд, главни административни, привредни и културни центар целе државе.* Међутим се то *право територијално језгро Југославије налази у трећој југословенској великој и главној предеоној целини, у Динарско-Јадранској Области*, која, у своме положају одређена правцем пружања јадранске обале и у њеном залеђу у правцу југоистока издужене динарске планинске системе, лежи на самој најдужој страни, хипотенузи, великог југословенског државног скоро правоуглог троугла, док су му на двема краћим странама, катетама, оне две друге главне предеоне целине, Моравско-Вардарска и Дунавско-Савска Област. И тек у тој трећој, планинско-приморској великој природној целини Југославије, у Динарско-Јадранској Области, *територијално језгро савремене нам државе и у његовом средишту сам центар државне територије налази се у* напред истак-

нутој периферној западној српској а централној југословенској историској области Босни или пак у ойсегу ове скоро у средини Дринске бановине, захватајући простор око вароши Власенице у планинском пределу североисточног обода динарске системе између Тузле и Зворника на северу, Гласинца и Вишеграда на југу реке Босне на западу и средње Дрине на истоку.

Али, ако се не налази у области територијалног језгра и центра данашње нам државе, чији предео, као што видимо, пада у српску средњевековну област Соли (Тузла), која иначе у старијем историском развоју српског народа како у Рашкој тако и у Босни није имала никакве важније географске улоге, Јужна Србија својом напред истакнутом двоструком главном тектонско-морфолошком црйом као и комбинованим меридијанским и динарским пружањем лежи у осовини обеју балканских великих и главних предеоних целина Југославије, како Моравско-Вардарске тако и Динарско-Јадранске Области. Јер, на трострукој меридијанској моравско-вардарској код Скопља потпуно здруженој главној комуникацији, на прузи Београд—Ниш—Скопље—Солун са варијантама кроз долину Ибра преко Краљева и Косова и кроз Топлицу преко Лаба и Косова, — Јужна Србија лежи у самој осовини главне уздужне српске и средњебалканске комуникације и на њој сачињава најважнији средишњи и јужни део главне југословенске, Моравско-Вардарске Области. А у исто време, у комбинацији са овом главном српском и средњебалканском уздужном комуникацијом, у северозападном смеру на староме Босанско-Македонском путу и на његовој варијанти динарским правцем управљеној скоро већ изграђеној главној вардарско-ибарско-динарско-савској прузи, на линији Ђевђелија—Скопље—Косово—Краљево—Ваљево—Тузла—Бања Лука—Суња—Цапраг—Карловац—Ново Место—Љубљана—Јесенице, — Јужна Србија лежи у самој осовини и главне уздужне југословенске динарске комуникације и њене планинско-приморске велике Динарско-Јадранске Области. Спајајући на тај начин обе ове области на њиховим јужним деловима самом својом територијом, Јужна Србија је од великог геополитичког значаја за те две најважније, балканске природне области Југославије. Јер, поред све несумњиво велике саобраћајне, економске, културне и националне важности оне треће, Дунавско-Савске Области, — која управо у нашој држави према Средњој и Западној Европи посредује, која је између свих трију области најгушће насељена и дуж које су на прелазима са горње у средњу и са средње у доњу Посавину спојени и измешани сва три дела нашег народа, Словенци, Хрвати и Срби, али где су се међу Југословене у целој држави највише на тој страни, особито у плодном Дунавском Међуречју, утиснули и туђи етнички елементи са севера, Немци, Мађари, Румуни, — самим њеним периферним јужним и југозападним положајем у пространој Панонској Низији, та је област у склопу данашње нам државе са северне стране, низ ток Дунава са севера, веома изложена. И отуда главна снага данашње нам државе лежи у здруженим осовинама

првих двеју, правих балканских области Југославије, дуж удолинске Моравско-Вардарске Области и дуж планинско-приморске Динарско-Јадранске Области, које се својим јужним односно југоисточним делом, на простору од Полимља и Новог Пазара преко Ибра и Косова Поља па до Скопља, на самоме тлу Јужне Србије и преко њега, на међусобном додиру свих четирју главних српских балканских земаља, Црне Горе и Босне са Херцеговином, Северне и Јужне Србије, узајамно спајају.

У вези са тим *Јужна Србија је од нарочитог географског значаја у саставу данашње нам државе и са једнога другог геополитичког разлога.* Као што је то *раније случај био и са Северном Србијом или Шумадијом,* тако је *данас и цела Југославија тек са Јужном Србијом права и главна балканска држава. Без Јужне Србије била би сва остала Југославија,* изузев још и Стару Зету са Херцеговином и Далмацијом, уствари *само једна јужнопаонска ивична и ободека земља, у зависности од самога језгра Панонске Низије са суседним бечким басеном:* као што се *отуда све до наших дана, док снагом Моравско-Вардарске Области из срца самога Балкана најзад није створена данашња Југославија — која је управо са крајњег југа Јужне Србије на крају светског рата и непосредно израсла, — непрекидно господарило Словеначком још скоро од самог старог словенског досељавања, а Хрватском још од првог надирања Мађара из њиховог великог панонског језгра према Балканском Полуострву и његовим западним странама (од 1102 године);* као што је *такође и Босна,* док је пре ових надирања из средишта велике Панонске Низије ка њеном југозападном куту и ободу била поглавито у саставу првих српских државних језгара Рашке и Зете, *убрзо иза Хрватске на томе завојевачком мађарском путу из панонског језгра такође потпала под Угарску (од 1136 године) и под њеном врховном влашћу са својим бановима остала све дотле док се иза распада Српскога Царства као краљевина најзад није сјединила са Рашком (1377), дакле са једним од најзначајнијих делова данашње Јужне Србије,* са главним језгром старе српске државе из кога се било развило и ондашње Српско Царство, да би, пре но што је преко Јужне Србије и њу захватила и прогутала најезда Турака, која је у Босну оним старим Босанско-Македонским Путем продрла преко Косова Поља и Новопазарског Санџака, са те доминантне динарске висије на тлу Старе Рашке тако *од сједињене краљевине »Босне и Србије« као претеча данашње Југославије постала уједињеном краљевином »Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја« (1390), а да би најпосле, дуго иза тога, у задње турско доба, и опет са панонских страна, након новијих покушаја понова постала пленом последње инвазије бивше Аустроугарске преко Балкана (1878);* као што је уосталом *и сама Северна Србија* у своме самосталном развитку *као ново српско државно језгро* од обнове живота под Карађорђем (1804), *иако не у тој мери, стално била у геополитичкој зависности од средишта велике Панонске*

Низије са бечким басеном, све док није ослобођењем Јужне Србије и територијалним сједињењем преко ње и са Црном Гором (1912), у светскоме рату, — у коме је од Аустроугарске и била нападнута (1914) баш зато што је тиме управо тек постала прâва и главна, довољно независна балканска држава, — *најзад географском улогом, етничком снагом и одвајкада осведоченом историском мисијом целе Моравско-Вардарске Области и суседног јој највишег и најмасивнијег планинског дела Динарско-Јадранске Области ослободила средиштима великог панонског и бечког басена вековно подјармљене прекодунавске, прекосавске и прекодринске српске и југословенске земље и створила данашњу Југославију (1918).*

И тако је *са Јужном Србијом не само Северна Србија већ и остала Југославија,* иако данашња велика нам држава својом северном, Дунавско-Савском Облашћу лежи у самој Панонској Низији и на њеноме јужном и југозападном ободу, *услед централног балканског полуострвског положаја Јужне Србије, која самом својом територијом захвата скоро једну петину пространства читаве наше земље, постала главном балканском државом. А тиме одједном, место периферне јужнопанонске низиске и ободске државе, устварн буџачке државе вековима Средњој Европи подложног југословенског панонско-балканског купа и пристранка, сада као главна балканска држава, која влада обема најважнијим уздужним балканским комуникацијама, моравско-вардарском* на линији Београд—Ниш—Скопље—Солун *и моравско-нишавско-маричком* на линији Београд—Ниш—Софија—Цариград, *која доминира и целом централном балканском полуострвском облашћу* на споју ових главних уздужних и других уздужних и попречних комуникација на простору од Ниша преко Скопља до Велеса и *у њеном средишту држи и само балканско континентално језгро око Скопља, — данашња нам држава Југославија* јесте *прави и потпуни господар свих triју међусобно* географски, етнички, саобраћајно, економски и политички *у једну велику просторуку целину повезаних главних југословенских предеоних целина:* средњебалканске удолинске *Моравско-Вардарске,* западнобалканске планинско-приморске *Динарско-Јадранске и* јужнопанонске низиске *Дунавско-Савске Области.*

Али, сем овога тако значајног геополитичког претезања, где тек у политичком јединству са Јужном Србијом, као већ и иначе са њоме од саме природе дата једна јединствена моравско-вардарска географска целина, Северна Србија са осталом Југославијом као прâва и главна балканска држава добија довољно снаге и постиже пуну геополитичку вредност целокупне земље, — постоји *још једно геополитичко преимућство које проистиче из овога најтешњег географског јединства Моравско-Вардарске Области и њенога централног и доминантног положаја дуж јужнословенског полуострвског трупа и око главнога балканског континенталног језгра.* То би преимућство било *у потпуном исцрпљењу и коначном уобличењу геополитичког дејства Моравско-Вардарске Области*

табле, где би црна поља одговарала планинским масивима а бела поља питомим котлинама. Отуда као *основна географска карактеристика највећег дела Јужне Србије* она *необично велика раздробљеност њеног рељефа у многобројне веће и мање котлине и жупе, потпуно уоквирене или већим делом опточене пространим планинским масивима, где се,* у узрочном низу географских феномена, *на овакве главне особине њеног рељефа,* преко других тиме условљених одлика остале неорганске и органске природе, у крајњем исходу, *као географска последица саме геолошке и геотектонске грађе земљишта, надовезује и истиче и врло карактеристична географска диференцираност њеног становништва, редовно свуда подвојеног на шире и уже предеоне, котлинске и жупске, етничке групе.*

Овакве је *основне, родопске геолошке и геотектонске грађе Повардарје* скоро у целини, изузев на западној страни целе ове поречине само западне ободе котлине Полога у изворишту Вардара, котлине Кичева у изворишту Велике или Треске, котлине Железника у изворишту Црне Реке, а у истоме правцу ка југу, на граници према млађе набраним планинама шарско-пиндске системе, у стару масу обухватајући и *источни обод изван водопађе Вардара изоловане језерске котлине Преспе,* док са друге, источне стране целе поречине Вардара захватајући и цео *издвојени слив реке Струмице.* Појединачно нешто изближе прегледани, састављени поглавито *од ортогнајсева и парагнајсева* или, како их наши Јужносрбијанци називају, од »*прошлика*« *или* »*песочника*« (јер се распадањем *трошe* у гнајсни грус, »*песок*«), као *и других врста кристаласших шкриљаца,* често обложених око језгара *гранита,* такве су грађе на западној страни Вардара јужно од Скопља сви планински масиви почевши још од Водна (1066 м) и Китке (1569 м), преко Јакупице (2540 м), Мукоса (1445 м), Селечке (1663 м), Бабе (1791 м), па све до масива Ниџе са врхом Кајмакчаланом (2521 м) и до Кожуфа (2138 м), од источне, као и до Перистера (2600 м), од западне стране, у самој старој маси дуж раседâ једне од најмлађе слуштених повардарских потолина, велике Пелагоније. А исте су такве кристаласте грађе и масиви на истоку од Вардара, његовом долином и низом котлинâ потпуно одвојени од дела старе масе на западу, у продужењу с оне стране Кајмакчалана и Кожуфа, чији се правац ка истоку и североистоку на крајњем југу Јужне Србије изненада укршта са меридијанским правцем већине осталих масива старе масе, од такође упоредничког гребена Беласице (1889 м) изнад Дојранског Језера на југу, преко Плачковице (1754 м), Огражден (1744 м) и Малешких Планина (1932 м), па све до Осоговије (2252 м) и Дукат-Планине (1829 м) на северу. И оно што је у овим пределима старе масе у Повардарју од нарочитог значаја по минерално благо Јужне Србије, то су многобројни *мраморни рудници,* највише везани за скоро непрекидни појас јако кристаластог кречњака од села Пагаруше под поменутим врхом Китке на југу од Скопља па преко Бабуне на велику мраморну купу Козјака (1748 м) до мраморне преседлине Плетвара (988 м) изнад При-

лепа, чији се бели мрамор по квалитету може да мери и са самим грчким и каларским мермерима, и одатле преко Марјова и до саме грчке границе источно од Кајмакчалана; а сем тога, поред других минералних рудних појава у старој маси, где су нарочито карактеристичне појаве великих табла *белог лискуна или мусковита*, у народу код нас на југу званог »*момилок*«, у области кристаластих масива Повардарја нису ретка ни *налазишта злата*, обично у гнајсноме грусу, као на Марковој Реци под Јакупицом, на Коњској Реци под Кожуфом, на горњој Брегалници између Плачковице и Малешких Планина; најзад, нека би било поменуто да се у мраморима између Пагаруше и Плетвара, а у области Бабуне, наилази и на *рубине*, док је у микашистима целе ове кристаласте зоне од Китке на до Кајмакчалана, од којих је преко гнајсева и сам врх испод Краљеве Цркве такође састављен, веома честа појава врло крупних *граната*.

Идући на север, широки *вардарски појас од многобројних шкриљаца и потолина разломљене праве родопске масе*, преко планинâ Рујна (969 м) и Скопске Црне Горе (1651 м) источно и западно од Кумановско-Прешевске Удолине и преко обострaних обода котлина Горње Мораве и Косова Поља, прелази и у *Поморавље*. Тамо се, на простору од леве обале Ибра, преко Копаоника (2017 м) и осталог побрђа око преседлинâ Преполца и Мердара, па све до десне обале Јужне Мораве, целом ширином напред обележене међупопојне границе између Северне и Јужне Србије на овом пространству, *низ двогубу Моравско-Вардарску Удолину стара маса продужује и кроз Северну Србију*, и у њој *сачињавајући најстарију и уједно средишњу геолошку основу земљишта све до Багрданске Клисуре на северу*, где најзад *око Велике Мораве* већ *у близини њеног излаза у панонски басен и последњи изданци праве родопске масе потону под млађе стене* њене *прелазне зоне у Шумадији*. На тај начин *Јужна и Северна Србија и по заједничкој својој најстаријој, основној, а великим делом, особито на југу, и најважнијој грађи земљишта, дуж велике Моравско-Вардарске Удолине, која је са својим низовима котлина баш у овој старој маси и спуштена, чине једну јединствену природну целину*.

Као што је у овој *средњебалканској меридијанској удолини* у Северној Србији *стара маса родопске системе*, чијем *тектонском пружању са севера на југ потпуно одговара и главни правац целе удолине*, с обеју страна ограничена млађим, периферним полуострвским планинским системама, са запада динарском а са истока карпатеком и балканском, тако је ова *стара маса у Јужној Србији*, насупрот овим двама удаљеним источнобалканским планинским сплетовима, као њиховим далеким овостраним панданом, *са западне стране опивичена* такође *двема млађе набраним планинским системама, на северу од Метохије динарском а на југу шарско-пиндском*.

На северозападу од великих потолина Метохије и Косова Поља, које леже у залеђу Медовског Залива као најдубљег прегиба за-

падне балканске обале, од Проклетија (2656 м) на граници Арбаније па преко Мокре Горе (2155 м) и с оне стране Рогозне (1504 м) с десне и леве стране горњег Ибра, дижу се *у области Старе Рашке, у северозападним крајевима Јужне Србије*, које највећим делом обухвата *Полимље*, високи *планински гребени, венци и висоравни динарске системе*, чији је *главни правац као и пружање слојева упућен познатим динарским смером ка југоистоку*, свуда, *изузев у Проклетијама изнад Метохије, где на тектонском сутоку са шарско-пиндском системом скреће у метохијски, североисточни правац*. И те су *планине динарске системе*, изнад дубоких долина горњег, рожајског Ибра, Рашке, Лима, Увца, Ћотине и Таре, састављене највећим делом од *скарпћених тријаских кречњака* као *и других мезозојских стена*, такође у њиховој подини *и од млађепалеозојских слојева*.

А на југоистоку од Метохије, преко Паштрика (1983 м), Коритника (2394 м)* и великог била Шар-Планине (2702 м), с друге стране Метохиско-Дримске Удолине у дубоким ракљама тектонског сутока двају наспрамних планинских сплетова, пружа се *шарско-пиндска система*, чији *високи планински гребени и венци на скоро меридијанској линији од Северног до Јужног Подримља*, дуж границе према Арбанији, *граћују западне крајеве Повардарја с оне стране котлинâ Полога, Кичева, Железника и Преспе*. Почетни и најважнији гребен целе ове системе, *Шар-Планина*, пружа се, као и наспрамне Проклетије, *правцем ка североистоку*, где *заједно са изолованом старом, много нижом масом и прелазном зоном Скопске Црне Горе*, преко Качаничке Клисуре Лепенца, а с ове стране према северу широко отворене Кумановско-Прешевске Удолине, *дели Повардарје као ужу природну целину од остале Јужне Србије на северу*, као што се и сâмо Повардарје, раздробљеношћу рељефа у многобројне често простране котлине и још веће планинске масиве, даље дели и у још мање и уже предеоне целине, какве су карактеристичне и за остале крајеве Јужне Србије на северу и западу. *У јужном продужењу великог била Шар-Планине*, граничним појасом Јужне Србије према Арбанији, *низ долину реке Радике* и од Дебра *уз Црни Дрим* до његова извorишта *уврх Охридског Језера, пружа се према југу двоструки низ високих гребена ове планинске системе:* на западној страни, према Арбанији, планине Кораб (2764 м), Дешат (2374 м), Јабланица (2257 м) и Мокрањска Планина (1525 м); а на источној страни, према поменутом низу котлинâ такође у меридијанском правцу од Полога преко Кичева и Железника до Преспе, на додиру и граници према родопској системи самога Повардарја, планине Бистра (2111 м), Стогово (2273 м), Караорман (2243 м), Илинска Планина (1909 м) и, најзад, између језерских басена Охрида и Преспе, Галичица (2255 м). Ове планине, које тако високо заграђују Јужну Србију према западу, највећим су делом састављене од *палеозојских шкри-*

---

* На стр 7, напред, исправити (у 16 реду оздо) штамп. грешку о висини ове планине.

љаца, местимично, као у билу Шар-Планине, и са ретким појавама и правих, *преталеозојских кристаластих шкриљаца*, док у њиховој повлати, преко *пермотријаских шарених шкриљаца и пешчара*, на неким планинама леже и велике плаце *тријаских, често јако скарстићених кречњака*, особито у пределима Јабланице и Мокрањске Планине на западу и Илинске Планине и Галичице на истоку од басена Охридског Језера, као и у пределима Бистре и суседног јој Буковика; а сем тога, у долини Радике више Дебра, у основи планинског била Депата, у јужном продужењу Кораба, испод *средњетријаских кречњака и верфенских шкриљаца* јављају се до 500 м дебеле наслаге *гипса*, великим делом правог *алабастера*.

Поред свега оваквог подвајања Јужне Србије на три посебне геолошке и геотектонске целине, родопску у Повардарју и Поморављу, *динарску* у Полимљу и осталој Старој Рашкој, и, у продужењу ове друге на југу, преко метохиског тектонског сутока, *шарско-пиндску* у Подримљу и у граничним пределима ове последње планинске системе према старој маси у изворштима Вардара, Велике и Црне као и у западној половини Преспе, — *има у геолошкој и геотектонској грађи као и у геоморфолошким цртама тих трију по грађи земљишта овако различитих предела неколико више или мање заједничких и сличних особина, које их доводе и спајају у једну ближу заједничку целину.*

Главна заједничка црта Јужне Србије, она која доводи у ближу геолошку, геотектонску и геоморфолошку а тиме и у осталу географску везу и целину највеће делове њене територије, то је она напред истакнута *њена свеукупна не само меридијанска већ и динарска оријентисаност.* Док *у правцу са југа на север*, као *средишњи и јужни део Моравско-Вардарске Удолине, разломљеном старом родопском масом*, скоро непрекидном на читавој тој линији, *Јужна Србија целим тим својим меридијанским пружањем и дужином чини не само сама већ и са Северном Србијом једну јединствену геолошку, геотектонску и геоморфолошку а тиме и осталу географску целину*, дотле *у правцу са југоистока на северозапад*, уз долину Вардара и Лепенца преко Косова Поља и низ долину Ситнице и Ибра као главном варијантом ове меридијанске удолине, а онда с оне стране Мокре Горе и Рогозне, и даље у северозападном правцу, дуж Новопазарског Санџака као главног дела Старе Рашке, око Полимља а између дубоких кањона Таре и Увца, *поред свега што на тој линији* од Ђевђелије до Прибоја *скоро отсечно*, од Суве Планине изнад Рудника уврх Дренице, *прелаз из једне у другу планинску систему, успут*, Качаничком Клисуром испод Љуботена, *пресецајући и прекућу, прелазећи из старе родопске у млађу динарску преко североисточног изданка шарско-пиндске, Јужна Србија и целим тим својим динарским пружањем и дужином чини такође једну сасвим тесну геолошку и геотектонску а тиме умногоме још и осталу географску целину.*

Ова *главна заједничка црта у правцу и одсегу целог пружања Јужне Србије*, које чини да се она поред моравско-вардар-

ске или старе српске налази и у динарској или савременој југословенској осовини наше земље, јесте *одређена једном још посебном, између досад побројаних, уметнутом геолошком и геотектонском целином*, а то је такозваном *нарочито издвојеном вардарском зоном или*, узимајући потпуну целину, *вардарско-косовско-ибарско-рашком зоном*. Али, док су *претходно издвојене три велике геотектонске целине, родопска, динарска и шарско-пиндска, праве планинске системе*, од којих је *прва* истина *већ рашчлањена а друге две још увек врло изразите орографске грађе*, дотле је ова *четврта, вардарска геотектонска целина, иако веома интензивно набрана и скроз прожета еруптивима, интензивније и више но све остале, ипак не толико једна орографска колико сама потолинска, удолинска зона*. Управо *на овој географски тако значајној геотектонској линији*, којом је *у главноме правцу динарских венаца и набраних слојева, са северозапада ка југоистоку, од Старе Рашке уз долину Ибра и Ситнице преко Косова Поља низ долину Лепенца и Вардара, изражен и познати динарски смер пружања Јужне Србије*, пружа се и *највећи, најпространији и најзначајнији низ тектонских потолина* читаве ове земље, тако да оне у обема њеним главним поречинама, и *у Поморављу, са косовском*, и *у Повардарју, са централном вардарском потолином овим низом котлина и његовим изданцима као и целом удолином и тектонском линијом*, баш *на самим тим геотектонским основама, од скоро целе Јужне Србије стварају једну још ближу велику целину у јужноме делу читаве Моравско-Вардарске Области*.

Та је *тектонска линија динарскога правца* у овој *вардарско-косовско-ибарско-рашкој или* краће речено *вардарско-динарској зони*, као једном од главних геолошких и геотектонских ознака, *обележена: појасом офиолитских, зелених еруптивних стена*, чисто вулканских *дијабаза* као и дубинских *габра и перидотита*, често у *серпентин*, од наших Јужносрбијанаца на тој линији зван »*модрак*«, »*гнил камен*«, »*луг камен*«, а негде и »*урденик*«,* преобраћених. Овај карактеристични еруптивни појас вардарско-динарске зоне почиње још од Циганске Клисуре и Ђевђелије на крајњем југоистоку Јужне Србије, одакле се у великој маси простире до Демир-Капије, а онда се од Алшара и Рождена у северном подножју Кожуфа дислокационом зоном непрекидно пружа уз долину Вардара све до ушћа Пчиње, да би се од северозападног обода млађим наслагама испуњене Скопске Котлине кроз Качаничку Клисуру Лепенца преко обостраног обода Косова Поља наставио до Косовске Митровице; а одатле се у великим масама с обеју страна средњег и доњег Ибра наставља и до Краљева на његовом ушћу у Западну Мораву, с једне, као и у појединим изданцима преко Новог Пазара пружа и до Прибоја изнад ушћа

* Као компактна стена употребљава се негде усијан за кување млека у дрвеним судовима: усија се камен и баци у кацу, где млеко на тај начин проври; тим путем долази се на крају и до справљања »урде« као једне врсте млечног производа, те отуда име стени »урденик«.

Ўвца у Лим, с друге стране, одакле се с обеју ових страна иста зона старијих базичних еруптива преко даљих изданака продужује у великим масама и с оне стране Олова у средњој Босни. И управо *за ову старију ерупшивну серију луж вардарско-динарске зоне везане су врло значајне рудне појаве у Јужној Србији: магнезиш, азбесш, бакар, железо, манган, а особиго хром*, чији су рудници у околини Скопља, око Радуше, Свилара и других места на тој страни, и веома богати.

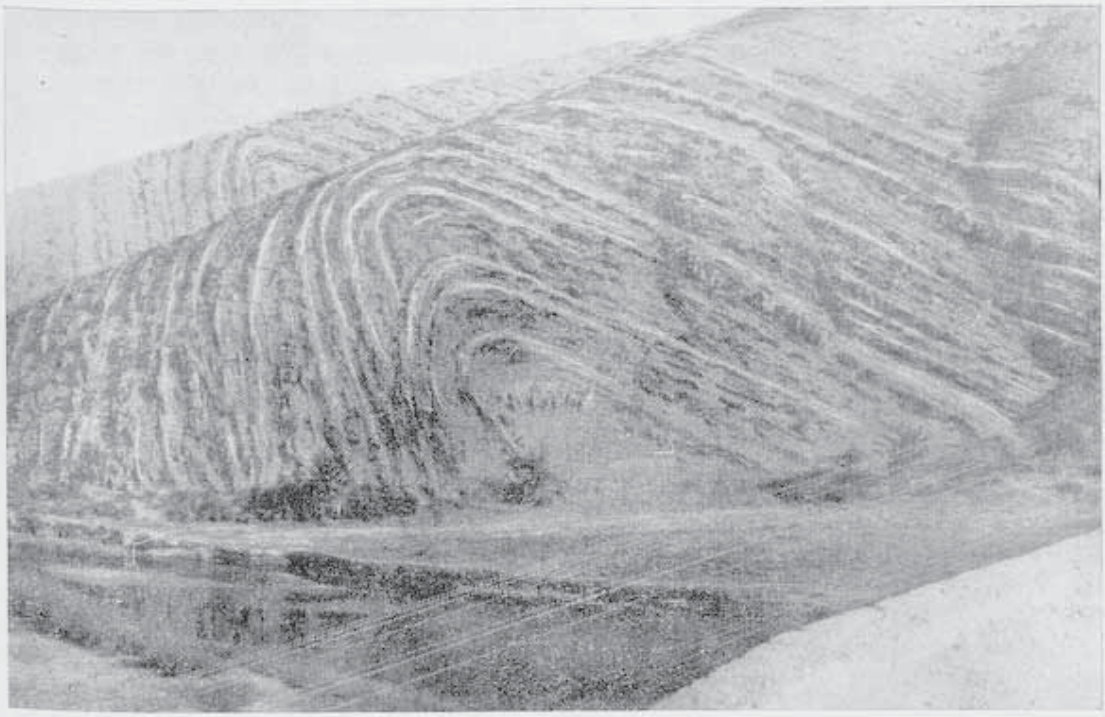

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 19. — Косо набрани према југозападу полегли слојеви горњекретацејског флиша, наталоженог за време претпоследње морске трансгресије кроз Повардарје, а последње провале мора која је захватила и косовско-метохиске пределе на северозападу Јужне Србије; на овоме месту, у Пашиној Клисури реке Тополке, јужно од Велеса, управно је просечена једна антиклинала, која се као и сами слојеви борâ пружа од севера-северозапада ка југу-југоистоку, у правцу пружања вардарско-динарске зоне, чије је набирање извршено одмах иза повлачења горњекретацејског мора, на самом почетку терцијера.

У истоме главном правцу вардарско-динарске зоне *у области рашчлањене родопске масе Повардарја* између сада изоловане старе масе око *Пелагоније* на западу и осталог прâвог *Родопског Масива* на истоку од Вардара, *као траг првога главног проламања Моравско-Вардарске Удолине* у овоме њеном јужном делу, *луж саме* ове *велике зоне зелених еруптива* пружају се *набрани појаси тријаских слојева*, а сем тога, *као трагови даљих тектонских процеса* у геолошкој еволуцији ове зоне, *такође набрани појаси још и горњејурских (титонских) и горњекредних седимената*, што су све *геолошке творевине трију узастопних морских*

трансгресија мезозојског или средњег геолошког доба кроз ове пределе. И управо све оне велике *ерупције зелених еруптива вардарско-динарске зоне,* као и сама *прва провала мора за време тријаса* у правцу те зоне скроз дуж данашње долине Вардара, настале су овуда када је *западни део старе масе, око Пелагоније, првим тектонским саламањем најстаријега копна око данашњег Вардара,* — чији су се најранији предзнаци блиског пропадања копна на овој линији били јавили још за време перма, крајем палеозојског или старога геолошког доба, — *одвојен од осталога главног Родопског Масива.* Али то *прво мезозојско, тријаско плављење морем* по староме јужносрбијанском тлу, које се заједно са старом масом било издигло као копно још за време препермског набирања, сем области *око данашњег Вардара од Скопске Котлине па све до Хуме* на грчкој граници изнад Ђевђелије, *захватило* је било с друге стране старог Пелагониског Масива, према западу, *и пределе позније набране шарско-пиндске системе,* тако да се и на најистакнутијим врховима њених данашњих планина, заједно са самим Љуботеном (2496 м) као и са најближом околином самога Александровог Врха (2702 м), са Борислајцем (2662 м), на Шар-Планини, доцније високо издигнути *тријаски кречњаци* налазе као трагови последње маринске трансгресије преко Јужне Србије на тој страни. А у правцу саме вардарско-динарске зоне с оне стране Скопске Котлине, почевши још од самих Проклетија и Мокре Горе, изнад велике метохиске потолине, као и од западног обода котлине старога Раса изнад данашњег Новог Пазара, *тријаски кречњаци* као талози дубокога мора и у *области позније набране и издигнуте динарске планинске системе* покривају највећи део земљишта читаве Старе Рашке. У томе истом динарском правцу, дуж оних појединих изданака зелене ерупгивне зоне од Новог Пазара до Прибоја, пружа се целом дужином Старе Рашке од Мокре Горе изнад Истока у Метохиском Подгору па све до Прибоја и даље, тачно правцем од југоистока према северозападу, непрекидни појас *тријаских рожнаца и туфита* као *трагова подморских офиолитских ерупција* онога доба, извршених дуж главне дислокационе линије у томе правцу, карактеристичних исто тако и за сам југоисточни, вардарски део вардарско-динарске зоне.

Вулкански изливи и дубинска пробијања зелених ерупгива дуж вардарско-динарске зоне после тријаса наставили су се и *за време јуре,* када се још почетком тога доба *тријаско море повукло услед првога набирања и издизања саме вардарске зоне* између двају крила старе родопске масе, која су ову седиментациону и ерупгивну наборну зону око позније Вардара отада све више стешњавала. *За време горње јуре* биле су ове *старије ерупције* дуж вардарско-динарске зоне већ скоро сасвим *завршене.* Онда је ову зону са југа захватила *титонска маринска трансгресија* чији су траг *кречњачке плаше Демир-Капије,* наталожене непосредно преко офиолитских ерупгива. Отуда је много доцније, просецањем Вардара на овоме месту, кроз ове дебеле кречњачке талоге дру-

гога мезозојског мора, и дошло до онако оштрих облика у теснацу Демир-Капије. У то време, као и још доцније, а *иза престанка базичних ерупција зелених еруптива*, у даљој ерупционој фази на истој тектонској линији вардарско-динарске зоне следовале су у приличној мери и *гранитске дубинске интрузије*, чија су *лаколитска језгра* као *и интрузивне жице* познијим односењем земљишта откривени овде-онде дуж ове зоне од Циганске Клисуре и Плавуша над Вардаром ниже и више Ђевђелије, преко Св. Илије над Велесом, па све до великих гранитских језгара и самога рудоносног Копаоника над Ибром.

После дуготрајне копнене фазе, на југу, до Демир-Капије, од краја горње јуре (титона), а на северу, око Скопља, још од краја горњег тријаса и самог почетка јуре, најзад је *за време горње креде целу вардарску зону*, у ранијем опсегу *између Пелагонијског Масива* на западу *и Родопског Масива* на истоку, *услед њеног поновног спуштања, наново захватило море. Горњекретацејско море* је поступно наилазило, услед поступних спуштања тла, и то најпре са југа, још иза почетка горње креде, а онда и до севера, где је продрло тек крајем горње креде, тако да је најзад преплавило и целу вардареку зону. Од кречњачких талога овога *пређег мезозојског мора* састављен је и сам познije високо издигнути врх Дудице (2138 м) у билу Кожуфа на југу; а у модрикастим кречњацима са дна тога иначе у овим крајевима доста плитког мора налази се и општински мајдан камена града Скопља под источном падином Водна, одакле су калдрмисане или насуте већина улица нашега главнога града на Вардару. Међутим је ова *задња мезозојска морска трансгресија* изван саме вардарске зоне, и опет у правцу према северозападу, као и прва, преко познije дефинитивно издигнуте Скопске Црне Горе била *захватила* и пределе Метохије, Косова Поља и Горње Мораве, углавном *целу Косовску Стару Србију*, у којој су то уједно и *последњи талози једнога мора*. А са Косова Поља *у правцу долине Ибра* ка северозападу дакле у смеру још раније, од пробијања зелених ерупгива на тој линији изражене вардарске дислокационе зоне, као и *у правцу долине Лаба* непосредно ка северу, горњекретацејска маринска трансгресија била је захватила и знатне области у Северној Србији. Ова се задња мезозојска провала мора и на трећој страни, и опет са Косова Поља, *кроз Метохију* и познију главну долину Дрима настављала с једне стране и у Црну Гору и даље широко око наше данашње јадранске обале, а с друге стране од Метохије ка југу кроз суседне крајеве Арбаније с оне стране Црнога Дрима прелазила *и преко југозападног обода* познije створеног *басена Охридског Језера.*

Ово *пређе мезозојско море* доста се брзо, још *пре краја горње креде, повукло из вардарске зоне.* Ово стога што је онда најзад, *на уводу у кенозојско или ново геолошко доба, на самом почетку терцијера, а у току* његовог отсека *доњег до средњег еоцена, вардарска зона*, онаква каква је и данас по главним цртама своје

геотектонске грађе, снажним *бочним* дуго обнављаним *потисцима са североистока, притиском главне масе старога Родопског Масива* са те стране, *скоро динарским правцем* веома *интензивно набрана*, док је за време ових великих тангенцијалних покрета у кори Земљиној, особито даље кроз олиго-миоценски отсек терцијера, извршено и главно набирање двеју извичних планинских система, динарске и шарско-пиндске. На целом простору између Пелагонискога Масива на западу и правога Родопског Масива на истоку, читава ова *удолина око Вардара* која је као *геосинклинала* кроз мезозојско доба дотле у три маха под море потапана, заједно са палеозојским и свима мезозојским седиментима, базичним и киселим еруптивима, *толико је интензивно набрана да су косе и полегле боре једне преко других налегле и најашиле, старији слојеви преко млађих пребачени.* Отуда је, овако *пригњечена*, сва *згужвана, вардарска зона иза овога свога другог и главног набирања заузела још много уже пространство него раније*, на линији између села Извора у Бабуни и Штипа на Брегалници свега 40—50 км, док између Доброг Поља под Кајмакчаланом и Беласице изнад Дојранског Језера и до 80 км. *На јужном* је *крају набрана вардарска зона* скоро *двапут веће ширине* зато што је ту као *отпорна устава гњечењу целе зоне* дејствовао *изоловани гнајсни масив Кожуфа*, између горњекретацејске кречњачке Дудице на западу и тријаске кречњачке Хуме на истоку, *заједно са суседном великом еруптивном масом офиолита*, габра, перидотита и дијабаза, *између Демир-Капије и Циганске Клисуре. Услед тога се и јавља оно карактеристично ширење Повардарја у правцу ка југоистоку, услед чега Јужна Србија*, као што је раније показано, *на тој страни достиже и највећу ширину.*

Али је *пространство* овога овако интензивно *убраног појаса* далеко веће *у дужину* но што захвата сама вардарска зона. Управо се *од Ђевђелије* целом дужином Вардара до Скопља и онда дуж целога Косова Поља и од Косовске Митровице низ долину Ибра све до Копаоника на десној и Јелице на левој његовој обали, као и даље у динарском правцу на тој страни кроз Северну Србију од Јелице изнад Чачка на преко предела Ваљева *све до Крупња на средњој Дрини*, овај *вардарски наборни појас пружа у смислу раније офиолитске еруптивне зоне* и опет као права и велика *вардарско-динарска зона*. Тиме је *на овој старој тектонској линији*, стварањем и њеном главног данашњег геотектонског скелета на тако великој дужини, *Јужна Србија* својим повардарским и поморавским деловима *доведена и у једну и још ближу геолошку и геотектонску целину, и сама за себе, и заједно са Северном Србијом и на тој, динарској страни, а преко ње и са пределима Босне не само с оне стране горње већ и с оне стране средње Дрине.* И управо *у овоме* задње одређеном *вардарско-динарском правцу* иде и *главни правац* напред истакнуте *вардарско-динарске железничке линије, од Скопља преко Краљева и Чачка на Ваљево и даље преко средње Дрине*, која је данас *дуж ове тектонске зоне*, чије је главно развиће потекло са Вардара, у изградњи као *главна*

узлужна југословенска комуникација, са Вардара и Ибра преко Дрине и Уне на горњу Саву.

С друге стране, као *бочни огранак* ове *набране вардарско-динарске зоне*, са Косова се јужно *од Косовске Митровице кроз Метохију*, на граници динарске и шарско-пиндске системе и дуж њиховог сутока, а онда даље кроз арбанске граничне планине с оне стране Црнога Дрима, пружа сличан *набрани појас офиолитских еруптива и горњекредног флиша*, као старији члан познije и све до краја терцијера набраних и издигнутих планина шарско-пиндске системе на тој страни. Пружајући се *скоро паралелно са самом вардарском зоном*, овај *прекодримски серпентински* и *горњекредни набрани појас захвата југозападну пречагу Охридског Језера*, скоро тачно у правцу од Лина на Св. Наум, на линији дуж које се пружа наша главна језерска граница према Арбанији. А тиме се *геолошка и геотектонска грађа Јужне Србије и на још један начин кроз све три њене главне геотектонске целине узајамно укрштa, чинећи је поред свега њеног вишеструког посебног богатог развића и у том погледу једном ближом великом целином.*

Али оно што Јужну Србију највише чини земљом од једнога кова, но тиме никако једноликом већ разновреном и управо у тој шароликости баш по таквој природи јединственом; оно што уз остале напред приказане особине грађе и облика земљишта, на бази изговетности главнога плана у богатом диференцирању њенога рељефа, да би то имало за последицу и многоструко диференцирање њенога становништва и по најмањим предеоним животним целинама и етничким групама, истовремено чини Јужну Србију скоро целокупном њеном територијом по структури и рељефу пако разновреном оно ипак једном јединственом природном целином, — то је уједно и она основна географска карактеристика и у грађи и у предеоном изгледу њенога земљишта: она *необично велика рашчлањеност* њенога *рељефа у многобројне веће и мање котлине и жупе*. А ова је *потолинска раздробљеност* њенога *земљишта резултат тектонских процеса у кори Земљиној који су вардарско-динарску зону и остале геотектонске целине Јужне Србије захватили тек после њихових главних набирања, тек у млађа и најмлађа геолошка доба.*

Први корак у овоме потолинском рашчлањавању Јужне Србије и опет је *учинило Повардарје*, на челу *са југоисточним делом велике вардарско-динарске зоне*, и то почињући од самог југоистока, из области старога егејског копна, које се онда још увек држало на месту данашњег Егејског Мора. *Иза најмлађег, послегосавског до доњеоценог, углавном преолигоценог интензивног набирања*, којим је, као што смо видели, у правцу са северозапада ка југоистоку, а услед бочних потисака са североисточне стране, вардарско-динарска зона између двају повардарских старих маса изоловане пелагониске и главне родопске у пласасту структуру према југозападу тектонски сасвим пригњечена и згужвана, настало је *у*

палеогену, још крајем еоцена и у почетку олигоцена, поновно, овом приликом и последње, потапање јужносрбијанског тла у Повардарју испод нивоа мора. Онда је, *долазећи са југоистока, од старог Егејиса преко Солуна,* удолином између доцније формираних басена Дојранског Језера и Ђевђелиског Поља у правцу преко позније издигнутог Попчевског Поља на гребену између Валандова и Струмице, *у ново спуштену вардарску зону између Пелагонијског и Родопског Масива продрло палеогено море.* На томе *последњем морскоме поводњу кроз ове крајеве,* оно је, *у средњем и горњем Повардарју, од Демир-Капије и подножја Кожуфа на југу до Скопља и подножја Скопске Црне Горе на северу, од излаза Црне из Бизевићке Суше ске и блиског Марјова на западу па све до излаза Брегалнице из Пијанечке Клисуре више Кочана,* у првоме правцу *дуго преко 100 км* а у другом *широко преко 70 км* створило један *простран морски залив,* велики скоро као данашњи Солунски Залив до јужнога рта Касандре, или можда још пре прâво *континентално море,* јер је лежало сасвим у копну, комуницирајући са пучином негде на југоистоку изгледа једино мореузом кроз стару попчевску удолину. У дебелим *наслагама* тога *последњег повардарског мора,* поглавито пешчарима, глинцима, лапорцима и кречњацима, нађена је, као очигледни трагови, *окамењени сведоци некада богатог живота* и у томе мору које је одавде такође ишчезло, доста *разноврсна морска фауна:* само *уврх крајњега морског залива на северу, под Скопском Црном Гором, између села Винича и Љубанаца,* трагањем свега на двама местима, *откривено је преко 50 разних врста фосила* (међу овим окаменотинама: 1 врста нумулита — чудна врста морских праживотиња, од чијих су скелета у облику новца наталожени кречњаци из истог доба дали материјал за египатске пирамиде; 1 врста морског јежа; 13 врста пужева; 14 врста шкољака; и 25 врста корала—становника сасвим топлих а плитких тропских мора). А као *фосилна творевина ондашњег биљног света* са околног копна, *у глинцима овога вардарског палеогеног мора,* при једној његовој трансгресивној фази, откривени су између села Бесвица и Барова, у подножју Кожуфа, у зеленим пешчарима *слојеви мркога угља,* којег има још и негде на другим старим обалама тога мора. Али, сем тога, као *трагови ондашњих река* које су у тој не тако давној геолошкој прошлости томе *тропском коралском мору* у средњем и горњем Повардарју притицале, откривена су, у облику огромних *делтастих наслага* од цементованих облутака и песка, неколика *речна ушћа* на његовим обалама, као: ниже Велеса, баш код ушћа и данашње реке Бабуне; код Штипа, на ушћу ондашње реке Отиње са масива Плачковице; и ниже села Барова, на ушћу ондашње Бошавице, данас притоке Вардара пред самом Демир-Капијом, и онда са изворштем под Дудицом и осталим Кожуфом, али пре њихова засипања младим вулканима. И тек *на крају и ове, палеогене морске трансгресије кроз Повардарје, последње упаште у Јужној Србији,* где је *палеогено море* онда истовремено још и са западне стране, *према Јужном Подримљу, такође у облику залива било продрло и у,*

онда већ почетно формирану, *Дебарску Котлину* испод ушћа тада већ знатно усечене долине Радике, — настало је у овим крајевима *дефинитивно стварање главних црта данашњих облика раздробљеног рељефа*. Скоро вечито узнемирено, *крајем палеогена, још за време горњег олигоцена, тле Јужне Србије* бива, *како у самој вардарској зони посред старе масе, тако и у већини осталих крајева*, захваћено и *покретано снажним радијалним тектонским процесима*. Услед тога се и *палеогено море из Повардарја*,

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 50 — Врло изразита нормална бора у кречњачким банцима и флишоликим слојевима палеогена, наталоженим за време последње морске трансгресије у самоме Повардарју, уопште последње провале мора кроз Јужну Србију, а убраним још за време горњег олигоцена, услед чега се онда море повукло из Тиквеша и остале централне вардарске потолине; бора је управно просечена Вардаром између Велешке Клисуре и Згоропољске Сутеске — поглед према левој обали реке; преко маринских палеогених, навише дискордантно належу хоризонтални језерски седименти неогеног Тиквешког и осталог великог Егејског Језера.

при ондашњем издизању дна средњевардарске депресије, *доста брзо повукло, а његове наслаге тим покретима* не само *раседнуте и флексурно извијене* већ понегде, као што то показује *типска нормална бора управно просечена самим Вардаром* у Тиквешу између Велешке Клисуре и Згоропољске Сутеске, *и прилично набране. И од краја олигоцена и у току миоцена, на почетку неогена, разламањем дуж многобројних раседа, створена је и у њиховим данашњим главним облицима највећа већина котлина Јужне Србије*. А као *последица и ових најмлађих, постхум-*

них главних тектонских покрета, праћених многобројним издизањима и спуштањима маса, настале су онда у дуготрајном геолошком животу и историји тла Јужне Србије и *две нове, веома типичне и врло распрострањене серије од геолошких и геоморфолошких појава и облика* пре но што је дошло и до стварања данашњег стања у главним облицима њеног рељефа: *прва* од ових јесте *у неогеној*, негде *с почецима још од олигоцена* па *и од раније*, а *делимице и доцнијој*, све до појави човека савременог дилувијалног доба, *великој вулканској периоди у области вардарско-динарске зоне* као *и остале разломљене старе масе; а друга у истовременој, од почетка неогена па преко дилувијума негде и све до данашњег доба, великој језерској периоди скоро свих котлина Јужне Србије.*

Као *трагови неогене или*, још боље шире узевши, *терцијерне, а делимице и дилувијалне вулканске периоде*, створене су *дуж вардарско-динарске зоне и источно од ње у*, сасвим *младим раседима испросецаној и рашчлањеној, старој родопској маси* неколике *млађе вулканске области Јужне Србије*. Њихово *пружање дуж старије еруптивне зоне офиолита у правцу вардарско-динарске зоне Јужне Србије*, као *главне дислокационе линије још из старих геолошких времена*, указује на то да су биле *везане и за веома стара вулканска огњишта* у унутрашњости коре Земљине у разломљеној старој маси и на њеним западним границама дуж ове зоне. Али, иако не тако континуалног простирања дуж те старе дислокационе зоне као што је то био случај са зеленим еруптивима тријаске и јурске периоде, ма да су *углавном оријентисане у истоме правцу и дуж исте динарске линије са доњег Вардара приближно према северозападу, на целу Јужне Србије од Кожуфа, Бевђелије и Демир-Капије па све до Рашке и Новог Пазара*, ове *новије вулканске области* наше земље на југу *знатно* су *ширег простирања*. Управо *оно што поред главног пружања вардарско-динарске зоне још ближе одређује простирање ових младих вулканских области, то су главне и највеће тектонске депресије тога доба, и иначе најважнијег периода саламања и данашњих тектонских потолина у Јужној Србији. А ове су велике потолине у овој нашој земљи на југу и саме везане за стару вардарско-динарску зону*, истина не само за њене већ одавна утврђене уздужне дислокационе линије већ и још више за новије попречне раседне пукотине.

На тај начин, поред неких мањих на другим странама донекле а ипак не сасвим изван вардарско-динарске зоне подвојених, *у Јужној Србији* се, у најширим целинама узете, издвајају *две велике младе вулканске области: на југоистоку, у Повардарју, вулканска област централне вардарске потолине*, а *на северозападу, у Поморављу*, како око Биначке Мораве тако и око ибарских притока Западне Мораве, *вулканска област велике косовске потолине и њених ивичних котлина и предела*.

У области појединих тектонских потолина централне вардарске депресије, чије су главне контуре обележене *пространством још вардарског палеогеног мора*, — за које смо видели да се самим дном главне потолине простирало на север до подножја Скопске Црне Горе, на југ до подножја Кожуфа, на запад до испод излаза Црне из Марјова, на исток до уврх Кочанског Поља на средњој Брегалници, — наилази се *по ободима котлина према старим планинским масивима*, али *негде и на самоме дну потолина*, на *читаве групе и низове младих ерупативних предела и њиховог често веома добро очуваног вулканског рељефа*. По своме главном распореду, ове се *младе ерупативне области* највише налазе *у басенима, на заравнима и планинским оквирима ивичних котлина централне вардарске потолине*, у оним изван саме непосредне долине Вардара. Тако се на југозападу од Вардара, на заједничком пространом и високом јужном планинском ободу великих котлина Марјова и Тиквеша, на широком простору између

Фот. А-р Л. Марић

Сл. 21. — Једна од планинских вулканских купа Јужне Србије, највиша у нашој земљи — Кравички Камен (1842 м), изнад славнога Доброг Поља (1700 м), североисточно од Кајмакчалана (2521 м); андезитски вулкан пробио кроз кристаласте шкриљце старе масе на овоме планинском билу, које са јужне стране, на граници према Грчкој, заграђује високу котлину Марјова; око угашеног вулкана, на старој ерозионој површи, богати пашњаци, а под самом његовом купом четинарска шума.

масивâ Кајмакчалана и Кожуфа, налази велика *марijовско-тиквешка вулканска област*, од Кравичког Камена (1842 м) изнад славнога Доброг Поља (1700 м) па све до предела око Дудице (2138 м). А на североистоку од Вардара издвајају се као *кратовско-злетовска вулканска области* и више пространих вулканских предела и спорадичних млађих еруптивних појава ове велике тектонске депресије, као у широкој еруптивној кратовско-злетовској планинској подгорини Осоговије, у Славишту, Страцину и Средореку, на заравни Жеглигова око Нагоричина на истоку од Куманова, у котлини и на заравни Овчег и Јежевог Поља, на северној пречази Кочанског Поља, а онда и на југу од Брегалнице још и у басену Криве Лакавице као и на пречази према суседној котлини Радовишта у изворишту Струмице. Али, сем тога, у последње време откривени су, са онима код Нагоричина на заравни Жеглигова и можда са некима на Овчем Пољу и као најмлађе вулканске творевине, *младе вулканске купе и њихови изливи у самој долини Вардара*, дуж његова тока кроз сами низ вардарских котлина, у осовини старе вардарско-динарске тектонске линије, и између њих епигенетски усечених клисура, као што је то некадашњи *подјезерски вулкан Уши (385 м) са вулканским сливовима код села Покошева*, на левој обали при самом излазу Вардара из Скопске Котлине а на улазу у теснаце Таворске Клисуре, а исто тако и ранији *подјезерски вулкан Курешничка Краста (160 м) у близини села Курешнице*, такође на левој обали Вардара на самом његовом излазу из котлине Тиквеша а изнад пробоја кроз Демир-Капију, од којих је *први вулкан у горњем делу а други на самом завршетку централне вардарске депресије*. И у читавој овој и најмлађим раседним пукотинама у многе појединачне потолинске плаце, дуж лабилних поглавито старих тектонских линија између раздвојених планинских маса родопског масива, раскомаданој великој депресији, којом је Повардарје између Дервенске Клисуре више Скопља и Демир-Капије у дну Тиквеша одређено и као једна ближа геотектонска и остала природна целина, збиле су се *многобројне млађе вулканске ерупције*, како *базичних* тако још далеко више *киселих магматичних маса, извршене у терцијеру а неке и у дилувијуму као закључна фаза у геотектонском обнављању и формирању равнотеже маса у унутрашњости коре Земљине и у овом средишњем делу Балканског Полуострва*.

На крајњем јужном ободу централне вардарске потолине, у јужноме крају котлине Тиквеша и суседне планинске коруне Марijова, на билу Кајмакчалан—Кожуф, у правцу од запада-југозапада ка истоку-североистоку, пружа се пространа *марijовско-тиквешка вулканска област*. Састављена је од *трахитских, андезитских и дацитских вулканских излива*. Понекад су то и прâве *стакласте лаве врсте пловућца*, и тада наш народ тих крајева ову лаку вулканску стену назива именом »*лекуш*«, јер је лака. Поред тога има *веома пространих*, у Тиквешу и преко читаве висоравни Витачева скоро све до изнад самих Кавадараца, *и врло дебелих наслага андезитских туфова*. Али су нарочито карактери-

стичне *многобројне вулканске купе.* Између Дудице (2138 м), састављене од горњекретацејских кречњака, крај које вулканске стене на заравни Мрзовица, високој око 2000 м, достижу и највеће висине на Балканском Полуострву, на једној страни, и Доброг Поља (1700 м), на другој страни, неке од ових вулканских купа чине и најистакнутије врхове, састављене *од најчвршћих вулканских лава*, јер је са њих изапран сав мекши вулкански материјал и као преталожени андезитски туфови са андезитском бречијом однесен према поменутој висоравни Витачева у Тиквешу као и према сличним висоравнима у Маријову изнад Витолишта, где поред тога има и из ваздуха, приликом самих ерупција, а у ондашњим језерским басенима, наталожених чистих белих и сивих *вулканских туфова.* Између осталих, на овоме простору нарочито је карактеристична, *у облику зуба веома истакнута, вулканска купа Кравички Камен (1842 м),* сва састављена од чврсте вулканске стене, која се диже са зарав-

Фот. д-р Л. Марић

Сл. 22. — Једна од долинско-планинских вулканских купа Јужне Србије — Власов Град (1407 м), више села Мрежичког, у изворишту реке Блашчице, под масивом Кожуфа (2138 м) у Маријову; ово је најсевернија, према Црној Реци најближе примакнута вулканска купа целе младе ерупгивне области између Кравичког Камена и Дудице; чврста вулканска стена, андезитска лава, некадашњег вулканског гротла заостала у виду купе, а околно земљиште од андезитских туфова и бречија интензивном регресивном ерозијом од Црне Реке бива живо одношено.

њеног била кристаласте масе Нице изнад самога Доброг Поља (1700 м) у североисточном подножју Кајмакчалана (2521 м). На другој страни, приближно на средокраћи између Кравичког Камена и Дудице, у пределу где се била Кајмакчалана и Кожуфа самим вулканским земљиштем у једно спајају, као *последња и најнижа вулканска купа према Црној Реци, у изворишту њене притоке Блашчице*, више села Мрежичког диже се *вулканска купа Власов Град (1407 м)*. Састављена од најчвршћих партија андезитске лаве из самога вулканског гротла, док су туфови и остали мекши продукти вулканских ерупција ерозијом и спирањем однесени, вулканска купа Власовог Града јесте *најдаљи према северу истакнути стари угашени вулкан целе маријовско-тиквешке вулканске области*. А у источном продужењу велике дислокационе линије са јужне стране старог масива Кожуфа и његове прелазне зоне на Дудици, даље *на југоисточном ободу Ђевђелиског Поља, у близини села Стојакова*, а недалеко и од врелих извора Мрзенаца, са чијом су раседном пукотином можда такође у вези, избијају стари *трахитски вулкански изливи Големе Чуке (196 м)* као траг вулканске акције и јужно изван централне вардарске депресије, с оне стране Демир-Капије, у самом доњем Повардарју. И, као и у другим млађим еруптивним пределима, тако се и *у маријовско-тиквешкој вулканској области* јављају *знатна рудишта*. Између ових најзначајнији је *рудник Алшар* (име му долази од почетних слогова имена закупаца из турскога доба, богатога солунског Јевреjина *Алатини* и француског инжињера *Шарнио*), *у близини села Рождена*. Рудне жице и лежишта рудâ *антимона и арсена*, као главних у овоме крају, налазе се у тријаском кречњаку и доломиту, на пробоју трахитских еруптива постале као сублимациони продукти у доба терцијерне вулканске акције. Сем тога, испод великих маса белих вулканских туфова, старије седиментне стене јако су метаморфисане, вулканским ексхалацијама и пнеуматолитским процесима пропилитизоване и импрегнисане антимонским и арсенским рудама. Доломити су упрскани *реалгаром и антимонитом*, а имају и реалгарских жица које по површини прелазе и у *аурипигмент*. Сем тога има и *сулфидских руда, арсенопирита и пирита. На северној и северозападној страни саме Дудице (2138 м)*, где вулканска област достиже највише висине, има *руда галенита*, које се у метаморфисаном горњекретацејском кречњаку јављају и у дебелим жицама; поред оловних, овамо има и *руда пирита* као *и, на месту некадашњих солфатара, такође руда чистога сумпора*. Најзад, *на западној страни Дудице*, према Алшару и Рождену, има и *бакарних руда*, нарочито *халкопирита*, које се у зеленим шкриљцима јављају и у дебелим жицама.

Али на супротној, северној страни централне вардарске депресије, између свих младих вулканских предела на целом простору тектонске потолине између Демир-Капије и подножја Кожуфа на југу и Скопске Црне Горе и заравни Жеглигова на северу највећа и најзначајнија, издваја се око старих рударских места Кратова и Злетова *кратовско-злетовска вулканска област*. На северу

захвата до Славишта, Средорека и Козјака (1284 м), на југозападу, југу и југоистоку до Скопске Котлине, Овчег, Јежевог и Кочанског Поља, на истоку све до под Царев Врх (2085 м) у Осоговији. Ова млада ерупгивна област, *највећа* не само *у Повардарју* и осталој *Јужној Србији* већ *и у читавој нашој земљи*, запремајући као једноставна ерупгивна маса у дужину упоредничким правцем преко 50 км а у ширину меридијанским правцем преко 30 км, покривена је вулканским стенама највише од *андезита*, затим *дацита* и *ри-*

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 23. — Једна од низинских вулканских купа Јужне Србије, на самом дну тектонске потолине — Курешничка Краста (160 м), на левој обали Вардара (98 м), на излазу реке из котлине Тиквеша и пред њеном пробојницом кроз Демир-Капију; састављена од базалтних лава и туфова, откривених у језерским наслагама у познодилувијалној и постдилувијалној флувијалној фази Вардара, док се њихова ерупција извршила подјезерски, за време високих стања неогеног Тиквешког и осталог великог Егејског Језера: према овој вулканској купи, на истој раседној пукотини, на десној обали Вардара, под ушћем Бошавице, до средине XIX в. избијала сумпорна терма, по којој се данашње насеље Демир-Капија онда звало Бања, па се услед мешања са хладном водом изгубила.

олита, а по ивици области према Вардару и од *базалта*. Врло је мало *старијих ерупгива*, нешто жица *гранита и пегматита*, затим струја *порфира и порфирне бречије*. Највише су распрострањени *вулкански туфови*, од цементованог вулканског песка и пепела као и других ситнијих продуката ерупција, а онда су доста честе

и праве *лаве* од великих излива вулканских. Еруптивне стене ових младих вулкана пробиле су се кроз разломљену стару масу почевши још *од горње креде*, знатно више *крајем олигоцена*, највише *почетком неогена, у доњем миоцену*, али су негде сигурно трајале *и за време млађег неогена, у плиоцену, када су већина котлина Јужне Србије биле дубоко преплављене некадашњим великим Егејским Језером*, услед чега су *вулкански туфови и у крашовско-злетовској* овамо на северу *као и у маријовско-пиквешкој области* на југу централне вардарске потолине, *за време високих језерских стања, између осталих језерских наслага често веома правилно стратификовани;* управо се може, заједно са геолошким животом ових делова централне вардарске потолине као језерског басена, на основу таквих седимената пратити и *сукцесија у избацивањима вулканских туфова и других продуката за време појединих седиментационих, једним делом трансгресивних, старијих фаза великога Егејског Језера у Повардарју.* Саме пак *базалтне ерупције*, оне *код Демир-Капије и код Покошева*, збиле су се *крајем неогена; а оне код Нагоричина крај Куманова тек у дилувијуму*, онда када је већ и сам човек био становник Повардарја, када су и последње језерске котлине на северу од Демир-Капије биле знатним делом већ исушене. Што је врло карактеристично, *главне пукотине у кори Земљиној, дуж којих су се извршиле ове дуготрајне ерупције у читавим серијама, иду и у овој на северу као и у оној другој вардарској вулканској области под Кожуфом на југу, супротно правцу пружања старе вардарско-динарске еруптивне и остале дислокационе зоне, скоро упоредничким правцем,* управо *од запада-југозапада ка истоку-северо-истоку.* Ови *попречни раседи у централној вардарској потолини*, настали још од трансгресије палеогеног, претежно олигоценског мора Повардарја, али тек за време ових ерупција поглавито неогеног доба потпуно уобличени и разрађени, *указују на везу и са тектонским процесима* који су се у пуној мери изразили *тек нешто даље на југу, у области саламања велике потолине Егејскога Мора*, коначно извршеног тек на крају неогена и у дилувијуму. Отуда су *у залеђу великог и младог егејског морског басена*, као веома *изразите перигегејске тектонске црте*, готово *упоредничког правца* не само *главни вулкански изливи централне вардарске потолине*, како под Кожуфом на југу тако и под Осоговијом на северу, већ је исто тако то *главни правац и неколиких бочних вардарских котлина као и планинских масива;* тога су правца и велико било Кајмакчалана и Кожуфа на десној као и потпуно упоредничко било Беласице на левој страни долине Вардара, оба непосредно изнад Солунске Кампање као главне периферне егејске потолине, а на јужној граници централне вардарске депресије и њених вулканских предела.

Из *главних раседних пукотина* таквога *перигегејског правца, од запада-југозапада на исток-североисток*, дуж којих *у истоме правцу* иду и *све рудне жице* крај самих главних пукотина, а онда и на пресеку између ових главних и бочних пукотина често још

више, излиле су се *у крашовско-злешовској вулканској области* огромне масе трахитоидне лаве, вулканског песка и пепела, као и других вулканских продуката. Отуда у овој еруптивној области има и чисто *вулканских планина*, са многобројним *вулканским купама*, са читавим пољима од *вулканских сливова и плоча*, са многим брдима од *вулканских туфова*. А између ових могу се и данас *неких 12 главних вулканских кратера* потпуно реконструисати, ма да су ерозијом, уопште денудацијом, већ доста разорени. Једна од најважнијих *кратерских група*, са великим вулканским купама, пружа се *с леве стране Крашовске и Криве Реке* ка западу-југозападу преко врхова Печеница и Плавица изнад Кратова и чукâ Црни Врх, Чука и Страженец *између Овчег Поља и Криве Реке;* у овоме *низу старих кратера*, варош *Крашово* и сама лежи *на дну једнога* бочно отвореног и радом текућих вода великим делом разореног *вулканског кратера*. Другу главну групу чине *Лесновске Чуке око Лесновског Манастира*, који, заједно *са селом Лесновом*, такође лежи *посред једнога старог угашеног а затим разореног вулканског кратера;* овде, на југу од Леснова, диже се *еруптивна купа Волујак* као *стари паразитски кратер под главним кратером Леснова*. А код села Шопског Рудара дижу се такође *два стара андезитска кратера*, оба просечена Кривом Реком, да би у њима сада лежале Петковска и Крива Махала овога разбијеног села. Као *сведоци*, управо *пратиоци, некадашње вулканске акције*, поред некада многобројних *терма*, значајних за рудоносност ових области, уз вулканске кратере и на њиховим пукотинама јављају се и многе *угашене солфатаре*, које су избијале највише на југозападној страни Плешиначке Корије, око Врле Драке у Повишници, око Црног Врха и Цгуре (од »згура«), где има великих складова и дебелих жица чистога *сумпора*, који се дâ лако експлоатисати. Но много су богатија *рудишта олова и гвожђа, бакра, мангана и антимона, цинка и пиролузита, сребровитог галенита и барита, поред пирита и халкопирита са састојцима руда и племенитих метала*. Ово *богатство у рудама*, које су овде експлоатисане још у римско доба, али са кулминацијом рударства тек у српско средњевековно доба, од краља Милутина до Костандина Дејановића Жегљиговца (1282—1394), да би било у опадању још кроз старије турско доба док се најзад није и сасвим угасило, чини да се овај велики вулкански предео издваја и као позната *крашовско-злешовска рударска област*, један од најбогатијих рударских крајева не само Јужне Србије већ и целе наше земље као и осталог Балканског Полуострва. Према једној процени, пре него што су последњих година рударски радови овде после дугог прекида сада поново започели, у овој вулканској области, захваљујући вулканским процесима најмлађих геолошких доба у Повардарју, има *руда за експлоатацију* у тонама (по 1000 кгр) рачунајући: барита 35 милиона, мангана 25 милиона, гвожђа 25 милиона, пирита 10 милиона, олова 10 милиона, цинка $4^1/_2$ милиона, бакра $1^1/_2$ милиона, а поред тога још и велике количине сребра и злата, сумпора и других руда. Ово огромно богатство, на чијим

се приносима заснивало господство последњих српских господара тих крајева, деспота Оливера а онда браће Дејановића, које је и највише примамило Турке да управо кроз сâм овај крај ударе и на Косово и на осталу Јужну Србију у њиховој силној најезди и преко српских земаља, остало је и данас мамац многих силних, сада чак и са севера Европе. Сем овога главног богатства у самим рудама, ова вулканска област Повардарја даје знатне користи и од *експлоатације* самих *вулканских стена*. Између осталих Лесновских Чука са обода старога кратера, чука Градиште од порфирне бречије богата је *каменоломима*, где се сече познато *кратовско воденично камење* и извози у суседне крајеве Јужне Србије. А саме *базалтне чуке Нагоричина* источно од Куманова, на којима су биле главне позиције у судару српске и турске војске 1912, преко којих је дошла слобода Јужној Србији пре двадесет и пет година, дају сада одличан *материјал за коцкасту калдрму*, такав да се успешно такмичи и са самим шведским гранитом; од ових *базалта*, изливених као усијана житка лава *из најмлађих вулканских пукотина Јужне Србије*, од које су образоване *базалтне плоче* код Младог Нагоричина, изграђена је за последњих неколико година најбоља коцкаста калдрма и у њеноме главном граду *Скопљу*. Најзад, као *последњи живи сведоци и остаци некадашње интензивне и дуготрајне вулканске делатности* у овим пределима, у Повардарју се јављају *више топлих минералних извора*, као: *Пројевска, Катлановска, Штипска, Кочанска Бања* и друге. Од ових је *Катлановска Бања*, на десној обали Пчиње, у југоисточном крају Скопске Котлине, *везана за саму и сада разјапљену пукотину у кори Земљиној;* ова *отворена дислокација*, као и сама *терма* која кроз њу избија из дубине *са још живог унутрашњег вулканског огњишта у близини угашених вулкана* на Овчем Пољу с оне стране Пчиње и код блиског Покошева с ове стране Вардара, несумњиво је знак да стабилизација Земљине коре и уопште тла у овој области још увек није извршена. Катастрофални *дардански земљотрес* из 518 године по Христу, када је старо Scupi, дарданско и римско Скопље на ставама Лепенца и Вардара између Злокућана и Бардоваца, са многим другим римским градовима ондашње Дарданије у горњем Повардарју и даље на северу, до темеља порушено, такође овоме иде у потврду, као што нам је сличне доказе и за доње Повардарје недавно пружио катастрофалан *валандовски земљотрес*.

Као овамо на југоистоку, у централној вардарској депресији, тако се и у северозападном или динарском продужењу вардарске зоне, с оне стране Скопске Црне Горе, налази *још једна велика млада еруптивна област Јужне Србије*. То је *око велике потолине Косова Поља и њених ивичних котлина и осталих предела* издвојена, а по главним рударским средиштима и крајевима српског средњевековног доба на тој страни, Новоме Брду и Копаонику, названа: *новобрдско-копаоничка вулканска област*. Ова велика и на далеко расута млада вулканска област почиње још од *северозапад-*

ног подножја Скопске Црне Горе, у Горњој Морави, па преко Новог Брда и источног обода Косова Поља, преко Лаба, кроз Вучитрнски Косовски Рукавац и кроз долину средњег Ибра допире *и до самих предела Копаоника и Новопазарског Поља.* Самим простирањем ове разбијене младе еруптивне области, од Горње Мораве преко источне стране велике потолине Косова Поља до Копаоника и старога Раса, јасно је одређен њен *геотектонски положај дуж старе вардарско-динарске зоне и у правцу њених и ранијих, офиолитских еруптивних излива.* Управо је овде честа појава да су *и саме старе еруптивне масе прожете млађим вулканским ерупцијама трахита, андезита и риолита,* чија су се избијања и у овом делу вардарско-динарске зоне извршила *приликом раседања старе масе, прелазне зоне, као и суседних делова саме динарске системе иза горњекредацејског доба, поглавито у доњем миоцену, још пре језерске неогене периоде Косова Поља и суседних области на северу,* док смо код вулканских предела у Повардарју видели да су неке ерупције биле истовремене и са језерском периодом, за време неогена, па чак да залазе и у дилувијум, што ће бити у вези и са најмлађим тектонским процесима на крајњем југоистоку Јужне Србије, у области велике егејске потолине. *Услед здруживања старијих и млађих еруптивних појава, рудно богатство новобрдско-копаоничке рударске области,* — која спада у највеће, по садржини руднога блага у најбогатије, а по ранијој експлоатацији и у најстарије и најзнаменитије рударске области целе наше државе као и осталог Балканског Полуострва, — *утолико је још и веће него иначе.* За ерупције како млађих тако и старијих еруптивних стена и њихово дејство на додиру са другим старијим стенама, кроз које су се, дуж раседâ и пукотинâ у кори Земљиној, усијане магматичне масе пробиле из Земљине унутрашњости и излиле на њену површину, везане су *многобројне појаве руда племенитих и других метала.* Отуда је ова *рударска област* својим *неизмерним богатством, особито у рудама племенитих метала,* где се нарочито истицало т.зв. *гламско сребро са знатним примесама злата,* узимала веома значајног учешћа у привредном животу и културном развитку старе српске државе. Ово огромно рудно благо Косовске Старе Србије и Старе Рашке, експлоатисано још од старих Илира и Римљана, са врхунцем рударског развитка у XIV и XV веку, на чему се умногоме заснивала ондашња моћ Србије, а као такво исто као и оно у Повардарју на југу у доба турске најезде особито примамљиво, да би ипак још крајем старијега турског доба, услед анархије која је обузимала ондашњу Турску, и у овим крајевима престао сваки рударски рад, — данас је понова предмет веома живе експлоатације, али не више у домаћим већ поглавито у туђим рукама.

У новобрдском делу ове велике вулканске и рударске области, на њеном југоисточном крају, по северном ободу *потолине Горње Мораве, око Гњилана,* као и по јужном, *око Лепенице и католичке жупе Загорја под Скопском Црном Гором,* земљиште је на великом пространству покривено црнкастим *трахитоидним еруп-*

тивима, где се издвајају и *многе еруптивне главице.* Простирање овога вулканског предела под северном страном Скопске Црне Горе, где је око католичке Летнице у српско средњевековно доба морало бити рударских радова, оријентисано је у правцу од запада-југозапада ка истоку-североистоку, по чему би овај вулкански терен, већ и иначе најближи по положају, био сродан са оним у кратовско-злетовској области, одмах с друге стране Скопске Црне Горе и заравни Жеглигова. Идући од *горњеморавског вулканског предела* у северозападном правцу, преко *источног обода потолине Косова Поља,* од *Жеговца (1076 м)* до *старе рударске вароши Јањева* и даље *према Приштини,* наилази се на *више пробоја и излива трахита и андезита кроз интензивно убране горњекретацејске и друге старије стене вардарско-динарске зоне.* А у њиховој близини са источне стране пружа се *широки појас старих базичних зелених еруптива,* где поред дубинских *серпентинских маса* има и старих правих вулканских излива *дајабаза,* каквога је састава и *планина Козница (1300 м)* на тој страни. У овоме *јањевском вулканском пределу,* над источним ободом Косова Поља, међу млађим еруптивима, трахитско-андезитским вулканским изливима, између Јањева и Грачанице нарочито се истиче *вулканска купа Велетин (970 м),* састављена од андезита, који су *дуж источног косовског раседа* пробили кроз набране горњекретацејске флишне слојеве, па и до данас сачували *карактеристичан облик старог вулкана.* На *Велетину* се у андезиту и на контакту са горњекретацејским стенама јављају *железне руде,* које су даље у шкриљцима *Гвозденика* према Грачаници *упрскане и чистим сребром;* овде су *најчешће руде сидерита, пиролузита, сфалерита и сребоносног галенита.* Сем тога се *у околини Јањева, код Шашковаца* (чије име потиче од српских средњевекових рудара *Саса),* јављају *и манганске руде,* а код *Цеова* (чији назив долази од саског, немачког *Zeche* — рудно окно) *мешавине руда пиролузита, сидерита, лимонита, сфалерита, сребоносног галенита,* као и *пирита и халкопирита са знатним примесама чистога злата.* И с оне друге, источне стране старе серпентинске и дијабазне вулканске Кознице, *око старога српског главног рударског средишта Новог Брда,* има такође *сличних млађих вулканских пробоја и излива.* Тако се северно од Новог Брда и Гољака, одмах с оне стране старе турске границе, диже *вулканска купа Мркоњски Вис (1045 м),* састављена *од трахитоидних стена,* које су пробиле и излиле се *кроз кристалисте шкриљце.* Саме пак *развалине града Новог Брда,* — о чије су се зидине разбијале турске навале више од пола столећа иза српске косовске катастрофе (1389), које су одолевале турским нападима иза првог пада Српске Деспотовине (1439) још читаве две године (до 1441), да би тек иза пада Цариграда (1453) на две године иза тога коначно пале Турцима у руке (1455), — *леже на отпорној главици од старопалеозојских кристалистих кречњака уврх Велике Планине (1124 м),* који су као и остало околно земљиште од старопалеозојских шкриљаца и пешчара *метаморфисани* још *мезозојским пробојима серпентина,* а онда је *цео те-*

рен испробијан и прожет још и многим жицама и језгрима трахитоидних млађих еруптива. Услед тога су свуда око Новог Брда многа *лежишта, гнезда и жице разних руда: сребронос ног галенита, пиролузита, сидерита, лимонита, пирита, халкопирита.* Цео је тај *новобрдски вулкански предео* нарочито *богат сребросносним оловним и цинканим рудама,* чије се *жице* дуж палеозојских, динарским правцем набраних слојева, са скретањем према меридијанском правцу, *заједно са пробојима трахита* пружају по више километара, а где поред великих количина *сребра* има и доста *злата,* на су *и саме бакарне руде овде сребросносне и златоносне.* Отуда је Ново Брдо у старој српској држави било најзнаменитија рударска варош, позната и на ондашњем Европском Западу, боравиште многе српске властеле, седиште саске и дубровачке колоније, главна ковница српскога новца. А *у близини Новога Брда и Јањева,* онда је и *Приштина* на Косову Пољу била важно *рударско-индустриско средиште,* са постројењима за пречишћавање металâ.

Идући даље ка северозападу, *у копаоничком делу ове велике вулканске и рударске области,* с оне стране Лаба, *изливи трахитско-андезитских и риолитских вулканских стена* почињу још *од краја јужних огранака Копаоника изнад Вучитрна.* Тамо се изнад десне обале Ибра, наспрам Косовске Митровице, диже *еруптивна купа Соколица (904 м), над селом Бољетином, у облику старога вулкана;* ту има *особитих мајдана воденичног камења,* које се сече *од риолитске бречије* и преко суседне вароши извози по Јужној Србији и осталој нашој земљи. А на левој обали Ибра, северно од Косовске Митровице, диже се *оштра вулканска купа са развалинама града Звечана (797 м),* некада главне тврђаве Старе Рашке на путу продирања према нижим пределима ондашње Византије, састављена *од риолита и риолитских туфова и бречије,* чији су се *пробоји и изливи* извршили *кроз динарски набране горњекредацејске флишне слојеве;* вулканске ерупције десиле су се овде *пре горњег миоцена, када су испод самог обода овога онда већ угашеног вулканског кратера усечене абразионе терасе неогеног Косовског Језера.* А одатле, *од Звечана и Соколице,* као *и од старога српског рударског средишта Трепче изнад Вучитрна,* свуда се *низ долину Ибра и по странама Копаоника* налази на сличне остатке *младих вулканских ерупција трахита, андезита и риолита,* за које су везане значајне *појаве оловних и цинканих руда,* као што су *рудишта Добравина, Лисина, Бело Брдо* и др. Све су то *сулфидске жице нормалнога типа,* које *садрже и руде племенитих метала, око старе Трепче* особито много *сребра* а доста и *злата.* Сем тога, по јужним и осталим огранцима Копаоника, *везана и за старије као и за млађе еруптивне појаве,* многа су још *рудишта гвожђа, бакра и мангана.*

У даљем северозападном продужењу вардарско-динарске зоне, залазећи и у *област Старе Рашке* у самој динарској планинској системи, — у *новопазарском делу ове велике вулканске и рударске области, у котлини старога Раса и на њеним пречагама,* такође

су *доста знатне младе вулканске као и за њих везане рудне појаве. У Новопазарском Пољу*, чија је *потолина*, најпространија у области Старе Рашке, дуж раседâ спуштена *у палеозојским и мезозојским слојевима и тријаско-јурским серпентинима*, на северној страни, *близу Бање*, на бањеском раседу, диже се западно од реке Дежеве *стари вулкански кратер на чијем се врху налазе развалине Ђурђевих Ступова (870 м).* Овај је знатно разорени *вулкан терцијерног доба* састављен *од вулканског туфа са лапилима, бомбама и великим блоковима трахитоидних еруптива.* А на супротној, јужној страни потолине, *близу Себечева*, крај себечевског раседа са ерупативним појавама, налази се *село Глухавица, српска средњевековна Глуха Вас, веома богато старо средиште железних рудника*, који су радили све до турскога доба. Најзад, *на ободу Новопазарског Поља према Ибру, на планинском масиву Рогозне (1504 м)*, има у *новопазарском вулканском пределу* и на његовом *прелазу у ибарско-копаонички*, на страни *изнад Баньске*, такође *старих железних рудокопа;* а око *српског средњевековног рудишта званог Рогозно*, са саском и дубровачком колонијом онога доба, има на тој страни још и *сребрних и златних рудника.*

Поред овако *карактеристичних вулканских облика рељефа и многобројних рудних појава*, у целој *новобрдско-копаоничкој и новопазарској области млађих као и старијих еруптива* има многих *топлих и минералних врела.* Таква је *близу вулканског кратера Ђурђевих Ступова*, крај Новог Пазара, *сумпоровита хипертерма Бања*, која се и тамо, у динарском делу и краку вардарско-динарске зоне, још *одржала као пратилац терцијерне вулканске акције*, онда распрострањене по Јужној Србији на целој линији од Ђевђелије до старога Раса. Исто тако и у осталим пределима ове младе вулканске области око косовске потолине свуда су, већина као *последњи остаци ондашњег вулканизма*, распрострањене сличне *термалне и минералне воде: Кисела Бања*, у Лабу више Тенешдолске Сутеске; *Смрдан*, код ушћа Ситнице у Ибар; *Бања Краља Милутина*, у селу Баньском, као и *терма код Манастира Баньске*, обе такође у околини Косовске Митровице и око ушћа Ситнице у Ибар; *Кижница* (кисела вода), под Велетином и Гвозденником, више Грачанице на Косову; *Клокотска Бања*, код села Клокота у Горњој Морави; *Гламска Бања*, под брдом Гламом, између Гњилана и Куретишта, као и друге терме и лековите воде.

Залазећи последњим вулканским пределом, оним око старога Раса, и у саму *динарску планинску област Јужне Србије*, треба нагласити да *младе вулканске појаве у Новопазарском Пољу нису и једине појаве те врсте у области Старе Рашке.* Иако не у тој мери и у таквом опсегу распрострањења као у повардарским и поморавским пределима Јужне Србије, ипак и у осталој Старој Рашкој, изван њеног некадашњег главног средишта у великој новопазарској потолини, има такође не само *старијих* већ *и млађих ерупативних појава.* И оне се тамо јављају како у *Полимљу* тако и у *Полару.* Тако се *код старога српског, рашког рударског сре-*

дишта Брскова,—са некадашњом колонијом наших Которана и Дубровчана као и самих италијанских Млечана, такође једно време и са српским краљевским двором, а где је била и прва српска ковница новца,—као *и у његовој рударској области*, око лакта Таре код Мојковца на старој турској граници, налазе *млађе ерупшивне појаве дацишта и андезишта. А у околини Берана*, чија је котлина око Лима, дуж раседâ са југозапада на североисток, управно на опште динарско пружање, спуштена и онда испуњена неогеном, као и на страни планине Бјеласице (2116 м), а *у продужењу брсковских ерупшивних појава*, има и *дацишких и риолишких младих вулканских појава*. Ове се ерупшивне појаве целога *брсковског вулканског и рударског предела* јављају не само *у облику иншрузивних жица и маса*, — тада врло *значајних за саме рудне појаве*, од којих су *најчешће руде галеништа, халкопиришта, пиришта, малахишта и азуришта*, а где се највише експлоатисало *олово и бакар*, но поред тога свакако још и *сребро*, — већ их има такође *и у облику правих вулканских излива*. Међу ове последње спадале би *црне вулканске купе око Лима ниже Берана*, као Берански Крш, Јерин-Град, Градац, означене као *базалшне. Ерупције* и ових млађих ерупшива исте су старости као и претходно изложене у самој вардарско-динарској зони, *од горње креде па до шерцијера*, и оне као пратилац орогенских покрета у најмлађем геотектонском развитку јужносрбијанског тла и на овој динарској унутрашњој страни, у области највишег дела динарске планинске системе. Најзад, као *последњи живи осшашак и сведок вулканске радљивосши и у Полимљу*, на крајњем северозападу Јужне Србије, више самог Прибоја, у старој жупи Дабру, *код Манасшира Бање* на десној обали Лима избијају *два шопла извора*, оба лековите *хомеошерме*, за које је везан и манастир као и старо насеље Бања, још средином XII века познато као српска утврђена варош изнад ставâ Лима и Увца, а где је св. Сава био основао Дабарску епископију, да би њена *област на доњем Лиму по самој Бањи* и њеноме манастиру у Босни XIII до XIV века била *позната и под именом »Баньска Земља«*.

У опсегу последицâ и најмлађих тектонских покрета, који су од краја олигоцена и за време миоцена тле Јужне Србије безбројним раседима рашчланили у читаве низове и групе тектонских потолина, по чијим су се планинским пречагама а често и у самим котлинским равнима онда начичкали многобројни вулкани са њиховим разним продуктима избацивања и често веома значајним рудним појавама, — као *друга шипична серија од геолошких и геоморфолошких појава и облика*, иза саме кулминације ове млађе вулканске периоде, *од средине миоцена* па даље, а *негде шек од плиоцена*, па понегде чак и од самога *дилувијума*, настала је *велика језерска периода Јужне Србије*. Она није као претходна, доста раније, знатним делом и симултана, а негде чак и позније настала вулканека периода, била ограничена само на *вардарско-динарску зону*, на *осшалу сшару масу на исшоку* као и саму *рашку динарску област на западу* од ње, већ

је поред свих ових захватила и саму *шарско-пиндску област на југозападу*. Управо је *неогена језерска периода обухватила све котлине Јужне Србије, кроз све њене геотектонске целине, родопску, динарску и шарско-пиндску систему*, као и пре свега и више свега *и кроз њихову прелазну вардарско-динарску зону*, на тај начин утискујући свој овој земљи *још један заједнички геолошки и геоморфолошки печат*, поврх осталих заједничких особина њене грађе и облика земљишта. А како је истовремено и у продужењу Моравско-Вардарске Удолине према северу, с оне стране Грделичке Клисуре Јужне Мораве као и преко ониске пречаге око преседлина Преполца и Мердара уврх Лаба, у поморавским и шумадиским крајевима Северне Србије такође владала језерска периода, — *ове заједничке лакустриске црте у грађи и облицима земљишта обухватају и целу Моравско-Вардарску Област као једну велику природну целину*, поред свега што *неогена језерска периода Јужне Србије, с ових страна пречага уврх Лаба и изнад Грделичке Клисуре, највећим делом припада области старога Егејског Језера, док она у Северној Србији области старога Панонског Језера*.

Управо тај *највећи део Јужне Србије*, који је био *у области неогеног Егејског Језера*, захватао је све њене главне котлинске и удолинске пределе, на северу на једној страни и до Грделичке Клисуре, тамо већ доста дубоко у јужноморавској области Северне Србије, на другој страни тачно до уврх Лаба, на самој граници према Северној Србији, а на трећој страни само до клисуре средњег Ибра између масива Копаоника и Рогозне, на средокраћи од Косовске Митровице до Рашке, на самој територији Јужне Србије, док на југу до Пелагоније, Ђевђелиског Поља, басена Струмице, као и самога *Дојранског Језера*, које на тлу и граници Јужне Србије, отичицом Ђолајом или Језерчицом преко Ржанског и Аматовског Језера притичући Вардару на грчкој територији, претставља и данас *продужење геолошког живота као последњег остатка непосредно самога великог Егејског Језера*. Остале *неогене језерске котлине Јужне Србије на њеном крајњем северозападу*, почевши *од Новопазарског Поља* у изворишту реке Рашке па *преко оних у Полимљу и других области Старе Рашке*, припадале су посебним језерским системима тих високих динарских предела у ондашњим поречинама Дрине и доњега Ибра *у сливу неогеног Панонског Језера*, тако све котлине у тој динарској области Јужне Србије изузев неогени басен Старог Колашина на горњем Ибру, који је био преко Косова Поља у систему ондашњега Егејског Језера. И, најзад, *котлински предео двају великих језера Јужне Србије на њеном крајњем југозападу*, данас површински *изолованог Преспанског Језера* и суседног му *Охридског Језера у изворишту Црнога Дрима*, као *и осталих котлина у Јужноме Подримљу*, припадао је још широј издвојеној *области неогеног Десаретског Језера*, чији је геолошки живот делимице заједно и са самом терцијерном реликтном језерском фауном и до данашњег доба продужен у овим

двама главним језерима не само наше земље на југу већ и на целоме Балканском Полуострву.

Неогена језерска трансгресија у онда затвореним а рашчлањеним басенима Јужне Србије, већ због самих различитих и релативних висина и начина изолованости или повезаности услед ондашњег рашчлањавања при главним покретима олиго-миоценског доба, није могла бити свуда једновремена. Изгледа да је *најстарија у централној вардарској потолини*, већ и иначе *тек напуштеном басену палеогеног, поглавито олигоценског мора*. Јер је овамо, као *у Скопској Котлини, језерска периода започела још за време средњег миоцена*, што је и на основу фосила у овдашњим језерским седиментима поуздано утврђено. А као у овој главној северној, тако је и у главној јужној котлини централне вардарске потолине, *у Тиквешу, језерска периода изгледа исто тако рано започела, можда чак и раније*, јер су тамо, у северном подножју Кожуфа и његових напред означених вулкана, пре но што су престале њихове ерупције, за које се узима да им је главна ерупциона периода ограничена још на доњи миоцен, наталожене биле већ врло дебеле серије језерских седимената без икаква трага о вулканским појавама у изворштима најближих кожуфских језерских притока: над Кавадарцима, без откривене подине у усеку Тиквешке Велике, оваква је *превулканска серија језерских седимената дебела 260 м;* а над селом Крњевом, на другој страни простране површи Витачева, изнад усека Бошавиће, која такође није открила подину језерских седимената, *дебљина превулканске серије језерских наслага* износи *још увек 185 м*, пре но што одједном, са оштрим фацијелним прелазом, настане *сублакустриска и остала андезитска серија вулканских шуфова и бречија*, поврх тога *дебела још преко 200 м*. Али се, поред тога, *у самом средњем делу централне вардарске потолине*, као *у котлиници Велеса* на средњем Вардару *и у суседној котлиници Оризара* на доњој Тополци *на основу фосилних налазака констатују узјезеравања тек од доњег плиоцена, из времена понтиског ката*. Овакво *исто позније настајање језерске периоде, од доњег плиоцена или понтиског доба*, констатовано је, на основу самих језерских седимената и у њима нађених фосила, *и у најглавнијим језерским басенима северно од Качаничке Клисуре, у Метохији, на Косову Пољу и у њиховим ивичним котлинама*. Према томе, *језерска периода* изван Повардарја на северу, *у области велике косовске потолине и суседних котлина*, с једне стране *у Северном Подримљу* а с друге *у Поморављу*, била би *млађега постанка него на југу у централној вардарској депресији*, ако се у нижим етажама језерских седимената тих котлина не би нашли фосили преплиоценске, миоценске старости, на коју би старост косовског неогена можда ипак упућивала веома дебела, између свих најдебља угљоносна, лигнитска серија језерских седимената, из најнижих партија, ерозијом неоткривених подинских наслага а до којих се дошло експлоатацијом у равни косовске потолине — чија би старост појављивања можда била при-

ближна оној код угљоносних горњемиоценских језерских седимената Скопске Котлине и других котлина Повардарја.

На основу *фосилних остатака Скопске Котлине, са старијим,* као *и котлиницâ око Велеса, са млађим језерским седиментима,* према којима се закључује о *добу настајања и трајања језерске периоде* у тим као и суседним котлинама, можемо стећи извесне ближе претставе и *о ондашњем поднебљу Јужне Србије,* као *и о самој њеној органској природи.* Тако су *на јужној страни Скопске Котлине, на северним падинама Водна,* испод села и лигнитског рудника *Нерези,* у *непосредној околини Скопља,* међу *поремећеним језерским наслагама* првога, *доњега катa,* после базалних конгломерата, који обележавају сâм наилазак језерске трансгресије, а онда и песковa и глинâ, од којих последње већ означавају приличну дубину језера, — у једноме слоју пешчарâ нађени *остаци терцијерног,* знатно друкчијег, чак и као *скопски варијетет* издвојеног *претка данашњег слона,** *Mastodon angustidens* Cuv. *forma typica* Schles. *var. skopljensis* Lask., становника ових језерских крајева изнад данашњега главног града на Вардару *са измака средњег миоцена, из доба тортонског катa.* Онда је *околина Скопља имала суптропски климат,* а сâмо *станиште* овога давнашњег *претка данашњег слона,* тада *крај језерске обале под Водном,* спадало је у *област »сувих степа и ливада« топлог поднебља.* На истој тој падини Водна под Нерезима, у *средњем катy* читаве *серије језерских седимената,* од лапоровитих пешчера, глиновитих песковa и глинâ *са фосилима језерске фауне мекушаца, која се ту,* од почетка језерске периоде, *најраније јавља,* преко којих долазе *угљоносни слојеви* глинâ и лапорâ као и *лигнита* који се даје експлоатисати (у њима је лигнитски рудник »Нерези«), — *у самој подини првога лигнитског слоја нађена је још једна друга врста* овога џиновског *скопског сурлаша, Mastodon angustidens* Cuv. *forma subtapiroidea* Schles., становника ових језерских крајева *са почетка горњег миоцена.* Тада је *околина Скопља* већ *била приличнo измењених »физичко-географских услова«,* прешавши из ранијег суптропског сушног »у *шумско-барушастински режим«,* можда и у прâви *влажни тропски климат,* на шта указује и сама *субтапироидна врста Mastodon-a* као и *лигнитска формација* у ондашњим језерским талозима. Али су *преци афричког слона* били онда становници језерских обала не само на северној већ *и на јужној падини Водна,* чији је *планински гребен* онда *залазио у Скопско Језеро* са југозападне стране потолине *у виду полуострва,* у северном продужењу масива Јакупице. На тој јужној страни Водна, изнад села *Доњег Солња, у кварцноме песку,* толико цењеном ради изванредне његове погодности *за фабрикацију стакла,* а испод кварцитских остењака Маркова Камена и Рамништа (740 м), где је усечена једна од језерских тераса старога Егејскога Језера и на којој поред прибрежних седимената и до данас стоји у самоме кварцитском Марковом

* Све ове одредбе о језерским седиментима и у њима нађеној фауни, према најновијим резултатима проф. д-ра Вл. Д. Ласкарева.

Камену и један прибрежни језерски шкољ, нађени су *остаци једне претходној субтапироидној форми Mastodon-a сродне врсте, Mastodon aff. angustidens* Cuv. *forma subtapiroidea* Schles., која се одржала, као и ова друга сродна врста, и кроз *горњи миоцен.* Најзад, у *горњем кату* ове *серије језерских седимената* непосредне околине Скопља, која је *испод села Нереза,* преко угљоносног ката, у дебелим наслагама песковa, глина и лапораца, веома *богата фосилима језерских шкољака и пужева,* нађени су, не на падини

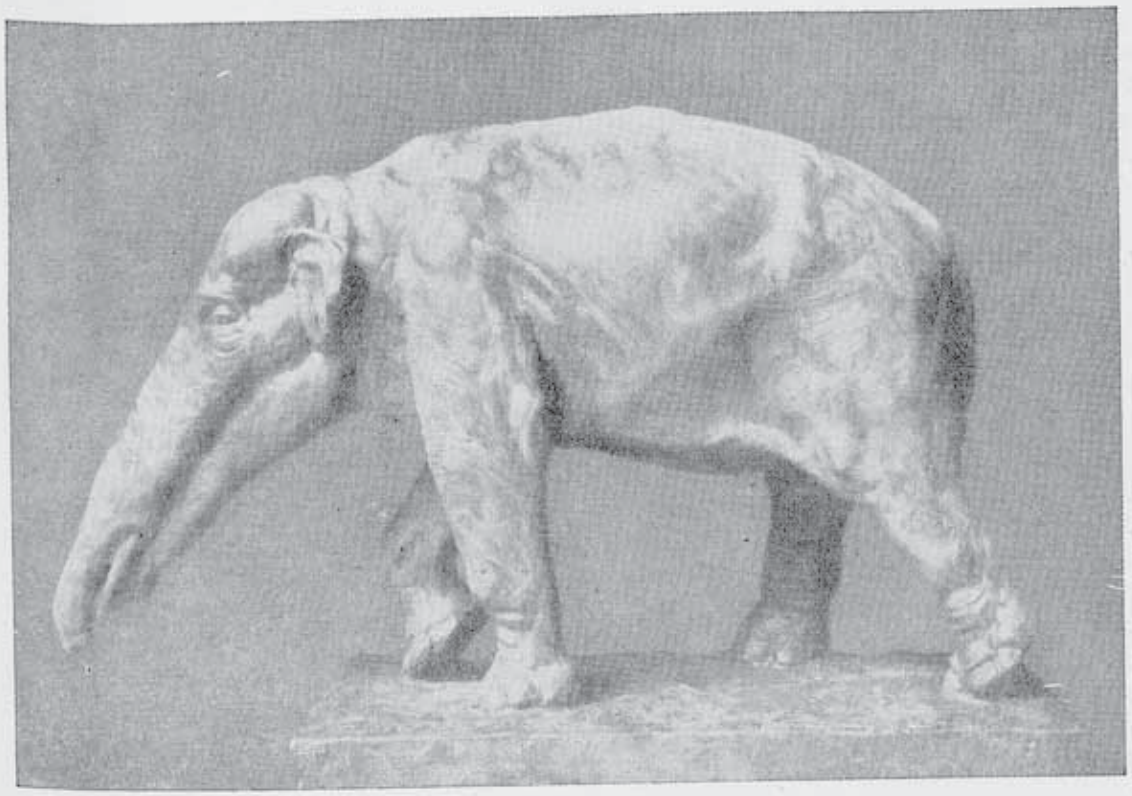

Клише Скопског научног друштва

Сл. 24. — Џиновски предак афричког слона, *Mastodon angustidens* Cuv., главни становник околине Скопља на падинама Водна са измака средњег миоцена, када су Скопску Котлину и друге потолине Јужне Србије, далеко пре дилувијалне појаве човека на Земљи, заплавила дуготрајна и дубока језерска стања; према палеонтолошко-вајарској рестаурацији, на основу фосилних налазака, O. Abel-a и F. Roubal-a (Ласкарев, у Гласнику Скопског научног друштва, књ. XVII, 1937, стр. 120).

Водна већ с друге стране данашњег Вардара, у шљунковитим песковима Скопскога Града *остаци једне врсте шерцијерних предака данашњег носорога, Aceratherium sp. aff. incisivum* Cuv., становника ових крајева већ *са самог краја горњег миоцена, из доба горњесарматског или меотског ката,* можда *чак и са самог почетка плиоцена.* Онда је *околина Скопља,* а са њоме и цело *Повардарје,* била *приближно онаквог климата какав данас влада у*

тропској Африци, и сада насељеној носорозима, слоновима и другим афричким сродницима и потомцима наших архаичних тропских и суптропских становника са обале неогеног Скопског Језера.

У опсегу ове исте неогене језерске области, у централној вардарској депресији, у котлиницама *Велеса* на средњем Вардару и *Оризара* на доњој Тополци, нађени су, *из једнога познијег, доњеплиоценског или понтиског доба језерске периоде,* у језерским седиментима очувани остаци *једне млађе и много богатије* т.зв. *пикермиске фауне,* која је исто тако као и претходна *тропског или бар суптропског карактера,* такође *са терцијерним преживачима и врстама тропских животиња већином и данас у централној Африци очуваних.* Међу овим остацима нарочито се истичу многобројни скелети од трију врста *жирафа (Palaeotragus Rouenі* Gaud., *Camelopardalis parva* Weith., *Helladotherium cf. Duvernoyi* Gaud.), двеју врста *газела (Gazella brevicornis* Roth et Wagn., *Gazella deperdita* Gervais), једне врсте *козе (Tragocerus amaltheus* Roth et Wagn.), једне врсте *антилопа (Palaeoreas Lindenmayeri* Wagn. *sp.),* а онда и једне врсте терцијерних предака *коња,* код којих су се поред копита још били задржали остаци и трагови и од више, чак и од по четири прстију на ногама *(Hipparion gracile* Kaup.), што су *све животиње »које се одликују брзим кретањем«.* А сем ових и неких других врста тропске фауне, тамо су нађени скелети још и од ових других терцијерних животиња: једне врсте *мајмуна (Mesopithecus Pentelici* Wagn.); двеју врста *зверова, месождера Ictitherium robustum* Gaudry, *Machairorodus orientalis* Kittl.); једне врсте *свиња,* разуме се дивљих, пошто још није било човека да их припитоми *(Sus erymanthius* Roth et Wagn.); једне врсте неких чудних *»копитара са канџама« (Nestoritherium Pentelici* Gaud.); једне врсте *носорога (Rhinoceros Schleiermacheri* Kaup.), чијег смо старијег сродника видели још код Скопскога Града, у ондашњем најнижем подножју водњанеке падине; и, најзад, између *сурлаша,* поред *једне млађе мастодонске врсте (Mastodon longirostris* Kaup.), чије смо старије претке и претходнике видели такође још у околини Скопља, на северној и јужној падини Водна, тамо се налазе *остаци и од најкрупније, џиновске предачке врсте данашњих слонова (Dinotherium giganteum* Kaup.), чија је висина тела достизала 4½ м, а сама дужина вилица̂ била преко 1 м, на чијој горњој вилици, супротно данашњем слону, није било никаквих секутића, док му се доња вилица продужавала у пар дугачких зуба сасвим у облику српа наниже повијених. Овако *богата сисарска фауна тропских животињских врста доњеплиоценског, понтиског доба на обалама ондашњих језера у околини Велеса,* чији су се *потомци* досад најбоље још очували *у централној Африци,* насељавала је несумњиво и остале ондашње језерске крајеве *Повардарја,* као што су и у језерским седиментима *Овчег Поља* нађени слични трагови, па се из области језерских котлина и планинских масива Јужне Србије њена област распрострањења преко остале *Македоније* на југу пружала с једне стране према *Тракији* и одатле преко садашњег мореуза

Дарданела у *Малу Азију*, а с друге стране према *Грчкој*, где је код места *Пикермија* у близини *Атине* имала своје *најтипичније насеље*, по чему је и названа »*пикермиском фауном*«, да би преко *егејских острва*, такође са остацима седимената неогених језера, имала у језерским седиментима острва *Самоса*, опет на прагу *Мале Азије*, а с оне стране *старога копна Егеиса*, такође *још једну значајну колонију*. А све то као *траг друкчијих климатских и фаунистичких*, правих *тропских и суптропских односа, друкчијих и копнених и хидрографских*, потпуно *језерских односа у Јужној Србији* као и читавој осталој дуготрајно, дубоко и на далеко уз-језереној области *неогеног Егејског Језера* на југу Балканског Полуострва и у пределима некадашњег копна у области данашњег Егејског Мора.

После дуготрајне периоде трансгресије, којом су поступно, са све вишим језерским стањима као и повременим осцилацијама нивоа, биле испуњене централна вардарска потолина и остале котлине у области егејских утицаја, — најзад *крајем плиоцена па све до почетка дилувијума*, услед ондашњег разламања и спуштања басена Егејскога Мора, неогено *Егејско Језеро*, чији су највиши нивои оставили у Јужној Србији трагове све до 960 м апсолутне висине, *захваћено* је *знатно краћом регресивном периодом*. И док је *трансгресивна егејска језерска периода* оставила иза себе *главне трагове у самим језереким седиментима*, којима су поједине котлине, као главним геолошким творевинама онога доба, испуњене до великих висина, често и до највише напред означене, — а где су се *за време једне од старијих и нижих трансгресивних фаза* у већини котлинâ између осталих језерских седимената наталожиле често и *знатне наслаге лигнита*, од којих су најдебље и за експлоатацију најиздашније оне на Косову Пољу, у Битољском Пољу, у Маријову, а прилично и у Скопској Котлини, — дотле је *регресивна периода*, поред млађих језерских седимената, који негде, где су старији поремећени, као у Скопској Котлини од нивоа од 620 м, леже дискордантно преко старијих језерских наслага, *ритмичким сплашњавањем језерског нивоа оставила иза себе по ободима котлина и знатне геоморфолошке трагове*. Ови су *у прибрежном абразионом језерском рељефу*, створеном ударном снагом и радом језерских таласа помоћу прибрежног стеновитог материјала, *дуж обалских линија за време појединих фаза застоја у сплашњавању језерског нивоа*, где се и сада често налазе *трагови од целе прибрежне серије:* од *обалских стеновитих одсека* или *клифова;* и од *прибрежних заравни, тераса* или *читавих површи*, усечених у старијој стеновитој подлози, са очуваним *обалским облутцима и осталим прибрежним седиментима*. Ови фосилни облици абразионог рељефа у котлинама Јужне Србије претстављају веома често одабране топографске положаје сеоских насеља по ободима старих језерских котлина. И, на основу тога очуваног прибрежног језерског рељефа издвојене, *главне језерске фазе високих стања неогеног Егејског Језера обележене* су *нивоима од 900—960 м, 740—780 м, 680 м* и *620 м* апсолутне висине, докле је, све и до овога

доњег нивоа, централна вардарска потолина не само била испуњена једноставним језером, истина све разуђенијег облика, са све више острва, већ је са главном пучином Егејског Језера, негде с оне стране данашњега доњег Вардара, и нашироко комуницирала. *Од језерске фазе у нивоу 620 м,* којој су непосредно претходили *поремећаји старијих језерских наслага* у Скопској Котлини, свакако као *одјек* онда, *крајем плиоцена,* већ знатних *тектонских саламања велике егејске потолине* на југу, *извршен је поступно, негде пре а негде доцније, прелаз у посебна језерска стања појединих котлина,* које су као *самосталнн језерски басени* узајамно биле повезане *језероузинама* и *језерским отокама.* Таквога је *егејског реликтног порекла Дојранеко Језеро (148 м),* које данас отоком *Ђолајом* или *Језерчицом* са грчке стране отиче према Ржанском и Аматовском Језеру и одатле даље у Вардар у Солунској Кампањи; пре но што је до данашњег стања спласнуло, *у својој изолованој котлини* оно је *урезало терасу од 243 м апсолутне или 95 м релативне висине,* а онда још и *од 62, 40, 12 и 4 м изнад данашњег нивоа.* Оваква *изолованост језерског басена* била је у неким котлинама наступила још знатно раније, као *у Пелагонији,* са Прилепским, Битољским и Леринским Пољем, још *одмах испод нивоа 780 м,* када је последњи пут преко преседлине Кизли-Дервент (769 м) на југу комуницирало са главним делом Егејског Језера. *После егејске фазе од 620 м,* у Скопској Котлини језеро се задржавало још у нивоима *језерских тераса од 515 м, 425 м, 340 м и 300 м,* као и за време још неких чајнижих стадијума у Блатији. *Претпоследњи ниво, од 340 м,* означава *скопску фазу,* када је *у позном дилувијуму, за време вирмске глацијације,* тле *Скопскога Града* последњи пут било под језерским покривачем; а сам напред обележени *последњи ниво, од 300 м, из времена стадијума вирмске глацијације,* претставља *катлановску фазу,* када је цело *Скопско Поље* од *Скопља* преко *Блатије* до *Катлановског Језера* на његовом најнижем дну још увек било под језером, чији се последњи остатак, као најнижи део некадашњег *Скопског Језера,* налази у *реликтном Катлановском Језеру* (222 м), чији је претходни, већ *у Шамку изоловани стадијум, у нивоу 225 м,* оставио и *најмлађе језерске седименте са познодилувијалним и постдилувијалним, рецентним фосилима.*

Главно *отицање и исушивање језерских котлина у саставу неогеног Егејског Језера* извршено је *долином Вардара,* чије усецање управо и пада за време тих нижих и најнижих регресивних језерских фаза. Док је за време фазе од 620 м *централна вардарска потолина* са осталим околним ближим језерским котлинама још увек отворено стајала у вези са Егејским Језером на југу, дотле је *од фазе 515 м* у овој области заостало *изоловано Средњевардарско Језеро,* чија се *отока* отада настала усецати *кроз теснац Демир-Капије.* Тим је путем језерске отоке онда овде отпочело формирање овога клисурског дела долине Вардара, као што је у многим другим клисурама и горњим деловима долина целога његовог слива такво усецање, најчешће епигенетско, настајало било још

раније. На тај начин, као једна изразита полигенетска долина, Вардар је најзад кроз клисуре повезао уједно све раније језерске котлине свога данашњег слива, заједно са сливом Лепенца у јужноме

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 25. — Јужносрбијанска језерска сојеница или „наколец", рибарска „кулиба", на дубове и букове „соје", на зимском „ловишчу", у самој води на граници тршчаног плићака и језерске пучине, на западној обали Дојранског Језера, на тлу Јужне Србије и њеној граници јединог великог језера као последњег остатка огромнога неогеног Егејског Језера; овакво исто ловиште као стално рибарско насеље старих Пеонаца описао је још Херодот на језеру Празиасу, данашњем Дојранском Језеру.

крају косовске потолине, која је иначе за време неогене језерске периоде са свима својим ивичним котлинама, заједно са Старим Колашином и осталим горњим Ибром, припадала егејској области,

Као трагови појединих флувијалних фаза у формирању долине Вардара и његових притока, као што је то исти случај и са свима долинама изван Повардарја, прате се *серије речних тераса*, које претстављају дна долинâ из времена појединих флувијалних фаза и најчешће су од значаја за положаје долинских насеља.

Изван утицајâ некадашњег Егејског Језера, на југозападу Јужне Србије, *у области Јужног Подримља и суседних предела, Преспанско и Охридско Језеро* припадају, као што је поменуто, једној знатно широј издвојеној области некадашњих језерских стања, оних која је обухватало *неогено Десаретеско Језеро:* на југу од *Големе Преспе* преко *Мале Преспе* још и у *Корчанско-Билишћанској Котлини,* око већ знатно редукованог *Маличког Језера,* и у читавој *изворној области Девола* испред његове младе дубоке пробојнице према јадранској обали; а на северу, на једној страни, у басену *Дебрце,* у изворишту *Сашеске,* и на другој страни, преко младог усека *Црнога Дрима* кроз Луковску Клисуру или т. зв. Дримско Грло, и у самој *Дебарској Котлини. Изнад данашњих језерских нивоа* Преспанског и Охридског Језера, као *трагови десаретских, неогених и дилувијалних језерских стања* по ободу њихових котлина, слично као и по ободима исушених вардарских језерских котлина, као изнад самога Дојранског Језера на тој страни, налазе се и овамо добро очуване *старије обалске линије и прибрежне језерске терасе са језерским седиментима фосилног лакустриског рељефа.* Тако је изнад данашњег нивоа *Преспанског Језера* (1923 године био 853 м, а сада 852 м), у северном делу басена, особито *око Ресна,* са целом серијом језерских седимената у своме саставу, очувана *највиша преспанска језерска тераса од 975 м апсолутне висине или 123 м* над садашњим језерским нивоом. А испод овога највишег обележена су и *нижа језерска стања* у сплашњавању Преспанског Језера читавом серијом језерских тераса у висинама даље још од 73, 63, 48, 40, 18, 10 и, најзад, од 5, 3, 2 и 1 м над данашњим језерским огледалом, од којих последња четири ступња, до 5 м изнад данашњег нивоа, претстављају обалске линије иза последњег високог језерског водостања од 1914—1917 године, када је ниво језера за толико био виши од данашњег. Ове осцилације садашњега доба, као и претходне из историских времена, јесу услед *изолованости и карсног режима језерског басена,* који *подземно, кроз кречњачку Галичицу, отиче према суседном Охридском Језеру,* где би главни изданак ове *подземне отоке* били *Свеtонаумски Извори,* стварно *извориште Црнога Дрима уврх Охридског Језера.*

Као изнад суседног на истоку, тако се и *изнад Охридског Језера,* над његовим данашњим нивоом (у апсолутној висини 695 м), регулисаним отоком Црнога Дрима кроз исушено језерско дно у Струшкоме Пољу, такође налазе *серије прибрежног рељефа ранијих виших језерских стања,* која као и код суседног, али у друкчијим размацима, због изолованости, исто тако показују ритмичност у сплашњавању језерског нивоа до данашњег стања. Обухватајући за време ранијих виших и највиших стања и суседне котлинске

пределе на северу, у области осталог Јужног Подримља, Охридско Језеро је онда, сем комуникације изнад *Луковске Клисуре* са старим *Дебарским Језером*, на коме је путу *у језероузини испод села Јабланице* међу језерским наслагама откривен и *лигнит* изнад дубоког клисурског усека, у коме правцу данас отиче *Црним Дримом*, као и сем језерске везе и са басеном *Дебрце*, на другој страни, кроз *удолину Чераве* јужно од Св. Наума, комуницирало и са старим *Корчанско-Билишћанским Језером*, изнад данашњега *Маличког Језера*, преко кога је кроз *удолину Грло* постојала језерска комуникација и са читавим онда спојеним *Преспанско-Ајлским Језером*, данас рашчлањеним на *Голему и Малу Преспу*. Усецањем долине *Црнога Дрима* преко Дебарске Котлине даље према северу, као и усецањем долине *Девола* на другој страни, *неогено Десаретско Језеро* рашчлањено је најзад до данашњег стања великих језера охридско-преспанске групе. У изразитој *тектонској потолини*, каквога су порекла и остале суседне котлине десаретске групе, Охридско Језеро налази се између Галичице и Мокрањске Планине у дубоко спуштеном грабену, на чијој *источној раседној пукотини, под Галичицом, код села Косеља*, позната *Охридска Солфатара*, везана за ову тектонску линију, претставља праву *вулканску појаву. У отсуству млађих вулканских појава у читавој шарско-пиндској системи*, ова солфатара претставља уједно и *једину вулканску појаву целе ове југозападне геотектонске целине Јужне Србије*, али истовремено и *једину и данас живу вулканску појаву* макар и ове врсте *и у читавој нашој земљи*. Судећи по дубокој *метаморфисаности свих стена* околног терена дуж раседа *око самих кратера Косељског »Дувала«*, где је све земљиште дубоко прожето и *сумпором* који се дâ експлоатисати, ова је солфатара врло стара, свакако настала истовремено са спуштањем охридске потолине и њеним узјезеравањем у оквиру неогене десаретске језерске периоде, која се развијала под утицајем Јадранскога Мора.

На тој истој страни, у сливу Јадранскога Мора, али *у области Северног Подримља*, под северозападном страном Шар-Планине налази се *Опољско Језеро*, чији је данашњи ниво у апсолутној висини око *950 м*. Оно је *у дилувијуму, за време вирмске глацијације, имало до 100 м више језерско стање* него данас, о чему су остали трагови у језерским седиментима и терасама не само у котлини *Опоља* већ и у суседној *Гори*.

На другој, северозападној страни Јужне Србије, такође изван области старога Егејског Језера, *котлине Старе Рашке* биле су исто тако *за време неогена*, пре усецања данашњих дубоких долина, *испуњене језерима*. Таква је и сама стара језерска котлина *Новопазарског Поља* у изворишту реке Рашке. А такви су и неогени језерски басени у високим динарским површима остале Старе Рашке: старе језерске котлине *Сјенице* и *Негбине* у сливу Увца, *Берана* и *Нововарошке Бистрице* у сливу самога Лима, *Пљеваља* у сливу Ћотине, свуда *са језерским терасама и седиментима*, у последњој котлини и са знатнијим наслагама *лигнита* крај саме вароши Пље-

ваља. Сем ових неогених, у затвореноме *карсном пољу Пештери* више Сјенице, у сливу понорнице Боровштице, знатни су трагови саме *дилувијалне језерске периоде,* синхроничне са глацијацијом високих планина суседних предела.

Најзад, сем *фосилних абразионих облика* у котлинама *исушених неогених и дилувијалних језера,* као и високо изнад нивоа данашњих трију великих језера Јужне Србије, *Дојранског, Преспанског и Охридског Језера,* на самим данашњим обалама ових трију језерских басена веома су изразити *рецентни абразиони облици,* са целом прибрежном серијом, слични онима који се стварају и на обалама самих мора, као на обали нашега Јадрана.

Насупрот неогеној језерској периоди, која је у котлинама и удолинама Јужне Србије оставила тако многоструко распрострањене геолошке и геоморфолошке трагове, из времена када је све до плиоцена овамо владала жарка, тропска и суптропска клима, наједном *у дилувијуму,* заједно *са охлађивањем опште климе* и *са општом глацијацијом,* која је захватила и све високе планине Балканског Полуострва, особито на његовој западној, влажнијој страни, настало је *Ледено доба* и *на високим планинама Јужне Србије.* Онда су биле *под вечитим снегом и глечерима* и скоро све високе планине Јужне Србије: *Проклетије (2656 м),* на целом простору од извориштa Лима око Плавског Језера па преко Дечанске и Пећке Бистрице до извориштa Ибра око Рожаја, а с оне стране *Бјеласице (2116 м) у динарској системи* још и *Велика Љубишња (2238 м)* над доњом Таром према Дурмитору; *Шар-Планина (2702 м), Кораб (2764 м), Дешат (2374 м), Јабланица (2257 м), Стогово (2273 м), Бистра (2111 м), Караорман (2243 м), Галичица (2255 м),* све *у шарско-пиндској системи; Перистер (2600 м), Јакупица (2540 м) и Ниџе са Кајмакчаланом (2521 м), у старој родопској маси.*

Скоро у средишњем делу Јужне Србије, на масивној планини *Јакупици,* званој и »*Мокро*«, удаљеној свега до 35 км јужно од Скопља, глацијална *снежна линија* у дилувијуму, за време *вирмског доба,* спуштала се и до апсолутне висине од *1600—1700 м.* У јужном делу Јужне Србије, на узаном билу *Ниџе са Кајмакчаланом,* била је *снежна граница* већ знатно виша, у висини око *2200 м.* Међутим, све остале планине на западу, почевши још од Перистера, на крају старе масе, и од Шар-Планине, на почетку шарско-пиндске системе, па преко шарско-пиндских до динарских планина с оне стране Метохије, све ближе изложене утицајима влажних ветрова са запада, имале су *најнижу доњу границу вечитог снега у дилувијуму* и још знатно нижу од оне на Јакупици: у глечерској долини горњега *Лима* око Плава и Гусиња на *1500 м;* у глечерској долини горњега *Ибра* око Рожаја на *1470 м;* у глечерској долини *Дечанске Бистрице* на *1460 м;* а у глечерској долини *Пећке Бистрице,* изнад Свете Патријаршије, чак и на *1300 м апсолутне висине.* Између многих других знатно великих, *највећи долински ледник Јужне Србије онога доба,* доста већи но

данас и највећи у Алпима, био је *Плавски Глечер, дугачак преко 35 км,* у чијем је *терминалном басену* иза повлачења ледника заостало као право глечерско данашње *Плавско Језеро.* А сем оваквих *долинских ледничких језера* Јужне Србије, од којих је предње највеће, на самим планинским гребенима, у утолеглицама на лежиштима снежаника, на дну циркусних глечера дилувијалног доба, овамо су далеко многобројнија *висока планинска ледничка језера.*

И тек преко дилувијалног Леденог доба, које је поред ерозивних облика у глацијалним валовима по долинама и цирковима на планинама оставило иза себе и знатне геолошке трагове, у моренским наслагама на путу кретања некадашњих ледника, као и у флувиоглацијалним наносима у долинама испод завршетка глечера, — дошло је до стварања *данашњег флувијалног рељефа,* до данашњих облика и распрострањења *речних долина* и њихових система кроз котлинске и планинске области Јужне Србије. Али се ту као посебни флувијални елементи рељефа издвајају још и често веома простране *флувијалне површи,* ерозионог и уопште денудационог порекла у областима високог флувијалног рељефа на планинама, на високим пашњацима, какве су особито у Старој Раш-

Музеј Јужне Србије — Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 26. — Сукнени „чадор" влашких сточара Саракачана (пореклом из Епира, грчкога говора), који живе номадским животом, лети на планини (мунти), зими у пољу („к'мпу"); у групи читавог села од оваквих сукнених шатора, овај „чадор" на зимовишту код села Мујина у Ђевђелиском Пољу, непосредно пред издиг на летовиште на Цибарици, старој ерозионој, флувијалној површи под пашњацима на планини Кожуфу.

битом саобраћајно-привредном и геополитичком значају читаве Србије, у целој Моравско-Вардарској Области.

На овај начин, *пробијањима ранијих вододелница* помоћу регресивне речне ерозије, *пиратеријама* читавих делова речних сливова са северне, моравске стране, *дошло* је *до двоструког поткраћивања вардарскога одн. егејскога слива: до преношења ранијих моравско-вардарских самих планинских развођа*, са линије Рогозна—Копаоник—Преполац—Мердаре—Грделичка Клисура—Власина, *на данашње њихове две изразите пољске вододелнице, прешевску*, 65 км јужнију, *и косовску*, 90 км јужнију од раније. Од ових је прва вододелница у повији на самој ширини *Прешевског Поља*, под селом Чукарком, између Прешевске Моравице ка северу и Бањске ка југу. А друга је у јужноме делу *Косова Поља*, на месту доцније, још за време краља Милутина (из 1321 год.) познате, можда онда и прокопане, *вештачке бифуркације Неродимке*, која један део своје воде, преко ондашњег »извода родимскаго« (неродимског), јаза који је онда цео припадао краљевској српској задужбини Грачаници, шиље у бару Сазлију, — оновремене богате »рибнике«, којима је св. Краљ Градитељ обдарио манастирску братију своје сјајне задужбине, — и преко ове баре у Ситницу и даље на север у Црно Море, док другим, главним и старим својим краком, правим речним коритом, отиче у Лепенац и даље на југ у Егејско Море. А тим је путем, *преко пиратерија и стварања инверсног рељефа*, — који је у долини средњег Ибра северно од Косовске Митровице све до старог развоја у његовој клисури између Рогозне и Копаоника веома изразит, са препиратериским речним терасама супротног нагиба од данашњега речног тока, — *дошло до образовања оне* тако карактеристичне и значајне *главне хидрографске челенке читавог Балканског Полуострва у пределима око Косова Поља, одакле се све главне воде Јужне Србије*, са саме средишње балканске континенталне области, *у пределима ненормалних*, на самом дну котлина одн. старих долина, *пољских вододелница, деле према трима главним балканским морима:* низ Ситницу и Ибар, Прешевску Моравицу и Јужну Мораву, ка Дунаву и *Црноме Мору*; низ Неродимку и Лепенац, Бањску, Кумановску Реку и Пчињу, Вардаром, ка *Егејскоме Мору*; и низ Бели Дрим ка *Јадранскоме Мору*. А *тим* је *путем* уједно *дошло и до* оне данашње тесне и главне *двоструке природне скопчаности*, уосталом *геотектонски још раније* од старијих геолошких времена *условљене, до природног јединства целе Моравско-Вардарске Удолине, и главне, и њене косовско-ибарске варијанте; дошло до природног а преко овога и до етничког и историског, културног и политичког спајања Јужне и Северне Србије, до њиховог потпуног географског јединства.*

У сливовима свих трију балканских мора, *реке* Јужне Србије *развиле су се* у највећој већини *на дну неогених* а делом *и диливијалних* језера, у области многобројних котлина које су међусобно испрегрђиване често и великим планинским масивима. Пролазећи кроз *низове котлина* и пробијајући се кроз њихове *планинске*

пречаге, реке Јужне Србије, и иначе младога постанка и развитка, скоро редовно имају *неправилан, неуравнотежен пад:* у равницама негде и мирнијих токова, напуштајући равни котлинâ оне се кроз клисуре у њиховим пречагама пробијају често и у самим брзацима.

Оваквих је најизразитијих *полигенетских особина* и сам *Вардар*, главна река, уједно најважнија егејска притока целе Јужне Србије, са 285 км дужине свога тока кроз нашу земљу и у томе опсегу са 21.925 км^2 површине свога слива. А таквих су особина и све његове веће притоке: *Црна Река*, дуга 230 км; *Брегалница*, дуга 222 км; *Велика или Треска*, дуга 132 км; *Пчиња*, дуга 128 км; *Лепенац*, дуг 73 км. Од свога извориштa *Вардар* наизменично *пробија* кроз овај *низ котлина и тектонских прагова и осталих пречага:* котлина Полога, Дервенска Клисура, котлина Скопља, Таворска Клисура, котлиница Велеса, Велешка Клисура, северни део котлине Тиквеша, Згоропољска Сутеска, средњи и јужни део котлине Тиквеша, Демир-Капија, котлина Бојмије, Смоквичка Сутеска, северни део котлине Ђевђелије, Ђевђелиска Сутеска, јужни део котлине Ђевђелије, и, с оне стране грчке границе, Циганска Клисура и Солунска Кампања до ушћа. А између свих његових притока *највећа пробојница* јесте *Црна Река*, настала спајањем, регресивном ерозијом, свога доњег дела, из Тиквеша на дну старога Тиквешког Језера, кроз велику пречагу планинске коругине Маријова, са својим горњим делом, у Битољском и Прилепском Пољу све до свога извориштa у Железнику, којим је у области изолованог Пелагонијског Језера за време највиших егејских језерских фаза припадала непосредно сливу неогеоног Егејског Језера на југу, преко дотадашње своје језерске отоке Кизли-Дервент (769 м), у правцу према данашњем Островском Језеру и другим у Јужној Македонији. Пробијајући се кроз раније развође у Маријову, између Скочивира на улазу и ушћа Блашчице на излазу одатле, Црна Река је на отстојању од преко 40 км просекла веома дубоку клисурасту и кањонску долину, са многобројним брзацима, од којих један чини прелаз и у водопад. Снажна је *пробојница* и *Велика или Треска*, која пред излазом у Скопску Котлину, између Матке и Андрејаша, управно просеца гребен и бору Осој—Водно. Међутим, прâви *планински вловити потоци*, као *Пена или Тетовска Бистрица* са Шар-Планине, слазе са планине до котлине у њеноме подножју скоро преко самих брзака и водопада. Отуда се за *електрификацију* дају одлично искористити *и планинске и котлинске реке*, као што је то случај баш са двема последњим рекама, за које су везане две досад највеће електричне централе Јужне Србије (Тетово и Скопље).

Због жарких и сушних лета као *и оголелих предела*, необично је *велика разлика и код самог Вардара између* његових *највиших и најнижих водостања*, од 565 м^3/ сек. до 31·2 м^3/ сек. Из ових разлога, а онда и *услед искоришћавања воде за наводњавање*, и са главне реке, и са свих њених притока, *за време летњих суша, Брегалница при ушћу у сред лета скоро и нема воде, а Крива Лакавица*, њена главна притока са јужне стране, *и потпуно пре-*

суши. И управо у томе јесте и *главна вредност текућих* као *и изворских вода у Повардарју,* јер је оно *изложено* знатним *утицајима летње средоземне суше,* те у његовим котлинама без наводњавања не би ни била могућна успешна култура тла. А друга је главна вредност, особито због полигенетског типа већине рекâ, са многим клисурама и сутескама под брзацима између равни котлинâ под мирнијим током, у *великој хидрауличној снази свих река Јужне Србије.* Између ових *Вардар,* имајући *просечан пад 1·76 м/км,* при средњем најнижем стању са *106.350 HP* предњачи свима осталим, док *са свима својим притокама* заједно достиже и *258.000 HP.* Али ову вредност знатно умањују ниска речна водостања сушних месеца у лето и рану јесен, када се речна хидраулична снага своди на минимум. Најзад, уз *Вардар,* заједно *са Дојранским Језером,* пространим $42^1/_2$ км^2, дубоким 10 м, које отиче према његовом доњем току изван наше државне територије, *сливу Егејскога Мора* са тла Јужне Србије припада још река *Струмица,* која је за влажну културу и уопште културу тла плоднога Струмичког Поља, где су такође веома изразити средоземни топлотни и сушни климатски утицаји, од необично великог значаја.

После егејскога, на тлу Јужне Србије највећи је *црноморски слив,* који овамо од Дунава са јужног обода Панонске Низије преко Велике Мораве и од Саве преко Дрине залази до ових главних јужносрбијанских река изводница преко међуспојних српских обласних граница према северу: до *Јужне Мораве са Биначком Моравом и Прешевском Моравицом, до Ибра са Рашком,* до *Лима са Увцем,* до *Ћотине* и до *Таре.* Последње *четири главне рашке реке, Лим, Увац, Ћотина и Тара,* све *у сливу Дрине,* по својим хидрографским особинама *знатно одступају и од одлика моравских притока,* јер теку поглавито *кроз дубоке каньонске долине,* кроз мезозојске кречњаке и до самих палеозојских шкриљаца усечене. А међу њима су *најизразитији и најдубљи каньони Увца и Таре,* те отуда баш дуж њих, на старој турској граници према Северној Србији и према Црној Гори, као и изнад горње *Дрине,* на ондашњој турској граници према окупираној Босни, тај део Старе Рашке као *главна српска тромеђа* заостао. Због планинског земљишта, често шумовитог, на висоравнима карсног, а по дну долинâ већ вододржљивог, *рашке су реке богате водом и у лето,* врло *знатне хидрауличне снаге.* А од свих северних река Јужне Србије, *највећи контраст* и великим *котлинско-планинским пробојницама* на југу и дубоким *каньонима висоравни* на северозападу, најмирнијег и најравномернијег је тока и водостања *Ситница,* прâва *низинска река Косова Поља.*

Иза двају претходних, *јадрански слив* са тла Јужне Србије, раздвојен на *Северно Подримље* у сливу *Белога Дрима* и *Јужно Подримље* у сливу *Црнога Дрима,* најмањи је по пространству. Али је у хидрографском погледу, па и иначе, као што је раније показано, ипак од првороднога значаја. Јер преко Црнога Дрима отичу у Јадранско Море и *оба главна јужносрбијанска велика језера, Охридско Језеро,* високо 695 м, отоком код Струге непосредно,

а *Преспанско Језеро*, високо 853 м, притичући овоме кроз Светонаумске Изворе подземно испод Галичице, посредно. Док је Преспанско Језеро (без Малог или Аилског Језера) пространо 290 км^2,

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 27. — Живот радним даном у вардарском селу; праље на водовађи разведеној кроз сеоске улице, као и кроз наводњене баште и њиве око села; доскорашње српско хришћанско село, данас варошица, Богомила, у пределу Азоту у области Бабуне, из времена пре но што је овуда прошла новосаграђена железничка пруга Велес—Прилеп на линији Скопље—Битољ; и име насеља и главно име области у вези су са средњевековном богомилском или бабунском јереси.

дубоко 55 м, средње провидности свега $4^1/_2$ — $7^1/_2$ м, дотле је Охридско Језеро знатно веће, 348 км^2, далеко дубље, 286 м, много дубље провидности, и преко 18 м, најдубље и најпровидније језеро на

Балканском Полуострву, једно од најдубљих и најпровиднијих у Европи. Због изолованости басена и карсног режима, поред климатских узрока у разлици влажности, Преспанско Језеро има стална колебања нивоа, која су и преко године, као редовна, прилична, $1^1/_2$—2 м, док на дуже време неке периоде, на две-три деценије, свакако и услед јачег зачепљавања понорâ подземних отока под Галичицом, достижу и до 5 м. Али, због засипања отоке Црнога Дрима код Струге, у влажна годишња доба и ниво Охридског Језера осетно нараста, те отуда стална борба са регулисаньем режима његове отоке кроз Струшко Поље.

Поред свих *карсних особина Старе Рашке*, чије је тле највећим делом састављено од скаршћених тријаских кречњака, тамо су ипак све главне реке сасвим нормалне, са континуалним и беспрекидним отицањем. Једине *веће понорнице*, реке које се губе кроз поноре *у кршу*, биле би ове две: *Боровштица*, главна река високога *карсног поља Пештери*, јужно од Сјенице, а онда *Увор*, главна река *каренога Коштан-Поља*, западно од старога Раса. Сличних су особина, само краћега тока, и *понорнице* поменутих *карсних поља на југу*: *Локова*, на арбанској граници изнад Охридског Језера, и *Брца*, на грчкој граници под Кожуфом. Оваквих је особина, прâва *понорница*, и *отока Опољског Језера*, у котлини Опоља под северозападном страном Шар-Планине. На изданку карсних подземних река, у Јужној Србији се јављају и прâва *воклиска врела*, међу којима би била важнија следећа: *врело реке Рашке*, изнад Новог Пазара; *врело Белога Дрима*, северно од Пећи; *врело Вардара*, код Врутока у Горњем Пологу; *врело Велике или Треске*, код Извора западно од Кичева, и друга. А између осталих, *врело Рашче*, из кречњачке масе Жедна (1260 м),—чије сâмо име потиче са површинске безводности ове планине,—које избија на самој десној обали Вардара при његовом излазу из Дервенске Клисуре, дало је довољно воде и за *нови водовод града Скопља*, док је његов *први водовод, из времена обнове старога Scupi-a* на овоме месту, после његове катастрофе од дарданског земљотреса (518 год.), за време Јустинијана I Великог (527—565 год.) доведен од *врела Лавовец* код села Глува, у подножју Скопске Црне Горе.

У сливу Вардара, где су иначе оваква *врела* и уопште *извори*, због оголелости земљишта и веће сушности предела, доста оскуднији, *поред рекâ и речицâ*, и сами се *извори* редовно употребљавају *за наводњавање усева*. У том је погледу краљ Милутин, иначе познатији као градитељ сјајних црквених задужбина, у околини Скопља, 1300 године, старе византиске ваде (јазове, бразде) проширио и, помоћу својих нових »извода« или »водовађа« са Вардара, онда код Скопља званог Великом, као и са Лепенца и других река, речица и извора, претворио у читав *систем наводњавања*, главну црту културе тла у Повардарју, чији су темељи, тако значајни за овдашњу земљорадњу *под сушним полусредоземним поднебљем*, на тај начин још онда ударени. Најзад, у нарочито *богатство водâ* Јужне Србије, поред ових главних, спадају и напред истакнути *топли извори*, од којих су већина због своје *лековитости* и од

знатне *балнеолошке вредности*. На чак се и *топли извори*, као у Банском код Струмице, употребљавају *за вештачко наводњавање*, код овога места и са тим преимућством овакве *влажне културе* што *топлим заливањем*, из ове и иначе једне од најтоплијих котлина Јужне Србије, још раније пристижу баштенски производи.

Са великим климским променама у млађа и најмлађа геолошка доба: за време палеогена, у приморју и на обалама коралског мора, правога *тропског климата; за време неогене језерске периоде, сушнога суптропског* и затим влажнога *тропског поднебља; а за време дилувијума*, у свима вишим планинским регионима и прâве *глацијалне климе*, оштрије изражене него и у данашњим високим Алпима, — данас Јужна Србија, са Скопљем у своме средишњем делу под 42°, са својим северним делом нешто севернији и од $43^1/_2{}^0$, а са јужним делом под 41° северне географске ширине, потпада под појас *ублажене умерене континенталне климе*, јужним делом залазећи и у *области топлијег поднебља са средоземним климатским утицајима*. Налазећи се око јулске изотерме од 24° С, која пролази кроз њен средишњи део око Скопља, док је иначе уметнута између јануарских изотерма од 0° на северу и +4° на југу, Јужна Србија се дели на *две главне климске области, северну и јужну*, раздвојене великим планинским бедемом Шар-Планине и распљоштеном планинском масом Скопске Црне Горе, у чијем се продужењу даље ка истоку, с оне стране Кумановско-Прешевске Удолине, пружају такође прилично високи делови старе масе. Јужно од ових планина, у Повардарју, са ивичним пределима око Струмице и у Јужноме Подримљу, превлађују средоземни климатски утицаји, док на северу од Шар-Планине и Скопске Црне Горе влада ублажен средњеевропски умерени климатски тип.

Јужни, вардарски део Јужне Србије, између 41° и 42° северне географске ширине, на географској ширини средње Италије од Римске Кампање па до Напуљске Кампаније, требало би, већ по самом оваквом положају а онда и по својој упућености низ Вардар према Егејскоме Мору, да има и прâво егејско, средоземно, поднебље или бар много изразитије и шире његове климатске утицаје. Међутим, због познате рашчлањености на котлине и још веће планинске масиве, а где су котлине на југозападу, с десне стране Вардара, и знатне надморске висине, док се од области великих језера Охрида и Преспе па све до пробојнице Демир-Капије, са изузетком свега у дну Пелагоније, пружају веома високи планински масиви, својим упоредничким пружањем сасвим испречени испред јужних утицаја, — услед свега тога *Повардарје* има ближе средоземне климатске утицаје ограничене углавном само на дубље спуштену *стару вардарску геотектонску зону*, дуж главнога удолинског тока самога Вардара. Па и ту, услед оних *високих планинских пречага* између појединих *ниских котлина*, од којих је нарочито значајна у североисточном продужењу кристаластог и еруптивног масива Кожуфа пречага Демир-Капије на северу од Бојмије и Ђевђелиског Поља, а затим у североисточном под-

ножју старе масе Јакупице још и пречага Таворске Клисуре на северу од котлинâ Велеса и Тиквеша, — *средоземни климатски утицаји* у своме простирању уз Вардар бивају знатно *заустављани*, још више *ослабљивани*. Отуда и под овако, услед самога рељефа, *умањене и измењене средоземне климатске утицаје* потпада изразито једино сама *долина Вардара* узводно до Скопља, Црне Реке до њеног излаза из Маријова, Брегалнице до Кочана; а уз реку Струмицу ови утицаји допиру и до Радовишта, како отуда са стране саме доње Струме од југоистока, тако и са стране доњег Вардара преко Ђевђелиског Поља, Бојмије и ниске пречаге око Попчевског Поља са јужне стране од Струмице. Обрнуто, у зимско полгође, кроз Качаничку Клисуру и Кумановско-Прешевску Удолину отворено према северу, Повардарје потпада и под хладније утицаје континенталног севера, које нарочито доноси ветар вардарац као хладни северац.

Најсевернији залив ове *измењене средоземне климе* била би *Скопска Котлина*, која иначе потпада често и под утицаје континенталности са севера, будући да је према југу поред осталих планинских масива низводног Повардарја прилично заклоњена још и великом масом Јакупице. Оно што нарочито карактерише поднебље самога Повардарја, нарочито у области изразитијих егејских одн. средоземних утицаја, то су жарка и доста сушна лета, док су зиме благе и већма на пролеће и јесен ограничене влажности. Усто читаво доње и средње Повардарје, цела Брегалница све до Кочана, као и басен Струмице имају знатна годишња колебања температуре. Уврх ових средоземних утицаја, сâмо Скопље* у току три летња месеца, у јуну, јулу и августу, има вишу средњу месечну температуру и од 20° С, особито у јулу и августу, када се повећава и до 24°, док понеких лета имају овде јули и август средњу месечну температуру вишу и од 25°. Међутим, средњи апсолутни максимум температурâ у Скопљу кроз три летња месеца износи и још много више, у јуну близу $33^1/_2{}^0$, у јулу близу 36°, а у августу и преко 36°, показујући чак и у првом јесењем месецу, септембру, скоро исто тако високу температуру, чак и преко 32°, да би у октобру још увек достизао скоро до $26^1/_2{}^0$, а тек у новембру пао испод 20°. Као што кроз три јесења месеца поступно све више опада, тако кроз три пролетња месеца поступно расте: у марту $20^1/_2{}^0$, у априлу преко 25°, а у мају преко 28°. По томе се поднебље Скопске Котлине у летње полгође, од априла до септембра, сасвим приближује климским условима, уопште особинама поднебља, и самог Солуна и Егејског Приморја. Отуда Скопље у летње полгође често има веома високе дневне температуре. Топлих, правих летњих дана, са максимумом температуре изнад 25°, има још од априла па све до октобра, захватајући скоро $^1/_3$ свих дана у години, док у лето захватајући и највећи део, чак и преко $^9/_{10}$, од целокупног броја месечних дана. А жарких, прâвих тропских дана, са максимумом температуре изнад 30°, има свега за $^1/_2$ мање од претходних,

* Према исцрпним резултатима проф. д-ра Павла Вујевића.

осталих правих летњих дана, достижући до просечно скоро 65 тропских дана у години, највише у јулу, затим у августу, док мање у јуну и септембру, тако да јули и август захватају $^2/_3$ свих тропских дана. А неких година било је оваквих прâвих тропских дана и много више изнад просечног броја у години, чак и до 90 тропских дана, са максималном температуром увек изнад 30°.

Отуда, при оваквим високим, правим тропским дневним температурама летњег полгођа, околина Скопља, сразмерно *условима поднебља, за успешну биљну културу* захтева знатно веће количине влаге, и укупне, преко године, и сезонске, преко лета. Јужније од Скопља, ближе самоме врелу утицајâ средоземнога климата, овакви су односи још изразитији. Међутим, *Скопска Котлина,* као и *цела средњевардарска депресија* око ушћа Брегалнице и Црне Реке, а као и друге затворене котлине на истоку и на западу од Вардара, доста је оскудна влагом, према годишњој количини влаге са особинама степских предела, а према летњим сушама још и са особинама средоземног сушног лета. Просечна годишња количина кише у Скопљу износи свега око 450 мм. Али, разуме се, има годинâ и знатно сушнијих, као што је била 1899 са 371 мм, 1925 са 344 мм, а 1926 са свега 334 мм атмосферских талога. Ако би се подела годишњих доба извршила према самој њиховој влажности одн. сушности, онда би распоред укупне годишње влаге од просечно 450 мм у Скопљу, уврх крајњега северног вардарског залива измењене средоземне климе, по овим годишњим добима био следећи: два кишна доба, пролетње (април—јуни) са просечно 135 мм и јесење (октобар—децембар) са просечно 140 мм; и два сушна доба, зимско (јануар—март) са просечно 80 мм и летње (јули—септембар) са просечно 95 мм атмосферских талога. И управо овакво летње сушно доба, са просечно 65 док појединачно годишње и до 90 жарких, прâвих тропских дана, јесте и у иначе доста сушноме Повардарју од главнога негативног утицаја на биљну културу и вегетацију уопште. Отуда је у Повардарју, нарочито у означеним пределима осетних средоземних утицаја, веома нужно *вештачко наводњавање* летњих усева. Поред опште приличне сушности, а онда нарочито летње суше, и у самој Скопској Котлини, као и низ остало Повардарје, доста су чести и читави месеци потпуно сушни, бескишни. Према последњем десетогодишњем периоду, управо, утврђено је да је у летње сушно доба, од јула па до септембра, просечно у свакој другој узастопној години по један од летњих месеца сасвим бескишан. Због тога се у овим пределима, при повољним хидрографским и осталим природним условима, мора до максимума искоришћавати вештачко наводњавање, без чије помоћи не би могло бити успешне биљне културе. Ове је захтеве природе, специјално климата, далеко пре савремених метеоролошких проматрања, као што је напред поменуто, овде веома добро био уочио још сâм краљ Милутин, уводећи овамо, *сагласно условима сушнога поднебља* по овим крајевима, *влажну културу* са читавим системом вештачког наводњавања и са нарочитим законским прописима за ту врсту културе тла.

Као и у самоме Повардарју, тако је и у *Јужноме Подримљу*, особито око Охридског Језера, које је изложено и јадранским топлотним и влажним утицајима, *поднебље* знатно *ублажено*, чак толико да се Охридско Језеро, иако на знатној надморској висини (695 м), чак никад не мрзне. А и у *Северном Подримљу*, иако је оно, на северу шарско-пиндске планинске системе, више под северним утицајима, такође је прилична ублаженост умереног климата, особито у јужном делу Метохије, низ долину главнога Дрима кроз ракље тектонског сутока отвореном према самоме блиском Јадранском Мору. *Остали крајеви на северу* имају познато *средњеевропско поднебље* кишовитих лета и снеговитих зима, где је блажих зима само у заклоњитим жупама. А у *области Старе Рашке*, на крајњем северозападу Јужне Србије, влада и прâва *планинска клима*, веома дугих и снежних зима, у Пљевљима често са главним дневним како зимским тако и летњим минимумом температуре, док се у самој долини Вардара, у равнима котлинâ, снег мало или негде готово нимало не задржава, нарочито под дејством топлих јужних ветрова. Сличан *субалпски климат*, међутим, захвата и саме *високе планинске масиве на југу*, међу њима особито велику масу Јакупице, која, на југу од Скопља, има скоро централни положај у *Повардарју*, као што овакви *утицаји локалне климе* захватају и остале *високе планине* на западу и југу, а пре свега висока била Проклетијâ, Шар-Планине, Кораба, Перистера, чији су врхови и осојне стране и преко целога лета *под снежаницима*, који свега за коју стотину метара лежи испод снежних граница.

У исто време, ове *високе планинске области*, како на северозападу, тако и у осталим крајевима према југу, нарочито оне ближе изложене утицајима влажних западних ветрова, имају знатне количине атмосферских талога, од 1.000 до 1.600 па и до 2.000 мм годишње. Насупрот овима, у њиховом залеђу према истоку, саме котлине, као што је то случај и са околином Скопља, знатно оскудевају у влази: котлине и удолине на северу од Скопља са влагом од 500—600 мм, а котлине на југу од Скопља, како око Вардара, тако и око Брегалнице и Црне Реке, особито у најнижим деловима, и испод 500 па и свега око 400 мм годишњег талога.

3. БИОГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ

Сагласно условима климата, тла и осталих физичкогеографских особина, *органски свет* на тлу Јужне Србије знатно је разноврсног развића: велики су *контрасти живе природе између високих планинских масива и*, у њиховим подножјима, *ниских и пространих котлина*. А исто су тако знатне *разлике између органског света Повардарја*, особито његових изразитијих *средоземних климатских залива, и осталих северних предела средњеевропског климатског типа, или рашкога планинског поднебља* с оне стране Проклетијâ и Рогозне.

У области жаркога и сушнога лета а благих и нешто влажнијих зима, *вегетација је у низу вардарских котлина* напред обележеног измењеног средоземног поднебља такође знатним делом *средоземна*, продирући уз долине појединих притока Вардара дубље и у *бочне*

котлине. Најизразитија област средоземне вегетације у *Повардарју* налази се у пределима јужно од Демир-Капије, у Бојмији, Ђевђелиском Пољу и око Дојранског Језера, али исто тако и у нискоj и топлој котлини Струмице. Северно од Демир-Капије, иако не више тако изразито као на југу одатле, средоземна вегетација обухвата раван котлине Тиквеша, па преко Велешке и Таворске Клисуре допире и до самога северног краја Скопске Котлине, залазећи својим последњим изданцима преко Кумановско-Прешевске Удолине и у Бујановачко Поље, а кроз доњи део Качаничке Клисуре и у котлиницу Ђенерал-Јанковић, као и с оне стране Калдрми-Богоза и Дервенске Клисуре допирући и до изворишта Вардара у Горњем Пологу. Изван саме долине Вардара и најближих околних нижих котлина, има извесних црта средоземне вегетације и у котлинама горње Црне Реке, око Пелагоније, као и на средњој Великој, у Поречу; такође и око Охридског Језера, где код Св. Наума расту чемпреси, па чак и у Дебарској Котлини, под високим Корабом, највишом планином Јужне Србије, после Триглава највишим врхом и у целој нашој земљи. Отуда, под овако повољним утицајима средоземне климе, — чији биљни регион, изузев високе планине, обухвата Јужну Србију на север идући све до главнога бедема Шар-Планине, — *у Повардарју* као *и у басену Струмице* веома добро успевају и знатне *биљне културе топлога поднебља:* кикирики, у Ђевђелиском Пољу; калинка (нар), у Ђевђелиском Пољу и Тиквешу; смоква, у котлинама Вардара узводно све до Велеса; пиринач, у Струмичком и Кочанском Пољу, око ушћа Бошавице, у долинама Рајца, Бабуне и Тополке, такође до Велеса; памук или »бубаћ« и сусам (сезам), у Струмичком Пољу и у долини Вардара опет до Велеса; афијон (опијумски мак), до Скопља и Кратова; дуван, у целом Повардарју, изузев Малешево на горњој Брегалници, Трговиште на горњој Пчињи, Славиште на горњој Кривој Реци, Марјово на средњој Црној Реци и долину Лепенца изнад Ђенерал-Јанковића, изван егејског слива захватајући својом културом још изоловану котлину Преспе, јужни део Метохије, Горњу Мораву са Изморником, Бујановачко и Прешевско Поље. Најзад, као нарочити израз топлога поднебља, на југу су одлични виногради, најбољи у Бојмији и Тиквешу, сада, иза пропадања од филоксере, у обнављању.

Изван Повардарја, почевши од Биначке Мораве, Косова Поља и Метохије, Јужна Србија залази у *појас средњеевропске вегетације* као и *средњеевропских биљних култура.* Пењући се на високе динарске површи Старе Рашке, које су највећим делом у висинама од 1000 до 1500 м, тамо настаје и знатан *појас шума*, у нижим регионима листопадних, а у вишим четинарских, свуда још и са богатим пашњацима, од којих су најбољи они у области Пештери и Сјенице. На сличан начин и *у области планинских масива на југу,* јужно од Шар-Планине, стране изнад котлинâ обрасле су, истина услед оголелости не свуда, чак и доста ретко, већ обично у виду шумских острва, такође шумском вегетацијом: при дну, у најнижим подножјима, на странама изнад вардарских ниских и топлих котлина, — које својим »к'шлама« или зимовиштима

пружају зимску исхрану и уточишта планинским сточарима са околних ближих и дальих масива, — масиви су обрасли зимзеленом средоземном вегетацијом; изнад тога су покривени листопадном и четинарском шумом; а у још већим висинама, обично изнад 1700 до 1800 м, леже под суватима, планинском травном вегетацијом, која се у нижим деловима, насталим обешумљавањем, састоји од једноставног травног покривача, какав влашки сточари означавају изразом »јарба«, а у вишим и највишим деловима сувати и под ређом праменастом и бусенастом травном вегетацијом, коју влашки сточари означавају именом »туфа«. Отуда, док су повардарске котлине поглавито области скупоцених и за нашу земљу већма егзотичних биљних култура топлога поднебља, док су Метохија, Косово Поље и друге северне котлине и долине предели цереалија и средњеевропског воћа, дотле су динарске површи Старе Рашке, високи гребени оба Подримља и планински масиви Повардарја области екстензивног сточарства.

Као и биљни, тако је и *животињски свет* Јужне Србије велике разноврсности. У исто време, и животињски свет, као и сâм биљни, претрпео је знатне промене за неколико последњих, најмлађих геолошких доба. Од неогене, чисто афричке, тропске и суптропске сисарске фауне, ондашњих становника језерских обала Повардарја, па преко обликâ Леденог доба у дилувијуму, знатне су и дубоке промене извршене. Док је још и у протоисториско доба имало у доњем Повардарју трагова и о тој старој, онда још увек очуваној фауни топлога поднебља, каква је некада била карактеристична за сву Јужну Европу, као што су спомени о лавовима у области доњег Вардара из времена Херодота, дотле у данашње време и у овим најјужнијим повардарским крајевима све више превлађује средњеевропски фаунистички елеменат. Оно што је за привреду од значаја, као и за сâм начин живота под средоземним климатским утицајима карактеристично, то је да се међу домаћим животињама у Јужној Србији нарочито истичу товарне животиње сушних и топлих предела: магарац и мазга су најчешћа товарна стока у области средоземне вегетације и биљних култура топлог поднебља од Скопља ка југоистоку, а идући старом вардарско-динарском зоном ка северозападу све су ређи, док се с оне стране Рогозне најзад скоро сасвим не изгубе; а до недавно су товарном саобраћају у Струмици служиле и камиле. У истоме правцу у Повардарју, од Скопља ка југоистоку, над овцама превлађују козе, такође више прилагођене животу у сушним и топлим пределима, док идући северозападу, и опет с оне стране Рогозне, све их је мање. Сем тога, у баровитим пределима Повардарја, а донекле и у котлинама на северу, гаји се и биво. Иначе овамо, у области шумовитих масива и осталих високих планина Јужне Србије, још увек налазе уточишта крупније дивље животиње, звери и дивљач, средњеевропских врста: медвед, вук, лисица, понегде и рис; дивља свиња, јелен, срна и дивокоза. А у нижим брдским крајевима око Дојранског Језера има и шакала, последњих остатака јужних врста звери на самој тој страни.

III

ЧОВЕК И КУЛТУРА

Целокупна природа Јужне Србије, почевши од њенога изванредног природног географског положаја, заједно са особито развијеним природним везама, условљеним и омогућеним извесним нарочитим погодностима рељефа, којима су у овој земљи изражене прворедне особине географског спајања и прожимања, како у ме-

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 28. — Празничан живот Јужносрбијанаца у Повардарју — кућна гозба уочи »службе« (славе), на »повечерно« (навече); у унутрашњости »куће«, с једне стране огњишта за »часном трпезом« »домаћин« и »мажи« на »машком кату«, а с друге стране огњишта на »женском кату« женска чељад; оба ова »ката« јесу у исто време и лежишта укућана, мушких на једном, женских на другом, на земљаном поду, са постељом само од рогозине и од чергâ; село Дуње у Малом Маријову, јужно од Прилепа.

ридијанском тако у знатној мери и дуж извесних одређених праваца и у упоредничком правцу, све то заједно са њеним осталим главним особинама неорганске и органске природе одувек је привлачило *човека*, још од далеких преисторијских времена мамило га на *насељавање* њених не само котлинских већ и још сасвим рано и самих планинских предела, а тиме условило и веома давнашњи развитак *културе* скоро кроз све њене крајеве. Великог и разноврсног богатства природе, и неорганске, и органске; земља сунча-

нога југа, питомих котлинских низина али одмах изнад њих и самих свежих и скровитих планинских висина; располажући најзнатнијим деловима неколиких најглавнијих балканских комуникација, које су одвајкада биле од прворедног значаја за сва главна историска и културна кретања кроз најзначајније делове Балканског Полуострва, — ова је *посредничка земља* вечито била од великог привредног, саобраћајног и уопште културног значаја, од необичне геополитичке и уопште географске вредности. И отуда у њој кроз векове буран историски ток развитка; отуда у њој сучељавања различитих културних појасева и утицаја; отуда у њој и знатно етнографско шаренило, где поред главне масе српског народа неколиких типичних етничких група, динарско-рашанске, метохиско-косовске и јужноморавско-вардарске, са снажним српским традицијама националним и културним, има у извесним зонама и оазама остатака и старобалканских народа, Арнаута и Аромуна, као и инфилтрација Турака, где је сем српске традиционалне православне хришћанске вере, специфично српским обичајем »слава« или »служба« и посебно обележене, у народу ухватила знатног корена и турска исламска религија.

Полазећи од главне геоморфолошке карактеристике највећег дела Јужне Србије, познатог изгледа шаховске табле, коју чине исушене неогене језерске котлине, уоквирене планинским пречагама поглавито од кристаластих шкриљаца и других старијих стена, са изразитим цртама фосилног језерског рељефа, по ободу котлинâ израженог неколиким узастопним серијама абразионих тераса, од којих је највиша и преко 900 м апсолутне висине, а по дну котлина негде с очуваним негде са дисецираним централним равнима од растреситих језерских седимената, док су котлинске пречаге прорезане и читави низови котлина повезани сливовима према свим трима балканским морима упућених река, где је уз овакву општу раздробљеност рељефа често прелаз из једне колине у другу котлину олакшан још и згодним превојима и преседлинама на њиховим пречагама а некад и сасвим ниским и широким повијама, — све те *главне особине рељефа* као *основне у природи једне земље, на које се надовезују и остале главне географске црте, имају пресудан утицај на особине и развитак насеља, на људска и културна кретања, на народни живот и уопште на етничке одлике и композицију становништва.*

Најзнатније области Јужне Србије, особито оне дуж главних удолина, као што је то низ вардарских котлина са продужењима ка северу и северозападу, према Морави и Косову Пољу, имају познате *особине географског спајања и прожимања*, где уз продирања природних елемената пролазе и укрштају се и различити људски и културни утицаји, а затим се у појединим котлинама и њиховим жупама заустављају и даље развијају. Насупрот овим, многи крајеви изван главних удолина, не само у високим динарским пределима Старе Рашке на северозападу већ и у забаченим котлинама и скривеним жупама између појединих планинских ма-

сива на југу, као што су то шарпланинске жупе Гора, Опоље, Средска и Сиринић, мијачко-брсјачке жупе између Дебра, Горњег Полога, Јакупице, Пелагоније, Преспе и Охрида, Маријово на средњој Црној, Малешево и Пијанец у изворишту Брегалнице, имају често веома изразите *особине географског осамљивања и одвајања*, те су то праве патријархалне области, неке од њих још увек и са извесним траговима и остацима старе жупске и племенске организације и живота нашег народа, уопште друкчијег антропогеографског развитка него претходно поменуте области.

Услед потпадања великог дела Јужне Србије, долином Вардара све до самога Скопља, под *области средоземне климе и њених измењених утицаја*, у овим пределима жаркога и сушног лета а благих и влажних зима, *тле и вегетација, чије искоришћавање и гајење пружа опстанак човеку и условљава и основни развитак културе*, знатно су *друкчији од оних у северњим и вишим пределима, у којима владају ублажени средњеевропски климатски елементи. А у областима великих планинских масива* јављају се и *локални алпски климатски утицаји*. Стога су у овим различитим областима, услед веће раздробљености рељефа на југу често разноврсно испреплетаним, и различити *привредни појаси*, уопште неједнаке *природне основе сеоске привреде:* од *земљоделје* засноване на гајењу *биљних култура топлога поднебља*, где *над сувом превлађује влажна култура тла*, а које имају велики *индустриски значај*, до издашних *цереалија*, које пружају *главну исхрану становништва;* а онда још и у *привредном искоришћавању пространих суватских и шумских предела*, у којима је одвајкада развијено номадско и катунско *сточарство*, са сезонским сточарским кретањима између летовишта (тур. »јазла«, аромунски »мунте«, саракачански »мунти«) на планинским масивима и зимовишта (тур. »к'шла«, аром. »кампу«, сарак. »к'мпу«) у ниским и топлим котлинама ове земље, а где све више напредује и рационално *шумарство*.

Сем оваквих главних привредних појасева, извесни природни чиниоци пружају и *друге врсте привредних услова и могућности*. Тако, у областима младих вулканских ерупција, особито у кратовско-злетовским и новобрдско-копаоничким пределима, давнашња је *рударска привреда*, која је у српско средњевековно доба и до високог ступња била одмакла, и она је на развитак тамошњих насеља и живот становништва била од нарочитог значаја. Даље, у Јужној Србији има још неколико неисушених језерских котлина. Дојранско, Охридско и Преспанско Језеро, од којих је последње у сасвим изолованој котлини, још од најстаријих времена су искоришћавана за *рибарство*, са посебним начином живота тамошњег становништва. Рибарска насеља старих Пеонаца на Дојранском Језеру, античком Празиасу из времена Херодота, као да су фосилизована, заједно са начином живота који пружа тамошња природа, јер данашњи наши дојрански рибари умногоме имају још те давнашње, преисториске начине рибарења. Чак се и на Катлановском Језеру, лакустриском реликту на најнижем дну Скопске Котлине, наилази на још преисториске елементе језерског живота, као што

је то рибарска »лађа« Блаћана, од једноставног дебла брестовог дрвета.

На природне се знатним делом надовезују и *друштвене основе сеоске привреде*. После дуготрајног развитка, од средњевековног византиског и српског феудалног стања преко спахиског система зијамета и тимара старијега турског доба, на крају турске периоде сеоско становништво Јужне Србије било је двојаког привредног и друштвеног положаја. На једној страни, у областима сточарства и биљних култура слабије издашности, поглавито у забаченим планинским пределима и на вишим планинским пречагама, постојала су привредно слободна села. А на другој страни, тамо где је издашност природе већа, у ниским и плодним котлинама, као и око већих градских средишта, особито дуж Вардара, села су била већином чифлици турских ага и бегова. Ту је поред утицаја природе био од значаја и етнички и историски моменат, јер су чифчије били по правилу хришћани, подвлашћена, ропска класа, а слободни сељаци највише муслимани, слободна, господарећа класа. Развијање чифличког режима, насталог насиљима спахија и других турских зулумћара, имало је у овој земљи, све до њеног ослобођења, велике утицаје не само на привреду већ и на друге антропогеографске појаве, нарочито на миграције, где се, поред кретања читавих група становништва услед почифличавања хришћанских села, издвајају сељакања т. зв. »вртелија«, оних чифчија и измећара који су такорећи сезонски ишли са чифлика на чифлик, са земље једног на земљу другог господара. Поисламљивање српског становништва великим је делом такође последица почифличавања сеоских насеља. Јер су хришћани плодних котлинских равни само преко ислама, повлашћене вере турскога доба, могли остати привредно потпуно слободни сељаци. А она ропска психичка црта, која је за турскога времена па за старијих генерација и иза тога била изразита нарочито за хришћанско становништво чифличких насеља, јесте такође последица тешког чифличког режима турскога доба. Од ослобођења на овамо настале су сасвим друкчије друштвено-привредне прилике сеоског становништва: чифчије су постали слободни власници земље коју раде. Сем тога, настала је и знатна колонизација, особито у областима запуштеног зиратног земљишта, јер је у турско доба, поред других културних назадака, била настала и права запарложеност и подивљалост многога плодног земљишта, тако чак и на Косову Пољу, главној житници средњевековне Србије; последице данашње колонизације у Јужној Србији могу се сагледати тек у будућности.

Заснована на једној страни на саобраћајним и привредним условима и могућностима које пружа сама природа земље, а на другој страни на привредној, друштвеној, културној и уопште историској еволуцији становништва, *варошка привреда* у Јужној Србији има свој давнашњи ток и развитак. Кроз ову су земљу још у римско доба успостављене неколике главне полуострвске *комуникације*, од којих је главна уздужна моравско-вардарска, преко Скопља (Scupi), на коју су као главне попречне избијале скадар-

ско-косовска, преко Призрена (Theranda) и Липљана (Ulpiana), и драчко-солунска, преко Охрида (Lichnidus) и Битоља (Heraclea), последња и са значајном варијантом преко Плетвара на Градско (Stobi). У средњем веку, особито у доба стварања српскога краљевства и царства у читавој Моравско-Вардарској Области, ове су саобраћајне линије постале још разгранатије, са веома живим трговинским прометом, најживљим на онда званоме Царском Путу кроз Скопље и Вељем или Зетском Путу са Косова на Скадар; а са последњим су се такмичиле још две исто тако значајне јадранске комуникације, Которски и Дубровачки Пут, оба такође са Косова и из онда богате новобрдско-копаоничке рударске области са многобројним рударско-индустриским и трговинским средиштима. У старије турско доба, ма да знатно измењени, услови повољног развитка варошке привреде и даље су се одржавали. Затим од краја XVII века, скоро сасвим су порушене старе привредне основе и прекинуте старе трговинске везе. И тек у новије доба, нарочито подизањем вардарско-косовске железнице Солун—Скопље—Митровица (1873) и успостављањем вардарско-моравске железничке линије Солун—Скопље—Ниш—Београд (1888), као главне меридијанске полуострвске саобраћајне артерије, створене су нове везе и могућности у привредном развитку јужносрбијанских вароши. Али је у том правцу прâви напредак настао тек од ослобођења, особито у Скопљу, данас већ великом, главном занатском, индустриском и трговинском средишту не само Јужне Србије већ и на целој линији између Београда и Солуна. Са свим тим у вези, у овој географски и културно посредничкој земљи веома је карактеристичан развитак варошке привреде, која заједно са својим главним и локалним средиштима има дуготрајну еволуцију. Привредни живот и развитак јужносрбијанских вароши знатно је друкчији од онога у варошима других југословенских земаља; због доскорашње турске владавине, а у вези и са неколиким архаичним и посебним цртама великог дела јужносрбијанског становништва и по композицији и по етничким особинама, овдашње су вароши са много више остатака старих начина, старобалканске цивилизације, која је у овим привредним средиштима, заједно са турско-источњачким утицајима, остала најдуже и најбоље очувана.

На претходно изложене *природне услове*, који преко главних природних чинилаца одређују *географску средину* и њене утиве на *антропогеографски развитак и данашња антропогеографска стања*, као и преко тога на њима у дуготрајном *историском и културном развитку* све до данашњих дана заснованим главним цртама *привреде и начина живота*, надовезују се и са њима се преплићу у овој земљи и дуготрајни *људски и културни утицаји*. Оно што у том погледу даје главни печат овој посредничкој земљи, то је да се у њој, и то баш у средишњем јој делу са Скопљем и околином, сустичу и преплићу *два главна културна појаса: патријархални* са севера *и старобалкански* са југа, али тако, да трагови старобалканске цивилизације дуж главних долина

и комуникација продиру и даље на север од Скопља, док се патријархална народна култура, захватајући извесне осамљене и скривене планинске пределе, распростире спорадично и до крајњег југа Јужне Србије, до Малешева на горњој Брегалници, Маријова на средњој Црној и Преспе у изолованој језерској котлини између кристаластог Перистера и кречњачке Галичице. Са овима се укрштају и *турско-источњачки културни утицаји*, који су са дуготрајном турском владавином оставили скоро свуда, изузевши само неке патријархалне области, често и знатне трагове. Старобалканском цивилизацијом и турско-источњачким културним утицајима одликују се све вароши ове земље, где су главни претставници прве били Цинцари, без којих није било ниједног иоле важнијег привредног средишта, ниједне важније чаршије, а главни носиоци других били су турске аге и бегови, често моћне чифликсанбије, који су чинили привредно уопште непродуктивну али силом повлашћеног економско-социалног положаја ипак господарећу класу варошког становништва. Притицањем сеоског српског становништва, које је настало још од почетка XIX века, да би у његовој другој половини постајало све интензивније а од ослобођења, када је отпочело и турско исељавање у Малу Азију, захватило и велике размере, јужносрбијанске вароши су задобиле и извесне патријархалне црте. А у некима од њих брзо се развијају и *утицаји модерне цивилизације*, под савременим саобраћајним, привредним и културним условима, тако особито у Скопљу, где се напредак *новога доба* на сада слободном југу најбрже и највише манифестује. *Све ове различите културе и културни утицаји огледају се како у средствима и начинима саобраћаја и привредног живота, тако и на самим насељима и становништву, њиховом начину живота и рада, схватања и осећања.*

Оно што *антропогеографским* цртама ове земље утискује *главни печат*, то су *насеља*, онај *основни антропогеографски елеменат* који на природну средину, на њоме условљене и одређене могућности ради станишта, исхране и целокупног живота становништва, непосредно надовезује људске и културне утицаје, уопште утицаје човека као друштвеног бића. У зависности и складу са природним условима, од којих су основни они што их пружају главне геоморфолошке црте, у областима планинских масива и котлина Јужне Србије, а које су у њој и најпретежније, *сеоска насеља* се *по распореду и положају* издвајају у три главне врсте: *планинска насеља*, на планинским масивима, уопште највишим оквирима котлинâ, у области старијих геолошких терена, на високим површима и горњим деловима долинâ, негде преиначеним и дилувијалном глацијацијом, у пределима интензивне денудације и спирања, те на тлу оскудном растреситим слојем земљишта, стога у претежно а негде и искључивом сточарском појасу; *подпланинска насеља*, на преломима планинских пречага у равни котлинâ, поглавито на геолошким и геоморфолошким границама, обично на прибрежним терасама неколиких главних неогених језерских фаза,

често на излазима бочних долиница са обода у котлинску раван, стога на прелазу или самој међи између сточарских и земљорадничких привредних површина; и *пољска насеља*, у самим равнима котлинâ, у области и раније и данашње акумулације, углавном на неогеним језерским седиментима, дилувијалним и алувијалним речним наносима, те на тлу богатом хумусним слојем земљишта, најчешће на пространим речним терасама, стога у прâвом земљорадничком појасу. Сем тога, на великим котлинским језерима има остатака и правих *сојеничарских насеља*. Тако су *рибарска насеља, ловишта са рибарским »кулибама«*, на *Дојранском Језеру*, истоветна са оним старих Пеонаца из доба Херодота. Сојеничарска насеља, т.зв. *»наколци«*, постојала су раније и на *Преспанском Језеру;* као таква позната су два села у српско средњевековно доба, Наколци и Накол, прво сада сувоземно село на источној, а друго селиште на западној обали језера; а такве су и *рибарске колибе* на отоци *Охридског Језера* у кориту Црнога Дрима, т.зв. »дајлани« код Струге, раније и ниже ње, све до улаза реке у Дримско Грло код Ташморуништа. А скопски *»трон«*, *сувоземна сојеница* подводне Блатије, свакако је још преисториски антропогеографски елеменат у сојеничарском насељавању баровитог Скопског Поља, особито у околини Горњег Блата и Катлановског Језера, где је на овом језеру краљ Милутин и нарочито насељавао рибарима некадашње такође сојеничарско насеље Дубравице. Нарочитог су положаја *насеља у високим планинским корушинама;* тако се у сливу Радике издвајају три главне врсте: насеља у високом Мавровском Пољу; насеља на високим, негде и скаршћеним површима; и насеља у дубоким клисурастим и кањонским долинама. А када се од Косова Поља зађе у динарску планинску област Старе Рашке, где су котлине доста ређе и незнатне, тамо су *насеља на високим површима и у кањонским долинама,* негде *и у карсним депресијама.* Најзад, у областима млађих, поглавито трахитско-андезитских, негде и базалтних ерупција, насеља користе за свој положај и поједине елементе вулканског рељефа, некад и саме разорене вулканске кратере, као Лесново и Кратово, врло често и вулканске купе, каквога је положаја био и српски средњевековни град Звечан, са тврђавом уврх вулканске купе а подграђем на језерској тераси којом је она зарезана.

Преко распореда и положаја на једној страни у географској узрочној вези са природним условима, а преко привредних, друштвених и историских чинилаца на другој страни у вези са људским и културним утицајима, међу *сеоским насељима* у Јужној Србији издвајају се неколико *типова. Два* су *основна типа: села разбијеног типа*, карактеристика јаче дисецираног, теже проходног и слабије издашног земљишта планинских, правих сточарских зона, таква особито у планинској динарској области Старе Рашке, нарочито у Староме Влаху, али такође и на планинским пречагама неких вардарских котлина, као у Скопској Торбешији под Јакупицом а особито у источним, шопским крајевима Повардарја; и

села збијеног типа, карактеристика удолинâ, низова и групâ котлинâ, нижих и плоднијих, правих земљорадничких предела. Отуда *у селима овако неједнаких типова, поред различитости привредног живота услед датих природних услова, још и неједнакости односа између куће и имања, као и неједнакости у начину рада:* у селима разбијеног типа, где су куће појединачне, осамљене, сва су добра сконцентрисана, сав је главни привредни рад усредсређен око самог склоништа, на самом станишту људском; а у селима збијеног типа, у густој и правој агломерацији људских склоништа, сва су добра и сав привредни рад растурени по целом сеоском атару, често врло далеко од самог станишта, колективног за целу сеоску заједницу. Дакле, *две сасвим различите структуре насеља, два сасвим различита начина живота, тако условљена првенствено природом земљишта, тако изражена еволуцијом насељавања.* Негде су, међутим, од претежног утицаја *етничке склоности*, стара културна наслеђа: међу претставницима старобалканских народа, у зонама арнаутских насеља превлађује разбијени тип, а у оазама аромунских насеља искључиво је заступљен збијени тип, па макар да су прва и у низинама а друга скоро једино на висинама; даље, и међу српским етничким групама издвајају се неке са нарочитим склоностима у томе смислу, као што су насеља шопске зоне често разбијеног типа чак и у равници, а насеља вардарске зоне скоро редовно збијеног типа, и на планини као и у равници. Сем *прелазних облика између ова два основна типа*, од којих је *главни разбијено-махалски тип*, најизразитији у долини Ибра, нарочити *социјално-економски варијетет селâ збијеног типа* били би *чифлици*, вештачка творевина чифличког режима доскорашњега турскога доба, којих је сваким даном све мање у ранијем облику.

Према траговима старих насеља и на основу често врло свежих народних традиција, у многим областима ове земље утврђене су и *промене у распореду и положају насеља* у току разних историских и културних периода. Исто се тако прати и *развитак типова насеља*, као: преобраћање селâ разбијеног типа у села збијеног типа путем сасељавања »селаца« ради узајамне заштите и одбране, што је констатовано у више различитих области вардарске зоне, особито у Бабуни и другим крајевима на пролазима; и обратно, преобраћање селâ збијеног типа у села разбијеног типа путем раселица ради практичније економије, што је чест случај у планинским областима исте ове зоне, као у Маријову под Кожуфом; такође смењивање селâ збијеног типа чифлицима, настало углавном од краја XVII века; у последње време, не само од ослобођења већ и од раније, још у другој половини XIX века, настао је, откупљивањем чифлика од посрнулих ага и бегова, и обратни процес, поновно преобраћање чифлика у села збијеног типа. Свуда су овде као главни чиниоци изражени социолошки и економски фактори.

У вези са морфолошким особинама сеоских насеља јесу и њихове материјалне одлике, изражене *типовима кућа и осталих зграда*, чији се развитак у Јужној Србији, заснован на једној страни на датим условима природне средине а на другој страни на привредном, друштвеном, етничком и културном развитку њеног становништва, прати од најпримитивнијих облика људских склоништа па до савремених типова кућних зграда. Везани за неједнаке природне услове и различите начине живота, многи су облици примитивних људ-

Музеј Јужне Србије Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 29. — Вардарска кућа чардаклија, са отвореним тремом у приземљу и чардаком на спрату; у приземљу уз трем »пондила« за стоку и »потон« за оставу, а на спрату уз чардак »кућа« у ужем смислу (кухиња) и одаја; у селу Лешку, у Доњем Пологу, северно од Тетова.

ских станова, као: сукнени »*чадор*« номадских сточара Саракачана и Куповлаха, код којих је у употреби такође и сточарска »*колиба*«, »*појата*« или »*кућарица*« планинских вардарских села; шарпланинска сточарска покретна »*колиба*« *на саоницама*; скопско-црногорска »*кућарица*« и косовска »*бусара*«, обе истоветне још дарданској земуници ових крајева; једноћелична приземна вардарска »*кошара*«, косовски плетарски »*трем*«, шарпланинска и динарско-рашанска *брвнара* сламом или шиндром покривена; егзотични скопски »*трон*«, сувоземна водоплавно-равничарска сојеница (арнаутски »дрон«, »друн«, у значењу »соха«); дојранска рибарска »*кулиба*«, *језерски* »*наколец*« истоветан још неонској сојеници, или

струшки »*дајлан*« такође правога сојеничког типа, и др. У даљем развитку као основни облици данашњих кућа издвајају се ови типови: *вардарска* »*староземанска*« *кућа* »*дзиданица*«, *приземљуша* сламног, плочаног или ћерамидног крова, једноћелична сувота са »*катом*« и огњиштем за људе на једној *и* »*пондилом*« за крупну стоку на другој страни, чијим су ширењем у хоризонтали, уз »*кућу*«, основну просторију, негде дошла и друга одељења ради боље економије и угоднијег живота; са овом *старинском вардарском* слична је *моравска кућа* северних предела чији се облици јављају још на Косову Пољу, ма да се вардарска кућа чардаклија сада и тамо шири; а и од једне и од друге сасвим су друкчијег типа *динарске брвнаре и камене куће шиндралије*, обе карактеристичне за пределе Старе Рашке с оне стране Рогозне. Као *најсавршенији облици данашње куће* издвајају се *два главна типа: вардарска кућа чардаклија*, настала вертикалним развитком староземанске куће, на два па и три ката, типа куле али с отвореним, код хришћана, или полузатвореним, код муслимана, великим чардаком на горњем спрату, често врло велика камена, делимично и »со болма«, грађевина слободних планинских и потпланинских села, таква нарочито у областима патријархалног задружног живота; са овом је донекле слична *охридска сеоска камена кућа* усавршене сеоске архитектуре, такође *арнаутска камена кула* западних крајева, а таква је углавном била и *агинска кула доскорашњих чифлика*, и једна и друга чврсто зидане и затворене, са мазгалама, нарочито подешене ради заштите и одбране њихових господара, по свом ранијем начину живота углавном пљачкаша и насилника. У ограђеном простору око куће, скученом *вардарском* »*двору*«, пространом *косовском* »*обору*«, налазе се *споредне зграде*, намењене економији и задругарским породицама, а ван села, у пољу и на планини, зграде намењене агрикултури и сточарству. Колика је ту разлика између маријовске чврсте *камене* »*сокнице*« (за »соће« средњевековних српских споменика), осталих вардарских *дрвених амбара* с отвореним чардацима, некад и на три ката, типа куле, уопште веома разноврсне архитектуре, косовских приземних амбара са тремовима и метохиских великих амбара украшених некад врло карактеристичним дрворезбаријама! Велика је разноврсност у типовима грађења и употребе и код осталих споредних зграда. Уопште, као и код типова насеља тако и код типова кућа и осталих зграда, свуда се опажају не само утицаји природе, већ и привредни, друштвени, етнички и културни утицаји, изражени друкчијим начинима живота, различитим животним приликама, потребама и навикама становништва.

Као и сеоских, вајкадашњи је развитак јужносрбијанских и *варошких насеља*, која као економска и градска средишта већих и мањих области имају у вези са комуникацијама нарочито изабране саобраћајно-привредне, често и заштитне *положаје*. Одликују се старобалканским варошким *типом*, најбоље очуваним у Охриду, особите старе архитектуре варошких кућа; но у овоме се негде огледају и знатни турско-источњачки утицаји, а у новије доба дуж

модерних комуникација, нарочито у главним средиштима, као у Скопљу, развијају се и модерни варошки крајеви, под утицајем савремене цивилизације.

Више и типичније но код претходних културних црта као главних географских особина људске природе саме земље и њених различитих котлинских и планинских предела, у погледу *развитка насеља и порекла становништва*, Јужна Србија, са знатним тра-

Музеј Јужне Србије

фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 30. — Савремена јужносрбијанска кућа, типа вардарске чардаклије, модернизована под варошким утицајем (соба на мансарди, грађена по варошком узору, има свог претходника у кровној одаји типа »баба финке»); једна од новијих кућа у селу Грачаници, на Косову Пољу, а крај ове стара кућа приземљуша моравског типа.

говима још преисториских насеља, са многобројним остацима насеља из свих историских и културних периода, од класичног грчко-македонског и римског, преко средњевековног византиског и српског, па до доскорашњег турског доба, са многобројним новијим променама на насељима и у пореклу становништва, још је богатијих и разноврснијих антропогеографских црта. Географски права посредничка земља, на главноме пролазу који непосредно спаја области континенталног севера са медитеранским југом Балканског Полуострва, а који је од најстаријих времена привлачио народне струје и историске покрете из хладнијих северних земаља, усто земља многобројних ниских и плодних котлина, често и заклонитих планинских предела, она је од најстаријих времена била изло

жена историском кретању и насељавању, она је вајкадашње *еволуције насеља*, о којој има и знатних података; ту су од особите вредности средњевековни српски споменици, нарочито владарске српске хрисовуље, које пружају податке о ондашњим жупама и насељима, сем имена често и о њиховим међама, привреди и становништву, тако за већину области Јужне Србије од Струмице и Охрида па до Метохије и Старе Рашке, а највише за области око Скопља, главног средњевековног српског државног и културног средишта. Полазећи од тих ранијих и најстаријих познатих антропогеографских стања, о којима има и знатних археолошких трагова и многих српских средњевековних историских извора, уз које иде и веома богата и разноврсна топономастичка грађа још од предримских, дарданских и пеонских времена, у току еволуције кроз разне историске и културне периоде дошло је у Јужној Србији најзад до садашњих антропогеографских стања, до *етничког формирања данашњих насеља, жупа, области*, до *данашње насељености*.

Према последњем попису, од 31-III-1931, укупно је у целој Јужној Србији било 1,798.380 становника (према ондашњем укупном броју од 13,930.918 ст. у целој држави), што на простору од 46.085 км^2 (према 247.542 км^2 целе државе) чини на 1 км^2 просечно по 39·02 ст. (према ондашњој густини насељености целе државе од 56·02 ст. на 1 км^2). Од тога је Јужна Србија онда у својих 39 срезова* и 1 главном граду (Скопљу, онда са 64.807 ст.) у Вардарској бановини имала 1,353.486 ст. (према ондашњем укупном броју од 1,656.348 ст. у целој тој бановини); у својих 12½ срезова у Зетској бановини имала 351.823 ст. (према ондашњем укупном броју од 910.350 ст. у целој тој бановини); и, најзад, у своја 3 среза** у Моравској бановини имала 93.071 ст. (према ондашњем укупном броју од 1,452.967 ст. у целој тој бановини).

У низу народних кретања, где су после трачко-илирског насељавања међу старим инвазијама од највећег значаја римска колонизација и затим јужнословенско досељавање, несумњиво да су за етничко формирање највеће већине насеља, жупа и области од пресудног значаја новије *миграције*, оне које су након устаљеног средњевековног етнографског распореда настале услед турске најезде на Балканско Полуострво и кроз српске земље од краја XIV века. О миграцијама јужносрбијанског становништва у старије турско доба има знатно података, не само из историских извора већ и у народним традицијама. Настала су онда, још одмах иза косовске катастрофе, жива кретања испред турске силе, особито према северним и западним српским земљама. Из тога доба има занимљивих података и о миграцијама из северних у јужне области Јужне Србије, као из косовских у прилепске крајеве. И доцније, нарочито почетком XVI века, било је живих народних кретања, особито у областима на левој страни Вардара, када су се у њима, заједно са Овчим Пољем и Жегљиговом, колонизовали из Мале Азије турски земљорадници Коњари и сточари

* Онда су срезови Ђаковички са 45.411 ст. и Подримски са 35.752 ст. припадали Вардарској, доцније припојени Зетској бановини. ** Онда је Дренички срез са 25.815 ст. припадао Моравској, доцније прикључен такође Зетској бановини.

Јуруци, последњи у толикој маси да су образовали Јуруклук, турски етнографски појас који се протезао и далеко на југоисток, све до Орфанског Залива. Али су у низу многобројних великих и малих сеоба турскога доба, које су поред других српских земаља нарочито захватиле веће делове Јужне Србије, најзначајније оне које су се збиле у млађе турско доба, од краја XVII века. Онда су, с опадањем турске силе, настали нови историски покрети, а са њима у вези и миграционе струје које су захватиле већину области ове земље, не само динарско-рашке и косовско-метохиске, већ и јужноморавско-вардарске пределе, а о којима су се у народу очувале још увек свеже традиције. Између ових се као главне струје исељавања истичу динарско-рашанска, косовско-метохиска и јужноморавско-вардарска, управљене према северним српским земљама, а као главне струје насељавања издвајају се предарбанашко-српска и арбанашка, обе ове етнички разнородне струје управљене са запада на исток, преко подримских у косовско-вардарске пределе, о чијим смо се великим последицама, уопште свих тих главних сеоба и селидбених струја, напред и нарочито бавили. Сем тога, као и у раније доба, али сада много већих размера или бар за данашњу композицију становништва од много већег значаја, многобројна су сељакања из области у област, из жупе у жупу, помештања читавих низова насеља, веома честа локална сељакања, од којих најчешће већ раније споменуте вртелиске миграције чифчија и између.

Као резултат тих миграција млађега турског доба, извршених за последња два и пô века, у овој се земљи *у погледу порекла становништва* издвајају *двојаке области:* једне се одликују *метанастазичким струјама,* а друге *локалним сељакањем,* док *негде има и прелаза између једних и других. Метанастазичке области* понашале су се или активно или пасивно, али најчешће на оба начина. Оне су издале и примиле многобројно становништво, некад и сасвим друкчијег етничког обележја, и такве су оне умногоме на северу, знатним делом и на западу од *Скопља.* Сама *Скопска Котлина,* као *средишња област Јужне Србије,* у овом погледу пружа веома инструктиван *пример.* У млађе турско доба, од 1689, када је и ова област захваћена Пиколоминијевим аустриским војним походом и српским устанком на Турке, па надаље, из основа је измењена *етничка композиција* свих западних скопских жупа, највише Загорице, Дервена и Торбешије, затим Плоче и Дољих Села; од ових су неке, на ударцу метанастазичке струје са запада, место старог српског становништва, које се у већини повукло на север, насељене многобројним арнаутским и арнауташким досељеницима, који су се етапно кретали од Ма а, Малесије и Љуме преко Дебра, Призрена и Косова Поља, а дру е, као Торбешија, насељене поисламљеним српским становништвом од Дебра, које је захваћено и овамо улучено арнаутском најездом са запада. Међутим, у Скопској Црној Гори, скровитој потпланинској жупи на северу котлине, остала је и даље снажна српска етничка група, великим делом од старинаца, ојачана српским хришћанским елементом и са севера, од Мораве и Косова Поља, и са

југа, од Бабуне и Пелагоније. А оних неколико пољских жупа у источном делу Скопске Котлине, Ридска Села, Блацка Жупа, Кожље и Которци, остале су нетакнуте од арнаутских планинаца, са прилично старинаца, док већину српског становништва чине чифчиске »вртелије«, од којих су неки досељеници из разних околних области, а претежно обласни старинци, чифчије који су се кретали од села до села исте области. Као *пример области са локалним сељакањима*, које су такве у већини на југу и истоку од Скопља, најбоље би могао

Музеј Јужне Србије фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 31. — Празнични живот Јужносрбијанаца у Повардарју — народни сабор о манастирској слави, на »оралишту« посред манастирске шуме, крај женског манастира Св. Илије у Мирковцима, у Скопској Црној Гори.

послужити *Тиквеш*, пространа котлина на средњем Вардару, око ушћа Црне и Брегалнице, у којој су турски зулуми највише запамћени и где је чифлички режим био врло тежак. А као *пример за претежну већину правих старинаца* може се узети *Марјово*, осамљена и скривена планинска корутина, око клисурасте и кањонске долине средње Црне између Тиквеша и Пелагоније, која најприближније одаје изглед још средњевековног нашег народног живота, а где се у т. зв. »земско време«, све до 1834 године, под наследним домаћим господарима »земским кметовима«, чак и са обласним војводом, од народа бираним »земским крсдаром«, на челу домаће оружане српске хришћанске »земске чете«, која је имала и од султана признато право да из области прогони турске зулумћаре и арнаутске арамије, била још од пада тога краја под Турке, од 1394 године,

Музеј Јужне Србије

фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 32. и 33. — Јужносрбијанско старинско коло, »мушко оро« и »женско оро« на сабору крај Св. Илије у Мирковцима, у Скопској Црној Гори.

очувала народна хришћанска самоуправа; због тога је ова аутономна област и сачувала старинце, док су нижи и отворенији околни предели и са врло мало правих староседелаца. Услед таквих вековних, многобројних и разноврсних миграција, где треба нарочито још напоменути и *привредне миграције*, као вајкадашња *сезонска кретања сточара*, особито Куцовлаха и Саракачана, и новија *печалбарска кретања гурбеција*, поред Цинцара такође Мијака, Горана и др., становништво Јужне Србије дуго се мешало, укрштало, материјално и духовно једно на друго утицало, а под нарочитим условима и приликама извршила су се и знатна етничка претапања. А *од ослобођења* на овамо, под сасвим новим политичким, економским, социјалним и уопште културним условима и приликама, настала је и у том погледу *нова антропогеографска еволуција* у читавој овој старој српској земљи на југу, у којој се налазе још увек у животу и најстарије основе и материјалне и духовне културе нашег народа, дубока српска и јужнословенска архаичност, са којом се често преплићу и утицаји и трагови давнашњих прасловенских староседелаца; у којој је било и прво уточиште и главно језгро старога српског краљевства и царства, прво исходиште најстарије јужнословенске и општесловенске хришћанске цивилизације и писмености, главна колевка средњевековне српске прошлости и културе.

Пружајући на предњим страницама »Географске основе Јужне Србије«, у овој свечаној публикацији у ствари само као нацрт или извод једнога потпунијег регионалногеографског дела о земљи и народу Јужне Србије, у овој пригодној прилици без потребног научног апарата, — на крају да напоменем, да сам се поред својих личних проматрања, започетих овамо од Видовдана 1914, послужио још и по ове крајеве важнијим делима која су о њима дали следећи писци: Барић Љ., Белић А., Бошковић Ст., Bourcart J., Вајић Б., Васиљевић Х. Јован, Вујевић П., Вујичић А. Мил., Вулић Н., Gripp K., Грујић М. Рад., Дедијер Ј., Doflein F., Ђерић В., Ђорђевић Р. Тих., Елезовић Г., Ердељановић Ј., Erdmannsdorffer O., Oestreich K., Жујовић М. Јов., Јаковљевић Ј. Ст., Јиречек К., Јовановић-Коца Ал., Јовановић С. Петар, Јовићевић А., Kazarow G., Киселиновић Ђ., Klute F., Кокић М., Косанчић И., Kossmat F., Костић Н. Коста, Костић М., Кошанин Н., Крстић О., Kuhlbrodt E., Ласкарев Д. Влад., Луковић Т. Милан, Лутовац М., Малахов А. Ал., Марић Л., Maull O., Месеснел Ф., Милојевић Ж. Бор., Недић Ђ. Милан, Николић Т. Риста, Новаковић Ст., Osswald K., Павловић С. Петар, Перовић М. Раде, Петковић В. Коста, Петковић К. Вл., Петковић Р. Вл., Премроу М., Радивојевић Т., Радовановић С. Мих., Радојчић Н., Радонић Ј., Renier H., Рогановић Б., Симић В., Симић Ст., Смиљанић-Брадина Т., Соловјев А., Станковић С., Станојевић Ст., Стојићевић М. Ал., Тановић Ст., Татић Ж., Тодоровић Б. Добра, Томић Н. Јов., Томић С. Јов., Томић Св., Туђан Ф., Ћоровић Вл., Уротевић А., Филиповић С. Мил., Цвијић Ј., Черњавски П., Chataigneau Y., Schultze-Jena Leonhard.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ВЕГЕТАЦИЈЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД П. ЧЕРЊАВСКОГ, И. РУДСКОГ И Т. СОШКЕ

»Човек је хтео узети са брда и планина траве за своја стада и жита за своју породицу, али брда и планине засули су камењем и шљунком њиве и пашњаке и ништа од њих није остало, до голе стене«.

Flahault.

Свака област, ма какве величине била, увек има своје индивидуалне особине, по којима може да се разликује од суседних области. Јужни део Балканског Полуострва по своме географском положају спада у оквир области, која несумњиво стоји у врло уским односима са осталим земљама око Средоземног Мора. Али орографске прилике и суседство са Панонском и Руском Низијом и са Малом Азијом створили су ипак компликоване флористичке односе у јужном делу Балканског Полуострва. У ове пределе улази и Јужна Србија,* која је уоквирена планинама шарско-пиндског и родопског система. Цео тај простор, изузимајући Струмичко поље и долину Црнога Дрима, припада сливу Вардара.

У висинскоме погледу Јужна Србија је изразито брдско-планинска област, растављена мањим или већим котлинама — »пољима« и испресецана клисурама Вардара и његових притока[35]. Шар-Планина, Скопска Црна Гора и огранци Осогова одвајају слив Вардара од слива Мораве, и са севера затварају ову област, која је због висине унутрашњих планина вардарског слива директно упућена Егејском Мору. Прилично велика удаљеност и заклоњеност од непосредног утицаја овог мора јесу узроци, који ослабљују у њој црте приморске климе медитеранске области, а потенцирају црте континенталне климе.

Резултати метеоролошких испитивања у Јужној Србији показали су да Доње Повардарје и Струмичка котлина спадају у једну област која има изразито приморску медитеранску климу[3]. Осим тога је констатовано[4] да у клими целе Југославије црте океанске климе заузимају веома видно место. Ако повежемо у Југославији

* Односи се стално на вардарски део Јужне Србије.

сва места са сличним термичним разликама између јесени и пролећа, видећемо да је клима Јужне Србије у том погледу слична клими Ријеке и већег броја других места која се ван сваке сумње налазе под јаким утицајем Јадранског Мора [4]. На скици 1 јасно се издвајају два »климатска залива«, вардарски и струмички, и два »климатска острва«, охридско и кочанско, у којима се особине приморске медитеранске климе сасвим очигледно испољавају. А и остала места Јужне Србије у погледу климе нису слична. Због тога доста је вероватна претпоставка да и континенталне црте климе у осталим деловима Јужне Србије не претстављају одјек континенталне климе јужно-руских степа, него једну потпуно самосталну појаву.

Шаренило биљног покривача Јужне Србије добро се подудара са њеним шаренилом у односу климе. Али овде не смемо заборавити чињеницу да биљни покривач по својој природи није у стању да одмах реагује на климатске промене. Промене биљног покривача увек заостају од промена климе. Флористички састав биљног покривача Јужне Србије и порекло већег броја биљних [1] и животињских [6, 9] врста, упућују стално посматрача у правцу предела, који уоквирују остатке некадашњег терцијарног медитеранског мора. Засада је отворено питање да ли ове везе у Јужној Србији припадају само садашњици или претстављају бар делимично остатке некадашњих веза.

У погледу вегетације имају доста сличности са вегетацијом приморских крајева Медитерана само јужни делови Јужне Србије. Међутим, вегетација осталих делова Јужне Србије даје скоро исту слику као и вегетација Средње Европе.

На целом унутрашњем простору Јужне Србије нема, осим Јакупице, планина, чија би висина прелазила горњу климатску границу шуме и само планине оквира Јужне Србије, као што су Дудица, Ниче, Галичица, Перистер, Бистра, Кораб, Шар-Планина, Осогово прелазе ову границу. Због тога у средњем делу Јужне Србије налазимо у главном два појаса вегетације (потолински и шумски), док у ободском овима се прикључује редовно још и трећи (високопланински појас).

Вегетација најнижег појаса Јужне Србије везана је за потолине, брежуљке и благе падине брда и подножја планина на ободу. Овај појас потолинске вегетације уствари не изражава утицај незнатне надморске висине, него је последица, углавном, младости терена, затим брежуљкасто-равнинског карактера самог предела, локалне климе и негативног утицаја човека. Питање је да ли је данашњи биљни покривач потолина израз зоналне континенталности климе Јужне Србије. Али свакако јасно је то да у садашњим приликама комплекс индиректних и директних фактора, који ту делују, иде наруку стварању зељасте вегетације, која је слична по типу степи и полупустињи. Питање је ипак да ли су истоветни комплекси фактора, који су изазвали стварање степске вегетације Јужне Русије и сличне вегетације у Јужној Србији? У комплексном деловању фактора може један фактор [21] да се замени другим, напр. климатски биотским или негативним деловањем цивилиза-

ције или физикогеографским итд.; усто један фактор може да буде зоналног значаја, а други, који га замењује, чисто локалног итд. Највероватније је да баш такав случај имамо и са »степама« и »полупустињама« у Јужној Србији. Јер још и сада имамо на њеном простору несумњиве остатке шумске вегетације ређе на самим потолинама, а чешће у подножју планина на њиховом ободу.

Вертикално простирање шумског појаса везано је већ за надморску висину. Његова доња граница, заједно са потолинама Јужне Србије, припада зони најјачег културног утицаја. Због тога је сасвим разумљиво осцилирање доње шумске границе, која се налази на различитим надморским висинама. Што се тиче горње климат-

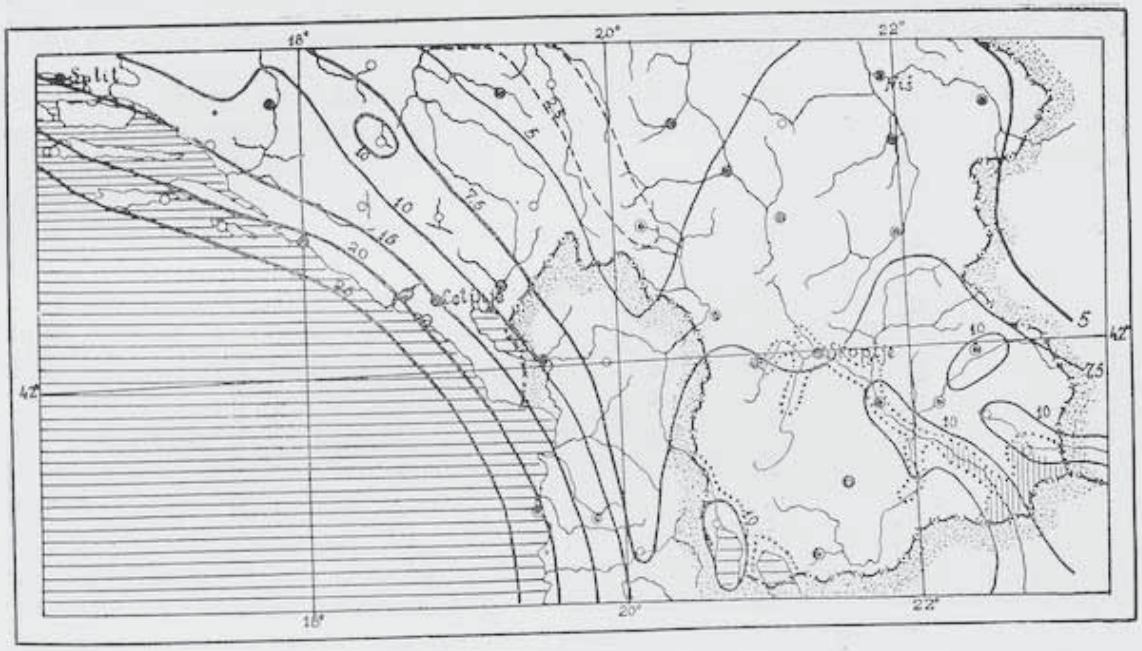

Слика 1. — Линијама су везана сва места са истим термичним разликама између јесени и пролећа. Испребиданим линијама су обележене провизорне границе распрострањења медитеранске вегетације. Вертикално је шрафиран ареал пинара. — Бројеви већи од 15 означавају да је клима обих предела маритимског прелазног карактера; бројеви од 14 и до 0 континенталног, а бројеви: —1 до —20 екстремног континенталног карактера.

ске границе шумског појаса, она сада лежи у Јужној Србији између 1600 и 2000 метара над морем[1, 13, 14, 19]. Али није искључено да у Јужној Србији сада фактички не постоје климом условљене горње границе шуме, јер су оне свуда у појасу планинских сувата мање више спуштене под утицајем сточарства. Његов утицај траје вековима а почетак губи се у тами прошлости [13, 14, 15, 16, 17, 19, 24, 32 35]. Могло би се очекивати да шуме остају недирнуте бар на стрмим, неприступачним падинама и врховима планина. Али типска шума, као таква, на њима не може да се развија. Због тога се појава дрвећа на стрмим планинским врховима не може узимати

као доказ висинског простирања климатске границе шуме. У оваквим случајевима може бити речи само о климатској горњој граници појединих врста дрвећа а никако шума. На неким високим планинама Јужне Србије запажено је дрвеће изнад 2000 метара над морем. Дакле, између високопланинског и шумског појаса постоји прелазна зона са усамљеним шибљем и дрвећем.

Биљни покривач високопланинског појаса, који на први поглед оставља утисак једне недирнуте и првобитне вегетације, уствари је промењен у истој мери као и биљни покривач прва два појаса. Доња граница високопланинског појаса Јужне Србије почиње тамо где престаје шума, тј. између 1600 и 2000 метара, док се горња граница уопште не може одредити, јер већина планина Јужне Србије у своме вертикалном простирању не прелази висину од 2500 метара.

Вегетација сваког од ових трију појасева има своје карактеристичне црте, према којима се ови могу лако издвајати и међусобно добро разликовати.

ПОТОЛИНСКА ВЕГЕТАЦИЈА

Све потолине Јужне Србије претстављају дно некадашњих језера, од којих су нека трајала до краја глацијалног доба[35]. Ове потолине одвајкада су биле највише и експлоатисане од стране човека.

За потолинску вегетацију Јужне Србије карактеристично је да у њеном садашњем стању доминирају зељасте биљке. Међутим, од шумског дрвећа и шибља постоје само трагови, или су то већином дрвеће и шибље ритских шума. Друга је важна одлика ове вегетације у томе да је она најмлађег порекла, јер се створила на теренима, који су још, тако рећи, недавно били под водом. У том смислу, тј. по начину и времену постанка, потолинска »степска« и »полупустињска« вегетација Јужне Србије потпуно је слична степској вегетацији Панонске и Јужноруске Низије. Осим тога ове вегетације имају много заједничког по изгледу и у погледу пољопривредног значаја. Јужносрбијанске потолине служе до данас као зимске испаше за стоку са планинских сувата. На њима је као и на панонској јужноруској степи несумњиво јако утицало сточарство на стварање, развитак и опстанак вегетације данашњег стања.

Ове чињенице у првом моменту наводе на закључак да потолинска вегетација није ништа друго до директан наставак степске вегетације Јужне Русије. Видећемо доцније да се ту пре може говорити о сличности у физиономском изгледу биљних заједница из Јужне Русије и потолина Јужне Србије. У природи се често дешава да слични узроци граде из различитог материјала у физиономским смислу аналогичне резултате. Такву аналогију највероватније претстављају »степе« и »полупустиње« Јужне Србије са једне, а панонске и јужноруске типске степе с друге стране.

У биљном покривачу јужносрбијанских потолина налазимо,

углавном, три типа биљних заједница: тип културних, затим степских и полупустињских, и најзад тип барских биљних заједница.

Културне заједнице састављене су поглавито из усевних биљака, међу којима има и биљака тропског и суптропског порекла (пиринач, памук, сусам). Осим тога тамо, где земљиште није скелетно и где је омогућено наводњавање, гаје се многе врсте поврћа. А и култура грожђа у последње време почела је поново освајати терен. Под културним заједницама су најплоднија и најподеснија земљишта. Сав остали терен, уколико није поседнут барском вегетацијом, претворен је у зимске испаше са биљним заједницама степског или полупустињског типа. Ове заједнице посматране из даљине увек имају тужан и непривлачан изглед (сл. 1). Једнолики, сиви, као да су потпуно мртви и оголићени, брежуљци и терасе Јуруклука, Тиквеша, Овчег и Јежевог Поља дају типичну слику таквих предела.

Сл. 1. — Брежуљкасти предео дуж Вардара између Св. Ђорђа и Градског, са »степском« и »полупустињском« вегетацијом.

Климу ових предела карактеришу јака колебања температуре. У Кавадару, на пр., зими 1923 године била је запажена температура — 24° С, а лети у 1922 г. + 42° С. Ове термичне одлике климе јасно се испољавају у вегетацији ових предела. Већина биљака завршава овде своје развиће и цветање још у почетку лета, пре наступања сушне периоде, и биљни покривач сув и мртав у току лета, све до јесенских киша пружа врло суморну и тужну слику. Ова летња периода мировања је од највећег утицаја на живот биљака потолинског појаса. Зими, иако су опажане веома ниске температуре, ипак нису биле дуготрајне. Хладни зимски ветрови, који дувају зими са планине изазивају такође ниска опадања температуре у котлинама[3, 35].

Што се пак тиче воденог талога, његова се количина код Градског, Кавадара и Св. Николе у времену између 1922 и 1927 године

кретала од 350 до 600 мм годишње. Два врло карактеристична за Јужну Србију максимума кишних талога, летњи и зимски, нарочито су јасно испољени у Јуруклуку, Тиквешу и Овчем Пољу. У мају или јуну понекад падне овде за један дан толико кише, колико ту обично може да падне за читав месец у зимској периоди. Летње кише падају нагло у облику страховитих пљускова веома кратког трајања, после чега се небо одмах разведри. Под врелим сунцем осуши се за тренутак све у околини, и киша као да није ни падала. Сушна летња периода, летњи максимум кише и особине тла (едафске прилике) јасно показују да у овим котлинама владају прилике, које одговарају пределима са степском и полупустињском вегетацијом.

У потолинама Јужне Србије превлађују сивкаста, на више места заслањена земљишта, са врло слабим развијеним слојем хумуса или уопште без њега. Нарочито су сиромашне хумусом терцијарне терасе дуж Вардара између Велеса и Демир-Капије. Равни ових тераса највише су изложене јаком деловању инсолације, ветра, мраза и кише. Негде су оне састављене скоро из хоризонталних слојева и покривене мањим или већим комадима плоча од сивог лапоровитог пешчара, док су на другим местима слојеви јако поремећени, те је површина терасе испресецана косо или чак и усправно издигнутим слојевима тог пешчара. Површине ових тераса са врло мало земљишта оголићене су до 90%. На њима се ретко виђају биљке. Међутим на дну плитких или дубљих увала, где се нагомилавају слојеви продуката распадања лапоровитог пешчара, оголићеност тла се смањује до 20-30%, а биљни застирач истиче се већ много више.

Такве едафске и климатске прилике врло су карактеристичне за котлинске пределе у Медитеранској области. Ова се схвата овде не само као узана приморска област и острва, како је то предложио Гризебах[20], већ у обиму, у којем је то замишљао Енглер[7], тј. као сва подручја око Средоземног, Црног и Каспијског Мора.

На благим брдским падинама, на терасама, а делом и на врховима мањих брда развијена су у Јужној Србији, углавном, три типа биљних заједница:

1) Биљне заједнице Festuca ovina ssp. Callieri.

2) Биљне заједнице Artemisia maritima ssp. vallesiaca и ssp. monogyna Eurotia ceratoides.

3) Биљне заједнице Kochia prostrata.

Све ове три заједнице налазе се у непосредном додиру и нису изоловане једна од друге, већ су везане постепеним прелазима. Изгледа да оне претстављају биљне заједнице регресивног карактера. Њихова регресија била је јако потенцирана на неким стаништима самом подлогом.

Заједница вијука Festuca ovina ssp. Callieri

Ова је заједница јако распрострањена у потолинама Јужне Србије и веома је важна за зимску испашу. Она је била посматрана

поглавито на равницама и благим нагибима, а у неколико случајева и на јаче нагнутим падинама северне експозиције. У овој заједници највише је заступљена Festuca ovina ssp. Callieri (determ. Vetter). Његови ниски бусени чешће се јављају мање више изоловано, али каткад стварају и густ и потпуно затворен покривач. Састав ове заједнице вијука веома је шарен и богат врстама. У њој поред вијука доста често долазе усамљено, а понекад и у групама, следеће врсте: Achillea coarctata, Andropogon Ischaemum, Artemisia maritima (ssp. vallesias и ssp. monogyna), Astragalus parnassicus, A. pugioniferus, Bromus cappadocicus, Chrysopogon Gryllus, Hedysarum macedonicum, Jurinea arachnoidea v. calvescens, Kochia prostrata, Koeleria glaucovirens, K. nitidula, K. splendens, Linum austriacum, Melica ciliata, Onobrychis lasiostachya, Peganum Harmala, Phleum phleoides, Poa bulbosa v. vivipara, Scabiosa micrantha, Stipa Lessingiana v. brevipes (determ. Smirnov), S. pulcherrima, Thymus pseudoatticus, Trinia glauca.

Још је већи број оних биљака, које долазе у ову заједницу ретко или само спорадично. Бесцветнице заступљене су релативно слабо. На оним стаништима, где је тле бар донекле оголићено, оно је поседнуто модрим алгама, маховинама и лишајевима (Nostoc sp., Camptothecium lutescens, Encalypta vulgaris, Grimmia pulvinata, Parmelia conspersa и P. tiliacea). Покривач из ових бесцветница такође није непрекидан. Лишаји се већином налазе на плочастим одломцима лапоровитог пешчара.

Ова биљна заједница припада типу степских заједница трава са узаним лишћем, које су широко распрострањене у сувим континенталним пределима на тлу сиромашном хумусом или на мање више оголићеном терену у равницама, на брежуљцима и на нижим падинама планина Мале Азије, Кавказа, Крима, Алпа, Балканског Полуострва итд. Она је по своме саставу и екологији донекле слична са заједницама такозваног Xerobrometum-a, који карактерише вегетацију сличних предела у Средњој Европи и Медитеранској области, у којима су антропогени утицаји одувек били такође од врло великог значаја [11, 22].

Анализа врста из ове заједнице вијука у потолинама Јужне Србије даје углавном следеће резултате:

1. Да се прилично велики број врста из наше заједнице налази у биљним заједницама на сличним стаништима са стеновитом и скелетном подлогом у сувим и топлим пределима Европе и Медитерана.

2. Да већина чланова наше заједнице узимају учешћа и у саставу биљних заједница на стенама.

3. Да се ова заједница вијука карактерише присуством већег броја ендемита, који у њеном саставу играју веома важну улогу, а то су: Anemone balcanica, Astragalus Parnassi, Centaurea Finazzeri, Colchicum Dörfleri, Crocus cancellatus, Dianthus gracilis, Euphorbia Apios, E. glabriflora, E. Myrsinites, Genista trifoliolata, Hedysarum macedonicum, Iris attica, Polygala monspeliaca, Salvia Horminum, S. ringens, Scorzonera lanata, Tremastelma Sibthorpianum и др.

4. Да осим вијука, Festuca ovina ssp. Callieri, која највероватније претставља само једну форму*) веома сличну Festuca sulcata и Festuca duriuscula, нема ниједне врсте, која би била везана у свом распрострањењу искључиво за биљне заједнице јужносрбијанских потолина.

5. За »степске« и »полупустињске« биљке, које учествују у саставу ове заједнице тешко је решити питање да ли су оне имигрирале са истока Евразије или су аутохтоног порекла. Свакако за већину бар могло би се примити да су у Медитеранској области аутохтоне[25, 29].

Заједница пелена Artemisia maritima ssp. vallesiaca и ssp. monogyna

Ова биљна заједница заузима истакнута и јако оголићена станишта са сивом стеновитом подлогом, готово без икаквог трага хумуса. Она је била посматрана на левој страни Вардара од Криволака до Св. Ђорђа. У овој биљној заједници, која по правилу има јако проређен биљни застирач, главну улогу играју две форме белог пелена (Artemisia maritima ssp. vallesiaca и ssp. monogyna — determ. Stojanoff).

И остале биљке, које заједно са пеленом карактеришу ову заједницу такође су сивкасто беле боје, због чега њихова станишта посматрана са отстојања и дају утисак једноставно сивог, мртвог и голог, биљкама ненасељеног терена (сл. 1). Уствари је и ова биљна заједница прилично богата врстама. У њој доминирају следеће врсте: Artemisia maritima ssp. vallesiaca и ssp. monogyna, Convolvulus holosericeus, Eurotia ceratoides, Genista trifoliata, Gnaphalium luteo-album. Све ове врсте, осим последње, спадају у дуговечне биљке са дрвенастим стаблом. Још је већи број споредних чланова ове заједнице са дуговечним или једногодишњим стаблом.

Заједница сивкастог пелена својим саставом а нарочито физиономским изгледом приближује се већ отвореним полупустињским заједницама ниског шибља[22]. У поређењу са осталим заједницама на сличним стаништима у Малој Азији, Криму, на Кавказу, а такође у Грчкој и Бугарској наша заједница показује да у своме саставу има неколико заједничких врста.

Анализа врста из заједнице пелена у Јужној Србији даје сличне резултате, као и анализа претходне заједнице вијука. Три доминантне врсте [Artemisia maritima (ssp. vallesiaca и ssp. monogyna), Eurotia ceratoides и Peganum Harmala], које су у Јужној Србији строго везане за потолине, ван Јужне Србије, на пр. у Талишу и Алтају долазе у састав биљних заједница и на брдско-планинском стеновитом тлу.

---

*) О променљивости облика и грађе код појединих врста вијука Линејеве збирне врсте Festuca ovina L. у вези са различитим животним приликама станишта и самог састава заједница имамо позитивних података[12].

Заједница Kochia prostrata

Трећа потолинска биљна заједница везана је директно за станишта, која су стално под јаким утицајем човека. То су јако гажени терени близу села и крај путева, где се стално задржава стока, а такође и простори напуштени и необрађени услед честих поплава. Ова заједница припада типу рудералних заједница. У њеном саставу најистакнутију улогу игра као сталан и веома карактеристичан елеменат једна типична полупустињска врста Kochia prostrata. Изглед, састав и грађа заједнице Kochia prostrata нису стални. Све зависи од тога, у колико мери и у каквом се правцу искоришћава она од стране човека. Међу коровским биљкама јужносрбијанских потолина има такође ендемитских врста. Од њих је најзначајнија једна врста жалфије (Salvia Jurišićii), која расте на међама, у плитким јаругама, крај путева на Овчем и Јежевом Пољу, а спушта се и до подножја Орловог Брда код Криволака.

Све три заједнице у потолинама имају типске претставнике јужноруске степе и полупустиње. У прве спадају: Stipa Lessingiana, S. pulcherrima, Phlomis pungens, Potentilla recta и форме збирне врсте вијука (Festuca ovina), а у друге: Artemisia maritima (ssp. vallesiaca, monogyna), Eurotia ceratoides и Kochia prostrata. Дакле, на једном релативно малом простору, као што су јужносрбијанске потолине, које су стиснуте између планина, можемо посматрати три типа заједница, које имају одговарајуће аналогне заједнице у Јужној Русији. Међутим, јужноруске су зоналног карактера, а јужносрбијанске су чисто локалног. Због тога мишљење да степска и полупустињска вегетација ван свог типског ареала претставља у Јужној Србији огранке, језгке те вегетације, није прихватљиво. Уствари то је само најлакши пут да се проблем постанка степске и полупустињске вегетације далеко ван главног ареала објасни миграцијом степских и полупустињских врста са истока на запад. Овде и поред сличности флористичког састава не можемо још поуздано тврдити ово, јер није искључена такође вероватност да су степска и полупустињска вегетација Јужне Србије могле постати на лицу места самостално. Већина степских и полупустињских биљака припада ксеротермном типу биљака, као што је било споменуто. Анализа порекла тих биљака у Бугарској, где оне такође граде биљне заједнице сличне степским и полупустињским у Јужној Русији, наводе на закључак да за већину ових биљака треба примити пре аутохтоно порекло, а не миграцију са Истока и да су тако зване »степе« Бугарске потпуно самосталног порекла[25, 29]. Стеновити терени бугарских планина претстављају центре, где су се развиле ксеротермне биљке бугарских степа[25, 29].

Исте резултате даје проучавање ксеротермне вегетације Средње Европе, тј. да су »степске« биљне заједнице у Средњој Европи едафског и микроклиматског порекла, а никако нису наставци јужноруских степа[11].

Још крајем XIX века Кернер је дошао до закључка[10] да су високе планине претстављале увек неисцрпан расадник биљака, које

су под извесним приликама могле освајати доње зоне и низије. Примајући хипотезе широких хоризонталних миграција биљака, ради објашњења порекла степске или високопланинске вегетације Европе као и Јужне Србије сеобом извесних биљака са Хималаја, Алтаја, Туркестана итд., ми се окрећемо у зачараном кругу, а не примичемо се циљу[10]. Велики број заједничких врста биљних заједница типа степе и полупустиње на стеновитим падинама планина Балканског Полуострва, Мале Азије, Кавказа, Крима, Средње Европе итд., наводи на закључак о њиховој заједничкој екологији, начину постанка и ареалу. На шематској скици 2 претстављено је географско распрострањење пет врста, које су карактеристичне за јужносрбијанске »степе« и »полупустиње«. Области простирања ових врста, изузев вијука, који се узима овде као Линеова збирна врста (Festuca ovina L.), углавном се покланају међусобно и са границама Медитеранске области у Енглеровом обиму као и са пружањем великог појаса планинских група (Пиренеја, Алпа, Балканског Полуострва, Карпата, Крима, Кавказа, Мале Азије итд.). При томе нема потребе да се обраћамо на Хималаје и Алтај, када знамо да су и на планинама Балканског Полуострва могле постати биљне врсте наших степа и полупустиња. У прилог тога говори такође и то што заједнице степског и полупустињског типа у потолинама Јужне Србије као и саме потолине просторно нису издвојене и не припадају прелазној зони између степа и полупустиња. Осим тога питање је да ли су степске форме биљака из разних локалности у источном и западном делу њиховог ареала идентичне.

Ширење степских и полупустињских заједница у Средњој Европи[11], у Југославији[32], у Бугарској[25, 29] као и уопште у целој Медитеранској области, ако и није изазвато директно, свакако је потпомогнуто прогресивним развићем цивилизације. На теже приступачним падинама близу подножја Орлова Брда код села Пепелишта још и данас очувани су остаци храстових шума, а свуда у потолинама јавља се јако депримирано и унакажено ниско шибље: Carpinus orientalis, Crataegus monogyna, Jasminum fruticans, Paliurus australis, Pirus amygdaliformis, Prunus spinosa, Quercus pubescens, Rosa arvatica, Ulmus campestris. Према томе с правом се може претпостављати да би дрвенаста вегетација доњег шумског појаса без негативног утицаја цивилизације могла освојити у потолинама Јужне Србије велике површине.

Несумњиво је такође да су све ниске а густе и тешко пролазне заједнице типа фригана, у којима учествује велики број бодљикавих дрвенастих и зељастих биљака, претстављају собом шумске деривате. У њима се као карактеристични елементи јављају дрвенасте врсте: Astragalus Parnassi, Carpinus orientalis, Convolvulus holosericeus, Juniperus Oxycedrus, Kochia prostrata, Paliurus australis, Pirus amygdaliformis, Rubus anatolicus, Ulmus campestris, затим неке дуговечне зељасте као Morina persica, Teucrium Polium заједно са травама: Festuca Callieri, Andropogon Ischaemum, Chrysopogon Gryllus и др.

Наведене раније три биљне заједнице најтипичније су у данашњем стању потолинске вегетације Јужне Србије, док све остале чине прелаз, с једне стране ка шумској вегетацији, а с друге ка њеним дериватима и ка вегетацији на скоро потпуно оголићеним теренима.

Што се тиче хигрофилне и хидрофилне вегетације у потолинама нашег подручја, она, осим Дојранског, Преспанског и Охридског Језера, нигде не заузима већих простора. Водена макрофитска вегетација у Јужној Србији у погледу флористичког састава и грађе појединих заједница показује велику сличност са одговарајућом вегетацијом Средње Европе[8]. Али јужносрбијанска ипак има своје флористичке одлике. Тако, на пр. за вегетацију Мануспитовског Блата у Струмичком пољу врло је карактеристично при-

Скица бр. 2

суство у великоме броју реликтне папрати, Osmunda regalis и медитеранског лијана, Periploca graeca; за Преспу Damasonium Bourgaei; за Преспанско и Охридско Језеро Isnardia palustris, а за ливадску — код Катлановског Блата — Rottboellia digitata, које спадају у медитеранске флорне елементе. Равнице око језера у Јужној Србији поседнуте су поглавито влажним ливадама, које су обично на нешто издигнутом ободу испрекидане пегама јако прорећене халофитске вегетације. На њима су код Катланова редовно опажани: Statice Gmelini и Plantago lanceolata var. eriophylla. Заслањеност тла, уопште, карактеристична је за све ливаде овога типа у Јужној Србији.

У вези са барском вегетацијом стоје несумњиво поменуте заједнице ритских шума. Оне су распрострањене у Јужној Србији дуж ниских обала река, на њиховим спрудовима или поред језера

на поплављеним обалама. Ритске шуме Јужне Србије у огромној већини изграђују врсте, које су обичне за одговарајуће шуме великог дела Европе, а јужносрбијански или уопште балкански ендемити у њима знатно су мање заступљени. Према развићу и доминирању дрвенастих биљака код ритских шума можемо разликовати три заједнице. Прва је заједница вреша (Tamarix parviflora), која се јавља поглавито на пешчаним и шљунковитим речним спрудовима или на потолинским блатима. Ритске шуме из вреша најкарактеристичније су за Јужну Србију. Две друге заједнице, у којима преовлађује црна јова или врсте врбе распрострањене су крај бара, река и потока на врло влажном и хумусном тлу, али понекад долазе и на старим спрудовима.

Потолинска као и шумска вегетација у подножју планина и брда на њеном ободу, чине једну културну зону, која се одвајкада налази под најинтензивнијим утицајем човека. Због тога њихова вегетација има доста заједничких црта, од којих је најкарактеристичнија велика оголићеност тла. Сваком, ко је овде залазио дубље у шуме на различитим надморским висинама, добро је позната чињеница, да је на усамљеним блоковима или стрмим стеновитим падинама биљни покривач увек друкчијег састава, него у самој шуми, која их окружује.

У потолинама, на подножју и на јако инсолираним планинским нагибима, где локалне прилике потенцирају континенталне црте микроклиме ових станишта, таква острвца усред шуме налазе се врло често. Њихова вегетација има много заједничких црта са биљним заједницама степског карактера. Под сталним утицајем човека у културном појасу Јужне Србије ове заједнице увек имају тенденцију да се шире. Ово је на крају крајева и довело до данашњег стања биљног покривача у доњем региону Јужне Србије, у којим долазе до потпуног изражаја биљне заједнице степског и полупустињског карактера. Када примамо аутохтоно порекло ксеротермне вегетације Јужне Србије имамо у виду вегетацију у целини, као један део јужносрбијанског »ландшафта«. Овим међутим не искључујемо миграције и мешање биљних врста различитих биљних области. Али језгро и основу потолинске ксеротермне као и високопланинске вегетације[10] ипак свуда чине биљне врсте аутохтоног порекла.

ШУМСКА ВЕГЕТАЦИЈА

Шумска вегетација Јужне Србије у физиономском и флористичком погледу има врло хетерогени карактер. У њој имамо шумске заједнице, које на изглед имају све одлике и особине средњеевропских заједница. Али имамо такође зимзелене шумске заједнице медитеранског типа, које се од првих већ и физиономски издвајају врло лако. Ова зимзелена вегетација у правцу према северу увлачи се као клин испод листопадне. На хоризонталној пројекцији она даје четири језика: дуж река Струмице и Вардара, затим код Преспанског и код Охридског Језера. Од ових језика

три се потпуно поклапају са медитеранским климатским заливима Јужне Србије (скица 1).

Висина појаса зимзелене вегетације постепено опада у правцу ка северу. Али на терену то се не опажа јасно, јер северно од Демир-Капије одмах настаје брежуљкасти предео. У флористичком погледу, нарочито што се тиче зељастих елемената, шумске заједнице у Јужној Србији много се разликују не само од средњеевропских, већ и међусобно. У последњем случају више фактора условљавају ове разлике, од којих су најзначајнији — географска ширина и пластика предела. Шумска вегетација Јужне Србије има црте једне ванредно компликоване, разнолике и врстама богате вегетације, коју састављају већи број заједница и разних њихових деривата, а то су:

1. псеудомакија,
2. храстове заједнице,
3. букове заједнице,
4. борове заједнице,
5. борово-храстове заједнице,
6. јелове заједнице,
7. смречеве заједнице,
8. мешовите буково-четинарске заједнице,
9. шумски деривати, и
10. примарне групације зељастих и дрвенастих биљака на стеновитој подлози у шумском појасу.

ПСЕУДОМАКИЈА

Псеудомакија је скуп више сродних дрвенастих заједница, у којима, с обзиром на број примерака а не врста, доминира зимзелено дрвеће и шибље. Псеудомакија је нарочито добро развијена у раније споменутим заливима шумске вегетације јужног типа, где заузима и највеће површине. Ту се она јавља у облику високог шибља, у коме превлађују зимзелене следеће врсте: прнар (Quercus coccifera), грипа (Phillyrea media), фоја (Juniperus excelsa), црвена клека (Juniperus Oxycedrus), шимшир (Buxus sempervirens), а од листопадних смрдика (Pistacia Terebinthus), трнка (Rhamnus macedonica) и Rhus coriaria. Осим тога у псеудомакији долазе врло често, као њен карактеристичан елемент још и ове већином листопадне врсте: Acer intermedia, A. monspessulanum, Carpinus orientalis, Celtis australis, Cistus villosus, Ephedra campylopoda, Ficus carica, Fraxinus Ornus, Jasminum fruticans, Ostrya carpinifolia, Osyris alba, Paliurus australis, Pirus amygdaliformis, Punica Granatum, Quercus macedonica, Q. pubescens, а понегде и Q. conferta.

Псеудомакија је богата такође и лијанима, од којих су неке специјалитети медитеранске или субмедитеранске области. То су нпр.: Clematis Flammula, C. Viticella n Marsdenia erecta.

Број зељастих биљака у псеудомакији је врло велики. Од њих су најзначајније: Anemone purpureo-violacea, A. apennina, A. balcanica, Asphodeline liburnica, Astragalus Parnassi, Asyneuma

limonifolium, Chamaepeuce afra, Centaurea graeca, Colchicum Dörfleri, Colladonia macedonica, Cyclamen neapolitanum, Dianthus calocephalus, Epipactis rubiginosa, Fritillaria Gussichiae, Limodorum abortivum, Lilium candidum, Morina persica, Paeonia corallina, P. decora, Tulipa silvestris, Vesicaria utriculata. Од маховина нарочито су карактеристичне две врсте. Једна од њих (Leptodon Smithii) расте као епифит увек на гранама шимшира, а друга (Neckera complanata) на самом тлу псеудомакије.

Под појмом псеудомакија обухваћено је неколико заједница. Све оне у Јужној Србији, а врло вероватно и уопште у поморским крајевима Медитеранске области, претстављају деривате некадашњих зимзелених шума. У Јужној Србији према превлађивању појединих врста у псеудомакији могу се издвојити најмање три заједнице: заједница прнара, грипе и фоје.

Поједини елементи псеудомакије налазе се далеко и ван граница распрострањења псеудомакије у Јужној Србији. Прнар нешто мало прелази Демир-Капију и зауставља се на ниским брежуљцима са обе стране Вардара, док грипа, шишмир, фоја, црвена клека, зајчика и смрдика иду знатно даље на север[19]. Грипа се зауставља у Таорској клисури, а улази дубоко у клисуру Црне Реке; шишмир има своју северну границу изнад географске ширине Треске, а фоја и македонски храст око села Радуше (северно од Скопља). Две последње врсте само делимично прелазе преко Вардара на исток, северно од Демир-Капије.

Исто је тако различита надморска висина до које допиру поменуте врсте псеудомакије. Тако је прнар био опажан у Демир-Капији на висинама до 670 метара, грипа на Црној Реци до 630 метара, ледњак на Беласици до 800 метара, шимшир на Тресци[19] до 1300 метара, фоја на Тресци[19] до 1100 метара и македонски храст на Тресци[19] до 1150 метара. Према томе псеудомакија са прнаром и грипом нигде се не пење изнад 600 метара.

Као дериват псеудомакија је творевина хетерогеног порекла. Наведене три заједнице припадају вероватно различитим групама зимзелених шумских заједница. Заједнице са доминирањем прнара и грипе, вероватно, припадају ксеротермним зимзеленим, лиснатим шумским заједницама, које одговарају мешовитим храстовим шумама жупе. Међутим заједнице фоје највероватније да су реликтног карактера и да су пореклом из шумских четинарских заједница терцијарне старости (сл. 2).

Мешовите шумске заједнице сличне онима код Струмице (Чам Чифлик), где се поред црног бора налазе елементи псеудомакије (прнар, грипа и др.), као и шумске заједнице црног бора и разних врста храста у Поречу, претстављају вероватно такође реликтне заједнице бар глацијалне или постглацијалне старости.

Јужна Србија је богата не само реликтним врстама, него и реликтним заједницама. Осим наведених, реликтни карактер имају такође разноврсне шумске заједнице у жупским клисурама, на пр. заједнице дивљег кестена, у којој учествују и јасен (Fraxinus oxy-

сагра), јавор (Јама — Бистра и Луково), затим шумске заједнице азиске букве (Fagus orientalis) са грабом, орахом, платаном, тисом, шимширом и Пех Aquifolium у Демир-Капији и под Беласицом, и најзад мешовите кестенове шуме (Х. Ем) са шимширом на Водну.

Јужносрбијанска шумска вегетација у целини је врло старог датума. За време глацијалног доба, које је било катастрофално за шумску вегетацију у Европи, ова никада није ишчезавала потпуно у Јужној Србији[41, 43]. Мењао се само њихов састав и распоред као и њихове хоризонталне и вертикалне границе. Према томе у постглацијално доба овде није било поновног освајања терена од стране шума, као у осталој Европи, изузев њених медитеранских предела. Због тога је заиста неоснована и парадоксална тврдња

Сл. 2. — Шума од фоје (Juniperus excelsa) на Црној Реци близу села Витолишта.

да шумски елементи, досељеници Средње Европе, сада потискују индигене становнике Балканског Полуострва. Баш напротив, јужноевропска полуострва (Балканско, Апенинско, Пиренејско и Крим) као и подручје планинског система Алпа и Карпата, били су у постглацијално доба центри одакле се вршила миграција шумске вегетације у Средњу и Северну Европу. Преглацијални шумски елементи Средње Европе, као што то доказују резултати палеоботаничких истраживања плиоценских наслага у Бугарској[27, 28] и у Југославији[38, 40, 41, 42] највероватније је да су били блиско сродни балканским. Јужноевропска полуострва нису била само привремени збегови за већину средњеевропских шумских елемената. Ту је била у преглацијално доба постојбина многих дрвенастих биљака, које

сада доминирају у Средњој Европи. У наслагама тога доба како на Балканском Полуострву, тако и у Европи, биле су констатовани граб, буква, храст, смрча, оморика, неколико врста бора и врбе итд. На Балканском Полуострву и данданас наставља се гашење ове преглацијалне шумске вегетације, која је већ дефинитивно нестала у Средњој и Северној Европи. Због тога не само псеудомакију већ и све остале шумске заједнице у Јужној Србији морамо сматрати аутохтоним.

ХРАСТОВЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

На псеудомакију у Јужној Србији директно се настављају, како у вертикалном, тако и у хоризонталном правцу према северу, храстове заједнице. То су типске ксеротермне шумске заједнице, у којима доминира неколико врста храста (Quercus pubescens, Q. conferta, Q. Cerris, Q. macedonica). На изложеним падинама у њима превлађују Quercus pubescens и Q. conferta, док у неким затвореним клисурама, напр. код Радуше, у Тресци, као и на Галичици, између Охридског и Преспанског Језера, у њима местимично доминира Q. macedonica. У вертикалном правцу ове храстове заједнице пењу се просечно до висине од 700 метара. У њиховом саставу налазимо следеће многобројне врсте дрвећа: Acer campestre, A. monspessulanum, Carpinus orientalis, Fraxinus Ornus, Juniperus excelsa, J. Oxycedrus, Ostrya carpinifolia, Pinus nigra, Pirus amygdaliformis, Quercus Cerris, Q. conferta, Q. macedonica, Q. pubescens, Q. sessiliflora, Sorbus Aucuparia, Tilia tomentosa, Ulmus campestris.

Исто тако је велики број разновреног шибља. Ту долазе: Cornus Mas, Coronilla emeroides, Corylus Avellana, Crataegus monogyna, Evonymus europaeus, Jasminum fruticans, Ligustrum vulgare, Paliurus australis, Pistacia Terebinthus, Prunus spinosa, Rhus coriaria, Rh. Cotinus, Syringa vulgaris, и др. У погледу зељастих биљака ове храстове заједнице карактеришу се истим врстама, које су такође распрострањене на оголићеним и стеновитим падинама у жупама Јужне Србије. Овде сусрећемо оне врсте, које у потолинама стварају степе и полупустиње. Од трава налазимо, на пр. неколико форама вијука, затим Koeleria nitidula, Melica ciliata, Phleum Boehmeri и др., које су такође често заступљене у травним заједницама потолина.

Од 700 метара и до 1000—1300 метара термофилне храстове заједнице прелазе постепено у мешовите храстово-букове, које већ имају мезофилан карактер. Термофилни елементи, као што су: Juniperus excelsa, Phillyrea media, Pirus amygdaliformis, Pistacia Terebinthus, Quercus macedonica, Q. pubescens, Rhus coriaria већ нестају.

Буково-храстове заједнице Јужне Србије много потсећају на сличне шумске заједнице у северним пределима Балканског Полуострва, где се оне спуштају до самог подножја. У Јужној Србији у њима са висином све се више појављују брдско-планински елементи као: буква, граб, Acer platanoides, A. Pseudoplatanus, Aspe-

rula odorata, Cornus sanguinea, Doronicum Columnae, Euphorbia polychroma, Genista sagittalis, Geranium macrorrhizum, Populus tremula, Primula Columnae, Quercus sessiliflora, Sanicula europaea, Tilia platyphylla.

Пошто храстове заједнице припадају културном појасу, оне су највише страдале услед негативног утицаја цивилизације. Зато правих храстових шума у Јужној Србији, изузев донекле очуваних храстових шума у неким мало приступачним клисурама, — сада већ готово и нема. Место ових налазимо у Јужној Србији њихове деривате. То су већином шибљаци или ниски мешовити шумарци, испрекидани пропланцима са више мање скелетним земљиштем. У садашњим приликама имамо овде све ступњеве деградације храстове шуме, почев од мешовитих шумарака (сасвим сличних, тако званим мешовитим шумарцима црног јасена на карсту[1, 2] у Босни и Херцеговини), и до сиромашних заједница хазмофитских биљака на стрмим и стеновитим падинама, које се стално налазе под разорним утицајем ветра и воде.

БУКОВЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Насупрот храстовим, букове шуме чешће остављају утисак примитивних или мало дирнутих шума, што би и требало да буде, јер су оне у Јужној Србији знатно више удаљене од насеља. У ствари ипак и ове су одавно већ изгубиле своју првобитност.[18] Ма да су букове шуме Јужне Србије такође промењене, оне ипак овде доминирају, чинећи један моћан и широк појас од 1300 метара па све до горње шумске границе, а осим тога се спуштају на влажним северним експозицијама и испод 1300 метара. На нижим положајима букове су шуме мешовите. Ту, у њиховом саставу учествују: граб, црни јасен, црни граб и врсте храста (лутик, сладун, магаричар) и др. На висинама изнад 1300 метара букове су шуме врло једнолике и сиромашне другим врстама, а често и у чистим састојинама. Од зељастих пратилаца букових шума у њима сусрећемо: Allium ursinum, Asperula odorata, Doronicum caucasicum, Sanicula europaea, Symphytum tuberosum. Од дрвенастих се јављају у њима црни и бели бор, муника, молика, тиса, јела, смрча, Acer Pseudoplatanus, A. platanoides, Sorbus Aucuparia, Populus tremula, Salix Caprea. Ове врсте играју већу улогу, само на додиру букове шуме са другим шумским заједницама.

Букове заједнице у жупама Јужне Србије разликују се од планинских различитом морфологијом букве у погледу њених купула и лишћа, а по својој прилици такође и у погледу екологије. Форме жупске букве Јужне Србије ван сваке сумње припадају азиској (F. orientalis) а никако европској (F. silvatica). Међутим врло је значајна чињеница да на северним падинама Беласице азиска буква са висином неприметно прелази у букву, која се по својој морфологији сасвим приближује европској, тако да је тешко одредити, где престаје једна а почиње друга. Ово исто посматрао је и Гребенщчиков у Грчкој. Вулф види[31] у томе »трагове још

недовршеног претварања терцијарног F. orientalis у квартарни F. silvatica«. У Јужној Србији имамо дакле форме, које су блиске европској и азиској, што опет говори у прилог аутохтоног порекла главног шумског дрвећа на Балканском Полуострву.

Све букове заједнице у Јужној Србији према њиховој екологији могу се поделити у три групе. У прву групу спадају жупске букове шуме на влажним, слабо инсолираним и заштићеним стаништима. Ове букове шуме одликују се великим шаренилом и богатством састава у погледу дрвенастих врста. У њима узимају великог учешћа азиска буква, граб, орах, платан, питоми кестен, тиса, црни граб, брдски брест, Ilex Aquifolium, Evonymus latifolius, бршљан и кострика. Често, као на пр. у Гарван клисури у Демир-Капији, то је тешко пролазна, мрачна и врло влажна шума. Павит са стаблом дебљим од руке, врсте купине, бршљан, бљушт и још друге зељасте повијуше, па оборена полутрула дебла и гране чине у њима густ сплет. На стенама и на кори стабала бујно се развијају маховине и папрати, што често ствара утисак тропске прашуме. Број зељастих биљака због густог мрака у овој шуми није знатан.

Другу групу букових заједница претстављају букове шуме сувих и отворених станишта доњег дела брдског и горњег жупског појаса. У тим заједницама форме букве већ више личе на европску букву. Ове су букове шуме светлије и једноставније. У њима нити има тисе, нити шимшира, као ни оне бујности раста, ни лијана претходних влажних шума. Поред букве у њима су доста заступљени црни јасен, сребрна липа и Acer monspessulanum.

Трећу групу букових заједница чине букове шуме планинског појаса. Буква даје такође и мешовите заједнице са јелом, смрчом, храстом, муником, моликом, црним и белим бором. Ове мешавине очигледно постају инвазијом букве, са којом донекле може да конкурише само јела.

ЗАЈЕДНИЦЕ БОРА

О четинарским шумама Јужне Србије може се слободно рећи да су на прагу ишчезавања. Анализа полена језерских седимената из Јужне Србије[43] нарочито Студенчишта показује да су борове шуме у околини Охридског и Катлановског Језера још недавно доминирале. Заједно са бором у целој Јужној Србији била је широко распрострањена и јела. У то доба лишћарске шуме биле су јако локализоване и потиснуте. Међутим сада имамо обрнуто: четинарске, нарочито борове шуме, прешле су у подређен положај и локализоване су на врло ограниченим просторима.

Данас у Јужној Србији имамо пет група борових заједница: 1) заједнице црног бора, 2) белог бора, 3) мунике, 4) молике и 5) заједнице кривуља. Прве четири групе претстављају праве шумске заједнице, које су распрострањене у свима деловима шумског појаса. Заједнице кривуља заузимају положаје у горњим деловима овога појаса и често га завршавају. Свуда на већим висинама кривуљ је развијен као високо шибље са савијеним и наниже обо-

реним стаблом и гранама, што је последица јаког притиска огромних маса снега у току скоро пола године. Ниже, у високој шуми кривуљ је увек усправан. Заједнице кривуља некада су биле јако распрострањене на високим планинама Јужне Србије. О томе сведоче анализа полена неких високопланинских језера у Бугарској[30] и Јужној Србији[44] а такође и садашња велика моћност (негде широког до 600 м) висинског појаса кривуља на неким планинама Јужне Србије. Сада се ове заједнице, које су већином чисте састојине, стално смањују под утицајем сточарства.

Све остале врсте бора такође дају чисте састојине али поред тога често и мешовите. Заједнице белог бора су најмање распрострањене у Јужној Србији. Највише су оне[19] заступљене у јужним и југоисточним планинама Јужне Србије. На Кајмакчалану[33] бели бор чини простране шумске комплексе изнад буковог појаса.

У већини случајева све борове заједнице имају јако промењен карактер. О њиховом правом стању могло би се донекле закључивати по боровим шумама у неприступачним клисурама и на стрмим падинама.

У муниковој и моликовој шуми, као и у шуми црног бора, учествује на вишим положајима смрча или јела и буква, а ниже — храст, граб и више врста шибља. Све борове заједнице на скелетном тлу, осим шума од белог бора, у своме садашњем стању имају црте ксеротермних шумских заједница, што омогућава код њих лако продирање и ширење у њима елемената лишћарских шума, услед чега постепено долази до потискивања четинара уопште. Зељасте биљке борових заједница Јужне Србије у већини случајева спадају у биљке, које су распрострањене и на оголићеним теренима јужносрбијанских планина.

Све ове борове заједнице претстављају остатке некадашњих пространих борових шума, које су за време глацијала а делом и постглацијала биле јако распрострањене на целом Балканском Полуострву. Муника и молика несумњиво су овде аугохтоне и то још из терцијера најмање.

ЈЕЛОВЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Ма да не ствара велике шуме, јела је ипак доста распрострањена у Јужној Србији. Некада је она била много више раширена, о чему сведоче не само резултати анализе полена, већ и ретки кржљави остаци јеле скоро у свима већим планинама Јужне Србије на висини изнад 1200—1300 метара. Колико је познато, овај четинар, и поред своје прилично велике агресивности и издржљивости у борби са другим дрвећем[19] (и усмено Гребеншчиков), у Јужној Србији нигде не гради чисте заједнице и не заузима веће просторе. Обично јела даје мешовите шуме са буквом, белим и црним бором, а понекад са јасиком и брезом. Јелове су шуме у Јужној Србији такође највише распрострањене на планинском масиву Кожух-Ниче. Ту се јела пење до 2100 а спушта до 950 ме-

тара над морем[19]. На линији Ђевђелија—Мала Рупа, код караула Хума, она се спушта још ниже, улазећи чак и у састав храстово-букових шума на висини од 700—800 метара.

СМРЕЧЕВЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Смрча је сада у Јужној Србији врло слабо заступљена. Она заузима један релативно мали северозападни део Јужне Србије, западно од линије Скопља и нешто јужније од географске ширине Гостивара[16, 19]. Она се јавља ту обично појединачно а ређе у већим шумским комплексима. Најјужнији је такав комплекс у клисури Чаф-Кадиске реке[19]. Смрчеве јужносрбијанске шуме ретко претстављају чисте састојине. Обично оне садрже јелу, мунику, букву или какву другу лишћарску врсту, које обично прате букву.

Најдубљи језерски органогени седименти у Јужној Србији немају ни трага од поленових зрнаца смрче. Према томе данашња јужна граница смрче у Јужној Србији била је изграђена већ одавно, а не тек у постквартару за време инвазије средњеевропских биљака. Вероватно да се смрча ни за време глацијала није спуштала јужније од данашње границе на југу.

Све шумске заједнице Јужне Србије несумњиво претстављају заједнице мање више деградиране утицајем негативне делатности човека. Овде имамо читаву скалу регресије, која се завршава отвореним групацијама зељастих биљака на скелетним земљиштима. Последње су врло богате ендемитским врстама и у своме вертикалном простирању нису везане одређеном надморском висином, већ се налазе у целом шумском појасу[1, 2], претстављајући секундарно проширене мале примарне групације хазмофитских биљака, на местима потиснутих шума. Местимично у границама шумског појаса на планинским падинама са очуваним земљиштем развијају се на сувој подлози биљне заједнице са превлађивањем трава (Poa, Agrostis, Bromus, Stipa, Andropogon, Chrysopogon, Festuca, Sesleria), а на нешто влажној — заједнице са скоро подједнаком количином трава и других цветница (Trifolium, Anthyllis, Scorzonera, Hieracium, Potentilla и др.). Преко таквих степско-ливадских заједница постепено се прелази у високопланинску област, која је већ потпуно лишена типске шумске вегетације.

ВИСОКОПЛАНИНСКИ ПОЈАС

Вегетација високопланинског појаса физиономски једним делом личи на вегетацију степа и ливада, а другим на вегетацију тундре. На планинама Јужне Србије ова вегетација претстављена је отвореним групацијама зељастих биљака на оголићеној стеновитој подлози, затим биљним заједницама типа степе, ливаде и баре на падинама са благим нагибом и са јаче развијеним земљиштем и најзад заједницама планинског ниског шибља (вриштине). Све ове заједнице, а нарочито заједнице на стеновитој подлози одликују се великим богатством ендемитских врста, и у своме прости-

рању особито јасно испољавају своју везаност за физико-хемиске особине подлоге. У питању је ту не само геолошки састав дубљих слојева, већ и онај супстрат, на којем непосредно живе биљке. Док земљишта у кречњачким планинама изобилују базама, у силикатним планинама оскудевају у њима и имају увек киселу реакцију. Али и на кречњацима у току времена услед јаког испирања могу да се створе у високим планинама кисела земљишта, као и на силикатима. У најтешњој вези са овим физико-хемиским особинама тла имамо у високопланинској области два типа биљних заједница: базифилан на кречњацима и ацидифилан на силикатима. Између ова два типа заједница на екстремно различитим подлогама постоје битне флористичке и фитосоциолошке разлике. Заједнице на неутралном тлу или на тлу, које се налази у процесу повећавања ацидифилности, имају мање више мешовити, прелазан карактер. Као што је познато, у геолошком саставу планина Јужне Србије преовлађују у главном силикатне стене. Хидрографске, педолошке као и термичне прилике силикатних планина дијаметрално се разликују од истих на кречњацима. Врло важна је чињеница да су силикатне планине због непропустљивости подлоге по правилу врло богате површинском водом.

Већ издалека посматрана вегетација силикатног предела, нарочито сувата, јако се издваја од вегетације кречњачких планина својом физиономијом. Њен збивен, густ и једноставан зелени покривач чини пријатан контраст са ретким, у већини случајева мршавим биљним покривачем кршевитих кречњачких обронака. Такве заједнице у силикатним планинама стварају огромна, често непрегледна пространства првокласних пашњака, која имају највећи економски значај, јер чине главну основу сточарства Јужне Србије.

Биљни покривач пашњака на силикатима у Јужној Србији изграђују неколико биљних заједница. Од њих су најзначајније у економском погледу биљне заједнице врста Poa violacea и Geranium subcaulescens*), затим заједница врста Festuca Halleri и Geum montanum*) и заједница типца Nardus stricta. Прва је распрострањена до висине од 2000—2100 метара над морем, док је друга раширена изнад ових висина. Трећа заједница може да се развије из две претходне под утицајем прекомерне испаше. Преовлађивање типца у заједницама, које изграђују пашњаке у већини, може се узети као знак да се ови прекомерно експлоатишу.

Заједница врста Poa violacea — G. subcaulescens такође је секундарног порекла. Она је несумњиво постала на рачун потиснутих шума у горњим деловима шумског појаса. У њен састав улазе већи број врста, од којих су најважније Asperula condensata, Campanula abietina, Dianthus deltoides, Genista depressa, Myosotis suaveolens, Pimpinella alpestris, Potentilla ternata, Ranunculus oreophilus. На рачун шума у Јужној Србији вероватно постају такође и заједнице планинских вриштина са врстама: Bruckenthalia spiculifolia, Genista depressa, G. sagittalis, Juniperus nana, Vaccinium

*) Ове је заједнице издвојио и испитао Хорват.[33]

Myrtillus, V. uliginosum. На надморским висинама преко 2100 метара развијена је заједница Festuca Halleri и Geum montanum. На истим висинама, али на јако истакнутим стаништима, налазимо биљну заједницу врста Carex curvula, Sesleria comosa или Juncus trifidus. Вриштине на овој висини чине заједницу врста Empetrum nigrum — Vaccinium uliginosum. Често је у горњим деловима овог појаса чак на висинама од 2400 метара на сувљој, плиткој, скелетној подлози доста проширена биљна заједница Festuca supina.

Од барских заједница на силикатним планинама Јужне Србије истичу се три: заједница врста Cirsium appendiculatum — Caltha laeta поред потока и извора, затим заједница из Deschampsia caespitosa — Geum coccineum, која је распрострањена на обалама мирних текућица, на којима је омогућено нагомилавање већих маса муља и хумуса. Али је најинтересантнија и најбогатија ендемична заједница Narthecium scardicum — Carex Oederi, која је увек строго везана за места крај слабих потока и извора, чинећи око њих само узан обруб. Даље на дубљем и сувљем тлу узимају маха друге биљне заједнице.

Вегетацију високопланинског појаса кречњачких планина такође састављају заједнице отворених биљних групација на стенама и суватске заједнице. Биљне заједнице на стенама карактеришу се присуством ендемичне врсте Ramondia Nathaliae. Западније од линије Суха Гора — Јакупица она је заступљена сродном, и такође ендемичном врстом, R. serbica. На Јакупици у саставу ових заједница, које дубоко силазе и у шумски појас, заступљена је опет ендемична врста Viola Košaninii. На стаништима, која су заштићена од јаких ветрова у тим заједницама долазе Achillea holosericea, Anthyllia aurea, Asyneuma limonifolium, Athamanta Haynaldi, Carex laevis, Dianthus integer, D. silvester, Draba elongata, Koeleria cristata, Minuartia clandestina, Potentilla speciosa, Saxifraga brevifolia, S. coriophylla, S. Friderici Augusti, Thymus albanus и др. На изложеним стаништима уз елиминацију ових појављују се у великом броју Dryas octopetala, Potentilla apennina, Saxifraga scardica и др.

Умирене кречњачке осулине често обрашћују састојци једне заједнице, у којој доминирају ниске алписке врбе: Salix retusa и S. reticulata.

Суватске заједнице у кречњачким планинама по правилу су мршавије од оних на силикату. Заједница врста Helianthemum grandiflorum-Onobrychis scardica, у којој су честе и сталне такође: Anthyllis albana, A. Vulneraria, Anthoxanthum odoratum, Bromus erectus, Carex laevis, Cerastium lanigerum, Festuca duriuscula, F. varia, Koeleria eriostachya, Pimpinella alpestris, Phleum Michelii, Poa alpina, Satureia alpina, Sesleria rigida, Silene Sendtneri, Thymus albanus и др. у поређењу са осталим суватским заједницама на кречњацима најбогатија је и одликује се релативно великом густином и бујношћу. Због тога она претставља велики економски значај и вредност као одличан пашњак на кречњацима. Она се јавља у многим плани-

нама на висини између 1600 и 2300 метара, на местима, где се дуже задржава снег.

Врхове и гребене планина изложене јаким ветровима, који зими односе са њих снег, насељавају сасвим отворене биљне групације, у којима су карактеристичне: Carex laevis, Helianthemum alpestre, уз већи број балканских ендемита, као што су: Anthyllis Košaninii, A. scardica, Dianthus jakupicensis, D. integer oxytropis dinarica, Saxifraga karadžicensis, Thymus Boissieri заједно са алписким биљкама ширег распрострањења у Европи као што су Dryas octopetala, Festuca rubra, Poa alpina, Silene acaulis и др. Економска вредност ових заједница много је мања него претходне заједнице врста Helianthemum grandiflorum-Onobrychis scardica.

На кречњачкој подлози са дебљим наслагама хумуса појављује се у базифилним заједницама, након испирања база већи број ацидифилних биљака, које долазе овде из биљних заједница на силикатима. На тај начин развиће вегетације у високопланинској области Јужне Србије, свуда где је то омогућено физикогеографским моментима, иде у правцу стварања ацидифилних заједница. Пошто суватске ацидифилне заједнице претстављају највећу економску вредност, потребно је да се у рационалном сточарству поведе рачуна о тој природној сукцесији. Ради тога важно је да се одреди граница, до које могу да се оптерећују високопланински сувати. Њихово прекомерно експлоатисање води или стварању мање корисних суватских заједница типца или уништавању земљишног слоја, што се дешава услед прекомерног гажења од стоке и јаких ерозионих процеса. Последњим процесима враћају се већ створене богате ацидифилне суватске заједнице поново у почетни стадијум сиромашних заједница. Неопходно је такође одредити, где и у којој мери могу да се уништавају пљењем високопланинске заједнице ниског шибља, у тежњи за проширивањем суватских пашњака. Јер ове дрвенасте заједнице несумњиво играју у високопланинској области улогу регулатора атмосферских талога, чувајући земљиште од ерозије као што то чине шуме у својем појасу. И најзад неопходно је у циљу рационалног експлоатисања пашњака искоришћавати научне резултате фитосоциолошких испитивања[23, 33], узевши их као базу за класификацију.

Као што видимо, у Јужној Србији сада нема ни једног кутка, где је човек оставио на миру биљни покривач. Човек ипак није нешто ванприродно или случајно. Он је исто тако члан Велике Животне Заједнице, те према томе и сви су његови утицаји »природни«. Али нису све последице тих утицаја за њега самог корисне!

Ради тога човек мора да своје екстензивно експлоатисање биљног покривача претвори у разумно и рационално. Није то случај што се сручило камење у нашим карсним областима, него се ово десило као логичка последица сталног неразумног и слепог искоришћавања или боље рећи разоравања и уништавања у току дугог низа векова дрвенасте вегетације од стране човека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Adamović, L.: Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer. Leipzig, 1909.
2. Beck, G.: Die Vegetationsverhältnisse der i lyrischen Länder. Leipzig, 1901.
3. Вујевић, П.: Клима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу. Београд, 1924.
4. Vujević, P.: Sur le degré de continentalité en Yougoslavie. Extr. d. mél. de Geogr. af. à M. V. Švambera 936, Praha.
5. Hegi, G.: Illustrierte Flora von Mitteleuropa. Bd. II.
6. Doflein, F. Mazedonien. Jena, 1921.
7. Engler-Dils Syllabus der Pflanzenfamilien. Berlin, 1936.
8. Jakovljević, S.: Végétation macrophytique du lac Prespa. Bull. de l'Ins. — et du Jard. Bot de l' Un. de Beograd. T. III, n. I 3, 1934.
9. Караман, С.: Зоолошке прилике скопске котлине, Гласник скопског научног друштва 4, 1931.
10. Kerner, M.: Pflanzenleben. Leipzig-Wien, 1890.
11. Klika, J.: Studien über die xerotherme Vegetation Mitteleuropa. I. BBC. Bd. XLVII, Ab. 2, 1931.
12. Kozlovska, A.: La variabilité de Festuca ovina etc. Bull. de l' Ac. Pol. d. Sc. et d. Let. 1925.
13. Кошанин, Н.: Вегетација планине Јакупице у Македонији, Гласник Срп. Краљ. Академије 85, 1911.
14. Кошанин, Н.: Биљни покривач планина западне и јужне Македоније, Гласник географског друштва 6, 1922.
15. Кошанин, Н.: Геолошки и географски моменти у развићу флоре Јужне Србије. Зборник радова посв. Јовану Цвијићу. Београд, 1924.
16. Кошанин, Н.: Четинари Јужне Србије, Глас. Скоп. науч. друштва 1, 1925.
17. Кретић, О.: Суватски појас на планинама Јуж. Србије, Шум. Лист 3, 1934.
18. Paczoski, J.: Lasy Bosni. Sylwana, 1929.
19. Петровић, С.: О шумском дрвећу Јужне Србије, Шум. Лист 11-12, 1934.
20. Rikli, M.: Die Florenreiche. Hadw. d. Naturw. Jena, 1913.
21. Rübel, E.: Geobotanische Untersuchungsmethoden. Berlin, 1922.
22. Rübel, E.: Pflanzengesellschaften der Erde. Berlin, 1930,
23. Rudski, I.: O vegetaciji planine Ošljaka, Glasnik Hrvatskog pr. društva XLVII, 1929-1936.
24. Смиљанић, Т.: Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу. Посебно издање Географског друштва, свеска 12, 1932.
25. Stefanoff, B.: Die postterziären Veränderungen in der Vegetation der Ebene von Sofia Mag. Bot. Lap. XXV, 1926.
26. Stefanoff, B. Jordanoff, D.: Studies upon pliocene Flora of Sofia. Sbor. na Blg. Ak. XXIX, 1935.
27. Stojanoff, N.-Stefanoff, B.: Beitrag zur Kenntnis der Pliozänflora der Ebene von Sofia. Zeitsch. d. bulg. geol. Ges. Jahr. II, H. 3.
28. Stojanoff, N.: On the origin of the xerothermic plant element in Bulgaria. The Journ. of Ecology. Kambridge. XIV, 1936.
29. Stojanoff, N. — Georgieff, T.: Pollenanalytische Untersuchungen auf dem Vitoša Gebirge. Sp. na Blg. Ak. na nauk. Kn. XLVII, 1934.
30. Флора СССР. Т. II, 1936.
31. Horvat, J.: Rasprostranjenje i prošlost mediteranskih, ilirskih i pontiskih elemenata u flori sjeverne Hrvatske i Slovenije. Acta Bot. III, 1928.
32. Horvat, J.: Istraživanje vegetacija planina Vardarske banovine. Ljetopis Jugoslov. Ak. I, 47, 1935; II, 48, 1936; III, 49, 1937.
33. Schulze — Jena, L.: Makedonien. Jena, 1927.
34. Цвијић, Ј.: Основе за географију и геологијуМакедоније и Старе Србије. Београд. 1906—1911.
35. Цвијић, Ј.: Геоморфологија. Београд. 1927.
36. Černjavski, P.: Ueber die Flora einiger Tuffablagerungen in Südserbien. Bull. de l' Inst. et du Jard. Bot. de l' Un. de Beograd. T. I, 3, 1930.
37. Černjavski, P.: Fossile Koniferen in pliozänen Mergelablagerungen bei Kačanik in Südserbien Ibid.

38. Черњавски, П.: Прилог познавању младе фосилне флоре Србије. Весн. Геол. Инст. Кр. Југославије. Т. I/2. 1932.
39. Черњавски П.: Други прилог познавању фосилне флоре Србије. Ibid.
40. Черњавски, П.: Прилог познавању фосилне терцијарне флоре Југославије. Геол. Анал. Балк. Пол. Књ. XI, св. 2, 1933.
41 Černjavski, P.: Pollenanalytische Untersuchungen in den Balkangewässern Verh. d. Inst. Ver. f. Limnol. Bd. VII. 1935.
42. Černjavski, P.: Pollenanalytische Untersuchungen der Gebirgsseen in Jugoslavien. Ibid.
43. Černjavski, P.: Pollenanalytische Untersuchungen der Sedimente des Vlasinamoores in Serbien. BBC. Bd. LVI, Bd 1937. Abt. B.

ФАУНА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД Д-РА СТАНКА КАРАМАНА

Јужна Србија, наша најјужнија област, не сачињава једну јединствену зоогеографску целину. Узрок томе је њен географски положај. Док су њене источна и западна граница високим планинама више или мање добро обележене и затворене, јужна и северна граница су, без природних граница, отворене. Земљиште прелази с једне стране неприметно у низину горње Мораве, с друге стране на југу у низину солунску, чисти Медитеран. Поред овако отворених врата на северу и југу, била је и фауна Јужне Србије незаштићена, изложена миграцијама. Последица тога је да су све суседне фауне остављале трагове свог боравка у овој области, али и онемогућавале стварање једне сопствене, јужносрбијанске фауне. Не може се додуше рећи, да Јужна Србија нема својих ендемизама. Она их има, особито у тешко покретљивим групама животиња, као и животињама дубоких језера, подземних вода, али иначе далеко мање него на пр. наши западнобалкански крајеви, по природи заштићени од уплива миграција.

Срж, осовина целе области је река Вардар, која заједно са својим притокама заузима највећи део Јужне Србије. Само мањи делови земљишта уз источну границу (Босиљград и Струмица) припадају сливу Струмице, док на крајњем југозападу котлина Охридског Језера шаље своје воде преко реке Дрима у Јадранско Море.

Данашња фауна Јужне Србије састављена је углавном из елемената средњеевропске и медитеранске фауне, уз извесну примесу источних степских форми. Средњеевропска и медитеранска фауна су углавном тако распоређене, да је медитеранска заузела низине а средњеевропска брдовите крајеве. До те поделе је без сумње дошло на тај начин, што је у прошлости било више промена у климатским приликама Јужне Србије, где су се мењивали топлији и хладнији периоди. За време хладнијих периода, када је клима много личила на данашњу средњеевропску климу, са више влаге и киша, била је и сва Јужна Србија насељена животињама, које налазимо и данас у Средњој Европи. Оне су живеле не само на вишим положајима него и у самим низинама. Кад је настало загревање централног Балкана порастом температуре, опадањем влаге и обо-

рина, морале су се животиње из низина повлачити у суседна брда. Јер баш низине су прве осетиле промену климе, повећавање температуре и несташицу влаге. Услед повлачења средњеевропских врста животиња на више положаје остајале су низине слабије насељене. Ове су сада постепено насељавале јужне врсте, којима је топлија клима боље пријала. Тако је настала данашња подела фауне у Јужној Србији. Средњеевропске животиње при повлачењу на више положаје нису се заустављале на првим обронцима уз низине; оне су ишле постепено све на више. И многе од њих, које су иначе у Средњој Европи па и код нас у северном делу Југославије низинске животиње, постале су у Јужној Србији изразити становници високих планина, и само их тамо можемо данас наћи.

Медитеранска фауна Јужне Србије је двојака, егејско-медитеранска и јадранско-медитеранска. Највећи део медитеранске фауне Јужне Србије припада егејско-медитеранској фауни. Та нам је фауна дошла преко доњег Вардара, солунске равнице, а мањим делом уз реку Струму. Она данас заузима све низине уз Вардар и његове притоке, од Ђевђелије па до скопске равнице, затим Овче Поље а само делимично равницу Битоља. У равници код Битоља, плодној Пелагонији, помешана је медитеранска фауна са средњеевропском. То је разумљиво, јер је та низина прилично високо положена (580 м). Јадранско-медитеранска фауна долази, помешана са средњеевропском, у котлини Охридског Језера где је продрла делом уз реку Дрим, а делом преко средње Албаније.

На северу је медитеранска фауна продрла долином Вардара до самог Скопског Поља. Неке врсте прелазе и скопску долину и спуштају се горњом Моравом на север можда и до самог Ниша, али су то малобројне врсте. Многе опет медитеранске врсте нису ни стигле до скопске котлине већ само до Велеса, Демир-Капије или још јужније. С друге стране, многе средњеевропске врсте нашле су своју јужну границу распрострањења већ у северним деловима Јужне Србије, околини Скопља.

Источне врсте, уколико су стигле до Јужне Србије, распрострањене су по њој без неких нарочитих граница према западу. Оне је све прелазе до њених западних граница а иду делом и у суседне области Албаније.

Уз медитеранске, средњеевропске и источне врсте животиња има Јужна Србија и специјално своје врсте, своју ендемску фауну. Та фауна, постала делом од преостатака старијих фауна ових крајева, делом аклиматизацијом и прилагођавањем специјалним приликама средњег Балкана, није многобројна, али је у толико интересантнија за науку. Ендемизама има код свих група животиња ових крајева, највише наравно код тешко покретљивих врста. Ми ћемо их код појединих група посебно наглашавати.

Јужна Србија има доста плодних низина, једну прилично степског карактера (Овче Поље), као и неколико већих мочвара. Има три велика језера, велике и мале реке, високе планине, шпиље. Све то има своју сопствену фауну, карактеристичну за поједини крај. Износим овде најмаркантније заступнике појединих фауна.

За приказ низинске фауне износим фауну Скопског Поља. Оно лежи на горњем Вардару, на граници између медитеранске и средњеевропске фауне. Зато су у њему заступљене обе те фауне, медитеранска на источном делу и средњеевропска на западном. Медитеранска фауна је долазећи уз Вардар продрла долином реке Вардара и њене притоке Пчиње до Скопског Поља. Ту је за већину медитеранских врста најсевернија тачка распрострањења у средњем Балкану. Тако од змија долазе до Скопског Поља јужне врсте *Malpolon monspessulanus* Herm., па наша најтања змија *Coluber najadum* Eichw., затим *Elaphe situla* L. и *Tarbophys fallax*

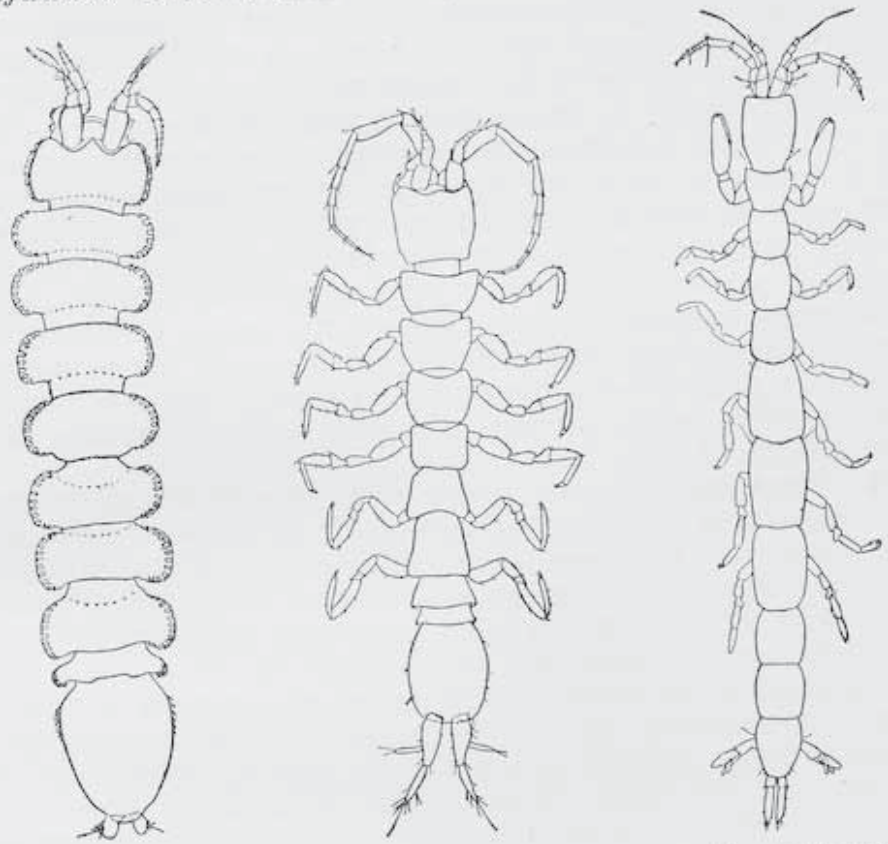

Сл. 1. — Изоподи из подземне воде Скопља: *Microparasellus puteanus* Kar., *Microcharon latus* Kar. и *Microcerberus stygius* Kar.

Fleisch. До скопске котлине долази и јужна одлика наше камењарке, *Vipera ammodytes meridionalis* Bouleng., карактеристична по већим очима. Од гуштера зелембаћа долази велика јужна форма *Lacerta major*, са жутим грлом, до скопске котлине, где је у источном делу честа, док у западном делу превлађује већ средњеевропска врста *L. viridis*, са плавим грлом. Од корњача долази до Скопског Поља *T. ibera*, од птица *Hippolais pallida*, *Oenanthe hispanica melanoleuca* Güld, па *Cettia cetti mülleri* Stres., која леже црвена јаја. Друге неке јужне птице, као *Emb. melanocephala* Scop. и *Lanius senator* L. иду и даље од Скопља, у малом броју

све до Ниша. С друге стране је скопска котлина најјужнија тачка распрострањења за неке средњеевропске врсте, тако за детлића *Dryobates major pinetorum* Brehm и жуну *Picus canus* Gm. Карактеристичне птице Скопског Поља су преко лета врапцу слична *Milliaria calandra*, коју можемо на сваком грму наћи, и велика шева *Melanocorypha calandra* L. У младом житу и ситном грмљу се легу лепе дропљице *Otis tetrax orientalis* Hart. а у малом броју и препелице и јаребице. У крајевима, где има дрвећа, а то је увек уз Вардар или мању коју воду, легу се по дрвећу голубови грмеши *Columba palumbus*, грлице, обе врсте жуна, *P. canus i P. viridis*, велики детлић *Dr. major balcanicus* Gengl. & Stres. По врбама и високим јохама легу се златножуте вуге, по шупљем дрвећу лепе плаве смрдивране *Coracias garrulus* L., колико лепе по перју, толико неугодне по крештавом гласу и смрдљивом гнезду. Брбљиви чворци, страх и трепет власника трешања и винограда, легу се такође по свим воћњацима у шупљем дрвећу. Врло је честа појава и интересантни пупавац, чије се певање пу-пу-пуп чује с пролећа са свих страна. На танким гранама врбе граде своја висећа гнезда мале сенице *Anthoscopus pendulinus* L. Та су гнезда сва исткана од памука врбе, сасвим затворена са само једним цевастим улазом по страни. По стрмим странама брежуљака, потока или и високим обалама река легу се у рупама пчеларице, *M. apiaster* L., наше најлепше птице Уз њих се често нађу читаве колоније мале ластавице брегунице *Riparia riparia* L.

Од птица грабљивица честе су у Пољу* обе врсте ветрушки, обична ветрушка *Falco tinnunculus* L. и јужна *Falco Naumanni* Fleisch. Легу се по кућама а још чешће по високим тополама и другом високом дрвећу. За време лепих дана често их можемо видети, како се у лету заустављају и дуго лепршају на једном месту; оне то чекају, неће ли се безазлени миш, којега су спазиле доле на земљи, толико удаљити од рупе, да га могу изненадити и ухватити пре него што се дохвати спасоносне рупе. Од орлова чест је у Пољу краљевски орао, *Aquilla heliaca* Savi, који се и леже на дрвећу у пољу или по околним брежуљцима. У клисури реке Треске код Матке има повећа колонија лешинара, већином белоглавих лешинара *Gyps fulvus* Halbl. уз понешто црноглавих лешинара *Aegypius monacus* L. и малих лешинара *Neophron percnopterus* L. Белоглави и црноглави лешинари су наше највеће птице. Мали лешинар одлази зими у Африку. Одрасли примерци ове птице су сасвим бели и то је дало често повода разним причама о белим орловима. То међутим нису орлови, него невини лешинари, који се хране искључиво стрвином. Од соколова живи и леже се у Пољу обични соко, *Falco subbuteo* L. и често га можемо видети пред мрак како јури великом брзином за ластавицама, својом главном храном. Од сисара долази уз обичне врсте, уз лисицу, видру, јазавца, твора и ласице још и шарени твор, *Vormela peregusna* G., врло лепа и необичне боје животиња. Слепо кутре, *Spalax*, је доста чест на погодним местима, наноси често својим ровањем велике штете бостанима. Од змија је најчешћа врста смук или смок, *Coluber gemonensis caspius* Gmel., љута али неотровна

* Односи се на Скопско Поље.

змија. Често се нађе и ждрепка, велика змија са четири уздужне тамносмеђе пруге. То је наша највећа змија, достиже и преко 2 метра дужине. За њу прича народ да често »помузе краве«. Та је прича потпуно неоснована и вероватно смо је добили од других народа, где такође постоји то веровање. Код села Таора у доњем делу Поља, на месту, где медитеранска фауна узлазећи Вардаром залази у скопску низину, наћи ћемо под камењем малу ружичасту, скоро сасвим слепу змију, *Typhlops vermicularis* Mer. Она на први поглед толико личи на једног црва, да је неупућени неће ни препознати. Живи увек подземно и може се ухватити само ако је изненадимо превртањем великог камења, под којим лежи. Јужније од Скопља је чешћа.

Од гуштерица је најобичнија средњебалканска врста *Lacerta rivetti* Chab., по зеленим ливадама и источна *L. taurica*. Ова источна врста иде преко целе територије Јужне Србије, има је и у низини Охрида, док у Албанији већ наступа сродна јој *L. fiumana* M. Обе врсте зелембаћа се појављују у Пољу. То су наши највећи гуштери

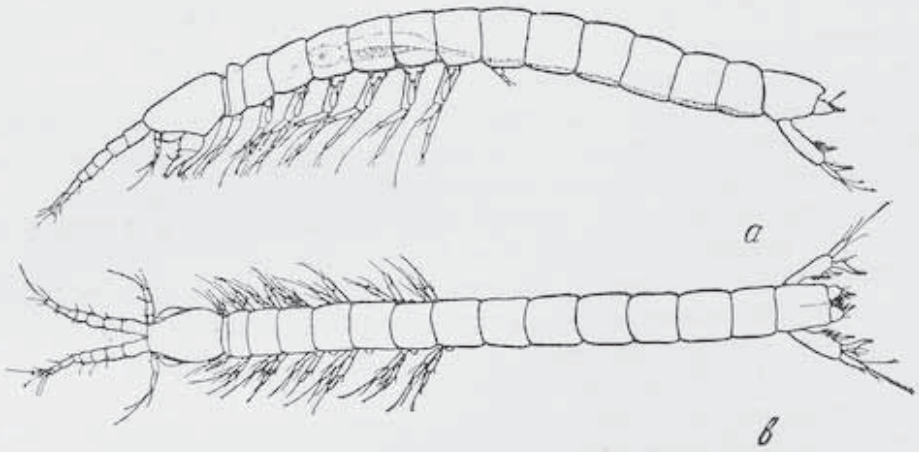

Сл. 2. — *Parabathynella stygia* Chap. из подземне воде Скопља.

особито јужна *L. major*; народ сматра њихов уједе отровним и зато их се јако боји. Међутим, оне су сасвим невине, а уосталом немају ни отровних зуба ни отровних жлезда.

Једна зоогеографски врло интересантна гуштерица је *Algyroides nigropunctatus* Db. Она иначе живи у јадранском медитерану, а у Јужној Србији је нађена само у најнижем делу долине реке Треске код манастира Матке. Пошто она до сада није нађена нигде другде у вардарској долини па ни у Грчкој, требало би је сматрати као досељеника из западних области Балкана. Вероватно је дошла преко Албаније и Охрида или дуж Дрима и Охрида.

Од амфибија долазе у Скопском Пољу *Molge graeca* Wolt., *M. karelini macedonica* Kar. Најчешћа жаба је *Rana ridibunda* Pall., велика зеленкаста жаба, чије се крекетање по цео дан чује у барама. У Јужној Србији је мало ко једе, па их зато има још доста,

Она је иначе у Пољу главна храна родама. По ливадама се може наћи и доста ретка *Rana dalmatina Fitz.*, заступник смеђих жаба у Пољу.

Вардарска долина јужно од Скопља добија све више карактер изразито медитерански. Већ код Скопља наилазимо на многе медитеранске лептирове, цикаде, скакавце итд. Особито су интересантна два огромна скакавца, *Dinarchus* и *Callimenus*, готово црне боје, са великим трбухом, које можемо наћи уз ситно грмље у трави. Толико су тешки, да уопште и не могу скакати, већ само ходају. Само им дебело тело мери до 7 см у дужину. Налазе се већ код Скопља. Код Велеса се може наћи под камењем огроман паук *Galeodes graecus*, један од највећих грабљивица наше фауне инсеката. У ситном песку или у самој песковитој земљи виде се многобројни левци, хватаљке мравоједа. У сваком таквом левку седи по једна ларва мравоједа и чека да мрав упадне у левак. Како је мравојед укопан на дну левка, упадне мрав право у јаке вилице мравоједа и с њим је свршено. Оваквих левака од мравоједа има на југу много, често је цело земљиште просто изборано њиховим левцима. Кад ларве сазру, претварају се у животиње, сличне лептиру, са четири велика крила, које по неколико недеља лете по ливадама. Од њих је особито интересантна једна врста, *Nemoptera sinuata* Oliv., која има задњи пар крила узак и дуг. Друга једна врста, велика до 10 см, *Palpares libelluloides* Dalm., је највећа врста код нас. Од многих врста мрава, који долазе на југу, вредно је споменути и две врсте термита, белих мрава, које живе у Јужној Србији, један све до клисуре Треске код Скопља.

Јужна Србија има у својим низинама и доста великих мочвара. Све су те мочваре биле прави рај за мочварну фауну. Али данас, где су у току велики радови на исушивању тих мочвара, опстанак је тој фауни све тежи и неће дуго проћи па ће се говорити о мочварној фауни као о прошлим лепим временима. Шта је на пр. за птичији свет значило мочварно земљиште источног дела Скопског Поља, где су се лети легле домаће птице а зими одмарале селице, видеће се из неколико примера, које наводим. Тако је било година, кад је у Аржаничанском Блату, једном делу скопских мочвара, зимовало јато пловки кржа (мале пловке) од преко две хиљаде комада, уз још већи број разних других пловака. 1928 године је у ливадама скопских мочвара преданило једном преко 1500 комада ждралова.

Мочваре источног дела Скопског Поља су и преко лета биле пуне живота. Ту су се легле сиве чапље, *Ardea cinerea* L., па прве чапље, *Ardea purpurea* L. У Аржаничанском Блату, једном делу тих мочвара, легло се и 30—40 парова интересантне чапље кашикаре, која има у виду кашике проширен кљун. У истој трсци се легу најмање наше чапље, *Ixobrychus minutus* L., а сваке године и по који букавац, *Botaurus stellaris* L., чији глас толико узбуђује празноверни народ. Од пловака се легу већином обичне пловке трскаре, *Anas platyrhyncha* L., па такође много и прве пловке, *Nyroca nyroca*. Ту се леже и једина наша гуска, шамачка гуска, *Anser an-*

ser L. Она ће, нажалост, ускоро нестати из Поља, јер неће имати где да се плоди, пошто се земљиште све више исушује. Уз мноштво ситних барских птица има овде и једна интересантна мала птица из групе стрнадица *Emberiza pyrrhuloides reiseri* Hart. И лепа жућкаста барска сеница, *Panurus biarmicus* L. настањује шевар и трску мочваре. Од грабљивица се увек вића изнад трске како кружи барска луња, *Circus aeruginosus* L., највећи непријатељ младунаца свих барских птица. Има у тим мочварама и неколико парова барског орла, који се храни већином рибама. И он ће ускоро нестати из Поља, јер му нестаје гнездишта, високог дрвећа у бари. По ливадама око мочвара има увек мноштво рода, које имају гнезда на кућама оближњих села а овамо долазе да хватају жабе за младунце. По тим мочварним ливадама има увек и много вивака, подинки, *Vanellus vanellus* L., као и малих жутих пастирица врсте *Budytes flavus feldegg* Mich. У тим мочварама се налази и једна особита врста жаба, позната раније само у Сирији, *Pelobates syriacus balcanicus* Kar. Њени пуноглавци су највећи пуноглавци наших жаба. Сама жаба се врло тешко може наћи, јер је по дану закопана у земљу и само ноћу излази на површину.

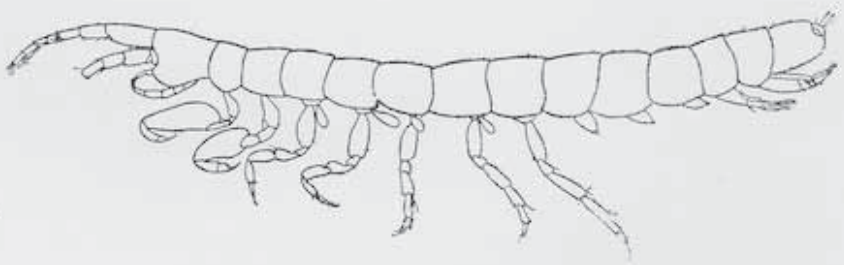

Сл. 3. — *Ingolfiella acherontis* Kar. из подземне воде Скопља.

Ово је отприлике слика мочварне фауне за време лета. Зими се слика мења. Тада наилазе мочварице у великим јатима, одмарају се и одлазе даље. Многе мочварице, особито пловке, и презимују овде, ако не замрзну воде. С пролећа започиње повратак птица у старе крајеве и тада је мочварно земљиште пуно птичијег света. Долазећи из мочварних крајева најнижег Вардара код Солуна, где се по прелазу мора одмарају и прикупљају, наилазе птице често у огромним јатима. Пошто од Солуна до Скопља није далеко, стижу у скопску равницу већ ујутру и ту се одмарају до подне. Тада почиње даље сељење, највећим делом преко Куманова на горњу Мораву и даље на север. Само мали део селица иде уз Вардар до преко Скопља и ту скреће речицом Лепенац на север на Косово. Пут Морава—Вардар је и за јесењу сеобу најважнији. Али и преко Косова наилазе многа јата у Скопско Поље. Тако су пре неколико година и десетак лабудова, долазећи са севера, стигли у Скопско Поље преко Косова долином речице Лепенац. Код те сеобе на југ одлази један мањи део птица и долинама Треске и горњег Вар-

дара, да после прелаза високих планина стигне на велика језера Охридско, Преспанско или мочваре код Битоља.

Сеоба птица није досада довољно проучавана маркирањем младих птица са прстеновима. Ипак је оно мало прстенованих птица дало један позитивни налаз. Једна од рода, којима је још на гнезду у селу Синђелићеву у источном делу Поља стављен на ногу алуминиски прстен са ознаком, ухваћена је изнемогла у Енглеској Кенији у Африци.

Шуме Јужне Србије имају такође своју фауну. Многе средњеевропске врсте животиња, које тамо живе и у низини, овде на Југу су постале становници само високих шума, високих планина. Тако од змија *Coluber longissimus* Laur. и отровна шарка, *Vipera berus* L., од гуштера слепић *Anguis fragilis* L. и *Lacerta agilis* L., и донекле зидна гуштерица *L. muralis* Laur. живе само у шумском појасу. Исто и смеђа жаба *Rana fusca* Röss. Друга смеђа жаба, *Rana graeca* Boulgr. живи уз воде у целом шумском појасу, али је има и ниже на погодним местима, увек уз саму воду. Од птица шумског појаса треба споменути лештарке *Tetrao bonasia* L., којих има по шумама Шар-Планине, Јакупице а вероватно и осталим шумама. Велики тетреб, *Tetrao urogallus* L., живи у малом броју на Шар-Планини, можда и на Корабу. Од детлића долази у буковим шумама *Dryobates leucotos lilfordi* Sh. & Dr., у храстовим *Dr. medius* L. Од великих сисара је особито значајан рис, који у малом броју живи у шумама Шар-Планине, Кораба и Перистера. У Јакупици их већ нема, иако их народ још памти. Медвед је доста бројан у већини планина и за сада му не прети опасност од истребљења. Дивокоза је такође доста честа по стрмим странама високих планина; силази местимично, тако у клисури Треске, и много ниже. Има је у свим планинама Јужне Србије. Срна има много, али су јелени врло ретки. Некад без сумње врло бројни, данас су спали на неколико десетина комада у шумама код Демир-Капије и раштрканим још мањим групама по осталим шумама. Пре само сто година их је у већини шума било још доста, иако никад тако бројних као у севернијим крајевима Југославије. Има их по који комад још у шумском појасу Шар-Планине, а било их је и по шумама око Треске, где је немачка научна експедиција за време рата видела један примерак, лобању са роговима. То је била лобања једног јелена, чији су рогови имали по осам парожака а нађена је била у клисури Треске. Вукови и дивље свиње су чести по свим крајевима Јужне Србије. Шакал-чагаљ живи само у јужним деловима око Ђевђелије и Дојранског Језера. Од малих сисара треба нагласити присуство источне невестуљке, *Citellus citellus L.*, врло лепе животиње величине веверице, која живи у рупама под земљом и при нашем пролазу радознало извирује из рупе. Има је доста у крају између станице Струмице и Дојрана, а, што је мало необично, врло много и у Солунском Пољу на Јакупици, у висини од 2200 м. Ту их човек може често видети, како држећи у устима читав сноп траве журе својој рупи, где ће тек полако да проберу и једу.

Храстова шума иде у Јужној Србији просечно до висине од 1000 м, на којој почиње већ букова шума која иде до горње шумске границе, на висини од 1600 до 2000 м, према крају и положају. Изнад шуме започиње висораван, обрасла само понеким грмљем и ниском смреком. Има погдегде и мањих шума ниског бора *Pinus mughus* Scop., као на Јакупици испод самог врха са северне стране. Иначе је висораван без дрвећа и служи преко лета као изврсна паша за овце. Фауна тих сувата је такође јако интересантна. Од птица се срећу алписка шева *Chionophilos alpestris balcanicus* Reichw., затим *Monticola saxatilis* L., *Prunella modularis*, L., *Phoenicurus ochruros ater* Brehm, *Anthus spinoletta* L. и још друге ситне птице. Све

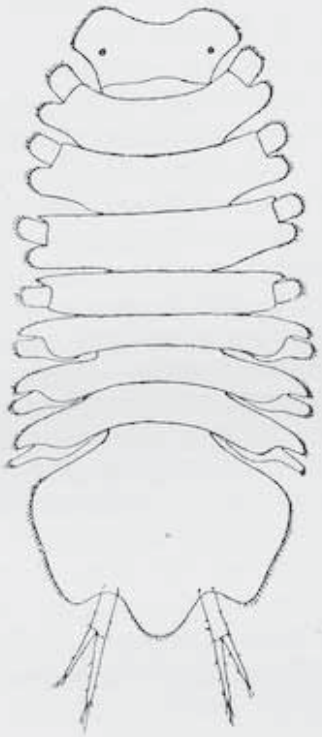

Сл. 4. — Изопод *Asellus remyi* Mon. из Охридског Језера.

Сл. 5. — *Peloscolex stankovići* f. *sublitoralis* Hr. из Охридског Језера.

оне проводе лето на тим висинама, а ту се и легу. И алписка чавка, *Pyrrhocorax graculus* L., живи у повећим јатима на највишим положајима, где и прави гнезда у пукотинама и шпиљама у стењу. Јаребице камењарке иду такође по камењару све до 2500 м висине. Од сисара ћемо у тим висинама наћи дивокозу, затим већ пре споменуту невестуљку *Citellus*. По малим ливадама на тим висинама виде се многобројни кртичњаци брдске кртице *Talpa caeca* Savi. А и једна врста слепог кучета *Spalax* живи на тим висинама. Од жаба иде *Rana agilis* до преко 2000 м високо, како то сведоче њени пуноглавци по мочварама висоравни. На иста места долази и мала жаба *Bomb. pachypus kolombatovići*, која се иначе налази и у

шумском појасу па и у самој низини. Даждевњак *Salamandra maculosa* се налази све до 1700 м висине. Од риба узлази пастрмка *Trutta macedonica* Kar. на Јакупици до 1600 м. У малим језерима под Убавом на Јакупици живи у великом броју један рачић из групе *Euphyllopoda*, један *Chirocephalus*, док у хладним изворима други рачић, амфипод *Synurella ambulans glacialis* Kar.

Речна фауна Вардара је јако богата. Од риба се налазе у вардарском систему већином врсте, које живе и у дунавском систему. Само се многе од њих донекле већ разликују од дунавских. Вардарски шаран, уске форме као и дивљи дунавски, мрести већином у трсци око Катлановског Блата. Речна мрена је такође доста честа. Уз њу долази у мањим водама а и самом Вардару и шарена поточна мрена *B. meridionalis petenyi* Heck. Од *Gobio* долазе две врсте, вретенасти *G. kessleri* Dyb. и *G. gobio lepidolaemus* Kess.; од албурнуса *Alb. alb. macedonicus* Kar. и *Alb. bipunctatus* L. На мирној води, где има шкољака, наићи ћемо често на малу рибицу *Rhodeus amarus meridionalis* Kar., која оставља у шкољкама своја јаја, да се ту измресте. *Abramis vimba melanops* Heck.;, попадинка, циганка, како је народ назива по црној пролетњој боји, узлази уз Вардар све до Скопља. Плотице *Leuciscus rutilus* L. и *Scardinius erythr. dojranensis* Kar. су особито бројне у Катлановском Блату. Уз ове рибе долазе још клен, *Sq. ceph. vardarensis* Kar., на скобаљ *Ch. nasus vardarensis* Kar. и *Phoxinus phoxinus* L. у целом Вардару. Од чикова имамо три врсте, *Cob. taenia vardarensis* Kar., *Cob. balcanica* Kar. и *Nem. barbatulus vardarensis* Kar. Сом се налази у целом Вардару од Скопског Поља па до Ђевђелије, често у врло великим примерцима од преко 20 кг. Костреш *Perca fluv. macedonica* Kar. је такође чест и у Вардару и Катлановском Блату. У горњем Вардару око Скопља се често ухвати у вретенце *Aspro streber balcanicus* Kar. Јегуља долазећи из мора узлази, иако у релативно малом броју, све до Скопља. Уз ове рибе долази као једина врста, која није заступљена у дунавском систему, мала рибица *Leucos macedonicus* Steind. Од Petromyzon-a долази једна врста ,али није још нађена у одраслом стадију, па се није могла одредити ни врста.

Од ракова се налазе обе врсте, речни *P. fluviatilis balcanicus* Kar. и поточни *P. torrentium macedonicus* Kar., први на земљаним, други на каменим обалама и у потоцима до преко 1000 м висине. Од интересантних раковица, широких а кратких ракова, што иду постранце, налази се једна врста и то западнобалканска *Potamon potamios* у поточићима, притокама доњег Вардара. Већ код Велеса их нема, док су јужније честе, па и у притокама Дојранског Језера.

Од Gamarus-a долази готово свуда *Riv. balcanicus* Schäf. у неколико суврста, у Вардару и особито већим изворима *Car. triac. vardarensis* Kar. *Synurella* је такође честа, у изворима, хладнијим водама али и у самој мочвари. У водама великих висина, од 1000 па до преко 2000 м налазимо само *Riv. montanus* Kar. Од изопода је досада нађен свуда само *Asellus aquaticus* L.

Од црва трикладида долазе у горњим деловима планина ве-

ћином *Planaria montenigrina* Mraz. и *Fonticola macedonica* Stank., у нижим деловима *Pol. cornuta* Johnst.

У директној вези са Вардаром је Дојранско Језеро. Оно има једну фауну врло сличну вардарској фауни. Од риба долазе само оне, које налазимо и у Вардару, али у сразмерно другим количинама. Најчешће се лови *Leuciscus pigus dojranensis* Kar., па тинка, *Tinca tinca* L., костреш *Perca*, сом и летница *Scard. erythr. dojranensis* Kar. Много лове и ситну белвицу, *Alb. alb. macedonicus* Kar., особито танком свиленом мрежом. Много има ситних риба врста *Leucos macedonicus* Steind. и *Rhodeus amarus meridionalis* Kar., али их не лове за јело већ само за мамац сому који је доста чест у језеру. Уз обалу, особито необраслу обалу јужног дела језера, има доста рибица једне мале врсте, *Blennius vulgaris* Poll., иначе познате из доњих делова наших јадранских река. Неких риба, као речне мрене, скобаља и циганке нема, а друге су ретке, као клен, *Gobio*, *Phoxinus* итд. Јегуља је такође ретка, долази из доњег Вардара преко мочвара и одводног канала у језеро, али у врло малом броју. Пастрмке се не налазе у језеру, али их можда има у околним планинама, у потоцима, који утичу у језеро. Од птица се легу многе мочварице у трсци. Неке мочварице употребљавају рибари за лов риба, и то тако да им ове птице утерују рибу из већег у мање одељење, док их коначно не утерају у најмање, из којега их онда рибари ваде прућем.

Од ракова се налази речни рак у великом броју у језеру. У мањим притокама језера може се наћи и раковица Potamon potamios. Од корњача живи у језеру и јужна барска корњача, *Clemmys caspica rivulata*, досада позната за Југославију само из баруштина околине Стона у јужној Далмацији. Plankton језера је јако богат. Уз *Copepoda*, *Ostracoda* и други ситнеж живи у језеру и један врло интересантан рачић из групе *Phyllopoda*, познат иначе из многих европских језера, *Leptodora* sp.

У околини језера је цела фауна егејско-медитеранска. Ту спадају и све изразито медитеранске змије и гуштери. По кућама је чест ноћни гуштер *Gimnodactylus kotschyi* Steind.

Фауна околине Охридског Језера припада делом медитеранској, делом европској фауни. Копнена медитеранска фауна се пружа до котлине Охрида, делом преко Скадра реком Дримом а делом преко Јаниских терена на југозападу језера, право са морске обале Јадрана. Водена фауна је малим делом средњеевропска. Она припада више групи западнобалканске водене фауне, а делом и старим врстама, реликтима, који су остатак старијих фауна. Коначно има у језерској фауни и доста врста, које су дубинског језерског карактера.

Рибе Охридског Језера припадају западнобалканској фауни, оној истој која је заступљена у рекама Далмације, Црне Горе и Албаније. Зато у језеру и нема многих дунавских врста, тако *Perca fluviatilis* L., *Aspro*, *Acerina*, *Lucioperca*, па многих плотица врсте *Abramis*, итд. Свега има у језеру осамнаест врста риба а још две

наводе неки аутори, па би их онда било двадесет. Пастрмке су заступљене у три врсте, *Trutta ohridana* Steind., *Tr. balcanica* Kar. и још недовољно проучена летница *Tr. letnica* Kar. Ова последња, чувена охридска пастрмка, већином је неплодна, постаје или од *Tr. balcanica* или од западнобалканске мекоусне, *Tr. obtusirostris* Heck., која је нађена и у реци Зети, притоци Мораче, дакле истом дримском систему. Од тих пастрмки једина *Tr. ohridana* има неке карактере језерске и дубинске рибе, велико око и слабу пигментацију тела. Од ситнијих риба треба споменути малу плашицу, *Alb. alb. scoranca* Heck., која се лови у великим количинама а из њених љусака вади есенција за справљање тзв. лажног бисера. Друга једна мала риба, *Pachychilon pictus*, долази само у дримском систему; свакако је овде преостала из неке старије рибље фауне. Али није језерска форма, бар не охридска језерска, већ или речна или из Скадарског Језера. Јегуља долази у великим количинама у језеру. Много их улове с јесени, кад за кишних и бурних ноћи крене Дримом на пут у море, где ће да се мрести. На тај дуги пут, који ће их одвести до великих дубина Атлантског Океана, крећу само одрасле женке, беле сребрнасте боје (недозреле су златножуте боје с доње стране тела) и тада их на хваталиштима на Дриму код Струге ухвате много хиљада килограма. Мужјаци, и као одрасли једва толико дебели као прст, кренули су пре на пут, да дочекају женке на ушћу река у море и заједно наставе путовање. По баруштинама око језера живи и најмања наша риба из фамилије шарана *Paraphoxinus minutus* Kar., чија женка већ код дужине од 32 мм икри док највећа нађена женка мери само 53 мм. у дужини.

Фауна пужева језера је врло интересантна. Од двадесет и осам досада познатих врста само четири живе и изван Охридског Језера. Све друге су или у сродству са сличним врстама са Балкана, тако *Pseudamnicola sturanyi* Wstl., *Hydrobia grochmalickii* Pol., *Valvata ohridana* Pol., *Ancylus tapirulus* Pol., или имају сроднике само у фосилној фауни наших крајева или уопште претстављају сасвим изумрле родове. Такве су *Neofossarulus stankovići* Pol., *Ginaia munda* Stur., *Chilopyrgula sturanyi* Brus., *Acroloxus improvisus* Pol., *Gyraulus trapezoides* Pol. Многе врсте су дубинске врсте, имају танку и крхку кору. У Језеру долазе шкољке из групе *Unio* и *Anodonta*, уз њих у великим количинама мала *Dreissensia polymorpha*.

Од копепода нађено је до сада у језеру око двадесет врста. Неке од њих су ендемске врсте, тако *Eucyclops porrectus* Kief., *Cyclops ochridanus* Kief., неке претежно дубинске врсте као *Cyclops gigas* Claus, *Parac. fimbriatus* Pisch. и E. *edwardsi* Rich. Једна, *Ceuthonectes serbicus* Chappuis, досада позната само из подземних вода, долази у Охридском Језеру у великим дубинама. Има много и *Cladocera*, али њихово проучавање није досада дало нових врста, ендемских за само језеро.

Хидрахниди језера од којих је досада познато преко двадесет врста имају такође неколико интересантних заступника. У Охридском и Преспанском Језеру је нађена врста *Lebertia macedonica* Viets; у

дубинама Охридског Језера *Copidogathopsis tectiporus profundus* Viets. Ова последња, заступник морске групе *Halacaridae*, нађена је у типичној форми у Бугарској, Далмацији и извору Дрима код Св. Наума. Од групе *Halacaridae* нађен је један *Soldanellonyx chappuisi* Walt. у изворима Дрима код Св. Наума, *Walterella weberi* Romijn у једном бунару самог Охрида.

Од амфипода долази више врста у самом језеру, неке у околним изворима. У изворима долазе *Carinogam. triacanthus* Schäf., *Riv. balcanicus* Schäf. и *Riv. pulex rambouseki* Kar., *Riv. dalmatinus* Kar., *Syn. amb. hadžii* Kar., у самом језеру *Gam. ohridensis* Schäf., у великим дубинама његова суврста subsp. *abyssalis* Kar., уз обале *Car. roeselii meridionalis* Kar. У великим дубинама језера долазе уз пре споменутог *Gam. ohridensis abyssalis* још и *Syn. longidactylus* Kar. и *Niph. ohridanus* Kar. Ове последње две врсте су вероватно дошле у језеро из подземних вода и ту се аклиматизовале и донекле диференцирале. Значајно је за амфиподе, да у језеру нема морских или бракичних врста, иако би исте Дримом могле да дођу до језера.

Изоподи су заступљени у језеру са четири врсте. Три, и то интересантна врста *Asellus remyi* Monod, затим *A. arnautovići* Remy, и *A. aquaticus L.* живе у обалској зони у мањим дубинама, док четврта *A. gjorgjevići* Kar., у обалској зони али и у највећим дубинама. Примерци ове врсте из највећих дубина су без очију, док они из обалске зоне, описани као subsp. *litoralis* Kar. имају сасвим нормалне очи.

Охридско Језеро је јако богато и црвима. Познато је досада око тридесет врста олигохета и од њих су осамнаест ендемске, дакле само на Охридско Језеро ограничене врсте. Полихета нема. По богатству врста може се Охридско Језеро такмичити са Бајкалским Језером, познатим по својој богатој ендемичкој фауни црва. Неке врсте, тако *Peloscolex stankovići* Hrabe, *Tubifex ohridanus* Hrabe, *T. speciosus* Hrabe, *Rhiacodrilus punctatus* Hrabe, *Stylodrilus* долазе претежно у великим дубинама језера. И трикладе долазе у релативно великом броју у језеру. Досада их је познато око дванаест врста, више дакле него у било којем другом европском језеру. Особито се истичу тамне, различито ишаране врсте рода *Neodendrocoelum*, њих шест на броју, од којих је само једна позната и изван Охридског Језера. Све друге су ендемске, — тако *N. maculatum* Stank. et Kom., *N. ohridense* Stank. et Kom., *N. St. Naumi* Stank. et Kom. итд. И две планарије, *Fonticola ohridana* Stank. et Kom., *Albiplanaria maculata* Stank et Kom. су старе, реликтне форме, вероватно још из неогена.

Преспанско Језеро, иако лежи одмах до Охридског, нема ни из далека тако богату и интересантну фауну као Охридско. Главни узрок томе је вероватно тај што је то језеро доста плитко, па му недостаје сва она богата дубинска фауна. Али у Преспанском Језеру нема ни оних врста, које у Охридском Језеру живе на обалној зони. Зато је вероватно, да су та два језера била већ од давнине растављена, па се промене у фауни Охридског језера нису могле

пренети и на Преспанско. Рибе Преспанског Језера припадају западнобалканској воденој фауни, којој припада и Охридско Језеро, као и далматинске воде. Све рибе, које се налазе у Преспанском Језеру, налазе се и у Охридском, али у Преспанском нема свих риба, које се налазе у Охридском. По томе би преспанска рибља фауна била као нека осиромашена охридска фауна. Само једна риба преспанске фауне, *Paraph. epiroticus prespensis* Kar. не долази у Охридском Језеру, где је заступа *Par. minutus* Kar. Али типични *P. epiroticus* долази јужно од Преспанског Језера у језеру Јањина у Епиру и судећи по томе преспанска би фауна имала везе са епирском фауном. С друге опет стране изгледа, бар по неким досада познатим субфосилним налазима пужева, да је охридска фауна имала везу са метохиским басеном, његовим великим негдашњим језером, вероватно долином данашњег Дрима. Налаз охридских пужева у језерском дну некадањег великог метохиског језера поставио је науци једно врло велико питање: да ли је охридска фауна имала од пре и данашњу своју реликтну фауну или ју је добила из метохиског басена? Да ли целу или само у деловима?

Подземна фауна Југославије је свакако најбогатија подземна фауна Европе. Особито је богата фауна крша, који у својим многобројним шпиљама, понорима и пукотинама крије многобројне врсте потпуно слепих животиња. Јужна Србија није богата у примерцима подземне сувоземне фауне, јер нема ни толико подземних просторија, шпиља и пукотина, колико западни Балкан. С друге стране и само проучавање те фауне је тек у зачетку, па ће требати још доста времена, да упознамо све елементе те фауне. Неке групе, које су до сада проучене, дале су ипак неочекивано добре резултате. Тако су псеудоскорпиони Јужне Србије дали осамнаест врста, од којих само две познате и изван Јужне Србије а шеснаест нових врста или суврста. Једна од њих, *Chthonius troglobius* Hadži из шпиље код Рашча—Скопље је права шпиљска животиња, потпуно слепа. Псеудоскорпиони припадају родовима *Chthonius Ephippiochthonius, Neochthonius, Neobisium, Roncus, Atemnus, Allochernes, Chelifer, Siro* и новом роду *Karachelifer*. Овако велики број врста није досада нађен ни у једном другом делу Југославије. И пауци, уколико су проучени, заступљени су у јужносрбијанским шпиљама у знатном броју. Уз врсте *Nesticus cellulanus* Clerck., *Lepthyphantes centromeroides* Kulcz., L. *cristatus* Menge, L. *mont. balcanica* Drensky, L. *spelaeorum* Kulcz., L. *pallidus* Cambr., које су већ познате и из других крајева, нађена је и једна нова шпиљска врста, *Troglochyphantes kratochvilli* Drensky из шпиље код Блаца—Качаник.

У шпиљама су нађени и слепи мишеви у више врста, тако *Rhin. f. equinum* Schreb., *Rhin. euryale* Blas., *Rhin. blasii* Peters, *Miniopterus schreibersii* Kuhl, *Myotis myotis* B. На њима паразитирају бескрилне мухе рода *Nycteribia* у седам врста и две врсте бува, *Rhinolophopsylla unipectinata* Tasch. и *Ischopsyllus elongatus* Curt. Од крпеља је међу осталим нађена на нашим шишмишима и

једна врста, од пре позната из источне Азије и Јужне Африке, *Ixodes simplex Neum.*

Много богатија од сувоземне подземне фауне је подземна водна фауна Јужне Србије. Она је не само најбогатија подземна водна фауна Југославије, већ свакако и најбогатија у Европи. Уз многе врсте животиња познате и из других крајева Европе има овде и цела једна реликтна фауна, јединствена по свом саставу. То су све старе врсте, чији су претци или сасвим изумрли или се налазе још у малом броју у морима. Тако је један рачић из фамилије амфипода, *Ingolfiella,* познат досада у само три примерка, припадника три разне врсте. Један је нађен у мору у дубини од 3000 м јужно од Гренланда, други у заливу Сиама у дубини од 2 м, опет у мору, а трећи, *I. acherontis* Kar. у подземној води Скопља. Из сваког налазишта је досада познат само по један примерак. Рачићи из фамилије изопода, родови *Microparasellus, Microcharon, Microcerberus* немају сродника у слатким водама, већ само у мору. Они и нису познати из других крајева, изван Јужне Србије. Исто и пауци фамилије *Hidrahnidae* нису до пре неколико година уопште били познати из подземних вода света, а данас познајемо у самој подземној води скопске котлине десет врста, међу њима много реликата. Од амфипода познати су из Јужне Србије родови *Niphargus, Hadžia, Synurella, Bogidiella,* од изопода још и ретки реликт *Stenasellus.* Много нових врста има међу копеподима Јужне Србије. Од њих су нађене у подземним водама нове врсте родова *Diacyclops, Bryocamptus, Elaphoidella, Nitocrella, Parastenocaris.* Затим од *Anaspidacea* ретке врсте *Bathynella chappuisi balcanica* Kar. и *Parabathynella stygia* Chappuis. Остракоди су заступљени у неколико нових врста, у подземним водама, тако са *Candona puteana* Klie. Од кладоцера нађено је неколико надземних врста и у подземљу. И пужеви живе у подземним водама Јужне Србије. Досада је познато неколико врста, међу њима једна *Micromelania, M. relicta* Kuščer, једна *Baglivia, B. karamani* Kuščer и *Iglica macedonica* Kuščer из извора Рашча—Скопље. Прве две су реликтне врсте, сигурно врло старе форме.

Подземна фауна Јужне Србије је по свом саставу једна врло стара фауна. Састављена је делом од слатководних, делом од морских врста, а све су оне већ врло дуго становници подземља. Већина од њих нема уопште очи. Врсте, које су биле припадници морске фауне и које и данас имају сродника у мору, нису прешле одједном у подземне воде, из једне морске фауне. Оне су се аклиматизовале током многих периода на живот у подземљу, а дошле су у разно доба и из разних морских фауна. Оне без сумње претстављају уз охридску фауну најинтересантнију фауну Европе.

ЛИТЕРАТУРА

1) Arndt W., Balkanspongilliden, Zool. Anz. Bd. 56, 1923.
2) Augener H., Blutegeln von der Balkanhalbinsel, Zool. Anz. Bd. 62, 1925.
3) Augener H., Nachtrag zur Blutegelfauna d. Balkanhalbinsel, Zool. Anz. Bd. 68, 1926.

4) Balss H., Süsswasserdecapoden aus Mazedonien, Zool. Anz. Bd. 75, 1928.
5) Baranov N., Über die serbischen Simuliiden, Zeitschr. f. wiss. Insektenbiologie, Bd. 3, 1926.
6) Baranov N. & Ježić J., Fliegenmaden als Wundschmarotzer bei den Haustieren in Südserbien, Zeitschr. f. Parasitenkunde Bd. 1, Berlin 1928.
7) Baranov N., Beitrag z. Kenntnis der Gattung *Sarcophaga* (Mg.) Boettcher, Zeitschr. f. wiss. Insektenbiologie Bd. 4, Berlin 1929.
8) Baranov N., Studien an pathogenen und parasitischen Insekten, Teil 1—3, Inst. für Hygiene Zagreb 1929—31.
9) Berg L., Übersicht der Verbreitung der Süsswasserfische Europas, Zoogeographica Bd. 1, Jena 1932.
10) Buresch I. und Arndt W., Die Glazialrelicte stellenden Tierarten Bulgariens und Mazedoniens. Zeitschr. f. Morphologie u. Ökologie d. Tiere, Bd. 5. Berlin 1926.
11) Buresch I. und Zonkow J., Untersuchungen über die Verbreitung der Reptilien und Amphibien in Bulgarien und auf der Balkanhalbinsel, 1—2. Известија на царскит природонаучни институти. Књ. 6—7, Софија 1933—34.
12) Chappuis P. A., Subterrane Harpacticoiden aus Jugoslavien, Bul. Soc. Sc. Cluj T. 8, 1936.
13) Chappuis P. A. Weitere subterrane Harpacticoiden aus Jugoslavien, ibidem, T 8, 1937.
14) Clarke St., Nesting in Macedonia, Ibis 10, 1917.
15) Černosvitov L., Zur Kenntnis der Oligochaetenfauna des Balkans, 2—3, Zool. Anz. Bd. 95, Leipzig 1931.
16) Cyren O., Lacertiden der südöstlichen Balkanhalbinsel, Известиа на царскит природонаучни институти. књ. 6, Софија 1933.
17) Дивац Н., Грађа за фауну Старе Србије и Маћедоније. Музеј Српске земље. Београд 1907.
18) Doflein Fr., Mazedonien, Jena 1921.
19) „ Mazedonische Ameisen, Jena 1920.
20) Дренски Р., Охридското езеро и неговата рибна фауна, Софија 1922.
21) Дренски П., Пајаци (Araneae) от централна и югозападна Македонија, Спис. блг. Акад. на Наукит Књ. 39, Софија 1929.
22) Дренски П., Пајаци (Araneae) сбирани от Др. Станко Караман в Југославија и особено в Македонија, Известија на царскит Прир. Институти, Књ. 8, Софија 1935
23) Fehringer O., Vogelzug in Macedonien Frühjahr 1918, Orn. Monatsber. 28, 1920.
24) Gengler J., Balkanvögel, Altenburg 1920.
25) Ђорђевић Ж., Планктоорганизми великих језера Балканског Полуострва, Глас Академије, Књ. 69, Београд 1905.
26) Ђорђевић Ж., Македонске Хидрахниде, Глас Академије 71, Београд 1906.
27) Đordević Ž., Sur la Faune intestinale des Termites de Yougoslavie, Soc. de Biologie 1929.
28) Ђорђевић Ж., Проучавање флагелата наших термита. Глас Академије Књ. 145, Београд 1931.
29) Градојевић М., *Reticulitermes lucifugus* Rossi, нова штеточина у виноградима и дудињацима Јужне Србије, Гласник Мин. пољопривреде. Год. 7, Београд 1929.
30) Хаџи Ј., Нова пећинска псеудоскорпија из Јужне Србије, *Obisium* (*Blothrus*) *karamani* sp.n., Гласник југ. ент. друштва, 3—4, Београд 1928.
31) Хаџи Ј., Нов пећински паук косац из Јужне Србије, *Siro đorđevići* sp.n., Зборник радова посвећен Ж. Ђорђевићу, Београд 1933.
32) Hadži J., Pseudoskorpioniden aus Südserbien, Гласник научног друштва, Књ. 17—18, Скопље, 1936-7.
33) Harrison J. M., Bird Notes from Macedonia, British Birds 13, 1918.
34) Hrabe S., *Rhynchelmis komareki*, eine neue Lumbriculidenart aus Mazedonien, Zool. Anz. Bd. 71, 1927.
35) Hrabe S., *Lamprodrilus Michaelseni*, eine neue Lumbriculidenart aus Mazedonien, Arch. f Hydrobiol. Bd. 20, 1928.

36) Hrabe S., Die Oligochaeten aus den Seen Ochrida und Prespa, Zool. Jahrb Abt. Syst. 1931.
37) Jeannel R., Monographie des *Bathysciinae*, Arch. d. Zool. Exper. 63, 1924.
38) Karaman St., Über eine neue *Cobitis*-Art aus Jugoslavien, *Cobitis balcanica* n.sp., Glasnik hrv. prir. društva knj. 34, Zagreb 1922.
39) Karaman St., Beiträge zur Herpetologie von Mazedonien, ibidem, Knj. 34, Zagreb 1922.
40) Karaman St., Anofeli Makedonije i njihovo suzbijanje, Glasnik Min. nar. zdravlja, Beograd 1924.
41) Karaman St. Pisces Macedoniae, Split 1924.
42) „ Helmintiaza u Skoplju, Glasnik Min. nar. zdravlja, Beograd 1926.
43) Караман Ст. Салмониди Балкана. Гласник научног друштва, кн. 2, Скопље 1926.
44) Караман Ст. 3 Прилог Херпетологији Југославије, Гласник научног друштва, кн. 4, Скопље 1928.
45) Караман Ст. Прилози ихтиологији Југославије I, Гласник научног друштва, кн. 6, Скопље 1928.
46) Караман Ст. Птице околине Скопља, Гласник научног друштва, кн. 6, Скопље 1928.
47) Караман Ст. О слепим мишевима Југославије, ibidem.
48) Karaman St. Beiträge zur Kenntnis der Amphipoden Jugoslaviens, Zool. Anzeiger Bd 85, Leipzig 1929.
49) Karaman St., II Beitrag z. Kenntnis d. Amphipoden Jugoslaviens, Glasnik Zem. muzeja Sarajevo, knj. 41, 1929.
50) Karaman St., Die Potamobiiden Jugoslaviens, ibidem.
51) „ Über die Synurellen Jugoslaviens,Prir. Rasprave 1, Ljubljana 1931.
52) „ III. Beitrag z. Kenntnis d. Amphipoden Jugoslaviens sowie einiger Arten aus Griechenland, ibidem, 1, Ljubljana 1931.
53) Karaman St., 4. Beitrag z. Kenntnis d. Süsswasseramphipoden, Glasnik naučnog društva knj. 9, Skoplje 1931.
54) Karaman St., 5. Beitrag z. Kenntnis d. Süsswasser-Amphipoden, Prir. Rasprave knj. 2, Ljubljana 1932.
55) Караман Ст., Зоолошке прилике скопске котлине, Гласник научног друштва, кн. 10, Скопље 1931.
56) Karaman St., Neue Isopoden aus unterirdischen Gewässern Jugoslaviens, Zool. Anzeiger Bd. 102, Leipzig 1933.
57) Karaman St., *Microcerberus stygius*, der dritte Isopod aus dem Grundwasser von Skoplje — Jugoslavien, Zool. Anzeiger Bd. 102, 1933.
58) Karaman St., Über zwei neue Amphipoden, *Balcanella* und *Jugocrangonyx* aus dem Grundwasser von Skoplje, Zool. Anzeiger Bd. 103, Leipzig 1933.
59) Караман Ст., Два нова изопода груне *Asellus* из Југославије. Зборник радова посвећен Ж. Ђорђевићу, Београд 1933.
60) Karaman St., Die Bathynelliden von Skoplje, Mitteilungen über Höhlen und Karstforschung, Berlin 1934.
61) Karaman St., Beiträge zur Kenntnis d. Isopoden-Familie *Microparasellidae*, ibidem, Berlin 1934.
62) „ VII. Beitrag z. Kenntnis d. Süsswasseramphipoden, Zool. Anzeiger Bd. 110, Leipzig 1935.
63) „ Die Fauna der unterirdischen Gewässer Jugoslaviens, Vehr. d. intern. Ver. für theor. u. angew. Limnologie Bd. 7. 1935.
64) Караман Ст., 10 Прилог познавању слатководних риба Југославије. Гласник научног друштва, кн. 17, Скопље 1936.
65) Karaman St., Ein *Stenasellus* aus dem Grundwasser v. Skoplje, *St. gjorgjevići skopljensis* n. subs., ibidem, knj. 17, 1936.
66) Караман З., Никтерибија Југославије, Гласник научног друштва, кн. 17, Скопље 1936.
67) Karaman Z., Ein balkanischer Vertreter des Koleopteren-Genus *Reitteria*, *Reit. balcanica* n. sp. ibidem. knj. 17, Skoplje 1936.

68) Kiefer F., Neue Süsswassercopepoden aus Jugoslavien, Zool. Anzeiger, Bd. 101, Leipzig 1932.
69) Klie W., Zwei neue Arten der Ostracoden-Gattung Candona aus unterirdischen Gewässern im südostlichen Europa, Zool. Anzeiger Bd. 96, Leipzig 1931.
70) Klie W., Zur Kenntnis d. Ostracoden-Gattung Limnocythere, Archiv. f. Naturgeschichte N. F. Bd. 3, Leipzig 1934.
71) Klie W., Neue Ostracoden aus Jugoslavien. Гласник научног друштва књ. 17, Скопље 1936.
72) Komarek J., Blepharoceridae Jugoslaviae meridionalis, Acta Soc. Ent. Jug. Vol. 5—6, 1931.
73) Komarek J., Die Vardar — linie in der Verbreitung der Blepharoceriden, Verh. d. limn. Ver. Bd. 7, 1935.
74) Komarek J. — Vimmer A., Blepharoceridae Balkanicae, Mitt. aus d. königl: Naturwiss. Instituten, Bd. 7, Sophia 1934.
75) Kormilev A., I. prilog poznavanju Hemiptera-Heteroptera Jugoslavije, Гласник научног друштва књ. 17, Скопље 1936.
76) Krüpper Th., Über den kurzfüssigen Sperber, *Nisus badius*, Brutvogel in Mazedonien, Journ. f. Orn. 20, 1872.
77) Kuščer Lj., Zur Kenntnis, d. Molluskenfauna von Südserbien, Гласник научног друштва књ. 17. Скопље 1936.
78) Lantz L. A., Note sur *Lacerta riveti* Chabanaud, Bul. Soc. zool. de France T. 51, 1926.
79) Mc Gregor, P. J., Notes on Birds observed at Monastir, Turkey in Europe, Ibis 8, 1906.
80) Martino V. i E., A new Souslik from Macedonia, Journ. of Mammalogie, Vol. 10, 1929.
81) „ A new Form of Mole from Jugoslavia, ibidem Vol. 12, 1931.
82) „ Novi jež iz Vardarske banovine, Prir. rasprave 2, Ljubljana 1933.
83) Мартино В. и Е., Прилог систематици и еколошком објашњењу подрода *Sylvaemus* у Југославији. Зборник радова, посвећен Ж. Ђорђевићу. Београд 1933.
84) Monod Th., Sur un Asellus aberrant (*A. remyi* nov. sp.) du lac d' Ohrid, Bull. de la Soc. zool. de France, T. 57, 1932.
85) Moszynski A., Ologochètes parasites de l' Ecrevisse (Potamobius astacus L.) de la Yougo-Slavie, Гласник научног друштва, књ. 18, Скопље 1937.
86) Oudemans A. C., Ein neuer Stygobiont, *Stygophalangium karamani* Oudms., Zool. Anzeiger Bd. 103, Leipzig 1933.
87) Павловић П. С., Прилози познавању мекушаца из Старе Србије и Македоније, Глас Академије, књ. 85 Београд, 1911.
88) „ Јестаственичка струка у Србији. Гласник муз. друштва за Словенију 1, Љубљана 1920.
89) Polinski W., Reliktna fauna Gasteropoda Ohridskog Jezera. Glas Akademije knj. 137, Beograd 1929.
90) Parenzan P., Nota sui Cladoceri dei grandi laghi dell' Albania Orientale, Atti Acad. Veneto-Trentina 5, 21, 1930.
91) Parenzan P., Sull' origine della fauna talassoide del lago albanese di Ochrida, Padua 1930.
92) Remy P., Description d' *Asellus (Proasellus) arnautovići* n.sp. du lac d' Ohrid, Bul. Soc. Hist. Nat. Moselle, Vol. 33, 1932.
93) Richard J., Animaux inférieurs, notamment Entomostraces, recuellis par le prof. Steindachner dans les lacs de la Macédoine, Ann. d. Hoffmus Wien 1892.
94) Schäferna K., Gammaridea ze sberu prof. dra Julia Komarka v Makedoniji, Vestnik čes. spol. uauk. Tr. 4, Prag 1925.
95) Schlegel R., Beiträge zur Ornis Mazedoniens, Journ. f. Orn. 66, 1918.
96) Sladen A. G. L., Notes on birds recently observed in Macedonia, Ibis 10. 1917.
97) Sladen A. G. L., Further notes on the birds of Macedonia, Ibis 10. 1917.
98) Stanković S., Prilog poznavanju makedonskihi anofelina. Min. nar. zdravlja, 1925.

99) Stanković S., Zur Kenntnis von *Anopheles superpictus* in Mazedonien, Arch. f. Schiffs — und Troppenkrankh. Hamburg, Bd. 30, 1926.
100) Станковић С., О једној новој ларви и нимфи торентиколних трихоптера, Гласник научног друштва, књ. 4, Скопље 1928.
101) Станковић С., Рибљи продуктивитет јужно-балканских језера, Гласник геогр. друштва, св. 15, Београд 1929.
102) Stanković S., Contribution à la connaissance des lacs d' Ochrida et de Prespa, Verh. d. 4. Kongress I. V. L. Bd. 4, Roma 1929.
103) „ Sur les particularités limnologiques des lacs égéens, Verh. int. Ver. Limnogie Bd. 5, Budapest 1931.
104) „ Die Fauna des Ohridsees und ihre Herkunft, Archiv f. Hydrobiologie Bd. 23, 1931.
105) Станковић С., Љуштурна зона јужно-балканских језера, Зборник радова посвећен Ж. Ђорђевићу, Београд 1933.
106) Stanković S., Über die Verbreitung und Ökologie der Quellentricladen auf der Balkanhalbinsel, Zoogeographica Bd. 2, 1934.
107) Стојичевић Д., Прави пауци у Србији, Музеј Српске Земље 19, 1929.
108) Schulze P., Ein Beitrag zur Zeckenfauna Mazedoniens, Sitzber. Ges. Naturforsch. Freunde Berlin 1918,
109) „ Zwei neue Rhipicephalus und..... Zeitschrift für Parasitenkunde Bd. 8, 1936.
110) Steindachner Fr., Über einige neue und seltene Fischarten..... Denkschr. Akad. Wien, Bd. 49, 1892.
111) Strand E., Lepidoptera, Hymenoptera und Arachniden aus Macedonien, Zeitschr. d. Österr. entom. Ver. Wien. Jahrg. 4, 1919.
112) Schumacher F., Beiträge zur Kenntnis der Hemipterenfauna Mazedoniens, Sitzber d. Ges. Naturforsch. Freunde Berlin, Bd. 1918, Nr. 3, 8.
113) Stresemann E., Avifauna macedonica, München 1920.
114) Sturany K., Zur Molluskenfauna der europäischen Türkei, Ann. Hofmus. Wien, 9. 1894.
115) Ude H., Regenwürmer aus Mazedonien, Arch. f. Naturgesch. Jahrg. 88, Berlin 1922.
116) Wagner J., Beleška o afanipterama Južne Srbije, Гласник научног друштва Скопље, књ. 17, 1936.
117) Viets K., Die erste stygobionte Wassermilbe, Arch. f. Hydrobiol. Bd. 23, 1932.
118) „ Weitere Milben aus unterirdischen Gewässern, Zool. Anz. Bd. 100 Leipzig 1932.
119) „ Dritte — Siebente Mitteilung über Wassermilben aus unterirdischen Gewässern, Zool. Anz. Bd. 100—1932, 102—1933, 105—1934, 106—1934.
120) Viets K., Wassermilben aus unterirdischen Gewässern Jugoslaviens, Verh. Intern. Ver. Limnol. Bd. 7, 1935.
121) „ Hydracarinen aus Jugoslavien, Arch. f. Hydrobiol. Bd 29, 1936.
122) Vladykov V. Petit G., Sur quelques poissons d' eau douce d' Albanie, Bul. Soc. zool. de France T. 55, Paris 1930.
123) Wolski T., Zur Kenntnis der unterirdischen Cladoceren Jugoslaviens, Гласник научног друштва књ. 17, Скопље 1936.
124) Zavrel J., Chironomiden aus Ohrida—, Prespa—, Skadar— und Dorjansee. Глас Академије Београд, 1931.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПЕДОЛОГИЈЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД Д-РА ВИКТОРА К. НЕЈГЕБАУЕРА

Јужна Србија је изразито планинска земља. Ова чињеница не говори у прилог повољних услова за стварање добро развијених типова земљишта. Само 18,7% целокупне територије Јужне Србије се обрађује и то претставља терен на коме можемо тражити земљиште у педолошком смислу. Осталих 81,3% целокупне територије отпадају на примарна, скелетна земљишта и оголићене стене. Помењутих 18,7% територије налазе се поглавито у тектонским котлинама уклопљеним у високим планинама. За време неогена ове су котлине биле под слатководним језерима.

ПЕДОЛОШКИ СУПСТРАТ

Најстарији, прилично сортиран и моћан педолошки супстрат котлина Јужне Србије је језерски алувион који су оставила неогена језера после свог повлачења. У овоме видимо велику сличност са другим деловима Балканског Полуострва, Србијом и Бугарском. Језерски алувиони Јужне Србије разликују се утолико од шумадиских што су махом грубљег механичког састава. Њихова дебљина међутим може бити врло велика; у скопској равници на пример до 500 метара.

Од других супстрата за стварање земљишта Јужне Србије долазе у обзир алувиум река и потока и делувиум у подножју брда и нагиба.

Речни алувиум Јужне Србије, због брдског карактера река, махом је лаког механичког састава и долази до изражаја у оним деловима тока река који пролазе кроз котлине. Он се сасвим губи у уским кланцима и клисурама.

Делувиални процеси играју исто тако велику улогу у котлинама Јужне Србије у вези са јаком ерозијом која се овде одиграва на узвишенијим теренима, а чији је узрок у нарочитој геоморфолошкој грађи котлина и у отсуству природног биљног покривача (шуме), који регулише равномерно отицање атмосферске воде.

МЕЂУСОБНИ ОДНОС ПЕДОГЕНЕТИЧКИХ ФАКТОРА

Земљиште је функција материнске стене и спољних енергија који на њу делују. Интегрални израз тих спољних енергија је клима. При довољно дугом времену деловања, утицај климе постаје доминантан између осталих фактора стварања земљишта и води образовању тзв. климатогених типова. Право подручје климатогених типова земљишта је равница, где је геолошко формирање добро сортираних и моћних седимената одавно завршено и ништа не смета клими да у току дугог времена стварања земљишта дефинитивно утисне свој печат. Друкчије је у брдским крајевима чак и у случају ако имају добро сортиране и моћне седименте, као на пример у Јужној Србији. У геоморфолошким приликама Јужне Србије ови се седименти врло често налазе под утицајем врло јаких локалних генетичких фактора, у првом реду рељефа. Његов се утицај манифестује час у заслањивању земљишта (у овом случају у тесној вези са климом) на пример на Овчем Пољу, у Скопском Пољу, у Прилепском Пољу; час у оподзољавању, услед дугог лежања воде од поплава када је вода сиромашна базама, или услед колебања нивоа високе подземне воде у близини поплавног подручја, на пример у Битољском Пољу. Утицај рељефа може се изразити још у процесима забаривања, што се опет може наћи у Битољском и Прилепском Пољу, у околини Струге, Скопском Пољу и струмичкој котлини.

Материнске стене долазе исто тако често до јаког изражаја на стварање земљишта. На пример, за оподзољавање земљишта у Битољском Пољу у многоме треба да се захвали сиромаштву педолошког супстрата базама (специално $CaCO_3$) у вези са великим масама кристаластих шкриљаца које окружују пелагониску котлину. У другом случају сиромаштво супстрата базама може имати повољан утицај спречавајући, донекле, заслањивање земљишта. Овај случај имамо у струмичкој котлини у околини Моноспитовског Блата.

У Јужној Србији врло често се наилази на земљишта која по своме типу не би требало да садрже слободни $CaCO_3$, а која га међутим ипак садрже, и то у приличној количини. Ово се објашњава обично или наплавом карбоната са околних узвишених кречних терена или њиховим капиларним пењањем из плитких подземних вода, а исто тако заливањем водом, богатом хидрокарбонатима калциума. На Овчем и Јежевом Пољу су олигоценски лапорци и кречњаци један од узрока неплодности пространог терена који је А. И. Стебут назвао реоном купастих брда. Истина овде је то у тесној вези са сушном климом Овчег Поља, јер би се у влажној клими на тим лапорцима и кречњацима развило добро и плодно земљиште типа рендзине.

Али и поред јаких локалних утицаја педогенетичких фактора другог реда, чији је утицај последица планинског карактера краја, на великом броју земљишта Јужне Србије ипак преовлађује утицај климе. Од чисто климатогених типова земљишта наводимо:

1. гајњачу, 2. црвеницу и 3. подзол (народно име подзола у Србији је пепељуша, беловача, белуша). Подзоласта земљишта Битољског Поља чине по мом мишљењу изузетак и нису климатогеног, већ, као што сам нагласио, топогеног порекла.

Горња констатација о климатогеним типовима земљишта Јужне Србије је мало изненађујућа с обзиром на изразито хумидни карактер поменутих типова земљишта. Она као да стоји у контрадикцији са географском ширином краја. Али и сама клима Јужне Србије, благодарећи положају високих планина, стоји у контрадикцији са географском ширином. Сем доњег Повардарја (јужније од Демир-Капије) и донекле струмичке котлине, које су под утицајем медитеранске климе, остали крајеви Јужне Србије претстављају транслатациону област у којој се сучељавају континентална клима, која продире са севера и истока са медитеранском, која мора на свом путу савладати велике природне препреке и долази у Јужну Србију у доста модификираном облику. На високим планинама Јужне Србије влада локална висиска клима, влажнија и хладнија од климе котлина.

Медитеранска компонента у клими Јужне Србије чини да и иначе врло топло лето, које одговара континенталној клими постаје још топлије. Сем тога, за разлику од континенталног лета, оно је најсувље годишње доба. С друге стране осећа се приличан утицај медитеранске климе и на поделу талога у осталим годишњим добима. Најкишовитије годишње доба је јесен; зима и пролеће имају скоро подједнаку количину киша; пролеће је има чак мало више од зиме. У термичком погледу врло је важно да је зима Јужне Србије блажа од северних области са континенталном климом. Иако има доста дана са мразом, ледених дана са температуром испод $0^0\,C$ има знатно мање него у континенталним областима државе. У погледу годишње количине талога, источна половина Јужне Србије (рачунајући од Вардара јужно од Скопља) прима најмање кише, 400—500 $^m|_m$, док је западна половина богатија кишом, Битољ 666 $^m|_m$, Охрид 656 $^m|_m$, Струга 716 $^m|_m$, Пећ 892 $^m|_m$ (просек 1923—1932 г.; — 22).

За објашњење хумидних типова земљишта у Јужној Србији од пресудног је значаја подела кише преко године, — вардарски режим и термички режим појединих годишњих доба. Влажна и топла јесен, влажна и блага зима и влажно и топло пролеће омогућавају активне педолошке процесе распадања минералне и разлагања органске материје у ова три годишња доба. Жарко и суво лето, које затим наступа, коагулира те продукте распадања у секундарне сиалите и неповратне геле хидратисаних оксида гвожђа и алуминијума. Из овога се види да педолошки процеси при таквом режиму киша и термичким условима годишњих доба не могу да се упуте у правцу стварања конзервативног земљишта типа черноземa, већ се морају упутити у правцу огајњачавања, а местимице, у зависности од локалних варијација климе, и у правцу стварања црвенице; ређе подзола (Метохија). На високим планинама (око 2000 метара надморске висине) констатовао сам испод врха зв. Бело

Гротло (планина Ниче) подзол, који је овде климатогени тип. Вероватно да подзола има и на другим високим планинама, на пример на планини Беласици. Вода потока који се сливају са шумовитих предела те планине обојена је растворљивим киселим хуматима, што сам приметио код с. Колешина у струмичкој котлини.

Утицај висине водених талога огледа се у томе што у котлинама источне половине Јужне Србије нема земљишта типа подзола, док у котлинама западне половине тај се тип земљишта јавља. У Битољском Пољу оподзољавање је проузроковано, као што је било поменуто, истина поплавама и колебањем високе подземне воде; али у Метохији је подзол на вишим положајима климатогени тип. При расматрању климатског утицаја на стварање земљишта Јужне Србије, поставља се још питање реликтних земљишта. Д. Б. Тодоровић сматра црвенице за реликтна земљишта и израз некадашње дилувиалне климе. О томе ће још бити речи напред. Као топогено реликтно земљиште сматра се смоница.

ТИПОВИ ЗЕМЉИШТА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

После упознавања са међусобним односима главних фактора стварања земљишта у Јужној Србији, расмотрићемо укратко главне особине појединих типова земљишта. У Јужној Србији налазимо ове типове земљишта:

1. Смонице, 2. Минерално-барска земљишта, 3. Црвенице, 4. Гајњаче, 5. Алувиум, 6. Делувиум, 7. Слатине и 8. Скелетна земљишта.

Смоница

Смонице су наслеђена, постјезерска, минерално-барска земљишта мање или више промењена под утицајем данашње климе. Налазимо их на другим местима Балканског Полуострва (Србија, Бугарска). По својим морфолошким особинама и механичком саставу смонице Јужне Србије у извесној мери се разликују од истог типа у Шумадији. Оне су у Јужној Србији махом грубљег механичког састава и црни смоласти хоризонат А је код њих мање моћности; максимално 1 метар и 20 см. Нарочито се разликују од шумадиских, смонице источне половине Јужне Србије. Оне су овде врло отпорне према климатском утицају и одржавају се на великим висинама, од 700—800 метара (над морем), што није случај у Шумадији. У морфолошком погледу оне имају следеће карактеристичне одлике: 1. немају мрког хоризонта В, 2. немају хоризонта глеја и 3. немају ортштајнових, а често и кречних конкреција.* Д. Б. Тодоровић наводи за смонице скопске котлине још и присуство акумулативног хоризонта A_1. Реакција смонице је у целом хоризонту А — неутрална; слободних карбоната нема. Смо-

* Досад сам наишао на хоризонат глеја само у атару с. Брестовца среза подримског где је он на дубини око $2^1/_2$ метра и дебљине свега 10 см.

нице су тешког механичког састава, али садрже понекад грубље примесе песка и шљунка.

Смонице Битољског и Прилепског Поља имају већ понекад ортштајнове грушенице и слабо киселу реакцију. Истина, то може да буде под утицајем рељефа (високе подземне воде).

Смонице Метохије указују на много хумидније прилике. Оне имају мрки хоризонат B са обилним талозима гвожђа, грушеницама ортштајна и креча, као и хоризонат глеја. На дубини од 50 см. налази се код њих секундарно нагомилавање хумуса, што С. И. Ломејко доводи у везу са покретљивим *Na* хуматима.

Иако врло отпорна, смоница може, у специјалним приликама, метаморфозирати у друге типове земљишта. У источној половини Јужне Србије она се на нижим положајима често заслањује, а на вишим, еродирана до кречног слоја, — претвара се у црвеницу. У западној половини долази у обзир више забаривање и оподзољавање.

Смонице су растрострањене на Овчем Пољу (најтипичнија је у Ерцелији), у скопској котлини, код Демир Капије у Тиквешу, у Битољском и Прилепском Пољу, на Косову и у Метохији. У пољопривредном погледу то су добра земљишта. Према анализама Д. Царикова, смонице Прилепског и Битољског Поља су добро обезбеђене азотом и калиумом, што се не може рећи за фосфор.

Минерално-барска земљишта

Ово су генетички млада земљишта рецентних ритова. Њихове морфолошке одлике могу бити врло различите у зависности од локалних прилика. Стварање тих земљишта или је још у току, или је тек завршено. Она се налазе у Скопском Пољу, Струмичком Пољу, Битољско-Прилепском Пољу, Струшком Пољу. У погледу реакције ова земљишта могу бити алкална (Скопско Поље), неутрална или кисела (Битољско Поље). Механички састав јако варира. Ако нису заслањена, она претстављају после исушивања културни терен високе плодности, јер су богата у свим хранљивим састојцима. По Д. Царикову она садржи до: 0,46% азота, 0,25% фосфорне киселине и 0,75% калиума. Стварање тих земљишта често иде упоредно са таложењем свежих наплава муља (Битољско Поље).

Црвеница

Црвеница положаја виших од нивоа некадашњих језера спада по Д. Б. Тодоровићу у ред изразито реликтних земљишта, јер садања клима Јужне Србије са јаком континенталном компонентом није повољна за стварање црвенице. Ипак под извесним околностима црвеница се може стварати и сад у Јужној Србији. За скопску котлину Д. Б. Тодоровић је нашао, да се црвеница ствара на еодираним шљунковитим смоницама. Зато је потребно да се горњи хумусни хоризонат смонице потпуно однесе ерозијом и да на повр-

шину изађе шљунковити кречни доњи слој. При таквом грубом механичком саставу и присуству $CaCO_3$ потенцирају се алтернације између влажног и сувог стања земљишта, што је повољно за стварање црвенице. Црвенице налазимо још у Тиквешу, исто тако на еродираним вишим језерским терасама, у Битољско-Прилепском Пољу на падинама планина које опкољавају пелагониску котлину, код Ресна, Кичева и у Метохији. Ја сам анализирао екстрат у 5% KOH једне црвенице из околине с. Дечана у Метохији. Молекуларни однос екстрахираних хидрата SiO_2 и Al_2O_3 дају појам о правцу педолошких процеса у земљишту. У случају црвенице из Дечана однос ових продуката коначног распадања показао је процес латеритизације. Према Д. Б. Тодоровићу црвеница на Каменику у скопској котлини има хоризонат A_1 = 15 см. мрко црвене боје, трошан и слабо кисео. Испод њега је А = 70 см. у почетку нешто отвореније боје од A_1, док у доњем делу боје јасно црвене цигле са знаковима испадања гвожђа у облику мрких мрља. Хоризонат А је неутралан и призматичне структуре, али су доста чести сферични облици. Хоризонат В је јасно црвене боје и садржи креч у аморфном облику и као конкреције. Има знакова испадања гвожђа у облику мрких мрља. Земља је трошнија, али се структура не мења. Хоризонат С, (геолошка подлога) — трошни песковити кречњак.

Опис црвенице из Метохије утолико се разликује од претходног, што је земљиште у горњем слоју киселије, хоризонат A_1 је слабије развијен, док у В има нешто конкреција гвожђа и ситног ортштајна.

Гајњача

Уколико је црвеница израз раније климе Јужне Србије и у већини случајева реликтно земљиште, утолико је гајњача климатогени тип садашњице. Да је гајњача израз данашње климе види се по томе што је често образована на рецентним наносима, алувиуму и делувиуму, који покривају генетички старију смоницу. На профилу гајњаче разликују се по Д. Б. Тодоровићу ови хоризонти: A_1=15 см. руде боје са угаситом нијансом, неутралан, са структуром која потсећа на ситно грудвасту; А=70 см руде боје, за једну нијансу отвореније но у А. Структура је овде призматична са доста честим грудвицама сферичног облика; у доњем делу има конкреција гвожђа у облику циглица у величини 1—2 см. Реакција је на целој дубини неутрална. В=20 см блеђе је боје због садржаја креча; нема кречних конкреција, јер је креч правилно распоређен по свој земљи; земља је знатно трошнија но у А. Хоризонат С— трошни песковити кречњак.

Описани профил гајњаче односи се на скопску котлину код с. Визбегова. У скопској котлини гајњаче су махом на алувиуму и делувиуму. Оне се разликују од гајњаче Србије мало отворенијом бојом, неутралном реакцијом и отсуством конкреција ортштајна и креча.

У Тиквешу налазимо гајњаче на језерским терасама (изнад с. Пепелишта). Оне су угасите, црвенкасто-руде боје, са једнобојним хоризонтом А и тврдим конкрецијама креча у хоризонту В који почиње од дубине 75 см. Реакција је слабо алкална *pH* 7,5.

Сличне гајњаче на језерским седиментима нашао сам у атарима с. Криволака, Тремника и Тимјаника среза неготинског. Гајњача описана од Д. Царикова у Битољском Пољу близу с. Карамана већ одаје трагове киселости, али у профилу нема конкреција.

Гајњаче Метохије знатно се разликују од горе описаних. Клима Метохије је већ критична за опстанак овог типа земљишта. Реак-

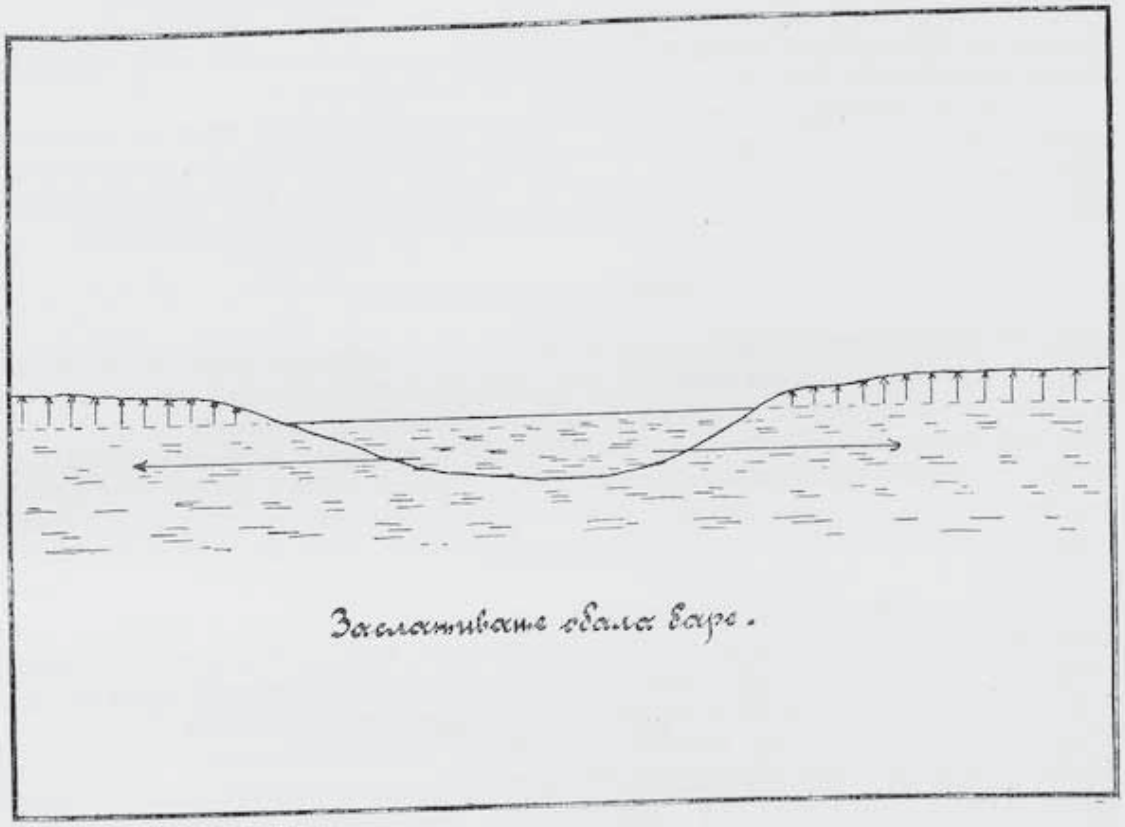

нија метохиских гајњача је кисела, боја често није типично руда; у хоризонту В се налазе конкреције ортштајна, мазотине гвожђа и талози *Mn*. У Метохији гајњаче нису стабилне; оне се лако оподзољавају или се метаморфозирају у црвенице.

Гајњаче су добра пољопривредна земљишта.

Подзол

Подзол се јавља у Јужној Србији као климатогени тип земљишта само на високим планинама. У котлинама, на пример у Битољском Пољу, узрок оподзољавања је рељеф у вези са хидролошким приликама котлина. Наиме, Битољско Поље се плави во-

дом река Црне, Шемнице и Драгора. Поплаве су везане за кишно доба тј. јесен и зиму. Благодарећи брдском карактеру поменутих река, вода поплава је у ствари кишница лишена растворљивих минералних састојака а дакле и база. Ова вода од поплава лежи у Битољском Пољу од 5—8 месеци у години и затим се делом испари, а делом понире у земљу. Услед спромаштва базама она врши јаку хидролизу и испирање горњих слојева земљишта. Да земљишта Битољског Поља нису до сад изгубила своју плодност, имају да захвале таложењу свежег муља који доносе исте поплаве. Испирање земљишта врши се и колебањима високе подземне воде у близини поплављених терена.

Киселе шљунковите терене нашао сам поред Моноспитовског Блата у струмичкој котлини. Они су истог порекла као оподзољена земљишта Битољског Поља.

Праве подзоле налазимо у Метохији где се тај тип земљишта налази не само на вишим положајима где је израз климатских прилика, већ и на нижим положајима, где се ствара под утицајем рељефа. Подзол је у пољопривредном погледу слабо земљиште.

Алувиум и делувиум

Наноси река и потока и наноси у подножју нагиба сачињавају у Јужној Србији знатан део културног терена. Уколико нису у процесу стварања, на њима се развија климатогени тип земљишта, обично гајњача. Под утицајем рељефа алувиум се може заслањивати (Градско) или забаривати.

Слатина

Заслањених земљишта има на неколико места у Јужној Србији и то претежно у источној половини краја. Изразите слатине познате су на Овчем Пољу (Нова Батања, — терен крај друма Криви До — железничка станица Овче Поље), у Скопском Пољу и у Прилепском Пољу (у троуглу између села: Боротино, Врбијане, Средорек и Велико Коњаре). Најбоље су проучене слатине Скопског Поља. Слатине су хидрогене формације и траже за стварање одређене рељефске, хидролошке и климатске услове; наиме жарко лето и високи ниво подземне воде која садржи растворљиве соли. Такве су обично воде аридних ритова, на пример Скопске Блатије. Концентрација соли не треба да буде велика, а да се заслањивање ипак врши. Заслањује се не дно баруштина него њихове благе обале. Огледало баре показује висину подземне воде њених обала. Кад наступи топло време, — почиње јако испаравање. Код благих обала бара подземна вода, која комуницира са ритом, лежи близу површине земљишта. Она се капиларно пење до површине, овде се испарава и оставља земљишту своје соли. Овај процес се стално обнавља јер подземна вода обала комуницира са ритом. У резултату, и при врло слабој концентрацији соли у води рита,

могу се створити изразите слатине, док дно рита остаје скоро незаслањено. (Види слику).

На овај се начин створио у Скопском Пољу венац слатина око Блатије: Белимбегово, Марино Село, Кадино Село, Петровац, Јурумлери. Он се завршава у реону Трубарево-Душановац, где су земљишта мање заслањена. Од Петровца слатине се шире обалом Катлановског шамка према Ржаничанама. Слатине се деле према ступњу своје генезе на три основна типа од којих у Скопском Пољу налазимо два: солончак и карбонатно-содни солоњец. Солончак се налази у реону Петровац-Ржаничане и садржи до 0,45% хлорида и сулфата са врло малом примесом соде. У атару Белимбегово има пега солончака са великим садржајем соде. Остале слатине Скопског Поља спадају у тип карбонатно-содног солонеца са јако алкалном реакцијом (до *pH, H_2O—9.6)* Скоро све познате слатине Јужне Србије заузимају топографске положаје које одговарају благим обалама око бара или депресија (Скопско Поље, Овче Поље, Прилепско Поље).

Пољопривредна вредност ових земљишта је мала.

Скелетна земљишта

Скелетна земљишта заузимају у Јужној Србији поред оголићених стена огромне површине. Она се могу поделити у примарна скелетна земљишта и секударна скелетна земљишта. Ова последња су последица јаке ерозије која влада на вишим топографским положајима. Услед такве ерозије земљиште виших терена (на пример језерских тераса) потпуно се односи водом и на његовом месту остаје груби скелет. Ова земљишта спадају већином у необрађену површину.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вујевић П., Клима Краљевине С.Х.С. Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу. 1924.
2. Вујевић П., О географској подели и режиму киша у нашој држави. Гласник Мин. пољопривреде и вода бр. 20. 1927.
3. Вујевић Павле, О поднебљу Скопске котлине. Гласник Скопског научног друштва. Књ. X, одељ. природних наука. 1931.
4. Цвијић Ј., Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије.
5. Јовановић Петар С., Рељеф Скопске котлине. Гласник Скопског научног друштва. Књ. X. Одељ. природних наука. 1931.
6. Луковић М. Т., Геолошки састав и тектоника Скопске котлине и њеног обода. Гласник Скопског научног друштва. Књ. X, Одељ. природних наука.
7. Стебут, А. И. и Д-р Добр. Б. Тодоровић, уз сарадњу Др. Драг. Ћосића и В. Нејгебауера. Испитивање колонизационе способности Овче-Пољског-Пећко-Призренског реона. Гласник Мин. пољ. и вола бр. 24. 1923.
8. Стебут Александар, Земљишта Дрино-Саво-Моравске области, Београд, 1924.
9. Stebutt A., Lehrbuch der allgemeinen Bodenkunde. Berlin 1930.
10. Тодоровић Д. Б. Др., Педолошка проучавања у Скопској котлини. Гласник Скопског научног друштва Књ. X. Одељ. природних наука, Скопље 1931.

11. Тодоровић Добр. Др., Природни услови биљне производње у Јужној Србији. Гласник Мин. пољопривреде бр. 28. 1929.
12. Stranski Ivan T., Die schwarzen Böden in der Gegend von Sofia. Zeitschrift f. Pflanzenernährung, Düngung und Bodenkunde, T. A. 32 Bd. H. 3/4. Berlin 1933.
13. Миневъ Димо П., Изучавания върху никои засолени почви въ Пловдивско. София 1934.
14. Букорешлијев Б., Изледоване на соленитѣ почви въ Пловдивско. Софија 1936.
15. Нејгебауер Виктор К., Типови земљишта Скопске равнине, њихова пољопривредна вредност, генеза и мере побољшања (докторска дисертација). Београд 1934.
16. Нејгебауер Виктор К. Др., Педолошке особине несушених ритова у Скопском пољу и проблем њиховог наводњавања. Архив Мин. пољопривреде, св. 4, Београд 1936.
17. Нејгебауер Виктор Др. инж. агр. Неколико података за познавање Струмичког Поља, Агрономски гласник бр. 1. 1935. Београд.
18. Нејгебауер Виктор, инж. агр., Хемиско-педолошка карактеристика земљишта Србије са гледишта њихове деструкције. Гласник Мин пољопривреде бр. 36. Београд, 1931.
19. Цариков Д., Земљишта Битољског и Прилепског Поља. Гласник Мин. Пољопривреде и Вода бр. 22 и 23 Београд, 1928.
20. Цариков Д., О земљишту и економским приликама подручја Скадарског Језера у границама наше државе. Гласник Мин. пољопривреде бр. 31, Београд 1930.
21. Ломејко Сергије И. инж., Метохија I и II. Гласник Мин. пољопривреде, бр. 42 и 44. Београд 1933.
22. Извештај о воденим талозима, водостајима и количинама воде за 1932 г. Министарство грађевина. Хидротехничко одељење.

ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД

I. ЈУЖНА СРБИЈА ОД V ВЕКА ДО КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА

ОД МИОДРАГА А. ПУРКОВИЋА

На освитку средњега века области Јужне Србије биле су у поседу Источног римског царства, или Византије. Линија која је поделила (395 г.) Римско царство на источну и на западну половину ишла је средином наше земље од Которског Залива на Београд. Када су доцније створене српске земље, утицај Запада и Истока осећао се у пуној мери и управо на том подручју се сукобљавао.

Више од сто година Византија је преживљавала тешке дане, у вечитој борби с новим народима, који избијају на позорницу после велике сеобе народа. Из тешких прилика Византију избавља енергични Јустинијан I (527—565), родом из некадање области Дарданије (данас у Јужној Србији). У току V в. прилике у Јужној Србији нису довољно познате. У то доба најзначајније је место Скупи, седиште митрополита (на ушћу Лепенца у Вардар, код данашњег села Злокућана). Из друге половине V в. позната су нам и два скупска епископа — Урзицинус и Јован. Епископска седишта била су још Улпиана (потоњи Липљан) на Косову, Стоби (код Градског) и Хераклеа (Битољ).

Када је страховити земљотрес (518) уништио, поред других места, и Скупи, становништво је подигло град око реке Сераве, где се временом развило средњевековно Скопље. Нова варош *Justiniana Prima* подигнута после те катастрофе, по неким мишљењима, сматра се да је подигнута у близини разрушеног Скупиа. Савремени Јустинијанов историчар, Прокопије, бележи да је то била красна варош, с водоводом, много храмова и дивних дворова, купатила и чесама. Године 535 Јустинијан је створио и потпуно самосталну архиепископију под именом *Justiniana Prima*. Архиепископија је имала врло обимне границе. Како је папа протестовао због Јустинијановог самовласног изузимања архиепископије испод папске духовне власти, Јустинијан је попустио и потчинио архиепископију папи. Тако су области Јужне Србије у политичком погледу потпадале под Цариград, а у духовном погледу под Рим.

Те области изузете су испод папске власти тек 732 г. за време цара Лава III Сирског.

После смрти цара Јустинијана I, Византија је ушла у фазу тешких криза. Време слабих владара и анархије осећало се у пуној мери. После озбиљне војничке побуне у дунавским легионима за цара био је извикан подофицир Фока, али је после осам година дошао на престо Ираклије (610—641), који је посрнулу Византију спасао кризе.

У време владе цара Ираклија почело је насељавање Словена на Балканском Полуострву. Тако од почетка VII в. имамо на територији данашње Јужне Србије нове становнике Србе, који потискују стари грчки и романски живаљ. Широм Балканског Полуострва било је пустоши и рушевина. Многа су места страдала, а становништво је, у општој забуни и страху, напуштало своја огњишта и тражило уточишта по тешко приступачним крајевима, док је један део дочекао нове досељенике, измешао се с њима и постепено добио словенско обележје. Тако од VII в. почиње да струји нов живот, с племенском организацијом, посебним верским схватањем и другим правним поретком. Дотадање правне институције и административно уређење престали су да важе, а многобожачка и празноверна верска схватања зауставила су за извесно време отиочето ширење и учвршћивање хришћанског учења. У том тренутку судариле су се две културе и два света потпуно различита. Словени су донели старо демократско уређење, ратоборност свежег и неистрошеног организма и жељу за лепшим и угоднијим животом. Њихов дух још није био оплемењен, њихова широка душа још није била озарена лепотама уметности и књижевности. А Византија је имала већ за собом стару и велику традицију. Она је била директни наследник некада силног Римског царства, које је имало своје правне институције, социјалан и економски поредак, — своја падања и дизања. Сукоб је неизбежан. Али факат је да увек и свуда лепо, узвишено, добро и племенито побеђује. Тако се десило да је и Византија својом културом извршила велики утицај на српски народ у сваком погледу. С разлогом истиче проф. Ст. Станојевић (*Византија и Срби* I, 1903, III) тај утицај речима: »Цео политички и културни живот српског народа све до доласка Турака толико је уткан у византиску историју и прожет византиским утицајима, да византиско-српски односи у првих десет векова српске историје чине језгро историје српског народа«.

Прво време боравка Срба на новим територијама јесте доба сналажења, аклиматизирања и борбе да се одрже нове области и да се створи сигуран и слободан живот. Епоху у најранијим данима српског боравка у новим крајевима свакако отвара покрштавање Срба и ширење хришћанства. У новој средини, под утицајем суседа, који су давно већ били раскрстили са старим верским схватањима, Словени су били упућени да приме ново религиско учење. За Византинце су Словени, не само у тај мах него и дуго после тога, били и остали варвари. Још у XIV в. забележио је један ви-

зантиски историчар своју радост овим речима: »Доиста срећан је онај који се роди као Јелин, а не као варварин«, мислећи при том на Србе. Али хришћанско учење не познаје разлику. Оно се брине за спас душе и истражује путеве како је најлакше и најбоље познати Бога и приближити му се. Једно покрштавање извршено је негде у другој половини VII и првој половини VIII в. По други пут покрштени су Срби у време византиског цара Василија I (око 879 г.) Стога се о извесном хришћанском и црквеном животу међу Србима може говорити тек од краја IX в., ма да ни после тога нова вера није ухватила свуда јаког корена, јер су још добар део посла имали да сврше Немања и особито његов син Сава.

Сл. 1. — Цар Јустинијан са пратњом, — мозаик у цркви *San Vitale* у Равени.

Јаче је почело хришћанство да се шири тек кад су црквене књиге преведене на говорни језик и тако служба постала разумљива. Тај замашан рад почиње од времена Ћирила и Методија, који су припремили терен за словенско богослужење. Али прави носиоци црквено-књижевног рада међу Словенима на Балканском Полуострву били су ученици Ћирила и Методија, потоњи светитељи, Климент и Наум. Средиште Климентовог рада биле су охридска и кичевска област, одакле се рад проширио и даље на север. Климент је постао епископ охридски. Његовим доласком у Охрид ударени су

први основи словенске писмености и он је био први епископ који је служио службу на народном језику.

Упоредо са ширењем хришћанства, почиње и стварање монашког живота и подизање богомоља. Сам Климент подигао је у Охриду манастир и то је први наш манастир. Из Климентовог времена позната нам је још једна црква у Охриду и још један манастир који је такође он подигао. Наум је подигао манастир на јужној обали Охридског Језера. Тако је почетком X в. отпочело стварање монаштва и подизање манастира. Занимљиво је да је у околини Охрида почео монашки живот скоро пун век пре него у Светој Гори Атонској. Нешто касније Јужна Србија добила је и своје испоснике и доцније светитеље: Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског (или Сарандапорског).

Живот српског народа у првим вековима после доласка није много познат. Једва избијамо на мало светлији пропланак владавине Часлава Клонимировића. Он је дигао (931) устанак у намери да ослободи српске земље, које је био освојио бугарски цар Симеон. Рашка је непосредно пред тај устанак претрпела тешке дане. Она је била сасвим запустела и становништво се разбегло по планинама. Кружиле су чудне приче: како у Рашкој живи једва педесет људи. Ово је неоспорно претерано, али је несумњиво да је пустош била заиста велика. За непуне три деценије Часлав је успео да створи јачу и већу државу но што је имао и један од његових претходника. Он је окупио српска племена, поучена већ болним искуством шта значи туђе господарство. »Са Часлављем стога, каже проф. г. Ћоровић *(Историја Југославије,* 58) »избија код Срба прави носилац централне власти. Као такав он и први врши стварно уједињење српских племена, окупљајући их сва под једним, српским, именом.«

После Часлављеве смрти (960) држава је почела да слаби. Византиски цар Јован Цимиск покорио је Рашку, али су се после његове смрти (976) јавили бунтовнички покрети међу покореним народима. Један од тих покрета био је нарочито велики, добро и успешно вођен и убрзо завршен неповољно по Византију. Тај покрет избио је међу југозападним Србима — Брсјацима, на чијем су челу били синови брсјачког кнеза Николе: Давид, Мојсије, Арон и Самуило, а центар покрета био је крај око Преспанског Језера. Давид и Мојсије погинули су у борбама, а Арон је убијен по Самуиловој наредби.

Самуило је продужио велику борбу са Византијом. У неколико успешних ратних похода, Самуило је учврстио своје положаје, освојио многе територије и створио велику и снажну државу. У Охриду је Самуило створио своју престоницу која је постала и седиште његове патријаршије. Тако Охрид постаје седиште целокупног политичког и духовног живота.

У први мах Самуило је освојио Маћедонију и скоро целу Бугарску, онда се упутио на Рашку, Зету и Босну, а на југу освојио је Епир и Драч. Његова лична способност и смелост на једној, слаб

отпор Византије на другој страни, учинили су да је Самуилова држава добила јако раширене границе од Солуна до Срема и од Јадранског до Црног Мора. Та је држава обухватала све српске земље и у њој је било на окупу, као никад пре тога, највише јужнословенских племена. Али Самуилова држава није била дуготрајна тековина. По неком чудном закону, све те брзо извојеване тековине и нагла избијања у први ред, нису дуга века. И сувише брзо наступа осека. У нашој историји најречитије сведоче о томе нестанак Самуилових тековина и нагла пропаст Душанових успеха.

Сл. 2. — Св. Климент. — Фреска на западном зиду олтара у манастиру св. Димитрија у Сушици — Марковом манастиру.

У отсудном боју код Беласице (29 јула 1014), Самуилова војска била је тешко поражена. Петнаест хиљада Самуилових војника допало је ропства. По страшној и језивој заповести византиског цара Василија II заробљеницима су имале да се поваде очи, само сваком стотом да се остави по једно око, да би водио своје несрећне другове господару. Самуило је добио због тога срчани напад и умро још исте године. Византинцима је давао још нешто отпора Самуилов синовац, али је и он убрзо код Драча, не зна се како, умро. Тако је Византија успела да лако освоји Самуилово царство (1018).

Од Самуилове државе остала је само независна охридска црква. На место патријаршије, Василије II створио је архиепископију, која је имала врло пространу јурисдикцију — од Верија и Српчишта на југу, па до Срема на северу и од Раса и Призрена на западу до Видина, Софије и Струмице на истоку. Под духовну власт Охридске архиепископије дошао је и део Јужне Србије, са епархијама: скопском, битољском, морозвиждском, липљанском, призренском и рашком. Црква је носила, наравно, чисто грчко обележје.

После смрти цара Василија II (1025) Византија је ушла поново у фазу кризе. Честе промене на престолу указивале су на несређеност и слабост. Међу становницима Јужне Србије још су остали у сећању некадањи драги успеси и тужни порази. Немирна духа, Брсјаци су и овога пута организовали устанички покрет, који је избио у Повардарју 1040—41 г. На челу устаника био је Петар Дељан, који се издавао за унука цара Самуила. Сећање на Самуила брзо је окупило бунтовнике око онога који се издавао за Самуиловог потомка. Али је, због нетактичности, устанак брзо савладан. Три деценије доцније, у Јужној Србији дигнут је поново устанак (1073), коме је на челу био Ђорђе Војтех. Устаницима је послао помоћ и зетски краљ Михаило, са својим сином Бодином и војсковођом Петрилом. У Призрену су побуњеници извикали Бодина за цара. У почетку су побуњеници имали лепог успеха, код Скопља су чак потукли једну византиску војску, па је Бодин пошао према Нишу, док је Петрило отишао на југ и освојио Охрид и Девол, али је био потучен под Костуром, те је његова акција била доведена у питање. Кад је Бодин сазнао шта се десило на југу, похитао је у помоћ, али је и он био потучен код Пауна на Косову Пољу. Тако су оба устанка за ослобођење, која су букнула баш у Јужној Србији, завршена несрећно. Остаје факат да се показала тежња за збацивањем туђег јарма и слободним животом ван оквира византиских граница.

ШИРЕЊЕ РАШКЕ ПРЕМА ЈУГУ

Са више појединости може се говорити тек од времена великог жупана Стевана Немање. На основу Немањиног политичког рада, може се закључити да је то био човек од акције и врло способан, вешт дипломата који је могао и знао да лавира и стрпљиво да чека догађаје. Он је у почетку био у врло пријатељским односима с византиским царем Манојлом. Негде 1167—68 настала је нова фаза у српско-византиским односима. Из тог времена познат је један устанак и византиски војни поход. Византинци су том приликом заробили и српског владара, не зна се по имену кога, и повели га собом. Могуће је да је то био Немања, јер се зна да је цар Манојло у својој офанзиви према Србима имао толико успеха, да је Немања морао да се повуче у планине, јављајући цару да је готов да се покори. Као тешки грешник, који је заборавио на дужне обзире према царској милости, Немања је гологлав, бос, с конопцем

око врата, дошао смерно пред Манојла, пао ничице пред цара, просећи милост. Солунски архиепископ Јевстатије, који је лично гледао Немању, дивио се високој и лепој фигури српског великог жупана, како краси царски триумф у Цариграду, изложен поругама светине.

После тога Немања је остао у најкоректнијим односима с Византијом, лојалан вазал, који је чак и војском помагао византиске операције у Малој Азији. За то време Немања је сређивао унутрашње прилике. У земљи је била ухватила маха јерес, позната под именом богомилска, коју доцнији српски извори називају бабунском. Богомила је у нашим крајевима било још од времена

Сл. 3. — Немања, као монах Симеон, на једном стубу манастира св. Николе у Псачи. Живопис рађен 1366—1367.

цара Самуила, који је према њима био врло толерантан. Једно старо српско житије бележи да је јерес ухватила корена и међу властелом. Немања је поступио врло енергично. Наредио је да се све јеретичке књиге спале, да се учитељу јереси отсече језик а он протера, многима је имање конфисковано и они протерани. Ништећи јеретички покрет, Немања је истовремено учвршћивао православље и тиме започео велики посао, коме је дао дефинитивну форму тек његов син Сава. Сâм Немања подигао је више манастира, међу њима и Ђурђеве Стубове код Новог Пазара, »код Де-

жева, старијех дворова«, како је у народној песми речено. Рас постаје престоница Немањина. То је прва престоница Немањића.

Када је умро цар Манојло (1180), Византија је поново запала у тешке прилике. Немања је видео да је сада дошао његов час, а прилике су биле повољније но икада. Личност случајно изабраног цара Исака Анђела није уливала много ауторитета. Споља су почели офанзиву и Мађари и Нормани и Селџуци. Два брата, Теодор и Асан, дигоше устанак и створише тзв. Друго бугарско царство. Најзад, немачки цар Фридрих Барбароса кренуо је на крсташки рат. На Фридриховом пролазу кроз Србију, Срби су му нудили савез против Византије, али га је он одбио, везан пријатељским уговором за пролаз кроз византиске области. На путу кроз византиске земље Фридрихова је војска често страдала од византиских напада. Фридрих се сетио Немањиних обећања и потражио његов савез. Немања је, међутим, независно од Фридриха, отпочео офанзиву према Византији. Освојио је Софију (тадањи Средец), Перник, Земен и Стоб, а према југозападу: Велбужд, Скопље и Призрен, те се спустио на југ до Кичева, Овчег Поља и Пијанца. Ако изузмемо кичевску област и град Велес на југу и Злетово и Пијанац на југоистоку, Немања је имао у руци тачно оне области, које су скоро сто година доцније тек придружене Србији под Милутином. У том се сазнало да су се крсташи измирили с Византинцима. Византија је сад имала да пречисти рачуне с вечито бунтовним и агресивним Србима, који су јасно показали своју тежњу да од северних византиских области створе јужне српске. У сукобу на Морави Немања је био тучен. Његов пораз није био бедан као онај пре двадесет година. Склопљени мир вратио је српску границу на линију северно од Призрена, остављајући на српској територији: Пећ, тада звани крај Хвосно, цело Косово, са Липљаном и Приштином.

Владавина Немањиног сина Стевана, потоњег првог крунисаног српског краља, није донела нарочите новине у територијалном погледу. Сасвим је сигурно да је 1220 Призрен био у његовим рукама. Стеванова акција ишла је и мало дубље на југ, па је извесно време и Скопље било у његовој власти, како се то види из недавно објављених допуна Милутинове повеље манастиру св. Ђорђа Горга на Серави код Скопља.

Од много већег значаја биле су промене које су настале у то време у Византији. Тамо је било зло стање. У међусобним размирицама, потражена је помоћ са стране. Крсташи, који су се спремали да ослободе Христов гроб и света места, радо понудише готовост да уђу у борбу, само ако им се добро плати. Они извојеваше престо претенденту Исаку Анђелу, али су тражили да им се зато плати. Кад није могло да се одговори обавезама, крсташи освојише Цариград за свој рачун (1204) и створише Латинско цариградско царство. Стара Византија раскомадана је на три државе: никејску, епирску и трапезунтску. У том комадању Византије јавио се за свој део и бугарски цар Калојан, који је заузео Скопље и оно је било под бугарском влашћу негде до 1215 г., када га осво-

јише Епирци. Један део територија Јужне Србије заузели су Латини. Тако су поседи у Јужној Србији у тај мах врло испреплетани.

Али време владавине Стевана Првовенчаног има највише културног значаја. То је управо доба када Србија почиње да се изграђује, да јој се ударају темељи и да се учвршћује православље. Та заслуга припада Стевановом брату, некадањем светогорском монаху, Сави. Сава је био од свих Немањића најспособнији, најталентованији и највећи и најбољи организатор. Савине тековине надживеле су не само династију Немањића, него и турску управу. Он

Сл. 4. — Св. Сава. — Фреска у манастиру св. Никите код села Чучера, рађена око 1318.

је оставио трајну организацију цркве, која је била на сигурној националној подлози.

Сава је био више практичан политичар и организатор, него што се губио у неким теолошким расматрањима. У младићком заносу, када машта јаче ради, млади кнежевић Растко напустио је световни живот и зажудио да оде у монахе. Само неку годину доцније, млади монах Сава заузима се најсавесније да се подигне у Светој Гори српски манастир Хиландар. Врло рано Сава осећа вредност једног српског манастира на Атону. У време сукоба између његова два брата Стевана и Вукана, Сава води прву реч, до-

носи моштн очеве и мири завађену браћу. Још у Светој Гори, Сава је објавио да Немањино тело точи миро и створио од њега светитеља. Династији Немањића, схватао је Сава, треба створити култ у народу. И Сава је тај култ врло рано почео да негује. Сава је скоро три деценије улазио у све сложене проблеме државне политике. Он улази у преговоре с мађарским краљем, са одметником Стрезом, врши дипломатске мисије и његов политички рад баца у дубоку сенку брата Стевана.

Највећа заслуга Савина лежи у стварању самосталне српске архиепископије. То је његово дело. Сави је пошло за руком да се српска црква ослободи духовне власти Охридске архиепископије и да постане независна, с правом да бира сама архиепископа. Од тада грчки утицај на српску цркву и народ у њеном оквиру престаје. Црква добија национално обележје. Поред идеје култа Немањића, национална идеја је друга важна линија Савиног делања. Добивши архиепископију, којој је он био на челу, Сава је одмах приступио организацији. Он је створио нове епископије, постављајући их, углавном, на периферији државе. Оне су имале да буду привлачне жиже народне православне цркве. Са севера имале су да бране од католичанства, са запада и југозапада и од католика и од богомила. Затим је Сава почео да спроводи организацију нижег свештенства, настојавао да се подижу богомоље, сâм ишао и поучавао народ православљу. Православље је трећа основна линија Савинога рада.

Када је почео организацију, Сава је затекао у Србији стару рашку епископију, под јурисдикцијом Охридске архиепископије. На југу била је призренска епископија. Не зна се данас како је Сава поступио са рашким епископом. За призренског се зна да га је збацио с положаја, пошто је био Грк, и поставио свог човека. Сем те две старе и већ затечене епископије, Сава је на подручју Јужне Србије створио још две епископије — хвостанску и будимаљску. Доцније, територијалним увећањем, на југу су створене нове епископије и, од времена стварања патријаршије, и митрополије. Већ из тог времена имамо прве потпуније вести о економској и социјалној организацији старе српске државе. Основна повеља манастира Жиче указује већ на организацију манастирских властелинстава. За жаљење је што очувани подаци данас дају више појединости о организацији манастирских властелинстава, него властеоских, али нам и они чине драгоцене прилоге за проучавање уређења Србије у средњем веку. Већ је манастир Жича имао извесне поседе на територији Јужне Србије у крају који се у средњем веку звао Хвосно (данас околина Пећи). Манастири су имали у свом поседу: села, засеоке, воденице, рибњаке, пчелањике, пашњаке, планине, винограде, разну крупну и ситну стоку и уз то радну снагу, која је обрађивала манастирску земљу и напасала манастирску стоку. Сељаци који су били обавезни на давање разних дажбина и работа, били су, ако су припадали манастиру, ослобођени свих работа и дажбина према владару и имали искључиво обавезе према манастиру. То ослобађање манастира и уживање привилегија

звало се имунитет. Нико, према томе, није имао права у манастирском властелинству, сем манастира. У прво време манастири нису толико богати, али кад се Србија оснажила, поједини манастири добијају велика имања, на којима се води економија великог стила. Широм Јужне Србије манастири су од времена краља Милутина добијали имања. Ту су била већа властелинства: св. Ђорђа Горга, Дечанско и св. Арханђела код Призрена. Велико је властелинство било и манастира Леснова у старом Злетову (код Кратова). Хиландар је имао такође врло много добара.

Сл. 5. — Краљ Урош, — детаљ из велике композиције »Смрт краљице Ане« (Дандолове), у Сопоћанима. Краљ Урош обучен је у бело, у знак жалости за мајком.

За време наследника Стевана Првовенчаног, Уроша, понова се осећа у српској спољној политици тежња за ширењем на југ. У једном залету краљ Урош пустио се врло дубоко на југ, — чак до Прилепа. Он је изишао скоро на данашњу нашу границу на југу. Пре њега нико још није имао кичевску област, Велес и Прилеп, а после њега први је тек Душан прешао ту јужну границу. Ови ослободилачки успеси краља Уроша били су условљени поли-

тичким приликама. Никејско грчко царство успело је (1258) да потисне Бугаре из Македоније и да доведе своју границу директно на српску. Епирски деспотат, међутим сматрао је да треба парирати ове успехе, те деспот Михаило образова шири савез, коме се придружио и краљ Урош. Пред јачом савезничком акцијом, никејски Грци се повукоше чак до Прилепа, где их Срби потукоше. Ово српско проширење на југ није било дуга века. Нови никејски цар Михаило Палеолог брзо је повратио крајеве које су Срби били освојили. Једне јулске ноћи 1261 Никејци освојише Цариград и срушише Латинско царство. Византија је сад поново била обновљена.

Један византиски војсковођа и историчар, Георгије Акрополит, главни заповедник никејске војске у офанзиви против савезника 1258 г., пише управо о становницима Јужне Србије како се »лако подвргавају свима господарима.« Да ли је то тачно, то ми данас не можемо да утврдимо. Туђ јарам, зна се, није лак. Али факат је да је баш ова територија имала тешку и жалосну судбину, особито у првој половини XIII в. Ти крајеви падају у руке час Византинцима, час Бугарима и читаво време предмет су завојевачких прохтева. Нема сумње, у питању је Вардарска долина, чији су значај правилно процењивали и људи XIII в. Становници су живели у вечитој несигурности данашњице и неизвесности сутрашњице. У таквим тренуцима људи постају збуњени и забринути. Зато се томе византиском писцу учинило да се они лако подвргавају свакој власти. Можда он није могао да схвати колико је силна жеља за сређеним приликама и душевним спокојством, да се таворе дани драгога Бога извесним одређеним путем, па ма како то био тежак пут. Људи се ипак, коначно мире са судбином.

Живља српска акција на југу осетила се тек од доласка на престо краља Милутина (1282—1321). Милутин спада несумњиво међу најспособније владаре старе српске државе. Амбициозан, без много сентименталности и скрупула, безобзиран, Милутин је ушао с пуно самопоуздања и воље у решавање политичких питања, вођен ослободилачким тежњама. Његова предузимљивост и енергичност пада у очи и избија на први план у онаквој мери као код прадеде му Немање. И пре Милутина српски владари су излазили из оквира својих граница. Али од Немање до Милутина то су били војнички излети, после којих се враћа, као што се река, кад се стиша бујица, враћа у своје корито. Милутин успева да задржи све своје тековине и да их преда своме наследнику. Права Милутинова вредност не лежи у његовим ослободилачким успесима, него у способности и снази да задржи нове територије дефинитивно у саставу српске државе.

Како су Анжујци били већ од дужег времена у непријатељству с Византијом, Србија је стала на њихову страну. Срби су отпочели офанзиву и освојили су Скопље, Горњи и Доњи Полог, кичевску област, Овче Поље, Злетово и Пијанац. У току српских освајања избило је тзв. Сицилијанско вечерње (31 марта 1282),

устанак противу Француза на Сицилији, у коме су Французи страдали. То је пољуљало положај и Карла I Анжујског и његових савезника. Уз то, византиски цар Михаило почео је да ради на окупљању снага и добио је татарску помоћ. Спремао се да лично пође на Србе, али није доживео да поведе војску у бој. Он је изненада умро (децембра 1282), те је војску повео његов наследник Андроник. Војска је дошла до Липљана и Призрена на Косову, али су византиски помагачи Татари страховито страдали у јако надошлом Дриму. Њиховог старешину Црноглава Срби су ухватили, отсекли

Сл. 6. — Краљ Милутин — фреска из Ариља, живописана око 1294—1295 године.

му главу и на копљу донели своме господару. Срби наставише ратовање, продреше дубоко у византиске земље, освојивши Сер и Крстопољ, и дођоше до Свете Горе Атонске.

Ратовање није било завршено миром. Стога је остало још увек отворено питање: хоће ли Срби и даље ићи у својим освајањима. Уз то, у Малој Азији ствари су стајале врло рђаво по Византију. Требало је обезбедити се са српске стране и од српског краља не стварати непријатеља, кад се већ не може створити при-

јатељ. Затим, Византија је те области већ изгубила. Зато су отпочели преговори, који су показали да могу довести до резултата. Византија је признала Милутину све области које је од ње освојио. Склопљени мир потврђен је још и брачном везом старога краља Милутина са шестогодишњом византиском принцезом Симонидом, ћерком Андроника II Палеолога (1299). Овај неприличан брак најочитије указује на тежак положај Византије.

За време Милутиновог сина и наследника јужна српска граница није се много променила. Под Стеваном Дечанским Србија је добила крај око Штипа и изишла је на познати и у средњем веку често помињани град Просек на Вардару. Али је за владе Стевана Дечанског, после српске победе над Бугарима на Велбужду (1330), решено у потпуности питање господарства над Вардарском долином у српску корист. Ту је припремљено земљиште рада и отворен пут даљим Душановим напорима на изграђивању снажније и веће државе.

Врхунац достиже Србија за време краља и цара Стевана Душана. Душанова личност, ма колико да му се приписује империјализам, прецењивање себе и своје земље, недовољна гипкост и устезање у компромисима, — та његова личност импонује. Тај се утисак добија чак и онда кад човек хоће да буде обазрив у оцењивању праве вредности и кад суд доноси са пуно резерве. Било му је нешто више од двадесет година кад је први пут ушао у бој. Један савременик пише да се млади краљ прославио у бојуна Велбужду. И од тада, на пуних двадесет и пет година, Душан проводи дане на бојним пољима, под војничким шаторима, од Дунава на северу, до Акарнаније и Етолије на југу. Туче Византинце, Мађаре, продире у Босну, хвата се у коштац с Турцима, води преговоре с папом, проводи дане под тешком клетвом цариградског патријарха, доноси Законик, којим правно уређује земљу. Биланс његовог рада доиста је велики и сав испуњен резултатима. Четврт века борбе и рада, напрезања и растрзања, довољни су да сагоре и највећу енергију, да скрше сваку снагу и да се клоне као биљка поливена врелом водом. Душан оставља своме сину државу управо двоструко већу но што је добио од свог оца. А за такве подухвате није довољно имати само среће, искористити прилике, него имати и способности за уочавање и енергије да се планови и жеље спроведу у дело. А Душан је тога имао и одвише. У његовом огромном телу, које је задивљавало савременике, лежала је исто тако снажна и силна енергија. И, изнад свега, Душан је имао амбиције. Од рашког краљевства Душан је створио царство Срба и Грка. Сава је био сав срећан кад је извојевао слободну и самосталну архиепископију. Душан је ту архиепископију попео на степен патријаршије. Душан као да је осећао да његовом делу недостају традиције, и то традиције у којима је живела половина његове државе више од хиљаду година. Великом делу требало је дати и велико име. Завидне успехе може да крунише само царска круна, да и његов и околни народи виде да се у земљи десиле крупне промене, које су високо уздигле име и личност творца. Душан је ушао

у византиске области да настави дело старијих царева. Најзад, или пре свега, Душан даје јединствено законодавство за читаву своју земљу. Он регулише и формулише правни живот и указује како се има живети и којим се путем има ићи. Тип правних институција није оригиналан Душанов, него је рађен по обрасцу са стране. У толико боље. Искуства и практична примена дали су сигурнију подлогу слову закона. То не умањује нимало значај законодавства. Закон не мора да буде оригиналан. Он је зато да покаже да

Сл. 7. — Краљица Симонида, — фреска у манастиру Грачаници. Данас су на фресци ископане њене очи. То је та слика пред којом је песник г. Ракић певао: »Ископаше ти очи, лепа слико...«

постоји правна држава. Радо се у историографији истиче како је Душан у својој држави имао врло много хетерогеног елемента, различите културе и различитих схватања и погледа. И то је тачно. Законодавство је, ја то узимам само као претпоставку, имало постепено да нивелише све то и пред вољом законодавца имало је да се уђе у нов систем правног живота, који је био једнак за све, без обзира на народност. Уз то, Душан је у низу чланака расматрао питање православне вере. То је имала да буде државна вера, иако

је Душан, то је у нашој историографији истакнуто, био врло толерантан према католицима. Јединствен закон и једна вера имали су да буду стубови који би држали целокупну државну организацију са свим оним чудним етничким шаренилом које је најизразитије управо у Душаново време. Душан је знао врло добро како је састављена његова држава и знао је, исто тако, колико ту има неизбежних културних судара. Посматран с те стране, освајач Душан испољава се и као политичар и организатор, сигурно у већој мери него што се то обично мисли и пише.

Данас је јасно да је узрок Душановим успесима и освајањима у трулом стању Византије. Колико је тешких криза преживела Византија и споља и унутра од Аркадија до Јована V Палеолога! Тешко их је заиста избројати. Византија је малаксала сасвим, немилосрдно исцрпена током хиљаду година. Сваки час су биле побуне, борбе око престола, збацивања владара, дизања на престо опскурних лица, која — и кад би веровала у чуда — не би веровала да ће икада постати то. Бог зна колико је пута Византија била тешко тучена у ратовима, или су је бар одбране стајале тешких жртава! Нападали су је Хуни, Авари, Словени, Персијанци, Арапи, Нормани, Турци, Срби, Бугари. У један мах остали су без вековне своје престонице Цариграда више од пола века. Чудна је и тешка судбина била Византије. И када је Душан избио на политичку позорницу, у бујној младој снази, понет славом и амбицијом, Византија је опет пливала у раздору, погађајући се ко има права на престо.

Узрок брзе пропасти Душановог дела био је у неспособности његовог наследника. Душан је оставио своме сину и сувише велики терет, под којим је син посртао. Он није имао оне способности, оне енергије, и, што је најважније, оног ауторитета, чега је све Душан имао на претек. Затим, Душан је само кратко време држао земљу коју је створио. Нестанком његове личности, пробудио се стари дух освојених народа. Проф. г. Ћоровић лепо уочава тај моменат: »У освојеним областима су остала још свежа и свесна сећања и осећања за стару припадност и оне су биле покорне само дотле, док су веровале да би сваки покушај трзања у крви био угушен«.

Душанова непријатељства према Византији отпочињу 1334 г. Тада је дошао на Душанов двор византиски одметник Сиргијан, истакнута личност и војсковођа лепога имена. Њему се у Византији приписивало да је уплетен у заверу против цара и он је потражио уточишта код српског краља. Ту је наговорио Душана да крене на Византију и Срби лако заузеше Охрид, Струмицу и Костур. Сам Душан стигао је са Сиргијаном под Солун, где је византиски пребег Сиргијан био смртно рањен. Његовом смрћу прекинута су непријатељства и склопљен је мир по коме је Србима остао сигурно Прилеп и Струмица. Из идуће (1335) г. познате су Душанове повеље манастиру Трескавцу код Прилепа, по чему изгледа да је Прилеп имао у својој власти. После тога неко време српско-византиски односи били су коректни. Чак су се (1336) Душан и византиски цар Андроник састали једном у Радовишту и

расматрали актуелна питања. Ни одметништво ћесара Хреље, који је са три града пришао Византинцима, није помутило добре односе.

Смрћу цара Андроника III Палеолога, Византија је била увучена у тежак грађански рат. Малолетни Андроников син Јован V владао је под регентством Јована Кантакузина. Кантакузин је био угледна личност своја доба и имао је извесне несумњиве заслуге. Стога је његов избор за регента био сасвим оправдан. Али, као што то често бива, јавили су се противници. Душан је био вољан

Сл. 8. — Душан као млади краљ. Детаљ из велике фреске »Лоза Немањића« у Пећи, рађена око 1330. Такав је Душан изгледао у време битке на Велбужду.

у један мах да уђе у вртлог догађаја, те дође под Солун, али га адмирал Гавалас склони да остане на миру. Незадовољници у Цариграду успели су да ускрате Кантакузину сва права, имање му конфисковаше и њему је остало: или да прими створено решење или да уђе у борбу. Он се одлучио за ово друго. Прогласивши се за цара, крене на Солун, али без резултата. Онда Кантакузин потражи ослонца ван земље, те се упути Србима. У Велесу затражио је пријатељско посредништво српског великог војводе Оливера, да се састане с Душаном. Душан је управо у тај мах пратио своју

жену на путу за Бугарску. Извештен о Кантакузиновом доласку, и његовој жељи да се састану, Душан прекине пут и заједно с краљицом дође у Приштину. У Приштини се они састадоше и отпочеше дуге преговоре. Сам Кантакузин у својим мемоарима живо описује тај састанак и разговор. Краљ је према њему био врло пажљив и указивао му је сваку угодност, давао му је више и украшеније седиште и у ходу увек први корак. Али оно што је од особитог интереса, то је Кантакузиново причање о улози краљице Јелене, која се нарочито истакла у току тих преговора. На сабору великаша краљица је одржала велики говор и изнела своја схватања како треба поступити. Први и последњи пут у српској историји избија с таквом улогом једна жена. Кантакузин каже да је Јелена одржала говор који је све задивио, тако да је одлука приштинског сабора од јула 1342 у ствари дело краљице Јелене.

Ратовање савезника није показало оне резултате који би се очекивали. Кантакузинова опсада Сера није уродила плодом. Воден је Душан освојио новцем, а не силом. Струмицу и Мелник Душан је добио од ћесара Хреље, некада свог одметника, који се покајнички вратио натраг. На, ипак, Византија је с пуно готовости нудила Душану крајеве стечене његовим освајањима, само да би им издао Кантакузина. Душан се, међутим, није за тим повео и остао је до краја исправан савезник и човек од речи, који је хтео и умео да цени дато гостопримство, иако би за Кантакузина могао да добије лепе и веће личне користи. Душан и Кантакузин заједнички пођоше с пролећа 1343 под Сер, који се упорно бранио.

Односи, некада врло срдачни, између Кантакузина и Душана почели су да хладне. Обојица нису нашли једно у другом оно што су хтели, или што су мислили да ће наћи. Кантакузин се чак није понео нимало витешки. Измамио је на превару српску најамничку гарду и кренуо с њом на град Бер, где га грађани дочекаше одушевљено. Залуд га је Душан позивао на поновне преговоре. Кантакузин се упустио у друге планове, у опасну и судбоносну игру, фаталну по својим доцнијим последицама за читаво Балканско Полуострво. Кантакузин се обратио на Турке и тако их довео у ближи додир с народима на Балкану. Турци су имали прилике да познају снагу и отпорност тих народа и да виде како интриге и грозне сплетке и ситни моментани интереси разривају органи-
зам. »Кад се из даљине у којој се ми налазимо«, наводим речи Стојана Новаковића *(Срби и Турци XIV и XV века* Београд, 1893, 111—112)« погледа на време и рад, што су претходили коначноме насељењу Турака у Европи, са чуђењем се мора опазити, да су срца и мисли ондашњих људи предузимали ситнији интереси и планови; да су се сви владаоци и великаши Балканскога Полуострва заносили за тренутним интересима и добитцима, да право зло не беше нико спазио и уочио како би требало.«

Први сукоб Срба и Турака на европском земљишту био је код Стефанијане, недалеко на североистоку од Солуна. Српска војска, под вођством војводе Прељуба, страдала је због нетактичности,

јер су тешки оклопници били одјахали коње. По Кантакузиновој жељи, Турци су свршили обрачуне и с војводом Момчилом, који се јуначки борио пред градом Перитерионом. Дакле, у првим сукобима с Турцима, Срби су били потучени. Али су, зато, у свом надирању ка југу Срби показивали све боље резултате. Спустили су се чак до Костура и Бера. Тврди Сер, кога је Душан у неколико махова с највећом упорношћу опседао, паде најзад у октобру 1345 г. Падоше и Драма и Филипи и на морској обали Хрисопољ. Пут од

Сл. 9. — Царица Јелена. Фреска у манастиру Леснову, рађена око 1347 г.

Солуна за Цариград био је у Душановим рукама. Он је већ био на домаку Солуна и опседао га је са три стране, остављајући Византији прилаз Солуну само с Егејског Мора. Душан је особито био поносан освајањем Сера. Он је одмах издао повељу манастиру св. Јована Крститеља на Меникеју, близу Сера, на којој се гордо потписао као краљ »Србије и Романије«. У једном писму млетачком дужду (од 15 октобра 1345) Душан се потписао као »господар скоро целог царства Романије«. Понет силним успесима, који су били као из бајке, Душан је постао свестан да значи нешто у политици на Балкану и да он треба да наследи старо и истро-

шено царство на Босфору. У његовим је рукама огроман део Византије, скоро цео, како је он изрично напоменуо. Био је још млад. У тридесет и седмој човеку је живот још увек испред њега, а не иза њега. Ту велику државу он има и коме да остави. Од пре осам година он има сина, који би могао да прихвати његове тековине. Он није тада видео како то дете пада под теретом огромног очевог дара и како тешко притиска царска круна младићку главу сина. Рођен после петогодишњег брака родитеља, тако непосредно, да је врло симптоматично, после озбиљне Душанове намере да кида са својом женом и да се жени једном младом Немицом, тај жељно ишчекивани син Урош није имао очеве енергије, издржљивости и способности. Не само очеве. Нико од Немањића није имао мање енергичности и више учмалости од Уроша. Он чак није ни од мајке понео скоро ништа, а за њу се зна да је имала и способности и енергичности и ауторитета и политичког искуства. Урош је био у буквалном смислу мали син великог оца.

После пада Сера, Душан се одмах прогласио за цара Срба и Грка. Пола године доцније, на Ускрс, 16 априла 1346, Душан се на најсвечанији начин крунисао за цара у Скопљу. Пре тога, Душан је прогласио патријаршију и некадањег свог логотета Јоаникија поставио за првог патријарха. Тај га је патријарх, заједно с бугарским патријархом, охридским архиепископом и светогорским монасима крунисао за цара.

Истовремено створени су, по угледу на Византију, чинови и титуле, дотада страни за Србију. Од тада постоје: деспоти, ћесари, севастократори итд. То је сад највише племство у Србији. Извесне крајеве у пространоме српском царству добијају на управу ти властелини. На крајњем истоку, у Драми, био је ћесар Воихна, отац познате монахиње Јефимије, оне Јефимије која је извезла сувим златом на чистој свили топлу похвалу кнезу Лазару. У Тесалији био је ћесар Прељуб, у Прилепу Вукашин, у Охриду севастократор Бранко Младеновић, у крају око Куманова, староме Жеглигову, севастократор Дејан. Све су то били Срби и можда је по среди Душанова идеја да Србима дâ водећа места. Али тесан додир са старом византиском културом, правним уређењем и традицијама, утицао је да се јако осети у читавом животу властеле на врху грчка боја. Сам дворски церемонијал био је сасвим по византиском типу. Још у време краља Милутина осећа се грчки утицај на српском двору. Савремени Теодор Метохит, који је дуже времена провео у Србији, с пуно поноса бележи како је у Србији све удешено »по ромејском укусу.« Чак истиче да се дворски српски живот успешно надметао са византиским. У време цара Душана тај дворски сјај био је нарочито велики.

У Византији се тек после Душанових успеха освестише. Завађене се стране измирише, Кантакузин уђе у Цариград и склопљен је брак између Кантакузинове кћери и цара Јована V, под условом да Кантакузин буде на власти до царева пунолетства. То је требало да буде неко окупљање снага.

Пред крај 1347 цар Душан посетио је Свету Гору. Сто педесет година раније Немања је дошао на Атон као монах Симеон. У Хиландару је тихо таворио као оронули старац последње дане. Шта је он све пребацио преко главе: борбе с браћом, борбе с Византијом, понижења. Он је био толико бедан пред царем Византије, понижаван пред цариградском уличном светином, жељном дистракција и, најзад, скончао је свој живот далеко у туђини, у месту које је било византиско. Не треба заборавити још да је он пре но што

Сл. 10. — Деспот Јован Оливер, ктитор манастира св. Арханђела у Леснову. Фреска у Леснову, рађена око 1347 г.

је постао монах био само рашки велики жупан. Душан долази у најлепшим годинама младости и снаге, после сјајних успеха, који су задивили свет. Он ступа на мистично и свето тле Свете Горе као победилац и на подручје које је његово. Он долази као свемоћни цар Срба и Грка. И похиташе светогорски монаси да потраже милост новога господара и да им потврди старе повластице. Душан је царски даривао не само немањићки Хиландар, него и друге манастире. Сасвим у реду. Он је пре свега православни цар, који води рачуна о вери. Светогорски монаси били су му на кру-

нисању за цара. Занимљиво је да је Душана свуда по Светој Гори пратила и царица. Јелена је била прва жена која је ступила својом ногом на светогорско земљиште.

Највећи део Душанових освајања био је завршен. Током 1348 Срби су освојили још Тесалију и Епир. Сад је Душан имао могућности да обрати пажњу унутрашњем уређењу. Он је издао (1349) у Скопљу свој чувени Законик, који обухвата: устав, кривично, грађанско и црквено право, као и поступак. Ту је први пут у целини и за све крајеве формулисан правни поредак. Важно је истаћи да су за Скопље везана три најизразитија обележја Душанова рада — црквеног, политичког и правног. У Скопљу је проглашена патријаршија, у Скопљу је крунисан Душан за цара, у Скопљу је дао Законик.

Заузет догађајима у Босни, Душан је оставио слабо заштићену јужну границу. Кантакузину пође за руком да заузме Бер, па крене према Тесалији, али му ту даде снажан отпор Јесар Прељуб. Сазнавши шта се дешава, Душан хитно пође из Дубровника према Солуну. Његово је присуство умањило забуну и уздигло духове. Под самим Солуном састадоше се три цара — два византиска и српски — и отпочеше преговоре. Пале су крупне речи и тешке оптужбе. Кантакузин и Душан имали су збиља да кажу доста један другоме. Трећег дана видело се да се не може пронаћи никакав излаз и да се не може доћи до споразума, те се рат продужио. Срби су брзо повратили изгубљене крајеве. Душан је узео Воден, а војсковођа Хлапен повратио је Бер. Побуњеници и незадовољници, који су пристали уз Кантакузина, страдали су много. Али је истрага показала да српска ствар стоји прилично рђаво и да је грчка агитација отишла далеко, чак до Скопља. То је значило да треба схватити ствари озбиљно и рачунати с непоузданим грчким елементом, који показује да је деструктиван. При првом озбиљнијем сукобу и рушењу државног ауторитета они би дигли главу.

Од како су Турци ушли у круг балканске политике, стање је бивало све горе. Турци су се показали не само као добри војници, дорасли сваком отпору, него и војници који су односили победничке битке. И баш у време првог турског снажења, у Цариграду се прилике опет помутише и плану грађански рат. Кантакузин је збацио цара Јована, а за савладара узе свога сина Матију (1353). Ускоро је (марта 1354) земљотрес уништио Галиполе, у које одмах уђоше Турци. Тако се они настанише на европском земљишту, на коме су до тада само ратовали.

Душан је добро оценио, па чак и лично искусио турску снагу. Стога је он желео благовремено да пресече њихово надирање и да их врати у Азију. У том циљу Душан је отпочео преговоре с папом. Он је желео да га папа именује за врховног војсковођу против Турака, нудећи готовост да призна папу и тражећи да папа пошаље посланство у Србију, ради детаљнијег договора. Не може се сумњати у лојалност Душанових изјава папи и његову тренутну

готовост да сарађује с папом. Душан је хтео да пречисти турско питање и да иде до краја у својим плановима према Византији. Он је у време преговора с папом био анатемисан. Његовог патријарха и њега Цариград не само да није признао, него је и проклео. Њему је онда, по себи се разуме, било свеједно. Он је тражио наслона на онога ко ће га признати. Сигурно је да је у неодређеној ситуацији Душан био готов на сарадњу с папом. Он је у том смислу тражио и гледиште свога патријарха Јоаникија, али је усред преговора патријарх пао тешко болестан и ускоро и умро. На Курији се питање Душанове готовости да призна папу и прими католичанство схватило врло озбиљно и слате су инструкције и обавештења најутицајнијим лицима у Србији.

Сл. 11. — Цар Урош. Фреска у манастиру св. Николе у Псачи, рађена око 1366—1367 г.

У Цариграду је у позну јесен 1354 збачен Кантакузин и отеран у манастир. Он је био тежак грешник за све оно што се последње деценије одиграло у Византији. Он је први увео Турке у вртлог балканских размирица и први зачеци турске снаге у Европи потичу од његових дана.

Док је очекивао развој ситуације и ток преговора с папом, Душан је затегао с Мађарима. Мађари су ушли у рат, у један мах дошли у Београд, али су се, услед здравствено неповољних прилика, повукли натраг. То је јасно показивало да папа неће моћи да заштити Душана од Мађара. Та је офанзива истовремено показала да Душан неће моћи да поведе крсташки рат против Турака, о

коме је сањао и поводом кога је преговарао с папом. Кад је стигло папско посланство Душану, српски цар био је огорчен. Он је посланство дочекао врло хладно и с врло мало коректности. Преварен у плановима, Душан је узео да решава ствар сâм. Петар Тома, вођ папског посланства у Србији, није могао да се споразуме са царем и да испуни мисију. Разочаран и огорчен, он је отишао из Србије у Угарску и тамо је наговарао мађарског краља Лудвига на рат против Срба. Изгледа да на западу још није била јасна сва опасност од Турака и нису се предвиђале последице. Да ли је Душан очекивао мађарски напад не зна се. У децембру 1355 он је био на југу, под градом Бером, неизвесно због чега. Већ 20 децембра те исте 1355 Душан је изненада умро, не зна се поуздано где. Сахрањен је у својој задужбини, манастиру св. Арханђела код Призрена. Њему је било једва 47 година. Био је још у годинама кад се ствара, а умро је оставивши своје дело недовршено. Нестало га је у тренутку кад је био најпотребнији — онда кад је турско питање било врло актуелно и кад унутрашње прилике у његовој нагло изграђеној земљи још нису биле сређене. Да је Душан остао још неку годину жив — ко зна како би изгледала карта Балканског Полуострва, да ли Турцима не би био за навек затворен пут и да ли би се његове тековине онако брзо раскућиле...

После смрти цара Душана налазимо овакву ситуацију: у кумановском крају, старом Жеглигову, био је деспот Дејан, који је изгледа, убрзо за Душаном умро, те су тим крајем владали његови синови Драгаш и Константин Дејановићи. Штип, Злетово, Струмицу, Велес и Тиквеш имао је деспот Јован Оливер, али су убрзо ти Оливерови поседи потпали под Дејановиће. Дејановићи су, према томе, држали југозападни део данашње Јужне Србије — од Куманова до Дојранског Језера. Јужно од Дејановића била је област Оливерова брата Богдана. На крајњем истоку, у Драми, био је ћесар Воихна, после чије је смрти та област припала његовом зету Угљеши. Централни део, између Дрима и Вардара и од Призрена до Охрида, заједно са Скопљем, био је у рукама Вукашина Мрњачевића.

Душанов син и наследник цар Урош значио је политички врло мало. Његову неспособност брзо су осетили сви. Обично се у нашој историографији губи из вида да је Урош бачен у тако велику сенку и због тога што је било много великаша, који су се осилили и излазили с извесним правима. То високо племство отсјај је царства, чији је творац био Душан. Сам Душан пронашао је великаше и дао им је угледне положаје и велика права. Под владавином једног неспособног човека они су лако могли да се осиле више но што је то била Душанова замисао и нарочито више но што би то Душан дозволио. Први сигнал за кидање с централизмом дао је Урошев полустриц Симеон, намесник у Епиру (1356). Он није био много срећне руке. Срби су у њему видели човека грчког порекла, а Грци су му радо истицали српско порекло. Он сâм осећао се више Грком, повукао се у Тесалију, где се потпуно

погрчио и потписивао се Симеон Урош Палеолог, не желећи да истиче уопште своје немањићко порекло. Тако су већ врло рано крајње јужне области биле изгубљене. За Симеоновим примером пођоше Баошићи у Зети, где се три брата Страцимир, Ђурађ и Баоша јављају као самостални господари. Србија је почела да се своди на мању територију.

Прави и најјачи удар за државу било је одметништво Вукашина Мрњачевића, брата деспоте Угљеше. Непознате су појединости како је дошло до оцепљења ових области. Зна се само да се 1366 Вукашин помиње као краљ и да је те године послао у Дубровник своје посланике, заједно с посланицима цара Уроша по

Сл. 12. — Краљ Вукашин. Фреска у манастиру св. Николе у Псачи, рађена око 1366—1367 године.

светодимитарски доходак, данак који су Дубровчани исплаћивали српском владару сваке године о Митровдану. Ближе порекло Мрњачевића још није расветљено. Изгледа да потичу из Херцеговине. Око 1350 срећемо се с њима код Прилепа. Тада се Вукашин помиње као жупан. Није још решено да ли је Вукашин добио краљевску титулу од Уроша, или је он силом присвојио. Могло би се, према неким индицијама, наслућивати да је то изведено мирним путем. У цркви св. Николе у Псачи насликани су цар Урош и краљ Вукашин један поред другог, а живопис је управо из времена кад је Вукашин постао краљ. Затим, познат је новац с нат-

писом краља Вукашина и цара Уроша заједно, што би сведочило о заједничком ковању новца. То одводи на помисао да после прогласа Вукашина за краља није дошло до сукоба, или бар да је Вукашин постао краљ споразумно с Урошем. Али с друге стране, зна се да су се Дубровчани жалили на прилике у Србији, које им много ометају трговину. Вукашин је имао области: скопску, прилепску, полошку, поречку и кичевску. Кад је постао краљ, Вукашин је био поодмакао већ у године. По савременим портретима види се да у изразу старачког лица краља Вукашина има нечег ратоборног, али пакосног и лукавог, што сведочи да се могао и у старим годинама упустити у политичке авантуре.

У општој пометености, када је личност цара Уроша била сасвим утопљена у таласима борбе и лични интереси потискивали општу ствар, избија на политичку позорницу и брат краља Вукашина, деспот Јован Угљеша. Угљеша је био први на удару Турцима. Он се с разлогом бојао њих и најбоље осећао непосредну њихову опасност. Стога је он тражио могућности да се сузбије турска сила. Верујући да ће заједничка опасност најпре и најчвршће здружити, Угљеша је отпочео сарадњу с Византијом. Некадањи непријатељи потражили су се као пријатељи. Стари сукоби и заћевице предале су се забораву. Претходно требало је отклонити препреке. Самовољни Душанов проглас патријаршије и царства наишао је на велико незадовољство у Цариграду и Цариград је анатемисао првог српског патријарха и цара. Под тешком клетвом патријарх и цар су и умрли. Срби су ставом цариградске цркве били збуњени. Политички, истина, Византија није значила много. Велики део њене територије био је српски. Али личност поглавара цркве била је ауторитет који се мора ценити. Његова је клетва била страшна и тешко је падала. Срби су се ставом проклетства осећали притиснути. Када су, после Душанове смрти, почеле да се осећају последице и да се ствара тешка атмосфера, почели су да се траже узроци и објашњења. Већ врло рано настављач историчара и архиепископа Данила тешко пребацује Душану што је изабрао патријарха »не по закону и с благословом цариградског патријарха, као што је ред«, него је насилно поставио Јоаникија. Нешто доцније биограф деспота Стевана Лазаревића, Константин Филозоф, прекоревао је Душана што се самовласно прогласио за цара. Добија се утисак као да се озбиљно сматрало да је сва трагедија баш у том непромишљеном акту Душановом што се довело дотле да је патријарх морао да изусти тешке речи клетве, која је стигла и због чега се испашта.

Византија је, ипак, била готова у тешким часовима да скине анатему и отпочне сарадњу са Србима. Сам патријарх Калист који је лично проклео нову патријаршију и ново царство дошао је у Сер, у исти онај Сер после чијег пада у српске руке Душан проглашује себе царем. Калист је дошао удовици анатемисаног цара, тада већ монахињи Јелисавети, да преговара о савезу са Србима против Турака. Калист, међутим, умре (1363) и преговори су били прекинути... Али нешто доцније на могућност споразума вратио се

Угљеша. Угљешини предлози били су врло прихватљиви и на основу њих лако је могло да дође до измирења. Он је био готов на највеће концесије и признао је у својој области цариградског патријарха као врховног поглавара цркве. Тиме је он прекинуо сваку духовну везу са српском црквом и пришао потпуно под окриље византиске цркве. У свом писму цариградском патријарху (марта 1368) Угљеша је бацио тешке оптужбе на првог српског цара и отворено осудио читав Душанов рад, истичући како је Душан »погазио старе црквене уредбе и грдно порушио од отаца остављене границе... начинивши се као неки небески судија и законодавац«. Угљешине области добиле су свога грчког митрополита. Тако је измирење црквава Угљеша лако и практично решио.

Свршивши посао око измирења, Угљеша је обратио пуну пажњу Турцима. Он је решио да ратом пречисти питање које је тешко притискивало последње две деценије. Сарадник на том послу био му је брат Вукашин. Као да су они хтели да узму иницијативу у своје руке, да они ослободе земљу од турске опасности и да сврше онај посао који је желео Душан. Изгледа да су Срби започели борбу, да су они тражили Турке и сукобили се с њима, а не да су давали отпор и одговарали на напад. Један савременик изрично помиње како су Угљеша и Вукашин пошли »на изгнање Турака«. Угљешина и Вукашинова војска сукобила се са турском код Черноменских Лугова, недалеко од Једрена, ноћу између 25 и 26 септембра 1371 г. Турски војсковођа Евренос-бег страховито је потукао Србе. Пораз на Марици био је страшан. Оба брата, Вукашин и Угљеша, пала су мртва на крвавом разбојишту. Турска победа на Марици донела је Турцима престиж и од тада почиње њихово господарство над Јужним Словенима. Та победа одјекнула је далеко на запад. У Авињону, у француској Прованси, где је у тај мах била папска столица, о овој победи мислило се много. Папа је чак прокламовао крсташки рат против Турака, који држе земље Византије, Бугарске и Рашке. И у Авињону се знало како Турци врше насиља и уништавају све, како одводе становнике у бедно робље. У народу је остало у дубоком сећању како је од крвопролића Марица потекла »мутна и крвава« и проносила рањене јунаке. О приликама непосредно иза битке на Марици сачуван је диван опис старог монаха Исаије. Болно звуче те речи старога калуђера. Он је видео лепше дане, дане кад су божанске цркве и Св. Гора цветале као рај. Али је дочекао и дане када многи умреше од оштрога мача, многи у робље одведени, а у свим градовима и »странама западним« завлада толика нужда и зло љуто да ни уши нису слушале ни очи виделе. Просуше се Исмаилћани и пролетеше по свој земљи као птице по ваздуху и неке хришћане мачем клаху, неке као робље одвођаху, а оне који остадоше смрт покоси. А које и смрт поштеди убијаше глад. Таква је глад свуда била каква никад нигде није од створења света. А оне који и глад преживеше, вуци, ноћу и дању нападајући, једоше. Страшан је призор био то видети. Оста земља пуста: ни људи, ни животиња, ни плодова. Не

беше кнеза, ни вођа, ни управника међу људима, да их избаве и спасу, него сви беху заплашени страхом од Исмаилћана и храбра мушка срца претворише се у слабачка женска срца. Доиста тада су благосиљали живи мртве.

У својој студији о Србима и Турцима XIV и XV века, Стојан Новаковић испитивао је које су области дале војску, која је први пут јасно и отворено пошла у бој на Турке и онако страшно страдала. По његовим испитивањима ту су војску дали: Скопље, Призрен, Охрид, Битољ, Прилеп, као земље Вукашинове. Затим, Жеглигово, Кратово, Штип, Тиквеш, као земље Дејановића и најзад Угљешине области, које данас не припадају нама. »По томе су војску, што је страдала на Марици, дале српске земље око Шар-Планине и све јужне српске земље око Вардара и Струме.« Битка на Марици задала је тежак удар Србији. Сигурно је да је било потреса, који су учинили да се још више и јаче осети тежина пораза. То, уосталом, сведочи и мало пре поменути старац Исаија. Ускоро (4 децембра 1371) умро је и цар Урош, последњи изданак куће Немањића. У српским земљама сада има више господара и сваки са много претензија.

После маричке битке Вукашинов син Марко и браћа Константин и Драгаш Дејановићи измирили су се с Турцима, поставши вазали турског султана. Легендарни Краљевић Марко српске народне песме, јунак од мегдана, тврдоглави и поносни Марко, који је »дотерао цара до дувара«, био је, кад га историја погледа, само смерни послушник турскога султана, који је проводио дане у Прилепу, једном делу своје очевине.

Турци су после битке на Марици јасно осетили да њихово напредовање неће имати много сметње. Због тога су убрзо почели да се шире према северу и западу. У једном таквом залету страдали су код Плочника (1387). Да би осветили пораз, Турци пођоше с јаком силом на кнеза Лазара. У тешком окршају на Косову, Срби су били сатрвени (15 јуна 1389). У боју су пале две владарске главе — кнеза Лазара и цара Мурата. У почетку боја Срби су имали успеха. Први извештај који је отишао у Босну и даље у Млетке објавио је српски успех. Такав глас стигао је чак у Париз, где је приређено свечано благодарење Богу што је помогао српском оружју. Али се ратна срећа убрзо окренула и Срби су били поражени. Тај пораз створио је ону велику косовску етику, какве нема равне у историји. Српски народ у тужним данима под Турцима изграђивао је култ косовских мученика и спремао генерације косовских осветника. Косовски божури са Гази-Местана својом бојом тако су чудно потсећали на скупу крв проливену на том месту. О поразу на Косову говорило се и писало се с пиететом. Народ је тражио објашњење поразу. Средњи век је патње и страдања схватио и тумачио као казну Божју. Потоње генерације нису тумачиле тако. Бог неће да кажњава оне који га воле. Објашњење се тражило у издаји. Данас је та фама о издаји Вука Бранковића разбијена. Али зар се не може поверовати да се под том издајом не крије сећање на тужне прилике српске земље у другој половини XIV века? Срп-

ски слом добио је на Косову само своју дефинитивну форму, а његови су зачеци ранијега датума.

После косовског боја стање је бивало све горе. Турци су узели маха и продужили да се шире. Син кнеза Лазара Стеван са братом Вуком постао је вазал турског султана. У јужним српским областима после Косова остао је Вук Бранковић. Он је имао Косово са Звечаном, Вучитрном, Приштином и Призреном. Непосредно после боја на Косову прилике су биле мутне. Лазарева удовица, симпатична и енергична Милица, са своја два нејака сина била је у затегнутим односима са својим зетом Вуком Бранковићем. У Дубровнику се сматрало да је сасвим могуће да Вука протерају Мађари или Турци те су њему и његовој породици обезбедили слободан долазак и боравак у Дубровнику. Стање после косовског боја црта Новаковић овим речима: »Турске посаде и турски надзорници по главним трговима и по неким градовима и рудницима; одношаји међу Србијом и Турском неуређени; место јединства власти расцеп и суревњиво надметање ко ће у сред опште несреће штогод за се заграбити; међу кнегињом Милицом и њеном децом с једне и рођеним јој зетом Вуком и унуцима њеним, децом Вуковом, с друге стране неслога, готово отворено непријатељство и потварање; место потпоре у хришћанскоме суседству, прохтеви Угарске да се несрећом српском користи и да и она штогод за се од Србије угради. И опет свак је знао да су Турци неодољиви победници и да им треба чинити жртве на рачун најдрагоценијих права народних, слободе, вере и самосталности. И нико није могао знати ни јамчити колике ће те жртве бити, докле ли ће досегнути. Највећа неизвесност и несигурност ширила се на све стране, на све прилике живота народног.«

Ратовање с Турцима није завршено миром. Питање турске офанзиве остало је отворено. Кнегиња Милица прва је приступила решењу тог питања. Милица се реши на велику жртву и своју мезимицу Оливеру даде султану у харем. На тужно путовање водио је сестру старији брат Стеван. Савремени Стеванов биограф забележио је да од тог времена »поста порабоћена српска земља, јер су и Стеван и брат му Вук са својим племићима и осталима, тј. са војском српском сваке године морали ићи на службу султану.« Ускоро је и Вук Бранковић склопио мир с Турцима, извршио попис своје земље и одредио како да се плаћа данак Турцима. За то Вуково мирење зна се у новембру 1392. Тада се већ помиње као свршена ствар. Стога се може претпоставити да је мир склопљен бар у лето те године. Почетком те године, међутим, пало је у турске руке Скопље. На Богојављење 1322 г. крунисао се Стеван Дечански за краља, а његов син Душан за младог краља. Тачно у дан, седамдесет година доцније, пало је Скопље у коме се Душан крунисао за цара с пуно среће и ко зна с колико лепих жеља и драгих нада. У току једнога века од византиске вароши Скопље постаје царска престоница и првопрестолна митрополија и најзад турски посед, одакле се силом селе Срби и досељавају муслимани. Некадање цркве са св. Богородицом Тројеручицом на челу, запустеле су и порушене су. На место њих јављају се џамије.

Иако се измирио с Турцима, Вук Бранковић није дуго уживао благодати мирнога живота. Његове области око Ситнице, Хвосно, Призрен, Приштина, Вучитрн и градови Борач, Звечан и Петрич ускоро су предати Лазаревићима. Данас није довољно разјашњено како је до тога дошло. Поуздано је само да је он био лишен власти негде 1394 или 1395 г. и да су Турци Ситницу, Лаб, Дреницу и Метохију, заједно са крајевима око Пећи и Призрена, предали синовима кнеза Лазара. Већ пред крај XIV в. помиње се у Звечану турски ћефалија Фериз.

Као области Вука Бранковића, тако су скоро у исто време нестале и државе краља Марка и браће Дејановића. Турска офанзива кренула је даље на север. На дневном реду била је Бугарска, која је срушена 1393 г. Бајазит се затим упутио на Влашку. У Бајазитовој војсци били су, као његови вазали, краљ Марко и Константин Дејановић. До сукоба између влашког војводе Мирче и Турака дошло је на Ровинама (1394). У житију деспота Стевана Лазаревића прича се како је Марко уочи битке свом несрећном другу Константину Дејановићу рекао: »Молим Бога да хришћанима помогне, па макар ја први пао мртав у бој«. Ово је драгоцен податак за илустрацију схватања турског вазалства и за схватање и погледе на турски народ и њихову веру. Ту није изражено само Марково незадовољство што као туђ вазал мора да се бори са својим једноверницима, него и тешки ропај хришћана против Турака. Такви закључци важе чак и онда кад би се утврдило и да Марко није онако говорио.

После битке на Ровинама јужне српске земље изгубиле су своју самосталност и постале су делови великог турског царства. Тако је последњих година XIV в. јужна српска граница на Шар-Планини и на линији код Куманова. Од Душанових успеха остале су само успомене, па и оне загорчане. Још пре ове дефинитивне катастрофе Душан се тешко прекоревао. Деспот Јован Угљеша учинио је то отворено и јавно. Данилов настављач, видели смо да је исто тако пребацивао Душану. У тешким данима очајања и обезглављености, људи су тражили узроке свуда. Људи су постајали малодушни и готови да осуде, пре но што расуде. Преокрет у схватањима наступио је тек доцније, када су о догађајима имали да суде нови људи, незаинтересовани и објективни. Онда се тек вратило на старе дане и бацило у нека сентиментална туговања, сетило се старе славе и величине, почео је да се негује култ прошлости, који је имао да оплемени душе и створи нове погледе на минуле дане.

Од свих српских земаља остала је једина слободна област кнеза Лазара, којом је за време малолетства Стевана Лазаревића управљала кнегиња Милица, потоња монахиња Јевгенија. Па и Стеван је био турски вазал. Као нешто раније краљ Марко и Константин Дејановић, тако је и Стеван Лазаревић са својом војском морао да помаже султана. У бој код Ангоре (1402) против Тамерлана, Стеван Лазаревић се нарочито истакао. Три пута је улазио

у бој и јуначки се борио. Турски султан Бајазит био је страшно потучен, те се Стеван повукао из боја, пошао у Цариград, где је добио деспотску титулу, највишу после царске, а онда преко Митилене дошао у Србију. Иако је време владавине деспота Стевана управо и доба турских великих међусобних борби о престо, деспот Стеван није могао нарочито да користи те прилике. Неколико година раније једна побуна указивала је да има у земљи незадовољника. Непосредно иза битке код Ангоре дошло је до размимоилажења између Стевана и Ђурђа, сина Вука Бранковића, а ускоро и до размимоилажења и с рођеним братом Вуком. Затим, сам деспот Стеван изгледа да је тешко патио. Он је био претерано осетљив. Неки терет притискао му је душу. Једном, лицем на Велики четвртак, није могао да се причести, јер је плакао и јецао, сећајући се неког крвавог догађаја. Савременици су се зарицали да му очи угледају, али никоме не пође за руком, јер их је стално држао оборене. Жене и музику није волео. Имао је он збиља тешких дана. Сестрић и брат устали су отворено на њега, мајка му је умрла док је био још млад човек. Изгледа да је још највише волео своју најмлађу сестру Оливеру, која му је била још дража због тешке судбине, која је у најлепшим годинама женске снаге и лепоте немилосрдно шибала. Сам Стеван био је човек високе културе, лепог књижевног образовања и уживао је у књизи. Рекло би се да је и сâм писао. Дубровчани су га високо ценили и о њему говорили с пуно епитета, хвалећи његов велики разум и правичност. Он је успео да одржи још неке делове Јужне Србије и да их, заједно са својом поруком на самртном часу, преда своме наследнику Ђурђу Бранковићу. Деспот Ђурађ Бранковић био је последњи српски владар који је држао области Јужне Србије.

Политички живот и рад Ђурђа Бранковића био је заиста тежак. Србија је у његовим данима била већ у агонији. Она је таворила последње дане. Ђурађ Бранковић имао је талента и политичког смисла — то се не може порећи. Али је он имао пред собом велику силу, занету сјајним успесима. Турски талас тешко би зауставиле и много јаче снаге него што је била српска. Завојевачки турски прохтеви нису се заустављали на некој одређеној граници. Већ 1439, сем Зете, читава је Србија била у турским рукама. Али пет година доцније Турке су потукли Мађари и по мировном уговору у Сегедину (1444) Турци су вратили Ђурђу целу његову државу. Мађарима се чинило да су последице могле да буду много теже по Турке и да се није довољно искористила победа. Особито је јако агитовао за ништење уговора папски нунције Цезарини, те се — под притиском јавног мњења — раскинуо сегедински мир. Ђурађ Бранковић ценио је правилно да ни Мађарска неће моћи да савлада Турску. Он је био пред дилемом: или да иде са Мађарима против Турака, или са Турцима против Мађара. Ђурађ се решио да не улази у борбу с Турцима. У бој код Варне Мађари су били потучени (1444). Мађари су покушали да освете пораз и кренули су (1448) на Турке. Ђурађ је и овога пута одбио сарадњу с Мађарима. Показало се да је деспот Ђурађ правилно проценио ситуа-

цију. У битци на Косову (октобра 1448) мађарска војска, под вођством Сибињањин Јанка, била је страховито потучена.

Када је (1451) на турски престо дошао предузимљиви Мехмед II, отпочео је одмах акцију већег стила. Две године после тога Турци су освојили Цариград и срушили Византију. Догађај је узбудио цео свет. Дигла се читава побуна широм Европе, али све је било доцкан. Године 1455 пале су већ најјужније Ђурђеве земље. Он није доживео да види потпун слом своје земље. Умро је (1456) са сазнањем да је оставио за собом наследника државе. Три године после његове смрти (1459) Србија је била дефинитивно у рукама Турака. Један период историског живота био је завршен.

ЈУЖНА СРБИЈА ПОД ТУРЦИМА

Битком на Ровинама јужне српске земље изгубиле су своју самосталност и постале су саставни део турске царевине. После дефинитивног пада Србије под Турке и укидања Пећке патријаршије (1463), српске земље потпале су под духовну власт Охридске архиепископије. Али традиције о српском господству остале су јаке и везе са некадањом целином живо се осећају, чак и на основу оно мало извора што нам је сачувано. Некада лепо започета традиција преписивања црквених књига продужена је и у тешким данима под Турцима. И на завршетку тих књига исписан је руком незнанога или знанога преписивача и који редак о тужним приликама тих дана. Могла би се навести велика збирка тугованки за минулим данима. У записима радо се истиче нека веза са још слободним северним крајевима. Када треба да се забележи смрт скопског митрополита, помиње се да је то било за време деспота Ђурђа Бранковића. Четири деценије после пада Скопља преписивао је у том крају апостол неки калуђер и напоменуо да је препис завршио седам година после смрти деспота Стевана. Још доцније записао је један преписивач триода у манастиру Лешку код Тетова да је посао завршио у време деспота Ђурђа. То иде у прилог тези колико су везе са српским крајевима биле јаке и да се радо истицала стара целина. Без обзира на присуство страног господара, људи тих крајева осећају туђе господство, али воде рачуна о господару српске земље. Види се колико је у XV в. национална свест била израђена. Када би се систематски приступило сабирању грађе у овом погледу, па ма колико она штура била, видело би се да је национална свест била много јача него што се то обично претпоставља, а често истиче и да је није било, бар не у оном облику у коме се подразумева у данашњем модерном појму. Има доста записа који помињу дане »нечастивих Исмаилћана«, »безбожног цара Мурата«, »проклетог цара Бајазита«, »законопреступног и хришћанима досадителног злочастивог турског цара Бајазита« итд. Види се колико се јасно правила разлика између старог и новог стања. Она мржња против завојевача, и уз то неверногa, избија у пуној мери. Зато су и речи краља Марка, којима се моли Богу да победе хришћани, па ма он први погинуо, сасвим разумљиве. Био је у

питању сукоб не само два народа, него и две вере, а верски сукоб био је још јачи.

Српски живаљ, истина, није био у нарочитим околностима у доба старе српске државе. Сељак је грцао под теретом дажбина и работа и он је тога био свестан. У време турског надирања те дажбине биле су веће (»турски данак«) и падале су још теже. Турци су, рекло би се, дали више економских повластица и олакшања. Па, при свем том, туђински јарам није био благ. Убрзо је у српске

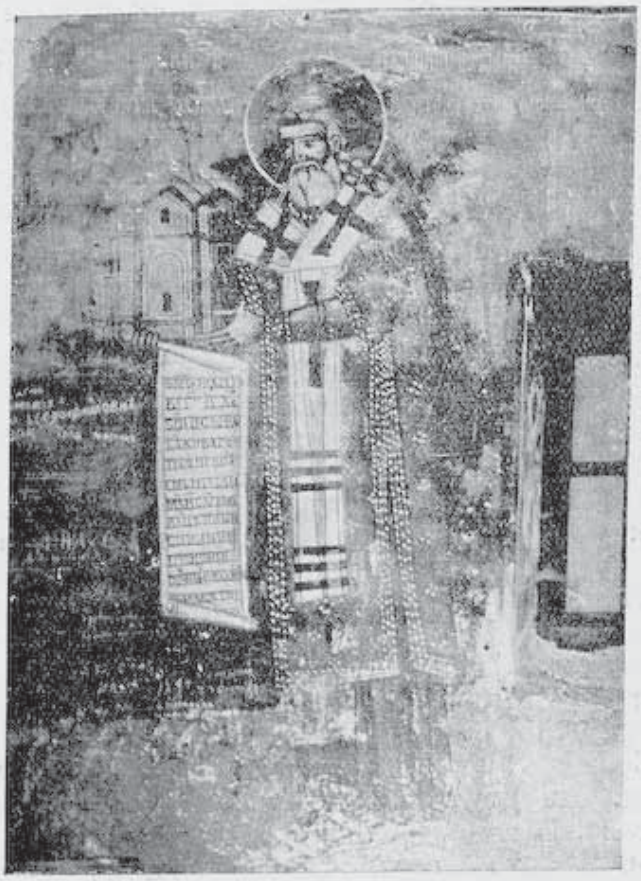

Сл. 13. — Макарије, I патријарх обновљене патријаршије (1557). — Фреска у Будисавцима (код Пећи).

крајеве дошло ново становништво, које је, по себи се разуме, имало више права него побеђена раја. За Скопље се изрично помиње да је насељавано турским живљем и да је одатле пресељено више српских породица. Од средине XV в. у том истом Скопљу нестаје православних цркава и подижу се џамије. Српске земље добијају, по административном уређењу, тип турских покрајина.

Један пун век проживео се у сналажењу у новим приликама и привикавању на ново стање. Ми данас немамо довољан број извора да бисмо могли детаљно да упознамо то турско доба, тако

мало обрађено у нашој историји. Немамо ни људи за сад који би ушли у сложени проблем. А то би био заиста захвалан посао.

Нов период и боље прилике настале су за српски народ под Турцима обнављањем Пећке патријаршије (1557). Обнављање патријаршије, на око чисто црквено питање, имало је много већи значај у политичком погледу, јер су том приликом многе српске земље биле окупљене у целину, први пут после дужег времена. Обновљена Пећка патријаршија имала је врло пространи обим и у својој територији вршила снажан утицај на народ. Црква је у тај мах била заточник националне идеје и замењивала државу, одржавајући у свежем сећању некадању славу и велико име у историји напаћеног и несрећно пострадалог српског народа. Проф. г. Ћоровић истиче важност обновљене Пећке патријаршије овим речима: »За дело нашег народног уједињења Пећка патријаршија учинила је несумњиво највише и најтрајније. Више национална, него чисто црквенска, сва везана за старе традиције српске државне слободе, са јасним погледима о потреби збијања народа под једно духовно вођство, Патријаршија је систематски развијала код Срба осећање верске солидарности с обзиром на опасност од исламизације и са тим тесно у вези и мисао народне заједнице«.

Патријаршија је обновљена заслугом Мехмеда Соколовића, великог везира, пореклом Србина, чији је брат Макарије постао први патријарх обновљене патријаршије. Захваљујући новој црквеној организацији, национална свест се одржавала и даље под Турцима. И више и ниже свештенство били су Срби, служба је служена на српском језику и била је слободна и призната; обнављају се запуштене цркве и манастири, а монаси продужују рад на књижевности. Путници друге половине XVI в. помињу да су многе богомоље обновљене и да у манастирима има калуђера. У многим црквама и манастирима обновљен је стари живопис. Али је овај живопис био квалитативно далеко испод оног XIV в. Нови слојеви често су упропастили стари.

Јужна Србија није била обухваћена у целини под Пећком патријаршијом. На југу били су у саставу патријаршије: Тетово, Скопље, Кратово, Штип, Радовиште. Даље на југу: Охрид, Битољ, Дебар, Прилеп и Велес остало је под влашћу Охридске архиепископије.

Ма да са слободном црквом и извесном националном аутономијом, ма да у могућности да слушају службу на свом језику, Срби су ипак незадовољни под туђом влашћу. Срби су радо улазили у све комбинације које су ишле за борбом против Турака. Папски повереници крстарили су по Балкану, испитујући прилике на терену и расположење хришћанског живља под Турцима. Срби су били готови да крену у рат уз Аустријанце против Турака. Тај покрет био је нарочито јак на прелому XVI у XVII век. У Пиви, Никшићу, Дробњацима дигнут је устанак, коме је био на челу војвода Грдан, али су устаници били потучени. У покрет је ушао и пећки патријарх Јован, чије су нам интимне везе с папском куријом познате. Али развој политичких прилика кренуо је другим

правцем. Укрштени интереси европских сила врло су мало водили рачуна о питању једног потлаченог народа. И Аустрија је била заузета крупним питањем одметања Мађарске, те је гледала да склони мир с Турцима. Мир је склопљен на ушћу Житве у Дунав (1606). Срби су тражили наслона на Шпанију, али је Млетачка Република систематски ометала сваку сарадњу. Неколико мањих устаничких покрета није донело никакве резултате. Некада јако експоновани и готови на сваку акцију, Срби се сад смирују. Није било могућности да уђу у борбу, нити да се за кога вежу. Ускоро су војвода Грдан (1612) и патријарх Јован (1614) умрли и Срби на југу су се за неко време примирили.

Када су Турци у свом походу на Беч (1683) страдали, настаје преокрет у читавој политици. Беч је био крајња северна линија до које су Турци дошли и на којој су заустављени. Од њиховог слома под Бечом настаје постепено опадање њихове моћи. Аустриска победа над Турцима дала је велике наде на њихове нове успехе. Аустрија је била заточник хришћанства. Образована је тзв. Света алијанса — савез Аустрије, Пољске и Млетака. Неколико година савезници су успешно тукли Турке, потискујући их на југ. Срби су одмах пристали уз покрет. Аустриска војска кренула је на југ и продрла дубоко до Призрена, Скопља и Штипа. На челу аустриске војске био је ђенерал Пиколоминије. Међутим, усред овако лепо започете офанзиве, удари у војску куга. У Скопљу, у које су ушли Аустријанци и Срби, беснела је куга. Пиколоминије није могао да одржи град, услед малог броја војника, а није хтео ни да га преда Турцима, те изда наредбу да се Скопље спали. Тридесет година раније описивао је Скопље познати Евлија Челебија. По том опису, Скопље је било красна и многољудна варош. У мах, та иста варош била је спаљена (16 окт. 1689), заједно са зградама извесне историске и уметничке вредности. Сâм аустриски војсковођа Пиколоминије заразио се од куге и подлегао. У том се и Турци пренуше. Енергични велики везир Мустафа-паша Ћуприлић крену војску, која је потукла Аустријанце код Качаника. Потучена, десеткована заразом, војска поче да се повлачи на север.

Долазак Аустријанаца у српске крајеве, српски народ поздравио је радосно. Многи су отворено стали на њихову страну. Али, после аустриског пораза, они нису смели да дочекају Турке. Патријарх Арсеније повео је велики број српских породица у Аустрију. То је у историји названо »Велика сеоба Срба«. Уз патријарха отишао је и велики број људи, који су били предузимљиви и водили народ. Народ је остао без вође и сигурног ослонца и уз то остављен на милост и немилост турске освете, која се предвиђала као тешка. Од Призрена до Новог Пазара живаљ је горко искусио турски пустахиски повратак. Отсуство патријарха и утицајних људи, врло је много помогло да се убрза исламизација. Арнаути, фаворизирани, силазе у Косово и Метохију те силом почињу исламизацију. На Косову: у Дреници, Приштини, Вучитрну, Митровици и др. местима узимају Арнаути јаког маха. Збуњено и обезглављено становништво није сигурно за своје имање и прима, под при-

тиском, ислам. Та силом спроведена исламизација оставила је дубоког трага код становништва Јужне Србије. Занимљиво је, ипак, да је примање ислама у овим крајевима новијег датума и да је за много краће време спроведено у несравњено ширем обиму, него што је од пада српских земаља под Турке па до краја XVII века. Тако је Јужна Србија остала и даље под Турском. Прилике у којима је продужен живот биле су много теже. Срби су у неколико махова отворено устајали против Турака. Постали су сумњиви; њихова нелојалност према султану била је забележена и о томе се нарочито водило рачуна. Стога су чињене њима свакојаке неправде и злочини. То је требало да буде казна за неисправно држање према господарима.

Године 1737 почела је поновa активност против Турака, у вези аустриско-турског ратовања. Патријарх Арсеније IV подигао је са вечито бунтовним Србима устанак за ослобођење, али се устанак завршио без успеха, а сâм патријарх једва спасао. Турци су сад устали против Србина на патријаршиском положају, те су почели да постављају Грке, ма да су и отступали од тога понекад. Последњи Србин патријарх био је Василије Бркић. Оптужен као издајник, Бркић је интерниран на Кипар, а постављен је Грк Калиник II. Уз сарадњу грчких епископа, он је приказао султану тешко стање у патријаршији, предлажући да се српска Пећка патријаршија укине и придружи цариградској. Ферманом султана Мустафе III укинута је 13 септембра 1766 Пећка патријаршија. То је повукло за собом и постављање Грка на епископске положаје. Тако је српски народ изгубио своју самосталну цркву у Турској, коју је имао више од две стотине година. Крај XVIII в. затекао је Србе Јужне Србије као покорну султанову рају, која је изгубила и своју црквену самосталност.

II. ЈУЖНА СРБИЈА ОД КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА ДО ДАНАС

1) НАЦИОНАЛНО БУЂЕЊЕ

ОД МИЛОША И. РАКИЋА

Српска национална свест у Јужној Србији никада није утрнула, те кад је реч о националном буђењу мислимо на време када се та свест у народу Јужне Србије све више и више шири, продубљује, расте и јача да се напослетку искристалише у идеју ослобођења и уједињења са слободном Србијом. То је доба када се, по речима Хермана Вендела, »раја свесна себе диже до нације«.

Од досељења Словена на Балкан па даље у току средњег и новог века, Јужна Србија носи карактер српске земље. Константин Порфирогенит, византиски цар (912—959) и писац, у своме делу *De administrando imperio*, каже да је цар Ираклије (610—641) драговољно населио Србе у Јужној Маћедонији, у солунском темату. Тако је прва домовина Срба за време досељења на Балкан била Јужна Србија. У тој новој домовини Срби су основали насеље, које се називало по њиховом имену Српчиште.

Бугарска владавина у областима Јужне Србије (IX и X ст.) није оставила никаквих културних споменика, јер су Бугари завладали и управљали њом као освајачи. Бугари нису могли ни асимиловати македонске Словене, пошто су као народ били још пола Монголи пола Словени, док су македонски Словени били чисти Словени, као што су била остала српска племена у Рашкој, Зети, Босни и другим српским крајевима.

Књижевни језик у крајевима данашње Јужне Србије за време бугарске владавине и бугарског »златног века« није био бугарски већ дијалекат македонских Словена, којим су говорили и писали први словенски учитељи Ћирило и Методије.

Неки су у науци тврдили како је Самуилова држава у Македонији (976—1118) наставак бугарске Симеонове државе, ма да је то нова творевина и држава македонских Словена са новим државним устројством и новом династијом. Од пређашње старе бугарске

државе остала је Самуилу само бугарска царска титула, а и та титула нема за Самуилову државу етнографско него само политичко значење. И Самуилов савременик немачки цар Отон I Саксонски, назвао се 962 год. римским царем, па су се тако називали сви немачки цареви, док им ту титулу није укинуо Наполеон I. Због владарске царске титуле нити можемо Немце сматрати Римљанима или Французима, нити пак македонске Словене Бугарима, јер би то била бесмислица. Што важи за Самуилову царску титулу, то важи и за титулу његове Охридске патријаршије.

Самуилово царство македонских Словена које је ослободило данашње области Јужне Србије, прво од бугарске па затим од византиске власти, и ујединило са осталим српским земљама Зетом, Рашком, Босном и једним делом Бугарске, створивши тако велику југословенску државу, није било дуга века. Пало је под ударцима суровог византиског цара Василија II Македонца и области Јужне Србије поново су имале да таворе у византиском ропству до појаве династије Немањића у Рашкој, која је отпочела »систематско уједињавање српских земаља« и ширење српске државе према своме природном току — вардарској долини.

У доба краља Милутина и цара Душана Јужна Србија је средишна област српске државе. Сав сјај и величина српске средњевековне државе били су усредсређени у Јужној Србији. Ту су биле престонице краљева и царева српских, средишта архиепископа и патријараха; сазивања сабора, проглашавање патријаршије и царства, издавање законика. Многобројне владарске задужбине, цркве и манастири, као расадници просвете и културе, и данас су понос Јужне Србије и јасан доказ њене славне српске прошлости. Духовно спајање македонских Словена са српском народношћу извршено је врло брзо, јер их није имало шта да дели од Срба, пошто су били исте крви, језика и осећања.

У многобројним историским споменицима овога доба (Душанов законик, повеље, књижевна дела, титуле владара и тако даље) називају се Јужносрбијанци Србима, а Јужна Србија српском земљом.

Када је у XV столећу и последња српска држава престала да дише, физички српски државни живот престао је, али је у души и сећању нашега народа кроз сва столећа робовања остала вечито жива слика на државну самосталност и негдашње царство. И у колико се више одмицало од времена царске и државне самосталности а улазило дубље у све теже ропство, то сећање, та слика прошлости, место да постане магловита или избледи, као што је то обично бивало код многих народа, у српскоме народу она је обузела све његово биће и бујна народна машта претстављала је у све лепшим бојама, а народни дух уоквирио у лепе народне песме. Поред српске традиције, српских обичаја, српске славе, Јужна Србија обилује у српским народним песмама. Те народне песме из Јужне Србије по садржини и језику истоветне су са народним песмама из других српских крајева. У њима се опева једино српска прошлост, српски владари и српски јунаци, а о бугарским истори-

ским догађајима нема ни трага. Та раскошна епска народна поезија, ма из ког краја српског, највише прославља Јужну Србију, јер све оно што претставља средњевековну српску државу, њен успон и сјај, стварало се и развијало у границама данашње Јужне Србије.

Обнављање Пећке патријаршије 1557 год. било је у националном погледу, у погледу очувања и јачања српске националне свести, од великог значаја. Она је у неку руку за духовни и политички живот српског народа — јер се српски народ у доба ропства нашао под окриљем свога црквенога поглавара патријарха »од Сент-Андреје до Дрима и Велеса, од Јадранског Мора до Арада и Ердеља — продужење српске средњевековне државе са свим њеним националним задацима. Највећи свој благотворни утицај вршила је Пећка патријаршија у Јужној Србији. Цела данашња Јужна Србија, сем Охрида, Битоља, Прилепа, Кавадара и Струмице, који су били под влашћу Охридске архиепископије, потпадала је под јурисдикцију Пећке патријаршије. Само седиште Пећке патријаршије налазило се у Јужној Србији, па је, природно, православни национални утицај ту био најјачи. Тада се народ Јужне Србије осећао и живео као за Душанова царства. »Све што је било око њега било је српско: свештенство, књижевност, језик, служба Божја, цркве у којима је народ улазио и за које је знао да су одиста српске«. (П. Поповић). Та црквена и национална заједница народа Јужне Србије са северном Србијом, Босном, Херцеговином, Далмацијом, Сремом, Славонијом, једним делом Хрватске, Барањом, Бачком и Банатом, која је трајала више од две стотине година, пробудила је и запојила народ Јужне Србије чистим српским духом и српским осећањем. То се српско осећање мало помутило тек за време Егзархата, под утицајем његових махинација, злочина, убистава и претњâ са камом у руци. Али су се само појединци слаби духом, једна незнатна мањина, одрекли српског имена; народ пак у маси остао је српски, иако је ту своју отпорност плаћао животом.

Док је српска национална свест кроз народну цркву, народну песму и традицију живела и челичила наш народ да истраје у вишестолетном мукотрпном ропству, припремајући га за борбу ослобођења и уједињења, бугарски народ и бугарска национална свест спавали су дубоким сном. И за највећег страдања свог наш народ у Србији, Јужној Србији, Црној Гори, Босни и осталим крајевима није престао мислити на своје ослобођење од Турака. Све акције које су чињене у томе правцу налазиле су одјека у нашем народу, али Бугаре нису могле да пробуде. *Док је ослобођење српскога народа произишло из сопствене његове снаге, Бугаре из њиховог националног мртвила и ропства морали су да буде и ослобађавају други.*

Када се у другој половини XVI столећа идеја о заједничкој акцији хришћанских држава за протеривање Турака из Европе ваљала са запада на исток, Шпанија, Папска курија, Млеци и Аустрија развили су преко својих агената међу балканским народима

живу акцију за устанак противу Турака. Нарочито се за ову борбу ватрено заложио папа Климент VIII. Папска курија била је добро информисана о народима на Балкану. То се види из папине инструкције хрватском опату Александру Комуловићу, кога је слао у мисију у горе поменутом циљу. У тој инструкцији папа нарочито истиче да су Срби храбри, а да њихови суседи (према Тракији) Бугари нису за борбу. Ова акција запада успела је да крајем XVI и почетком XVII столећа изазове врења, покрете и устанке на Балкану, који су често узимали озбиљне размере, нарочито у оним крајевима где су Срби живели. Устанку Срба у Банату 1594 год. придружује се одмах Јужна Србија устанком у Пећи. И један и други устанак били су угушени од Турака, услед неспремности устаника и услед тога што обећана помоћ са запада није дошла. Разочарење српскога народа да ће се помоћу запада ослободити било је велико. Своја горка разочарења савременици бележе по књигама и старим рукописима. Тако један јужносрбијански калуђер манастира Трескавца, код Прилепа, бележи на окрајку хрисовуље цара Душана свој бол, своје психичко стање и српско осећање речима: »О благоверни царе Стефане, где си сада!«

Пошто су престале све везе са западом, српски народ обраћа своје погледе истовременој и истокрвној Русији, која је по ослобођењу од татарског ропства постала велика сила. Многа изасланства из Јужне Србије одлазе у Русију у циљу да траже помоћи за обнављање цркава и манастира. Та многобројна изасланства на челу са митрополитима из Кратова, Скопља, Охрида и других места Јужне Србије, истичу са поносом да су српска и да долазе из српске земље, Тако се и скопски митрополит Симеон, приликом бављења у Русији 1641 год. потписује: »Српске земље Симеон митрополит.« Услед све горег стања под Турцима, из свих српских земаља под турском влашћу почиње емигрирање српског народа у слободне хришћанске земље. »Ма куда одлазили, Јужносрбијанци се свуда јављају као Срби, а то је драгоцен прилог за српски национални карактер Јужне Србије« (Тих. Ђорђевић).

Праву пустош направила је у Јужној Србији сеоба под Арсенијем Чарнојевићем 1690 год. Сви који су иоле могли иселили су се са аустриском војском. Само у Будиму у ово време налазимо Скопљанце, Солунце, Прилепчане и Кратовце. Види се да није било места у аустриским земљама које нису населили избегли Јужносрбијанци, јер све крајеве у Јужној Србији захватио је талас сеобе. Ипак било је и таквих Јужносрбијанаца који су остали у Јужној Србији да бране своју земљу. Војвода Карпош, »краљ од Куманова«, који је од цара Леополда I због јуначке борбе са Турцима уз аустриску војску добио кнежевски шешир, дивовски је давао отпора Турцима у утврђеном Куманову, док га ови нису жива ухватили и у Скопљу ставили на колац. Међу Србима емигрантима у Аустрији одмах се истичу Јужносрбијанци и долазе на високе положаје као поглавари и вође целога српскога народа. Када је из аустриских политичких разлога затворен гроф Ђорђе Бранковић, сви Срби у Аустрији изабрали су за свога вођу Битољча-

нина Јована Манастерлију. Цар Леополд I потврдио је 11 априла 1691 год. Манастерлији положај подвојводе српскога народа. Радом и пожртвованошћу за свој српски народ Јужносрбијанац Манастерлија посведочио је да је био достојан избора високога положаја да управља судбином српскога народа.

У последњем аустро-турском рату противу Турске, који се завршио свиштовским миром 1791 год., Русија и Аустрија трудиле су се да придобију што више балканских хришћана да се боре на њиховој страни против Турака. У том смислу је Аустрија обасипала све крајеве српске прокламацијама, позивајући их на устанак и у своју војску. Као и остали крајеви српски, Јужна Србија није остала равнодушна према овим позивима. У војсци аустриског војсковође Лаудана, чији су знатан део сачињавали Срби фрајкорци, видимо читаву групу Срба фрајкораца родом из Јужне Србије. Њих хвале као храбре и неустрашиве борце. Нарочито се истичу: Петар Новаковић-Чардаклија, доцније у првом устанку један од најсјајнијих Карађорђевих војвода, Јован Новаковић, Никола Делићорђевић, Милош Рајевић, Трипун Танасевић, Арса Андрић, Влајко Стојковић и други.

Када је почетком XIX столећа у Шумадији »земан дош'о ваља војевати« Јужносрбијанци се нису двоумили. Читав низ бораца из Јужне Србије »припасаше свијетло оружје« да учествују у ослобођењу Србије и да крвљу својом отворе »слободну епоху нове српске историје« (Тих. Ђорђевић). Они су у дубини свога бића осетили да се само ослобођењем Србије рађа слобода и њиховој родној груди. Листа имена ових Јужносрбијанаца је велика. Довољно је споменути најважније, па да се види колико је била висока национална свест и колико је било јако српско осећање у народу Јужне Србије.

Антоније Ристић-Пљакић, Карађорђев војвода и зет, родом је из Приштине. Позната српска породица Пљакића и данас постоји у Приштини. По једној верзији, ако је веровати томе, цинцарског је порекла. Познат је био пок. Мане сајџија Пљакић, један од најугледнијих Приштеваца за време Турака и после ослобођења. Живо је учествовао у свим националним акцијама за време Турака. Краљ Александар Обреновић познаво га је лично и позивао га више пута у Београд да му повери врло важне мисије. У породици покојног Манета жива је традиција о славном претку Антонију, који је прешао у Србију за време устанка, постао војвода и ородио се са Карађорђем. Карађорђе је своју кћер Саву удао за свога војводу Антонија Пљакића. Сава је умрла 1847 год., а у браку са Антонијем је имала троје деце: Косту (бившег ађутанта кнеза Александра Карађорђевића, а после апелационог судију), Аћима и Марију. Маријини потомци и сада живе у Београду.

Чолак-Анта Симоновић, Призренац из породице Мицића. Због храбрости и заслуга Карађорђе га је поставио за војводу. Са Карађорђем је био у емиграцији, а после се вратио у Србију и био у Чачку члан Окружног суда.

Крагуј и Петар Андрејевићи-Игуманови родом су из Призрена. Рођена браћа Симе Андрејевића-Игуманова, народног добротвора и оснивача Призренске богословије. Као и њихов отац Андреја, који је све своје богатство утрошио купујући муницију устаницима, и они су ступили у редове устаника. У првом устанку Крагуј је био капетан, а и Петар се одликовао. Заједно са Карађорђем прешли су у Русију, па се доцније вратили у Србију. Петар је за време кнеза Александра Карађорђевића био управник двора у Тополи.

Јанко Поповић, Охрићанин. Чим је плануо Карађорђев устанак пришао му је одмах. Одликујући се храброшћу и пожртвовањем у борбама на Мишару, Београду и Бељини стиче војводски чин.

Мица Брка-Крајевић, родом из села Маврова, горњополошког среза. Храбар јунак погинуо је 1813 године, уз јуначког старешину Хајдук Вељка.

Марко Крстић, родом из Белице. Био је непосредно под Карађорђевом командом и од Карађорђа произведен за војводу. У другом устанку био је један од најважнијих војсковођа Милоша Обреновића.

Ђорђе Загла, родом из Блаца. У првом устанку био је војнички старешина под командом војводе Вујице Вуличевића. Храбар и »неустрашими Конда«, који јуриша на београдске бедеме. Рањаван је у бојевима неколико пута и то врло опасно.

Вретa Коларац Јужносрбијанац, али се не зна место одакле је. Због свога јунаштва које је показао у Мачви 1806 год., постао је војвода.

Вуча Жикић, из села Маврова, познат је и славан поред јунаштва као и оснивалац шанца Делиграда, који је одбијао многе турске војске преполовљене или потпуно уништене. При одбрани Делиграда 1807 год. Жикић погибе, али његов Делиград остаде да и даље штити Карађорђеву Србију од турских упада са југа.

Поред Јужносрбијанаца, који су својом крвљу и животима са Шумадинцима и саплеменицима из других српских крајева стварали и изграђивали слободну Србију, видимо и у првом и у другом устанку Јужносрбијанце који се стављају у службу ослободилачке акције као дипломате, духовна лица, имућни и писмени људи, те својим великим искуством, материјалном и моралном помоћи помажу ослобођење и јачање Србије. Њихов удео у раду на општем делу ослобођења није мањи од оних који су крв своју лили и животе своје полагали.

Петар Ичко, родом из Катранице. Најпознатији Јужносрбијанац у историји ослобођења Србије; он је »један од главних организатора првог устанка«. Мир који је Порта склопила са њим, депутатом српских устаника, а који је требао да осигура Карађорђевој Србији тековине стечене борбом и победама 1805 и 1806 год., прозват је по његовом имену. Нажалост, Ичков мир није ступио у живот, јер су га Срби одбацили ступивши у савез са Русима у рату против Турске. Несрећне последице тога добро су познате. Да се остало при Ичковом миру политичка културна и уставна исто-

рија Србије изгледала би друкчије. Избегла би се несрећна 1813 год. Постепено би Србија, под Карађорђем и његовим наследницима (Ичков мир одређује наследног баш-кнеза), а под окриљем Европе, која је изграђивала нова права хришћана у Турској, добила своју самосталност. Били бисмо поштеђени оног, по културни и политички напредак Србије, фамозног супарништва двеју српских династија, које је насилним путем отерало у смрт три српска владара за непун један век. И наше национално питање у Јужној Србији у XIX ст. било би у далеко бољем положају.

Петар Новаковић-Чардаклија родом је из села Леунова, горњополошког среза. Чим је дознао за устанак одриче се аустриске официрске пензије и са братом Јованом, исто тако пензионисаним аустриским официром, прелази у Србију да се стави у службу устаника. Он је први сугерирао устаницима идеју да траже помоћ и заштиту од Русије. Био је на челу многих устаничких депутација (руском цару у Петроград, Султану у Цариград, генералу Михелсону у Букурешт), које су само умешношћу и заслугом Чардаклијином успешно свршавале своје задатке.

Димитрије Ђорђевић, Јужносрбијанац. Не зна се из ког је места. У другом устанку био је борац, а затим код кнеза Милоша тумач, писар, благајник, посланик у депутацијама и обор-кнез нахије јагодинске. Кнез Милош је толико ценио његово родољубље да га је сматрао као члана своје породице. Натпис над његовим гробом гласи: »Муж за отечество српско заслужан«.

Доситије Новаковић, родом је из села Дабнице код Прилепа. Као калуђер побегао је из свог родног места у ослобођену Србију. Неуморно је радио са кнезом Милошем да Србија добије и оних шест нахија, које је имала Карађорђева Србија. Када је то постигнуто постао је први владика новоослобођених крајева. Стекао је велику народну љубав, јер је сав живот посветио српству. На самрти је замолио да се не сахрањује као епископ у цркви него на гробљу: »С народом сам живео, с народом хоћу да сам у гробу«.

Поред поменутих, Јужна Србија учествовала је са још многобројним синовима у првом и у другом устанку, за чија се имена зна и не зна. Нарочито је велики број ових последњих, безимених јунака, који су учествовали у борбама под Карађорђем и кнезом Милошем као прости борци, а по ослобођењу Србије, у колико је остало живих, вратили су се у своје радње у Београд и у друга места Србије, да, сад у слободи, обављају своје печалбарске послове. То потврђује и једна песма из Јужне Србије, у којој се каже да се, због мноштво погинулих Македонаца у борбама у Шумадији, Македонија у црно завила, да су им жене постале »црне кукавице«, да мајке »црне крпе носат«, а да сестре »неплетене одат«.

Да се у Јужној Србији очува српска национална свест и изазове национално буђење допринеле су много трговачке везе Јужне Србије са Србијом, Босном и другим српским крајевима у XIX столећу. Преко Босне, Јужна Србија стоји у вези са културним западом. То истиче у своме Дечанском првенцу (1852) Гедеон Јуришић, јеромонах манастира Дечана, пишући како се скопски трговци

мешају са европским људима. Јеромонах Јуришић, на путу кроз Јужну Србију, пре Скопља посетио је Тетово. Видевши високу српску националну свест Тетоваца, одушевљено кличе да је Тетово понос српства, а Тетовце назива »обрасцом своје народности«.

Велики босански трговци деценијама воде трговину са Јужном Србијом, а многи се у њој настањују да стално живе. Активни и предузимљиви, са јасним и одређеним националним осећањем, они врше велики утицај на трговце у Јужној Србији. Највећи скопски трговци у првој половини XIX столећа били су браћа Поповићи. Ова трговачка кућа била је грчка, али су услед трговања са Босном у трговини грчки језик заменили српским. У тефтерима и фактурама јужносрбијанских трговаца из XIX столећа које сам проучио, тај сам утицај стално запажао у речима, изразима, начину вођења трговачке преписке, тону и опхођењу у трговању. Колико су братске везе између Јужносрбијанаца и Босанаца биле јаке несумњив је доказ једна позивница »Сарајевско Православног Општества« од 14 јуна 1872 године, којом се позива Јарга Хаџи-Ђорђевић—Ћамиловић, трговац у Вучитрну, да буде учесник њихове духовне радости, приликом освећења нове цркве храма Рождества Пресвете Богородице, којој је ударен темељ 1863 год. а освећује се у име Божије и у здравље премилостивог Султана, и са благословом новодошавшег сарајевског босанског митрополита г. Пајсија на дан Св. пророка Илије, 20 јулија 1872 год.

Јарга Ћамиловић са својим стрицем Арсом Ћамиловићем трговао је са Сарајевом још од средине XIX столећа. Јарга је много радио за нашу националну ствар у Јужној Србији. Он је толико одушевљено причао о својим одласцима у Сарајево да је постао пословичан, те се и данас у Вучитрну, ономе ко много хвали нешто или прича о нечему, каже: »Не причај, богати, толико много као Јарга за Сарајево«.

Кнез Милош, кнез Александар Карађорђевић, српски министри и други истакнути људи помагали су Јужну Србију својим богатим прилозима у новцу, школским и црквеним књигама, слањем звона за поједине манастире (Леснову, св. Јовану Бигорском, Трескавцу) итд.

И Босанци у овом патриотском и националном раду нису изостајали иза Србијанаца. Хаџи-Ђока Микић—Ћамиловић, отац Јарге Ћамиловића, био је епитроп вучитрнске цркве од 1866—1872 год. У своме црквеном тефтеру, где је бележио приходе и расходе црквене, записао је: »На 1868 год. месец ферфуар примисмо дар од Сараеве књиге и хаљине. Прво 1 одежда црна стофа (стофа—брокат), 1 истихар бели проткан печатом, 1 наруквице стофе жуте 1 петрахиљ стофа свилна, 1 појас од алаце, 1 евангелие мало црвене кадиф, 1 триод средне сорте, 1 псалтир велики полустав, 1 апостол, 1 пенди костар средне сорте, 1 типик велики, 1 требник, мали, 1 молебна пенији, 1 ирмилогија, 1 служебник мали, 1 општак мале, 1 минеја празнична, 1 часлов мали. Свега 18 комата«.

1867 год. забележен је у истом тефтеру један црквени издатак: ... »Дадо за еднога Сарајлију гроша три«. Изгледа да је овај Сарајлија био у вучитрнском затвору, јер се у тај издатак бележи

и помоћ црквена за тројицу Србијанаца, које »Турци уватише јуниja 14 1867« и »бацише у апсану«. Вероватно да су ови Србијанци били кнез Михаилови људи који су крстарили по Јужној Србији припремајући народ »за отсудни час«.

Развитком трговачких веза Јужне Србије са Србијом и Босном у XIX столећу омогућен је јачи прилив учитеља из кнежевине Србије, Војводине, Босне и других српских крајева у Јужну Србију и рад на просвети, а са просветом се упоредо остваривао национални и политички препород јужних српских крајева. Од тридесетих до седамдесетих година XIX столећа дошло је у Јужну Србију око стотину ових учитеља. Већина њих је била одличне стручне спреме, а Јован П. Нешковић, родом из Неште, учитељ у Велесу од 1857—1860 год. имао је филозофски факултет.

Ови просветни радници дошли су у Јужну Србију »по својој личној иницијативи и својим националним осећањима« (Јов. Хаџи Васиљевић). »Старовремске« даскале стали су постепено потискивати »нови« учитељи, од којих је већина била васпитана у духу »Уједињене омладине српске«. Тај свој дух, то своје национално одушевљење, са модерном наставом и српским уџбеницима, преносили су овамо на југ. Њихов рад на просвећивању нашега живља на југу и њихова борба противу денационалисања нашега народа у Јужној Србији од огромног су значаја за наш национални препород у XIX столећу. У овоме послу неки су од њих били прави национални борци (Никола Мусулин, Милан Ковачевић и др.). Нису тек случајно Вучитрнци своју ново подигнуту цркву осветили на дан св. Саве 14 јануара 1834 године, кад знамо да су учитељи први почели ширити по Јужној Србији култ и прославу св. Саве као школске славе и народног празника. Кнежевина Србија почела је да прославља св. Саву од 1823 год., а Вучитрнци већ 1834 год., јер све оно што се дешавало у Србији налазило је одмах одјека у Јужној Србији.

Дела ових учитеља наставила је Призренска богословија, коју је основао велики народни добротвор Призренац Сима А. Игуманов. Све оно што је до тада урађено за просветни, културни и национални препород Јужне Србије крунисао је Јужносрбијанац Игуманов оснивањем Призренске богословије »као једног од првих расадника науке и просвећености, одакле су поникли многи јерарси наше цркве, многи наставници средњих школа и толики кадар свесних самопожртвованих националних радника, свештеника и учитеља, међу којима су многи животе положили за националне идеале« (Ст. Димитријевић).

Јужна Србија није остала равнодушна према догађајима у Европи бурне 1848 године, нарочито онима који су се дешавали у српству. Родољубље које је налагало Србима у Кнежевини Србији да помогну прекосавске Србе у борби са Мађарима, захватило је и Јужносрбијанце. Млади вучитрнски свештеник Данче Фртунић, доцније прозвани Хаџи-Поп, прикупља добровољце по Јужној Србији и шаље их на Србобран да се са добровољцима из Србије, под Стеваном Книћанином и Србима из Војводине, боре против Мађара.

Међу добровољцима из Јужне Србије најпознатији су били: Милутин Божовић из Колашина, Стева Башћар из Колашина и Радојко Краговић из Кобиље Главе, среза митровачког.

Војни суд у Приштини, који је у времену од 1879—1883 год. осудио две стотине четрдесет и једног Јужносрбијанца као »бунтовнике« за »велеиздају«, осудио је 10 јануара 1882 године и попа Данчета Фртунића на 101 годину робије. Поп Данче провео је на робији у Солуну и Родосу девет година.

Путем школе Бугари су покушавали да у македонско наречје, које је по свим својим особинама дијалекат српскохрватског језика, унесу своје језичне особине. Како су се томе одупирали национално свесни Јужносрбијанци, најбоље нам илуструје један допис из Скопља из године 1865 београдском листу Напретку (бр. 66): »Уз сву муку нашу са Турцима и Арнаутима имамо белаја и са нашим учитељем. Тај би хтео у силу Бога да од нас Скопљана начини Бугаре, па у школу децу нам учи да говоре рђаво и да кваре сам српски језик«.

Којим су језиком Јужносрбијанци говорили и писали најречитији је доказ, поред других многобројних до сада познатих чињеница, и признаница зографа Блажа из села Тресонче из 1871 год., за рад на живопису вучитрнске цркве.

Признаница на: 1871

нагроша 7750 исловомъ седомъ хилада иседомъ стотине иседесетъ кое приїмихъ ѫдолѕ wписани Ѿепитропа ха ѣока замоѭ радъ изображение церкве сѣаго пророка илие за кое немамо ницыа помеѣѕ нама алацакъ керецекъ того ради дакамъ сиѭ признанїцѕ нито итако кеѣъ имамъ цроготъ дарадимъ ѕцеркве затосе потъписѣкамъ доле азъ Блажо зогракъ Ѿсело тресанче дикрали

месеца иѕнина 22

Ратови Србије и Црне Горе, па затим Русије против Турске 1876—1878 год., били су за народ Јужне Србије сигнал за борбу и ослобођење. У српску војску ступају читави одреди Јужносрбијанаца у жељи да и они са браћом из слободне Србије учествују у ослобођењу својих крајева. Они су сачињавали нарочите добровољачке одреде, који су били толико наелектрисани борбом да су, и кад је примирје па затим мир закључен између Србије и Турске, настављали сами герилску борбу са Турцима, и српску заставу, која је високо лепршала пред устаничким четама, преносили далеко преко демаркационе линије.

Пред берлински конгрес букнуо је устанак у Кумановској и Кривопаланачкој кази. Берлинском конгресу, који је мењао решења у Сан-Стефану, било је довољно јасно да је овај устанак израз тежње народа Јужне Србије не само за слободом него и неодољивом жељом за уједињење са Србијом. Те своје жеље, те своје

ваџијуће гласове устаници су са претставницима Скопске, Тетовске, Дебарске, Кичевске, Прилепске, Кратовске, Кочанске, Штипске, Велешке, Криворечке и околних нахија и писмено изложили, упутивши берлинском конгресу, кнезу Милану и руском цару више молби за присаједињење са Србијом. Молба која је написана 10 маја 1878 год. за српског кнеза гласи:

»Ваша Светлост Премилостиви Господару,

Пре неког времена наше градске чорбаџије, које су нас, заједно са Турцима од Косова до данас арали и глобили, пустише међу нас гласнике своје да нам јаве да ћемо потпасти под Блгаре и блгарску државу. Ми смо сви, Светли Господару, у нахијама: Скопској, Тетовској, Дебарској, Кичевској, Штипској, Кочанској и Кратовској прави чисти Срби од памтивека, и земља је наша права и чиста Стара Србија, што сведоче једини и чисти српски споменици, којима су пуна наша места, наше планине и шуме, (ређају се поменце цркве и манастири у тим нахијама). С тога ти, Светли Господару, шаљемо од наше стране пуномоћнике..... колено приклоно молимо Вашу Светлост, нашег Светлог краља да нас присаједини нашој светлој мајци Србији, те да се и ми једном ослободимо ропства и постанемо људи и корисни чланови европских народа, а не да само тешко турско ропство заменимо још горим и црним — блгарским, које ће нам теже, горе и несносније бити од досадашњег турског, и које ће нас приморати, и да сву нашу чељад покољемо или да свету нашу земљу напустимо, наше свете цркве и гробља, и све што нам је мило и драго да напустимо, што неће бити корисно ни за Европу, а камоли за наш народ«.

На овој молби било је сто седамдесет потписа и четрдесет четири печата.

Колика је била јака српска национална мисао и српски осећај Јужносрбијанаца у доба санстефанског мира и берлинског конгреса најочитије казују ове молбе упућене српском кнезу, руском цару и берлинском конгресу. Али се жеље Јужне Србије изложене у овим молбама могле да остваре тек пре двадесет и пет година, када је од свих савезничких војски у балканском рату једино српска победоносна војска ослободила Јужну Србију и остварила идеале Јужносрбијанаца: сједињење са слободном Србијом.

После српско-турских ратова (1876—1878) Турци су према Србима у Јужној Србији били све свирепији. Због оваквог турског терора према незаштићеној раји многи су се одметали у гору, бежали преко границе у Србију и отуд наоружани упадали у своје крајеве да се свете Турцима. Најзад је, 14 октобра 1880 године, букнуо устанак у кичевско-поречком крају познат под именом »брсјачка буна«. Устанак је трајао и под српском заставом победоносно одољевао Турцима више од годину дана на челу са вођама: Илијом Делијом, Мицком Крстићем, доцнијим војводом и добајеном наших четника, Ристом Костадиновићем и Анђелком Танасевићем, које је јужносрбијанска песма опевала као »силне Србе«,

У Поречу се 1903—1904 године организовала прва чета српских четника састављена од храбрих Срба Поречана под вођством старог војводе Мицка Крстића. Овим почиње наша четничка акција у Јужној Србији, која је »јуначким подвизима и херојским жртвама била први весник срећнијих дана по српство а потом југословенство« (Ал. Јовановић-Коца).

У светском рату, који је донео Србији борбу са Аустроугарском за ослобођење и уједињење целог југословенског народа, које је остварено 1 децембра 1918 године, Јужносрбијанци су доказали да су достојни огромних жртава ослободилачке Србије поднетих за њихово ослобођење у балканском рату.

На дан 15/28 децембра 1914 године пошто је војска генерала Поћорека разбијена, побеђена и истерана из земље, врховни командант српске војске регент Александар упутио је својој војсци ову прокламацију:

»Јунаци!

Ја сам поносит да објавим да на земљишту Краљевине Србије нема непријатеља. Изагнали смо га крваве главе.

У том свечаном тренутку кад се на поноситом српском Београду вије поново победоносна српска застава, Ја хоћу пре свега да испуним један дуг захвалности.

У редовима нашим раме уз раме с вама, ратују у овом трећем рату и браћа наша коју од Турака ослободисмо. Ви сте сведоци њиховог јунаштва, њихове љубави према Отаџбини. Косовци и Вардарци, Жеглиговци и Брегалничани, Битољци и Поречани показали су се достојни своје браће Шумадинаца и Дунавaца, Подринаца и Моравaца, Тимочана и Ужичана. Показали су се достојни потомци јунака Милутинових и Душанових што некад далеко пронеше славу српског имена и оружја.

Ја хоћу да им дам видан знак признања Отаџбине. Пред овако несумњивим доказом свога великог пожртвовања и пред тако јуначки проливеном крвљу за своју Србију; пред таквим стварним доказом вршења своје најтеже грађанске дужности и то са таквим одушевљењем Ја објављујем њихово право на све политичке и уставне тековине ослободитељске Србије. Прва редовна Народна скупштина по закључењу мира решиће све потребне мере те да то потпуно и у живот уведе«.

После пада у Бугарској сељачке владе Александра Стамболиског (1923), једног од највећих поборника југословенског интегралног јединства, и његовог звереског убиства од стране »Македонствујушчих«, који му нису могли опростити што је напустио лажне бугарске аспирације на српску Јужну Србију, »Македонствујушчи« су се вратили на свој стари, омиљени начин комитске акције у Јужној Србији да би тиме поново покренули »македонско питање« и обратили пажњу Европе и Друштва народа. Шеф овог терористичког покрета Тодор Александров помаган је и подржаван са целом овом терористичком организацијом од владе професора Цанкова, противника бугарско-српског пријатељства и братства.

Опет су почеле да раде по Јужној Србији бугарске комитске каме и праште бомбе проливајући невину крв јужносрбијанског становништва. Међу многим жртвама тог бугарског злочиначког рада јесу и три заслужна национална радника Јужне Србије: Спасоје Х. Поповић, уредник »Јужне звезде« убијен у Битољу (1925), генерал Михајло Ковачевић, убијен у Штипу (1927), и Велимир Прелић, правни референт жупаније, убијен у Скопљу (1928).

Али је и томе злочиначком раду Тодора Александрова и другова у Јужној Србији убрзо дошао крај. Бугарским комитама супротставља се добро наоружана и организована народна милиција, састављена добровољно од сељака и грађана Јужне Србије. Они су за кратко време, жртвујући и своје животе у борби са бугарским комитама, очистили своју драгу Јужну Србију од ових разбојничких банди и уништили им сваки траг у Јужној Србији. Тако су Јужносрбијанци, поред безброј пута кроз своју српску прошлост, још једном посведочили пред југословенским народом и целим културним светом, да су по својем дубоком уверењу и националном осећању само Срби, а да су бугарска права на Јужну Србију и »македонско питање« само једна фикција.

ЛИТЕРАТУРА

Тих. Р. Ђорђевић, Македонија. Београд 1929; Др. Јов. Х. Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд 1928; Петар Костић, Просветно-културни живот православних Срба у Призрену etc. Скопље 1933; Др. Јов. Х. Васиљевић, Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876—1878 (Братство XII и XIII); Др. Јов. Х. Васиљевић, Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој Кази у 1878 години (Братство XI); Др. В. Ђерић, О српском имену у Старој Србији и Македонији, Београд 1924; Павле Поповић, Српска Македонија (Братство XV); Др. В. Ћоровић, Велика Србија 1924; Др. В. Ћоровић, Јужна Србија у нашој култури, Београд 1928; Х. Вендел, Борба Југословена за слободу и јединство. Београд; Ст. Станојевић, Историја српског народа. Београд 1910; Л. Арсенијевић,—Баталака, Историја српског устанка (I) Београд 1899; Иречек—Радојић, Историја Срба (I). Београд 1922; Др. Јов. Х. Васиљевић, Скопска индустрија и трговина ect. Београд 1923; Дечански Првенац, Нови Сад, 1852; М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи etc.; Др. В. Поповић, Источно питање, Београд 1928; Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија. Београд 1923; Др. Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије; Ст. Станојевић, Народна енциклопедија (I—IV); Ал. Јовановић-Коца, Војвода Мицко. Скопље 1930.

При обради овог рада, поред горње литературе, писац је употребио и досад необјављене и непознате писане податке, које је прикупио у Јужној Србији.

2) СРПСКЕ ШКОЛЕ ПОД ТУРЦИМА

ОД АЛ. ЈОВАНОВИЋА

Наша просвета у ропству под Турцима је непосредан наставак просвете из доба наше средњевековне државе. Она је у тесној међусобној вези са економским стањем у појединим областима и са политичким менама кроз које је српски народ јужних предела пролазио.

У њеном временском развоју јасно се издвајају три периода: период наших старих средњевековних школа, период модернизовања и период модерних школа.

А. НАШЕ СТАРЕ ШКОЛЕ

У средњем веку је средиште духовног живота била вера. Она је, сем личног и државног живота, обухватала готово сву свест човека. У нашој старој држави носиоци просвете били су првенствено калуђери и свештеници, а места у којима се она неговала и унапређивала били су манастири. Заснована на потребама вере, школа је првенствено служила цркви. Ко је хтео постати писмен морао је ићи на школовање у манастир. Отуда велико старање наших владалаца око подизања манастира у свима пределима нашег народа. Оно што су данас средње школе и факултети, у средњем веку су то били манастири. Тако су у току времена поступно изашли на глас својом просветом ови наши манастири: у Метохији Високи Дечани; на Косову Грачаница; у Горњој Морави Прохор Пчињски; у Жеглигову Матејич; у Скопској области више њих као Нерешки, Марков, Побушки и др.; у Пологу Лешак; у Дебру Св. Јован Бигорски; у Охридској Св. Наум; у Кичевској Св. Пречиста; у Битољској Буковски, Крстофорски, Лисолајски и др.; у Прилепској Трескавац, Слепчански, Зрзански; у Велешкој Св. Димитрије; у Брегалничкој Лесновски; у Криворечкој Св. Јоаким Сарандопорски; и у Св. Гори Хиландар и Зограф.

У варошким школама у прво доба учитељи су били свештеници а потом и белци. Ове школе давале су писменост потребну за практични, трговачки и занатски живот.

Најезда Турака затекла је нашу просвету на овом, доста високом, ступњу. Она је нашу просвету на том ступњу пресекла, не

давши јој више могућности да се развија. На том ступњу она је код нас остала врло дуго, све до половине XIX века, а овде-онде и до пред крај истог столећа.

За време средњевековне српске и бугарске државе, српска и бугарска књижевност биле су исте, заједничке, са неким ситним — незнатним — разликама. После пропасти своје државе (1393), Бугари су прошли врло зло. Једновремено са губитком политичке, они су изгубили и своју духовну слободу. Турска је укинула њихову народну цркву — Трновску патријаршију, а администрацију њене области предала је Грчкој — Цариградској патријаршији. Фанариоти су протерали све учене бугарске калуђере и довели Грке у све бугарске манастире и школе. Остављена без своје просвете готово пуних пет векова, бугарска национална свест се гасила и најзад се потпуно угасила. Бугари су се изгубили не само за остали свет него и за себе саме. Вековима понижавани од Грка, они су се стидели свог народног имена и, походећи грчке школе, издавали су се за Грке. У речнику словенских језика, који је 1791 издала руска царица Катарина II, нема нигде имена *Бугарин*. По једној неиздатој француској статистици испочетка XIX в. од Београда до Солуна и од Драме до Охрида зна се само за Србе а понегде и за Грке, али се нигде не зна за Бугаре и бугарски језик.

Да се од друге деценије XIX в. нису стекле особите политичке прилике, Бугари никад не би били у стању да дигну надгробну плочу своје народности испод које су лежали незнани и непознати. Њихова васкрсна свећа упаљена је на нигда неугашеном пламену наше просвете. Наш историк Јован Рајић задахнуо је у Немањиној задужбини Хиландару самоуког историописца бугарског Пајсија, а отац новије српске књижевности, Вук Караџић, објавио је у додатку Катарининог речника словенских језика да постоји још један словенски народ по имену Бугари.

У овом погледу српска просвета имала је много лакшу судбину. Наша држава је потпала дефинитивно у ропство сто година после Бугарске. Турска није укинула наше самосталне цркве, нарочито не Охридску архиепископију. Кад је Пећка патријаршија због ратова престала, она ју је успоставила у пређашњим границама (1557). У таквим околностима а под заштитом и старањем наших црквених организација, наше школе су продужиле свој рад, иако је он био сведен на много мању меру. И не само то. Из политичке увиђавности, Турска је овим нашим црквама признала широка права у духовној и породичној области. Пошто је очврснула тегобама у току дугих столећа, наша просвета није клонула ни пред налетом грцизма, кад су ове цркве у другој половини XVIII века укинуте. Тако је одржан пун континуитет наше духовне културе од пропасти наше старе државе до њене модерне обнове на целом простору од Призрена до Солуна и од Кукуша до Охрида.

Наравно, интензитет наше просвете више није био као и за време наше државне самосталности. Далеко од тога. Турци су били варвари и верски фанатици. Просвету они нису ценили ни за себе, а веру и просвету покорених народа суверено су презирали. До-

ласком, после укидања Пећке и Охридске цркве, у наше области Грка митрополита, српска просвета је у крајевима ближе грчким областима гоњена, а у удаљенијим потискивана. Владике Грци су свим средствима помагали и подржавали грчке школе. Тако су се наше школе свеле на усамљене ћелице без икакве међусобне органске везе. О њиховом напретку нико се више није старао. Њихов назадак или потпуно укидање никога није узнемиравало. Где су још постојале, оне су одржаване захваљујући само свести месних црквено-школских општина или свести појединаца који су их одржавали приватно као учитељи. Ти учитељи су радили и какав занат од кога су стварно живели (терзија, зограф, копаничар, столар итд.). Кад је, услед фанатичког притиска муслимана, прогона грчких владика, економског назадовања појединих области, ова свест падала све ниже, оне су се нечујно или гасиле трајно или су са поправком нових прилика васкрсавале у својој ограниченој уској средини. И, кад се ово последње догађало, увек је то бивало најчешће са спуштањем наниже у наставној способности.

Метод рада у овим школама био је *манастирски* или *научнички*. Учило се напамет или, како ми данас кажемо, механички. Прво се савлађивала азбука, свако слово по његовом имену. Онда се прелазило на црквену књигу *Часослов* из које се сricало на познати начин. Ученици се нису делили у разреде, него по књизи коју су савлађивали. Са часослова се прелазило на *Псалтир*, са овог на *Месецослов*, са њега на *Апостол* и завршавало се са *Требником* и *Јеванђељем*. Највећи успех показивао је ученик који је тачно читао и разумео Јеванђеље и *Свеtиче*. Тумачење ових књига премашало је њихову моћ, а најчешће и моћ учитеља. Често ни најбољи ученици нису се могли снаћи у Месецослову.

Паралелно са читањем учило се и писање: на нижем ступњу прутићем по *песку* или *пепелу;* на средњем по *штици* чврстим предметом; и на вишем по *хартији* гушчијим пером и мастилом. Кад је ученик дошао до овога ступња био је писмен. Облик писмена: штампана ћирилица.

Од других предмета учио се мало рачун, сва четири вида са целим бројевима. Даље, учио се црквени ред. У цркви учитељ је са својим ученицима држао певницу. Почетници су слушали, старији подражавали одјек учитељева гласа, средњи певали што су научили и тек најстарији одмењивали учитеља у певању.

Школе у манастирима спремале су своје ученике првенствено за свештенички чин. Они су ту учили и црквени ред. Варошке школе су обраћале пажњу и на потребе трговине и заната. На почетку XIX в. настава је у свима била стереотипски једнообразна како у Јужној тако и у Северној Србији. Што се тиче бројне распрострањености, школа је било више у Јужној Србији, зато што у њој има више чувених манастира и многољудних градова са врло развијеном трговином (Ниш, Скопље, Призрен, Куманово, Велес, Штип, Битољ, Прилеп, Охрид). У већим градовима, где се ради трговине нарочито био доселио цинцарски елеменат, у школи се учило понегде паралелно са српским и грчки.

Овај тип школа владао је у Јужној Србији до половине прошлога века. У неким забаченим селима Скопског, Битољског и Солунског вилајета затекли су их 1890 и наши први консули у Турској. Наш консул у Битољу, Дим. Боди, у писму од 4 јануара 1890, између осталог, вели: »Поред бугарских школа у којима се бугарски учи, у овим крајевима има и таквих школа у којима се предаје по некаквим словенским књигама. И у те школе мислим да унесем наше књиге«.

Као што се види, учитељи ових наших школа, иако се Бугарска била увукла овде-онде у Битољском вилајету још 1860-тих година, нису се потрудили да ступе у везу са егзархиском пропагандом и да од ње добију и плату и бугарске књиге.

Б. МОДЕРНИЗОВАЊЕ НАШИХ ШКОЛА МАНАСТИРСКОГ ТИПА

Од тридесетих година прошлога века Милошева Србија прави у просвети осетан напредак. Народне школе се у њој знатно умножавају, а средње се свуда у већим местима почињу отварати. Многи Срби учитељи и професори из Аустрије прелазе у Србију. У Крагујевцу се отвара прва штампарија која развија значајну делатност. Дух Доситеја Обрадовића о народном језику све више јача. Присталице црквено-словенског језика поступно губе терен у народу. Овај ће дух још више ојачати Вук Караџић својим збиркама народних песама које налазе особити пријем у маси. Он ће својом граматиком отворено устати за народни језик у књижевности.

С друге стране, реформе које је Турска почела уводити, иако нису поданике других вероисповести изједначиле са муслиманима, ипак су имале ту последицу да су се хришћани осећали слободнијим у своме кретању и пословима но дотле. Бавећи се искључиво земљорадњом и трговином, хришћани су економски знатно напредовали, нарочито трговци. Срби трговци, у конкуренцији са Грцима, јасно су осећали да је њихов напредак условљен висином школе кроз коју ће њихова деца проћи. Зато су се трудили да своју школу унапреде и зато су почели доводити учитеље из Србије, Аустрије, Далмације и Хрватске.

Ови учитељи уносе у наставу нов дух, нов метод и нова знања. Школа сад служи више световним потребама. Око половине прошлог века наше школе су већ прошаране. У једнима, бројнијима, ради се по манастирском, а у другима, већих градова, по модерном методу. Нови метод из године у годину све више преотима маха. Млађи учитељи који су изашли из школа манастирског типа увиђају да је нови метод савршенији, да се њиме постиже и бржи и бољи успех. Труде се да га и они, савладавши га довољно, унесу у своју школу. По угледу на нове учитеље, и они почињу да уводе у школу, поред ранијих књига, Буквар, Читанку, Катехизис, Свештену историју, Матерњи језик, Рачуницу, Земљопис, Прва знања итд. као што је то урадио на пр. учитељ Трајче у Берову. Језик ових учитеља у настави јесте месни говор. А и њихови писмени

производи су у месном говору, у колико се нису могли изразити на црквено-словенском језику.

Један за другим учитељи из северних предела почињу сами силазити на југ и ступати у службу већих градских, па и сеоских црквено-школских општина. Сем тога, наши трговци, печалбари, одлазећи у Србију водили су и своју децу тамо ради школовања. Ови младићи су потом постајали учитељи у свом крају. Тако се модерна школа све више учвршћивала у нашим пределима.

О овим нашим школама манастирског типа и њиховог поступног прелажења на модерни метод наставе прикупљено је доста података. Ми ћемо овде, поглавито по др. Јов. Х. Васиљевићу, изнети у врло кратким потезима најзначајнија имена учитеља у појединим нашим областима.

Зна се да је у Куманову 1805 био учитељ неки *Гаврил* родом Кратовац. За њим је дуго година учитељевао у овом месту *Риста Чолак*, Велешанац. 1835 учитељ је *Трајко Штипљија*, а шест година после њега *Митар Ристић*, такође Велешанац, који се задржао осам година. Кумановац *Денко Крстић* 1849 био је кратко време учитељ. После њега долази *Михаило Хаџи Стопљковић*, потоњи прота. За њим се спомиње *Ђоро Јовановић-Борозан*. У половини XIX века долази из Србије *Живко Марковић* који је учитељевао дванаест година и био врло познат као *даскал Живко*. Он је први у Куманову завео модерну наставу.

Жеглиговски манастир *Забел* имао је врло добру школу коју су једно време походила и деца из вароши. Један од њених првих учитеља овога доба био је *поп Таса*, обновилац манастира, а после њега *поп Паун* из Старог Нагоричана. Две године (1864 и 1865) у његовој школи је био учитељ потоњи првак кумановски *Дим. Николић*, ученик Ђорђа Милетића, учитеља у Штипу и Велесу.

Од 1841 па све до 1885 постојала је школа старога метода у селу Кокошињу. Зна се за ове њене учитеље: *Коцета Кокавана*, *Алексу Кукурека*, *Миалчета Грче*, *Тодора Ристића* и садашњег кумановског свештеника *Андона* из Стањевца.

И село Довезенце имало је 1820, са прекидом, школу. Помињу се као учитељи до 1848: *поп Јован*, *монах Дионисије*, *Алекса Којевић*, *Петар* из Кетенова (Кратово), *Никола Цветковић* из Куклица (Кратово). Поново је отворена 1868; учитељ је *Тодор Бошковић* из истог села.

Почетком XIX в. у Кривој Паланци помиње се као учитељ *Хаџи Јаћим Крашовски*. Он се ту оженио, настанио и запопио. Као учитеља наследили су га синови *Ђорђе и Давид*. Поп Давид је 1833 заслужан првак за подизање цркве Св. Тројице и школске зграде. Његов син *Димитрије* био је учитељ двадесет и две године, и 1867 имао у школи 80 ученика. А Паланчанин *Тоше* (Стојан) *Вучевић* овако се уписао 1859 у Поменик манастира Св. Прохора Пчињског:

„Знати се кога придохъ іазъ Тоте Кѣчевикъ рѡдомъ отъ Крикоречнаа Паланка а презиме називаіемоіе Зерзаган (Дердаган?) на поклонение ко светомъ Оцъ Прохоръ Пчиньскомъ на 1859 лето отъ рождества Христока къ месеца іанѣара къ 8 днъ на свети великомъченикъ празникъ, знати се са фамилію его и са дрѣжини општенародномъ знак 90 человекъ, сѫпрѣга его Марија, сина его три: Апостолъ первки синъ, втори Иоканъ и трећи Александар, и една керка его Анастасија; сехъ поклоникокъ вили сѣтъ ко горе пишана сѣшта година". (Годишњица Н. Чупића XX, с. 104—105).

1872 учитељ је био *Милош Лекић* после кога је школа у Паланци затворена.

У ово доба Кратово је било врло напредан културно-просветни центар. Оно је, чврсто утемељено у старим традицијама и погледима, најдуже задржало стари метод (1870) и један његов део најдоцније клонуо пред егзархиском пропагандском навалом (1883). Чувени су били кратовски даскали и пелатови (црквени појци). Од 1810 до 1820 у њему је учитељевао *Хаџи Јаћим* из Кичева који се образовао у грчкој школи, преводио са грчког и своје преводе штампао. Затим *Дим. Крашовалија Ђеорђијевић* који је био учитељ и у Скопљу и у Нишу. Од 1820 до 1830 били су учитељи *Стевче Пејеш* и *Андон Јовчевић*, Кратовци. За њима су били учитељи *Алекса Стојановић* и *Стеван Максимовић*.

Кратово се дуго опирало егзархиској навали. 1872 први егзархиски митрополит Иларион позатварао је све свештенике и, више на папиру, образовао неку општину. 1874 у њему учитељује *Живоша Миловановић*, Пожаревљанин, који је завео модерни метод. После балканских ратова он је дошао у Кратово као митрополитски намесник.

У Кочанима је око 1839 био учитељ »слокеснеіши Исаіа Гюргіовичъ«, 1840-тих *Јован Димитријевић*, Кратовац, *Хаџи Ђорђе*, Штипљанац, поп *Михаило Бабамарин, Стојче Клисар, Дим. Ристовић-Кучка, Стојанче Васиљевић и Симо Николац*, Кратовац. Нови метод донео је *Манасије Парлапан* родом из места, али који се школовао прво у Нишу а потом у Јагодини. Парлапана је 1870 заменио *Зарије Радичевић* који је завео модерну наставу. За њим је дошао 1872 са женом учитељицом *Милош Лекић*. Егзархиски агенти подговоре власт да не трпи Србина учитеља. Власт му ствара кривицу, спроводи га у Ниш где је осуђен на пет година робије и послан на заточење у Диар-Бекир.

У Берову је тридесетих година прошлога века био учитељ *Тодор Димитријевић*, Сережанин, ученик грчке школе. Он је поред нашег језика учио децу и грчком. Чисто манастирску школу завео је Скопљанац *Трајче*, али је употребљавао и књиге нове школе које су долазиле из Србије. Био је напредан учитељ. После њега су дошли: поп *Ристо, Атанас Пених, Атанас Поп-Ристић*, даскал *Костаћи*, родом из Радовишта, познат као одличан појац.

Беровац *Василије Пајоновић* био је учитељ шеснаест година. Заменио га *Василије Тренић* после кога Берово остаје неко време без учитеља, па онда учитељ постаје терзија *Михајло Кацеровић*.

Штип и Велес били су у ово доба чувени трговачки градови, те су и њихове школе једне од најнапреднијих. У Штипу је тридесетих година пр. в. био учитељ *Трајко Клисар* а за њим *Павле Златановић*, по занату терзија, док је у његовом предграђу, Новом Селу, учитељевао *Стари Темелко*. Од важнијих учитеља у овом месту спомињу се после ових поп *Анастас Ковачевић и Апостол Златановић*. Штипљанци 1861 доводе из Велеса за учитеља *Ђорђа Милетића* који се прочуо својом спремом. Још живи ученик овог учитеља је Арса Лазић, бивши наш народни посланик.

У Велесу се првих година XIX в. помињу као учитељи *даскал Митре* из Ст. Нагоричина и *поп Наум*, па после овога и син му *даскал Коце* (1835). Митре је био дуго учитељ, 22 године. У псалтиру из 1826 Тодора Белгаса налази се ова белешка: »Сиа псалтиръ на димитриа да не го кине зарѣ кѣ го тепаатъ на фалака даскалот димка, ѕ Велес, 1826 мѣ: маиа: 13 денъ —.На таблицама за ђаке Јордана Хаџи Константинова штампаним 1839—40 читамо овакве савете:

Ѿ кога кон сѣ, ѿ нанголем царь и Господарь и Сѣдіа.

Бегай ѿ неправедно богатство: не сѣ срамѕи, говори што є право. — Не сѣди по хатѫр, ни сиромаха ни богата; на сиромаха не сѣ рѕгай: поможи мѕ колико можешѫ.

Блага реч гвоздена порта откара: добра реч є драги камен. — О брате, со сладост приман ги окиа речи.

1843 у Велес долази из Ниша за учитеља *Спиридон Јовановић* који уводи нови метод наставе. Он се после две године враћа у Ниш, а учитељи у Велесу постају *Константин Самоковлија, Сава Радојичић, Јордан Хаџи Костантинов, Ђорђе Јанковић, Елисеј поп Теофиловић* (1840—60), *Ђорђе Трајковић*, сви Велешанци, *Јанко Менканџија, Андон Корнов, Дим. Пемовић* из Тиквеша, *Аксентије Будимировић* и др. — У Велесу је српска школа угушена услед Невесињског устанка 1875 за време учитеља *Тоше Марковића* који је био врло спреман али нетактичан и жустар. Он је као аустриски поданик протеран.

Кад је у Велесу радио Спиридон, у Башином Селу је био учитељ *Кузман Ђорђевић*, Свилајнчанин који је радио по новом методу. Од 1856 до 1873 у овом селу учитељ је Босанац *Сима Дамјановић* за кога се тврди да је имао спрему руске духовне академије. Он је као учитељ познат под лажним именом *Пешка Златановића*. После њега су долазили *Јеша Стојановић, Игњат Вурчевић и Никола Ристић*. Овај последњи био је из велешког Ореовца.

Скопље је крајем XVII в., дотле врло напредна варош, спаљено у рату, а при повратку турске војске порушено и опљачкано,

Въ Пресвѣтлѣй великій Кнарѣ и Гдарѣ ! Славный дрѹгарникъ и хранитель Сербскаго
Благовѣтелю Сербскія Славныя земліи , Богато ваша милость на насъ излеи
Въ тяжкій люты скорбите насъ , За Бога пор. кроте Сѹ Христа Бога вашега .

Якоже пресладкій Владыка Христосъ Духомъ Своимъ честнымъ кровію ,

Изъ

Изъ Пресвѣтлаго великаго Кнарѣ и Гдарѣ, по всехъ земляхъ и славномъ Сербскомъ земліи, подъ Божіимъ
стопу Благочестивѣйшимъ Привѣтному, Богохранителному Белтскому Князю,
Милошу Обреновићу Обрѣтающіся Высокопреосвященѣйшій Архіепископъ Сербскій Митрополитъ, Преосвященѣйшій и
Богопочтенъ Епископы, Благородѣйшій и пречестивѣйшій Князей великомѹ
Сѹдіи и правомѹ совѣтѹ . Благородный градоначальницы, Благочестивый и
мономы Самоваріи и прочій Сщенацы, пречестный и Сложенѣйшій клирицы всего
мѹ чина и церковномѹ степени, почтенородный трговцы, началочинитаи, и честный
майстори всакомѹ художеству и всакомѹ друштвѹ чинъ и степени, и весь прочій благо
честивый и христомилостивый Сербскій народъ православной христіани великій же и малы,
наипаче Смиренымъ, во Христѣ любезнѣйшій браћа, здравствѹйте и трѹдъ на многаа и
премногаа лѣта Смирно и всеблагополучно амінь . Изъ богохранимой Спарди,
обрѣтаюћеся Сщенный Архимандрит, игѹмен Манастира, чтимомѹ во имя, чюдна славнаго пророка Предте
чи и Крститеља Іоанна, мы грѣшни вонмимъ преклоняющій смиренный во Христѣ любезный
браћа, непрестанно молимъ Гда Бга, и Стаго Іоанна о вашемъ пречестномъ
многолѣтномъ тѣлесномъ здравіи и душевномъ спасеніи . Со симъ нашымъ
смирнымъ и единократнымъ писаніемъ, ова желѣзма нашемъ благочестію, какъ прародитеља
наи Сщенный Архимандрит Славеносербскій, создаа во время благочестивѣйшаго и пре
сноспомнаемой Сербскимъ царемъ, (якоже обрѣтаютъ имена ихъ написани
во древныи книгахъ Манастирскихъ .) послѣдуи и нашествію варварскаго за
пѣстваа дѣсница, во паи понѣколикій лѣта обновиса, и маная церкоу
создаса . Коимъ же во нашіи времена тонѣзи отъ маная церкоу, и здѣ ста
ра и весь прочая Созданая, Сегω ради со обрію помощь, со молитвами Стоимъ
Іоанна созидаютъ великую и пространую церкоу, и обширасмои по лику зе
мномъ рай прекраская трапезаріа, и прочая потребная, мнѣ нѣчесаи, и
совершиса весь Манастиръ нѣчи и прекрасенъ и обителенъ . Великій трошакъ
при овѣстѣ во потражіи Манастирскомъ пришло наи во великіи долги, понеже отъ
купторства и благородителни нѣкіи кошмарно нападно дѣло сокрѹшиса, но паки Сщ
Сщенный Манастиръ во скоре во толикихъ теснотахъ и нѹждахъ во коихъ обрѣтаса днесь
Коимъ же трѣхъ ради наихъ, Сокрамъ прежде нѣкіи сами тѣхъ) и времянныя нестроенія,
и насиліа варварскаго, и великія и тяжкія дани, и прочіи скорби и напасти при
часто приходятъ на наса, толико обнищаша днеси что прежыдоша паче наша Сти,
и во толикую скрбет впадохомъ мы сирѣдныи и худыи, какъ всакое желѣзное ору
дѣшіи и нападнѣйши хлѣбъ лишаемся, и во толикое недоумѣніи и печа
ли достигохомъ какъ во мале да вкратце и конечное завѣщаніе : и милостиви
да обрѣтетъ сіи на насъ, и наши благоговѣйныя ошлочести . Всецѣлыи ѹбогъ конеч
ныя ради и сокрѹшенны гонѣніи Сщи, и недоумѣніе что сотворитъ, гдѣ преступитъ,
и подъ коею покроу главу подклонитъ, и гдѣ обрѣтаютъ застѹпленіи, помилѹемъ,

Архимандрит Арсеније, игуман (настојатељ) манастира Св. Јована Бигорског, шаље сабрата, с Данила
осталог подвлачи *да су манастир подигли* »славеносрбски цареви«. Писмо је примљено Крагујевцу

Ѿ православнаѧ Страно , Сербскаѧ сыноѻрнаѧ земле !
Дарите наѡ рѣкѫпомощь , Сыноѻрите наѣ ѿдрѫжаѽщымсѧ ѝ помощи.
Ѿтрокѹ родѧ вѣкѹпите наѣ , Да ѡногѡ ѿ трѣба сыноѻрите наѣ

архіма Со̀ вѣсю , ѝ всѣ рѻдъ чловѣ̀ческій

дапрітецѣмъ на̀престáнще людскóмѡлéстивыи ѻ̀тр҃ѡскалъ вашѝ хр҃тáнъ ѻ̀трáсли на:
шымъ . Мѝ сѐ посылáемо сегѡ̀ на хр҃тѣ̀ людскáгѡ нашегѡ сосрáта но Сщенноѝноще чтáгѡ,
кнр҃ Данíла , ѝ Смирéнно молúмо ваш҃ пречѣ́стность , да̀ прúмите Егѡ̀ Сúлѡ:
стúвыи ѻ̀блакомъ , мúлующи ѝ помогáюще ѿ нúжде дарокá ваúх прослáтúи сúи ,
стецúте ѝ помозúте сúю Сщенномѹ Славенносрáсскѹ Ѳатолéю , кáпúтель пóвыи Со
здáтели , ѝ рóстокá молúмо ваѣ , нѐ ѿстáвúте Егѡ̀ достúгнѫти по̀ конéчнѹю
погнáбелъ . Мѝ кáпительно ѐ̀сть вѣ́дѣмъ нáмъ сúя Ѐпáрхіа áще нѣ́сть сúя Стúи Ѳатóлúч
кúи Áрхúрéй úмѣ́ѣше прáвѡ прúсылáти , нѝ хр҃тúáнстúи прáвѡ слúшáти совершéнное цер
кóвное прáвúло , ѝ всегдúшнюю Ѻбрáзцовúтое слѹжбѹ , нѝ кáкѡ ѻ̀цúтель úмѣ́ѣте нѝ
нúнѣ́мъ мѣ́стѣ , нѝ кáкѡ хр҃тúáнска вúра ѿдрѫжáвшеѧ ѧ̀ко̀ сúхъ странá : ѝ Егдá
(ѻ̀тъ да̀ сохранúтъ) тúхúѧ Сербскаѧ ѝ хр҃тúчскаѧ земль , многѡ плѣнúвшúѧ ѝ кры:
шáѧ ѝ сыноѻрúшáѧ ѿ варварскúѧ ѝ сúзоѻрóнна рѹкá . Многѡ рáди стецúте
всѣ̀ хр҃тúолюбúвúи ѝ хр҃толюбúвúи ѻ̀трáсли , ѝ помозúте всѣ̀ со̀ нéбесполюбúвѹ
нѹю нáмъ ѝ стúвѣ́й Ѳатóлúчи Сúи , úже ѐ̀сть самоѐ ѻ̀ѻрѣ́тенúе прáвослáвúѧ , ѝ
напúшúте чéстныѧ ваш҃и úмена , да̀ стоúмúчются непрестáнно , кѡ̀ ѻ̀трѣ́стúтельнúцѣ
Слѹ́жбѣ , ѝ кѡ̀ прóчúи молúтвáхъ ѝ ѻ̀трѣ́бúтъ Монастúрскúхъ , úмже натáрнѣ́йшѹю
сосрѣдшáются по̀ чúнѣ́ Стúю Áрхúмúтскѹю гóрѹ . Ѻ̀стáѧ молúмо ваѣ прúлѣ́жно
Áѻрѣ́нное людскóмѡлéстúѧ нáѣ , úмѣ́ѣте Ѻ̀щѐ нéбесный мúлостúвъ ѐ̀сть , ѝ сáмъ пре:
слáтúи вáша хр҃тóсъ кѡ̀ стúмъ Ѻ̀ч҃нúмъ гл҃ѣ́тъ „ Áлчущúѧ мúлостúвыѧ úмѣ́ѣте пóмúло
вáти Áѻрѹ́та , Стáѧ мúлостúвá , по̀ трéмудрóмъ Соломѹнѣ „ покрúвáетъ мно
жéство грѣхóвъ , ѝ дрѹшá ѿ Смéрти ѡ̀свобождáетъ , ѝ врáта нéбесная ѿ вéрзаетъ , ѝ
кѡ̀ трѹ́бѹ прúтворúтъ , ѝ ѻ̀ц҃ѣ́ствѣла Áрхíи содрѹженúѣ́мъ постáвлáетъ , и мúлостú
вúкъ чловѣ́кѹ сáмъ дрѹшéвнúй врáчь ѡ̀бнажáетъ . Тáкѡ ѹ̀бѐ молúмо ваѣ Сотворúтъ
госпóдь ѝ спасúтель нáшú кѡ̀ хр҃тѣ̀ , да̀ ѝ мы̀ со̀ вáшúмъ мúлостúвúма ѝ помощú , да ѿ̀:
ѻ̀вѣ́немся ѿ прéзорéчúвыхъ нéбесныхъ сúлъ' скорéйшѹю ѝ напáстéй . Прóчее же ,
ѡ̀стáѣмъ дóлжни до̀ конца̀ да̀ молúмо непрестáнно прослáтúю сúя , ѝ прéчúстую
Ѻ̀бладáтрúцѹ прéмудрúѧ Мáрúю , úмѣ́ѣ со̀ молúтвáмú Стáѧ Слáвнáгѡ прорóка Прéтúчú
ѝ ѻ̀ц҃ѣ́ствѣла Ѹ̀сáúна , да̀ воздáѣтъ вáмъ ѿ нéскрúпáемагѡ Своегѡ̀ Сокрóвúща мúлú
стúвую , да̀ ѻ̀ц҃ѣ́стúтъ пáмѣ́тнúкú вáша , úмѣ́ѣте дрéвлú áврááмлѣ , Ѹ̀сááкъ ,
ѝ Ѹ̀áковъ , да̀ сохрáнúтъ вáѣ ѿ всѣ́кúѧ врáгú ѝ сопостáты , úдúмúѧ ѝ нé:
úдúмúѧ , да сохрáнúтъ землѧ вáша сыноѻрна до̀ скончáнúѧ вѣ́ка , да̀ слáго:
слóвúтъ дóмú чáдъ , ѝ дѣлá рѹ́къ вáшúхъ чéстнúхъ до̀вѣ́ка , ѝ да̀ дарýѣтъ вáмъ
тѣлéсное здрáвúе , земно́е ѡ̀богáщéнúе , ѝ нескóнчагѡ цáрствѣ нбсна дóлѹ́
мúлостú слáвна тросоáтъ кѡ̀ вѣ́ку ѝ по̀ вѣ́кѹ вѣ́ка , áмúнь . Ѿ
Вáшегѡ Высокóствá, молúтвенникъ кѡ̀ Ѻ̀ц҃ѹ тплѣ́йшúй . } Áвгѹ́ста Мартá ïï:

„Смирéнúй ѝ всенúзáйшúй Кѣ́зúмъ áрсéнúй Áрхúмандрúтъ , ѝ прóчúй со̀
мнú̀ Ѻ̀ц҃ú ѝ Ѻ̀бráтúя , тодóлное вáмъ сотворúтú поклонéнúе

Данила, у Србију кнезу Милошу овим писмом у коме га моли за помоћ. Он у њему поред
Крагујевац 2 маја 1837". (Држ. архив у Београду, Кнежева канцеларија — црквени послови).

Да би несрећа била потпуна куга је 1706 истребила и заостало становништво. На почетку XIX в. оно је једва имало шест хиљада становника, и то поглавито Турака. Оно се после муком подиже насељавањем инокосника са села и ближих вароши. 1836 Скопље броји 2.000 кућа са око 10.000 становника. Стога је Скопље, изузетно од осталих вароши Јужне Србије, варош без традиција о својој прошлости. Положено на најважнијем месту, оно је у националном погледу било наша најслабија тачка. У накнаду за то наше традиције су чврсто и живо сачуване у његовој околини пуној манастира. Ова неначета околина је Скопље доцније и духовно препородила. — После катастрофа извесно су просвету у Скопљу одржали Хиландарски и Дечански метох, а у околини манастири. Из првих дана XIX в. сачуван је као породична реликвија један *сенет* (признаница) који речито говори о српској прошлости и писмености овога краја (види стр. 251). — Од тридесетих година прошлог века већ имамо позитивних података да су у Скопљу били учитељи *Дим. Крашовалија Ђорђијевић* који је после прешао у Ниш и даскал *Никола Крушовалија*. Значајно за Скопље је да је 1835 дошао из Хиландара за учитеља учени монах *Павле-Павленшије*. Белешка Ami Boué-а из 1836—8 да у Скопљу имају за хришћане три школе у којима се предаје: *историја, земљопис и философија*, извесно се односи на школу овога монаха.

У половини пр. в. у Скопљу је учитељ Велешанац *Јордан Хаџи Константинов*. Бистра глава, самоук, али немирна и неуравнотежена духа. Он ствара одличне везе са Србијом где је познат и цењен као просветни и културни радник. Одлази у Цариград и тамо запада у мреже егзархиско-турске пропаганде. Отада остаје на прекретници и страда. Скопљанци 1851 ангажују за учитеља Војвођанина *Партенија-Павла*. Деца су, по Гедеону Јуришићу, код њега учила: *граматику, всемирну историју, историју црквену, историју народну, земљописаније* и по нешто из *философије*. За оне друге две школе помоћници Павлови су били *Игњатије Тошевић-Димревић*, Башиноселац и *Мих. А. Ковачевић*, Штипљанац, брат Јосифа који је био учитељ у Гњилану.

Из Врања за учитеља у Скопљу долази 1854 *Анђелко Цветковић*. Он је собом повео некадашњег свог ученика *Стојана-Стошку* који је, продуживши школовање у Пловдиву, добио бугарску свест па се после презивао *Костов* и постао бугарски учитељ. Али се он у Скопљу као такав није могао одржати. 1860 у Скопљу видимо као учитеља *Стојка Аћимовића* из села Накошева, који се школовао у Србији и радио по новом наставном методу. Доцније је Аћимовић из Скопља прешао у Тетово, чији син, такође учитељ, и данас живи у овом месту.

Зна се исто тако да су већа села у околини Скопља имала своје школе. Крајем XVIII в. у Кучевишту је био учитељ монах *Теофило*. Год. 1803 спомиње се даскал *Аћим*. У манастиру Св. Никите 1808 учитељевао је дечански монах *Мојсеја*. После Теофила долази хиландарац *Хаџи Макарије*, Врањанац из братства Ниш-

личића. Школу су имала и ова села: Мирковце од 1825 г., Љубанце од 1853, Глуво од 1864 итд.

У Прилепу је српска национална свест била врло будна. Као јак економски центар, он је водио и знатну трговину. Школе су му за своје време биле напредне. У почетку XIX в. прилепска су се деца

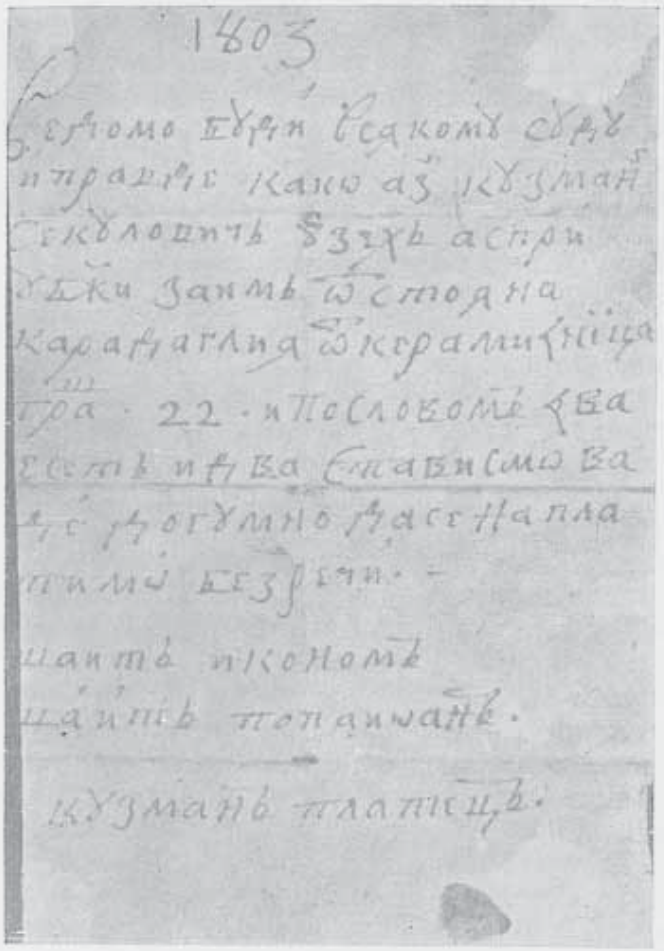

Сопственик оригинала ове признанице, Стојан Стојчевић, и данас је жив. По занимању је кафтанџија (платнар) са станом у Прилепској улици у Скопљу. Признаницу је наследио од свог деде Стојана Карадаглије који се у тексту спомиње. Стојчевић је и данас чува као породичну драгоценост. У последње доба под Турцима она га је, као егзархисту по сили прилика, опоминьала да не заборави на своје и свога краја српско порекло.

школовала у оближњим манастирима *Трескавцу и Слепчанском*, а од двадесетих година и у самом граду. Први учитељ у граду био је *Илија Лигуш*. Он је створио значајне везе са Србијом. — Прилепски панађур био је чувен и својом трговином књигама које су доношене из Србије и Аустрије. Од тих трговаца онда су најзначајнији били:

Риста Хаџи Дамјановић, Хаџи Стојко Џамбас, Хаџи Мирче Бомболоић, господар *Ангеле Х. Илиевичъ, Дим. Смичко, Наумче Колиштрк.*

После Лигушеве смрти (1835) учитељ је неки *Риста*. Поред њега приватно су радили *Коте и Смичко*. Како Риста није могао сам задовољити потребу, ангажован је и *Алекса Кочовић*, учитељ у селу Тополчану, који се школовао у Шапцу, те је завео модерну наставу. 1852 дошао је за учитеља *Ђорђе Јанковић* из Велеса, али се он идуће године вратио натраг. 1856 умро је Риста, а Алекса се запопио. Тада је школу прихватио *Ђорђе Србиновић*. Као учитељи потом до 1858 прошли су кроз Прилеп *Василије Алексић* из Тетова, *Дим. Миладинов* из Струге, *Рајко Зинзифов, Јордан Х. Константинов* из Велеса, *Григорије Прличев* из Охрида. Год. 1857 Прилепчанци доведу из Београда за учитеља *Милана Д. Ковачевића* који је школу подигао на највећу висину. Он је предавао: *веронауку, српски језик, рачуницу, земљопис, српску историју, црквено певање, лепо писање, гимнастику, трговачку кореспонденцију и писмоводство.* Егзархиска пропаганда оптужила га је као *српског шпијуна* и полиција га је протерала у Скопље да му као аустриском поданику суди конзулат. На његово место дошао је опет из Београда *Милован Бељопољац* који је исто тако био врло спреман наставник. Путнице Енглескиње *Макензијева и Ирбијева* дивиле су се успеху прилепских ђака код оваквих учитеља.

Главно место Тиквеша до половине прошлога века било је Ватоша и тек после његов центар постаје Кавадарце. Тридесетих година тога доба учитељ у Ватоши био је *Камче Поп Анђеловић* из истог места и породице Колеваца. Школовао се у Србији и био »учен даскал« (Словесньйшій г. оучитєлъ Камче) како га и сада памте *»по стара српско-славјанска наука«*. Затим учитељ је био његов син *Диме*, дошав из Битоља. Али се он ускоро опет тамо вратио. После њега *Андон* даскал, а за њим учитељ његов *Глигор Шишковић* (1860). После Андона даскала, у Кавадарцу су били учитељи мештани *Петар и Илија Боцевићи*, ученици грчке школе у Серезу. Нису дуго остали. Иза њих је учитељ *Лазар Ђурчијевић*, свештеник, *Мина Галбовић*, и *Захарије Даскаловић*. Сви су они предавали по *српском буквару и словенским књигама.*

Ни Неготин (на Вардару) није никад био без школа а од 1830 памте се и учитељи. Тих година био је учитељ поменути даскал Андон а 1840 *Тоша Андоновић Цалевски* из села Петорова (Лакавица). Затим *Ђорђе Илиоић*, терзија по занату. *Стојче Марковић* био је само годину дана, па је дошао Велешанац *Илија Ђорђевић Крпош* (1864—5).

Око Битоља има више јаких цинцарских насеља прожетих византиском културом. Пошто правих Грка није било, они су у Битољу претстављали грчку културу која је као много старија била на доста великој висини. Она је Србима служила истовремено као углед и потстицај.

У почетку наша се писменост у овом крају одржавала као и свуда у манастирима. Овде су ту улогу нарочито вршили манастири *Буковски* и *Лисолајски*. Почетком XIX в. учитељи су у Битољу свештеници из породица *Поп Атанасових, Поп Маркових и Поп Стојчевих*. Памти се да је 1820-тих учитељ био *Поп Стојче*, а 1830-тих дошао је *Камчетов Димче* који је дуго ту био учитељ. Из 1845 сачувано је писмо митрополита Грка Герасима којим Хрисанту, игуману манастира Слепча, препоручује ученог Руса В. Григоровича. Ово је писмо извесно писао један од његових свештеника Срба. Оно гласи:

> Иг҃мане ѿ҃ манастиръ Слепче Хрисанте те молитѳ҃вемъ, како кидишъ, окѡ наше архїерейско писмо да знаешъ кога ке дойдетъ тамо ѕ манастиръ даскалъ Аѳанъ Викторъ Григоровичю wти є големъ човекъ да го причекашъ и честїшъ харно и да прегледашъ что годъ книги иматъ ѕ манастиротъ кезъ нїкой емодїо — ѡмє маіа 14.

У Битољу су око половине прошлог века биле три наше школе: главна у Широком сокаку, а друге две у Мечкар и Арнаут-махали. Наставу у главној школи (1846—1859) подигао је на знатну висину Јеницанац *Антоније Грозденовић* који се школовао у Србији.

Из Скопља и Велеса познати нам Јордан Х. Константинов дошао је 1859 за учитеља у Битољу. Он је први покушао да у школу унесе бугарске књиге, али је због тога одмах изгубио место. Тада егзархиска пропаганда шаље у Битољ Свиштовца *Василија Минчева* са задатком да отвори бугарску школу. Сви његови шестогодишњи напори (1860—1866) остали су без успеха. Егзархија је у томе успела тек 1874.

Модерну наставу завео је од 1859—1862 Дим. Зинзифов који се школовао у Србији. Његови су ученици били потоњи наши угледни прваци у Битољу *Михаило Хаџи Поповић*, мутевелија, *Михаило Аџо*, и сви из братства *Медоваца, Стефа Бакала*, и многи њихови другови. Уз Зинзифова учитељи су били *Мина Башта, Спаса и Коста Наумовић*. Кад је Зинзифов отишао у Русију на продужење школовања, заменио га псалт *Стила*, а *Стефо Бакал* постао учитељ школе у Белој Чешми. Затим је дошао *Дим. Стојановић* са женом *Милицом*, такође учитељицом. Са њима је дошла још једна учитељица, *Зорка*. Радили су у Арнаут-махали. Њихов помоћник био је *Антон Ђорђевић* из оближњег Риљева. Од ових школу предузимају браћа *Бацевић, Ђорђе* и *Деспот*, родом из Крушева, ученици Београдске богословије. 1875 затворена је српска школа у Битољу.

Др. Јов. Х. Васиљевић затекао је 1897 у многим породицама, чуване као реликвије, многе наше старовремске књиге, као *српске јеснарице, буквари, месецослови, каштавасије* и др.

Охрид, седиште некадашње самосталне архиепископије на чију су се катедру кроз векове пели готово само Грци, претставља у просветном погледу грчку оазу све до 1850, иако ни тада, а вероватно ни за самосталности цркве, у њему није било Грка. Кроз

тако дуго време грчка школа и просвета утврдили су се у њему као искључиве. Поменути учени Рус, Григорович, није нашао 1845 ни једног човека који је знао читати словенски.

Први који поред грчког знају читати и словенски су Дим. Миладинов и Григорије Прљинчев. Овај последњи посао је учитељ 1850 и после шест година одлази у Дебар у истом својству. Он тамо затиче само словенске и српске књиге, у чијој је настави и самог себе утврдио. У Охриду почињу учити словенски тек од 1859 Григорије Прљинчев и Ађим Сапунцијев. Стриц писца ових редова, Анђеле, учио је тих година школу у Охриду, и ево факсимила једног листа из његовог предузимачког тефтера коме, мислимо, не треба коментара (в. стр. 255).

Док се у самом граду Охриду овако тешко кроз грчку пробијала српска школа, сва његова околина, нарочито Дримкол, гајио је своју српско-славјанску просвету (Струга, Подгорац, Лабуниште, Боровац, Јабланица, Вевчани, Нерези и др.).

Борци за Егзархију су своје право на самосталну цркву заснивали, извесно по упуту турске политике, не на основу Трновске патријаршије него на основу наших самосталних цркава, Охридске архиепископије и Пећке патријаршије. Они су обе ове цркве прогласили без икаква зазора бугарским. Охрићани су — у мраку у коме су живели — пали у ову заблуду па су брзо прихватили бугарску школу. Али у охридски и дебарски Дримкол, где су српске традиције чврсто укорењене, ова заблуда није могла продрети. У свима његовим селима школе су остале чисто српске све до обнове наше просвете, радећи и као тајне. Сачувана су од заборава имена свих њихових учитеља.

Дебарска област (Пољани и Реканци) позната је са својих зидара, дограмаџија (столара), зографа, дуборезача, каменорезача, кујунџија и ћаја (великих сточара). Главни њихови центри били су манастир Св. Јована Бигорског и школа у Дебру. О висини школе у манастиру говори нам факсимил молбе коју су његова братија упутила 1837 кнезу Милошу у Крагујевац (види стр. 248 и 249). Зна се да је од 1843 до 1856 учитељ у Дебру био *Крста Аџијевски* из Галичника. После њега је дошао из Охрида Григ. Прљинчев. Истовремено кад и овај био је учитељ у Дебру и *Крста Петровић Ђиноски* из Галичника. 1866 дошла је из Београда Марија Вујићка која је отворила и женску школу.

Велика реканска планинска села Галичник, Лазарополье, Гаре, Осој стално су имала својих школа, те писменост међу њима никад није замрла.

У свима овим школама од половине XIX в. предаје се редовно мешовитим методом. Уз српске уџбенике не испуштају се ни црквене књиге.

Од последњих врло спремних учитеља у Дебру који су требали да отворе и нижу гимназију значајни су *Петар Максимовић, Марија Вујић и Љубомир Павић.*

У Кичевској области просветно жариште био је њен манастир *Пречиста*, недалеко од варошице Кичева. Као и Кратово, изван већих саобраћајних раскрсница, и овде се најдуже задржао манастирски метод наставе (1870). У самом манастиру је било вазда за оно време црквено начитаних и у писмености извежбаних калуђера који су се бавили чак и књижевном радњом преписивања (препис Симеона Еронде из краја XVIII в. *Пелесеш чуда* и одељак *Србуље)*. По једном запису из 1803 види се да је овај Еронда

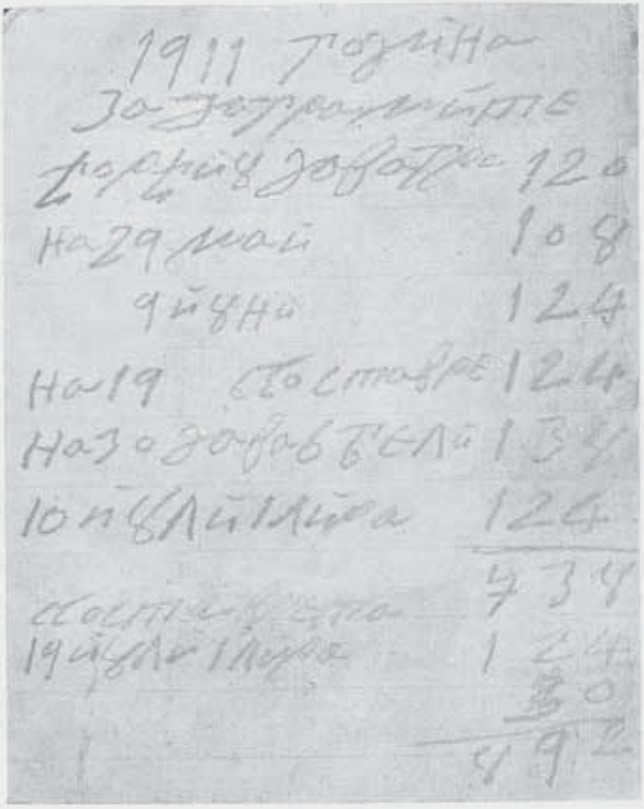

Један лист из тефтера Анђела Марка Јовановића, оца скопског учитеља Богдана Анђелића, који је школу учио 1860-тих година у Охриду где му се отац отселио из Коцацика (Дебарска Жупа). Већ у половини XIX в. тамо је уобичајена употреба гласова *ѣ* и *ѣ*.

био учитељ потоњем Хаџи Матеји игуману и учитељу. Сем ових до половине XIX в. чувени су као калуђери и учитељи: *Живко, Хаџи Серафим, Софроније и Хаџи Теодосије,* а од половине истог века *Атанасије, Хаџи Симеон* и онда млади монах *Козма* који је тек у сумраку наше просвете под утицајем пропаганде руских конзула у Битољу изневерио Патријаршију и своју народност и пришао Егзархији. За ово малодушно издајство добио је катедру дебарско-велешке епархије.

У самом Кичеву од тридесетих година пр. в. познати су као учитељи *Живко, Танаско,* затим *Јов. Поп Кузмановић*, поп *Ристо Николић* и брат му *Крсто Попоски, Димитрије Симјановић*, потоњи свештеник, *Јаћим Стршен* (Богдановски) од 1867 до 1870.

И манастир и школу у Кичеву помагала је као и свуда Србија и новчано и књигама. На пр. Цукић, министар просвете, под 2 фебруаром 1866 наредио је да се учитељу крчовском даду школске књиге и десет дуката као награда стим да му после пошаље извештај о напретку школе.

Модерну наставу завео је 1870 *Илија Спасојевић*. После њега са женом учитељицом вратио се 1874 у Кнежевину учитељ Врањанац *Петко Николић* који је до 1928 још био жив у Београду. После Петка учитељи су били *Кузман Бацевић* и *Коста М. Тирчић* који се вратио у Србију 1878.

Тетовска област има манастир Лешак у коме је било врло писмених калуђера. За Тетово је везано име *Кирила Пејчиновића*, Доситеја Јужне Србије, који је неко време био игуман и у Марковом манастиру код Скопља. Тридесетих година био је учитељ архимандрит *Серафим*, из оближњег Јелошника, који је врло заслужан за просвету у Тетову (умро 1848). После њега је главни учитељ *Јаков Саздановић* и од 1852 *Наум Ивановић*, отац из наших дана проте *Симе*, односно архимандрита *Саве*, званог *Евстнејсе*. После попа Наума учитељи су *Сима Дабић* и *Риста Чкукла*. Због свог неверства није могао опстати помињати *Јордан Х. Константинов* на чије место долазе један за другим јеромонах *Константин Симовић* и *Крста Тинић*, оба из Галичника. За овим дошли су за учитеље *Настас Крстић* и из Скопља познати нам Стојко Аћимовић (1860). Поуздано се зна да је у Тетову први пут изведена свечано прослава св. Саве 1862 год. Од друге половине XIX в. у Тетову се предаје поглавито из уџбеника који се доносе из Србије.

У Призренској и Приштинској области владале су исте просветне прилике. Ми о њима овде нећемо говорити подробније из разлога што никад озбиљно нису довођене у питање. Њихова органска веза са овима и по духу и по садржини је изван сваке сумње, пошто је егзархиски утицај почео продирати из Цариграда под заштитом власти тек од 1860 године.

Наше школе нису биле ограничене само у овим нашим пределима. Оне су биле распрострањене и источно од наше данашње политичке границе, до Искра и Струме. У овим крајевима, који нису одвајани од осталих, било је око тридесет наших школа. Све те школе Србија је помагала и новчано и у школским књигама. На пр. по буџету Књажевства српског за 1867 предвиђено је 6.000 гроша »за издржавање и попутнину учитеља разних општина у суседним областима Турског царства и Црне Горе«, а »на благодејање питомаца правитељствених из суседних области Турског царства и Црне Горе примљено је и издато 36.744 гроша«.

Сетимо се да је то доба претпоследња година живота кнеза Михаила. Његова је сва пажња била усредсређена на ослобођење не само нас него и парочито Бугарске. Биће нам јасно из тога да су ово благодејање поглавито уживали ученици из Бугарске. Из истог тог буџета рушчучкој општини је послата помоћ од 2.800 гроша, док су манастири у нашим областима добили много мање: Трескавац 1.680, а Св. Тројица код Призрена и Грачаница на Косову по 700 гроша.

У буџету за 1872 ове партије су знатно повећане. На издржавање школа и попутнину учитеља одређено је 12.000, а на благодејање питомаца из суседних области 83.280 гроша. Из године у годину партије на издржавање школа и помоћ манастирима се повећавају. То траје све до 1876, када за српску просвету настају најцрњи дани. Невесињски устанак, покољи у Копривштици и Батаку (Бугарска) приморали су Србију да Турској објави рат.

У гневу и из политичких разлога Турска убија, хапси, шаље у прогонство наше учитеље и свештенике. Српску народност и српско име уопште забрањује под претњом најстрашнијих прогона. Они се ни у једном званичном акту не смеју поменути нити јавно изговорити. Да би очистила терен и од заосталих истакнутих и свесних носилаца овог имена, она установљава преке војне судове (урфије). Овим драконским мерама успева да после руско-турског рата очисти, нарочито у варошима, сав простор од српских школа и од активних носилаца српске идеје. Једино у призренском крају под окриљем руског конзула није прекинут континуитет српских школа по градовима. Доцније, кад је бура прохујала, страх мало попустио, калуђери по манастирима, учитељи занатлије — заштићени баш својим занатом — могли су овде-онде у својим приватним кућама да обнове рад на писмености своје околине.

Али турским властима није било довољно само да очисте простор. Они су хтели и да ова жаришта српске свести потпуно угасе. На тај би начин нашем вековима освештаном револуционарном духу задали смртни удар. Као њихови агенти, Бугари, који су се национално тек будили, имали су за ту улогу сва својства: благовољење власти, руску помоћ, блискост језика и расе и најзад службу на словенском језику. Тим путем у опустеле наше школе Егзархија је слала своје голобраде учитеље, које ни сама за бугарске крајеве није имала довољно. И, како је турски интерес захтевао да се наше школе што пре погасе, она их је пре у наше него у бугарске пределе упућивала.

На тај начин наша просвета истиснута је из најважнијих центара у Косовском вилајету за шеснаест, а у Битољском и Солунском за двадесет и једну годину. Као што се болесник опоравља после тешке болести тако се и наше школе у овом затишју, у коме су се бугарске утврђивале у градовима, поступно подижу и окрепљују. И као што смо напоменули, раде тајно, али само у понеким селима. Једини изузетак чине Тетово под Шар-Планином и Костур на крајњем југозападу. Кад је 1889 отпочет рад да се наша просвета у Турској обнови јавно, наши конзули затекли су наше тајне

школе у овим местима: *Тетово* — учитељи Спира и Јелена Радивојевић, Андра Гроздановић, Тома Арсић, Јелена Дробњак и Стојко Аћимовић; *Беловиште* — учитељ Мих. Ђорђевић; *Кучевиште*—Стеван Крстић; *Галичник* — Павле Тодоровић; *Блаце* — Јован Поповић; *Бањане* — Мирко Урошевић; *Маврово* — Мане Десовић; *Врапница* — Стојче Кочовић; *Бразда* — Петар Ацовић; *Бујановац* — Станоје Младеновић; *Св. Петка* — Стојиљко Величковић; за школе у Козјем Долу, Биљачи и Клиновцу помоћ је слата преко митрополита Пајсија, те имена учитеља нису забележена; *Сиричино* — Никола Симеуновић; *Непрошћено* — Исаило Поп Гавриловић; *Дуф* — Хаџи Теофило Поп Савић; *Одра* — Ник. Михајловић; *Осој* — Исајло Вуковић; *Пореčки манастир* — Трајко Милошевић; *Сретково* — Поп Филип Поповић; *Нићифорово* — Тодор Богојевић; *Браждане* — Филип Ристовић; *Кичево* — Герасим Ђорђевић; *Кучково* — Јован Поповић; *Осолница* (Дебар) — место учитеља упражњено; *Јабланица* — Тома Грандески; *Нерези* (Дримкол) Зафир Титановић; *Станче* (Крива Паланка) Метанпје Билбиловић; *Кракорница* — Арсеније Поповић; *Нистрово* — Ђорђе Поповић; *Модрич* (Дримкол) — Зафир Ангеловић; *Блаце* (Охрид) Арсо Јовчевић; *Мирковце* — место упражњено; *Булачане* — Ристо Јовчевић; *Грешница* — Блаже Поповић Здравевић; *Ковач* (Самоков) — Стојко Јовановић; *Костур* — Трпко Поповић; *Призрен* — 4 учитеља и 2 учитељице; *Пеħ* — Симка Х. Поповићка и 3 учитеља; *Ђаковица* — Петар Миловановић; *Сретска* — Ант. Љаљић; *Велика Хоча* — Коста Маниташевић; *Љубижда* — место упражњено; *Липљан, Добротин* — места упражњена; *Зочиште* — Ђура Стојановић; *Митровица* — Ник. Ђурђевић и Јанић. Славковић; *Вучитрн* — Јосиф Студић и Ант. Радивојевић; *Штрпце* — Ант. Поповић; *Грачаница* — Јосиф Поповић; *Неродимље* — Дим. Станојевић; *Д. Гуштерица* — Недељко Миљковић; *Гњилане* — Радован Николић; *Приштина* — Трајко Марковић; *Ђурђ. Стубови* — Цветко Стаматовић; *Нови Пазар* — 3 учитеља; *Пријепоље* — Рафајило Вукадиновић; *Беране* — Саво Лазовић; *Милешево* — Ђорђе Поповић; *Сељани* — Миленко Миодраговић; *Јабланица* (Дримкол) — Матеја Шуменковић; *Боровац* — Богдан Атанацковић; *Подгорац*—Ставра Поповић.

Ово су школе — по списку Министарства просвете — које су стајале у вези са Србијом. Оне су од Србије примале помоћ у новцу и у књигама. Али видећемо да су први наши консули нашли још наших тајних школа које нису стајале ни у каквој вези са Србијом. Оне су се њима тек онда пријавиле да постоје. Консул Карић из Скопља извештава 6 априла 1890 да наших школа има још и у овим местима: *Побужју, Новом Селу, Челиновцу, Довезенцу, Кокошињу, Руднику* (Велес) *и Прешеву*. Боди из Битоља 18 августа исте године пише да их има у *Лахцима, Прешњеву, Крушеву, Крапи, Битољу, Белчишци, Вевчанима, Лабуништу, Мислешеву (Моруништу), Брђанима, Селцу и Карбуници.*

С овим бројем школа, као са својим осиромашеним капиталом, и са преко стотине, већином, старих учитеља, ми, уверени у своје

национално право, смело улазимо у јавну борбу да извојујемо право на обнову наше просвете у Турској.

В. ОБНОВА НАШЕ ПРОСВЕТЕ: МОДЕРНА ШКОЛА

Појавом својом, наша модерна школа мораће отимати терен од егзархиске пропаганде која се већ била, као што смо видели, увукла у сва већа места, нарочито у градове. Морамо овде у најкраћим потезима изнети како је то она учинила.

Отварањем *прве* школе у Габрову 1835 обележено је буђење бугарског народа који дотле није имао своје просвете. Отварањем борбе за словенску службу у цркви (1855—1870), борбе на коју су га потстакли Турци, настаје духовно и национално ослобођење од Грка фанариота, односно од Цариградске патријаршије.

Духовни препород Бугара који је потицао не из Бугарске већ из престонице царства помагали су сви политички фактори. Пре свега, помагала га је Висока порта као своје оруђе у унутрашњој политици. Затим, Русија као средство које ће јој у будућности послужити да што поузданије загосподари над мореузима Босфором и Дарданелима. И најзад, Енглеска и Француска ради одржања турског царства које никад није било слабије него тада. Срећним стицајем ових политичких прилика, бугарски препород задобија толики мах да одмах помишља на духовно освајање целог јужног словенства у некадањем оквиру архаичког Симеоног царства. Шездесетих година прошлога века Љубен Каравелов проповеда да од Пеште до Јегејског и од Црног до Јадранског мора живе »ак Бугари«. Ферманом о бугарском Егзархату ова акција је постављена на законски терен и обезбеђен његов утицај. Његова активност прелази временом поступно у шовинизам који не трпи ни најмањег противљења. У том он не зазире чак ни од убистава.

Сав овај политички курс срачунат је био против ослободилачке тежње српског народа коме су на челу биле Србија и Црна Гора, нарочито прва као много моћнија.

Док су се догађаји овако подешавали из Цариграда, кнез Милош је Турској претио побуном ако не задовољи његове захтеве. Кнез Михаило се није ограничио само на претње. Он је те хришћане и организовао: Бугарима је у Букурешту створио центар, а са Грчком је закључио савез и војну конвенцију. У центру ове широке акције за ослобођење Балкана од Турака стајали су Бугари. Они су у Србији помагани у сваком погледу. Школе Кнежевине биле су младићима из Бугарске широм отворене и они су пре него Срби добијали благодејање. Тако се у Србији према Бугарима израдио култ потпуне националне идентификације: Србијанци ни у чему нису одвајали Бугаре од себе.

Међутим, политички догађаји у Турској нису се разрешили по плану који је правила Србија са претставницима бугарског народа у Букурешту, него по плану Русије који је имао много додирних тачака са планом Турске. Тако се 1878 појављује нова словенска држава *Бугарска*. Она има и много бољи географски и еко-

номски положај но што има Србија, па стога и више услова за свој свестран напредак.

Највећи део балканске Турске који је 1878 остао неослобођен био је насељен српским елементом. Због тога за Турску Егзархат није изгубио своју првобитну важност и потребу. Уместо да буде пренесен у Бугарску, он је остао у Цариграду. Ослобођењем Бугарске, Русија се само приближила своме циљу — мореузима. У политичким смеровима ових двеју држава, дакле, ништа се није после рата променило. Стара њихова политичка платформа остала је у потпуној важности.

Бугарска је 1885 присајединила себи Источну Румелију. Она се претходно није споразумела ни са Србијом ни са Русијом, чијим је жртвама дошла до свог државног бића. Да се споразумела, Србија би том приликом могла упасти у Турску и ослободити један део својих сународника. За њу је то било утолико већа потреба што ни после два крвава рата готово ништа није добила, захваљујући само интересима Русије на Балкану. Да, али свако повећање Србије ишло је на штету санстефанске Бугарске којој је Русија, давши јој оквир Симеоновог царства, намењивала судбину једне своје губерније. По мишљењу руских државника, Бугари нити су били зрели нити су имали особина за државни живот. Такав рад Бугарске очигледно је откривао њене намере за неограниченом надмоћношћу на Балкану. Реакција краља Милана била је и разумљива и донекле оправдана. Она је тада утопила у међусобној крви тако дуго неговано братство. Рат није успео само зато што народ није био духовно припремљен. Он се није хтео да бори против брата кога су му преконоћ претставили као заклетог непријатеља.

Присаједињењем Источне Румелије Бугарска постаје највећа држава на Балкану, од прилике колико Србија са Црном Гором и Грчком заједно. Толико увећана, иако васална, она постаје зазорна за Турску. Србија пак, коју је Бугарска колико јуче победила, за Турску више није тако опасна. Суревњива на Бугарску, она би могла корисно подупрети њену политику. Турска сад допушта Србији да отвори своје конзулате у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну (1889). И у Турској и у Србији знало се да размена добара између њих није никаква, нити имају, као аграрне земље, за то услова. Главни и готово једини задатак ових конзулата био је политички рад: препороћај наше просвете која у Турској није била призната и која се изводила и помагала тајно.

Први који није одобравао ово тајно држање Краљевине Србије према просвети својих сународника у Турској био је Стојан Новаковић. »Треба да се остави, вели он у једној својој претставци, пут кријумчарења и да се нађе на пут легални у свеколиком старању за наше сународнике у Турској«. Као посланик у Цариграду он успева код владе у Београду да нашу просвету упути тим правцем (1888). У Министарству просвете постојао је нарочити одбор који се старао само о нашим школама у Турској. Он се укида, а старање о њима од 13 марта 1890 преноси се на Министарство иностраних дела.

Просвета у теократској Турској била је једна од привилегија коју је она давала признатим верским заједницама. Цркве су се саме бринуле о школама својих једноверника. До укидања наших самосталних цркава, Пећке патријаршије и Охридске архиепископије, тако је било и са нашим школама. Цариградска патријаршија се, када смо потпали под њу, није ни најмање старала о нашој просвети. Напротив, гледала је да је, где год може, замени грчком. Отада наше школе постоје још само по закону инерције, губе и онако слабу своју организацију и постају у најбољем случају годишња брига појединих општина. Остављене без икакве заштите, оне су предмет и разноврсних страних утицаја.

Турске власти су знале за улогу коју су наше школе вршиле пре ратова. Зато су биле на целој територији отсудно противне поновном отварању и ширењу њиховом. Да се оне нарочито одупру много је допринео и факат што је народ са свих страна полетео да тражи отварање школа на свом матерњем језику. То је био читав покрет о коме овде опширније не можемо говорити. Рећи ћемо само шта га је изазвало. Тадашњи и данашњи књижевни бугарски језик нису исто. Данашњи књижевни бугарски језик је више од половине српски. Додајте му редовну употребу падежа и више нема никакве разлике. Ондашњи књижевни бугарски језик ретко је ко разумевао и то тек после дугог навикавања. Егзархија је ратовала против нашег дијалекта. Писац ових редова зна да се по њеном наређењу сва служба у цркви изводила на ондашњем бугарском књижевном језику само да би се у наш дијалекат убацио по који бугаризам. Али о томе има и писмених доказа. Конзул Христић из Солуна под 16 мартом 1890 јавља да је Егзархија наредила учитељима у Битољу, Велесу, Тетову, Охриду и Скопљу да обрате највећу пажњу на чисто бугарско изговарање код деце у школама, те да се бугарски језик не учи и не говори мађедонским акцентом. Тај бугарски књижевни језик су нарочито тешко разумевала деца. Због тога ученици почеше напуштати егзархиске средње школе и молити конзуле да их пошаљу у Србију на продужење школовања. То су ти питомци »Друштва Св. Саве« и њихове колоније при гимназијама у Шапцу и Ваљеву и при Учитељској школи у Алексинцу. Напуштали су тада егзархиске гимназије не само ученици него и њихови професори и учитељи (Илија Пејчиновић, професор, кога је пропаганда у циљу застрашивања убила у Солуну, Марко Серафимовић и др.).

Дуго, годинама су се ломили напори и првака, и конзула, и посланика у Цариграду, док је наш народ задобио право на своје школе у Турској. Од кајмекама, валија, министара, великих везира до самога султана, сви су обећавали да изађу у сусрет народним молбама, док су, међутим, тајно наређивали да се те молбе свим могућим административним смицалицама осујећују. И онда кад је од централне власти после великих јада искамчена ирада (указ), валије су по поверљивим наређењима одбијали да је изврше изговарајући се или да је нису примили или да у њиховом вила-

јету *нема Срба*. Простор нам не допушта да улазимо у шиканѐ турских власти: поменимо само да су за овакво једно народно право везивали и услов о личној награди која се пела и до 4.000 турских лира.

На овом новом путу наша акција почиње из Цариграда и то штампаном књигом. 1890 излазе у Цариграду осам књига, међу којима и календар »Голуб« и *Македонска читанка*. Шаљући у Београд по неколико примерака на углед, Новаковић за календар каже: »То је прва књижица којом се одавде обраћамо не већ деци него народу самом. За први мах је доста и то да људи виде да их нисмо заборавили, и да се за њихове душевне потребе бринемо, а да се од њиховог народног дијалекта не либимо као што чине Бугари у својој пропаганди, гушећи својим тобожњим књижевним језиком и дијалекат и лепе народне традиције«. Новаковић ово своје писмо завршава: »Излишно је... да препоручујем родољубивом старању вашем ову ствар, пошто сам уверен да можемо жалити само то што се овим правцем није почело пре многих година, и што је најсуштаственији део радње за одржање наше народности остао толико пренебрегнут«.

Ради ширења наше књиге и мисли организоване су књижаре у свима варошима. Направљен је списак свих књига које се по садржини могу унети у Турску и бити одобрене од власти. Нарочито су добро снабдевене књижаре у Скопљу и Солуну. Из наше скопске књижаре снабдевала се чак и бугарска која је потом отворена. »Траже ми, вели њен књижар, те књиге из унутрашњости«. После је то, наравно, престало, пошто му је пропаганда забранила. Консул Карић из Скопља у свом писму од 15 октобра 1890 о томе вели: »Тако ми данас имамо до близу стотине разних књига, сем школских, и то у пределима где пре године дана није било ниједне, и где се од српске књиге бегало као од неке пропасти, нити је ико могао мислити да ће се оне после тако кратког времена у сразмерно тако великој количини унети и слободно продавати«.

Наша писана реч, овде-онде расејане старе школе и дубоко укорењене традиције с једне, и чисти бугарски језик у настави и говору с друге стране, изазвали су и препорођај којег смо се напред укратко дотакли. Млађе генерације, после преласка бугарског књижевног језика на српске особине нашег дијалекта, не могу ни схватити колика је етнолошка разлика између Бугарина и »Маћедонца«. Данас се појам о тој разлици може добити само кад се оде у источну или јужну Бугарску и ступи у непосредан додир са људима из народа.

Наш посланик у Цариграду, Новаковић, својим писмом од 9 јануара 1890 тражи од консулата податке о нашим затеченим школама. Из целокупне преписке не види се да је расправљено питање: на коју основу јавно поставити наше школе у Турској?

Међутим, наш положај био је овакав: Ми нисмо имали своје цркве, а зна се да су све признате народности имале своје школе под окриљем цркве. Да поставимо питање цркве пред Турке, ми нисмо имали нимало услова; поред тога, то би значило изазивати још

једну шизму. И, кад бисмо имали за то потребних услова (три митрополита) политички разлог не би нам то саветовао. Чинили су се напори да Патријаршија на целој својој територији у интересу православља призна наше школе за своје и узме их у заштиту. Али, као што ћемо видети, она на то није пристајала. Цркве су у Турској биле политичке експозитуре пресумтивних наследника »болесног човека на Босфору«. Као такве су биле легитимисане Патријаршија и Егзархија. За то је и »болесни човек« са своје стране ишао на то да цркве укрсти и, укрстивши их, у међусобној борби неутралише. Под тим условима, Турска би и нама, као што је и Румунима, врло радо дала цркву. Скопска епархија је спадала и у сферу грчких територијалних претензија, ако не потпуно, а оно бар колико ради »компензације«, када се буде делило наследство »болесног човека«. Зато су нам грчки конзули у Скопљу у питању школе и цркве чинили велике пакости. Грци митрополити рашко-призренски, а по некад и скопски, по одобрењу Патријаршије, узимали су у заштиту наше школе, али на то није пристајала Порта. Ова је ту привилегију Патријаршије тумачила тако да се односи само на грчке школе, а не и на школе других народности. На тој основи Порта није хтела да призна ниједну школу чак ни у рашко-призренској епархији. Овај покушај је обновљен и под митрополитом Нићифором. Иако Србин, он, као патријаршиски владика, може да штити грчке али не и српске школе. Кад је патријарх преко свога изасланика интервенисао на Порти у овом питању, Зухди-паша му је поручио »да је питање српских школа политичко питање. Српски посланик хоће да бугарске школе претворимо у српске, а то не иде«.

Према ондашњем ходу ствари, ево у чему је значај овог Зухдијевог политичког питања српске школе.

Насупрот ономе што се мислило и мисли, Турци султан Хамидовог режима нису били просте незналице. Они су врло добро знали наш положај у средини народа. Они су, исто тако знали и за своје тешкоће са нама, како у прошлости тако и у будућности по испољеним симпатијама према српским школама. Да би нашу делатност у крајњим њеним циљевима неутралисали, они су чинили све могуће и немогуће тешкоће отварању наших школа као и постављању Срба за митрополите само, да би нас приморали да поставимо питање своје цркве, и да то питање поставимо у што неповољнијим приликама за нас. Уколико би прилике биле за нас мање повољне, утолико би црква задобила мање права. Међу осталим црквама, она би била само сенка од цркве и играчка у турским рукама, већа играчка од егзархиске. Само таква неугледна српска црква могла је држати равнотежу егзархискоj и патријаршискоj, кад се изукрштају на терену око кога су се отимале.

Ми нисмо ипак упали у план Турске. Зато смо и били толико изубијани.

Али и ми смо сами својој акцији за отварање школа чинили нехотице сметње. Решени да напустимо револуционарни став према Турској, у Србији се тога става духовно нису могли ослободити. У

Београду је ученике из неослобођених крајева прихватало *Друштво Св. Саве*. Оно их је, међутим, васпитавало војнички револуционарно. На основу рапорта турског посланика у Београду, Порта је издала 1889 поверљиву ираду којом се властима наређује »да се школе и учитељи које је Друштво Св. Саве отворило, односно у Турску изаслало, никако не трпе, пошто је Порта стекла уверење о опасним по Турску тенденцијама поменутог друштва«.

Влад. Карић је у жељи да отвори српске школе у Скопљу наишао на несавладљиве тешкоће. Нису само Турци томе били противни него и њихов савезник егзархиски митрополит. Патријаршиски митрополит Пајсије није хтео јавно да каже ни једну добру реч, али потајно је био наш највећи непријатељ. Против српске школе устао је исто тако и грчки конзул са колонијом Цинцара коју је водио неки Кондро Димо. Аустриски конзул радио је против српске школе испод жита, иако је његова држава по тајној конвенцији са краљем Миланом била дужна да помаже ширење српског утицаја долином Вардара.

Кад се у ово питање умешао наш посланик у Цариграду Новаковић, турски посланик у Београду предао је нашој влади Портину ноту у којој је стајало: »Да се султановој влади не обраћа са захтевима које она, и поред најбоље воље, не може усвојити, па се тако налази у незгоди да, одбијајући те захтеве, и преко воље доведе у сумњу оно добро расположење којим је навек према захтевима Краљевске владе била надахнута.« Тада је Новаковић сазнао за постојање поменуте поверљиве ираде која је онако јасно осветлила то »добро расположење«. Он је у Београду предузео кораке да се отклоне узроци од којих су Турци зазирали.

Косовски валија Ахмет Ејуб-паша, примајући од потписника молбу за српску школу у Скопљу, отерао их је овим речима: »Какву школу, код толико других, тражите у Скопљу? Ви сте јабанције. Овде вам школу не дам. Идите сваки у своје место и тамо тражите школу.« Најзад, после многих перипетија, школа је отворена водоосвећењем 2 фебруара 1891, али је због интрига одмах затворена. Прорадила је тек идуће године 30 августа. А дозволу је добила тек 1894; дозвола је гласила за основну школу и нижу гимназију.

Дозволом српских школа у Косовском вилајету још више се заоштрава борба између нас и Егзархије. Ова почиње да губи терен, иако јој Турска пружа сву подршку. У њеном ничим незаустављеном налету против наше школе огледа се сва њена улога агената провокатора. У народу, пак, страх од Турака попушта. Преко конзула као невидљивих својих вођа, а наслоњен на Србију, народ све енергичније истављ̀а право на своје школе. Између многобројних само неколико примера. Егзархиски митрополит Теодосије писмено денунцира кајмекаму учитеља у Ст. Нагоричину за кога вели да га плаћа Србија и да децу не учи по *словенским* већ по српским књигама. Власт га хапси и заједно са књигама доводи у Кумановo. Теодосије у Ст. Нагоричино шаље егзархиског учитеља који обија школска врата и насилно улази у школу. »Овом

приликом, пише Ћарић, десило се нешто чему се можемо веома радовати. Кумановци, наши најплашљивији људи на свету, писмом преко поште извештавају учитеља Крсту о току ствари нагоричинске школе, што се према досадашњем њиховом понашању може сматрати као невиђена дрскост.« Писмом, пак, од 11 октобра 1891, он извештава да је поп Глигор са целом својом нуријом у којој раде две наше тајне школе — Нивичани и Рудник (Велес) — напустио Егзархат. — Станковић из Приштине извештава 17 новембра 1892 да је кајмекам позвао проту у Митровици и питао га како се зове њихова школа. Он је одговорио да се зове *словенска*, али учитељ, Јан. Славковић, који је такође био присутан, казао да се не зове словенска већ *српска*. — Боди из Битоља 9 децембра 1891 јавља да је преспанско село Воштарани напустило Егзархију. Егзархиски владика одлази у село, одузима влашћу кључеве од цркве и проглашава је егзархиском, иако је она зидана пре егзархије и при подели припала патријаршистима. 11 марта 1891 Боди из Битоља пише: »Народна свест се на све стране пробудила и покрет у нашу корист опазио. Ово је задало великог страха бугарској пропаганди и за то се она упела свим силама да тај покрет угуши«. — Љотић из Солуна 14 јуна 1891 пише да је воденски владика спреман да свуда помогне отварање наших школа, па чак да и неке грчке по селима претвори у српске. Становништво у Јенице Вардару је подељено на патријаршисте, егзархисте и унијате, те влада раздор. У таквим несносним приликама »пристајући уз нас, они ступају на ново поље које искључује старе распре, већ за то може да их измири. Већ сам тај изглед привољева их нама, и то у толикој мери да су чак и јенички католици нудили да своју цркву и школу преобрате у српску школу и цркву православну—српску, ако им уједчимо да ћемо њиховим свештеницима и учитељима давати помоћ коју они сада добијају од католичке пропаганде«.

Као што се види из овог летимичног излагања, егзархиска пропаганда, и поред својих моћних заштитника, на почетку деведесетих година прошлога века стајала је пред озбиљном катастрофом. Она се из те опасности извукла прво најамљеним убицама, а потом организацијом комитета у Софији (1893). Овај је више заснован у сврху заштите егзархиске пропаганде и ширења бугаризма него ли ослобођења Маћедоније, као што је истакао велику фирму. Гола нада на ослобођење Маћедоније, терор комитета, подозрење Турака у нас и, најзад — да бисмо остали до краја објективни — уздржавање Србије да не пренагли у својој акцији у Маћедонији, дали су бескрвни темпо препорођају нашег народа у Турској.

Бугари су, пак, на ланцу ослобођења Маћедоније најјаче политички привезали за себе оно што је било борбено у њеном становништву. Питање ослобођења загосподарило је свом његовом свешћу. У нашој релативно дугој отсутности у овим крајевима изгледало је као да је само провиђење определило Бугарску, иза које се очевидно осећало да стоји њена ослободитељка Русија, да оствари његов петстогодишњи сан. Ухвативши један део становништва за ову његову најинтимнију жарку жељу, Бугари су, ко-

лико се могло за оно кратко време од десет година, највише израдили код тог млађег света бугарску свест која је после многима донела огромна разочарења и личну несрећу.

До појаве наше просвете, Егзархији су људи свесно прилазили кад су у сукобу са грцизмом хтели да очувају своје словенско обележје. За то има пуно примера. Ми ћемо навести само овај који је врло карактеристичан. Тома Јаникијев је најповерљивије лице егзархиског скопског митрополита Теодосија, управо као његов секретар, по речима Карића, »фактотум«. Он је са митрополитом радио шест година и извршивао најповерљивије ствари и његове личне и Егзархије. Ово лице одлази Карићу и моли га да га спасе бугаризма. На питање зашто то чини, одговара да је он у души свагда сматрао како је бугарски утицај у овим странама само привремен, како он познаје расположење народа и како бугарски утицај нагло опада и уступа пред српским који се очигледно шири. Отада су они постали интимни пријатељи, сваки радећи са свога положаја да народна ствар, која је обојици била тако драга, слави што пре своју победу (21-IX-1891).

После организације комитета и преноса његова рада на терен Турске, комитету су прилазили сви који су хтели маколико да лично жртвују за слободу свога краја. Комитету су, само да би се осветили и опробали са Турчином, прилазили чак и људи који су били борбени Срби. И, тако, онда кад се Србија одрекла свога револуционарног става према Турској, тај став преузима Бугарска са својим помоћним органом Егзархијом.

Многи наши виђени људи из свих делова Јужне Србије и Маћедоније до Солуна пали су као жртва препорођаја српске националне свести. Простор нам не допушта да донесемо њихову мученичку читуљу.

У доба пре невесињског устанка Јужна Србија је имала, и то од скора, једну једину средњу школу — Богословију у Призрену. По примеру на богате Бугаре који су то радили по својим крајевима, њу је основао 1871 мештанин Сима Игуманов који се обогатио трговином у Цариграду и Русији. Оставши без деце, он је ову своју просветну задужбину и материјално потпуно осигурао. Захваљујући, пак, заштити руског консула у том месту и страху од бесних Љумљана у њеној непосредној околини да у случају потребе са њом раскрсте за неколико часова, Турска није дирнула ову школу. Она је, дакле, прво наше просветно жариште и у народу стекла је, по раду њених васпитаника, неоцењивих заслуга.

У Цариграду је са прекидима постојала одавно српска основна школа. Она се у то доба издржавала од помоћи коју је добијала од Русије и од Србије. На заузимање посланика Стојана Новаковића, а по молби наших печалбара, она је 1891 обновљена и 3 фебруара 1892 отворена. Без изгледа да се у догледном времену отвори средња школа у неком нашем већем месту, затражено је да се при овој школи отворе и гимназиски разреди. Турци једино овој молби нису направили тешкоће. Од 1892 поступно су при њој отворени прво нижи, а потом и виши разреди гимназије.

Новембра 1892 добијена је дозвола за школу у Солуну, а 1894 отворен је и први разред гимназије са 15 ученика. Опет, дакле, на једној од најудаљенијих тачака од Краљевине али, ипак са преимућством: у средини најјужнијег дела нашег народа. Дајући ову дозволу, Турска баш због тога није допуштала да школа носи име своје народности него је крштена »Дом науке«.

Сима Игуманов,
оснивач Призренске богословије 1871 год.

Отварање школе у Солуну необично је радосно одјекнуло не само у Солунском него и у Битољском вилајету. Помислило се да је Турска, најзад, изашла у сусрет небројеним молбама из разних места која су годинама чекала да им се дозволи школа на матерњем језику. Међутим, ово радовање је било узалудно. Кад је Васиљевић потражио од солунског валије објашњење зашто не дозво-

љава отварање српских школа у унутрашњости, овај му је следеће одговорио у својству пријатеља: »Немојте се обазирати на ово што се данас ради овде, већ гледајте да у Цариграду осигурате вашу ствар. Отуда све зависи... Ако хоћете да имате стално стање и права, гледајте да то остварите преко Цариграда... Казаћу вам отворено, али не смете нигде употребити, *прошивни* су из Цариграда. Кад бих ја био противан, нигде људи слободно не би смели називати се Србима ..... Ја бих дозволио драге воље ваше школе где су Бугари јаки, али ми *не дају* из Цариграда«. (4 јануара 1895).

Са питањем отварања српских школа у ова два вилајета ломиће нас Турци још пуних пет година. Оквалификовано као политичко од оних од којих је зависило, оно ће се најзад, политички и разрешити. Из страха да се Србија 1897 не придружи Грчкој, Висока порта је одобрила да се допусти отварање наших школа и у Битољском и у Солунском вилајету. Тада је, поред основних школа у свима важнијим местима, отворена у Битољу и нижа гимназија без забране да носи име народа из њене средине. Ипак, из обзира према Грцима — да их не бисмо озлоједили — ми смо извесне пределе искључили из нашег ширења, иако су наше школе у њима веома тражене (Лерин, Соровић, Костур и др.). Наша Битољска гимназија, у којој није могао служити ниједан поданик из Краљевине, извршила је једну велику националну улогу. Насупрот мишљењу званичних претставника наше националне политике, у њој је кад је комитет покушао да терором погази све наше школе схваћена и разрађена идеја оружане одбране наше просвете; у њој је схваћен и остварен четнички покрет; у њој је тај покрет одбрањен од покушаја да се или растури или потчини бугарском комитету.

Овим последњим актом централне турске власти решено је начелно и дефинитивно питање отварања наших школа у свима пределима у којима је живео наш народ. Али су искрсле нове тешкоће за њихово отварање и напредовање и оне су уз остале учиниле да тај темпо буде доста лаган.

Са наше стране лутало се доста дуго на којој ће се основи тражити њихово отварање. Ми смо у почетку желели да то буде на основу привилегија Цариградске патријаршије. Она је за школе у Рашко-призренској епархији пристала, али кад је настало питање школа у Скопској и другим епархијама, одбила је да их узме под своје окриље: прихватајући наше школе као своје, она је себи, као грчкој националној установи, подривала темеље. У почетку су неки Грци митрополити (Дебарско-велешки, Преспански, Воденски, Струмички) били вољни да прихвате наше школе из разлога чисто верских. Али, кад су им објашњене крајње последице таквог њиховог држања, одмах су променили свој став. Тада наш покрет за отварање школа и за повратак свештеника из шизме у православље наилази код грчких митрополита на највећи отпор. Они у мецлисима тврде да у њиховој епархији нема Срба; за повратак из шизме траже да се свештеници понова рукополажу, иако су неки од њих били рукоположени од ондашњег патријарха као пелагонискоr ми-

трополита; нове кандидате, ако неће да буду Грци, упућују егзархиском митрополиту; чак су одбијали право сахрањивања у гробљу патријаршиске цркве. Никакви разлози вере нису их могли убедити да против шизме треба да иступамо сложно и заједнички. Они си свесно наш свет радије гурали у шизму, него да га за нас одатле издвајају. По њиховом мишљењу, за грцизам шизматици су мање опасни него ми који их из корена чупамо.

Напред смо видели да ни Турци, сматрајући питање наших школа политичким, нису пристајали да старање о њима потпадне под Патријаршију.

Тешкоћа отварања наших школа разрешена је на тај начин што су нас Турци сами упутили, односно приморали, да њихово отварање тражимо на основу закона о јавној настави. Тешкоће пак верске природе приморале су нас да у Патријаршији отворимо борбу за митрополите Србе. Кад је наша просвета освојила терен Скопске епархије, постављено је питање Србина митрополита (архим. Фирмилијан). А кад је у том погледу рашчишћено поље у Дебарско-велешкој епархији, дошао је прво Грк Поликарп са свима спољним обележјима Србина, па потом (1910) Србин Варнава (недавно преминули Патријарх).

Наша нова школа заснована је потпуно на модерној основи. Нигде се више не ради по манастирском методу, нити у манастирима више има школа. Највећи део учитеља имао је модерну педагошку спрему. Један део кадра био је изашао из педагошких школа у Краљевини, а други из Призренске богословије у којој се педагошкој спреми обраћало исто толико пажње колико и духовној. Из свих горњих разлога број наших школа заостајао је иза егзархиских, али квалитет наставе у њима није се могао ни сравњивати са оним у егзархиским у којима су радили полуписмени учитељи. Ови су пре били комитетски експоненти но културни радници, пре терористи, слепо оруђе, но свесне народне вође-просветитељи.

Наше средње школе стајале су на истој научној и педагошкој висини на којој су биле одговарајуће школе у Краљевини. Ове су имале чак и једно преимућство. Наставно особље бирало се међу најбољима истих квалификација. Настава се изводила по истом плану и програму по коме је извођена у односним школама у Србији. Васпитаници су добијали солидно, потпуно рационално образовање. Оно није било срачунато као у егзархиским школама на то да даје шовинисте, умно једнострано настројене људе који својом главом неће бити кадри да реално гледају на себе и свет. Ова духовна и морална страна васпитаника у нашим школама је поштована као светиња. Ушавши у свој народ, ми нисмо имали потребе да насрћемо на ум и срце његовог подмлатка. Од тако образованих и васпитаних младића народна ствар је много добила и у борби са Егзархијом и после њеног нестанка. Ти млади људи данас заузимају врло угледне положаје у својој струци и сматрају се као једни од најспособнијих вођа у њој.

Учитељи су радили у таквим тешкоћама које би данас биле несхватљиве. Не само да су школске зграде, нарочито у селима, биле врло далеко од најпримитивније хигијене, не само да није било прибора и учила, него је спољна атмосфера била запаљива у мери да је сваког тренутка могла да плане и спржи цело село са школском децом и учитељем заједно. Настава се изводила у непрекидном страху од каквог оружаног напада. У варошима ни улица до школе и од школе није била сигурна. Иза сваког угла могла је планути пушка, револвер или засијати кама у руци каквог очајног шовинисте. Кад је 1903 комитет предузео да становништво унифицира као егзархиско тј. кад је насрнуо на наше школе — учитеље, свештенике и народне прваке — у намери да их искорени, учитељи су раме уз раме са народом устали у њихову одбрану. Између обостраних наоружаних чета настала је борба без поштеде. У тој по нас неравној борби, захваљујући свести народној, и комитет и Егзархија подлегли су не само физички но и морално. Престиж њихов био је срушен. Улога коју су просветни радници одиграли у одбрани наше просвете и националног имена у најопаснијим приликама по себе нема примера у историји ниједног народа. Они су самоодрицањем рашчистили терен да народ дочека спреман своје ослобођење и уједињење са Краљевином Србијом. Србија, пак, са своје стране од почетка свог самосталног политичког бића никад није имала пред очима другог циља него да ослободи своју у ропству заосталу браћу и обнови у некадашњем сјају нашу стару државу. Она је ту своју мисију, коју је добровољно на се узела као императив заједничке прошлости, часно и пожртвовано извршила. Ми смо тај радосни моменат доживели пре двадесет пет година, чију успомену данас прослављамо горди и радосни.

3) ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ПОД ТУРЦИМА

ОД АЛ. ЈОВАНОВИЋА

КАРАКТЕР БОРБЕ — УЗРОЦИ ПОКРЕТА — ПОСТАНАК — РАЗВОЈ — РЕЗУЛТАТИ

Наш четнички покрет који је букнуо 1904 јесте последња фаза вековних борби против турског режима за ослобођење и уједињење. Од догађаја у најближој прошлости, он је наставак оних покрета у јужним пределима који су претходили српско-турским ратовима 1876—78 и који су се наставили и после њих. Од свих ранијих покрета, овај се разликује по томе што се води, прво, против оружане бугарске пропаганде, а потом и против Турске за ослобођење и уједињење са Србијом. Успеси његови су резултат отпора који је српско племе јужних предела иставило напорима бугарске пропаганде да онда горуће македонско питање реши једнострано, само у корист Бугарске. Према томе, ова борба четама између Бугара и Срба око Македоније носи чисто ослободилачки карактер. Не пристајући на културну утакмицу, Бугарска је терором своје комитске организације приморала народ Јужне Србије да се од ње брани оружјем.

Ова борба између Бугара и Срба око освајања Македоније прошла је кроз више фаза.

До бугарског покрета за Егзархију, ми смо — у националном погледу — били искључиви господари у том делу Турске. И разумљиво, јер смо кроз дуге векове и за време наше средњевековне државе, и за време турске владавине — имали две цркве, једну чисто народну — Пећку патријаршију, другу мешовиту — Охридску самосталну архиепископију, али баш са искључењем бугарске народности. У областима ових двеју цркава, српска народна просвета била је истоветна, без икакве разлике, и никад није престала. Док је, међутим, бугарска, за време ропства под Турцима, потпуно ишчезла. Бугари су за то време заборавили чак и своју народност,

стидели се свога народног имена и претапали се у Грке. Они су се почели будити тек у другој деценији XIX века, од руско-турских ратова. Прву своју школу они су отворили тек 1835 у Габрову.

За турског ропства постојала је између нас и Бугара ова карактеристика: Срби су уопште познати као бунтовници — револуционари, Бугари као осведочена покорна раја. Док је била снажна Турска нас је трпела и турчила; кад је ослабила, стала нас је гонити и потискивати. За успех у овом послу потребна јој је била једна антагонистичка установа, која ће јој бити и обавезна и зависна. Тога ради, она концептује црквену независност Бугара од Цариградске патријаршије. Потстиче и храбри Бугаре на овом путу и стварно руководи иза кулиса њихову борбу.

Из својих освајачких разлога црквену борбу Бугара помаже и Русија. Под њеним сугестијама да би се само покрет што више раширио нарочито преко српских предела она се води са лозинком »за словенску службу у цркви«. Сматрајући Бугаре својом браћом, покрет *за словенску службу у цркви*, који је једном својом оштрицом био уперен и против српског народа, помагала је и Србија. Она тада још није била проникла његове тајне смерове. А кад му је прозрела намеру, покрет је био завршен, и за Србију је дао неочекивани резултат — *Бугарски егзархат* и у пределима некадашњих њених независних цркава. Под турским притиском гасе се тада српске школе, а њихова места заузимају бугарске. Српско-турски ратови су потпуно запечатили судбину српске просвете у Турској. Српска народност је тада под претњом најстрашнијих прогона у њој забрањена. Ретко је где потом радила тајно по која српска школа, и то са најоскуднијим средствима и самоуким учитељима.

После српско-бугарског рата (1885) Турска је нешто мало омекшала према Србији. Бугарска се показала у сваком погледу јачом. Сем тога, пред очевидношћу, немогуће је било порицати постојање српске народности у извесном делу њених граница. Није се могао порицати ни историски факт да је она највећи део балканских области освојила од Србије у столетним ратовима.

После прекида просвете од петнаест година, Србија се 1889 званично умешала у питање српских школа у Турској. Дотле је бугарска пропаганда, хијерархиски уређена и од турских власти призната као црквено-школска организација, била заузела најважније позиције. Она се у просветном погледу била наместила, као искључиви господар готово за све Словене. Али одзив народа у Старој Србији и Маћедонији за српске школе био је тако општи

и тако одушевљен да је, ако не запрепастио, изненадио и Турке и Бугаре. Пред овом једнодушношћу народа, Турци и Бугари опет се удружују против нас. Тако за нас настају несавладљиве тешкоће у задобијању дозвола за српске школе. Бугари су их, међутим,

Лево: *Коца* идејни творац, вођа и први претседник Битољског одбора. Десно: *Чифа* — Јован Ћирковић, идејни присталица и ревностан члан Битољског одбора. Сликали се за успомену на заједничко тамновање у Битољском затвору (1905), пошто је Коца помилован и пуштен из затвора.

могли отварати без икаквих тешкоћа, где су и колико су хтели. После многих мука и шикана, захваљујући само упорству и неустрашивости нашег народа, оне су нам у Скопском вилајету дозво-

љене 1892. Сви пак напори нашег народа у Битољском и Солунском вилајету, као и заузимање Србије, остали су без успеха. Тек пред опасношћу да се Србија у грчко-турском заплету 1897 не придружи Грчкој допустила је Турска отварање српских школа и у ова два вилајета.

Турци су се плашили српских школа, али тај страх Бугарима није била довољна гарантија за сигурност њихових школа. Они у Софији оснивају удружење »Македонско братство« које су раширили преко целе Бугарске. Задатак му је да подржава бугарске тежње у Турској и прикупља материјална средства за њихово остваривање. Али, у угушивању народне жеље за српским школама оно се показало недовољно. Стога 1893 Софија прибегава ефикаснијем средству. Бугарска иступа пред становништво Маћедоније и Старе Србије као заточник његове најврелије тежње — да га ослободи турског ропства. Те године образован је у Софији »Маћедонско-Одрински револуционарни комитет«. И, тако, револуционарна улога на Балкану — ослободилачка улога — коју је српски народ и Србија држала од памтивека па све до 1885, када ју је напустила, сад прелази на Бугаре, петвековну покорну рају.

Из Софије се организација комитета преноси на терен Турске. Пред очима народа она има сва обележја једне револуционарне завере: тајност, наоружање, четовање итд. Али сваки њен акт уперен је против српског и грчког просветног рада. Претњама, тучама, премлаћивањем, чак и убиствима, она приморава и села да се одричу Патријаршије и прелазе под Егзархију, да отерају учитеља Србина и приме учитеља Бугарина. Свака нова српска школа дала је најмање једну жртву у крви у лицу својих првака. Ово је, за десет година од оснивања комитета до његове прве побуне против турског режима 1903, био његов главни задатак.

Поред свих сметњи и суровости, српска школа је стално напредовала у потискивању бугарске школе и задобијању њеног терена. Где је једном истисла бугарску школу, свршено је било за вечита времена са њом. Десна страна Вардара, која је у почетку била јаче маркирана егзархиском бојом, очевидно је постајала српска за све који су пратили појаве у Маћедонији. И овај наш културни успех Бугари су хтели да маскирају у очима политичког света својом револуционарном активношћу. Те године они организују извесне терористичке акте на иностране установе у Солуну и једну побуну у нашим областима. И то не са циљем да озбиљном борбом сруше турски режим, у што се они сами нису поуздавали, већ да раздраже Турке на покоље у масси. Познато је да су

ови на то, по свом верском фанатизму, врло склони и без мига озго. Циљ Бугара је био да покољи изазову интервенцију Великих сила, чији би резултат био једна аутономија са искључиво бугарском садржином. Побуна је инсценирана поглавито у пределима где је бугарска пропаганда губила терен. Жељни осврте над Тур-

Кусијош — Панша Гавриловић, вицеконсул — кооптирани члан Битољског одбора с јесени 1904.

цима, у њој су узели удела и многи Срби, Власи и Грци, поред Бугара из Бугарске и наших егзархиста.

Покушај устанка са таквим политичко-спекулативним циљем, наравно, није дао очекиване резултате. Време од три деценије, колико је било прошло од познатих излива зверског фанатизма муслимана у Босни, Херцеговини и Тракији 1875—76, Турци су упо-

требили на савлађивање својих крволочних инстинката и на дисциплиновање своје воље.

Турска је побуну угушила по свима правилима војних операција: у крви одметника и у рушевинама побуњених места. Власти су излив верског фанатизма готово свуда спречиле. Оне су пустиле да излив тога фанатизма замене влажна јесен и оштра зима које су настале.

Кордон турске војске дуж бугарске границе спречио је чете да се са терена врате у Бугарску. Оне које су се могле дохватити наше границе прешле су на територију Србије. Али све чете то нису могле учинити. Остало их је затворено у Турској много, и њих је требало запослити и искористити да се не би сасвим деморалисале. Централни комитет у Софији, одакле се акцијом управљало, објавио је да устанак није успео због »издајства« Срба и Грка. Српску и грчку пропаганду у Маћедонији треба уништити а све становништво *унифицирати* као бугарско. Тек ће тако унифицирано — духовно и морално уједињено — успети да у једном будућем устанку стресе са себе турско ропство.

Тада настаје нечувен терористички притисак — најчешће са садистичким убиствима и појединаца а и целих породица — да села напуштају Патријаршију и прилазе Егзархији, примајући бугарског учитеља.

Циљ бугарске пропаганде био је очигледан. Она је хтела да нашу просвету потпуно угуши, те да све словенско становништво духовно уједини у току времена и да га на тај начин припреми за ослобођење и присаједињење искључиво са Бугарском. Бугари су тада крили овај свој план. Али за време окупације Јужне Србије у светском рату више нису имали разлога да то чине. Они тада пишу:

»Les chefs du mouvement macédonien allaient au fond encore plus loin: ils aspiraient à la solution radicale (et par là définitive) de la question macédonnienne — l'anexion de leur province à la Bulgarie... *Par l'Autonomie* — à *l'Union Nationale* — telle était la pensée intime des chefs du mouvement... Que tel fut le projet des chefs révolutionnaires prouve entre autres le journal clandestin hectographié, »La Bulgarie de San-Stefano« que Ch. Matow éditait en 1897 à Skoplié. — Старешине маћедонског покрета у основи су ишли још даље: они су тежили да из основа (па према томе и дефинитивно) реше маћедонско питање — присаједињење њене области Бугарској... Преко *аутономије* — ка *Народном Јединству* била је скривена мисао старешина покрета... Да је то био план револуционарних

старешина између осталога су доказ тајне хектографисане новине »Санстефанска Бугарска« које је Хр. Матов издавао 1897 у Скопљу). — *Le mouvement révolutionnaire en Macédoine* — A. Tomoff et P. Bajdaroff, p. 85.

Војвода Мицко Крстић – Павловски, последњи вођа Брезјачког устанка (1880—81) који се није добровољно предао Турцима; први који је као војвода повео, априла 1904, у Поречју нашу чету и обновио у свом крају српско четништво. Слика непосредно по изласку из затвора у коме је неосуђен провео пуних двадесет година.

Пред крвавим призорима невиних људи, наш се мукотрпни народ узбуни. Он затражи да га Србија наоружа да би се могао бранити од комитација кад га нападну. За прелаз из мир-

ног става у активни треба само један корак. Србија је одбила да пође путем Бугарске. Она је преко својих конзула препоручивала народу мир и стрпљење. Терористички нацрт комитација она је сматрала олујом која ће прегрмети и после које ће се небо опет разведрити и сунце још лепше засијати. Народ и његови интелектуални претставници нису се са њом слагали. Они нису веровали да ће ведро небо и златно сунце обасјати и српске школе, пошто никакве друге организације у Турској нисмо имали. Не треба додавати да је пасивна Србија, пред грозничавом активношћу Бугарске, понижавала наше частољубиве раднике.

Кад је претставник Србије одбио прваке из Битољског вилајета да наоружа села за одбрану, ови се обратише својим интелектуалцима у које су имали вере и ставише их пред дилему: или борба за одбрану или разрешење да се покоре сили и не гину без циља и они и њихова чељад.

Интелектуалци, по савести, нису их могли разрешити. И тако би одлучено да се прихвати борба.

У Србији су пред активношћу бугарске пропаганде сви били изгубили поуздање да се у Старој Србији и Маћедонији може ишта поправити. Духови су били клонули. Одговорни политичари гледали су да дипломатским путем спасу што се још спасти могло. А, кад су интереси нашег народа долазили дотле да их брани наша дипломатија, унапред се знало, по стеченом искуству, да су пропали. Србија се бојала да се нашом четничком акцијом, у чији успех ни најмање није веровала, не замери Бугарској. Стога је Србија била отсудно противна икаквој четничкој акцији у Турској. Она није била за оружану акцију и из страха од Аустрије која је могла организовати чете и уперити их против оно мало Срба што је било заостало северно од Качаника.

У Србији неуспехом националне политике није била задовољна опозиција, чијом је кривицом — кад је била на влади — поглавито и дошло до тога. Њено је незадовољство, дакле, долазило више из опозиционог него из принципиелног става.

Како се бугарски терор изводио деценијама, неактивношћу Србије били су незадовољни и многи интелектуалци у тамошњем нашем народу.

У овако тешкој, управо очајној ситуацији, иницијатива за оружану одбрану полази готово једновремено из два потпуно независна центра. Та два центра један о другом нису ништа знала, нити су била у каквој вези. Један се од тих центара налази на самом терену будуће акције. Он ради под непосредним импулсом народ-

ног осећања и потреба. Други је ван терена акције — у Србији. Овај је израз поглавито незадовољства опозиције у Србији. Он покушава неки споразуман рад са Комитетом у Софији, али од њега бива безобзирно одбијен речима: »Ич си не бери гајле«. Вођство

Мицко Крстић—Павловски као поречки војвода из доба хуријета. Погинуо од заседе (15 октобра 1908) коју су му поставили Младотурци.

првог центра налази се у Битољу, а вођство другог у Београду. Завереници у Битољу живе и прате догађаје непосредно; они преживљују исте муке и исте потресе које и народ. Једномишљеници у Београду — завереницима их не можемо назвати зато што ни-

шта не рискују — немају никакве везе са народом, на чијем терену мисле да развију своју акцију. Они се чак нису ни потрудили да тај терен обиђу као радознали путници у циљу да се упознају са народним претставницима и да чују њихово мишљење те да тако успоставе неку везу и, што је главно, да свој покрет упуте према неодложној народној потреби.

Из ових односа јасно је да је највише услова за успех имао центар у Битољу, иако је положај битољског — велика удаљеност од Србије — био најтежи, а београдског најлакши. Ипак битољски ће савладати све тешкоће и, најзад, успети, а београдски, после првог катастрофалног покушаја, напустити ствар и дићи руке.

Пре него је ушао у директну акцију, битољски центар је на свом терену извршио детаљну организацију покрета, а становништво још и духовно припремио уколико је то и са његове стране било потребно, пошто га је бугарска пропаганда својим нечувеним злочинима била најбоље одушевила за наш покрет. Као што смо напред рекли, Београд у том погледу није био ништа учинио. Он уопште није знао, нити довољно разумевао природу свога посла. Турску је, судећи по његовим поступцима, сматрао као потпуно дезорганизовану земљу по којој се комитске чете пркосно шетају на очиглед турских власти. Мислио је да је довољно наоружати чету и отиснути је преко границе, где ће она сама себи створити услове и за безбедно кретање, и за пријем у народу, и за рад у намењеном јој крају. Прва његова тако изаслата чета, под вођством војводе Анђелка Алексића, сатрвена је у Пчињи у мају 1904 до једнога човека, без икакве користи по општу ствар. После овог неуспеха Београд замире.

Битољци организују прво у Поречју, као у поузданој теренској бази, далеко од војних и варошких центара — од изненадних напада — једно чврсто језгро од чете, састављено од врло поуздани х и одлучних људи. На њихово чело стављају Мицка Крстића-Павловског, чувеног још из Брсјачког устанка, чији је он био последњи вођа. Помилован две године раније, Мицко је живео у Битољу под полициским надзором. Они га 4 априла 1904 искрадају од полиције и пребацују у Поречје. Мицко тамо наставља рад по упутствима Одбора у Битољу.

Овај самоникли српски покушај организације против бугарских насиља узбудио је и Београд и Софију. И једна и друга престоница сагласно реагују против њега. То доказује да он ремети неки споразум између њих.

Марта 1904 био се састао у Нишу кнез Фердинанд са краљем Петром. Београд је покушајем у Битољу био незадовољан не само што је био уверен у његов потпун неуспех, него и што ће му

Велешки учитељ *Јован Стојковић — војвода Бабунски* први преводи, марта 1905, своју чету коју је од својих земљака образовао и наоружао у Србији. По успесима у четништву и светском рату један од најславнијих војвода.

тиме покварити тешком муком одржаване споразумне односе са Бугарском. Амбициозни Фердинанд није допуштао Србији мешање

у тзв. Маћедонско питање. Да би се одржали неповређени ти односи, Београд је покушао да нашу прву чету или разоружа и распусти или да је потчини бугарском комитету.

С овим циљем послан је у Битољ поручник наше војске Ђорђе Ђерђиковић. Знајући да одбор неће пристати да се лиши своје чете и организације, овај официр није му ни открио своју праву мисију. А да би доспео до чете изјавио је да је Београд прихватио акцију битољског одбора и њега шаље Мицку да му организује горски штаб. Само овако обманут, одбор га је тајно од полиције својим каналом пребацио Мицку у Поречје. Одбор је истовремено Мицку доставио, по самом Ђерђиковићевом казивању, дужност овог официра у његовој чети.

Пред Мицком Ђерђиковић је одмах изашао са својом правом мисијом. Захтевао је од њега или да разоружа чету и отпусти своје четнике или да над собом призна надлежност бугарске револуционарне организације. Како је његов захтев био у супротности са циљевима нашег покрета, Мицко је видео да пред собом има варалицу и издајника наше ствари. И, нимало не двоумећи, разоружао га је и ставио под стражу. О свему томе известио је укратко одбор и тражио упутства за своје даље држање у овом питању.

Из кратког и довољно нејасног Мицковог извештаја, одбор није могао да види у чему је управо неспоразум између Мицка и Ђерђиковића. Мислио је да је до сукоба дошло због частољубља о првенство у чети. Да би се сукоб изгладио, одбор је наредио Лазару Кујунџићу да оде из Кичева у Поречје и да ову ствар расправи у духу наших начела а по својој најбољој увиђавности.

Међутим, показало се да је спор неразрешив. Циљеви наше и бугарске организације били су непомирљиви. Једни су друге искључивали. Истовремено се на граници Поречја појавио са својом четом комитетски војвода Сугарев. Он је исто тако знао за присуство Ђерђиковића у Мицковој чети. И Сугарев је поставио исти захтев. У противном, претио је да нападне Мицка и насилно изврши *»решењето на височајшите кр'гове«*.

Наша чета је и по броју четника и по свом наоружању била још слаба. Она се није смела упуштати у борбу. Излаз из ситуације је био врло тежак, готово безизлазан. У овој прилици, Мицкову чету је, па према томе и цео покрет, спасао по цени свога живота Лазар Кујунџић.

По мишљењу Кујунџића, нико од њих није надлежан да решава једно овакво крупно питање. За то постоје виши органи. Они

су надлежни за овако крупне одлуке. Стога он предлаже да се питање пренесе на њих у Битољ, — па, како они реше, тако и нека буде.

Али за Сугарева питање је било решено од »повисочајшите кр'гове« но што су они у Битољу, и никако није пристајао да се оно одлаже. Захтевао је или одмах предају чете или ће је напасти. Пред оваквом неминовношћу Кујунџић је допунио свој предлог: он пристаје да пређе као талац у Сугаревљеву чету, а да Ђерђи-

Фот. д-р В. С. Радовановић

Уместо слике *војводе Саватија Милошевића*, који се никад није дао сликати, његова кућа у Павлици (на Ибру ниже Рашке) у којој се родио и пред којом стоје његова два брата по повратку из светског рата.

ковић у истом положају остане код Мицка, док одбори у Битољу не донесу своју одлуку. Сугарев није никако попуштао. За њега је ствар била одлучена и сад се имала само извршити. И тек на велико наваљивање Ђерђиковића, који у сукобу не би изнео главе, Сугарев је, најзад, пристао да се питање о даљем опстанку наше чете пренесе на односне одборе у Битољу.

Наш се Одбор није журио са преговорима. Напротив, он их је, под разним изговорима одлагао или прекидао кад год је могао. Спас своје чете, он је видео у времену. Очекивао је да му из Тетова, где их је поручио, стигну нове пушке ради наоружања повећане Мицкове чете.

У прво време, Одбор се није бојао за Лазареву главу. За његову одговарала је глава Ђерђиковића који се испољио као једномишљеник и агент бугарски. За Одбор је било свеједно да ли је он такав био по осећању или по дужности коју је добио у Београду кад се примио ове мисије.

Проницљив, Ђерђиковић је извесно по целокупном нашем држању увидео да наши неће приклонити главу под бугарску организацију. Страхујући за своју, он је отрабио један згодан тренутак и побегао испод надзора који се као над Србином није вршио сувише строго. Тад је Лазар дошао у највећу опасност. После тога и бугарски одбор у Битољу поставио је ултиматум: или Мицкову чету, или Лазареву главу. Због ограниченог простора, ми се овде не можемо упуштати у детаљније излагање ових догађаја. Рећи ћемо само толико да је и Лазар у последњем тренутку, приликом кретања Сугаревљеве чете, искористио једну јаругу и утекао. Чета је за њим осула наклену ватру. Али, захваљујући сумраку, шипражју и неравном терену, Лазар је био срећан да изнесе неповређен главу.

Тако је пропао овај покушај који је претио да у самом зачетку уништи наш четнички покрет.

Бугари су врло јасно увиђали значај још једне оружане организације у Маћедонији. Нимало нису сумњали у опасност која по њих лежи у једном таквом фактору. После првог неуспеха, акцију да уништи наше чете преузима Софија. На чело овог похода ставља се Дамњан Грујев, онда чувени апостол бугарске организације. Он је крајем септембра 1904 сконцентрисао северо-западно од Прилепа, на граници према Поречју, најпоузданије своје чете из ближе и даље околине у намери да упадне у Поречје и примора Мицка на борбу.

У том кретању за Мицком, Грујев, првих дана октобра, наиђе на Мовнатецу на заседу једног потерног одељења турске војске. Борба са њим отегла се прилично дуго, али без одушевљења и са једне и са друге стране. Одељење турске војске било је слабо, а циљ Грујева није био да ломи своју снагу са низамом и да за собом диже потере. Врло рано, још за сунца, војска се повукла да би по дану стигла у Самоков, где јој се налазио логор. Борба је

привукла у близину и Мицка. Притајен својим заклонима, он је пратио њен ток, а потом и кретање бугарских чета. Од својих пријатеља у прилепској области, он је знао за намеру Грујева.

После успешне борбе са низамом, бугарски четници, расположени, стигну на један пропланак око кога је Мицко био распоредио своју чету, наоружану сада новим тетовкама. Не извидевши околину, Бугари су се раскомотили, разбацали своје ствари и за-

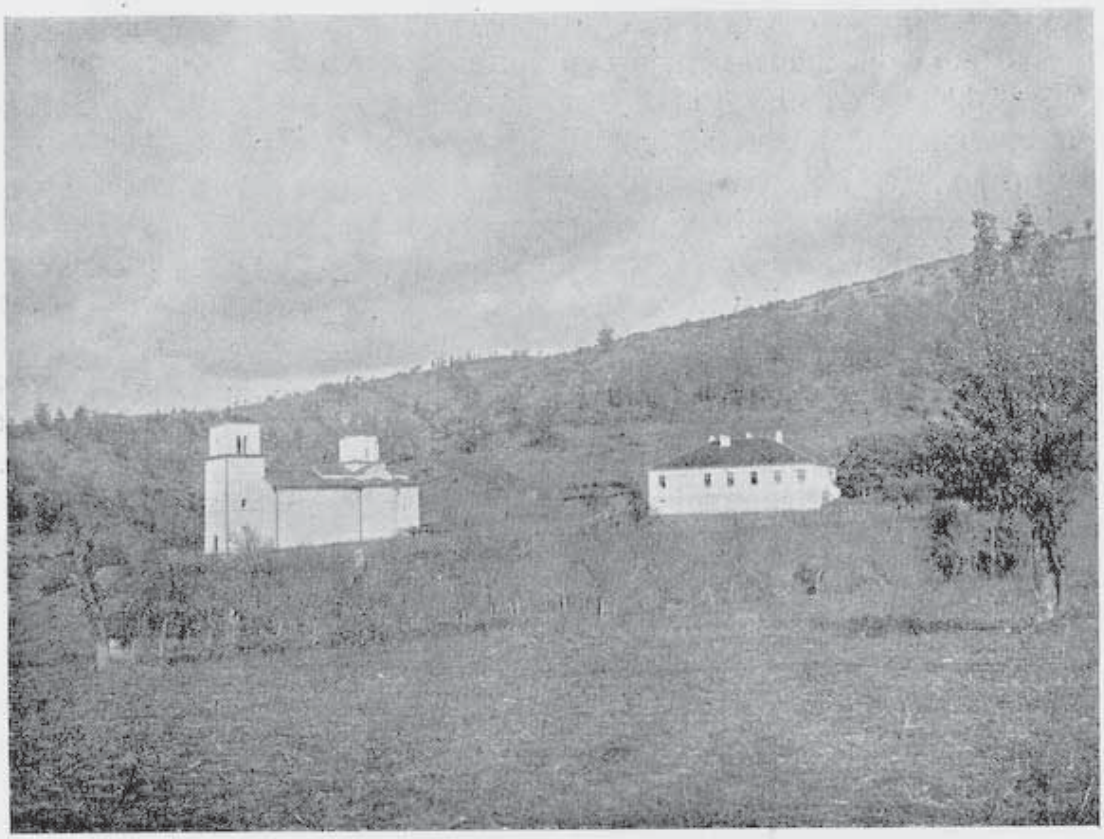

Фот. д-р В. С. Радовановић

Село Павлица, на Ибру ниже Рашке. Црква, задужбина косовских јунака браће Стевана и Лазара Мусића, сестрића кнеза Лазара, у којој је *војвода Саватије* крштен; школа у којој је славни војвода учио. Погинуо у Великој Хочи 25 маја 1905 г.

сели да се прихвате јела. Тада је, као из ведра неба, грунуо плотун наших четника. Међу бугарским комитама настала је забуна, која се после другог и трећег плотуна претворила у панику. Оно од бугарских четника што није пало мртво и рањено, дало се безобзирце у бекство. Њихов пораз је био тако потпун да су на бојном пољу оставили рањеног и самог свог највишег шефа. Потпуно

неочекивано за овакав и оволики резултат, Дамњан Грујев постао је заробљеник прве наше чете.

Излечен од ране, Грујев је остао у нашем ропству до Ускрса 1905. По одлуци битољског одбора, он је тада одведен у Скопље и предан др. Николову, старешини бугарске организације.

За све време ропства, Грујев је био драгоцена залога у нашим рукама. Бугари су одмах престали са терором. За то време није забележен ниједан њихов озбиљнији напад у било ком нашем крају. Наш живаљ на све стране одахнуо је душом.

Наша организација је ово затишје употребила врло корисно. Обезбеђена од напада, она је проширила своју организацију у кичевском и прилепском крају. Наше становништво је обузело необично одушевљење. Мицкова чета је још више појачана. У прилепском крају Тренко образује своју чету. То је друга по реду у Битољском вилајету. Увиђајући потребу везе са Србијом, претседник битољског одбора долази крајем децембра у Велес и првих дана нове године у Скопље. Његов задатак је да види има ли самосталних приталица за четнички покрет, те да се организација прошири и на ова места. Међу просветним радницима у Скопљу нико се није одвајао од званичне политике конзулата. А та је политика била противна икаквој нашој четничкој акцији.

Заробљење, пак, Дамњана Грујева имало је врло значајних последица како за сам наш покрет, тако и за положај и улогу Србије у догађајима Маћедоније.

Чим је у нашој штампи објављен овај успех, јавно мњење у Србији је стало на страну покретача у Битољу. Одговорни политичари колебали су се неколико месеца. Најзад, теразије су и код њих превагнуле на страну »успјаних глава«, како су их назвали у самом почетку покрета. Они су тада признали покрет као народну тежњу и потребу, а затим су га почели помагати морално и материјално. Када је пала ова одлука, сазнаће се тек кад архиве постану приступачне. Али још сада можемо поуздано рећи, у вези са догађајима како су се онда развијали, да то није могло бити у 1904 години.

У међународном погледу овај успех је био још значајнији. Српске чете о којима се дотле ништа није ни знало ни чуло, одједном се претстављају свету једним великим успехом. То је била не само сензација првога реда, него и дипломатска загонетка. Дипломатски претставници су знали да Дамњан Грујев као фантом крстари по Маћедонији и уздуж и попреко. Турци га на све стране траже да га открију и заробе. И, што они не успевају, успе-

Војвода Лазар Кујунџић, идејни приталица и творац четништва, херој Велико-Хочански (25 маја 1905).

ваjу Срби. То је, у најмању руку, значило још један фактор у маћедонском питању — фактор који се дотле, очевидно, уздржавао.

И страни претставници и дописници страних листова потрчали су у Министарство иностраних дела по обавештења. Међутим, чим је прочитао депешу, Никола Пашић је напустио Министарство, и три дана је дипломатски боловао. Требало је зрело смислити како да се објасни заробљење шефа организације која је до темеља уздрмала и Турску и положај и улогу Србије у тим догађајима. Отада Србија постаје пуноправни фактор у решавању маћедонског питања. Дотле се на њу као на неког важног чиниоца готово нико није ни осврtао. И уколико се она узимала у комбинацију, то је било у вези само са северним делом Старе Србије.

Моралне последице заробљења Грујева биле су у Србији још значајније. Одједном је нестало мора која је дотле као оловом притискивала духове. Небо се разведрило. Духови окуражили. Није, дакле, било све изгубљено као што се дотле мислило. Позиције које смо испустили могле су се повратити. У Маћедонији се народ сам дигао да стресе са себе невољу која га је притискивала и гушила. И успео је. Треба му, дакле, притећи у помоћ морално и материјално.

То су биле констатације и закључци јавног мњења у Србији. Оно се није било оглушило према браћи ни приликом страдања после илинданског устанка 1903 а камо ли у овој прилици.

Пошто је у Београду пала одлука о прихватању покрета, прва чета која је прешла границу Србије била је поручника-војводе Драгомира Протића. То је било почетком марта 1905. Њен задатак се састојао да Скопску Црну Гору наоружа као базу за операције у горњем Вардару. Стога је собом носила неколико коњских товара пушака и муниције. Војска га је открила у Табановцу и преконоћ опколила. У борби која је настала већина четника са војводом заједно је изгинула. Један мањи део је заробљен, и њих је постигла најгора судбина. У Куманову их је муслимански најгори олош линчовао у присуству власти.

На левој страни Вардара образовали су од мештана чете Чича Младен Павловић, Јован Станојковић-Довезенски и Петко Илић, један од ретких јунака који је наскоро погинуо. Из Србије прелазе Илија Јовановић, Љуба Јездић и Ђорђе Скопљанче. Њихов горски штаб је образовао Бацета Рујанац.

На десну страну Вардара, у Бабуну, доводи своју чету у другој половини марта, 1905, Јован Стојковић-војвода Бабунски. Тада и прилепски војвода, Глигор Соколовић, отворено раскида са бу-

гарском организацијом и активно прелази нама. Он са Тренком држи везу између Бабуне и Поречја. Њихов штаб је организовао капетан Сретен Рајковић, који се показао као изванредно подесна личност.

Средином априла исте године упутили су се из Србије са сво-

Учитељ села Рудара, *Јован Стаиојковић — војвода Довезенски* одмеће се спонтано на челу једне мале чете после покоља у његовом селу који је извршио (11/24 августа 1904) бугарски војвода Атанас Бабата. У том покољу требао је и он да погине. Те године није се могао одржати због тога што нигде није нашао разумевања и подршке.

јим четама на десну обалу Вардара Саватије Милошевић и Лазар Кујунџић. Као чланови битољског одбора, они су тамо легално прешли ради формирања својих чета од људи из кичевског, демирхисарског и поречког краја који су били на печалби у Србији.

Потерна одељења турске војске открила су их у Никуљану. После одржане славне борбе на Челопеку, у којој су Турци имали преко две стотине које мртвих које рањених, они су се морали вратити преко границе. Њихов поновљени покушај да оду у своје крајеве преко Колашина, Призренске Горе, Шара и Сухе Планине завршио се катастрофално у Великој Хочи, родном крају Лазара Кујунџића.

У овој првој години четовања, на левој обали Вардара имали смо — због недовољне, а и неумешне, организације — знатних губитака у војводама и четницима. Поред осталих, уништена је на Петраљици 2 јуна и чета војводе Бране Јовановића, у којој је био и Богдан Хајнц, поручник.

У Битољу, пак, ван одбора јавља се суревњивост. Организацији хоће да се наметну људи који су у народу непознати и који сем тога немају ни најосновније личне особине за овакав конспираторски рад. Отуда трвења која одјекују чак у Београду. Делом због овога, делом због неразумевања у Београду послова ове врсте, претседник (Коца) и један члан Одбора (Чифа-Јован Ћирковић) допашће тамнице, да би овај последњи после месец дана био пуштен у слободу а први осуђен на три године робије.

Сви ови неуспеси претили су да покрет малакше. И чудо једно! На место изгинулих војвода и четника јављају се плеаде других. Браћи у Старој Србији и Маћедонији прискачу у помоћ чак и Босанци и Херцеговци. Они ће школу четовања коју су изучили у нашим крајевима после анексије пренети у своје са истим успехом.

Наше чете су на левој обали Вардара најчешће долазиле у сукоб са турском војском, а на десној са бугарским четама. На левој страни народ је, штићен својим четама, окренуо леђа бугарској пропаганди. Турска војска, да се наш утицај у њему не би учврстио као искључиви, почела је у овом крају нарочито гонити српске чете. На овој страни ми нисмо уживали ни наклоност реформних аустриских официра. Напротив.

Десну страну, пак, испунили су својим многобројним четама Бугари. Њихове чете су биле састављене поглавито од ислужених војника и подофицира. Чете су водили, поред једног војводе, активни официри бугарске војске. Борбе са њима за овај део Маћедоније водиле су се на живот или смрт, и са једне и са друге стране. Из свих тих борби ми смо изишли као потпуни господари само зато што је народ био уз нас. По потреби он је сâм појачавао редове наших четника и у свакој другој прилици стајао је на нашој страни.

Пре освојења од Турака, ми смо Јужну Србију освојили од бугарске пропаганде народним четничким покретом. И само схватање и практиковање четовања код Бугара олакшавало нам је по-

Војвода Глигор Соколовић из Небрегова (Прилеп). Осветник против турског зулума и пре појаве бугарске четничке организације. Упада у њену мрежу али, уверивши се да не ради искрено на слободи Маћедоније, напушта је и придружује се нашој организацији. У њој својим успесима стекао је себи неувелу славу. Погинуо је од заседе коју су му поставили договорно Младотурци и бугарски комитски агенти (7/20 јула 1910).

сао. Сем материјалне незаинтересованости, наши четници су у додиру са народном масом одржавали братски однос и висок морал. Породична част је била неприкосновена светиња коју нико по

цени свога живота није смео повредити. У бугарским комитским редовима било је о томе овладало и укоренило се сасвим супротно схватање. Част породице морала је да прави уступке пред »потребом дејаца који се жртвују за слободу мађедонског роба«.

Наш покрет остао је савршено чист. Није се трпео никакав ниски инстинкт или интерес. А његова идеологија је била не може бити узвишенија. Ступало се у чету и полагала глава да се помогне брату који страда. Стога је у редовима наших четника владало незапамћено одушевљење. Погинути у борби са песмом на устима сматрало се не само за највећу част него и за једини циљ живота. То је било једно српским поносом и смрћу опијено поколење. Појава невероватна!

Дотле неуспесима сузбијани и угушивани полет нашег племена букнуо је као вулкан. Четништво се разгорело као необуздани пожар. Недорасле гимназијалце полиција враћа са границе. Људи у најбољим годинама напуштају своја редовна занимања и све угодности мирна живота да се ломе по најгорем времену и гудурама Старе Србије и Мађедоније. И у сукобу са непријатељем борба се буквално води на живот и смрт. Кад из ње није никаквог изгледа на спасење, четници се или сами, или договорно, или узајамно убијају само да не би пали непријатељу у руке.

Али опасности за покрет као организацију још нису биле потпуно престале. Тешкоће су биле у томе што су оне долазиле од утицајних, али у исто време и људи потпуно неупућених у ове послове. Ти добронамерни људи имали су пред очима и друге интересе сем интереса покрета у Старој Србији и Мађедонији као таквог.

Добро постављен и одушевљено прихваћен како у народу на терену акције тако и у Краљевини, четнички покрет је, и поред губитака у најважнијим покретачима својим, дао 1905 резултате каквима се ми никад нисмо надали. Поникао у овим несрећним српским областима под Турском, он је за свој циљ имао пре свега одбрану српства од бугарске пропаганде, потом одбрану од турског зулума и, најзад, припрему за ослобођење и присаједињење са Србијом. Краљевина Србија са њеном слободом, законитошћу и демократским уређењем била је свима идеал. При томе њене партије нису долазиле у обзир. И сасвим разумљиво. Друштвени живот у Турској био је одвојен од друштвеног живота у Србији тродуплим кинеским зидом. На њене партије нико у Турској нити је мислио нити је хтео да зна. А од оних који су знали, нико није хтео да покрет заснива на тој основи. Свест Мађедонца је сва

била заузета само *Слободом*, макар, по речима једног дејца, и циганском. Организација покрета изведена на партиској основи

Срећен Рајковић — војвода Руднички, капетан. Шеф горског штаба на десној страни Вардара (1905).

претпоставља становништво подељено у партије. Рекли смо да то није био случај. Извршити је ипак на тој основи народ то не би

разумео. И иначе у почетку слаби на терену, таква организација би покрету сузила подлогу и потсекла до корена крила одушевљења која су га понела и носила. С погледом на највиши циљ, покрет је хтео да за собом има неподељену Србију све до ослобо-

Потпоручник *Жика Миловановић*, четник и херој Велико-Хочански (25 маја 1905).

ђења и присаједињења. Питање партија могло је доћи у обзир тек пошто се стекне слобода.

1905 у Београду је постојао Средишњи одбор четничког покрета. Он је установљен без знања и учешћа ијединог од његових

твораца. Поред ванпартиских војних лица, у њему су заседавали и најважнији претставници појединих партија. Карактеристично за компетенцију у нашим јавним пословима: ниједан од његових чланова није ни као туриста пропутовао кроз области чију је судбину

Војвода Ђорђе Цветковић Дримколски. Родом из Лабуништа. Сопственик кафане »Три грозда« у Београду. Затвара радњу и одлази на челу чете у свој крај да га брани од зулума (1904).

имао да води. Договорно или не са Средишњим одбором, али претседник његов поставио је захтев вођама покрета из Битоља и Скопља да се сви одбори у Турској преорганизују на партиској

основи тј. да свака партија у Србији има у свима месним одборима свога претставника.

Не само не увиђајући потребу за овакву организацију, него сматрајући је и као врло штетну, па чак и опасну по покрет, воће

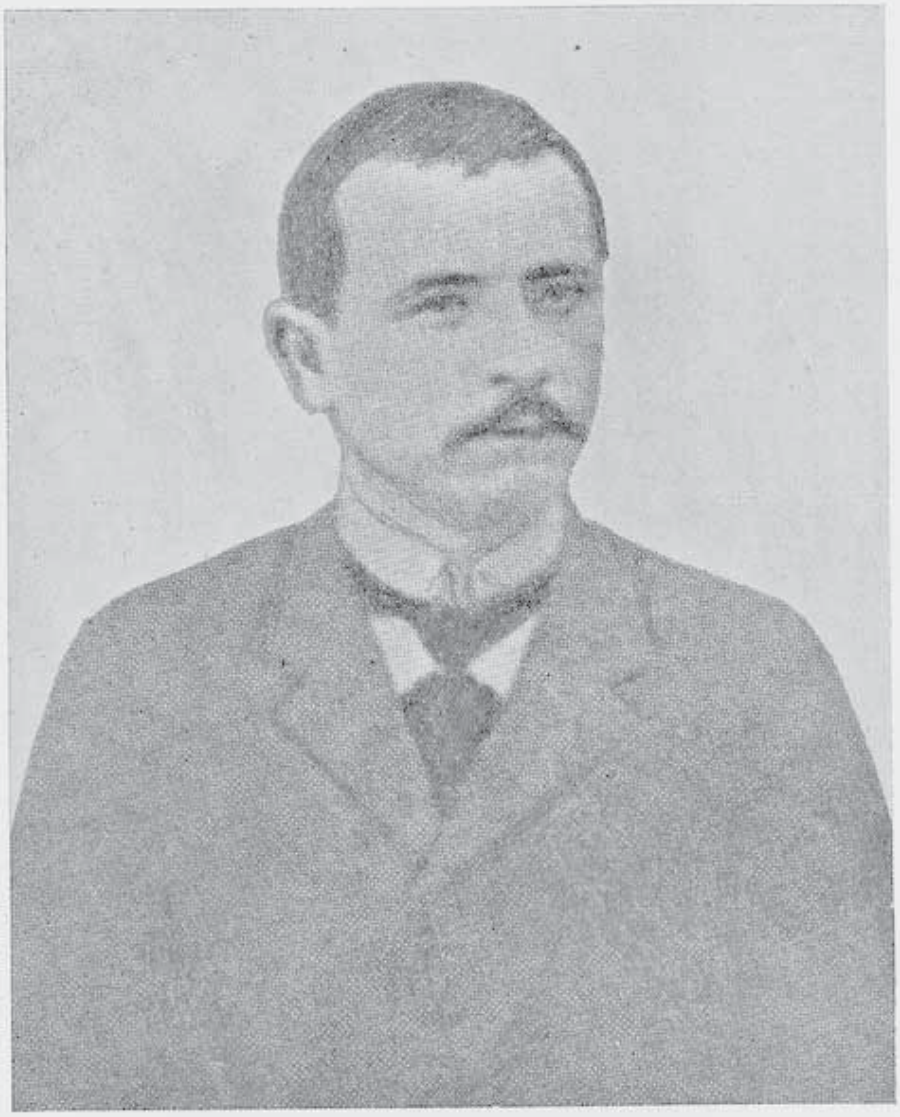

Богдан Раденковић, наставник Скопске гимназије. Родом из Бугарића (Косовска Митровица). Идејни вођ четништва на левој страни Вардара од оснивања (1905). Врло заслужан радник. У солунском процесу осуђен на смрт па помилован. Умро у затвору јула 1917.

и творци покрета одлучно су одбили овај предлог. Кад се на њему настојало, они су припретили да ће са Средишњим одбором прекинути сваку везу.

Главни разлог за одбијање, поред напред изнетих мотива, био је и тај што се рад у одборима на терену акције заснивао на *личном поверењу и одговорности друга другу*. Предлагана организација поставила би рад на *личном неповерењу и неодговорности*

Атанасије Рујанац-Бацета, први шеф Горског штаба на левој страни Вардара. Погинуо у борби са турском војском у Бељаковцу (Куманово) 3 јуна 1905.

друга другу. Рад заснован на овом последњем принципу, вође су сматрали убиственим и због тога су га енергично и одбили. Извесно само зато што се претседник Средишњег одбора нашао пред сложним отпором ништа у овом погледу није даље предузимао.

Активност Средишњег одбора састојала се: у прикупљању материјалних средстава за потребе организације; у старању и збри-

њавању четника који су долазили у Србију на одмор, лечење и зимовање; у обуци четника у руковању пушком и бомбом; у формирању чета и њиховој опреми и наоружању приликом прелаза границе, итд. Средишњи одбор није био задовољан овом скром-

Војвода Коста Пећанац, први пут одликовао се на Вуксану (Скопска Црна Гора) у борби са турском војском која је употребила брдску артилерију.

ном али ипак врло важном улогом. Он је имао амбицију да самостално од званичних фактора води и политику четничког покрета. У овом погледу, он се заносио привидном самосталношћу бугарског револуционарног комитета. У самосталност бугарског револу-

ционарног комитета веровали су они који су само из радозналости пратили појаве у Софији и Маћедонији у вези са овом турском облашћу. Они, пак, који су у односе између Бугарске и Одринско-Македонског комитета дубље проникли нимало нису делили

Војвода Брана Јовановић, поручник, славно погинуо у деветчасовној борби у Петраљици 2 јуна 1905.

мишљење радозналаца. Ти познаваоци односа били су дубоко убеђени да и акцијом званичне Бугарске и акцијом Одринско-Маћедонског комитета управља једна и иста глава. Оно што не може да

спроведе кроз законске форме — на допуштен начин — спроводи она на противзаконит — недопуштен начин — преко своје револуционарне организације. Бугарска се стога јавно одрицала комитета и претстављала га патриотском одметничком установом. Али

Богдан Југовић—Хајдц, поручник, класни и четни друг Бранин. Погинуо заједно са њим у Петраљици (Крива Паланка).

није ништа предузимала против њега, и ако је на њу бацао тамну сенку неправне државе. На тај начин, Бугарска је себи створила политичке маказе којима је секла сваку неповољну нит својих обманутих суседа.

Заведен, дакле, привидном самосталношћу бугарског комитета,

Средишњи одбор покушао је да за ово своје мишљење придобије и вође са терена. Знајући сву фиктивност самосталности бугарског комитета, они нису могли прихватити ни ову његову сугестију. У раду на терену апсолутно је било немогуће искључити одговорне

Војвода Чича Павле Младеновић из Јачинца (Куманово), земљорадник. Погинуо заједно са Бацетом, 3 јуна 1905, у јуначкој борби у Бељаковцу.

факторе не само у вођењу политике четничког покрета него и са чисто практичног и целисходног извођења послова.

Најзад, и ово питање је затворено првих месеца 1906 на тај начин што се Средишњи одбор одрекао и те своје претензије и задржао оне функције које је и дотле имао. Тада је, ради коорди-

нације свих потеза и одлука у четничком деловању успостављена веза између политички одговорних фактора и Средишњег одбора преко једног лица од поверења. То прво лице од поверења био је Коца. Он је у половини те године напустио Средишњи одбор због извесног принципиелног сукоба са његовим претседником.

Најзад, на овим основама је учвршћен и продужен рад до краја. Он је донео плодне резултате које наша дипломатија доцније није довољно искористила. Отуда порекло оног незадовољства које се код нас појавило после ослобођења Јужне Србије. Незадовољници су осуђивали политичаре да су 1912 године издали оправдане интересе нашег народа.

Четничка борба између нас и Бугара за освојење Маћедоније достигла је свој врхунац 1907 год. Она се поглавито водила на десној страни Вардара, у кланцима Бабуне између Велеса и Прилепа.

Видели смо да је Бугарска и раније своје чете добро скелетирала војницима из сталног кадра, а на чело им стављала генералштабне официре (1905 и 1906 год. Тодор Марков, Георги Кузманов и Лефтеров). Те године, пак, она је јужни део Старе Србије испунила многобројним четама које су готово искључиво формиране од војника и подофицира. На челу њиховом никад није било више официра него тада. Само у велешком крају било је те године око триста војника. Целокупна њихова снага у овом крају износила је око четири стотине бораца, док смо ми укупно имали сто двадесет четника. Бугари су тада, поглавито на садашњој територији Јужне Србије, имали двадесет седам официра. Они су по родовима и чиновима били овако претстављени: капетана: 8 пешадиских, 3 артилериска, 3 коњичка, 1 војно-судски и 1 лекар; поручника: 6 пешадиских, 2 артилериска; потпоручника: 1 пешадиски и 2 инжењерска. (André Barre — *L'esclavage blanc,* p. 280).

У бабунском чвору који везује западни са источним делом јужне Старе Србије, у кланцима Клепе и Азота, почела је 3 јула између наших и бугарских чета борба на живот и смрт. Нешто нечувено, она траје без прекида седам дана. Од грмљавине пушака и бомби одјекује сва Бабуна. Борба се чула и у Велесу и у Прилепу, водила се на дослух и очиглед турске војске. За све ово време она се није помакла са места. Кад је освануо осми дан и бугарски и наши четници били су опкољени низамским обручем. Тада се и за једне и за друге отвара борба на два фронта. Деветог дана Бугари су потучени и натерани у бекство. Невероватно али истинито: наши су имали само једног мртвог, четири рањена четника и једног рањеног сељака.

Војвода Цене Марковић родом из Јелашника (Тетово). Као коњички официр бугарске војске ступа у комитеку чету. Али се разочарава. Уместо борбе за слободу комитет свирепо натура становништву бугарско име. Напушта њихову организацију и придружује се нашој. Дочекао ослобођење у коме је ревносно суделовао и био виђен у своме крају.

Ови наши успеси на терену и нарочито наша морална надмоћ у души и симпатијама становништва, надмоћ која Бугарима није могла измаћи из вида, силно су узбунили духове у Софији. Односи између Бугарске и Србије затегли су се 1907 до кидања. Бугарска је припретила ратом ако Србија не заустави полет нашег оружаног покрета.

Султан Абдул-Хамид и његови министри, који су имали коранске погледе на државу и њене задатке, нису били у стању да усред слободоумне Европе и набујалих балканских држава, чији су сународници били у питању, изађу из тешкоћа четничких немира и јерменских побуна. Турска је 1908 стајала пред поделом у интересне сфере између балканских држава у Европи и Великих сила у Азији. У том критичном моменту Младотурци, да би спасли државу од распарчавања, извуку из прашине Митхад-пашин устав који је ту улогу пре тридесет и три године још једном био одиграо. Прогласом овог устава сви становници отоманског царства добијали су слободу и равноправност (хуријет). Младотурци објаве да је тим актом истовремено постигнут и циљ због кога су се чете и одметнуле у гору, па их позову да сиђу у вароши и да сарађују на увођењу и одржавању новог уставног стања.

Народности су поверовале и одазвале су се овом апелу. Окићене зеленилом, чете су се, једна по једна спуштале у своје најближе вароши. Њих су најсвечаније дочекивали и власти и грађани — муслимани и православни. То је била на изглед једна невероватна општа радост дојучерашњих курјака и јагањаца.

На жалост, наде које су се у хуријет полагале нису дуго трајале. »Курјак длаку мења али ћуд не«. Муслиманска маса није могла да преко ноћ промени погледе које је ислам вековима утврђивао у њеној свести о положају и улози раје у држави и друштву. Није прошло ни годину дана и хришћани су већ били потпуно разочарани у правичност и слободу Младотурака. Прогласом устава они су изиграли не само Велике силе него и своје хришћанске поданике. Младотурци су почели гонити хришћане горе но Старотурци. Само су то они чинили на рафинираније начин, комбинованим средствима европског парламентаризма и азиског деспотизма. И због тога, као умешнији, били су опаснији.

Нећемо да говоримо о неподношљивим административним злоупотребама. О неискрености младотурских слобода и о њиховом верском фанатизму најбоље говоре убиства хришћанских првака. Да би у погледу на рају повратили старо стање требало је обезглавити хришћане. Муслимани уопште нису могли поднети да хри-

шћанин као грађанин полаже и брани своја уставна права. Једнакост и претензије хришћана на њу муслиман је осећао као убод оштрим ножем; вилице му се инстинктивно грчиле од гнева а рука сама спуштала на ханџар или револвер. Они су хтели да сву ту

Војвода Пешко Нагорички, један од лично најхрабријих и најодушевљенијих четника из првих дана четовања.

еманциповану некадашњу рају очисте из своје средине. Стога су војводама постављали заседе и паковали велеиздајничке кривице. Онај ко је избегао убиство одлазио је у затвор. Од ове макиавелистичке политике Младотурака пали су као жртве и наше вој-

воде Мицко Крстић и Глигор Соколовић, а Јован Бабунски је, поред осталих, осуђен на десет година робије. Поједине пределе преплавиле су турске разбојничке чете. Ниједног од турских насилника и зликоваца суд није узео на одговор. Положај хришћана се много више погоршао но за време Абдул-Хамидовог режима.

Планине се понова испунише четама.

Обнови се старо стање. Српске и бугарске чете тукле су се 1910 и између себе и са турском војском као и пре хуријета.

Интегритет Турске могао се осигурати и нови режим опстати само тако ако би се рашчистило са четничком анархијом. Турска поче нагло да се оружа. Очигледно, она се спремала да четничку акцију угуши на самом врелу. Усамљена, Бугарска се тада нашла као кобац пред орлушином. То једно. Друго, њен план да преко једне аутономије осигура себи готово целу европску Турску пао је исто тако као олово у воду. Док пре нашег четничког покрета није Србију ни припуштала у тзв. маћедонско питање, сад ју је сама потражила и нашла. Почетком 1912 године српско-бугарски савез је био готов, а преко лета исте године и војна конвенција.

Четници су и у ратовима за ослобођење учинили нашој војсци неоцењиве услуге. Они се нису задовољавали само улогом њене авангарде која оперише у сфери непријатеља. Својим смелим иступањем или ноћним упадима они су непријатељу угрожавали бокове а често и позадину и тиме изазивали у његовим редовима забуну и растројство. Овим бравурама у којима се живот стављао на коцку они су у многоме олакшали тактичке потезе нашој редовној војсци. Нарочито су несравњене њихове услуге у светском рату. Памтиће се њихова јуначка одбрана Београда. На солунском фронту особито су се својом непоколебљивошћу истакли одреди војводе Јована Бабунског и војводе Вука (Војина Поповића). Војвода Пећанац, пак, пребацио се аеропланом у Топлицу да стане на чело устанка који је тамо спонтано избио против Бугара.

Велики ратни успеси оставили су мало у мраку дело четника. Међутим, и њихов прилог у ратовима а још више онај у њиховој самосталној акцији пре њих јесте од великога значаја у тековинама нашег оружаног народа. Кад се тај прилог упореди у сразмери, видеће се да ничији није већи. Нарочито са оним моралним нико се не може мерити. У активу четничког дела несумњиво можемо ставити подизање клонулог духа у нашем народу да на Балкану заузме своје место које су му одредиле прошлост и историја. Затим у његову активу иде и то што је раскрчио терен да се у маћедонско питање умеша и Србија као равноправни фактор. Успесима својим

у Маћедонији он је приморао Бугарску на споразум са Србијом. Што дипломатија није искористила све стечене позиције није његова кривица. Најзад, у његову заслугу иде и сређивање прилика после ратова. Он је за то створио моралну основу: народ је у његовој незаинтересованој акцији под Турцима увидео ко је искрени заточник његове слободе, а после ослобођења, ратовима створено стање, прихватио као своје. При томе он је сâм с оружјем у руци учествовао да се оно учврсти.

Група војвода и неких виђених четника сликаних заједно за време хуријета кад су сишли са планина и признали ново — уставно — стање у Турској.

Све ове заслуге четничког покрета остале су у тами и зато што су четници, унапред, решени на смрт, у темеље отаџбине стављали своје кости. Они, пак, малобројни које судбина није хтела изједначити са њиховим друговима, борећи се за насушни хлеб, остали су и сами у мраку. Ипак у њиховим срцима нема горчине. Ко унапред даје живот не бори се за таштину славе. Ако њихов пример и морал није потребан друштву, њима је још мање потребан пример и морал које данашње друштво често тако несимпатично испољава.

4) РАТ 1912 ГОДИНЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

од дивиз. ђенерала МИЛАНА ЈЕЧМЕНИЋА, почасног ађутанта Њ. В. Краља

Као год што је данас Београд престоница Југославије, тако је исто, од почетка стварања српске државе у средњем веку, Скопље било престоница Јужне Србије и других покрајина јужнога дела Балканског Полуострва, под највећим владарем тога доба царем Душаном.

Основано у VI веку — године 535 — Скопље је убрзо постало центар на Балканском Полуострву.

Значај и лепота Скопља запажени су још од првих времена и један писац историчар овако се о њему изражава:

»Много сам путовао и видео многе лепе градове и с благословом божјим био сам усхићен, али ниједан од њих није ме толико зачудио и усхитио као рајски град Скопље, кроз који Вардар тече«.

Оснивалац династије Немањића, — из које је и цар Душан — Стеван Немања, рашки жупан, први је уредио већу независну српску државу у XII веку. Његовом сину светом Сави наша држава дугује највећу благодарност, што је учврстио хришћанску веру у нашем народу. Прошле године наш је народ у знак пијетета и благодарности прославио 700-годишњицу светог Саве.

Држава Стевана Немање све се више развијала под управом његових наследника, нарочито за време владе краља Милутина (1281—1321) и цара Душана, познатог под именом Душана Силног (1331—1355).

Цар Душан успео је да створи највећу српску државу.

Његови успеси и освајања ширили су се на све стране, како у Јужној Србији, тако и у Албанији, Епиру и Тесалији. Душанова царевина била је прва сила на Балкану.

Када је био на врхунцу моћи, цар Душан се крунисао у Скопљу на најсвечанији начин на Ускрс 16/29 априла 1346 године за цара »Србљем и Грком«, и његова жена Јелена (рођена сестра бугарског владара Александра) за царицу. Српска држава и Скопље били су тада на врхунцу своје моћи, величине и сјаја. Довољно је бацити само један поглед на познату историску слику: »Крунисање цара Душана« — која је јако распрострањена у нашем народу — па да се види сав сјај, моћ и величина Душанове царевине.

Српску пећку архиепископију године 1346 цар Душан подиже на степен патријаршије и одваја потпуно српску цркву у независну. Године 1349 он даје и свој чувени Законик (познат под именом: Душанов законик), који је преведен и на многе стране језике.

Личност цара Душана долази међу најмаркантније српске владаре у историји српског народа. Он је био особито способан владар и имао гвоздену руку, што је необично потребно било у почетку стварања велике државе. Његов чувени Законик познат је по строгости и праведности.

Владавине свих владара из лозе Немањића — почев са Стеваном Немањом и завршив се са царем Душаном — обележене су великим њиховим пожртвовањем и енергичним радом за ослобођење и уједињење свих словенских племена у једну велику националну државу.

Њихова прегнућа и акције давали су утисак велике стабилности и свести да се ради за далеку будућност. Хришћанство су ширили и штитили као државну веру својих земаља.

Очигледни докази њиховог несебичног и пожртвованог рада на стварању велике словенске националне државе и на утврђивању вере јесу њихове необичне лепе и солидне задужбине. Манастири и цркве из доба Немањића и цара Душана показују највећи степен уметничке културе нашега народа из првих времена стварања самосталне државе.

Међу најзначајнијим истичу се: манастир Хиландар и Студеница (задужбине Стевана Немање); Високи Дечани (задужбина Стевана Дечанског); Грачаница на Косову (задужбина кнеза Лазара); Пећка патријаршија — која претставља пантеон српских архиепископа и патријараха; манастир св. Наум, на јужној обали Охридског Језера (подигнут још 905 године у доба примања хришћанства — наш најстарији црквени и национални споменик); манастир св. Јована Бигорског, близу Дебра; у тешко пролазној клисури Треске налазе се манастири: св. Николе, Матка (св. Богородице), св. Петар и св. Андреј задужбина краља Вукашина; манастир Старо Нагоричински, св. Пантелеј (задужбина краља Милутина). Већина ових манастира сачувани су и данас и чувени су са лепим фрескама у својој унутрашњости. Сви они својом архитектонском лепотом и данас задивљују савременике а нарочито стране туристе, који долазе са свих страна света, да им се диве и да на основу њих стекну појам о нашој старој слави и величини.

Сликари, уметници, писци и многобројни туристи често часовима стоје пред неким фрескама — којих има у свима нашим манастирима — и диве им се, чудећи се, како је култура у нас, пре пет-шест векова била на тако високом ступњу.

На жалост, у времену најкориснијег стварања и највеће моћи цар Душан умире изненада 20 децембра 1355 г. Његова прерана смрт зауставља даљи напредак државе, и везе, још чврсто неповезаних покрајина, почеше да попуштају.

Клице распадања почеле су да се јављају одмах после Душанове смрти. За владе његовог сина Уроша, развиле су се сепаратистичке тежње старешина. Један од њих, Вукашин Мрњачевић, који је завладао једним делом Маћедоније, прогласио се у Прилепу за краља (1366); други су се угледали на његов пример, тако да је младом владаоцу Урошу остао само један мали део царевине његовог оца.

Војвода Радомир Путник, начелник штаба Врховне команде.

Међутим Турци су већ били прешли у Европу и почели су претити јужним областима српске царевине. Краљ Вукашин и његов брат Угљеша, управник драмске области, спремили су се за отпор. Турска и српска војска сукобиле су се, 26 септембра 1371, на обали Марице. У тој битци погинули су и краљ Вукашин и

његов брат. Турци су однели победу и освојили Јужну Србију. У децембру исте године умро је и цар Урош, без порода. Једини од кнезова, који је остао веран Душановом сину, Лазар Хребељановић — кнез Лазар, наследио је један део његове царевине. Али краљевска круна прешла је са Рашке на Босну, као најјачу од свих тадањих српских области. Босански бан, Твртко I, крунисао се за краља на гробу св. Саве, у манастиру Милешеву, и прогласио своју државу за српску краљевину. Кнез Лазар и краљ Твртко одупирали су се Турцима, који су продирали даље на север. Они су их, 1387 г., потукли, али две године доцније, султан Мурат I скупио је велику војску, пошао је против Лазара и улогорио се на Косову Пољу. У великој битци, познатој у целоме свету под именом Косовске битке, која се одиграла 15 јуна 1389, погинула су оба владаоца — и турски султан Мурат и српски кнез Лазар, али је победа остала на страни Турака.

После Косовске битке било је још извесно време српских држава, под протекторатом Турске, али то није трајало дуго. Турци 1459 године заузеше Србију и претворише је у пашалук. Иста судбина постигла је ускоро и Босну, која је покорена 1463 године. За њом је, 1482 г., пала Херцеговина. Последња српска област, Зета, изгубила је независност 1499 године.

Тако су крајем XV века све српске државе потпале под власт Турака.

Настадоше тада мутни и жалосни дани историје нашега народа.

Ропство је увек тешко, а нарочито народу који је имао своју независност и слободу. Турци у то доба беху још сирови и необуздани и наш народ трпљаше много. У ропству српски народ осети шта је био и шта је имао. Под притиском национално осећање не изгуби се, но поче јачати и кристализовати се све јаче и јаче. Цркве, са свештеницима и калуђерима, ублажавале су тугу и бол, одржавале и будиле национална осећања и потсећале народ на златна времена, када су имали своје владаре, своје патријархе, владике.

Исто тако будили су и одржавали национално осећање и видни трагови српске просвете и културе из српског живота — манастири, које су зидали владари из лозе Немањића.

Народна традиција и песме гуслара везане за српске владаре и друге велике људе — јунаке — у српском народу, певале су и приповедале много о српским јунацима, о Душану, Милошу и Марку, одржавајући и јачајући дух у народу.

Не могући даље подносити ропство, пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић прешао је 1690 год. са знатним бројем српских породица преко Саве и Дунава, где се доцније формирала српска Војводина.

После овога настаје мучно и тешко стање код Срба, због освете Турака. Нешто доцније пада и коначно укидање Пећке патријаршије — 1766 године, што је поразило цео српски народ, а нарочито становништво Скопске области.

Међутим, баш те тешке прилике за хришћане у ропству, одржавале су и све више будиле осећање српског народа и чежњу за слободом.

Најзад, прва луча слободе запали се у Шумадији 1804 године, у селу Орашцу, под вођством вожда Карађорђа, прадеде нашег данашњег Краља.

Војвода Стеван Стефановић, командант II српске армије.

Устанак беше тежак; борбе дуге и крваве. Биле су то очајничке борбе нејаког с моћним, борба роба са својим господаром. И роб је победио господара и извојевао слободу.

Српска држава — која је под ударцима турским пала у ропство још у XV веку, — васкрсава у почетку XIX века. Она је истина

остала у зависности од султана, али већ добила своју потпуну унутрашњу управу и свога наследнога кнеза. И ако је правно била само подвлашћена покрајина, она је стварно била много више. Србија је тада — 1834 год. — имала 2.300 села са 668.582 становника; она је располагала са 12.000 обучених војника, имала је већ поред знатних уштеда у новцу, своју цркву, финансије, судство и полицију и почела је оснивати школе, штампарије и листове. То су били основни услови за њен напредак и ојачање. Она је уствари имала само да сачека своје време па да се ослободи турских посада које су остале у њеним градовима, и да поврати своју потпуну независност и своје некадање границе.

На појачање и оживљавање наде за ослобођење Скопља и Јужне Србије, као и у целом српству, код свих балканских хришћана нарочито утичу устанци у Шумадији 1804 и 1805 године и борбе до 1834 године.

Извојевана слободна Србија, прва жижа југословенске државе, под неумрлим вождом Карађорђем, будила је наде српског становништва у овим областима. На Србију Карађорђа и Милоша, гледало је становништво Скопља и Јужне Србије као на своје родитеље и од њих очекивало слободу.

За Србијом и Грчка 1825 својим устанком доби слободу, те смо у то доба на Балкану имали три слободне државе: Србију, Црну Гору и Грчку.

Ослобођена Србија постепено се јачала и снажила стварањем војске, прво народне, а потом стајаће.

Успешним радом Србија 1 априла 1867 г. доби од Турака и градове: Београд, Шабац и Смедерево у којима су још били Турци. То беше велика добит, а још већа радост, када и последње турске посаде одоше из Србије. Углед се Србије све више уздиже, и између владара Србије и Црне Горе већ се мењају мисли о ослобођењу своје браће у Јужној Србији и Скопљу.

Дођоше и ратови 1877—1878 г., Србије и Црне Горе, у вези са братском и великом Русијом, противу Турака.

Потчињено српство будно прати успехе српске војске у 1877—78 г. Одушевљени Срби из Скопља и околине подносе 20 јуна 1878 године молбу са педесет општинских печата српском Кнезу, ради присаједињења Србији.

Берлинским конгресом 1878 г. Србији и Црној Гори буде призната независност са повећањем територија. Бугарска такође добија слободу под врховном влашћу султановом.

После овога положај Срба у Јужној Србији постаје нарочито тежак. Турска државна власт је према Србима, од свих потчињених јој народа, била највише непријатељски расположена, јер су се Срби државотворно, дакле национално, највише истицали и у борби за самоодржањем и за ослобођењем од Турака, развијајући највеће енергије.

Већи притисак на Србе у Јужној Србији напротив чини, да они све више упиру поглед на Србију и очекују од ње спас и слободу.

Србија, као слободна кнежевина од 1878 г. радила је на своме јачању и 22 фебруара 1882 г. прогласила се — по одобрењу великих европских сила — за Краљевину.

Њен углед у очима неослобођене браће у Јужној Србији још више је порастао и њихове се наде још више појачаваху за што скорије ослобођење.

Војвода Живојин Мишић, помоћник начелника штаба Врховне команде.

Јачање Краљевине Србије, у први мах, ишло је слабијим темпом, али доласком на српски престо Краља Петра I — из славне династије Карађорђевића — разви се пуним темпом на свима пољима, политичком, просветном, културном итд.

Краљ Петар I заводи широке слободе у Србији. Његова владавина је обележена смиривањем прилика у Србији и прибирањем

свих народних снага за велико дело ослобођења и уједињења. Као југословенски Краљ био је поздрављен у Бечу, при поласку за Србију, да заузме престо својих предака. На прослави стогодишњице ослобођења и Његовог крунисања 8|21 септембра 1904 г. у Београду, било се окупило све југословенство из свих крајева Балканског Полуострва. У Београду се тада изводи братимљење српско-хрватско и српско и бугарско.

Свесни националне слободе, Срби у Србији припремају се за нова дела, за ослобођење своје неослобођене браће. Пробуђена омладина у неослобођеним крајевима стоји у вези са културно-просветним и националним друштвима у Србији.

Народ ван граница Србије упирао је своје очи и гајио неизмерну веру према чудесној слободи и неупоредивој демократији Србије.

Нарочито интензиван рад беше на дизању духа и стварању веза са Јужном Србијом. Срби из ослобођене Србије нису престали да мисле на тужно Косово Поље и његов повраћај. Многи официри и војници, као и друга лица прелажаху скривено у Јужну Србију ради заштите нашег живља са оружјем у руци, а ојачавајући на тај начин самопоуздање српског живља под Турском.

Рад на јачању националне мисли у Јужној Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији, Срему, Банату и Бачкој интензивно се развија. Слободна Србија шаље своје емисаре, учитеље и друге виђене људе у ове покрајине и хвата везе са првацима тамошњег живља, Србима, Хрватима и Словенцима. Настојава да се отварају школе у још неослобођеним крајевима, да им се дозволи слободно писмо и излив народне душе преко народних песама. Образује конзуларна тела за чвршћу везу својих елемената. Виђене личности у још неослобођеним крајевима образују школска удружења, покрећу листове и литерарне гласнике у којима доказују своју народност и неодољиву жељу за слободом. Оснивају се национална друштва. Поред свих недаћа, Јужни Словени су очували свест о сродству и заједници. Политичке невоље, кроз које су пролазили, одржавале су, у првом реду, ову свест.

Оваквим радом Србија постаје Пијемонт своје неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца и очи свију њих беху у њу упрте.

Овако свесно и нагло развијање југословенске мисли задавало је велике бриге Бечу и Пешти и навукло мржњу Аустроугарске монархије. Све се предузимало да се ова мисао ослаби и разбије.

Године 1908 Аустроугарска изврши анексију Босне и Херцеговине и изазва противу себе већину европских сила, али до рата не дође због непотпуне спреме, а на наш протест, две велике европске силе (пријатељски према нама расположене) рекоше нам у поверењу: »није сада време рата, него се спремајте добро, па кад дође време«.

Србија, под горњим обећањем, продужи најинтензивније своју спрему у свима правцима, а нарочито војничком. Обрати се нарочита пажња на дух војника и наставу; војска доби нову брзометну

пушку, а магацини се пуњаху сваковрсном преко потребном војничком спремом.

Аустроугарска посматраше са зебњом ово и стваране у својој земљи разне измишљене афере против наших људи (велеиздајнички процес у Загребу, Фријунгов у Бечу), али се само обрука пред Европом и још више уздиже Србију, као Пијемонт свих јужних Словена.

Генерал Божа Јанковић, командант III српске армије.

Код становништва Скопске области, живело је сазнање о Косову равну: »да кости косовских јунака стоје на гомилама и чекају да их нове генерације народне крвљу својом омију, па да се врати слобода српска, и да се Турци врате у Шам и Шериф«.

Због овог веровања, Јужна Србија са љубављу и поносом гледа на Србију уздајући се да ће њена војска бити та, која ће Косово осветити и донети јој слободу. И по црквама и манастирима упућује Богу топле молитве, да јој молбе испуни.

Краљ Петар I је добро знао да је за ослобођење подјармљене браће потребно да Србија има снажну и добро опремљену војну силу. И поред његовог настојавања на унапређењу Србије уопште, посебну и нарочиту пажњу обраћа на спрему војске. Ондашњи Престолонаследник, Краљевић Александар, стаје као инспектор на чело целокупне српске војске, обилази гарнизоне, присуствује вежбама, лично надгледа набавке ратног материјала, присуствује седницама посвећеним за одбрану земље, разговара са официрима и војницима, уноси свуда поверење, дух и морал. Настојава свим силама да опрема војске буде најмодернија, настава потпуна и практична, а дух и дисциплина на достојној висини за задатке, који су се већ оцртавали на политичком хоризонту Балкана.

По касарнама официри раде неуморно, са пуно преданости, љубави и воље, на подизању наставе, војничког духа, за велика дела ослобођења браће испод туђег јарма.

Један од многобројних примера оваквог патриотског рада у српској војсци, показује неразлучиву духовну везу Срба из ослобођене Србије са потлаченом браћом испод турског јарма. У свакој јединици у војсци од увек врши се јутарња и вечерња молитва, у присуству старешина. Трубачи том приликом свирају нарочити трубни знак за који су сами војници спонтано, по свим јединицама, испевали овај текст:

На овакав начин одгајиване су и напајане многе генерације српске војске, које су пролазиле кроз касарне и отслужиле свој рок. Све су оне носиле својим кућама љубав за ослобођење неослобођене браће и за освету Косова и напајали тиме своју млађу браћу и децу.

Позната патриотска песма Универзитетског певачког друштва »Обилић«:

»Хеј трубачу, с бојне Дрине
Нек затруби збор
Нек одјекне Шар планина
Ловћен Дурмитор, итд.

говори најбоље о духовној спреми за уједињење и наше омладине и свега народа.

Србија и Црна Гора прве су повеле разговоре о принципу »Балкан балканским народима« и споразум о томе потписале 28 јануара 1904 године. 30 марта 1904 године направљен је сличан споразум и са Бугарском.

Из свега овога види се, да је идеја за ослобођењем подјармљене браће и уједињењем била потпуно сазрела, а с друге стране, да се баш због овога појављује јача узнемиреност и бојазност Аустроугарске монархије и њена тенденција да се у догађаје умеша пре него што се идеја за ослобођење пусти у акцију.

Рад на споразуму продужен је нормално, док најзад, уз настојавање братске Русије, Краљ Петар I утврђује са Бугарском споразум за заједничку акцију противу Турске. Овај споразум потписат је 29 фебруара 1912 године, а одмах за њим и Војна конвенција 19 јуна исте године.

Одмах затим ствара се савез балканских држава: Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе за заједничку борбу противу Турске, са циљем да се Балкан ослободи и остане балканским народима.

Код све четири слободне балканске државице врше се припреме у тајности у пролеће и лето 1912 године.

6 септембра савезници предају у Цариграду колективну ноту о завођењу нове административне поделе у европској Турској са посебним аутономијама. Турски државници нису схватили опасност, и како је стање у унутрашњости Турске било јако уздрмано, очекивали су и уздали се у Европу, да ће она спречити рат на Балкану. Руководећи се оваквим закључком, Порта одбија испуњење захтева у овој ноти.

Савезници објављују општу мобилизацију 17 септембра 1912 године. Србија и Бугарска објављују рат Турској 4 октобра, Грчка 5 октобра, а Црна Гора 6 октобра, ма да је операције отпочела још 25 септембра.

Најзад и Турска објављује рат савезницима.

Објавом мобилизације наступа права радост у Србији и Јужној Србији. Престају све политичке трзавице и наступа општа једнодушност. Рат је популаран за ослобођење своје неослобођене браће у Јужној Србији и освету Косова. У полету се манифестује дух предака, израз националног бола за неослобођеном браћом и жеља да се освети Косово.

Мобилизација се изводи са највећом брзином и у савршеном реду. Позвани обвезници одлазе певајући од својих кућа и долазе на своја мобилизациска места.

Концентрација врши се са највећом тачношћу и завршава тачно у минут, како је то раније предвидео Главни ђенералштаб, под својим начелником војводом Путником.

О овој концентрацији један војни писац у то време писао је овако:

»Стотине хиљада људи, као јаке бујице, поврвеле су са севера на југ. Одлазили су пукови за пуковима. Њихов ратни марш имао је сву свечаност великих идеја, које скупе једну душу, народ, расу. Без много речи, и без много праске, с мало зеленила на шајкачи, и где-где са по којим цветом, оде сав народ. Никад у нашој земљи није било толико тишине и толико свести, и нешто колосално прошло је кроз наше душе. Ако је истина да преци остављају један део своје душе у нашим душама, онда су ових дана проговориле у нама стотине поколења од Косова до Бирчанина Илије и до последњих Јаворских јунака из 1878 године. Њихов је живот био борба с Турцима и хришћанско страдање без краја. И то велико, и то колосално што прође кроз наше душе, чини историју нашу, и она је проговорила у нама језиком велике живе традиције«.

5 октобра 1912 године увече, сва српска војска била је концентрисана за операције према Турцима у следећем распореду:

1) *I армија* — прикупљена код Врања под командом престолонаследника Александра, у јачини: 1 коњичке дивизије под командом кнеза Арсена (брата Краља Петра I), 3 дивизије I позива (Дунавска, Дринска и Моравска дивизија, и 2 дивизије II позива (Дунавска и Тимочка); *укупно* око 126.000 људи, од којих око 90.000 бораца са 184 топа.

2) *II армија* — прикупљена око Кустендила под командом ђенерала Степе Степановића, у јачини: 1 српске дивизије (Тимочка дивизија I позива), и 1 бугарске дивизије; *укупно* око 60.000 људи од којих 45.000 бораца и 84 топа.

3) *III армија* — прикупљена око Куршумлије под командом ђенерала Боже Јанковића, у јачини: 1 дивизије I позива (Шумадиска дивизија I позива), 2 дивизије II позива (Моравска и Дринска дивизија II позива), и 2 бригаде; *укупно* око 70.000 људи од којих 50.000 бораца са 94 топа.

4) Ибарска војска, прикупљена код Рашке под командом ђенерала Михаила Живковића, у јачини; 1 дивизије II позива (Шумадиска дивизија II позива) и 1 пешадиског пука I позива; *у укупној* јачини око 22.000 људи, од којих око 17.000 бораца са 30 топова.

5) Јаворска бригада — прикупљена на Јавору, под командом пуковника Миливоја Анђелковића у укупној јачини око 12.000 људи, од којих око 8.000 бораца и 18 топова.

У духу опште замисли српског ђенералштаба имала је I армија да надире преко Куманова са циљем да избори победу над непријатељем, а II и III армија да јој садејствују, и то II армија преко Страцина и Овчег Поља, а III армија преко Приштине—Косова Поља и Скопске Црне Горе. Ибарска војска и Јаворска бригада имале су да дејствују у својим правцима — ради ослобођења Старе Рашке и Санџака и сједињења са братском црногорском војском,

Турски операциски план био је: потући I српску — најважнију и најјачу армију и одбацити је у теснац Мораве, северно од Врања, туђи II — српско-бугарску армију, потом III српску армију па наступати или ка Нишу, или ка Софији, да би се приморали Бугари да се повуку са Маричког бојишта.

За овако велики задатак турска армија (Вардарска) није била способна.

Пошйуковник Александар Глишић, командант 7 пешад. пука Краља Петра I, славно пао на Нагоричину 10 октобра 1912 год.

I српска армија прешла је границу 7 октобра 1912 године и то са три дивизије I позива и коњичком дивизијом у првој линији, и са две дивизије у другој линији. Одбацив турске истакнуте делове са границе, I армија продужила је наступање и 9 октобра у

вече својим предњим деловима избила на линију: северно од Куманова—Вакинце—Табановце—Четирце—Карабичански висови — Никуљански вис — Попова Крушка—Поповац—Младонагоричански камењари—Сртевица—Орловац (ова тачка на левој обали Пчиње).

На овој линији истакнута је, на левом крилу, Дунавска дивизија I позива.

10 октобра пре подне стигао је V корпус (Кара Сандов) и напао је лево крило Дунавске дивизије I позива, а нешто доцније и VI корпус (Цавидов), напустивши у борном кретању косе јужно и северно од Зебрњака и нападши центар и десно крило Дунавске дивизије I позива. У овом времену VII корпус је на положајима северно од Куманова — Скопска редифска дивизија на почивалу (југозападно од Зебрњака) и Црном Пољу северно од старе касарне, а 19 низамска дивизија на северној ивици Равне Косе северно од Бедиња и с. Режановца, између друма за Врање и подножја (»падишта«) Скопске Црне Горе.

Око 12 часова кренут је у насилно извијање у правцу делова Моравске дивизије I позива код Г. Коњара један пук из VII корпуса, а око 15 часова цео корпус — на фронт исте дивизије.

Отпочео је бој пре подне на левом крилу на фронту Дунавске I, а по подне и на десном — на фронту Моравске I позива.

Далеко надмоћнији V и VI корпус не успевају да сломе непотпуно уведену у бој Дунавску дивизију и делове коњичке дивизије, јер су се ови лавовски борили, не жалећи жртава; VII корпус задржава Моравска (ојачана деловима Тимочке II позива) и дубоко у ноћ 10/11 октобра грме топови на Нагоричанима.

Један батаљон из Битољске редифске дивизије обузима паника у сумраку. Паника се преноси и на делове Скопске редифске дивизије.

11 октобра Турци покушавају да по заповести Зеки-Паше продуже напад, али су услови за напад неповољни — није било свежих снага, а I српска армија и сама прелази у напад, према наређењу њеног команданта Наследника престола.

У бујном налету Дринска дивизија на правцу Ланиште (Карабичански вис) — с. Пројевце узе VI корпусу Зебрњак, пробивши фронт — раздвојивши скопску групу од овчепољске. До мрака осваја Моравска дивизија Куманово, (а Тимочка II позива избија у висини с. Лопата); Дунавска дивизија I и II позива одбацује V корпус и делове VI корпуса и избија на Пчињу.

На целом фронту битке Турци у крајњем нереду отступају...

Велика битка на Куманову завршена је великим успехом српског оружја. Најкрвавија је била на Нагоричанима, у крају где је некада одмарао своју војску Стеван Дечански у походу на Велбужд; где се одмарао са својим »Србљем« из призренског краја, Тетова и Пологa патријарх Арсеније Чарнојевић, на тешком своме путу у »горње крајеве«.

Губици I армије у Кумановској битци били су веома велики, а нарочито у официрима (како активним тако и резервним) и подофицирима.

Губици турске војске нису се могли ни приближно оценити и остали су непознати до данас. Једно је сигурно, да су знатно већи од наших и у мртвим и у рањеним, а број заробљеника премаша 2.000. Плен је био: 61 топ (од 150) колико је увела у битку Вардарска турска армија, 7 митраљеза, знатне количине муниције.

Разбијени на Куманову, Турци нису ни бранили Скопље, већ су се повукли преко Велеса ка Прилепу.

Победом на Куманову отворена је српској војсци капија царског Скопља.

Победоносна српска I армија, на челу са командантом Наследником престола Александром, ушла је у царско Скопље 13 октобра и донела слободу неослобођеној својој браћи.

Не зна се где је била већа радост због ослобођења царскога Скопља: да ли у самом Скопљу и Јужној Србији, или у Београду и по свим центрима Србије. Нови Сад, Сарајево, Загреб и Љубљана осетили су исту радост, и у дубини својих душа мислили на своје ослобођење и уједињење са својом ослобођеном браћом.

Победом III армије на граничном фронту северно од Приштине отворен је пут ка историском Косову, Урошевцу, царском Призрену, Јадранском Мору. Омогућено је садејство III армије са I — преко Скопске Црне Горе кроз Качаник. Трупе ове армије избиле су на Косово а доцније и на Јадранско Море.

Победом Ибарске војске ослобођена је колевка старе државе и дошло се у везу са црногорском војском.

Победом Јаворске бригаде ослобођен је западни део Санџака и Аустро-Мађарима пресечен је пут у Рас; везала се Србија са Црном Гором.

Победа на Куманову највећа је у нашој историји до краја 1912 године; прва велика победа обновљене Србије после низа ситних успеха у рату Кнежевине Србије 1876—1878, када милиција није могла да дâ оно што се од ње очекивало.

Велико поколење »за пјесму створено« — оправдало је све наде, сва очекивања. Наша нова историја почела је на Кумановском бојишту.

Косово је било освећено. На Косову смо 1389 године изгубили на сабљи царство, а повратили смо га на Куманову 1912 године. Народ је у одушевљењу певао:

»За Косово« — »Куманово«.

Кумановску је битку добио наш народ — наша војска, под командом Наследника престола Краљевића Александра. Он је осветио Косово, ослободио Јужну Србију са царским Скопљем, те отуда Његова огромна и неизмерна љубав за њу.

Разбијена турска војска на Куманову, напуштајући Скопље, Велес, хитно се повлачила и прикупљала на Присату и Плетвару, а доцније на Бакарном Гумну (код Аљинаца), али под ударцима наше војске повукла се на Битољ и посела положаје око Битоља.

У четвородневној битци код Битоља од 3—6 новембра турска је војска дотучена и одбачена, и командант I армије, Наследник престола, ушао је први у Битољ 6 новембра 1912 године у 9 часова.

Заузећем Битоља цела је Јужна Србија ослобођена и турске војске на њој није било, осим заробљеника.

И после Кумановске победе имали смо великих победа, али је она прва, и као таква показала снагу и моћ наше војске и неустрашивост и мудрост њеног команданта Наследника престола. Млади праунук Карађорђа освети Косово и удари камен темељац епопеји ослобођења од Турака. Кумановска битка била је прво Његово крштење, које ће са малим прекидима трајати пуних седам година. Ту први пут гледа храбру смрт својих верних војника, који су се дивовски борили за »крст часни и слободу златну«. Са болом у души слуша лелек рањеника и челичи Своје нерве у праску топова и митраљеза; предосећа да ће се за уједињење Његовога народа морати још много крви пролити. Он осећа да је Његова мисија да то изврши, и свестан је величине њене, али Он осећа за то и способност, одлучност и вољу. И он је то извршио.

Проливена крв српске војске за ослобођење Јужне Србије — на Куманову, Косову, код Новог Пазара, Јавора, на Присату, Бакарном Гумну и Битољу износи у погинулим око 5400 и рањеним око 17.000. То је откуп, који је српска војска дала за ослобођење Јужне Србије испод турског ига.

Ослобођењем Јужне Србије, и њеним коначним сједињењем са слободном Краљевином Србијом, остварен је национални идеал, коме су заједнички тежили и слободна Србија и масе српскога народа у отоманској империји.

Прохујало је, као сан, двадесет пет година, од оних незаборавних дана, када су бели орлови Краљевине Србије, под командом Наследника престола, развили своја ослободилачка крила и преко Куманова и Косова донели слободу својој браћи у Јужној Србији.

У том периоду Јужна Србија је учинила гигантски прогрес у свима правцима. Један београдски лист о томе овако пише:

»Држава је пажљиво пратила и свестрано помагала овај полет слободне Јужне Србије. Кроз две и по деценије она је уложила огромне напоре и материјална средства како би се ове стваралачке тежње одржале и покрајина изједначила, у свим областима живота, са напреднијим крајевима наше државе.

Напори нису остали узалудни. Двадесет пет година после свог националног ослобођења Јужна Србија претставља, у духовном, материјалном и културном погледу, једну препорођену, рекло би се нову творевину, у којој се огледа животна способност јужносрбијанског човека и он је данас господар земље коју је вековима обрађивао. У националној економији постављене су темељне основе за рационално искоришћавање свих земаљских богатстава. Грађевински полет удвостручио је становништво многих места на Југу. Широм целе покрајине захуктале су машине стотина индустриских предузећа — фабрика, обележавајући тиме нову епоху у привредном

стварању краја. Хиљаде нових основних, средњих и стручних школа и велики број других научних, културних, просветних и социјалних установа сузбиле су, у великој мери, дотле страховиту неписменост и изазвале живо културно струјање. Саобраћај је добио хиљаде километара нових железничких линија и аутомобилских путева који су повезали и најудаљеније крајеве покрајине са саобраћајном кичмом државе. А санитетско-хигијенска служба, која у Турској готово није постојала, раширила је, кроз целу Јужну Србију, читаву мрежу установа, добро изграђених, у којима се води свестрана брига о народном здрављу.

Духовни положај Јужне Србије, у овом раздобљу, дошао је нарочито до изражаја у свим областима духовног стварања. Литература, сликарство, вајарство, драмска уметност, музика, новинарство, нашли су своје носиоце у самом јужносрбијанском човеку. Литература, сликарство и музика Јужне Србије, из овог временског периода, успели су чак и да пређу границе локалног значаја и да заузму лепо место у одговарајућим областима општег југословенског стварања. А наука која је гајена у Јужној Србији дала је достојан прилог општој југословенској науци у многим дотле нерасветљеним научним питањима.«

Јужна Србија се спрема, да у овој јубиларној години—двадесетпетогодишњици свога ослобођења—низом свечаности прослави своје ослобођење и покаже прогрес који је учинила на свима пољима. Најзначајније светковине биће на дан ослобођења Скопља 13/26 октобра откривањем споменика у Скопљу неумрлом Краљу Петру I Ослободиоцу и Витешком Краљу Александру I Ујединитељу, чије ће фигуре, постављене с обе стране моста цара Душана, претстављати симболично три најзначајнија владара за Скопље и Јужну Србију.

Овом прославом двадесетпетогодишњице ослобођења, Јужна Србија ће одати највећу захвалност и пошту огромним и мученичким жртвама Србије, преко чијих је жртава ускрсла.

Садање младе генерације нека памте увек велике жртве српске војске за ослобођење Јужне Србије и нека се заветују да ће у непокољебљивој љубави, оданости и верности према нашем љубљеном и младом Краљу Петру II радити увек за добро Краља и велике Отаџбине.

Нека је слава свима знаним и незнаним јунацима, који у рату с Турцима положише своје животе на олтар Отаџбине за ослобођење Јужне Србије и за славу и част српског оружја и тиме допринеше изграђивању данашње моћне Југославије.

Нека је вечан помен и слава Блаженопочившем Краљу Петру I Ослободиоцу!

Нека је вечан помен и слава Блаженопочившем Краљу Александру, Победнику са Куманова и Осветнику Косова!

Живео Његов дични син, Његово Величанство Краљ Петар II!

Живело Њено Величанство Краљица Марија!

Живело Његово Краљевско Височанство Кнез-Намесник Павле!

Живео цео Краљевски Дом!

III. ИСТОРИСКИ СПОМЕНИЦИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

1) АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ

ОД Н. ВУЛИЋА

Јужна Србија је веома богата у археолошком погледу. По обилатости старина из времена пре доласка Срба у те крајеве, она спада међу прве области наше земље. Тако рећи на сваком кораку од Скопља до Ђевђелије и од Охридског Језера до Кочана наилази се на трагове прастарог живота. Ти остаци од некадашњих култура врло су знатан извор за познавање најраније историје наше земље. А понекад њихова је археолошка вредност неоцењива.

Из најстарије данас науци познате културне периоде, такозваног палеолитика или старог каменог доба, кад човек није знао ни за кућу, ни за сточарство, ни за земљорадњу, ни за грнчарију и кад је правио алат и оружје углавном од камена, који није умео брусом да глача, у Јужној Србији досад није нигде нађено никаквог трага. То не значи да у тој периоди ти крајеви нису били насељени. Остаци из палеолитика уопште су ретки. У нашој земљи нађени су свега на два-три места.

Напротив, из такозваног млађег каменог доба, неолитика, кад људи живе по селима, кад знају за све данашње домаће животиње и обрађују земљу, кад, истина, још увек употребљавају камен за алат и оружје, али му сад дају облик глачањем, а не ломљењем, многобројни су нам трагови познати. Особито у околини Битоља има знатних остатака из тог доба. Ту се налазе, на пр. код села Кравара, Оптичара, Новака, Мецидли и др., повеће хумке од земље, такозване »тумбе«, које у ствари нису друго него насеља неолитска.

Исто тако, познато нам је и бронзано доба, које је дошло после млађег каменог, и које је могло трајати од 2000—1000 год. пре Хр. Неке »тумбе« из битољске области, као она код Рибараца, Карамана и Бача, изгледа, из те су периоде. Предмета из овог доба нађено је још понегде у Јужној Србији.

Треба, међутим, приметити да је преисториска периода, тј. доба пре Грка и Римљана, у Јужној Србији слабо проучена. Тиме

се сигурно једино има објаснити и то што у њој нигде није нађено трагова из гвозденог доба, које настаје после бронзаног. Није нимало вероватно да Јужна Србија није познавала и ту »гвоздену« културу. Кад једном преисторичари буду проучили пажљивије ове крајеве, несумњиво ће се видети да је ова област наше земље, као и остале, пуна преисториских остатака.

Који је народ живео у ово преисториско доба у Јужној Србији? Ко су носиоци неолитске културе, то ми не знамо. Не знамо ни њихове расне особине ни језик којим су говорили. Напротив добро познајемо племена која су живела у тој области у бронзано доба па све до историских времена. Она су сва била по језику па сигурно и по крви сродна. Сва су припадала такозваној индоевропској језичкој групи, којој припадају готово сви данашњи европски језици па и наш.

Вредно је да се упознамо у неколико речи с тим прастарим народима Јужне Србије. На северу од Велеса живели су Дарданци, који су се протезали све до Књажевца. То је био храбар народ који је свом јужном суседу Македонији задавао много јада. И Римљани су водили крваве ратове с њима. Дарданци су за једно време имали и своју државу. Јужно од њих било је племе Пеонаца. Данашњи Битољ се налазио у земљи Линкеста. На обалама Охридског Језера живели су Дасарети, а око Кичева Пенести. Поред осталих племена, у Јужној Србији морало је бити и доста Трачана, који у маси живе источно од Јужне Србије до Црног Мора.

Ми познајемо и велики број имена градова из тога предгрчког и предримског времена. На Црној Реци биле су вароши Стибера, Дерион, Алкомена, Стоби (дан. Градско); на Вардару Антигонеа, Стене, Иуменија, Scupi (код Скопља) и др.; на путу Струга—Битољ: Патре, Лихнид (Охрид), Бруцида, Скиртијана, Ницеја, Хераклеја (Битољ). На месту данашњег Велеса била је Билазора, код Штипа Астибус, негде код Скопља (или на месту самог Скопља) Таурезијум, место рођења славног византиског цара Јустинијана. Ускану ваљда треба тражити код Кичева, а тврђаве Оенеј и Драудак код Тетова и Гостивара.

Највећи део данашње Јужне Србије потпао је под Римљане 146 год. пре Хр. Цела област јужно од Велеса, с Прилепом, Битољем, Охридом, постали су онда саставни део римске државе. Крајеви који се налазе северно одатле, са Скопљем, дошли су под римску власт много доцније, око Христовог рођења.

Из времена које настаје од средине II в. пре Хр. познајемо ми врло велики број споменика и других старина. Они се налазе или у музејима, особито у Скопљу, или у приватним збиркама и на разним местима у Јужној Србији. Знатан део тих предмета нађен је на површини земље, многи су пак откопани. У Јужној Србији после ослобођења вршена су на разним тачкама и археолошка систематска откопавања, која су дала врло знатне резултате.

Захваљујући нашим археолозима ми знамо за читав низ грчкоримских насеља која се налазе под земљом. На то указују опеке, малтер итд., који се налазе на тим местима по њивама, даље зидине

на које сељаци налазе кад ору, или многобројни споменици који се у околини налазе. Утврђено је да се таква насеља налазе код Марковог Града, у Ореховцу, Трану, Беловодицама, Пупурусу, Суводолу, Витолишту, итд. Код Чепигова вршено је и једно археолошко ископавање које је открило зграде на великом простору

Музеј Јужне Србије

Деметра, богиња плодности (Суводол, срез битољски).

Особито много камених споменика има у Јужној Србији. То су натписи, статуе и рељефи. Има их на стотине. Лапидаријум (збирка камених споменика) скопског музеја спада међу најбогатије лапидарије у нашој земљи. Ови камени споменици претстављају свакако главни извор познавању античке историје Јужне Србије.

Натписи су писани грчки или латински. У Јужној Србији није нађен ниједан споменик исписан неким домаћим језиком. Неће се ваљда никад ни пронаћи. Ко је хтео да пише у тим крајевима, морао је да пише или грчки или латински. И, углавном, јужно од Велеса писало се грчки, а северно одатле (дакле Скопље) латински. Тако су у Јужној Србији постојале две језичке зоне и граница између њих пролазила је отприлике преко данашњег Велеса.

По садржини, ови натписи су обично вотивни, посвећени неком богу, или надгробни. Захваљујући првима ми знамо која су божанства имала своје култове у овим крајевима и којим су се боговима молили наши некадашњи »Јужносрбијанци«. Ту су, наравно, у већини грчки и римски богови: Зевс и Јупитер, »олимпски«, »највиши и најбољи«, ту Хера и Јунона, »царица«, па онда Аполон и Меркур, Марс и Херкул, Дијана и Артемида, Дионис и Либер, бог вина, Минерва, Нептун и Немеза, Ескулап и Хигија, па онда Силван, генији разни и др. Поред тих чисто грчких и римских богова налазимо и разне стране богове који су имали свој култ у целој римској држави: Епону, галску богињу коња, Сераписа, мисирско божанство, Долихена и особито — Митру. Митра је био првобитно персијски бог. После се он сусреће по целој римској империји. Виђамо га и код нас свуд. У Јужној Србији нађени су његови храмови код Прилепа и код Куманова. Напослетку, било је у Јужној Србији и домаћих богова. Видимо да нека од урођеничких божанстава нису била заборављена ни у римско доба. Тако се један Аполон у Трескавцу зове »Етеудан«, сигурно домаћи надимак. У Качанику на једном натпису помиње се трачки бог Збелтиурд. На Плетвару, код Прилепа, урезан је у стену натпис посвећен богу Змају (Дракон), а недалеко од Велеса налази се натпис посвећен »Змају« и »Змајевици«.

У Јужној Србији је било неколико градова уређених на римски начин. То су муниципије и колоније. Такви су градови били Scupi (Бардовце код Скопља), Ulpiana (данашњи Липљан), Stobi (Градско). Из натписа ми сазнајемо за многе појединости о њиховом уређењу. Видимо да су и овде као и у другим таквим римским градовима управљали разни општински часници: дуумвири (претседници), декуриони (одборници), квестори (благајници). Ту су живели и разни свештеници: аугури, аугустали (за култ цару, који се сматра за бога) итд. Видимо какво је становништво по пореклу: осим домородаца и Грка, има и Трачана, странаца из далеког Истока (један из Берита у Феникији, други из Антиохије, трећи из Арабије итд.).

Поред тих римских градова било је и градова које су домороци уредили на свој начин. За неке од тих градова ми сазнајемо

први пут из натписа. Тако се близу Велеса помиње један град Агреста, у Моријову »савез Достонеја«, а код Владиловаца »савез« Неаполис. Овакви градови имају друкчију управу. У Охриду (Лихнидус) помиње се једанпут један комархон, »управник коме« (општине), други пут »простат« (претседник). Грчки натписи знају за »булу« (општински одбор), »булеуте« (већнике), »политархонте« (управнике варопи).

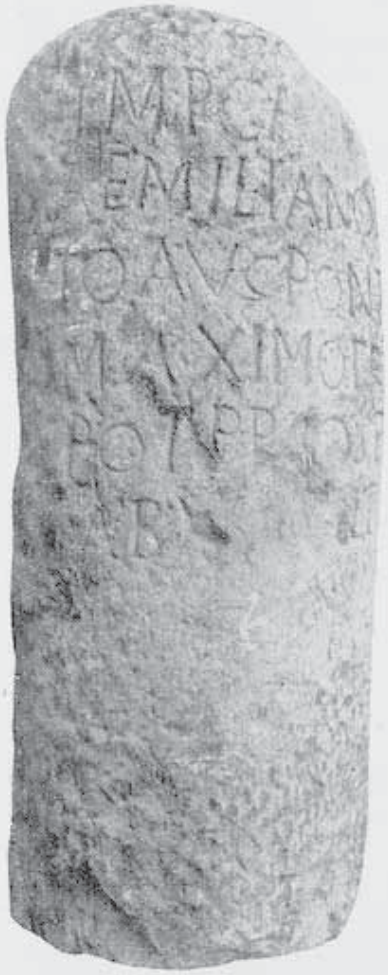

Римски миљоказ.

Музеј Јужне Србије

Ара посвећена богу Митри

У Јужној Србији у римско доба није било војске. Римљани су трупе држали само у пограничним провинцијама. Али се на натписима нађеним у Јужној Србији помене по неки пут и нека трупа или официр или војник. Тако се помињу легије VII и IV, које су имале своје гарнизоне код Београда и код Костоца (близу Пожаревца). Помињу се особито ислужени војници, ветерани. У Скопљу су ветерани нарочито насељавани. Овде ваља споменути

тзване »бенефициарије«, који су имали службу данашњих жандарма у жандармериским станицама. Једну такву станицу бенефициарија налазимо код данашње Косовске Митровице.

Наравно, неке од досад споменутих података ми налазимо на надгробним натписима. Из њих сазнајемо и вазда других појединости. На сваком од њих има бар по једно лично име. Та имена нам казују шта су ти људи били пореклом. Видимо да су домороци постајали Грци или Римљани или да су се Грци романизовали. Римљани имају три имена: име, презиме и надимак (Гај Јулије Руф). Врло често сусрећемо римска обична презимена Аурелије, Елије, Антоније, Јулије итд. Грк свом имену додаје очево име (Дионисије Диоскуридов). Ако се Грк романизује, његово име постаје надимак (Аурелије Диоген). Интересантна су имена домородаца: Андин, Бирдијон, Сита, Лика, Местила, Дуле, Парамон итд. Наравно често се на надгробним споменицима уз име каже занимање покојника, ближе околности смрти и др. Неки су надгробни натписи у стиховима, неки написани вулгарном грчком ортографијом.

Далеко би нас одвело кад бисмо хтели побројати шта нам све кажу грчки и римски натписи Јужне Србије. Задовољићемо се да споменемо да су неки од њих по садржини врло интересантни и за познавање античке прошлости од значаја. На једном споменику у Белој Цркви имамо одлуку општине града Алколене да прима легат неког свог грађанина од 1000 денара с тим да сваке године од интереса на ту суму један кварт закоље као жртву јагње и петла и принесе богу колача и сувих смокава на пијаци, а друга три кварта да принесу исту такву жртву на олтару који је сам дародавац подигао. У решењу се додаје да ће се новац дати наследницима тестатора и њиховим наследницима ако се тако не буде радило.

Сличан је други натпис који је био подигнут у суседној вароши Дериону. Ту синовац једног мештанина изјављује пред сакупљеним општинским одбором да је његов стриц оставио 1500 денара под условом да се од камате прославља сваке године рођендан једног његовог јамачно добротвора. Тај ће се дан прославити на тај начин што ће се за народ приредити ручак. И овде се додаје да се остављени новац не сме ни на шта друго трошити.

Неколики грчки натписи говоре о уступању робова храмовима. Јунија Аурелија поклања богињи Пасикрати (»Свемогућој«), која је имала култ у Суводолу код Битоља, своју робињу и додаје да ће онај који би је украо морати платити »светој благајни«, дакле храму, 50.000 денара. Сличан је натпис који нам каже да је истој богињи један њен роб дао на послугу »свог сина и роба« Филипа, кога је купио на тргу; роиче ће остати у богињиној служби до своје смрти. Тако је исто опет нека Аурелија дала у службу некој богињи чије име не знамо своје роиче Сиријона за цео живот, а по богињиној заповести. И овде се прети новчаном глобом, која ће се положити храмовској каси.

Музеј Јужне Србије

Млади Зевс (Нерези, — околина Скопља).

У Трескавцу се налази један натпис који нам каже да је нека жена ослободила своју ропкињу Јелену и своје рођене »Голуба« као и њихове потомке. А она је то учинила на тај начин што их је уступила богињи Артемиди Ефеској. У Подмолу пак нађен је други натпис из кога видимо да су две робиње, мати и сестра, посветиле Аристу (»Најбољу«) Афродитиним игуманијама. Оне су је тако »ограбиле« из овог света и поклониле оном свету. А учиниле су то зато што је богиња Венера желела да Ариста живи с њом у истом храму.

Поменућемо још два-три интересантна натписа из Јужне Србије. На једном се говори о грађењу или о поправци неких путова и о неком непознатом племену Антана које треба да поднесе трећину трошкова за те путове. Из једног другог натписа видимо да је једна римска угледна породица имала на Косову Пољу велика имања. Напослетку, на једном стубу који је нађен у Стобима (Градско) читамо како је један Јеврејин, »отац синагоге« (тј. јеврејске општине у Стобима) сазидао поред јеврејског храма неке »конаке« и трпезарију за верне. Он је задржао право да на горњем спрату станује, и онај који би га одатле истерао имао је да плати огромну казну од 250.000 денара. Та глоба положила би се »патријарху«.

Осим натписа у Јужној Србији нађено је још много других знатних споменика. Тако је на пр. нађено доста статуа, статуица и рељефа. На првом месту ту је статуа која претставља Атину нађена код Битоља на месту где је била стара Хераклеја. Ова мермерна статуа знатна је по томе што доста верно копира чувену Атину Партенос (»девојка«) коју је био израдио од злата и слоновe кости највећи стари вајар Фидија. Она се сад чува у Музеју кнеза Павла у Београду. Рељефима су често украшени натписи, надгробни и они који су посвећени боговима. На надгробним обично су претстављени покојници. Али имају на њима и друге слике: Херкул »који прати душе на онај свет«, Амор и Психа, идеални љубавници, даћа, коњаник, лов итд. На другим споменицима видимо рељефе који претстављају разна божанства: Атину, Дијану с кошутом, бога Митру како убија бика, Диониса са Зевсом и Херкулом, Ескулапа, Кибелу с пантером, Пана, Парке, Херкула који дави лава, Диоскуре с коњима, Баха у пратњи »веселих« људи, и трачког коњаника, који се особито често налази у Бугарској. Један леп пар рељефа налази се у Охриду; на њему су претстављене музе и бахантска сцена.

Као што је напред споменуто, у Јужној Србији извршена су после светског рата неколика систематска археолошка раскопавања која су имала значајне резултате. У Требеништу код Охрида отворено је неколико гробова из VI века пре Хр. с веома богатом садржином. Ту су за време рата Бугари нашли седам таквих гробова и предмете у њима однели у Софију, где се сад чувају у Народном музеју. После рата откривено је у истом архајском гробљу још шест »кнежевских« и много сиромашних гробова. У првима је било пуно злата, сребра, ћилибара, лепих стаклених судића и дивних предмета од бронзе. У београдском музеју могу се видети две

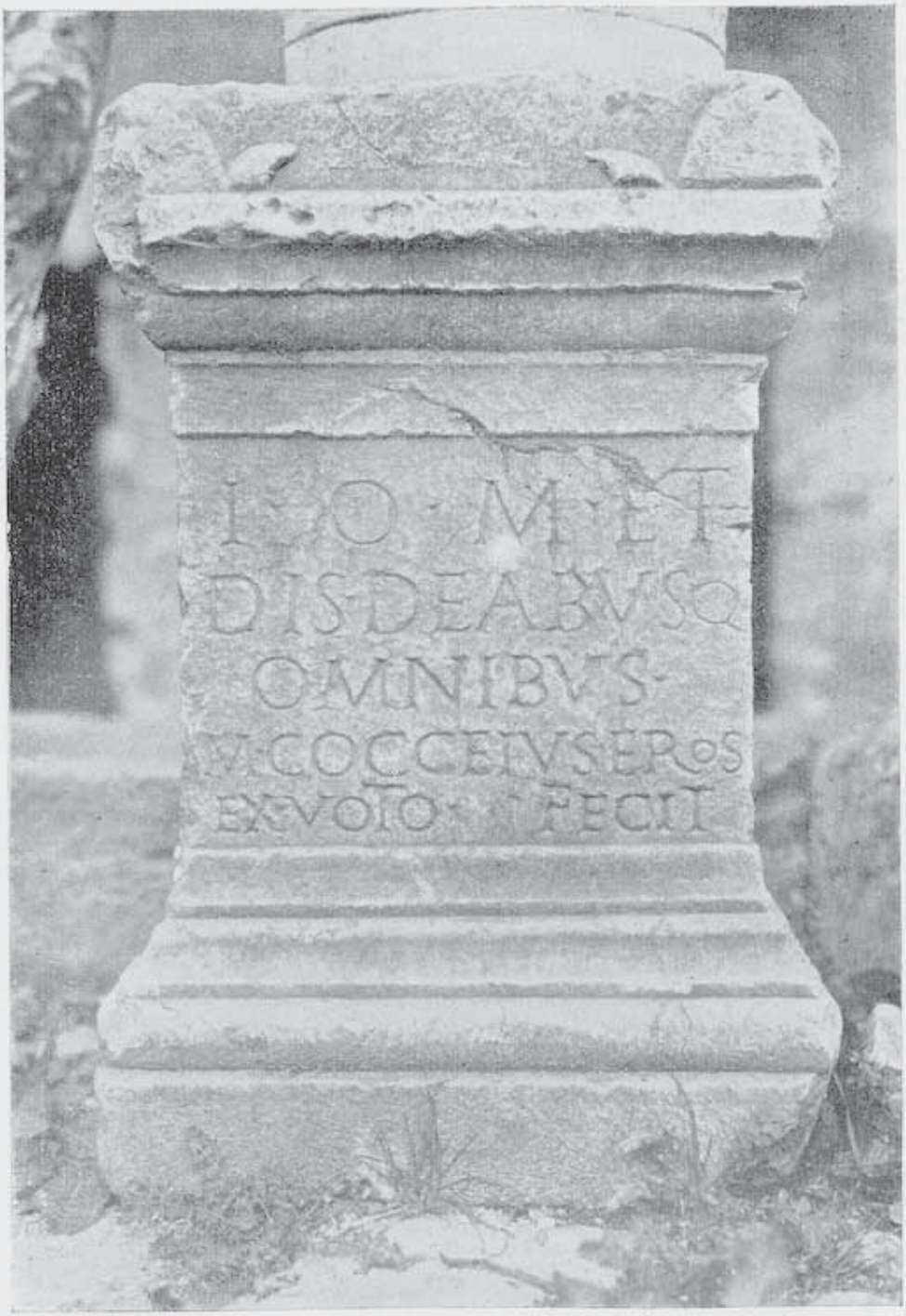

Музеј Јужне Србије

Споменик Јупитеру и свима осталим боговима и богињама (Лапље Село — Приштина).

маске од чистог злата, с интересантним орнаментима, две златне сандале с гравуром која претставља сфинге, медузе и неке дуговрате птице, слично украшену рукавицу, такође од злата, један елегантан рог за пиће, великих димензија, од масивног сребра с позлатом, неколико пехара, такође од сребра и такође позлаћених, једно »ченгеле« од тешког сребра, два особито лепа судића од шареног стакла, пуно разних игала од сребра, наруквица од сребра итд. Али најлепши јесу један шлем, један кратер (суд за мешање вина с водом) и два троношца, све од бронзе. Шлем има фин облик и фину патину. Он је украшен с два коњаника од злата и једном сценом из животињског света, опет од злата. Кратер има две изванредно лепе дршке, раскошно орнаментиране, и у рељефу израђена четири нага коњаника на коњима у галопу. Особити архајски рад. Тај кратер стајао је на једном високом троношцу који није мање уметнички израђен (медузе, четвороножне животиње, орнаменти). Веома је лен и други троножац, украшен с три лица која леже на дивану са зделом у руци, с три коња (само предњи део) и с три мала лава. Врло сличан троножац налази се у берлинском музеју. Ови предмети од бронзе сигурно су грчки рад и импортирани су у Требениште. Ова некропола, поред осталога, открила нам је то да је већ тако рано било трговине између старе Јеладе и крајева око Охридског Језера. Једна фина статуета од бронзе која претставља Менаду и која је нађена у Тетову доказ је да су уметнички грчки производи у то доба допирали трговином и дубље у Југославију.

Сјајне резултате дало је и откопавање у Стобима које је вршио од 1924 кроз низ година београдски музеј. У Стобима је откривено и делом раскопано позориште из ваљда II в. по Хр. Седишта су од белог мрамора, а позорница од белог и црвеног. Стоби су имали и велелепну базилику. То је највећа црква ранохришћанског доба (сазидана је око 500 г. по Хр.) у Југославији. Базилика је била тробродна, имала је нартекс и апсиду с криптом у којој се чувале мошти свеца. Грађевина је била сграђена с необичним богатством и раскоши. Унутра је била сјајно мрамором инкрустирана. Архитектона орнаментика била је у крипти и пресбитеријуму сјајна. Свод апсиде је био покривен стакленим мозаиком. Дивни мозаици били су и на поду (у нартексу су добро очувани). Зидови су били покривени живописом. Необично су лепе плоче изрезане à jour, капители (неки украшени пауновима), а од свих архитектоних комада истиче се својом лепотом амвон. Нађен је и натпис епископа који је цркву подигао. Најлепши камени украси ове базилике налазе се сад у београдском музеју.

Поред позоришта и базилике, откопане су још многе друге грађевине у овој *цветној* вароши Јужне Србије. Једној огромној згради, која има пуно просторија, дали су откопавачи име »Партенијеве палате«. Друга је можда првобитно била јеврејска синагога, а после је преобраћена у хришћански храм. У њој је нађен драгоцени грчки натпис о ком је било напред говора. Ова грађевина

Музеј Јужне Србије

Афродита и Пријап.

захвата простор од 2400 кв. м. Стобске зграде биле су, судећи по откопаним зградама, често веома раскошно зидане: имале су велике перистиле, басене од белог мрамора, уметничке мозаике, водоскоке, патосе од мраморних плоча, стубове украшене лепим капителима и консолама од белог мрамора, које су носиле колонете, нише покривене од стакленог мозаика за уметничке статуе.

Откривена је и једна градска капија, која чини велики утисак на гледаоце. Кроз њу је пролазио пут који је водио изван града у гробље, а унутра ка форуму. С обе стране улице били су тро-

Музеј Јужне Србије

Парке преду нит човечјег живота (Ореховац—Прилеп).

тоари покривени озго и са стубовима споља. Форум је имао полукружни облик и био је поплочан великим каменим плочама. Око њега виде се трагови тремова какви су били на тротоарима. На овој улици и на тргу налазе се још постоља за статуе које су служиле као украс.

Извесни предмети нађени при овим ископавањима спадају међу најлепше ствари које имају југословенски музеји. Такви су на пример бронзани кипови два сатира, од којих један игра а други свира.

Музеј Јужне Србије

Један римски надгробни споменик.

Један је од њих већих размера, а бронзане статуе већих размера ретке су у свету. Сваки музеј био би срећан да има ова два сатира. У Стобима су нађени и други вајарски производи, од мрамора, од уметничке вредности.

Музеј Јужне Србије

Глава младог мушкарца (грчки рад из Трикрета, ср. прилепски).

Напослетку, једно знатно археолошко ископавање извршено је последњих година у околини Скопља. Ту је пронађено и делом

откопано велико позориште римске вароши Scupi, која је дала име данашњем Скопљу. То је позориште имало велике размере (скена има око 100 м у дужину, а простор за гледаоце захватао је око 100 × 25). Гледалиште лежи на коси једног брдашца и једним

Музеј Јужне Србије

Једна грчка ара (Охрид).

великим сводом подељено је на два дела. Доњи део овог простора за гледаоце почивао је на сводовима, који су служили као супструкције. Скена је на средини имала велики ходник који је из

оркестра водио изван позоришта. Откривени су и побочни уласци за публику. Унутрашња фасада скене била је бар 12 метара висока и имала је бар два спрата. Она је била необично богато украшена. Један део је био инкрустиран разнобојним каменим плочама. Као украс, даље, служили су стубови с капителима, конзоле, архитрави итд. Скупско позориште порушио је 518 г. по Хр. страшан земљотрес. Онда је и варош напуштена, а њени становници преселили су се у данашње Скопље. Позориште је послужило онда

Музеј Јужне Србије

Споменици посвећени Немези, богињи правде (Кос. Митровица).

као мајдан камена за грађење нове вароши. Зато је оно сачувано у доста рђавом стању.

Понављамо што смо у почетку рекли: Јужна Србија је веома богата остацима античких и ранијих, преисториских, култура. Чо-

већ наилази на сваком кораку на грчко-римске споменике и у сиромашним крајевима, као што је на пр. кавадарска област. Будућа испитивања открије још много археолошко благо у тој класичној

Музеј Јужне Србије

Споменик трачком богу Збелтиурду (Качаник).

нашој области. Особито се важним резултатима треба надати од систематских откопавања.

2) ВИЗАНТИСКИ СПОМЕНИЦИ

ОД ФРАНЦА МЕСЕСНЕЛА

Најстарији хришћански споменици у данашњој Јужној Србији, уколико су сачувани и после честих варварских најезда током историје, јесу већином црквеног значаја. Старохришћанске базилике у старим градским насељима постепено ископавају и публикују наши археолози тако да ће бити први период хришћанске архитектуре ускоро довољно познат. За сада археологија је открила тробродне базилике у Стобима, у Паликури, у Скупи (Скопље), у Хераклеји (Битољ), у Доленцима, у Суводолу, у Царичином Граду код Лебана итд. Ови споменици, које не можемо убрајати у типично византиску уметност, ипак су утицали и на форме каснијих цркава те их ваља споменути бар као почетне типове једне разрађене уметничке традиције. Архитектурна форма старохришћанских цркава није се могла увек тачно установити нити реконструисати, али у главноме је њихов основни распоред сталан: ради се о тробродним базиликама са једном апсидом, са нартексом и са емпорама. Скоро у свим случајевима стубови деле бродове и носе емпоре, једино у Суводолу то чине четвртасти, зидани, пиластри. Уз архитектурне остатке иду и скулпирани фрагменти, као делови олтарних преграда (претеча каснијег мермерног иконостаса), капители стубова, емпорске ограде и слично. Од сликарства на зидовима није се сачувало скоро ништа, ако изузмемо доста просте зидне декорације у нартексу стобиске бискупске цркве. Зато су нам послератне године донеле неколико мозаичких патоса, са биљним, животињским и геометриским мотивима, према времену постанка. Такви патоси су у Стобима, у Суводолу, у Октиси, у Доленцима и у Хераклеји. И они припадају периоду старохришћанске уметности, на прелазу у рановизантиски стил.

После великог земљотреса г.518, којом су приликом страдале све веће македонске вароши, а нарочито Стоби и Скупи, градио је византиски цар Јустинијан нови град Јустинијану Приму, чије место још данас није сасвим тачно утврђено. Многи археолози мисле да је ова варош стајала на месту данашњег Скопља. Византиски хроничар Прокопије у своме делу о Јустинијановим грађевинама говори и о зградама Јустинијане Приме, спомиње нови водовод и велики број цркава. Од цркава тога времена за сада нема ни

трага, али једини водовод, који се може датирати у рановизантиско доба, налази се на периферији Скопља.

Тај водовод, који у народу носи име »Римски водовод«, служио је снабдевању водом из Скопске Црне Горе онога дела данашње вароши која се налази источно од Душановог града. На педесет пет сводова још до Светскога рата прелазила је вода преко једне долине између огранака Скопске Црне Горе и Душановог града. Водовод је грађен на квадратним темељима од тесаног камена и опеке, чија је висина удешена према положају на терену. Лукови су грађени од опеке, а између два лука увек се налази по један мањи отвор. У базама су узидани стари фрагменти и римски натписи. Облик мањих отвора није једнак: већина је округла, али има и шиљатих, што је последица честих преправки водовода у време турске владавине. Водовод је један од ретких сачуваних рановизантиских профаних грађевина, па и данас привлачи велику пажњу.

У наредним столећима Јужна Србија јесте терен где се одигравају крваве борбе и пљачке. Варварски народи надирући са севера, готово су уништили стару римско-хришћанску културу и нарочито црквене грађевине, чији остаци, са траговима насилнога разорења и паљевине, јесу предмет модерног археолошког ископавања. Током IX ст. цео источни Илирик освојили су Бугари, а већ почетком XI ст. постепено освајају ову територију Византинци. Настају честе борбе и земља мења господаре: кратко време је у рукама великог жупана Немање, касније опет долази под власт византиску, бугарску, епирску, док је коначно, крајем XIII ст., не освоји српски краљ Милутин.

Према сачуваним грађевинама из овога времена дозвољено је тврдити да је читава уметничка култура тога доба потпуно византиска. То није ни чудо, јер даље од IX ст. преживљава грчко-византиска култура своје велико васкрсење. Поново оживљава интересовање за стару књижевност и уметност, а црква, чија је организација млада и експанзивна, окупља значајне стваралачке снаге својих уметника и ствара нову архитектуру и сликарство. То су споменици, који нам данас претстављају у суштини византиску уметност. Источна црква није градила само у својим метрополама, него и у провинцији, а нарочито у словенским крајевима, где је поред чисто црквених циљева имала и јелинизаторске задатке.

На прелому X и XI ст. велики део данашње Јужне Србије сачињавао је територију државе цара Самуила, дакле једне словенске творевине. Самуило је био велики пријатељ црквене уметности, а развалине његових грађевина на острву св. Ахила на Преспанском Језеру уверавају нас о извесном монументалном осећању. Ако стилски анализирамо Самуилове творевине долазимо до сазнања да његово доба у културном и уметничком погледу не претставља ни најмању словенску оријентацију, него да је у целини примило византиску црквену културу. Као у државној, тако су и у црквеној јерархији намештени Словени, али је њихов рад под чистим византиским утицајем. Нажалост, нису сачувани најстарији

црквени споменици грађени од словенских мисионара Климента и Наума на обалама Охридског Језера, крајем IX ст. Манастир св. Пантелејмона, резиденција Климентова, одавно је срушен, а на његовом месту стоје рушевине џамије Имарет. Манастир св. Наума, задужбина Апостолова, постоји и данданас, али је само један део темељних зидова оригиналан, док је остала спољашност настала у XIII ст.

На територији данашње Јужне Србије, према записима и историским подацима, у византиско време био је велики број цркава и манастира. Већина њихових значајних грађевина није сачувана јер

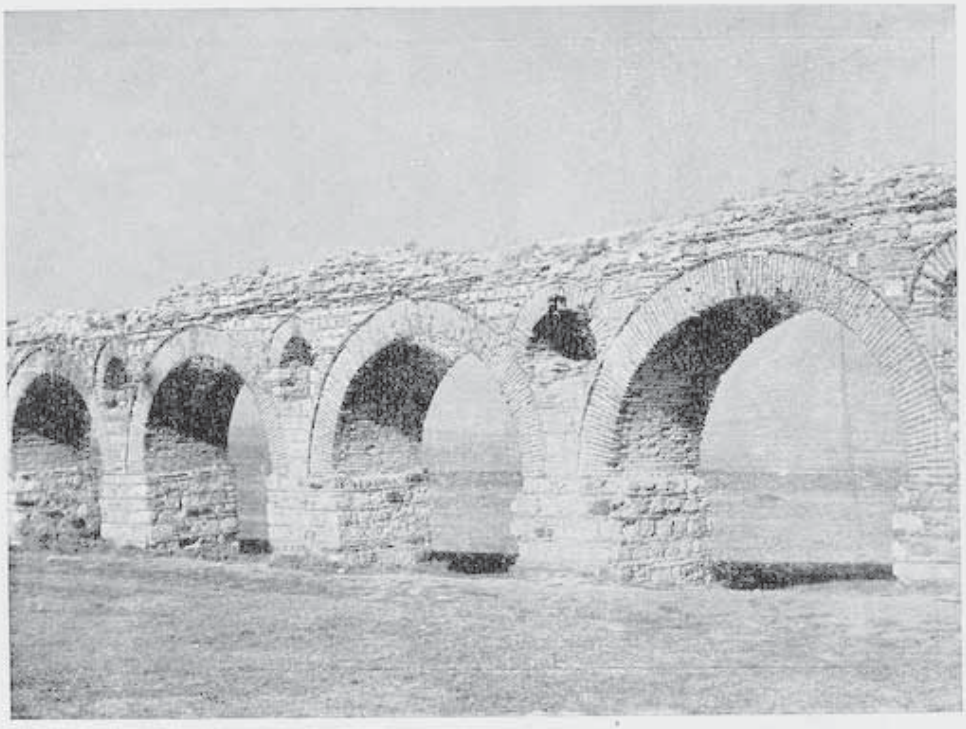

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 1. — *Скопље*, византиски водовод.

су нестале делимично у разним ратовима, а делимично су касније обновљене и президане. Није наша намера набрајати све византиске грађевине али ћемо ипак споменути бар главне задужбине и манастире.

Само Скопље, у коме данас бадава тражимо споменике старе црквене уметности, имало је велики број хришћанских цркава, већином још из византиског времена. То је пре свега катедрална црква Св. Богородице Тројеручице, можда још из X или XI ст. У њој се чувала икона Св. Богородице Тројеручице, коју је цркви из Палестине донео св. Сава. Из почетка XI ст. је био и манастир св. Ђорђа, један од најугледнијих манастира на Југу. Ту су биле

још и цркве св. Архистратига Михајла, на Водну манастири св. Богородице, св. Теодора Стратилата и св. Теодора Тирона. У селу Нерези грађен је г. 1164 манастир св. Пантелејмона, а у Чучеру је у исто време већ постојао манастир св. Никите. И у мањим селима скопске околине су постојали византиски манастири, а у самој вароши, сем поменутих, постојало је још преко десет већих и мањих цркава, о којима данас нема више ни трага. Византиске цркве већином је обновио српски краљ Милутин, али су их у самој вароши Турци порушили, у XVI ст. Сем Скопља, и Битољ је био сличне судбине, док су у мањим местима остале неке доста значајне византиске црквене грађевине.

Фот. О. Г. С.

Сл. 2. — *Нерези*, црква св. Пантелејмона (од југозапада).

У близини Скопља, на обронку планине Водно, у селу Нерези налази се византиска црква св. Пантелејмона у истоименом манастиру. Према грчком натпису, урезаном у мермерни архитрав изнад врата, цркву је градио Алексије Комнин, иначе непознати византиски принц, који је можда овде вршио функцију намесника. Место на коме стоји црква, било је и раније посвећено култу, већ у паганско доба. Св. Пантелејмон је архитектонски добро сачуван, ма да се на његовим зидовима виде пукотине од неког ранијег земљотреса, који је порушио свод нартекса. Зато је његов кров, а због њега и цео западни изглед цркве, битно измењен.

Црква има крстообразну основу, са великом куполом у средини и са четири мање куполе на угловима. На истоку су три

апсиде; већа, централна, има пет страница, мање су тростране. Изнутра бродови су засвођени полуобличасто, а купола стоји на пандантивима. Источне побочне куполе се налазе изнад ђаконика и протеза, западне пак изнад самосталних просторија, у које се улази само из препрате. Прозори су у два реда; доњи, трифорни, касније су зазидани, а преко њих је сликан живопис.

Пре неколико година у цркви је реконструисан првобитни мермерни иконостас са лепим вајаним орнаментима. На зиду до иконостаса са сваке стране је по један веома богато орнаментисани оквир од штука, а у њему су фреске. Јужни оквир је лепо сачуван, а северни је сада имитиран, од мермера.

Нерешка црква се одликује већ по овом скулптуралном украсу, али је ипак њена најзначајнија декорација њен живопис. Стари

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 3. — *Нерези*, фреска Оплакивање Христа.

живопис рађен је сигурно год. 1164, али је већи његов део премазан у најновије време, а у олтару има и живописа из XV ст. Стари живопис је у олтару и у западним кулама оригиналан, док је у доњим зонама цркве откривен пре десет година. Он је састављен од више зона. Доња је испуњена светитељима у читавој фигури, међу њима има нарочито маркантних лица у реду пустињака. Друга зона је у цркви испуњена фрескама Великих празника. Од југа даље ређају се сцене: Сретење, Преображење, Васкрсење Лазарево, Улазак у Јерусалим, Скидање са крста, Оплакивање. На западном зиду је насликана фреска Рођења Богородице и (фрагмент) Ваведења. У олтару су изнад Св. архијереја фреске Причешћа апостола и Богородица (из XV ст.). Све остале просторије испуњене су светитељским ликовима у читавој фигури или у попрсју. У препрати су још остаци слика из легенде о св. Пантелејмону.

Нерешке фреске се одликују по доста реалистичким тежњама, израженим особито у карактеристици појединих типова, било у сценама, било у ликама светитеља. Поред »класичних« фигура има и доста типова из народа, али су сви употребљени у смислу општега средњевековног идеализма. Нарочити значај имају нерешке фреске због своје осећајне садржине. Она се примећује у читавом живопису, али је нарочито наглашена у грандиозној композицији Оплакивања Христа. Нерешки сликар је био велики мајстор и служио се мајсторски свим тадашњим уметничким средствима. Фреске треба убрајати међу најкарактеристичније византиске радове XII ст.

И поред великог броја некадашњих византиских цркава није се сачувао ниједан споменик толиког значаја, као св. Пантелејмон у Нерезу. Цркве, које су грађене у Самуиловој словенској држави, данас се налазе ван граница наше државе. У Охриду, где је било

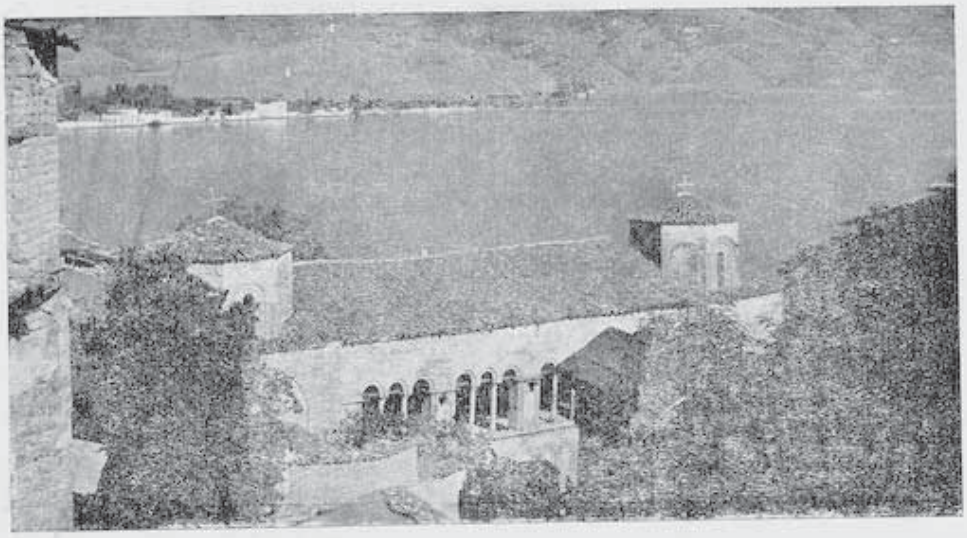

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 4. — *Охрид*, Св. Софија (од запада).

касније седиште словенске патријаршије, ипак је остало неколико византиских споменика, чије стање, нажалост, није задовољавајуће.

Најстарија средњевековна црква у Охриду, а једна од најстаријих у држави, јесте св. Софија, некадашња катедрална црква охридских патријараха. Без сумње је и она грађена на много старијем култном месту, и паганском, и хришћанском. У данашњој форми сама црква је грађена око половине XI ст., али су јој касније додати делови препрате на западу, а завршено је њено грађење г. 1313/14 са лепом двоспратном лођом архиепископа Глигорија.

Основни облик св. Софије, коју је градио архиепископ Леон, јесте базиликалан, са три брода. Сличан облик има и старија патријаршиска црква у Св. Ахилу, а на другим местима грчкога уметничкога света постоје аналогије. Само св. Софија нема емпора изнад побочних бродова, а средњи брод тако мало је виши од боч-

них да је тип цркве скоро дворански. Да ли је црква имала куполу и пречни брод, утврдиће се помоћу детаљног истраживања. Бродове деле јаки четвртасти пиластри, међусобно повезани луковима. Унутрашња препрата на западу још у XIII ст. добила је горњи спрат, са степеништем.

Св. Софија има три апсиде, од којих је главна врло велика и споља има пет страница. Побочне, мање, апсиде имају једну врло ретку карактеристику: њихов горњи део је мањи и служи као апсида просторијама изнад ђаконика и протизиса, до којих се данас не може доћи без лествица.

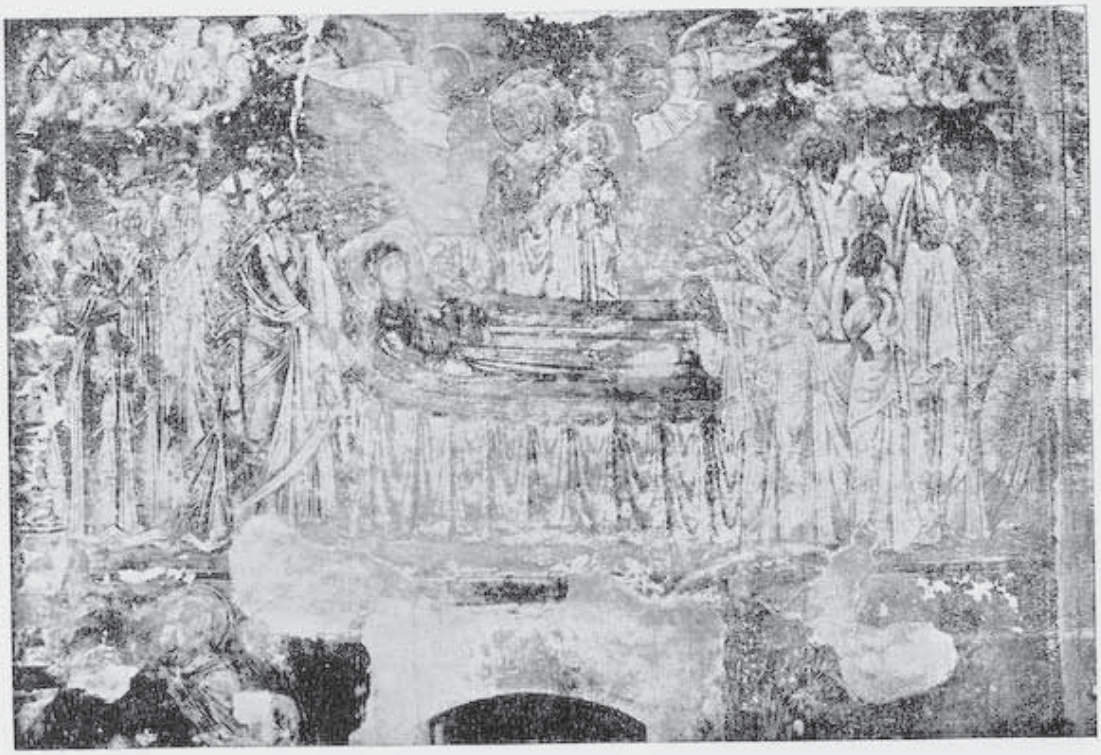

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 5. — *Охрид,* фреска у св. Софији.

Пошто је црква касније служила као џамија, изгубила је већи део свога првобитног уређаја. Ту је био вајани мермерни иконостас, чији стубови данас леже у северном броду, а две плоче са старинским шарама и симболима налазе се у патосу олтара. Од некадашњег монументалног амвона направили су муслимани свој мимбар, завршен првобитним балдахином. Украшен је ванредним оријенталским, површинастим орнаментима, а рађен је почетком XIV ст. У зидове његових степеница су узидане разне старије плоче са симболима и орнаментима.

У зиду спољне препрате, у њеном доњем делу, који се данас налази испод нивоа улице, узидани су један јелински рељеф (Кел-

таур и Лапит) и део једнога коринтског капитела. Ту има и неких других рељефних старина. Северни спољни зид некадашње катедрале је пун хришћанских старина. Ту су узидани вајани мермерни остаци старијих цркава, архитрави, профилирани оквири, карнизи и сл., из VIII—IX ст.

Као све старије цркве, и св. Софија је била живописана, само су муслимани прекречили фигуралне фреске. Сада са њих отпада бели слој и открива живопис великог уметничког значаја. За науку и за цркву било би јако важно да се очисти цео живопис и тако утврди његов програмски и теолошки распоред, што би с

Фот. Музеја Јужне Србије

Сл. 6. *Охрид*, плоча са старог иконостаса у цркви св. Софије.

обзиром на базиликалну просторију значило велико обогаћење науке.

У олтару, на јужном, северном и западном зиду цркве налазе се остаци првобитнога живописа, из XI ст., док су западни пиластри без икаквих фресака. Преко првобитног живописа на јужном и северном зиду насликан је каснији слој, из XIII ст., а већина фресака налази се још под кречом.

Доњи ред најстаријег живописа састављен је од светитеља у читавој фигури, а изнад њих су насликана светитељска попрсја у дуплој природној величини. У апсиди фигурални живопис још није

откривен; на јужном зиду олтара виде се делови велике композиције (Аврамово гостопримство), а на своду виде се анђели из дужег фриза. На зиду северног брода најважнија је фреска Ваведења, док је на западу, изнад врата, заузела своје традиционално место фреска Успења Богородице. Строги ликови појединих фигура, њихови укочени погледи и фронталне позе, сликани су једним наглашеним линеаризмом и чистим бојама.

У препрати живопис из XIII ст. толико је упропашћен да се о његовом садржају и уметничком значају не може казати ништа одређено. И овде се примећују два слоја фресака. На западном зиду степеништа, где се некада налазила капела, виде се ликови неке српске владалачке породице, из XIV ст. Из истога су времена и фреске на спрату препрате и спољнога трема.

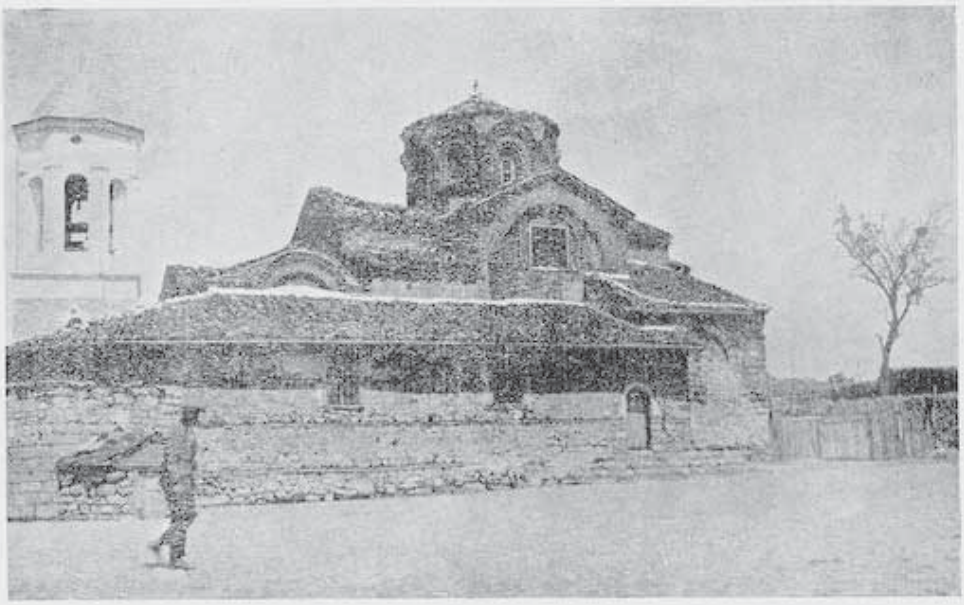

Фото Бр. Васиљевић

Сл. 7. — *Охрид*, св. Климент.

Сем св. Софије, која претставља уметнички споменик од ванредне антикварне и стилске вредности, Охрид је имао више мањих црквица из византискога времена. Од њих још данас постоје црква св. Константина и Јелене, са попречном полуоблицом место централне куполе, и св. Климента, у ствари некадашња црква Успења Богородице, коју је године 1295 градио Прогон Згур, зет византиског цара Андроника II. После разорења манастира св. Климента, мошти светитељске су пренете у Богородичину цркву, а она је примила његово име и славу св. Пантелејмона.

Св. Климент је данас опкружен једним новим, трошним тремом. Старо језгро грађевине је крстообразна византиска црква, са куполом у центру. Западни крак крста је нешто издужен, а цркви је ту додат још нартекс. На истоку се налази једина апсида. Црквена архи-

Фот. Ф. Месеснел

Сл. 8. — *Охрид*, св. Климент. Икона арханђела Гаврила (XII век)

тектура је грађена са много знања и укуса, а нарочито је спољашност украшена површинастим орнаментима од опеке и плитким луковима. Црква има много старина, из византиског и српског времена. Њена најзначајнија уметничка дела јесу старе иконе и дрвени кип св. Климента. Међу иконама најстарије су данас у витринама на иконостасу. То је икона Христа и Благовести, у два дела (XII ст.) у великој серији икона, са скупоценим сребрним оковима, има их више из XIV ст.

На јужном крају језера налази се манастир св. Наума, чије су основе још из времена оснивања, на почетку X ст. На западу је касније дозидан пролаз са аркадом, кроз коју се улази у гробницу св. Наума, на југу, и у западни нартекс. Датација ових просторија није сасвим сигурна. Сама црква има крстообразну основу, једну апсиду и куполу на четири гломазна стуба. Трансепт је нижи

Фот. К. Малетин

Сл. 9. *Охрид*, св. Наум.

од главног брода. Спољна форма куполе сведочи о каснијим преправкама, а вероватно у XIII ст.

Архитектура цркве св. Наума показује у конструктивним детаљима извесну примитивност и непрегледност, која је можда и резултат каснијих преправљања. Разни делови цркве су грађени од различитог материјала, а унутрашњост је сва покривена фрескама. Оне су, према натпису у цркви, сликане г. 1806, а вероватно према старијем живопису.

На обалама другог великог језера, Преспанског, нису се сачувале старе цркве, јер су постале жртве репресалија за Илинденски устанак г. 1903. Али треба споменути друге византиске споменике, сачуване у околини Струмице.

У југозападном правцу од вароши Струмице, код села Водоче, лежи развалина велике цркве св. Леонтија. Она је остављена сама себи, па из године у годину све више пропада, а највећу штету су јој начинили чести земљотреси у том пределу.

У Водочи су сачувани зидови до сводова. Црква је имала првобитно крстообразну основу, са куполом, а место стубова носили су куполу масивни зидови. На западу црква има препрату, опет у виду крстообразне зграде, са три брода. Из нартекса се улази у западну просторију, коју су некада, вероватно, покривале две масивне куле. Од три првобитне апсиде данас постоји само централна.

Архитектура развалине у Водочи показује јасне трагове касније преправке, која је битно променила изглед цркве. Од крсто-

Фот. Ф. Месесшел

Сл. 10. — *Водоча,* развалине св. Леонтија.

образне цркве постала је тробродна базилика са кубетом. По начину грађења и по основи, црква у Водочи је настала у XI—XII ст., а преправљена је, по свему, у XIII ст. Ово мишљење налази на доказе и у живопису, сачуваном на неким зидовима цркве. Због постепеног рушења зидова и живопис нестаје, ма да је технички одлично рађен.

У главној апсиди, између прозора, насликани су светитељи у читавој фигури, у полукалоти су трагови престола и Богородичине фигуре, а по боку виде се ноге фронталних анђела. У доњој зони су на зидовима насликани светитељи у читавој фигури, а у другој зони виде се ноге анђела, који журе у правцу апсиде. На југоисточном стубу је фреска Богородице са дететом, а свод, са фрескама, пре неколико година је пао.

У лађи је на јужном зиду сачувана фигура врло монументалног анђела, са диском у руци, а његова глава је уништена. Светла хаљина је сликана веома импозантно. Даље су у јужном броду и нартексу још остаци великих фигура, а у луковима попрсја у медаљонима. Поново је насликана Богородица са дететом, овога пута у читавој фигури. Она припада каснијем живопису, из XIII ст., док су раније описане фигуре првобитне и по стилу одговарају XI—XII ст. Од сцена остали су само трагови у јужним просторијама, док је на северу све пропало. У доњим зонама назиру се добро очуване сцене, из XIII ст., али су затрпане материјалом од порушених зидова.

Архитектура и живопис у Водочи спадају у ред монументалних споменика византиског времена. Првобитна конструкција цркве

Фот. Ф. Месеснел

Сл. 11. — *Манастир Вељуса.*

није уметнички сазрела, па је зато убрајамо у прелазне типове крстообразне централне цркве.

У близини Водоче, у југо-западном правцу, на једној висоравни изнад села, налази се манастир Вељуса, са црквом св. Богородице Елеузе. Црква је задужбина монаха Манојла, каснијег струмичког епископа, из год. 1080. Над црквеним вратима био је камен са таквим натписом, али је за време рата отстрањен. Црква данас служи као манастирска црква, па су јој зато током времена дозидали не само капеле, него и разне препрате тако да је архитектонско језгро данас споља маскирано. Три куполе, које се дижу изнад уједначеног крова, у ствари припадају трима разним деловима цркве.

Црква св. Богородице је највећа и најстарија у Вељуском комплексу. Основа јој је доста необична, тетраконхална, са куполом. На жалост, њена унутрашњост је сва малтерисана у новије време и премазана новим фрескама. Од некадашњег уметничког мозаичног патоса остали су само ситни делови. Спољашњост цркве је брижљиво грађена, али су јој касније додати прозори итд. што квари првобитни њен изглед. Прилично је сачувана купола. Црква Св. Богородице има на западу препрату такође са куполом, која претставља нижу реплику главне куполе, а нешто касније је дозидана још једна препрата, која није сасвим довршена. На јужној

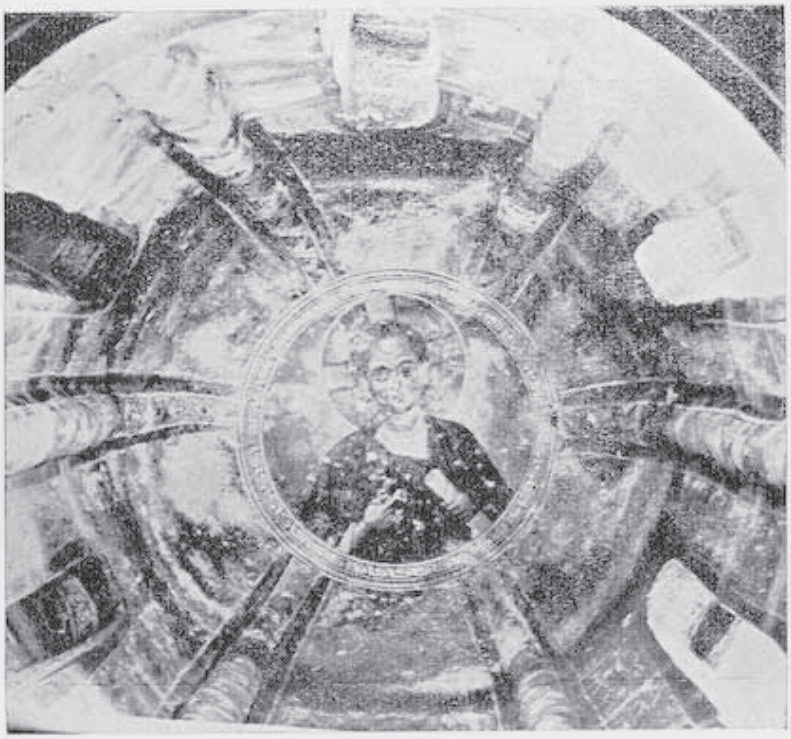

Фото Ф. Месеснел

Сл. 12. — *Манастир Вељуса*, — фреска у куполи св. Спаса.

страни дозидана је цркви капела св. Спаса, врло ситних размера и са сличном куполом, као св. Богородица. Основа јој је крстообразна, са конхом и на западу. На зидовима њене унутрашњости су још остаци првобитнога живописа, које треба датирати у XII ст. У левој ниши (десне нема) је остатак светитељског попрсја, а изнад њега је, на зиду друго попрсје. На западном зиду насликан је, вероватно, св. Пантелејмон, у читавој фигури. У главној ниши види се јако поцрнела фигура Христа, на дуги, коју држе св. Петар и Павле. Све је то прилично избледело, оригиналне боје се налазе

само у куполи. Ту је, на дну орнаментисаног тамбура, насликан Христос Емануил. Фреске се одликују оштрим цртежем и топлим тоновима.

Од многобројних византиских споменика, сем наведених, има само још нешто мањих црквица, из каснијег времена. Овамо треба убројити св. Димитрија у Марковој вароши и веома оргиналну црквицу св. Николе, из г. 1299, у истом месту. И поред великих губитака, византиске цркве претстављају остатке једне разгранате културе, која је могла дати каснијој уметности јаке импулсе.

3) СТАРИ СРПСКИ СПОМЕНИЦИ

ОД ФРАНЦА МЕСЕСНЕЛА

Јужна Србија је она територија, на којој су српски средњевековни владаоци подигли највећи број својих задужбина и других црквених установа. На основу тих споменика, сачуваних у прилично великом броју, може се пратити не само територијални развитак старе српске државе, него се на њима јасно оцртавају и разни културни утицаји, па, најзад, и стилски развитак у периоду, који обухвата скоро два и по столећа.

Прве српске црквене грађевине налазе се на западу, у пределима где се развијала најстарија држава. Њене творевине на пољу религиозног грађевинарства свакојако су биле скромне. Оно, што се до данас сачувало, није задржало свој првобитни облик, нити претставља одређени архитектурни тип. Тек задужбине Стевана Немање јесу значајне грађевине и у погледу конструктивне архитектуре и у погледу декорације живописом.

Једна од већих Немањиних цркава налази се на територији данашње Јужне Србије: то је велика куполна црква Св. Ђорђа — *Ђурђеви Ступови* — код Новог Пазара. Црква, још од прошлог столећа у развалинама, по свом положају на брду, а нарочито по свом изгледу, заслужује велику пажњу. Њен централни простор покривен је овалном куполом а уз њега се налазе две четвртасте просторије. На истоку црква се завршава са три апсиде, док јој је на западу додата препрата са две куле (»стубови«). У тамбуру некада су на каменитим конзолама стајали танки стубићи са капителима и чинили пластично рашчлањење унутрашњости, каквог нема сличног у српској архитектури. На зидовима Ђурђевих Стубова и данданас су сачуване фреске из времена постанка цркве. На пандантивима су насликани евангелисти, у тамбуру монументалне фигуре пророка а на зидовима су још остаци Великих пратузника. Стил је у главноме византиски, са много смисла за монументално изражавање. У реду Немањиних цркава, које су резултат изразито супротних културних утицаја, црквене и уметничке оријентације, Ђурђеви Стубови јесу продукт источног утицаја о чему нарочито сведочи сачувани живопис.

У близини описане рушевине, у равници крај пута за Нови Пазар, налази се стара *црква св. Петра*, централна, са куполом

на тромпама. Она је у више махова преправљана али се може ипак поуздано тврдити да потиче још из ранијег средњег века. Како је споља и изнутра сва малтерисана, остала је сасвим без живописа.

Тринаесто столеће у српској уметности значи период веома снажног развитка, који доноси и карактеристичне резултате. Срби, чији су се владари често колебали између Запада и Истока, у том столећу су примали утицаје из оба културна света, тада већ потпуно диференцирана. Плод није само известан стилски еклектицизам, него и покушај новога развитка, са јасним цртама монументално схваћеног реализма. То се нарочито огледа у зидном сликарству, које све више ценимо као најзначајнији уметнички продукт Словена на Балкану. Архитектура у главноме задржава западњачку диспозицију, са еклектичним тенденцијама, које постепено стварају локални тип цркве великих димензија, са куполом изнад централнога простора. У спољашности, форма се приближава базилици. Обично су главном простору додате још споредне просторије, гробнице, параклиси, препрате. Већина тих цркава је грађена од камена, са јасним ослањањем на приморски начин грађења.

Један од репрезентативних споменика тога типа јесте велика манастирска црква у *Сопоћанима*, задужбина краља Уроша I. Дуго година ова црква била је без крова, па је тек пре неколико година оправљена и тако рестаурирана, да је њен живопис потпуно осигуран. Само кула на западу и спољна препрата остале су неоправљене.

Црква, чији средњи део споља личи на тробродну базилику, у ствари је састављена од централнога простора са куполом и од препрате на западу, под истим кровом. На северу и на југу додате су ниже капеле, у виду побочних бродова, а у ствари су самосталне просторије. Импозантна црква у свом источном делу покривена је куполом. Њен најважнији украс јесу фреске које претстављају већи део првобитнога живописа. Сем светитељских фигура у натприродној величини, ту су и велике композиције, од којих треба нарочито истаћи слику Успења Богородице на западном зиду. Сем ње има и много слика из живота и страдања Христовог, али су оне прилично оштећене. У цркви се налазе портрети српских владалаца и њихове породице: ту су портрети Симеуна, Симона и Уроша I, даље породица Уроша I и други. У препрати је велики циклус слика из легенде о »прекрасном Јосифу«. И параклиси су покривени старим живописом, а нешто фресака се налази чак на спољним зидовима.

Сопоћанске фреске су још данас, иако прилично оштећене, један од најграндиознијих споменика старе српске уметности. Њихове монументално схваћене фигуре изражавају јак осећајни живот и формално имају везе и са византиским мозаицима класичнога доба и са италијанским сликарством, које у XIII ст. показује снажне почетке новога стила. На челу групе српских фресака XIII ст. стоје фреске у Милешеву а у исту групу спада и мали број сачуваних фресака у манастиру *Градцу*, задужбини краљице Јелене, из краја столећа. У новије време су откривене фреске XIII ст. и у цркви *Св. Апостола у Пећкој патријаршији*. И оне се

Фот. Ф. Месеснел

Ђурђеви Стубови код Новог Пазара, развалине са фрескама.

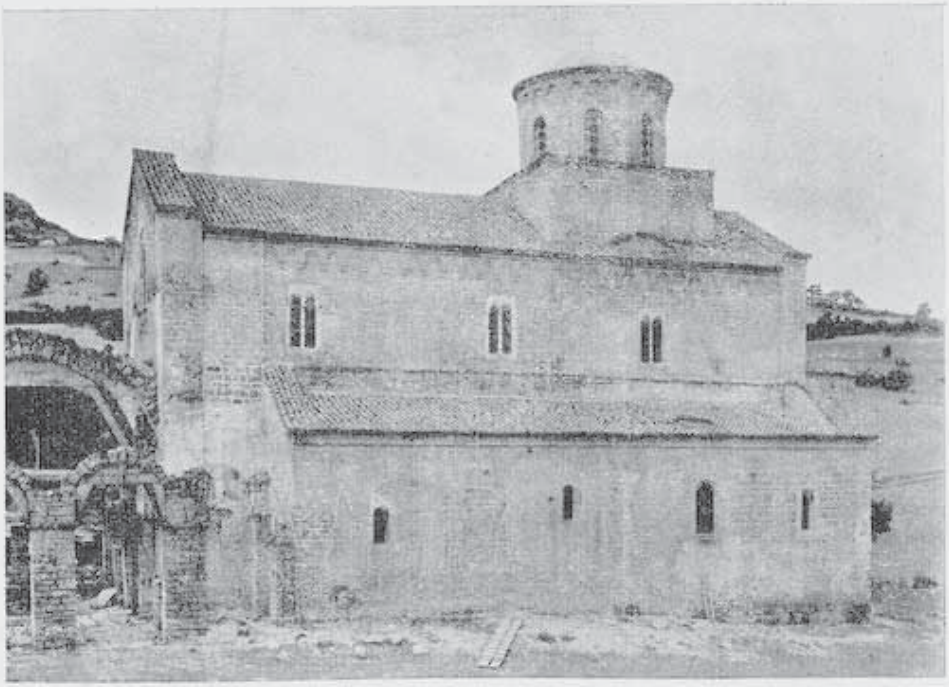

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Сопоћани.

одликују истим стилским особинама, као сопоћанске. Из ове српске сликарске школе изашла су квалитетна уметничка дела, чији стил је ближи реалистичкоме схватању, него у чистој византиској школи.

Стара српска држава постепено се ширила према Истоку, а на њеној новој територији свуда су грађене импозантне царске задужбине и манастири. Често су за грађење употребљене рушевине старијих византиских цркава или су запустеле цркве оправљене и обновљене. Историских података о томе има довољно. Византиске цркве класичне централне диспозиције, од којих су неке и данданас сачуване у првобитном облику, вршиле су не само

Фот. Музеја Јужне Србије

Сопоћани: Св. Симеон, Симон Првовенчани и Урош I.

снажан стилски утицај, него су својом основном диспозицијом често директно одређивале облик грађевинама српских ктитора. Српски краљ Милутин, који је после окупације Повардарја обновио велики број старих цркава, своје грађевине формира у складу са византиским узорцима, па зато његове задужбине претстављају изразити преокрет нарочито у погледу стила архитектуре.

У околини Скопља краљ Милутин је обновио малену цркву *Св. Никите* у некадашњем византиском манастиру Скопске Црне

Фот. О. Г. С.

Манастир св. Никита.

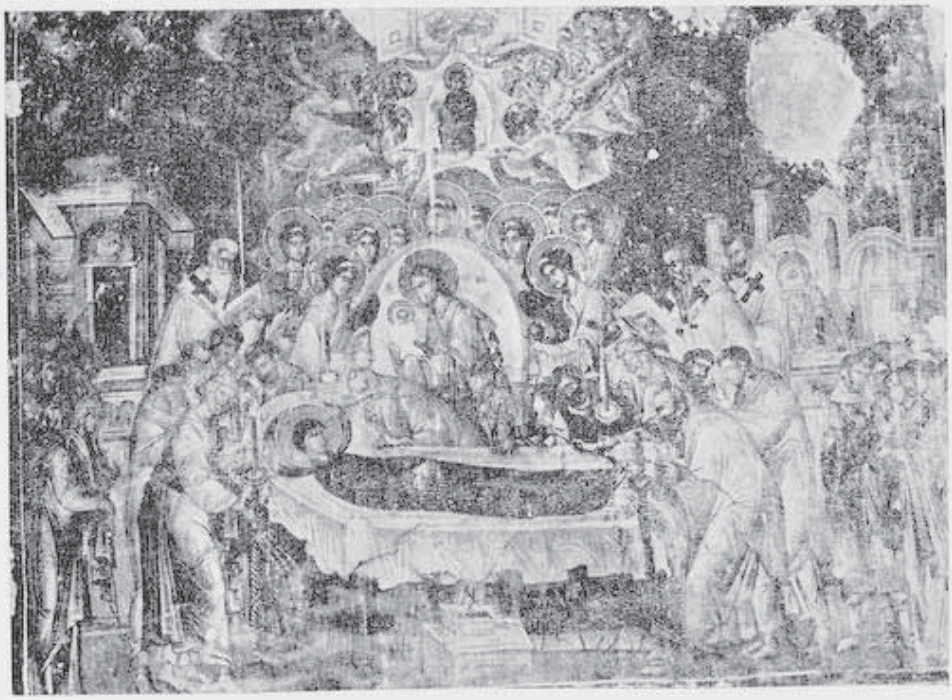

Фот. Музеја Јужне Србије

Св. Никита, Успење Богородице.

Горе. Црква је грађена око г. 1307 на византиским темељима, а живописана је око 1316 г. У основи је крстообразна, са једном апсидом и централном куполом. Спољашност је без значајније пластике, ефекат њене архитектуре чине колористички диференцирани слојеви опеке и бигра. Живопис покрива све зидове а састављен је у духу византиске иконографије из више зона фресака, у којима се прича о животу, чудима и страдањима Христовим. Изгледа, да је првобитни живопис само у мањој мери служио као основа онога из XIV ст.

Много већа је задужбина св. Ђорђа у *Старом Нагоричину*, подигнута такође на византиским основама и по византиској диспозицији. Црквена зграда, која јасно показује двојаку структуру

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Старо Нагоричино.

спољних зидова, завршена је г. 1313, а фреске, које покривају сву унутрашњост, израђене су г. 1318. Старонагоричанска црква у својој архитектури има типичне особине: њена основа има крстаст лик, само су источни и западни крак издужени, а поред централне куполе, која и споља и изнутра доминира зградом, на угловима се налазе још четири мање куполе. Изнад доњег дела зграде, изведеног од бигарских тесаника, диже се део од опеке и камена, врло ефектно орнаментисан са керамопластичким мотивима. Највеће уметничко дело старонагоричанске цркве јесте њен живопис, који својим уметничким квалитетом и својом очуваношћу улази у ред најрепрезентативнијих фресака XIV ст. Као у св. Никити, и овде су се

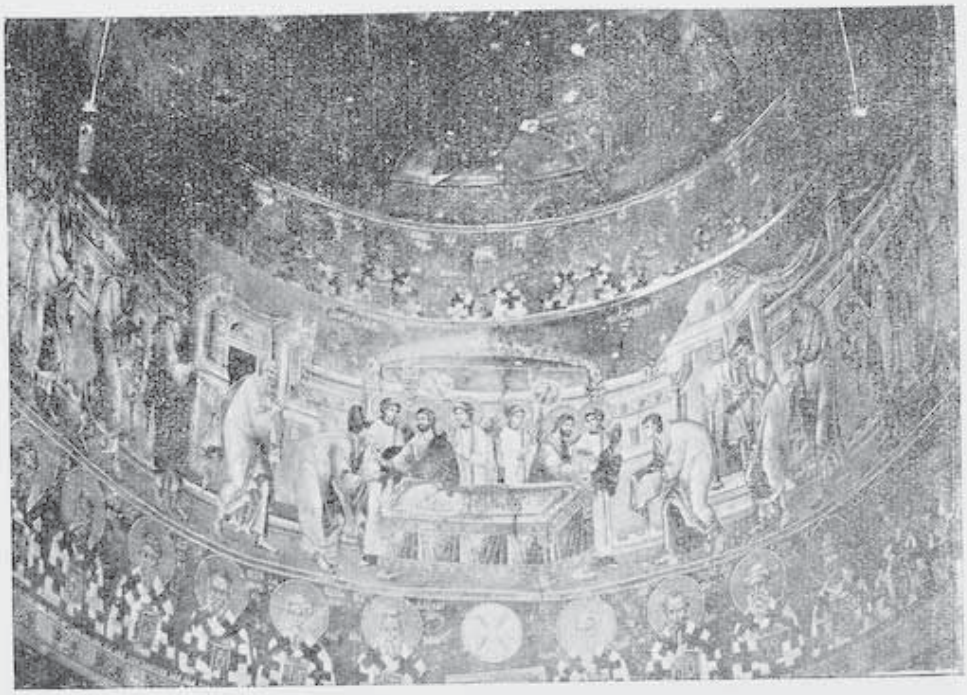

Фот. Музеја Јужне Србије

Стваро Нагоричино, Причешће апостола.

Фот. О. Ј. С.

Манастир Грачаница.

потписали његови мајстори, сликари Михаил и Евтихије. После рада светитеља у целој фигури, где су насликани и ктитори цркве, насликан је опширан циклус из живота св. Ђорђа, па онда слике из Христовог живота и страдања. Ови опширни циклуси пуни су израза нове уметничке фантазије, која не тражи толико монументалну изражајну форму, колико утисцима из живота оживљену религиозну причу. Колорит ових фресака је толико топао, као односе сликара до оживљеног мотива. Сцене су великом већином оригинално компоноване и сведоче о великој самосталности њихових сликара.

У исти ред спада и живопис велике Милутинове задужбине *Грачанице* на Косову, грађене на старијим темељима и довршене г. 1320. Првобитни нартекс са примитивном звонаром није сачу-

Фот. Ф. Месснел

Манастир Бањска.

ван, јер је место њега г. 1571 грађена шира и солиднија препрата. Грачаница има исто пет купола, само је њен архитектурни утисак споља много јаче организован тако, да централна купола композициски доминира над степеничастим саставинама. Ванредно прецизно грађена, Грачáница даје веома снажан и колористички ефекат. На западу цркве, на спрату изграђена је тесна капелица, а проскомидије су скоро самосталне просторије. У ђаконику је al' fresco исписана Милутинова Грачаничка повеља из год. 1314—1315. Изнутра црква нема ону јасну прегледност, као у спољашности. Многобројне фреске су само делимично добро сачуване и односе се на већ уобичајене теме. На западним стубовима су ликови осни-

Фот. Б. Васиљевић

Призрен, Св. Петка.

Фот. О. Г. С.

Манастир Дечани.

Фот. Музеја Јужне Србије

Дечани, западни портал.

вача, краља Милутина и краљице Симониде. И грачанички живопис се одликује веома живом маштом, која често црпе инспирацију из стварности.

Фот. Музеја Јужне Србије

Дечани, унутрашњост.

Лична краљева задужбина је данас у скоро непоправивим рушевинама. То је велика црква *св. Стевана у Бањској*, у долини једне притоке реци Ибру, северно од Звечана. Краљ је дао пору-

шити стару епископску цркву, која се налазила на том месту и подигао је нову, монументалнију зграду, у којој је била и његова гробница. Архиепископ Данило пише, да је била црква св. Стевана грађена налик на цркву у Студеници а то свакојако због многобројне скулптуре, којом су били украшени њени прозори и портали. И данданас се налазе многи скулпирани остаци у дворишту касније турске тврђаве, по селу Бањској и у доста далекој околини. Кип Богородице, који се некада налазио у тимпанону западнога портала, данас се чува у сеоској цркви у *Соколици*. Од живописа није се ништа сачувало, а од скупоцене мермерне интарзије види се данас само декорација главне апсиде: она је од квадратних мермерних плоча, у две боје, распоређених у шахов-

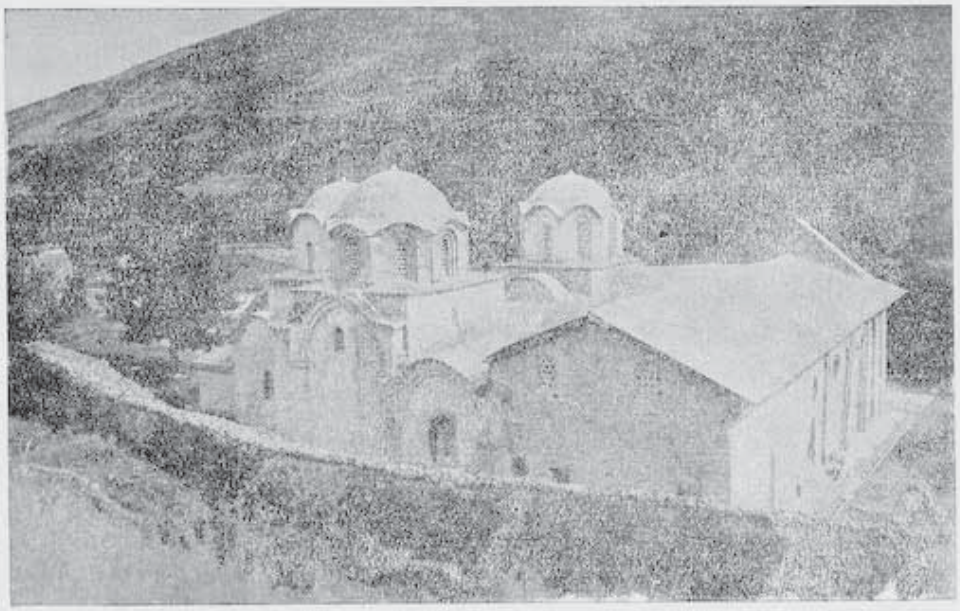

Фот. О. Г. С.

Манастир Патријаршија.

ска поља. Од централне куполе остао је само један део тамбура и четвртасти стубови.

И некадашња византиска *црква Св. Богородице у Призрену* за Милутина добила је сасвим нови облик. Као седиште призренских епископа, црква је имала доста импозантну архитектуру. Изнад њене издужене, крстообразне, основе и данданас се диже пет купола. Масивни четвртасти стубови деле поједине саставине њеног простора. Око овог језгра за Милутина сграђена је аркадна препрата не само на западу, него и на југу и северу, а главна апсида изгледа да је продужена према истоку. Резултат је скоро базиликални изглед ове занимљиве цркве, на чијој се западној препрати диже висока и масивна звонара, у осовини улаза. Касније су Турци преправили дозидане делове и затворили прозоре и аркаде те прерадили унутрашњост за свој култ, који је почео тек у XVII или

XVIII ст. Тада је малтерисана сва унутрашња површина, покривена фрескама из две фазе. Данас се примећује портрет српског

Фот. Музеја Јужне Србије

Патријаршија, св. Богородица Млекопитателна.

краља Уроша I, неке светитељске фигуре а на спрату препрате касније фреске, док је све остало још под малтером.

Грађевинска делатност за време краља Милутина показује појачан византиски утицај не само у погледу архитектуре, него и у живопису. Српска држава у новоосвојеним крајевима на истоку и југу ступила је директно на византиско културно тле, на коме су затечене многобројне цркве и манастири. И поред тога, што је била већина тих цркава запустела, нашло се толико импозантних споменика, да су могли дати српској средњевековној уметности изразитији стилски правац. А обнављање постојећих зграда још јаче је утицало на архитектонски изглед Милутинових зграда. Сва опсежна уметничка култура Византије сарађивала је на стварању српске уметности XIV ст. Но ипак, ни Запад није сасвим престао да утиче на извесне архитектурне детаље а нарочито фигурална скулптура у Бањској јесте инспирисана западном уметношћу, која је из Италије преко Приморја стизала и у српске радионице.

Фот. О. Г. С.

Манастир Љубостен.

Једина већа задужбина краља Стефана Дечанског, уједно највећа српска задужбина уопште, у врло јакој мери показује утицај западне уметности, романске и готске. То је манастир *Дечани*, чија је црква св. Спаса довршена г. 1335, а живописана око г. 1350. Пројектант те цркве био је фрањевац Вид из Котора, а изграђена је уз сарадњу српских неимара. Њен средњи део, покривен куполом од 28 м, има пет бродова, а засведен је крстастим сводовима. Сваки брод има засебну апсиду, а нартекс је тробродан. Дечанска црква у својој спољашности личи на састављену базилику са куполом а сва је обложена двобојним мермером у водоравним слојевима. Испод кровова преко целе грађевине иде лучни фриз, чији лукови почивају на конзолама са фигуралним и биљним мотивима.

Западни портал поред богатих биљних орнамената има у тимпанону и Христа са два анђела, а у тимпанону јужног портала је

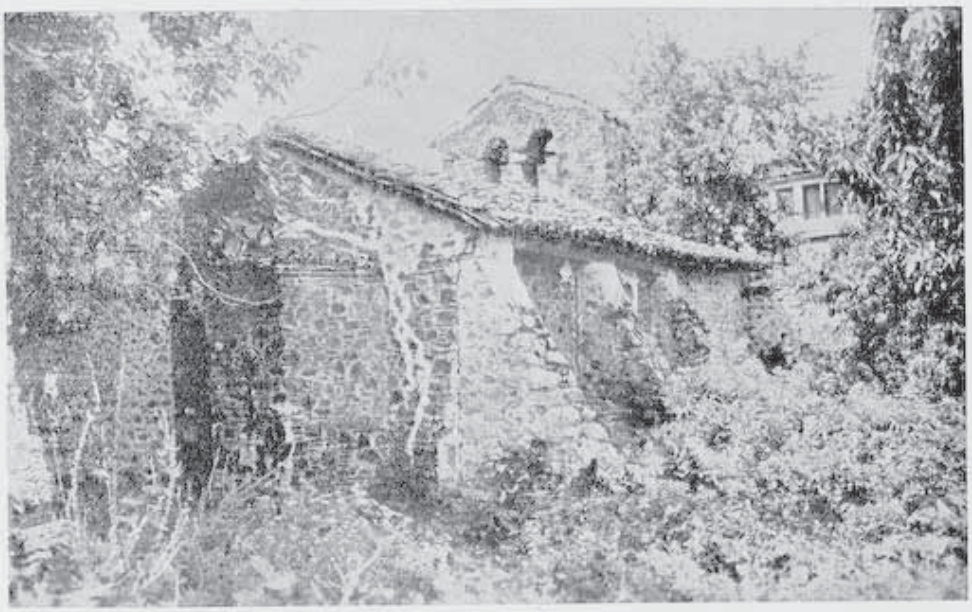

Фот. О. Г. С.

Охрид, св. Никола Болнички.

Фот. О. Г. С.

Охрид, св. Јован Богослов.

рељеф Крштења Христовог. Северни портал је украшен само биљним орнаментима. Веома богат је украс прозора, нарочито на глав-

ној апсиди. Прозор на западној фасади носи и фигурални рељеф, који претставља борбу св. Ђорђа са аждајом.

Необично богатство орнаменталне и фигуралне скулптуре у Дечанима у вези је са радовима у Студеници. Касније не граде се више овако раскошно декорисане архитектуре, сем задужбине цара Душана, која је откопана пре једне деценије у Призренској Бистрици.

Унутрашњост Дечанске цркве јесте најбогатији музеј старе црквене уметности, што га је могао створити српски средњи век. Зидови, стубови и сводови су сви покривени огромним бројем религиозних фресака и историским портретима српских владалаца. Опширни циклуси илуструју не само живот Христов, него и неких светитеља, па даље створење света и још друге мотиве, доста ретке

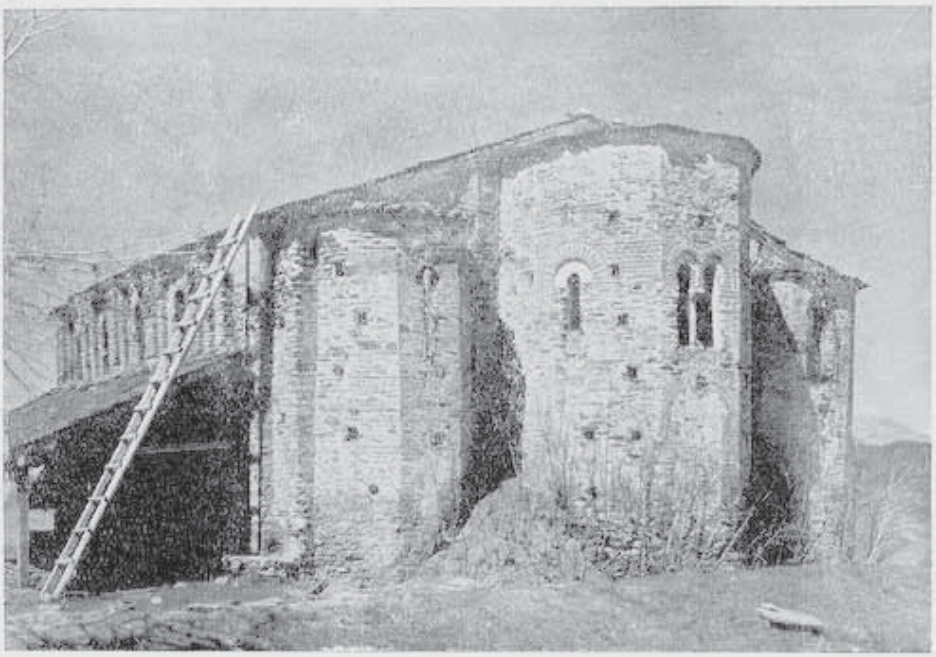

Фот. Музеја Јужне Србије

Дреново.

у византиској иконографији. Фреске су академски беспрекорне, а нарочито су у олтару ванредно лепо сачуване. Једна од најјачих слика Пантократора налази се у главној куполи Дечанске цркве. Испред првобитног иконостаса налази се данас дуборезни иконостас а до царских двери стоје два веома карактеристична споменика те уметничке гране: два ћивота, од којих један садржи мошти св. краља Стефана Дечанског. У цркви се поред занимљивих саркофага, крста и икона налазе и веома старе свете двери, а у ризници су уметнички предмети јединствене вредности.

Комплекс цркава у *Пећкој патријаршији* такође је добио свој дефинитивни изглед у првој половини XIV ст. На северној страни

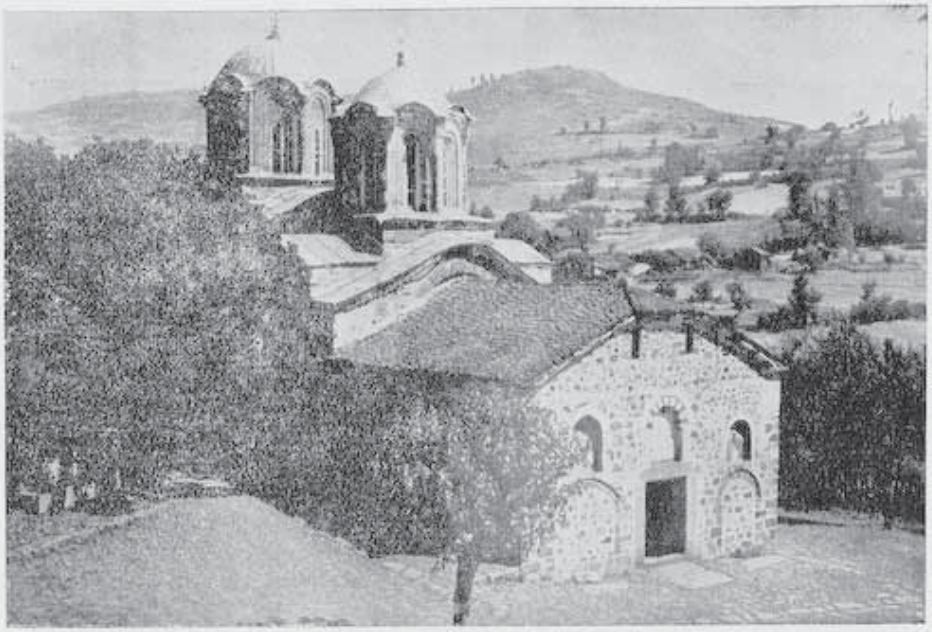

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Лесново.

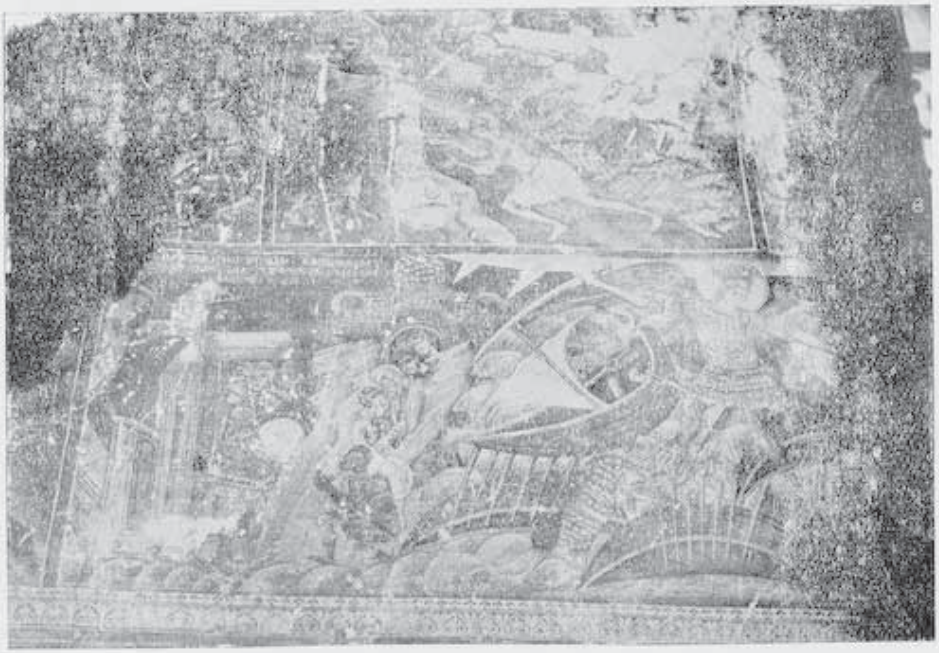

Фот. Музеја Јужне Србије

Лесново, фреске на јужном зиду.

цркве св. Апостола грађена је у то време црква св. Димитрија, а на југу црква Успења Богородице. Све три цркве тада су повезане једном заједничком препратом, чија је западна фасада имала отво-

Фот. Музеја Јужне Србије

Мајдејић, Цар Душан.

рену аркаду. Касније је патријарх Макарије зазидао отворе и поново живописао сву унутрашњост. Свака од три цркве има своју куполу,

а њени зидови су покривени фрескама из XIV ст. Нарочито у Богородичиној цркви живопис је доброг квалитета. Сем религиозних мотива, живопис Пећке патријаршије садржи и много историских портрета, а нарочито из каснијег времена. У црквама стоје саркофази архиепископа, а на југу је у маленој црквици данас смештена ризница Патријаршије.

Из времена цара Душана сачувано је више цркава. Царску задужбину *св. Арханђела у Призренској Бистрици* већ смо споменули као потпуну развалину. Црква је имала правоугаону основу са уписаним крстом и централном куполом. Многобројни фрагменти сведоче о врло богатом орнаменталном и фигуралном украсу портала и прозора. Од монументалних фресака остали су врло малени фрагменти у главној цркви као и у *капели св. Николе.*

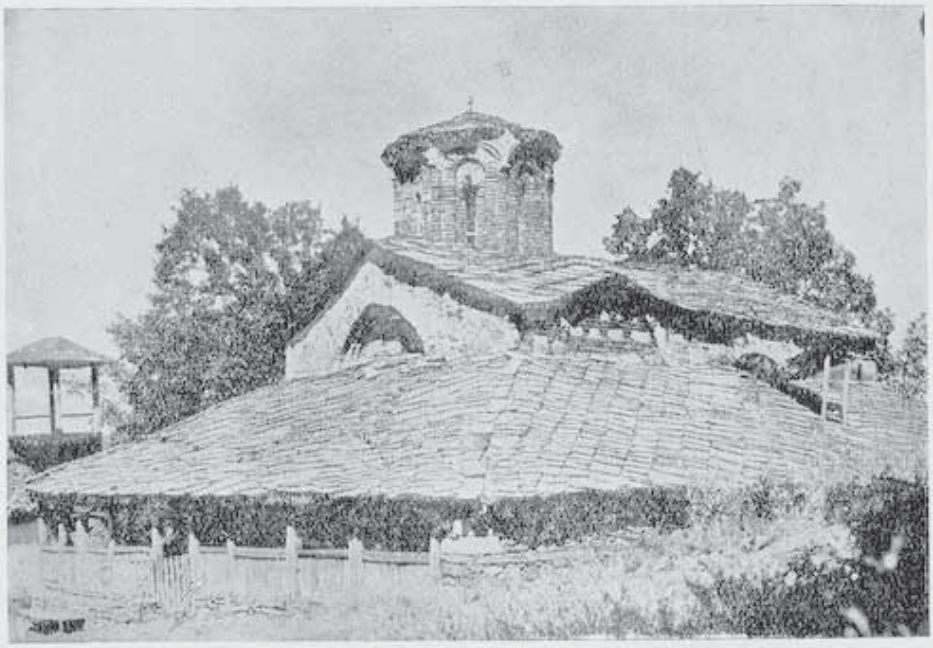

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Пећа.

У време цара Душана, сем владаоца и велможе се појављују као ктитори цркава. У скопској околини налази се у с. *Љубошину* оправљена црква св. Николе, коју је градила госпођа Даница год. 1337. Црква има куполу и остатке врло лепих фресака, са пуно оригиналних идеја. На северном зиду је насликан цар Душан са породицом. И у другим местима има мањих црквица из тога времена, у *старом Велесу, Прилепу, Охриду.* Ту је у црквици *св. Николе* такође насликан цар Душан са породицом. У његово време је обновљена много старија црква у *Дренову,* са мермерним фрагментима из Стобија. Изгледа, да је и манастир *св. Димитрија у Велесу* грађен у дане цара Душана.

Фот. Музеја Јужне Србије

Псача, Св. Јоаким Осоговски.

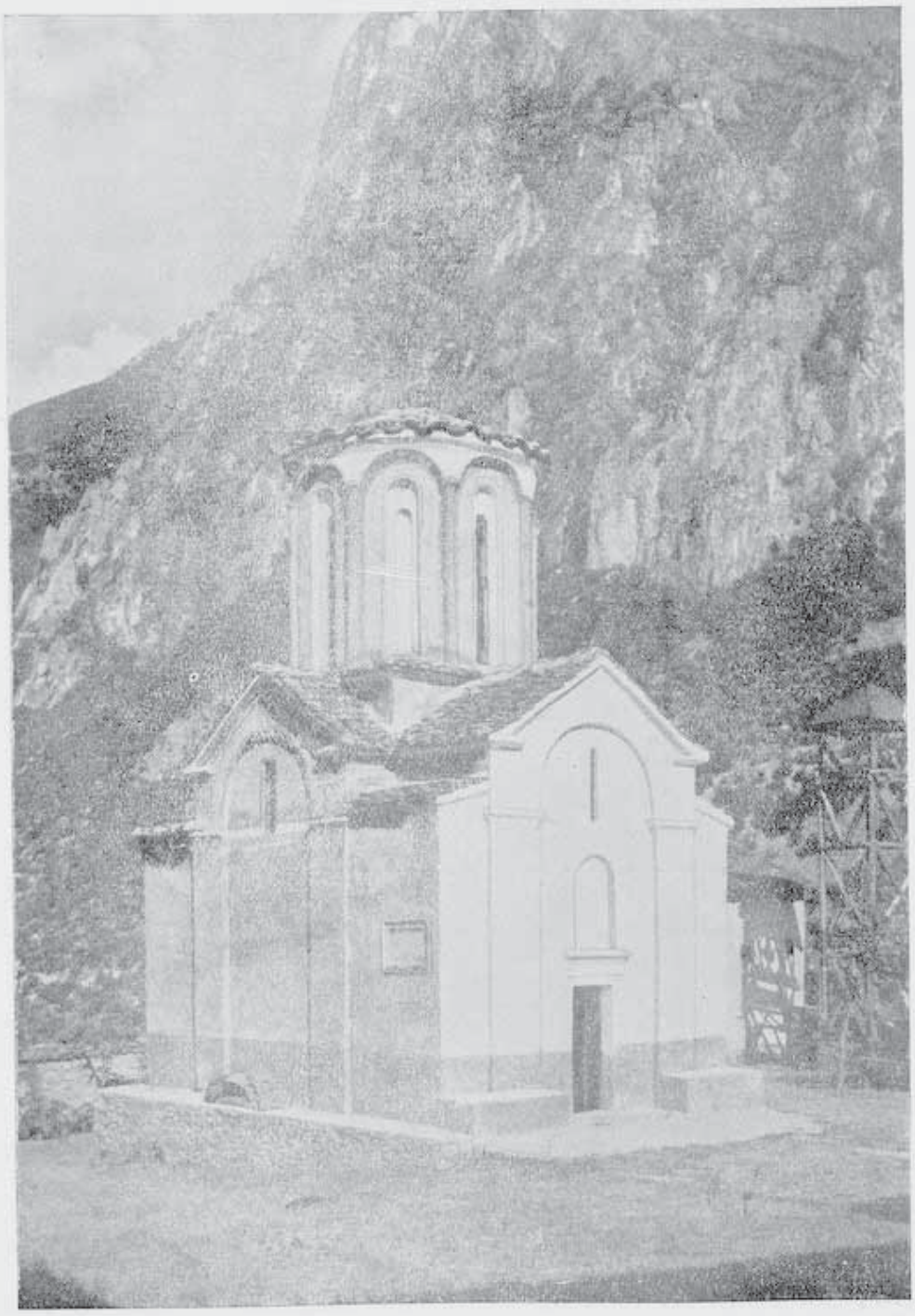

Фот. Музеја Јужне Србије

Манастир Матка.

У скопској околини је вероватно тада обновљена нешто старија црква св. Богородице у с. *Кучевишту* а у *Штипу* је жупан Хреља подигао цркву св. Арханђела. Манастир *Трескавац* код Прилепа, који је постојао већ у византиско доба а даривали су га и бугарски и српски владаоци, за Душана и Уроша добија делимично нов живопис.

Највећа црква тога доба је манастирска црква *св. Ђорђа у Лесново*. Њен ктитор је властелин Оливер. Црква, са две куполе, јако је прецизно грађена и сва је живописана интересантним фрескама. Сем Христовог циклуса претстављен је и живот св. Ђорђа, а у препрати је монументалан портрет цара Душана са царицом Јеленом. Оливер са породицом је чак двапута насликан. У Матејичу,

Фот. О. Г. С.

Манастир св. Андреје.

задужбини у Скопској Црној Гори, подигнутој на старој византиској основи са пет купола, насликани су опширни циклуси уметнички веома значајних фресака. Оне завршавају читав један период развитка живописа.

У другој половини XIV ст. настају још веома значајне српске цркве, али су израз веће локалне самосталности, него оне из пређашњег доба. У првом реду треба споменути цркву у *Псачи* близу Криве Паланке, са куполом изнад нартекста и са оригиналним фрескама. Ту су насликани цар Урош и краљ Вукашин. И у скопској околини из тога времена су остале мање, али карактеристичне цркве: западни део манастирске цркве *св. Николе,* црква у *Матејки* (око 1372), обе са новијим фрескама. На Трески је један од најзанимљивијих манастира *Андреаш,* задужбина Марковог брата Андреје (1389). У основи показује детелинасти облик, споља ма-

Фот. О. Г. С.

Св. Андреја, Апостоли у Гетсиманском врту.

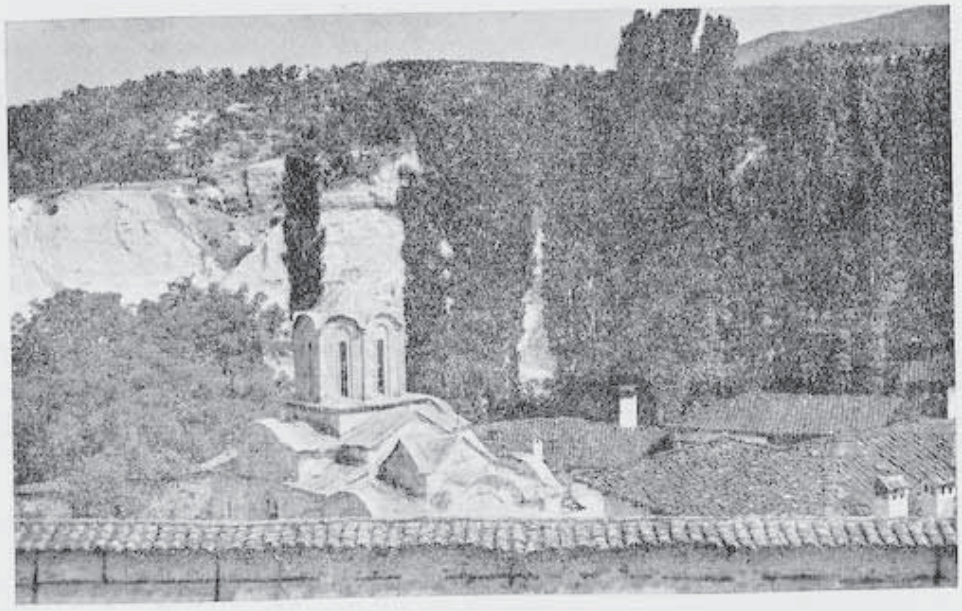

Фот. О. Г. С.

Марков манастир.

скиран. Фреске у Андреашу показују ново стилско схватање при крају столећа. Сличну основу има и манастир *Св. Арханђела код Кучевишта*, само је јасније изражена. Г. 1366 подигао је Никола Станевић манастир *Конче*, а пет година раније ћесар Гргур гради цркву Св. Богородице на Охридском Језеру, звану *Заум*. Ова последња зграда је традиционална у смислу српске архитектуре прве половине столећа.

У горњем Поречу има више цркава у развалинама, са карактеристичким архитектурним облицима. То су нарочито цркве у *Девићу* и у *Модришту*. Али поред ових мањих црквица настала је и једна веома значајна црква у доба краља Марка, а то је црква св. Димитрија у *Марковом манастиру* код Скопља. Архитектура ове једнокуполне цркве је нешто старија, јер је грађење почето

Фот. О. Г. С.

Марков манастир, Фреска.

још у дане цара Душана, а завршена је после г. 1372. Сва унутрашњост ове цркве, чија је спољашњост наглашено пластична, покривена је фрескама. Њен живопис одликује се ванредном свежином и живахним покретом фигура, са пуно популарних мотива. И у овој појави видимо ослобођење од строгих византиских схема, што је општа стилска појава у српском живопису на крају столећа.

Маркова задужбина *св. Арханђела* у Марковој вароши *код Прилепа* претставља обнову много старије грађевине, са нешто првобитног живописа и једним портретом краља Марка. Крајем столећа, монах Герман гради ближњи манастир *Зрзе*, а мање цркавице настају у околини Охрида, Преспе и других религиозних центара. Изгледа да су тада монаси у великом броју градили испоснице

и мање цркве баш у самоћи језерских обала и острва, што нарочито сведочи црква св. Петра на истоименом острву Преспанског Језера.

Непосредно после туреког завојевања скоро сасвим престаје грађевинарска делатност у Јужној Србији. Јер носиоци религиозног неимарства у XIV ст. су владаоци, касније и властела и архијереји, који после пада самосталне државе губе свој положај и њиме свој културни значај. У петнаестом столећу граде цркве сељаци, калуђери и социјално слабији. Наравно, те грађевине су скромне, обично полуобличасто засведене дворанице, са фрескама. Има их много и по варошима, и по селима; оне су данас веома богат извор за новији фолклор и популарне религиозне претставе. Формална византиска традиција пропада заједно са читавом религиозном и уметничком културом. Мајстори одлазе у иностранство, где се прилагођавају јачем уметничком животу, а стилски развитак српске уметности скоро престаје, искоришћавајући старе схеме живописа. Само у време реставрације патријарха Макарија оживела је грађевинска делатност на средњевековној основи. Али живот под Турцима није више давао услове за снажнији уметнички развитак.

Средњи век је на Југу створио веома различите српске црквене грађевине, цењене од савременика а још више од данашњице, која у њима види снажне споменике српскога уметничког стварања. Наш ограничени преглед нека и овом приликом допринесе бољем разумевању и чувању старог уметничког блага!

ЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

ОД Д-РА МИЛ. С. ФИЛИПОВИЋА

ЕТНИЧКИ ПОЛОЖАЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Ако посматрамо положај Јужне Србије на етнолошкој карти Балканског Полуострва, и то у профилима, видећемо какав је њен однос у етничком погледу према осталим јужнословенским и балканским земљама и народима. Ако се посматра профил у правцу исток-запад, отприлике на географској ширини Приштине и Пећи, видећемо да на тој ширини и северно одатле има само незнатних арбанашких оаза: северни део Јужне Србије насељен је, дакле, српским становништвом које се на северу наслања на српску масу у Северној Србији, а и на истоку и на западу је словенско становништво — на истоку бугарско, на западу српско. Тако и у етничком погледу Јужна Србија заузима унеколико средишњи положај међу самим Јужним Словенима. Направи ли се профил у истом правцу, али јужније, тако да пресеца Вардар, добиће се знатно друкчија слика: оазе страног, несрпског, становништва су чешће и веће, на истоку се и даље наслањају на словенско, бугарско становништво, али на западу јужносрбијански Срби границе непосредно с Арбанасима, којих има у знатном броју и на тлу саме Јужне Србије, док међу Арбанасима има и нашег становништва. На овом профилу се нарочито види велики значај долине Вардара и јужносрбијанских котлина, у којима су доскора постојале бројно јаке турске и арбанашке оазе: главну балканску комуникацију настојали су Турци да обезбеде турским колонијама, а косовско-метохиска, дебарска и скопска област привукле су у току три последња столећа у знатној мери Арбанасе.

Улога Вардара и моравско-вардарске комуникације види се још боље кад се Јужна Србија посматра у профилу у правцу север-југ. У том правцу показује се како се српски елемент спустио далеко на југ; изузимајући поменуте турске оазе, којих је из дана у дан мање, и арбанашку оазу око Скопља, Срби држе и етнички све крајеве дуж моравско-вардарске комуникације, уколико је она у границама Јужне Србије и Југославије. У том правцу су се Срби били спустили далеко на југ, користећи тај природом дани правац

и општи нагиб земљишта и тежећи к мору. И заиста, и крајеви око доњег Вардара, све до његова ушћа и до Солуна, били су доскора по етничком саставу словенски и српски. Ту се најбоље види какав је велики значај имао Вардар и да су долине Мораве и Вардара чиниле не само једну географску и саобраћајну него и једну етничку целину. Међутим, ту су се мешали и снажни историски и политички чиниоци. Од свих њих за нас је данас најважније то да цела долина Вардара није припала Југославији и да је с тим и крај око доњег Вардара и етнички изгубљен за Јужне Словене. У крајевима на југу од данашње јужнословенско—грчке границе било је до ратова 1912—1918 год. око 300.000 словенских становника. За време ратова та су насеља веома страдала, и многа села су била сасвим опустела. Највеће промене, каквих је мало у историји, извршене су у току од неколико година после светског рата. У села из којих се било иселило словенско становништво, а тако и у села која су морали да напусте Турци, доведене су грчке избеглице из Тракије и Мале Азије, када су Грци после свог несрећног рата с Турцима и пораза 1922 извршили с њима велику размену становништва: од око $1^1/_2$ милиона таквих грчких избеглица највећи део их је насељен у грчкој Македонији. Словени су избегли у Бугарску и Југославију. Они који су остали у Грчкој претстављају сада у некада чисто словенској области само незнатну словенску мањину (изгледа да их заиста и нема више од 100.000), које ће сразмерно брзо нестати, јер Грци на том раде с много система и журбе и не бирајући средства. Према томе, јужна граница Јужне Србије, уједно и део државне границе, претставља већ данас најјужнију тачку до које се распростиру Јужни Словени у компактној маси.

Интересантан је значај Вардара с обзиром на ширење других група. Док је долина Вардара била природан пут ширењу Срба и других народа у правцу север—југ, и док се низ Вардар и уз Вардар врше српски етнички покрети у току векова, сасвим је друкчији положај Арбанаса и Турака према Вардару. Турци и сами долазе у Повардарје, и њихова села се стварају уз Вардар левом страном; на десној страни, западно од Вардара, било је само незнатних турских група. Сасвим је супротно било с Арбанасима, који су се ширили и у крајеве источно од Вардара, али су се сви они који су прешли Вардар ниже од Скопља претопили у Турке.

Међутим, иако Јужна Србија захвата на Балкану средишне крајеве, ипак српско становништво у њеном већем делу, а то је становништво вардарске Јужне Србије, има периферички положај у етничком погледу. То је део Срба који се спустио низ Вардар далеко на југ и знатно удаљио од нашег етничког средишта а зашао дубоко у област грчких утицаја. Тај део је био и највише подложан утицајима не само грчким него и турским. Будући удаљен од етничког језгра, овај део Срба није био захваћен оним интензивним процесима који су се вршили у нашим средишним областима. Стога су код њега и национална свест и етничке особине биле с једне стране врло лабаве. С друге стране ту је очувано много веома архаичног како у говору тако и у целокупној

култури, поред тога што је било много примања, особито од Грка. Јужна српска граница, граница према Грцима, била је уопште врло колебљива. Док су у првим столећима по досељењу на Балкан, Словени били преплавили не само северну Грчку, него их било у маси чак и на Пелопонезу, већ у позном средњем веку та се јужна српска граница повлачи далеко на север у Повардарје и горњи ток Бистрице. Име града Сервије на Бистрици (као и многи други топографски називи) успомена је на то доба. Сем Грка, с југа и истока Србе су доцније потискивали и Турци. Миграције из северних српских крајева у доње Повардарје, Тесалију и Епир у средњем веку и за време Турака, којих је било на махове, нису имале ни из далека онај значај који су имале миграције с југа, из Повардарја, на север, услед којих је још више слабљена етничка снага и отпорност овог дела Срба.

Овај део Срба (изузимајући и у овом погледу Рашку) био је, дакле, у непосредном додиру с Грцима на југу и с Арбанасима на западу. На истоку је био у вези посредством једног пошироког прелазног појаса са Бугарима. Ма да је у крајевима с обе стране данашње југословенско—бугарске границе становништво углавном истих особина, национални развитак с обе стране већ је толико одмакао да се Словени на истоку од бугарске границе сматрају и осећају Бугарима а они на западу Србима.

У Повардарју и у сливу Струмице јављају се и претставници још једног страног народа, с којим су Срби местимично и у ближем етничком додиру. То су *Турци*, којих је у источном Повардарју било у нешто већем броју, а на западу од Вардара само по варошима и мања острва код Дебра, Гостивара и у Битољској Котлини. Турци су вршили велик утицај на Србе, али нарочито посредством власти и Турака насељених по варошима. Повлачење Турске из Европе повукло је за собом и велик број Турака из Јужне Србије.

Од свих народа с којима су Срби на тлу Јужне Србије били у додиру најштетнији су по српски етнички развитак били *Арбанаси*, који су од краја XVIII в. показали огромну експанзивну снагу, а једини пут ширењу без отпора водио их је у српске земље. Нарочито је било велико ширење северних Арбанаса у правцу према североистоку и према истоку, у горње Повардарје и косовско-метохиску област. У сразмерно кратком времену били су се у толикој мери раширили да је постојала опасност да сасвим прекину континуитет између српског становништва у старој Рашкој и Повардарју. Док су за ширење Срба и колонизацију Турака биле од главног значаја уздужне балканске комуникације и повезаност котлина, Арбанаси су надирали са запада попречним путовима.

Будући тако на периферији и опкољени страним народима, Срби у Повардарју и у косовско-метохиској области су, у доба Турака, били у узмицању. Само је на високим планинама било још остало аромунских *Цинцара (Влаха)*, и ти су били једини страни етнички елемент на српском тлу који се није ширио на српску штету. Штавише, и под најтежим приликама било је асимилације

Цинцара у Србе, нарочито у планинама око Дебра и Охрида. Планине Јужне Србије, Тесалије и Епира чине област у којој су Цинцари и постали као народ.

Никаква трајна успеха није имала колонизација *Татара* и *Черкеза*, коју су хтели да изведу Турци у другој половини XIX века нарочито на Косову и дуж пређашње српско-турске границе, док је нешто више успеха имала колонизација муслиманских избеглица из Србије и Бугарске.

Иако су Срби у Јужној Србији и даље остали као широк клин између Арбанаса и Бугара и задржали свој положај на етничкој периферији, њихов се етнички положај после ратова 1912—1918 много поправио, а тим уједно и положај Срба уопште. Отпочела је колонизација, приватна и државна, којом је не само повећан број српског становништва у крајевима где је постојала опасност да га нестане, него је колонизацијом, спровођењем аграрне реформе, побољшањем саобраћајних и привредних прилика, подизањем просвете и стварањем народне црквене организације појачана отпорна снага и самих староседелаца. Од највећег је значаја да је престало даље етничко напредовање Арбанаса.

Поред етничких померања која су била условљена таквим положајем и историским догађањем, за етнички развитак овог дела Срба било је од значаја да су неки од тих народа били претставници и носиоци култура сасвим различитих од првобитне српске и да су Срби, заузевши земље данашње Јужне Србије, дошли у области са различитим културама и са различитим етничким супстратом. Тако су у крајевима који чине Рашку, косовско-метохиску област и горње Повардарје са Скопљем раније живела илирска, у осталом делу трачка племена. Та двојна подела осећала се и у доба римско-грчке владавине: илирске земље биле су изложене поглавито романизацији, док су средње и доње Повардарје и тада биле области јелинске односно византиске цивилизације. Та подвојеност у културној оријентацији осећала се у почетку и код Срба, али је коначним опредељивањем Срба за источну православну цркву, крајем XII в., превладао византиски над романским утицајем. Истина, ти утицаји нису нигде били толико јаки да би довели до напуштања домаће народне културе и језика, али су давали импулса за виши културни развитак, особито у доба српске средњевековне самосталности. Византиски (грчки) утицаји су били најјачи у оном делу који је и иначе у саставу медитеранске области, дакле у средњем и доњем Повардарју. Одатле су се ширили даље у унутрашњост. Тим путем, после изграђивања железнице Солун—Митровица (1873), ширили су се у новије време и утицаји из Западне Европе, али су ти ипак долазили више са севера и северозапада, моравском долином и босанским путем. Рашка је била у везама с Босном, па је и сматрана делом Босне.

Периферискн положај већег дела Јужне Србије, у етничком погледу, а нарочито дуготрајна потчињеност Византији и Турској као политичким, а цариградској патријаршији и охридској архиепископији као духовним господарима, довели су до слабљења све-

сти о правом етничком карактеру и првобитног националног осећања ове групе Срба, код које таква осећања ни иначе нису могла да буду дубока. То стање хтели су да искористе Бугари, нарочито после оснивања бугарске егзархије, те да словенском становништву Јужне Србије наметну бугарско име и бугарска национална осећања. Отпор са српске стране довео је до дуготрајне културне и оружане борбе, која се свршила у корист српску. Етничке, културне и политичке везе са Србима на северу биле су увек јаче него ли са Бугарима, те су и те чињенице највише допринеле таквом решењу спора.

Како су Срби из вардарског дела Јужне Србије у непосредном додиру са Грцима, Арбанасима, Турцима и Цинцарима, а у неким крајевима живе и измешани с њима, ту не само да се огледа у малом етничко шаренило Балкана (са којим се може поредити само шаренило у Тракији и црноморском приморју или код нас у Војводини), него је ту дошло до израза и балканско културно јединство: сви ти претставници разних народа имају углавном исту културу, уколико се баве истим начином привређивања. Разлике у вери су с једне стране стварале разлике (на пр. у ношњи и погледима на свет и државу) између припадника разних конфесија, а с друге стране вршиле уједначавање код припадника исте конфесије а разних народности. То је био случај с православљем, нарочито у раније време, а тако исто и с исламом.

Етнички положај Рашке (Санџака) знатно се разликује од положаја остале Јужне Србије. У средњем веку је Рашка била српска средишња област и област српске експанзије. За време Турака, Рашка губи потпуно тај значај. Само рашко српско становништво се помера, нарочито у правцу према северу, у долине Мораве и Дрине, а кроз рашке крајеве, нарочито кроз Стари Влах, почињу да се крећу миграционе струје српске из косовско-метохиске области, Црне Горе и Брда и Источне Херцеговине. Столећима је текао тај процес исељавања из Рашке и пролажења кроз њу. Док су се православни Срби исељавали, било је у Санџаку концентрације муслиманских Срба, особито емиграната из Србије, Црне Горе и Херцеговине, доцније и из Босне, тзв. Бошњака. Стварањем нових српских етничких и културних средишта најпре крајем средњег века у Повардарју, а затим у Поморављу, те образовањем српских држава Србије и Црне Горе, и скретањем трговачког саобраћаја на нове правце, Рашка је пред крај турског владања постала забачена област, те је привредно и културно веома заостала.

СРЕДЊИ ВЕК

Прелаз из старог у средњи век обележен је на тлу Јужне Србије великим променама, које су уопште у вези и само део великих етничких поремећаја у тадашњој Европи. Настао је период немира и несталности: са разних страна упадају у средишње и источне балканске земље разни народи, али не остављају никаква трага за собом сем пустоши и рушевина. Такво ће стање трајати све до прве половине VII века, када ће се завршити словенско насеља-

вање на Балкану и крајеви Јужне Србије добити словенски карактер који су очували до данас. Већ од краја прве половине III века балканске земље су узнемиравали Готи (а с њима и други), којима су цареви Грацијан и Теодосије I морали допустити да се настане у подунавским провинцијама (382). Крајем IV в., у току V в. и у почетку VI в. проваљивали су и пљачкали у земљама Источног Царства Готи, Гепиди, Херули, Хуни и Словени. Једно време, нарочито у западним балканским земљама, било је и доста насељених Гота: од краја V в. до год. 535 држали су Готи у својој власти Далмацију и савску Панонију; год 504—505 проширили су своје границе све до Београда и на југу до близу средње Арбаније. Између тих Гота и Словена било је неких етничких веза.

У тим бурним временима јављају се на историској позорници и *Јужни Словени*, који су, потискивани од других народа с истока (особито од турских Хуна и Бугара), у V веку по Хр. већ били испунили средње Подунавље и земље на северу од доњега Дунава. Прве вести о продирању и насељавању Словена на Балканском Полуострву су из прве половине VI в. Међутим, врло је вероватно да су мање њихове групе и много пре тога времена прелазиле на Балканско Полуострво, јер се у Панонској Низији њихова насеља јављају од III в., вероватно већ и од I в. по Хр. Од 518 г. Словени почињу да узнемиравају северну византиску границу, у прво време у заједници с другим народима (Хунима, Гепидима, Бугарима), прве њихове провале се помињу у доба цара Јустина I (518—527), а учестале су иза 548 год. У другој половини VI в. многи Словени су потпали под Аваре, турски народ који је у то време доспео до Дунава и завладао целим средњим Подунављем. Ти потчињени Словени учествују у аварским нападима на византиске земље, а с друге стране слободни Словени нападају и даље са доњег Дунава. Од краја VI в. било је већ стално настањених Словена по Византији. Било их је свакако већ и у Повардарју, јер су 586 продрли и опседали и сам Солун. Словени су и даље, сами и у заједници с Аварима, упадали у Византију. Поново су 609 г. опседали Солун. Те године су се у Солун склонили испред Словена многи бегунци са севера, све од Ниша и Сердике, међу којима и бегунци из Дарданије. А међу Словенима који су опседали Солун помињу се пет племена, од којих су Другувити и Сагудати још 904 становали испред Солуна, Велегезити, који су доцније прешли у Тесалију, те Вајунити и Брзити. Према томе, већ почетком VII в. Словени су били испунили средње и доње Повардарје. За време сталних ратова између Авара и Словена на једној а Византије на другој страни све до аварско-словенског пораза од 626 под Цариградом, вршено је постепено насељавање Словена у унутрашњости Балканског Полуострва, које је било прилично пусто. После пораза од 626 вршено је и даље насељавање, али мирним путем, и око средине VII в. завршено је насељавање Словена на Балканском Полуострву. Из Повардарја једна струја Словена била је доспела чак до Пелопонеза, где је њених остатака било све до XV в. Они су погрчени, као што су се погрчили и сви

Словени у Тесалији, Епиру и Јелади. Али су зато Словени у Повардарју успели не само да се одрже него да асимилују и знатан број староседелаца.

Тих Словена на Балканском Полуострву уопште а посебно у Повардарју било је толико да се у VII в. »словенском земљом« не зову више крајеви на левој страни Дунава него у унутрашњости Балканског Полуострва. Год. 658 ишао је цар Констанс против једне »Славиније« и покорио је; цар Јустинијан II је, 688, прошао победоносно кроз »Славинију« до Солуна, а цар Константин Копроним војевао је 758, на »Славинију Македоније«. Ипак су за цело време трајања византиске империје приморски крајеви Македоније остали у рукама Византије: Словени који су се били населили у читавој солунској равници, нису никада успели да заузму Солун, па га није заузео ни велики српски освајач у XIV в. цар Душан.

Ма да је пустошење и пљачкање, које су вршили разни варвари, а уз које су ишле честе куге и гладне године, трајало тако дуго, све до средине VII в., док се словенска племена нису коначно сместила, поромањених остатака ипак није сасвим нестало. Они су успели да се делом одрже, а сасвим је нестало претставника других народа који су долазили пре Словена и вероватно се и насељавали (Гота, Гепида, Хуна, Авара и др.). Словени су и сами рушили и уништавали, али, населивши се, ипак су умели да присвајају елементе туђе културе и успевали да асимилују стране етничке елементе.

Као што је било и у западном делу Балканског Полуострва, тако исто и у средишњем и источном делу страдали су градови, сем оних у приморју, у које се повукао и део погрченог и поромањеног староседелачког становништва, док се други део, свакако већином сеоски, повукао у високе забачене планине. Изгледа тако да су на тлу данашње Јужне Србије били уништени сви градови, а грчко становништво, уколико га је било, прешло у градове у Егејском Приморју. Тек доцније ће се на рушевинама неких градова обнављати градови. Може се претпоставити да је из Рашке и косовско-метохиске области било бежања у далматинске и арбанашке градове Јадранског Приморја, који су до дуго у средњи век чували латински карактер.

У писаним изворима се тек у XI в. јављају *Власи*, како су Јужни Словени и Грци називали поромањене остатке балканских староседелаца. Први помени Влаха су из Јужне Македоније, а у XIII и XIV в. њихово је средиште била стара Тесалија, коју грчки писани извори зову *Влашком* (Βλαχία) и *Великом Влашком* (Μεγάλη Βλαχία). Било их је и у Епиру и на југу у Грчкој, затим по свим крајевима од Софије на истоку па до Велебита на западу. На тлу српске средњевековне државе, дакле у данашњој Јужној Србији, веома се често помињу Власи као сточари. У српским земљама рано је отпочео процес асимилације Влаха, тако да већ у средњем веку израз Влах не значи само сточара аромунског језика него и Србина сточара. Значајно је да су се ти Власи, познати данас нарочито

под именом Цинцара, очували у незнатном броју само на Пинду и на оближњим планинама, где су се и формирали као народ.

Поред Цинцара, који су у средњем веку настали једним делом на тлу данашње Јужне Србије, на њену тлу се изгледа формирао од поромањених староседелаца још један народ: врло је вероватно да су *Румуни* постали у унутрашњости Балканског Полуострва. Одатле су прешли у Карпате, где су се намножили и раширили у равнице источно и западно од Карпата.

Прва столећа словенског и српског живота и развитка на Балкану су тамна. Јужни Словени, иако су дошли у великом броју, нису одмах упочетку стварали веће политичке организације. Док су нападали на византиске градове, нарочито на Солун, здружило би се по више племена. Трајнијих већих политичких организација нису стварали, јер — с једне стране — нису знали за њих ни у својој старој постојбини, а с друге стране они су се ипак сматрали дошљацима у туђој земљи, јер је свест о византиском легитимитету била јака и код тих варвара. Ма да су били уништили многе старе градове, ипак је утицај балканске културе на дошљаке био силан, нарочито доцније, после примања хришћанства, и дошљаци су постепено подлегали утицајима грчко-римске цивилизације.

Јужни Словени су дошли на Балканско Полуострво као читав низ племена: код једног дела њихова, у југоисточном делу динарске области (Бока, Источна Херцеговина, Црна Гора и Брда) очувао се живот у племенима до данас. Између појединих племена није у прво време било никаквих осетних разлика у етничком погледу. Разлике ће се појачати и стварати тек временом услед мешања са староседеоцима и другим расним и етничким елементима, под утицајима са стране и под утицајем нове географске средине. Једно од главних племена били су *Срби*. Велико племе Срби, у старијим изворима и *Србљи*, Срби у ужем смислу, како их зове цар Константин Порфирогенит, заузели су углавном данашњу средњу и источну Босну, западну Србију до Рудника, затим крајеве око Ибра, Лима, Таре и Пиве и данашњу Црну Гору и Херцеговину. То племе захватало је, дакле, северозападни део данашње Јужне Србије, рашку област. Познато је и више племенских имена из повардарске Јужне Србије и суседних области. Западно од Солуна су били *Сагудати*, а поред њих *Ринхини* око реке Ринхиноса (не зна се која је то река). У близини Солуна, после вероватно у Пологу, били су се сместили и *Другувићи;* по свој прилици негде у Македонији су становали *Вајунити*, који су после прешли у Епир, у пространој Пелагонији са суседним крајевима, све од Охрида до Велеса сместили су се *Брзити*, данашњи Брсјаци. Првобитно око Солуна а доцније у Тесалији живело је племе *Велегезити*. Могуће је да се и у предањима о старом становништву очувало име понеке мање племенске јединице. Такво једно племе могли су бити Кричи око Таре и Лима, које су потиснули Дробњаци, али су оставили трага у имену предела Кричка на десној страни Таре.

Сва та племена на тлу Јужне Србије, па знатним делом и она даље на југу, на земљишту данашње Грчке, била су српског ет-

ничког карактера. Доказ су томе многи трагови у данашњем грчком језику, а нарочито у топографским називима. Две су групе таквих топографских назива: једну чине имена начињена од српског етничког имена, а другу имена с карактеристичним особинама српског језика.[1] На овом месту треба нарочито да се истакну два податка. Један град у Витинији, у Малој Азији, звао се Γορδόσερβα (од 1200 цео крај се звао *Сервохорија*), и у њему је било седиште владичанства. Неколико векова живело је у Витинији словенско становништво, које је средином VII в. тамо пресељено с Балканског Полуострва. По мишљењу проф. Ст. Станојевића ти су Срби пресељени из предела између Струме и Вардара. Поуздана успомена на Србе је очувана и у имену града Сервије на реци Бистрици у Грчкој (раније τὰ Σέρβλια, τὰ Σέρβια), који спомиње још цар Константин Порфирогенит, где је, према томе, живела нека већа група Срба. У Јужној Србији и суседним областима много је имена села и других објеката која су изведена од имена *Србин* односно од основе *срб*—(на пр. Србиново, Србјани, Србица, Србиница, Српска Река итд.), али сва та имена нису довољно проучена, те нису издвојена она која су новијег постанка од оних старијих. Ипак је несумњиво да је међу Словенима који су се у току VI и VII в. населили по Повардарју и суседним областима било и већих група које су се називале Србима. Занимљиво је да има и таквих имена која су начињена од имена *Хрват*, и то у Грчкој, на пр. недалеко од Микене и у Атици, код Ресна има и сада село Арвати, па је некада и у околини Скопља било село Арватско. Не зна се какав је био однос српских група у овим крајевима према главном српском племену. И позније су земље у Повардарју сматране српским. Тако су их сматрали не само српски рашки владари него и бугарски. Тако 1230 (дакле пре рашких освајања у Повардарју) бугарски цар Јован Асен II каже како је освојио »сву земљу од Једрена до Драча, грчку и још арбанашку и српску«: заузео је био земље »преко Скопља и Охрида« ка Драчу. Још у току средњег века српско име ће се веома раширити и сасвим потиснути многа племенска имена или их свести на значај имена мањих етничких група.

Једна група становништва у долини Лима а на тлу Васојевића зове се *Срблацима*. Тако исто се у североисточној Србији зове Србљацима становништво које је пореклом од Сјенице. У Повардарју, Дебру и Струмичком зову се Србацима (дијалекатски облик за Србљаци) родови пореклом из јужног и западног Поморавља, дакле у свим случајевима тај је назив у вези с првобитном облашћу главне српске етничке групе.

У доњем Повардарју је дуго времена живело и опште словенско име *Словени* као народно име. Старији византиски писци називали су Македонију од средине VII века даље *Склавинијом*, тј. словенском земљом, а у околини Солуна се говорио *словенски језик*, који ће заслугом св. Ћирила и Методија постати први књижевни језик словенски и тада заједнички свим словенским народима. У

[1] Много таквих примера је изнето у делу *L. Niederle:* Slovanské starožytnosti II/2 389—399 и 444—446.

старим изворима — најпре у легендама из IX в. о животу св. Ћирила и Методија — говори се о *словенском језику* и *словенском народу*. Важан је податак што Арбанаси и данас све Словене, у првом реду суседе Србе, зову *Скја, Шкја, Шкјеји*, тј. Словени. Како је то име у употреби и код северних Арбанаса, може се узети као поуздано да су то име употребљавали у прво време и Срби у крајевима који граниче са северним Арбанасима, за које (Србе) иначе нема поузданих података да су употребљавали то име по досељењу: код њих, као и код Хрвата, била су њихова посебна имена јача и истиснула су брзо из употребе опште словенско име. Руски писац Качановски у XIX в. и наш научник Ј. Цвијић почетком XX в. слушали су у јужној »Македонији« да се сељаци зову Словенима. Ја сам имао прилике да то чујем 1931 и 1934 у околини Струмице. Могуће је да ту има неке успомене на већу старину, као што су мислили Качановски и Цвијић, али треба рачунати и са сасвим новим утицајима школа манастирског метода: у струмичком Новом Селу је све до последњих година XIX в. била »славјанска ука«.

У првим столећима по свом досељењу у своје данашње земље на Балканском Полуострву, Јужни Словени су били доста заокупљени прилагођавањем новој географској и културној средини. И иначе политички разједињени, и не покушавају они да стварају неке своје државе. Док су код њих трајали ти процеси прилагођавања, и византиска власт је понова јачала. Поред осталих средстава државне организације, јачању византиске политичке моћи много је доприносило и хришћанство које се уводило и међу Словене.

На тлу данашње Јужне Србије било је хришћанство пре доласка Срба већ дубоко укорењено и постојала је моћна црквена организација са много епископских седишта (Стоби, Скупи, Улпиана—Липљан и др.). Словени су дошли као многобошци, потиснули хришћанске староседеоце и уништили њихову црквену организацију, која се одржала једино у приморју. Ипак нису могли да униште све трагове хришћанства. Под утицајем хришћанских традиција на самом тлу, затим радом цркава из приморја као и настојањем византиских државних власти, особито царева Ираклија и Василија I, ширило се хришћанство и код словенских дошљака. Ширење хришћанства међу балканским Словенима у том првом периоду, када се оно шири само на латинском и грчком језику, није ипак било незнатно, кад се још у то време могло десити да један Словенин седне на престо цариградског патријарха, патријарх Никита (766—780), који, као што примећује Јиречек, вероватно није био једини Словенин међу епископима тог времена. Хришћанство у северозападном делу Јужне Србије (у Рашкој) имало је у прво време више латински карактер, чији се остаци опажају и доцније, у XIII—XV в. За Словене су рано осниване и нарочите епископије. Тако су Грци за рад међу Словенима основали смољанску, друговићску, језерску и радовишку, српску односно српску и епископију звану Великаја.

Право ширење хришћанства међу Јужним Словенима и покрштавање словенског становништва на тлу данашње Јужне Србије извршено је у време кад је Словенима дато богослужење на словенском језику. Док је раније хришћанство ширено углавном површно, хришћанство које су на словенском језику проповедали ученици словенских апостола Ћирила и Методија, захватило је не само највише слојеве, већ и широке народне масе. У то време нестају и последњи многобошци на тлу Јужне Србије, које је покрстио епископ Климент крајем IX века.

Ма да су у народу на тлу Јужне Србије, као и другде код Јужних Словена, до данас остале много верске претставе и обреди из прехришћанских времена, ипак је примање хришћанства било један од веома значајних момената у етничкој историји: са примањем хришћанства улазило се тада у Европи у ред културних народа, а кроз цркву су у народне масе улазили у већој мери страни — у овом случају грчко-римски односно медитерански и источњачки — културни елементи. Са хришћанством и са богослужењем на словенском језику почиње књижевност не само код Срба него и код свих осталих Словена, а с књижевношћу и други облици вишег културног живота. Са гледишта етничке историје Јужне Србије важно је да је као црквени словенски језик и у прво време као књижевни језик свих Словена послужило словенско наречје које се говорило у доњем Повардарју, око Солуна. С друге стране, по протеривању Методијевих ученика из Моравске, један њихов део склониће се баш у крајеве данашње Јужне Србије, и у области око Охрида образоваће се значајан словенски црквени и културни центар. Култ св. Наума († 910) и св Климента († 916), ученика Методијевих, и данас је необично жив у крајевима око Охрида. Охридска епископија односно архиепископија ће се доцније, први пут већ 1018, прометнути у грчку ненародну и преко ње ће се у новије време ширити грчки језик и писмо не само у цркви него и у приватном животу и спроводити ненародна грчка политика. Друго средиште словенске и српске црквене културе било је у Св. Гори.

Односи између словенских поданика и византиске државне власти нису били увек нормални: бивало је често и локалних побуна. Те побуне биле су повод етничким поремећајима: поједини одреди Словена су премештани у друге области царства као што су, из истих или сличних разлога, међу њих насељаване групе других народности. Византиски цареви су често пресељавали словенске одреде. Најзанимљивије је већ поменуто пресељавање Срба у Малу Азију у VII в. С друге стране, цар Јустинијан II је населио на доњој Струми масу неких Скита, против Словена, а цар Теофило (829—842) на доњем Вардару, чак до иза Дојрана, покрштене Турке Вардариоте. Скити на Струми помињу се чак и око средине X в., а Вардариоти и доцније. Од VIII в. доводили су византиски цареви у Тракију и Македонију Сирце и Јермене да би ослабили Словене.

Уколико се одмицало даље од времена њихова досељења, словенска племена су показивала све више тежње за самостал-

ношћу. Разлога је било више, а главни су да се и на Балкану јавио јак непријатељ Византије и да су балкански Словени, потчињени Византији, почели да искоришћују слабост Византије, која је водила тешке ратове с Арапима и другим непријатељима. Тако ће почетком IX в. један део данашње Јужне Србије потпасти за неко време под бугарску власт, а у другом делу, Рашкој, створиће се самостална српска држава, која ће доцније обухватити и читаво Повардарје сем Солуна и суседне области.

Год. 679 прешла је једна овећа група турских *Бугара* преко доњег Дунава, заузела крајеве између доњег Дунава и планине Балкана и одмах створила државу, у којој су већину становништва чинили Словени. До краја VIII в. бугарска држава је допирала само нешто мало на запад од Искра. Процеси асимилације између Бугара и њихових словенских поданика ишли су доста споро, нешто брже пошто су и Бугари примили хришћанство (865), које је помагало да се ублаже супротности, и то у том смислу да су потчињени Словени наметнули освајачима свој језик и народну културу, али примили њихово име. Првобитно су изрази »Бугари« и »бугарски« у бугарској држави имали само политичко значење, а тек од XIII в. употребљавају се и у етничком смислу.

Бугарски владари ширили су границе своје државе поглавито на рачун ослабљене Византије, а главни правац ширења био је према западу, дакле и на земљиште данашње Јужне Србије. Бугари су источним деловима Јужне Србије на југу од Шар-Планине владали од 861 до краја IX в., а отада на до 969 и целом том облашћу на југу од Шар-Планине. Тада, после смрти цара Петра, »македонски« Словени су подигли устанак против Бугара, али у тај мах нису имали успеха: 971 заузео је целу бугарску државу византиски цар Јован Цимискија. После његове смрти, 976, јавља се нов устанак у »Македонији« и устанак у Рашкој. Овај је устанак имао успеха, те је основана држава »македонских« Словена, чији ће владар Самуило завладати и целом Бугарском. Стога је та држава, чије је средиште било око Преспе и у Охриду, била у бугарским политичким традицијама. Али је трајање те државе било кратко: коначно је пропала 1018 год., и земља је потпала под Византију.

У том првом периоду бугарских освајања, власт бугарских владара протезала се на махове и на Рашку, па и на друге српске земље, а и цар Самуило беше завладао Рашком. И доцније, у XIII в., бугарски владари ће на махове владати појединим деловима данашње Јужне Србије (1202—1207, 1230—1246, 1254—1256). Владавина бугарског цара Михаила-Бориса (852—888) значајна је утолико што је он радио на ширењу и учвршћењу хришћанства, шаљући једну групу Методијевих ученика у охридску област. Иначе та бугарска власт није била народу омиљена, и стога је 969 подигао поменути устанак. Бугарска власт уопште била је краткотрајна и није могла да се утврди, те није била ни од каквог значаја по етнички и културни развитак, као што није била од таквог значаја ни у другим српским земљама (Северна Србија, Стара Србија, делови Босне и Херцеговине и Црне Горе), у којима су Бу-

гари владали подуже у IX и X веку. Бугари нису оставили трага ни у етничком саставу ни у етничкој култури. Њихова је историска заслуга што су они први отргли Повардарје и охридско-дебарски крај испод византиске власти и дали потстицаја стварању самосталне државе и што су изазвали и код рашких Срба борбу за политичку независност. Срби су првобитно живели у жупама и имали своје наследне владаре, али власт тих владара није обухватала више области. Први по имену познати српски владар у Рашкој је Вишеслав око средине VIII в. О првим тим владарима зна се мало. Тек је Вишеславов праунук, Властимир, савременик бугарског владара Пресјама, окупио око себе већи број српских области, које су били угрозили Бугари, али је то скупљање било привремено. Исто тако је привремен карактер имало окупљање српских земаља око кнеза Часлава у X в., праунука Властимирова, који је, ослободивши се ропства у Бугарској за време цара Петра, заузео Србију и око 931 признао врховну власт византиског цара. Међутим, и после његове смрти, у почетку друге половине X в., распало се јединство те државе, која је обухватала и источни део Босне.

Ма да први покушаји Властимира и Часлава нису имали већег успеха, ипак ће се у Рашкој створити доцније моћна српска држава, јер је Рашка била тада у етничком погледу средишна српска област и јер је имала веома повољне услове да буде и политичко средиште: ту је извориште многих река које одатле полазе и отварају пут на све стране, ту су високе планине подесне за одбрану, а уз то много плодних поља и добрих испаша за стоку. Држава Немањића, створена у другој половини XII века, шириће се поглавито према истоку и југоистоку: у јужно Поморавље и преко Косова у Повардарје. Српски владари учествују у политичким догађајима у Повардарју већ од почетка XIII в.: на пр. Стеван Првовенчани помаже Стреза у Просеку. Ако се изузму краткотрајне владе бугарске и период самосталне државе »македонских« Словена, крајеви Јужне Србије на југу од Шар-Планине, док нису потпали под српску власт, стално су били под влашћу Византије или у саставу држава које су постале на њеном тлу после пада Цариграда под Латине (1204).

Ширење немањићке државе напредовало је брзо. Већ 1282 краљ Милутин осваја неколико области око горњег Вардара и Брегалнице, а онда се ређају даља освајања у сливу Треске и око Дебра. Сама српска престоница се преноси у Скопље. Милутинови наследници су наставили с освајањима по Повардарју и суседним областима, тако да је у доба Душаново цела данашња Јужна Србија била у саставу српске државе: Душан је држао цело Повардарје сем Солуна, а тако исто и Струмицу на истоку и охридско-дебарске крајеве на западу, не узимајући у обзир његова остала освајања изван граница данашње Јужне Србије. Српска освајања у средњем веку су веома значајна, јер су имала трајан карактер: једаннут заузете, те области су остале у саставу српске државе све док нису дошли Турци.

Период српског владања у данашњој Јужној Србији био је период њеног напредовања: не само политичког него и привредног и културног. Са ширењем српске државе према југоистоку померало се и српско политичко и културно средиште из рашке планинске области у косовско-метохиску област, а затим у горње Повардарје. Скопље је постало једном од главних престоница, а владари су радо боравили и у Пологу, цар Душан и у Прилепу. Тај период је уједно и сјајно доба српске политичке и културне историје, чему су доказ и данас многобројни споменици српске средњевековне књижевности, сликарства и архитектуре, расејани по целој Јужној Србији. То је, с друге стране, доказ високог економског просперитета и сређених етничких прилика у држави, где домаћи елемент долази до пуног израза у целокупном државном и културном животу, али се господари с пажњом опходе и према малобројном туђем, грчком, становништву у својој држави. Тек за време цара Душана, који је освојио и многе арбанашке и готово сасвим грчке области, број туђих елемената у српској средњевековној држави ће се знатно увећати, али одмах после Душанове смрти држава ће се распасти на многе мање, периферијске области (Епир, Тесалија) те отпасти од српског језгра, па ће се погрчити и она српска властела и владари који су тамо били. Ипак ће на тлу Јужне Србије српски елемент остати, а правих Грка ће доцније, за време Турака, готово сасвим нестати.

У српској средњевековној држави су етнички односи били врло повољни. Огромну већину становништва су чинили Срби. Уколико је Грка било и по Рашкој и косовско-метохиској области, њих је свакако нестало рано. Више их је било као властеле и градског становништва у градовима у Повардарју, где су и за време српских владара многи остали и уживали пуна права. Српска државна власт у својој трпељивости и у свом великом поштовању грчке цивилизације и прошлости ишла је толико далеко да се у односу са својим грчким поданицима служила и грчким као службеним језиком, а грчки клир и властела у Душановој држави су пуноправно учествовали на државним саборима. И данас у Јужној Србији има доста успомена на Грке и грчке утицаје у именима насеља (на пр. Метохија, Паликура на Црној, Моноспитово код Струмице, Ђао код Ђевђелије и Ђават између Битоља и Ресна и др.), у народним предањима (о последњем цару Константину, о пирговима и др.), у народним установама и обичајима (протогер, кефалија, синор, армас, зевгар, итд.), а особито у говору. У поштовању грчке културе српски владари и виши друштвени редови ишли су толико далеко да су одатле примили масу елемената, али им служи на част да нису просто копирали него су подешавали према потребама и приликама своје земље (на пр. Душанов законик, црквена уметност и др.), тако да су у тим делима долазиле до израза и особине српског народног духа, који је већ тада показао високе способности за стварање своје цивилизације.

Сем Срба и поменуте грчке мањине, на тлу Јужне Србије било је у доба српске државне самосталности у средњем веку и

других етничких елемената. Пре свега, било је романских *Влаха*, па *Арбанаса*. И једни и други, нарочито први, често се помињу као сточари који живе на катунима по планинама. Док се може рећи да је Влаха било по целој Србији, а и далеко изван ње, Арбанаса је било само у оним крајевима где се и иначе додирују Срби и Арбанаси и било их је много мање него Влаха. Већ у то време процес асимилације Влаха био је толико одмакао да израз Влах у XIV в. значи и Србина сточара. Сем њих, по градовима и рударским местима било је и немачких рудара *Саса*, који су дошли у српске земље у XIII в., а у Душановој војсци је било и немачких плаћеника. Затим је у тадашњој Србији било наших католика Дубровчана и Которана, Арбанаса трговаца, па Млечића, Ђеновљана и др., тако да је слика по варошима била доста шарена. У Скопљу је било, изгледа, и Француза: 1300 помиње се Фрушки студенац близу манастира св. Ђорђа на Серави. Од источних народа били су заступљени само Јермени. У војскама српских владара у XIV в. било је разних страних најамника: Кумана, малоазиских Турака, јужноруских Татара, хришћанских Осета са Кавказа, па Арагонаца, Шпанаца, Немаца. Ти најамници свакако да нису имали утицаја на етнички развитак.

Мисли се да су турско-татарски *Кумани*, као и пре њих *Печењези*, били ипак од неког утицаја у средњем веку на етнички развитак Срба у данашњој Јужној Србији. Један део Печењега насељен је 1048—1053 на Овчем Пољу, а у XIII в. доспео је један део Кумана у Бугарску и Византију, која је тада држала и цело Повардарје, и после их је било као најамника у војсци краља Милутина. Назив Куманова биће једна успомена на њих, а 1300 помиње се Куманski Брод на Вардару код Скопља. У дечанској повељи помиње се село Куманово у Метохији. У шопским крајевима, а тако исто и у околини Скопља и у Пологу виде се често међу српским становништвом лица с понеком монголоидном цртом, што се приписује утицају тих Кумана и Печењега, који иначе нису оставили другог трага.

Све те стране примесе претстављале су и свака за се и све заједно у односу према Србима само незнатну мањину. Тада су у Јужној Србији етничке прилике биле много једноставније него данас, што је последица познијег развитка под Турцима.

Процеси друштвеног диференцирања, који су код Срба почели већ у византиско доба, продужили су се у већој мери за време српске самосталности. Пре свега, у доба немањићке државе више се не помињу племена, иако се помињу жупе, које су биле предеоне и административне целине са жупанима на челу до цара Душана. Нарушен је и стари патријархални ред и нестало равноправности: од жупанских родова су постајали владари и династије, а у доба Немањића друштво је већ било издељено на читав низ разних друштвених сталежа: створила се, по угледу на прилике у Византији, властела и властеличићи (велика и мала властела), затим грађански сталеж, а на селу су били себри (неплемићи), који су се оштро делили на земљораднике и пастире. Неслободни ста-

леж, земљорадници на властеоским и манастирским имањима, били су парићи или мероnси (од XIII в.), уз које иду сокаљници (зидари, пекари и кувари), а било је и отрока (робова), који су у тај положај доспевали као дужници или ратни заробљеници. Док су виши сталежи настојали да свој живот прилагоде страним обрасцима, особито у ношњи и друштвеном церемонијалу, сеоски свет је живео по обичајима и веровањима наслеђеним из давнине, уколико их државна власт и хришћанство нису истиснули или изменили. Ти су обичаји углавном исти као и данас. Тако се на пр. у изворима помињу виле и лековите воде, народне песме и свирка, нарицање и гребање лица у знак жалости итд., а најстарији помен главног српског обичаја, славе или службе, баш је са границе данашње Јужне Србије, и то из почетка XI века.

Домаће је становништво у старој српској држави, како изгледа, било доста покретљиво, јер већ у Немањиним манастирским повељама се почиње ограничавати слободно кретање сељака. Како је становништво било веома покретљиво, види се и отуда што су у то време села и засеоци често ишчезавали а нови постајали, о чему у старим повељама има много примера. Исто тако у повељама има много података о томе како су поједини људи прелазили из села у село, с имања на имање и како су поједини сопственици земаља доводили људе с једног имања на друго. Поред тога, до цара Душана било је слободно насељавати се на искрченој земљи. У доцније време могао се примити на своје имање туђи човек само са царевом повељом. Исто тако строго су кажњавани и мероnси који би побегли с имања на ком су били.

Не може се рећи да ли су та пресељавања имала карактер миграционих струја или унутрашњих пресељавања у границама једног предела или области. Извори у том погледу нису довољно проучени. Међутим, како је и за време Турака у овим крајевима становништво било веома покретљиво у смислу унутрашњег пресељавања или преливања из једног краја у суседни, све у вези с аграрно-правним односима, врло је вероватно да су такав карактер имала, бар у већини, и поменута појединачна кретања појединих родова или становника читавих села и заселака.

Међутим, у повељама има података и о другој врсти кретања српског становништва: помињу се пресељавања и из веома удаљених области, и то у два правца. Наиме, било је досељавања са северозапада и запада у Повардарје и суседне области, а и пресељавања с југа на север. Зна се да су Срби Рашани насељавани нарочито за владе краља Милутина по скопском крају. Цар Душан је населио у Беру (данас Верија, западно од Солуна, у Грчкој) многе војнике, богаташе и властелу српску, а ћесар Гргур, брат Вука Бранковића а син Гргура Младеновића, подигао је 1361 на обали Охридског Језера цркву Богородице Захумске као успомену на далеку отаџбину. И охридски властелин Остоја Рајаковић-Угарчић, савременик и сродник Марка Краљевића, био је несумњиво из Захумља. На обалама Охридског Језера помињу се изричито око 1379 племићи из хумског Невесиња и требињског Љубомира. Из-

гледа да је већег насељавања српске властеле било по Тесалији и Епиру, где је њених потомака било све до 1430, али су те области сасвим изван данашње Јужне Србије. Несумњиво да је било и другде по Повардарју српске властеле пореклом из области на западу, али њихов број свакако да није био велик (и кад се узме у обзир и њихова пратња), пошто се зна да су српски владари остављали на месту и у њиховим правима и властелу грчке народности. С друге стране, било је досељавања и с југа. Тако је у повељи којом цар Душан 1353 поклања сересском митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пчињи под Кожљем очуван помен једне такве миграције с југа: цар Душан истиче како су још за живота Дечанског, а кад су Турци пленили Малу Азију, на црквену земљу, дакле у околини Скопља, дошли слободни људи из крајева освојених од Грка. Имена тих људи су словенска. И у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа у Скопљу из 1300 год. помињу се досељеници из српских и из грчких земаља. Српски су владари сматрали Грчком (Византијом) и доње Повардарје, где је и тада било много Срба, те се и у том податку ради уствари о српским досељеницима са разних страна: из Скопљу ближих српских крајева и с југа, из доњег Повардарја, а можда и из даљега.

ТУРСКО ДОБА

Са доласком Турака на Балкан извршене су многе етничке промене, нарочито међу Србима, и слика Балканског Полуострва знатно се изменила у етнолошком погледу. На Балканском Полуострву не само да се јављају нове етничке групе, него се врше разна померања етничких граница и настају сасвим нови покрети и процеси код појединих балканских народа и између њих. Турско владање на Балканском Полуострву трајало је дуго и стога су промене које су извршене под његовим утицајем биле разноврсне и дубоке. Највише су били погођени Јужни Словени, а међу српским земљама понајвише Јужна Србија. За етнички развитак Јужне Србије било је судбоносно што су њене области биле од свих српских земаља прве на ударцу и прве им подлегле а последње се ослободиле. Рђаве последице турског завојевања нигде се у нашим земљама не осећају у толикој мери као баш на тлу Јужне Србије, и само на тлу Јужне Србије било је колонизације правих Турака, којих ту има и данас.

И много пре маричке и косовске битке имали су Срби додира с Турцима и другим турским народима. Већ у првим столећима по свом доласку у Подунавље и у балканске земље Јужни Словени су били у тесним односима с турским народима Хунима и Аварима, доцније и с Бугарима и Турцима Вардариотима. У XI и XIII веку било је насељавања турских Печењега и Кумана по српским земљама. Додир са тим народима утицао је на Србе несумњиво и у том смислу да се код њих развије нека пријемчивост за примање турских утицаја, што је доцније много олакшавало односе са Турцима и примање источњачких културних елемената

које су нам доносили Турци. С малоазиским Турцима, Османлијама, Срби су имали прилике да се упознају још за време краља Милутина (1281—1321), у почетку XIV в., па је чак српска војска 1313 прелазила, као грчка савезница, у Малу Азију да се бори с Турцима. Год. 1344 дошло је и до једног сукоба између Турака, које је био позвао Кантакузен, и Срба на европском тлу, код места Стефанијане између Сера и Солуна. Кантакузен је 1352 уступио Турцима један град на Галипољу да се населе, а после земљотреса 1354 они ће се сасвим учврстити на Галипољу и одатле ће кренути њихова освајања на Балканском Полуострву за свој сопствени рачун. Цар Душан је правовремено запазио опасност, која прети од Турака, али се после његове смрти раскомадана Србија није могла одупирати налету војнички одлично организованих Турака, који су отприлике за неких стотину година овладали готово свим српским земљама. После битке на Марици, 1371, која је завршена тешким српским поразом, био је отворен пут ширењу Турака у јужне српске земље. Прва је била на реду држава краља Вукашина, који је погинуо на Марици и чији је син Марко постао турски васал, а турску власт признају и други српски владари у Повардарју и сливу Струме. Од осамдесетих година XIV в. Турци упадају, у прво време ради пљачке, и у српске крајеве на северу од Шар-Планине, па и у западне крајеве полуострва све до Јадранског Приморја и Хума. Год. 1389 дошло је до битке на Косову, после које је и развитак српског народа кренуо другим путем.

Турци су 1392 заузели Скопље и од њега начинили своју средишњу тачку за даља освајања на Балкану. Српске земље на северу уживале су самосталност још за неко време: Србија је коначно изгубила самосталност 1459, Босна 1463, Арбанија 1479, Херцеговина 1482, а Зета 1499. Тако су се крајем XV в. све српске земље нашле под Турцима: изван власти Турака али под њиховим утицајем су се развијали и они Срби који су били одраније настањени или избегли у Далмацију и у земље угарско-хрватских краљева. Највећи део Јужне Србије потпао је, дакле, под Турке још у другој половини XIV в., а крајеви који су били у саставу Арбаније, Херцеговине и Зете тек у другој половини XV в.

У етничком развитку Јужне Србије за време Турака разликују се јасно два периода, који одговарају периоду ширења и напредовања Турске, који траје до битке код Беча 1683 год., и периоду опадања турске царевине, који је трајао од краја XVII в. до 1912 год. Прошлост Јужне Србије у првом турском периоду није нам довољно позната и изгледа да у том периоду није било тако крупних етничких промена какве ће бити у другом периоду турском, који за Србе значи период страдања и великог бројног опадања.

Политичке последице турског надирања биле су од значаја и по етнички развитак. Српске земље не падају све и одједанпут под Турке, али падају најпре оне на југу. Стога се политички и културни центар српског народа стално померао према северу, тако да је он у XV в. у доњем Поморављу, а после пропасти де-

спотовине, у вези с великим премештањем становништва, дошло је до привременог обнављања деспотовине у Срему, 1471, под угарском врховном влашћу. Српско становништво Јужне Србије остало је без своје државне заштите, а његова црква, пећка патријаршија, која ће и сама изгубити самосталност 1459, да тек 1557 буде привремено обновљена, није му могла да пружи потпуну заштиту: она није могла да задржи масе од исељавања нити да спречи насељавање страних етничких елемената нити да продужи онај културни и економски полет који је владао у српским земљама пре доласка Турака. Још мање је могла да штити српски живаљ погрчена охридска архиепископија, којој су припадали јужни и западни делови Јужне Србије, а између 1459 и 1557 и све српске земље.

Турци долазе у српске земље у правцу од југа и тим изазивају већ у почетку извесно кретање према северу. Пораз српски на Косову био је повод знатним пресељавањима у планинске крајеве на западу: многа братства у Црној Гори и Брдима имају предања да воде порекло од властеле у некадашњој Рашкој. Знатног исељавања било је и у земље преко Саве и Дунава, где је и од раније било Срба, али од краја XIV в. почињу тамо појединачно а после у масама да прелазе Срби из крајева које су заузели или угрозили Турци. Међу тим исељеницима било их је и из данашње Јужне Србије. Тако су у Угарску прешла и браћа Краљевића Марка, Андреја и Дмитар Мрњавчевићи, после Маркове смрти († 1395). Поред тако угледних избеглица мора да је било и доста избеглица из нижих друштвених редова. Прилив Срба у земље угарско-хрватских краљева био је толики, особито после пада деспотовине, да је у Срему дошло до обнављања деспотовине, 1471. Србе који су прешли у тадашњу Угарску Мађари су звали Рацима (тј. Рашанима). Међу тим Рацима било их је свакако и доста из праве Рашке.

На земљиште Угарске, Славоније и Далмације прелазили су многи Срби из данашње Северне Србије, Босне и Херцеговине, и о тим пресељавањима има много историских података. Данашња Јужна Србија била је далеко од граница тих земаља, те стога нема довољно таквих вести. Али се може претпоставити да је међу онима који се помињу као досељеници из »Србије« било доста и таквих који су били пореклом из јужних српских области а не само из деспотовине. Колико је велико било то пресељавање Срба у Угарску, из крајева које су заузели Турци, види се најбоље из једног писма угарског краља Матије од 1483 год., у ком стоји да је за последње четири године досељено око 200000 српских душа. Да је међу досељеницима тих времена заиста било и сем Мрњавчевића људи из данашње Јужне Србије, и то угледних, најбољи је доказ што се у време краља Запоље († 1540) помиње као чанадски жупан Никола Мацедонац. Међу најугледнијим српским родовима у Угарској био је род Монастирлија (тј. Битољаца) у Коморану, чији ће члан капетан Јован постати по досељењу Срба под Арсенијем III подвојводом српског народа у Угарској. Не зна се кад су они прешли у Угарску.

Знатан број исељеника из Рашке доспео је чак у Босанску Крајину. Поред тог добровољног исељавања српског становништва, било је и насилног пресељавања које су вршили Турци пошто би освојили какав град или угушили какву побуну. Тако су на пр. Турци расељавали становнике Охрида после једне побуне 1466, а 1455 многе Новобрђане поробили да их 1467 многе преселе чак у Цариград. Год. 1467 пресељено је силом петнаест православних породица из Скопља у новоподигнути град Коњух у Арбанији.

Сем исељавања, било је и других промена у самом српском становништву. У току целог трајања турског владања вршен је процес повлачења српског становништва у планине, нарочито у другом периоду турског доба. Становништво из котлина и речних долина, којима су се кретале турске војске и где се вршило колонизовање страних елемената, склањало се у мање приступачне крајеве или померало насеља навише. Срби који су се повлачили у планине на тлу данашње Јужне Србије затицали су у њима сточарско влашко и арбанашко становништво, с којим су се почели мешати. Мешања и асимилације је било и у средњем веку, када су српски владари строго забрањивали склапање мешовитих бракова између Срба и Влаха. Како за време Турака таквих ограничења није било, и како су се Срби и Власи нашли још ближе једни поред других, дошло је до мешања при ком су Срби асимиловали Влахе. Процес је ишао доста брзо тако да је романских Влаха у северозападном делу Јужне Србије, као и на тлу Босне, Херцеговине и Црне Горе, давно нестало, оставивши трага само у топографској номенклатури, сточарској терминологији и у народним предањима. Много је ишло на руку тој асимилацији што су и Срби и Власи били исте вере. И данас се једна велика област, која делом припада и Јужној Србији, зове по некадашњим Власима Стари Влах. Романских Влаха има данас углавном само по планинама Повардарја, дебарске и струмичке области, код којих процес посрбљавања још траје. У Дримколу су веома жива предања о негдашњим сукобима са влашким сточарима на планини Јабланици, а у Голом Брду је било много српских родова влашког порекла.

Крајеви око горњег Лима, па Метохија и околина Призрена били су област где су се додиривали Срби и Арбанаси већ од средњег века. У долини Лима ниже Плава, дакле на територији Васојевића, много је предања о потискивању негдашњег арбанашког становништва; вероватно је у прво турско време тако било и у Метохији и у околини Призрена, где ће се доцније Арбанаси веома раширити. Посрбљавање Влаха била је једина добит у етничком развитку Срба под Турцима, али су губици били много већи: бројно и културно опадање су биле тешке последице турског владања.

Исељавање се не може узети као потпуно бројно губљење: исељеници из Јужне Србије претстављали су заиста губитак и смањивање броја Срба у тој области, али се тим исељеницима повећао број Срба на другим странама или ширила српска етничка област. Али је било и правог губљења без икакве замене у српску корист.

Од битке на Марици па све до 1912 год. српско становништво у Јужној Србији било је изложено ратним страдањима. Најпре ратови против Турака, затим учешће у турској војсци и у разним војскама против Турака, на честе неуспеле побуне (већ у XV в. било је побуна у Јужној Србији), после којих су долазили пустошење, убијање и одвођење у робље као казна и освета, сатирали су десетинама хиљада Срба, и то баш најздравијег и најспособнијег људства. Кретање силних војсака и борбе на самом тлу Јужне Србије, особито у XIV и XV в., као и крајем XVII в., увек су имали за последицу уништавање српских насеља и српског живља. Нарочита је врста бројног српског опадања био тзв. данак у крви: код немуслимана, на Балкану готово само код Словена, сваке пете године, а по потреби и у мањим временским размацима, вршен је преглед дечака од 10—16 год., па су одабрани, обично сваки десети, одвођени и васпитани за јањичаре, одабрану турску војску. Ти дечаци би били преведени у ислам и потурчени. Из њихових редова су постали и многи високи и славни функционери у турској војсци и државној управи.

Сем страдањима на бојном пољу и од оружја, српско становништво, као и све остало, на територији Турске било је изложено и страдању и масовном умирању услед гладних година и честих епидемија, особито куга, чије су последице увек биле катастрофална пустош, јер код Турака није било никаквих стварних мера којима би се спречавало ширење и разорно дејство епидемија.

У току целог турског владања било је у Јужној Србији прелажења Срба на ислам, које ће узети особито широке размере од краја XVII в. Један део тих помуслимањених Срба претопио се у Турке, али је много више оних који су се поарбанашили, и ти су већим делом потпуно изгубљени за српски народ. Међутим, и они који су задржали свој српски језик и друге етничке српске особине били су за Србе изгубљени све до ослобођења Јужне Србије, јер, национално несвесни, били су носиоци и претставници турске државне идеје, понашали се у многоме као и остали муслимани, тј. Турци и Арбанаси, и непосредно радили против православних Срба. У ослобођеној Јужној Србији они су већ делом враћени српству, али је чињеница да је њихова улога за време Турака такође била негативна: одвојени вером и својим ставом према држави од осталих Срба, они су тим знатно слабили бројну снагу и етнички отпор Срба, а и сами су према православним Србима обично били у непријатељском ставу.

Све те невоље — глад, куга, ратна страдања, исељавања и насилна пресељавања, исламизовање — дошле су удружене и појачане нарочито за време аустриско-турских ратова 1683—1699 и 1736—1738. За време тих ратова вођене су борбе и дубоко у унутрашњости Јужне Србије, нарочито 1689—1690, када се аустриска војска дуже задржавала у Рашкој и косовској Старој Србији, а 1689 поједини одреди продирали до Штипа и јужно од Велеса. Тих година извршене су веома значајне промене у етничким приликама у Јужној Србији. Српско и арбанашко хришћанско становништво

је помагало аустриску војску. После њена отступања морали су се компромитовани да повуку с њом. Новија истраживања, особито Ј. Томића и проучавања насеља, показала су да се с патријарсима Арсенијем III и IV год. 1690 и 1737 иселио само незнатан број Срба из Јужне Србије, а већина у тим сеобама да је била из данашње Северне Србије. Ипак су ти покрети били судбоносни и осећали су се чак и у околини Струмице и Дебра. Нарочито се тешко осетило одлажење претставника високе јерархије. Учешће народа и јерархије у побунама и противтурским ратним акцијама било је главни повод дефинитивном укидању пећке патријаршије 1766, која је и под Турцима ипак била моћна народна заштита. Међу обезглављене и незаштићене Србе продиру и потискују их не толико Турци колико Арбанаси, нарочито у Метохију, па Косово, подгорину Шаре и Дебар. Примајући ислам, Арбанаси постају у Турској привилегован народ и они се силом шире међу Србе, на силу их преводе у ислам и арбанаше, а многи Срби се арбанаше и својевољно. Док је тако било у крајевима етничког додира Срба и Арбанаса, у осталим крајевима Јужне Србије, у котлинама у Повардару, смањује се све више број слободних сељака: многа села постају тек тада чифлици, и то поглавито акцијом појединих арбанашких силника. Посвуда се све чешће и у све већем броју прелази у ислам, нарочито у Метохији, Дреници, у околини Призрена и у дебарској области. Настају и друге промене: дотада у многим крајевима разбијена села — у дебарској области, Пологу, Скопској Котлини, околини Велеса и Струмице — збијају се, и то на два начина. Један је да нови власници чифлика праве чифлике, а други да се још слободни сељаци скупљају у гомиле, и то даље од путова, да би се могли лакше да бране и одупиру. Настаје период који ће у Јужној Србији трајати преко две стотине година, а у ком код сеоског света престаје сваки прогрес, него се једино води борба за индивидуалну и етничку егзистенцију.

У тим бурним временима нестаје и последњих остатака локалних аутономија у српским крајевима. Тако се исељавају на угарско тло старовлашки кнезови Рашковићи, а у Маријову тек 1834 укидају се коначно већ раније пољуљана »земска« аутономија и »земски кметови«.

Док се с једне стране смањивао број Срба услед исељавања, пресељавања, ратних и других страдања, с друге стране је напредовало ширење туђих елемената, тако да је мењан и сразмерни однос Срба према другим групама: у неким срезовима Срби су чак постали мањина према Турцима или Арбанасима.

Пре свега, настало је јаче насељавање Турака. У освојеним земљама које су им крајем XIV и у XV в. служиле као основа за даље ширење и напредовање стварале су колоније турског становништва. Нарочито је требало обезбедити важну комуникацију долином Вардара. Стога је ту било и већег насељавања турског становништва по селима. Били су то поглавито номадски и војнички организовани Јуруци, који ће после постати сталноседеоци и образовати Јуруклуке (на Овчем Пољу, у Тиквешу и Бојмији и у

Струмичком). Тих турских насеља само изузетно има у Јужној Србији и западно од Пчиње и Средњег Вардара. По свим градовима данашње Јужне Србије, нарочито по градовима у Повардарју, било је насељавања Турака. Турско градско становништво претстављали су чиновници, духовна лица, војници, занатлије и сопственици земаља. У време Турака и пада особит полет у развитку градова у Јужној Србији, нарочито у њеном северозападном делу, где их пре доласка Турака готово није ни било. Уколико их је и било, ти су градови били туђег постања које су Срби затекли и у њима је, као и у онима који ће се доцније створити око рудника, било знатним делом страно становништво (грчко у градовима у Повардарју, Саси, Арбанаси, Млечићи, Ђеновљани и др. по осталима). Затечени градови мењају се под Турцима како по становништву тако и по изгледу, а основана су и многа нова градска насеља. У поређењу с осталим српским земљама, Јужна Србија има сразмерно велик број градова. Из градова су Турци спочетка расељавали домаће српско становништво (на пр. из Новог Брда, Охрида, Скопља), и тако су ти градови били претежно турски. У њима Турци подижу по освојењу многе џамије и текије, сат-куле, караван-сараје, хамаме, ханове, безистане, верске школе, јавне чесме, а мења се и приватна архитектура. У другом периоду турског владања знатно се мења положај и улога градова. Већ пошто су се у току XVI в. границе турске државе размакле далеко на север и запад, чак до Јадрана и до Панонске низије, градови на тлу Јужне Србије изгубили су свој ранији војнички значај и њихова су утврђења занемарена. У XVIII и XIX в. градови постају прибежишта обесправљеног и незаштићеног сеоског хришћанског становништва. У градовима је још било више безбедности, личне, имовне и верске, и масе сељака остављају своје земље на селу и беже у градове. Градови су тада концентрационе тачке у које долази маса Срба са села, а у то време досељавају готово у све јужносрбијанске градове и бројни Цинцари из разореног Москопоља и других цинцарских насеља у данашњој Јужној Арбанији и Епиру. Српско становништво по градовима одаје се делимично трговини и занатима, али већина и даље живи од земљорадње, обрађујући или своје земље у околини града или, још више, као беземљашко радништво на туђој земљи или чифлицима. Према попису становништва од 1921 год. било је у Јужној Србији 76.5% становништва по селима а 23.5% по варошима. Нешто мало већи процент градског становништва имала је само још Војводина, 23.9%, где су такође веома сличне прилике: и тамо је становништво бежало са села у вароши, и данас су у војвођанским варошима знатним делом земљорадници. За разлику од великих градова у другим земљама, јужносрбијански градови имају међу својим становништвом масу земљорадника, а међу њима много аграрног пролетаријата. У XIX в., нарочито после ратова 1876—1878 као и после окупације Босне и Херцеговине, по градовима у Јужној Србији насељавани су у великом броју тзв. мухаџири, избеглице Турци и муслимански Срби и Арбанаси из Бугарске, Србије, Босне и Херцеговине, као и Чер-

кези с Кавказа и, како нису могли да се уклопе у градски привредни живот, само су повећавали број градског пролетаријата. Стога ти градови данас преживљују тешку кризу, која се може решити једино враћањем тог пролетаријата земљи или земљорадњи, пошто још нема услова за његово запослављање у индустрији. Изузетан положај у том погледу имали су само градови у области арбанашког надирања: Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Гостивар, где је до 1912 српски елемент био у сталном опадању због опште несигурности у тим пределима.

За време Турака по градовима понова настају јеврејске општине. У првим столећима по Христу било је Јевреја у данашњој Јужној Србији (Стоби). Било их је и у средњем веку. Изгледа да је у византиско-словенско доба постојала у Охриду напредна јеврејска колонија: та је колонија дала најпознатијег и образованог »македонског« Јевреја Јеуду Москонија, који се родио у Охриду 1328. Охридска јеврејска општина постојала је до 1453, када је Мехмед II преселио охридске Јевреје у Цариград. Не зна се да ли је у то време било Јевреја и по другим местима у Јужној Србији. Зна се да их је било у Новом Брду у XVII веку. У позније турско доба јављају се веће јеврејске општине у свим важнијим трговачким градовима: Скопљу, Битољу, Струмици, Штипу и Новом Пазару. Сем општине у Струмици, која више не постоји, све остале постоје и сада.

Турци су нам довели још један страни етнички елемент: Цигане. Утврђено је несумњиво да Цигани воде порекло из Предње Индије и да су у југоисточну Европу дошли преко Персије, Јерменске и грчких земаља. Пошто се Цигани помињу на Криту 1322, на Крфу 1346 и у Румунији 1370, вероватно је да их је било и у српским земљама већ средином XIV в., дакле пре доласка Турака. Али право ширење Цигана по српским земљама пада у време после њихова пада под Турке, и данас их има по свим српским и јужнословенским земљама. Тачан им се број не зна. Проф. Ердељановић рачуна да Цигана у читавој Југославији има око 60.000 душа. Биће их много више. Јужна Србија има их сразмерно више него и једна друга српска земља: у самом Скопљу има близу 10.000 Цигана, а има их и свуда по Јужној Србији, особито по варошима. Јужна Србија изгледа као област која је била необично подесна за њих, чему је допринело и то што су ту услови за номадски живот много повољнији него у осталим нашим земљама.

За време турског владања у Јужној Србији сасвим се изменио карактер српско-арбанашких односа. Већ од досељења Јужних Словена на Балканско Полуострво на тлу Јужне Арбаније било је доста словенских насеља. За време Немањића, који владају знатним делом Арбаније, шире се српски утицаји по Арбанији, а с њима и српска насеља. На тлу Северне Арбаније много је трагова српских насеља. Док је у српском средњем веку на тлу данашње Јужне Србије, и то само у пределима етничког додира, било сточара Арбанаса и нешто мало трговаца Арбанаса по градовима, за време Турака доћи ће до ширења Арбанаса у чисто

српске крајеве. Знатан део Арбанаса примио је ислам и тако постао повлашћен, ма да су Арбанаси увек били рђави турски поданици. То ширење Арбанаса почиње нарочито од краја XVII в. и било је особито јако у XVIII и XIX в. Они су се силом насељавали међу српско становништво, изгонили га из његових села, отимали земљу, стоку и жене. Последице тога су биле разноврсне. На првом месту су се Срби повлачили испред њих. Тако на пр. у Скопској Црној Гори и по Скопском Пољу има данас доста српских родова пореклом из села у Качаничкој Клисури или из брдских села Скопске Црне Горе, која су сада арбанашка, на Косову има родова пореклом из готово сасвим поарбанашене Дренице, у велешким селима родова из поарбанашених села скопског Каршијака, у Поречу, Кичевији и Дримколу је много родова из предела даље на западу који су се повлачили испред Арбанаса итд. На тај начин Арбанаси су били продрли већ до средњег Повардарја на истоку и до Топлице и Масурице на северу и североистоку. Занимљиво је да је ово узмицање српско испред Арбанаса по правцу било супротно узмицању испред Турака: док се српско становништво испред Турака склањало у планине, у XVIII и XIX в. Срби у крајевима које угрожавају Арбанаси напуштају планине, у којима почињу да превлађују Арбанаси, и силазе у равнице где се Арбанаси упочетку нерадо насељавају.

Друга последица арбанашког пљачкања и насилног ширења била је да је велик број Срба у току XVIII и XIX в. прелазио на ислам. Само док су Срби у другим крајевима, који би прешли на ислам, ипак одржавали свој језик и многе друге српске етничке одлике, ови Срби, који су били у додиру с Арбанасима, с примањем ислама већином су примали и арбанашки језик и тако се постепено арбанашили. Испитивањима д-ра А. Урошевића у Г. Морави утврђено је да је прелажење у ислам било увод у арбанашење: прелазили су у ислам и поарбанашивали се не само српски стариначки него и досељенички родови. Добро је познат случај с поарбанашивањем српског живља у околини Призрена (у Опољу и др.), док је помуслимањену Гору од поарбанашења спасло само ослобођење 1912 год. Још необјављени резултати испитивања порекла становништва у пределима Дреници и Скопској Котлини пружиће масу таквих примера помуслиманьивања и поарбанашивања. Било је и насилног пресељавања Арбанаса у српске крајеве: тако је 1700 пресељена једна група Климената у предео Пештер. Може се овде поменути да је притисак муслиманских Арбанаса био толико јак да су у ислам прелазили не само православни Срби него и они арбанашки родови који су долазили из Северне Арбаније у Метохију, Косово и Горњу Мораву као католици. С тим у вези је и појава љараманства (двоверства) ког има и код католичких Арбанаса на тлу Јужне Србије. Било је и тога, као на пр. у Горњој Реци, да је српско становништво примало арбанашки језик и арбанашку ношњу, тако да се по спољашњости ни у чему није разликовало од муслимана Арбанаса, али је сачувало православну веру и карактеристичне српске обичаје. Као што ће се видети из наредног одељка

број правих Арбанаса није и не може да буде онолики колико га наводе наши званични пописи.

У другој половини XIX в., а у вези с општим покретом за ослобођењем балканских хришћана, Турска је настојала и сама да сузбије српске тежње на тај начин што ће у крајевима са српским живљем систематски повећавати број несрпских елемената. Поред тога што арбанашка насиља и њихово ширење на штету Срба нису ничим спречавани, Турска је доводила и разне колонисте. Тако је у Јужној Србији после кримског рата 1853—1856 и коначног покорења Кавказа од стране Руса (1863) дошло до насељавања великог броја Черкеза и Татара, који су избегли из своје отаџбине. Татара је било у незнатном броју дуж српско-турске границе пре 1876, у Струмичком и др., али се нису нигде одржали. Више хиљада черкеских породица било је насељено на тлу данашње Јужне Србије: на Косову, у околини Куманова, Скопља, Велеса и др., као и у крајевима на северу: око Ниша, у Топлици и др. Черкези су се после повукли из наших крајева, уколико нису страдали, у малоазиске области. Данас је од њих остала само једна група од око 300 душа на Косову и понека породица у другим крајевима. Врло је велик број Турака који је 1877—1878 пребегао из новоослобођених крајева Србије и Бугарске, и они су се већином населили по варошима Јужне Србије. По њима се и данас један велики део града Скопља на десној страни Вардара зове Мухаџир-махала, а такве велике мухаџирске махале су имали и други градови: Велес, Струмица и др. Арбанаси који су се повукли из крајева које је тада ослободила Србија населили су се поглавито на Косову.

Ма да су по својим етничким особинама били Срби, са протусрпским тежњама насељавани су по Јужној Србији, а нарочито по бившем Санџаку и Косову, муслимански емигранти из Босне, Херцеговине и Црне Горе после 1878 год.

Поред већ поменутих егзотичних етничких група које се јављају у турско време на Балканском Полуострву, виђали су се по градовима и Арапи и Црнци, довођени као чиновници и послуга. Данас их готово и нема. А сасвим је нестало некадашњих напредних саских колонија у Кратову, Трепчи, Новом Брду и др.: од XVII в. занемарили су Турци експлоатацију балканских рудника, а како је попустила и безбедност, остаци Саса су се повукли у друге земље.

На тај начин, тек у турско доба, нарочито у току последњих две стотине година, етнички односи у Јужној Србији били су сасвим друкчији него у почетку турског владања. Главна одлика тих промена је да је српско становништво, које је у Јужној Србији у средњем веку било у огромној већини, стално опадало: оно је опадало и бројно, и економски, и културно, те је и његов отпор према страном надирању бивао све слабији. Однос према досељеним страним елементима био је у неким крајевима, као на пр. у Метохији, пред крај турске владавине веома неповољан. Последица свега тога било је померање српских етничких граница: на југу, али изван граница данашње Јужне Србије, етничка граница се поме-

рала према северу, услед ширења Грка и Турака, а на западу се граница померала к истоку на тај начин да је у косовско-метохиској области створен широк појас мешовитих насеља, српских и арбанашких, а и у другим деловима Јужне Србије, у Повардарју, било је снажних страних етничких оаза. Тако су се некада чисто српске земље прошарале с туђим становништвом. За време Турака српска средишта се померају далеко на север, у Велико Поморавље и Војводину, камо струји стално и српско становништво из Јужне Србије.

Ма да су се Срби у Јужној Србији за време турског владања имали да развијају под врло тешким приликама у току више од пет столећа, они су се ипак одржали и успели да сачувају српству највећи део своје територије, иако су били прорећени. То сведочи с једне стране о великој животној снази и етничкој жилавости овог света, а с друге стране је доказ да је српска цивилизација, коју је овај део Срба изградио у средњем веку, била толико јака да му је пружила моћно оружје и у борби с надмоћнијим непријатељем. Једино су се Срби показали слабији према Арбанасима, који су, иако примитивнији, показали већу асимилациону снагу у доба Турака, али за то имају да захвале свом повлашћеном положају у Турској и безвлашћу које је у њој владало од краја XVII века. Откако је Јужна Србија ослобођена од Турака, престао је процес арбанашења и тамо где су иначе Арбанаси у већини. Чак има изгледа да ће се и многи од поарбанашених Срба вратити српству: многи од оних који су свесни свог српског порекла и очували српски језик и обичаје већ се и јавно називају Србима.

За време турског владања изменио се и међусобни однос Срба и Грка. У областима праве Македоније (Драма, Серез, Бер, Сервија) које су напуштали Срби понова јача грчки елемент. Уз помоћ и енергично настојање јерархије ту је погрчен знатан део словенског становништва, али тај процес уз долину Вардара није допро на данашње тло Јужне Србије. Само је у Струмици и околини било присталица грчких, али ни једног правог Грка. Особито је била велика активност грчке јерархије у Охриду: од 1018 па све до пропасти архиепископије 1767 на престолу охридских архиепископа седели су Грци или грчки васпитаници. Чак и за владе цара Душана охридска архиепископија је остала самосталн, а за време Турака, после 1459, охридска архиепископија протегнуће своју власт и на територију бивше српске пећке патријаршије. После обнављања пећке патријаршије, 1557, под охридском архиепископијом остаће и даље српски крајеви Дебра, Доњег Повардарја и Струмице. Иако је основана ради Словена, иако јој је за целог њеног трајања потчињено становништво било готово једино српско, на престо те архиепископије довођени су само Грци архиепископи, а они су и на потчињене епископске катедре доводили Грке, с изузетком за времена српске владавине 1334—1394, када је охридска црква понова била пословењена. Понова је црква погрчена за време Турака. У цркви се служило и писало грчки. Али је грчки клир успео да погрчи и знатан број Срба, али само по

градовима. Разумљиво је што је највише успеха у том погледу било у самом Охриду. Тако је дошло у нашим крајевима до тога да у неким градовима буду црквене општине »грчке«, а све сеоско становништво унаоколо српско. Ма да је охридска архиепископија укинута 1767, годину дана после пећке патријаршије, и даље се продужило с грчким утицајима, које су отада спроводили по свим српским земљама грчки архијереји и њихово придворно свештенство. На тај начин успели су Грци преко цркве да погрче нешто градског становништва у данашњој Јужној Србији, у доњем Повардарју и сеоског. Последице њихова утицаја виде се у Охриду и Струзи и данас где старији људи још увек пишу грчком азбуком и кад пишу у свом дијалекту. Иначе ово погрчавање није нигде ухватило дубљег корена међу самим Србима; више је успеха имало међу Цинцарима, и уколико је по варошима Јужне Србије (у првом реду у Битољу) у последње време и било »Грка«, били су то већином погрчени Цинцари.

У погледу географског распрострањења српски елемент је у Јужној Србији углавном одржао своје позиције, али је у неким крајевима био мање а у неким више проређен. Сем нашим народним особинама имамо за то много да захвалимо и самим старим Турцима: њиховој заиста великој верској и националној толеранцији у првим столећима, а уз то и великом србофилству тадашњих управљача који су и сами често били Срби по рођењу. Међутим, несумњиво је да би прилике у сразмерно блиској будућности биле много неповољније по нас, да почетком XX века није дошло до националне борбе на тлу Јужне Србије и до ослободилачког рата 1912 год., јер су и Турци последњих деценија почели били да раде систематски на проређивању и слабљењу српског живља искоришћујући у ту сврху нарочито Арбанасе, своје колонисте и разна средстава државне организације и остављајући готово неизмењене аграрне односе, који су највише ометали нормалан развитак и напредовање хришћанског становништва у европској Турској.

За време турског владања извршене су и значајне промене у друштвеном и културном животу српског становништа на тлу данашње Јужне Србије, а дошло је и до верског подвајања међу њима. У том погледу било је и корисних, али више штетних измена.

У немањићкој Србији, као што је поменуто, већ се била извршила друштвена диференцијација, и то у смислу феудалном, као што је то било и у Византији и у другим европским земљама тог доба. Под Турцима нестаје српске феудалне господе: многи су од њих изгинули у борбама с Турцима, многи су избегли у друге земље, а један део их је остао. Они који су остали и примили ислам ушли су у ред турских феудалаца и великаша, а они који су остали у својој старој вери поступно су се изједначили с осталим народом. Тако је за време Турака дошло у прво време до друштвеног уједначавања српског становништва на тај начин што је нестало српских виших друштвених редова, а сви остали сталежи се претворили углавном у два: у групу слободних сељака, који су и даље задржали своја имања, и у групу сељака чифчија

који су обрађивали спахиска а доцније беговска имања. Број слободних сељака стално се смањивао, особито у другом периоду турске владавине. Смањивао се исељавањем, арбанашењем и исламизовањем српског живља, али нарочито претварањем слободних села у чифлике. Ослобођење 1912 затекло је у Јужној Србији и једну нарочиту групу земљорадничког света у чијем су саставу поред православних Срба били у знатном броју и муслимански и православни Цигани. То су земљорадници радници, момци и исполичари, који нису имали никаква имања и под нарочитим условима служили или обрађивали беговска имања. Да ли је и тај аграрни пролетаријат као појава наслеђа из средњег века, не може се рећи. Својим испитивањима у околини Струмице и Велеса утврдио сам да међу њима има много бивших чифликара из области, а и таквих које су власници имања доводили са разних страна.

Изгледа да у прво турско време живот по наш сеоски свет није био тежак и да Турци нису много мењали дотадашње односе, сем што су турске спахије замениле хришћанску властелу. Штавише, у прво време било је и хришћана спахија. Зна се да је таквих спахија било не само у Херцеговини и Босни, него их је било и у данашњој Јужној Србији. Тако су 1592 обновили манастир св. Тројице код Пљеваља спахија Војин Подблаћанин и стриц му монах Георгије, а Рашковићи у Старом Влаху су имали спахилуке до XVIII века. Има примера да су и групе привилегованих сељака задржале свој положај и под Турцима. Тако на пр. у селу Лукову у Врањској Пчињи има родова који су за време Турака били доганџије (ловци и одгајивачи сокола за потребе султанског двора), а који су пореклом из села Ђерекараца у Пчињи (прешевској), што значи да су им и преци у средњем веку били соколари. Зна се, даље, да су Турци рударско законодавство једноставно преузели онако како су га затекли и рударима оставили њихове повластице.

У односу, међутим, према Турцима, хришћани нису били равноправни: муслимани и Турци су само имали сва права. Чак ни на суду сведочанство једног хришћанина није вредело у парници против муслиманина. Али онај од хришћана и Срба, који би прешао на ислам, стицао би сва права и могао би доспети до највиших положаја у држави, што се често и дешавало. Првобитно су турски освајачи и управљачи били веома праведни и пажљиви према својим хришћанским поданицима, али већ у XVI в. прилике бивају теже: честе војске које пролазе кроз српске крајеве и које је требало снабдевати, све већи фискални захтеви које је стављала држава а које су поглавито сносили хришћани, чине да се турска власт све теже осећа и да народ почиње да даје отпора. Било је и честих устанака, после којих би долазила још јача страдања.

У тим тешким приликама народним вођама постаје свештенство и преузима улогу бивше властеле. Свештенство се труди да одржи српски живаљ и оно му постаје и политичким вођама. Довољно је да се помену само примери патријараха српских Јована, Пајсија, Арсенија III и IV. Политичка акција српских патријараха у народу и била је главни узрок другом укидању пећке патријаршије, 1766.

Док су претставници јерархије постали, уз локалне главаре, правим политичким вођама народа, који су своју акцију стављали увек на ширу подлогу и везивали је за рад хришћанских држава против Турске, у самом народу су се јавили *хајдуци*, чија је акција била више локална и непосреднија. Хајдучије је било на Балкану одувек како се зна: хајдучија је била омиљено занимање и код Трачана и Илира, а код Илира још и у виду гусарства на мору. Можда и услед мешања са староседеоцима, а свакако и утицајем географске средине, и Јужни Словени су стекли наклоност ка пљачки. Познати су Неретљани који су још у IX и X в. били чувени гусари, а многи од наше средњевековне властеле бавили су се и пљачком. У Црној Гори и Брдима, као и код Арбанаса, четовање је доскора било неопходно и веома часно занимање. У турско доба цветала је хајдучија по свим српским земљама под Турцима: она узима маха већ у XV в. На тлу Јужне Србије помињу се хајдуци код Пљеваља, Бањске и Призрена 1526, 1530 и 1560 год. Узроци појави хајдучије су многоструки, али не само жеља за пљачкањем. Хајдучија за време Турака добива и политичко обележје, а у планине се одмеђу најхрабрији и често веома угледни људи, који нападају и убијају поглавито само турске зликовце и тако штите себе и своје породице, своја села и уопште хришћански свет. Ти хајдуци су били прави витезови, и њих је овековечила народна песма. Хајдучија је на тај начин корисно послужила и помагала одржавању нашег живља, али је опет, с друге стране, изазивала реакцију од стране Турака, који су се светили, сатирали насеља и шуме, кажњавали итд. Хајдуковање и јатаковање за време Турака ушло је дубоко у нарав нашега народа, па је та особина била веома повољна да се у Јужној Србији крајем XIX и почетком XX в. развије организована комитска или четничка акција, која је требала да штити хришћанске елементе и да их припреми за коначно ослобођење. Не узимајући у обзир грчку четничку акцију, која на тлу данашње Јужне Србије није имала никаква успеха, четничку акцију су водили Срби и Бугари, обоји најпре против Турака, а после и једни против других. Стари балкански инстинкти за четовањем ту су дошли последњи пут до израза: четовање бугарских комита имало је често пљачкашки карактер.

С правом је истакнуто у нашој науци како се наше земље под Турцима враћају у средњи век. У доба Немањића наш народ културно није ни у чему изостајао иза других европских народа. За време Турака, од XVI века, док у Средњој и Западној Европи настаје прави полет у привреди и култури, код нас не само да је било застоја него чак и назадовања. То назадовање било је највеће баш на тлу Јужне Србије, у некадашњем политичком и културном средишту српском. Пропале су многе тековине српске цивилизације, а у народном животу оживеле установе и обичаји који су били потиснути. Српска црква, а нарочито њен оснивач св. Сава, борила се против нехришћанских обичаја и веровања у народу, нарочито против жртава, дања у црквама, нехришћанских бракова итд. За време Турака све се то понова јавља. Довољно је поменути

величанствене српске задужбине као што су Марков манастир и српске цркве у Скопској Црној Гори, ванредна уметничка дела, уз које је сеоски свет у турско доба дозидао неукусне »трпезарије« за састанке о дањама и договоре, а побожне жене гребале очи по фрескама да изгребани прах пију ради лека. Задруга, која је у средњем веку била ретка, у турско време је постала најчешћим обликом друштвене организације и ухватила тако дубока корена, нарочито у Јужној Србији, да се одржава и данас, под сасвим измењеним приликама. У средњем веку је судска власт била у рукама владара, судија и властеле, а у турско доба »село«, скуп домаћина у селу, врши у селу и судску власт, изузимајући за дела за која сазна и пресуди турски суд, и тај сеоски суд изриче и извршује чак и смртне пресуде. Таквог суђења било је по Јужној Србији све до XX века. Не подижу се нове него пропадају и старе цркве, и народ се окупља око њихових рушевина и око култних објеката наслеђених из давне старине. Смањује се и број ученог свештенства, те ни оно више не може да одржава народну цркву на висини. И сада има у Јужној Србији живих неписмених старих свештеника, који у свему живе по народним појмовима. Народ који је столећима имао да се бори само за своју егзистенцију и био потискиван са свих страна није ни могао културно да напредује.

Поред тога што оживљују замрли и потиснути елементи народне културе, и сами су Турци утицали на наш народни живот. Хришћани нису били равноправни у односу према муслиманима, и стога нису смели да се баве ни свим занимањима. Израда оружја и прерада кожа била су поглавито муслиманска занимања. Хришћани нису смели да подижу ни боље куће, нешто стога што им је забрањивано а нешто и ради тога да не падају у очи и да се не излажу гоњењу. Власти су издавале строге наредбе о одећи хришћанског света. Ма да се сами Турци нису мешали у црквени живот и у народне обичаје, ипак су знатно утицали и у том погледу. Многа веровања и измене у обичајима су дошле услед додира с Турцима односно с муслиманима, као на пр. веровање у џинове и претставе о загробном животу, честа употреба курбана итд. Терминологија у одећи, покућанству, кухињи, правним обичајима и др. и данас је великим делом турска односно источњачка (на пр.: јелек, тепелук, кушак, ћустек, долап, сајак, чатија, пишманлук, алал, арам итд.), што речито говори да је било јаких утицаја с те стране. Наш народни језик примио је масу турских, персиских и арапских израза који су му дошли с новим појмовима с истока. Нарочито је велик био утицај Турака у области градског живота. Као што сам већ изнео, у доба Турака и настаје прави развитак градова у нашим земљама. Градови у Јужној Србији и данас имају многа источњачка обележја, а њихово уређење, кућа, занати итд. препуни су турских, персиских и арапских елемената. Нажалост, још нису вршена дубља проучавања, те не знамо у којим је областима то утицање било јаче и колико су дубоко источњачки елементи улазили у психу и културу српског становништва Јужне Србије. По-

менуо сам раније да је и чест додир Јужних Словена с разним другим турским народима пре Османлија могао такође допринети да се код нас развије већа склоност за примање турских елемената.

Сви поменути страни утицаји, — византиски у средњем веку, а источњачки у турско доба, — нису били од тежих етничких последица: Срби су примали разне стране елементе, преудешавали их према својим приликама и потребама, али ипак одржали своју етничку индивидуалност. Дубљег потреса изазвало је ширење ислама међу самим Србима. Онако исто као што је хришћанство сасвим изменило правац културног развитка код Јужних Словена, који су га примили, тако исто је нова вера сасвим изменила онај део Јужних Словена у Јужној Србији који је прешао на ислам. Ислама је на Балканском Полуострву било и пре доласка Турака, али његово право ширење пада у доба Турака који долазе као фанатизовани муслимани. Али док је раније сва маса Јужних Словена прихватила хришћанство, ислам не прихватају чак ни сви они који су били под Турцима. Број муслимана је и данас међу Јужним Словенима у односу према броју хришћана сразмерно мален: нема их ни једна десетина од целокупног броја Јужних Словена.

Испитивања новијег времена су показала да је у нашим земљама било прелажења на ислам у току целокупног трајања турског владања и да је наш свет прелазно на ислам поглавито добровољно, да је насилног исламизовања било у већем обиму само у крајевима угроженим од Арбанаса где су многи Срби, да би сачували имања и животе, у већем броју прелазили на ислам, нарочито у XVIII и XIX в. Насилно прелажење на ислам, где год га је било, дошло је као дело појединих фанатизованих локалних средина према појединцима или као последица систематске пропаганде. Прелажења на ислам било је у Јужној Србији на тлу пређашњег Санџака, у косовско-метохиској области, па у Повардарју, Дебру и Струмици.

Муслимани у Санџаку су по својим особинама и односу према православним Србима у свему исти као и босанско-херцеговачки муслимани; после окупације и анексије Босне, у Санџаку се населио и велики број муслиманских избеглица из Босне и Херцеговине. У косовско-метохиској области с околином Призрена последице прелажења на ислам су биле сасвим друкчије: највећи део тамошњих помуслимањеника претопио се или био на путу да се претопи у Арбанасе, што није био случај у оним крајевима у Повардарју где су Срби живели измешани с Турцима и примали ислам под утицајем правих Турака. У дебарској области прелажење на ислам је било углавном из истих побуда као у косовско-метохиској области и с истим последицама, те међу арбанашким муслиманским родовима има много родова српског порекла. Међу Мијацима се створила посебна група муслиманских Срба, тзв. *Торбеша*, којих има пресељених и у околини Скопља и Велеса. Иначе у Повардарју, где су бројне турске оазе, није било јачег прелажења на ислам, и ти помуслимањеници су се само по изузетку турчили (у Тиквешу, околини Велеса, Струмице и Битоља).

Не само помуслимањеници који су се поарбанашили или потурчили него и они који су одржали српски језик претстављали су у то време губитак за Србе. Сматрајући се »Турцима«, и они су улазили у ред повлашћених, ма да их ни Турци ни Арбанаси нису много волели. И кад нису били непријатељски расположени према православним Србима, они су ипак помагали сав рад турских власти на слабљењу Срба, чему су и сами доприносили тим што они нису учествовали ни у каквој акцији на српској страни. Њихова је тежња била да се што пре изједначе са Турцима односно с Арбанасима, и стога су мушкарци у целини примали турску односно арбанашку ношњу, а у погледу куће, покућанства, исхране и сеоског и породичног уређења они су се сасвим изједначили са суседним им Турцима или Арбанасима; једино су, као што ће се видети из даљих излагања, у области обичаја и веровања задржали много заједничког са православним Србима.

Под Турцима је нестало старе српске властеле, али су дошле спахије. У првим столећима турског владања, док је још војска била дисциплинована, било је доста личне и имовне безбедности, па и слободних српских сељака. У доба опадања Турске, спахиски тимари и зијамети постају наследна добра, а поједини силници на силу отимају (»купују«) имања слободних сељака, па и оних са ферманима, и претварају их у чифлике а дотадашње власнике у чифликаре. Локална предања пуна су података о томе како су Хамзи-паша скопски, Емин-ага велешки, Каргалија и Исеин-ћаја у околини Струмице и др. претварали рајетска села у своје чифлике. Чифликари су зависили од милости чифлик-сахибије и створио се слој веома покретног становништва, јер су се чифчије често смењивале. Многи од чифчија су бежали у градове, а тако и многи слободни сељаци. Аграрни односи су били веома тешки, јер је чифлички режим био тежи него у ма којој другој српској земљи под Турцима. Прилике у том погледу ипак нису биле свуда једнаке. Сразмерно је још било најбоље у бившем Санџаку, где су чифчије живеле по раштрканим селима и у кућама које су биле исте као и код осталог становништва, од ког се ни по начину живота нису ни у чему разликовали. Ту су чифчије биле и мање покретне. Већ су у косовско-метохиској области и горњем Повардарју прилике биле теже: власници чифлика су становнике из заузетих малих села скупљали у већа насеља, да би лакше водили надзор над њима, и те су чифчије онда живеле у збијеним селима која су се од села слободних сељака разликовала само по томе што су имала по неку кулу. Правих чифлика било је мало. Чифчије су биле домаћи Срби, те се ни они иначе нису у друштвеном и културном погледу разликовали од слободних сељака, а једна породица би генерацијама могла да остане на истом чифлику. Сасвим је друкчије у крајевима на југу од Велеса, где су били прави чифлици; око бегове куле су били у једном низу или у виду правоугаоника поређани бедни станови за чифчије, тако да је сав живот чифчија текао под непосредним надзором власника чифлика или његових заступника. На тим чифлицима су чифликари и наполичари често

смењивани, а регрутовани су не само од домаћег становништва у пределу него довођени са разних страна, тако да се и данас становништво негдашњих чифличких села у околини Велеса и Струмице веома разликује од становника рајетских села по свом саставу у погледу на порекло, што се види и у соматским разликама: међу чифликарима их је много тамне комплексије. Иначе је то становништо не само заостало у културном развитку него спало на један веома низак степен културног и духовног стања: међу таквим људима нису нимало ретки људи који не знају ни како им се дед звао!

У XIX в. прилике су почеле да се мењају утолико што ослобођење једног дела балканских хришћана и напредак суседних слободних словенских земаља Бугарске, Црне Горе и Србије није остао без утицаја на данашњу Јужну Србију. Многе породице се у току XIX в. селе у Србију, а из Повардарја још и у Румунију и Бугарску. Из тих земаља води се опет акција за политичким организовањем, културним и економским снажењем словенског живља у Турској, која је ипак имала успеха, јер се свет почео да прибира и јаче одупире. Почео је у јачој мери и откуп чифчија, у вези с општим пропадањем бегова, а исламизовање је крајем XIX в. готово сасвим престало.

ПЕРИОД ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Ослобођење 1912 год., а нарочито доба после светског рата, доноси огромне промене у етничким односима и етничком развитку Јужне Србије. Већ после двадесет и пет година види се колики је значај тог дела и у овом погледу: процес исламизовања је обустављен, а престало је потпуно и потурчавање и арбанашење српског живља. Велики број Турака се иселио, а међу поарбанашеним Србима, тзв. Арнауташима, запажа се да ће бити враћања српству. На имања која су напустили Турци и на простране површине занемарене земље доведени су насељеници из пренасељених крајева, тако да је број Срба прилично увећан, нарочито у погледу на однос према другим народностима. Јавиле су се нове струје досељавања. Досељеници су из свих крајева Југославије: Северне Србије, Војводине, Лике, Босне и Херцеговине, Далмације, Црне Горе, па и из Словеначке и Истре. Међу тим досељеницима има и таквих чији су преци пореклом из Јужне Србије, тако да њихово насељавање претставља враћање Јужној Србији онога што је некада изгубила. Тако на пр. у околини Прилепа основано је насељеничко село Александрово, у које је дошло око 50 породица из села Отишића код Врлике у Далмацији, који сви имају предање да су им и преци били из околине Прилепа. Међу насељеницима из околине Книна, који су 1934 и 1935 дошли у околину Струмице, има их доста који знају да су им преци били из Јужне Србије. У вези с овим насељавањем претставља особиту појаву постанак једне нарочито шопске миграционе струје: на Овче Поље и у села у долини средњег Вардара спуштају се у маси Що-

повй из села око Криве Паланке, Кратова и источних кумановских села. До 1929 год. само у велешком селу Иванковцима била се населила шездесет једна таква породица, по својој иницијативи, а последњих година, уз помоћ аграрних власти, спустио се знатан део тих Шопова већ у Тиквеш.

Колонизација је вршена не само ради популације ретко насељених крајева него и из етнополитичких и стратешких разлога, али ће ова колонизација бити и од великог етнобиолошког значаја. Већ је дошло до мешовитих бракова између староседелаца и насељеника, што ће много помоћи аклиматизацији досељеника и крвном освежавању староседелаца.

На етнички развитак повољно утичу и већ сада се виде резултати спровођења аграрне реформе, као и рад на подизању безбедности, привреде, унапређењу народног здравља и општег културног стања, изградња железница и друмова и др.

БРОЈ И ПОДЕЛА СТАНОВНИШТВА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

БРОЈ СТАНОВНИШТВА

Као што је познато, у крајевима које је Србија 1912 ослободила и присајединила, а који су до тада били под Турском, није никада вршен прави попис становништва.

Први модеран и званичан попис становништва у Јужној Србији извршен је 31 јануара 1921 (био је то уопште први попис становништва у Краљевини Југославији). Други попис је извршен 31 марта 1931, али његови резултати још нису објављени: објављени су само подаци о општем броју становништва по срезовима, а не и по народности и вери. Због тога, морамо се у овом погледу ослањати на статистичке податке из 1921 год., ма да су се прилике отада знатно измениле (услед исељавања Турака, вршене колонизације, досељавања Јевреја и других странаца). Као што ће се видети из мојих даљих излагања и напомена, ни тај наш попис из 1921 год. не пружа сасвим тачну слику о етничкој расподели становништва у Јужној Србији, јер су тим пописом знатни делови српског становништва оглашени несрпским, а број несрпског становништва и друкчије је увећан. Уопште, наша статистика је веома болећива према националним мањинама.

Према попису од 31 јануара 1921, на територији Јужне Србије (сви крајеви ослобођени 1912 од Турске и подељени 1913 између Србије и Црне Горе са струмичким срезом, присаједињеним 1919 год.) било је свега 1,476,747 становника.

Етничка подела. По народности то је становништво било овако расподељено:

Срба или Хрвата	878.625 (59.5%)	Словенаца	459
Чехословака	168	Русина	8
Пољака	25	Руса	226
Мађара	98	Немаца	177
Арбанаса	416.977 (28.23%)	Турака	148.019 (10.02%)

Цинцара (и Румуна)	9.585 (0.65%)	Талијана	37
Француза	59	Енглеза	28
		Осталих и непознато	22.254 (1.50%)

Укупно: 1,474.745

Као што се из овог прегледа види, становништво Јужне Србије је доста мешовито у погледу на матерњи језик. Оно се, у том погледу, може поредити само с Војводином, где су такође у знатном броју заступљене разне народне мањине. Али ни сва Јужна Србија није у том погледу свуда иста. Тако на пр. у бившем Санџаку (Рашкој), има само једна незнатна арбанашка оаза (у сјеничком и штавичком срезу), а све остало становништво је српско. Велика мешавина влада у Повардарју и у суседним пределима, али свуда нарочито по варошима. Поред народа који се помињу као посебне групе и у наведеном попису наше државне статистике има ту претставника и разних других народа: Цигана, Черкеза, Јермена, Јевреја, Грка. То етничко шарење Јужне Србије, које је у толико веће што се поједине народне групе деле на мање групе различите по вери и по етничким особинама, последица је географског положаја и особина Повардарја: то је област кроз коју су вековима ишли сви покрети на Балкан и са Балкана према Егеју. Ту је у више махова у току историје вршена намерна колонизација (у византиско и српско средњевековно доба, за време Турака, у наше доба после светског рата), што је све оставило трага у етничком саставу становништва Јужне Србије.

Срба је у Јужној Србији и 1921 било највише, више него ли свих осталих заједно: близу шест десетина од целокупног становништва. Они су, сем поменуте арбанашке оазе и нешто Цигана једино становништво Санџака, а има их и у свим срезовима остале Јужне Србије, и то тако да у крајевима источно од Пчиње готово и нема другог становништва сем Срба. У великој су већини и у крајевима на југу од Скопља, а на десној страни Вардара. У сливу Брегалнице и Струмице су главне турске оазе, којих има и око Средњег Вардара и код Битоља док су у косовско-метохиској области те у сливу Горњег Вардара и око Шар-Планине насељени у знатном броју Арбанаси, који су се уметнули у широком појасу и као клин истањили континуитет Срба у Повардарју и динарским крајевима на северозападу.

Не узимајући у обзир много промене у становништву које су извршене после 1921 године а које су све биле углавном у корист српску, и бројни односи из пописа 1921 године нису сасвим тачни, те је и апсолутни и релативни број Срба и тада био већи. Нарочито је важно да број Арбанаса и Турака није ни 1921 могао да буде онолики колико га наводе резултати званичног пописа. Показаћу то на неколико примера који претстављају поуздане чињенице.

Узећу за први пример Срез горски у подгорини Шар-Планине. По државној статистици у срезу је било 1921 године 12817 становника, од којих 12812 муслимана. По народности било их је 6224 Србина, 6375 Арбанаса и 218 Турака (ови Турци већином у

Шејновачкој општини). Познато је да је цела Гора српски крај, чије је становништво тек у новије време примило ислам. Арбанаса има у пределу Опољу, који улази у састав тог среза, али ни то нису прави Арбанаси: и ту је већи део становништва српског порекла који је тек после XVII века примио ислам, а било је досељавања правих Арбанаса, услед чега се ширио и арбанашки језик. Тако је у Гори око 1500 Срба оглашено Арбанасима, а преко 300 Турцима, иако Турака никада није било у Гори. У Опољу (општине: Бљач, Бродосавци, Брут, Буча, Косавци) су по попису све сами Арбанаси: 5059 (и 5 Турака и 2 Србина). Према ономе што се досада зна, један део тих »Арбанаса« у Опољу су Срби, а многи српског порекла. То исто је и у осталим срезовима бившег призренског округа, где је знатан број Срба муслимана оглашен Арбанасима.

У Слпској општини у Велешком срезу наводи се 46 Турака и 7 Арбанаса а то су све били Арбанаси (данас нема ни једног). У Горњоколичанској општини код Скопља Турака уопште нема, него има муслимана Срба (Торбеша) и Арбанаса, а по државној статистици било је 1921 године 1111 Турака и 1414 Арбанаса. Исто тако ни у Драчевској општини нема правих Турака (по попису 285).

У Вевчанској општини у Струшком срезу било је по попису и 174 Турчина и 36 Арбанаса. Међутим, у селу Вевчанима су све сами православни Срби, а у селу Октисима има муслиманских Срба, а никаквих Турака. Могле су бити и две-три циганске породице, које су вероватно урачунате у Турке.

Навео сам само неколико примера где сам поуздано знао да су бројни односи становништва 1921 године претстављени на штету Срба узимајући у обзир апсолутни број становништва. Било је свакако и грешака у корист српску: тако су у Србе сигурно рачунати православни Цигани, којих ће бити у Јужној Србији која хиљада, али је ефекат тих грешака мањи у поређењу са грешкама на српску штету. Много је значајније с етнополитичког гледишта да су још веће грешке чињене у погледу бројних односа несрпских група.

Почећу с једном наоко безначајном групом. То су Цигани. За њих државна статистика не води посебну рубрику нити даје објашњења где их уноси. У Босни и Херцеговини се већ по обичају од раније муслимански Цигани рачунају уз муслимане Србохрвате. Рачуна се да у целој Југославији има на 60.000 Цигана (проф. Ј. Ердељановић). Тај број није тачан. У самој Јужној Србији биће их толико. Наша статистика за 1921 годину наводи у Јужној Србији у рубрици »остали и непознато« 22254 душе. Ту свакако спадају сви Јевреји (5702), за које се не води посебна рубрика по матерњем језику него се њихов број види из података о броју припадника конфесија. Тако се број »осталих и непознато« смањује на 16552, а у тај би број требали да уђу и претставници свих других народа односно језика за које не постоје посебне рубрике. Ту би дошли онда Цигани, Черкези, Јермени, Грци, као и они чији је језик пописивачима заиста »непознат«. Очигледно је дакле, да је велик број Цигана унет у број других народа.

Тако на пр. у граду Скопљу се наводи да има 3372 »осталих и непознато«. Ако се одузме од тог броја 1868 мојсијеваца, који сви говоре шпански, остаје »осталих и непознато« само 1504, а у том броју су свакако и око 200 Јермена, неколико грчких и черкеских породица и по који егзотичан странац. Међутим, у самом Скопљу има око 1512 муслиманских циганских породица односно око 7560 душа. Поред тих има, али у знатно мањем броју, и православних Цигана (биће их најмање 200 породица односно 1000 душа). Како се муслимански Цигани служе и турским језиком, очигледно је да су они унети у »Турке« и тако су Турци 1921 године добили 13980 душа у Скопљу. Да су они унети у Турке види се посредно и с друге стране. Статистика наводи да је 1921 године било у Скопљу 15609 муслимана. У Скопљу има муслимана Турака, Арбанаса, Цигана и Срба (Торбеша и тзв. Бошњака). Статистика је навела да је било 862 Арбанаса (од тога око 200 били католици). Према томе, по попису од 1921 само 1629 муслимана би отпадало на муслимане који не би били Турци, а око 1000 на све сем Турака и Арбанаса. У Скопљу самих Срба муслимана има много више од хиљаде душа. Према томе, нема сумње да су сви муслимански Цигани 1921 рачунати у Турке. Како је урађено у Скопљу, тако се радило и другде. У Велесу има неколико стотина породица муслиманских Цигана и више арбанашких породица, а по попису из 1921 било је 3718 Турака, 1 Арбанас и 90 осталих (а 87 муслимана који не би били Турци или Арбанаси). У ствари у Велесу има близу 2000 муслиманских Цигана. Попис наводи за Струмички срез да је у њему било 1921 године 5840 муслимана, а 5636 Турака, дакле 204 муслимана који не би били Турци. Не наводи се ни један Арбанас, што значи да су се неколике арбанашке породице по селима декларисале као Турци. Али у Струмици и Струмичком срезу има велики број Цигана. Приликом мојих проучавања 1931—1936 год. нашао сам око 175 муслиманских и око 130 православних породица циганских односно око 885 муслиманских и око 650 православних циганских душа. Тако исто сразмерно велик број Цигана живи и по другим варошима Јужне Србије (Прилеп, Битољ, Штип, Куманово, Дебар, Охрид итд.). У бившем Охридском округу (срезови Охрид, Г. Дебар, Струга) било је по попису 1921 године свега 81 »осталих и непознатих«. Међутим само у неколиким (не свим) селима Дримкола ја сам 1935 нашао 13 циганских породица (око 65 душа) а где су тек Цигани по варошима Охриду, Дебру и Струзи као и по другим селима! Значи да су многи од Цигана уписани као Турци и Арбанаси. Ту нису тачно приказани ни односи између Турака и Арбанаса. Тако на пр. у селу Радолишту код Струге уопште нема Турака, а по попису их је било 531.

У целој Метохији (бившем Метохиском округу са срезовима: Пећ, Ђаковица и Исток) било је по попису од 1921 год. 378 »осталих и непознато«. Међутим, у самој Пећи било је почетком XX века (по Цвијићу) 41 кућа муслиманских и 10 кућа православних Цигана. Много Цигана има и по селима у Метохији, где су сигурно

уписани као Арбанаси, пошто су ту муслимански Арбанаси у огромној већини.

Велик је број муслиманских Цигана који живи у варошима и селима Горње Мораве и косовско-метохиске области, где су измешани с Арбанасима, а има и православних Цигана. Испитивач Горње Мораве и Изморника (д-р Атанасије Урошевић) нашао је у тим крајевима (око 1930 год.) 57 муслиманских и 170 православних циганских породица.

Знатан број Цигана живео је у самој вароши Гњиланима. Године 1927 њихов је проценат износио 17% од целокупног становништва, дакле око 1220 душа (јер је те године број становника био приближно исти као и 1931 када је било 7215). Пошто су сви ти подаци из доба после пописа од 1921, после ког је било знатног исељавања Цигана из Горње Мораве у друге крајеве, особито у Скопље и скопска села, онда нема сумње да ни сви Цигани нису 1921 ушли у рубрику »остали и непознато«, него у Арбанасе и Србе.

По попису од 1921 године било је у Косовској Митровици »осталих и непознато« 831 (поред 1860 Арбанаса и 3287 Турака). Проф. Т. Р. Ђорђевић нашао је, међутим, 1932 године да у Косовској Митровици имају 363 куће муслиманских Цигана, што одговара броју од 1815 душа. И кад се узме у обзир привремени прираштај, опет се мора претпоставити да је и 1921 године известан број Цигана урачунат у Арбанасе или Турке.

У срезовима Кавадарском и Неготинском (у Тиквешу) по попису од 1921 било је свега 15 »осталих и непознато«, а проф. Радовановић нашао је у то исто време 59 муслиманских циганских породица, дакле око 300 душа, које су свакако унете приликом пописа у Турке, јер је Арбанаса било само 10 душа.

Навео сам највише примера где је помоћу муслиманских Цигана увећаван број Турака и Арбанаса, а помоћу православних Цигана број Срба. Таквих примера могло би се навести много. Да наведем још један пример где је већа група Срба оглашена Турцима. По попису становништва од 1921 било је у општини Мелници (Велешки срез) свега 1491 становник од којих 9 Срба (7 православних а два муслимана) и 1482 Турчина. Међутим, све су то муслимански Срби-Торбеши.

Попис становништва не води посебну рубрику за Грке, те се не зна колико их може да буде на тлу данашње Јужне Србије. Њихов је број незнатан. Ако се не узму у обзир малобројне српске и цинцарске породице у Битољу, Струмици и Скопљу, које се издају за Грке, број правих Грка је у тим варошима сасвим безначајан (у Скопљу свега неколико породица). Исто тако се не зна ни колико у границама Југославије има номадских сточара грчког језика тзв. Каракачана, који проводе лето на планинама око Битоља, а зиму у котлинама у Повардарју.

Многи примери које сам изнео показују веома очигледно да попис из 1921 године није дао сасвим верну слику етничких односа у Јужној Србији: број Срба био је и тада и апсолутно и релативно већи, било их је, дакле, више од 60% од целокупног становништва, а

ни Турака ни Арбанаса није могло бити ни онолико колико их наводи статистика, јер су многе хиљаде Срба и Цигана оглашене Арбанасима и Турцима.

Године 1931 било је на територији данашње Јужне Србије 1,784.767 становника, тј. за 308020 или 20.8% више него 1921 године. Међутим, треба одмах напоменути да тај вишак није изазван само природним прираштајем. Било је знатног досељавања. Велики природни прираштај и знатно досељавање колониста и разних привредника не само да су повећали број становника из 1921 год. за 1/5, него су надокнадили и губитак у становништву услед исељавања Турака. Тако да је и природни прираштај морао бити несумњиво сразмерно веома велики.

Нису објављени подаци о броју становништва по вери и по народности односно матерњем језику по попису из 1931 године. Ако се претпостави да су сразмерни односи разних група 1921 године били онакви како су их претставили резултати пописа из те године (а показао сам да они нису тачни), већ 1931 слика би била веома друкчија, јер су у току тог деценија извршене крупне промене у становништву Јужне Србије. Те су промене биле у том да се из Јужне Србије иселио велики број Турака, а уз њих и нешто Арбанаса, а у Јужној Србији се населио знатан број Срба (уз њих и нешто Хрвата и Словенаца) из осталих делова Југославије и суседних држава. Било је и нешто досељавања солунских Јевреја. Други велики талас исељавања Турака био је 1934 и 1935 године, а 1935 и 1936 био је врло интензиван рад аграрних власти на колонизацији југословенског живља. Тако је до краја 1936 на тлу Јужне Србије насељено 13.379 словенских породица из крајева изван Јужне Србије, што одговара једном вештачком прираштају од око 67.000 становника. Пошто се услед исељавања знатно смањио број несрпског становништва, апсолутно и релативно, можемо узети као врло вероватно да број српског и југословенског становништва у Јужној Србији данас није испод 70%, што претставља знатан напредак према стању од 1921 године. Ослобођење Јужне Србије испод турске владавине донело је, дакле, и уклањање опасности од обесрбљавања Јужне Србије, а прва четврт столећа, иако су јој прве године биле испуњене ратним страдањима, доноси снажно бројно, економско и културно напредовање српског живља, које ће се продужити и убудуће.

Тако се, дакле, као један од веома важних задатака наших власти и наше науке поставља и тачно утврђивање не само општег броја становништва и поделе по конфесијама (у чему ни досада није било грешака) него и утврђивање тачног броја припадника појединих народа, служећи се при томе не само верском припадношћу и језиком као критеријима него и расним особинама (код Цигана) и етничким особинама (код Срба муслимана).

Верска подела. Као што је у Јужној Србији велика мешавина у погледу на етнички састав њена становништва, тако исто влада и прилична верска подвојеност. Заступљене су неколике конфесије, али су главне православна и муслиманска, док све остале

имају само споредан значај. По попису од 1921 године било је у Јужној Србији од укупног броја становника од 1,476.747:

православних	739.278	или	50 06%	израелићана	5.702
муслимана	711.481	„	48.17%	евангелика	1.186
римокатолика	18.306			гркокатолика	792
			без конфесије	2	

Православних је дакле, било нешто мало више од половине целокупног броја становништва, а муслимани су по броју заостајали иза њих само за 27.797. На све остале конфесије не отпада ни 1.8% од целокупног броја становништва.

Православни су најмногобројнији и њих има свуда по Јужној Србији. То је уједно црква која је и по етничком карактеру најхомогенија: огромна већина православних су Срби. Иначе су још православни: Цинцари (9585), Руси (226), Грци и Каракачани (непознат број) и известан број Цигана, али број свих њих није ни 1921 могао да износи више од 30.000.

Код муслимана су односи друкчији. Муслимани су на првом месту сви Турци (148.019, а показао сам да је тај број претеран) затим врло велика већина Арбанаса (око 400.000), знатан део Срба у свим крајевима Јужне Србије, многи Цигани (које је попис обично рачунао у Турке или Арбанасе) и малобројни Черкези (око 400).

Римокатолика је било 18.306. Иако малобројни, ни они нису етнички хомогени. Католици су били многе чиновничке породице по градовима и претставници страних народа (Италијани, Французи, Чехословаци и др.), али већину су чинили домаћи јужнословенски католици: католици Срби у неким селима Горње Мораве и Косова и католици Арбанаси у Скопљу, Косовској Митровици, Пећи, Ђаковици, Призрену те и по селима у Метохији и око Призрена.

Пошто нема објављених статистичких података, не може се рећи какво је тачно бројно стање тих верских група данас. Али се може окарактерисати овако: број православних мора да је не само порастао знатно уопште него и сразмерно, јер је код њих исељавање било сасвим незнатно, а прираштај, природни и вештачки (досељавање колониста, привредника и чиновништва) био велики. Код муслимана је било великог исељавања Турака а делимично и Арбанаса, али је с друге стране природни прираштај код Арбанаса велики, а било је и извесног досељавања Срба муслимана из Босне. Може се узети да је апсолутни број муслимана ипак нешто увећан, али сразмерни да је опао. Код католика не само да су се одржали они који су били 1921 године него је било и знатног повећања: умножио се број католика чиновника и привредника, досељених из католичких крајева Југославије, а било је и насељавања католичких земљорадничких породица из Далмације, Хрватске, Словеначке и из наших крајева под Италијом.

Од остале три конфесије најмногобројни су мојсијевци (Јевреји), којих — ако се изузме незнатан број мојсијеваца чиновника и слободних професија — има само у неким трговачким градо-

вима. Тако Јевреја у већим групама има само у Скопљу (1868), Битољу (2640), Штипу (491), Косовској Митровици (104), Приштини (322), Куманову (18), Новом Пазару (207). Пада у очи да их никако нема у Тетову, Призрену, Велесу и Прилепу. У Струмици је била велика јеврејска колонија (око 200 породица), па су се иселили у Солун.

Гркокатолика је било само 792. Највећи њихов број је у Струмици и околини (652), и то су Срби, али не аутохтони, него пресељеници из Кукуша и околине, који је припао Грчкој. Мали број унијата у Скопљу и Битољу вероватно је мешовит: биће их Срба а и од других народности. Слично је и с евангелицима. Од 1186, колико их је по попису било у Јужној Србији, 716 их живи у Струмици и струмичким селима, дакле више од половине, а остали су растурени по градовима (Радовиште, Скопље, Прилеп, Битољ, Призрен и др.). Ако се и узме у обзир да међу њима има мало странаца (Немаца вероватно), сви остали су Срби.

Док су православна и католичка црква, као и ислам, старе црквене организације на тлу Јужне Србије (а и Јевреја је било и у старом и у средњем веку), унијати и методисти (евангелици) стекли су присталица међу становништвом данашње Јужне Србије тек у другој половини 19 века и те црквене организације нису досад биле ни од каква већег етничког утицаја ни у крају где им је већина присталица.

РАСПОРЕД И ДАЉА ПОДЕЛА ЕТНИЧКИХ ГРУПА

Док су у доба доласка Турака на тлу Јужне Србије живели у огромној већини Срби са врло незнатним примесама Влаха, Арбанаса и др., у време пред ослобођење Јужне Србије од Турака етнички састав становништва у Јужној Србији био је друкчији. Истина, Срби су задржали већину у целој области, али су у неким крајевима задобили већину Турци или Арбанаси, а несрпско становништво, особито по варошима, било је веома шарено. Ипак се запажа извесна правилност у распореду главних етничких група. Тако Срба има свуда по Јужној Србији. Од несрпског становништва главни су Турци и Арбанаси. Турака има поглавито у левом Повардарју, а на северу и западу од Скопља уопште веома мало; с друге стране Арбанаси су насељени поглавито у косовско-метохиској области и горњем Повардарју, тако да их источно од линије Пчиња—Велес—Прилеп уопште нема. Постоје оазе у којима Арбанаси или Турци имају већину; иначе је по појединим пределима на додиру тих разних етничких група често мешовито становништво, а безброј је примера да у једном истом селу живе претставници од два па и од сва три поменута главна народа, не узимајући у обзир Цигане, којих има често и по селима.

На Балканском Полуострву је правило које важи и у наше дане да после крупних политичких догађаја настају и велике етничке промене. Ратови 1912—1918 године били су догађај од огромног историског значаја по целу Европу. Али нигде нису ти ратови

довели до тако разноврсних и дубоких промена у етничком саставу и распореду становништва као на Балканском Полуострву, нарочито у његовом средишњем и источном делу. Ми смо савременици великих етничких измена које се врше и на тлу Јужне Србије. Стога ни најбоље етнолошке карте из доба пре ратова не одговарају више стварности: много се изменило и стање какво је било претстављено на језичким картама које је издала државна статистика, према резултатима пописа становништва од 1921 године. Стога ћу у најкраћим цртама изнети данашњи распоред појединих етничких група и уједно њихову поделу на мање етничке целине.

Као што је поменуто, Срба има у свим деловима Јужне Србије, али нису свуда заступљени у подједнако великом броју. По Србе су најповољнији односи у пређашњем Новопазарском Санџаку, где су одувек у огромној већини. У косовско-метохиској области су у последња два и по века Срби толико потискивани да су можда још и данас ту у већини Арбанаси. У области Дебру и Горњем Повардарју такође је велик број Арбанаса, а у средњем и доњем Повардарју са Струмицом, Срби су опет у огромној већини.

1. У **Санџаку** или **Рашкој** Срби чине готово једино становништво у целој области. Изузетак чине само једна мала арбанашка оаза у Пештеру, од Арбанаса који су ту пресељени у XVIII веку, једна незнатна арбанашка оаза у Рожају (1921 године 254 душе), мала група Јевреја у Новом Пазару и непознат број Цигана по варошима. Међутим, то српско становништво Санџака није јединствено по вери: дели се на православне и муслимане. Године 1921 било је у том делу Јужне Србије око 97500 православних, а око 50700 муслимана Срба. Муслимани, међу којима је знатан број муслиманских емиграната из Босне и Херцеговине, окупљени су нарочито у југоисточном делу Санџака, где у већини срезова чине верску већину. Код тих муслиманских Срба народна свест и национално осећање су помућени, и они су у турско време доста радили на потискивању православних Срба, при чему се њима служила у том циљу и сама бивша турска управа.

Српско становништво данас припада највећим делом динарском типу, по саставу и по особинама, што је последица великих промена и миграција у новије време; првобитно је само један део припадао Херцеговини. То је део Санџака на левој, западној страни Лима, узводно до ушћа Равне Реке јужно од Бијелог Поља, где се говори херцеговачким наречјем и носи херцеговачка ношња. Ту су мање предеоне целине: *Доњи Колашин*, велик предео између Таре и Лима са средиштем око речице Љубовиће (некадашња жупа Љубовићска и Вранеши). Значајна је мала предеона целина *Кричак*, која се често узима као саставни део Колашина. Кричак је на северозападу од Доњег Колашина, поред Таре а испод планине Стожера. У имену Кричка је успомена на некада велико племе Крича. Посебне су још мање целине у херцеговачком делу Санџака: крај око места *Бабина*, западно од Пријепоља, *Подгора* на југозападу и *Буковица* на северозападу од Пљеваља.

Крај око Лима а на југу од ушћа десне му притоке Љешнице и Равне Реке улази у састав великог брђанског племена *Васојевића*, које је до 1912 било подељено на део у саставу Црне Горе и део под Турцима. *Доњи Васојевићи* или *Нахија* су са средиштем у Бераним а са становништвом састављеним делом од правих Васојевића, досељених из Лијеве Ријеке, и од *Срба̏ка*, су старијег слоја становништва (али са доста асимилованих старијих досељеника из других племена). По етничким особинама су и доњи Васојевићи данас једнаки с осталим Васојевићима.

Сав остали део доскорашњег Санџака (источно од Лима а северно од Љешнице) део је оне земље која је у средњем веку називана Рашком. Од Метохије и Косова деле Рашку планине Смиљевица, Жљеб, Мокра Гора и југоисточна подгорина Рогозне, Копаоник од Јужног Поморавља, а северну границу старе Рашке чине планине Копаоник, Рудник, Сувобор, Маљен и Повлен. Тако да је границама Јужне Србије обухваћен само један део бивше Рашке, а не цела. Становништво целе Рашке је већином пореклом од динарских досељеника, и у већем њеном делу говори се сада јужним дијалектом. И по осталим својим особинама данашњи рашки Срби су веома блиски динарским, нарочито Зећанима и Херцеговцима, те су познати и под именом *Ера*. Мање предеоне и етничке целине у овој области су: *Бихор*, југоисточно од вароши Бијелог Поља на Лиму; становништво је српско, али већином муслиманско. Даље на југоистоку од Бихора је *Рожај*, изворни предео Ибра, међу планинама Смиљевицом, Жљебом и Мокром Гором. Данас у Рожају чине већину муслимански Арбанаси, пореклом од досељеника из Северне Арбаније (највише од Климената) у току XVII и XVIII века. На Рожај се наставља *Стари* или *Ибарски Колашин*, такође око Ибра, а између планина Мокре и Рогозне. Становништво му је чисто српско и православно. Предео *Пештер* је висораван на северу од Рожаја а између Бихора и Старог Колашина; на север допире скоро до Сјенице и Новог Пазара. Становништво су већином муслимански Арбанаси, поглавито Клименте, досељени у XVIII веку, али је код њих још у XIX веку отпочео процес посрбљавања: говоре и српски и примили су и многе српске обичаје.

Сав остали део Санџака на северу од Новог Пазара, Сјенице и Приј̏епоља је географски и етнички део велике области *Старог Влаха*, чији је већи део обухваћен границама Северне Србије, а један део, око Вишеграда, у саставу пређашње Босне. У имену области се чува успомена на некадашње Влахе. Данас у Старом Влаху живе само Срби звани Старовлашани.

Посебну мању предеону целину чине села у долини Ибра ниже града Звечана па до варошице Рашке, међу Рогозном и Копаоником. Заједно са селима у долини Ибра од Рашке до клисуре Маглича чине предео *Ибар*, познат под тим именом већ од краја XII века, али се данас више тај назив не употребљава у народу за овај део који припада Јужној Србији.

2. На југоистоку од планина Смиљевице, Жљеба, Мокре Горе и Рогозне је **косовско-метохиска област**, сасвим друкчијих географских

особина и етничких прилика. Од Дебра и Повардарја деле је планине Кораб, Шар-Планина и Скопска Црна Гора. Данас јој југозападну границу чини државна граница према Арбанији, а североисточну границу чини пређашња српско-турска државна граница. Српско становништво ове области припада косовско-моравској српској групи, која почиње са Метохијом, па се шири на североистоку до Дунава између Смедерева и Тимока, а прелази и преко Дунава. Изузимајући само незнатне крајеве у околини Призрена и Ђаковице, где је и у средњем веку било Арбанаса, косовско-метохиска област је још до краја XVII века била насељена готово све самим Србима. Одмах после турске најезде, а нарочито од краја XVII века, у ове крајеве се шире Арбанаси и потискују српски живаљ на два начина: једни Срби се испред њих повлаче у српске земље даље на северу, а делимично и у Повардарје, док други примају ислам и арбанаше се. После ратова 1876—1878 повукли су се поглавито на Косово Арбанаси из оних крајева које је тада ослободила Србија, те је тако још увећан број Арбанаса. Резултат свега тога је да је у овом делу Јужне Србије број Срба знатно умањен, нарочито православних Срба, а већину су имали Арбанаси и муслимани Срби. Како је исељавања Арбанаса било мало и како је до 1921 године било мало насељавања Срба, резултати пописа из 1921 године приказују доста верно стање у време ослобођења (ако се не узму у обзир грешке о којима је било речи).

У претходним расматрањима показао сам каквих је све врста грешака чињено приликом пописа становништва, те и главне резултате из тог пописа не могу изнети без коментара и резерви. По попису од 1921 у косовско-метохиској области је било свега 428.283 становника. Од тих је било Срба (по матерњем језику) 113.848 или 266‰, Арбанаси 278.441 или 650‰ и 27.910 Турака или 65‰; свих осталих народности било је 8.084 или 19‰; од којих 184 Словенца, 401 Цинцарин, а 7385 »осталих и непознато«. Потребно је да се узме у обзир и бројно стање по конфесијама. Муслимана је било 349.028 (744‰), православних 92.951 (217‰), католика 15.783 (37‰), а на све остале конфесије долази 510 односно 1‰ (од којих само на мојсијевце 427).

У косовско-метохиској области су муслимани, дакле, чинили готово 3/4 становништва. Иако нису сви били исте народности, ипак су се они сви у турско време осећали као једна заједница и сви заједно су били у непријатељском ставу према православним Србима.

Статистика наводи 113848 Срба а 92952 православна. Православни су и Цинцари (401) и Руси (30), те на остале долази 92521. С друге стране према попису, требало би да има око 21000 Срба у другим конфесијама. И, заиста, у косовско-метохиској области има Срба католика и знатан број муслимана. Међу Србима муслиманима, особито на Косову, има много тзв. Бошњака, исељених муслимана из Босне и Херцеговине. Пошто се многи муслимански Срби издају за Арбанасе и пошто је приликом пописа на више места било оглашавање Срба Арбанасима, јасно је да је и 1921 године број Срба био већи него што је наведено, односно да је у број од

278441, колико је било по попису Арбанаса, унет знатан број муслиманских и католичких Срба, а тако исто и Цигана. (По попису у бившем Метохиском округу било је само 378 »осталих и непознато«, а тамо има бар која стотина муслиманских Цигана, нарочито у Пећи, где је по попису само 17 »осталих и непознато«). Известан број Арбанаса је католичке вере (око Призрена и у Призрену, око Ђаковице и у Пећи). Арбанаса има у свим срезовима косовско-метохиске области. Турака је било углавном само у Призрену, косовским варошима и у Горњој Морави. Међутим, и број Турака је претеран. По попису од 1921 године било је у Гњиланском срезу 2761 Турчин, а испитивач Горње Мораве д-р А. Урошевић нашао је неколико година доцније само 51 турску породицу (око 250—300 душа); исти испитивач износи податке о исељавању од свих осталих група сем од Турака.

Као што сам раније већ изнео, свуда по косовско-метохиској области, особито по варошима, има Цигана, који су већином муслиманске вере. На Косову има још и Черкеза (нешто преко 300 душа). У Вучитрну, Митровици, Приштини, Урошевцу, Липљану, Призрену и Пећи има Цинцара, свега 401 душа, а у Косовској Митровици и Приштини и Јевреја, свега 427.

Односи су данас знатно друкчији и по Србе повољнији. Било је на првом месту исељавања Арбанаса. Д-р Урошевић сазнао је да су се из Горње Мораве иселиле после 1912 (времену до око 1930) 194 арбанашке породице у Турску; један део тих је отишао свакако после 1921 године. Било је, колико ми је познато, и исељавања Арбанаса из Метохије, нарочито око 1927 године. Иако то исељавање није узимало шире размере, оно је ипак од етничког значаја. Насупрот њему, било је сразмерно великог насељавања српског и уопште југословенског живља по Косову и Метохији, услед чега се знатно повећао и апсолутни и релативни број Срба. Поред тога, и код полуарбанашених Срба јавља се последњих година тежња за враћањем српству (не и православљу). Косовско-метохиски Арбанаси припадају сви групи северних Арбанаса, Гега.

Као што је то и иначе код нас чест случај, и овде су мање предеоне целине уједно и етничке целине, кад се узме у обзир старо српско становништво. Арбанаси у косовско-метохиској области нису били још предмет обимнијих проучавања, те се не зна како се деле етнички и колико се та подела саобразила предеоној подели. Идући са запада прва је *Метохија,* пространа котлина, са свих страна ограђена високим планинама сем према Косову на североистоку од ког је деле ниже планине (Чичавица, Голеш, Црнољева) са многим превојима. У средњем веку је цела Метохија била густо насељена, и у вароши Пећи је било седиште српске архиепископије а после патријаршије. Будући на ударцу Арбанасима, Метохија је од њих много страдала: насеља се проредила, а у преосталим селима се насељавали Арбанаси. Многи Срби су примили ислам, и од њих се један део поарбанашио. Права Метохија се дели на четири мања дела: северни брежуљкасти део *Подгор* са шездесет села; источни део Метохије а јужно од Подгора је *Прекорупље,* у

сливу Клине на левој страни Дрима; југоисточно од Пећи око Дечанске Бистрице је предео *Река* с око 25 села; западно од Пећи је планински крај *Ругова*. Док у прва три краја и данас поред Арбанаса и помуслимањених Срба има и православних Срба, у Ругови живе само Арбанаси и помуслимањени Срби.

Једну целину са Метохијом чини северна подгорина Шар-Планине, на југоистоку од праве, равне, Метохије. Ту су добро познате четири шарске жупе: на југу од Призрена *Опоље*, чије је српско становништво у XVI и XVII веку примило ислам, а затим и арбанашки језик, те се готово сасвим поарбанашило; даље на југу од Опоља је жупа *Гора*, чије је становништво такође примило ислам (још у XIX веку било је православних), али су Горани одржали српски језик; на истоку од Призрена је жупа *Средска* или *Средачка Жупа* са српским становништвом, али мешовитим по вери (православни и муслимани); даље на исток од Средске је жупа *Сиринић*, око горњег тока Лепенца, чије су становништво православни и муслимански Срби, али и Арбанаси. Жупа Сиринић је већ упућена на Косово.

Косово је пространа област која обухвата не само дно истоимене котлине него и њен оквир. Некада су на Косову живели само Срби, и има доста остатака од тог старог српског становништва. Мање предеоне целине су: *Дреница*, предео у сливу реке Дренице, сада насељен готово самим Арбанасима и поарбанашеним Србима, *Лаб* у сливу Лаба, такође са много Арбанаса (међу којима су многи који су се повукли из крајева које је Србија ослободила 1878) и *Косово* у ужем смислу, равница око река Ситнице и Неродимке, с мешовитим српским и арбанашким становништвом, док по варошима има и Турака и других страних примеса. По Метохији, а нарочито по Косову било је после ослободилачких ратова великог насељавања српског живља из разних крајева, тако да су ове старе српске области понова враћене српству и у етничком погледу.

На Косово се на истоку наслањају предели *Горња Морава*, *Изморник* и новобрдска *Крива Река* (крај око Новог Брда) око горњег тока Јужне Мораве. Етнички односи су слични као и на Косову: тако у Горњој Морави и Изморнику близу половине целокупног броја породица (6169) су арбанашке (3044), српских породица (православних, католичких и муслиманских) има 2815, циганских (православних и муслиманских) 285, турских 51, и черкеске 3. Источно од Горње Мораве и Изморника је стара жупа *Прешево* између Скопске Црне Горе на западу, Козјака на југу и Доганице на истоку, делом око саме Јужне Мораве а делом око њене притоке Моравице; на истоку обухвата и један део слива Пчиње. Према томе се и дели на Моравицу и Пчињу, али је цео крај код суседа познат под именом *Морава* или *Река*. И у прешевском је крају мешовито становништво: православни Срби, који су у већини, затим Арбанаси, којих има у селима у подгорини Скопске Црне Горе (не допиру даље од развоја Моравице и Пчиње) па малобројни Турци (само у Прешеву, Бујановцима и селу Биљачу) и нешто православних и муслиманских Цигана (почетком XIX века око

300 домова). Српско становништво ових предела припада јужноморавској етничкој групи, чији је већи део у границама Северне Србије.

3. На југу и на истоку од Шар-Планине и Скопске Црне Горе је пространа област **Повардарје** са Дебром и Струмицом. То је велика област и у њој су заступљени неколики српски етнички типови, а поред њих има такође и страних примеса. И поред многих заједничких особина, српске етничке групе у вардарској Јужној Србији ипак не могу да се узму као једна целина, јер међу њима има и јаких обласних разлика.

Горње Повардарје или *Скопска етничка област* обухвата цео непосредни слив горњег Вардара и делимично сливове његових притока (Лепенице, Пчиње, Брегалнице), дакле област на истоку и југу од Шар-Планине и Скопске Црне Горе. На југу област иде до Таорске Клисуре према Велесу, на северу јој граница иде повијом између Куманова и Прешева, а на истоку обухвата Овче Поље. Становништво су у већини Срби, али има и знатних арбанашких и турских оаза. Три су главне предеоне целине. Прва је котлина *Полог*, између Шар-Планине и Сухе Горе, пространа и густо насељена котлина. Арбанаси су успели да овде знатно потисну православне Србе и да један њихов део поарбанаше, тако да су сада Арбанаси у већини; они су нарочито у селима по оквиру котлине. У Горњем Пологу има и знатна оаза Турака (1921 године 7177 Турака, а свега 28082 становника). У *Скопској Котлини* су односи још сложенији, али ту ипак чине већину православни Срби. Сем у Скопској Црној Гори, где је 10 српских а 1 арбанашко село, православни Срби су у већини у селима по дну и по северном оквиру котлине, а има неколико српских православних села и у долини Маркове Реке, где има и пет села муслиманских Срба, тзв. Торбеша, пореклом из Река. Арбанаса, који су такође огромном већином пореклом од досељеника из XVIII и XIX века и од поарбанашених Срба, има нарочито по планинском оквиру Скопске Котлине: у високим селима планине Скопске Црне Горе и њеној источној подгорини, те су се у том правцу спустили до Куманова на истоку, затим их има у подгорини Шар-Планине и у клисури Вардара, те у селима око Маркове и Кадине Реке, особито у планинским селима под Јакупицом и Китком, али су се ту спустили већ до самог Вардара. У Скопској Котлини Арбанаси чине трећину становништва. По попису од 1921 год., у Скопској Котлини било је 2958 Турака, од којих 1111 у Горњоколичанској општини. Али у Горњоколичанској општини нема Турака уопште, него само Арбанаса и Торбеша, што значи да 1921 год. није у селима око Скопља било ни 2000 Турака. Исељавањем је тај број постао још мањи. И по скопским селима има доста Цигана. У самом граду Скопљу, поред православних Срба, који чине већину, има муслиманских Срба, затим има Турака, Арбанаса, Цигана (близу 10000), Цинцара, Јевреја, Јермена и др.

У околини Куманова су у огромној већини православни Срби. У граду Куманову и у оближњим селима има и Турака, а у подгорини Скопске Црне Горе и Арбанаса.

На *Овчем Пољу* затекли смо и приликом ослобођења српску већину. Срби су били поглавито по брдским селима на оквиру поља, између Пчиње и саме равни Овчег Поља. Велики број Турака се иселио, а дошли су Срби из Војводине, Северне Србије, Далмације, Херцеговине, шопских предела и др. Турци, насељени већином у току XVIII в., припадају групи Јурука.

Брсјачка област захвата велики део Јужне Србије. У неким њеним крајевима (Порече, Г. Преспа и др.) српско становништво се и сада зове Брсјацима. Северну границу области чине Таорска Клисура, планине Голешница, Јакупица, Суха Гора и Бистра, а западну Бистра, Јама, Стогово, с ког граница силази на Дрим, па се пење на Јабланицу пролазећи северно од села Боровца. Јужну границу чине велика језера Охридско и Преспанско (области припадају српска насеља у северним половинама тих котлина), затим граница иде између Битоља и Лерина, па опет на планине Нице (где настаје источна граница) и Кожуф и на Демир-Капију, пресеца Вардар и онда иде развођем између Вардара и Криве Лакавице према северозападу, прелази Брегалницу и онда југозападном ивицом Овчег Поља излази на ушће Пчиње у Таорској Клисури. У тој области живе у већини Срби, поглавито православни; ретке оазе туђег живља нису биле од већег утицаја на етнички развитак Срба. Од страних етничких примеса има Арбанаса, Цинцара, Турака, Цигана, Јевреја и Грка. Арбанаса има у Струшком Дримколу на левој и у Караорману или Малесији на десној страни Дрима, затим у Охриду (преко 4000) и у околини (око 200), око извориште Треске (Г. Кичево), у планинским селима западно од Велеса, у мањем броју у околини Прилепа (северно), затим око Црне између Крушева и Битоља; ова се оаза продужава на југ дуж Преспанског Језера до државне границе јужно од Битоља. Арбанаси у Струшком Дримколу су делом Тоске, а Тоске су и у Г. Преспи и јужно од Битоља (у подгорини планине Бабе); сви остали су Геге.

Цинцара има по варошима и по селима. Највише их је у Крушеву, где чине већину становништва, затим их има у Битољу, Прилепу, Велесу, Охриду, Струзи и др. Ти се Цинцари баве поглавито трговином и занатима. У неким селима између Битоља и Преспе има такође Цинцара (Гопеш, Маловишта, Магарево и др.), затим код Крушева (Трстеник), који живе у свему као и они по варошима. Цинцари у дримколским селима Г. и Д. Белици су и данас поглавито сточари. Поред тих Цинцара, има и Цинцара номадских сточара Влаха, Црновунаца, Куцовлаха) који лето проводе на планинама око Битоља и Прилепа, а зиму у Тиквешу и котлинама изван брсјачке области. Варошки Цинцари се нагло посрбљавају.

Турака је раније било у знатном броју по свим варошима, али су се у маси иселили (у Велесу ће их сада бити једва 200 душа). Као сеоског становништва, има Турака само у селима источно и југоисточно од Велеса, те у Тиквешу (који се и сада исељавају), затим једна оаза око Црне северно од Битоља, једна југоисточно од Битоља на великој окући Црне и у непосредној околини Ресна.

Ти сеоски Турци припадају већином групи Јурука; али су данас стално настањени и баве се поглавито земљорадњом и сточарством.

Цигана има по свим варошима, и по котлинама и по селима. Јевреја има готово само у вароши Битољу, где има и известан број Грка. Грчки говори и једна група номадских сточара, Саракачана, у планинама око Битоља.

Мање предеоне и етничке целине у брсјачкој области су: *Охридски или Струшки Дримкол*, крај између Јабланице, Дрима и Охридског Језера. Становници су му већином Срби (један део муслимани), а има и Арбанаса и Цинцара. На десној страни Дрима, око притоке му Сатеске је *Дебрца* (која се дели на Горњу и Доњу), српски крај, а северно од ње *Караорман* или *Малесија* с мешовитим српским и арбанашким становништвом. Око Охридског Језера је ниско *Охридско Поље*. У њему, као и у рибарским насељима дуж источне обале језера, становништво је готово чисто српско. Тако исто је и *Горња Преспа*, северни део преспанске котлине, насељена у већини српским становништвом (које чини 3/4); остали су Арбанаси и Турци (последњи понајвише у вароши Ресну).

Даље на северу од Дебрце је предео *Кичево* или *Кичевија*, у изворном крају Треске. Дели се на Горњу и Доњу Кичаву и још мање жупе: Копачку, Рабетино и Красту. Око 17% од целокупног становништва отпада на Арбанасе, а готово све остало су Срби, православни и муслимани. Само је 180 домова муслиманских Цигана и 19 домова Цинцара. Источно и североисточно од Кичева, око средње Треске је предео *Порече*, српски крај с незнатном арбанашком примесом. Даље на истоку је *Велешко*, где су мање целине: Бабуна, у којој су у већини православни Срби Брсјаци (а имају и два мијачка села, Ореше и Папрадиште, чије је становништво досељено у XVIII и XIXв.), поред којих има и Арбанаса; Реке с мешовитим српским (православним и муслиманским, торбешким) и арбанашким становништвом; Клепа, јужно и западно од Велеса са српским и турским становништвом, и северна велешка села, око Вардара, са српским и турским становништвом. У самом Велесу данас је у огромној већини српско становништво, има знатна група Цигана, мања група Цинцара и око 200 душа Турака. На југу од Велеса, између Велешке Клисуре и Демир-Капије, је котлина *Тиквеш*. У њој се издваја мања предеона целина Рајец око истоимене реке. Велику већину у Тиквешу чине православни Срби (1920—1923 било их 4957 породица од 9371), али је велики број и муслимана Срба: 3459 породица. Јурука су биле 894 породице. Тако је било по испитивањима проф. Радовановића 1920 — 1923 год. У току последњих петнаест година иселио се знатан број Јурука, који су живели поглавито у Јуруклуку, на левој страни Вардара, тако да је и та турска мањина знатно умањена. Цигана је у целом Тиквешу било само 59 породица.

Битољско-прилепско Поље је већа предеона целина, густо насељена, са центрима у Битољу и Прилепу. Становници су великом већином православни Срби, звани Пољани, са нешто већ поменутих примеса Арбанаса и Цинцара, особито у вароши Крушеву.

Око средњег тока Црне, а са свих страна уоквирено планинама, пружа се Маријово. Становници су све сами Срби, који су очували много старине у народном животу и обичајима.

4. Дебарска област, јужно од планине Кораба, у сливу Радике и њених притока и делом у сливу Дрима (ниже од села Боровца). Источну границу чине планине Бистра, Јама и Стогово, а западну планина Јабланица односно државна граница према Арбанији. Српско становништво око Радике зове се *Мијацима.* Пошто у целој дебарској области српско становништво говори истим дијалектом, цела област би се могла звати мијачком, по дијалекту.

Област је била на нашој етничкој граници према Арбанасима, па је рано почело надирање Арбанаса и исламизовање, вероватно још у току XV в. Прелажење на ислам било је особито јако у XVII и XVIII веку. Пада у очи да су се у овој области наши помуслимањеници углавном одржали као Срби: то су тзв. *Торбеши.* Област се дели на Горњи и Доњи Дебар и на Реку или Реке. У Југославији су само већи део Горњег Дебра и Реке.

Горњи Дебар почиње ниже села Боровца у клисури Дрима и иде на север до планине Крчина, а средиште му је у вароши Дебру. У њему су предеоне целине: *Дримкол,* дебарски, чисто српски крај са седам села. Северно од Дримкола а на десној страни Дрима је предео *Жупа,* насељен Србима, већином муслиманским и Турцима. Сем у Дебру, у Коцацику има мања турска група, под чијим се утицајем потурчио и један део помуслимањених Срба у Елевцу. Западно од ова два предела је *Голо Брдо,* од ког су у Југославији само четири српска села: остали део Голог Брда, у ком су били муслимански и православни Срби, припао је Арбанији и већ се умногом поарбанашио, пошто су се православни Срби иселили у Дебар, Скопље и др. места у Југославији. У самој вароши Дебру живе Срби, Арбанаси и Цигани. Северно од ушћа Радике, десне притоке Дрима, настаје *Дебарско Поље,* само делимично у Југославији, насељено већином Арбанасима, чувеним Дибралијама, енергичним и разузданим, који су много утицали да српско становништво суседних предела прелази на ислам и који су ишли у пљачкашке походе чак до Тиквеша у средњем Повардарју. Цео слив Радике чини *Реку* или *Реке,* које се деле на три мање целине: Мијаке, који захватају 23 села у јужном делу, Горну Реку у изворишту Радике, такође са 23 села, и Мавровско Поље (са 4 насеља) међу планинама Бистром и Влајницом. Мијаци су већином православни Срби, али их има и муслимана, Горнореканци су већином помуслимањени Срби (од којих су се неки и поарбанашили), али има и православних Срба и досељених Арбанаса. Мавровци су православни Срби у великој већини; Арбанаса има тек нешто више од 100 душа. Целокупно становништво Река познато је под општим именом Реканци или Рекалије, али их зову и Мијацима, Дебарцима, па и Галичанцима, по највећем мијачком селу Галичнику. То су надалеко познати сточари и печалбари. Код њих су разви-

јени разни занати, али се нарочито истичу копаничари, живописци и зидари.

5. **Шопски крајеви.** На истоку Јужне Србије пространи шопски појас између Срба и Бугара залази својим јужним делом у данашњу Јужну Србију и суседне бугарске крајеве, тако да шопско становништво Јужне Србије чини једну целину са становништвом у суседним крајевима Северне Србије и Бугарске. Шопски су крајеви у Јужној Србији: *Средорек*, међу Пчињом и доњим током Криве Реке (један део Средорека носи старо име Страцин). Око средњег тока Криве је *Славиште*, на које се наставља *Кратовска Котлина*. Североисточно од тих крајева је тзв. *Осоговија*, око планине Осогова. Јужно од Осогова је најпре *Кочанска Котлина*, кроз коју протиче Брегалница, затим предели *Пијанец и Малеш* око горњег тока Брегалнице. Малеш је у северној подгорини Ограждена, који уопште чини јужну границу шопске области. У свим поменутим крајевима су православни Срби у већини. Турака има у знатнијем броју само у Кочанској Котлини и у Пијанцу, те по варошима. Цигана има такође по варошима, али и по селима у Малешу. Сем тих група заступљени су и Цинцари, који као номади долазе на планине Осогово, Плачковицу и Огражден, а у Кочанима има и већи број породица Цинцара трговаца.

6. Југоисточни део Јужне Србије чине крајеви који су делови некадашње праве **Македоније,** а чије српско становништво чини једну етничку целину са словенским становништвом у околини Солуна. У Југославији су само ђевђелиски, дојрански, радовишки и струмички крај. Западну границу чине Мегленске Планине и Демир-Капија, са Демир-Капије граница иде на Плачковицу која с Огражденом чини северну границу; с истока и с југа је данас државна граница. *Ђевђелиска Котлина* (чији се један део зове Бојмија) је предео око Вардара између Демир-Капије и Циганске Клисуре. Ту живе у великој већини православни Срби са незнатним бројем Турака у вароши и у селима око Валандова. У састав данашњег ђевђелиског среза улазе и три села од предела Меглена (Хума, Сирминино и Коњско) у којима живе измешани Срби и Мегленски Власи (1921 год. било их само 558). У *околини Дојрана* живе измешани Срби и Турци. У *струмичком*, које је добро насељен крај око средњег тока реке Струмице, данас је Турака сразмерно веома мало, док су у огромној већини православни Срби. Међу овима знатан број отпада на тзв. *бежанце*, пресељенике из околине Кукуша и других места на садашњој грчкој територији. У *околини Радовишта* живе измешани православни Срби и Турци Јуруци. У новије време су у том крају постала и нека шопска насеља услед пресељавања Шопова. У оба краја има и доста Цигана. По варошима има и Цинцара трговаца и занатлија. Поред њих, у овим крајевима буде зими доста номадских Цинцара, који долазе на зимовиште у Бојмију, околину Дојрана и Струмице. Карактеристична етничка одлика ових крајева да су ту у прошлости веома плодан терен имале разне националне и верске пропаганде: српска, бугарска, грчка и румунска, католичка (унијатска) и протестантска.

ГЛАВНЕ ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ СРБА

НАРОДНЕ НОШЊЕ

Народне ношње у Јужној Србији, иако веома лепе и значајне, иако пуне разноврсних елемената, нису добро проучене. Проучене су добро само маријовска ношња, затим скопскоцрногорска и ношња Средачке Жупе; о другима има више или мање потпуних обавештења, док о многима нема готово никаквих научних обавештења. Већ и стога није могућно дати један општи преглед народних ношња у Јужној Србији, него ћу изнети карактеристику и краће описе главних и познатих ношња.

Српске народне ношње у Јужној Србији показују не само велике обласне него и знатне предеоне разлике. Стога не може бити уопште говора о некој заједничкој јужносрбијанској ношњи: ни поједини њени главни делови немају јединствену ношњу. Заједничког у јужносрбијанским ношњама има у толико што се у свима или у већини од њих сусрећу неки исти хаљеци, али ипак с разликама у крају, боји и украсима. Па ни такви хаљеци нису обично никаква посебна одлика Јужне Србије, јер се — као елементи опште балканске културе или као наслеђе из старе словенске културе — носе и код српског становништва изван Јужне Србије као и код претставника других народа у Јужној Србији и суседним јој областима. Такви су на пр. хаљеци: кошуља и гаће, беневреци — бечве, прсник, гуњ и кабаница у мушкој, а кошуља, прегача и хаљеци типа зубуна у женској ношњи. Обућа је доскора била свуда готово иста: једноставни опанци. Ношња на глави се нарочито одликује великом разноврсношћу. Заједничко је још у јужносрбијанским ношњама да се делови горње одеће праве готово једино од вунених тканина.

У крајевима где живе измешани Срби и Арбанаси и у онима који су на додиру с арбанашким дошло је до тзв. етничке мимикрије, која је нарочито нашла израза у ношњи, и то у мушкој, те се мушкарци носе у свему као суседни им Арбанаси или су попримили карактеристичне делове арбанашке одеће. Муслимански Срби су готово у свему, нарочито мушкарци, попримили ношњу суседних им Турака односно Арбанаса. Примања из турске односно арбанашке ношње било је и другде. Тако на пр. у маријовској ношњи се виде утицаји арбанашке тоскиске ношње а и низамске (турске војничке) ношње, а у старој варошкој ношњи свуда утицаји турске ношње.

Две су још особите појаве: ширење европске одеће и ширење шумадиске ношње. За време Турака, и у самим градовима било је мало света који се у потпуности одевао на европски начин, али се број тако одевеног света стално множио. Ипак, саме вароши у том погледу нису много утицале на своју околину. Тако су на пр. већ у непосредној близини самог Скопља, на 3—5 км од града, села у којима је још сасвим очувана народна ношња. Утицаји из вароши нарочито се виде у обући, ношњи на глави и накиту. Међу-

тим, огроман је био утицај Солуна. У свим оним крајевима који су били у непосредним везама са Солуном трговачким и кириџиским саобраћајем, а нарочито у онима са гајењем индустриских биљака, чији је извоз био упућен ка Солуну и које су измениле целокупан начин привређивања и умногоме начин живота, изменила се и ношња. Тако у доњем и средњем Повардарју народна ношња се готово изгубила. Нарочито се изменила женска ношња. На северу та »грађанска« ношња допире до Таорске Клисуре. И у околини Струмице се стара народна ношња знатно изменила под утицајем те варошке.

С друге стране запажа се све веће ширење *шумадиске ношње*. Пок. Цвијић запазио је да је већ почетком XX в. шумадиска ношња била продрла до Башиног Села код Велеса. Ја сам имао прилике да видим многе људе у шумадиском оделу (потпуно или делимично) и у Дримколу, где је постао обичај да они који иду на рад у Северну Србију или тамо служе војску доносе кући шумадиску одећу. У крајевима на северу утицаји шумадиске ношње су још јачи. Док се шумадиска ношња шири у косовску и вардарску Јужну Србију, у крајеве око Лима и Таре продирала је црногорска ношња.

Као значајна одлика ношње у Јужној Србији могу се још поменути и веома раширени обичаји украшавања тела *бојадисањем* и *тетовисањем*. Бојадисање косе је веома у обичају код жена, нарочито у источном Повардарју, а тетовисање је веома раширено у вардарској Јужној Србији као обичај из велике старине.

Архаичност и конзервативност су особине којима се одликује целокупна народна култура Јужне Србије, па се те особине виде и код ношње. Међутим, стварно је и у јужносрбијанским народним ношњама било великих промена, којима су узроци били изван поменутих спољашњих чинилаца. Другим речима, било је мењања као по неком унутарњем нагону, из жеље за новим и друкчијим, која је доводила и до примања сасвим страног, као и из потребе за увођењем практичнијих делова одеће или практичнијих кројева. Како велики значај могу да имају ове промене, мода, навешћу само један пример. У околини Скопља, изузевши Скопску Црну Гору, једна од главних одлика данашње женске ношње је црвени јелек. Тај јелек, иако изгледа већ као вајкадашњи саставни део ове ношње, постао је општи тек пре 25—30 година, а дотада су се носиле беле саје, које се више у околини Скопља нигде не носе. Утицаји економских прилика виде се нарочито у употреби односно у напуштању и поједностављивању накита, а утицаји социјалних и политичких чинилаца у томе што су раније мушкарци много носили фесове, а женске у неким крајевима скривале лице (Пећ, Косово, Дебар); после ослобођења, фес је сасвим избачен код српског становништва, а у неким крајевима ношење шајкаче или црногорске капице постало опште.

У херцеговачком делу бившег Санџака, тј. у крајевима лево од Лима, носи се херцеговачка ношња, чији су карактеристични делови у мушкој ношњи: плаве шалваре, бели тозлуци, бјелача и

црвени џамадан. Особитост је да девојке у околини Пријепоља покривају прса токама од срме. У Васојевићкој Нахији доскора је у мушкој ношњи владала бела боја. Глава је замотавана белим шалом, а на телу, по доњем рубљу, премитач од белог сукна (куса или догузлара) затим беле сукнене чакшире и докољене. Опасивали су се црвеним појасима, и по појасу је ношен силаф. Ношење црвених џамадана је скоријег постанка. Раније су ношени зими по премитачу односно џамадану бели талагани, после црни (ретко и црвени), сада већ сасвим изобичајени. Ношен је и скадарски гуњ од сингаве или црне вуне, а имућни људи су зими носили и јапунџу, широку кабаницу с капуљачом. Тек у XIX в. почели су у том крају да носе кошуље и гаће. Од средине XIX в. у свим Васојевићима се шири »црногорска« ношња, а у најновије време у мушкој ношњи почиње превлађивање хаљетака војничког кроја (блуза и панталоне од црног сукна). Стара женска ношња у Васојевићима, чији су карактеристични делови: дуга бела вунена облаја, богато везена, црна или црвена прегљача, прам, пâс, зубун и аљина, замењена је у другој половини XIX в. црногорском ношњом. Међутим, већ се и та ношња знатно изменила, и данашња женска ношња у Васојевићима је постала под утицајем варошке. Носе се: кошуља без веза, блуза од куповне материје, корет или јакета, зубун или (зими) куповни капут, раша, а забрађује се црном марамом. Данас и у женској одећи превлађује црна боја.

Старовлашани се од свих својих суседа нарочито издвајају својом ношњом, чији су карактеристични делови црни пеленгири, црн џамадан, кратак црн гуњ и црвен шал око капе. У правим рашким пределима бившег Санџака (околина Новог Пазара, Бихор, Рожај, Пештер, Стари Колашин и Ибар) мушка је ношња од белог сукна са црним гајтанима. Жене у Старом Колашину носе по две прегаче: спреда увијанку, а позади кратку запрегу. У селима поред Ибра и око Бањске народна ношња се готово изгубила: одећа се прави више од индустриских него од домаћих тканина. Муслимани у Рожају и Бихору, иако су већином Срби, носе се арбанашки.

У Метохији су мушкарци углавном попримили арбанашку ношњу, те носе беле сукнене чакшире, црвен појас, џамадан или талаган (место џурдине коју носе Арбанаси) и бело кече. Женска ношња се одликује дугим кошуљама и двема прегачама: спреда се носи увијашка, а позади запрега или бохча, истих димензија, као прегаче у Ст. Колашину али друкчијих боја. Глава се покрива белом марамом. Српске жене у варошима (Пећ, Ђаковица, Призрен) имају нарочиту одећу, сличну ношњи католичких Арбанашкиња и Српкиња у Тетову. Ту ношњу карактеришу шалваре са веома широким ногавицама и капутић опточен крзном. Док се у северним деловима Метохије у женској ношњи истиче црна, на југу, око Призрена, истичу се црвене боје.

Као и у Метохији, тако су и у шарским жупама помуслимањени Срби попримили углавном арбанашку ношњу. Добро се очувала стара српска народна ношња у Сретечкој Жупи, ма да и она

већ знатно измењена. У раније време мушко одело је било од белог сукна и украшено црним гајтаном, а почетком XX в. превладало је црно односно сигаво. Мушкарци носе по кошуљи преклопник, од сукна, без рукава, а поле му се прекланају. Место преклопника а често и по њему се носи џемадан са рукавима. Место белих сада се носе мрке чакшире. Опасују се вуненим појасом затворено-црвене боје широким до 25 см. Преко преклопника или џемадана облачила се у свечаним приликама хаљина од белог сукна, данас ретко. Иначе се редовно носи копоран с рукавима до лаката и с јакуљом, раније бео, сада мрк. Зими носе з'бан или гуњу с јакуљом, дугу до чланака. Сада на глави носе већином црне шубаре. Жене носе кошуљу која је извезена на рукавима, грудима и око врата. На грудима се носи огрљче-подгрљче или прсјаљче од платна, везено. По кошуљи носе јелече, раније од црвеног клашња, а сада од куповног платна, и појас, најчешће од црвене тканине, украшен ђинђувама. Носе бошчу или бокчу (сукњу) разне боје, а по њој препашче или препасок (прегачу). Горњи део одеће је дуга хаљина од белог клашња, с рукавима, украшена шарама од црвене чохе црних и црвених гајтана. Девојке се носе раскошније, нарочито на глави носе много накита. На глави жене носе превез, који се низ леђа спушта до појаса и који се богато украшава везом, сребрним новцем и др. Јединствена је била ношња невеста у старо време.

Косовска српска ношња по својим особинама се издваја од ношње у суседним крајевима. Мушкарци носе до тела кошуљу и гаће од конопљаног платна. Главни су делови горње одеће јелек без рукава, дуг до појаса (раније од сигава сукна, данас обично од куповне материје), чакшире од сигава сукна, оперважене црним гајтаном, црвени појас, широк око 25 см, а зими још преко јелека копоран од сукна с дугим рукавима. На ногама носе до чланака дуге чарапе и опанке. На глави старији сада носе шубаре, млађи шајкаче, а раније је ношено бело кече, око ког су, као и око терлеме (беле памучне капе), обавијали белу мараму. Женска ношња на Косову по укусу и богатству веза спада у наше најлепше ношње. До тела се носи дуга кошуља. Обичним даном се носи кошуља с мало веза, а празником шира кошуља с много веза, особито на рукавима; у том везу запажају се утицаји црквене уметности. Невестинска кошуља ђурђевајка или ђерђевајка, богато везена, носи се само на дан венчања. По кошуљи је раније ношен јелек без рукава, раније од црвене чохе, сада од мрка платна. По кошуљи се припаше позади футарка или бојча, која досеже до средине бутина. То је кратка, доста набрана, сукња, чије поле спреда нису састављене. Спреда се припасује прегача која носи разна имена: увијача, бојча, прегњача и др. Од ослобођења почеле су жене да носе праве сукње. На ногама се носе шарене чарапе и опанци. Косу жене плету и обавијају око главе на особит начин: да би саплетци (плетенице) били дебљи, у косу се додају вунени гајтани. На главу се онда стави отоз, један колут, па се забраде марамом. Празником се носе исти делови одела, али су, као и ко-

шуља, од бољих материја, живљих боја и богатије украшени. Зими жене носе поврх осталог одела гуњу, хаљину од мрког сукна с рукавима. Омиљен је накит од старог новца.

У Горњој Морави је мушка ношња много подлегла утицајима арбанашке ношње, док се женска ношња добро очувала. Мушкарци су се носили као и Арбанаси: на глави плис или кече, на телу по кошуљи и гаћама љурку с које виси кацурец (широка јака, којом се покрива глава кад пада киша). За разлику од Арбанаса Срби су око капе обвијали белу мараму, а испод љурке носили јелек (Арбанаси минтан) од црвеног сукна. Чакшире су биле различитог кроја у појединим деловима предела. Још за турског времена почела је да се шири шумадиска ношња. Женска ношња се разликује од суседне косовске својом једноставношћу и отсуством богатог веза.

Девојачка ношња у околини Скопља (село Горње Лисичје).

Преко невезене кошуље носи се спреда боча или бошча (прегача), а позади, као пандан бошчи, накит или реп, хаљетак од два слоја црних вунених кончића, дуг свега око 35 см. Опасују се танким појасом, по горњем телу носе белу сукнену доламицу, врсту доламе с кратким рукавима. Главу покривају шамијом, богатије носе капу, украшену старинским новцем, и по њој крпу. Невеста носи на капи и перјаницу. Капа и долактица су већ готово изишле из употребе: долактицу замењује куповни јелек. Ношња у католичких Српкиња још је једноставнија: носе јелеке од црног сукна, главу повезују црном шамијом од домаћег танког сукна, а место »накита«

или »репа« носе набрану бочу од тканине као и предња скутача, како зову бошчу.

У Горњем Повардарју односно у скопској етничкој области заступљени су и код самих Срба неколики типови ношње. Нарочито су велике разлике у женској ношњи.

У Пологу се разликују две главне ношње: горњополошка и доњополошка. Главни су делови мушке ношње у целом Пологу: беле или црне чакшире, црвен џамадан, украшен гајтанима, кратка бела долама, црно гуњиче, кожухче или салта од црног сукна потшивено лисицом и црвен појас. Делови горњополошке женске ношње су: бела кошуља, украшена по рукавима везом од металне жице и »сиих« свилених конаца, клашник од сукна, без рукава, дуг до средине бедара, украшен истим материјалом као и кошуља, узан појас с вуненим киткама на крајевима, шарена завијачка (прегача). Зими се место клашника носи кожух. Глава се покрива малом капицом са старим новцима, а по њој се ставља бела крпа. На ногама испод колена се носе сукнене тузлуке. Обућа су вунене чарапе и опанци. Женска ношња у Доњем Пологу је оригинална. Њени су карактеристични делови: тешка кошуља, као снег бела, а са црним везом, јелече без рукава, по ком се носи сукнен горник, такође без рукава, дуг до средине бедара, украшен гајтаном, шљокама и металном жицом, затим завијачка (прегача) и појас, а глава се покрива танком белом крпом. Много се носи метални накит, нарочито од сребрног новца. Особита је стара варошка ношња у Тетову, нарочито женска, коју карактеришу до чланка дуги ћинтијани са веома широким ногавицама, по правилу шивени од шарених тканина у живим бојама, кратки минтан и јелек и дуго џубе од чохе, без рукава.

У околини Скопља су два типа ношње код православних Срба: ношња у Скопској Црној Гори и блаћанска ношња (иста и у Каршијаку). Мушкарци у Скопској Црној Гори носе до тела једноставне платнене гаће и кошуљу, без веза и других украса. Једино се на кошуљи истиче корил (јака), доста широк и посувраћен. По кошуљи се носи бели џемадан од сукна, без рукава. По џемадану се опасују широким вуненим појасом, који је црвен али по дужини проткан прећом других боја, а по њему још препас, кожни ремен. Преко џемадана се носи бело сукнено џубе, дуго до колена, украшено црним гајтаном. На ногама су раније носили беле сукнене тозлуке, чарапе и опанке. Младићи носе о празницима место обичне кошуље и *фстан*, чији је део испод појаса веома убран. Зими се одевају потпуније: по кошуљи носе кавтан (или памуклију), који се купује у граду, од платна а испуњен памуком; по њему онда џемадан, а по џемадану црно сукнено доламче с рукавима или сличан му преклапан (који се на прсима закопчава, а доламче не), а по томе још гуњче које има капуљачу. На доњем телу се носе уске чакшире од »црног« (смеђег) сукна. На глави носе шубару или шајкачу. Жене носе дуге као снег беле кошуље од тешког платна, богато и лепо украшене везом од црне и плаве вуне, особито по рукавима и дуж доње ивице. И женска кошуља има широк корил, такође

везен црном вуном, и украшен китками од памука. По кошуљи се опасују каницом, по њој дође појас, а по овоме узан колун, украшен манистром, срмом и ширитима. Ниже појаса пада ута (вута или утајка), у којој превлађује црна боја. По кошуљи се носи бела сукнена долама, без рукава, дуга до појаса, искићена при дну леђа свиленим црним рескама (китками); исти такав хаљетак у девојачкој ношњи, чија су леђа искићена рескама, зове се *з'бан*. На ногама носе чарапе и опанке. Главу завијају белом крпом, памучном или свиленом. Крпу учврсте ременом, који пролази испод браде и уоквирује цело лице. По томе стави се још бела крпа подбрадник, којим се убраде. Девојке носе само једну крпу.

И у блаћанској ношњи мушкарци носе једноставну кошуљу и гаће. У свечаним приликама момци и младожење место обичне кошуље носе још ајту, кошуљу чији је доњи део убран попут вастана, или носе прави *вастан*, добро познату веома убрану балканску фустанелу, кратку сукњицу (тада се доњи део кошуље увуче у гаће). По кошуљи се носи јелек без рукава, од бела или црна сукна, или од шареног (тање ткање претежно црвене боје). По доњем делу тела носе се, нарочито зими, *бечви* или *чакшири*, већином беле али и »црне« (тамносмеђе), с уским ногавицама; место чакшира по Блатији и по ивичним деловима Скопске Котлине на северу и истоку много се носе *тумани* или *литарки* са много ширим ногавицама. Опасују се дугим и доста широким појасом вунене или црвене боје, а по њему још ременом. Преко јелека се зими облачи минтан или долама (старци је носе и лети) од бела или тамна сукна, без рукава, дуга до појаса. По долами се носи сукнено гуњче, гуњиче или гуњ, црн или у природној боји вуне руде. Широк је, допире до појаса, рукави су му само до изнад лаката, а има широку јаку, *ћулавку*, од које се направи кукуљица кад је рђаво време. Некада је и у блатској ношњи било бело цубе слично црногорском. Права зимска хаљина је тешка и широка кабаница, *гуња*, са сасвим кратким рукавима и са ћулавком (капуљачом). Старији носе кратке, а млађи дугачке чарапе. Опанци су сада већином од гуме. Доскора су мушкарци већином обавијали главу белом марамом, сада носе већином шубаре и црне капе од пустине или шајкаче.

Кошуља у блатској женској ношњи је по крају слична црногорској али по украсу сасвим различита: вез је црвен, црн и златан. Вута или фута је од две поле. Шаре могу бити пругасте, али су лепше вуте које имају *колца* (ромбове). Превлађује црвена боја. Лети се одмах по кошуљи облачи јелек од шареног[1],) без рукава, дуг до колена. Горњи део му је тесан, а доњи широк. Јелек се носи и у Которији, али је тамо тамно-црвен, а у Блатији превлађује отворено-црвена боја. Украшен је везом од преће и ерме, чипкама и ширитима. Зими се јелек носи преко антерије, која се прави од шареног или од басме и има рукаве. Испуњена је памуком и већином тамноплава. Дуга је до појаса, али и до колена. Преко је-

1) *Шарено* се зове домаћа тања вунена тканина с пругама разне боје.

лека се опасују, али је женски појас узак и дуг само толико да се крајеви могу саставити. Девојке и невесте носе ћурдије од белог сукна, без рукава, богато украшене везом и китицама од вунице. Зими се носе кожуси. По правилу, коса се сплиће у плетенице и спушта низ леђа. Главу обавијају црном или жутом шамијом, девојке белом.

Муслимански Срби, Торбеши, носе се веома слично Арбанасима. У доњим торбешким селима женска је ношња у већој мери подлегла утицајима турске ношње, те се место дугих везених кошуља носе обичне кошуље а по њима широке димије. Носе антерије и јелеке, а лице скривају.

У околини Куманова и у Которији (Овче Поље) делови ношње су данас углавном исти као и у скопској Блатији, само су разлике у боји и у томе што нема онолико и онако укусних украса као у околини Скопља. Сем гаћа и кошуља мушкарци носе јелек, доламу (антерију или минтан), тумане и тузлуке или чакшире или горње гаће од танка сукна, *појес* и по њему ћемер (или *дзупицу*), кожушче, мали копоран, а зими гуњу или нешто друкчијег кроја кушљак, кожух, на Овчем Пољу чепкен, тежак огртач без рукава. Млађи на Овчем Пољу су носили и фистан. Јелек се разликује од скопског по кроју: место спреда на грудима, расечен је и кончасе постранце, испод пазуха, на левој или десној страни. Боје је тамноцрвене и има беле украсе. На глави је раније ношен фес, који је обавијан белом крпом, или црна округла капица. Жене носе по кошуљи појес (на Овчем Пољу преко јелека) и скутачу, затим носе по појасу узану подвеску; преко кошуље и појаса се носи јелече, платнено сајче, платнен заб'н или зубун, црна сукнена ћурдија. На Овчем Пољу носе по кошуљи јелек и по њему се опасују, а зими по јелеку антерију. Овчепољски јелек или р'ка је тамноцрвен и нема рукава. Од скопског женског јелека се разликује по томе што се испуњава памуком и онда прошива. Са страна и позади је орнаментован. Антерија, испуњена памуком, заменила је ћурдију. Доскора је био општи обичај код которских жена да су *к'носале* косу. Жене главу повезују шамијом, по којој стављају крпу (девојке се само повезују белим крпама). Чарапе су дуге до колена. Носе се опанци или плитке ципеле. Празнични појас у жена је с пафтама. Од осталог накита много се носе обоци, разни ђердани, прстење, обручи на рукама, сребрни новац по оделу и сл.

У дебарској или мијачкој ношњи мушкарци носе до тела кошуљу и гаће. По кошуљи се носи џамадан без рукава, а по њему долама са рукавима, обоје од сукна. Опасују се црвеним појасом. Преко свега тога носе црно ћепе или зобанче, које има на леђима ћулавку, од које се може направити кукуљица кад је рђаво време. У целој области има предање, исто и код Арбанаса, да се ово црно зобанче носи из жалости за народним јунаком Скендербегом. На доњем делу тела носе сукнене бечве, које се везују испод трбуха, као и код многих Арбанаса. Сукнени делови су већином црне или вишњеве боје, у Дримколу често пута још бели. Некада су сукнени делови одела украшавани зеленим, сада црним гајтаном,

Некада су носили око главе чалму, затим фес, а сада сви носе малу црну капицу по крою исту као што је црногорска. На ногама носе опанке или плитке ципеле.

Жене носе до тела вунен минтан са рукавима, а по њему кошуљу, везену по рукавима и пазухама. Особито је богато украшена невестинска кошуља, *шнока*. Везе се прећом црвене боје (кармин и цинобар). По кошуљи се носи клашеник, кроја зубуна, сукнена бела хаљина без рукава, код девојака с рукавима. Опасују се отво-

Женска ношња у Дебарском Дримколу.

рено-црвеном препашком, која је слична тканици и украшена ресама, а по њој дође црн појас са црним ресама. Спреда носе по кошуљи скутину или бовчу. Низ леђа спушта се код невеста с главе *сокај*, вишњев превес са црвеним ресама при дну, често поткићен белим и сјајним ђинђувама, а девојке носе ресачку. На глави се носи бела *дарпна*, порубљена црвеном свилом и с белим кискама на угловима; у Дримколу се носи слична јој *корпа* (крпа). На грудима жене носе срмом украшене јелеке. На ногама се носе вунене чарапе, у којима превлађује црвена боја, затим назовици и опинци

или чегли (ципеле). Мијачка ношња је у целини веома карактеристична, а Мијацима толико својствена да су је задржали и они Мијаци који су се преселили из области у варош Крушево и у село Смиљево код Битоља.

У брсјачкој области влада већ опет велико шаренило у погледу ношњи. У околини Струге има доста сличности у ношњи са мијачком. Женску ношњу карактеришу марама на глави слична дебарској дарини и хаљеци кроја зубуна. Мушка је ношња веома слична мијачкој. Већ око Охрида карактеристичним делом женске одеће постаје дугачак појас од много струкова вуненог дебелог гајтана. Ниже тог појаса је вунена прегача. Зубун је већином црвен. До пре неколико деценија у Струзи се свет носио у свему као и у околним селима.

У Кичевији је мушка ношња приближно иста као у Мијака. У Поречу мушкарци носе одело од белог сукна, ретко од црног, и мале црне капе (истог кроја као и црногорске). Долама, звана чока, нешто је набрана. Жене се повезују црном марамом, рукави и доњи обод кошуља су им везени, носе зубунче и у појасу се обавијају црним гајтанима, али умерено. У ближој околини Велеса и у Тиквешу углавном је једнака ношња. Занимљиво је да се женска народна ношња готово изгубила, док се мушка боље очувала, али се и она већ губи: и њу замењује варошка ношња. У старо време мушку ношњу су сачињавали, сем гаћа и кошуље: кожуф, долама, встан и силав, чега више нема, па фута (прегача), беневреци, појас, јелек и антерија испуњена памуком. Место широких беневрека у новије време се носе уске чакшире. Место феса носи се шубара, качкет или шајкача. Жене су некада носиле од горњег одела ћурдију од белог или црног клашња, дзуницу (појас) од вуне, јелек од шареног, скутину (прегачу) и на глави шамију; кошуља је била везена по рукавима и доњим ободом. Сада жене носе встане или встанке (сукње) и фланеле (блузе), на глави шамије, а на ногама чели (ципеле). Тетовисање, а код жена и бојадисање косе кном, било је доста раширено. У Бабуни је унеколико очувана и стара женска ношња, само код старијих жена, коју карактеришу две прегаче: једна широка позади која покрива и скутове, али јој се спреда крајеви не састављају само за неколико сантиметара, и спреда ужа прегача. Варошка ношња је већ готово сасвим освојила железничка (демирхисарска) села, где је до недавна владала ношња од белог сукна с црном оптоком. Још се носе долама и *кусо*, врста џамадана. У долини Шемнице (Битољско) ношња је иста као у Поречу, а друкчија него у Битољском Пољу.

Ношња у Битољско-прилепском Пољу показује неке особитости. Мушкарци носе *кувче*, врсту зубуна од црног сукна, без рукава, дуго до колена; у околини Битоља зове се ресачка. По кувчету се носи долама с рукавима, кратка као и гуњ. Зими се носи и дугачак кожух. По доњем телу носе *пршеници*, врсту широких шалвара. Жене носе кошуље с много веза, саје и гуњу (старије) или клашеник (млађе жене). Од свих делова одеће највише пада у очи огроман појас од црних вунених гајтана. Кад иду босе, на-

влаче на ноге шарене калце без стопала, а иначе носе чарапе и опанке. Њихова је ношња уопште мало укусна, претрпана и тешка: тежина женског одела износи до 50 кгр.

У брсјачкој области је најбоље проучена ношња Маријоваца, уопште најбоље проучена ношња не само у Јужној Србији него у целој нашој земљи (проучио је проф. д-р Вој. С. Радовановић). У мушкој ношњи превлађује црна, у женској црвена боја, а главни материјал за израду одеће је вуна. Испод кошуље мушкарци носе вунену плетену ванелу или клашњену абу. На ноге се навлаче клашњене *дзиври* или *гаћи*, које допиру до препона и у ствари су само ногавице (сада се испод њих носе и доње гаће), постале од кратких доколеница; место њих у садашње време већ се носе црне *бечви* или *шалвар*. На руке се до лаката навлаче плетене вунене *калци*. Опасују се вуненим појасом, а по њему још и кожним ременом. Младићи носе често и *вутче* или *прегаче*. По кошуљи озго носе се клашњени џемадан или ћурдија, шајак или копоран, гуна и зими преко ње дуга сакма од вуне и козине, слична гуни, са ћулавком, некад и памучни минтан и јагњећи кожуф, а на глави капа око које се обавија *обрус*. На ногама се носе чарапе и опанци, некада и високе чизме, скорни. Мушку ношњу употпуњује тешка кабаница.

Женска кошуља маријовска је богато везена, а у везу превлађује црвена боја. На прсима се носи платнено *грлниче* и *гушале*, а на руке и жене навлаче калце. По кошуљи се облачи платнена сађија или саја кроја зубуна, а по њој се око струка опасују многоструким вуненим појасом. Спреда се од појаса спушта вунена *вута* (од једне поле) или *прегач* од две поле. Поврх свега још се облачи тешка гуна. На ноге навлаче доколенице *дзиври*, облаче чарапе и опанке или плитке ципеле. Главу повезују разним врстама шамија. Невесте носе и друге делове одеће: нарочит обрус, голем кецел (додатак коси), ракавчина (рукавчиће), белу гуну, горницу или горњеник. Носе и врло разноврстан метални накит.

Ношње у шопским крајевима слабо су нам познате. Доскора су готово у целом Шоплуку сви сукнени делови одела били беле боје. Данас Шопови око Криве Паланке и Кратова носе одела од сукна смеђе боје, а у Малешу од црног. У женској ношњи је задржана белина, а од њених делова се истиче бела саја. Мушкарци су носили бело сукнено џубе, дугачко а без рукава, беле или суре чакшире, око феса чалму од крпе или шала. Знатно је друкчија ношња у Малешу, у најјужнијем делу шопске области. Некада су мушкарци носили фустане и испод њих гаће и вунене цивре (ногавице) или само до колена тузлуке. Богатији су носили зими бечве. Горње хаљине су биле црна долама, џемадан, чепкен од чохе са прорезаним рукавима и антерија. Данас сви носе црне потуре (чакшире), вунен јелек и капут, бео или црвен вунен појас, а на глави црну шубару (раније фес). У Дворишту се носе беле цивре са црвеном оптоком, а многи и данас иду без кошуље. Жене су носиле дуге кошуље, црне саје и беле зубуне, џубе и вунене скутаче. Данас жене носе кошуљу краћу него раније, сукњу, скутач

или футу, палто (капут постављен јагњећом кожом), на глави млађе носе свилену мараму каврак разне боје, а старије (изнад 40 год.) црну мараму. У Дворишту жене и данас носе џубе, слично зубуну, сукње од просте вунене тканине и прегаче.

Док је у ближој околини Ђевђелије стара народна ношња већ готово сасвим измењена, у северном делу Бојмије је још унеколико очувана она ношња каква је некада била у читавом крају. Мушкарци носе кратке кошуље и гаће од памучног платна. По кошуљи су носили у селима у равници доламу која допире до појаса; кројена је од алаџе (тј. од шареног), а сада од куповних материја. Раније и данас у планинским селима носе по кошуљи кратак јелек од домаће алаџе, спреда дубоко изрезан и ишаран разним шарама. Опасују се дугим и 15—20 см широким појасом. Преко гаћа се навлаче црне *барнавези* или *шалвари* са широким ногавицама. На ногама носе чарапе и опанке или плитке ципеле. Раније су носили још и *литину доламу* од литог, са рукавима, и по долами *купаран*, који се од те доламе разликовао тим што се није спреда закопчавао, те џубе и долактар (копоран с рукавима до лаката). Џубе је постављено кожом. На глави су носили фес, а око њега обавијали чалму, тј. црну или тамноплаву мараму.

Жене носе по кошуљи *дуламку*, која допире до појаса, раније шивену од алаџе, сада од куповних тканина. Преко дуламке дође дуга *интирија* од алаџе, која се спреда закопчава и има широке рукаве. Зимске интирије су тамније и пуније. Празником се по антерији облачи *елече*. Преко антерије се опасују црним или тамноцрвеним појасом, а од појаса надоле се спушта прегача: у старијих жена *ирам* од две, у млађих *дипла* од једне поле. У околини Ђевђелије жене носе и гаће; празником се носе дуже гаће, чије се ногавице виде испод антерије. Главу везују најпре белом марамом, *тулбен*, а по њој ставе велику *жлту мумију*, којом се забраде. У свечаним приликама носе на глави и о пасу свилене мараме, по појасу још *кулан* са пафтама и окићен новцем или сребрним плочицама.

У околини Струмице народна ношња се нагло губи. У крају Брденији је добро очувана стара ношња, која је иста као описана црна шопска ношња. У ближој околини Струмице мушкарци су раније носили фстане с много набора и *калце*, ногавице. По горњем телу су носили антерију и елек, фермене, доламу, џемадан и копоран. И раније су ношене *потуре*, по калцама или непосредно по гаћама, а сада су потуре или шалваре општи део зимске одеће. Место потура млађи свет носи чакшире војничког кроја, а место осталих горњих хаљетака носе по антерији палто од домаћег или фабричног сукна, уствари капут европског варошког кроја. Карактеристични делови женске ношње су *ишлк*, кратак хаљетак с рукавима, спреда дубоко расечен, који се носи по кошуљи, делимично прекривен свилом, платнена саја с рукавима, место које се зими носи памуком испуњена *ентерија* или *интирија* од алаџе, појас и две прегаче: најпре *скутач*, мања и ужа, а по њој *прамче* или *препашало*. Место саја и антерија сада се носе сукње и блузе варошког кроја.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Друштвени односи у Јужној Србији су веома сложени и показују да је друштвени развитак ишао под врло различитим утицајима: у Јужној Србији се и данас одржавају елементи друштвене организације који су несумњиво наслеђени из давне старине, а и такви који су створени доцније утицајем византиске културе, па и утицајем српског средњевековног и позније турског законодавства.

Пре свега, у Јужној Србији, као што је већ поменуто, има сразмерно много *градова* и сразмерно је висок број градског становништва. Градска насеља су по правилу веома стара, иако им је становништво огромним делом пореклом од скорашњих досељеника. Али је градска култура толико снажна да је она надживљавала своје изумрле носиоце и прелазила новим. Ма да и данас у градовима живи знатан број становништва који се бави аграрном производњом, ипак ни то становништво нема више веза са селом: оно прима варошки начин живота и улази у његову организацију, а та је сасвим друкчија него на селу. Све доскора хришћанско варошко становништво — кад се не узме у обзир деоба по народности и цркви — делило се на сталеже. Најнижи сталеж били су они који су се бавили аграрном производњом, и ти живе по периферним махалама. Нису имали никаквог знатнијег удела у вођењу општих послова. Виши и прави градски сталеж су занатлије и трговци, организовани све доскора строго еснафски, а ти *еснафи* су били као права каста: само син члана еснафа могао је учити занат и ступити у еснаф, занатлије су се жениле само између себе итд. Главну реч ипак и у цркви и у друштву су водили богати трговци, из чијих редова су се регрутовали *чорбаџије* и *хаџије*, који су стварно са свештенством управљали црквом и школом и били народни претставници и вође.

Тај ред поремећен је још у турско доба. Пореметиле су га реформе, затим разне верске и националне пропаганде и најзад проглашење устава у Турској 1908 године, а после ослобођења настали су процеси интензивне демократизације и уједначавања у начину живота те у политичким правима.

На селу су односи сасвим друкчији. Пре свега, велика је противност између села и града. Много већа него што то изгледа и него што је на пр. у Северној Србији или Босни. *Село* живи својим посебним животом, на који нису много утицали поменути чиниоци новог доба. Разни принципи друштвене организације и данас се виде на селу и одржавају много јачом снагом него ли у граду.

Као и другде у свету, тако су и у Јужној Србији два основна принципа организације: облици заједница засновани на крвном сродству и облици засновани на принципу територијалног јединства. Међутим, поред тих принципа још увек велик значај има и деоба на класе по полу и израсту, а у једном делу Јужне Србије постоје и нарочите култне заједнице чији се обим не подудара ни с једним типом од организација по поменутим принципима.

Заједнице по крвном сродству. Главни и основни облици ове врсте заједница су *породица* и *задруга*. Задруга, која је тако карактеристична по Србе као народ уопште, заступљена је и по читавој Јужној Србији, чије српско становништво још живи у духу те организације, тако да је породица као утопљена у задрузи. Па и тамо где су задруге почеле да пропадају и да се проређују, односи у породици су такви као што су и у задрузи у погледу на поделу и распоред рада, наслеђе, ред код удаје и женидбе, старешинство итд. Мора се нарочито нагласити да нигде на селу син не напушта родитељску кућу одмах по женидби, него синови остају заједно обично до смрти родитеља. Много је, додуше, у обичају да син ради женидбе изиђе из очеве куће, али још увек то бива само кад одлази за домазета у другу кућу, у кућу родитеља своје жене, те тако та кућа постаје задруга. Према томе, још је далеко доба када ће инокосна породица заменити живот у породичним задругама. Стога ћу у овом прегледу дати само кратку карактеристику задруге у Јужној Србији.

Задруга је била предмет обимних проучавања, али су проучавани поглавито њена историја и њено распрострањење, а не и њена организација. Овде је довољно да напоменем да је *Ст. Новаковић* у својој расправи »Село« утврдио на несумњив начин да је у данашњој Јужној Србији било породичних задруга, још у средњем веку, али да у то време прилике по одржавање и развитак задруга нису биле најповољније, јер је цео систем државног и црквеног уређења био против задруге. Како се задруга ипак одржавала, Новаковић је из тога извео закључак да је то стара установа чија је основа била у народном животу и народној нарави јача од тежња средњевековне државе и да је том снагом задруга избијала где год је могла. Колико је дубок корен задруге у нашем народном животу сведочи најбоље чињеница што су задруге одржане до данас на тлу читаве Јужне Србије, иако се поједине области међу собом разликују и по географској средини и по историском и културном развитку.

У досадашњим проучавањима задруге у Јужној Србији обраћена је пажња поглавито на број чланова задруге односно на задруге с великим бројем чланова, те су забележени многи примери великих задруга од по 20—100 чланова из целе Јужне Србије, како из Рашке, тако и из косовско-метохиске и вардарске Јужне Србије. Тако је занемарено проучавање унутрашње организације задруге, на чију су важност скретали пажњу већ Ст. Новаковић и други научници, а нарочито пок. Цвијић који је добро запазио да ни задруга није свуда истог типа и да је сасвим друкчије унутрашње уређење у једној старовлашкој или шумадиској задрузи него ли у шопској или »македонској«.

Задруга у Јужној Србији носи разна имена. У северозападном делу, у Рашкој, зове се *задруга*, а тако и у Средској. Вероватно је тај назив познат у народу и у другим деловима Косова и Метохије. И у вардарској Јужној Србији (Повардарје, Дебар, Струмица) већ се уобичајио тај назив, задруга, али су прави народни називи:

кућа, чељад, тајфа, голема кућа, голема фамилија, на едно место, калабалак и сл. Задруга има на тлу Јужне Србије како у области села разбијеног тако и у области села збијеног типа. Исто тако задруга не показује неку зависност од начина привређивања: ње има не само код становништва које се бави земљорадњом или сточарством, него и код оног које на селу живи од занатског рада (грнчари, терзије и сл.), па и код рибарског становништва око Преспанског Језера. Ма да печалбарски живот нарочито развија индивидуализам и тим подрива темеље задруге, ипак су се задруге и у печалбарским крајевима добро одржале: има их и код Мијака у сливу Радике, а у Дебарском Дримколу су још увек општи облик породичног живота. Може се поменути да и по градовима (Скопље, Велес и др.) има трговачких и занатлиских кућа које живе задружно, иако је то већ реткост.

Данас је задруга заједница само ближих сродника: родитеља са синовима или кћерима и домазетима односно задруга браће, а већ су ређе задруге у којима би били и даљи сродници од браће или стричева синоваца. Чланови задруге су везани крвним сродством, али их на окупу држи заједница интереса, пошто им је имање или рад заједнички. Главни узрок нестајању задруга на Косову био је, почетком овог века, по *Б. Нушићу*, тај што сељаци нису имали свог имања, него су били чифчије. Где су сељаци сами господари земље, ту се задруга стално одржава. Иначе је задругу тада одржавала само још могућност да се у стоци има заједничко имање. На се и као узроци учесталим деобама задруга свуда наводе у првом реду економски разлози. Колико је задруга у вези с економским приликама и развитком, показаће овај пример. На Косову се после ослобођења населио већи број Сретчана. Они нису самостални домаћини него су у заједници са члановима првобитних хомогених задруга који су остали у Средској. Тако се и у овим крајевима створио тип *предвојене задруге*, познат особито у западним динарским крајевима: чланови задруге на Косову баве се земљорадњом и снабдевају житом задругу, која живи у две куће у два разна краја, а они у Средској баве се сточарством. Домаћин је један. Поред чисто економских чинилаца који су и данас пресудни за живот задруге, у турско време су задруге одржаване и ради одбране од опасности споља, јер се у заједници могло лакше одупирати турским и арбанашким насиљима. Тим се објашњава велики број задруга с много чланова у Метохији, што је нарочито пало у очи Цвијићу почетком овог столећа. Поред колективне одбране, коју су појединци налазили у задрузи, у турско време је задруга колективно одговарала за многа дела и поступке својих чланова, а нарочито у погледу материјалних обавеза према селу, цркви и држави. Кад је у Турској у Повардарју завладала већа лична безбедност, почеле су и деобе задруга да бивају чешће. Најзад за време Турака су и поседници чифлика, паше и бегови, спречавали деобу задруга код својих чифчија, јер су са деобом умањивани приходи с истог имања. После ослобођења од Турака, учестале су деобе задруга, што је у вези, дакле, и с аграрном реформом. Изделиле

су се поглавито велике задруге, али задруга није нестало: задруга је само сведена на мањи број чланова и то сасвим блиских сродника.

Заједница имања и рада је толико значајно обележје задруге да се често породице које чине задругу поделе кућом, а задрже заједничко читаво имање или делимично, и тако стварно створе једну кооперативу. Тога има у Метохији и у околини Ђевђелије, а свакако и другде. Тако се на пр. код Мијака по деоби задруге понекад очува стока као заједничко имање. Веома често остане и после деобе заједнички неки део непокретне или покретне имовине (воденица, бунар, гумно и сл.).

Јединство задруге је оличено у једном заједничком старешини, који се зове *домаћин, стојанин, газда, кесебашија*. Домаћин не мора бити најстарији него треба да буде најпаметнији и најокретнији члан. Стога се домаћин може и сменити. Исто тако ни *домаћинком* не мора бити домаћинова жена, него је то обично његова мајка или најстарија снаха. Домаћинка води надзор над кухињом и чисто женским пословима у кући. За све важније послове у кући (куповање земље и стоке, градња зграда, одашиљање појединих чланова у печалбу и сл.) домаћин се споразумева с одраслим мушким члановима задруге. У задрузи влада подела рада и пази се да терети буду равномерно распоређени. Тако свака већа задруга има посебног *орача* који оре (и сеје) и стара се о воловима. Веће задруге у Повардарју које имају стоку шаљу сваке године на бачију другог члана са женом и децом да буду *бач и бачица*. Жене у кући месе хлеб и спремају јело на смену: свака буде *месарија, мешаља* или *кујница* обично по седам дана. Старице и тек доведене невесте су ослобођене те дужности. Сваки члан задруге добива храну и одело из заједнице. Највише је раширен обичај да се вуна, конопље и памук деле на жене у кући према броју чланова њихових породица. У околини Скопља, у Блатији, свака жена у задрузи има свој разбој, а у Скопској Црној Гори, где се разбоји и израђују, и у другим крајевима у кући је по један разбој, ретко више, ако је већи број жена, али га ипак нема свака жена. И у задругама на Косову готово свака жена има свој разбој, а и у селима на Лиму ниже Бијелог Поља свака има своју стативу (разбој). Удаја и женидба се врше по старешинству, и ту главну реч има домаћин. Нерадо се гледа на приватну имовину појединих чланова, *башкалк*, али је има: обично оно што жена добије од својих или од свадбених дарова.

Сем код предвојених задруга и сем случајева када се једна породица само преко лета упућује да живи са стоком или на имању изван села, за сву чељад се кува јело на заједничком огњишту и сви заједнички обедују за једном трпезом. Ако је задруга велика, онда се поставља више трпеза, једна за другом. Приликом вечере чланови подносе извештај о раду преко дана, тада се договарају о пословима и потребама и тада домаћин саопштава распоред рада за сутрашњи дан. Сва чељад у неким крајевима спавају односно спавала су заједно у једном одељењу. Тако је готово у целом Повардарју, Дебру и Струмици. Откако се граде веће куће, чељад се

распоређују по породицама у више одељења. У околини Скопља, по дну котлине, свака породица има малу зградицу, *шроњ*, за спавање. У косовско-метохиској области је као правило да свака задруга има онолико одељења у споредним зградама колико има породица. Такве зграде се на Косову и у Метохији зову *шремови*, *кошаре* у Горњој Морави, *ижине* у Ибру.

И код муслиманских Срба, гдегод их има, заступљен је живот у задругама, чија је организација углавном иста као код православних. Отступања су у том што жене мање раде изван кућа, што свака породица има своје одељење и што су старци и старице у већој мери ослобођени послова него код православних Срба.

Група троњева у задрузи Бардовчанаца у селу Горњем Лисичју (код Скопља).

Род. Пошто се подели једна већа задруга, од ње настане више, најмање две, нових задруга или инокосних породица, чији чланови постају међу собом *деленици*, како се вели у вардарској Јужној Србији, *деленица* (у Дримколу), *одељаци* (у Г. Морави) или *одјељаци* (у Васојевићима). Сви деленици, скорашњи и старији, чине једну крвну заједницу, род. Таква заједница се зове *род* у крајевима бившег Санџака, а у осталој Јужној Србији: *сој, кабиле, фис (вис), фамилија, домазлк, племе, фара.* Родови су егзогаме групе, и то им је главна одлика: чланови рода не ступају међу собом у брачне везе све док постоји свест о заједничком сродству и пореклу. Ма да је у вардарској Јужној Србији, нарочито јужно од Скопља, утицајем цркве већ превладало схватање да у брак могу ступати сродници даље од трећег колена, ипак су такви бракови ретки. Је-

динство рода је и у томе што сви чланови имају исту родовску односно породичну службу. Затим, чланови једног рода, који живе у истом селу, по правилу су на окупу, и њихове куће образују једну махалу, која се онда назива по самом роду. То се особито види у охридском Дримколу где у селима има толико махала колико има родова. Јединство рода се види и у томе што се чланови рода у невољи међусобно помажу, а чланови рода који живе у разним селима међу собом се посећују о сеоским празницима. У крајевима око Лима и Таре постојала је за чланове рода и обавеза крвне осветe. Правило је да у сеоском гробљу сваки род има одвојен део за себе, и на том делу се не смеју сахрањивати чланови других родова, а готово у целој Јужној Србији је обичај да књижица са списком умрлих чланова рода буде једна, заједничка *(читуља, мртовечка книга)*. Род може имати и заједничку својину, особито скорашњи деленици, чије су куће на окупу. Та својина може бити непокретна (бунар, гумно, двориште и сл.), али још чешће покретна (кола, нека пољопривредна справа, казан и судови за ракију итд.). Има и трагова неког главарства у родовима. Тако на пр. у Дримколу у свакој махали — фари сматрао се као неки старешина њен најстарији члан, а род Рабошчијци (6 кућа) у варошици Св. Николи на Овчем Пољу има од старине заветну славу Спасовдан, за коју спрема све што треба најстарији члан рода.

Код муслиманских Срба постоји такође родовска организација, која има иста обележја као код православних Срба, сем што нема родовске службе и заједничких читуља. Али се код муслимана ипак род не држи тако дуго, јер код њих, утицајем исламских прописа о браку, раније долази до уништавања рода.

Народно презивање је у најтешњој вези с родовском организацијом. У крајевима бившег Санџака су обична презимена на *-ић* по неком мушком или женском претку, али су честа и презимена по надимцима, занимањима и месту порекла (на пр. Шиљак, Самарџић, Никшић). Да се ближе одреди појединo лице, особито у крајевима где је доскора било братственичке и племенске организације, узима се и очево име у помоћ у виду придева, на пр. Стојанов (Јован Стојанов Петровић).

У нашој јавности створило се убеђење да у вардарској Јужној Србији нема презимена. То је велика и веома штетна заблуда, пошто у Јужној Србији постоји веома израђен систем презивања. Додуше, у Јужној Србији нико неће да зна и да страну човеку каже своје »презиме«, јер тај израз значи: надимак. Оно што се у нашем књижевном језику зове презименом, у народу у вардарској Јужној Србији се зове *галабија* или *лагабија* (израз арапског порекла), *џараман* или *џекар*. Сваки род има своју галабију, а свако лице се пуним именом означава кад му се уз лично име ставе очево име (у облику присвојног придева на *-ов* или *-ев*, с додатком *-ић* или без њега), родовска галабија и надимак. Породична презимена по оцу на *-ић* су од старине у употреби у целој Јужној Србији што сведоче многи стари записи не само из Горњег Повар-

дарја него и из шопских крајева, Прилепа, Битоља и Струмице. Да су облици породичних и родовских презимена на *-ић* веома стари и домаћи народни, доказ је и то што се презимена арбанашких и поарбанашених српских родова у Горној Реци, Метохији и Горњој Морави свршавају на *-ић* односно *-ић*. Надимци су код православних Срба муслиманека имена или ретки изрази у вези с каквим догађајем из живота или личном особином. Код муслиманских Срба се очево име додаје непромењено, у првом падежу, на пр. Шабан Мехмед, као и код Турака.

Галабија може бити различита порекла и облика. Готово увек се свршава на *-ци* или *-вци* (у једнини на *-ски*), у охридском Дримколу на *-ои* (тј. *-ови*), у Скопској Црној Гори на *-ћи*. Галабије су или по презимима оснивачима родова (на пр. Трајанковци, Димовци, Алијовци, Балшићи), или по занимању неког претка (Поповци, Грнчаровци, Самарџијци), по месту порекла (Битолци, Бојмичанци), а има и таквих које су постале по надимцима (»презименима«) предака (на пр. Полтурчиновци, Ђоклинци). Према томе, у околини Скопља пуно име једног човека изгледа овако: Ђоша Ђелевић Винчански (у Дивљу), Стојан Недељковић Ђироски Мамут (у Булачанима).

Братство. У Метохији се мало разгранатији род рачуна као *братство*, али то братство има одлике рода. Правих братстава било је доскора само у крајевима с племенском организацијом, дакле око Лима и Таре, а до наших дана су дотрајала на тлу Васојевићке Нахије. Братство чини група од родова или већег броја породица које воде порекло од једног претка. Даље су одлике братстава да сви чланови имају исту славу и заједничку цркву, обавезу да учествују у крвној освети и да се иначе међусобно помажу. Братства располажу и заједничким имањима у земљишту, особито у пасиштима и шумама, па имају заједничке воде, воденице итд. Веома значајна одлика братствене организације је да су брачне везе између чланова истог братства све доскора биле строго забрањене: владала је строга егзогамија. Братство је одржавало своје зборове и имало свога главара. Групе од кућа нису сматране као војничке или административне целине него братства, а чланови појединих братстава често живе у више села.

Заједнице по територијалном принципу. У данашње време на читавој територији Јужне Србије *село* је једини облик друштвене организације по овом принципу, који се одржао у потпуности и који се сада шири и тамо где није било чврсте сеоске организације, а то су крајеви око Таре и Лима где је до недавно било племена и братстава.

Село као облик друштвене заједнице по правилу претставља једну привредну целину, утолико што сви његови становници експлоатишу једну привредну површину унутар граница свог села. Село је, затим, правна и култна заједница: село претставља једну заједницу која има своје главаре и заједничке, сеоске, службенике, обавезе које морају да врше сви чланови, готово увек и разне облике заједничког имања (шуме, испаше, разне зграде, чесме,

гробља), врши свој народни суд и има своје, сеоске, култове (црквену и сеоску славу, гробље, посебна култна места). Најзад, сви чланови једне такве заједнице међу собом се помажу, а нарочито кад се ради о одбрани интереса села као целине, заједнице. У највише случајева село је састављено од родова разног порекла, и то је нарочито случај у областима где је чифлички режим био јаче развијен, али је чест случај да су сви становници једног села у исто време и заједничког порекла, да су сви чланови једног рода или братства, чега има особито у крајевима бившег Санџака.

Ма да село сачињавају сви његови становници, ипак о сеоским пословима одлучују само пуноправни мушкарци односно домаћини који долазе на сеоски збор, али на сеоском збору говоре и стварно одлучују само старији, а сеоски старешина уствари није ништа друго него један члан тог збора, који, и онда кад га власт поставља, није ништа друго него израз расположења и воље сеоског социјалног и психичког колектива. Стога он не може да ради ништа без сагласности са »селом« односно са старијим домаћинима. Поред сеоског старешине су још два одборника, азе. Раније је поред старешине био и сеоски свештеник, иако је он стварно био врста сеоског службеника, тако да су њих двојица били на челу села. Значајну функцију имао је раније у православним селима и питроп (епитроп), ког је село бирало да се стара о цркви.

Врло су разноврсни послови које води село по заједничком договору: село бира старешину, налази и погађа сеоске службенике (протогера, пољака, пудара, водара, шумара и др.), стара се о сеоској имовини, њеним оправкама, плаћању државних дажбина на ту имовину, ради чега разрезује сеоски прирез и таксе за употребу сеоске шуме и др., решава о додељивању сеоске земље појединцима који се доселе и приме у село, раније се старало и о школи и богомољи. Село као такво води рачуна да се држе стари наслеђени обичаји и да се не уводе новотарије, па се, у вези с тим, стара и о моралу својих чланова. Било је случајева да »село« уђе у кућу сељаку који је начинио кревет и да му га развали или да село натера момка да се ожени девојком коју је обешчастио. Разуме се, у овом погледу се, утицајем модерних закона, већ много отступило, али и данас се дешава да село не решава само мање грађанске спорове између својих чланова него да сеоски суд пресуђује и за дела која спадају у надлежност кривичног суда, који и не сазна за такве случајеве, јер и сâм окривљени и кажњени неће да се жали и да тако ради против интереса своје сеоске заједнице. За турских времена, сеоски судови не само да су кажњавали глобама и бијењем него су чак изрицали и извршавали смртне пресуде над сељанима који би се издајством и сл. делима тешко огрешили о сеоске интересе и сеоски морал или би такве изгнали из села. Као чувар морала село је водило рачуна и о томе да се сваки момак на време ожени и појединце нагонило на женидбу. Сви сеоски договори и суђење обављају се на сретселу, а често и у трпезарији код цркве односно у џамији. О општим сеоским празницима као што су црквена и сеоска слава, већи празници, зађу-

шнице, село се јавља као заједница и утолико што се сви домаћини састају за заједничком трпезом код цркве или на гробљу, али и цело село учествује у култу. Тако на пр. свако чељаде у селу треба да добије и окуси од јела спремљеног од сеоског курбана (жртве) на дан сеоске славе. Нарочито је значајна улога коју и данас има село као грађански суд и управна власт у оним пословима који нису предвиђени законом. Ту је на првом месту наводњавање, које је регулисано до детаља народним обичајима, а ти су свугде прилагођени локалним приликама.

Одбрана села као целине био је онај највиши интерес који је држао становнике села на окупу. Можда је потреба за одбраном и условима постанак тако чврсте организације села, јер је село у турско време било препуштено само себи. Одбрана није била само у том да се на суду и код власти бране интереси и целина села и његова имања него и да се село брани од арбанашког надирања и насиља. То је постизано с једне стране правом оружаном борбом, а с друге стране узимањем у сеоску службу арбанашких плаћеника (дерудеција, сејмена). На овом месту може се поменути и један особит начин колективне одбране, условљен психичким особинама. Док су се у динарским крајевима села разбијала, у Јужној Србији, да би се лакше бранила од Турака и Арбанаса, села су се збијала. Испитивања насеља у свим крајевима Јужне Србије показала су да је до збијања села дошло у већој мери тек у XVIII и XIX в., а да су и по Јужној Србији пре тога села такође била већином разбијеног типа.

Село се стара о немоћним и сиромашним, одређујући на сеоском збору мобу која ће им поорати, пожети и сл., или да се скупе прилози. Ономе који погори или му страда стока село ће подићи кућу или поклонима саставити ново стадо и сл.

У свему томе има много старине али и страног утицаја. Утицаји страни виде се већ у извесним називима. Тако на пр. старешина села се зове и давно посрбљеним изразом *кмет*, али врло често турским називима *коџабашија* и *мифтар*. Његови помоћници, одборници, зову се *азе* (на Косову *улице*, вероватно арбанашки). Међутим, у Дримколу се старешина села и сада зове грчки *ћефајлија*. Утицај византиског права се најбоље види у томе што се у целој косовској и вардарској Јужној Србији кметов помоћник, забиров, зове *проштогер* или *проштоџер*. Старина и утицај ранијег законодавства виде се особито у једној установи која је дотрајала од средњег века до данас и, као практична, одржава се и сада. Ствар је у овом. Странац, нарочито чиновник, који дође у село послом, а у селу нема личног пријатеља или рођака, постаје сеоски гост, па се упућује у неку кућу која прима такве госте, али је онда ослобођена других обавеза, на пр. сеоског кулука, или се узима из сеоског дућана све што треба за дочек, и то на сеоски рачун. Потребну пратњу и коње даје »село« по реду.

Док у динарским крајевима по правилу више села подижу једну цркву или џамију, која се онда подиже на месту које је саобраћајно средиште за читав мањи крај, у косовској и вардар-

ској Србији свако село има своју посебну богомољу, а у већим селима и свака махала. У црквама појединих села, пошто сада свако село нема свештеника, служи се по један или два пута годишње. Али сељани не иду у цркву другог села, сем кад одлазе где на сабор. Врло је тешко приволети и два мала суседна села да заједнички подигну школу, свако хоће да има своју. То су најзначајније одлике јужносрбијанског села и његова сељака који увек говори кроз колектив и из ког у свакој прилици говори колектив. Стога је тешко схватити га, и отуда многи неспоразуми и лутања између њега и оних који раде с њим.

Овако организовано село не само да је у косовској и вардарској Јужној Србији заменило братство него је у многоме умањило и значај родовске организације.

Само у крајевима око Лима и Таре, у колико су обухваћени границама Јужне Србије, има успомена на негдашња *племена*, а на тлу Васојевића се племенска организација одржала унеколико до данас. Како је само један део Васојевића обухваћен границом Јужне Србије, о особинама племена нећу овде говорити. Напоминьем само да је *крвне освете*, те карактеристичне одлике племенског живота, било и у другим пределима око Лима и Таре.

Као виши облици друштвених заједница по територијалном принципу јавља се у областима које немају племена становништво као целина једног *предела*, једне *нахије*. На тлу Северне Србије такве су целине имале и неку врсту самоуправе. Трагова и успомена на такву самоуправну организацију, по територијалном принципу, има и у Јужној Србији код Мијака и у Маријову, где се зна да су раније постојали главари за читаве пределе. Иначе, у Јужној Србији се и данас становништво појединих предеоних целина сматра и друштвеним заједницама. Једино обележје које их данас држи као такве целине јесу исте етничке особине, нарочито ношња, и ендогамија: док су родови строго егзогами, предеоне целине су ендогаме. Као разлог одржању предеоне ендогамије наводи се по правилу хомогеност по етничким особинама, јер да не могу да узимају жене из крајева с другом ношњом. После ратова, већ се ремети и тај ред.

Класе по полу и узрасту. Природом условљена деоба у људском друштву на два пола одвела је у друштвеном развитку до поделе рада по половима и до нарочитих облика којима су регулисани односи тих полова у друштву. Али се није стало на томе: веома често, поред груписања по половима, има и груписања лица истог пола по класама старости. Такво груписање је веома карактеристично за многе ваневропске народе, али га има местимично и у Европи. Елемената таквих групација има свугде и у нашим земљама, али нарочито у Јужној Србији. Те су појаве од врло великог научног значаја, али нажалост нису још довољно проучене.

Поред тога што је у кући извршена строга подела на мушке и на женске послове и што се мушки и женски чланови једне кућне заједнице осећају као две групе унутар једне заједнице, и изван куће, у селу види се та подвојеност. Само пуноправни мушкарци,

изузетно и жене домаћини, учествују на сеоским зборовима и договорима, само мушкарци иду на сеоски кулук и друге заједничке послове, само мушкарци учествују у клању сеоске жртве и ритуалном обеду. Исто тако има ритуалних игара и поворки у којима могу да учествују само мушкарци (коледари, ђамалари, русалије, бабари, лазари итд.), али и таквих у којима учествују само женске (додоле, лазарице, водичарке). На другој страни, само женске учествују у раду на попреткама (прелима), а имају и своја посебна женска весеља, која прелазе и у оргије: то је случај о свадбама, нарочито после прве брачне ноћи младенаца, када настаје посебно женско весеље уз неке врло карактеристичне обичаје, ако се утврди да је невеста била девојка. Исто тако, готово једино женски послови су бајање, врачање и нега болесника, те старање о мртвима. У вези с култом мртвих жене се о задушницама или уочи великих празника састају на гробљу или на сретселу и међусобно се часте јелом и пићем. Та подвојеност по половима види се у томе што и данас у врло великом делу Јужне Србије девојке не играју у колу заједно с мушкарцима, него мушко и женско коло посебно,[1] што је и у сеоским црквама одвојено место за жене, »женска црква«, и што се, на Косову, кад ко умре, узимају мешаље, помоћна лица за кување, према полу и узрасту умрлог.

Мушка и женска половина становника у селу дели се опет даље на класе по узрасту. Прва класа су деца, заједно и мушка и женска деца која још нису пуно дозрела. С пубертетом се улази у ред дечака и девојчица, и већ настаје подвајање: дечаци иду с одраслијим мушкарцима, а девојчице с девојкама, и тада почињу да уче послове свог пола. Одраслији младићи и девојке, кандидати за брак, мењају ношњу: тада им је одећа потпуна и носе накит. Карактер класне поделе код ове класе долази до израза и на тај начин што је у косовско-метохиској области, па у већем делу горњег Повардарја био веома раширен обичај који се одржава и данас, да девојке граде нарочите *девојачке кућарице* или *земљарке*, рупе у буњишту или у земљи, те у њима бораве преко зиме дању и раде. У једној кућарици не буду девојке само из једне куће, него по 4—6 девојака из разних кућа. У околини Скопља, постојао је у неким селима обичај да се момци из села скупљају у нарочитим зградама за њих, у *бећарницама*.

Ступањем у брак ступа се у ред одраслих, пуноправних чланова заједнице. Занимљиво је да су на свадбу пренети и неки обичаји који имају карактер обичаја приликом иницијације: на пр. бријање младожење, ударање младенаца. Ожењени има право приступа у друштво одраслих мушкараца, а удата у друштво жена. На овој класи леже сви терети у кући и у селу, иако она нема свих права.

Највише права и угледа имају класе старца и баба. У ту се класу ступа са наступањем физиолошке старости и с појавом но-

[1] Тако је било и у градовима. У Призрену се све до 1912 год. није могао да оснује мешовити хор у српском певачком друштву, јер се нису могла да мешају мушка и женска деца.

вих радних снага које у кући одмењује старце. По правилу, старци не обављају никаквих тежих послова него само воде надзор над радом својих у кући као и над читавим селом. Свугде у селу, а не само у кући, одаје им се нарочито поштовање: пред њима се устаје, даје им се почасно место итд. И старци и бабе су чувари локалних традиција, обичаја и култова. Они су чувари и морала у селу. Нарочито је велика улога стараца. Они су ти који воде главну ако не и једину реч над сеоским и црквеним договорима, дакле веће стараца је главни чинилац у селу као заједници. У многим крајевима и селима за сваког домаћина односно старца има пред црквом, на сретселу или на гробљу усађен камен, где он седи кад се скупе старци. А сем ради сеоских послова, старци се скупљају о великим празницима. Њима жене из села доносе тада пиће и јело »за Бог да прости«, ради сећања и помена мртвих, и пред тим већем стараца клањају се о великим празницима све невесте из села. И на свадбама су старци као посебна дружина, а тако опет и старице. Сви старци у селу су појединим сељанима *дедовци*, а сви одрасли мушкарци у селу, без обзира да ли су род или не, међусобно се дозивају у Повардарју и у суседним крајевима са *башко* или *баше* (тј. брате). Можда је и честа употреба плуралних облика *вујковци* и *чичковци* успомена на прилике у неко раније доба.

Посебне култне заједнице. Готово сви од поменутих облика друштвених заједница (кућа односно задруга, род, село, па и поједине класе) су уједно и култне заједнице у оквиру једне цркве. Али на тлу Јужне Србије има и један такав облик култне заједнице који се својим обимом не подудара ни с једним од претходних. У дебарској (мијачкој) области, а изгледа и у неким суседним крајевима брсјачке области, обичај је да се по више домаћина односно кућа удружују и заједнички прослављају Богојављење и Јованђдан. Обележје такве заједнице, чији чланови могу сви бити од једног рода али не морају, јесте да набаве заједнички један сребрни крст и прибор за освећење воде. Сваке године се изабере један домаћин, *кум*, који ће до године приредити освећење воде и гозбу у својој кући за све чланове свог »*крста*«, када ће тај прибор предати новом куму.

Можда овом типу припада и заједница тримирџија — оних који тако посте да по три дана не једу јела — у околини Ђевђелије, јер све тримирџије из једне махале бораве заједно, заједно играју и заједно спавају.

ОБИЧАЈИ

У Јужној Србији има невероватно велики број народних обичаја. Овде ће бити приказани углавном обичаји из косовске и вардарске Јужне Србије.

а) Верски обичаји

Служба. *Породична односно родовска служба* (крсно име, слава) је обичај који се као карактеристичан српски обичај истиче

изнад свих осталих празничних обичаја. Због тога је у Јужној Србији била гоњена у прошлости. Велики њен непријатељ биле су бугарска пропаганда и егзархија, али ни из далека тако велики као грчке фанариотске владике. Обичај се сачувао, што је најбољи доказ колико је он нераздвојан од народног верског и духовног живота уопште. Додуше, у неким крајевима су непријатељи имали више успеха. Ако се изузму поједине породице по варошима, које су васпитане по бугарским или грчким школама, те су под утицајем школе и туђинске цркве напустиле службу (али се зна шта су служиле), слава је општи народни обичај у свим деловима Јужне Србије до Демир-Капије. Јужно одатле настаје област у којој су разне верске и националне пропаганде, а нарочито грчка јерархија, успеле да овај обичај потисну. Испитивањима *Сп. Тановића* утврђено је да је служба у околини Ђевђелије била општи обичај, па и данас има многих трагова од ње. У околини Струмице утврдио сам лично да је служба била општи обичај код раетског становништва све до друге половине XIX века, а нашао сам у Струмици и по селима знатан број кућа у којима се празновала служба без прекидања, па то чине и данас. Исто тако, служба је била општи народни обичај и код Срба у крајевима западно и јужно од данашњих граница Јужне Србије који су остали под Арбанијом и Грчком. Многе податке о томе је скупио и објавио проф. *Бор. Ж. Милојевић*.

О великој старини и снази овог нашег обичаја говори речито и чињеница да је и најстарији помен славе из ових крајева, из околине Охрида: год. 1018 Византинци су ухватили и ослепили на дан његове славе Вел. Госпође војводу Ивца. Значајно је да се у околини Охрида и Струге и данас Вел. Госпођа често слави као породична служба, док се другде тај празник ретко сусреће као породична служба.

Прво обележје породичне службе је обилата терминологија. Сам обичај зове се разним именима у појединим крајевима, а постоје и многи називи за поједине моменте и обреде у току служења. Највише је распрострањен назив *служба*, исто дакле као и у западним српским крајевима. Тај назив је нарочито распрострањен у Повардарју и у суседним областима (шопски крајеви и Македонија). Веома је распрострањен и назив *слуга*, који се сусреће углавном тамо где и назив служба. У Скопској Црној Гори, на Косову, у Метохији и Старом Колашину се чују и називи *слава* и *свети;* и у околини Охрида се чује назив *свети*. Веома често се и у Повардарју чује назив *ден* (Железник, околина Велеса и др.), у Дебру *големдан*, у Скопској Котлини *сведен* (тако и код Мијака) и *светац*. Уопште, у једном истом крају постоји упоредо по више назива тако да се сви поменути могу сматрати као општи. Тако на пр. у Маријову су познати ови називи: *ден, сведен, слуга, служба, светога*. У малом пределу Горњој Реци говори се *слава*, а код правих Мијака *слава* и *сведен*. Чести су изрази којима се обичај назива описно: *чиним, молим, опѣвам, кршим колач, дижем йросвеша, кревам леб* и сл. У Доњем Колашину се обично

говори *крсно име*, али се чује и *свето*. У Метохији, Старом Колашину и Ибру разликују се *велика* и *мала слава* или *преслужак* (последња је прислужба), а на Косову *зимна* и *летња* или *мала слава*. Прво вече уочи празника зове се *кана, заслуг* или *заслуга*, на Косову *навечер*, сутра је *ден, сведен, слуга, служба*, а по празнику *пашарица* или *пашерица*. У Метохији веле и *испраштница* за трећи дан. У Призрену и на Косову дан после славе је *слуга*, а трећи дан после славе се зове *пашарица*, на Косову и *праћеније, испраћеније* или *послуга*. Слави се свуда, дакле, по три или четири дана.

У динарским крајевима често породичне службе падају и у празнике у летњој половини године, као што су Ђурђевдан, Петровдан, Илиндан, Пантелијевдан и др. У косовској и вардарској Јужној Србији праве славе падају по правилу само у зимску половину године, а само по изузетку се може наћи која служба у летње доба; у области око Дебра и Охрида доста је родова који славе Вел. Госпођу. У летњој половини године држе се, сем сеоских, још само личне заветне славе и старе прислужбе (мала слава, летња слуга), јер је у околини Скопља, на Косову, у Метохији и Ибру и околини Бијелог Поља у обичају да се у лето прославља празник истог имена као и празник у зиму кад пада права породична служба, на пр. зимски и летњи св. Никола.

Узима се да славе односно сезона слава почињу с празником св. Петке (14 октобра по ст.), па се вели: света Петка прва слуга. У Јужној Србији највише породичних слава пада на дан св. Николе, затим долазе св. Димитрије, св. Арханђел, св. Петка, »посни« св. Ђорђе, св. Јован (7 јануара), св. Меркурије, Пречиста (Ваведење), св. Мина и св. Ст. Дечански (оба празника падају 11 новембра), св. Андреја, св. Врачи итд. Пада у очи да је у околини Куманова честа служба на дан св. Саве Освећеног, а има да се слави, сем св. Краља, и чисто српски светац св. Арсеније, српски патријарх (у Которији).

У припреме за службу спада на првом месту пост. Док се у динарским крајевима само по изузетку пости пред службу, и то по завету, на пр. по недељу дана пре св. Саве, у косовској и вардарској Јужној Србији је правило да се пред службу пости седам дана, у околини Криве Паланке по 3—14 дана, ако већ сама служба не пада по себи у време поста, као што је на пр. случај код оних који славе Никољдан. Исто тако је правило да се у поједине дане службе, ако сви не падају у пост или мрс, спрема јело како би се спремало и иначе тог дана, тј. у среду или петак посно. Ово друго правило важи у свему и за спремање јела о погребима и задушницама.

По правилу, породична служба почиње увече уочи самог празника ком се служи, а завршава се сутрадан по самом празнику, а у косовско-метохиској области тек прексутрадан. Свештеник треба да на дан или два пре службе посети кућу и освети воду; с таквом водом треба да се умеси колач за службу. Вече уочи празника је најсвечанији и највеселији део службе. Тада долазе гости који се

раније позову, *кане* (отуда и назив кана), из истог и из других села. Из села долазе само људи, а људи из других села воде собом и жене. Обичај је по селима да се уочи славе раздаје по сродничким кућама у селу од јела спремљеног за славу, а у варошима је за турског времена био обичај да имућнији шаљу јела затвореницима. Пошто се гости искупе у кући, неко време проведу у разговору и пијући уз мезе. Кад буде време, престаје се с мезетисањем, а на трпезу износе све што треба за обред и спремљена јела, и отада све иде по нарочитом ритуалу.

Главни црквени обред који треба да се изврши о служби јесте кршење или ломљење колача. Свештеник био требао да дође на заслуг и да изврши тај обред пре вечере, а пошто су се гости искупили. Али како у сваком селу нема свештеника или он не може стићи свима на време, остаје то за сутрадан, а многи носе колач и остало сутрадан његовој кући или у цркву да се обави обред. У неким крајевима, на пр. у Старом Колашину, сами учесници »подижу славу«, тј. дижу увис колач и окрећу га трипут. О заслузи се наздравља по нарочитом реду у славу светитеља односно празника, домаћина и др., и тада се певају песме. Певају се само песме озбиљне садржине, побожне или световне. Побожне су или пригодне о свецима којима се служи или с општим верским мотивима, а световне су само епске песме о Марку Краљевићу и о другим јунацима из наше прошлости. Славске песме су општа појава у Јужној Србији, па их је било и у околини Струмице.

За црквени обред о слави, који ће се обавити на заслузи или сутрадан, на дому или у цркви, спремају се: кувана пшеница, панагија или пресвета, вино, свећа, суд с водом (ако свештеник није већ раније светио воду), један или више »колача« (у Дебру »свети хлеб«), како је где обичај, кита босилка и мало тамњана.

Пшеница је по правилу кувана, а у њу се понегде додају шећерке и ораси. У крајевима на истоку од Пчиње доноси се живо жито. На Косову и у Морави се не спрема пшеница за службе које падају на Арханђеловдан и Илиндан. У Ст. Колашину спремање пшенице је уведено тек отскора, а у херцеговачком делу Санџака и у Васојевићима и данас ретко ко да спрема пшеницу за славу. Свештеник ће пшеницу осветити и прелити вином, а прелиће и колач, пре него што га преломи. Обично од колача узима свештеник половину. Колачи се украшавају разним шарама од теста. Панагија је уствари просфора, мали хлепчић, на ком је отиснут знак крсника. На много места носи се само панагија, особито о преслави. Свећа, једна или две, гори у пшеници само док траје обред. Многи су обичаји и веровања који одређују ко ће и у којој прилици јести пшеницу и колаче. Панагију обично поједу укућани на патерицу изјутра.

Сутрадан, на сâм дан службе, укућани и њихови гости одлазе у цркву, ако је има у селу, а гости са стране иду у посете и по другим кућама у селу. Гости са стране остају и на обеду, па и на вечери, а место гостију из села који су били на заслузи позивају се други на ручак. Жене из села долазе у посете тек на патерицу,

али у околини Скопља долазе и на сâм дан службе. На Косову и у Призрену жене долазе на слугу, а о прављењу или послузи се испраћају гости са стране. У околини Ђевђелије, где је слава напуштена, као успомена на њу остало је да само »дигат панагија« (секу колач) и да носе прилоге цркви или да односног дана само дочекују госте и часте их ракијом и кафом.

Свуда где има службе има и *прислужбе*, тј. да се поред једне главне слави још по једна споредна служба, а може их бити и више. У неким крајевима, на пр. у Средачкој Жупи, Дебру и др. свака кућа има преславу. Такав карактер имају већ поменуте мале или летње славе или слуге. У употреби су и други називи: *прекршћавање* и *прекршћа колач* (Скопска Црна Гора), *кршн колач, крева пресвета* (околина Скопља, Велеса и др.), *панаћија* (околина Криве Паланке), *прислужак* (Метохија), *колач препевујеш* (у Поречу) итд. О преславама је главно црквени обред, па и тај поједностављен: обично се само спрема панагија или пресвета са пшеницом. Слављење бива само у току дана празника, а уколико и долазе гости то су само најближи сродници.

Преславе су веома разноврсне по пореклу. За многе се не зна када и како су постале. То је нарочито случај где се у лето слави о празнику истог имена каквог је и празник главне службе. Многе преславе су постале на тај начин што су појединци улазили у друге куће као домазети или посинци, примали славе тих кућа а задржавали и своје, па им је једна постала службом а друга прислужбом. Исто тако многе су прислужбе по завету: ради здравља или среће у имању нека кућа се заветује па прислужује неком свецу, и таква прислужба остаје. Има и прислужби које су постале преношењем имања: они који наследе или купе туђе имање, обавезују се да узму и славу продавчеву себи као прислужбу. То је честа појава у околини Скопља и др., а правило у Дримколу. Врло је чест случај да неки род има прислужбу на дан када је славило село из ког се он иселио. Напослетку, и од личне заветне службе може да постане породична служба на тај начин што синови продуже да прислужују свецу ком се био заветовао њихов отац или други предак. Заветна слава често је праћена клањем жртве, курбана.

Породична односно родовска служба је обичај који држе и католички Срби, па и католички Арбанаси, а од ње има трагова и код помуслимањених Срба, не узимајући у обзир што и Арбанаси, пореклом из племена Северне Арбаније, имају предања да су славили док су им преци били хришћани. Тако славу имају односно имали су је сви католички Срби у Горњој Морави и на Косову, па и љарамани, криптокатолици. Славу код призренских Латина искоренили су католички епископи, а држе је још католички Арбанаси по Метохији, али су и они пореклом из Северне Арбаније, где се и данас држи слава (феста). Поједине славске обичаје држе и данас помуслимањени Срби у Поречу, Средској Жупи, Дреници, Ругови: знају шта су им славили стари, тог дана не раде, неки примају и госте, пале свеће и сл.

Овде се може поменути и слављење *имендана*. Грчка јерархија, а после и бугарска пропаганда и егзархиско свештенство, настојали су да место славе уведу имендан. У варошима, а изузетно и по селима, успели су да уведу имендан, који је и код Бугара обичај скорашњег постанка, али се поред њега одржала и слава. Имендан празнују само мушкарци, и то одрасли, и обично без икаква црквеног обреда или уз обред исти као код личне заветне службе (подизање панагије).

Опште славе. И општих слава има разних врста. То су црквене и сеоске, предеоне и еснафске славе. Веома често се црквена и сеоска слава проводе у исти дан, на празник свеца ком је посвећена црква, и мешају се обреди, али су то ипак два доста различита обичаја. Свака је црква посвећена неком свецу или неком догађају из живота Христа и Богородице. Кад се празнује та успомена, онда слави и односна црква. У цркви буде свечана литургија, а после ње се обави освећење воде и црквеног колача, који спрема епитроп односно сама црквена општина. О црквеној слави долазе гости и из других села, који се разместе код својих сродника, кумова и пријатеља, а после обеда је обично *собор, собир, собур* (сабор), *орлија* или *панагир* код цркве или на сретселу, у ком учествују не само омладина и одрасли него и гости са стране. Веома је раширен обичај да на дан црквене славе и поједине куће у селу прослављају, »дигат панагија«, а сваки уопште прима посете. Црквених слава има у селу онолико колико има цркава, јер их често има по више, али се свечано прославља обично само слава главне цркве.

Док је тако свака црквена и манастирска слава уједно и слава свог села, има сеоских слава које нису у исто време и црквене. И док црквене славе падају по правилу у празнике у месецу мају, јуну и јулу, ретко доцније, сеоске славе падају већином у зимску половину године: Митровдан, Атанасовдан[1] најчешће, али многа села, особито у средњем Повардарју, славе на дан св. Илије (20 јула). И сеоских слава може да буде више, нарочито у селима око Пчиње где по сеоском синору имају камени крстови, посвећени појединим свецима, те се у односне дане искупљају сељаци код појединих крстова.

Сеоска слава може да се проведе и без свештеника, уз главно учешће домаћина из села. Претходно се на рачун целог села набави што треба, а главно је да се набави потребан број животиња које ће се клати као курбан. У мањим селима доста је један ован, а у већим се коље по више брави, па и говеда. Жртву коље само мушкарац, по нарочитим прописима. Где је још у обичају да се од жртве спреми јело за заједнички обед, вечеру уочи празника, кувају само мушкарци и они учествују једини у ритуалном обеду, али се свакој кући пошаље у чему мало од јела, тако да и свако

[1] Ако село слави св. Атанасија, онда слави 18 јануара, а ако је црква посвећена св. Атанасију, онда је црквена слава 2 маја.

чељаде у селу окуси од тог јела односно од жртве. Где је тај обичај напуштен, свакој кући се шаље део пресна меса.

Веома често се кољу курбани и о црквеним славама и у дане којима су посвећени поједини »крстови«. Обичај клања сеоских курбана постепено се напушта. Пада у очи да сеоске славе падају на ограничен број празника и да се ту запажа нека обласна подела. Тако на пр. у Горњем Повардарју сразмерно најчешће се слави св. Атанасије, у источном Повардарју св. Илија, а у доњем Повардарју, ближе Солуну, солунски св. Димитрије. Вероватно је обласно јединство у том погледу некада било боље изражено: наиме, и сеоске славе се мењају услед миграција, по договору, увођењем нових које потискују старе и сл.

У времену око Спасовдана па до Духова свако село приређује литију ради благослова поља: *носаш крсти*. И то је врста сеоске заветне славе. Учествују само мушкарци. Где село или црква слави Спасовдан, летњег св. Николу, Духове или неки други празник у то време, у пролеће, онда је и ношење крста везано за тај дан односно спојено са сеоском или црквеном славом.

Храмовне славе великих и познатих манастира имају карактер предеоних слава. Такав је на пр. случај у Поречу, где цео предео слави Малу Госпојину, славу манастира св. Богородице, на Косову око Грачанице, у Скопској Црној Гори о Великој Госпоћи итд.

Најзад, поједини еснафи имају своје славе, прослављање светаца својих заштитника. По селима су ретки еснафи, те су ретке и такве славе. По градовима је еснафска организација готово сасвим уништена, али је остао обичај да занатлије истог заната, једног еснафа, и сада заједнички прослављују свој *пир* на дан свеца који се сматра оснивачем или иначе заштитником заната. Сав трошак сносе мајстори заједнички, бирају једног домаћина који ће се старати о слави до године и сви на дан свог пира примају посете код својих кућа.

Божић. Циклус божићних обичаја почиње божићним покладама а завршава се Богојављењем односно Јованьданом. Од предбожићних обичаја најважнији су они који се изврше на дан св. Игњатија (20 децембра по ст.) и на Бадњи дан. На *Игнеш* или *Игњеш* веома је у обичају да се гата какво ће бити време у наредној години. У Повардарју врше се тог дана неки обичаји карактеристични за Бадњи дан и Божић: долажење полазника, царање ватре, забрана изношења огња из куће. Раније су у Сиринићу у времену од Игњата до Божића ишле кроз села поворке калинарки, девојака од којих је једна била маскирана као невеста а две као старци.

Бадњи дан се у највећем делу Јужне Србије зове *Коледе*, а вече тог дана *Бадник* (Бадњик), *Бадњивече*, *Бодник* (Дебар). Обиље је обичаја који се изврше тог дана, али је главни и општи усецање, доношење и налагање бадњака. Све те радње врше се уз многе друге мање обичаје. Бадњак се сече најчешће од храстова дрвета, али и од букова, па од дивље крушке и др. Највише је распрострањен обичај да се за бадњак узима једно дрво, али је

веома раширен и обичај да се узимају по два дрвета. Међутим, у Васојевићима се доноси онолико бадњака колико има мушке чељади у кући, а у околини Бијелог Поља за свако мушко чељаде по три бадњака. Општи су обичаји даље: гатање по угљевљу од бадњака и на друге начине о роду у наредној години, мешење нарочитих обредних хлебова за Бадње вече, врачање за плодност и одбијање злих чини од куће и стоке, уношење и простирање по кући сламе (која се на Божић употребљава за разна врачања), спремање нарочите вечере итд. У један од обредних хлебова ставља се новац: биће срећан преко године онај коме у део падне комад с новцем. Међу посластицама тог дана нигде не смеју изостати ораси. У вардарској Јужној Србији је општи обичај да на Бадњи дан обилазе све куће у селу поворке дечака, *коледари*, који певају нарочите песме и добивају дарове. У Васојевићима и херцеговачким пределима стока се увече проводи између две свеће, а у вардарској Јужној Србији рогатој стоци се ставља на рог а коњима на самар по једна упаљена свећа. На Бадњи дан и у ноћи уочи Божића врше се разна обредна обилажења око огњишта и око куће, највише ради одбране од чини.

Божић се слави три дана. Ти дани се зову *Божић*, *Средњи дан* и *св. Стефан*. Првог дана се врше у кући обичаји који су продужење обичаја од Бадњег дана, а другог и трећег дана се праве међусобне посете. Људи се поздрављају са: »Христос се роди!« На Божић треба у кућу да дође полазник, који се свечано дочекује, сем у крајевима где он долази већ на Игњатијевдан. У динарским крајевима уводи се у кућу и животињски полазник, во. Готово је општи обичај да се на Божић треба омрсити месом од вранца. Од главње од бадњака праве се крстићи који се стављају на зграде и њиве, а божићна слама се износи на њиве и везује на родна стабла, којима се прети да ће их посећи, ако неће да рађају. Општи је обичај био пуцање из пушака на Божић. Кокошкама се даје храна у кругу од конопца на земљи. Спремају се и једу нарочити обредни хлебови, а општи је обичај да се за Божић закоље што. Свуда се певају нарочите божићне песме. На Косову и у Санџаку (Рашкој) изводе се обичаји као и о слави: приликом обеда пију »у славу«.

Многе од божићних обичаја врше и сада помуслимањени Срби, па и Арбанаси и Турци. Тако муслимани у Гори и Дреници доносе и горе бадњаке, а врше и друге обичаје као православни Срби. Муслимани у Средској ложе бадњаке, доносе сламу у кућу, једу кестене и орахе итд., а Арбанаси у Самодрежи на Косову секу по три бадњака, гатају по угљевљу од бадњака и спремају за Божић смокве, орахе и кестење.

Некрштени или несрећни дни су дванаест дана од Божића до Богојављења. Верује се да тих дана нема крста и да у то време, особито ноћу, обилазе разна зла демонска бића. У то време пада и празник *Василица* (у северозападном делу Јужне Србије *Мали Божић*), *Нова година* када се спрема колач *василица* (*васиљица* у Васојевићима), а у околини Скопља и на Косову и бакр-

дан или топеница, који се сматра као »мечкина повојница«. Иначе у ово време од Божића до Богојављења обилазе по селима косовске и вардарске Јужне Србије поворке које изводе обредне игре драмског карактера. То су добро познате дружине *русалија* у околини Ђевђелије, немаскираних играча с дрвеним мачевима, у горњем Повардарју дружине маскираних *цамалара* или *цемалџија*, у Марijову дружине *бабара*. Поред тих, на дан Василице иду групе дечака, *суровари*, те дебелим штаповима лупају по кућним вратима, вичући: сурова, сурова!

На *Водице, Водокрс* или *Богојављење* врши се свечано освећење воде. Од народних обичаја могу се поменути као општа гатања о здрављу и роду у години те веровање о отварању неба у ноћи уочи Богојављења. У вардарској Јужној Србији је раширен и обичај да иду поворке девојака, *водичарке*, певају пригодне песме и скупљају дарове. Особит је обичај у мијачкој (дебарској) области и суседним јој деловима брсјачке области да се образују од по већег броја кућа заједнице које заједнички приређују свећење воде и гозбу. Био је и по селима и по варошима обичај да се у реци, ако је има, окупају све младожење, које се не откупе вином.

Од осталих празника у зимским месецима само још *св. Трифун* (св. Трипун) има већи значај, а у северозападном делу Јужне Србије *св. Сава*. Док нису почели да пропадају виногради, св. Трифун је био велики виноградарски празник. Свако би у свом винограду закројио и окопао неколико чокота, прскао чокоте освећеном водом, па би се онда сви присутни частили. Иначе је то више женски празник.

Празници у пролеће. Први дани марта се сматрају почетком пролећа односно лета. Стога се 1 март у дебарској области зове *Летник*, другде *Март*. Исти или слични обичаји врше се и на *Младенце* или *Мученике* (9 марта), које славе и муслимани под именом *Султан неврус*. Врло је раширен обичај да се у те дане пале буњишта или слама, да не би било бува и змија. Исто тако да се на дан Мученика попије четрдесет чашица ракије. Тих дана се, по народном веровању, појављују змије.

Благовец, Благовест, Благовијест је велики народни празник. Пада увек у ускршњи пост, и тог дана треба да се једе риба. И тог дана се пале буњишта и слама. Женској деци се тог дана буше уши за обетке.

Ускршњи пост целим својим трајањем пада у пролеће. Циклус ускршњих обичаја почиње већ на три недеље пре почетка поста. Субота пред Месне покладе су *Задушнице*, када се иде на гробље и тамо раздаје за мртве. Држе се још двапут опште задушнице преко године: уочи Духова и пред Митровдан. *Прочка* се у косовској и вардарској Јужној Србији зове дан Белих поклада. Тог дана, пред улазак у пост, међусобно се посећују сродници, кумови и пријатељи: млађи иду старијим, једни другим »проштевају« (опраштају) увреде и пакости. Општи је обичај да се у кући после вечере обеси о концу ољуштено кувано јаје, па се заљуља, и онда сви присутни настоје да га ухвате устима. То је *ламкање* или

амкање. Раније је био обичај да се на *Чисти понедељак* деца први пут воде у школу, а и сада тог дана искувавају суђе у ком су кувана мрсна јела. И на Прочку се увече пале и прескачу ватре.

Ускршњи пост се и данас држи веома строго, нарочито прва и последња недеља. Веома је у обичају да се неко време тримери, тј. да се у три дана једе само једанпут. Тако чини старији свет, а и девојке.

На *Тодорицу* (Тодорову суботу) вари се пшеница или пшеница и кукуруз или грах, и то се заједнички једе код цркве или на гробљу, а што остане носе кућама. Жене остављају од тих зрна за врачања преко године.

Као што је улазак у Ускршњи пост праћен многим обичајима, тако исто се изврше многи обичаји у последње дане поста: Лазареву суботу и Цвети, у току Велике недеље, особито на Велики четвртак и Велики петак.

Општи је обичај да на *Лазареву суботу* иду поворке девојчица по селу, које иду од куће до куће и у свакој кући певају нарочите, лазарске, песме. То су *лазарке, лазаренке* или *лазарице.* Дарове које скупе поделе после међу собом. У охридском Дримколу не иду девојчице него иду као *лазари* младићи. Иначе, ови обичаји падају у ону групу обичаја који губе своју животну снагу, те их преузимају Цигани. Тако већ и по Јужној Србији, особито у Повардарју, као лазарице иду циганске девојчице. Пред вече на Лазареву суботу жене иду на гробље и раздају.

На *Врбницу, Цвети* или *Цветнице* у цркви се освећују цвеће и врбове гранчице, које се носе кућама. Обично се тог дана причешћују невесте.

Велики четвртак, Велики петак и *Велика субота* су дани у које се ништа не ради, него се марљиво посећује црква. Ове дане поштују и сви муслимани, без обзира на народност. На Велики четвртак се кувају и бојадишу ускршња јаја. Спремање ускршњих јаја је општи обичај. Прво јаје које се бојадише зове се *страшник* и њим мајке потрљају децу по образу да би била здрава и румена као то јаје. У Вучитрну се страшник нашара на средопосну среду, а скува с осталим јајима на Велики четвртак. То се јаје чува да се баци у двориште кад пада град, па да се град застрани. У околини Куманова почну шарати јаја за Ускрс још на Тодорову суботу. Као Велики четвртак сматрају се у Повардарју и код православних и код муслимана сви четвртци до Спасовдана.

Велик дан, Велигден, Васкре је велики хришћански празник, али је у народу сразмерно мало обичаја. Празнује се три дана. Првог дана се иде у цркву, а другог и трећег међусобно у посете. Међусобно се поздрављају са: »Христос воскресе!« Посетиоци се дарују ускршњим јајима. И сваком муслиманину је много стало до тога да од суседа или познаника хришћанина добије о Ускрсу јаје. Средњег, другог, дана Ускрса носе се црвена јаја и на гробове. Првог и другог дана бивају у селима сабори, а у многим селима иду крстоноше на сâм Ускрс. Има и нарочитих ускршњих песама

Први петак по Ускрсу је народни празник: *Источни петак* или *Балаклија* (тј. Богородица Балаклија, Рибља Богородица). Тог дана, пре сунца, болесни највише иду на »лековите« и свете воде (источнике), а здрави на излете. Значајно је да се тај дан на Овчем Пољу зове *св. Стефан (Дечански)*, те се силан свет окупља у варошици Св. Николи код кладенца и цркве св. Стефана Дечанског.

Ђурђевдан, Ђурђовден је највећи народни празник у пролеће и један од највећих у току године. Безброј је обичаја, врачања, и гатања који се врше тог дана, а све ради здравља, плодности и напретка чељади и стоке. Ђурђевдан је општи празник: празнују га не само православни Срби и Цинцари, него и муслимански Срби, па и Турци, Арбанаси и Цигани, али ипак православни Срби са много више обичаја и магиских радња. То су обичаји и радње који су углавном исти као и код осталих Срба и других народа на Балкану. Неколико дана пре или у последњи дан уочи Ђурђевдана жене иду да беру биљке које ће употребити у врачању на сâм Ђурђевдан. Тако се у околини Скопља бере преко седамдесет разних врста биљака: неком се опасују да буду дебели, неке стављају у воду за умивање, неке у крму стоци да би била напредна и давала доста млека итд. На Ђурђевдан устају рано, пре сунца, залажу се белим луком пре него чују глас магарета, пуцају преко стоке док је закрмљују, у њиве задевају младе гранчице итд. Био је општи обичај да се не једе јагњеће месо пре Ђурђевдана: на Ђурђевдан се закоље јагње као курбан, и тада првипут у тој години једу јагњеће месо. Тог дана први пут се музу овце и први пут се окуси од млека и сира. Опште је веровање да жене чињарице уочи Ђурђевдана јашу голе на вратилима и одузимају млеко стоци. Ради одбране, око стаја се посипа пепео или просо. Општи су обичаји да се тог дана куће и зградеките зеленилом, да се омладина умива росом, омахом или водом у коју је стављено црвено јаје, да се љуља, да се сви мере на кантару, да се гата о удаји и о роду усева у наредној години, итд. Певају се многе нарочите песме. Дечаци граде у време око Ђурђевдана свирале. На Ђурђевдан славе многе цркве и манастири, а св. Ђорђу су посвећена и многа друга култна места, те тог дана буду многи сабори.

Ђурђевдан се узима и као важан рок у години: с њим стварно почиње народна рачунска година. Наиме, на Ђурђевдан су ступали на дужност нови сеоски главари и службеници, па је са службеницима и данас тако на много места, а слуге се још увек погађају тако да ступе на посао на Ђурђевдан. Од Ђурђевдана до Митровдана је тачно половина године, па се слуге обично и узимају само на по пола године: од Ђурђевдана до Митровдана или од Митровдана до Ђурђевдана.

На осам дана после Ђурђевдана је *Јеремијевдан, Јеремије, Еремија* или *Ремија* (1 маја по ст.), који се празнује због змија: змије и гуштере терају тог дана од кућа у море или у планине. Веома је раширен обичај да се на Јеремијевдан копа земља од које ће жене градити црепуље тог истог дана или у који подесан дан доцније.

Спасовдан, Свети спас није праћен нарочитим обичајима, али тог дана славе многе цркве и тада у многим селима иду крстоноше. У Васојевићима и Доњем Колашину на Спасовдан стављају у крму за стоку нарочите траве и дају стоци со, а на зграде, кућу и њиве стављају се крстићи од лесковине.

У време око Ђурђевдана или Спасовдана обавља се свечани *стриг* оваца, који је код правих сточара велика свечаност. Правило је да се овце једног домаћина морају острићи у току једног дана, те се стога тај посао обавља мобом. За оне који су стригли приређује се свечан обед, за који је заклано једно јагње, курбан. Општи су обичаји код стрига да се острижене овце прскају водом у којој су стригачи опрали руке и ножице и да се пуца преко оваца.

Свети Дух, свети Дуси, Дуовдан, Света Тројица (Духови) су празник који се празнује три дана, али се строго празнује само први, недеља. У неким селима у ове дане иду крстоноше. У Повардарју је обичај да првог дана Духова жене раздају јело и врше се други обичаји у вези с култом мртвих: црква и гробови мету се ораховим лишћем, којим и крстове украшавају, сирочади се деле бардачићи с водом да се то нађе за мртве на оном свету. Где је постојао обичај раскопа (поновног сахрањивања), кости су обично на Духове преношене у општу или породичну костурницу.

Празници у лето. У летњим месецима има више већих и мањих празника (Иваньдан, Петровдан, Илиндан, Преображење итд.), али о тим празницима нема много обичаја. Издвајају се три дана *Горешњаци, Горешници* или *Чурици* (Огњена Марија, 17 јула, дан пре и дан после), када се не раде никакви послови ни у пољу ни у кући да се не би упалило жито. У крајевима бившег Санџака (Васојевићка Нахија, Доњи и Стари Колашин, околина Бијелог Поља, Сјенице и Пљеваља) обичај је да се уочи *Петровдана* носе лиле око торова. *Илиндан* је у вардарској Јужној Србији често сеоска слава с клањем курбана. *Прнден, св. Јован Крнориз, Усековање* (29 августа) је веома тежак празник, те се најстрожије пости. Не једе се ништа црвено, нити се што сече ножем. Гледа се у који је дан пао тај празник, па се у тај дан преко године не почиње никакав посао.

Потраје ли у летњим месецима суша дуже времена те запрети опасност усевима, онда се образује поворка сиромашних девојчица из села које иду од куће до куће и играју, певајући нарочите песме којима се моли за кишу. Те песме имају по правилу припев: ој додоле! Те поворке се зову *додоле, додоларке, додолице.* Главна од девојчица је увијена у траву и лишће. Њу прскају водом кад играју пред неком кућом. Додоларке добивају дарове које после поделе међу собом. Обичај се и код Срба у Јужној Србији већ преживљава, те се место девојчица из села често виде циганске девојчице које долазе нарочито из вароши и којима је то једна врста привређивања.

До краја августа свршиће се већ и са жетвом стрних жита. И *жетва* је прилика коју прате многи обичаји и радње ритуалног

карактера. Жетва се обично обавља мобом. Стога рад тече с весељем: певају се и нарочите песме, а кад се сврши посао, буде свечана вечера за све учеснике. И у Јужној Србији је познат веома распрострањени обичај да се последња руковет класја остави на њиви непожњевена или се ишчупа уз нарочите обреде и носи кући. Та је руковет *брада, брада на дедо Господа.* Где се та руковет узима, увежу је црвеним концем, оките цвећем и босиљком и свечано носе у домаћинов двор, па од ње исплету као лесу, која се остави у хамбар. Кад буде време сејању, онда се најпре то класје истрља и најпре се та зрна баце у њиву. Од пшеничног класја праве и друге лесе које се вешају по кући као украс. Таква леса се зове *брада* или *амајлија.* А кад се доврши вршај, онда се украшава стожер: увеже се сламом, а привежу се још и метла којом се мело гумно и разно цвеће. Ови су обичаји исти и код православних и муслиманских Срба.

Празници у јесен. Са септембром почиње јесен. Православна црква празнује 1 септембра св. Симеона Столпника, и тај се дан сматра у православној цркви почетком црквене године. Народ у Јужној Србији зове тај празник само *Симеон* или *Симион,* али се у неким крајевима чује и *Јелисеј* (околина Скопља) или *Алисеј* (околина Куманова), ма да црква пророка Јелисеја празнује 14 јуна. У косовској и вардарској Јужној Србији је општи обичај да се тог дана излази на прво орање и сејање односно да се тада благослови семе за прво сејање, које ће бити свакако у току септембра. Много је обичаја и прописа које мора да изврши орач односно сејач. Пре свега, он иде на тај посао »чист« (извесно време се уздржавао од сношаја) и празнично одевен, а на њиву му се доноси добар ручак на који он позива све суседе и пролазнике, али од погаче и банице даје најпре воловима. Ником ништа не даје се тог дана из куће на зајам. За сејање се узима семе које је освећено у цркви; овај се обичај већ готово изгубио. У семену сејач носи и разне ствари као: јаје, босиљак, сребрни новац, четку, грозд и сл. Јајце ће се ставити под трећу бразду у орању, а оне ствари су ношене да би после жито било густо као чешаљ, бело и чисто као сребро итд. У томе има много локалних варијација. Приликом сејања пази се да се почне у срећан дан, особито у понедељак, и у време док месец напредује.

У току јесени има више мањих и већих празника: Мала Госпојина, Крстовдан и др. Истичу се *Мратињаци* или *Мартињац* (11 новембра), који се празнују због црва, змија и вукова, и *Митровдан,* општи празник не само свих Срба него и свих Арбанаса и Турака, јер се тај дан сматра почетком зимске половине године и за њега везују многи рокови.

Поменуо сам како муслимански Срби, па и други муслимани, врше многе обичаје као и православни Срби о Божићу, Марту, Благовести, Ускрсу, Ђурђевдану и другим хришћанским празницима, а имају и трагова од породичне службе. Док на тај начин и у култу и култним обичајима одржавају многе везе са православним Србима, они су, као муслимани, с друге стране попримили

и држе и праве исламске празнике: *Мевлуд, пост рамазан, Рамазански и Курбански бајрам* и прослављају их као и остали муслимани: не раде, облаче ново, међусобно се посећују и кољу прописани курбан о Курбанском бајраму.

б) Обичаји у личном и породичном животу

Обичаји приликом рођења. Пород се цени необично много, нарочито мушки. Брак без деце сматра се великом несрећом и Божјом казном. Бешчедни супрузи чине све што им се препоручи да би дошли до деце: иду на лековите воде, у чувене манастире и текије, чине завете итд. Који имају само женску децу труде се опет да добију и синове. Кад већ ништа не помогне, онда се приступа узимању посинка односно довођењу домазета у кућу да би се имало ослонити на кога у старости и коме предати кућу и имање.

Невероватно је велик број прописа и забрана којих мора да се држи трудна жена, нарочито у погледу јела и кретања, али све до самог порођаја ради све послове у кући и у пољу. Сам порођај се крије, и стога се породиља порађа на скривеном месту или где у кући где нико више нема приступа. Чак ни глас јој се не сме да чује. Нека искусна жена или бајалица биће *бабица:* она ће детету повезати пупак и купати га прва три дана. Да породиља не добије породиљску грозницу *(навој* или *нави* у Повардарју), да детету не нашкоде разна зла бића *(бабици* у околини Скопља) и да се ни оно ни породиља не урекну, употребљавају се разна средства: гребени, рогови, вода, катран, чађ, плава боја, бели лук, хамајлије итд., не даје се из куће ништа на зајам за 7 или 40 дана, дете се чува да га не обасја месец, породиљу и пелене не сме мрак затећи напољу итд. Рођаке и сусетке долазе породиљи у посету и доносе понуде, нарочито погаче, пите и тиганице. Код поарбанашених Срба био је обичај да пуцају из пушака кад се роди мушко дете. Велики значај у животу детета приписује се трећој вечери после рођења, јер у току те ноћи долазе да одреде детету судбину суђенице: *уречници, наречници* или *суђеници.* Код муслимана је очувана успомена на ово веровање у обичају да се детету даје име треће вечери по рођењу.

Ако је новорођено дете слабо или ако су родитељима раније умирала деца, дете се крштава одмах, иначе до седам дана. Око Таре и Лима било је раније да се крштавају већ одрасли дечаци, јер није било довољно свештеника или што родитељи нису имали могућности да на време крсте дете. Они којима се не држе деца мењају кума, који се иначе ништа не мења, на тај начин што изложе дете на пут, па ће кумовати први ко нађе. Таквом детету се даје и име које ће га одржати на животу: Трајан, Живко, Стојан, Стоја и сл.

Кумови и кумство су у Јужној Србији под заштитом св. Јована, а у Скопској Црној Гори се чак узима да је кум св. Јован.

Породиља *(леунка, лауса, лоуса)* се сматра нечистом за четрдесет дана после порођаја. После четрдесет дана жена иде у

цркву с дететом да јој се чита молитва; у градовима породиља после четрдесет дана иде и у бању да се окупа.

У свим приликама (рођење, крштење, посете) обичај је да се дарују дете и породиља, а она дарива нарочито кума.

Кад дете прохода, и то је свечаност у кући и тада се меси баница, кравај или погача, већ како је где обичај.

Општи је обичај да се мушком детету, кад му буду три или пет година, свечано стриже први пут коса: *стриг* или *стрижба*. Стриже му косу кум с крштења, који том приликом дарива дете, а кума дарива дечија мајка. Ако се у родитеља не држе деца, стриг се врши одмах по рођењу или пре године дана. И код муслимана се врши тај обичај, те лице, неки сродник или кућни пријатељ, које је детету стригло косу постаје *кумбар*. Може бити да православни буде кумбар муслиманину и обратно. Обичај се губи, јер је скопчан с великим трошком: у најбољем случају свечано се стриже коса само првом сину.

Женидба и удаја. Ступање у брак не само да је жеља него и дужност сваког одраслог и здравог момка и девојке. Не ступају у брак само они који имају тешке физичке недостатке: слепи, сакати и сл. Велика је несрећа за оног који не могне да нађе девојку те остане целог живота у целибату: тога има само у селима и малим пределима који су са свих страна опкољени Арбанасима, те тешко сваки мушкарац може да нађе жену. Пошто влада несразмера између броја младића и девојака, свака девојка има изгледа и могућности да се уда: не само оне које нису имућне и лепе, него се удају и такве које имају мање физичке недостатке, па и такве које су ванбрачно рађале. Удовцу је на селу тешко, готово немогућно, оженити се, и стога удовци често прелазе у варош и.

Припреме за ступање у брак почињу с пубертетом, нарочито код девојака које отада почињу да израђују своју спрему, док код момака нема нарочитих припрема. Као што сам већ поменуо, девојке се друже саме међу собом, а момци опет за себе. Ипак, проводи се и љубав. Љубавне везе које су у Повардарју доста слободне, јер заљубљени могу да се састају насамо, да се грле и љубе, ипак још ни сада нису одлучне код склапања брака. О склапању брака и сада одлучују само родитељи односно домаћини, у нормалним приликама, тако да и сада бива да се венчају младенци који се пре венчања нису ни видели. Али се у новије време води већ рачуна и о жељама самих кандидата. У вези с тим доскора је био и по варошима, а по селима је и сада обичај, да се на великим саборима и у црквама гледају и бирају снахе односно зетови. Много се пази готово у читавој Јужној Србији да се не узме невеста из рода који има исту породичну службу; у околини Дебра се на то не гледа.

У кући се свугде још строго пази на ред код женидбе односно удаје: млађа браћа и сестре морају чекати док се пожене односно поудају старији. У вардарској Јужној Србији био је доскора општи обичај да девојка буде коју годину старија од младожење. У околини Скопља та је разлика могла да иде од 10—12 година.

Насупрот томе, у пределима око Лима и Таре правило је да младожења буде старији: раније је у Васојевићима било срамота ожанити се пре 30 година. Бракови се склапају само између чланова разних родова односно братстава, а у вардарској и косовској Јужној Србији само унутар исте етничке групе или предеоне целине.

Брак се може склопити на три главна начина: мирним договором и споразумом, бежањем девојке и отмицом. Први начин склапања брака је једини нормални, и тај је најчешћи. Девојка бежи момку у кућу у случају кад њени не пристају да је дају за момка за кога она хоће, а отмици се прибегава кад девојка сама неће да пође или њен род неће да је дâ. Ма да се против отмице већ од средњег века боре и грађанске и црквене власти, она се одржава још и данас, иако ретко. Док је права отмица све ређа, јавља се тзв. привидна или уговорена отмица да се избегну велики трошкови које изискује свадба, а нарочито да се избегне давање откупа за девојку. То је чест узрок и одбегавању девојке у момкову кућу. Може се овде поменути да су у прошлости Арбанаси и Турци врло често отимали српске девојке, па се њима женили и преводили их у ислам и турчили односно арбанашили.

Код избора девојке те у преговорима око услова и у припремама врло значајан део имају посреднице: на Косову *наводаџија*, у Повардарју *стројник*, у Средској *водаџија*, у околини Куманова *намерник*. Без стројника се у косовској и вардарској Јужној Србији не може ни замислити женидба, и тек кад он доведе обе стране до пристанка, приступа се јавној прошевини и уговарању. И у случајевима кад девојка добегне или се отме, ограби, опет се јавља стројник, ком је тада дужност да умири невестине родитеље, па да бар накнадно дадну пристанак.

Једна од главних одлика женидбених обичаја у Јужној Србији је давање откупа за невесту: то је општи обичај у вардарској и косовској Јужној Србији, па и у Санџаку (Стари Колашин, Ибар), а има га и у Васојевићкој Нахији (вероватно и другде), иако у нешто измењеном виду. Откупна цена зависи од многих чинилаца: више се плаћа у планинским неприступачним селима, где је мање девојака, а оне из нижих села неће да иду у планину, затим поједини родитељи неједнако поступају, негде су црквене власти утицале на смањивање откупне цене, као на пр. на Косову. Данас се откупна цена креће од које стотине па до 10000 (код Мавроваца и до 30.000) динара. Поред тога, младожењина кућа мора да поднесе и сав остали трошак око свадбе, да за невесту набави хаљине како се погоде и дарове за њен род. У оправдање овог обичаја »куповања жена« може се навести да новац који се да за њу ипак долази с њом, јер се тај новац обично употреби за допуну њене спреме коју ће понети у свој нови род. Много је већи утицај на губљење овог обичаја који врши варош него ли власти: у селима крај варошн (Скопља, Велеса и др.) не само да се губи тај обичај него се уводи сасвим супротан: да девојка носи мираз.

Од давања пристанка па до свадбе је још увек далеко. Свадби претходе по правилу неколики значајни чинови. Најпре се обави

јавна веридба: у околини Скопља момкови родитељи из Скопске Црне Горе почасте младине у некој механи и том приликом утврде коначну погодбу, девојци се пошаљу дарови и прстен. Црногорци то зову *шење*, а Блаћани тај чин обаве код куће и зову га *мали шеи* или *испит*, али мали шеи тј. давање прстена и дарова, може се обавити и доцније, ако су родитељи сиромашни. После неког времена врше *велики шеи* или *зговор:* будући свекар са 10—15 људи зговорција одлази свом новом пријатељу, свату, пошто је претходно по стројнику послао сребрн крст за будућу снаху. Зговорције носе печења, пића, прстен и друге дарове за невесту. У Скопској Црној Гори следује за тим *испит* у цркви, а тако исто и у Блатији, ако испит није обављен приликом малог шеина. Тада вереница шаље дарове веренику. У околини Ђевђелије се обави *армас* (прошевина), пошто стројник добије пристанак, а од армаса до свадбе и ту се врше разни састанци и обичаји. У Пећи су то *мали* и *велики нишан. Нишанима* се свугде по Јужној Србији зову обележја која шаљу једна страна другој у знак пристанка и задане речи.

После малог шеина испрошени су међу собом *свршени*: *свршеник* и *свршеница*. Још су у обичају и називи: *заговорка, годеница, реченица*, а на крајњем југу и грчки називи: *армас, армасан, армасана.*

Ти чинови који претходе свадби изостају делимично или сасвим кад се девојка отме или сама побегне. Иначе, од веридбе до свадбе протекне по правилу по неколико месеца, па и по која година. Ово је последње нарочито у печалбарским крајевима, где момак мора по коју годину да проведе у туђини док прикупи новаца колико му треба за откуп невесте, свадбени трошак и за оснивање породице.

Свадбе се обично обављају с јесени, ређе у току лета, и по правилу тако да се главни обред, венчање, изврши у недељу или у празник. Запажа се ипак свугде да се свадбе обављају већином у дане сеоских и црквених слава. У печалбарским крајевима све се свадбе у једном селу обаве у току једног дана. Тако на пр. у великом печалбарском селу Галичнику све свадбе буду о Петровдану, у Волковији, у Горњем Пологу, на Ђурђевдан и Никољдан. Можда се у таквом обичају чува и давна старина, али је у новије време на његово одржавање утицала печалба: печалбари су већи део године у туђини, а у селу се скупљају обично у време око своје црквене славе.

На неколико дана пре свадбе позивају се свечано лица која ће узети учешћа у сватовима, у првом реду сватовске старешине, законици. Особит је обичај који претходи свадби да се, у Повардарју, на неколико дана пре свадбе скупи по неколико младића који иду у шуму да донесу дрва за младожењину кућу. Свадбено весеље почиње на неколико дана пре свадбе, а сама свадба последњег дана после подне уочи дана венчања. У вардарској Јужној Србији за свадбу се позивају из вароши Цигани свирачи. Постарају се и за оне који ће помагати у кувању јела, *ашчије*, и кување кафе, *кавеџија*, као и за оне који ће послуживати госте: то су *измећари*,

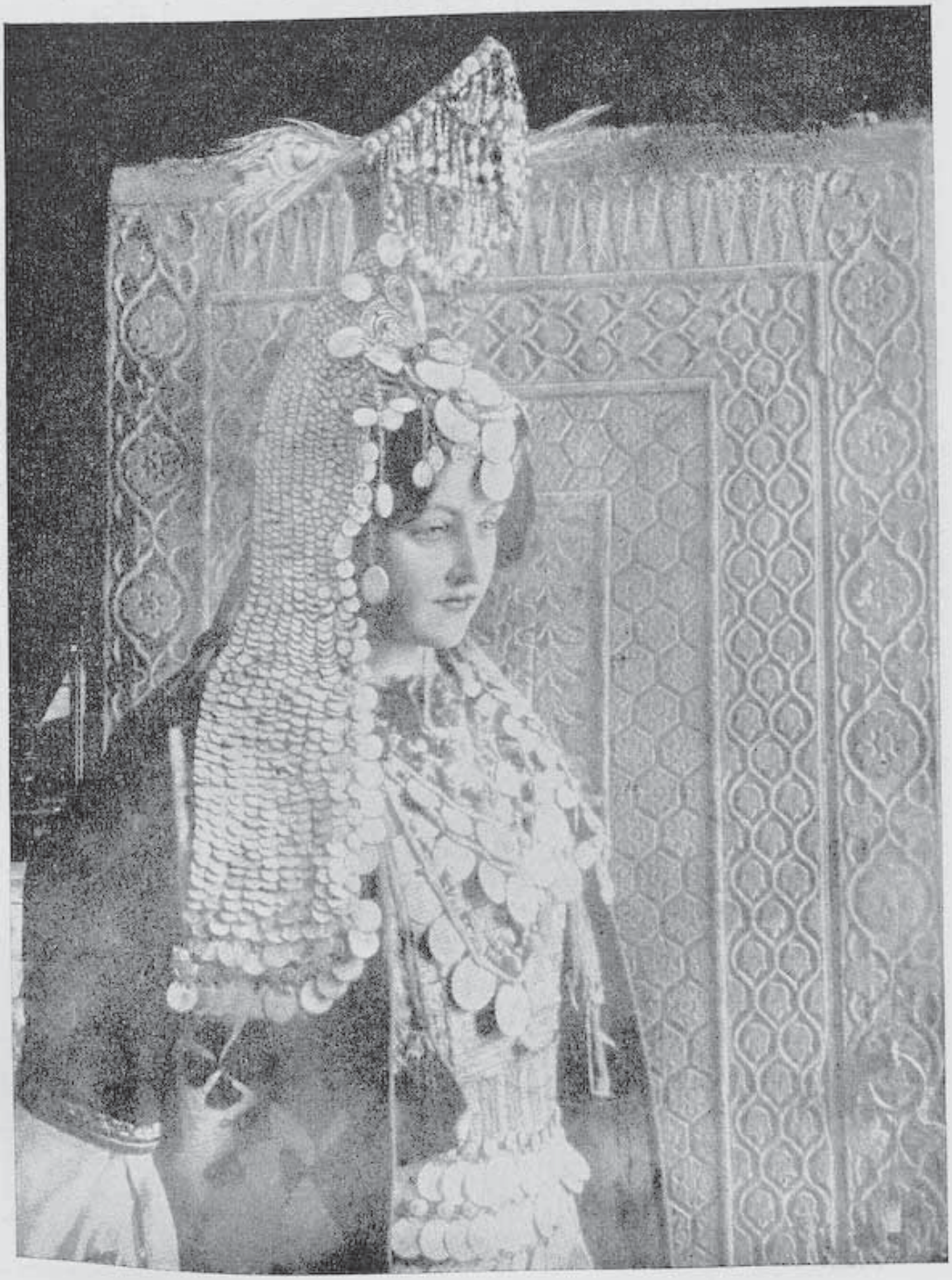

Мланеста из Средачке Жупе с накитом на глави и грудима.

слуге, настојници, достојници или *изметчије*, који се познају по том што носе прегачу.

Међу сватовима су свуда ови часници: *старејко* или *стари сват, кум*, понегде и *попкум*, и домаћини момкове и младине куће. У вардарској Јужној Србији иду два девера или побратима: *стари* и *млади*. Стари је ожењен и он ће поучити младожењу у брачним стварима. У околини Скопља нема код православних да се носи барјак, те нема ни *барјактара*, ког иначе има на Косову и у Метохији и у неким крајевима Повардарја (Куманово, Полог) и код Мијака; понегде кум доноси барјак, али нема нарочитог барјактара (Ђевђелиско). Са сватовима из момкове куће, који иду на коњима, пође и понека жена, и оне иду пешке. На једном коњу се носе дарови и јела. Уз пут се пуца и пева. На Косову *коморџије*, 2—4 човека, носе комору пре сватова.

По доласку у девојачку кућу, сватови седају за трпезу. Време се проводи у шали и задиркивању, па се исплати откуп за невесту, ако није послан раније, приме дарови од девојке и изломи сватовска погача. После ручка у младиној кући, момци и девојке поједу младожењски колач, а понеће невестински и њега изломити у младожењиној кући. Ако је близу, сватови ће се вратити на преноћиште својим кућама, а иначе ноће у роду девојачком. Сутра ујутру води се млада, пошто је претходно девојке и невесте из села обуку као невесту. Тада први пут облачи невестинску, богато везену, кошуљу. У невесте је лице покривено: то је општи обичај у Јужној Србији. Сада сватови с невестом иду у цркву, где већ чека младожења. Или се невеста доведе увече, па је ту ноћ чувају девери, а сутра из момкове куће иду на венчање. Раније су и венчања често обављана код куће.

Општи је обичај да младожењу пре венчања брије старији девер, без обзира на то да ли младожења има браде или је, због младости, још нема. У цркви младожења раније није скидао капу. На младенцима за време венчања није смело ништа да буде везано. После венчања, сватови ударају младенцима главу о главу.

Свуда уводе младу у њен нови дом уз нарочите обичаје: скидају је с коња, приносе јој наконьче, треба да ступи у кућу десном ногом, да уклони с пута дрва и друго што намећу укућани, да изврши разне обичаје на прагу и код огњишта, да процара ватру, да се поклони свекру и свекрви и пољуби их у руку итд. У свадбеном весељу у младожењиној кући учествује отада читаво село. То је *сеир*. Обичај је да позвани на свадбу доносе разне дарове, особито у јелу и пићу. Обичај је да после ручка или после вечере буде *посипување* (Скопска Црна Гора) или *посипување* (Косово), тј. млада полива појединим сватовима да умију руке, а они је дарују. Тада невеста раздаје дарове свекру и другима у кући. Увече се сватови разилазе.

Понегде се још одржава да невеста прво вече не спава с младожењом него с деверима. Тако је на пр. у Скопској Црној Гори. Свођење младенаца је свуда праћено многим обичајима који треба да одагнају од њих чини и да им обезбеде слогу, срећу и плодност

у браку. У Повардарју после прве брачне ноћи, жене из куће и рода врше преглед да ли је невеста била честита. Утврди ли се то, настаје велико женско весеље. Раније, ако би се нашло да је невеста изгубила девојаштво пре удаје, враћали би је у род уз јавно срамоћење. Сада се задржи и таква, али је њен живот у новој кући тежак. Истог јутра се невеста води свечано први пут на воду. После свадбе на неколико дана дођу законици на вечеру и тада се уговори кад ће младенци и код кога од њих ићи у посету. После једне до две недеље позваће невесту и зета њен отац у *йрвич*, затим таст и ташта долазе у прву посету зету. Та прва посета може да буде о породичној или сеоској слави, а убудуће се те две куће редовно

Змија која је изишла на Младенце прелази преко »нишана« нероткиња и болесника (Орман код Скопља).

посећују у таквим приликама. Леп је и занимљив обичај да све невесте из једног села у све веће празнике, негде само један или два пута, до у пролеће (негде до Тодорове суботе, негде до Духова) долазе обучене као невесте к цркви, те се после службе у цркви, поређане по реду како су се венчавале, клањају цркви и скупу домаћина који седе крај цркве.

У свим приликама, почевши од веридбе па док се сматра невестом, невесту дарују рођаци и посетиоци, а и она мора многе да дарује. Све значајније моменте прате свирка, оро и песма, а песама и здравица о свадби је безброј.

Женидбени обичаји у косовској и вардарској Јужној Србији су свуда углавном исти као и у околини Скопља, који су овде узети као основа: исти су чинови и исти елементи у обичајима.

Разлике се своде највише на терминологију. Веома су слични и обичаји у бившем Санџаку. Тако на пр. и у Васојевићкој Нахији (а не може бити много друкчије ни у осталим крајевима) родитељи су бирали себи снахе односно зетове, гледајући при томе да их узму из здравих, храбрих и честитих кућа. И ту се пазило на ред по старешинству. Не узима се један посредник, али се обавештења прикупљају преко сродника и пријатеља. Отац момков и који сродник иду у *просидбу*. Ако испросе девојку, онда после неког времена буде састанак у кући девојкиних родитеља, тзв. *уговор*, када се уговоре све појединости за свадбу, а нарочито број сватова који ће се довести. Главара је међу сватовима већи број: *стари сват, првијенац, вјенчани кум, војвода, барјактар, ђевери* (први и други ђевер) а са ђеверима и по једна женска, обично девојка, *анђибула*, која ће после бити уз невесту. Са сватовима иде један *коморџија* који на коњу тера печење, јело и пиће. Пуцање и певање не престају у путу. У дому се ређају здравице и такмичење у љубазности. Невеста се предаје уз разне обичаје (ђевери морају да дају као откуп »ђевојачки грош«, а стари сват »мајчину пару«). На поласку се обе групе сватова међу собом задиркују. Сватови воде невесту уз пуцњаву. И овде се невести даје наконче, пре него је скину с коња кад дође у младожењин дом, и уводе је у дом уз посипање житом и друге обичаје. По завршетку весеља младу дарују сви сватови, пошто им она полије да умију руке. Прву вечер млада спава с ђеверима и анђибулом, а друге са заовама, и тек треће вечери с младожењом. По свадби долазе невести у походе браћа, а затим она с деверима иде својима у прviче. И у тим приликама се измењују дарови.

Код муслиманских Срба су схватања о браку углавном иста као и код православних Срба. О женидби и удаји својих синова и кћери одлучују само родитељи: код муслимана нема тога да би се младићи и девојке састајали, а камо ли да би водили љубав. Стога код њих стројник има веома значајну улогу: он изналази девојку, стара се да добије пристанак, носи ништане од једне стране другој, уговара дан свадбе, откупну цену, количину и врсту дарова које треба да дâ момкова кућа. Код Торбеша свадба почиње у уторак, а у четвртак се доводи невеста. *Свадбаре* или *свабдаре* предводе *чауш* и *барјактар*. Невести у њену роду жене уочи свадбе по муслиманском обичају бојадишу кном косу и нокте. Сватови, само мушкарци, воде на коњу невесту која је под црвеним дуваком. У момковој кући буде велико весеље. Као и код других муслимана, приређују се утакмице пеливана (рвача). Увече своде младенце у ђердек (ложницу). Кад буде нов месец, жене из куће воде невесту први пут на воду. Тако се и код осталих Срба муслимана чувају многи стари обичаји. »Арнауташи« на Косову су се до друге половине XIX в. венчавали само недељом, а отада четвртком. У околини Призрена и Дебра пак и код муслимана су се венчавали сви млади брачни парови у један дан, као и код православних Срба.

Код Помака у Пијанцу се сватовски старешина зове *кзлар-ага*, а са сватовима иду и жене. За девера се узима дечак из момкова

рода. Млада у новој кући почиње да ради тек пошто јој родитељи буду дошли у *йрвич*. Сутрадан после свадбе и прве брачне ноћи долазе у посету пет, седам или девет мушкараца из девојачког рода и воде младожењу у госте код старца (таста), где и руча, а после десет дана долази тазбина у *йрвич*.

Обичаји приликом смрти и погреба. У овој групи обичаја је уопште највише старине и подударања између појединих делова нашег народа. Много је ситних веровања и обичаја који су исти као и у другим деловима нашег народа: да се покров сече каменом, да се мртвац може повампирити, да се вампир може убити глоговим коцем, да се с гробља враћа не окрећући се и да се по повратку мију руке и баца угљен преко себе, да су нечисти сви предмети који су били у додиру с мртвацем, да се по гласовима животиња, појавама на мртвачеву телу и на гробу гата о смрти итд. Ипак, Јужна Србија односно поједини њени делови имају и неке своје посебне и карактеристичне обичаје приликом смрти и погреба.

У вардарској Јужној Србији настоје да самртника, кад већ виде да му је смрт близу, обрију и измију још док је жив. Обичај је наиме, у крајевима на југу и истоку од Скопске Црне Горе и Шар-Планине да се мртвац не купа, а у селима у осталом делу Јужне Србије мртвац се купа. По Јастребову, и у варошима косовске Србије постојао је обичај раније да се мртвац купа, па је то изобичајено. Исто тако, самртник треба да се исповеди и причести и да се опрости са својим укућанима, сродницима и пријатељима, нарочито с онима с којима је имао несугласица. У часу умирања упали се свећа, која се стави у руку самом самртнику. Мртвацу одмах заклопе очи, па се покрије платном. У косовској и у вардарској Јужној Србији мртвацу стављају у уста, у џеп или у појас новац. Чим се сазна у селу за нечију смрт, одмах почну долазити жене да изјаве саучешће и да наричу над покојником.

Као и другде, мртвац се строго чува, а нарочито ноћу, да преко њега не пређе што живо. Мртвацу треба ставити у џеп или у појас какав новац. Стари је обичај да се после подне сахрани мртвац који је умро пре подне, а да се чека до сутра изјутра, ако је умро после подне. Сада се чека на законски рок од 24 сата. Мртвац се носи на носилу, без ковчега, а у новије време употребљава се у селима ближе градовима и ковчег. Мртваца носе мушкарци. Жене учествују у пратњи, али иду иза мушкараца.

Пошто изнесу мртваца из куће, на место у кући где је лежао стави се суд с брашном. То ће се брашно после дати у какву сироту кућу.

Укућани не спремају јело док им је мртвац у кући, него се узму у помоћ једна или две старице из рода или суседства које спремају све што треба тада, а и о главним поменима. Оне су *месарије*, *мешаље* и сл., и даће им се неки дар, пошто се мртвацу изда и годишњи помен. На Косову се узимају мушкарци, ако је умрло мушко лице.

На Косову и у Метохији и у неким селима Горњег Пологa коље се за мртваца *курбан:* ован или овца, већ према полу покојника. На Косову и у Метохији се коље и за погреб и за све главне помене до године, а у Горњем Пологу или за погреб или за четрдесетодневни помен.

Сваки род има на гробљу своју парцелу и мртваца сахрањују, ако нема места за његов гроб, у неки стари гроб, обично сина у очев гроб и сл. Пре спуштања у гроб на мртвацу се одвеже све

Старац с пуштеном брадом (Белотино, Струмичко).

што је било везано. Мртвац се не затрпа одмах земљом, него се од плоча или дасака начини као сандук, и онда се затрпава гроб. Пошто се покојник сахрани, крај гроба или у трпезарији на гробљу приређује се обед, трпеза, за све који су учествовали у пратњи, или се та трпеза даје код куће.

Општи је обичај у читавој Јужној Србији да се за мртвацем нариче у импровизованим стиховима: то чине жене из рода и суседства, понегде и плаћене нарикаче, док је мртвац у кући, кад га

понесу, приликом спуштања у гроб и приликом доцнијих посета гробу до године дана. У крајевима око Лима и Таре постојао је и обичај да мушкарци лелечу, чега има унеколико и данас, и да се ударају и гребу по лицу. *Лелек* је у томе да група мушкараца, приближивши се кући покојника, у кратким реченицама изражава жалост за покојником, пратећи то са »леле«. Тако лелечући постепено прилазе кући, а лелек прихватају и мушкарци који су већ окупљени код куће.

Жалост за покојником показује се и разним спољашњим знацима. Количина и врста тих знакова, као и време ношења, зависе од доба узраста покојникова и од степена сродства, те жаљење траје од четрдесет дана до једне године, па и више. У знак жалости не

Нарицање на гробу (Вевчани, Охридски Дримкол).

учествује се у весељима, не носи се накит, жене носе црну мараму, понегде се изврћу горње хаљине, мушкарци се не брију за четрдесет дана итд. Док је мртвац у кући или за неко краће време по сахрани, мушкарци из најближег рода иду гологлави, а женске са спуштеном косом. Особит је обичај у доњем Повардарју и Струмици да старији људи, пошто им умре који одрастао син или ћерка, пусте браду коју носе до смрти. Само што за малим дететом не смеју родитељи да жале: ни да плачу ни да носе знаке жалости. Штавише, треба да су весели и лепо одевени.

Гроб се често посећује. У вардарској Јужној Србији иду на гроб већ првог јутра по сахрани, па у трећи дан, затим у седми или девети (у вардарској Јужној Србији обично у девети, а у ко-

совској у седми) и четрдесети дан, на пола године и годину, као и о општим задушницама у току те године. Увек се на гробље носе јела и пића, »задуша«, и раздају »за Бог да прости«, а сем првог дана носе и кувану пшеницу. Ако је могућно, зове се свештеник да изврши помен. На те скупове долазе углавном само жене. Жене из ближег рода иду на гробље и сваког дана до девет или четрдесет дана, не носе ни пшенице ни јела, него само пале свеће, каде гроб и наричу. Пошто се дâ годишњи помен, мртвацу се убудуће не чини посебан помен него заједно са свима осталим мртвим из рода о општим задушницама и о свим великим празницима. Сви ти помени врше се суботом, односно у петак увече и суботу изјутра.

Крстови на гробу Милосава Божовића у Подгорици (Ст. Колашин) († 1926).

У крајевима старе Рашке обичај је да на двадесет дана али више на четрдесет дана ближи женски род покојников доноси на гроб барјаке. То су обичне мараме или баш тробојне заставе које се вежу за какву мотку која се усади више гроба. Ти барјаци стоје годину дана, па их онда оборе, ако сами дотле не падну. У Старом Колашину поред тога доносе ближи сродници и дрвене крстове који се такође усаде крај крста који је стављен приликом сахране, тако да на једном гробу буде по више крстова који су сви обично виши од човека и лепо рађени.

Веома је у обичају у Повардарју да се споменик мртвацу подиже тек за годишњи помен или на задушнице пред Прочку или на Духове.

У вардарској Јужној Србији веома је био раширен обичај поновног сахрањивања, *раскоп* (Повардарје) или *ошкопување* (Де-

бар) који се већ губи. Пошто би посмртни остаци провели у гробу одређено време, три до седам година, гроб би се отворио, кости повадиле и покупиле у кесу или у сандуче, па однеле у цркву. У цркви би стајале четрдесет дана и онда их уз црквени обред сахранили у породичну или општу сеоску или манастирску костурницу. То се чини с пролећа: обично се гроб отвара уз ускршњи пост (у околини Ђевђелије) или по Ускрсу тако да се онда кости изнова сахране о Духовима (Велес). У селима где нема таквог обичаја, кад се отвара стари гроб да прими новог покојника, скупе се кости које се нађу, па се покупе у мараму и ставе изнад главе новог мртваца. Свештеник прелије и те кости. Тако у једном гробу може да се види и по десетина лубања.

Муслимански Срби сахрањују своје покојнике строго по прописима ислама, али се ипак одржао и понеки преисламски обичај, истоветан с одговарајућим обичајем код православних Срба. Тако на пр. и код Торбеша и код муслимана у бившем Санџаку одржава се обичај да наричу за мртвацем, жене не носе накит за неко време или више никако. Код поарбанашених Срба у Дреници и у Метохији долазе суседи и пријатељи ожалошћеној кући као и код православних Срба »на здраву главу« да теше домаћина. И они дају подушја на седам и четрдесет дана, на пола године и годину, и много троше за подушја.

ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ НЕСРПСКОГ СТАНОВНИШТВА

АРБАНАСИ

Арбанаси су најбројнија несрпска етничка група у Јужној Србији. Живе поглавито у крајевима дуж границе према Арбанији, у косовској Србији их има и дубље у унутрашњости, све до пређашње турске границе према Србији (пре 1912 год.), а има их и у горњем и средњем Повардарју, али не прелазе Пчињу и средњи Вардар. У крајевима на тлу данашње Југославије Арбанаси су ново становништво: у средњем веку било их је, и то у незнатном броју, у Метохији. Њихово ширење по данашњој Јужној Србији пада у доба турско, нарочито у XVIII и XIX век.

Међу нашим Арбанасима, у којих су предања о пореклу врло жива, могу се по томе као и по језику и другим особинама разликовати три слоја. Један слој су прави Арбанаси и по пореклу, и њих има и муслимана и католика; други слој су раније помуслимањени и поарбанашени Срби, а трећи слој су такви који су тек крајем XVIII и у току XIX века поарбанашени и који још говоре српским језиком и чувају многе друге српске особине. Ослобођење је код овог последњег арбанашког слоја, тзв. Арнауташа, зауставило даљи процес арбанашења и има много знакова да ће се они вратити српству. Треба још напоменути да су Арбанаси који су долазили у наше крајеве као католици у великој већини по досељењу примали ислам.

Сем једног малог дела Арбанаса у околини Струге и Битоља, као и у граду Битољу, који припадају групи јужних Арбанаса

или *Тоска*, сви остали Арбанаси код нас припадају *Гегама*, групи северних Арбанаса. Главна одлика тих северних Арбанаса је да они који су у својој правој етничкој области и данас живе подељени по племенима. Код Арбанаса на тлу Југославије нема праве племенске организације. Ма да су наши Арбанаси прилично растурени, ипак код њих влада велика уједначеност у етничким особинама, нарочито у ношњи и друштвеном уређењу.

Ношња арбанашка није описивана. Позната ми је боље ношња скопских Арбанаса. Колико сам могао да запазим, мушка је ношња свуда углавном иста, а разлике се своде унеколико на крој, а више на боју, јер има крајева у којима су и данас сви горњи сукнени делови бели.

Сви мушкарци носе до тела једноставну платнену кошуљу и гаће. Некада су скопски Арбанаси носили фустан (фустанелу), а сада сви носе по доњем телу веома уске чакшире од клашња, беле, смеђе или црне. И у околини Скопља а тако и другде виде се два типа чакшира: чакшире које нагоре допиру до под појас и такве које не допиру до појаса, те се између појаса и учкурлука од чакшира види кошуља. Чакшире се украшавају црним гајтаном. По кошуљи се носи јелек или џемадан без рукава: зими од клашња, лети од басме. Појасом се покрије доњи део јелека и учкурлук на бечвама, ако се носе дуже бечве. Две су врсте куповних појаса: шарен ђаковачки и вишњев скопски са плавим изукрштаним пругама, а носе се и појаси домаће израде у једној боји (бели, тамноцрвени или жућкасти), а и шарени. По јелеку се облачи бео, црн или црвен минтан од клашња или басме с дугим а уским рукавима. Преко минтана се носи карактеристична арбанашка *ђурлина* или *љурка* од клашња с кратким рукавима и са љурком, широком јаком од које се направи као капуљача кад је рђаво време. Зими носе тешку кабаницу. Чарапе су обично дуге до колена и у њих се увуку ногавице од бечава, а онда се око ноге и преко чарапа обавије конопчић од опанака. Имућнији носе кундуре, плитке цицеле, а сви остали једноставне опанке које праве сами. Разне су врсте капа, али се највише носи бело кече или дебела смеђа капа. Некада су сви Арбанаси носили перчине; сада косу стригу, сем једног дела од темена до чела који бријy.

Код арбанашких жена и по селима се шири муслиманска варошка ношња, али већина арбанашких жена и у скопским селима носе још народну ношњу. Главни су делови те ношње: кошуља, која је краћа него у Српкиња, те се виде крајеви ногавица од гаћа, које оне редовно носе, затим црвен јелек, дуг до испод колена (без рукава, а ако има рукаве зове се *антери*), испуњен памуком. Минтан је кратка хаљина од басме с рукавима. Кад је студено, носе се и минтан и јелек. По кошуљи и јелеку се носи скутача *(скутаче)*, обично плава, црвена или бела. Преко јелека односно антерије стављају појас од вунене или памучне тканине, а по њему ремен. Обућа су кратке чарапе и опанци. Косу повезују шамијом. Косу и нокте бојадишу кном. Девојка од 13—15 год. почиње да скрива лице. Сакривају га помоћу белог, црног или шареног

чаршава *(ѣерде, ѣром* или *чаршав)*. Старе жене облаче кад где излазе *ферече:* пространу хаљину од црне чохе с рукавима, и тада обавију главом белим јашмаком. Место тога сада више носе хирам од лаке црне тканине, који је утврђен за сукњу са задње стране, па се пребаци преко горњег тела које покрије цело. Скривање лица нити је опште нити је свуда тако строго: и у самој околини Скопља има тога да се арбанашке жене не крију, на пр. у Патишкој.

У друштвеном животу има и код Арбанаса појава као и код Срба. Тако на пр. и код њих је веома развијен задружни живот и организација задруге углавном иста као и код Срба. Као особитост се може поменути да отац-домаћин у арбанашкој задрузи престаје да ради тешке послове пошто ожени сина. Такав домаћин постаје члан већа старца које се састаје кад год у неку кућу дође гост, приликом молитве у џамији и кад год треба договором да се реши неко сеоско питање. Таква већа старца имају већи углед него у српским селима. Иначе је организација села иста као и код Срба.

Главну пак карактеристику друштвеног живота код Срба чине *фисови*, уствари разгранати родови или братства, међу собом строго егзогами. Услед миграција дошло је до тога да огранака појединих фисова има у разним пределима. Тако на пр. Краснића има не само у Северној Арбанији него и у Метохији, Дреници, на Косову и у Горњој Морави. Сви ти огранци сматрају се члановима једног рода, једног фиса. Ти фисови носе имена фисова у матичној области из којих су били родоначелници односно имена фисова у којој су се родоначелници убратствили. Наиме, потомци поарбанашених Срба и Цигана носе по правилу имена правих арбанашких фисова (на пр. Гаш, Бериш и др.) по томе што се родоначелник ставио под заштиту односног фиса или ушао у фис који је имао највише утицаја да он пређе на ислам и да се поарбанаши. У појединим пределима (Косово, Дреница) прича се да су заступљени по дванаест фисова, а у ствари их је по више. Раније је била и нека организација: на Косову су се претставници дванаест фисова састајали и решавали о стварима општег значаја, нарочито о миру. Иначе се у фису слуша шта реше старији. Чланови фиса се помажу међу собом материјално и морално, а раније су били обавезни и да врше освету. Значајна је одлика појединих фисова заједничка слава. Сви фисови, и муслимански, знају који им је хришћански светац, био слава, па га неки и сада прослављају. Приликом прелажења на ислам неки Срби су улазили у оне фисове који су имали исту славу као и они. Тако на пр. поисламљени Срби у селу Липовици (у Г. Морави) сматрају се Краснићима. Њихови православни сродници славе св. Враче, а св. Врачи су, по предању и стара слава Краснића. За време Турака постојала је и деоба на *барјаке*, војничка одељења, којима су на челу били *бајрактари*, лица која би се истакла у војсци и добили чин и бајрак. Барјаци су били формирани углавном према природној предеоној подели, те су у састав појединих барјака улазили огранци разних фисова из неко-

ликих села, као што је могао и по један мањи фис да чини самосталан барјак.

У вези с оваквим друштвеним уређењем су, сем егзогамије, установе крвне освете и бесе (вере, часне речи). Код ових Арбанаса на тлу Јужне Србије беса није имала свугде подједнаку вредност, али им је крвна освета општа особина, па се и данас дешавају случајеви крвне освете ма да наши судови и управне власти енергично раде на њену сузбијању. Стога је раније сваки Арбанас носио пушку, а ступање у пунолетство било обележено предавањем пушке. Може се овде још поменути велико арбанашко гостопримство и давање уточишта гоњеним, али те особине нису онако развијене и постојане као код Арбанаса у етничкој арбанашкој области.

У својим обичајима имају Арбанаси доста заједничког с осталим балканским народима. Иако готово сви муслимани, наши Арбанаси, поред тога што строго празнују муслиманске празнике обављају многе обичаје о хришћанским празницима, а нарочито о Ђурђевдану *(Шин Ђерч, Елрлез)*, када се и код њих гата и врача у свему као и код Срба. Од осталих празника држе Никољдан, Бадњи дан и Божић (спремање одабраних јела, употреба ораха, понегде налагање бадњака, стерање божићње сламе и везивање на воћке итд.), први и девети март, Велики четвртак и четврци до Спасовдана, Мартиндан, Митровдан и др.

Обичај је да се детету даје име треће вечери по рођењу. У случају тешке болести, име се може променити. Општи је обичај да се детету, кад му буде три године, свечано стриже први пут коса. Лице које стриже постаје *кумбар*. Кумбар може бити Арбанасину и Србин, и обратно. Нема обичаја да би се момци дружили с девојкама, и о склапању брака одлучују само родитељи односно домаћини. Девојку изналази *шкус* (стројник), који уговара и откупну цену, дан свадбе, дарове итд. Девојка се купује, а цене су веће него код Срба и Турака: код Арбанаса у околини Скопља плаћа се за девојку од двадесет до шездесет турских златних лира (око 6500—20000 динара). Раније је био чест случај да Арбанаси отму српску девојку: тога је било свугде где живе измешани Срби и Арбанаси. Свадбено весеље траје сразмерно дуго; у околини Скопља почиње на две недеље пред свадбу, а сама свадба траје од понедељка до петка. По невесту иду само мушкарци. У припремању невесте главно су купање и бојадисање кном. Невеста се доводи у четвртак. Све док је не прихвате жене у момковој кући, она је под тешким дуваком. Увече своде младенце, а сутрадан буде *сегир*, и тада се изводе утакмице у рвању, трчању, бацању камена и скакању. Приликом свадбе и мушкарци играју оро; иначе га не играју. И код Арбанаса се невеста свечано води на воду у први петак, и обичај је да јој отац дође наскоро у посету, па онда води њу к себи на седам дана; после ће доћи по њу сам младожења с неколицином из свог рода.

Мртви се сахрањују по муслиманским прописима, али има и неких народних обичаја. Чим неко умре, у кући се, као и код

Срба, одмах пролије сва вода и изнесе семе из куће. Сви из села помажу око спреме и укопа мртваца. Док мртвац лежи у кући, изнад главе му ставе сахан с брашном. По укопу даје се у кући обед за све који су били на сахрани. *Пер шпирти* (за душу) дају и у седми и у четрдесети дан, па и на пола године и годину. На Косову има и тога да носе јела на гробове. Одржава се и обичај да жене наричу за мртвим.

Богато је народно песништво, нарочито епско. Маса је кратких песама у којима су опевани локални и општији догађаји и јунаци, и такве песме постају код њих и данас. Али имају и дужих старијих јуначких песама, тзв. *крајина*, у којима се опевају значајнији јунаци, нарочито Мујо и Халил, добро познати и из српских народних песама, па косовски бој, догађаји из првог устанка, Марко Миљанов и др. Јуначке песме певају се уз гусле (лаута) и уз тамбуре.

ТУРЦИ

Турака је у Јужној Србији сваког дана све мање: нарочито се много исељавају Турци са села. Турака има иначе по свим варошима косовске и вардарске Јужне Србије, али данас у већем броју само у Скопљу. Ти варошки Турци, међу којима их је много српског и арбанашког порекла, баве се трговином и занатима или живе од прихода својих земаља.

Турака као сеоског становништва било је у већем броју само у источном Повардарју, затим у оазама у Пелагонији, Горњем Пологу и око Куманова. Међу њима је доста потурчених Срба и Арбанаса. Ти сеоски Турци деле се углавном на две групе. Једно су *Јуруци*, првобитни номадски сточари, пореклом из Мале Азије, данас сви сталноседеоци земљорадници и сточари. Они се сами радо зову тим именом и себе зову радије *Коњарима*, по свом тобожњем пореклу од града Коње. Предели у којима живе Јуруци зову се *Јурукшук*. Такав је један Јуруклук на левој страни Вардара од Овчег Поља до Демир-Капије, други у јужној подгорини Беласице (око Дојрана), трећи у јужној подгорини Ограждена. Другу групу чине *Читаци*, претежно земљорадници, по општем уверењу њихових суседа потомци потурчених Срба. Не може се још рећи колико је то тачно. Врло је вероватно да међу Читацима у Јужној Србији заиста има и родова српског порекла, као што неких нетурских примеса мора да има и међу Јуруцима, који су великом већином људи плаве комплексије и код којих чак и у сточарској терминологији има словенских примеса: они на пр. говоре *йолвара* (урда). Ни једна група Турака није била предмет обимнијих етнолошких проучавања, те се о њиховим особинама зна веома мало.

Турска ношња је веома једноставна и уједначена. До тела се носе гаће и кошуља од обичног платна. Сви носе чакшире од клашња с веома уским ногавицама. Чакшире су најчешће мрке (смеђе), ређе црне или беле. У околини Струмице у Читака су чак-

шире украшене црним гајтаном, а у Јурука без гајтана. По кошуљи се облачи код Турака у околини Скопља јелек, обично плав, а без рукава, и по њему минтан с рукавима, од клашња или од басме. У околини Струмице носе по кошуљи антерију: код Читака од басме, а код Јурука од клашња. Доњи део минтана односно антерије и горњи део чакшира покрије широк појас: *кушак*. Нов појас је код скопских Турака бео, а после се бојадише у цр-

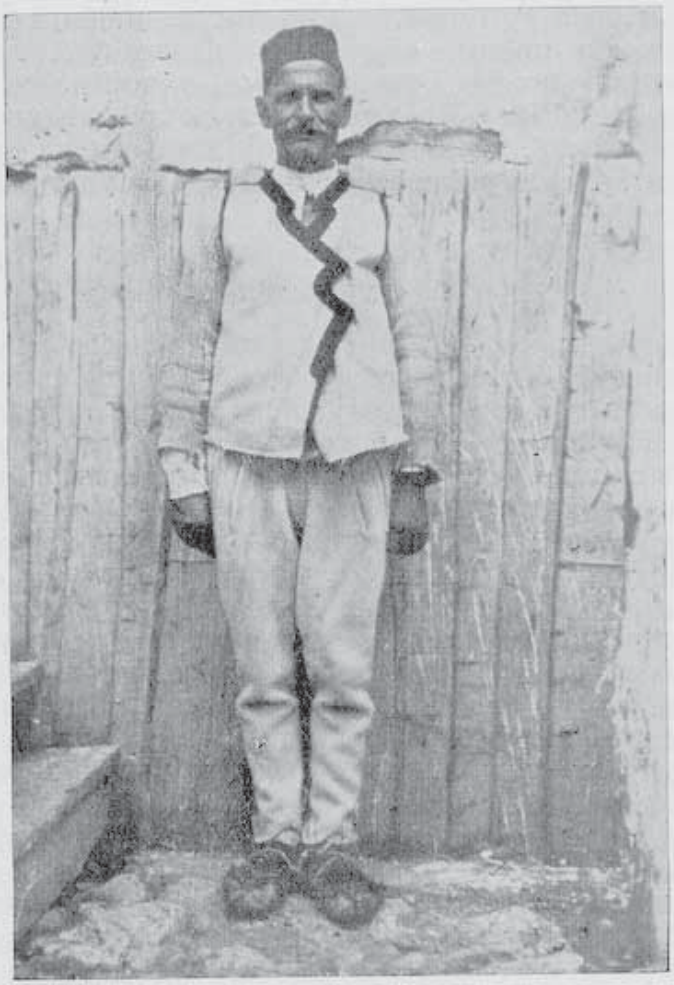

Србин муслиманин из Јабланице (Дебарски Дримкол).

вену или вишњеву боју. У околини Струмице Јуруци носе црвен, а Читаци бео појас. Ко има, носи преко поменутих горњих делова сетре, капут европског кроја. Зими носе и *кеше*, гуњ у природној боји вуне, који има кратке рукаве и кукуљицу. Овчари носе зими и кожухе. Обућа су вунене чарапе и опанци или кундуре. На глави се носи црна платнена капица, *шаке*, или фес. Фесом се зове и капа од ваљане беле или смеђе вуне. Зими редовно, а и лети обавијају капу и главу преко ушију црном марамом.

Турске жене носе гаће и кошуљу, затим шалваре. По шалварама носе прегачу: *бофче* или *фута*. У околини Скопља по кошуљи носе кратак јелек, који не допире ни до појаса, а по њему минтан; у околини Струмице је то плава антерија. Од осталих делова одеће главно је хаљетак којим ће покрити лице кад излазе изван куће: обично се огрћу белим чаршавом, а кав иду где у посете, онда облаче *ирам*, који се састоји од широке сукње и једног великог за њу учвршћеног чаршава. Косу и нокте бојадишу кном. Много носе разни накит, поглавито од сребра.

За друштвени живот код Турака карактеристично је да и код њих има задруга, али не тако често и не тако бројних као код Срба и код Арбанаса. У околини Струмице има и тога да се син одели кућом од оца, али не и имањем, које се и даље обрађује заједнички. Свест о сродству је код Турака много ужа него код Срба и Арбанаса: род се рачуна углавном само до три појаса, а даљи сродници већ ступају међу собом у брачне везе. Родови имају имена, *лаубе*, обично по свом претку односно деду, с додатком *-лар* у околини Скопља (на пр. Илијазлар), а у околини Струмице с наставцима *-лар, -лик, -лк* или *-лук* (на пр. Метолар, Делимутелик, Алчолк). Презиме може бити и по надимку (на пр. Бурунсузлар, тј. Безносовци) и по занимању (на пр. Таракчилар, Брдари). Код Турака у околини Дојрана је родовска организација боље очувана: једна *оба* је група од по 30—40 породица које су све заједничког порекла од претка који је дошао из Мале Азије и засновао род. Од особита значаја је у животу јужносрбијанских муслимана веома развијено дервиштво: не само по варошима, него и многи Турци по селима припадају разним дервишким редовима; има бекташа, меламија, халветија, руфаија и др.

О обичајима код Турака се зна веома мало. Поред тога што држе муслиманске верске празнике, и они много празнују *Едрлез* (Ђурђевдан), држе *Алиђун* (Илиндан) и *Касум* (Митровдан). Знатан је народни празник и *Невриз (Султан невруз)*, који пада 9 марта по ст. И код правих Турака има тога, на пр. у околини Струмице да и сами бојадишу црвена јаја за Ускрс и да славе Бадњи дан.

Сви Турци праве свадбе четвртком. Невесту изналази стројник. О свадби се приређују разне утакмице, нарочито у рвању: на свадбе долазе чувени пеливани и из далеких крајева. Исто тако и кад се врши сунет (обрезивање деце) у имућнијим кућама.

ЦИНЦАРИ

Само један огранак Цинцара живи на тлу Јужне Србије, где су познатији под именом *Влаха;* они се сами зову *Арман, Армен.* Јужносрбијански Цинцари могу се поделити у две групе. Једну чине сталноседелачки становници вароши, нарочито Битоља и Крушева, и неколиких села у околини Битоља, Крушева и Струге. Из тих крајева и вароши су се у току XVIII—XX века ширили на све стране, тако да их данас има готово по свим варошима Јужне Србије. Сви су они пореклом из Москопоља и из Епира,

одакле су избегли у другој половини XVIII века, испред гоњења од стране Али-паше Јањинског. Цинцари ове групе живе од трговине и заната, а многи раде као механџије и ханџије. Имају велику склоност ка печалбарском начину привређивања, те многи од њих и данас привређују у крајевима изван свог места становања. Последица те њихове покретљивости је и данашње њихово велико распрострањење. Ове групе Цинцара нестаће брзо, јер се нагло посрбљују. Раније је код њих, особито у Битољу, било погрчавања.

Каракачани преду.

Другу групу Цинцара чине номадски сточари, познати под разним именима, највише као *Каравунци* и *Куцовласи*. Доскора уопште нису имали сталних насеља. Овај њихов део који је заостао у границама Краљевине Југославије више не одлази на зимовиште у Солунску Равницу, која је под Грчком, него зиме проводе по котлинама око средњег и доњег Вардара, затим на Овчем Пољу и у Струмичком Пољу, а преко лета издижу на планине око Битоља и на планине у источном Повардарју. У источном Повардарју има их око 400 породица. Због све већих тешкоћа за номад-

ски начин живота, и ови Цинцари постепено прелазе на полуномадски и сталноседелачки живот: купују имања од Турака који се исељавају и тим обезбеђују стална и сигурна зимовишта, али се у тим селима баве онда и земљорадњом. Таквих цинцарских насеља има сада на Овчем Пољу и у Тиквешу. Треба још напоменути да сви ти Цинцари, па и жене им, поред цинцарског говоре и српски.

Номадски Цинцари подижу и на летиштима и на зимовиштима једноодељне округле или правоугаоне колибе, плетене од прућа и покривене сламом, а по потреби живе и под шаторима. Држе највише црне овце степске расе и коње. Млеко продају купцима који израђују качкаваљ. Код сточара је ношња уједначена и обилата. Мушкарци носе до тела фланелу па кошуљу, по кошуљи џамадан и по њему црн гуњ *(шиѓуне)*, па се по њему опасују. Место гуња може да се носи и долама са прорезаним рукавима који могу да се спусте низ леђа. На ногама носе беле ланене гаће и доколенице. Зими се носи *сарика*, сукнена хаљина с рукавима, до појаса припијена, а од појаса широка. Зимске хаљине су и *шалаган*, који има прорезане рукаве, и *кайоѓ*, кроја сарике али без рукава. Носе и тешку пастирску кабаницу. Раније су носили на глави фес, сада црне шубаре, качкете и др., а на ногама чарапе и опанке.

По више породица се удружи те заједнички иду на летиште и зимовиште. На челу такве заједнице је *челник* или *ћехаја*, чија је моћ и данас велика.

Малобројни Власи у селима Хуми и Сирминину код Ђевђелије припадају народињу *Мегленских Влаха*, чија је већина на грчкој страни.

ЦИГАНИ

Има их свуда по Јужној Србији, и то не само по варошима него и по селима. Зову их *Циганима* или *Ђупцима*, а у косовској Јужној Србији и *Габељима* и *Мађупима*. Рачунам да их у Јужној Србији има најмање 60000 душа. Деле се на првом месту по вери: на хришћанске и муслиманске Цигане.

Хришћанских Цигана има по варошима (Скопље, Гњилане, Приштина, Велес, Струмица и др.) а и по селима (Горња Морава, Скопска Котлина, Струмичко Поље и др.). У северним крајевима ову врсту Цигана зову и *Ђорговци*. Обично не знају цигански, него говори српски. У ношњи и обичајима такође немају ничег свог него су једнаки са сиромашнијим слојем српске средине у којој живе. Баве се поглавито земљорадњом и надничарењем.

Много је више муслиманских Цигана, којих такође има и по варошима и селима. Они по селима баве се земљорадњом као наполичари или раднини. По селима има и ковача, али су ти готово увек од варошких Цигана. Цигани по варошима баве се занатима (ковачи, решетари и сл.), сточном трговином, разним нижим пословима: раде као носачи, слуге и надничари, преко лета иду на села те раде другима земљу. Према томе се и деле. Тако на пр. у

Скопљу има Цигана ковача, џамбаса, ковача-колара, бугурџија (бургијара), клинчара, решетара и барутчија, који су некада израђивали шалитру у селу Јурумлеру код Скопља.

Готово сви муслимански Цигани говоре цигански. У ношњи и обичајима настоје да се изједначе с господарећим муслиманским становништвом: Турцима односно Арбанасима. Међутим, ни једни ни други их не примају: не пуштају их ни у џамије, па им не дају ни своја гробља него Цигани увек имају своја посебна гробља. Цигани у Јужној Србији имају и својих обичаја. Најзначајнији је њихов народни празник *Василица*, дан св. Василија (1 јануара по ст.), који они прослављују веома свечано, пако су муслимани. Велики су им народни празници Ђурђевдан и Бадњи дан, а Циганчице учествују као додоларке и лазарице и у култу самих хришћанских становника.

О осталим групама несрпског становништва нема шта нарочито да се каже. **Грка** има само неколико десетина породица у Битољу и Скопљу, и то су махом потомци погрчених Цинцара, Срба и Арбанаса. По планинама око Битоља има тзв. *Саракачана*, номадских сточара, који говоре грчки, а по начину живота су у свему као и номадски Цинцари. — По градовима, а особито у Битољу и Скопљу, има **Јевреја**, који се баве поглавито трговином и занатима. Говоре шпањолски. — У Скопљу има око четрдесет породица **Јермена** и неколико их у Бигољу, Тетову и др. То су све скорашњи досељеници и баве се трговином и интелектуалним занимањима (апотекари, лекари). — Од неколико хиљада породица **Черкеза**, које су биле насељене у другој половини прошлог века, остао је до данас сасвим незнатан број: неколико породица у Горњој Морави и Скопљу и око 300 душа на Косову, у селима Горњим и Доњим Становцима, Великој Реци и Милошеву. Ти Черкези су очували свој језик, али већ говоре и српски, турски и арбанашки. У погледу ношње и обичаја потпадају све више под утицај Арбанаса и Турака.

ЛИТЕРАТУРА

Белић А.: Галички дијалекат. Београд 1935; Вељић Михаило: Српске народне умотворине, обичаји и веровања из околине Дебра. Братство IX—X; Вешовић д-р Р.: Племе Васојевићи. Сарајево 1935; Влаховић Митар: Средачка Жупа. Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области I. — Етнолошка проматрања на Косову Пољу. Јужни преглед (Скопље) 1930. — Мушка ношња у Васојевићима. Гласник Етн. музеја VIII. — Женска ношња у Васојевићима. Гласник Етн. музеја IX; Вулић Н.: Неколико питања из античке прошлости наше земље. Гласник С. К. А. CLX. — Бастарни у нашој земљи. Гласник Скопског научног друштва II, свеска 1—2; Гравје Г.: Новопазарски Санџак. Београд 1913; Дебељковић Дена: Обичаји народа српског на Косову Пољу. Српски етнографски зборник VII; Дедијер Јевто: Нова Србија. Београд 1913; Ђерић Вас.: Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Маћедоније. Ср. Карловци 1922; Ђорђевић Тих. Р.: Македонија. Друго издање. Београд 1929. Наш народни

живот I—X. Београд 1930—1934; Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte; Ердељановић Јован д-р: Македонски Срби. Београд 1925. — Неколико етничких проблема код Јужних Словена. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу.. Београд 1924; Жупанић д-р Нико: Etnološki značaj kosovskih Čerkeza. Etnolog (Ljubljana) V—VI; Ивић д-р Алекса: Историја Срба у Војводини. Нови Сад 1929; Јиречек — Радоњић: Историја Срба I—IV. Београд 1922—1923; Ястребовъ И. С. Обичай и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С.-Петербургъ 1889; Јовановић д-р Петар Порече. Српски етнограф. зборник LI; Кацаровъ Г: Пеония. София 1921; Косанчић Иван: Ново-пазарски Санџак и његов етнички проблем. Београд 1912; Костић Цветко: Муслимански Цигани у Скопљу. Скопље 1934; Кречмер Паул: Преисторија Балкана у огледалу језика. Књига о Балкану I. Београд 1936; Костић Петар: Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку. Београд 1928. — Светло - крено име - слава у Призрену. Гласник Етн. музеја VI; Lutovac M.: La Metohija. Paris 1935; Манојловић Коста: Свадбени обичаји у Галичнику. Гласник Етн. музеја I. — Свадбени обичаји у Пећи. Гласник Етн. музеја VIII. — Свадбени обичаји у Дебру и Жупи. Гласник Етн. музеја X; Мезанъ Саулъ д-ръ: Еврейството въ Македония. Македонски прегледъ VI; Милојевић Боривоје Ж.: Јужна Македонија. Српски Етногр. зборник XXI; Мркоњић Петар: Средње Полимље и Потарје, Српски етногр. зборник IV; Народна енциклопедија Српскохрватско-словеначка I—IV; Niederle L.: Manuel de l' antiquité slave I. Paris 1923; Нушић Б.: Крај обала Охридског Језера. Београд 1894. — Косово I—II. Нови Сад 1902, 1903; Новаковић Ст.: Село. Гласник С. К. А. XXIV. Београд 1891; Павловић Јеремија: Малешево и Малешевци. Београд 1929; Петровић Атанасије: Обичаји народа српскога у Скопској Црној Гори. Српски етногр. зборник VII; Петровић П. Ж.: Свадбени обичаји у Галичнику. Гласник Етн. музеја VI; Поповић Душан: О хајдуцима I—II. Београд 1930—1931; Поповић Павле: О служби у Крипаланачком срезу. Гласник Етнографског музеја V; Радовановић Војислав С.: Тиквеш и Рајец. Српски етногр. зборник XXIX. — Народна ношња у Маријову. Гласник Скопског научног друштва XIV, XV—XVI; Ранчевић Светозар: Народна ношња у Скопској Црној Гори. Гласник Скопског научног друштва VII—VIII; Roca Stjepan: Južna Srbija. Split 1928; Селишчев А.: Полог и его болгарское население. София 1929; Скопље и Јужна Србија. Београд 1925. (Издање Југосл. проф. друштва); Smiljanić Toma: Pleme Brsjaci. Narodna starina X (Zagreb). — Кичевија. Српски етногр. зборник LI. — Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље. Српски етногр. зборник XXXV; Станковић Тодор: Путне белешке по Старој Србији 1871—1897. Београд 1910; Трухелка Ћ.: Дарданци. Гласник Скопског научног друштва V; Ћоровић Владимир: Историја Југославије. Београд 1933; Урошевић Атанасије: Горња Морава и Изморник. Српски етногр. зборник LI; Тановић Стеван: Народна ношња у околини Ђевђелије. Гласник Етногр. музеја у Београду VI. — Српски народни обичаји у Ђевђелијској Кази. Српски етногр. зборник XL; Тројановић д-р Сима: Сретечка Жупа и њена изумрла ношња. Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу. Београд 1924; Филиповић С. д-р Миленко: Северна велешка села. Српски етногр. зборник LI. — Етнолошке белешке из северних велешких села. Гласник етногр. музеја у Београду. — Задруга Спасића (Чурковска кућа) у Бучанима. Гласник Скопског научног друштва VII—VIII. — О етнолошком проучавању Јужне Србије. Годишњак Скопског филозофског факултета I (Скопље 1930). — Породична, лична и еснафска слава у Велесу. Гласник Етногр. Музеја II. — Породичне и сличне славе у Тетову. Гласник Етногр. музеја у Београду VI; Fewkes, Goldman and Ehrich: Archaeological Reconnaissance in Yougoslavia. American School of Prehistoric Research, Bulletin May 1933; Fewkes Vladimir J.: Archaeological Reconnaissance in Yougoslavia. Amerikan School of Preh. Research, Bulletin, May 1934; Haberlandt M.: Kulturwissenschaftliche Beitrage zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Wien 1917; Хаџи Васиљевић д-р Јован: Јужна Стара Србија. I, Кумановска област. Београд 1909; II, Прешевска област. Београд 1913. — Скопље и његова околина. Београд 1930. — Муслимани наше крви у Јужној Србији. Београд 1924; Цвијић Јован: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I—III. Београд 1906, 1911. — Балканско Полуострво I—II. Београд 1922, 1931. — Проматрања о етнографији македонских Словена. Друго попуњено издање. Београд 1906.

ДИЈАЛЕКАТСКА ИСПИТИВАЊА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД ДЕЛИМИРА ЛАЗАРЕВИЋА

Територијална распрострањеност говора Јужне Србије не може се довољно тачно обележити ни ограничити, пошто посебне студије о њеним дијалектима (говорима) у многим правцима недостају, те и географско пружање дијалеката или *дијалекатски атлас* који модерна лингвистика захтева, не може се за сада у правој мери дати.

Али сва Јужна Србија од Прибоја до Ђевђелије, прошарана је најразновреснијим говорима. Тако на крајњем западу њеном у тзв. Новопазарском Санџаку имамо један појас најчистијег Вуковог јекавског говора. Одмах до њега имамо косовски говор, који се на северу пружа као косовско-ресавски, а на југу као косовско-метохиски или пећки говор.

Између Косова и Скопља има још говора недовољно испитаних, који се углавном своде на призренско-јужноморавске и тетовско-кратовске говоре.

Призренско-јужноморавски говор заузима призренску област са Шар-Планином, средачку и сиринићку жупу, у којима се призренски говор меша са тетовским, па иде даље северном падином Скопске Црне Горе (Карадага) и удара на Јужну Мораву, са којом улази у предратну Србију, испуњујући њену долину све до Сталаћа, па и севернији од њега, а на исток до Заплања и Сврљига. Ови говори чине језгро говора средњештокавског типа, а говори Санџака и Косова показују новије штокавске типове, и то Санџак новији, а Косово нешто архајичнији тип, али не потпуно као јужноморавски говор. Призренско-јужноморавски говор показује велику разноликост црта својих посебних говора. Његове су главне одлике према осталим говорима ове: место вокалног *л* има *лу* или *у*, у part. praet. II место *л* има *ја* као: бија, видеја, дошља или дошја, итд.

Призренски говор посебно узет унеколико се разликује од јужноморавског. Он зна готово за све падеже како у једнини тако и множини (instrum. само гласи сьс жену, а лок. жене). Код придева и заменица има: тога, светога, мојему итд. У аористу у 1 л. мн. има — смо (нађосмо) итд. Овај је говор примио *ја* у part. praet. вероватно од оближњег пећког говора, у коме се тај облик првобитно и правилно развио.

Правац пружања призренско-јужноморавског говора показује нам донекле и пут којим су се кретали у Србији претставници овог говора. Тако призренски говор мешајући се у долини Мораве са говором заплањскога типа, дао је савремени јужноморавски говор. Овај има знатно мање облика деклинације него призренски, и има доста особина које се само мешавином могу објаснити. Тако је на пр. дојђем постало од призренског дођем и заплањског дојдем.

У тетовском крају, у Скопској Црној Гори, у кратовском и кривопаланачком и северније од њих имамо говоре са *ѣ ѣ*. Ова и неке друге црте чине да их можемо везати у једну групу, али сваки од њих ипак има својих посебних особина, које је сам развио. Тако је тетовски говор развио као и староштокавски веларно или лабијално *л* (l), које се у Скопској Црној Гори развија у врло кратко *о* које не образује слога, а тако се исто у њему развило испред *е* и *и* полумеко *л*. На све ове говоре у великој мери су утицали, како ћемо даље видети, староштокавски говори, који су се кретали с југа на север.

Појединих црта ових говора находимо у споменицима од краја XII века и доцније, нарочито од XVI века, у све већој мери у записима, писмима и другим документима.

Јужно од Скопља пружа се староштокавски дијалекат, састављен од врло великог низа дијалеката и поддијалеката са разним посебним цртама. Његове границе претстављају у исто време границе наше државе у Јужној Србији на истоку према Бугарској, на југу према Грчкој и на западу према Албанији. Линија пак која би пролазила јужно од Тетова па према Скопљу, у ком је као у свима већим центрима говор помешан, а затим између Кратова и Кочана ка бугарској граници, претстављала би нам границу између средњештокавског на северу од те линије, и староштокавског јужно од исте линије.

Овај су староштокавски говор у овим изнесеним границама многи научници различно обрађивали и одређивали: као старословенски говор, који се находио под утицајем српскохрватског, или као мешовит или прелазни српскохрватски, у који је српски унео своје особине, а старословенски своје. Претставници српске етничке средине могли су у своје време, тј. у време освајања или колонизације ових области, донети и дати и својих особина овим говорима, али је језичка основица њихова остала староштокавског типа. Ову језичку староштокавску основицу претставници Србохрвата могли су овамо донети само у најстаријим епохама насељавања по Албанији, Епиру, Тесалији и Грчкој, а то је време од VI—VII века. *(Енциклопедија* Станојевића 1067).

Један од првих испитивача ових говора био је L. Masing са својом студијом: Zur Laut= und Akzentlehre der Macedoslavischen Sprache St. Petersburg 1891.

Говорећи о акценту Мазинг налази две системе: северозападну и југозападну, везану (непокретну) и невезану (покретну).

Мазинг се први послужио лично забележеном грађом по говору једног Велешанца и једног Охрићанина, а послужио се и дотле објављеним туђим текстовима и грађом. Из фонетике указао је, између осталога, први на српске гласове *ћ* и *ђ*, а постанак акценатског система покушао је да објасни утицајем македонско-румунског језика. Он је на крају изнео и мисао о сродству језика македонских Словена с нашим чакавским наречјима и о језичкој прузи »Ријека—Солун«, коју су касније неки од испитивача и одобравали. Испор. М. Вукчевић, Rad 145 стр. 151.

У много јачој мери обратио је пажњу ученога света на ове говоре Словенац Ватрослав Облак, када је 1896 В. Јагић у бечким Sitzungsberichte (134) издао његову чувену књигу: Macedonische Studien. Овде је В. Облак описао говоре околине Солуна, говор Галичника и малих места Клења и Обока. За говор села Клење у дебарском крају слушао је говор једног дечка од 9—10 година, који је доста давно био отишао у Солун и неколико месеци чак посећивао бугарску школу. За говор Галичника послужио се Облак такође доста неподесним за тај посао лицима — пастирима у солунској околини. Иако је при вршењу испитивања наилазио на велике тешкоће, студија је његова марљиво и на научној основи израђена. Обухватио је све из фонетике и морфологије описаних говора, али је синтаксу изоставио, а о акцентима ограничио се на најопштије напомене. Од свих ранијих испитивача он је ипак најбоље одредио природу и употребу гласова *ћ* и *ђ*, који су, и по њему, најкарактеристичнији за ове говоре. Он је нашао да се ови гласови изговарају час са већом енергијом (и већом фрикацијом) = *ћ/ђ*, а час са мањом енергијом (и мањом фрикацијом) = *ќ/ѓ*. Исп. Mac. St. 10, 58, 59, 64. Испор. у Anhang-у и 3, 4 и 5 писмо. Књига Облакова има доста и слабих страна: она је рађена и сувише описно и по ондашњем начину не узимајући у обзир сам дијалекатски развитак, ни социјалне прилике ни кретања становништва. Отуда као и зато што није довршена, јер је био принуђен прекинути испитивање он и није дошао до јасно изражених закључака ни до жељених и правих научних резултата. О грешкама пак чињеним према српском језику позабавио се у нарочитом чланку код нас д-р В. Ђерић у књизи: *Неколико главних питања из Етнографије Старе Србије и Маћедоније* стр. 86—96.

О говорима староштокавским Јужне Србије много су писали и расправљали наши источни суседи Бугари. Од многобројних писаца лингвиста Бугара истакли су се са знатним радовима Б. Цонев *(Историја бугарског језика)*, Љ. Милетић *(das Ostbulgarische, die Rhodopentmundarten)* и Ст. Младенов *(Geschichte der bulgarischen Sprache)*. Он, Младенов на пр. да друге не узимамо, исповеда начело да има »бугарских« дијалеката који показују прелаз ка српскохрватскоме, али он не допушта да би могло бити српскохрватских дијалеката који показују прелаз ка бугарскоме. У основи то је позната теорија »прелазних« дијалеката словенских језика Ј. Шмита или теорија таласастог распростирања језичких црта, коју је нарочито обрађивао иза њега Јагић у VIII и XVII

и читава панонска низија. Дакле, ако већ треба повући какву пругу од Солуна, онда се не смије повући у правцу на Цариград, него, да останемо у жаргону Младенова и осталих, бар до — Пеште«. (Ј.Ф. XII. 88).

Бугарска језичка литература иначе је врло обимна о староштокавским говорима Јужне Србије. Листа лица која су на њој радила је доста велика. Још много већа је листа издатих књига. Има акценатских, фонетских и др. студија и покушаја али највише је међу њима ситних покушаја — *Бележака* напр. Мирчева о прилепском говору и др. сличних без имало или са врло слабим научним претензијама. Сам је В. Облак у уводу своје књиге Mac. Studien (2) окарактерисао сву ту бугарску језичку литературу као непоуздану, нетемељну и превише »патриотску«. Из тих разлога нећемо се ни ми на њој ни задржавати јер ма колико она била по обиму велика, по садржини је незнатна, безначајна.

Од Срба је о дијалектима Јужне Србије први писао Стојан Новаковић у XII Гласу Српске Краљевске Академије: о *ћ* и *ђ* у македонским дијалектима и о прилепском говору. Он је и о другим говорима дао у Archiv-у за словенску филологију неколико документованих чланака. (Испор. Arch. XII 82—94, XIII 523—557, XIV 360—373). Он је први међу писцима Србима објавио да су све публикације народних умотворина из Македоније, осим Јастребовљеве збирке, у многом погледу непотпуне, а најнепотпуније су баш у ономе што је најглавније: у репродукцији фонетских особина онога дијалекта коме припадају. У свима њима влада правопис претрпан традицијама и називи ученошћу, а најмање се водило рачуна о изговору гласова који су баш отеудни за карактеристику говора (Исп. Глас. XII стр. 5). Од Срба је о једном делу наших говора написао расправу М. Ивковић: *Српско-македонски акценатски системи.* Ј. Ф. II 254—271, IV 46—71 (1921). Рус Сељишчев А. М. написао је опсежан рад *Из македонске дијалектологије,* Казан 1918, а Француз А. Mazon написао је *Textes slaves de la Macédonie sud-occidentale.* Paris 1923, који се делимично бави многим особинама наших говора. Најзнаменитији рад на пољу дијалектологије говора Јужне Србије је рад г. А. Белића у издању Српске Краљевске Академије: *Галички дијалекат.* Београд 1935. У овоме раду Белићеву налази се сажет целокупни рад свих осталих наших и туђих трудбеника на пољу наше балканске дијалектологије. Г. Белић је овај говор који се одликује и чистоћом и старином нарочито изабрао за студију. Прибијен уз реку Дрим на југозападу Јужне Србије, он није био ни мало изложен оним многобројним потресима којима су били изложени остали говори наши који се налазе на главним друмовима и миграционим линијама. Зато је он боље него други наши дијалекти сачувао најзначајније црте свога некадашњег склопа. Он нам претставља у исто време језгро свих других наших говора. Упоредо с њим г. Белић нам је дао сав материјал и из осталих говора објаснио га и показао како на све њих треба гледати. Ми ћемо се постарати да изложимо г. Белићеве дефинитивне закључке по свима питањима из фонетике ових говора који су први пут код

нас изнесени са потребном исцрпношћу у свима правцима. Односи ових говора према бугарским околним говорима као и према осталим српскохрватским дијалектима према томе, ради боље илустрације, редом се баш нарочито узимају у дискусију. Тако глас ѣ је у свима говорима Јужне Србије замењен са е. Ова замена позната је и средњештокавском који се пружио и по западној Бугарској, а позната је уопште свима екавским (источним) штокавским говорима. У самој Бугарској граница изговора ѣ-е помера се и данас све више на исток, као што је још од старих времена уопште покрет средњештокавских дијалеката и ишао у главним линијама од запада на исток — са српске територије на бугарску језичку територију. Ово до извесне мере признају и бугарски па и други филолози. Испор. Милетић Das Ostbulg. 39. Цонев. Истор. 394, 402. Рус Шчепкин на пр. припису је такође данашње е јужносрпског говора српском утицају, кад каже: »Готово сва Македонија има сад глас е (од ст. ѣ).« Б. псалт. 190.

Како је у источним деловима нашег језика одувек ѣ=е, без икаквог отступања и колебања, почевши од XII в. а у бугарском и старословенском одувек је ѣ='а, ја, еа, еја, ја, јеа, јасно је да у овој замени имамо врло стару српску особину. Само је питање, кад је ова особина захватила све ове говоре наше на југу? Г. Белићу изгледа да је она дошла још из праштокавског у овај староштокавски дијалекат, јер је захватила дубоко корена у њему. Линија изговора ѣ—е померала се у Бугарској под утицајем српских говора на исток исто онако што је староштокавски дијалекат на југу, у својој домовини, у Грчкој и Албанији, утицао да многи други архајични старословенски говори (костурски на пр.) приме од њега тај исти изговор.

Носни назали ѫ и ѧ врло су значајни за утврђивање односа староштокавских говора према нашим и бугарским говорима. Прва и основна особина свих српскохрватских говора јесте да увек разликују ѧ од ѫ. То је исто и у овим нашим дијалектима. У бугарским дијалектима, као што се зна, ти се гласови мешају један с другим. Тако место ѧ овде имамо свуда чист изговор *е*, исто онако као и у средњештокавским говорима и у осталим српским дијалектима. За ово ми чак имамо и признање Цонева које каже: »Пошто је сад изговор *е* (м. ѧ) изједначен у свима западним говорима... то је онда вероватно да тај изговор *е* (м. ѧ) долази као наставак на заједничку српску замену тога гласа са *е*. (Истор. 36). »Разлика је« пише г. Белић »између мога схватања и Цонева у томе што он у тој црти *види српски језички талас, док ја видим у њој један од саставних делова српске гласовне структуре тих говора*«. (Гал. дијалекат. 39).

Мало је сложеније питање о носном ѫ. И Цонев наглашава како »Срби имају право да означе као своју говорну границу линију до које допире изговор ѫ-*у*« (Op. cit. 35). Српскохрватски у великом броју својих дијалеката, и чакавских и штокавских, има ову замену. Али ово није працрта српскохрватског језика. Напротив, познато је да су Србохрвати у свом језику имали носне

гласове када су дошли на Балканско Полуострво, јер у нашим речима које помињу страни писци у својим делима на грчком и латинском језику има пуно носних сугласника (на пр. код Порфирогенита: Μουντιμήρος, а у латинским повељама: Muncimir). И претставници староштокавског дијалекта у Грчкој и Албанији око VI и VII в. морали су имати ѧ и ѫ. Како су се они доцније развијали доста независно у језичком правцу од осталих Срба и Хрвата, код њих је задржан и данас назални изговор горњих гласова. За ово време и касније у осталим дијалектима извршила се замена ѫ звуком *у*. Зато се за даљи развитак овог гласа морају узети и други критеријуми у обзир. У правим српскомакедонским говорима имамо замену ѫ гласовима *о* и *а* и то у мијачком говору *о* а у осталим брсјачким говорима *а*. Има, разуме се, и доста говора где је замена са *у* као уопште у српскохрватском проведена, али њу остављамо на страну сад. Све ове изговоре г. Белић своди на некадашње чисто *о* или a^{o} које се непосредно тако развило из ѫ старога. Међутим у источно-бугарским говорима ѫ прелази у носни полугласник ъ̃ а затим у обично ъ и има даље његову судбину. Према томе, разлика је од осталих српскохрватских говора и ових наших овде што је ѫ прешло у отворенији вокал од »у« онако као што је у словеначком прешло у *о;* а разлика је од бугарских говора и у карактеру промене (овде код нас пун вокал, а тамо полугласник) и у боји звука.

Разуме се дијалекатско шаренило је доста знатно и код овога звука и за сваки његов појав треба потражити чисто лингвистичке разлоге. У брсјачким говорима на пр. често се до *а* долази преко a^{o} или o^{a} и др. њиховим ступњевима. Само мора се рећи говори нису до данас у тако строгом смислу довољно испитани.

У замени носног ѫ вокалима а и о ми видимо продужење оне исте тенденције која се овде јавила и код замене ъ и ь вокалима о и е и која се у осталим нашим говорима јавила у замени полугласника звуком *а* или у замени ѫ звуком *у* (испор. Гал. дијал. 43). Како су се говори брсјачког типа проширили и у једном делу Бугарске (Враца, Разлог, Радомир, Кустендил итд.). јасно је да је и у њима не само ѫ замењено вокалом *а* него и полугласник ъ (исп. Цонев Истор. 500), те је тачно што о њима Цонев вели за ѫ=а: »Јавља се негде у Македонији и шири на свима странама и с временом захвата врло разнолике говоре« (ibid. 501). Дакле и он овој црти налази извор овде у овим нашим говорима.

Иако је прелаз ѫ у *о* доста стар г. Белић мисли да је овај македонски талас по Бугарској ипак скорашњи. Али је свакако било и старијих таласа. Са овом македонском заменом ѫ—o^{a}—a^{o} налазе се у вези родопски говори у којима се ѫ и ъ подједнако замењују гласовима ô, â — *о* и *а*. Разлоге овим особинама налазимо у колонизацији која се из наших крајева тамо вршила. Ширење ове црте ишло је и на север. У многим случајевима налазимо ѫ—а и у врањском говору, као у облику паднала на пр. (Испор. Дијалекти 610—16).

Полугласници дају у свима нашим говорима Јужне Србије пуне вокале ъ—*о* (наравно у затвореним слоговима у тзв. јаком положају), а ь—*е*. То је врло позната особина, која се јавља и у старословенским споменицима познијег времена. По овој особини македонски се говори одликују и од бугарских и од других српских говора. У бугарским говорима место два полугласа находимо обично један и то ъ, а у неким говорима имамо у извесним случајевима и замену полугласника ь — вокалом *е*. У српскохрватским говорима имамо вишеструк изговор: или изговор оба гласа подједнако као полугласник реда е (ьᵉ) или као полугласник реда а (ьᵃ) или као вокал *а* или *е* (кајкавски дијалекти), да остане вимо друге локалне изговоре. ьᵉ и *е* своде се на полугласник ь, а ьᵃ и *а* на полугласник ъ. Према томе, у грубим цртама, може се рећи да су се полугласници у српскохрватском језику изједначили тако да је то изједначење у неким говорима извршено у корист ь (зетски говори, кајкавски дијалекти), а у другим у корист ъ (средње шток., ново штокавски и готово цео чакавски дијалекат). Главно је да су сви наши говори морали разликовати оба полугласника, пошто су их једни свели на један, други — на други.

Зато се мора претпоставити да је и староштокавски говор у Грчкој и Албанији морао познавати оба полугласника, исто онако као што их је познавао и старословенски. Само настаје питање: који је од два дијалекта дао први потстицај да се почне вршити промена ъ у *о* и ь у *е*, ст. словенски или суседни му староштокавски српскохрватски? На то је питање тешко одговорити. Г. Белић претпоставља да се промена почела вршити у оба као »македонизам«, који је продро и у споменике старословенског језика свакако већ почетком XI в. (на пр. у Зографском јеванђељу и др.). Ипак се може скренути пажња на једну околност. У староштокавском (правом македонском) је стална тенденција да се полугласници замењују пуним вокалима као и у осталим српскохрватским говорима и да се пуни вокали не скраћују у полугласнике, док у јужномакедонским говорима јужније од наше границе и у бугарским дијалектима развија се замена у полугласник или у *о* или *а*.

Глас ы врло је рано на простору целог српскохрватског језика прешао у *и*. У ћирилским споменицима XII в. има промене ы само иза грлених сугласника, али то је била само књишка традиција једног процеса који се знатно раније извршио. У првим глагољским правим хрватским текстовима (на пр. у Бечким листићима) већ находимо прелаз ы у *и* потпуно извршен. Међутим у бугарским говорима и северним и јужним има још и данас остатака од изговора ы. У средњештокавским и у правим македонским (старошток авским) — од ы нема више ни трага. У источном делу јужно македонског има местимично таквих остатака од изговора ы старога. Због тога г. Белић с правом узима да се у правим македонским говорима извршио прелаз ы у *и* у духу тога процеса свих српскохрватских говора, а тај је исти говор утицао да се тај процес развије и у западном делу јужномакедонског. (Испор. A. Mazon *Textes* 20—1).

Ову особину помиње и Цонев и тачно вели: »Изједначење ы са *и* постало је саобразно са изједњачењима познатим и својственим српском језику (ѣ=*е*, ъ=ъ, ѫ=*оу*, ѧ=*е*) међутим у бугарском нема тога, или ако и има и уколико има, постало је под импулсом са запада (Op. cit. 36).

Вокално р и *л*. И у овим говорима јавља се р и л вокално. У српскохрватским дијалектима од најстаријих времена имамо те гласове. Истина у једном делу наших говора, штокавских, чакавских, па и кајкавских, имамо место л̥—у, за које је поуздано да се јавило око половине XIV в. (ранији су примерци усамљени). Али у свима архијичним говорима (чакавским кварнерским, средњештокавским, северозападно кајкавским) имамо још и данас или л̥ или гласове који су му сродни лу, ел, љ и сличне. Према томе није чудо што и у овим нашим говорима имамо вокално р̥ и л̥. Примери су за ове гласове исувише познати и очигледни те није потребно да их наводимо. О чувању сугласника л на крају речи и на крају слога није потребно ни говорити, јер прелаз л у о је нов појав српскохрватског језика. То је појав краја XIV и почетка XV века и находи се само у новоштокавским дијалектима, јер је само њих захватио. Није ни мало чудо што га у овим говорима уопште нема. Исто тако само напомињемо да је и губљење t у речима као мост, жалост, особина свих српскохрватских говора (Испор. погрешна тумачења Цонева op. cit. 40. 338. 361—3, 345).

Замена прасловенских група tj и dj је најкарактеристичнија можда за све ове наше говоре. Сви наши говори Јужне Србије знају за њихову данашњу замену са *ћ* и *ђ* и то мало ко више да спори. (Испор. Облакове речи: Die Laute ћ ђ reichen bis vor die Thore Salonikis, bis zur äussersten Südgrenze des slavischen Sprachgebites am Vardar Mac. St. 58). Али има и једно доста раширено мишљење да су ћ и ђ продрли овамо из севернијих српских говора. Само број примера са ћ и ђ тако је велики у овим говорима да би се морала претпоставити врло јака мешавина севернијих српских говора са старословенским, што није лако усвојити. Јер како би се могла разумети тако широка употреба ћ и ђ, ако се претпостави да је донета са стране, када нема других особина дотичних говора. Г. Белић сматра да је немогуће претпоставити утицаје севернијих говора, пошто прави македонски дијалекат има својих специјалних особина којима се одређује као дијалекат нарочите врсте. Кретање становништва не показује ни мало утицаје са севера. Ни проф. Лавров није допуштао могућност утицаја српског језика на македонске дијалекте у таквим размерама, већ је сматрао да је та сличност органска. Кад на пр. Облак назива србизмима глаголске прилоге на-*ћи*, он Лавров примећује: »Ту ми можемо допустити само близост македонског говора српском језику а ни на какав начин не можемо у томе гледати утицај српског језика«. Ж. М. Н. Пр. 1901. 484.

Македонски говори не подвргавају се нигде утицају бугарских или српских говора, већ са своје стране на њих утичу (Галички дијалекат 29). Да црте језичке нису долазиле са севера на југ, већ да је кретање њихово ишло на север, о томе говори чешће и Се-

љишчев. Кад говори он о дијалектима источне Старе Србије, о говору Скопске Црне Горе, он примећује: »Овде је важно напоменути, да је утицај ишао с југа, из Македоније, а не обратно«. (Очерки 270). Исто тако кретање ових говора, по лингвистичким знацима, одређује Сељишчев и кад говори о кратовском говору (274) и овчепољском (275). Тако су и родопски говори у Бугарској а и други у многим правцима претрпели овај македонски утицај. Ово исто важи и за северније српске говоре, нарочито за средњештокавске који су врло активни, чак агресивни у ширењу својих особина према бугарским говорима, на чији су терен у многом погледу и пренели борбу облика и осталога потискујући полако особине бугарских говора. (Испор. Егблом Arch für slav. phil. XXIX. Белић Галички дијалекат 29). Још морамо и ово напоменути. Ми говоре староштокавске у нашим границама зовемо правим или српскомакедонским говорима за разлику од јужномакедонских ван наших граница у Грчкој. Ови наши говори који знају за ћ и ђ знају и за ш'ч' и ж'џ' од заједничкословенских група stj/zdj и skj/zgj. Важно је напоменути да ову особину нити имају севернији српски говори нити је имао старословенски језик, већ и севернији српски дијалекти и старословенски имају ту подједнако шт и жд. Зато прави (српски) македонски дијалекат и није могао своје ш'ч' ж'џ' добити од старословенског, како би хтели они који говоре о старословенском супстрату ових говора, нити су те гласове могли добити од севернијих српских говора. Како је у исто време невероватно да су од њих, као што смо мало пре видели, добили ћ и ђ, онда је јасно да прави наши македонски дијалекти са својим гласовима ћ ђ ш'ч' ж'џ' претстављају нарочите врсте говор који не може бити производ мешавине ни данашњих ни некадашњих околних говора.

До сличног је резултата дошао и В. Облак испитујући у овом правцу дебарски говор (Mac. St. 67).

Што је ових црта (тј. речи са шч и жџ) налазио Цонев у самоковском, пијаначком, малешком крају и ниже чак до солунског и воденског краја, то је сасвим на свом месту. Он то налази још даље у ксантиском крају и у Брацигову (ibid. 409). Али у томе и иде тако правац кретања тих црта, који г. Белић одређује да увек иде с југа на север и североисток, а не обрнуто.

Још једно питање поставља г. Белић: шта је било у Македонији пре него што су у њу продрли, с југа архајични старословенски, а са запада староштокавски говор? Ако ћемо судити по споменицима у њој је морао бити старословенски дијалекат св. Браће просветитеља. Али колико се он простирао, тешко је рећи. Само је несумњиво да у прво време није било мешавине у великој мери. По томе пак што су се главни остаци његови сачували на крајњем југу, јужније од наших граница, може се рећи да је ту био старословенски говор најкомпактнији. На северу је морао бити знатно ређи. Зато се он у средњој и западној Македонији и подвргао потпуном асимилирању од правог (српског) македонског дијалекта, којега су претставници, у највећем броју долазили са запада, те уколико се претставници старословенског дијалекта нису на исток

и север иселили, изгубили су се у новим за њих дијалекатским масама. *(Галички дијалекат 30).* Данас више нико од истакнутих специјалиста не сумња у то да ћ и ђ претстављају српскохрватске гласове. Само се разликују у тумачењу: на који су се начин ти гласови појавили у овим (нашим) говорима. По мишљењу г. Белића ови су звуци саставни део првобитног дијалекта српскохрватског који се некад находио у Грчкој и Албанији и који је доцније заузео највећи део данашње Македоније. И не само ова већ и друге гласовне црте ово потврђују. Све данашње црте ових наших говора скупа показују да су прави (српски) македонски говори сачували или архаичније црте које је имао наш језик у најстаријим епохама или су изменили старије црте у оном истом правцу у ком и остали наши говори и дијалекти. Није чудо онда што су и овде сачували једну од тако основних црта нашега језика, којом се он, *као најважнијом у свом гласовном склопу* подједнако одликује како од бугарског тако и од јужномакедонског.

Има један део рупаланских говора које називају ћекавским говорима: од Сахар-Планине до према Димотици и западно преко Марице до Лозен-града и Бунар.-хисара. У њему се употребљава македонско »к'е« у помоћном глаголу за футур. Како смо и досада у разним правцима констатовали везу ових југоисточних бугарских дијалеката са македонским, јасно је да је и ова црта њихова потекла из наших говора. А ти су говори после дали ту црту и понеком североисточном бугарском говору, као на пр. у Алађуну. (Исп. *Милетић Ostbulg. 138).*

Једна од врло старих особина штокавских дијалеката је прелаз старе групе чр- у цр-. Сви наши дијалекти на југу знају за овај прелаз. Бугарски језик за њ не зна, а није га знао ни старословенски. Што се данас и у јужномакедонском находи у великим размерама ова особина, то се објашњава утицајем македонског староштокавског (као и ширење ћ и ђ у њему). Није зато чудо што се ова црта находи и у рупаланским бугарским дијалектима, којих су језичке везе са македонским дијалектима несумњиве (Милетић Ostbulg 233 Rhodopenm. 45,6).

У правим (српским) македонским говорима епентетско *л* кад није у кореновим слоговима прелази у ј или нема место њега никаквог заменика: купен место купљен или купјен. Овај се процес вршио већ у старословенском којему је иначе познато епентетско л каогод и српском језику. Али је врло тешко рећи где се он отпочео: у архајичном старословенском или у старословенско македонском. Он значи појачавање умекшаности, а не смањивање њено. То исто вреди за бугарске дијалекте, који су у знатној мери сачували, а понегде још знатно даље развили палатализацију сугласника. Г. Белић мисли да потстрек за ово није дошао од староштокавског иако има доста наших говора (чакавских и штокавских) у којима се прелаз љ у ј вршио. Али маоткуда да се отпочео овај процес, он се распростро и на ове наше говоре. Из њих се у засебним морфолошким категоријама распростро и по великом делу штокавских дијалеката.

У многим говорима Јужне Србије избије и понека специјална особина дијалекатска. Тако је у многим дијалектима *л* испред *е* и *и* нешто умекшаније, а испред *а* и *о* такво л постаје потпуно лабијално. Овај однос л > е и = л̇ и л > а о = л̄ претставља нам не продужење старе палатализације у остацима већ гласовну црту која обухвата и албански језик, српске говоре у Старој Србији и чак неке говоре у Црној Гори, а по Новаковићу и Милићевићу и неке говоре дуж Дрине. Ова је особина по свој прилици имала као полазну тачку албански језик или можда аромунски (Испор. литературу о l албанском код Сељишчева. *Очерки* 157). Према томе и галичко и осталих дијалеката наших *ли*, *ле* са л̇ нешто умекшаним треба сматрати пре као задржавање обичног стања поменутог звука наших говора испред *е* и *и* (л је ту увек по тону врло високо); а оно друго се л̄ развило под туђим утицајем (можда комбинованим аромунско-албанским).

У галичком а и у многим другим говорима врши се у знатној мери и ново јотовање. Кад се деси зубни т или д, л или н испред j, пошто је између тих сугласника и *j* испао полугласник, врши се сливање сугласника са j у *ћ ђ љ* и *њ*. Познато је да се то исто врши у свима новоштокавским и средњештокавским говорима. У њима се то јотовање почело вршити почетком XVI в. а завршило се крајем XVII в. И ово јотовање се морало извршити у истом духу и као и у осталим говорима штокавског типа.

У свима говорима македонског староштокавског типа у многим се положајима глас *х* губи, а у другим прелази у ф. Губљење звука х познато је и српским и бугарским говорима. Само у српскохрватском језику оно заузима далеко веће просторије и старији је датума. Ово је захватило и албанске говоре у којима има и прелаза *х* у *ф*. Изгледа ипак да се тај процес креће од српских штокавских говора и ка бугарским и свима осталим. За тачно одређивање овог појава, потребна су детаљнија испитивања него што су досадашња.

У неким говорима Јужне Србије чује се и глас З (dz). Многи дијалекти (на пр. галички) не знају за ову африкату. Нема сумње да су остаци од употребе овог звука продужење старог односа који је обележен већ у старословенском. (Исп. колебање у употреби з у Зографском јеванђељу Ван-Вајк J.ф. V 44—5). Али г. Белић од наших лингвиста не гледа на овај глас као на неку нарочиту старословенску или старобугарску особину као што то чини Цонев (op. cit. 361—3, Сељишчев 157—160, *Дијалекти* 200—7).

Звучни сугласници на крају речи развили су се у мукле у свима нашим говорима српске Македоније. Те особине немају остали штокавски говори. У њима су на крају звучно-мукли (Исп. Rocznik Slawist. 196). Овде су међутим потпуно мукли, онако као и у јужномакедонским дијалектима. Можда су се они почели развијати прво у јужномакедонском дијалекту, па одатле и у овом. У средњештокавском имамо још увек звучномукле сугласнике као и у другим нашим говорима. (*Дијалекти* 240. Дијал. зборн. II 29—31).

Основна је особина консонантизма свих јужнословенских језика — губљење умекшаности њихове. Српскохрватски и словеначки иду у овој црти паралелно. У старословенском имамо умекшаност у знатној мери очувану. То се исто може рећи и за бугарски и јужномакедонски, а средњештокавски и македонски староштокавски говори развили су оно исто што и остали српскохрватски дијалекти. У староштокавском може се чак констатовати да је то губљење умекшаности чак и пооштрено. О свима овим појавама говори и Милетић, али много прецизније од њега говори В. Облак Innerhalb der macedobulgarischen Dialekte sind es abermals die macedonischen die sich durch ihren härteren Charakter des Konsonantismus enger an das benachbarte Serbocroatische anschliessen. Nur die südmacedonischen Dialekte entfernen sich von den übrigen macedonischen und gehen mit den östlichen bulgarischen Nachbardialekten (Mac. Stud. 43). Ова се палатализација огледа у многим правцима. Тако на пр. гласови ч ж и ш у нашим говорима су тврди готово свуда. У јужномакедонском источном као и западном неједнако се понашају. У одређивању ове особине Облак је и од Сељишчева поузданији. У бугарским говорима (на пр. у рупаланским) су č ž и š врло палатални (испор. Милетић Ostbulg. 235).

Сугласници р њ и љ добивени од прасловенских rj, nj, lj, у нашим су говорима или тврди звуци као р и н или је л нешто мало меко — л. Међутим у источном делу јужномакедонског дијалекта имамо потпуно меке љ, њ и р' (Mac. St. 89, Ostbulg. 93). Наш прави (српски) македонски отишао је у овом правцу и даље неголи већина српскохрватских говора, али опет у њиховом правцу, јер у српскохрватским говорима само р' прелази увек у р (тврдо) док њ и љ остају, а у хрватском кајкавском и словеначком имамо опет очвршћавање тих гласова. У правом македонском као р очврсло је и њ, а љ је стално на средини пута ка очвршћавању, те се изговара као нешто мало умешкано л (л). Наравно, и у бугарским дијалектима како код прве тако и код друге групе гласова има знатних разлика, али је њихов целокупни карактер палаталнији (Милетић). Најзад, овамо иде и палатализација сугласника испред меких вокала. У источном делу јужно македонских дијалеката то умекшавање постоји, код неких сугласника у већој код других у мањој мери. У бугарским дијалектима ти сугласници су веома умекшани, тако да често прелазе у друге сугласнике. Исп. Милетић Ostbulg 87. Rhodopenm. 73. 174. 209—10, 213). Код нас међутим сугласници остају пред неким вокалима тврди као и у свима осталим говорима српскохрватским. То чини једну од врло карактеристичних црта српскохрватског и бугарског језика, јер је проткано кроз велики део њихове гласовне структуре.

Једна од најважнијих особина ових наших говора јесте акценат. Цонев вели за њ да се развио по својим правилима, независно од српског језика, али је заборавио да дода: и независно од бу-

гарског језика, јер тада тек била би његова констатација потпуна.

И наш прави македонски дијалекат има везан акценат, и то за трећи слог од краја кад год је то могуће. Међутим и други српски а и бугарски књижевни акценти нису везани за један одређени слог, него су слободни. Овај акценат захвата цео простор правог македонског дијалекта до Вардара. У источним крајевима акцентуација се меша са слободнијом и даје друге разне комбинације. Главно је да се она пружа од запада према истоку, тј. од Дрима према Вардару. Што има пак везаног акцента и у јужним бугарским говорима — то баш претставља утицај македонских говора. Г. Белић чак мисли да је и дуљење наглашених вокала код Павлићана у Бугарској македонски утицај. (Исп. Rhodopenm. 87).

Везана акцентуација тумачи се страним утицајем и то грчким или романским, јер је и у романским језицима, као и у грчком, акцентуација била везана за последња три слога у речима.

Често се истиче да је редукција ненаглашених вокала која се овде-онде среће бугарска особина. Иако се не може баш овако рећи, несумњиво је да дијалекти Бугарске знају за редукцију самогласника у великим размерама, док за њу не знају ни средњештокавски говори ни ови наши македонски староштокавски. За праве македонске говоре интересантно је да се и том особином разликују од јужномакедонских који у знатној мери знају за редукцију, ма да би и у њима ваљало тачније одредити, у којим се приликама, у којој мери и тачно на ком простору тај појав јавља. Већина говора на југу (галички на пр.) нема ове особине. Али колико има те редукције, она је врло мало идентична са редукцијом у бугарским дијалектима. О овом појаву се слично изразио и О. Брох у својој књизи *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*. Из свега се овога јасно види да уопште староштокавски говори имају најмање редукције и да се и у томе слажу са већином српскохрватских говора. Али, наравно, и други неки наши говори, нарочито по западнијим крајевима, развијају редукцију вокала извесне врсте. Тако исто и чакавски говори, а особито кајкавски. Али сви они заједно узети, и са средњештокавским говорима, и са овима овде, мање имају тога неголи бугарски говори. Чак се из тога чуло мишљење и закључивање да су бугарски дијалекти тиме раније изгубили тзв. квантитет, него поменути наши дијалекти. Међутим у овом се као год и у многим другим особинама огледа туђински утицај, који је могао бити јачи у Бугарској неголи по другим крајевима. *(Галички дијалекат 45).*

Довде смо изнели у најопштијим цртама све што је до данас обрађено из области гласова: вокала и консонаната ових говора. Сматра се да је гласовни систем, гласовни састав сваког дијалекта или језика најпресуднији у питањима његовог односа према суседним дијалектима. Он се најспорије и мења па зато и остаје као најпоузданији и најнепроменљивији део унутрашњих језичких односа. И проф. Цонев у својој историји бугарског језика за основну поделу словенских језика узима гласовне црте као најважније:

»Овде је реч пре свега о фонетским разликама, јер управо оне су и старије и важније него морфолошке« (op. cit. 22). Па ипак и Милетић и сам Цонев и сви који за њима иду узимају баш морфолошке црте да на основу њих одреде узајамне односе међу дијалектима македонским, бугарским и српским. Тако исто и Сељишчев узима: »При одређивању узајамних односа међу македонским говорима и суседним језичким групама, бугарској и српској, закључујемо: 1) по општој системи промене, 2) по формалним елементима« (Очерки 180—1). Међутим ови односи, према општем стању данашње науке, нису од првородне важности за одређивање порекла дијалеката ни сродности њихове. Ово се чини с тенденцијом да се нагласи споља сродност македонских говора с бугарским дијалектима, јер и Цонев сам признаје: »У њима се изражава већи бугарски утицај у морфологији, међутим српски утицај захвата више звукове (фонетику)« (op. cit. 34).

Па ипак ми ћемо прегледати и најглавније морфолошке особине свих наших говора и одредити њихов значај и место према сличним облицима других српских дијалеката. У овим говорима има више наставака за множину: *и*, *е*, *ови*, *ове*, *ишта*, *ања* итд. Сељишчев вели да они не претстављају материјал на основу којега се може говорити о узајамној вези ових говора са бугарским или српским језиком. Али ни у томе Сељишчев не иде до краја колико треба. Тако у правом македонском у dat. sing. fem. имамо наст. *е* тј. утицај тврдих основа на меке. У северној Бугарској имамо *и*: баби, мајци, у јужном бугарском (Ропка) сестри, баби. (Rhodopenm. 53, 139). У српскохрватском имамо у целом косовско-ресавском увек *е*: сестрê, мâјке и сл. а у свима штокавским говорима: сестри, мајци. Шта се на основу овога може друго рећи него да су и македонски говори, као и српски и бугарски, имали обе промене, и меку и тврду, којих су наставке самостално и на свој начин комбиновали.

У правом македонском имамо код имена женских у voc. *о*, а *е* једино код имена на-ица (Милице), баш онако како је у свима штокавским говорима. У средњештокавском то *е* се преноси и на имена сродства са сугласником к (испор. Белић: Дијалекти 315). Тако и у северним бугарским говорима находимо: жено, мајко, снахо, али и кумице, Ратке, Станке. Зато се ови односи не могу узети за мерило да ли је што српско или бугарско, како то чини Цонев (op. cit. 339-40), јер би на сваком кораку биле у Бугарској српске црте, а у нашој земљи бугарске!

У nom. pl. fem. у многим македонским говорима међу њима и у правим српскомакедонским имамо наставак *и* (=ы), дакле, уопштен наставак тврдих основа као у dat. sing. fem. Истина на целом осталом простору штокавских дијалеката имамо уопштен наставак неких основа (е). Али у чакавском делу српскохрватског језика поред *е* има и много остатака од і (=ы) како у овом падежу тако и у acc. pl. и gen. sing. Међутим у северним бугарским говорима поред наставка *и* има и *е*, а знамо да је и старословенски имао обе промене.

У свима македонским говорима, правим и јужномакедонским имамо у једносложних именица м. р. наст. — *ови*, исто онако као што имамо и у средњештокавским и у осталим штокавским говорима. Међутим у бугарским говорима имамо наст. — *ове*. На ипак не треба сматрати да је једно знак само српскохрватског језика, а друго бугарског, онако исто као што не треба сматрати да је *сељани* српска црта, а *сељане* — бугарска, као што чини Цонев (op. cit. 339—40). Све су те наставке имали сви ти говори, а данашњи дијалекти чувају њихове остатке, тако да се без опасности да се не пређе у сасвим произвољна тумачења, не може на основу уопштавања једне или друге црте ништа позитивно рећи.

И код заменица има особина које су карактеристичне за узајамне односе ових наших говора. У македонском староштокавском има још највише особина које га везују са другим српским говорима.

У nom. sing. имамо у овим нашим говорима два облика ја и јас (= азъ = его = ἐγώ). Треба знати да у словеначком такође знамо за најразновршније облике личних заменица. Тако у терском дијалекту и дијалектима уз Сочу имамо ја и јас, па и јаst за старо азъ (Енциклопедија Станојевића 226). Заменице јаз (= ја) има у малој мери у чакавском говору на Силби и у Истри (ibid. 400). За заменичку систему се слободно може рећи да се развијала паралелно, говово идентично на целом простору нашег језика. Ако гдегод у бугарским говорима и има *ја* оно се фонетски развило у нарочитом положају од јаз или је добивено од наших македонских говора. Тако и у руналанским говорима *ја* је утицај (македонски) наших говора, а тако исто у Алаћуну, а у Етрополу — утицај средњештокавских говора.

У nom. pl. личне заменице за 1 лице имамо *мије* или *није*. У македонском сттароштокавском имамо мије (или мие) а у јужномакедонском имамо није, које се јавља и у бугарским дијалектима. Према томе *ја* и *ми* (проширено мије) претстављају несумњиву везу са старом српскохрватском основом ових говора. Од заменице *сај* (сьј) у данашњем галичком која се и постпозитивно додаје, има остатака у чакавском, кајкавском и староштокавском. Остале заменице -ов-, -он-, -т- чине основицу свима демонстративним заменицама у српскохрватском језику. Од њих се даље граде заменице за количину, за каквоћу, за начин итд. исто као у српскохрватском.

Као постпозитивни члан употребљавају се у правим македонским говорима в-ва-во, н-на-но, с-са-со, т-та-то, а у јужномакедонском само т-та-то. Али овде првобитна и основна употреба постпозитивних демонстративних заменица јесте демонстративна, месна, нарочито када се предмети одређују по месту. Овде се ова њихова употреба своди и једначи са прилошком употребом ci, là у француском језику уз заменице celui, celle. И многе друге демонстративне заменице могу се употребити до извесне мере у чланском значењу, а заменица т — по природи својој најближа је чланској употреби. Такво је *тај* у свима српскохрватским говорима. Према томе, чланско значење је у овом дијалекту, само једно од значења општег

»детерминизма« или »деиктизма« који се развио у овом говору употребом постпозитивне демонстративне заменице.

И код заменица су разни писци појаве њихове различно тумачили. И ту има доста неспоразума и произвољних тумачења, на пр. кад Цонев узима облике им, и (= их, ги) за бугарске, а њим, њи за српскохрватске. Тако исто и кад Сељишчев (стр. 201) истиче да се у свима говорима Јужне Србије употребљавају кратки облици ми, ти, си, ни, ви, му и (је), им место присвојних заменица мој, твој итд. јер није ваљда тиме хтео да каже, да је то све у српском друкчије, а ако би тако рекао, учинио би још већу грешку. Те су заменице у таком облику познате у свима говорима српским. У македонским староштокавским говорима енклитички је облик од *ми, ви* у dat. pl. *ни, ви*, у acc. pl. *не, ве*. Ове се заменице тако употребљавају и у целом косовскоресавском говору, у којем нема никаквих утицаја македонских дијалеката. Затим се у црногорским и херцеговачком дијалектима употребљава *ни, ви* за dat. pl. а *не, ве*, за acc. (Решетар, Štok. dial. 188).

Тако исто код Цонева нема смисла тврђење да је српска црта *нама, вама, нас, вас*, а бугарска — *ни, ви* (cit. 339—40) јер и у централноштокавским говорима имамо ту црту. А што се у родопским говорима чује *ни, ви, не, ве*, то је опет македонски утицај у њима као и у многим другим правцима. И у средњештокавском имамо *ни, ви* (= ны, вы) и *не, ве* (= acc. pl.) и докле у њима г. Белић види наслањање на косовскоресавски говор, дотле то Сељишчев сматра погрешно као год и македонске *ни, ви* и *не, ве* да их спаја са бугарским језиком, иако су они у том облику познати широм целокупног пространства српскохрватског језика.

Исто је тако са тумачењима Сељишчева и других *неја, неје ја, је* који баш најмање значе неку нарочиту везу са бугарским језиком, јер се находе и у српскохрватском језику (*ја* и *је* идентично је са *ју, је* у српскохрватском, у чакавском има ńеје = ње у српском итд.).

Тако исто констатација Цонева да је српско *мене* а бугарско *мен*, српско *тебе* — бугарско *теб*, такође је без вредности, јер иако се у свима староштокавским находи *мене, тебе*, нису ретки и македонски говори па и средњештокавски, где има обоје.

Тако исто ствар стоји и са партикулом ј, ја, која се негде додаје, а негде се и не додаје заменицама. Некада се та партикула додавала у великој мери многим облицима заменица (Исп. Глас 62, 199, 200 стр.) Зато и у додавању *ја* у *таја, тија* и сл. нема ништа специјално бугарскога како Цонев наводи (op. cit. 345).

Од свих заменичких наставака сматра се као најтипичнији за српскохрватске говоре наставак *га*, јер старословенски и бугарски имају место њега наставак — *го*. Како македонско староштокавски исто онако као и јужномакедонски има обично *го*, то су многи (Цонев 339, Сељишчев 201) истицали да то приближује ове говоре бугарском језику. Али по мишљењу г. Белића то не значи да је македонскостароштокавски увек имао тај наставак, нити наставак — *го* мора имати некакав изузетан значај. *Го* је црта старословен-

ско македонског и то архајичнијег македонског, те не би било никакво чудо да се тај наставак распростре и на овај наш говор и истисне из њега наставак — *га* који је могао у њему постојати. Зар је мало црта (исп. ѣ, ѣ, ѣ, цр. и др.) које је овај наш дијалекат пренео и на старословенске дијалекте, па је сасвим природно да и он од њих добије по коју црту. А морфолошке се црте у суседним говорима кудикамо лакше шире неголи фонетске (гласовне). Међутим македонски староштокавски дијалекат заиста је познавао наставак *га*. Истицана је више пута до сад веза родопских говора са македонским. Мора се претпоставити да се једно време, и то пре данашњег стања, македонска дијалекатска струја излила у родопске говоре и тако им наметнула неке особине, а међу њима и *га*. Тако находимо у Бугарској (у Хаскову, Рупчосу и Ахарчелебију) њега, га, њега, га, нега, у Родопима нег, нек, кога, у Габрову тога итд. Према томе мора се претпоставити да су и наши ови дијалекти правог македонског и староштокавског имали у морфологији знатно више особина које су претстављале баш његову стару српскохрватску основицу, па су доцније када су се сељењем па север и исток разредили, тим лакше попримали и неке утицаје с југа, а међу њима и ову особину, коју су сами доцније изгубили.

У 1 лицу множине имамо наставак -ме у овим нашим говорима. Тај се наставак није употребљавао ни у старословенском нити се употребљава у данашњем бугарском језику. Како се он ни у српскохрватском не употребљава (за њ знају чешки и неки малоруски дијалекти) могло би се закључити да се он употребљавао у првобитном архајичном старословенском језику, па да се одатле протегао и на остале говоре и старословенске и српскохрватске. Где се у јужнобугарским говорима употребљава *-ме* (родопски) ту је оно дошло из македонских говора, ма којега порекла. На тај начин смо добили у сад. времену: у бугарском *м*, у српском *-мо*, а у јужносрпским дијалектима *-ме*.

Тако исто била је разлика међу српским језиком, старословенским и бугарским у образовању 3 лица једнине и 3 лица множине. Само старословенски имао је редовно у једном као и у другом лицу тъ: бугарски језик у 3 лицу једнине нема никаква наставка, а у 3 лицу множине има наст. т; српски књижевни језик нема наставка ни у 3 лицу једнине ни у 3 лицу множине.

У западном делу јужномакедонског дијалекта може бити наставка у 3 лицу једнине и у 3 лицу множине или може, као у источном делу његову, не бити *-ѫ* само у 3 лицу једнине, у правом македонском имамо увек *-ѫ*.

Г. Белић сматра да и у староштокавском није првобитно било *-ѫ* у 3 лицу једнине и множине и да је он утицао у том правцу и на архијични старословенски, тако да се резултати тога утицаја виде данас у западном делу јужномакедонског. А да је у прво време свога развитка староштокавски у Македонији још имао ту своју особину, види се по родопским говорима и у једнини и у множини без *-ѫ*, поред других примера са *-ѫ* у оба случаја (Испор.

Rhodopenm. 130, 184-7) који су и ту особину од њих добили. Али у доцнијем свом развитку македонски староштокавски подвргао се утицају старословенских дијалеката који су још чували *ѣ* у оба броја.

Има још једна особина која има одјека у овим нашим дијалектима и која се разно тумачи. У старословенском смо имали старе наставке за императив. Код једних глагола: *и*: *ѣ̄ше*, код других *и*: *ѣ̄ше*, према томе каква им је била основа. У српскохрватском језику имамо обично изједначење у корист наст. *и*: *ѣ̄ше*; а у кајкавском хрватском имамо и: ете. У бугарским дијалектима имамо обрнуто изједначење у корист наст. и: ѣте. У македонским дијалектима имамо обоје.

Често се истичу са веома разноликим тумачењима и образовања аориста и имперфекта у овим говорима. Старословенски језик је и овде стајао најближе данашњем српскохрватском језику. Он је имао у имперфекту у множини наставке -хомъ, -шете, -хѫ, а у аористу -хомъ, -сте -шѧ.

Српскохрватски има у имперфекту -хмо (доцн. смо) -сте, -ху; а у аористу -хмо (доцн. смо) -сте -ше. У чакавским дијалектима и у старијим споменицима штокавским до краја XVII в. и он је имао наставке -хомо, хоте, ху; -хомо, -хоте, -ше; чак се по који пут може наћи и у аористу *ху*. (Даничић, Историја облика 329). У српским дијалектима као што се види, продрло је *с* најпре у 2 лице множине имперфекта, па онда и у 1 лице једног и другог облика, те се *смо* добило у свима западнијим говорима, док је у косовскоресавском и средњештокавском остало и даље *-хмо*. У дијалектима македонско-српским отишло се још за корак даље: х из 1 лица продрло је у 2 лице и аориста и имперфекта као у данашњим чакавским и у многим старијим штокавским говорима. И не само то већ је и у аористу у 3 л. множине и *ш* замењено гласом х. На тај начин смо добили овде овакве наставке: хме, хте, хѫ у имперфекту, а хме, хте, хѧ у аористу. Како су се сад ти наставци врло мало разликовали и како су се ови облици овде и синтактични приближили у значењу, то је изједначено 3 л. множине и у аористу и у имперфекту те је свугде овладао или наставак -хѫ=ха или наст. хѧ=хе кад је једном избледила првобитна јака разлика између ова два облика.

Мијачки говори Јужне Србије заједно са западним делом јужномакедонског имају —хе, што нас упућује на старије наше ше = шѧ.

Брсјачки говори Јужне Србије заједно са источним делом јужномакедонског имају и у аористу —ха = хѫ које је пореклом из имперфекта. За овај наставак *хе* г. Белић мисли да се развио упоредо и у староштокавском и архајичном старословенском још онда, када су ти дијалекти били у Тесалији и Епиру (Гал. дијал. 60) у суседству. Кад се доцније говор овај распростро по Македонији, његов источни део, данашњи брсјачки говор, подвргао се утицају старословенског дијалекта и добио наставак ха и у аористу. Према томе и ово је врло стар појав језички.

У већини дијалеката Јужне Србије као и у многим другим језицима и дијалектима њиховим на читавом Балкану има много језичких црта које су у свима њима врло сличне. Такав је у овим нашим говорима и дијалектима и развитак тзв. аналитичких или перифрастичких облика место ранијих синтетичких. Тако на пр. место да се употребе наставци за поједине падеже као у књижевном нашем језику, употребљавају се предлози с једним општим падежем који је негде и свој облик падежа изгубио. Место једног облика за компаратив као у књижевном употребљава се овде наочита реч којој се само додаје позитив придева. Место нарочитог облика за футур, употребљава се једна речца глагола хтети којој се додаје презент дотичног глагола. Овде се може споменути и позната употреба удвојених заменица и многи други слични појави који се налазе у синтактичкој или другој сличној вези и који се употребљавају врло често истовремено у више језика.

Тако исто нам ваља овде поменути и губљење инфинитива и замену његову са да и индикативом или конјунктивом, тако познатом особином како у грчком тако и у румунском и албанском језику. Многи филолози одавна већ оперишу тим фактом да је бугарски изгубио тај облик и да и губљење овог облика мора потицати од бугарског језика. Међутим у бугарском се још у великој мери употребљава инфинитив у футуру, а и у другој употреби има у бугарским говорима знатних остатака од инфинитива. Испор. Милетић das Ostbulg. 41: узнати, познати, чут, видет. Rhodopenm. 164, 261, 271.

Дакле, и у овој особини македонски говори иду паралелно са средњештокавским, а бугарски дијалекти иду својим засебним путем. О неком утицају бугарског говора наравно не може бити говора.

Мало пре смо поменули аналитички компаратив. У старословенском су се употребљавали нарочити наставци за овај облик, али у савременим и македонским и средњештокавским и бугарским дијалектима, употребљава се за компаратив речца *по* (= piu, più, plus) и позитив придева, исто онако као што се у суперлативу употребљава *най* с позитивом место *най* са компаративом. Да би се то боље илустровало навешћу неке компаративе у романским језицима који бацају јасну светлост на ову употребу: у дакорумун. mai—larg, португал. mais largo, каталон. mes llarch, прованс. pu larg итд.

Наводећи Цонев *по̀ висок отъ мене* као црту бугарског језика он заборавља да се и у српском (у прасловенском и у разним словенским језицима) употребљава за истицање особина придевом изражених: он је бољи од тебе, повиште ми дај, потежа је ова наша школа итд., а заборавља и на употребу и у родопским говорима: тој от мене стар, ти си от мене малък (Ostbulg. 246). Према томе, исто онако као што у употреби *най* не треба гледати никакав узајамни утицај дијалеката, тако не треба гледати ни у *по*.

У источнобалканским језицима: грчком, бугарском, аромунском, албанском, широко је распростро описно обележавање намерних реченица са *за да* (= διὰ νὰ у грчком, trá sé у аромун., ki tá у албан.) Овакве су реченице створиле себи места и у нашим дијалектима. Али и овде има разлике између њих: у нашим дијалек-

тима ова је употреба ограничена само на намерне реченице, док у бугарским дијалектима она служи за образовање футура а то је разлика.

Ово су најглавније фонетске, морфолошке и др. језичке црте ових наших говора на којима нам је требало задржати се и бацити на њих сву светлост коју су нам новији методи дијалекатског испитивања до данас пружили. То су у исто време и основни елементи развитка овог дела нашега језика од најстаријих времена до данас. Наш се дијалекат за ово време развијао и у овим крајевима под врло бурним и тешким околностима. Мирног језичког развитка готово и није било; он је стално био ремећен и нарушаван, спољним и унутарњим приликама. А историске, политичке и опште социјалне прилике и одношаји имају велики значај и за стварање дијалеката као и за упућивање језика и његових дијалеката (говора) у извесном правцу развитка. Кад се касније још боље и детаљније проуче ови наши говори видеће се како историски развитак језичких црта у многоме зависи од покрета становништва и његових селидбених струја. Стална сељења у најразличнијим правцима утицала су да се становништво из најудаљенијих крајева стално меша и да се стално нивелишу с тим у вези извесне разлике у језику, или да постају и још знатније. На тај су начин и овде многи стари односи говора па и читави говори потпуно изгубљени и створени други нови покрети и односи, који су се врло неједнако распростирали по свој територији овог нашег староштокавског архајичног (дијалекта) говора. Али поред свега тога све основне црте свих наших српскохрватских дијалеката скупа огледају се на известан фрапантан начин у свим овим нашим дијалектима скупа као и у свакоме посебице. Селидбене струје и покрете становништва, најстарије као и најмлађе, и правце њихове све ће више наука језичка узимати у обзир при вршењу испитивања. Бугарска школа није у томе показала успеха јер је занемарила те методе савремене лингвистичке школе, која своја испитивања не базира само на спољном површном изгледу ствари па ни само на лексичком ни само на дијалекатском разуме се увек сигурном материјалу, већ води рачуна и о свима савременим законима, о биологији речи, о еволуцији њеној у свима правцима и о свима другим моментима како географским тако и стратиграфским и осталим. Отуда метод који је толико момената у овој науци узео у помоћ није чудо што је најзад морао доћи и до видњијих и знатно одређенијих резултата.

ЛИТЕРАТУРА

А. Белић: Галички дијалекат 1935. — Дијалекти Источне и Јужне Србије 1905; Leonard Masing: Zur Akzent und Lautlehre der macedo-slavischen Sprache 1891; Ст. Новаковић: Први почеци словенске књижевности; ћ и ђ у македонским дијалектима, Глас XII; В. Облак: Macedonische Studien 1896; Б. Цонев: Историја бугарског језика 1920; Сељишчев: Очерки по макед. диялектологий 1918 — Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques. Revue Slave 1925; Th. Capidan: Români Nomazi; A. Mazon: Textes Slaves de la Macédoine sud — occidentale. 1921; Љ. Милетић: Das Ostbulgarische; Die Rodopenmundarten 1912; Ст. Младенов: Историја бугарског језика 1929; П. Скок: Лингвистичке студије. Гласник Скоског научног друштва.— О бугарском језику у светлости балканистике Ј. Филолог XII 1933; O. Broch: Die Dialekte des südlichsten Serbiens 1903. Ј. Иванов: О говору Суха Revue Slave II; Дим. Иванов: О ђевђелијском говору. 1929; Мих. Вукчевић: О Керечком говору. Rad 145; Макушев: Истор. разысканія о Славянахъ; Миклошић: Die siavischen Elemente in Albanischen; М. Ивковић: Српско-македонски акценатски систем 1921; Sanfeld Jensen: Rumaenske Studier; Ј. Цвијић: Насеља; метанастазичка кретања, њихови узроци и последице; Weigand: Die Olympo—Vlachen; Н. Дурнова: Русскіе рукописи XI и XII в. ЈФ VI; Шчепкин: Рассужденіе о Саввиной книги 1859 Болоньская псалтирь; К. Цанков: Граматика бугарског језика; Ван—Вејк: Prace Fil. XI 1927.

ПРИВРЕДА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

I. ПОЉСКА РАДИНОСТ

1) ПОЉОПРИВРЕДА

ОД ЈАНКА ВУКИЧЕВИЋА

Није могуће саставити јасну и детаљну слику развоја пољопривреде у Јужној Србији од 1912 до 1937 године.

Да би се та слика саставила недостају многи подаци, које је требало скупити и проверити од почетка ослобођења; а међу скупљеним подацима има и таквих који се не могу узети и као приближно тачни.

Јужна Србија је увучена у светски рат 1914 године, а од 1915 до 1918 године била је под непријатељском окупацијом и поприште љутих бојева, ратног пустошења и опште несигурности. То стање је утицало врло неповољно на стање пољопривреде, а о тачности података не може се ни говорити. Затим, Јужна Србија је од 1912 до 1937 године имала три административне поделе. Прво се водила као једна управно-административна територија до половине 1928 године, па је пољопривредом управљало Министарство пољопривреде и вода преко окружних и среских начелстава. Потом је до краја 1929 године подељена на више самоуправних области, од којих је свака засебно и из својих средстава радила на унапређењу пољопривреде. После тога су области укинуте, па је подељена на бановине, тако да је већи део Јужне Србије остао у саставу Вардарске бановине, а по неколико срезова је ушло у састав Зетске и Моравске бановине.

Према томе, остаје једино да се упореди само стање пољопривреде које је затечено 1912 године при ослобођењу Јужне Србије са стањем у коме се налази 1937 године.

О стању пољопривреде Јужне Србије од 1912 године постоје опширни извештаји. Те извештаје је 1914 године штампало Министарство народне привреде у књизи *Народна привреда у присаједињеним областима*. Извештаје су саставили привредни саветник из Немачке г. Кауманус, управник пољопривредне школе у Шапцу г. Рад. А. Нешић, доцент и инспектор за сточарство у Мекленбуршкој провинцији др. Ф. Детвајлер, и управник школе за сточарство и планинско газдовање г. Александар Г. Јовановић. Извештаји износе 200 штампаних страна и дају најразновреније списе до којих сам могао доћи.

Подаци о врстама и количини продукције често нису ни означени, или су узгред понегде споменути. Где су подаци изложени мање више статистички, узети су по управној подели на санџаке, вилајете, казе и по неким варошима, што се никако не може упоредити са данашњим подацима према подели Јужне Србије на срезове у Вардарској, Зетској и Моравској бановини.

Једино је јасно изнето *опште стање* пољопривреде у Јужној Србији при ослобођењу, и шта би требало за њено побољшање учинити. То је и био задатак извештаја споменуте четворице стручњака, јер им је Министарство народне привреде наредило да испитају и проуче стање у коме се тада налазила пољопривреда Јужне Србије и да на основу тога предложе мере за њено унапређење.

Упоређење општег тадањег стања, описаног у тим извештајима, са данашњим општим стањем, даће углавном јасну слику напретка.

1. ПОСЕДИ И АГРАРНИ ОДНОСИ

Преовлађивао је ситни посед, који своје сопственике није могао исхранити, па су ови морали своје приходе допуњавати печалбом у далеком свету. Такви поседници су били скоро искључиво хришћани. Земље тих ситних поседника биле су претежним делом лошег квалитета.

Мањи део земље био је у рукама средњих и великих поседника, који су скоро искључиво били Турци и Арнаути. Њихове земље су биле најбољег квалитета.

Средњи и велики поседи звали су се чифлуци или беглуци. Њихови сопственици су се звали бегови, аге, спахије и сајбије. Они нису радили своју земљу, већ су је обрађивали хришћани, који су се звали чифчије. Однос сопственика и чифчије звао се чифчиска работа. Били су још односи који су се звали беглиска работа, наполџије, четвртџилук и ћесим.

Сопственик је чифчији давао стан и стављао на расположење потребну запрежну радну стоку, земљу и семе, а чифчија је био дужан да ради са својом породицом све радове. По жетви или берби, сопственик је прво узимао десети део, па онда позајмљено семе, а од остатка још половину.

Живот чифчије и његове породице био је живот роба и бедника. Сопственик је био неограничени господар, а чифчија без загарантованих права. Сопственик је могао да га отера кад год је хтео.

Продајом чифлика прелазили су и чифчије у руке новог сопственика.

При односу беглиске работе, бег је обрађивао један део имања у сопственој режији надничарском радном снагом коју је плаћао у натури или новцу.

При четвртџиском односу радили су све послове, од орања и сетве до свршетка жетве тзв. четвртџије који су по свршеној

жетви добијали од сопственика четвртину приноса. Ови су од бегова добијали још и стан, а такође и храну на позајмицу коју су враћали од добивене четвртине приноса. Поред овога је четвртџија добивао 1/4 ха земље за површе, тзв. параспур, а зато је четвртџијина чељад морала бегу радити.

Ако је радник имао своју стоку и своју земљу, па радио и бегову земљу, онда је добијао половину од приноса, пошто је бег прво узео семе и десетак. То је наполџиски однос.

Ако је сопственик нарочитим писменим уговором издао земљу у закуп, по коме закупац даје сопственику одређену количину плода, онда се тај однос звао »ћесим«. Закупац је земљу обрађивао својим средствима и по своме нахођењу.

Данас не постоје више односи чифчиске и беглиске работе. Сопственик земље није господар са свим правима, а обрађивач земље није роб.

Социјална правда је спровела свој принцип.

Аграрна реформа је на основу постојећих закона разрешила те односе. Она је створила од чифчија и осталих обрађивача сате мосталне и слободне сопственике. Земља на којој су некада радили и гладовали за безбрижан живот бега и аге сада је њихово власништво.

Великих поседа више нема. Они су подељени некадашњим обрађивачима. Њиховим ранијим сопственицима остављен је само сразмеран део од кога ће моћи живети ако сами раде. Већина бивших велепоседника, искључиво Турака и Арнаута, пропала је, јер навикла да живи од туђег зноја и крви, није ни хтела ни знала да ради.

Има мало средњих поседа. Уколико их није додирнула аграрна реформа, нерадни и неспособни сопственици продали су их својим дотадашњим обрађивачима.

Тако данас постоје само слободни сељачки поседи.

Има мало оних који неће или не могу да обрађују земљу, па је издају слободно у закуп онима који знају, могу и хоће да раде. Закуп се уређује уговорима.

Мали и ситни посед преовлађује, а средњег има врло мало, док је велепоседа нестало.

Нема ни велепоседа у рукама општина, верских установа итд. Све је то аграрна реформа смањила. На одузете површине она је населила домородце и сељачке породице из других крајева.

Аграрна реформа у Јужној Србији почела је радити 1919 године.

Поред поменутих односа, њен задатак је да на неискоришћеним земљама, а које су обрадиве, насели земљорадничке породице које немају довољно земље или је немају уопште. Земља је дељена пољопривредницима из Јужне Србије и пољопривредницима из осталих крајева државе.

На тај начин решавају се три задатка: приводе се продукцији неискоришћени комплекси; уводе се у народ Јужне Србије напреднији пољопривредници северних крајева државе који својим раци-

оналнијим радом служе као практични пропагатори напреднијег пољопривредног рада; и решава се углавном социјално питање пољопривредника без земље.

Сем земље давана је насељенику готова кућа и помоћ у радној стоци, справама и семену.

Тако је аграрна реформа успела да до 1936 насели око 15.000 породица и да им да око 2.500 кућа. Треба нагласити да су насељеници сами саградили око 8.000 кућа.

Насеља су у просечно добром стању, а била би у врло добром да их није погодила криза, која је тешко притисла све пољопривреднике после светског рата.

Аграрна реформа успешно наставља насељавање и помаже насељенике све до њиховог убаштињења.

Утицај насељеника из северних крајева је велики у погледу просвећивања и стручног и личног. Резултати тога утицаја видни су у целој Јужној Србији.

2. СТРУЧНА ОБРАЗОВАНОСТ ЗЕМЉОРАДНИКА

Она је била на најнижем степену. И сопственик и чифчија су у томе били једнаки. Радило се као и пре неколико стотина година. Нико се није бринуо о стручној настави или пропаганди. Турски водећи кругови почели су на то мислити тек пред балкански рат. Зато је рад на свима пољопривредним гранама остао до крајности примитиван.

Свуда је владала општа учмалост и равнодушност. Глад и немаштина због лоше жетве подносила се мирно као да је добра година. Усадило се у душу да је све од Бога, и пошто је од Бога човек нема шта да мисли а камо ли да што предузима. Зато се свуда видела беда, немаштина, прљавштина, неред и ропска утученост.

Данас стручно образовање сељака стално напредује. Интересовање ширих сељачких маса за напредан рад прострујало је и оживело делатност у свима правцима. Сељак данас зна да код свих културних биљака има бољих и горих врста, да свака врста не одговара сваком крају, па се труди да дође до што бољег семена бољих врста.

Исто тако је упућен боље у сточарство.

Велико интересовање је пробуђено за бољу прераду и сортирање свих пољопривредних производа.

Пољопривредној настави поклања сељак пуно поверење, па радо шаље децу у пољопривредне школе и на курсеве. Чак и одрасли посећују у великом броју разне и многобројне курсеве у свима срезовима који се редовно држе по свима питањима пољопривреде.

Женска младеж марљиво посећује домаћичке курсеве.

На стручном просвећивању ради у сваком срезу срески пољопривредни референт, са једним помоћником. Сваки срез има расад-

ник воћака или винове лозе. У расадницима су смештена приплодна грла стоке, боље расе живине, као и модерне кошнице са пчелама.

Велики полет стручном образовању дају врло лепо уређена имања три ниже пољопривредне школе у Битољу, Тетову и Лесковцу где годишње има око 200 ђака, са потребним бројем агилних наставника, као и домаћичка школа у Прешеву.

У стручној пропаганди учествују и Државна ергела у Душановцу, Сточарска станица у Приштини, Овчарска станица у Овчем Пољу и Хидробиолошка станица у Охриду са четири рибарска референта у Охриду, Ресну, Битољу и Дојрану.

На огледима ради Огледна и контролна станица у Скопљу, а основана је у Ражаничанима код Скопља Огледна станица Пољопривредног факултета у Београду.

Успех стручне наставе и пропаганде видан је на свима пољима пољопривредне делатности.

При Банској управи постоји Пољопривредно одељење које управља целокупним радом на унапређењу пољопривреде.

3. ОБРАДА ЗЕМЉЕ И БИЉНА ПРОИЗВОДЊА

При ниској стручној спреми земљорадника и општој утучености и равнодушности, разумљиво је да су и обрада земље и цео рад на биљној производњи били незналачки. Што је и колико је родило дала је природа и земља, а знање и рад пољопривредника су при том врло мало дали.

Цео начин обраде земље и биљне производње није био ни екстензиван већ примитиван.

Ралица за ријење земље и брана од трња и грања биле су искључиве справе за припрему земље. Гвоздени плуг, дрљача, прашачи, ваљци итд. били су непознати у 99% места.

Скоро пола обрадиве земље било је под угаром; ђубрило се само за бостан и понегде за кукуруз.

Главне и скоро искључиве културе биле су житарице, мак за опијум и дуван. Приноси су били минимални, квалитет слаб — управо све је зависило искључиво од природе, без зналачког учешћа земљорадника.

О сортирању биљних производа није се могло ни говорити. Једино је дувану посвећивана већа пажња.

Данас се види осетан и успешан полет у биљној производњи. Површина под угаром и утринама сведена је на 1/3 од оне која је раније била. Њиве се боље ору, јер је гвоздени плуг ушао у све крајеве и енергично потискује ралицу. И друге савршеније справе су прокрчиле пут. Њиве се више ђубре и народ је увидео важност чувања и конзервисања ђубрета.

Боље врсте житарица већ су ухватиле чврстог корена у народу, тако да се ретко где нађе старо шаренило лоших врста. Специјални семенски фонд Бановине сваке године помаже уношење бољег семена у народ.

Жито се тријерише у 350 бановинских тријерских станица и на многобројним приватним тријерима.

Приноси су повећани око 50% по хектару.

Раширена је култура индустриских биљака, којима је осигурана повољна цена засебним законским одредбама, које задовољавају и сељака и индустријалца.

Повећана је знатна површина под крмним биљкама за бољу исхрану стоке.

Виногради, који су због филоксере били у пропадању или који су сасвим пропали, обновљени су у врло великом броју и још су нови засађени, све са калемљеном лозом и бољим сортама. На пр. само у 1936 год. пораст површине под виноградима износи преко 1.000 ха. Виногради се уредно обрађују, бране од биљних болести и штеточина употребом савремених справа и препарата.

Воћарству је дат велики замах и унете су најбоље врсте. Годишње се за последњих десет година сади по 300.000 воћака. На ширењу виноградарства и воћарства раде специјално 36 расадника и 3 пољопривредне школе.

Многе веће и мање мочваре исушене су и приведене култури. Тај рад се наставља пуном паром.

Према садашњим статистичким подацима, продуктивног пољопривредног земљишта има око 55% од укупне површине Јужне Србије.

Одбивши неколико срезова, који су у саставу Зетске и Моравске бановине, Вардарска бановина стварно претставља Јужну Србију.

Од укупне површине ове бановине има продуктивног пољопривредног земљишта 1,994,373 ха (54,3% од укупне површине). То је стање према статистици Министарства пољопривреде.

Од тога су оранице 904.567 ха или 45,3%, вртови и повртњаци 7.352 ха или 0,4%, ливаде 111,402 ха или 5,6%, пашњаци 924.218 ха или 46,3%, виногради 12.205 ха или 0,6%, воћњаци 5.416 ха или 0,3%, трстици 29.213 ха или 1,5%.

Поред разноликости бонитета земљишта, тржишне потражње и степена културе пољопривреде, разноликост климе игра важну улогу у раширености појединих култура.

Тако на ораницама има под житарицама 707,240 ха или 78,2%, под индустриским биљкама 20.721 ха или 2,3%, под разним повртем гајени као њивски усеви 33.732 ха или 3,7%, под сточно-крмим биљкама 11.718 ха или 1,3%, под угаром 131.156 ха или 14,5%.

Од житарица је било под кукурузом 166.039 ха, под пшеницом 244.888 ха, под јечмом 110.474 ха, под просом 729 ха, под овсом (зоб) 55.087 ха, под ражи 118.065 ха, под наполицом 8.780 ха, под хељдом 41 ха, под пиринчом 3.080 хектара.

Просечни принос по хектару био је: код кукуруза 930 кг, код пшенице 700 кг, код јечма 770 кг, код проса 470 кг, код овса 490 кг, код ражи 660 кг, код наполице 600 кг, код хељде 580 кг, код пиринча 1,420 кг,

Од 20.721 ха под индустриским биљкама било је под дуваном 6.469 ха, под маком 8.035 ха, под уљаном репицом 464 ха, под сезамом 901 ха, под анасоном 206 ха, под ланом 102 ха, под конопљом 3.017 ха, под памуком 1.439 ха. Култура индустриских биљака је у порасту, нарочито конопље, памука и уљане репице.

Од повртарских усева гаји се на већим површинама: купус на 1.720 ха, кромпир на 10.443 ха, лук црни и бели на 1.948 ха, паприка на 1.692 ха, пасуљ на 3.906 ха, патлиџан на 803 ха, диње и лубенице на 9.147 ха и сочиво на 578 ха. За ове усеве земља се ђубри, боље и чешће обрађује.

Од сточно-крмних биљака гаји се луцерка на 4.343 ха, црвена детелина на 418 ха, граорица за зрно на 3.231 ха, сточна репа на 722 ха, а ливада има 111.402 ха са просечним приносом 1.200 кг на хектар.

Да би се људи осигурали од губитака због града, заведено је обавезно обезбеђење свих усева и плодова од града, тако да се уплаћују врло мале суме — 1% од осигураног прихода, а добивају се у случају града праведне и осетне оштете.

4. СТОЧАРСТВО

И сточарство је било занемарено као и биљна производња. Бољим расама није било ни трага, а о побољшању домаћих сојева није се ни мислило. Стока је била слаба и закржљала. Исхрана је базирала само на паши. Како је претежни део Јужне Србије сушан, то су испаше биле краткотрајне, па је стока оскудевала већ тада у храни. Зими је било још горе. Стаје, уколико их је било, грађене су врло нехигијенски и од најслабијег материјала, а стока је претежно била и зими напољу.

Природно је да таква стока није могла дати ни доброг рода ни каквих производа од веће вредности, па се у варошима није могло добити ни бољег говеђег, телећег или свињског меса, млека, сира, маслаца (бутера) итд. Највише и скоро искључиво се трошило овчије, козје и јагњеће месо и суви сиреви од овчијег млека — кашкаваљ.

У варошима је било немогуће добити крављег млека или сира. То је била реткост, па се некада плаћао литар млека 6—10 динара.

Данас је стање много боље. Сељак је обавештен како треба стоку држати и хранити да би се постигао већи успех, па се већином труди да тако и ради. Зато се у свима крајевима нађе добре стоке, шта више и врло добре. Вароши се уредно и добро снабдевају добрим млеком, сиром, разноврсним и добрим месом.

Домаће расе стоке поправљају се селекцијом или укрштањем са бољим — племенитијим расама доведеним са стране. У крајевима где има бољих земаља и где се гаји више крмних биљака, као и у близини вароши, има врло лепих успеха укрштања домаће стоке са племенитим расама.

Није реткост да се данас нађе сељачких газдинстава са добром стоком, са добрим стајама, уређеним сењацима и ђубриштима, па чак да имају и сило јаме за конзервисање зелене сточне хране.

Сељаци који некада нису имали појма о селекцији стоке данас пазе да за приплод оставе најбоља грла. Зато на годишња лиценцирања пастува и бикова дотерују сва грла и радо пристају да се кастрирају сва она грла која комисија нађе да су неспособна за приплод. Радо примају на приватну негу бановинске пастуве, бикове и нерастове и обраћају се сточарским станицама с пуним поверењем. Такође се удружују у сточарске и млекарске задруге, и са пуно наде улажу новац за набавку бољих приплодних грла стоке.

По врстама стоке има: оваца 2,100.000, коза 676.285, коња 120.832, магараца 63.733, мазги и мула 5.005, бивола 31.542, говеда 518.816, свиња 181.323, пернате живине 1,990.000.

Свиларство је било у 1928 години знатан извор прихода пољопривредника, али је нагло падало све до 1935 године, када су предузете сходне мере, па се свиларство нагло диже, поглавито у десет јужних срезова.

На унапређењу рибарства ради Хидробиолошка станица у Охриду, која је за последње две године вештачки извела и пустила у језеро 5,000.000 младих рибица. Рибарске задруге у Охриду, Струзи, на Преспанском и Дојранском Језеру раде на рационалној експлоатацији рибљег богатства. Предузете су мере за порибљавање текућих вода—река и за њихово рационално експлоатисање.

Пошто није било ветеринара, сточне болести и заразе су раније харале, па је народ сваке године трпео милионске штете. Данас су многе заразе сузбијене или сведене на минимум, благодарећи пожртвованом раду среских ветеринара. Народ, у почетку неповерљив према ветеринару, данас га зове и гледа у њему пријатеља и способног стручњака у кога има пуно поверење.

5. ПОЉОПРИВРЕДНО ЗАДРУГАРСТВО

Раније није било ни трага о пољопривредним задругама. Тек после ослобођења почело се радити на задругарству, које је у данашњој утакмици капитала једино у стању да помогне пољопривредника, нарочито малог и ситног.

У почетку је било веома тешко одушевити сељаке за задруге. Било је много неразумевања. Издржљивим радом постигло се да данас у Вардарској бановини има 550 задруга са разним задацима, који помажу унапређење пољопривредника, а учлањене су у 4 савеза.

Задруге су углавном у добром стању и народ је постао приступачан задругарству, пошто се уверио у његову корист.

6. САОБРАЋАЈНА СРЕДСТВА И ТРЖИШТА

Раније је било врло мало израђених путева. Зато су се веома ретко могла видети кола на четири точка, већ превоз вршен донекле

воловским двоколицама, а највише се преносило товарним коњима и магарцима.

Зато је приступ тржиштима и варошима био врло тежак и спор.

Данас се у мањој мери употребљава товарни коњ и магарац, јер постоје хиљаде километара модерних изграђених путева, на којима саобраћају кола на четири точка, аутобуси и аутомобили, а железничка мрежа је удвостручена. Зато је приступ тржиштима много бржи и лакши.

Када се све напред резимира, мора се признати, да је пољопривреда у Јужној Србији за 25 година ослобођења веома корак-нула напред и да су створени сви услови да је наредне генерације у кратком времену унапреде још толико да може стати у ред северних крајева наше државе, где је и пољопривреда десетинама деценија напредовала у миру и без ратних и политичких потреса.

Људи који су овде живели за све време од ослобођења и пратили развој пољопривреде сагласни су у томе.

---

2) БИЉНА ПРОИЗВОДЊА

ОД Д-РА БЛАГОЈА РОГАНОВИЋА

I. ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА БИЉНУ ПРОИЗВОДЊУ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Због географског положаја и геоморфолошких особина, биљна производња Јужне Србије је под утицајем две различите климе: континенталне, која силази са севера, и медитеранске, која долази са југа из егејске области. Карактеристика је и једне и друге климе што имају жарка и сушна лета. Зиме медитеранске климе су благе и влажне, а континенталне суве и оштре.

Комбинација поменутих климатских утицаја у појединим котлинама ствара посебан климат Јужне Србије: у топлој периоди године, у доба вегетације, имамо велику сушу и топлоту; хладни период године у јужнијим котлинама, са већим утицајем медитеранске климе, већином је умерен, док је на северу и на западу оштрији и хладнији.

Ова суша и топлота Јужне Србије у доба вегетације, карактеристични су за њену биљну производњу, те за распрострањење појединих културних биљака. Утиче на оголићеност већег дела области и на цео остали живот.

Из ових разлога Јужна Србија спада у важну област Балканског Полуострва, где се сусрећу границе простирања неколико културних биљака и природних биљних формација, које су праћене и штићене поменутим климатским утицајима са севера и са југа. Тако од главних културних биљака које се са севера, из њихових реона континенталне климе, спуштају у Јужну Србију јесу пшеница, кукуруз, кромпир и поједине врсте воћа. Из топлије, јужне области, праћене медитеранским утицајем допиру у Јужну Србију културе које овде имају своју северну границу: опиумски мак, памук, сезам, пиринач, пшеница Tr. durum Desf и друге мање распрострањене културе. С обзиром на њихово успевање у северним и јужнијим крајевима, одакле долазе, ниједна од ових култура нема своју оптималну зону у Јужној Србији. Зато природни услови биљне производње у Јужној Србији доста су неповољни, пошто је скоро цела област веза граница ареала појединих културних биљака и природних биљних формација.

Целокупни пољопривредни живот Јужне Србије развија се углавном у области до 900 и 1000 метара над морем. То је тзв.

културна, култивисана зона. Од ове висине настаје већ шумска зона, и изнад ове зона без шуме са бујним алписким ливадама или суватима.

У култивисаној зони, пољопривредне културе су неједнако распоређене. По добу сејања, већина културних биљака Јужне Србије, а поглавито житарице, сеју се у јесен. Изузев неколико индустриских биљака које добро издржавају сушу и топлоту, као и места где је могуће наводњавање, пролетњих култура има врло мало, и оне заузимају нешто мало више од 6% од целокупне оранице Јужне Србије.

II. СОЦИЈАЛНО-ПОЉОПРИВРЕДНИ ОДНОСИ И ОБРАЂЕНА ЗЕМЉА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ДО ОСЛОБОЂЕЊА

Искоришћавање земљишта у пољопривредне сврхе и начин обраде истог у појединим областима указује на просперитет и културни ниво земљорадничког становништва. До 1912 године, Јужносрбијанац је у том погледу, као и цела Европска Турска, био знатно изостао.

Пре свега, муслимански живаљ у нашим јужним крајевима, јако конзервативан, као господар и упосленик у свима јавним функцијама радио је мало и доста примитивним средствима. Велики и средњи поседи — чифлици — као и друга земљишта остајали су већим делом необрађивани. Турски велепоседници, поред осталог, са огромних имања имали су разноврсне и обилне дохотке, па ни мислили нису на неко интензивирање пољопривреде, на употребу бољег семена и на искоришћавање већих површина земљишта. Ови дакле стари наследници својине некадашњих господарлука, читавих села, увек су имали обилне приходе и као сопственици земље и као други разноврсни функционери.

Поред општих неразвијених социјалних прилика, хришћанско становништво било је јако потиштено и од власти искоришћавано до максимума. Хришћанска насеља већином су била даље од плодних равница појединих котлина, чија су земљишта већином држали наследни господари. А уколико су доцније имали своје поседе као »рајетини«, то су већином била лошија земљишта за пољопривредну експлоатацију. Српски живаљ дакле појављивао се као чифчија, наполичар и као првокласна и јевтина радна снага — аргатин. Аграрно-правни односи са господарлуцима, чифлицима и др., већином су искључивали рајетина као сопственика земље. Но уколико је пак наш живаљ, одржавши своју веру, почео откупљивати поседе, ово његово право приватне својине било је узурпирано разним кулучењем и најразноврснијим дажбинама и трибутима.

Колонизирање и продирање Арнаута у све већем броју имало је такође тежих последица за наш живаљ у Јужној Србији скоро све до ослобођења. Арнаути су се већином увлачили као силеције у српска насеља, па су пљачкали народ и отимали приватну својину. Није редак случај да су Арнаути у старој прешевској и кумановској кази стварали читаве чифлике отимачином. Тако се по-

ловином XIX века и доцније догађало да су поједина чисто српска села овим насилним путем претворена у чисто арнаутска села.

Под оваквим околностима хришћанско радно становништво Јужне Србије одржавало је само »голу душу«. Србин није смео бити лепши од Турчина или Арнаутина; није смео имати бољу њиву, бољи виноград, бољег коња или стоку; није смео имати лепу жену, итд. Пљачке, отимачине и разна друга безакоња и неморалности подривали су социјални поредак и искључивали за оно време сваку привредну организацију. Природна је ствар да под оваквим условима Србин није могао, нити је имао рачуна да производи више, односно да интензивира своју пољопривредну производњу. Јер што год је више производио по цену тешких мука и животних опасности, више су му и одузимали. Платити цару, спахији, господару и још многе и различите трибуте појединим турским и арнаутским насилницима, значило је више пута намерно прецењити му све пољске приносе, тако да му после исплате свих »даванија« није остајало ништа, а у редовним приликама врло мало, за најмизернију прехрану.

Социјално стање Јужносрбијанаца за време турске владавине, аграрно-правни односи, политичка струјања, стремљења ка ослобођењу и други економски и социјално-политички моменти, створили су, дакле, специјалну психозу код становништва, која је имала видних реперкусија на цео привредни живот Јужне Србије.

Но и поред овога, пољопривредна производња Јужне Србије до ослобођења, чији су главни актери били аргати, већином бескућници, иако није била организована, ипак су поједине и карактеристичне културе Јужне Србије биле доста распрострањене: житарице, опиумски мак, памук, пиринач, дуван и др.

Турци су давно увидели економски значај Јужне Србије. Њихова је заслуга што су неке врсте воћа и многе културе из источних и јужних делова донели и распростри у севернијим областима њихове империје, а специјално у Повардарју. Они су поједине од поменутих култура, које су и до ослобођења биле најуносније, путем кулучења и јевтине радне снаге, ширили и производили на својим великим поседима, скоро у већој мери него што је то данас

Да бисмо углавном видели однос у цифрама у погледу обрађене површине и распростирању појединих култура до ослобођења и после, употребићемо за стање до ослобођења наше статистичке податке из 1920 године, пошто из познатих разлога ранији подаци не постоје.

Ослобођена Јужна Србија до 1920 године имала је 756.955 хектара погодног земљишта за пољопривредну експлоатацију или само 17.7% од укупне површине.

Од ослобођења до данас, према подацима за 1935 годину, погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију попело се од 756.955 на 2,356.104 хектара, што износи 55,1% од укупне површине или за 68% више, односно за 1,599.149 хектара више према стању до 1920 године.

Саме зиратне земље — оранице — под свима културама до 1929 године било је у ослобођеним крајевима свега 480.140 хектара, или свега 11.2% од укупне површине области. По истим подацима за 1935 годину, од ослобођења укупни број хектара оранице износи до данас 983.697, што чини 23% од укупне површине области или 52% више, односно 565.556 хектара више према стању до 1920 године.

Што се пак тиче распростирања појединих група културних биљака пре и после ослобођења, односи су следећи:

	До 1920 године у хектарима	1935 године у хектарима
1. Цереалије — житарице	403.762	783.889
2. Индустриске биљке	7.373	19.561
3. Повртарски усеви	27.167	33.768
4. Сточно — пићно биље	243	11.697
5. Угари	41.595	134.782
Укупно хектара	480.140	983.697

Предње цифре показују јасно колики је напредак учињен у земљорадњи јужних крајева за релативно кратко време од седамнаест година, не рачунајући осмогодишњи период ратова.

Пре свега, претворено је у погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију у виду пашњака, ливада, воћњака, винограда, ораонице итд. више од једног и по милиона хектара него што је то било до ослобођења. По себи се разуме да ова чињеница претставља један гигантски корак како у погледу организованог рада, тако исто и у погледу извршивања аграрно-правних односа у овој области. Али прогрес у пољопривредној делатности Јужне Србије изражен је скоро највише у земљи ораници. За речени период од седамнаест година, искрчено је и предато бразди више од пола милиона (565.556) хектара. Даље, предње цифре о простирању појединих група културних биљака, као и угара, такође показују пораст, а то је у сразмери са повећањем оранице.

III. ЗАТЕЧЕНЕ КУЛТУРНЕ БИЉКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ И НАЧИН ОБРАДЕ ЗЕМЉИШТА

Избор и гајење јужносрбијанских културних биљака условљен је више климатским и теренским приликама, а мање економско-социјалним. Али и поред екстензивне пољопривреде, ослобођени крајеви Јужне Србије претстављају са пољопривредне тачке гледишта важну данашњу нашу област. Ово долази отуда што је Јужна Србија, пре и после ослобођења, позната више са својих многобројних и квалитативних производа, него што је била позната са високих приноса. Због тога се ова покрајина, и по броју културних биљака и по квалитету плодова, битно разликује од осталих севернијих, хладнијих и влажнијих области.

Продукти, дакле, културних биљака севернијих крајева са мање топлоте и сунца него што је у Јужној Србији, имају у упоређењу са јужносрбијанским већу соматичну, агрономску вредност, јер су већи по запремини. Али и поред тога што се у Јужној Србији

добијају мањи приноси код извесних пољских култура, него у поменутим севернијим крајевима, производи јужносрбијанских културних биљака имају мању соматичну вредност, мањи обим, али много бољи квалитет и далеко већу генетичку вредност. Овде у Јужној Србији имамо једну рекомпензацију: мањи обим надокнађен је бољим квалитетом и сигурном генетичком вредношћу, а то су особине које ствара обиље светлости, сунца и топлоте у већем делу Јужне Србије.

Ови климатски фактори Јужне Србије, суша и висока температура, који карактеришу производе пољских култура, утицали су у веома јакој мери на образовање недолошког супстрата земљишта, те на његове физичке особине и хемиске процесе. Зато смо и у погледу саме обраде земљишта Јужне Србије, као аридној области, затекли специјални начин ратарења.

Јужносрбијански орач, према поменутим природним чиниоцима и према својој типичној, јужносрбијанској радној стоци, подесио је био и справе за обраду: ралицу, плужицу и др. и начин обраде земљишта, чудноват за земљорадника или колонисту са плодних равница Поморавља, Шумадије или Панониje. Природни чиниоци, дакле, овде држе све у органској вези. Њихово је дејство у сваком погледу створило један специјални живот, а тај живот је постао код овдашњег мештанина пракса.

Данашња научна испитивања о начину обраде земљишта (дубини, времену и справама за рад), утврђена многобројним експериментима у сушним областима, оправдавају у принципу начин обраде земљишта у Јужној Србији, којег се овдашњи земљорадник — мештанин и данас инстинктивно држи. Далеко би нас одвело да са научне стране објашњавамо ову чињеницу, која се односи на ратарство Јужне Србије пре и после ослобођења, а у вези са природним факторима који доминирају у области (воденим талозима, типовима земљишта и принципу исхране биљака и др.). Зато не можемо априори тврдити да је затечени и постојећи систем обраде земљишта код ослобођеног јужносрбијанског мештанина био неусмесан и да га је требало избацити. Исто тако не можемо тврдити да је све јужносрбијанске ралице и плужице, које смо затекли, требало заменити тешким и модерним плуговима, који преврћу земљу у плодним и влажним равницама Европе. Јер у прилог ефекта рада ових примитивних дрвених и полудрвених справа у Јужној Србији, као доста сушној области, имамо данас доста научних и практичних доказа.

Ралица, којом се орало пре ослобођења, а која се и сада употребљава у многим местима Јужне Србије, јесте у неку руку дрвени јужносрбијански култиватор. Она је направљена и употребљавана по вековном стеченом искуству. Она не сече, не издиже и не преврће земљу као плуг, него је цепа и меша. Овај њен рад у неку руку одговара љушћењу и орању, посебним радовима са неколико справа. Поред тога, дакле, што замењује неколико пољопривредних справа, које ситни поседници тешко набављају, ралица ситни земљу мешањем. Ова је чињеница од врло великог значаја

за сушне области, где земљиште радом плуга, уздизањем и превртањем, губи већину своје влажности. То је, дакле, главно преимућство ове примитивне справе. Зато са уношењем плугова у сушним областима, а нарочито онамо где је плитка ораница, треба опрезно поступати. Јер ми данас у Јужној Србији имамо појединих места (Пепелиште и др.) где су колонисти превртући земљу тешким плуговима и снажном теглећом стоком као у Панонији, доживели потпун неуспех.

Но свакако, не умањујући значај модерних справа и машина за обраду земљишта, потребно је нагласити да имамо данас у Јужној Србији појединих насеља колониста који су после неуспеха у земљорадњи према мештанима, опет прихватили ралицу — »свињску њушку«, како су је звали и на коју су у почетку са потсмехом гледали.

Из ових разлога нека никога, дакле, не чуди што се још и данас после ослобођења, када је у јужносрбијанској пољопривреди учињен велики напредак, употребљавају ова примитивна оруђа: њихова је употреба за рад оправдана.

У сваком случају, у Јужној Србији од ослобођења до данас учињен је у погледу обраде земљишта велики и знатан корак унапред. Повећањем зиратне површине и повећањем броја пољопривредних објеката, газдинстава, путем регулисања аграрно-правних односа, Јужносрбијанац је све више употребљавао и пробао нова средства и оруђа за рад и прилагођавао их својим потребама. Све више се упознавао са модерним начином обраде земљишта, заснованим на методама савремене науке, при чем су му помогле многобројне пољопривредне институције, основане и подигнуте после ослобођења.

У погледу затечених јужносрбијанских културних биљака, у продужењу ћемо изнети поједине групе културних биљака и податке о главнијим културама.

1. Житарице — цереалије

Биљна производња Јужне Србије карактерише се већином гајењем зрнастог биља — цереалија, и то поглавито пшенице, јечма, овса и ражи. Ова карактеристика ратарства Јужне Србије испољавала се у јакој мери пре ослобођења и задржала се упркос многих противних настојања све досада. Јер до 1920 године житарице су заузимале око 84%, а према подацима за 1935 годину оне заузимају 79.6% од целокупне оранице. Ова чињеница долази отуда што су поменуте житарице културе са доста кратком вегетационом периодом и што су по својим физиолошким способностима врло отпорне климатским екстремима. Оне се још уз то у Јужној Србији могу сејати раније с јесени, да би у неку руку раније приспевале у топлој периоди године, пре сушног времена, када наступају високе температуре.

Пшеница

У ослобођеним крајевима затекли смо у култури пет врста (специја) пшенице и то: Triticum vulgare Vill, Tr. durum Desf, Tr. turgidum L, Tr. compactum Host и Tr. monococcum L., од којих прве три са различитим ботаничким варијететима и формама. У овом погледу може се тврдити да ниједан крај Европе није био тако богат ботанички различитим материјалом пшенице као Јужна Србија. С обзиром на богатство појединих форми, јужносрбијанска култура пшенице до ослобођења, далеко од сваког одабирања, ретко се гајила у чистој култури. Усеви су претстављали најразличитије смесе и појединих врста и појединих њихових варијетета. Местимично пак било је и чистијих култура. С обзиром на климатске и теренске прилике Јужне Србије, култура појединих врста пшенице различито је распрострањена.

Пшенице Tr. vulgare (меке обичне пшенице са осјем или без осја, клас бео или црвен, зрно бело или црвено), од којих се добија првокласно брашно у млинарској индустрији, познате су у Јужној Србији под разним именима: »осатка«, »белија«, »стара бела«, »шутарка« итд. Распрострањене су мање више по целој области, а већином по издигнутијим положајима. Али главни су јој реони простирања севернији део области, кумановско-прешевска удолина, одакле се добијала чувена кумановска пшеница; затим, западна Јужна Србија — Косово Поље, Метохија, Полози, где се гаји у доста чистим културама.

Пшенице Tr. durum (тврде пшенице, осате, са црвеним, белим и плавоцрним класом; белим, воштаним или црвеним зрном, одличне за прављење макарона и гриза) заузимају широку долину Вардара, и то у главноме од Скопља и Куманова. Поред меких пшеница, оне су се до ослобођења производиле у већој мери на Овчем Пољу до кратовско-злетовске области, мало у кочанској котлини, у околини Штипа и Брегалнице до струмичке котлине. Затим, са десне стране Вардара, у велешком и тиквешком реону и у ђевђелиско-валандовском. Њихова култура не прелази планине са десне стране Вардара, које одвајају западну од источне Јужне Србије. Реон ових пшеница обухвата шире и сушно Повардарје, а то је истовремено и реон наших индустриских биљака. Оптимална зона ових пшеница је средоземна област. Зато оне у Повардарју одлично издржавају сушу и топлоту, нарочито у другој половини вегетације, и дају добре приносе, веће од меких пшеница. У народу су познате под разним именима: »црвенка«, »мурејка«, »карабашак« итд. Има их више ботаничких варијетета, који се гаје као популације, а у јужнијим поменутим котлинама има доста чистих култура. У севернијем делу области већином су као примеса меких пшеница.

Пшенице Tr. turgidum, познате у Јужној Србији под именима »вардарка«, »белија« итд., са крупним белим или црвеним зрном, белим или црвеним дугим осатим класом и високом и јаком слабом, распрострањене су у Пелагонији и у језерској области Јужне Србије, а затим у околини Дебра.

Пшенице Tr. compactum и monococcum успевају већином као примеса у култури осталих пшеница. У околини Велеса и Дебра има чистих култура пшенице компактум. Њен клас је кратак и врло збијен.

И до данас је култура ових пшеница у извесној мери задржала своје првобитне реоне. Али нагло пропагирање у послератном времену селекционисаних пшеница из других области, захватило је и крајеве Јужне Србије. Било је опште мишљење да ће селекционисане и интензивне сорте пшеница, које дају високе приносе у панонској равници и другим пшеничним реонима, моћи исто тако добро успевати и у Јужној Србији под сасвим другим климатским и теренским условима. Овим се циљало подићи жетвени принос у јужним крајевима који је и данас доста низак.

Стране пшенице почеле су се увозити у већим количинама за семе у Јужну Србију у 1928/29 години, и то поглавито сорта »пролифик«, као и неке друге селекције банатске и потиске пшенице. Даља увожења семена пшенице била су у 1930, 1931 и 1932 години, и то у доста великим количинама. Са друге стране, откупљивањем у појединим годинама домаћих јужносрбијанских пшеница, семе је раздавано произвођачима из среза у срез у Јужну Србију. Овом акцијом, Јужна Србија је у извесној мери изменила свој првобитни изглед у култури пшенице.

Напослетку, Пољопривредна огледна и контролна станица у Скопљу, која је отпочела рад у већој мери 1930 године, предузела је у пуном опсегу рад на унапређењу јужносрбијанске културе пшенице. У току година прикупила је цео пшенични материјал из Јужне Србије и испитала 1.392 популације, прикупљене из 462 општине. У погледу селекције, Станица је од јужносрбијанске културе пшенице издвојила и обрађивала 5.539 чистих линија — селекција, од које су неке раздате у Прешеву и Ђевђелији. Сем тога, поменута установа је вршила упоредне огледе у 1929/30 години у 11 срезова Јужне Србије, а са 8 селекционисаних сората пшенице које су се гајиле у панонској равници и лансирале у држави као одлично семе. У 1930/31 години вршени су исти упоредни огледи са 10 поменутих сората у 17 срезова. На огледним пољима саме станице у Скопљу вршени су такође четворогодишњи упоредни огледи са 15 сората.

Циљ огледа био је да се испитају способности ових страних пшеница под климатским и теренским приликама Јужне Србије и да се упореде са јужносрбијанским. Резултати су објављени и они су доóро познати. Ово су први стручни радови на унапређењу јужносрбијанске културе пшенице, која је позната са свога доброг квалитета. Рад се наставља у пуној мери са јужносрбијанским пшеницама као неупоредивим материјалом за селекцију; оне ће се путем оплемењивања раздавати произвођачима као квалитативно и родно семе.

Кукуруз

Ова биљка тражи за своје успевање топлоту и обилну влагу. У Јужној Србији, и поред велике топлоте, култура кукуруза је на

граници свога јужног простирања, јер јој у овој и сличним областима недостаје влага у току вегетације. Зато је ова култура распространена по северним и северо-западним деловима Јужне Србије и нешто у Пелагонији, где има мало више воденог талога преко године. Већ у источној Јужној Србији, а врло често и у поменутим крајевима, њено успевање условљено је само обилним наводњавањем.

До 1920 године, ова култура је заузимала око 20.1% од целокупне оранице. Из поменутих разлога увидело се после ослобођења, а то се и данас осећа, да култура кукуруза у Јужној Србији, где није њен реон успевања, заузима земљиште рентабилнијим културама Јужне Србије, које не могу успевати у севернијим областима. Зато и ако се површина под кукурузом нешто проширила од ослобођења до данас, из наведених разлога њено веће форсирање у Јужној Србији није било предмет нарочите пажње.

Јечам, овас, раж и др.

Док култура пшенице тражи боља земљишта и извесне услове у климатском погледу, ове културе се задовољавају и лошијим земљиштима, а одлично издржавају климатске екстреме. Зато су јечам и овас свуда распрострањени у области. Раж је распрострањена већином у брдовитим пределима са већом надморском висином. Долази до појаса шумске зоне, где друге житарице не успевају.

Стање ових култура после ослобођења варирало је из године у годину. Али с обзиром на њихову употребу и трговину и код ових житарица учињен је знатан напредак. Остале житарице (просо, хељда, крупник) гаје се у ограниченим количинама.

Пиринач

Пиринач је стара култура у Јужној Србији где је и данас ограничена у држави, изузев нешто мало у кулском срезу Дунавске бановине. Ова полуиндустриска биљка пореклом је из топлих крајева Азије и Африке где расте и у дивљем стању, у местима где водени талог достиже око 2 метра висине у времену од 150—200 дана, колико траје вегетација, а уз повољну температуру од 17°—35° С. У Европи култура пиринча се форсира водом која регулише температуру, те се на тај начин у неку руку стварају услови слични његовој постојбини.

Културу пиринча смо затекли највише у кочанској и струмичкој котлини, затим у Тиквешу и у скопском и у кумановском округу. Међутим, има података који сведоче да се ова култура раније гајила и горе на северу, и то у Врању, Лесковцу, па чак и у Поморављу.

Према подацима за 1920 годину, површина под пиринчем у поменутим крајевима износила је око 1.382 хектара. Према подацима за 1935 годину култура пиринча заузимала је око 3.080 хектара; од тога у кочанској котлини 1.742 хектара, у струмичкој око

1.004, у велешком и кавадарском срезу до 122, а у дојранском, кратовском, неготинском, овчепољском и радовишком испод 33 хектара. Пораст у засејаним хектарима, према стању из 1920 године, почиње већ од 1930, када је било засејано у Јужној Србији око 1680 хектара. Али поред кочанске и струмичке котлине, изгледа да се култура пиринча у разним периодима турске владавине гајила прилично и у северним котлинама Јужне Србије. Тако, на пример, у скопској котлини, око Лепенца, биле су велике пиринчане, а исто тако и у средњем току Вардара у Тиквешу, око Црне Реке, Рајца, Тополке, Изворштице и Бабуне, а затим и у старој кумановској кази. Сада, као што је познато, у многим овим местима постоје трагови старих пиринчана, а у појединим местима култура је сведена на минимум.

Има више разлога што је данашња наша култура пиринча форсирана већином у кочанској и струмичкој котлини. На првом месту, обиље воде, баруштине, које би се делимично морале исушивати за друге културе. Затим традиција саме културе код произвођача тих места, која је рентабилнија од осталих житарица.

Пиринчане, вода, баруштине које су неопходне за културу пиринча код нас у Европи, у многим местима доводиле су у питање ову културу зато што су оваква места права легла маларије. Због ових социјално-хигијенских разлога, и поред досадашњег напретка у култури, ми нисмо потпуно још искористили у Јужној Србији сва земљишта која би евентуално била подесна за културу пиринча. Али савременом борбом противу комараца на пиринчанама и усавршавањем саме технике културе пиринча, успело се у појединим земљама Европе да се опасност маларије са оризишта знатно отклони.

Обични систем гајења пиринча, који код нас постоји, у појединим земљама Европе које извозе пиринач, као што су Италија и Шпанија, успешно је замењен новим методом културе путем расађивања. Он се састоји у томе да се прво пиринач посеје у расадницима, а затим после извесног времена расађује на пиринчанама. Поред многобројних користи од метода расађивања, најглавнија је та што се скрати вегетација културе на пиринчанама за око 60 дана. За то време, поред уштеде у води, пиринчане се могу искористити за друге културе, а нарочито за разне пићне биљке и поврће, јер тада култура пиринча проведе у расадницима које је лако подићи и неговати. Поред поправке био-хемиских и физичких особина земљишта, које се за два месеца више ослобађа стајаће воде, знатно се поправљају и хигијенски услови у амбијенту пиринчана, што је једна од најглавнијих чињеница. Са друге стране, овим се методом постиже 3—4 пута већи принос по хектару. О томе сведочи производња пиринча у Шпанији, која је постигла максимални принос од 72 квинтала по хектару, а просечан по хектару од 64.07 квинтала, и у Италији која је прешла 60 квинтала пиринча по хектару.

Наше потребе за пиринчем су доста велике. Рачунајући домаћу производњу и увоз, потребно нам је 255.000 квинтала пиринча.

Ова количина пиринча могла би се произвести на површини од око 18.480 хектара, рачунајући према нашој статистици за 1930—34 један просечан принос од 13.8 квинтала по хектару. То би значило повећати данашњу нашу површину под пиринчем за око 8.7 пута (просек за 1930—34), што је са практичне стране скоро неизводљиво.

Услед тога, за унапређење наше културе пиринча остаје само да уведемо метод расађивања. Јер овим методом, поред већих приноса по хектару, ова се култура може проширити и у местима са мање воде за наводњавање. Према неким личним подацима, који су раније објављени, увођењем овога метода могло би се произвести у самој Јужној Србији око 100.000 квинтала пиринча, уместо 30.000 квинтала колико сада производимо.

У 1932 години Пољопривредна огледна и контролна станица у Скопљу почела је у кочанској котлини са увођењем поменутог метода културе пиринча путем расађивања. Резултати су добро успели и заинтересовали увелико произвођаче, тако да су појединци уступили своје њиве за огледна поља. Поред тога, добављено је у појединим годинама и семе са стране. А као доста важна чињеница за унапређење наше културе пиринча, јесте пиринчана задруга у Кочану са својим модерним љуштионицама у Кочану и Виници.

2. Индустриске биљке

Поменули смо да су Турци имали заслуга за увођење појединих култура из суптропске области у њихов европски део империје. Ове културе, већином јужносрбијанске индустриске биљке, погласито су увођене у ширем Повардарју. Јер противно мањим количинама воденог талога преко године, због ранијег пролећа, позније јесени, обиља светлости и топлоте и блаже зиме, оне овде по нижим положајима рентабилно успевају, иако су неке од њих на граници свога северног простирања. Због ових природних услова, једино се у овој области гаје ове наше важне индустриске биљке: памук, опиумски мак, сезам, анасон, наут и друге које су мање распрострањене, толико потребне нашој националној привреди. Зато цела ова област долине Вардара и његових већих притока претстављала је и претставља још и данас врло значајну област са гледишта биљне производње.

Поред осталих индустриских биљака Јужне Србије (конопље, лана, дувана и др.) које су распрострањене и у осталим крајевима државе, ми смо све поменуте културе затекли већином у мањем обиму него што се данас налазе. У продужењу ћемо изнети податке само за важније од њих, на чијем смо унапређењу више радили.

Памук

Приликом ослобођења затекли смо у јужносрбијанској култури памука две различите врсте памука, и то Gossypium herbaceum и Gossypium hirsutum.

Врста Gossypium herbaceum је стара средоземноморска и балканска култура памука пореклом из Арабије и Мале Азије. Она је највише распрострањена у области Средоземнога Мора и у осталим источним и југоисточним земљама старога света. Код нас и у читавом реону балканске културе памука донели су га Турци. Ова врста памука је једна од најиздржљивијих у климатском и теренском погледу; зато се и прилагодила у појединим земљама Балканског Полуострва. Чауре су му ситне и округласте, а влакно му је грубље за индустрију и краће него ли код осталих кратковласих памука. У Египту и Индији има и бољих варијетета. У литератури је и сада наш јужносрбијански памук познат под именом ове врсте: »Македонски herbaceum« са дужином од 18.2 мм. До седамдесетих година прошлога века, скоро целокупна култура памука Јужне Србије и Македоније била је заступљена овом врстом памука. Доцније се култура овога памука замењује бољом и рентабилнијом врстом G. hirsutum-a. Данас се код нас G. herbaceum гаји још само у тиквешком реону, и то у општинама дреновској, бегнишкој и крњевској испод Маријовско-Мегленских планина.

Врста Gossypium hirsutum је памук новога света, Мексика и Америке. Њој данас припада велики број чувених култивираних група и варијетета као Big Boll, Long Staple, Acala и друге Upland сорте ове врсте. Има их раних и каснијих. И баш због својих раних сората култура овога памука се помакла далеко на север до 42°, а у неким областима и до 46° с. г. ширине. Код ове врсте памука чауре су доста крупне, влакно је фино, а његова дужина код појединих сората достиже и до преко 40 мм. Али као средња дужина влакна може се узети 25—27 мм. На Балканском Полуострву средња дужина изгледа да не прелази 23 мм.

Приликом ослобођења Јужне Србије ову врсту памука затекли смо нешто у струмичкој и ђевђелиској котлини, где је донесена из Бугарске и Грчке. Данашња наша целокупна култура памука, изузев поменутих места у тиквешком реону, заступљена је овом бољом врстом памука G. hirsutum.

Данашња северна граница наше културе памука иде од Кочана па најсевернije преко павлешенске општине, у овчепољском реону, до 42° с. г. ширине. Затим скреће преко иванковачке и рудничке општине, силази у долину Вардара, у велешком реону, до иза раштанске општине. У овако ограниченом реону, култура памука заузимала је у 1935 години површину од око 1.439 хектара. А према подацима за 1920 годину, памук је заузимао у ослобођеним крајевима Јужне Србије око 600 хектара. Али, као што је познато, у турско време култура памука се гајила и још даље на северу, ван поменуте данашње северне границе, и то на мањим површинама за домаћу потребу.

Памук је једна од најважнијих сировина за текстилну индустрију. Ова важна наша индустриска биљка Јужне Србије задаје највише бриге нашој привредној и трговачкој политици. Да би се задовољиле наше домаће потребе памучним влакном и осталим деловима прерађеног а непређеног памука, према нашој званичној

статистици из последњих година, потребно нам је око 152.000 квинтала памучног влакна за предива и око 6.000 квинтала прерађеног памука као вате, бељена, бојена, чешљана, млевена памука и разних других отпадака, што све скупа претставља вредност од око 225 милиона динара. Ако даље узмемо у обзир све оне памучне артикле које увозимо израђене из иностранства, онда наш увоз у памучном влакну, прерађеном памуку — влакну и памучним израђевинама, у појединим годинама иде од 1 до преко 2 милијарде динара.

Међутим, наша производња памука је врло мала. Просечан принос по хектару званично износи 1.5 квинтала чистог влакна, а

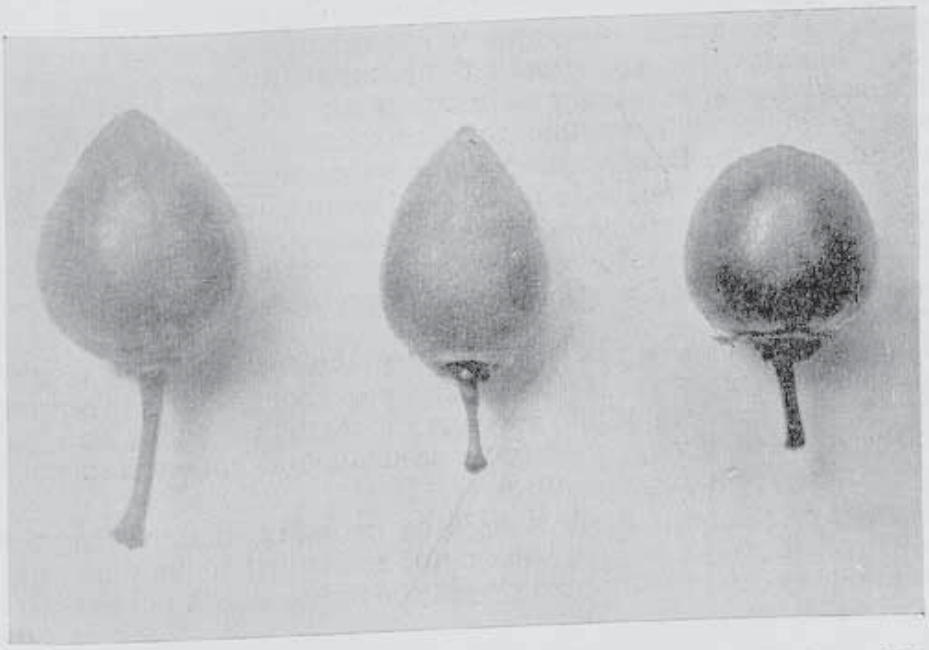

Фот. д-р Бл. Роганобић

Типови чаура јужносрбијанске културе памука.

то је 25—30% неочишћеног памука. Према томе, наша годишња производња износи само око 2100 квинтала, а то је таман толико да се задовољи 1.4% наших потреба у памучном влакну. А да бисмо се могли ослободити овога увоза у памучном влакну, вати и другом прерађеном а непреденом памуку, рачунајући данашњи принос по хектару, потребно би нам било сејати годишње културом памука око 90.000 хектара. То значи: сејати памуком 10% од целокупне оранице данашње Вардарске бановине, уместо 0.2% колико данас сејемо.

С обзиром на ово стање и потребе, а да би се боље разумели огромни напори који се чине од ослобођења за унапређење наше културе памука, потребно је нагласити следеће.

Код нас у европском ареалу културе памука, ова култура успева у времену април — октобар. Просечно узевши, у првој половини вегетације овога периода, који траје 40—50 дана, температура треба да је од 16°—20° С. У другој половини вегетације, до последње бербе памука, температура треба да је од 20°—25° С. Пуцање чаура, природно зрење памучног влакна, не може се обавити испод 16° С. Ово је главни чвор питања, односно проширивања наше културе памука. Јер краћи топли период године и мањи број топлотних степени претставља климатску границу за даље ширење ове културе.

С обзиром на своју вегетацију, памук може успевати и даље на северу од именованог његовог реона. Он вегетира и у панонској равници, успева и у северним пределима Јужне Србије, али је нерентабилан, јер врло мали број чаура пукне до првих мразева. Са друге стране, памук који природно не узри, односно чије чауре нису потпуно распукле до првих слана, није за садању текстилну индустрију. Влакно нормално несазрелог памука није еластично, јако и нема потребног сјаја. Истина, овакво влакно употребљавају код нас у сеоској индустрији, али није за фабрична предива. Зато за проширивање културе памука треба тражити подесне површине, где су климатски фактори погодни за физиолошко зрење влакна.

Имајући овакво стање у погледу наших потреба за памучним сировинама и у погледу климатских услова за производњу истих, од ослобођења Јужне Србије до сада два правца су нам остајала за унапређење наше културе памука: замењивање појединих култура културом памука и научне методе.

У реону нашега памука гаје се и остале наше индустриске биљке Јужне Србије, које не можемо избацити и заменити памуком. Остаје још само за ову сврху култура житарица, а поглавито пшенице, јечма и кукуруза.

Као што смо поменули, култура кукуруза има своју крајњу границу простирања у Јужној Србији. Али и поред тога у појединим срезовима где се данас гаји памук, култура кукуруза заузима простор од око 25.000 хектара врло погодног земљишта, док памук само око 1.439 хектара. Ако се узме у обзир да се кукуруз у овој сушној области мора наводњавати, јер тражи влагу већу од памука, онда је јасно да се цела ова површина, са малим изузетком по струмичком пољу, може употребити за културу памука. Исто толики број хектара може се узети од осталих житарица, а до једне извесне надморске висине и делимично од површине коју заузима опиумски мак. Свега, дакле, у нашем реону памука можемо наћи слободног земљишта око 60—70.000 хектара. Али на овој површини, из појмљивих разлога, не можемо из године у годину сејати памук. Културе од којих смо узели ово земљиште опет ће се наизменично сејати памуком, тако да ће култура памука сваке године заузимати једну трећину или половину, а то је од прилике од 20.000—25.000 хектара.

С обзиром да се и по хектару може повећати принос од 1.5 на 2 до 2.5 квинтала у данашњем јужносрбијанском реону памука производња се може попети од 2.100 квинтала влакна, колико смо производили, на 62.000—65.000 квинтала, што по данашњим ценама претставља суму од 93—94 милиона динара. Овом производњом задовољили бисмо наше потребе у памучном влакну за око 41—43% на место 1.4% колико смо задовољавали. Акција која се спроводи у последње време у овом погледу потпуно обећава и осигурава ово унапређење наше културе памука.

Поред уношења и пробања разног памучног семена са стране, други метод унапређења састојао би се у проширивању културе памука ван данашњег ареала. За то првенствено долази у обзир скопска котлина и остале сличне области. Али како ови предели и поред довољне летње топлоте имају крађу топлу периоду године: краћа лета и раније јесени, то је потребно било одабирањем стварати типове са кратком вегетационом периодом како би потпуно сазрели до првих мразева. Огледна и контролна станица у Скопљу већ неколико година овом послу поклонила је пуну своју пажњу. Већ су се добили селекцијом поједини типови који врло добро успевају у скопској котлини.

Напослетку, најновија настојања Министарства пољопривреде са набавкама машина за чишћење памука у појединим центрима производње Јужне Србије, и познатом уредбом о откупу памука, претстављају важан фактор за унапређење ове наше важне индустриске биљке Јужне Србије.

Опиумски мак

Опиумски мак је чувена јужносрбијанска култура. Његово нагло ширење у овим крајевима почиње седамдесетих година прошлога века, када је после Штипа, који га је први гајио, цео Тиквеш и околина почела производити опиум. Баш у то време оснива се и ново светско тржиште опиума у Солуну. Тада поједини турски велепоседници због рентабилности културе, а јевтином радном снагом почеше је поред Тиквеша нагло ширити још и у северњијим и јужнијим крајевима Македоније. Већ око 1888 године Европска Турска произвела је око 60.000 — 70.000 килограма сировог опиума и око 250.000 — 300.000 кгр. маковог семена. Све веће ширење културе опиумског мака у Јужној Србији и Македонији осведочено је најбоље наглим ширењем трговине на солунској пијаци. У 1893 години Солун експортује око 37.500 фунти сировог опиума, а годину дана касније 157.000 фунти и то већином за Енглеску и Америку. У 1902 години солунски вијалет производи око 112.000 кгр. сировог опиума, што је чинило 25.5% од целокупне турске производње. Ово је истовремено и први период када се македонски опиум почиње званично појављивати на светским тржиштима и када се вардарско подручје почиње убрајати у ред земаља које га производе.

До отварања солунског опиумског тржишта, македонски опиум куповали су малоазиски трговци и, дајући му форму, продавали су га под разним именима малоазиских покрајина, и то већином у Цариграду. Ова чињеница сведочи да је овај опиум био одличног квалитета. Са друге стране, познато је да се у целој Европској Турској најбољи опиум производио у Повардарју, које је онда припадало косовском вилајету. Изузимајући околину Сереза, споредњију улогу у производњи опиума имали су долина реке Струме и струмичка котлина, које су припадале солунском вилајету.

Фот. д-р Бл. Рогановић

Култура опиумског мака у цвету.

Производња сировог опиума — катрана у Македонији варирала је из године у годину. Од 1889 до 1912 године производња се кретала од 200 до 2.800 сандука сировог опиума. Један сандук је тежио од 58 до 75 килограма, што је зависило од паковања.

У ослобођеним крајевима Јужне Србије култура опиумског мака заузима област ширег Повардарја, које је под утицајем медитеранске климе. Њена западна граница простирања претстављена је низом планина са десне стране Вардара, које одвајају западну од источне Јужне Србије. Северо-западна и северна граница наставља се изнад Скопља, Куманова, па према Осоговским планинама. То је истовремено северозападна граница европске и светске културе ове биљке за добијање опиума. У овом свом ареалу у Јужној Србији, култура опиумског мака иде најсевернije до табановачке општине у кумановском реону, и то до $42^{0}14'$ с. г. ширине,

С обзиром на геоморфолошке особине, а без обзира на административну поделу области, цело подручје наше културе опиумског мака подељено је у следећих 12 реона: скопски, кумановски, овчепољски, кратовско-злетовски, кочански, велешки, тиквешки, ђевђелиско-валандовски, струмичко-радовишки, штинско-лакавички, прилепски и царевоселски реон. У појединим реонима култура је већином распоређена до 500 метара надморске висине. У кратовско-злетовском реону мак се гаји од 400—800 метара над морем, а у царевоселском од 600—700 метара. У целој области култура је је-

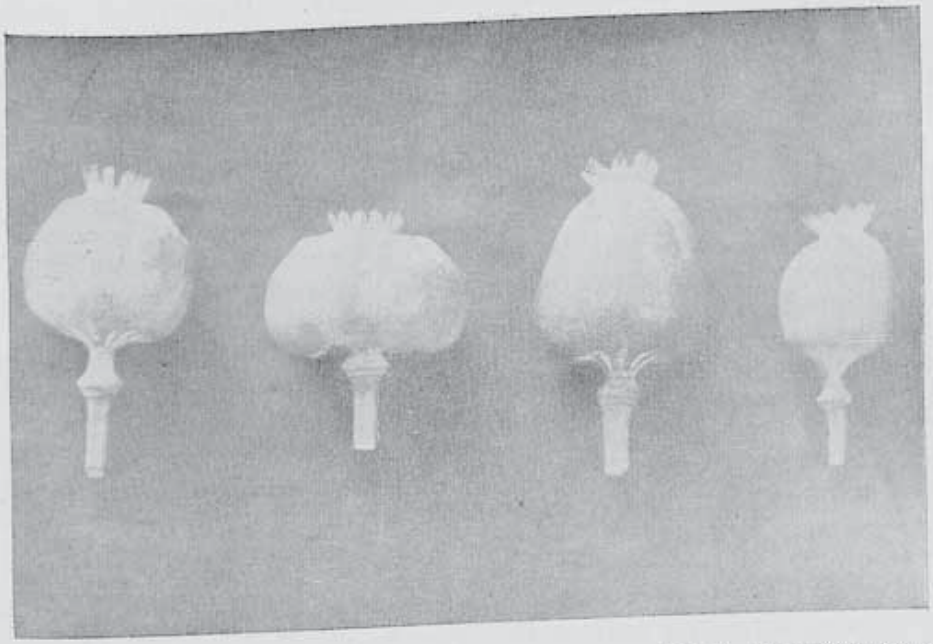

Фот. д-р Бл. Рогановић

Типови чаура јужносрбијанског опиумског мака.

сења, а то је једна предност Јужне Србије над осталим земљама, где се ова биљка сеје с пролећа. Јесењом сетвом култури се омогућава бољи и бржи развој за топли период године, када почиње нагомилавање алкалоида — морфиума.

У њеном простирању саме климатске прилике фаворизирају ову културу у Јужној Србији боље него ма коју индустриску биљку. Ова култура, што је редак случај са другим, са порастом вегетације тражи што већу сушу и топлоту, а то су услови за елаборање алкалоида. Са друге стране, опиумски мак успева и на лошијим, лаким и песковитим земљиштима, где друге културе не би могле успевати. И док друге индустриске биљке Јужне Србије у овој области не прелазе висину од 400—500 метара над морем, мак долази у појединим реонима и до 800 метара.

Од ослобођења до данас засејане површине ове културе варирале су из године у годину, што је поред осталога зависило од

цена сировог опиума, односно од рентабилитета у појединим годинама и од других социјално-политичких момената. Од 1915 до 1932 године засејана површина овом културом кретала се од 6.000 до 13.000 хектара. Већ после 1932 године, када је сејано око 13.000 хектара, површина под маком почиње опадати, да се опет у 1935 години попне на око 8.000 хектара. Принос у сировом опиуму — катрану кретао се, такође, према засејаним површинама, и то од 25.000 до близу 200.000 килограма. Највеће цене сировог опиума биле су у времену од 1923 до 1926/27 године, када су износиле од 1000 до преко 1500 динара по килограму. Просечне пак цене 1926 до 1931 варирале су од 370 до 1000 динара. Семена од опиумског мака производило се у Јужној Србији до око 450 вагона, које претставља одличну сировину за добијање уља. Принос сировог опиума по хектару варира од 12 до 28 килограма, што зависи, поред осталих фактора, још и од погодног времена у току бербе и од приспевања саме културе. Познато је, наиме, да се опиум добија механичким повредама — зарезивањем чаура у најпогоднијем и одређеном времену. Овај моменат приспевања биљака за зарезивање чаура врло брзо пролази. Зато и најкраће време у закашњењу обрезивања чаура, доприноси да ове не пуштају на зарезима опиумски сок. До 1932 године, са овако ограниченом културом опиумског мака, југословенска привреда је добијала за извезени опиум у појединим годинама до око 108 милиона динара.

Већ од 1932 године цене опиуму почињу падати. Женевском конвенцијом од 1929 године и Законом о опојним дрогама од 1931 године, ограничена је и стављена под контролу наша производња опиума, а извоз поверен Привилегованом акционарском друштву за извоз.

У току слободне производње и трговине опиумом настојавало се да се ова култура што више прошири. Али нешто због специјализоване радне снаге и због природе саме културе, она је остајала увек у својим првобитним границама, час мање час више интензивирана. Као једини стручан подухват за унапређење јесу радови на селекцији ове наше културе, које је отпочела Огледна и контролна станица још у 1929 години. Прво селекционисано семе опиумског мака раздала је ова установа у 1934 години у велешком, овчепољском и тиквешком реону, и то родове бр. 3, 6, 12, 19 и 79. Према анализама Централног хигијенског завода из Београда, садржај морфиума у опиуму ових родова био је од 13.50 до 14.44% у сировом опиуму и од 16.56 до 17.86% у сушеном опиуму. Доцније су раздати у истим срезовима родови бр. 8, 13 и 75, чији опиум садржи од 16,35 до 18.19% морфиума у сировом стању и од 19.56 до 21.62% у сушеном опиуму, што претставља до сада скоро највећи познати проценат у морфиуму.

После 1932 године настојало се разним мерама да се култура опиумског мака смањи у Јужној Србији и да се замени другим индустриским биљкама. Али као што је већ наглашено, култура опиумског мака у овом свом ареалу уступаће постепено земљиште појединим другим индустриским биљкама у оноликој мери, колико

сами произвођачи буду увидели да су ове друге културе рентабилније, и уколико буде више осигуран пласман њихових производа. Са друге стране, потребно је напоменути да је и поред садашњих ниских цена, према онима из ранијих година, култура опиумског мака једна од најрентабилнијих за нашег јужносрбијанског произвођача. Она ће бити и даље рентабилна, јер се њоме ванредно искоришћавају сва лошија земљишта у појединим реонима, мало подесна за друге културе.

Сезам

И ова наша култура гаји се једино у Јужној Србији. До ослобођења, њена производња је била врло мала и ограничена на јужније котлине покрајине. После ослобођења, увозили смо сезамово семе сваке године. Од 1925 године увожено је сваке године од 2.000 до 67.000 квинтала, у вредности до 30 милиона динара. За период 1930 34 плаћали смо просечно сваке године иностранству за увоз сезамовог семена суму од 10.5 милиона динара. У 1935 години увоз је спао на самих 10.800 квинтала, у вредности од око 3 милиона динара.

Упоредо са пропагандом за развој уљаних биљака, те нешто повишеним ценама семену, повећава се из године у годину у Јужној Србији и број засејаних хектара овом културом. Тако се од 523 хектара, као просека за 1930/34, број засејаних хектара за 1936 попео на 1.133, што претставља 0.1% од оранице данашње Вардарске бановине.

Трогодишњим упоредним огледима које је вршила Скопска Огледна станица у Кочану, Струмици, Ђевђелији, Кавадару и Скопљу са око 15 сората разних провенијенција, доказано је да су наше домаће сорте боље од страних. Но поред тога од наших домаћих сората потребно је стварати отпорније типове, како би могли успевати и у севернијим реонима.

Култура сезама има кратку вегетациону периоду. Она се сеје чак до краја маја. У Тиквешу, Ђевђелији, Струмици често је сеју као пострни усев — после жетве житарица. Тако она дође као интеркаларна култура, а то је од велике користи за њено даље ширење.

Конопља и лан

Ове индустриске биљке нису типичне јужносрбијанске културе. Њихов је реон гајења западна, северна и централна Европа, где поред топлоте у влажнијим областима дају производе одличног квалитета.

Обе ове културе, а нарочито лан, затекли смо у доста ограниченим површинама, и то конопљу у севернијим и северозападним ослобођеним крајевима. Данас култура лана гаји се на око 100 хектара, док по засејаним површинама са конопљом Вардарска бановина данас долази на четврто место у држави: после Дунавске, Савске и Моравске бановине.

Остале типичне јужносрбијанске индустриске биљке: анасон, наут и друге имају и данас само локалну употребу.

Дуван

Јужна Србија са северном Грчком и јужном Бугарском, одавна је позната као област где су се производили чувени квалитативни дувани, познати на светским тржиштима под именом »турски дуван«. Њене климатске и теренске особине, као и наклоност и навика становништва за гајење ове рентабилне индустриске биљке, омогућивале су производњу ситнолисних, цигаретних дувана. У овом погледу, по квалитету производње, Јужна Србија није уступала најбољим центрима производње оријенталских дувана као што су Ксанти, Кавала, Серез и друга места.

Производња дувана у Јужној Србији до ослобођења била је добро развијена. Зна се позитивно да су Турци извозили из Јужне Србије знатне количине дувана, чија је вредност у појединим годинама достизала милионске суме у златним франциma. Одмах после ослобођења, па за читави период ратова, дуванска производња ових крајева знатно опада.

У 1920 години засађена површина дуваном у ослобођеним крајевима Јужне Србије износила је око 3.500—4.000 хектара, а произведено је око 3.5 милиона килограма дувана, што је претстављало 40—45% од целокупне државне производње. Већ од овога времена почиње се више радити на унапређењу јужносрбијанске културе дувана, чија је политика више пута изазивала разне коментаре и критике од стране појединих привредних кругова, који су претпостављали слободну производњу и трговину монополској организацији.

Од 1929—1935 године засађене површине дуваном кретале су се у појединим годинама од 4.000—13.000 хектара, а произведени дуван од 2,926.000—8,252.000 килограма. Континуирани пораст у производњи дувана био је од 1919—1932 године, у којој је засађено нешто више од 13.000 хектара а произведено 8,252.000 килограма дувана, што је претстављало око 50% од целокупне наше производње. Данас култура дувана у Вардарској бановини заузима непуних 7.000 хектара, што чини 0.8% од целокупне оранице, а 31.3% од свих индустријских биљака Јужне Србије.

У току послератног периода, дуванска политика је тежила различитим мерама да у оквиру монополског система што боље унапреди ову важну и рентабилну културу Јужне Србије. Само по себи се разуме да унапређење једне монополисане културне биљке и прерада њене сировине за употребу изискује један програматски рад, диригован од спремних стручњака. Зато одмах после ослобођења ступа у наша дуванска предузећа један елитни кадар школованих агронома, који се из године у годину све више повећавао. Овим младим људима омогућава се затим одлазак у најважније и чувене центре производње грчке Македоније и Тракије, ради специјализације у култури дувана и у свим другим радњама око припреме сировине. Упоредо са овом акцијом подижу се у свим дуванским центрима Јужне Србије дуванске станице са модерним магацинима, где се сви манипулативни и технички радови око припреме дувана могу изводити по савременим методама. Ове дуванске

станице са својим стручњацима постале су истовремено и центри контроле и пропаганде дуванске културе у појединим реонима.

Поред овога основана је у Прилепу Огледна дуванска станица, где се поред селекције и генетичког разлагања јужносрбијанских дувана третирају на научној основи још и многобројни други проблеми ове културе. Рад ове установе биће од велике важности за нашу културу дувана, нарочито пак ако се узме у обзир да се помоћу сличних установа у Јужној Србији могу селекцијом узгојити и типови дувана одличне ароме а са ниским процентом никотина, који су данас јако тражени, а које поједине државе производе вештачким деникотинизирањем. Поред генетичке могућности, због наследства алкалоида код чистих раса, Јужна Србија, а нарочито струмичко-радовишки дувански реон, претставља и климатске и теренске услове за производњу ових скупоцених дувана. Тамо и данас у популацијама струмичке и радовишке културе дувана могу се наћи типови са задовољавајућим процентом никотина.

У јужносрбијанској култури дувана до ослобођења већином је био заступљен стари домаћи тип дувана звани »Јака«. Доцније, одмах после ослобођења, распростирали су се и други дувани као »Саримеше«, »Јермија«, »Црвена китка«, »Караферије« и други, који по оцени дуванских стручњака нису били доброг квалитета, нити одговарали трговачким сврхама. Све већом организацијом дуванске производње у Јужној Србији ови по квалитету лошији дувани уступају место бољим и квалитативнијим. Тако се постепено пропагирају у култури дувана Јужне Србије ситнолисни цигаретни дувани тракиског порекла као »Прилеп«, »Јака«, »Каршијака« и други, који данас не уступају чувеним грчким и бугарским дуванима.

И ако се данас пребацује Управи монопола што ограничава дуванску производњу у Јужној Србији далеко испод њеног нормалног капацитета који може произвести, цео досадашњи рад на унапређењу јужносрбијанске културе дувана указује на то, да ће ова област за кратко време производити одличан тип дувана, који неће уступати најбољим производима ове врсте.

3. Повртарски усеви

У ову групу култура спадају маунасте биљке, кореновасто и кртоласто биље и баштенске културе разног другог повртња.

Има података који говоре о томе да је повртарство у турско време било доста развијено, јер позната је чињеница да су Турци били, а и данас су, пасионирани баштовани и вртлари. Неразвијена трговина и слабе комуникације учинили су да је скоро свака кућа имала своју башту, бар за своје домаће потребе. Јер повртње је код Јужносрбијанаца скоро главни део исхране.

Али и поред кућних башта, по селима Јужне Србије било је појединих култура које су и у турско време биле њивски распрострањене: тетовски и пећки пасуљ, бостан и др. Кртоласто и кореновасто биље, кромпир и репе, ни пре ни после ослобођења, у већем

делу Јужне Србије није узимало већих размера. Ове пролетњо-летње окопавине у јужнијим и сушнијим областима не могу успевати без обилног наводњавања. Зато по засејаној површини коју је ова група културних биљака заузимала пре и после ослобођења нема већих разлика као код осталих култура.

Од ослобођења је ипак доста учињено за унапређење ове групе култура. Пре свега, уведен је систем производње раног поврћа. Са друге стране, уношењем са стране разног семена знатно је поправљен и квалитет поврћа. Порастом већих трговачких центара и вароши и потрошња поврћа је постала већа. Ове чињенице су учиниле да се повртарство Јужне Србије почело развијати на индустриској бази. Оно ће у скором времену и бити једна од најважнијих грана Јужне Србије; тим пре што су природни услови Јужне Србије врло повољни за производњу раног и првокласног поврћа.

4. Сточно, пићно биље

Једна од највећих заслуга турске владавине у новоослобођеним крајевима, ако то можемо назвати заслугом, била је та што је осигуравала јужносрбијанским сточарима простране зимске испаше у нижим пределима Јужне Србије и Македоније.

На Балканском Полуострву још из средњег века чувена су сточарска кретања из ниских и насељених равница до највиших планина и обратно. Када на великим планинама завеје снег, стока се спушта на зимовник на југ од високих планина према Јадранском и Егејском Мору, где зими услед блаже климе има и испаша. Затим се спушта на север према равницама Саве и Дунава. У топлој годишњој периоди, у мају, због оскудице у испаши, због летње суше и других узрока, стока се кретала са зимовника ка високим планинама где је због влажније виниске климе наилазила на богатије пашњаке и воду.

Дугачке стазе прелажења, десетине и стотине километара, због неповољних климатских услова за производњу сточне хране, имале су за последицу стварање нарочитог типа стоке са специјалним економским функцијама, које су подмиривале потребе становништва. Политичке границе, специјалне прилике, аграрно-правни односи, насељеност, а нарочито земљорадња, утицали су повољно на развој оваквог и јединог сточарства за време турске владавине.

У екстензивним пољопривредним областима, као што су ослобођени крајеви Јужне Србије, цереалије карактеришу биљну производњу. Сама та чињеница указује на осорност или аридност климе. Производња сточне хране у сличним областима има углавном два извора: самоникле биљке на природним ливадама и пашњацима изнад и испод шумске зоне и зрнаста храна којом се људи хране. Пашњаци и ливаде испод шумске зоне доста су мршави у сушним пределима, а зрнаста храна се ретко стоци даје. Унапређење сточарства у овим пределима, с погледом на исхрану, састојало се у остављању што већих површина под ливадама и пашњацима. Тиме се истовремено стварао један правилан однос између пашњака и

ливада у равници и пашњака у планинама. Огромна стока која је долазила на зимовник, морала је имати у хладној периоди године довољно простора за испашу, њушкајући више пута и кроз танак снег. Овакав начин сточарења више је изражен у бројном стању стоке него ли у квалитету. И само у овом погледу за време турске владавине налазимо да је сточарство било боље развијено. Његово опадање ишло је упоредо са обрађивањем све већих површина у равницама, где пастир с јесени и зиме није био више господар поља. Природност оваквог опадања сточарства долазила је неминовно због веће демографске густоће, колонизације и др., што је све упућивало на земљорадњу.

Уз већу пољопривредну делатност, на производњи сточне хране у духу савремене пољопривреде почело се мислити тек доцније, после ослобођења, а уколико су то климатски фактори дозвољавали. Традиција номадског сточарења условљена орографским и климатским моментима и тип ситне стоке већином, који је задовољавао све потребе, а који је све више раширен идући од запада на исток, оправдавао је овакав поступак.

Али прогрес у пољопривредној делатности који је показан од ослобођења до данас у Јужној Србији, везан је већином за гајење крупне стоке, коју је и поред потребе и природних услова за ситну требало подизати. Прираштај становништва и други социјални проблеми не дозвољавају остављање великих површина необрађене земље, где је могућа земљорадња, ради унапређења сточарства. Зато се постепено после ослобођења у Јужној Србији уводио систем производње сточне хране на зиратној земљи ораници, што се раније није практиковало.

Још одмах после ослобођења, у 1914 години, Пољопривредни инспекторат у Скопљу почиње уносити и бесплатно раздавати семе луцерке, црвене детелине, еспарзете и других пићних биљака. Све до тада луцерка је била позната нешто у околини Гостивара, а од других пићних биљака гајиле су се, у доста ограниченим површинама, само пролетња граорица и уров, чијим се зрном стока хранила.

Тако до 1920 године у целокупној ослобођеној територији било је свега 243 хектара оранице под појединим пићним биљкама. Према подацима за 1935 годину ова површина зиратне земље засејана разним пићним биљкама у ослобођеним крајевима Јужне Србије износила је око 11.700 хектара, што претставља 1.3% од целокупне оранице, а што је свакако један велики напредак.

IV. НОВОУВЕДЕНЕ КУЛТУРНЕ БИЉКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Поред увођења појединих пићних биљака и опште делатности на пољопривредном напретку, јужносрбијанска се пољопривреда од ослобођења обогатила и са неколико нових култура за ове крајеве, већином уљаних, индустриских биљака и то: уљаном репицом, земљаним орахом-кикирикијем, рицинусом и америчанским слатким кромпиром.

Уљана репица

Ова културна биљка, чије се уље употребљава за исхрану, успева најбоље у западним влажнијим и умеренијим крајевима Европе. Код нас се највише производи у Савској бановини на површини око 8.500 хектара.

Наш уљана индустрија увозила је ово семе из године у годину, са још нешто уљаног семена, у вредности до око 22 милиона динара. За период 1930|34 увозили смо просечно уљане репице 26.058 квинтала у вредности око 6.5 милиона динара. За саму 1935 годину увоз је спао на 9.719 квинтала у вредности од 2,270.000 динара. А од 1923 па до 1934 увоз за ову културу спао је од 18,160.000 на 428.000 динара.

Да бисмо задовољили наше потребе у овом уљаном семену, потребно је да произведемо према последњим статистичким подацима, око 112.000 квинтала. Акцијом Министарства пољопривреде за унапређење наших уљаних култура, засејана површина овом културом у држави повећала се од 0.1% на 0.3% хектара од целокупне оранице.

Већ од 1930 године њено ширење почиње у Јужној Србији, где се до тог времена није гајила. Од 1931—1934 године засејане површине уљаном репицом у Јужној Србији кретале су се од 17—58 хектара. У 1935 години засејана површина попела се од 58 на 464 хектара, а у 1936 посејано је 822 хектара, што претставља 0.09% од целокупне оранице, а 2.2% од свих индустријских биљака Вардарске бановине. Сада Вардарска бановина по производњи овога семена долази на четврто место: после Савске, Дунавске и Дринске бановине; а по висини приноса са 7.5 квинтала по хектару долази на другом месту, т. ј. после Дравске бановине са 9.6 квинтала по хектару.

Овакво стање само по себи показује, да у Јужној Србији ова култура севернијих крајева може потпуно успевати, па чак и са већим процентом уља. Даље ширење ове културе код нас неће бити ометано природним факторима. Уљана репица сеје се с јесени, па зато искоришћава јесењо-зимску и пролетњу влагу. Са друге стране одлично издржава хладноћу, тако да издржи 10°—12° С испод нуле.

Земљани орах — кикирики

Земљани орах — арашиди — гајимо само у Вардарској бановини. Због његове потрошње и одличног уља увозили смо га стално из иностранства у великим количинама, тако да смо у 1934 увезли око 154.000 кв. у вредности од 35 милиона динара. А за 1930|34 просечно увозили смо годишње по 12,300.000 динара. У 1935 г. увоз је спао на 4300 кв. у вредности од 1,400.000 динара.

Земљани орах као култура доскора код нас није постојао. У 1934 г. једино у срезу Ђевђелиском посејана су била свега 3 хектара, са којих се добило 34 квинтала. У 1935 г. засејана површина

попела се на 25 хектара, а произведено је око 297 квинтала. У 1936 посејано је 237 хектара са којих се добило око 2516 квинтала земљаних орашчића врло доброг квалитета.

Сада већ у оволиким размерама можемо казати да имамо и ову корисну културу у Јужној Србији. За сада се гаји једино у јужнијим срезовима наше бановине. Интересовање код народа је велико, јер је ова култура рентабилна. Иде се на то, да се она прошири и у севернијим срезовима бановине. Ту и тамо, по баштама, бољем земљишту, моћи ће се производити без штете за остале индустриске културе.

Верује се да ћемо моћи произвести толико земљаних плодова ове биљке да подмирујемо наше потребе, а то ће бити један допринос Јужне Србије нашем трговачком билансу од 15—20 милиона динара.

Рицинус

Рицинусово семе потребно нам је за техничка уља, а нарочито за војне сврхе, у авијацији. Зато ми ово семе увозимо у вредности од 1—3 милиона годишње.

Да би задовољили све наше потребе рицинусовим уљем потребно нам је око 60 вагона семена, а та би се количина могла произвести на око 600—1000 хектара. Међутим, ми сада сејемо површину од око 200 хектара и то највише у Дунавској бановини.

Поред ранијих покушаја да се уведе ова култура у Јужној Србији, скопска Огледна станица вршила је упоредне огледе у Скопљу, Кочану, Струмици, Ђевђелији и Кавадару са 6 сората рицинуса разних провенијенција. Ови огледи су показали добре резултате, а нарочито у Струмици. Али како немамо машине за љушћење семена, култура рицинуса врло се мало развила и ограничена је само на малим површинама у струмичкој котлини.

Амерички слатки кромпир (Convolvulus batatas L)

Ова је култура пореклом из Јужне Америке, а гаји се много и у Северној Америци, у Северној Африци, на Мадагаскару и Антилима у Индокини и у целој суптропској области. У Европи је врло мало распрострањен и то као баштенска култура у Италији и у Француској, где успева већином помоћу вештачке топлоте.

Пољопривредна огледна и контролна станица у Скопљу чинила је разне покушаје да се уведе ова врло корисна биљка у Јужној Србији. Најзад јој је то успело последњих година и то је уопште први покушај увођења ове културе у држави. Централни хигијенски завод из Београда добавио је из Северне Каролине С. А. Д. пет сората америчанског слатког кромпира, са којима је станица у Скопљу вршила огледе и испитивања.

Разним огледима у Скопљу установљено је да ова врста кромпира може одлично успевати у Јужној Србији. Добили су се задовољавајући приноси од 240—915 квинтала по хектару, а поједини примерци—кртоле тежили су преко 4 килограма. Огледи су даље

проширени у Кочану, Струмици, Ђевђелији и Кавадару, где ће се убрзо раширити и код произвођача, о чему је више пута било речи у нашој јавности и нашој и страној стручној штампи. У прошлој години 3 Ваздухопловни пук у Скопљу, којему је станица уступила нешто семена, произвео је више од једног вагона за своје потребе.

Фот. д-р Бл. Роганобић

Амерички слатки кромпир.

Амерички слатки кромпир има пузаво стабло, које достиже до 3 метра дужине. Множи се расадом, пошто кртоле — тубери претходно проклијају у лејама. Укуса је врло финог и одличне ароме, слађег и пријатнијег од кестења, што зависи од појединих сората. Његова је маса бела, жућкаста или црвенкаста и садржи

доста шећера. У топлим крајевима и на неким острвима сматра се као главна храна становништва. Поред тога његова је култура лака и не кошта много. Тражи лака и песковита земљишта, а одлично искоришћава сушу. Претставља одличан артикал за извоз.

У Јужној Србији, где одлично успева, ова ће култура потпуно заменити наш обични кромпир, који из познатих разлога не може успевати у сушним и топлијим крајевима, а то ће бити од велике важности и за исхрану и за трговачке сврхе.

* * *

Из целокупног предњег материјала о биљној производњи Јужне Србије види се да је од ослобођења до данас учињен велики напредак. Овај прогрес је свестрано изражен било у погледу броја газдинстава, те у регулисању аграрно-правних односа, било у обрађеној земљи и начину обраде земљишта, у унапређењу појединих њивских култура, у развоју сточарства и побољшању сточне исхране, у развоју пољопривредне индустрије и у другим привредним и пољопривредним гранама које нису чиниле објекат овога нашега излагања.

Само по себи се разуме, да би се о пољопривредном напретку Јужне Србије после њеног ослобођења могло детаљније и са више аргумената говорити да простор није ограничен. Али за сада је довољно констатовати гигантски замах једнога народа који није жалио ни своје животе, ни времена, ни труда, ни материјалних средстава за почетак стварања благостања у колевци старе српске славе и балканске цивилизације, у Јужној Србији, која је вековима робовала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Обрађена земља и жетвени приноси. — Пољоприв. годишња статистика Министарства пољопривреде 1920—1935.

2. Др. Јован Хаџи Васиљевић: Јужна Стара Србија.

3. Др. Благоје Рогановић: Географско распрострањење културе опиумског мака — афиона у Јужној Србији, 1932.

4. Др. Б. Рогановић: Огледи са америчанским слатким кромпиром на Пољоприв. оглед. и контролној станици у Скопљу — Агрономски Гласник бр. 3 1935.

5. Dr. B. Roganović: La production du fourrage sous climat sec, continental, extrême, 1934.

6. Др. Б. Рогановић: Утицај водних талога на културу пшенице у Јужно Србији, 1936.

---

3) ВОЋАРСТВО

ОД ING. ВЈЕКОСЛАВА БУЖДОНА

Иако на први поглед изгледа да Јужна Србија због својих екстремних климатских прилика, које карактерише јака суша, не претставља идеално подручје за развој воћарства, ипак се после подробнијег проучавања тога питања долази до закључка да се згодном расподелом воћних врста у Јужној Србији могу наћи сви

Зграда ерескоr расадника у Царевом Селу.

потребни услови за напредно воћарство. Суша као неповољан фактор у воћарству може се парирати наводњавањем, јер има доста и река и потока који би се, регулисањем и направама за наводњавање, дали савршено искористити за све усеве, па и за воћарство.

Међутим, највећи део Јужне Србије није под низином, која највише страда од суше, него је баш под брдским теренима, који претстављају најпогоднији терене за воћарство, јер обилују и воденим талозима и водотоцима, који су за воћарство толико потребни.

Али ипак постоји једна велика препрека подизања воћарства у овим крајевима. Она се не да тако лако или не бар тако брзо отклонити: то су »брисани простори« без шума, голети, преко којих јаки ветрови у свако годишње доба дувају и не дају воћкама ни да се развију.

Сем тога мора се споменути још једна и то најважнија препрека општем развијању воћарства: то је несигурност од потрице, тј. од оштећивања воћака било од људи било од стоке, пошто се Закон о чувању пољског имања врло лабаво или скоро никако не спроводи.

Штала и свињац расадника у Царевом Селу.

Упркос свих поменутих услова, који нису повољни за воћарство у Јужној Србији, ипак се може констатовати да је воћарство за ових двадесет и пет година постигло видне успехе, који се морају забележити.

Пре ослобођења ових крајева, воћарство уопште, сем малих изузетака, није претстављало једну озбиљну пољопривредну грану овдашњег сељака. То је било више мање аматерско занимање богатих бегова и ретких малопоседника, који су случајно донели по коју воћку (или калемгранчицу) и засадили је у својој авлији или башти, већином за своју личну употребу. Једини изузетак од тога чине околине Преспе и Тетова, које и данас претстављају највоћарскије срезове Јужне Србије и у којима се производе најчувеније јабуке ових крајева.

Сељак у турско доба није имао интереса да производи воће, јер би му на крају скоро све воће однео насилни бег, као што му је односио или отимао и друге ствари. Зато је сељак радио на својој

или беговој земљи као чифчија или наполичар само колико му је требало за одржање голог живота.

Ослобођењем од Турака те су се прилике потпуно измениле. Сељак је постао господар своје земље и није више морао давати део своме дотадањем газди — властелину. Тако су се и прилике за воћарство измениле у корист сељака.

Сељак је сада почео да се интересује за воћарство. Али пошто у већини случајева није знао да сам произведе поменуту воћку, иницијативу је преузела држава. Она је организовала производњу воћних као и лозних садница путем државних и среских расадника.

«Сортиментски воћњак» расадника у Царевом Селу.

Један од првих воћних расадника основан је у Кавадару још 1914; он је доцније, када се услед филоксере показала велика потреба за америчком лозом, претворен у лозно-воћни расадник.

Стварање и даље подизање расадника у Јужној Србији спречио је светски рат. Али одмах по завршетку рата, ова акција је у пуном замаху настављена и довршена у року од десет година. У скоро сваком срезу Јужне Србије, где су то прилике изискивале, подигнут је по један расадник за производњу воћних и лозних садница.

Неки од тих расадника касније су припојени којој већој пољопривредној установи, било пољопривредној школи било лозном расаднику. Тако се број среских расадника смањио, али се тиме није смањила површина за производњу садница.

Среских воћних расадника има сада у Јужној Србији свега 36, али се воћне саднице, како је напред поменуто, производе у пољопривредним школама и у лозним расадницима којих има 6,

Садања годишња производња свих ових расадника износи до 350.000 воћних садница свију врста. Оне се већим делом продају пољопривредницима уз минималну цену од 2 динара за једну садницу, а делом се додељују бесплатно сиромашним насељеницима, основним школама за школске баште, црквама, манастирима, војним јединицама за пуковске баште и жандармериским баштама.

Сем ове акције за подизање воћарства покренута је још и акција за окалемљивање самораслих дивљака. Ових има по свим сресским утринама, па и по ораницама многих домаћина, неоплемењених. Оне служе већином само за хладовину, док окалемљивањем по-

Растило расадника у Царевом Селу.

стају извор благостања за своје домаћине и за читаво село. Осим овог покренута је иза смрти краља Александра још и акција за подизање спомен воћњака у част великог Краља. Та акција спроводи се из године у годину, било садњом воћних садница било окалемљивањем самораслих дивљака по утринама. На тај начин постигло се да је данас стигло на род већ на стотине хиљада овако окалемљених дивљака.

Воћни расадници са школским баштама служе и данас као станице за поуку широких сељачких маса. Оне се у њима уче не само унапређењу воћарства него и свим осталим гранама пољопривреде, јер се у тим установама одржавају редовни течајеви у првоме реду у воћарству па и у другим гранама пољопривреде.

Према последњим статистичким подацима, у Јужној Србији има засађено 2,657.389 воћака од којих шљива и џенарика 1,126.920, јабука 460.759, крушака 381.582, ораха 211.661, кајсија 132.137, бресака 104.604, трешања 102.984, вишања 42.611, дуња 36.632, мушмула 2.540, бадема 34.358, смокава 12.296 и нарова 6.305.

У последње време запажа се код пољопривредника Јужне Србије све веће интересовање за подизање воћарства. Увиђа се рентабилност ове пољопривредне гране, нарочито од кад су извозници почели да купују воћа у Јужној Србији за извоз и за потрошњу у унутрашњости. Може се, према томе, слободно тврдити да воћарству Јужне Србије претстоји лепа будућност.

4) ВИНОГРАДАРСТВО

ОД ING. АЛЕКСАНДРА ТАСИЋА

Виноградарство као привредна грана заузимало је једно од најглавнијих места у пољској привреди Јужне Србије. У своје време, када убитачни инсекат по питому винову лозу, филоксера, још није био дошао у ове крајеве да уништи питому лозу и када су виногради могли да живе на корену домаће лозе, виноградарство је било најрентабилнија и најуноснија привредна грана Јужне Србије. Од колико је значаја по привреду Јужне Србије било виноградарство види се по томе што су се у то време виноградарењем бавили не само пољопривредници сељаци, него и варошко становништво — занатлије и трговци. Они су виноградарству поклањали толику пажњу да су често, у сезони радова у виноградима, у радним данима остављали своје радње и радионице и са својим млађим одлазили у винограде да би тамо посвршавали сезонске радове.

У многим крајевима Јужне Србије, производи винове лозе — грожђе и вино — били су, тако рећи, једини пољопривредни артикли за продају и уновчавање, те су тако пољопривредници, готово једино, путем ових својих производа долазили до извесних сума новаца, неопходних за подмиривање обавезних дажбина и набавку преко потребних животних намирница.

Интересантно је споменути да је виноградарство у неким крајевима Јужне Србије играло чак и извесну улогу у културно-просветном, духовном и националном животу Јужносрбијанаца. Спутавани у сваком погледу од Турака, Јужносрбијанци, за време турске владавине, нису могли и нису смели да испољавају своје народне обичаје у свима приликама, како су то могла да чине њихова браћа у слободној Србији. Врло је вероватно да би многи од ових обичаја били предати забораву, да није било виноградарства. Извесни радови у виноградима у Јужној Србији везани су са извођењем неких народних обичаја, а берба грожђа је вршена уз неку врсту нарочите помпе. Настајало је онда читаво народно весеље; трештале су песма и свирка по свима виноградима, а омладина се хватала у коло. Ово су биле можда једине прилике да се запева српска песма и заигра српско коло. Све ово у селима и у варошима није се ни могло ни смело чинити: чим се ухвати коло или

чује песма одмах је ту и Турчин, који обесан у својој сили, гледа да на сваки начин заметне кавгу, а ако му се ко одупре ту је зло за читав крај.

Гајење винове лозе у овако широким размерама у Јужној Србији условљавале су, а и сада условљавају, и друге чињенице: сама природа терена Јужне Србије, њена географска ширина, орографија, физичке и хемиске особине земљишта и клима. Може се слободно рећи да је Јужна Србија богомдана земља за успешно гајење винове лозе. И не само то. У Јужној Србији има и таквих терена који искључују рентабилно гајење било које друге културне биљке сем винове лозе.

Налазећи се између 41 и 43 степена северне ширине, Јужна Србија је под утицајем медитеранске и источно-висиске климе, које се баш овде сукобљавају. Водени талози у Јужну Србију долазе са запада и северо-запада — са Јадрана (медитеранска струја) док са истока, услед велике удаљености морске обале, ретко када дође у Јужну Србију извесна мала количина воденог талога. Оивичена пак са западне стране високим планинским гребеном динарских планина, Јужна Србија тешко и с ове стране добија водене талоге, те на тај начин средњи и источни део Јужне Србије добија годишње испод 600 мм воденог талога и претставља потпуно аридни реон. Лета су, у редовним приликама, у Јужној Србији готово бескишна, док највише воденог талога падне у позну јесен, преко зиме и рано с пролећа. Отуда Јужна Србија обилује великим бројем сунчаних дана у току године и великом сумом топлотних степени у току вегетационе периоде винове лозе. Ово су пак две од најглавнијих чињеница за успевање винове лозе, која за свој опстанак, а нарочито за боље сазревање и нагомилавање што веће количине шећера у грожђу, захтева што више сунчане светлости и топлоте.

Питање влаге за гајење винове лозе не долази толико у обзир. Винова лоза је биљка која развија јак коренов систем са дугачким жилама, које, продирући у дубље слојеве земље, наилазе на довољну количину влаге за подмирење потребе винове лозе у истој. У погледу богатства земљишта у хранљивим састојцима винова лоза није велики пробирач. Она својим великим кореновим системом успева да биљци обезбеди потребну количину хранљивих материја.

Из предњега је јасно да је винова лоза културна биљка која се може успешно гајити на теренима сувим, слабо плодним, шљунковитим и песковитим; на којима иначе друге културне биљке или не би уопште успевале или би њихово гајење било нерентабилно. Јужна Србија пак има баш овакве терене. Она обилује брдима, бреговима, брежуљцима и нагибима необично подесним за винову лозу.

Износећи напред речено имали смо за циљ да истакнемо од колико је значаја виноградарство за привреду Јужне Србије и колико је гајење винове лозе било раширено у Јужној Србији пре пропасти старих винограда од филоксере. Ми,на жалост, не располажемо никаквим подацима о раширености културе винове лозе

у Јужној Србији за време турске владавине. Познато је да су огромне површине у Јужној Србији биле под виновом лозом, чији се трагови и сада на многим местима и у знатним површинама налазе. У то време Јужна Србија је била најглавнији виноградарски центар на читавом Балканском Полуострву, а виноградарским производима (грожђем и вином) не само да су подмириване све домаће потребе него су знатне количине извожене и ван граница. Ово је пак имало позитивнога утицаја на економско стање становништва Јужне Србије.

Овакво је стање виноградарства у Јужној Србији било све до пре ослобођења. Филоксера, која је у Србији прво примећена на виноградима у околини Смедерева и Топчидера године 1882, ширећи се према Југу врло брзо доспева да године 1910 уништи и све винограде од домаће лозе у околини Врања, — ондашњем најјачем српском виноградарском центру. Одатле се ширење филоксере простире даље на Југ и за релативно врло кратко време (од 1912 до 1914) уништава све винограде у долини Вардара, захватајући ондашњи центар виноградарства Јужне Србије — Тиквеш. У остале, од живих саобраћајница удаљеније виноградарске реоне Јужне Србије, филоксера доспева мало касније. Али је њено присуство већ 1930 године константовано у свима крајевима Јужне Србије. Зато се сада може рећи да немамо ниједног здравог винограда на корену домаће лозе.

Иако је од појаве филоксере у виноградима Јужне Србије и пропасти ових винограда протекло прилично дуго време, са обнављањем виноградарства подизањем винограда на отпорној америчкој подлози ишло је доста споро.

Обнављању виноградарства у Јужној Србији није могла бити поклоњена потребна пажња одмах после пропасти старих винограда. Јужна Србија је била поприште ратова баш у време пропадања старих винограда од филоксере. Ово је један од главних разлога што на обнављању виноградарства у Јужној Србији, све до свршетка ратова, није урађено ништа. Па и пошто су сређене политичке прилике, обнављању виноградарства у Јужној Србији, иако је поклањана извесна пажња, то је, бар у почетку, чињено у недовољној мери.

Пропашћу старих винограда јако опада и економско стање становника Јужне Србије. Земљорадници-пољопривредници, после пропасти старих винограда, спонтано покушавају да изврше преоријентацију и са виноградарења прећу на ратарење. Овај преокрет је потстицан великом тражњом афиона на светским пијацама и његовом високом ценом. Услед тога се, на рачун пропалих винограда, у Јужној Србији почела нагло ширити култура мака; а упоредо с њим и култура дувана, чије су коњуктуре такође биле повољне. Али се и овим није успело у потпуности да се поврати старо економско стање. Услед неподесности терена ове културе нису могле бити гајене свуда где је успевала винова лоза. Сем тога наглим падом цена афиону и дувану уместо да се овим културама поправи економско стање становништва оно се напротив погоршало,

Предње чињенице имале су за последицу да се народ ових крајева ода печалбарству. Не налазећи пак довољно запослења и зараде, народ се опет враћа земљорадњи, али се у погледу оријентације још увек лута. Радије се прихватају оне културе које за краће време по сетви дају плод и помоћу којих се брже долази до новца.

Све ово јако отежава обнављање виноградарства у овим крајевима, иако су и теренске и климатске прилике за успешно гајење винове лозе врло повољне, иако су и потребе за грожђем и његовим прерађевинама међу самим становништвом ових крајева знатне па чак и велике.

Услед овога, а и с обзиром да је подизање винограда на америчкој подлози скопчано с већим материјалним издацима око припремања земљишта и набавке лозних калемова, регенерација виноградарства Јужне Србије ишла је доста споро. Сем наведеног, рад око обнављања виноградарства у овим крајевима јако је ометан и нелојалном спекулацијом приватних произвођача лозних калемова. Они су утурали лозне калемове недовољне дужине и неиспитаних америчких подлога, који, с обзиром на климу ових крајева, нису могли успевати, услед чега је народ тренутно изгубио поверење у могућност обнављања винограда на америчкој подлози.

Све је ово имало за последицу да се од огромне површине винограда Јужне Србије, која је својевремено достизала површину од неколико десетина хиљада хектара (рачуна се да је само око Скопља, Велеса и у Тиквешу било преко 10.000 ха под виноградима), за период времена од двадесет година, обнови свега 5768 ха са америчком подлогом. Напред наведене сметње су међутим уклоњене, па се у последње време са обнављањем и подизањем винограда кренуло пуном снагом и врло интензивно.

Следеће цифре јасно ће нам показати прогрес обнављања винограда на америчкој подлози у Вардарској бановини чији већи део територије заузима Јужна Србија:

Године	1929	било је	3.945	ха	новоподигнутих	винограда.
„	1930	„	„ 4.087	„	„	„
„	1931	„	„ 4.527	„	„	„
„	1932	„	„ 4.817	„	„	„
„	1933	„	„ 4.968	„	„	„
„	1934	„	„ 5.195	„	„	„
„	1935	„	„ 5.488	„	„	„

Ради бржег обнављања виноградарства Јужне Србије и ради бржег и лакшег снабдевања пољопривредника-виноградара лозним садним материјалом, одмах после ослобођења држава оснива у Јужној Србији лозне расаднике са задатком да производе лозне калемове на америчкој подлози од одабраних винских и асталских сората грожђа. У ту сврху при овим расадницима подижу се матичњаци америчке лозе и сортиментски виногради. Тако су непосредно после ослобођења године 1920 основани велики лозни расадници у Скопљу и Кавадару, а године 1926 и у Штипу. Подигнути су сем тога матичњаци америчке лозе и при среским расадницима у Приз-

рену, Гњилану, Урошевцу, Тетову, Прешеву, Куманову, Кочану и Неготину на Вардару, поред постојећих у Лесковцу, Власотинцу и Врању. И из ових последњих лозни садни материјал је служио првенствено за обнављање винограда у Јужној Србији. Сем код побројаних расадника, лозни матичњаци су подигнути још и код пољопривредних школа у Битољу и Тетову.

Поред наведена три лозна расадника, лозни калемови за подмиривање потреба пољопривредника Јужне Србије производе се још и у следећим пољопривредним установама: при Нижој пољопривредној школи у Битољу и Тетову и при Пољопривредно-домаћичкој школи у Прешеву; затим код среских воћних расадника у Призрену, Гњилану и Куманову.

Тако су сада побројане пољопривредне установе у стању да подмирују потребе у лозном садном материјалу свих пољопривредника Јужне Србије. Годишњи капацитет производње наведених пољопривредних установа је у резницама америчке лозе око 4,000.000 комада, а у лозним калемовима око 1,000.000 комада.

Сем поменутих бановинских пољопривредних установа на обнављању и унапређењу виноградарства Јужне Србије, производећи лозни садни материјал за потребе народа, суделују још 20 приватних лозних расадника са територије Вардарске бановине и Савез вардарских виноградарско-воћарских задруга у Скопљу, чија је укупна годишња производња лозних калемова до 2,000.000 комада. Сав произведени лозни садни материјал употребљава се за подизање винограда на територији Јужне Србије, па не само то, него су се досада знатне количине лозних калемова увозиле и из других бановина, нарочито из Моравске.

Судећи по овој чињеници, Јужна Србија ће у најскоријој будућности у погледу виноградарства бити опет оно што је била пре пропасти винограда од домаће лозе: најјачи виноградарски центар на Балкану.

5) СТОЧАРСТВО

ОД АЛЕКСАНДРА ЦИЈУКА

Принципи унапређења народног сточарства састоје се у примени научних и практичних метода при гајењу стоке. Стока треба да је здрава, морфолошки и физиолошки подесна, квалитетна и одговарајућа. Домаћа стока треба да појевтини пољопривредну производњу, да би се постигао што већи економски ефекат. Сточарство треба уопште да постане најмоћније средство у подизању рентабилности газдинстава.

У исто време домаћу стоку треба сматрати и најефикаснијим средством за подизање националног иметка и дохотка, за унапређење материјалне и духовне културе, у циљу подизања општег благостања, добра и среће човека.

Питање унапређења сточарства уопште у тесној је вези са васпитањем и стручним образовањем сточара — пољопривредника.

Поред селекције стоке и стручног образовања сточара, стварање повољних услова и погодности, у првом реду с погледом на производњу хране за стоку, најефикаснија су средства за рационално унапређење народног сточарства.

Подручје Јужне Србије првенствено је сточарског типа. То потврђује најеклатантније чињеница да се биљни производи са 65% продуктивне површине у Јужној Србији искоришћавају, односно прерађују првенствено стоком, а само са 34%*) индустријом; дакле два пута толико стоком. Један велики део биљних производа у Јужној Србији једино се стоком и може искористити. Без стоке ти биљни производи остали би неискоришћени и пропали би. Али и поред тога услови за сточарство уопште узев у Јужној Србији нису најпогоднији због сушне климе. Решити питање исхране стоке и недостатка сточне хране у Јужној Србији, најважнији је проблем од кога у првоме реду зависи културни степен народног сточарства и његово унапређење.

У Јужној Србији гаји се по врстама следећа стока: коњи, магарци, муле, мазге, говеда, биволи, свиње, овце, козе, зечеви, кокоши, пловке, гуске, ћурке, голубови, рибе, пчеле и свилобубе.

Сушна клима и недостатак влаге у Јужној Србији најважнији су фактори, како у биљној тако и у сточној производњи. Сушна

*) Биљни производи са 1% продуктивне површине могу се у сировом стању употребити.

клима је непогодна за производњу пићних биљака, лиснатица и ливадске траве. Већи део пашњака, у површини од 800.000 ха налази се у нижим пределима, под сушним поднебљем и местимице је степског карактера. Мањи део пашњака, такозвани сувати, у површини преко 200.000 ха алписке је природе. Подручје Јужне Србије погодно је за производњу цереалија и за зрнасту храну, али сушна клима, рђаво културно стање и испрљеност земљишта доприносе да су приноси цереалија ниски. Рељеф и конфигурација земљишта Јужне Србије су планински, са просечном надморском висином од 850 метара. Поседнички односаји Јужне Србије сле-

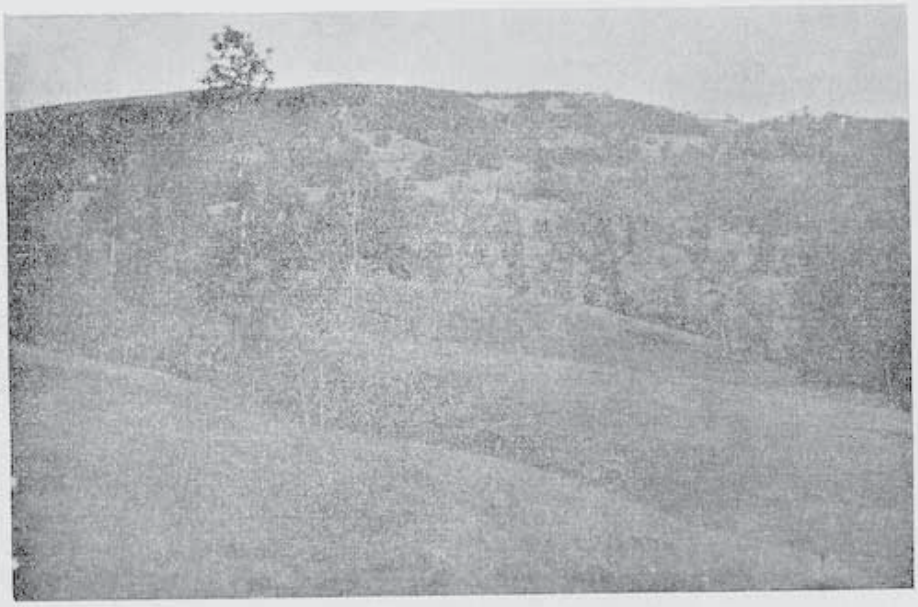

Ливаде на Шар-Планини.

дећи су: до 5 ха површине, ситних и малих газдинстава има 77%, од 5—20 ха површине средњих има 20%, а преко 20 ха површине великих има свега 3% газдинстава. Овој потоњој категорији поседа припада релативно највећа површина. Ту спадају државне шуме, општинске и сеоске утрине, црквена, манастирска и вакуфска добра.

Домаћа стока има у свима реонима света велику важност. За Јужну Србију домаћа стока је животно питање. Домаћом стоком искоришћавају се отпаци у газдинствима и у индустрији, као и извесне земљишне површине, што би све остало неискоришћено без домаће стоке. Домаћа стока је главни фактор у пољопривреди и у газдинству. Она повећава рентабилност газдинстава и економски ефекат. Помоћу ње се рационалније и рентабилније искоришћују биљни производи у газдинствима, претварају у сточне производе, те им се на тај начин вредност повећава. Површине екстензивних пашњака и ливада у Јужној Србији, које износе преко 1,000.0000 ха — што је више од половине пољопривредно продуктивног земљишта — једино се могу искористити стоком, првенствено овцама,

Узимајући у обзир природне и економско-социјалне прилике, климу, земљиште, поседничке односе, имовно, културно стање и менталитет сопственика газдинстава и народа уопште, после дугог лутања, тек се у најновије време прешло на планско унапређење народног сточарства.

Да би се стекла јасна слика о данашњем стању сточарства у Јужној Србији и могла повући паралела између садањег стања и онога пре 25 година, врло је важно познавати мере које су преузели Бањска управа и држава за унапређење народног сточарства.

Систематски се врши одабирање (селекција) приплодне стоке свију врста.

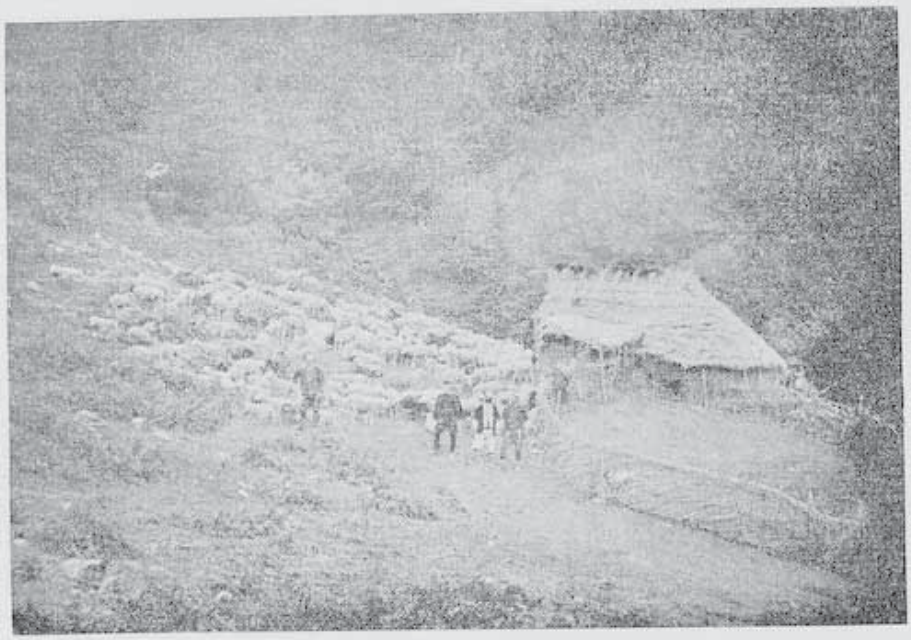

Бачило на Шар-Планини.

Одабирање се врши у првом реду на подизању отпорности стоке према болестима и заразама. У том правцу раде Сточарски одељак и Ветеринарски отсек Пољопривредног одељења Бањске управе. За документирање горњих чињеница довољно је напоменути да пре 25 година на целом подручју Јужне Србије скоро и није било ветеринарских стручњака; данас пак само на подручју Вардарске бановине има их 45 на броју.

У другом реду одабирање приплодне стоке обавља се са гледишта подизања производних способности, плодности и убрзавања стасавања домаће стоке, свију врста.

Између метода рада на одабирању приплодне стоке напоменућемо следеће:

Код крупне стоке (пастува, бикова и магараца) врши се сваке године одабирање путем лиценцирања приплодних грла, оставља-

јући само најпогоднија мушка грла за приплодне сврхе, а остала непогодна обавезно се кастрирају (штроје).

Упоредно са горњим, ради се систематски на побољшању свих спољних фактора, услова и погодности, који су у тесној вези са сточарством, без којих се рационално сточарство не може ни замислити, а чије је побољшање неминован предуслов за селекционисану стоку, без чега се ефикасно унапређење народног сточарства не би могло извести.

Побољшава се исхрана стоке уопште, са прелазом на интензивнију стајску исхрану, особито зимску, као и за време сушних лета.

Да би се ово постигло повећавају се површине под пићним биљкама, у првоме реду под луцерком, потом црвеном детелином, грахорицом, зеленом пићном храном за ансилажу и осталим пићним биљем. Напомињемо да су се последњих 25 година површине под пићним биљем јако повећале, јер их пре скоро није ни било. Врше се амелиорације ливада, сувата и пашњака. Дижу се бачила, стаје за стоку и куће за становање људи на суватима. Рационалнијом и бољом обрадом, интензивнијим ђубрењем стајским ђубретом, употребом вештачких ђубрива, повећани су укупни и просечни приноси пићних биљака и зрнасте сточне хране. Интензивнијом стајском исхраном повећавају се количине стајског ђубрета, а биолошким конзервирањем истог и каквоћа његова.

Позната је чињеница да су до пре ослобођења на подручју Јужне Србије једина храна за исхрану стоке били слама, шаша, шумски лисник и разни отпаци биљних производа, поред напасања стоке на пашњацима, суватима, стрништима, угарима и брста у шикарама. Данас — поред наведеног — домаћа стока се рационалније и интензивније храни њивским пићним биљем, зрнастом храном и ансилажом. За интензивнију стајску исхрану стоке у најновије време подижу се силоси, силојаме, за конзервирање пићног биља ансилажом. То подизање се врши како у газдинствима пољопривредних установа, тако и код приватника. Финансирање подизања силоса обављају држава и Банска управа, па и приватна лица.

Хигијенска и удобна сточна стаја исто је тако један од важних услова за сточарство. Банска управа подигла је досада велики број угледних сточних стаја, како у појединим општинама, тако и у свима својим пољопривредним установама. Финансирање врше Банска управа и држава.

За рационалну негу, тимарење и држање домаће стоке Банска управа набавља сав прибор и врши пропаганду међу сточарима преко својих екзекутивних пољопривредних органа. Држе се течајеви и поучава пољопривредни подмладак у школама и ван њих.

Извршене су и у плану су амелиорације разног земљишта, уопште, за одводњавање и наводњавање. Хидрографске прилике у Јужној Србији веома су погодне за обављање наводњавања већих комплекса земљишта. У томе се правцу врше испитивања, јер је овде влага, пошто је има минимално, одлучујући фактор у биљној производњи.

Велика се важност полаже на напасање домаће стоке свију врста, како са гледишта искоришћавања пашњака и физиолошко-здравственог гледишта стоке, тако и са гледишта потребног кретања и тренирања домаће стоке. За осигурање кретања приплодне стоке и са гледишта рационалног гајења подмлатка, Банска управа се постарала за подизање потребних испуста. Радови на томе су у току.

На унапређењу народног сточарства, као и уопште на унапређењу пољопривреде, раде око 100 пољопривредних и око 50 ветеринарских стручњака. Исто тако на овом пољу раде око 50 пољопривредних установа у Јужној Србији. Исте установе располажу мушким приплодним грлима свију врста стоке за оплођавање народних женских грла, те служе као сталне сточарске станице у циљу унапређења народног сточарства. Један део тих установа одабира и гаји подмладак стоке, који уступа народу у приплодне сврхе.

Ветеринарски отсек Пољопривредног одељења Банске управе ради на побољшању хигијенских прилика и услова за стоку, лечи болесну стоку и сузбија заразе, што све пре ослобођења није било.

Стање домаће стоке по врстама, као и о мерама које преузимају на њиховом унапређењу држава и Банска управа, изнећемо у појединостима, приликом третирања домаће стоке по врстама.

КОЊАРСТВО

Брдско-планински рељеф и конфигурација терена као и беспутни реони у Јужној Србији, првенствено су погодни за гајење товарног коња. Исто тако и поседнички одношаји, са претежно ситним и малим газдинствима у Јужној Србији захтевају гајење у највећој мери баш овог товарног коња, а то је и у духу потребе народне одбране.

Аутохтони коњ Јужне Србије малог и ситног је раста. Постоји један сој домаћег коња крупнијег и већег, такозвани »токмак«, као и прелази поменутих сојева. Домаћи коњ Јужне Србије је чврст, снажан, с кратким леђима, снажним ногама, веома погодан за ношење товара по брдским реонима. Он је издржљив у раду, миран, скроман, задовољан са најмањим у сваком погледу, у храни, води, нези, тимарењу, држању, стаји итд. Отпоран је према болестима и заразама. Издржава најекстремније климатске прилике, највећу жегу на сунцу и највећу хладноћу, дању и ноћу без покривача, често без заклона и склоништа, па чак и привезан, када му је и кретање онемогућено. Сам налази скоро једину храну на екстензивним пашњацима по жези и зими, превађујући при том огроман пут, због недостатка у већој количини траве. Добро искоришћава храну. Скроман је као и његов сопственик и прилагођен стварним, најекстензивнијим и скроз нерационалним приликама у којима живи, често формално гладујући.

Због својих добрих производних способности и добрих својстава, домаћи се коњ гаји у чистој крви. Одабирањем, бољом исхраном, негом, тимарењем, екстензивно-рационалним држањем, врши се унапређење домаћег коња.

Принципи унапређења коњарства, које примењује Банска управа састоје се, са једне стране, на одабирању приплодног материјала, на отпорност према болестима и заразама, у вези са подизањем производних способности, бржег стасавања и плодности стоке и подизањем моћи прилагођавања екстензивним приликама Јужне Србије; а са друге стране стварањем што повољнијих погодности

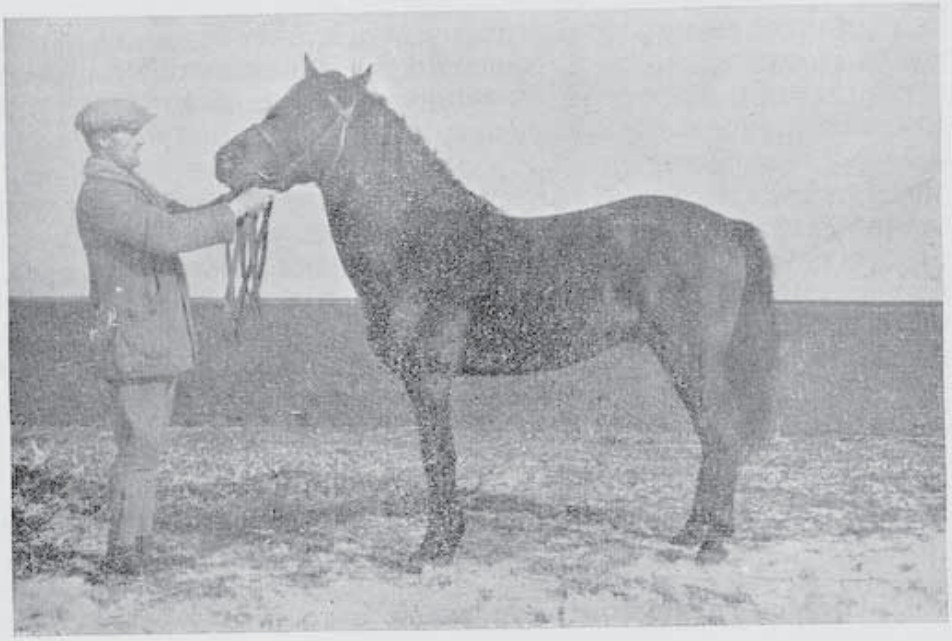

Босански брдски пастув.

и услова за рационално сточарење, побољшањем исхране, воде за пиће, хигијенских услова, држања, нега, тимарења, подизањем хигијенских стаја, испуста и амелиорацијом пашњака и ливада.

У новије време уваћа се босански брдски коњ, арапски коњ и нониус.

Увежени коњи припадају културнијим расама, те према томе имају много већих прохтева у сваком погледу од домаћег коња, које Јужна Србија — често — није у стању да подмири у потпуности.

Поменуте културне расе гаје се у чистој крви, укрштавају се међу собом и са домаћим коњем, како плански, исто тако и стицајем околности.

У последње време врше се упоредни огледи са коњима у погледу искоришћавања производних способности, издржљивости у ношењу товара, у искоришћавању хране и прилагођавању екстензивним приликама Јужне Србије и то са гледишта економског ефекта.

Коњи босанске брдске расе и арапске првенствено се употребљавају за освежавање крви домаћих коња, а коњи расе нониус за вучу и рад у већим газдинствима у равници, у околини већих градова и индустриских центара, на добрим путевима и као фијакерски коњи.

На унапређењу коњарства раде следеће установе:

Државна ергела »Душаново« у Скопљу гаји расе домаћег, босанског и арапског коња, у чистој крви и међусобним укрштавањем. Сем пастува пепиниераца, које држи за оплођавање својих кобила, све остале пастуве додељује сезонским пастувским стани-

Арапски пастув.

цама, које се налазе на подручју Јужне Србије, у времену приплодне сезоне, која траје обично од априла до краја јуна. Поменути пастуви служе за оплођавање народних кобила у одређеном реону, у циљу унапређења народног коњарства.

Ергела држи већи број приплодних кобила поменутих раса за гајење подмлатка, који се раздаје народу у приплодне сврхе.

За унапређење народног коњарства исто тако служе и државновојни пастуви, који слично ергелским пастувима — функционишу на сезонским припустним станицама.

Скоро све пољопривредне установе на подручју Јужне Србије држе пастуве поменутих раса у приплодне сврхе, за оплођавање народних кобила, те функционишу као сталне пастувске станице.

Опасивање народних кобила врши се увек бесплатно.

Поред државне ергеле извесне пољопривредне установе држе и кобиле за рад, за приплод и гајење подмлатка, које уступају

исто тако народу у приплодне сврхе. Приликом лиценцирања пастува Банска управа одржава истодобно и смотру, сајам, награђивање и откуп пастува, кобила и подмлатка.

Откупљене пастуве додељује Банска управа у приплодне сврхе приватницима у оним реонима, где су пастуви потребни за оплођавање народних кобила у циљу унапређења народног коњарства.

Напомињемо да Јужна Србија нема најпогоднијих услова за коњарство и то у првом реду због недостатка у зрнастој храни.

МАГАРЦИ, МУЛЕ И МАЗГЕ

Магарац је коњ сиромаха.

За најшире и најсиромашније народне масе у Јужној Србији магарац је неопходан. Магарац је мањи, према томе лакши и слабији од домаћег коња; иначе, у сразмери своје величине и тежине, располаже свима повољним својствима, као и домаћи коњ, и то у некима још у већој мери.

Укрштавањем магарца и кобиле добија се бесплодни бастард-мула, а укрштавањем пастува и магарице добија се бесплодан бастард-мазга.

Мула и мазга уједињују својства коња и магарца. Мањи су и лакши од коња, а већи, тежи, јачи од магараца. Погоднија је мула, јер је јача; према томе, има и већу вредност. Магарац, мула и мазга веома су погодни за ношење товара по беспутним брдским теренима Јужне Србије. У циљу унапређења магараца, мула и мазги увежени су велики апуљски магарци и додељени државној ергели у Скопљу. Исте, слично пастувима, за време сезоне опасивања, ергела упућује у сезонске пастувске станице.

ГОВЕДАРСТВО

На подручју Јужне Србије гаји се углавном домаће краткорого говече »буша«, и то на истоку више сиве а на западу црвене боје.

Говедарство Јужне Србије је екстензивног карактера, и то због аридне климе у недостатку кабастих пићних биљака.

Производне способности домаћег говечета нису првокласне. Млечност му је слаба у толикој мери да се у Јужној Србији крава не сматра млечном стоком. Уместо краве млечна стока Јужне Србије је биволица, коза и овца. Домаће краве — често — једва су у стању да отхране млеком свој подмладак. Домаће говече је лаке телесне грађе и тежине, мало, ситно, релативно снажно, месо му је укусно и за рад је, према својој тежини, погодно. Краве се држе за производњу радних волова, за месо, а само изузетно и за производњу млека. Домаће говече служи првенствено за рад у газдинствима и за вучу ван истих, за производњу стајског ђубрета и за искоришћавање биљних производа, као и разних отпадака у газдинствима. Отпорно је према болестима и заразама, скромно је, прилагођено екстензивним приликама у сваком погледу, у храни, води, нези, тимарењу, држању, стаји итд. Добро подноси климатске екстремности.

Методе систематског рада на унапређењу говедарства састоје се у томе да се побољшавају комбиноване производне способности домаћег говечета, у првоме реду у погледу млечности, телесне тежине и величине, ради производње меса и радне способности. Уједно се пажња полаже на подизање отпорности према болестима и заразама, на повећање плодности и бржег стасавања, као и на повећавање моћи прилагођења постојећим екстензивним приликама.

Домаћа буша је незаменљива за планинско ситно и мало газдинство, којих је број веома велики на подручју Јужне Србије.

Од ослобођења овамо гаје се културне расе монтафонског и симменталског говечета, и то како у чистој крви тако и укрштавањем са домаћом бушом.

Бикови монтафонске расе и метохиске буше.

Поменута културна говеда гаје се у околини већих насеља вароши, ради производње млека и меса. У већим газдинствима у равници та говеда служе за рад и вучу, како у газдинствима, тако и ван њих.

На унапређењу говедарства раде у првом реду пољопривредне установе.

На унапређењу и селекцији домаће буше раде: државна ергела »Душаново« у Скопљу, Селекциона сточарска станица у Приштини среза грачаничког, Пољопривредне школе у Тетову и Битољу, срески расадник у Приштини.

На селекцији монтафонског говечета раде пољопривредне школе у Тетову и Битољу.

На унапређењу симменталског говечета ради пољопривредна школа у Лесковцу.

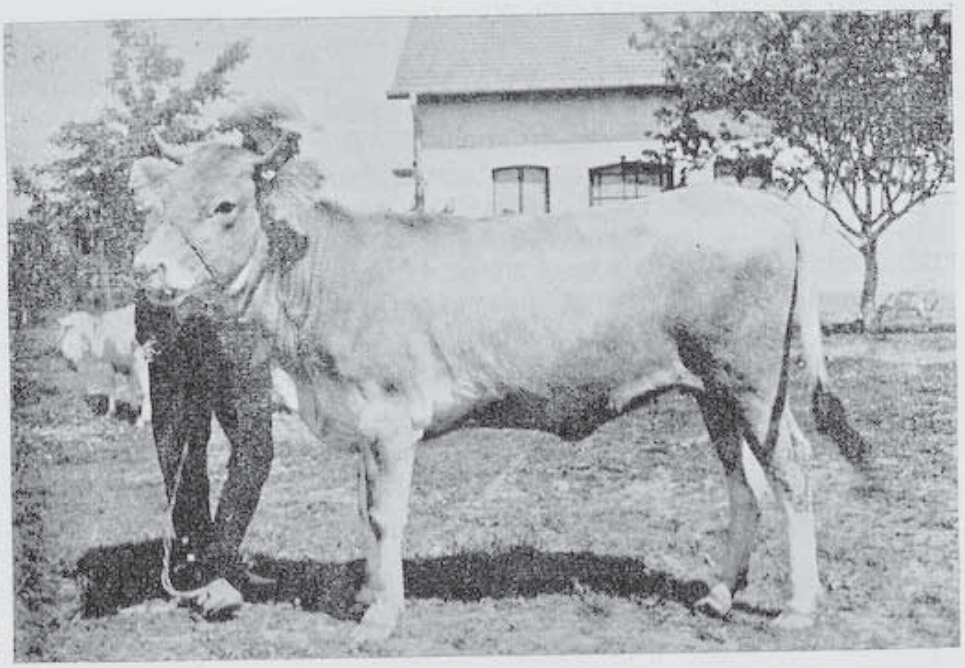

Јуница, мелез монтафонске расе (домаћа буша).

Говеда домаће црвене буше.

Све пољопривредне установе држе приплодне бикове поменутих раса за оплођавање народних крава, у циљу унапређења говедарства, те служе као сталне биковске станице. Поменуте сточарске установе држе већи број крава ради гајења подмлатка, који се уступа народу.

С времена на време Банска управа набавља са подручја бановине, па и ван њеног подручја, приплодне бикове, које додељује бесплатно народу у приплодне сврхе.

Сваке године обавља се обавезно лиценцирање приплодних бикова, кастрирање неподесних бикова за приплод, смотра изложба и сајам говеда.

Узевши у обзир поменуте мере у циљу унапређења говедарства, културно стање говечета је данас и релативно високо, према оном од пре 25 година.

БИВОЛИ

За искоришћавање мочварних и подводних терена Јужне Србије гајење бивола има велики значај.

Муслиманско становништво Јужне Србије млеко биволско прерађује у масло, које употребљава уместо масти.

Како биво, исто тако и биволица, употребљавају се за рад у газдинствима, а због своје велике снаге, у сравњењу са говечетом и коњем, биво је веома погодан за вучу великих терета по лошим путевима Јужне Србије.

Биво је типична стока Јужне Србије. Од целокупног броја бивола у држави преко $90^0/_0$ отпада на Јужну Србију.

Млеко биволице је веома масно, али је месо бивола лошег квалитета.

Све док мочварни терени у Јужној Србији не буду исушени, гајење бивола има своје оправдање.

ОВЧАРСТВО

На подручју Јужне Србије гаје се следеће пасмине оваца — праменки: косовска, шарпланинска, овчепољска и влашка овца.

Од свију привредних грана уопште, овчарство има највећи значај за Јужну Србију, и то како са национално-економског гледишта, тако и са гледишта народне одбране.

Екстензивни, често степске природе пашњаци у нижим пределима и планински сувати, бољи производи и отпаци у газдинствима овцама се могу најрационалније искористити.

Овце Јужне Србије имају осредње производне способности, прилагођене су екстензивним, често и нерационалним приликама, екстремној клими, отпорне су према болестима и заразама и веома су скромне.

Принципи на унапређењу овчарства, које систематски спроводи Банска управа, са државом заједно, састоје се углавном у томе да се у овчарству и са овчарством постигне што већи економски ефекат. Планеки се ради на селекцији домаће овце, на подизању

комбинованих производних способности у количини и каквоћи вуне, млека и меса, на подизању плодности, бржег стасавања, веће телесне тежине, на отпорности према болестима и заразама и на подизању моћи прилагођења екстензивним приликама Јужне Србије. С друге стране ради се на побољшању свих погодности и прилика без којих рационално овчарство не може бити.

На унапређењу овчарства ради Бановинска овчарска станица у Овчем Пољу. Иста врши селекцију, у првом реду овчепољске овце, обавља опите се укрштавањем мерино овнова са домаћом овцом и каракул овнова са влашком црном овцом. Осим тога врше се опити са укрштавањем домаће овце са цигаја овцом, као и га-

Мужа оваца.

јење цигаја овце у чистој крви. Поменута овчарска станица одабира, приплођава и гаји велики број јединки, које ради унапређења народног овчарства уступа народу у приплодне сврхе.

За унапређење овчарства уопште, сирарства и млекарства, у оснутку је селекциска овчарска станица и млекарска школа у Тетову, среза доњополошког, која ће имати између осталог задатак да васпита и стручно образује будуће рационалне овчаре, млекаре и сираре. На унапређењу овчарства ради и приватна иницијатива (да поменемо успешан рад Савеза сточарских селекциских задруга у Скопљу).

У пројекту је подизање одговарајућих подрума и магацина за смештај, зрење и магацинирање сирева, првенствено оних који су намењени извозу.

За зимску исхрану оваца подижу се у новије време силоси, силојаме, у циљу конзервирања и ансилирања пићних биља. Нај-

већа препрека унапређења овчарства је недостатак у храни, који се највише осећа за време дугих зима, када овце без хране ослабе, а често настаје угинуће у масама.

Преко лета највећи број оваца напаса се на планинским сувatима, који се у последње време уређују. Врше се амелиорације сувати, подижу се појила, уређују путеви, подижу се бачила, стаје за овце и куће за становање.

КОЗАРСТВО

Козарство има за сада у Јужној Србији велики национално-економски значај, и то за исхрану најширих и најсиромашнијих народних маса. На подручју Јужне Србије има велики број сточара—козара, који не поседују своје земље, већ на заједничким пикарама и лисником из заједничких шума исхрањују козу и на тај начин и себе. Данас је коза за Јужну Србију нужно зло, пошто је највећи непријатељ шума, које су за Јужну Србију најважнија пољопривредна грана.

Док се не регулише питање опстанка сиромашних најширих народних маса — било јавним радовима, било додељивањем земље и колонизацијом, — коза ће бити за Јужну Србију незаменљива.

У новије време гаји се коза санске расе у чистој крви и укрштена са домаћом. Гајење санске козе препоручује се.

СВИЊАРСТВО

За Јужну Србију свињарство има локални значај, у првоме реду због оскудице у зрнастој храни. Са подручја Јужне Србије свиње се не извози на Исток, а због великих производних и тран-

Приплодна крмача шумадиске расе.

спортних трошкова извоз свиња за север није рентабилан. У најновије време чине се велики напори од стране Банске управе у циљу гајења мангулице и шумадинке. Препоручује се народу гајење мангулице у чистој крви и укрштавање са домаћом свињом.

Изузетно се гаје свиње јоркширске расе, па и друге.

С обзиром да је свињарство за време турске владавине било јако ограничено, данас је број свиња много повећан.

Скоро све пољопривредне установе држе нерастове за приплод, и то расе мангулице за оплођавање народних крмача. Поменуте установе држе и крмаче за приплод и гаје подмладак, који додељују народу у циљу унапређења свињарства.

ЖИВИНАРСТВО

Живинарство има велики значај за Јужну Србију.

С обзиром на екстензивне прилике у Јужној Србији, у недостатку зрнасте хране, живина се гаји у оквиру газдинстава.

Гаји се и препоручује се за гајење домаћа раса живине, у вези са селекцијом исте.

Принципи унапређења живинарства су следећи: селекција у подизању комбинованих производних способности у погледу носивости, меса и перја, отпорности према болестима и заразама, прилагођењу екстензивним приликама у циљу искоришћавања биљних производа и отпадака у газдинствима, убрзавање стасавања.

На унапређењу живинарства раде живинарска станица у Лесковцу која је у оснутку, потом пољопривредне школе у Лесковцу, Тетову и Битољу, као и све остале пољопривредне установе.

У поменутим установама врше се разни опити, у циљу селекције живине, гаји се подмладак, који се додељује народу у циљу унапређења народног живинарства. Произведена јаја од селекционисане живине додељују се народу на тај начин што се замењују јајима од обичних кокошака.

Врши се интензивна пропаганда у народу за селекцију живине и за стварање што повољнијих услова и погодности за гајење исте.

За гајење културних раса живине у оквиру живинарских фарми Јужне Србије нема најпогоднијих услова.

У новије време уважа се живина културних раса, која се гаји у чистој крви и укрштава са домаћом. Од културних раса живине у највећој мери гаје се расе Род-ајланд, Плимут-рок, Легхорн и друге.

ПЧЕЛАРСТВО

Пчеларство има исто тако велику важност за Јужну Србију.

Пчеларење се врши највећим делом у кошницама вршкарама, а у најновије време уважају се кошнице са покретним саћем.

До сада су основани и у оснивању су пчеланици са кошницама са покретним саћем у свима пољопривредним установама, које служе за углед и за пропаганду.

Врши се интензивна пропаганда у народу за рационално пчеларење, држе повремени течајеви за наставнике и пчеларе.

Унапређење пчеларства моћно потпомаже и приватна иницијатива и то првенствено преко пчеларских задруга и удружења.

Због дугог сушног лета и релативно дуге зиме, особито у вишим реонима и због аридне климе у нижим, у помањкању медоносног биља, шибља и дрвећа, пчеларство нема најпогоднијих услова у Јужној Србији. Да би се недостатак у летњој паши за пчеле надокнадио гајп се и препоручује се за гајење медоносно биље, врши се интензивна пропаганда од стране надлежних да се повећају површине под медоносним биљем.

СВИЛАРСТВО

Свиларство има повољних услова у Јужној Србији.

Свилобуба се гаји првенствено у срезовима ђевђелиском, струмичком, потом дојранском, у мањој мери и у другим срезовима.

При гајењу свилобуба највећа се пажња полаже на производњу здравог семена одговарајућих свилобуба и на стварање повољних услова у погледу исхране, стаја и уопште гајења свилобуба. Исто се тако велика пажња полаже на превентивно сузбијање зараза и болести код свилобуба, на темељну дезинфекцију локала и прибора.

6) РИБАРСТВО

ОД СИНИШЕ СТАНКОВИЋА

Већ само по томе што обухвата наша три највећа језера Охридско, Преспанско и Дојранско, област нашег Југа се у рибарском погледу видно истиче међ осталим областима Југославије. Заиста, по своме рибљем богатству и по квалитету својих риба три поменута језера позната су још из најстаријих времена; она и данас претстављају најзначајније риболовне објекте у Југославији. Али је област нашег Југа у исти мах богата и мрежом текућих, особито планинских вода насељених рибом чија риболовна вредност, иако можда још недовољно искоришћена, никако није мала. Кад се узме у обзир да годишњи принос свих стајаћих и текућих вода области, при данашњем стању искоришћавања и по грубој процени, износи близу милион килограма рибе, разумљиво је што рибарство заузима видно место у привредном животу Југа.

За разумевање и оцену рибарских прилика области, у првом реду рибље продукције, од основног су значаја хидрографске и биолошке одлике њене водене мреже. Те су одлике изразито регионалне и оне условљавају многе особености рибарске производње и риболова. Пре свега, воде Југа припадају готово искључиво јегејском и јадранском сливу, наиме систему Вардара и Дрима. Вардарски систем обухвата највећи део водене мреже области, јер површина његовог слива износи близу 22.000 км^2; водена мрежа Дрима је знатно мања али њој припада и Охридско Језеро. Врло је значајна чињеница да се рибља фауна која насељава воде ова два речна система знатно разликује од фауне дунавских вода којима припада већина риболовних објеката Југославије. По последњим испитивањима, вардарска фауна риба, иако слична дунавској, одликује се поглавито отсуством многих познатих дунавских риба као што су: деверика, кесега, крупатица, сабљарка, буцов, јез, чиков, липен, младица, смуђ, гргеч, манић, штука. У водама Дримског система, наиме у Охридском Језеру, нема поред горе поменутих риба, још и следећих: караш, платичица, линьак, сом и костреш, који се иначе сусрећу у вардарским водама. У накнаду зато, Охридско Језеро садржи велики број ендемичних рибљих врста које се ван Охридског Језера односно дримског система уопште не сусрећу. По овако

специфичном саставу свог рибљег насеља, који је у суштини резултат особеног историског развитка живог света Балкана, наше јужне воде се оштро одвајају од дунавских. Није потребно нарочито наглашавати да механизам рибље продукције као и облик риболовног искоришћавања у тим водама зависе у великој мери од особеног састава њиховог рибљег насеља.

Али су у рибарском погледу од исто тако великог значаја и регионалне хидрографске одлике наших јужних вода. Наш Југ је изразито планинска област, уз то још са особеним рељефом. Тај рељеф у многоме личи на шаховску таблу састављену од моћних планинских масива, изолованих и раздвојених многобројним и пространим котлинама. Уоквирене високим планинама и равног дна, котлине претстављају највећим делом исушена корита некадањих великих језера. Чињеница да се у извесним од многобројних котлина нашег Југа као и осталог дела јегејске области још и данас налазе простране језерске површине, показује да се овај део Балканског Полуострва с правом још и данас мора сматрати као изразита језерска област на југу Европе. По свом пространству и свом риболовном значају, велика језера дају печат целокупном рибарству нашег Југа.

Додуше, језера више не постоје у већини јужних котлина. Кроз такве суве котлине међутим протичу већи речни токови у које се скупљају воде што се сливају са околних планинских масива. Ти речни токови, пролазећи кроз котлине са равним дном, губе карактер планинских река јер им се пад своди на минимум, услед чега добијају главне типичне одлике река равнице. При високом водостању оне се понајчешће разливају плавећи равне обале и стварајући простране барушгине сталног или привременог карактера у којима су остварени врло повољни услови за мрестење и исхрану риба, чиме је јако појачан интензитет рибље продукције таквих речних токова. Услед мирног воденог тока, рибље насеље делова река који протичу кроз котлине састављено је претежно од облика који се сусрећу у стајаћим водама.

У области планинских масива текуће воде имају типичан карактер горских потока са великим падом и бистром водом. Потхрањивани хладном водом многобројних висинских извора чија температура не премаша 5—8°C, ови се планински потоци одликују, у највећем делу свог тока, релативно хладном и добро аерисаном водом која се ни преко лета не загрева преко 18—20°C, тако да се у њима пастрмка може нормално да одржава. Заиста, велики број планинских речица и потока Југа претстављају типичне салмонидске воде и у томе лежи њихов релативни рибарски значај.

Систематска испитивања рибарских прилика на Југу започета су у ствари тек после европског рата. Она се и данас активно изводе; на основу њихових резултата постепено се добија слика о стању рибарства на јужним водама, особито о продуктивитету и начину искоришћавања тих вода. С том сликом, ма да још непотпуном, најпре се треба упознати, јер је она полазна тачка за све мере унапређења рибарства читаве области.

Не само по својој величини која укупно износи близу 70.000 хектара, него и по квалитету својих риба и по висини рибље продукције, три јужна језера, Охридско, Преспанско и Дојранско, претстављају главне риболовне објекте нашег Југа. Како годишњи принос језера износи више од $^4/_5$ укупног рибљег приноса целе области, језерско рибарство даје основни карактер целокупном рибарству Југа.

Постоје међутим знатне разлике између ова три језера, како у погледу састава рибљег насеља, природне продукције риба и њеног механизма, тако и у погледу технике риболовног искоришћавања. Отуда се свако од њих мора засебно посматрати.

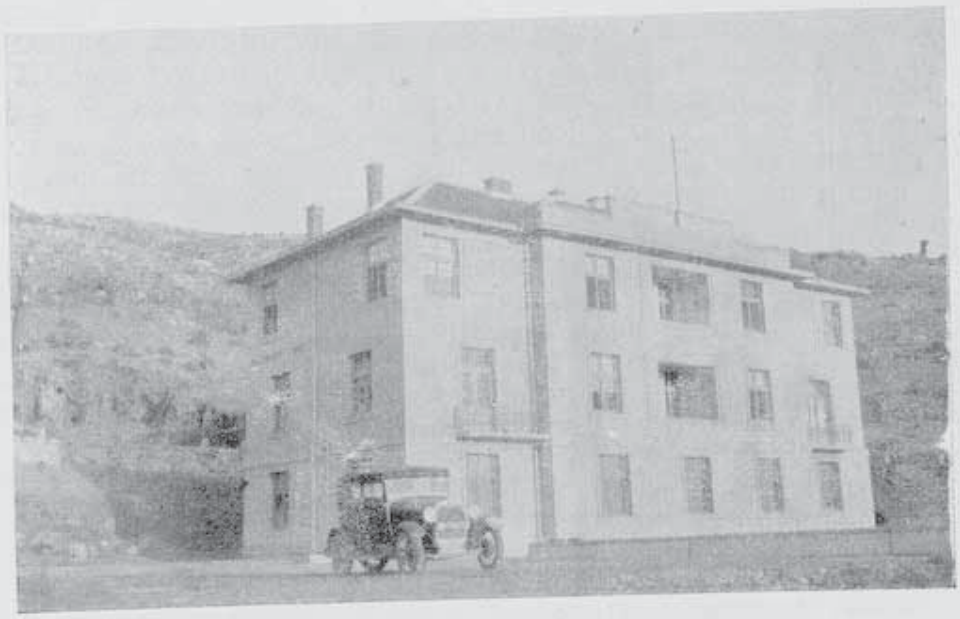

Хидробиолошка станица у Охриду.

Охридско Језеро. Од сва три јужна језера, Охридско је најдубље и у исти мах и највеће јер му површина износи 34.880 хектара; од тога, 24.430 ха, тј. више од $^2/_3$ површине лежи на нашој територији а остатак (10.450 ха) на албанској. Али се риболовни значај Охридског Језера не огледа само у његовој величини. По квалитативном саставу и по економској вредности рибље популације, Охридско Језеро стоји изнад већине осталих балканских језера, чак и изнад иначе далеко продуктивнијих плитких језера језгејске зоне. Као што је већ речено, по саставу свог рибљег насеља, ово балканско слатководно море оштро се одваја од свих осталих европских па чак и балканских језера. Са рибарског гледишта, најзначајнија негативна одлика састава охридског рибљег насеља састоји се у потпуном отсуству добро познатих грабљивица као што су штука, костреш, гргеч, смуђ и сом на пр. Грабљиве рибе су у

овом језеру претстављене само врстама високе економске вредности нанме салмонидама (пастрмкама) и јегуљом. Све остале охридске рибе припадају групи мирних белих риба (ципринида) од којих су економски најзначајније: плашица (укљева), шаран, клен, скобуст, мрена, писа и грунец. Већ само по отсуству горе поменутих грабљивица, састав рибље популације Охридског Језера изванредно је повољан у рибарском погледу. Док су на пр. у Дојранском Језеру продуктивне снаге у крајњој линији упућене на продукцију грабљивих риба мале економске вредности као што су костреш и сом, у Охридском Језеру велики део рибље хране заједно са добрим делом продукције белих риба употребљен је на производњу племенитих грабљивица, пастрмки и јегуље. Отуда се Охридско Језеро може означити као изразито салмонидско језеро. Али охридска рибља популација показује и једну специфичну позитивну одлику: она је претежно састављена од ендемичних облика који се у другим водама не сусрећу. Од 15 досада познатих врста белих риба, најмање 10 претстављају ендемичне облике карактеристичне за Охридско Језеро. Ово у још већој мери важи за охридске пастрмке претстављене само ендемичним формама које се иначе одликују необично финим квалитетом и високом тржишном вредношћу.

Ближи подаци о риболовном приносу Охридског Језера постоје само за неколико последњих година и заснивају се на статистици риболова која се води приликом убирања риболовних такса, почев од 1929 г. Ти подаци, иако још груби и непотпуни, претстављају први сиров статистички материјал од велике важности за ближе упознавање одлика продуктивитета и риболова језера.

Укупна годишња количина ловљених риба у килограмима за наш део језера као и за два наша главна риболовна подручја, износила је, за периоду 1930/32:

	1930	1931	1932	средње
Охрид Пештани	161.162	130.089	135.501	142.251
Струга—Калиште	109.602	90.630	65.430	88.554
Укупно	270.764	220.719	200.931	230.805

Средња цифра укупног риболова за наш део језера износи дакле округло 230.000 кг. Према томе, средњи годишњи принос на 1 хектар површине износио би, за наш део језера, 9.4 кг. Иако ову последњу цифру треба примити с приличном резервом, јер је срачуната на основу података за свега три године, она је свакако поузданија од ранијих, чисто субјективних процена, јер се заснива на стварним, систематски бележеним подацима. Како је међутим врло вероватно да су количине непријављених крijумчарених риба релативно велике, та цифра се може слободно заокруглити на 10 кг, без бојазни да ће се удаљити од стварности.

Средњи принос од 10 кг риба по хектару који даје Охридско Језеро, може се сматрати као релативно висока цифра за једно дубоко језеро охридског типа. Већина субалписких језера истог типа показује далеко нижи средњи принос који износи: за Боденско

Језеро 7 кг по хектару, за Женевско 5—6 кг, за Комо 8,3 кг, за Мађоре 9 кг. Упоређено са осталим балканским језерима сличног типа, Охридско има највећи средњи принос у рибама, пошто тај принос износи, за Преспанско Језеро свега 5 кг, а за Островско Језеро непуна 2 кг. Охридско Језеро се према томе може рачунати у високо продуктивна језера. То се огледа и у његовом општем продуктивитету: средња количина фауне дна, која је један од главних извора рибље хране, износи по досадањим мереньима око 126 кг на хектар површине, насупрот Преспанском Језеру где је та иста количина три пута мања.

Исто је тако значајна чињеница да у Охридском Језеру укупна количина ловљених пастрмки увек премаша половину укупног приноса риболова и износи око 53%. Остатак од 47% је претстављен белим рибама (41%) и јегуљом (6%). Овакав процентуалан састав охридских ловина веома је значајан за економску важност самог језера. Пастрмке су најплеменитије рибе Охридског Језера и по својој тржишној вредности далеко превазилазе остале рибе, са изузетком јегуље. Својим високим процентуалним учешћем у укупном риболову језера, пастрмке чине да се по квалитативној вредности риболова ниједно друго балканско језеро не може мерити са Охридским. У овом погледу Охридско Језеро стоји и изнад многих других европских језера (Боденског и Женевског на пр.) у којима су грабљиве Салмониде заступљене у укупној ловини са највише 15%. Охридско Језеро према томе у пуној мери заслужује да се означи као типично језеро са пастрмком која, по свом високом процентуалном учешћу и по својој великој риболовној вредности, даје основни карактер охридском риболову. Главна тежња ка рационалној експлоатацији рибљег богатства Охридског Језера мора према томе бити упућена ка одржавању и повећавању популације пастрмки.

Охридске пастрмке су претстављене ендемичним врстама које се не сусрећу у другим водама. Њихова систематика и биологија још нису довољно проучене. Разнолике риболовне сорте пастрмки које рибари разликују у својој ловини групишу се све око три основна облика: »белвице«, »пастрмке« и »летнице«. Најбоље окарактерисани облик који се лако одликује од осталих јесте белвица, описана још прошлог века као засебна врста, *Trutta ohridana*. Ова се врста одликује малим порастом, лепом сребрнастом бојом тела са слабо израженим мрким и црвеним пегама, крупним очима, малим устима и ситним зубима. Ова изванредно укусна риба лови се у мањој укупној количини и у знатно мањим примерцима који просечно теже 150—300 гр. Мањи пораст ловљених примерака белвице је уствари израз релативно спорог темпа растења ове рибе. Примерци између 200 и 300 гр тежине достижу старост од 6—8 год. Годишња ловина белвице износи, по статистичким подацима, 1,8%—9,3% укупне ловине Салмонида, тј. од 3—10.000 кг годишње. Овако мале количине свакако да не одговарају стварној вредности

и њих би требало знатно повећати непријављеним кријумчареним ловинама. Максимум лова белвице пада у зимске и пролетње месеце.

Друга врста охридских Салмонида, права охридска »пастрмка« или »зимна риба« претставља рибу крупнијег пораста са јасно израженим мрким и црвеним пегама, крупнијим устима и снажнијим зубима, која се лови преко зиме али и преко лета у полно зрелим примерцима. У оквиру ове врсте рибари разликују три риболовне сорте, од којих се једна лови претежно у риболовном подручју Струге (»струшка риба«), друга у риболовном подручју Охрид-Пештани (»пештанска риба«), док се трећа лови само преко лета. По свему судећи изгледа да су ове три риболовне сорте у ствари три оделите расе охридске »пастрмке« које се међу собом разликују и морфолошки и еколошки. Док се прве две икре искључиво преко зиме, али у различитим месецима, трећа летња раса, икри се преко лета, особито у месецима јуну и јулу. Охридска »пастрмка« је према томе једна комплексна врста састављена од више раса, и њена периода мрестења се простире на велики део године.

Летница, најплеменитија охридска риба која у ствари претставља чувену »рибу са Орида« из народних песама, одликује се, између осталог, ружичасто-црвеним месом изузетно финог укуса, и својом јаловошћу. Сматрана доскора за засебну врсту, она је у суштини идентична са охридском »пастрмком« чији је она само полно незрели ступањ. Летница је према томе само рибарски назив за полно незреле, јалове примерке пастрмке у доба ван периоде икрења, без обзира на расу; она је само једна фаза у животу »пастрмке«, која се и по спољашњем изгледу а не само по јаловости разликује од полно зреле фазе. Научно име које је дато летници, *Trutta letnica*, Караман, односи се дакле и на охридску »пастрмку«, пошто су обе те риболовне сорте уствари једна једина врста.

Охридска »пастрмка« се лови претежно у доба икрења, када се она ближи обалама где се најлакше може изловити. Овакав лов пастрмке несумњиво је нерационалан, јер рибари ловом полно зреле рибе униште годишње преко 50 милиона икре пастрмке. У фази летнице, риба је много теже доступна рибарским алатима, тако да ловина летнице износи свега десети део укупног лова пастрмке, односно 6—13.000 кг годишње.

И остале охридске рибе, наиме беле рибе, Циприниде, лове се претежно у доба икрења, у раним летњим месецима. То је у првом реду случај са шараном, који се годишње лови до 10.000 кг. Једини изузетак чини само охридска укљева, »плашица« *Alburnus scoranca)*, мала риба укусног меса која се лови ван периоде икрења, у зимским месецима када се ројеви ове рибе приближе обалама, особито у риболовном подручју Охрида. Годишње ловине плашице које каткад премашају 70.000 кг, претстављају главни лов белих риба на Охридском Језеру. Интензитет лова ове рибе изгледа да је опао последњих година. Плашица је значајна још и по томе што се из њених крљушти извлачи материја за израду вештачког бисера.

Лов јегуље на Охридском Језеру далеко изостаје иза лова пастрмке; годишња ловина ове рибе креће се између 11—19.000 кг, што износи, за периоду 1930/32, једва седамнаести део (6%) укупног годишњег риболова на нашем делу језера. Јегуља се на Охридском Језеру лови у јесењим (октобар) и пролетњим (фебруар—март) месецима, у време јаких бура и честих јужних ветрова. Као што је познато, јегуља се за време бурних и мрачних ноћи, — на Охридском Језеру особито у ноћима кад дува јужни ветар,—креће на свој свадбени пут за море. Велике количине одраслих јегуља упућују се ка језерској отоци Дриму где се хватају у нарочитим риболовним инсталацијама, »даљанима«, изграђеним од леса од прућа, које код Струге потпуно преграђују поједине рукавце Дрима. Релативно велике количине јегуља лове се и у самом Дриму испред Даљана; у отвореном језеру напротив, јегуља се мало лови јер се држи већих дубина где јој се теже може прићи риболовним алатима.

Посматран у целини, охридски риболов показује две основне одлике. Прва се састоји у томе да у укупном приносу доминирају племените рибље врсте, наиме пастрмке. Та је одлика позитивна и свакако од највеће важности. Друга је одлика напротив негативна и састоји се у лову појединих рибљих врста претежно у време мрестења. Главне сезоне лова, зимска (октобар—фебруар) и летња (мај—јуни), управо одговарају сезонама мрестења економски важних врста: пастрмки, шарана, клена и других белих риба. Отуда охридски риболов има изразито сезонски карактер.

Ове две одлике дају печат целокупном охридском риболову; од њих се мора поћи при сваком покушају унапређења и рационализовања охридског риболова.

Није потребно нарочито наглашавати тежњу да се изразито салмонидски карактер охридског риболова по сваку цену одржи. Иако су количине белих риба које се у језеру лове релативно велике, рибље врсте ове групе, — чак не изузимајући ту ни шарана ни укљеву, — ни изблиза се не могу по економској вредности мерити са пастрмкама. Отуда је главна пажња у регулисању охридског риболова упућена ка рационалном искоришћавању пастрмки.

Пастрмке су међутим ловљене претежно у доба мрестења. На први поглед могло би се помислити да такав лов мора бити поразан за одржавање популације пастрмки у Охридском Језеру. Заиста, у свима другим језерима Европе лов пастрмке у доба мрестења је апсолутно забрањен као принципијелно штетан. У Охридском Језеру, где лов полно зреле пастрмке већ вековима траје, пастрмке се по густини насеља ипак одржавају у толикој мери да стално доминирају у рибарским ловинама. Што је то тако, може се објаснити у првом реду *слабим интензитетом* охридског риболова. Количина ловљене рибе није таква и толика да се њеним ловом трајно ремети нормално размножавање охридских пастрмки.

Али ако лов пастрмки у доба мрестења не претставља бар за моменат озбиљнију опасност за одржавање густине популације пастрмки, он је ван сваке сумње главна сметња за појачавање охридског риболова. *А појачање интензитета лова, у првом реду пастрмки, претставља главни задатак унапређења риболова на Охридском Језеру.* Међутим, сваком појачавању интензитета риболова мора претходити обезбеђење несметаног размножавања охридских пастрмки.

Ово обезбеђење размножавања охридских пастрмки не може се постићи прохибитивним мерама, као што је то случај у многим другим европским језерима. Потпуна забрана лова пастрмки у доба мрестења неизводљива је у Охридском Језеру. Периода мрестења охридске пастрмке простире се на готово целу годину, тако да би забрана лова у то време значила, у крајњој линији, потпуну забрану лова пастрмке уопште. А то очевидно не може бити циљ мерама за унапређење охридског риболова.

Далеко погодније је да се обезбеђење размножавања охридских пастрмки изведе путем вештачког порибљавања младунцима пастрмки, покрај временски релативно кратке забране лова у зимској периоди икрења. Такво обезбеђење заиста се спроводи већ од пре три године. По постојећем правилнику о риболову на Охридском Језеру забрана лова пастрмке и белвице у зимској периоди икрења износи свега 20 дана, за време максималног лова полно зреле рибе. Ова краткотрајна забрана сама по себи остала би без видљивог ефекта када се језеро не би у исти мах и порибљавало вештачки одгојеним младунцима пастрмке.

У циљу одгајивања јаја и младунаца пастрмки за периодично порибљавање, као и у циљу изграђивања научних основа за рационално искоришћавање рибљег богатства језера, подигнута је у 1934 г. Охридска хидробиолошка станица, која по својим могућностима за рад и по свом капацитету претставља једну од најозбиљнијих хидробиолошких институција на југу Европе. Она је бановинска институција и ради у споразуму са Универзитетом у Београду. Станица располаже, поред добро опремљене лабораторије за стручна хидробиолошка испитивања, још и великим мрестилиштем капацитета до 5 милиона икре пастрмке. Обилно снабдевана водом са Биљаниних Извора крај Охрида, станица има у мрестилишту, поред већег броја мањих инкубатора, још и 12 великих америчких инкубатора од којих сваки прима до 300.000 икре. У току прве зимеке кампање 1935|36, станица је одгајила близу 2 милиона икре односно младунаца струшке и пештанске форме охридске пастрмке који су одмах пуштени у језеро. У току зиме 1936|37 одгајено је близу 4 милиона младунаца пастрмке, покрај мање количине младунаца од белвице. Вештачки оплођена икра добија се на местима лова полно зреле рибе и њено гајење тече беспрекорно, са губитком мањим од 5%. Пун активитет ће станица постићи за коју годину, када достигне годишњу цифру одгајених младунаца за порибљавање од 10 милиона. Та цифра одговара теориски срачунатој количини за интензивно порибљавање од 300 младунаца по хектару.

Видљив ефект порибљавања моћи ће се показати тек кроз 7—8 година, јер је растење охридске пастрмке релативно лагано, и рибе достижу просечну тежину ловљених примерака (800—1500 гр) тек после 6—8 година.

Интензивно порибљавање омогућиће појачање интензитета охридског риболова. То појачање мора у првом реду да обухвати лов полно незреле пастрмке, тј. летнице. Данашње процентуално учешће летнице у укупном риболову, које је десет пута мање од учешћа полно незреле пастрмке, нерационално је и недопуштено. Процентуални однос у лову полно зрелих и незрелих примерака исте рибље врсте мора се битно изменити у корист полно незреле рибе, тј. летнице, појачањем њеног лова.

Појачање лова летнице, као и уопште подизање интензитета охридског риболова, претставља за моменат сложен задатак. Постојећи рибарски алати на језеру, као техничка средства лова, подешени су претежно за обалски риболов. Два основна типа охридских риболовних справа: велике повлачне мреже, »влакови« и стајаће мреже, успешно раде само у обалском региону плиће воде. Уз то још, ни издалека није искоришћен цео обалски појас за риболов. Лов на пучини језера и у већим дубинама не постоји. Отуда је пастрмка ловљена претежно у доба мрестења, када она борави у обалској зони. У фази летнице међутим, пастрмка изгледа да се удаљава од обала, и данашња техничка средства лова нису довољна за њен интензиван лов. Уз то још, бављење летнице у појединим језерским зонама и њена кретања у целокупном језерском пространству, нису довољно испитана. На Охридској хидробиолошкој станици лежи велики задатак испитивања живота охридских пастрмки и изналажења нових метода лова у циљу појачања интензитета полно незреле рибе, наиме летнице.

Појачање интензитета охридског риболова не зависи само од усавршавања техничких алата и метода лова. Упоредо с тим мора се изменити и систем експлоатације језера и побољшати промет риба. Језеро експлоатише данас већи број рибара који своје риболовно право врше индивидуално и неповезано, сваки са својим сопственим алатима. Интензивна експлоатација једног великог језера међутим могућа је, покрај једнообразног плана, само са великим техничким средствима. Примена таквих великих средстава неизводљива је са постојећим системом експлоатације, јер су индивидуалну могућности охридских рибара одвећ скромне за то. Покушаји колективног искоришћавања преко рибарских задруга, још су у првим почецима, иако су активно помагани. Међутим задружно искоришћавање језера, смишљено организовано, било би у могућности да појача интензитет риболова применом већих техничких средстава. За моменат, пословање двеју постојећих рибарских задруга на Охридском Језеру још није добило карактер колективног рибарења. Отуда задруге нису још у стању да појачају риболов нити да организују промет риба са свима осталим радњама као што је брзи транспорт рибе од места лова до задружних складишта, организовање рибарница са складиштима за чување

свеже и сољене рибе, организовање брзог транспорта рибе до важнијих центара потрошње, најзад организовање прераде рибе. Активно помагање од стране државе и баповине имаће свог ефекта само у том случају ако је упућено томе да задружно пословање на језеру заиста добије карактер колективног пословања.

Унапређење риболова на једном великом језеру као што је Охридско, претставља сложен задатак. Појачавање продукције путем порибљавања и подизање интензитета риболова увођењем бољих техничких средстава лова не може дати жељених резултата ако се истовремено не побољша систем експлоатације самог језера и не појача промет риба.

Преспанско Језеро. Иако приближно исте величине као и Охридско (27.400 ха), Преспанско је знатно плиће јер највећи део језера није дубљи од 20 м; само у двема ограниченим сублакустриским увалама дубина достиже 35 односно 54 м. Највећи део језера, 18.820 ха припада Југославији док остатак лежи на грчкој и албанској територији.

Рибље насеље Преспанског Језера се по свом саставу одликује истим негативним одликама као и насеље Охридскога Језера, јер и у њему нема оних истих рибљих врста које недостају и Охридском Језеру. И овде су грабљиве рибље врсте претстављене пастрмком и јегуљом, али су те врсте заступљене квантитативно тако малим количинама (укупно испод 100 кг годишње) да се практично могу сасвим занемарити. Остале рибе су претстављене са најмање 9 врста белих риба које су све, са изузетком шарана, ендемичне форме. Економски најважније врсте су: нивичка или белвица (преспанска укљева, *Alburnus a. belvica*), шаран, скобуст *(Chondrostoma nasus prespense)*, грунец *(Leucos aula prespensis)*, мрена *(Barbus prespensis)* и клен (*Squalius cephalus prespensis).*

Отсуство грабљивица чини да је састав рибље популације Преспанског Језера, са гледишта рибље продукције, још повољнији но у Охридском Језеру. Крајњи чланови језерског продукционог ланца су претстављени искључиво мирним белим рибама, што је врло редак случај у другим балканским језерима са изузетком Скадарског.

Па ипак је Преспанско Језеро далеко мање продуктивно од Охридског. Укупна годишња количина ловљених риба, по статистичким подацима за период 1933/36 износи, за наш део језера:

1933	1934	1935	1936	средње
97.305	64.573	62.273	111.055	83.801

Средња цифра укупног риболова за наш део језера износи према томе округло 84.000 кг, односно 4,5 кг по хектару површине. За период 1923 25, средња цифра укупног риболова износила је знатно мање, 60.000 кг односно 3,2 кг по хектару. Ове се цифре имају сматрати свакако као минималне и испод стварне вредности. Заиста, ако се узму у обзир и статистички подаци о ловинама на грчком делу језера, средњи принос Преспанског Језера изнео би 4,7 кг по хектару, иако у ту цифру није урачунат принос са албан-

ског дела језера. Могуће је према томе узети 5 кг као округлу цифру средњег годишњег приноса Преспанског Језера, без бојазни да би та цифра била изнад стварне вредности.

Принос Преспанског Језера у рибама је округло два пута мањи од приноса Охридског Језера. То је свакако мали принос кад се узме у обзир да је језеро знатно плиће и да по својим општим хидробиолошким одликама нагиње типу еутрофних језера. Међутим, слаби рибљи продуктивитет је ван сваке сумње у великој мери израз слабијег општег продуктивитета овог језера. Средња количина рибље хране претстављене фауном дна износи свега 46,5 кг по хектару, што износи три пута мању количину но за Охридско Језеро. Међутим извесно је да и врло слаб интензитет преспанског риболова чини да је средњи принос у рибама тако низак.

У рибарским ловинама доминирају, са укупним учешћем од 64%, шаран (22%) и преспанска укљева звана »белвица« или »нивичка (42%). Остатак ловине у износу од 36% претстављен је скобустом (18%), грунцем, кленом и осталим рибама. Ловина пастрмке и јегуље је безначајна и износи мање од 1%. Судећи по најновијим испитивањима, пастрмка Преспанског Језера је у ствари поточна пастрмка која само повремено борави у језеру, и то у малобројним примерцима.

Преспанска укљева је врло цењена риба језера и лови се поглавито у грчком делу језера, у риболовном подручју села Нивице (откуда и име »нивичка«); на нашем делу језера главне ловине падају дуж западне обале, у риболовном подручју села Стења. Ова мала риба је у језеру главни потрошач планктона који је овде квантитативно богатије развијен но у Охридском Језеру. Отсуство грабљивих риба је такође један од разлога што укљева доминира у рибарским ловинама. Уосталом, то је случај и са Скадарским Језером, где такође отсуство грабљивица чини да је укљева главни део рибље продукције.

Преспански риболов показује аналоге негативне одлике као и охридски: главне рибље врсте, у првом реду укљева и шаран, ловљене су претежно у доба мрестења када риба борави у обалској зони. Заиста, главне количине шарана падају у месецима мају и јуну, каткада и у априлу или чак јулу и августу, и то нарочито у риболовним подручјима Асамати и Наколец (северна и источна обала). Укљева је такође ловљена у доба мрестења, наиме у мају и јуну, ређе у јулу, каткад чак позно у јесен (октобар, новембар). Скобуст и грунец се додуше лове у већим количинама и изван сезоне мрестења, наиме у јесењим и зимским месецима, али и ове врсте нису поштеђене за време мреста.

Друга негативна одлика преспанског риболова је лов ситне рибе испод минималне величине која би могла бити дозвољена. Ситна риба, особито од шарана, скобуста и грунца, лови се претежно у обалском појасу северне обале, у риболовном подручју села Перова и Језерана. У широком појасу треске постављају се фиксне риболовне инсталације типа »коца«, изграђене од тршчаних леса, са завршном ловном комором (»котец«). Размак између прућа

на лесама толико је мали да коци лове углавном сасвим ситну рибу. Коца има релативно велики број; извесни од њих раде у зиму, док други су у употреби преко лета. Количина ситне рибе која се у овим риболовним инсталацијама улови, релативно је велика.

Последњих година покушано је да се ове негативне одлике преспанског риболова ублаже правилником о риболову, чије одредбе предвиђају ловостаје у доба мрестења појединих рибљих врста, као и забрану лова ситне рибе. У томе циљу прописане су и минималне величине окца на риболовним алатима, и минимална отстојања између прутова на лесама коца. Међутим, примена одредаба риболовног правилника моћи ће бити успешна тек када рибари сами буду увидели да је лов ситне рибе, као и лов у доба мрестења заиста штетан по језеро као и по њихове сопствене интересе.

Интензитет преспанског риболова врло је слаб, знатно слабији но на Охридском Језеру. Број великих риболовних алата типа влакова је ништаван, а исто тако мали и број професионалних рибара. Рибарење је ограничено само на обалеку зону; уз то још, нису ни изблиза искоришћене све могућности обалског риболова. Све до последњих година, Преспанско Језеро су искоришћавали поглавито охридски и дојрански рибари који су на језеро долазили са својим чамцима и алатима.

И на овом језеру основни задатак унапређења риболова састоји се у подизању његовог интензитета, уз разумну заштиту младе рибе и рибе у доба мрестења. Блискост потрошачких центара, везаних железничком пругом, као што су Битољ и Скопље, претставља повољну околност за бољу организацију промета риба, без које се не да замислити подизање интензитета самог риболова.

Дојранско Језеро. Ово типично јегејско језеро најмање је и најплиће од свих наших језера, јер му површина износи свега 4226 хектара а максимална дубина не премаша 10 м. Више од једне трећине лежи на грчкој територији.

По својим општим лимнолошким особинама, Дојранско Језеро се битно разликује од Охридског и Преспанског. Поред осталог, његово рибље насеље припада вардарској фауни и сасвим је другојачег састава од рибље фауне претходна два језера. Грабљиве рибе су овде претстављене, покрај јегуље, кострешом и сомом којих нема у водама јадранског слива. Остале рибе припадају групи белих риба од којих су економски најзначајније: платика *(Leuciscus pigus dojranensis)*, укљева звана »белавица« *(Alburnus alburnus)*, шаран, летница *(Scardinius)*, линиш *(Tinca)* и клен. Пастрмке уопште нема, нити би се могла одржати у топлој летњој води овог плитког језера.

По статистици риболова за 1935 г. уловљено је у току године:

платике	129.667	кг	костреша	231 043	кг
белавице	53.463	„	сома	3.100	„
шарана	12.660	„	остале рибе	390	„
			Укупно	430.323	кг

Укупан годишњи принос нашег дела језера према томе знатно премаша 400.000 кг. Ако се томе дода годишњи принос са грчког дела језера (срачунат за 1921 г.), добија се, за цело језеро, укупна цифра од 543.000 кг, односно 130 кг на хектар површине.

Принос од 130 кг по хектару илуструје изванредно висок продуктивитет Дојранског Језера. Тај је принос 13 пута већи од приноса Охридског Језера. Додуше, горња цифра је срачуната на основу података само за једну годину. По подацима из год. 1924|26, средњи годишњи принос нашег дела језера износио је 252.000 кг, односно преко 90 кг по хектару. Међутим, подаци за ту периоду мање су поуздани и свакако испод стварне вредности. То се може судити и по укупном приносу за год. 1936 који износи 474.236 кг и који са читавих 44.000 кг премаша укупни принос за 1935 г. У сваком случају, може се без бојазни узети да је годишњи принос Дојранског Језера по хектару површине знатно изнад 100 кг, што одговара годишњем приносу једног вештачког рибњака.

Овако изузетно висок рибљи продуктивитет изгледа да је општа одлика јегејских језера дојранског типа. По грчким статистикама, слична језера грчке Македоније показују исто тако висок продуктивитет у рибама: Ајвасилско Језеро 117 кг по хектару, Костурско 144 кг по хектару. Овакав продуктивитет знатно премаша продуктивитет сличних језера средње Европе и претставља једну од значајних регионалних одлика јужно-балканских језера. Јегејска језера дојранског типа претстављају тзв. еутрофна (еутрофан — богат храном) језера код којих је степен еутрофије екстремно висок. Општи продуктивитет органске материје у Дојранском Језеру достиже изузетну висину; преко лета када се вода загреје преко 25° С, нарочито у августу и септембру месецу, планктон се развија у толикој мери да на површини воде условљава појав »воденог цвета« у облику једноставног зеленог покривача састављеног од огромне количине микроскопски ситних планктонских алга. Рибља храна претстављена фауном дна износи, за летњу периоду, 255,5 кг по хектару, тј. два пута више но у Охридском Језеру. Овако висок општи продуктивитет који се иначе сусреће само у добро негованим рибњацима, објашњава висок рибљи принос језера. Као и остала јегејска језера и Дојранско је типично реликтно језеро, остатак некадањег великог језера ранијег геолошког времена. У току развитка, напоредо са смањивањем језерске водене масе, наступила је релативно велика концентрација хранљивих минералних соли растворених у води. Познато је да су соли растворене у води почетни ступањ промета материје у језеру и да је општи продуктивитет језера условљен у првом реду количином растворених соли, особито соли које се налазе у минимуму (фосфати и нитрати). Количина растворених хранљивих соли у води Дојранског Језера као и других сличних јегејских језера релативно је врло висока, и она у многоме објашњава висок општи продуктивитет тих језера. Уз то још, јужни положај тих језера такође је један од фактора њиховог високог продуктивитета. Дојранско Је-

зеро, — и то треба нарочито истаћи, — заједно са осталим јегејским језерима сличног типа, долази у ред најпродуктивнијих језера Европе.

Интересантно је да костреш или »перкија«, иако грабљива риба, доминира у рибарској ловини Дојранског Језера са 54%. Ван сваке сумње је да ова риба у великој мери искоришћује, покрај ситнијих белих риба, и фауну дна као своју храну, нарочито у младости. Костреш је на Дојранском Језеру прилично укусна и цењена риба. Сом и јегуља напротив лове се у сасвим малим количинама које укупно не достижу ни 1% укупне ловине риба. Од белих риба највише се лове платика (30%), укљева (»белавица«) (12%) и шаран (3%).

Високо процентуално учешће једне грабљиве рибе осредњег квалитета као што је костреш, претставља свакако једну од негативних одлика квантитативног састава рибље популације Дојранског Језера. Било би несумњиво боље када би место костреша заузела која друга грабљивица бољег квалитета, смуђ на пр. Министарство пољопривреде намерава да ускоро изврши покушаје уношења смуђа у Дојранско Језеро. Потребно би међутим било да се обрати пажња и на већу продукцију шарана, у првом реду обезбеђењем мреста и забраном лова рибе испод минималне величине.

Интензитет риболова на Дојранском Језеру знатно је већи но на Охридском и Преспанском. Риболов је овде олакшан малом дубином и релативно мањим пространством самог језера. Летњи риболов на Дојранском Језеру врши се у првом реду великим повлачним мрежама, влаковима званим »грип«, којима се лови крупнија риба. Зимски риболов међутим врши се на сасвим специјалан начин какав се не виђа на другим нашим језерима. Он се изводи помоћу нарочитих риболовних инсталација (»ограда«, »ловишта«), у широком појасу трске западне и северне обале језера. Поједини делови појаса трске ограђују се, почев од обале до границе трске према пучини, густим лесама од трске али само са две стране тако да страна према пучини језера остаје слободна за улаз рибе. У јесен и почетком зиме велики ројеви рибе упућују се ка обалама и улазе у ограђена ловишта. Нарочити стражари, на колибама високо подигнутим испред ловишта у самом језеру, надзиравају кретање рибе и растерују јата водених птица које долазе на ловишта да једу рибу. Пре но што се ловишта потпуно затворе, риба која се скупља крај обала лови се интензивно мањим стајаћим мрежама које се одмах по спуштању ваде из воде. Сем тога, у воду испред ловишта стављају рибари на одређеним местима велике гомиле грања од храста »прнара« које претстављају добре заклоне за рибу и у које се скупљају велике количине риба. Такве гомиле грања прнара ограђују се потпуно лесама од трске и из тако ограђених места риба се лови у току зиме.

Када је довољна количина рибе продрла у полуограђена ловишта, затвара се и страна окренута према језеру. У тако потпуно ограђеном простору, по правилу правоугаоног облика, врши се скупљање рибе на сасвим специјалан начин. Попречним лесама пре-

граћује се ловиште на мања одељења и у њих стављају водене птице »пилци«, уловљене на језеру, којима се отсеку крила да не могу побећи. Гонећи рибу, птице је приморавају да се из једног одељења повлачи у друго; упоредо са тим иде све гушће парцелисање ловишта на мања одељења помоћу леса од трске. Најзад се риба сва сатера у последње, најмање одељење у које се такође ставља гомила грања од прнара, и у коме се инсталира мала ловна комора типа коца. Риба је сада сва прикупљена у ограниченом простору, из кога је рибар лако извлачи помоћу прпца. За све време риболова, стражари на колибама неуморно прогоне јата водених птица које долећу на ловишта да се хране рибом.

Овај оригиналан начин риболова помоћу птица заиста је јединствен у Европи и свакако врло стар. Слични начини риболова могу се данас видети можда још само у Кини. Али је извесно тај риболов изванредно уносан и он даје главне ловине Дојранског Језера.

Дојрански риболов је најиздашнији риболов на нашем Југу. Иако квалитет риба не достиже квалитет охридских риба, масовна продукција језера чини да дојрански риболов игра једну од најзначајних улога у рибарском привређивању Југа. За рационално искоришћавање Дојранског Језера од највећег је значаја организација интензивнијег промета риба. Рибарској задрузи на Дојрану, која собом обухвата готово све рибаре на језеру, треба омогућити да промет организује на смишљеној основи. Питање паковања, транспорта и продаје рибе у главним продајним центрима главни је проблем дојранског риболова. Добро организован промет учиниће да Дојранско Језеро постане заиста један џиновски природни рибњак коме нема такмаца у Европи.

ТЕКУЋЕ ВОДЕ

По свом риболовном значају, текуће воде Југа стоје далеко иза језера, већ и по томе што је риболов на њима неорганизован и сасвим примитиван; искоришћавање тих вода ни изблиза не даје резултате сразмерне њиховом продуктивитету. Строго узевши, озбиљнији риболов врши се само на рекама које протичу кроз равне котлине и у којима је продукција риба сразмерно највећа. Тип таквих водених токова претстављен је Вардаром и Црном Реком, у којима је механизам продукције риба сличан ономе који се виђа код наших великих речних токова Панонске Низије. Са високим водостајем у пролеће, Вардар се у источном делу Скопске Котлине разлива и његова вода продире у плитке депресије Катлановског Језера и Ајватовачког Блата и плави их заједно са околним тереном. Плавни терен са Катлановским Језером чија се вода преко лета јако загрева, претставља не само идеалан терен за мрестење многих вардарских риба, него и богат извор хране за рибе. Са опадањем воде, велике количине риба се повлаче каналима и јазевима у сам Вардар, и на таквим каналима се развија интензиван риболов. Продукција риба Вардара је дакле у пуној зависности од плавног терена котлине кроз коју протиче. Сличан механизам рибље продукције остварен је и на Црној, на оном делу који протиче кроз Битољску Котлину. Источно од Битоља, на простору од села

Карамани на северу до села Д. Егри на југу, простире се с обе стране Црне пространи плавни терен који добија воду из реке у време високих водостаја. Баруштине на таквом плавном терену претстављају значајна места мрестења и исхране риба Црне Реке, и благодарећи њима, продуктивитет саме реке изванредно је јако појачан.

Подаци о рибљем приносу Вардара и Црне сасвим су оскудни и непоуздани; уосталом, до њих је тешко и доћи услед неорганизованог риболова. По подацима из 1935 г. уловљено је у водама скопског среза (претежно у Вардару) око 3600 кг рибе, што је извесно далеко од стварности. Да годишња продукција речних токова који пролазе кроз котлине мора бити знатно већа, може се закључити по високој закупној цени која се плаћа за један део Црне у Битољској Котлини, на простору од села Бела Црква до села Скочивира, и која износи 22.000 дин. годишње. Само у том делу Црне Реке годишња ловина мора износити 10—15.000 кг.

Најслабије стоји са риболовом на планинским текућицама у којима живи пастрмка. Таквих текућица је велики број у главним планинским масивима, особито у горњим токовима Вардара, Треске, Мораве и Кадине Реке, Бабуне, Црне, Црног Дрима и његових притока (Радике на пр.). Пастрмка је у водама вардарског слива заступљена претежно врстом *Trutta macedonica;* у дримским водама за моменат је утврђена само обична поточна пастрмка, *Trutta fario*, иако није искључено да ће бити и других врста.

Врло се мало зна о приносу планинских текућица. По подацима за 1935, укупан лов пастрмки у текућим водама бановине износи непуних 5.000 кг, што свакако претставља само мањи део укупно уловљених количина. Уопште узев, подаци о укупној ловини риба у текућим водама Југа ни изблиза не дају идеју о стварним ловљеним количинама. Укупна цифра од 42.000 кг за 1935 сигурно да не претставља ни половину стварне цифре; цифра од 100.000 кг би свакако била много ближа стварности.

Риболов у планинским текућицама врши се врло примитивним средствима. Најжалосније је што мештани, а често и друга неодговорна лица лове пастрмку бруталним средствима као што су динамит и отрови, (нарочито отровна трава »дивизма«, *Verbascum).* Таквим риболовом упропашћено је рибље насеље многих планинских вода, нарочито Кадине и Маркове Реке, Треске, делом Радике, Бабуне и притока Црне. Отсуство довољног надзора је један од узрока што су недозвољени начини риболова релативно јако распрострањени а често пута чак и толерирани од стране оних који то не би смели чинити. Али чак ни најстрожије прохибитивне мере не би, саме за себе, биле довољне да очувају рибље богатство текућих вода. Без организованог риболова на тим водама, прохибитивне мере су готово илузорне.

Једна од главних мера унапређења рибарства на текућим водама Југа састојала би се у њиховом раздељивању односно груписању у природне недељиве риболовне јединице, у рибарске ревире, који би се морали, сваки за себе, експлоатисати по одређеном плану. Тек у том случају би се могло помишљати на примену позитивних

мера за одржавање и искоришћавање рибљег богатства као што су порибљавање и увођење рационалних метода лова. Први покушаји раздељивања текућих вода на риболовне ревире, и искоришћавања таквих ревира путем закупа, већ су учињени и они су дали корисна искуства.

Старање о рибљем богатству текућих вода Југа од значаја је још и у једном специјалном погледу. У последње време, област Југа добија све већи туристички значај. Повољне могућности спортског риболова на јужним водама имају велики значај за развитак туризма у самој области. Те могућности треба развити у што јачој мери, у првом реду на планинским водама које леже у близини већих туристичких центара.

ПРОМЕТ РИБА

Ова фаза рибарске привреде Југа, далеко сложенија од фазе производње, још је увек недовољно организована; слаб промет рибе је један од главних узрока слабог интензитета риболова на водама Југа. Може се слободно рећи да је потрошња рибе, чак и оне из великих риболовних објеката као што су језера или велике текућице, готово искључиво локалног карактера. Локална потрошња апсорбује највеће количине ловљене рибе, и само један ограничен део допире до удаљенијих центара области или до других центара Краљевине. Уз то још, локални промет риба носи сезонски карактер; риба се највише троши у време великих постова када и село купује веће количине. Сталан, континуирани промет одређеног квантума рибе остварен је делимично само у већим центрима области, у Битољу и Скопљу на првом месту. До већих центара, Београда и Загреба нпр., риба готово и не допире, иако би тамо могла имати добру прођу.

Најслабија страна данашњег промета рибе на Југу је неорганизована продаја свеже рибе. Промет такве рибе је примитиван јер није довољно брз нити осигурава потрошачу довољну свежину рибе. Ово особито важи за рибу са великих језера. И сами рибари не воде за време лова довољно рачуна да свежину рибе обезбеде, нарочито у летњој периоди. Особито се лако квари охридска пастрмка која по правилу угине одмах по изласку из воде. По правилу се риба шаље у потрошачке центре тек сутрадан по лову; транспорт се врши у корпама недовољно заштићеним, у којима се риба не пакује довољно пажљиво да се не би гњечила. Употреба леда је минимална; леденица за производњу леда нема у производњачким центрима, и лед се добавља са планина.

Најзад, несметан промет рибе отежан је и недостатком погодних рибарница и рибарских пијаца за продају рибе у потрошачким центрима, особито већим као што су Битољ и Скопље. Отуда се продаја рибе не може сконцентрисати у таквим центрима који су у стању да апсорбују велике количине. Амбулантна продаја рибе на мало, која је најпримитивнији облик рибарске трговине, не може се због тога лако отстранити. А таква продаја, нарочито

по селима и мањим местима, не одговара ни најелементарнијим условима хигијене, јер се риба продаје из прљавих корпи, често пута и сасвим устојала.

Основно старање обезбеђења промета рибе на Југу мора бити за моменат упућено ка *организовању локалног промета*. Јер такав промет, добро вођен, у стању је да апсорбује сву количину данас произведене рибе, што би одговарало потрошњи од једва $^{3}/_{4}$ кг по становнику. А таква мала потрошња може се сматрати као минимална. Тек када локални промет буде био организован, моћи ће се помишљати на његово проширење и упућивање у правцу промета са удаљенијим потрошачким центрима, евентуално и са иностранством.

Организација промета риба најпрешнија је потреба рибарства Југа; без ње, ни сама производња неће моћи напредовати.

РИБАРИ И РИБАРСКЕ ЗАДРУГЕ

Организовано старање о професионалним рибарима као рибарским произвођачима јавља се у области нашег Југа као озбиљан проблем социјалног значаја. Број рибара којима је риболов главно занимање, није мали на великим риболовним објектима као што су језера. Унапређење рибарске производње зависи, покрај осталог, и од економског стања рибара као и произвођача. За успешно вршење лова рибари морају располагати довољним риболовним алатом, који је релативно скуп и мора се често обнављати. Тако на пр. на Охридском Језеру добар рибарски чамац стаје преко 2.000 дин. а један велики влак 5—6.000 дин. Кад се узме у обзир да је просечна бруто зарада охридског рибара испод 20 дин. дневно, разумљиво је да набавка и одржавање риболовног инвентара претставља тежак а каткад и несавладљив проблем. Отуда велики број рибара ради на надницу; чест је случај да приватна лица, махом рибарски трговци, располажу риболовним алатима које уступају рибарима да уз скромну надницу лове у корист сопственика алата. Тако долази до једне привредно и социјално неоправдане експлоатације рибара као произвођача. Уз то још дугови са тешким условима плаћања јако смањују самосталну привредну моћ професионалних рибара.

Врло је значајна упорна тежња рибара на језерима да путем задругарства побољшају свој економски положај, иако су напори каткада остајали без успеха. Рибарске задруге са великим бројем чланова постоје на свима језерима, на Охридском чак две (у Охриду и Струзи). Међутим, те задруге ни изблиза нису дале своју пуну меру. Узроци су томе многобројни и могу се углавном свести на неумешност задружних управа да уновче рибарске производе, на недовољно организован задружни рад на произвођачкој основи, и на недовољна средства за организовање лова и продају рибе.

С друге стране, рибарске задруге за моменат имају претежно карактер задруга за уновчавање рибарских производа и пате јако од конкуренције са умешнијим и економски јачим рибарским трговцима. Оне би међутим морале добити изразито произвођачки

карактер, са риболовом организованим на стварној задружној основи. За ту сврху оне би морале бити активно помагане, али не повременом новчаном помоћи него разумним кредитирањем, као и давањем под закуп риболовних вода. Тек тада рибарске задруге могу да приме на себе сложен задатак подизања интензитета риболова као и задатак организовања промета и прераде рибе.

Рибарско задругарство је активно помагано, али је помоћ досада била недовољно организована и без претходно израђеног плана. Међутим, од рибарских задруга би се могле створити моћне организације које би, као снажни колективи, биле у стању да не само побољшају економски положај својих чланова него и да знатно унапреде рибарство на Југу.

Рибарство на нашем Југу је још у почетној фази свог организовања. Задатак бановинске рибарске службе испрпљује се за моменат у организаторским пословима. Од смишљено израђеног плана на подизању рибарства, — али плана израђеног и предвиђеног за дужи низ година, — зависи да ли ће рибарство на Југу заузети прво место у границама Краљевине, место које му по риболовној вредности вода заиста припада.

7) ВЕТЕРИНАРСТВО

ОД ДУШАНА Ј. МАРКОВИЋА

1. Опште напомене. Као планинска покрајина са просечном висином од 846 метара, Јужна Србија је предодређена за сточарство и по свом географском рељефу као и по својој благој, делимично медитеранској клими. Природно је, дакле, да је овде сточарство било одвајкада главни извор привреде и благостања. Високи и пространи пашњаци, сувати (око 200.000 хектара само државних сувати), разлог су што ситна стока, овце и козе, дају главно обележје њеном сточарству.

И данас, као и некада, наш сељак носи одело које је од главе до пете производ домаће кућне индустрије, естетски украшено чувеним јужносрбијанским народним везом, а све то сачињено је највише од сточних сировина, вуне, коже и руна. Уколико се народ храни месом, то је највише од ситне стоке. Више него месом храни се млеком и сиром, и то готово само овчјим или козјим. Кад му устреба новац да намири своје домаће потребе или да одговори својој дужности према држави или општини, сељаку је стока најподеснији производ за трговину. Па не само то. Стока је та која га често зими греје. У овој шумом и дрветом сиромашној покрајини има још и данас крајева где се сточно ђубре употребљава за гориво на велику штету земљорадње.

Из свега овога јасно се види да је живот народни уско везан за стоку и сточарство. Примећује се уопште на сваком кораку да је сточарство главни привредни извор ове наше историске покрајине, а по томе и главни извор народне егзистенције. Разумљиво је онда што домаће животиње улазе и у неке народне обичаје и у најлепше народне пословице. Живот под Турцима на пр. живо илуструје ова лаконска пословица: »На заповед цара и јарци се музат«. У пословици је изражена и мисао о хуманом поступку са животињом као и са човеком: »Коњот идат сос зорг (страх), волот и човекот сос мито« (леп поступак). А ко је само једном имао прилике да присуствује узбудљивој сцени када сељаку угине во орач или крава музара, и да слуша плач и нарицање у кући и одраслих и деце: „јао, хранитељу наш«, »хранитељко наша«, тај је морао непосредно осетити дубоку везу која веже егзистенцију нашега сељака са стоком.

Историском нуждом настала општа заосталост у култури и цивилизацији, у западном смислу тих речи, огледа се и у хигијени стоке. Народ ових крајева није до ослобођења уопште познавао ветеринаре, нити је знао за благодет државне ветеринарске службе. Једини лекар за стоку био је неписмени и неуки налбант, поткивач. Зато није никакво чудо што су нашим ветеринарима у почетку, кад би се појавили у селу послом ради сузбијања сточних зараза, сељаци доводили болесну децу и одрасле болесне људе. Познато је да је турска управа уопште, а нарочито у овим крајевима, била у сваком погледу заостала далеко иза духа који је тада владао у западним европским државама. Општа културна заосталост није чинила изузетак ни у ветеринарској струци. Тадашња Турска важила је као земља у којој се није много водило рачуна о народном сточарству, а још мање о ветеринарству као његовој заштити, па је она због тога и претстављала легло и расадник различитих сточних зараза, угрожавајући на тај начин не само своје сточарство, него и сточарство суседних држава, а о неком извозу стоке није због тога могло бити ни говора. Азија је од памтивека извор како сточних тако и људских зараза, а Турска је била природни мост преко кога су оне прелазиле на Балкан и даље у Европу. Чести су били у Турској Империји походи најопаснијих сточних зараза, које су наступале као панзоотије. међу њима најопасније и зато најважније говеђа куга (Pestis boum), заразно запаљење плућа (Pleuro-pneumonia contagiosa), устобоља и шап (Aphtae epizooticae), простел (Antrax), сакагија (Malleus), овчје богиње (Variola ovina) итд., заразе које су правиле пустош у сточарству, јер су се несметано ширили.

Оно што је нарочито ишло у прилог ширењу сточних зараза у то доба, биле су велике миграције (сеобе) стоке у пролеће са зимских испаша у топлим јужним приморским крајевима на северне планинске пашњаке, а у јесен повратак са њих на зимске испаше на обалама Егејског Мора. Овај номадски начин сточарења, који се развио и одржавао вековима, захваљујући повољним климатским приликама, искоришћавао је природне услове исхране до максимума, упркос страдању од сточних зараза. Стока је и лети и зими налазила довољно добре хране у природи на суватима и на зимским испашама, тако да је сточар уз минимално уложени труд и трошак имао максималан приход, али само сељење стоке у великим стадима и по далеким путевима, као што рекосмо, ишло је у прилог ширењу сточних зараза, од којих је сточарство веома често страдало.

Ветеринарске службе, у европском смислу, у турско доба овде није било. Тек после срећно свршеног балканског рата 1912 године и ослобођења пространих махом словенским елементом настањених области, које су дотада сачињавале неколико столећа саставни део Турске Империје, националне државе савезнице уносе полагано елементе западне културе у ослобођене крајеве.

Повлачењем националних државних граница пресечене су традиционалне миграције стоке великога стила, али је у исто време створена могућност лакше борбе са сточним заразама, поготову

применом организације државне ветеринарске службе и применом модерних тековина ветеринарске медицине.

Тек после светског рата и уједињења почиње прави културни рад у пуној мери и у овим крајевима, и то у свима правцима културне делатности, па и на пољу ветеринарске медицине.

Импонује и данас озбиљност са којом је влада Краљевине Србије одмах после балканског рата приступила припремним радовима за унапређење привреде уопште у ослобођеним крајевима, а напосе сточарства. Историска је чињеница да Министарство народне привреде већ 1913 године шаље у ове тек ослобођене крајеве неколико стручних комисија за трговину, саобраћај, ратарство, воћарство, виноделство, сточарство, шумарство и рударство. У овим комисијама су учествовали, поред домаћих стручњака, нарочито због тога из иностранства позвани стручњаци. Комисије су свршиле свој посао још исте јесени, па је њихове извештаје Министарство издало почетком 1914 године у књизи *Народна привреда у присаједињеним областима*. Чланови комисије за сточарство били су Немац из Рајха др. Детвајлер, доцент и инспектор за сточарство, затим Александар Јовановић, управник школе за сточарство и планинско газдовање. Опажања и предлози изнети у овом извештају веома су значајни, и не би их требало ни данас губити из вида, иако се у њему можда нађе и по која нетачна констатација и сугестија. Али главно је, што треба нарочито ценити, да је само Министарство народне привреде желело одмах од почетка да унесе што више система у будући културно-привредни рад и да је овим извештајем дат такав систем за унапређење сточарства; само га је требало с временом према стеченом искуству усавршавати и саображавати народним потребама. Зато нам и данас импонује озбиљност схватања доиста великог задатка систематског унапређења привредног живота једне дотада културно потпуно запарложене покрајине. Не жалећи при том материјалне жртве за толике комисије и странце стручњаке, а имајући пред очима једино своју мисију, Министарство народне привреде изашиље на јучерашње бојно поље пионире културног и привредног напретка.

2. **Сточне заразе** *(Epizootiae)*. Главни задатак ветеринарске медицине је још и данас онај исти који је у току XVIII века изазвао потребу образовања високих ветеринарских школа а доцније и факултета, тј. да се залаже за заштиту здравља и стоке и људи, сузбијајући систематски сточне заразе научним средствима и ветеринарском полицијом. Одржавати сточарство у повољном здрављу и чувати га од штетног утицаја многобројних опасних сточних зараза, први је услов за унапређење сточарства уопште, као и за обезбеђење огромног живог капитала, који оно претставља у народној привреди.

Поред свега тога што је сточарство у Јужној Србији примитивно, на ниском степену и са делимично номадским карактером, ипак је оно претстављало увек, па и данас претставља, релативно велику вредност, а годишњи приход који даје сточарство Јужне Србије према подацима дела *Наша народна привреда и нацио-*

нални приход за годину 1925 од В. М. Ђуричића и др. износи 1,366,666.163 динара. Народној привреди не може бити свеједно да ли ће тај приход бити за који милион или за десетине милиона мањи или већи; напротив, интереси народне привреде захтевају да се он стално повећава, али се при том не сме губити из вида да капитал који служи као извор томе приходу веома подлежи кварy и да према томе обезбеђење тога капитала — обезбеђење сточарства — претставља истовремено и обезбеђење прихода што га оно даје народној привреди. Једино обезбеђење сточарства које данас постоји у нашој земљи, па и у Јужној Србији, претставља државна ветеринарска служба, која датира у овим крајевима тек од ослобођења. Изузетак чини једино Савска бановина, на чијој се територији веома успешно развија задружно осигурање стоке.

Требало је да прође доста времена и да се уложи много труда па да се постепено ветеринарска служба у Јужној Србији развије и организује тако, да данас не заостаје много ни иза најнапреднијих крајева наше земље. Непосредно после светског рата 1918 године постављена су била свега три државна ветеринара у овим крајевима, два гранична у Ђевђелији и Битољу и трећи у Скопљу. Отада број ветеринара из године у годину постепено расте. Отварањем првог нашег ветеринарског факултета у Загребу ствара се нови кадар младих ветеринара, којима се попуњавају срезови нашег Југа и у којима је ветеринарска служба добила већином врло добре стручне раднике. У почетку су по окрузима били постављени окружни ветеринари а доцније за великих жупана поред обласних ветеринарских референата био је већ и приличан број среских ветеринара. Од год. 1921 постављен је већи број руских избеглица за контрактуалне среске ветеринаре, који су у тада тешким приликама у овим крајевима и у недостатку домаћих ветеринара пожртвовано вршили своју дужност. Како срески самоуправни одбори, тако доцније још више самоуправни обласни одбори одобравали су знатне кредите за набавке серума и вакцина за пелцовање стоке против разних сточних зараза и за набавке лекова противу метиљавости, шуге итд.

Признати се мора да је ветеринарска служба знатно унапређена тек откако је 1929 године дошло до нове управне поделе земље на бановине. Ауторитет власти је отада порастао, па су и ветеринарско-полициске мере, које се одређују при појави сточних зараза, постале ефикасније, јер су се ипак боље примењивале него раније, а сем тога и организација службе је боља но раније.

Због свог географског положаја, због непосредног суседства са три државе, Јужна Србија са својом веома дугом границом изложена је инвазији сточних зараза из иностранства више но једна наша покрајина, а ова околност императивно налаже државној управи да ветеринарској служби у овим крајевима поклања нарочиту пажњу. Искуство нам доказује да је овај захтев потпуно оправдан. Тако је на пр. 1932 године двовласничком стоком унета из једне суседне државе преко границе у два наша среза опасна сточна зараза слинавка и шап. Ефикасност наше ветеринарске

службе показала се овај пут у пуној мери. У року од неколико месеци зараза је била сузбијена и угушена, иако је познато да се баш ова зараза невероватно лако и брзо шири. Зараза је сузбијена једино строгим ветеринарско-полицискиим мерама и одашиљањем на терен довољног броја ветеринара, који су сем своје стручне службе вршили и дужност контролних органа. Да није било тога зараза би се раширила по целој Јужној Србији, као што је то раније увек бивало, и нанела би огромну штету нашој привреди директно и индиректно. Директно, јер би страдао велик број стоке од болести, и индиректно, јер би због појаве ове опасне заразе у великом обиму били укочени промет и трговина стоком и сточним сировинама, као и њихов извоз, а у том случају штета би била недогледна.

И најновији случај уноса преко границе опасне сточне заразе овчјих богиња, која се појавила крајем прошле и почетком ове године у четири погранична среза на западној и источној граници, веома је подесан да убедљиво документује обе наше напред изложене тврдње, тј. да је Јужна Србија због свог географског положаја веома изложена инвазији сточних зараза са стране, и друго да је државна ветеринарска служба у овој покрајини данас на приступној висини. Овчје богиње (сипаница) претстављале су раније за наше сточаре страх и трепет због великог морталитета и невероватно лаког преношења и ширења. Једна заражена или тек преболела овца у стању је да зарази целе срезове. Кад се узме у обзир да у Јужној Србији има данас око два и по милиона оваца, које ће на јесен у извозној сезони претстављати вредност од неколико стотина милиона динара, не рачунајући ту приход од вуне и млека, и кад се зна да је просечни морталитет у ова четири среза, где су се овчје богиње биле недавно појавиле, износио тачно 60% од оболелих оваца, онда можемо замислити у једну руку катастрофалне последице од ове заразе, да се раширила по целој покрајини, и у другу руку услугу коју је у овом случају државна ветеринарска служба учинила нашем сточарству и нашој народној привреди тиме што је веома енергичним мерама ветеринарске полиције и употребом одличне сензибилизоване лимфе, код нас познате под именом Јежићева лимфа, у сразмерно веома кратком времену заразу не само сузбила него и угушила.

Примена сензибилизоване лимфе у нашој земљи претставља огроман напредак у сузбијању овчјих богиња, а значајно је да се она, заузимањем нашег младог али већ досада веома плодног и заслужног професора ветеринарског факултета д-ра Јежића, производи у ветеринарској експерименталној станици Министарства пољопривреде у Загребу, која стоји под његовом управом.

Вршећи свој социјални задатак сузбијањем сточних зараза у корист општег добра, ветеринарска служба је постала важна карика у ланцу народне привреде. Сузбијањем сточних зараза она постиже двојаки циљ: брани стоку од сточних зараза, а у исто време и здравље људи од тзв. зооноза, тј. сточних зараза које су опасне и по људе.

Најопаснија и најраширенија зооноза у Јужној Србији, која се стално овде појављује у великој мери, јесте *беснило (Lyssa)*. Шестина свих случајева беснила у нашој држави пада на ову покрајину, упркос строгим мерама. Разлог овоме злу лежи у превеликом броју паса (пола милиона у Вардарској бановини) и вукова (око 10.000), и у традиционалној сентименталпости народа према псима. На територији Вардарске бановине постоји од 1933 године сталан контумац паса уз облигатно уништавање паса луталица, а предузима се већ неколико година уништавање вукова тровањем и хајкама. Мало која година прође да, нажалост, не умре по неколико људи од беснила, а број уједених и антирабично цепљених лица од бесних и сумњивих паса износи годишње око 1500. Желети је да Министарство пољопривреде што пре одобри правилник о држању паса прописан чл. 59 закона о сузбијању сточних заразa од 1928 године, којим се прописују савремене и успешне мере против беснила, а осим тога да се приступи облигатном цепљењу паса у целој земљи.

После беснила долази *просйрел, црни йришш, шурски далак (Antrax)*. Антракс је некад харао у овим крајевпма страховито по нашој стоци, а нарочито где је наступао удружен са пироплазмозом, као што је био случај у скопској долини, поглавито код насељеника, који су дошли у ове крајеве са стоком свог завичаја, која је требала да претрпи процес аклиматизације, у једну руку, а у другу није имала никакве природне отпорности противу пироплазмозе. Ова зараза иначе долази по свим мочварним долинама у Јужној Србији. Стално вакционисање угрожене стоке у доста великом броју (50.000 грла у 1936 години), нарочито откада се употребљава одлична једнократна вакцина ветеринарске станице Министарства пољопривреде, знатно је смањило појаву и опасност од ове зоонозе и за људе и за стоку.

Сакагија (Malleus) јавља се спорадично на копитарима, а бива обично унесена са стране, купљеним коњима. Дијагностичким цепљењем малеином, тзв. малеинизацијом (аналогно туберкулинизацији код сузбијања туберкулозе) пронађу се за кратко време сва заражена грла. Сва она грла која било да показују отворену сакагију са клиничком сликом, било да је позитивна реакција на малеин потврђена прегледом крви (аглутинација и метода везања комплемената врши се у ветеринарском одељењу Хигијенског завода у Скопљу) открила окултну сакагију, побију се, а сопственицима се из државне касе даје отштета у висини од 70% вредности (чл. 97 зак. о сузб. сточних заразa).

Шуга (Scabies) је најраширенија код коза, а јавља се редовно зими и у пролеће. Ова врста шуге (Acarus, Sarcoptes) преноси се лако и на људе који стоку тимаре. Код оваца долази ова врста шуге ређе, али зато је псороптес шуга од које често болују овце а ређе и хориоптес (Dermatophagus). Шуга се код свих врста стоке лечи по званичној дужности, бесплатно, леком креотаном.

Бруцелозе, међу њима Бангова болест, која изазива побацивање бременитих животиња, и малтска грозница (Mellitococosis) нису

досада у овој покрајини утврђене, иако су ову последњу неки стручњаци заменили пре неколико година с *агалакцијом код коза и оваца*, која се овде често јавља а позната је под именом *засек* или *мукавица*.

Туберкулоза долази спорадично у овим крајевима код говеда *(Typus bovinus)* племенитијих раса набављених са стране. Стајско држање говеда погодује ширењу туберкулозе; зато је наше домаће говече отпорно према овој зарази, јер се ретко држи у стајама, и то само преко зиме. Вршеном туберкулинизацијом крава музара потврђена је потпуно ова теза. Туберкулоза код пернате живине специјално код кокоши (Typus gallinaceus) утврђена је више пута у среским пољопривредним расадницима на кокошима племенитих раса довезеним са стране.

Слинавка и *шап (Aphtae epizooticae)* јесте веома опасна зараза, од које је наша држава слободна, а кад се појави обично долази преко границе из неке од суседних држава. Нашој државној ветеринарској служби мора се признати да је за неколико последњих година успела да за кратко време сузбије и потпуно ликвидира неколико инвазија ове зоонозе, док је познато да су после светског рата неке веоме културне западне државе годинама чиниле напоре да се ослободе ове заразе. Поред строгих ветеринарско-полицијских мера употребљава се и пасивна имунизација угрожене стоке серумом добивеним од животиња које су заразу преболеле. Сем ових напред побројаних, има још цео низ сточних зараза за које постоји законска обавеза пријављивања, а које се периодично појављују у Јужној Србији. То су *шушњавац* (Gangraena emphysematosa) код говеда, *свињска куга* (Pestis suum), *колера перната живине* (Cholera gallinarum), *кокошији тиф*, *спирехетоза*, *дифтерија код перната живине* итд. Свињска куга не претставља данас више проблем, откако се у нашој земљи производи одлично симултано цепиво, које даје свињама сигуран имунитет за цео њихов економски век. Банска управа Вардарске бановине даје уопште при појави сваке заразе сва заштитна биолошка средства бесплатно, па тако и код свињске куге, али само за пелцовање директно угрожених животиња у месту где се зараза појави. Идеално би било кад би финансиска средства дозвољавала да се пелцују већи угрожени реони. Али последњих година су сва цепива толико појевтинила, да је омогућено сваком свесном сточару да на време своју стоку заштитно цепи, не чекајући на појаву заразе.

Природно је, по ономе што је већ досада укратко изложено, да се ветеринарска медицина данас при сузбијању многобројних сточних зараза служи веома много како бактериологијом, серологијом и серумтерапијом, тако и многим специфичним биолошким производима, који се справљају у нашим домаћим државним и приватним заводима, који стоје под државном контролом, а чији производи, серуми, вакцине, дијагностичка средства због свог доброг квалитета уживају повољан глас и у иностранству.

Сем побројаних зараза има у Јужној Србији и таквих којих нема у другим крајевима наше државе, а тропског су карактера. Међу

ове спада у првом реду *тајлериоза*, затим разне врсте *пироплазмоза* код разних врста животиња, и *спирохетоза* код пернате живине. Африка је права домовина ових болести, које по својој етиологији (узрочници су плазмодије, које спадају у протозоа у ред микроспоридија) и по начину преношења инфекције (преносе их паразити посредници, као код маларије комарци (нофелеси, тако овде разне врсте крпеља Ixodidae, а код спирохетозе врста крпеља Argas persicus). На пр. код коња долазе овде две врсте опасних пироплазмоза Pyroplasma cabali u Nuttalia equi. За време светског рата и за окупације ових крајева Немци су претрпели огромне штете од ових болести код стоке коју су са стране овамо увезли. Последњих неколико година са великим успехом се лечи стока оболела од тајлерије и од свих врста пироплазмоза немачким препаратом акаприном, којим банска управа снабдева ветеринаре оних срезова где се те болести појављују.

Крпеља се намножило у овим крајевима у невероватној мери, па су опасни не само као преносиоци поменутих зараза од којих нелечена стока гине скоро 100%, него и зато што крпељи, ако их под извесним условима има на животињама у већем броју, изазивају тровање токсинима које излучују у тело тих животиња, због чега неких година оболева стока од узетости тзв. Tyck paralysis, коју су болест први на Балкану утврдили Млинац и Освалд и описали под домаћим именом *шимшира*.

У ред сточних зараза спадају и заразне болести пчела, свилених буба, риба и ракова. Интервенисано је више пута код пчелиних зараза *малиног трулења легла* (Bacilus larvae) као и *бенеог трулења легла* (Streptococus apis). Утврђен је и спорадичан случај *ноземе* (Nosema apis), а код свилених буба последњих година јавља се чешће *кречавица* (Calcina) и флашерија, па је Министарство пољопривреде ове године одобрило већу суму за набавку дезинфекционих средстава. *Пебрина* код свилених буба (Nosema bombycis) званично је утврђена иако у малој мери, док опасан шугаван код пчела (Acarapis Woodi) није утврђен.

Инвазионе, паразитарне болести код стоке толико су многобројне у овој покрајини, да ћемо само некоје од најглавнијих овде поменути. *Метиљавост* (Distomatosis) код оваца и говеда веома је раширена по свим долинама, а успешно се лечи данас лековима разне провенијенције, у којима је главни медикамент тетрахлор-етан. Ветеринарска експериментална станица Министарства пољопривреде производи овај лек под именом противметиљин уз цену од пола динара по овци. Банска управа Вардарске бановине даје сваке године бесплатно из својих средстава за лечење оваца и говеда лека за 80.000 грла. *Угрк*, ларва муве обада (Hipoderma bovis), која лети узнемирује стоку на паши, чини огромну штету кожи и нашој кожној индустрији. *Воденаци* (ехинококоза) необично су раширени код свих врста стоке, а потичу од пантљичаре пса (Taenia echinococus). Ехинококоза чини велику штету сточар-

ству, прво јер смета развоју стоке и друго јер се због ње при клању стоке уништавају велике количине меса*).

3. Трговина и извоз стоке. Природно је да у једној сточарској покрајини, каква је Јужна Србија, мора бити и трговина стоком жива. У готово сваком срезу постоји барем једна недељна сточна пијаца са догоном свих врста стоке, а у понеким градовима има и неколико годишњих вашара. Сточне пијаце и вашари стоје свуда под ветеринарском контролом. Најважније сточне пијаце јесу у Лесковцу, Куманову, Приштини, Тетову, Струмици, Прилепу и Битољу. Чињени су велики напори од стране управних власти да се сточни тргови прописно изграде, и у томе је већ постигнут успех у местима са већим сточним пијацама.

У Вардарској бановини је трговина стоком слободна, изузев ограничење за време појаве некојих сточних зараза. Крупна стока за извоз купује се по сточним пијацама, а и један део ситне стоке, док се по правилу ситна стока, нарочито јагањци у јесен, продају у планини на суватима, куда долазе домаћи извозници, па и грчки трговци. Стока се тад извози преко најближих извозних железничких станица: Косовске Митровице, Рашке, Приштине, Урошевца, Скопља, Бујановца, Св. Ђорђа и Штипа. Стока се утоварује у чисте и прописно дезинфиковане вагоне на за то одређеним рампама железничких станица. Дуго је времена требало да се општине навикну на правилну манипулацију са сточним пасошима, која данас постоји у целој Вардарској бановини. Многе казне су пале на терет општинских благајника, којима је поверен тај посао, док се није дошло до успеха. Ретки су данас приговори у том погледу.

Судска ветеринарска медицина игра видну улогу у сточној трговини, штитећи интересе како купца тако и продавца од разних превара, које настају због разноврсних мана патолошке природе. Судска ветеринарска медицина не долази у Србији до тако честе практичне примене као у осталим деловима наше државе, где су у аустриском грађанском закону, који тамо још увек важи, тачно прецизиране главне мане код животиња са тачно одређеним временом у коме продавац мора јамчити купцу да купљена животиња нема дотичних мана. У новом нашем унифицираном грађанском закону, који се још израђује, не би смеле изостати законске одредбе о гаранцији за главне животињске мане стручно утврђене у одређеном року, јер такве законске одредбе веома олакшавају и убрзавају честе спорове ове врсте и уносе сигурност у трговину стоком.

У нашој држави као и у Јужној Србији заузима извоз стоке у општем извозу веома угледно место. Годишњи извоз стоке и сточних производа из наше државе креће се од 25—30% од целокупног извоза, који износи, како које године, од 7—9 милијарди динара. Наша државна ветеринарска служба омогућава овај извоз, а преко њега утиче повољно знатним приливом девиза на наш трговински биланс и на нашу валуту. А како се у садањој ери аутар-

*) О паразитима код стоке види чланак писца ових редова у Ј. В. Гласнику за г. 1932.

хије извоз плаћа увозом и обратно, на овај начин добра ветеринарска служба доприноси много не само извозу стоке и њених производа, него омогућује и увоз нама потребне робе из иностранства.

Привредни значај ветеринарске службе је, дакле, и у томе што она важи као неопходан услов за извоз стоке и њених производа, сировина, јер једино добро организована ветеринарска служба може обезбедити иностранство од уноса сточних заража. Ниједан транспорт стоке ни сточних производа и сировина не може се извести без ветеринарско-санитетског документа, а овај се може издати само ако су испуњени услови које прописује закон о сузбијању сточних заража и дотична ветеринарска конвенција. Поједине државе увознице имају у нашој држави и своје званичне делегате, који стално посматрају како се у нас примењују прописи нашег закона о сузбијању сточних заража па о том обавештају надлежне власти своје земље.

Зато закон о сузбијању и угушивању сточних заража оне земље која стоку извози, претставља уопште главну базу за преговоре при склапању ветеринарских конвенција, и уколико су одредбе тога закона савременије, тј. уколико одговарају савременим захтевима ветеринарске медицине, утолико су услови за извоз стоке у земљу са којом се склапа трговински уговор повољнији. Не може се ни замислити да би нека културна држава хтела увозити стоку и сточне производе из земље у којој нема добро уређене ветеринарске службе, из земље у којој стално владају опасне сточне заразе.

Иако су се у овој покрајини јављале разне сточне заразе, од ослобођења наовамо, јачег поремећаја у трговини и извозу са те стране, барем на дуже време, ипак није било, јер се успело, захваљујући благовремено предузетим мерама од стране ветеринарске полиције, да се избегну теже последице. Како се ветеринарска служба постепено усавршавала, тако су се и прилике у том погледу знатно поправљале.

Из Јужне Србије извози се стока махом у Грчку, а нешто само пернате живине у Италију. За ветеринарско-полициска ограничења, која су дошла до израза у ветеринарској конвенцији између наше државе и Грчке, може се рећи да су нормална и да базирају на општим начелима која важе при оваквим споразумима између пријатељских савезничких држава, а једино у циљу одбране од уноса сточних заража.

Кад је реч о извозу нека нам је дозвољено да се дотакнемо односа ветеринарске службе према царинској и трговинској политици. Има случајева када ветеринарско-полициска ограничења улазе у ветеринарску конвенцију, не толико као заштита од уноса заража, него као средство да се појачају заштитне царине и отежа извоз стоке, из разлога што је у дотичној држави, увозници стоке, дошла до јачег израза аграрна политика те земље, која жели да заштити земљорадничке интересе, или из чисто политичких разлога, да би се на тај начин држава извозница присилила на из-

већа попуштања политичке природе. Ветеринарска полиција може под извесним приликама из напред поменутих разлога послужити својим ограничењима не само уместо царине него и допринети да се потпуно затвори граница. На овој основи је избио и познати царински рат између Краљевине Србије и аустро-угарске монархије.

4. Ветеринарска контрола животних намирница у интересу народног здравља. Главни предмет студија ветеринарске медицине јесте домаћа стока, посматрана са свих могућих научних гледишта, анатомије, физиологије, биологије, патологије итд., па је зато логично и природно да животне намирнице животињског порекла спадају под санитетску контролу ветеринарске струке. У градовима и поготову у свим среским местима постоје општинске кланице. Стање тих кланица је данас далеко боље него што је било одмах после ослобођења. Подигнут је отада и велик број нових кланица, док су остале већином поправљене, тако да одговарају бар привремено свом задатку. Наши највећи градови, као Скопље, Битољ, Лесковац и др., мораће приступити подизању модерних кланица са леденицом и хладњачом, јер нас на то силе и климатске прилике овога краја. Жарка лета са високом температуром, која се често пење до 40 C^0 у хладу, безусловно захтевају да наши градови у интересу народног здравља и заштите меса од квара, подигну модерне кланице. Кланице дају градовима веома лепе приходе (Скопље прима годишње у виду разних такса око три милиона динара), па су они зато морално обвезани према својим грађанима, као потрошачима меса, да ове хигијенске установе буду доиста у пуној мери хигијенске.

На овом месту вреди поменути да су општинске таксе, које се под разним видовима убирају при продаји стоке на сточној пијаци од сељака и при клању меса од месара, велике и социјално неоправдане. Систем такса уопште требало би заменити праведнијим системом општинских прireза. Зашто да потрошачи без разлике на имовинско стање, они сиромашни као и богати, једнако сносе општинске терете у виду општинских такса, које се наплаћују на животне намирнице? Овај систем је неоправдан, па и неправедан, и због тога што се тако знатно поскупљује најважнија намирница за живот — месо. Те разне општинске таксе по килограму меса износе на пр. у Скопљу око 3 динара, а на тај начин се снижава потрошња меса и одузима могућност и сиромашним слојевима грађанства да се хране месом.

Клање стоке и израда меса стоје под ветеринарском контролом. Где нема ветеринара, а постоји лекар, врши овај ту дужност. Под ветеринарско-санитетском контролом заклано је у години 1936: бикова 18, волова 9.609, јунаца 3.940, крава 8.283, јуница 4.433, телади 9.385, бивола 890, биволица 876, биволчади 448, оваца 48.851, јагањаца 134.669, коза 10.036, јаради 44.260, свиња 8.273, прасади 5.619. Свега је заклано 289.639 грла, од тога одбачено целих животиња 120 а појединих делова и органа 23.783 кгр. Одбачено је целих животиња највише због бобичавости (цистицеркозе), код свиња и код говеда, затим због септикемије, пијемије, перитонитиса

итд., а поједини делови и органи одбачени су највише због метиљавости (дистоматоза) и ехинококозе.

На овом месту треба да подвучемо велику раширеност бобичавости код свиња (Cysticercus cellulosae) и код говеда (Cysticercus inermis), а то је знак да наш народ ових крајева у великој мери пати од пантљичаре и то како свињске (Taenia solium) тако и говеђе (Taenia saginata). У турско доба свиње се нису смеле јавно клати нити свињско месо продавати, па је хришћански свет потајно свиње клао и месо продавао, без икакве стручне контроле, у црквеним портама. Разуме се да у овоме лежи узрок тако великој раширености пантљичаре у народу овога краја. Да би се овом злу стало на пут, није довољна само акција ветеринарске службе. Искључивањем из промета бобичавог меса од свиња што се кољу на јавним кланицама као и стерилизовањем мање бобичавог, учињено је много, јер потрошачи меса заштићени су тако од заражавања бобицама. Али те контроле нема, када неко приватно закоље животињу. Сем тога, што је врло важно, у сузбијању овога зла, које тако озбиљно угрожава људско здравље и знатно смањује радну способност, треба да учествује истовремено и хумано-санитетска служба, којој је задатак да лечи сва она лица која пате од пантљичаре. Поступак би био овај. Кад се ветеринарским прегледом утврди бобичавост на свињама или говедима која потичу из познатог места, санитетски органи, обавештени о овом, имали би задатак да прегледају лица у кући одакле су животиње и да пронађу носиоце пантљичаре, а затим да их подвргну савесном лечењу, јер су таква лица стални сејачи бобичавости, уколико се при вршењу нужде не служе исправним нужником. Осим тога требало би дати награду за сваку пантљичару донету са главом. Даља мера била би да се створи могућност да се у свакој сељачкој кући подигне макар и најпримитивнији али исправан нужник.

Рибе се троше у овим крајевима размерно много нарочито за дуготрајних постова, и то речне и језерске из сва три наша језера: Охридског, Преспанског и Дојранског, а троши се доста и дунавске рибе. Продаја рибе стоји под ветеринарском контролом.

Контрола над млеком у већим местима проводи се али она очекује бољу организацију.

5. Организација државне ветеринарске службе. Ништа није кадро толико смањити народну имовину и довести у питање саму егзистенцију широких слојева народа као сточне заразе. А пошто појединци нису у стању да се бране од њих, већ и због тога што се при том послу тражи више него игде да се лични интерес подреди општем, то, уиме општег добра и народног и државног и због обавеза према државама увозницама наше стоке датим у ветеринарским конвенцијама, држава је обавезна да сама организује ветеринарску службу, спроводећи мере ветеринарске полиције силом свога ауторитета и своје власти. Стока претставља у нашој земљи имовину око 25 милијарди динара. Ветеринарство је фактор који свуда у културном свету, па и код нас, чувајући здравље стоке у

исто време чува и производну моћ наше пољопривреде. Сточарство и земљорадња зависе једно од другог и узајамно се помажу и попуњују.

Признати се мора да је организација ветеринарске службе, откако постоје бановине, знатно унапређена. У саставу Пољопривредног одељења банске управе постоји засебан ветеринарски отсек. Старешина отсека је истовремено и стручни старешина целокупне ветеринарске службе у бановини. Ветеринарски отсеци су по свим бановинама проглашени самосталним, као и шумарски, из простог разлога што се у пракси увидело да општи интерес службе захтева да струку ветеринарску води директно и самостално ветеринар, шумарску шумар, а агрономску агроном. Ниједна од њих не може бити вођена стручњаком друге струке. Зато је оправдан захтев ветеринара да се осетна неправда и аномалија учињена законом о банској управи од 1929 године ветеринарској струци, што скорије исправи у интересу угледа државне ветеринарске службе, која базира на научним дисциплинама ветеринарске медицине, а који углед мора постојати и због оних њених важних функција које смо напред поменули, а државног су и међународног карактера. При правилном решењу овог питања главну улогу треба да игра интерес службе и заједнице, затим равноправност струке са факултетском квалификацијом, које овде долазе у обзир.

У целој Јужној Србији која административно припада трима бановинама, Вардарској, Зетској и Моравској, има данас 57 државних ветеринара. Државни буџет за ветеринарство Вардарске бановине за буџетску 1936/37 годину износио је 1,600.000 динара а бановински 250.000 динара. Од 1 априла 1937 године ступио је на снагу бановински ветеринарски фонд који ће служити циљевима ветеринарске службе нарочито у погледу подизања ветеринарско-санитетских установа, јавних кланица, сточних тргова, стрводерница итд. У фонд улазе зато одређене таксе које се наплаћују при манипулацији сточних пасоша а деле се по половици на ветеринарски и сточарски бановински фонд.

Главни основ за вршење ветеринарске службе јесте закон о сузбијању и угушивању сточних заража од 1928 године, којим је унифицирана државна ветеринарска служба у целој држави. Али и поред свих неоспорно великих успеха које је ветеринарска служба постигла у овим крајевима, ипак се осећа и овде као и у целој држави потреба за бољом организацијом, потреба да ветеринарска служба постане социјално и привредно још корисниja, јер је штета од сточних зараза још увек знатна.

Са задовољством истичемо на овоме месту да је нови закон о сузбијању сточних зараза од године 1928 донет заслугом и за министровања тадашњег и садашњег министра пољопривреде г. Светозара Станковића, а поуздано се надамо да ће и опет његовом заслугом у најскоријем времену бити озакоњен нацрт закона о уређењу ветеринарске службе, који је Југословенско ветеринарско удружење предало Министарству пољопривреде пре неколико година. Овај пројекат закона уводи значајне реформе у ветеринар-

ску службу. Прописује специјализацију, ветеринарске бактериолошке заводе, амбуланте по срезовима за јевтино лечење стоке, обавезује градове и општине да постављају у самоуправну службу довољан број ветеринара, предвиђа и омогућује осигурање стоке итд. Цео ветеринарски сталеж очекује много од овог закона, јер ће његовим ступањем у живот и постепеним извођењем предвиђених реформи ветеринарска служба и напори који ће се у њу улагати бити од великог социјално-привредног значаја и најјачи услов за несметано унапређење нашег сточарства.

Од необичне је важности за сузбијање сточних заразних болести једна ветеринарска установа научног карактера, која заслужује да је овде нарочито истакнемо, јер нам је већ до данас била од велике користи, а то је ветеринарско одељење при Хигијенском заводу у Скопљу. Успешно сузбијање сточних зараза на терену не да се ни замислити, поглавито у овим крајевима, где има још доста нерешених проблема, затим разних сточних зараза, међу којима и таквих са сличним било клиничким било анатомско-патолошким знацима, без научно тачно утврђене дијагнозе. Зато је од неоцењиве вредности ветеринарски бактериолошки завод који постоји у Скопљу као ветеринарско одељење Хигијенског завода. Године 1932 одобрила је банска управа из свог бановинског буџета суму од 200.000 динара да се сагради засебна зграда за ветеринарско одељење при Хигијенском заводу. У том одељењу, које је Хигијенски завод снабдео свим потребним реквизитима, раде данас два ветеринара са помоћним особљем, и имају пуне руке посла, јер им материјал за испитивање стиже из целе Јужне Србије. Ово одељење, чији је непосредни стручни старешина већ дужи низ година ветеринарски пристав др. Млинац, ради данас углавном у три смера: бактериолошко-серолошком, паразитолошком, и на испитивању животних намирница животињског порекла. Један ветеринар који је привремено додељен том одељењу, био је недавно изаслат у Лондон ради усавршавања у паразитологији. Сем свог редовног веома успешног рада (у 1936 било је у том одељењу испитано преко 1.000 претрага), ово одељење дало је досада више значајних публикација као резултат проучавања и научног испитавања разних домаћих стручних проблема.

6. Самоуправна ветеринарска служба. Било је више покушаја да се поставе самоуправни градски ветеринари. Сада постоје такви само у Скопљу двојица и у Битољу један, док су остали напустили градску службу, највише из разлога што служба и положај општинских чиновника нису у овој бановини још уређени. Нови закон о градским општинама прописује да послове ветеринарске службе из надлежности првостепене опште управне власти на територији градова врше градска поглаварства. Према томе самоуправни градски ветеринари, сем надзора над животним намирницама анималног порекла и лечења стоке, требало би да врше и дужност државних ветеринара, прописану законом о сузбијању сточних зараза. Искуство нам је до сада већ доказало да ово није добро. Интерес општине при провођању закона о сузбијању сточ-

них зараза веома често није у складу с општим и државним интересом, и општина у таквим случајевима неће да потчини свој посебни општем интересу из простог егоизма, а чисто и због уског хоризонта људи који о том одлучују. Самоуправни ветеринар мора да слуша наређења својих господара, иако се то противи његовој савести.

7. Стручна и сталешка ветеринарска организација. Ветеринари, грађански као и војни, на територији сваке бановине удружени су преко својих бановинских секција у Југословенско ветеринарско удружење с управом у Београду. Вардарска секција је вредно сарађивала досада на стручним и сталешким питањима, приређујући сваке године барем по један састанак у Скопљу, где су третирана актуелна питања из ветеринарства и сточарства и извођене практичне вежбе из појединих дисциплина — из бактериологије, серумтерапије, хирургије (на пр. субдурална анестезија и њена практична примена, утврђивање пироплазмоза, разне врсте кастрација код мушких и женских животиња, вештачко оплођавање у пракси итд.).

Године 1928 одржана је у Скопљу главна годишња скупштина Југословенског ветеринарског удружења, на којој су у знатном броју учествовали ветеринари из целе земље. Тим поводом био је месечни часопис удружења »Југословенски ветеринарски гласник« за месец август посвећен Јужној Србији, па је у истом броју изишло неколико чланака из области ветеринарства и сточарства. Чланци су следећи и то: Д-р Јосип Јежић, ветеринар Хигијенског завода у Скопљу: *Положај сточарства у пољској и општој привреди Јужне Србије;* од истог писца: *Сточарство Јужне Србије;* Освалд Репић: *Улога ветеринарства у сточарству Јужне Србије;* И. Шлајпах, директор ергеле Душаново: *Коњарство у Јужној Србији;* Живан Б. Живковић, срески ветеринар у Новом Пазару: *О антраксу у округу рашком;* Душан Ј. Марковић: *Планински пашњаци (сувати) и сточарство у Јужној Србији;* од истог писца и ови чланци: *О хигијенским и економским приликама у сточарству Јужне Србије,* затим *Рибарство у Јужној Србији* и *Ветеринарско одељење земаљске текстилне и привредне изложбе у Скопљу.* Поједини ветеринари из Вардарске бановине сарађивали су у стручном часопису објављујући периодично своје радове. Сем већ поменутих ветеринара јављају се: Е. К. Анђелковић, др. Млинац, Драг. Петровић-Млинац-Бабудер, Штерк, Освалд и Дјаткова повремено са својим радовима у Југословенском ветеринарском гласнику.

Године 1927 и 1928 вардарска секција приређује у оквиру земаљске текстилне привредне изложбе ветеринарско одељење, које претставља прву ветеринарску изложбу у овим крајевима. Изложба је била добро организована и веома запажена, па су у њој сваког дана држана предавања сељацима.

Југословенско ветеринарско удружење, коме је већ дужи низ година на челу одважни поборник стручних и сталешких интереса г. Милутин Гец, претставља данас заједно са својим бановинским секцијама солидну организацију, која окупља у своје редове гро ветеринара наше Краљевине и користи се сваком приликом да о свима акту-

елним питањима струке, консултујући претходно преко секција чланство, изнесе где треба своје израђено мишљење у духу стручне и сталешке идеологије.

8. **Пољопривредно занатство.** Има један пољопривредни занат од чијег правилног рада у великој мери зависи радна способност стоке, а који по својој природи стоји под ветеринарском контролом. То је поткивачки занат. Не само у пољопривреди, него и у народној одбрани поткивање игра знатну улогу. Савремено знаачки вршено поткивање није једноставан посао, јер се оснива на познавању анатомске грађе и физиологије ногу животиња које се поткивају; од поткивача се тражи вештина да подесним ковом по могућности што боље коригира неправилан став ногу, затим да познаје разна болесна стања копита и да према томе подешава ков. У Јужној Србији су махом поткивачи неписмени »налбанти«, који умеју да добро поткивају волове, а коње само турским ковом. Међутим европски ков је не само много солиднији него и боље одговара механици копита, и тиме подиже и радну способност животиња. Само у доброј поткивачкој школи може се тај занат добро научити, а такве школе ми на жалост у Србији још немамо. Банска управа у Скопљу шаље последњих година о свом трошку сваке године по неколико ковачких помоћника у поткивачку школу у Новом Саду или Сплиту, где курс траје 6 месеци, али то је и сувише мало према стварној потреби наше пољопривреде, па и народне одбране. Овоме питању требаће поклонити већу пажњу и порадити да се у Скопљу образује једна поткивачка школа.

Друга два заната који стоје под ветеринарском контролом, а који су пољопривредни само по томе што прерађују пољопривредне производе у људску храну, јесу месарски и кобасичарски. При полагању прописаног мајсторског испита како за занат поткивачки тако и за ова два потоња, ветеринар испитује кандидате из анатомије и физиологије животиња из ветеринарске хигијене, сточних зараза, инвазионих болести итд. Законом је прописан испит, а ниједан законски пропис се није побринуо да пропише школу или барем курс, на коме ће будући кандидат за мајсторски испит научити знања која се од њега на испиту траже.

Кад је већ реч о пољопривредном занатству треба да кажемо успут коју о три пољопривредна заната, за којима се осећа велика потреба, а у вези су ако и не директно са ветеринарством, а оно са сточарством. Наш сељак и није тако конзервативан као што на први поглед изгледа. Волео би он да има добра кола, добар плуг и друге пољопривредне алате. Шта више и добивао је неке од тих ствари у већем броју на рачун репарација, али која корист кад му није имао ко да оправи, па су пре времена бачене на буњиште. Да има негде у близини добар колар и ковач, купио би он и савремена кола, јер је увидео да су много корисниија од оних његових старих неокованих, али нема мајстора да му их направи нити поправи. Ковачи су махом Цигани, а правих колара и бравара ретко се где нађе! Има целих срезова где нема ни једног таквог

мајстора, а то је велика штета. Треба наћи могућности да се и ови занати овде одомаће и да се уопште подигне ниво пољопривредном занатству, јер то тражи велики интерес наше пољопривреде.

Успех примењене ветеринарске медицине постигнут досада у овим крајевима, као један од видних израза стваралачке мисије и моћи наше младе државе у читавом низу успехом овенчаних културних настојања од ослобођења Јужне Србије до данас, даје права југословенском ветеринарству да у овој јубиларној години буде поносно, јер је у једном кратком периоду времена дубоко заорало своју стручну бразду по привредном угару ове историске покрајине, а истовремено разбило извесне предрасуде у свим оним крајевима наше земље где ветеринарство до уједињења није било репрезентовано довољним бројем потпуно квалификованих ветеринара, због чега тамо није могла бити довољно ни цењена улога ветеринарства у привредном животу наше сточарске и земљорадничке земље.

Овај кратки приказ напретка ветеринарске службе, и њене веома богате и разноврсне делатности, даје с једне стране реалну слику о улози ветеринарства у народној привреди и у народном здрављу, а с друге стране стране треба да даде потстрека свима позваним и одлучујућим факторима да створе могућност за даљи развој и још бољу организацију ветеринарске службе у целој нашој земљи онако како је замишљају претставници ветеринарске струке и сталежа преко свог Југословенског ветеринарског удружења.

---

8) ЗАДРУГАРСТВО

ОД ПЕТРА Т. МИХАИЛОВИЋА

Јужносрбијански сељак за време турског режима био је остављен самом себи. Живот је његов био врло мучан и тежак. Није имао своје земље, већ је у огромној већини живео на спахиској и беговској земљи као чифчија и наполичар. Под таквим приликама сељак није смео ни да жуди да постане сопственик земље коју обрађује. И у социјалном и у економском погледу сељак је био последњи фактор.

У Јужној Србији, у то време, није било никаквих социјалних удружења која би имала за циљ: 1) да унапреде село, 2) да подигну живот на селу на један виши ниво, 3) да унапреде земљорадњу и 4) да унапреде сељака у просвети. Није било никаквих удружења, која би имала просветно-економски програм рада. Стари режим Турака није дозвољавао никакво удруживање или зближење сељака, осим за време црквених светковина. Сељак је морао да живи у беди, непросвећен и неорганизован. Турски режим са планом је држао у таквом стању јужносрбијанског сељака. — Турске аге чешће међу собом говораху: »Ђаура изијет вер« (неверника стављај на муке).

Пољопривредне и задругарске свести није било међу сељацима, јер су били подјармљени најназаднијом турском управом. Они су били спутавани у развитку и пољопривредном унапређењу и тамо где је приватна иницијатива давала импулса по угледу на напредне земље у Европи. Печалбари овога краја, који су за хлебом лутали по целој Европи, па одлазили чак и у Америку, и који су видели у културном свету како је сељак на равној нози са осталим сталежима, како се на просвећивање и организовање сељака поклања велика пажња, како државе чине велике материјалне жртве да унапреде пољопривреду и пољопривреднике и како пољопривредници проводе један пријатан и угодан живот, дубоко су жалили што је њихов рођени сељак, брат и пријатељ, живео ропским животом и што никаква организација и удруживање нису били допуштени у њиховој сопственој домовини.

Културни људи кажу: »Човек није човек ако је економски роб«. Јужносрбијански сељак био је за време турског режима двоструки роб: економски и политички. — Пре ослобођења Јужне Србије, на неколико година, велики поседници (Турци) били су се

организовали у синдикате, за узајамно помагање и заједничку заштиту својих интереса против чифчија. Поред материјалне—имовне надмоћности коју су бегови имали над бедним чифчијама и наполичарима, они су овим добили још једно моћно средство против неорганизованог пољопривредног становништва.

Јужносрбијански сељак дошао је до своје земље преко националног ослобођења. За време дугих ратова, који су се водили у овој покрајини, материјална имовина сељака била је скоро потпуно упропашћена. Сељак је остао и без довољно стоке и без најнужнијих справа и алата за обраду земље. Требало је све ово обновити. Како и на који начин? Преко разних хуманих друштава, која имају социјално осећање и смисао за помагање оног који трпи и пати и који треба да од најамника постане господар, не би се много учинило. Хуманизмом и апелом на добро срце, невоља се не би могла лечити и беда отклонити, већ само ублажити. Због тога, по ослобођењу ових крајева, почело се размишљати да се отпочне са пропагандом ширења и оснивања задруга које су у Србији биле пустиле дубок корен. — Као претече задруга сматрају се слободна сељачка удружења и синдикати. Они треба да утру пут задругарству. Удружења имају или општи карактер или специјализован, као што су удружења: за воћарство, повртарство, пчеларство, живинарство, рибарство, виноградарство, сточарство итд. Овде је учињен парадокс! Није се пошло овим путем, тј. нису се прво оснивала пољопривредна удружења, већ се одмах прешло на оснивање задруга. И ако народ није био припремљен за задругарство и није могао да схвати значај и улогу задругарства, отпочело се оснивањем задруга. Оснивање задруга ишло је у прво време врло тешко, јер неписмен и конзервативни сељак врло је неповерљив, управо обазрив у примању свију новина, па и задружних. У пропагирању оснивања задруга није се посустало. Ако је у новооснованим задругама у почетку било и неуспеха у раду, тај неуспех није обесхрабрио људе који су радили на овоме послу. Истрајност је победила. Задругарство је почело све више и више да се шири и узима маха у Јужној Србији. Јер задругарство није створено ради богатих, силних и економски јаких, већ ради малих и економски слабих. Организовани људи у задруге, удруженим снагама моћи ће лакше да се боре против свих тешкоћа и незгода у животу и да их побеђују.

Велики је социјални и морални значај задругарства. Оно настоји да оплемени човека као појединца, васпитавајући га да у заштити општих интереса гледа и заштиту својих личних. Задругарство настоји да створи што већи број задовољних, обезбеђених и мирних чланова људске заједнице, јер се само тако могу избећи сви сукоби класне, верске и политичке природе.

Ако је игде требало радити на организовању сељака у задруге, то је требало радити у Јужној Србији. За кратко време рада у овоме се потпуно успело. Сада на територији Јужне Србије има 638 (шест стотина тридесет и осам) задруга.

Бројно стање задруга у Јужној Србији на крају 1936 године било је:

Ред. број	ВРСТА САВЕЗА	БРОЈ ЗАДРУГА																		
		Набављачко-потрошачке	Земљорадничко-кредитне	Житарске	Виноградарске	Производњачке	Рибарске	Сточарске	Млекарске	Афионске	Дуванске	Пиринчарске	Воћарске	Повртарске	Сточарске	Живинарске	Конопљарске	Месне задруге за пољопривредни кредит	Аграрне	Свега
1	Филијала Главног савеза српских земљорадничких задруга у Скопљу	179	79	9	9	5	5	7	4	3		2	2	1	2	1	1			309
2	Савез аграрних задруга у Скопљу	7		7				1			5								84	104
3	Савез сточарских селекциских задруга у Скопљу							23												23
4	Савез вардарских виноградарско-воћарских задруга у Скопљу				14															14
5	Бановинска задруга за пољопривредни кредит у Скопљу																	188		188
	Укупно	186	79	16	23	5	5	31	4	3	5	2	2	1	2	1	1	188	84	638

У даљем излагању укратко ћемо приказати рад појединих задружних савеза, који су окупили све постојеће задруге Јужне Србије у своје коло.

ФИЛИЈАЛА ГЛАВНОГ САВЕЗА СРПСКИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА У СКОПЉУ

Филијала је основана 1929 године. Обухвата територију Јужне Србије и срезове који су припадали Црној Гори. Ово је најмоћнија задружна установа. Свој рад на ширењу задругарства спроводи постепено и систематски. Број њених задруга из године у годину стално расте, док се код осталих Савеза последњих година осећа стагнација. Број задруга код филијале од краја 1935 до 15 јуна 1937 увећан је за 42 нове задруге, и то: са 38 набављачко-потрошачких задруга, са 2 виноградарске задруге, са 1 производњачком задругом и са 1 сточарском задругом.

Рад на оснивању задруга које припадају филијали почео је одмах по ослобођењу Јужне Србије.

Оснивање је у почетку ишло доста тешко, јер у народу није било задружне свести. Ипак за кратко време основан је велики број задруга. Неке од новооснованих задруга налазе се у стадијуму организовања, али многе задруге раде врло добро и дале су лепе резултате. Добре резултате дале су оне задруге које су наишле на разумевање меродавних фактора. Држава и Бановина помогле су

обилним помоћима рад задруга. Млекарска задруга у Душановцу код Скопља добила је за подизање млекарника и набавку млекарских справа и машина суму од 855.000 динара; Земљорадничка задруга за унапређење пиринча у Кочану добила је за подизање задружне зграде и набавку машина за прераду пиринча суму од 720.000 динара; Свиларска задруга у Ђевђелији суму од 363.000 динара; Охридска рибарска задруга суму од 155.000 динара. Исто тако помогнуте су и многе друге произвођачке задруге мањим сумама. Задруга за унапређење пиринча у Кочану својим добро организованим радом чини част њеним оснивачима и људима који су је водили и који је сада воде, а понос је краја у коме се налази.

Бројно стање задруга које припадају филијали види се из следећег прегледа:

Ред. бр.	ВРСТА ЗАДРУГЕ	Крајеви Јужне Србије припали Вардарској бановини	Крајеви Јужне Србије припали Зетској и Моравској бановини	Свега
		Број задруга		
1	Набављачко-потрошачке . .	162	17	179
2	Кредитне	53	26	79
3	Житарске	8	1	9
4	Виноградарске	8	1	9
5	Произвођачке	5	—	5
6	Рибарске	5	—	5
7	Сточарске	4	3	7
8	Млекарске	3	1	4
9	Афијонске	3	—	3
10	Воћарске	1	1	2
11	Пиринчарске	2	—	2
12	Свиларске	2	—	2
13	Повртарске	1	—	1
14	Живинарске	1	—	1
15	Конопљарске	1	—	1
	Укупно . .	259	50	309

БАНОВИНСКА ЗАДРУГА ЗА ПОЉОПРИВРЕДНИ КРЕДИТ У СКОПЉУ

Основана је 1932 г. по Уредби о саображењу Закона о пољопривредном кредиту и Закону о Привилегованој аграрној банци. Њена територија обухвата Вардарску и Зетску бановину.

На крају 1936 године имала је у чланству 292 месне задруге за пољопривредни кредит и 3 Савеза задруга; свега 295 чланова са 2012 уписаних удела. Један удео износи 1.000 динара, а повлачи кредит од 40.000 динара. Од наведеног броја чланова пада: 1) на

Вардарску бановину 165 месних задруга са 1349 удела и 3 савеза задруга са 17 удела; и 2) на Зетску бановину: 127 месних задруга са 646 удела.

Укупан износ уплаћених удела, са интересом, на крају 1936 године био је 2,018.439 динара.

На територији Јужне Србије има 188 месних задруга за пољопривредни кредит.

Месне задруге за пољопривредни кредит бројно су најбоље заступљене: 21 у срезу скопском, 13 у срезу доње-полошком, 12 у срезу грачаничком, 11 у срезу жегљиговском, по 7 у срезовима

пећком и горње-полошком, по 6 у срезовима струмичком, гњиланском, овчепољском, велешком и белопољском, по 5 у срезовима мориховском, кочанском, прешевском и источком.

У 14 срезова Јужне Србије нема месних задруга за пољопривредни кредит.

Пољопривредни кредитни организам на задружној основи, који сачињавају месне и обласне задруге за пољопривредни кредит, створен је на основу Закона о пољопривредном кредиту од 12 јуна 1925 године. На челу задруга била је у прво време Дирекција за пољопривредни кредит.

Задатак је ових задруга да дају својим члановима кредите за развиће и побољшање пољопривредне производње.

Краткорочне зајмове давале су месне задруге за пољопривредни кредит на јемство својим члановима: за набавку семена, за обраду земље и за набавку људске и сточне хране, с тим да позајмице дужници врате после жетве.

Средњорочне зајмове, на подлози обвезница, давале су месне задруге својим члановима за набавку стоке, пољопривредних справа и машина, за подизање воћњака и винограда, за куповину земље у циљу заокругљивања, за оправку и подизање мањих пољопривредних зграда и др.

Оснивање месних задруга за пољопривредни кредит отпочело је крајем 1927 године. Прва задруга овога типа основана је у Пожарану, среза горњо-полошког, 27 новембра 1927 г. У току децембра 1927 основане су месне задруге у Штипу и Доњем Водну код Скопља. У почетку 1928 развијена је врло жива пропаганда те је основан велики број задруга у многим срезовима Јужне Србије. Задруге су осниване на брзу руку и у оним местима и срезовима где народ није био претходно припремљен за ову врсту задруга. Отуда, многе задруге рамљу још од оснивања. Многе месне задруге слабо враћају своје дугове, па је кредитно пословање са њима, последњих година, скоро потпуно престало. Уколико је Бановинска задруга за пољопривредни кредит у прошлој години радила, тај рад се ограничио на кредитирање неколико произвођачких задруга које су чланице месних задруга, као и на кредитирање три Савеза: сточарско-селекциских задруга у Скопљу, вардарских виноградарско-воћарских задруга у Скопљу и житарских у Лебану.

Крајем 1936 године месне задруге за пољопривредни кредит дуговале су Бановинској задрузи за пољопривредни кредит по есконтним обвезницама 42,053.966 динара.

САВЕЗ АГРАРНИХ ЗАДРУГА У СКОПЉУ

Године 1921 основан је у Скопљу Савез аграрних заједница, који је 1931 године претворен у Савез аграрних задруга. Његове чланице аграрне заједнице такође су претворене у аграрне задруге.

Савез је створен да своје задруге помаже морално и материјално. Савез је обратио нарочиту пажњу снабдевању својих задруга и задругара пољопривредним справама, семеном, стоком и вештачким ђубривима. Давао је својим задругарима позајмице у новцу за подизање економских зграда, воћњака и винограда. Организовао је задружну продају пољопривредних производа у житарским и другим произвођачким задругама.

Аграрне задруге, односно бивше аграрне заједнице, имале су за циљ да обраде и населе ненасељену земљу. Оне су давале зајмове насељеницима из позајмица и субвенција, које су уживале од државе преко свога Савеза.

Колико је много уложено у аграрне задруге, види се по томе што је сума зајмова дата аграрним задругама преко Савеза у Скопљу, на крају 1928 године износила преко 70,000.000 динара. Савез је добијао од државе бескаматне позајмице, а својим задругама давао је кредите уз наплату камате 2%.

На основу Уредбе од 30 јуна 1936 о отпису 80% насељеничких дугова насталих од позајмица из колонизационог фонда, Савез аграрних задруга у Скопљу извршио је отпис главног дуга својим чланицама — аграрним задругама.

На дан 31-XII-1936 године аграрне задруге дуговале су Савезу аграрних задруга 60,375.000 д., а Савез аграрних задруга је дуговао држави 39,162.000 д.; према томе Савез располаже капиталом од 21,213.000 д.

Бројно стање аграрних задруга које припадају Савезу аграрних задруга види се из следећег прегледа:

Редни број	Врста задруге	Вардарска бановина	Зетска бановина	Моравска бановина	Јужна Србија укупно
		Број задруга			
1	Аграрне	48	29	7	84
2	Житарске	4	1	2	7
3	Дуванске	5	—	—	5
4	Сточарске	—	1	—	1
5	Набављачко-потрошачке .	5	2	—	7
	Свега	62	33	9	104

САВЕЗ СТОЧАРСКИХ СЕЛЕКЦИСКИХ ЗАДРУГА У СКОПЉУ

Основан је 23 новембра 1932 са 10 задруга и 24 директна члана, а рад је стварно започео 30 новембра 1932 године. Територија Савезовог рада је Вардарска и Зетска бановина.

Задатак је Савеза: а) да ради на оплемењивању задружне стоке и врши строгу селекцију домаћих раса стоке; б) да ради на организацији заједничке прераде млека у разне млечне производе; в) да организује уновчење задружне стоке и сточних производа; г) да ради на економском и културном напретку својих чланова; д) да осигура потребну испашу за задружну стоку.

За организацију свога рада Савез је добио на име помоћи од Министарства пољопривреде 70.000 динара. Уз то, добио је бескаматну позајмицу од Министарства пољопривреде у суми од 270.000 динара.

Савез је ограничио свој рад на уновчење задружне стоке и сточних производа: вуне и кожа. На селекцији и оплемењивању задружне стоке за сада се ништа озбиљно не ради.

У своме чланству имао је Савез на дан 15 јуна ове године 23 сточарске задруге, две установе и 84 директна члана. Један удео износи код Савеза 50 динара од 100 грла ситне стоке или 10 грла крупне стоке. Задруге су уписале удела 115.500 динара, а уплатиле су 47.142 дин., директни чланови су уписали удела 22.500 динара, а уплатили су 22.060 дин., свега је уписано 138.000 динара, а уплаћено је 69.202 дин.

САВЕЗ ВАРДАРСКИХ ВИНОГРАДАРСКО-ВОЋАРСКИХ ЗАДРУГА У СКОПЉУ

Основан је 23 септембра 1934 са 10 виноградарских задруга. Задатак је савеза: да ради на обнови и унапређивању виноградарства; да набавља за потребе својих чланица пољопривредне справе, алат и материјал за сузбијање болести и штеточина на винској лози, и да организује заједничку прераду и продају виноградарских производа.

Савез производи знатну количину лозних калемова и воћних садница, које уновчава преко својих задруга. Виноградарске задруге за сада се не баве производњом лозних калемова, нити прерадом грожђа и уновчењем винских производа. Савез је добио од Банске управе у почетку свога рада знатну помоћ у бесплатним резницама америчке лозе. Сада Савез има у чланству 14 виноградарских задруга, са 149 удела. Један удео износи 500 динара.

На име чланских удела задруге су уплатиле 71.978 динара.

САВЕЗ ПРОИЗВОЂАЧКИХ ЗАДРУГА У СКОПЉУ

Образован је 16 маја 1937 године. У чланству има 14 задруга, и то: 10 житарских задруга из среза јабланичког и 4 задруге из Јужне Србије. Овај Савез учлањен је у Бановинску задругу за пољопривредни кредит у Скопљу. Своје чланице кредитираће кредитом који буде добио од Бановинске задруге. Овај млади Савез је у организовању и тек је почео да ради.

Проблем кредита је најважнији проблем Јужне Србије. Кредит је регулатор задружног живота. Без кредита се не може замислити успешан рад у задругама, а особито у кредитним и производњачким задругама. Овоме проблему меродавни фактори морају и у будуће да поклањају највећу пажњу, ако се жели да задругарство у овој покрајини одигра своју улогу.

Задругарство је извукло јужносрбијанског сељака из зачмалости и летаргије, и он сада кроз своју сељачку призму гледа слободније и веселије на своју будућност. Задружни рад је учинио да сељак у овим крајевима живи бољим животом; задруге су га донекле просветиле, култивисале, окуражиле и отвориле му очи да заштиту својих економских интереса тражи у задругарству и задругама. Данас се Јужносрбијанцу не натура задружна идеја, већ он сам тражи оснивање нових задруга. Од како јужносрбијански сељак живи задружним животом, осећа се напредак у сваком погледу и у свима гранама пољопривредне делатности.

Желети је да се раду на ширењу и унапређењу задругарства у Јужној Србији и у будуће поклања пуна пажња. Задруге морају бити осовина око које ће се окретати целокупан економски живот и земљорадничка производња.

9) ПОЉОПРИВРЕДНЕ ШКОЛЕ

ОД Д-РА ДУШАНА С. РОСИЋА

У питању пољопривредне производње на Југу, ми смо до сада више пута истицали да Јужна Србија, с обзиром на своје различите климатске и географске прилике, има све услове за једну што разноврснију пољопривредну производњу. Тако, на пример, у њој подједнако успевају кукуруз, пшеница, пиринач, дуван, мак, као и многе друге индустриске биљке за текстилну прераду и за фабрикацију уља. С друге стране, повољни положаји земљишта, изложени за дуже време преко године благотворним утицајима сунчане топлоте и светлости, обезбеђују успешно гајење винове лозе и свих врста воћа, па чак и оних из суптропских крајева (нар, смоква, маслина, и др.).

Поред овакве разноврсне пољопривредне производње, и сточарска производња у овој бановини по броју стоке долази на прво место у држави, док је по квалитету најслабија.

Код оваквих повољних услова за развијање биљне и сточарске производње у овим крајевима, — а ти услови су у ранијој прошлости били још повољнији — поставља се само питање организације пољопривреднога рада у најширем смислу, па да се ниво аграрне производње на Југу, постави заиста на једну завидну висину.

О некаквој бољој и напреднијој организацији пољопривреднога рада пре ослобођења ових крајева не може бити ни говора; а уколико је таквих покушаја и било, ми о томе немамо никаквих података да бисмо се и на њих могли осврнути и истаћи их.

Ово није никакво чудо кад се има у виду да је туђинска управа у овим крајевима била одувек ненародна и насилничка, да су је широки народни слојеви с муком подносили а да је наш православни живаљ уз то тешко и крваво патио од такве управе. Отуда није могло ни бити никакве корисне иницијативе, никаквог старања меродавних за подизање широких народних слојева, за унапређење њихове радиности и за стварање таквих установа које би у првоме реду служиле интересима малога човека. Ненародна владавина није народу могла ништа трајно и корисно пружити и оставити. То је било у свима областима државног и народног живота, па и у пољопривреди, која је била и остала главно народно занимање овога краја.

Ослобођењем ових крајева од туђинске управе, нова народна владавина за протеклих 25 година радила је и успела да у свима гранама националне делатности постави здраве темеље и обезбеди нормално струјање народнога живота у правцу његовог економског, културног и моралног напретка.

У овоме погледу настојања наших меродавних фактора за ово време била су довољно упућена у подизању пољопривреде као основице живота и рада најширих народних слојева, што значи да је најбројнији работник — земљорадник нашега Југа, добио у новој држави најмоћнијега помагача и заштитника његових сељач-

Једнообразни тип пољопривредних школа у Тетову и Битољу.

ких права и интереса. Данас село и пољопривреда у Јужној Србији изграђују у пуном полету једну нову, своју специјалну физиономију, која се у многоме разликује од оне из прошлих времена туђинске управе.

Ово је дошло несумњиво као последица добро организованог стручног пољопривредног рада, одмах после ослобођења ових крајева. У томе раду, пољопривредна настава и пропаганда, долазе свакако на прво место.

Тако је наша пољопривредна политика, одмах после балканскога рата, ставила као прву и најважнију тачку свога програма оснивање пољопривредних школа и других сличних установа у овим крајевима, да се тако и овај народ помогне новим културним

тековинама, којима се већ одавно користе други народи. Полазили смо од онога познатог напредног гледишта о пољопривредној настави, које је у Ларусовом *Пољопривредном речнику* овако изложено:

»Пољопривредној настави је сврха да међу сеоско становништво рашири научна знања, теориска и практична, која се тичу земљоради. Пољопривреда је основа народног богатства, она је прва и најважнија од свих индустрија. Стога је потребно стећи темељито стручно знање да се може вршити пољопривредни позив. Требало је много времена да ова истина заблиста у својој пуној

Предавање на школском имању за слушаоце пољопривредних течајева.

јасноћи; али данас је она очигледна, и стога су учињени највећи напори да се развије пољопривредна настава«.

Схватајући тако важност пољопривредне наставе, нарочито за ове крајеве, Министарство народне привреде Краљевине Србије, основало је у Битољу 1913 год. прву српску Нижу пољопривредну школу за сеоске младиће, са трогодишњом наставом. Ова школа подигнута је на имању код цркве св. Недеље где се и данас налази, а где су Турци некако око 1908 године били основали некакво пастувско станиште за оплођавање војних и народних кобила. За проширење школског имања битољска општина је поклонила тада школи око 100 ха своје утрине, коју површину школа и данас са малим изузетком поседује и рационално обрађује.

Овде је интересантно поменути да су први супленти у овој школи били ондашњи млади инжењери агрономије г. Божа Тадић, сада познати адвокат у Скопљу, и г. Петар Бунушевац, сада директор Пољопривредне школе у Ћуприји, који су као школовани и агилни радници, са пуно воље и разумевања радили на изгра-

ђивању ове новооснованe пољопривредне установе. И тек што је прва генерација ученика завршила школску 1914—15 годину, наступила је евакуација, и тако је рад ове школе био обустављен.

После народног уједињења 1918 године, школа је обновљена, а 1921 године почела је рад и уписала прве ученике. Од тада школа редовно ради, и то са припремним шестомесечним течајевима и двогодишњом наставом све до 1926 године, када су припремни течајеви укинути и трајање наставе сведено на две године. Пошто је школа у ово време била у оснивању и изградњи својих објеката, економских зграда и зграда за становање, то су многи

Калемарски течај у току 1934 г. у селу Јанковцу, среза преспанског.

ученици до 1926 године, који су са успехом свршавали припремне течајеве, одлазили на север у друге пољопривредне школе, а по свршетку истих враћали се својим имањима или су налазили запослења на другим странама. Број таквих ученика прилично је велики, иако се сасвим тачан број не може знати.

Међутим од 1926 године на до завршетка школске 1936 године, дакле за ових 10 година, ову школу је завршило 244 ученика од 352 уписаних, што значи да је просечно годишње школу завршило 24,4 ученика. Данас у школи има 34 ученика у другом разреду, 21 у првом и 20 у припремном шестомесечном течају (ови су течајеви од марта месеца ове године поново заведени).

Настава је у овој школи, као и у свима другим пољопривредним школама у бановини бесплатна, ученици се издржавају и школују о бановинском трошку. Кандидати за пријем у ове школе морају бити искључиво сељачки синови са територије ове бановине, од 14—18 година старости, са свршеном основном школом,

здрави и телесно добро развијени, и чији родитељи морају имати најмање 5 ха земље за обрађивање. Ово су углавном услови за банновинске питомце, док приватни ученици, којих је врло мали број и који плаћају 240 динара месечно, не морају испуњавати све ове услове.

Ова школа има данас подигнуте углавном све потребне пољопривредне објекте, главну интернатску зграду и све остале економске зграде.

У школи се данас гаје све врсте домаће стоке од којих је најважнији занат монтафонске расе говеда, чије се краве одликују

Предавање за народ на курсу из пчеларства.

великом продукционом способношћу. У овоме погледу школа своју најближу околину снабдева добрим сточним приплодним материјалом те и са те стране доприноси подизању народног сточарства овога краја.

Исте године 1914, када је прорадила битољска пољопривредна школа, основана је и у Душановцу код Скопља, на имању где се данас налази Државна ергела, трогодишња Нижа пољопривредна школа. На овоме месту у турско време постојала је нека врста повртарско-цвећарске школе у којој се претежно обављала практична једногодишња настава, где су се младићи обучавали у бољем гајењу поврћа и цвећа. — Међу осталим наставницима у овој школи у школској 1914-15 години био је суплент г. Јанко Вукићевић, садањи начелник Пољопривредног одељења Банске управе у Скопљу.

Услед непријатељске окупације ових крајева, школа је у јесен 1915 године обуставила рад, и након ослобођења понова је прорадила с јесени 1919 године. У току новембра месеца 1922 године ондашње Министарство пољопривреде и вода затворило је ову школу

услед честих обољења ученика од маларије, и цео школски покретни инвентар и ученике пребацило у новоосновану Нижу пољопривредну школу у Куприји, на имање дотадање Окружне пољопривредне станице.

По затвореној школи, у Душановцу је основано пастувско станиште арапских и полуарапских грла, које је доцније претворено у државну ергелу, која данас поред одличног приплодног коњског материјала, држи већи број говеда црвене метохиске »буше«, као и велики запат свиња домаће пасмине. Постепено, са повећањем обрадивих површина и обезбеђењем летњих планинских пашњака, као и изграђивањем нових економских зграда и објеката, ергела ће се претворити у државни сточарски завод, који ће бити од неоцењиве вредности за подизање народног сточарства овога краја.

Као трећа установа ове врсте, основана је 1928 године Нижа пољопривредна школа у Тетову на имању од око 34 ха, које је доцније проширавано, тако да школа данас има близу 45 ха. Од ове површине поједине културе заузимају и то:

воћњаци око 7 ха; виноград око 1,3 ха; матичњак америчке лозе око 1,2 ха; воћно растило око 3,4 ха; ратарски објекти око 26 ха; парк, стазе и путеви око 6 ха.

До сада је кроз школу прошло седам генерација ученика закључно са школском 1935 36 годином, већином бановинских питомаца из разних крајева ове покрајине. Укупно је завршило школу за ових седам година 214 ученика, који су се вратили већином на своја имања, да тамо примењују стечена корисна знања у школи.

Настава је у школи двогодишња, а ове године уведени су шестомесечни припремни течајеви, тако да данас у школи има: у I и II разреду по 31 ученик, а у припремном течају 25, што значи укупно 87 ученика.

Судећи по површини земљишта коју школа има под воћним растилом (око 3,5 хектара) и под сортиментским воћњаком (око 7 ха), рекло би се да је ово више једна воћарска установа. А уствари и јесте, јер производи годишње на хиљаде воћних садница свих врста племенитога воћа, које школа растура у народу и снабдева чак и друге пољопривредне установе и има најбоље уређен сортиментски воћњак, који служи испитивању и проучавању главнијих врста и сората воћа, а нарочито јабука. Чувене тетовке јабуке школа увелико производи и размножава.

Не мања је важност ове школе и као сточарске установе, која у своме запату говеда има одлична грла монтафонске расе, а од прошле године отпочела је са гајењем и селекцијом домаће метохиске црвене »буше«, чији запат данас са подмлатком броји око 20 грла. Одвело би нас и сувише далеко ако бисмо се детаљније задржавали на описивању стручнога рада који школа води у бележењу и сређивању свих података о продукционој и приплодној вредности школског запата говеда. Напоминьемо само да је тај рад озбиљан и систематски и да школа тиме врши уједно велики уплив на унапређење народног говедарства свога краја.

Од коња, школа има радна грла расе »нониус«; а од приплодних грла за оплођавање народних кобила, школа држи сада два пастува босанско-брдске расе.

Такође постоји и школски запат свиња домаћег шумадиског соја. Иако бројно није много велики, крмаче се ипак редовно и доста прасе (6—8 прасића), а нерастови служе не само за оплођавање школских крмача, већ исто тако и народних из најближе околине.

Рационалним гајењем ратарских усева за производњу кабасте и зрнасте сточне хране, као и гајењем повртња за исхрану ученика и школског особља, школа не само да у овим пословима, као и у другим гранама сточарске и биљне производње (рад ученика у млекари, подруму, винограду, растилу, воћњаку и др.), практично обучава своје ученике, већ исто тако својим уређењем служи као узорно пољопривредно газдинство у својој околини.

Имајући у виду значај ове школе за унапређење сточарске, а нарочито млекарске производње овога краја, Министарство пољопривреде, на предлог Банске управе у Скопљу, намерава да још ове године при овој установи отвори специјалну млекарску школу ради обуке земљорадника — сточара у бољој преради млека и справљању млечних производа, чија би се организација у скором времену поставила на праву задружну основу кроз млекарске и семенске сточарске задруге. Природно је да је за овакав организован пољопривредни рад у крају који још одише турским јавашлуком и незнањем, потребна претходна стручна пољопривредна спрема највећег броја најбољих земљорадничких синова, па да би се могли постићи видни резултати. У овоме погледу утицај школе и очигледне пољопривредне наставе биће од пресудног значаја.

Пре пар година основана је у овоме крају још једна пољопривредна школа, у Пећи, у Метохији, која истина не припада Вардарској бановини, али и тај крај био је раније под турском управом и данас с правом прославља заједно са целом Јужном Србијом двадесетпетогодишњицу националнога ослобођења.

Ова је школа више сточарскога типа. Она је уствари проширена сточарска станица за оплемењивање црвенога метохиског говечета. Уједно се бави и воћарском производњом, те као таква има ужи локални значај за овај крај. Као млада установа има повољних услова за развитак и биће од велике користи за унапређење народног сточарства у своме подручју.

Осим поменутих пољопривредних школа, постоји од 1927 године и у вароши Лесковцу двогодишња Нижа пољопривредна школа, која је основана на имању некадање окружне пољопривредне станице.

Лесковац се, истина, налази на територији предратне Србије, те са те стране ову установу можда не би требало ни помињати; али како ова варош припада Вардарској бановини и пошто се у њеној пољопривредној школи за 10 година школовао велики број земљорадничких синова са територије Јужне Србије, то је и ова установа заслужна да буде овде споменута, јер је за ово време

вршила и данас још увек врши улогу пољопривреднога подизања и стручнога просвећивања сељачких синова из ових крајева.

Па не само да су пољопривредници из ових крајева слали своје синове само у пољопривредне школе које су овде на Југу осниване после ослобођења, већ су исто тако њихови синови одлазили и у друге ниже, средње и више пољопривредне школе (а да не помињемо друге стручне и високе школе), на северу државе. И тамо су се школовали увек о државном трошку, било као питомци Министарства пољопривреде или Унутрашњих дела, или чак Министарства спољних послова; а последњих година па и данас, као питомци ове бановине. Да нам је било при руци прикупити све те податке о броју овако школованих младића у пољопривредној струци из ових крајева за ово протекло време, видело би се да је тај број највећи у односу на друге покрајине, што значи, да је државна управа заиста очински осетила и схватила потребе овога краја и његовог земљорадничког живља.

На крају, да поменемо још једну најмлађу пољопривредну установу у овој бановини, која је уједно једина ове врсте. То је Пољопривредно-домаћичка школа у Прешеву, која је основана 1936 године на имању где је некада постојала стара турска касарна.

Ова школа ће заиста имати двојаки циљ: да у пољопривредно-домаћичком правцу просвећује и стручно васпитава одраслу сеоску младеж обадва пола, како би она у своме даљем животу и раду на селу, имала корисног утицаја на свој дом и на своју средину, извлачећи је постепено из оне вечне примитивности у којој се још увек налази. Тај постављени циљ пољопривредно-домаћичког васпитања одрасле сеоске младежи, школа намерава постићи путем бесплатних зимских и летњих течајева, који ће се обављати по нарочито спремљеном наставном плану и програму, као што се таква врста наставе изводи у другим земљама и у неким бановинама код нас, где је до сада дала врло добре резултате.

Школа је тек у оснивању и изградњи пољопривредних објеката и других економских зграда које јој недостају, али је ипак ове године у марту месецу одржала двадесетодневни течај за обуку сеоских младића из најближе околине, у сезонским пролетњим радовима. Од јесени ове године школа ће почети шестомесечне течајеве за сеоске младиће који су отслужили војску; а преко пролећа и лета одржаваће се исти такви течајеви за одраслу женску чељад са села. Тиме ће ова школа одговорити најбоље неминовној потреби пољопривредно-домаћичкога подизања и просвећивања сеоскога сталежа.

Ово би у најглавнијим потезима био кратак преглед пољопривредних школа овде на Југу, од њиховог оснивања до данас. Њихов рад за ово време показао је несумњиво позитивне резултате, а у будућности показаће још и више. При томе треба имати на уму, да се од свих привредних грана пољопривреда најспорије развија, нарочито овде на Југу, у средини, где се још увек осећају и виде трагови рђаве и примитивне прошлости, и где је стварно на овоме пољу најтеже и најнезахвалније радити.

Што се тиче пољопривредне пропаганде у правцу подизања и унапређења опште биљне и сточарске производње у овим крајевима за протеклих 25 година, можемо поуздано тврдити да је овај део пољопривредне службе темељно, стручно и са љубављу обављен, како од самих пољопривредних установа (пољопривредних школа, лозних и воћних расадника), тако исто и великом моралном и материјалном потпором некадањега Министарства народне привреде, а садањег Министарства пољопривреде и Краљевске Банске управе.

Овај рад којег апсолутно није било под туђинском управом у прошлости, састоји се у одржавању пољопривредних течајева у народу из свих грана пољске привреде, у практичном обучавању пољопривредника у калемљењу воћа и винове лозе, у давању упутстава на лицу места о рационалнијој обради и ђубрењу земљишта, руковању пољопривредним справама и алатима, сађењу и неговању воћа и винове лозе, борби против биљних болести и штеточина, једном речју обавештавање и упућивање земљорадника у свима пословима њихове радиности.

Ове послове у непосредном додиру са сељацима обављају срески пољопривредни референти и њихови помоћници по свима срезовима. Осим послова ради се путем пропаганде на подизању биљне и сточарске производње; дају се боље врсте семена земљорадницима, бесплатно или на позајмицу; врши се додељивање свих врста приплодне стоке како појединцима тако и општинама; подижу се тријерске станице, модерна ђубришта, силоси за конзервирање сточне хране, стаје за стоку; дају се новчане помоћи; оснивају се сеоске књижнице и читаонице и бесплатно снабдевају поучном пољопривредном литературом. Све су ово послови скопчани са великим материјалним издацима, које је држава управа чинила и које ће и у будуће чинити за унапређење аграрне производње и подизање народног благостања на Југу.

У ову врсту послова спада и приређивање пољопривредних изложби, којих је до сада велики број одржан у главнијим местима ове покрајине, и на којима су пољопривредници обилато награђени за њихове изложене производе, било у пољопривредним справама и алатима, било у новцу.

Ове изложбе су уствари такмичења пољопривредника у бољој биљној и сточарској производњи, те као такве имају велики пропагандни и васпитни значај за село и пољопривреду.

Из свега што смо напред рекли о постављеној теми, може се закључити да су постигнути резултати у овоме питању у сразмери са протеклим временом од 25 година, рачунајући ту и ратне године.

10) ШУМАРСТВО

ОД ING. ЉУБОМИРА МАРКОВИЋА

I ОПШТИ ДЕО

Вардарска бановина је планинска област, испресецана долинама, којима протичу брзе и плахе реке, речице и потоци, као и неколиким већим или мањим котлинама несталих и живих слатководних језера. Укупна површина бановине износи 36.672 км^2 и на њој живи, ради и привређује 1,768.744 становника или 48.2 становника на 1 км^2 површине, (стање на дан 1 јануара 1937 године.) По густини насељености ова бановина је на претпоследњем месту у Југославији, тј. само испред Зетске бановине.

Пластика конфигурације наше бановине је особито интересантна и изражена како у њеним границама тако и у поређењу са конфигурацијом Југославије.

Надморска висина у м	Површина у км^2	Површина у %	Површина Југославије у %
0 — 200	823	2,2	29,3
200 — 500	8.275	22,6	25,4
500 — 1000	16.686	45,5	27,4
1000 — 1500	7.836	21,4	14,0
1500 — 2000	2.396	6,5	3,3
2000 и више	656	1,8	0,5

29.7% од укупне површине бановине се налази изнад 1000 метара надморске висине, док за целу Југославију та површина износи само 17.8%. Средња надморска висина Југославије је 569 метара, а за Вардарску бановину она износи 846.52 метара. Најмања надморска висина се налази у срезу ђевђелиском са износом од 43 м, а највећа је на масиву Кораб са 2764 м. Према овоме, Кораб је после Триглава (2864 м) највиши врх Југославије.

Географски ноложај од 40°51' до 43°09' северне географске ширине, надморска висина од 43 до 2764 м и близина Јегејског и Јадранског Мора одређују климу ове бановине. Преливања и сукоби медитеранске, степске, јадранске и континенталне климе долазе до пуног изражаја на нашем тлу нарочито у Повардарју, те је хетерогеност климатских струјања чињеница о којој се мора водити рачуна у свима потхватима успешног култивирања тла. Са

већим надморским висинама ова се хетерогеност знатно умањује тако да на венцима наших планина преовлађује континентална и субалписка клима.

Овако јасно изражен рељеф наше бановине са допуном њене климатске хетерогености, одредио је њену привредну структуру; она је била, јесте и остаје пољопривредно-шумско-сточарска област у пуном свом значењу:

а) под пољском културом је било 1,000.692 хектара или 27.0% од укупне површине бановине;

б) под шумском културом је било 945.477 хектара или 25.8% од укупне површине бановине;

в) под пашњацима (ниским и високим) је било 898.190 хектара или 24.0% од укупне површине бановине;

г) под барама, мочварама и трстицима је било 35.821 хектара или 0.9% од укупне површине бановине; и

д) под насељима, водама, путевима и неплодно је било 849.720 хектара или 22.3% од укупне површине бановине.

Ширење пољске културе, у вези са порастом становништва, има да нађе места: у првом реду, на површинама које су под барама, мочварама и трстицима; затим, на голетима — ниским пашњацима, који се налазе на стабилним и компактним теренима, а могу да послуже пољопривредној производњи; и, на крају, местимично на релативним шумским земљиштима. Али за то данашња пољопривреда има да уступи шуми земљишта која су њен домен, и то она која се налазе на старим обронцима, у бујичним сливовима, на свима надморским висинама, а све то у интересу њене заштите од бујица у подножју планина.

На овај начин би пољопривреда Вардарске бановине добила 35.000 хектара од бара, мочвара и трстика и око 200.000 хектара од голети у подгорју, док би се однос између пољске и шумске површине у зони шума имао одржати на садашњем нивоу, јер би местимични уступци били међусобни и по свој прилици једнаки. Овим би се површина под пољском културом попела на 1,250.000 хектара или 33% од укупне површине бановине.

Шума би пак у високом горју задржала садашње позиције, а у ниском горју би покрила оне голети које се налазе у сливовима бујичних потока као и површине голети које нису способне да са успехом носе пољску културу. Овим би се површина под шумом стабилизирала и достигла округло 1,000.000 хектара или 30% од укупне површине бановине.

Просечна шумовитост Југославије износи по стању из 1932 године 31.4%. Шума Југа, када се буде стабилизирала на површинама које јој неоспорно припадају, приближиће се овом проценту.

Извршење овог задатка треба да нађе пуну примену и да постане државно-национални програм на коме ће интензивно радити и сарађивати држава, бановина и наш вредни али још сиромашан народ Југа.

II. ОБЛИК И САДРЖИНА НАШИХ ШУМА

Шуме Југа су производ свих природних сила које владају у њему и утицаја човека на њих. Географска ширина, надморска висина, геолошка подлога и тло, конфигурација, температура, сунчана светлост и атмосферска и ваздушна влага одредиле су врсте и биљне асоцијације наше шумске вегетације. Наше шуме, у највећем делу свога пространства, одређене су природним законима да буду шуме лишћара, а у мањем свом делу и на већим надморским висинама одређене су да буду шуме четинара.

Онако како сада видимо нашу шумску домену, она је под утицајем човека и сточарења отишла далеко у смањењу простран-

Фоја *Juniperus excelsa.*

ства четинастих шума, а онде где су лишћари и четинари били у мешавини најчешће су четинари под ударом секире и стоке устумпили сасвим место лишћарима. Производи четинара као вреднији и за транспорт лакши били су интересантнији од производа лишћара, те је небрижна сеча, иза које није следовала тако нужна забрана попаше, била заправо оруђе за елиминисање четинара из мешовитих шума. На површинама где су они били пуни господари тј. где су биле чисте четинасте шуме, небрижне сече и попаша делом су онемогућиле пуно подмлађење и формирање нормалних састојина од четинара, а делом су омогућиле наступ и пласирање лишћара на тим површинама.

На овај начин само јако удаљене односно тешке приступачне и непроходне шуме четинара задржале су се у пуној социјалној формацији и углавном данас са њима још рачуна наша шумска домена и привреда.

Лишћари, упоредо са јачањем пољске привреде уступали су места тој привреди и сточарству и њихово ширење на рачун четинара није могло ни из далека да рекомпензира изгубљене површине пред пољопривредом. Њихов облик је много измењен нарочито у нижим појасевима где су се усадила сточарска и земљорадничка насеља. Отступање лишћара — с обзиром на услове за њихов живот и на њихову моћ регенерације и из семена и из пањева и из жила — било је постушније, те је човек наступао и пожаром и крчењем, да их отстрани са њиховог вековног станишта. Неуредне и неумерене сече и стална попаша са брстом и лишчарењем најчешће су унаказиле облик и промениле садржину лиснатих шума. Тако, први појас шума до 1000 метара надморске висине, испуњен је насељима око којих су велике површине на стрмим теренима потпуно огољене и служе с једне стране попаши у току пролећа, јесени и делимично зими, а са друге стране те голети су најбољи лиферанти материјала бујичним потоцима који их пресецају. Само у оним пределима где су насеља ређа, шума је задржала део својих позиција и у овоме појасу. Али те шуме као ближе путевима и већим насељима — тржиштима измучене су сечама и попашом, те претстављају болеснике, који животаре и којима треба брижљива нега и дужи одмор.

Са већим надморским висинама умањен је број насеља, отежани су услови коришћења дрвних шумских производа, а повећани су природни услови за рашћење шума; стога у појасу између 1000 и 1500 метара надморске висине налазимо шуму, која је у свом највећем пространству задржала простор а умногоме и облик добре шуме. У овом појасу је сточар деловао ватром и стварао веће и мање чистине и пропланке — шумске пашњаке за испашу стоке преко лета.

У појасу изнад 1500—2000 метара надморске висине облик и садржина постојећих шума најмање су измењени, али онако како је земљорадник вршио потисак одоздо са истом енергијом сточар је вршио притисак одозго у корист сувата, — односно у корист повећања простора за летњу испашу стоке. Потискивање на доле шуме из највишег шумског појаса није било тешко за сточара, јер се ту шума бори на живот и смрт са стихијама природе, па му је оган и зуб стоке био довољан у пустошењу шуме одозго.

Уважавајући потребе сточарства, не налазимо да би требало вратити шумску вегетацију до горње природне границе вегетације, које се границе налазе између 1500 и 2200 метара надморске висине, пошто је шума у тој зони за сада само заштитног а не и економског значаја. Враћање шуми појединих површина наметаће местимично бујични карактер предела, мелиорације сувата, потребе високог туризма и народне одбране.

Лишћари су највише претстављени како по пространству тако и по врстама дрвећа.

Храст заузима без мало сва земљишта под шумом до 1000 метара надморске висине. Највише је претстављен у чистим састојинама и са примесом грабића, граба, црног јасена, бреста, липе,

тополе, горског јавора, клена, дивље и мечје леске, дрена и др., а на северним експозицијама му се придружује буква, а местимице се налази у смеси са остацима црног бора. Храшће је претстављено са: Quercus sessiliflora (храст китњак), Quercus pedunculata (храст лужњак), Quercus cerris (цер), Quercus pubescens (храст медунац),

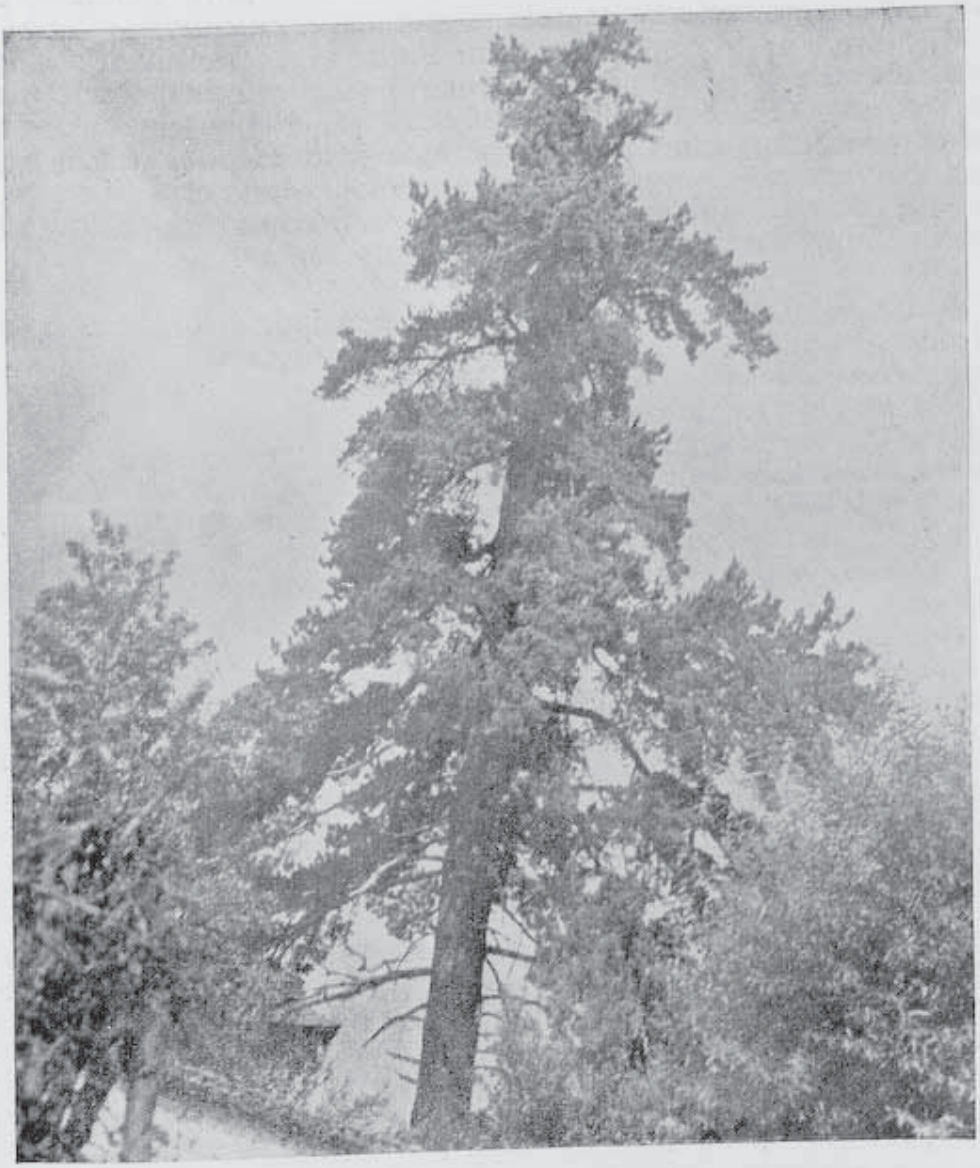

Цар Душанов бор у Неродимљу.

Quercus macedonica (македонски храст), Quercus conferta (храст сладун) i Quercus coccifera (прнар).

Северно од Скопља и Шар-Планине појављује се стаблимично и бели јасен (Fraxinus excelsior) а спорадично брекиња (Sorbus torminalis), јаребика (Sorbus aucuparia) и мукиња (Sorbus aria).

Вредно је споменути спорадичне састојине шимшира Buxus sempervirens и јоргована Syringa vulgaris у пригорју као и изванредан број врста грмља и шибља, који су показивачи јачег или слабијег утицаја медитеранске климе.

Буква је најраспрострањенија врста дрвећа и може се рећи да у зони изнад 1000 м надморске висине она чини основицу свих шума, изузимајући чисте састојине четинара.

Од четинара су претстављени: Pinus nigra var. austriaca црни бор, Pinus sylvestris бели бор, Pinus peuce молика, Pinus leucodermis муника, Pinus mughus кривуљ, Pinus nigra var. palassiana црни бор код Струмице, Abies pectinata јела, Picea excelsa смрча, Taxus baccata тиса, Juniperus excelsa фоја, Juniperus foetidissima горкњива фоја, Juniperus comunis смрека, Juniperus sabina, Juniperus nana, Juniperus oxycedrus и Juniperus alpina.

Флора Југа је богата у врстама и као још непотпуно испитана и описана предмет је сталних проучавања југословенских и страних ботаничара и биљних социолога.

Шумска фауна такође је богата и интересантна, те је заштита ретке високе дивљачи потребна како из научних тако и из привредно-туристичких мотива.

Већи део старих букових шума у зони изнад 1000 м надморске висине прашумског је типа са минималним утицајем човека, те као такве претстављају особиту научну и туристичку вредност.

Наши и страни научници су кроз своја проучавања и публикације допринели доста установљивању врста, али док се не израде привредни планови за све шуме Југа нећемо бити у могућности да бројно прикажемо однос и простор који те врсте заузимају у нашим шумама.

III. ШУМАРСКА СЛУЖБА И ЊЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

1. Периода пре ослобођења

Према подацима које смо могли прикупити, у делу Вардарске бановине, који је до 1912 године био под турском управом, почетак систематске организације шумарске службе датира од 1908 године. До тога времена шуме су биле пропуштене више или мање саме себи и власницима, који нису увек били пријатељи својих шума.

Када боље размотримо подручје бановине видећемо да су шуме дуж главних саобраћајних линија, захваљујући тим линијама, најпре нестале, и тако долином Вардара, Криве Реке и Пчиње, долином Брегалнице и Црне Реке као и Струме, нестанак шума је најизразитији, јер је уз максималну експлоатацију шума деловала и зимска испаша бројно богатог ситног сточарства.

И баш због тога што су главне саобраћајне линије и данас долинама ових река, утисак који чине оголела брда и брегови на пролазника је такав да је, и поред шумовитости од 25.8%, наш Југ окарактерисан као безшумни.

Периода 1908—1912 није била довољна за младотурску управу да заведе ма и делимични ред у нашим шумама.

Краљевина Србија је 1912 године преузела у наслеђе своју очевину Јужну Србију — неизмерно богату у голетима и бујичним потоцима, а сиромашну у шумама и осталим материјалним добрима.

Терете санирања и унапређења шумске привреде на нашем Југу преузела је 1912 године Краљевина Србија, да их 1919 године преда Југославији, која је у својим темељима узидала снажну вољу да духовно и материјално препороди овај ослобођени и у националну државу уједињени народ.

Разређена састојина црног бора са пошумљавањем у Пеклишту.

2. Државна шумска управа после 1912 године

Наша национална шумарска служба је наступила већ 1913 године. Она је затекла источњачки неред у праву својине шумског добра, слободу коришћења, ништења и крчења шума.

У току 1913 и 1914 године основано је дванаест шумских одељака у саставу окружних начелстава.

Окупација наше територије крајем 1915 године зауставља овај ток рада све до почетка 1919 године, када се шумарски одељци претварају у Окружне шумске управе у саставу Инспектората шума у Скопљу; тај се Инспекторат 1922 године подиже на степен Дирекције шума.

Данас Дирекција шума у Скопљу са својих четрнаест Шумских управа чија су седишта у: Скопљу, Куманову, Штипу, Ђевђелији, Кавадару, Битољу, Охриду, Кичеву, Тетову, Приштини, Кос. Митровици, Призрену, Пећи и Беранама, управља свима државним шумским добрима Јужне Србије, изузимајући територију некадањег Санџака и мањег дела бивше Црне Горе. У току ове године оснивају се Управе у Кочану, Струмици, Прилепу, Урошевцу и у Истоку, те ће на овај начин Дирекција спроводити газдовање у државним шумама преко осамнаест Шумских управа.

За извршење свих задатака у државним шумама, на дан 1 јануара 1937 године, Дирекција шума у Скопљу је имала:

а) шумарских квалификованих стручњака 45; б) рачунско-административних чиновника 12; в) квалификованих лугара и чувара шума 191; г) помоћног канцелариског особља 18; д) служитеља 18.

У интересу пуног чувања и систематског спровођења свих узгојно-експлоатационих мера у државним шумама Југа, постепено јачање чуварског и шумарског особља је неопходност, коју треба задовољити.

3. Надзорна шумарска служба

До доношења закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, све послове шумарства је извршавала Дирекција шума у Скопљу. Овим законом и законом о банској управи одвојена је надзорна шумарска служба од државне шумске управе и 1 априла 1930 године је Отсек за шумарство Вардарске бановине предузео дужност:

а) да врши надзор над шумама свију категорија власништва;

б) да среди искоришћавање шумских производа у недржавним шумама;

в) да спречи свако умањење и слабљење постојећих шума;

г) да природним и вештачким путем врати шумској производњи све шумске голети и за пољопривреду неспособна земљишта;

д) да спречи штетно дејство бујичних потока;

ђ) да надзире и унапређује лов и ловну привреду; и

е) да у напорима унапређења опште народне привреде уложи оне напоре који одговарају уделу шумске привреде.

За извршење овог задатка Отсек за шумарство у Скопљу има сада тринаест среских шумарских референата, чија су седишта у Скопљу, Куманову, Кривој Паланци, Сурдулици, Гњилану, Урошевцу, Гостивару, Ђевђелији, Битољу, Прилепу, Струмици, Кочану и Велесу.

На дан 1 јануара 1937 године било је запослено у надзорној шумарској служби:

а) шумарских стручњака 24; б) бановинских чувара шума дневничара 20; в) државних чувара шума 5; г) задружних чувара шума 137. Свега 186.

Правилно и успешно извршење задатака надзорне шумарске службе у овој бановини тражи хитно повећање стручног шумар-

ског особља, како у Отсеку тако и на терену, и радикално решење проблема чувања свих недржавних шума.

Најновијом организацијом Министарства шума и рудника појачани су услови за успешно извршење задатака у недржавним шумама, а наша Банска управа је од свога почетка рада поклањала и поклања заслужену пажњу овој грани народне привреде, те ће координирани напори и материјалне жртве државе и Бановине убрзати ток санирања и унапређења наших недржавних шума.

Жеравичко Језеро.

IV. ПРОБЛЕМИ ШУМСКЕ ПРИВРЕДЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

1. Важност шума и значај њених производа за живот и напредак народа

Пре него је човек знао за благодети и вредност култивираних биљака, шума је била основица његовог живота. Директне користи које црпимо из наших шума су:

а) дрво за огрев и технику; б) дрвни деривати који у најновије време прелазе моћ наших предвиђања; и в) попаша, брст и лисник — за исхрану стоке.

Шуме индиректно користе нашем народу тиме што:

а) повољно утичу на климу; б) регулишу режим воде; в) учвршћују земљиште у високим пределима; г) заштићују насеља од јаких ветрова и снежних мећава; д) повољно утичу на здравље народа; ђ) њихова лепота и стаситост су услов за развој туризма; и е) корисне су у војно-стратегиском погледу код одбране земље,

2. *Ограничавање шума*

Шуме су социјална богатства чија улога није само у производњи дрвних сировина већ и у њиховом односу према атмосфери и земљишту.

Шуме су подвргнуте законима који се битно разликују од оних који стварају, распоређују и троше друга земаљска богатства. Ти закони су такви да их само државе једино могу примењивтти и трајно поштовати.

Дрво јаких димензија је и поред угља и електричне снаге, исто толико неопходно као вуна и памук у културним заједницама. Светска производња оваквих сортимената је нижа од потражње, тако да се већ задире и у капитале шума.

Приватни шумски поседи врло се рђаво прилагођавају социјалним условима шумске производње — ово нарочито важи, ако се ставимо на гледиште колективних интереса нације. Ниједан поседник, макар био и богаташ, неће се задовољити тако малим приходом на тако велики капитал.

Из ових разлога је мисија државе да у својим шумама има резерве крупног дрвног материјала, који служи општим интересима и чини државу способном за опстанак, одбрану и напредак.

Ови принципи су дуго владали у ограничавању шума у Јужној Србији и били разлог великог негодовања заинтересованих грађана.

Од 1933 године јаче је дошао до изражаја привредни моменат, те је ограничавање шума из ове периоде примљено у народу са више сталожености.

Да би поправило грешке ранијег ограничавања, Министарство шума и рудника је у години 1936 уступило селима и појединцима 7266 хектара државних шума, пашњака, ливада и оранице.

3. *Статистика шума*

Све до извршења катастарског премера и планског уређења свих шума, Вардарска бановина не може имати тачну статистику шума.

Према прикупљеним подацима, шуме покривају површину од 945.477 хектара или 25.8% од укупне површине бановине.

По врсти власништва шуме су овако распоређене:

а) сеоске шуме - - -	476.798 ха	или	50.4%
б) државне - - - -	249.520 „	„	26.4%
в) приватне - - - -	171.260 „	„	18.2%
г) општинске - - - -	35.180 „	„	3.7%
д) црквене и верске - - -	9.733 „	„	1.0%
ђ) шуме за аграрне сврхе -	2.986 „	„	0.3%

Стање шума по врсти власника биће дефинитивно тек по завршетку ограничавања шума и решења спорова.

Глобални годишњи прираст ових шума износи око 2.000.000м^3.

Годишња потрошња огревног дрвета износи око 2.800.000 просторних метара кубних и техничког око 250.000 м^3.

Када би наше шуме биле коришћене само за дрво оне би подмириле потребе домаће потрошње, али оне хране у току лета и јесени више од 2.000.000 оваца, 700.000 коза у току целе године као и делимице 700.000 грла крупне стоке.

Према овоме шума на Југу је с једне стране фабрика дрва за потребе народа и са друге главна храна за његову стоку.

Пошумљавање Крушиног брда код Кичева.

4. *Чување државних шума*

Темељи напредног и планског газдовања шумама почивају на беспрекорном чувању. Ако је чување трошно темељи су нездрави и сви напори и материјалне жртве уложени у рад на узгоју, планском уређењу и експлоатацији шума ефемерни су и недомаћински.

Државно-шумско добро са површином од 418.744 ха којим управља Дирекција шума у Скопљу данас чува 174 лугара и чувара шума.

Из овога следује да је појединог чувару шума поверено на чување просечно 2400 хектара, а на једног шумарског стручњака пада просечно 9300 хектара државних шума.

И поред тешких теренских прилика и укорењеног менталитета народа, да шумом треба слободно располагати, државне шуме

се чувају добро, али како чувар шума треба да узме учешћа и у спровођењу шумско-узгојних мера, које су на дневном реду, то ће бити нужно у што краћем времену свести просечну површину шума на 1500 хектара, односно повећати број теренског чуварског кадра на округло 280 квалификованих и физички, душевно и морално здравих лица.

У првим годинама рада чуварска служба на Југу, услед недовољног броја и услед недовољних квалификација, била је мало повољна за шуму а често неповољна за околни народ. Данас је то далека прошлост која се не може повратити.

5. Чување недржавних шума

Стање недржавних шума, са ретким изузецима, више је него слабо.

Настојања Банске управе да заведе ред у чувању ових шума на бази да сваки власник чува своју шуму, нису дала позитивне резултате. Из ових разлога је Банска управа у години 1935 завела систем заједничког чувања шума под нарочитим јавним надзором и поставила 137 задружних чувара шума, које плаћају сопственици узадружених шума уз тангенту по хектару.

Ефективно постављање ових чувара је уследило у марту 1936 године. Сопственици ових анемичних шума, којима је најчешће потребан дужи одмор и брижљива нега, нису у стању да подносе терет државних и самоуправних дажбина као и тангенту чувања, када из тих шума не могу имати одговарајући приход. Ако се овоме дода да се сопственици шума — села налазе у брдским деловима бановине, где је пољопривреда слаба, онда је очевидно да се санирање ових шума не може извршити без осетне помоћи државе и бановине.

За ефикасно чување сеоских шума чија површина износи око 512.000 хектара потребно је најмање 340 чувара шума, узимајући за базу 1500 хектара шума на једног чувара.

Како сеоске и општинске шуме чине главницу шумског добра у Вардарској бановини, то њихово чување треба да буде предмет стручних и материјалних брига како Бановине тако и државе, јер се не може очекивати, да ће наша брдска села моћи носити терете, које намеће њихова шума као добро јавног интереса.

Добре и напредне сеоске шуме у Вардарској бановини су одбранбени зид државних шума, а слабе или уништене сеоске шуме су врата за уништење и државних шума.

6. Планско уређење шума

На планском уређењу државних шума форсирано се ради. Ту се наступа програмски и нема бојазни да тај важан посао неће бити обављен онако како га предвиђа одобрени десетогодишњи програм. Досада је планski уређено 89.250.43 хектара или 30.7%. Како годишњи капацитет рада дирекције на уређењу шума износи око 20.000 ха то ће довршење планског уређења државних шума уследити године 1946.

Планско уређење државних шума само местимично је начето. Израда скупих планова за ове шуме није од посебне користи, јер привредни план вреди само онда ако се његове одредбе поштују и примењују. У недржавним шумама, пре свега, треба решити питање

Пошумљавање Шаровог брда на Пеклишту.

њиховог чувања, па тек онда радити планове газдовања. Дотле ће бити довољни привремени привредни планови, програми и инвентари према потребама појединих шума.

7. Планско уређење и мелиорације суваша

На државним суватима се од 1934 године ради на њиховом планском уређењу и до сада је уређено 44.598.88 хектара. Према

одобреном програму до краја 1938 године завршиће се овај важан посао и за остатак од 83.380 хектара државних сувата.

Програм уређења и мелиорације сувата за наредних десет година је израђен. Према том програму за све радње планског уређења и мелиорације сувата ће се утрошити до 1946 године сума од 11,320.000 динара.

На недржавним суватима у овој години су започете мелиорације из кредита Министарства шума и рудника, па ће се томе проблему наћи решење.

Каптажа воде, изградња цистерна, локви и појила, уништавање штетног корова, побољшање флоре, изградња господарских

Грађење цистерне на сувату Коста Бачило на Галичици.

зграда за прераду млека, пастирских склоништа, путева и туристичких кућица на изванредно лепим, мирисним и пространим суватима Југа елементи су, који ће сувате учинити осетно кориснијим народу и држави. Материјалне жртве, које ће наћи места у овим мелиорацијама, биће убрзо покривене повећаним приходима од сточарства и планинског туризма.

8. Пошумљавање голети

Дирекција шума је израдила десетогодишњи програм пошумљавања државних шумских голети и тај програм који предвиђа пошумљавање 4.123 хектара са трошком од 5.130.792 динара ступио је на снагу још ове године.

Све остале голети које треба вратити шуми спадају у делокруг рада Банске управе.

За овај велики задатак потребна је стручна и материјална сарадња државе и бановине, као и радни допринос власника земљишта.

Пре свега, треба форсирано извршити издвајање голети, израдити програм њиховог пошумљавања, обезбедити потребне суме у респективним буџетима, а народу стављати на расположење потребне саднице бесплатно, као и стручно руководство државних и бановинских органа.

Како је шума на бујичним теренима услов за умирење бујичних потока, то пошумљавање голети на таквим теренима обу-

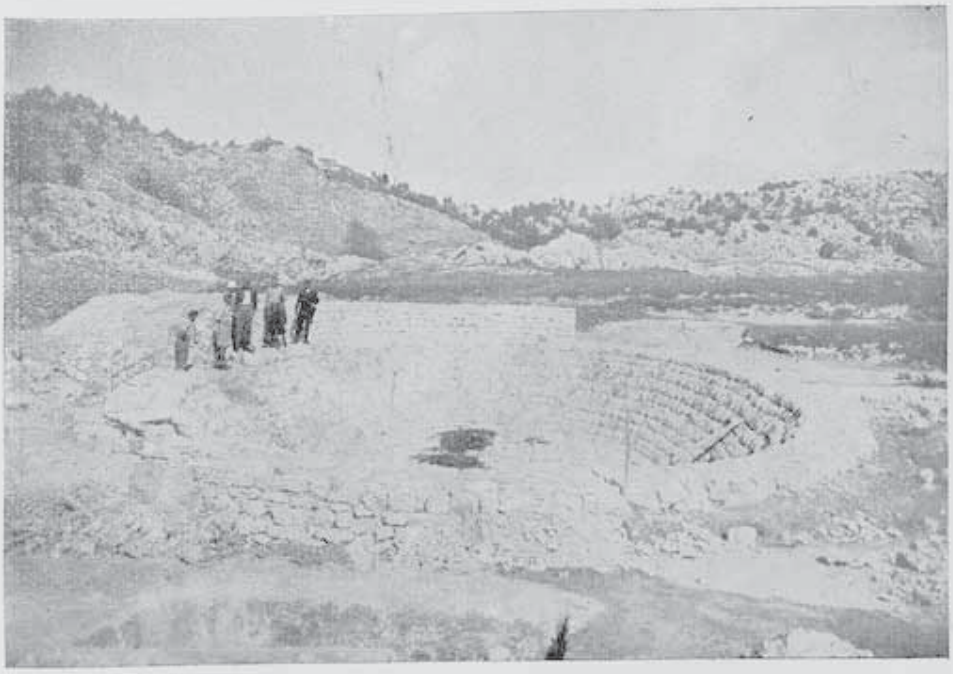

Отворена цистерна у изградњи на Асан Ђури ̄на Галичици.

хватити у програм уређења бујичних потока и из средстава намењених уређењу бујица вршити та пошумљавања.

Проблем пошумљавања голети је сложен како по своме обиму тако и по садржини. Тежња да се овај проблем реши у кратком року учинила је да су голети на Југу сврстане као некорисне и штетне. То и такво мишљење, које је потпуно овладало у интелектуалним круговима, делом је пренето и на остале слојеве народа. Шумарска власт је у формирању овог мишљења узела пуног учешћа, а данас је нужно поставити границе томе и таквом гледању на голети.

Голети Југа су углавном пашњаци из пригорја који служе сточарству нарочито за зимску и пролетњу испашу.

Добар део голети је подобан да прими и успешно храни поједине културе већег рентабилитета него што је шумска култура,

Смемо ли негирати потребу и важност сточарске привреде и само из разлога лепоте и минималног прихода од шуме пошумити голети — пашњаке без којих би овакво сточарство дошло у тежак положај?

Смемо ли жртвовати слабој шуми оне голети на којима могу да нађу места одлични виногради и воћњаци?

Не. Шума са својом рентабилношћу од 2% треба и мора да заузме оне голети на којима нема попаше за стоку, као и оне које нису способне за пољску културу. Тамо пак где је голет извор бујичног процеса, макар била способна и за највреднију кул-

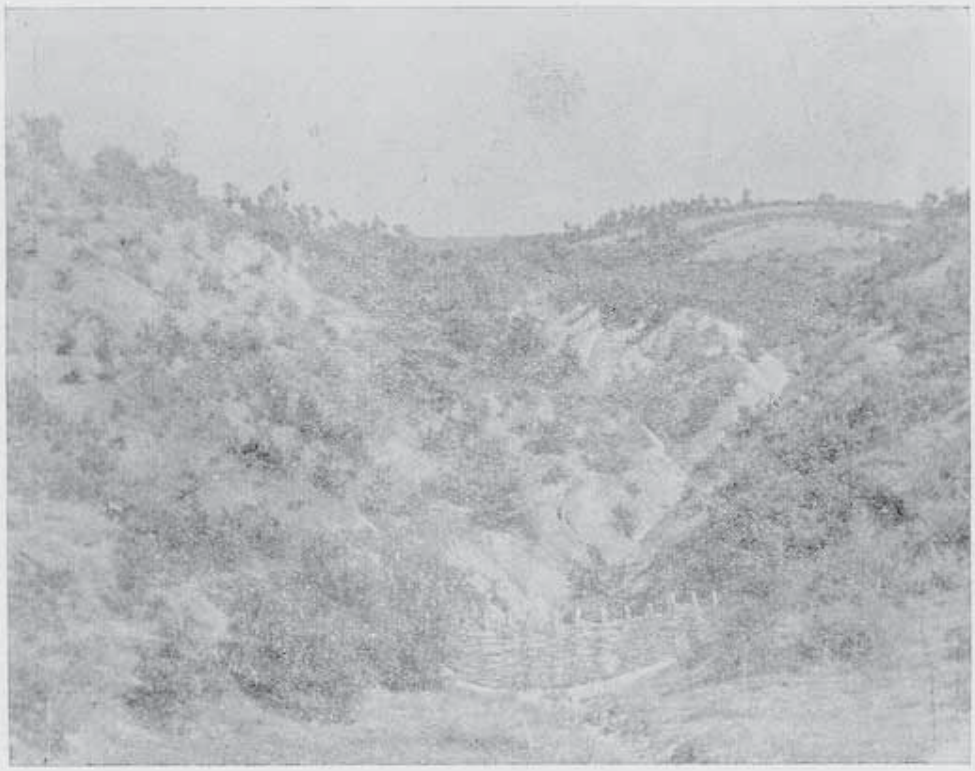

Рустикалне преграде са пошумљавањем на бујици код села Опенице.

туру, мора се вратити шуми. Око градова и варошн где утилитаризам уступа место естетици и доколици грађана, шума може и треба да заузме и вредна земљишта, јер то намећу интереси грађанства и напретка.

Овако посматране голети и њихово привођење јачој и вреднијој производњи, ставља у први ред израду плана пошумљавања голети за целу бановину и његово систематско спровођење.

Ако погледамо на минулих двадесетпет година видимо тежњу за пошумљавањем која се провлачи кроз цео период слободног живота Југа.

Методе пошумљавања пренете у овај крај, у почетку рада шумара, нису дале позитивне резултате. Аридност климе и тла на

голетима фактори су, који су наметали истраживања и огледе, како у погледу начина и методе рада тако и у погледу избора врста дрвећа, времена рада, неге култура итд.

Систем огледних пошумљавања који смо завели у 1930|31 години заменио је стручне неуспехе успехом, а даљи огледи Банске управе су само појачали стручну страну радова и омогућили јевтинији начин успешног пошумљавања.

Пошумљавање са садницама је правило, а сетва је још само оглед. Из ових разлога оснивање и одржавање шумских расадника је неопходност. Банска управа из године у годину појачава произ-

Рад народа на одбрани од бујица у селу Боговињу.

водњу шумских садница, која је у години 1930 била округло 3,000.000 а сада се попела на 10,000.000 садница годишње.

Држава и Бановина од 1912 године на овамо утрошиле су округло 9,000.000 динара на производњу садница, на сопствено пошумљавање бујичних терена и голети од јавног интереса.

Произведено је до 1937 године округло 37,000.000 садница лишћара и четинара.

Од ове количине око 7,000.000 садница је засађено о трошку државе и Бановине, а остале саднице дате су народу бесплатно, да их засади на своме земљишту где за сходно нађе.

По количини, рад на пошумљавању голети досада је био скроман, имајући у виду просторност голети које треба вратити

шуми као и потребе пољопривреде за шумским дрвећем око подизања мањих гајева, живих ограда, дворедa итд.

Припремна периода у којој је било много лепих жеља и настојања била је доста дугачка, али не дужа од периоде лутања, коју су својевремено имале и богате земље запада у медитеранском басену.

Ово наше шумарско признање могло је доћи сада када је шумарство Југа стручно решило проблем технике пошумљавања, оспособило велики број стручњака за организацију и стручно вођење радова на пошумљавању, одлучно приступило систематском раду на издвајању оних голети које треба подвргнути шумској продукцији и одлучило да изради реалан план њиховог успешног пошумљавања.

У међувремену шумарство Југа је усредсредило пажњу на ширење и систематизацију народног пошумљавања, дајући бесплатно добре саднице и у довољном броју, као и стручна упутства за пошумљавање свима оним грађанима Југа, који су показали вољу и способности да добро засаде, негују и чувају шумске саднице.

Народно пошумљавање је будућност пошумљавања голети Југа и његова важност је не само у томе што народ подиже шуму онде где му она треба, већ и у дубоком сазнању о потреби и корисности шуме, која ће се огледати у пажљивом поступку са постојећим шумама. Без дубоко усађене љубави у народу према шуми проблеми шумске привреде не могу се успешно и потпуно решавати и решити. На овом послу шумари Југа истрајно раде, и ако менталитет ништења шума у народу још постоји није њихова кривица, јер је тај менталитет вековима живео и само истрајност и паметна пропаганда могу га претворити у менталитет гајења шума.

Држава и Бановина имају за задатак да сада када су услови за пошумљавање осветљени и повољни, појачају своја материјална средства и повећају број стручњака, те у заједници са власницима земљишта учине своју дужност.

9. *Уређење бујичних потока*

Планински рељеф, геолошка подлога и обешумљеност сливова потока и река чине нашу бановину изузетно богатом у бујицама. Штете које нам бујице сваке године причињавају су забрињавајуће.

Бујице чине пакости и штете железницама, путевима и осталим државним и бановинским објектима; народу одузимају парче по парче његових најплоднијих њива, често загрозе и самим насељима.

Министарство шума и рудника и Бановина чине изузетне напоре у овоме правцу, али с обзиром на превасходни број бујица, треба да у коло прегаоца на уређењу бујичних потока уђу: Министарство саобраћаја, Министарство грађевина и Министарство пољопривреде, јер су објекти њиховог делокруга у опасности.

Са уређењем бујица у Вардарској бановини држава је отпочела 1927 године. За ових десет година утрошено је на радове ове врсте око 7.000.000 динара. Радови су вршени у долини Мораве, код Битоља, Охрида, Прешева и Власотинаца. Спремање стручног особља заузело је доста времена, али данас наша бановина као

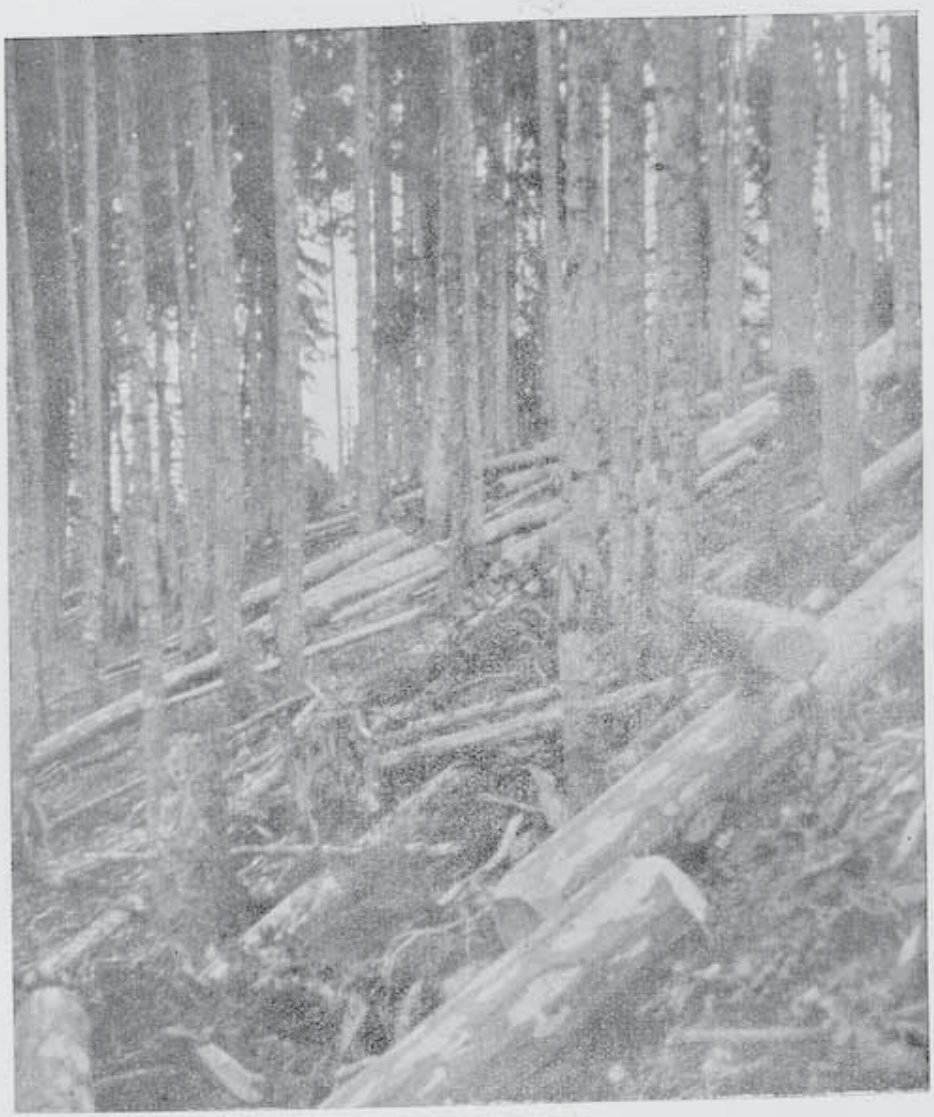

Експлоатација четинара у Ругову.

што има бројне стручњаке — пошумљаваче тако исто има и своје бујичаре — специјалисте, који могу да са успехом извршавају и радове већег обима.

Сарадња народа на уређењу бујица може доћи у обзир код пошумљавања сливова бујичних потока, код рустикалних преграда од сувозида и поплета; иначе за све остале радове држава и Бановина треба да створе обилна материјална средства и обезбеде потребно стручно особље.

Све чињенице говоре за што хитније приступање радовима на умирењу многих бујичних потока у сливу Мораве, Лепенца, Вардара, Дрима, Драгора и Црне Реке, Струме, Брегалнице и Криве Реке.

10. *Експлоатација шумских производа*

Док је у недржавним шумама динамичност експлоатације у свима видовима достигла нежељене сразмере, дотле у државним шумама влада принцип чувања маса. Овај принцип нисмо ми завели, већ сам ток ствари. Земљорадник се снабдева из својих забрана и сеоских шума. Само онде где ових шума нема или у њима нема шумских производа, он долази да купи те производе из државних шума. Цене за шумске производе из државних шума за наше земљораднике су ниске, јер нам је жеља да помогнемо нашег сељака и приволимо да остави на миру, за извесно време, сеоске шуме.

Трговци и индустријалци радије тргују сеоским шумама услед веће близине тих шума главним саобраћајним артеријама и тржиштима.

Државне шуме чији је годишњи прираст око 600.000 $м^3$ искоришћују се само са 85.000^3 или 14.1% од њиховог годишњег прираста.

Из овог следује да недржавне шуме са 700.000 хектара слабих шума подмирују 2.800.000 пр. м потребног огрева или двоструки њихов годишњи прираст.

И поред тога што је државна шумска управа на Југу прихватила геслo »наша муштерија наш газда«, још нисмо успели у томе да експлоатишући државне шуме у границама њихових моћи одтеретимо недржавне шуме. Ми ћемо истрајно продужити у настојању да и земљорадник постане купац наших јевтиних производа, и то у интересу његових шума.

Изградња путева до државних шума је на дневном реду, те са њиховом изградњом коришћење ових шума ће прогресивно напредовати, што ће повољно утицати не само на приходе од шума већ и на регулисање тржишта са дрветом, на одтерећење и одмор недржавних шума, на подмлађење појединих престарих шума и на развој туризма и планинарства. У одобреном десетогодишњем програму искоришћавања државних шума горње потребе су дошле до изражаја у пуном свом значењу.

11. Режиско искоришћавање државних шума

Из предњих разлога нисмо могли нити смели остати пасивни посматрачи. Дирекција шума је прешла на израду огрева у сопственој режији. Производима режије за сада дејствујемо само у главном потрошачком центру Скопљу. Наша производња од 35.000 пр. м је 1.3% од укупне потрошње бановине. Она ће постепено расти и вршити своју улогу одтерећења недржавних шума. Дрварске режије у Урошевцу, Качанику и Среткову дају зараде околном ста-

новништву до износа од 2,000.000 динара годишње. Овај социјално-економски моменат је за Министарство шума и рудника важнији од прихода који оно добија од овог рада, иако је тај приход у овој години износио 970.000 динара.

У проучавању су режиски радови на територији шумских управа у Битољу, Кичеву, Охриду, Штипу, Ђевђелији, Куманову Кос. Митровици и Пећи.

Фабрика Дирекције шума за прераду смоле у Капини.

12. Смоларење црноборових шума

У години 1932 започети су од стране Отсека за шумарство Банске управе у Скопљу, огледи са смоларењем борових шума у Поречу, Малешу и Кавадару, а у 1933|34, 1935 и 1936 години проширени су на Перистеру, Мориховским планинама и Коритнику.

Циљ ових огледа је био упознати издашност наших борова свих врста под различитим условима растења и рада, изабрати рационалне методе смоларења, исте пренети на сељачке смоларе и формирати први кадар стручњака и квалификованих смоларских радника.

У априлу 1935 године Дирекција је, користећи резултате огледа, прешла на практично смоларење државних црноборових шума у басену Треске у Поречу.

Државна шумска манипулација »Смолпод« већ две године истрајно утире пут индустриском смоларењу, које ће имати особитог утицаја на развој наше хемиске индустрије.

У производњи смолног балсама и преради његових деривата постигнути су изванредни резултати у фабрици манипулације која је у самом подручју и својина Министарства шума и рудника.

У години 1935 је капацитет рада био 70.000 кгр., а у 1936 години 100.000 кгр.

Добивени колофон и терпентинско уље из наше режиске манипулације својим квалитетом одговарају најбољим производима ове врсте у Француској и Америци.

Рентабилност рада и социјална улога режиског рада у нашем сиромашном Поречу, где смо у две године унели у радни народ Пореча 655.000 динара, појачани су и нашим сазнањем да чинимо своју дужност и према народној одбрани, јер су смоларски производи неопходни при изради ратног материјала.

Чинимо озбиљне припреме за проширење овог рада како у самом Поречу тако у Мориховско-Рожденским планинама, а иза овога напора није далеко време када ће борове шуме Санџака и Босне учествовати у снабдевању сировина наше младе хемиске индустрије.

13. Путеви, туризам, планинарство

О красотама наших планинских масива; Шаре, Кораба, Бистре, Јабланице, Стогова, Галичице, Перистера, Кајмакчалана, Доброг Поља, Кожуфа, Ограждена, Малеша, Осогова, Караџице, Паштрика, Коритника и др. није нужно говорити.

У програму уређења шума и сувата и мелиорације ових последњих ушли су издаци за израду економско-туристичких путева и стаза, за изградњу шумских кућа и туристичко-планинарских склоништа.

Овим шумарство спаја корисно са лепим и доприноси јачању и ширењу туристичке привреде Јужне Србије.

V ФИНАНСИСКИ БИЛАНС

Приходи и расходи за периоду 1912—1915 и 1919—1924 год. вршени су путем пореских управа, те није било могућности приказати њихове износе у тим годинама. Од 1924 године на овамо финансирање државног шумарства се врши путем рачуноводства Дирекције шума, те следећи преглед прихода указује како су се они кретали у појединим буџетским годинама.

ПРЕГЛЕД

прихода и расхода по буџету и 6% фонду за пошумљавање за време од 1924-25 до 1936-37 год., закључно

Рачунска година	ПРИХОДИ				Укупно по буџету и 6% фонду		РАСХОДИ		Расходи по 6% фонду		Укупно расхода по буџету и 6% фонду		Примедба
	По буџету		По 6% фонду				Укупно: редовни, ванредни и специјални						
	Динара	п	Динара	п	Динара	п	Динара	п	Динара	п	Динара	п	
1924-25	3,105.089	85	86.629	95	3,191.719	80	2,041.511	69			2,041.511	69	
1925-26	6,394.989	80	371.844	38	6,766.834	18	5,450.144	63	15.035	—	5,465.179	63	
1926-27	6,386.935	77	239.220	33	6,626.156	10	6,733.415	55	251.113	64	6,984.529	19	
1927-28	5,439.389	58	150.999	98	5,590.389	56	4,019.138	71	112.377	35	4,131.516	06	
1928-29	4,125.861	29	203.684	46	4,329.545	75	7,250.420	25	227.771	15	7,478.191	40	
1929-30	6,059.354	06	275.493	30	6.334.847	36	6,259.239	81	472.591	38	6,731.831	19	
1930-31	5,692.679	81	304.883	73	5,997.563	54	7,657.945	05	397.485	52	8,055.430	57	
1931-32	6,041.075	47	332.086	24	6,373.161	71	7,607.077	35	801.747	09	8,408.824	44	
1932-33	3,574.397	07	193.590	17	3,767.987	24	5,629.016	32	527.070	92	6,156.087	24	
1933-34	4,029.329	05	289.095	89	4,318.424	94	7,657.045	10	545.347	16	8,202.392	26	
1934-35	4,257.902	14	306.223	04	4,564.125	18	6,505.196	75	919.697	18	7,424.893	93	
1935-36	4,347.460	34	258.633	25	4,606.093	59	6,042.488	98	530.847	98	6,573.336	96	
1936-37	4,305.705	62	265.521	26	4,571.226	88	6,109.029	68	510.126	94	6,619.156	62	
Свега:	63,760.169	85	3,277.905	98	67,038.075	83	78,961.669	87	5,311.211	31	84,272.881	18	

Из упоређења прихода и расхода у периоди 1924—1937 године произилази, да је Министарство шума и рудника примило 67,038.075.83 динара прихода из државних шума Јужне Србије, а за исто време издало на управу и унапређење шума Јужне Србије 84,272.881.18 динара. Према овоме биланс је за државу пасиван.

Разлози за ову пасивност су у сниженим таксама за дрво и попашу за земљораднике и сточаре, у учињеним трошковима за ограничавање државних шума, за планско уређење шума и сувата, за пошумљавање голети и уређење бујица.

Пасивни биланс државних шума Јужне Србије продужиће се и даље, пошто одобрени десетогодишњи програми унапређења државног шумског добра обухватају замашне послове, чији ће рентабилитет наступити тек наредних година, али у сваком случају, озбиљан ток радова до 1945 године донеће пуну стабилност у државном шумском добру и одговарајуће приходе.

II. ГРАДСКА РАДИНОСТ

1) ТРГОВИНА ДО КРАЈА XVIII ВЕКА

ОД Д-РА А. УРОШЕВИЋА

Трговина ја добила великог полета још у време када је Немања дао Дубровчанима слободу трговања у Рашкој. Поред тадашње престонице Раса, било је и других тргова, обично око појединих манастира. Доцније, у XIII веку, развија се у Рашкој тада највеће трговачко место Брсково, у близини садашњег Бијелог Поља, које је имало и знатну дубровачку колонију. Поред Дубровчана у њему је живело и нешто Которана, па чак и Млечића.

Са ширењем српске државе према југу развијају се, обнављају или и даље одржавају и напредују стари градови и тргови, као Призрен, Пећ, Приштина, Ново Брдо, потом Скопље, Кратово, Прилеп, Штип и др. Поред страних трговаца, који или само обилазе ове тргове или их има чак и настањених у њима, јављају се и домаћи трговци. На скопским вашарима на пр., којих је било четири годишње, поред страних трговаца (Дубровчана, Млечића, Грка, Бугара, Арбанаса, Влаха), који су их посећивали, било је и домаћих трговаца Срба. Српских трговаца било је особито у Призрену и Пећи. Призренски трговци се често помињу у Дубровнику, и то још од краја XIII века, а трговци из Пећи су око 1330 г. склапали у Котору трговинске уговоре с Млечићима. Средишта домаће трговине били су тада и рудници, особито Ново Брдо, чије су се трговачке везе пружале од Дунава до Солуна и од Бугарске до Јадранског Мора.

Учешће Јужносрбијанаца у трговини Јужне Србије није престало ни по потпадању под Турке. Видећемо доцније да Срби из Јужне Србије воде трговину на велико кроз цео период турске владавине. Чак и у оно најтеже доба турске владавине, у XVIII веку, када је у Турској беснела анархија, било је домородаца Срба трговаца, који су не само одржавали трговачке везе са иностранством, него чак ради трговине путовали у иностране земље, на пр. у Млетке.

Ипак је трговаца из Јужне Србије, који су све до краја XVIII века водили трговину на велико, било мало према страним трговцима. За све то време Срби из Јужне Србије били су махом »ситнц«

трговци; увозну и извозну трговину држали су углавном или Дубровчани или трговци туђих народности (Млечићи, Грци, Цинцари, Јевреји и др.). До краја XVII века највећи и најважнији део трговине Јужне Србије био је углавном у рукама Дубровчана. О тој трговини Дубровчана у Јужној Србији и има највише података, па ћемо се стога овде највише и задржати на њој.

Дубровник је још од XII века познат као трговачки град који закључује трговачке уговоре са разним талијанским градовима. Пред крај XII века ступа у политичко-економски додир с Босном, а, како видесмо, и с Рашком. Дубровачка трговина се, дакле, још од XII века почела ширити по Италији и суседним српским крајевима, доцније захвата готово све српске и југословенске земље, затим, временом, готово цело Балканско Полуострво, а истовремено шири се по земљама око Средоземног Мора, како на европској, тако и на азијској и афричкој страни.

Дубровник је у наше средњевековно доба развио толику трговину по српским земљама да је чак конкурисао чувеној млетачкој трговини, на ју је готово и истиснуо. Благодарећи све већем богатству и умешности својих владајућих кругова, он је ту своју трговину умео да очува и по паду српских земаља под Турке. У Јужној Србији се она одржала све до краја XVII века, када се, по познатом ратном походу Аустријанаца на Балкан, дубровачки трговци са незнатним изузецима повлаче из ње.

Дубровчани су у српске земље увозили: со, свилене, памучне и вунене материје, златне и сребрне наките, хаљине, оружје, разне металне израђевине, посуђе, стаклариjу и др., а извозили: стоку, месо, коже, вуну, сир, восак, жито и др. А када се крајем XIII века развило рударство у њима, почели су извозити разне непречишћене метале, од чега су имали велике користи. Често су и закупљивали поједине руднике, управо поједине делове рудника.

Отуда је у сваком српском руднику била већа или мања дубровачка колонија. А како су се поглавито бавили трговином, дубровачких колонија је било и готово у сваком граду или важнијем тргу, варошици. Било је много њихових колонија у Босни, Херцеговини, Северној Србији, па чак и у Војводини, али су им највеће и најзнатније колоније биле у Јужној Србији. У доба између XIII и XVII века њихових је колонија било у Брскову, Новом Пазару, Трепчи, Вучитрну, Приштини, Брвенику, Јањеву, Новом Брду, Пећи, Призрену, Скопљу и Кратову. А ради заштите интереса тих својих колонија и трговаца, Дубровник је у српским земљама за српске владавине имао и конзулате, и то опет у Јужној Србији највише. Дубровачких конзулата је било у Брскову, Трговишту (старом Расу), Трепчи, Приштини, Новом Брду, а генерални конзулат је био у Призрену. Само ови конзулати нису били стални, већ су са опадањем неких места конзулати у њима укидани, а са развитком трговине у другим местима оснивани тамо нови. Најстарији конзулат у српској земљи уопште био је дубровачки конзулат у Брскову, у првој половини XIV века.

Како су још и на који начин дубровачки трговци водили трговину с нашим крајевима? Било је дубровачких трговаца који су овамо полазили сами и сами за свој рачун трговали. Али већина се удруживала у ортаклуке од неколико чланова. Једни од ортака остајали су у Дубровнику, а други полазили у унутрашњост Балкана. Они који су полазили на пут улагали су мањи капитал, али се зарада делила на једнаке делове, јер су се ови излагали и већем труду и разним опасностима. Таквих је њихових ортачких радњи било и по градовима у Јужној Србији, па и у Скопљу. Они који су остајали у Дубровнику врло често су вршили посредничке послове између балканских тржишта и западне Европе.

Са тим посредничким пословима између западне Европе и балканских тржишта Дубровчани су успоставили и новчано трговање између Запада и Балкана помоћу новчаних писама. Шаљући годишњи данак султану, Дубровник није предавао поклисарима целу суму у готову, него им је предавао и новчана писма која су они требали да наплате код дубровачких трговаца по градовима у Турској. А та новчана писма нису састављана само у Дубровнику, него су многа долазила из Италије и других западних европских земаља, па чак и из Лондона.

Поред разних зарада од трговине, закупљивања рудника, царине и др., дубровачки трговци су добру зараду имали и од давања новаца на интерес. Има помена да су они у наше средњевековно доба кредитирали новцем у Приштини неке приштинске и новобрдске трговце. То су радили и у турско доба. Кредитирали су не само своје земљаке, него и мештане који су узајмљивали новац за разне потребе, па и за трговину.

Трговина Дубровчана у Јужној Србији мора да се добро рентирала, јер су Дубровчани радо и у великом броју полазили у њу. Отуда, како вели Ј. Тадић, Јужна Србија заузима важно место у економској историји Дубровчана, а томе се може додати да исто тако и Дубровник заузима важно место у економској историји Јужне Србије.

Обим дубровачког трговања ипак није обухватао целу Јужну Србију. Допирао је до Скопља и Кратова. Градови јужно од Скопља и Кратова због јаке трговине Грка и Цинцара у њима били су изван дубровачких домашаја.

Трговина између Дубровника и Јужне Србије ишла је познатим дубровачким путем, који је од Дубровника водио на Цавтат, Требиње, Фочу, Плевље, Пријепоље, Сјеницу, Нови Пазар и избијао на Косово, одакле су даље трговци скретали према својим циљевима.

Важнију трговину у крајевима јужно од Скопља и Кратова у раније време држали су, дакле, углавном Грци и Цинцари. Јасно одређена граница између дубровачке и грчко-цинцарске трговине ипак није постојала. Као што су каткад у наше средњевековно доба дубровачки трговци допирали и до Прилепа, тако су и грчки трговци прелазили поменуту границу и залазили у сферу дубровачке трговине. Грчки трговци су, као што смо видели, посећивали

вашаре у Скопљу, а за владавине Стевана Дечанског помињу се и на вашарима у Призрену.

Та подела трговинске сфере одржавала се углавном све до краја XVII века. Од неуспешног аустриског продирања на Балканско Полуострво деведесетих година, када су се дубровачки трговци махом повукли у свој град, настаје ширење грчко-цинцарске трговине на север, да је у току XVIII века прешла и преко Саве и Дунава. Сва трговина између Холандије и Турске у XVIII веку, која је ишла преко Солуна, била је у рукама грчких трговаца. Грци и Цинцари су око краја XVIII века исто тако главни трговци у трговини између Турске и Аустрије. Из Турске су извозили: лој, восак, мед, зејтин, бадем, суво грожђе, памук, свилу, вуну, вино, кафу и др., а из Аустрије увозили: чоху, стакло, гвожђе, челик и косе. Осим тога Цинцари из западног дела Македоније у XVII и XVIII веку ишли су на московски, бечки, лајпцишки и бокерски (Beaucaire у Јужној Француској, на Рони) вашар и отуда доносили робу, нарочито с лајпцишких вашара.

Међу тим грчким и цинцарским трговцима било је уствари више Цинцара, који су се под утицајем грчке културе често издавали за Грке. Они су заједно с Грцима били главни културни елемената у нашим већим градовима у XVIII веку и били нека варошка аристократија према Србима у варошима тога доба, који су махом били скорашњи досељеници са села.

И Грци и Цинцари били су спремни трговци исто као и Дубровчани. Крајем XVIII века било их је у Турској »гдегод се која пара имала зарадити«. Било их је тада доста у Скопљу, Штипу, Призрену и Новом Пазару.

Као конкуренти дубровачких и грчко-цинцарских трговаца у Јужној Србији од почетка XVI в. јављају се и Јевреји. Јевреја је додуше на Балкану, па и у Јужној Србији, било и пре њиховог изгнанства из Шпаније, али нам је непознато њихово тадашње занимање у Јужној Србији, па нам је и њихова улога у нашој трговини тога доба скоро потпуно непозната. За српске деспотовине у Приштини се 1442 г. међу закупницима царине поред неколико Ђеновљања помиње и један Јевреј ин. А још пре тога у Трескавачкој повељи цара Душана помињу се у близину Прилепа »Дол Јеврејски« и »Речиште Јеврејско«, свакако по неком јеврејском становништву које је с тим деловима земљишта имало везу или тада или још раније.

А од њиховог протеривања из Шпаније Јевреји су се нагомилали у Турској, па их је доста било и у Јужној Србији. Још средином XVI в. (1559) помиње се да их је много било у Скопљу, а у Битољу их је пред крај XVI в. (1521) било око 200 кућа. Било их је и у Новом Брду. Почетком XVII в. (1610) у овом још знатном рударском и трговачком месту било је око 100 јеврејских и турских кућа. У то време млетачки баило у Цариграду у својој релацији истиче да су Јевреји постали опасни по млетачку трговину и млетачке трговце у Турској, а пред крај XVII века опет

у релацији једног млетачког баила у Цариграду каже се да је трговина у Турској већим делом у рукама Јевреја. У Скопљу их је пред његово спаљивање од стране аустриског генерала Пиколоминија 1689 г. било 3000 душа, готово у истом толиком броју колико их има и сада.

Јевреји су се поглавито бавили трговином и мењаштвом. Међу њима је било и ситних трговаца па и торбара, а неки су се занимали и појединим занатима. Било их је и зајмодаваца. Новац су позајмљивали на интерес не само трговцима него чак и хришћанским црквама и црквеним великодостојницима, владикама и патријарсима. Једном је један Јевреји из Скопља, неки Исуфиковић, на јемство коласиског, самоковског и ужичког владике позајмио 600 гроша пећком патријарху Арсенију IV.

У почетку овог чланка видели смо да је домаћих трговаца, који су трговали на велико, било још у наше средњевековно доба и да се крајем XIII и почетком XIV века трговци из Призрена помињу у Дубровнику, а трговци из Пећи склапали у Котору трговачке уговоре с Млечићима. Домаћих трговаца на велико било је и доцније, за турске владавине. Средином XVII в. помиње се да је неколико хришћана трговаца из Призрена извозило вуну у »Германију«, преко Београда. И Скопље је тада било живо трговачко место, па је поред осталих трговаца у њему било свакако и трговаца Срба мештана. Скопље је тада стајало у трговачким везама с Београдом и Солуном, а преко Драча и Љеша и с Анконом и Млецима. Нарочито је извозило коже, вуну, жито, вино и восак. Жито је сплавовима и чамцима свожено Вардаром у Солун, а коже и вуна су се извозиле »на све стране«, јер је у Скопљу тада била јако развијена кожарска индустрија. Међу дубровачким и осталим трговцима, који су вршили извоз и увоз робе, било је свакако и домаћих трговаца. По престанку дубровачке трговине у Јужној Србији, као наставак тога путовања на запад, видимо у трговачким путовањима Петра Андрејевића из Пећи, из чијег се скоро објављеног дневника види да је између 1746 и 1755 г. ради трговине четири пута ишао у Млетке. Извозио је вуну, а за добивени новац, а и на кредит, куповао највише манифактурне робе. Одлазио је преко Скадра, а враћао се преко Сплита или преко Дубровника у Сарајево, где су била главна стоваришта за робу са југа и истока и где се Петар дуже задржавао, продавао, мењао и куповао, па се онда враћао у Пећ. Ради трговине је посећивао и оближње вароши, а ишао је и у Скопље, Ниш, Пирот и Софију.

Било је, дакле, у Јужној Србији и у наше средњевековно доба и за доба турске владавине до краја XVIII века домородаца Срба који су водили велику трговину. Њих је ипак било мало према другима. Махом су то били мали, »ситни« трговци, који су »крупним« трговцима Дубровчанима, Грцима, Цинцарима, Јевреји ма и др. продавали сировине или као препродавци узимали робу на кредит да је продаду у својим малим дућанима или да је као »путујући тр-

говци« носе по селима, вашарима и мањим трговима. У Јужној Србији се домороци Срби као трговци на велико јављају јаче тек од почетка XIX века, када све више и више из трговине потискују Грке, Цинцаре, Јевреје и Јермене. То нагло развијање трговине у рукама нашег домаћег елемента приказује следећи чланак.

ЛИТЕРАТУРА

Јиречек-Радонић, Историја Срба, књ. III (одељак о трговини); Коста Костић, Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд 1899; — Грађа за историју српске трговине и индустрије. Споменик Срп. краљ. академије LXVI. — Наши нови градови на југу. Београд 1922; Јорјо Тадић, Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу. Гласник Скопског научног друштва, књ. VII—VIII; Ст. М. Димитријевић, Један наш трговачки дневник из XVIII века. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I.

---

2) ТРГОВИНА У XIX ВЕКУ

ОД МИЛОША И. РАКИЋА

У Јужној Србији српски православни живаљ више мање формиран добија свој трговачки сталеж тек у XIX столећу. Било је у Јужној Србији и пре тога Срба трговаца, али углавном трговина је била у рукама Грка, Цинцара, Турака, Латина (Јужносрбијанци католичке вероисповести), Јевреја и Јермена. У XIX столећу српски елеменат постепено преузима вођство у трговини. Овоме је много допринело досељавање у јужносрбијанске градове снажног и здравог српског елемента из околних села и трговачко индустриско подизање неких градова у Јужној Србији у XIX столећу, чему је много помогао континентални затвор, односно стварање тзв. памучног пута преко Балканског Полуострва. Због блокаде у борби са Енглеском окренут је у време Наполеона француски промет са Истоком (Смирном) копном преко Балканског Полуострва, на линији Солун—Скопље—Приштина—Плевље—Сарајево—Травник—Костајница, па даље преко Италије и Швајцарске за Француску. Овим путем је онда највише преношен памук са Истока. Континентални затвор и ова трговина француска преко Балканског Полуострва није се могла стриктно спроводити без великих тешкоћа и неприлика по француске трговце и француске конзуларне претставнике, те француски извештаји кипе жалбама због анархије у турским покрајинама и нехатности и неспособности Порте да томе стане на пут. Пљачкање каравана од стране друмских разбојника; несавесност самих рабаџија, који су поткрадали робу коју су преносили; кријумчарење енглеске робе и покушај Енглеске да осујети ову француску континенталну трговину; суревњивост Аустрије на Француске; и најзад жалбе француског конзула на саме своје сународнике, француске трговце и поједине француске трговачке фирме. Ипак поред свих тих неприлика, памучним путем Балканског Полуострва кретали су се непрестано са југа на север каравани, натоварени памуком из Смирне, Солуна, Сереза и Трикале, и у Сарајеву је »из тога времена сачувана успомена на памучну годину, кад су бале памука и деве биле закрчиле сарајевску чаршију да се није могло проћи«. У постанку овог памучног пута, који је пролазио кроз Јужну Србију, и ове памучне трговине, треба тражити почетак трговине већине градова Јужне Србије и њиховог трговинског значаја у XIX столећу.

ТРГОВАЧКЕ ВЕЗЕ СА СРБИЈОМ

Довољно је бацити поглед на карту Балканског Полуострва па одмах увидети како долине Мораве и Вардара стварају од Србије и Јужне Србије једну компактну географску целину. Вардарском и Моравском долином пролази једна од најважнијих светских комуникација — моравсковардарски пут и железница Београд —Солун, те најкраћим путем везује Средњу Европу са Балканским Полуострвом, Егејским Морем и ближим истоком.

Овако географско и саобраћајно јединство између Србије и Јужне Србије, које нема ни једна друга земља на Балкану, чинило је да су одвајкада били јаки и живи културни утицаји, економске и трговачке везе између ове две српске земље.

Још у првим деценијама XIX столећа живе у Београду стотинама Јужносрбијанаца као трговци и занатлије. Они у Београду организују еснафе, унапређују трговину и индустрију, уопште живо учествују у економском и културном развитку Београда. Јужносрбијански трговци имају у Београду своје трговачке магацине пуне кожама и вуном. Из Београда иду у Пешту и Беч. Приштински, вучитрнски, приленски и велешки трговци често посећују Београд и Ужице ради трговине. »Знати се кад у Београд (узех) на 1851 месеца јулија 29«, каже један јужносрбијански трговац у своме тефтеру, у коме је забележио све што је онда купио у Београду: памук, фесове, клинце, сатове, чешљеве, челик (за 2983 гроша), стакла за прозоре (»2 сандука цама гроша 150«), чоху (»25 рифа чоху по 13,20 гроша 337,20«), гајтан, стакларију и други разноврстан еспап. Стакларија која је довожена из Београда и Србије у Скопље конкурисала је стакларији из Сереза и Прилепа. Највише је доносио из Београда стакларију скопски трговац Коста Сидић; зато је и прозван, »срчаћија«. Призрен је снабдевао Србију својим производима, а у Јужну Србију долазили су српски трговци ради куповања стоке и вина, нарочито су се виђали на приштинском и новопазарском вашару. »Винаре Београђане« опева и лепа јужносрбијанска песма.

ВЕЗЕ СА БОСНОМ

Велики полет трговине између Јужне Србије и Сарајева створио је у XIX столећу континентални затвор, и то је трајало све до окупације Босне када су Аустријанци затворили босанску границу према Турској и тој трговини потсекли крила, те су многи јужносрбијански градови трговински и индустриски ослабили или пропали.

Косовски градови Приштина и Вучитрн били су у јаким трговачким односима са Босном. Косовски трговци ишли су два пута годишње у Сарајево, јуна и децембра. Прилеп, важна трговачка варош због свога вашара, био је у живим трговачким везама са Босном. Преко њега, Босна је одржавала трговину са Тесалијом и Албанијом. Највећи промет са Босном још у првој половини XIX столећа имало је Скопље. 1836 године видимо у Скопљу због трговине Христу Будимлића, члана сарајевске трговачке куће Будимлића. У Скопљу се настањују многи босански трговци, чији по-

Томци и данас живе у Скопљу. Скопље је увозило у Босну: дуван, бамње, пиринач, свилу, а из Босне увозило гвожђарију. Јужносрбијански трговци узимали су и на кредит у Сарајеву: »Јунија 27 на 1873 год. у Сараево узе на вересију у Хаџи Мемета Мисира«.

ВЕЗЕ СА АУСТРИЈОМ И УГАРСКОМ

Велешки сахтијан од козјих кожа, нарочито бео сахтијан који се израђивао у Ђаковици, Призрену и Пећи, био је добро познат Бечу и Пешти. Та трговина сахтијаном између Јужне Србије и Аустрије престала је када је Аустроугарска завела високе царине на сахтијан из Турске. Скопска трговачка кућа Шишковци нарочито је била позната што је још средином XIX столећа довозила из Беча чоху, свилу и штофове. Из Беча су се Велешани снабдевали тканинама и помодним стварима. Коста Костић говорећи о Крушеву и предузимљивости Крушевљана наводи како се у Бечу населило, трговине ради, шест крушевачких трговачких породица. И Битољ и Прилеп снабдевао се робом из Беча. Охрид је слао своје прерађене коже у Беч, а цела се Угарска снабдевала оружјем из Призрена, нарочито пушкама, јер је Призрен онда био оружница Балканског Полуострва.

ВЕЗЕ СА БУГАРСКОМ И ТУРСКОМ

Средином XIX столећа јужносрбијански трговци много су посећивали Узунџево, близу Једрена, које је било једно од главних вашарских места Балканског Полуострва. Јужносрбијанци га називају и пишу по тефтерима »Зуџево«: »На 1849 знати се што узе на Зуџево«. Једренски трговци исто тако често су долазили на чувени приштински панађур који нам је 1812 године лепо описао Антоан Вас, Наполеонов вице-конзул у Приштини.

Велес је много извозио вино и ракију у Бугарску, нарочито у Ћустендил, Радомир, Дупницу и Софију. Приштина и Штип имали су добре трговачке везе са Пловдивом. По софиским и пловдиским улицама често су се кроз прошла столећа вијали каравани прилепских трговаца »натоварени солунским маслинкама, елбасанским зејтином, охридском рибом, скопском леблебијом, а отуда се враћали у Прилеп са пиринчом из Пловдива и Татар-Пазарџика, сировим гвожђем из Самакова и железаријом из Плевне и Софије«.

Још тридесетих година XIX столећа скопски су трговци трговали са Цариградом. Због тога се и једна скопска трговачка кућа називала »Стамболије«, јер је највише трговала са Цариградом. Из Цариграда су скопски трговци набављали манифактурну робу, а извозили чињене коже, пиринач, млечне производе и ситну живу стоку.

ВЕЗЕ СА ФРАНЦУСКОМ И НЕМАЧКОМ

Речено је да је континентални затвор натерао Француску да са Малом Азијом створи непосредан копнени трговачки пут преко Италије, Далмације и Турске. Тога ради Француска је отворила

свој први конзулат у Јужној Србији у Приштини још 1812 године, јер је Приштина важила као главно трговачко стовариште између Цариграда и Сарајева. И после континенталног затвора трговачка веза између Француске и градова Јужне Србије није изумрла. У XIX столећу Битољ се стално снабдева новитетима из Париза. Прилепски трговци имали су обичај да сваке треће године посећују немачке и француске градове и отуд доносе еспап. Нарочито су радо ишли у Лион. Не мања трговачка веза била је са немачким градовима. Преко Охрида Лајпциг је снабдевао цео Балкан скупоценим кожама. Охрићани су и сами ишли у Лајпциг по сирове коже па их код куће прерађивали, јер је онда кожарство било јако развијено у Охриду, нарочито ћурчиски занат. Преко Охрида Лајпциг се снабдевао из Јужне Србије кожама од куне. 1865 године кожа од куне куповала се у Јужној Србији за 50 гроша. Прилепчани су се снабдевали за свој вашар робом из Минхена и Лајпцига.

ВЕЗЕ СА ГРЧКОМ МАКЕДОНИЈОМ

Док се Београд сматра као главна капија Средње Европе за Балканско Полуострво, Солун се узима као јужна приморска капија Балканског Полуострва. Свој прави трговачки значај Солун и пут Солун—Београд добија крајем XVIII и у XIX столећу, прокопавањем Суецког канала и изграђивањем железничке мреже моравско-вардарском долином, јер је тај пут најкраћа и најбоља веза између Европе и Азије. До изграђивања поменуте железнице јужносрбијански трговци ишли су на сезонску трговину у Солун, нарочито на серски сајам и тамо набављали сву манифактурну робу. Из фактура се види да су исте године ишли и у Серез и у Солун. Седамдесетих година прошлога столећа у трговачким архивима из Јужне Србије помињу се више серских трговачких фирми, од којих јужносрбијански трговци набављају еспап: Христо Ђорђе-Крклија, Јусеф Соломон, Мустафа Чолак — јорганција, Јован Пастанћу, Михајло Чекрдек и други. У Серезу се помињу неколико солунских трговачких фирми, а изгледа да су то њихове филијале или су пак сезонски дошли на серски сајам, јер док се на пр. у Солуну помиње трговина Мушона Бенсуса, у Серезу имамо Исака Бенсуса.

До железнице ишло се караванима у Серез и Солун, а Скопље и Велес слали су Солуну жито, брашно и коже Вардаром чамцима и сплавовима. Железница је прекинула каравански и тај трговачко—водени саобраћај, а истовремено и трговину између Јужне Србије и Сереза. Од тада сав извоз и увоз Јужне Србије сконцентрисан је на Солун. Скопље, Приштина, Вучитрн снабдеваху се колонијалном робом директно из Солуна. Призрен је набављао енглеску робу из Солуна, а Ђевђелија, у другој половини XIX столећа, сву производњу свилених чаура извозила је у Солун. До окупације Босне и Херцеговине, Нови Пазар је посредовао у трговини између Солуна и Сарајева. Али од свих градова Јужне Србије

Битољ је имао најразвијенију извозну и увозну трговину са Солуном. Све сировине и производе које је Битољ скупљао у Јужној Србији извозио је преко Солуна у иностранство, па чак у Малу Азију и Египат.

ВЕЗЕ СА АЛБАНИЈОМ И ИТАЛИЈОМ

Средњевековни скадарско-призренски пут задржао је своју важност све до друге половине XIX столећа, али у другој половини он постаје несигуран, те се и трговински значај његов почео гасити. До друге половине XIX столећа сва транзитна трговина између Албаније и унутрашњости Балканског Полуострва вршила се преко Призрена. Интересантна је ствар да се у свима трговачким тефтерима, разних трговачких кућа из разних трговачких места Јужне Србије, које сам прегледао, година 1850 бележи као последња година трговања са Скадром: „Знати се у Скадар 1850 узех у Чуреза«. После те године, јужносрбијански трговци не иду по еспап у Скадар. Од еспапа куповало се: памук, фесови, широко хасе (без), прећа, стипса, нишадор, калај, сапун, кава (»Каву ока 121 по 9,15 гроша 1104,5«). Скадарски трговци долазили су на новопазарски (митровдански) вашар и приштински панађур. Јужна Србија трговала је са Скадром кожама, вуном и воском. Када је железница везала Косово за Солун престадоше и све трговачке везе косовских градова са приморском Албанијом.

Преко Драча, Јужна Србија трговала је са Италијом. Шездесетих година XIX столећа Скопље, Велес и Охрид трговали су са Трстом. Скопље је извозило у Трст сушене коже од ситне стоке, а Велес сирове и прерађене коже, сахтијан и ђон. Охрид се из Трста снабдевао колонијалном робом, а битољска чаршија из Млетака.

ВЕЗЕ СА ДУБРОВНИКОМ

Стари трговачки односи између Јужне Србије и Дубровника нису престали ни у XIX столећу. Разуме се да та трговина далеко изостаје иза прошлих столећа, али ипак она се продужава и у XIX столећу до окупације Босне и Херцеговине. Из Јужне Србије су у Дубровник извозили стоку и сточарске и пољопривредне производе: коње, овце, говеда, вуну, коже, масло, восак и др.

ВЕЗЕ СА РУСИЈОМ

Још у првој половини XIX столећа скопски трговци тргују са јужним руским градовима, нарочито Одесом и Кијевом чињеним и сушеним кожама од дивљачи. Неки од њих, ради трговине, остају по неколико година у Русији. Та се трговина још више развија средином XIX столећа. Велики скопски трговац Хаџи Ђорђе Н. К. Поповић добио је руско поданство и требао је постати руски почасни конзул у Скопљу да се томе нису одупрли Турци. Скопски трговци слали су своје синове у Русију на школовање.

КАРАВАНСКИ САОБРАЋАЈ

Најјаснију слику трговине, трговачког промета, трговачких путева и кириџиског саобраћаја на Балканском Полуострву у првој половини XIX столећа добијамо из извештаја лајтнанта Паулића, проконзула аустриског у Босни у доба Наполеоново. Ту видимо да се у Вучитрну сучељавају сви путеви каравана, који долазе са југа Балканског Полуострва, од Сереза и Солуна па иду даље за Сарајево. Пут од Солуна до Вучитрна износио је 70 сати или 35 немачких миља, а пут од Сереза до Вучитрна 75 сати или 37 немачких миља. Пут од Вучитрна до Сарајева износио је 72 сата или

Јорга Микић-Тамиловић, угледни трговац из Вучитрна (1835—1921), други седећи, с лева на десно; — трговао је до краја друге половине XIX века са свима главнијим градовима у нашој земљи и иностранству.

36 немачких миља. У Вучитрну се очувало сећање на то стицање многобројних каравана камила са југа и одлажење даље за Сарајево.

Каравани се састављају од 20—50 коња или камила па и више. Караване предводи кириџибаша (старешина) а чува наоружана пратња. Каравани се лагано крећу, од хана до хана. Ти ханови су праве мале тврђаве и каравани се труде да их акшам затекне у таквом хану. У Вучитрну као стецишту каравана за пут у Сарајево било је у првој половини XIX столећа неколико оваквих ханова, а нарочито је био познат Демир-хан (гвоздени хан), те се по њему сада зове један крај Вучитрна Демеран-махала.

На »намучном путу« од Солуна до Сарајева за време континенталне блокаде кириџије су наплаћивали за један товар 180 гроша, а 1852 године из Скопља до Сарајева плаћало се на товар 90 гроша.

Последњи примерци од негдашњих каравана камила у Јужној Србији били су у Струмици до пре неколико година. Породица Камиларевића имала је десетину грла камила, којима је преносила еспап између Удова и Струмице. 1930 године Камиларевићи су продали те камиле једном чешком циркусу, који је путовао по Јужној Србији. Породица Камиларевића родом је из Дојрана, а од старине се бавила кириџилуком и држала камиле, по чему је и надимак добила.

Караван камила породице Камиларевића, који је до 1930 преносио трговачку робу од станице *Удово* до *Струмице* (48 км).

НОВАЦ

До XIX столећа рачунало се у Јужној Србији на аспре, акче (то је сребрн ситан новац који је вредео трећину паре), а од XIX столећа на грошеве. У Јужној Србији у XIX столећу била је у оптицају турска и страна монета. Најмањи делови од гроша јесу паре, а један грош, као новчана јединица, има четрдесет пара. Делови од гроша били су од сребра, бакра, плеха и никла. *Мангр* (бакарни новац од 2 паре), *пола металика* (бакарни од 5 државних или 6 чаршиских пара), *металик* (плехани од 10 или 12 пара), *пола коиче мале* (сребрн новац од $^1/_2$ гроша тј. 2 металика).

Грош је био од бакра, никла и сребра; сребрни грош звао се *коиче мала*. *Пула* звао се плехани новац, вредео је $1^1/_2$ гроша,

Којча велика (сребрн новац од 2 гроша), *черек мецедија* (сребрн новац од 5 гроша), *пола беле мецедије* (сребрн новац од 10 гроша) и сребрна или *бела мецедија* (сребрн новац од 20 гроша). *Черек жуте мецедије* или лире (златан новац од 25 зл. гроша), *пола лире* (златан новац од 50 зл. гроша), *жута мецедија* или *лира* (златан новац од 100 зл. гроша) и *петолирка* (500 златних гроша).

Сем поменутог новца из тефтера и фактура јужносрбијанских трговаца које сам проучио види се да су у Јужној Србији курсирале још и друге врсте турског и страног новца на пр.: *мендујија* (20,20 гроша), тј. $20^1/_2$, *моралија* (20 гроша), *махмудија* (80 гроша), *пола махмудије* (35 гроша), *пола стамболије* (?), *гермилук* (20 гроша), *бауима* (52,20 гроша), *дреклија* (10 гроша), *урубија* (20 гроша), *каима* (тј. банкнота од 10 гроша), *алтилук* (6 гроша), *бешлук* (5 гроша), *цванцика* (3,20 гроша), *пола цванцике* (1,30 гроша), *черкез* (3 гроша), *талир* (10 гроша), *дукат* (54 гроша), *мацар минац* (63 гроша), *минац* (63 гроша), *цесарски дукат* (53 гроша), *карантан* (1 пара), *рубља жута* (110 гроша), *рубља сребрна* (17,20 гроша).

У Јужној Србији у овом добу постајала је двојака вредност новца: једна чаршиска, а друга државна. Рачунање по курсу државне касе или златно важење називало се »ниске паре«, »долне паре«, »од среде паре«, »доњи есап«, а рачунање по чаршиској вредности називало се »високе паре«, »горње паре«, »наше чаршиске паре«, »горњи есап«. По доњем курсу, односно државном, плаћао се порез и остале државне дажбине, исплате и уплате у банци и уопште на државној каси. Чаршиски курс или горњи курс важио је у вароши, чаршији. По државном златном курсу вредност жуте мецедије (лире) је 100 гроша, а беле мецедије (сребрне) 19 гроша, по чаршиском жута мецедија је вредела 124 гроша, а бела 23 гроша.

Рачунање новчане вредности није било исто у свима крајевима Јужне Србије. Вредност гроша, беле мецедије и њених делова у чаршији једног места или краја управљало се према вредности коју има лира у том крају. Чим се жутој мецедији (лири) да већа вредност, одмах и бела (сребрна) мецедија и грош добијају, сразмерно вредности лире, већу вредност.

У Солуну сем златног важења (лира 100 златних гроша) рачунала се лира у 102,5 златних гроша; бела мецедија по првом курсу (лира 100 зл. гр.) вреди 18,5 гроша, по другом 19 гроша.

У Цариграду и Битољу рачунала се лира у 108 гроша, а бела мецедија према томе у 20 гроша; у Скопљу се турска лира рачунала у 124 гроша а бела мецедија у 23 гроша; у Дојрану турска лира рачунала се у 154 гроша, стога је тамо бела мецедија ишла 28,5 гроша, итд.

Курс чаршиски према државном, златном, није био у једном крају увек исти. 1881 године 1 грош златног курса вредео је на Косову 1,25 чаршиског: »Долне паре гроша 64 горње чаршиске чини гроша 80«, а 1886 године 1 грош на државној каси рачуна се у 1,20 гроша чаршиских: »Ниске 46 паре чаршиске 55,20«.

Приликом куповања робе »на ангро« био је курс лире и дуката различит. За једну се врсту робе лира рачунала 100 гроша, а за друге врсте робе 105, 106, 120, (дукат 62), 125 (дукат 64), 132 (дукат 68), 145, 148 и 150 гроша.

По коме ће курсу трговац робу купити зависило је од погодбе између трговца и великопродавца, а и од врсте робе. Јорганџи су се на пр. у Солуну куповали само за лиру, у вредности од 154 гроша. Према вредности која се да лири спуштала се или дизала и цена роби, те се често све сводило на исто тј. било да се купила роба за лиру у 100 гроша или за лиру у 150 гроша.

У кнез-Милошевој Србији такође је постојала двојака вредност новца, само што се тамо чаршиски курс називао цариградски, а државни (златни) цесарски, и то 1 цесарски грош за 2 чаршиска—цариградска. Сем ових врста новаца, које сам поменуо, било је још и других, који су циркулисали у Јужној Србији у XIX столећу. Већину врста овог новца можемо и данас видети у Јужној Србији, нарочито на Косову, јер је код народа очуван као накит.

Како овај златни и сребрни новац из дана у дан све више нестаје, јер га кујунџије топе као старо злато и сребро за израду разних кујунџиских предмета, требало би прикупити све врсте тога новца, докле га још има и докле је још у народу у сећању његова номенклатура, јер је за историју трговине нарочито важно и познавање те разноврсне турске и стране монете, која се тада налазила овамо у саобраћају. Да је ово потребно извршити што пре доказ је и тај што се за неке врсте новаца, које се у трговачким тефтерима помињу педесетих и шездесетих година прошлога столећа, сада више не зна. И у стручној литератури се не могу наћи за њих подаци, јер су неке врсте турског и страног новца добијале овде, у Јужној Србији, локални назив и под тим су именом једино и познати били.

ЛИТЕРАТУРА

Коста Костић, Наши нови градови на Југу. Београд 1922 (С. к. з.); Д-р Јов. Хаџи Васиљевић, Скопска индустрија и трговина и скопски трговци у XIX веку. Београд 1935; Д-р Јевто Дедијер, Нова Србија. Београд 1913 (С. к. з.); В. Кичов, Град Скопље. Софија 1898 (на бугарском); В. Кичов, »Велес«. Софија 1892 (на бугарском); Мих. Гавриловић, Исписи (I књ. стр. 346, 382, 578, 631, 636, 650, 661, 663, 665, 666, 807); Ст. Новаковић, Извештаји А. Васа (Споменик XXXI); Де Гамеров извештај о путу Солун—Сарајево (Споменик XXXI); Д-р В. Поповић, Трговина Будимлића (Народна старина, XIV); Д-р В. Поповић, Трговина и промет Босне у Наполеово доба (Споменик LXIX); Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље. Београд; М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије. Београд 1901.

При обради ове мале радње, горњу литературу писац је допунио и грађом из трговачких архива јужносрбијанских трговаца XIX столећа, која је до сада била непозната и непроучена.

---

3) ТРГОВИНА, ЗАНАТСТВО, ИНДУСТРИЈА, КРЕДИТНЕ УСТАНОВЕ ОД 1875 ДО 1937 ГОДИНЕ

ОД МИЛАНА ЧЕМЕРИКИЋА

Градска радиност у Јужној Србији налази се у пуном превирању; у њој се данас укршта и преплиће старо и ново, те се тако добијају интересантни облици рада и привређивања, пуни шаренила, разноврсности и контраста. Наслеђене су навике и низ појава које су дубоко укорењене код становништва ове области, иначе тако разнородног по традицијама, по вери и по обичајима, али су, после ослобођења, дошли и нови облици, који постепено мењају људе и њихове методе рада, и делимице им дају физиономију модерног пословања. Слобода коју је донела победоносна Србија, створила је нове услове за економско развијање, поставивши, у исто доба, и безброј дотле непознатих проблема.

Двадесет и пет година, рачунајући ту и трајање светског рата, претставља релативно кратак период у животу ове области, да би се за то време могао коренито изменити социјални и културни степен њеног тако шароликог становништва. Примитивност и сиромаштво које смо наследили, били су оптерећени вековним немаром турске администрације. У пољопривреди је владао више мање средњевековни режим; војничко-полициска држава, као што је била Турска Царевина, показивала је пуну равнодушност према свима друштвеним и привредним проблемима својих поданика; недостатак личне и имовне безбедности кочио је сваку иницијативу, која би тежила бољитку или напретку. При таквом стању ствари није се ни могло говорити о некој напредној трговини или занатству, ни о оснивању индустриских предузећа, нити пак о стварању кредитних установа.

При свем том, у току последњих педесет година пре ослобођења, извршене су у Турској извесне промене, које су од велике важности не само за привредни развој Јужне Србије пре ослобођења него и после ослобођења. Епохална 1912 година затекла је ове крајеве у трансформацији примитивне у новчану привреду, с остацима из далеке прошлости и са доприносом нове активности, у којој је Солун одиграо најважнију улогу. Нов стваралачки дух Србије местимице ће аставити започету еволуцију, али ће унети и пуно полета у организовање нових и савршенијих облика при-

вредне активности. Ради илустрације напретка који је извршен после ослобођења, потребно је изнети, макар и у краћим потезима, главне моменте из непосредне прошлости, чије појаве трају до данас, те тако повезати старо и ново, јер све то чини у неку руку нераздвојну целину у данашњем стању трговине, занатства, индустрије и кредита.

Ова разлагања односиће се дакле, на два периода, од којих ће први обухватати време од 1875 до 1912, а други од 1912 до 1937 године.

А. УОЧИ ОСЛОБОЂЕЊА (1875—1912)

1. Преоријентација саобраћаја. — До краја треће четврти XIX века размена добара на Балкану вршена је у знатно суженом обиму, са примитивним транспортним средствима и, углавном, у хоризонталном правцу. У Јужну Србију продирало се попречним прилазима са запада и с истока. То су већ познати путови и стазе, који су полазили са јадранског приморја, из Сплита, Дубровника, Скадра и Драча. У ове луке се усредсређивала роба западних земаља, Венеције међу осталима, намењена балканском потрошачу, као што су извесне сировине, пољопривредни, сточарски и други производи, уколико их је било у сувишку, ишле тим правцем у циљу извоза. Поред ове западне, главне, оријентације трговачког промета, и с истока, из Сереза, Једрена и Цариграда, полазили су више мање попречни путови, којима је преношена, на коњима или на камилама, роба источног порекла. Ти западни и источни путови, са полазним тачкама на Јадрану или на Леванту, укрштали су се у унутрашњим центрима Балканскога Полуострва, и тамо се вршила размена добара. Једно од важнијих места такве трговине било је Скопље, са главним тржиштем у Куршумли-Хану. Разни градови и вароши кроз које су пролазили ови путови сачињавали су, тако исто, важне етапе за трговачки промет.

Тај и такав смер попречних саобраћајних веза запад—исток у основи је измењен изградњом железничке мреже у европској Турској, са Солуном као полазном тачком. У погледу на територију Јужне Србије, те нове, модерне, везе узеле су изразито уздужни правац југ—север, из Солуна за Скопље и Косовску Митровицу, доцније и за Ристовац, или из Солуна за Битољ. Преоријентација саобраћаја изазива померања у многим странама привредног живота. На место коњских и камилских каравана, долази локомотива са вагонима; на место малих, збирних јадранских лука, улази у покрет један велики беломорски залив; на место попречних путова, долазе уздужни. Солун је и раније, у доста ограниченом обиму, свакојако, играо улогу у промету са Повардарјем. Пут дуж Вардара једва је био пролазан, а роба (житарице, дрво) углавном је транспортована за Солун шајкама и сплавовима на Вардару и његовој притоци, Црној Реци. Најсевернији место одакле су полазиле шајке за Солун био је Велес. Иначе је редован саобраћај вршен преко Струмице. Али није прошло много година од подизања вардарске железничке пруге, а он се већ афирмирао као велика ме-

тропола, према којој ће струјати сав промет једне простране области. Срећно везан поморским саобраћајем међународног значаја с европским и азиским истоком, афричком обалом и свима приморским западним земљама, Солун ће постати огроман центар, који ће приближити унутрашњост Балкана новом и широком свету и довести их до међусобне врло живе размене добара.

Прелазом промета на Балкану са Јадрана на Бело Море, сама трговина добија извесна нова обележја средоземнога типа, која ће без сумње носити печат солунски. Настањен, поред Турака, који су се врло мало бавили трговином, многобројним Јеврејима шпанскога порекла, Грцима, Јерменима, Французима, Италијанима и другим народима, Солун је уживао већу слободу, личну и имовну безбедност, него и једна друга варош у европској Турској. Странци су нарочито били фаворизовани због капитулација које су уживали. Богат капиталом и трговачким искуством, са вековним трговачким традицијама и поморским везама, такав Солун је био предодређен да, у новоствореним приликама, узме у своје руке вођство целокупне привредне делатности европске Турске. Никада у својој вековној историји он није имао толики значај, нити је икада играо такву улогу, као у овом периоду од 1875—1912.

Главна улога Солуна, у економском погледу, јесте чисто посредничка. Он није сам ништа производио. Увозио је индустриску робу из страних земаља и налазио јој је пласман у хинтерланду, као што је увозио сировине из унутрашњости Балкана, да би их продавао иностранству. За то је употребио своја банкарска предузећа, велике своје трговачке куће, агентуре, комисионарске радње, поморска предузећа и њихова заступништва.

Захваљујући железничкој линији, трговачки путници и читаво јато разних агената почели су да крстаре по целом подручју, да продају, да купују, да наплаћују. Велики магацини солунски постепено примају производе Јужне Србије: житарице, пасуљ, памук, опијум и маково семе, сусам, воће, свилене чауре, ужарију, кожу, вуну, восак, сир, дрво, руду (антимон и хром) и све што је могло да нађе пролаз. Пшеници и јечму ће се пронаћи и нова тржишта на западу, до Анверса, Ротердама, Хамбурга.

Истовремено када се земаљски продукти из унутрашњости дренирају према Солуну, солунски трговци продају колонијалну, индустриску и другу робу, коју су набавили из иностранства, становништву целог залеђа, и у том погледу он остаје без конкуренције ма којег другог тржишта. Истина, куповна моћ света у унутрашњости није била велика, али су потребе биле осетне за свим и свачим, пошто се у њој није ништа фабриковало. Зато је та увозна трговина добила широке размере, не само у неопходном колонијалу, него у свима потребама живота; поред соли, шећера, кафе, петролеума, увозила се сва мануфактурна роба, гвожђе и сви његови производи, алати, машине, стакларија, лампе, до свећа, као и сва ситничарска и ниренбершка роба најразноврснијег порекла. Многе фабрике у иностраним земљама специјализирале су се биле у изради артикала који су одговарали укусу Истока, па и Јужне

Србије, која се, као потрошач, ни по чему није разликовала од осталог Истока. Разуме се по себи да је, и ако не првокласна, таква роба била јевтина и приступачна куповној моћи самога становништва.

2. Структура тржишта. — Овако организована трговина изазвала је неминовно промене у начину рада и живота код света у солунскоме залеђу. У почетку већи, а доцније и мањи трговци, почињу да одлазе у Солун по еспап, или да продају робу коју су сакупили на локалним тржиштима. Отуда везе постају све јаче и и све присније. У већим местима, у Битољу, касније у Скопљу, почињу се оснивати радње које су у ускоj вези са солунским великим радњама.

Цинцари ће — поред врло малог броја Грка који су живели у унутрашњости — бити први који ће се прилагодити новом начину трговања. То је посве разумљиво, кад се узме у обзир вековни афинитет између њих и Грка, не само по вери, него и по култури. Непосредно суседство Грка и Цинцара деловало је на њих толико да су се почели сматрати једним народом: није било Цинцарина који се у исто доба није осећао Грком, који није говорио грчки, и који грчку културу није сматрао својом. Међу солунским Грцима било их је врло много цинцарског порекла, и кад је Солун отпочео своју пенетрацију, ништа није било природније него да се ти Грци, у својим трговачким пословима, наслоне првенствено на ове своје људе, који су им по менталитету, по начину живота, и по аспирацијама чак били најближи.

Напоредо са Цинцарима иду и Јевреји, чије су колоније биле знатне у већим центрима у унутрашњости Балкана. Њих је било још и раније, а погдегде, од саме себе шпанских Јевреја. У знатном броју су живели у Битољу, у Скопљу, у Штипу, у Приштини, чак и у Новом Пазару. Онако исто као што су солунски Грци нашли Цинцаре, Јевреји су, сасвим нормално, нашли своје помагаче у Јеврејима из унутрашњости, који су се, иначе, од увек бавили највише трговином.

Међутим постепено и остали, нарочито Срби, улазе у ток солунског начина пословања, и навикавају се на њега. Патријархални по својим традицијама, али у исто доба и вешти у трговању, они се све више приближују солунском посреднику. У солунском начину трговања поверење игра једну од главних улога. Роба се добија на кредит без писмена, без формалних обавеза. Новац се шаље по случајном путнику, без потврда. Често комисионер постаје и књиговођа свога комитента у унутрашњости: обрачун се врши или кад трговац из унутрашњости оде у Солун, или кад таксилдар (наплатач, агент) дође у унутрашњост. Дешавају се и неспоразуми због рђаве мере или због експедиције еспапа који не одговара поруџбини, или због других разлога, али се ти неспоразуми најчешће решавају посве пријатељски, попуштањем и признавањем разлике. Наш човек је врло брзо ушао и у мане солунског трговања, специјално у оријенталско цењкање и извесну несолидност, али је успевао често да их се сачува, а и да наметне погдекад и свој

морал и свој начин схватања. Док су у Солуну стечајеви и пожари играли знатну улогу у ликвидацији послова, дотле се у унутрашњости не бележе те и такве методе, пошто је наш човек од увек сматрао да се само поштеним и часним радом може достојно привређивати.

Солунска епоха, на тај начин, оставља дубље трагове на унутрашњој структури наших тржишта. Раније започета диференцијација између трговине и заната наставља се бржим темпом, и занати све више, али не и потпуно, постају радње производног карактера. Настаје и извесно диференцирање у трговачким гранама, те се јављају чисто мануфактурне, ситничарске, стакларске, гвожђарске, и друге радње, док у мањим местима трговачке радње задржавају свој мешовити облик од »лана до клободана«, који одговара више степену патријархалне привреде и потрошачких навика. Стварају се и нове радње, житарске, комисионарске, шпедитерске. Пред навалом јевтине индустриске робе, коју солунски посредник успева да уведе на наша тржишта, занати и кућна радиност, варошка као и сеоска, улазе у фазу опадања, те фабрички артикал све више замењује домаћу израђевину. Овде ваља нарочито нагласити да је процес брзог потискивања занатства и кућне радиности од стране фабричних производа долазио поглавито од познате чињенице да Турска није водила готово никакву економску политику, и да је држала широко отворена врата сваком туђем готовом производу, који је, уз то, плаћао минималну царину од 5,8 и, у последње време, 11% од вредности робе (ad valorem). Отсуство сваке домаће индустрије, огроман утицај, ако не и притисак, који су вршиле стране земље, нарочито у економском погледу, као и финансиска зависност Турске од тих индустриских земаља, нису ни могли дати друге резултате него преплављивање тржишта сваковрсним израђевинама страног порекла, које су постепено замењивале и оне домаће израђевине које су биле у локалној потрошњи или у кућној употреби.

И навике се мењају. Место луча и лојаница јављају се лампа и петролеј; платно и сукно кућне израде замењују тканине индустриског порекла; природне боје се напуштају пред анилинским; примитивни алати се замењују фабричним; оно што је у своје доба сматрано луксузом постаје обична потреба и за шире масе, итд. Цела солунска епоха је испуњена тим непрестаним променама, и даје слику видљиве еволуције, која, силом прилика, подиже културни живот становништва за степен више, ма да не свуда ни у подједнакој мери.

Солунско продирање изменило је у многоме важност дотадањих локалних тржишта. Струмица, Ђевђелија и крајеви Повардарја до Демир-Капије постали су нека врста предграђа Солуна. Битољ се претворио у врло важан транзитни центар не само за наше југо-западне области, Ресан, Охрид, Дебар, него и за целу средњу и јужну Албанију, са Корчом и Елбасаном као споредним центрима. Прилеп је још и пре тога изгубио свој значај кад је његов панађур био на великом гласу, и постао је само локални центар

једног дела Пелагоније и оближњих планинских насеља. Велес је опадао, а Скопље је полако, али постепено расло. На Косову се дешава да Приштина губи, док се поред пруге развијају нова чисто трговачка насеља: Феризовић (Урошевац) и Косовска Митровица. Ово последње безначајно место постаје крајња железничка станица, и као таква, прима у се сав промет Новопазарског Санџака и Метохије. Призрен, који је вековима играо тако важну улогу на скадарском путу, и у трговини са јадранском обалом, стагнира, па онда опада, приморан сада да живи од своје уже непосредне околине, која се простирала тада до мириднтских планина, према западу. Куманово, раније омањи локални центар жеглиговске висоравни, отима се од како је везан железничком линијом, и шири свој утицај према истоку, обухватајући Криву Паланку и Кратово.

Прегруписавање центара изазива и промену осталих комуникација. Неки ће стари путови задржати своју важност, као део Виа Игнације, од Битоља на запад; други ће се ломити или напуштати услед нових граница од 1878 године. Тако између Санџака и Босне и Херцеговине искидаће се везе, на Ристовцу ће се прекинути пут Ниш—Врање—Скопље, као што ће се затворити граница на истоку према новој Бугарској. Стари пут из Скопља за Призрен, дуж Црног Дрима, престаће да буде оно што је некада био, те ће у ово време њиме ићи само малобројни коњски каравани са морском сољу, катраном, сувом рибом и маслиновим зејтином.

3. Солунска пенетрација и унутрашњост. — Привредно законодавство у Турској било је посве неразвијено, и уколико га је било, оно је било слаб извод из иностраних кодекса. Пред крај XIX века, Турска ће увести италијански трговачки закон, али ће се он примењивати искључиво у великим трговачким центрима. Најчешће се дешавало пак да су у великим поморским центрима владали трговачки обичаји који нису имали подлоге у турском законодавству, али који су се поштовали као и законски прописи. Формирању оваквог уобичајеног права доприносили су највише иностранa законодавства, која су се, због капитулационих привилегија, примењивала у разним споровима у страним консулатима, код којих су постојали нарочити судови. У унутрашњости, од свега тога није било ни трага, и привредне законске норме једва су биле познате. Посматрач се могао само чудити да су у том погледу могле да постоје тако уочљиве велике разлике између појединих места у истој области. Солун је изгледао да се налази у другој и другојаче уређеној држави према Штипу или Приштини, на пример, где је судио кадија, на основу шеријатских законских прописа.

И у професионалним организацијама је било разлике. Док су у унутрашњости постојали еснафи са старовремским обичајима, дотле је у Солуну постојала трговачка комора, уређена на савременој основи, и са широким правима. Сами еснафи у унутрашњости су еволуирали напоредо са диференцијацијом у занимањима. Они су се, између осталога, бавили оспособљавањем подмлатка, проглашавањем шегрта за калфе, а калфе за мајстора, помагањем

сиромашних припадника еснафа, старањем о црквама и манастирима, а по гдекад и кредитирањем. Стручних школа није било у целој провинцији, док су у Солуну осниване врло добро уређене стране школе трговачког смера, у којима је и наставни језик био увек стран, поглавито француски.

Интересантно је забележити да ни у просветној политици појединих народности, није било тежњи да се отварају стручне школе. Као изузетак можемо навести да је у Призрену српска виша основна школа (грађанска) имала смер трговачки, а доцније је отворена и нижа трговачка школа. У Скопљу је постојала српска женска занатска школа, (у згради на чијим је ратним рушевинама подигнут Просветни дом). Ислахана је била, доиста, занатска школа за цео косовски вилајет, али је она имала више социјални карактер, да оспособи за живот сироту и напуштену децу. Једино је у Битољу било нешто боље, захваљујући школама католичке мисије, које су имале делимице и трговачку наставу.

Ново време је полако лабавило раније корпорациске, еснафске стеге, али у исто време нису увођени никакви законски прописи који би нормализовали право на рад. Трговцем је могао постати свако, без обзира на његову општу или стручну спрему. Карактеристично је да се у »солунској епохи« нарочито повећао број трговачких радњи. У том правцу су деловале комбиновано разне чињенице: потреба солунских трговаца за новим посредницима који ће њихову робу пласирати, и извесна психолошка промена код варошког муслиманског живља да, поред свог пољског имања, ради као допуну и други посао, наиме да има и дућан, најчешће бакалницу, за који није ни била потребна нека нарочита спрема, а ни велики капитал. Гомилање радњи у варошима изазвала је још и позната појава у турско доба да су се многи сељаци, да би избегли зулуме и несигурност на селу, склањали у градове, па су, често, уз пољске радове, радили и ситне трговачке послове, а био је знатан број и оних који су замењивали, по сеоби у град, пољопривредну градском привредом.

Утицај солунске пенетрације нарочито ће се осећати у градовима кроз које пролази железничка линија; остала места ће осећати тај утицај некако доцније, и то непосредно, преко оних центара која им служе као излаз на железничку линију. Отуда је тај утицај и неједнак, интензивнији код првих, а слабији код других. У погледу пољопривредне производње, места на прузи постају у неку руку збирна за непосредну околину коју опслужују, и она имају прекупце који ће сабране производе слати даље за Солун. Што се пак тиче увозне трговине, солунски трговац је успевао да елиминише углавном посреднике у местима са железничком везом, и да стигне директно до локалног трговца удаљеног од железничке пруге, па да њему шаље робу непосредно, преко свога шпедитера. Уосталом, видели смо да је у Солун ишао по еспап не само већи трговац из места на прузи, него и онај мањи, из дубље унутрашњости. На тај начин су онемогућене у већим центрима у унутрашњости радње на велико, које би снабдевале мање потрошачке цен-

тре, јер је Солун задржао за себе готово искључиво право продаје на велико. Од овога је једино чинио изузетак Битољ, чији је реон привредне активности био пространи, те је он успео да створи и своје магацине одакле ће се роба упућивати даље за Албанију.

Овај већи или мањи утицај солунскога тржишта на поједине крајеве у унутрашњости објашњава се и чињеницом да турска управа није успевала да подједнако обезбеди личну и имовну сигурност у свима областима свога подручја. Имало је крајева где је та безбедност била јача, док је у другим владала анархија, негде пуна, а негде ублажена. Солунски трговац се осећао поглавито онде где је био сигуран и обезбеђен; за даља места је тражио посредника. Западне планинске области европске Турске, онде где је преовлађивао арнаутски елеменат, биле су у сталном немиру и метежу, и сасвим је природно да се није могла показивати привредна активност ширих размера тамо где није било реда ни поретка.

У областима где је царовала анархија било је врло мало промета: конзервативно становништво није осећало потребе за бољитком, и живело је махом у свом затвореном кругу, задовољавајући се својом примитивном привредом. Имало је крајева којима ни у том примитивном начину живота становништво није могло обезбедити себи егзистенцију. Отуда се подвлачи тамо, с једне стране, пљачкашка индустрија, код ратоборних арнаутских племена дуж Црнога Дрима, а, с друге стране, печалбарство, одлазак у туђину појединаца и група, у циљу зараде, код мирног становништва, коме родна груда није могла пружити ни најосновније услове за одржање живота.

Пљачкашка индустрија је практикована систематски све до ослобођења, а трагови су јој се осећали и доцније, док се наша државна власт није организовала да је успешно и за увек сузбије. Предели који су били предмет тог анархичног начина »привређивања« налазили су се дуж данашње албанске границе. То су предели где је с једне стране највише развијено сточарство и одакле се у исто доба највише регрутују печалбари.

Сточарство и печалбарство су нарочити начини привређивања, који карактеришу планинске и сиромашне крајеве Јужне Србије. Сопственици многобројних стада оваца (ћаје) нису били само одгајивачи оваца, него и трговци. При сеобама из топлих предела у планинске, они су куповали у приморским градовима робу за летњу сезону, и на својим коњима, који су пратили стадо у покрету, преносили је у своја нова пребивалишта. Они се нису задовољавали само количином робе која им је била потребна, него су куповали и за препродају становницима или сточарима који се нису селили. Овај начин трговања трајао је све до ослобођења, када су, услед нових граничних линија према Грчкој, онемогућене те сезонске сеобе са летњих на зимске испаше и обратно.

И печалбарство, ма да првенствено социјална појава, имало је свога удела у трансформацији извесних навика. У доба које нас занима, печалбарима је био отворен сав Исток. Они су ишли

трбухом за крухом по целој европској Турској, затим у Цариград, у Смирну, у Египат, у Румунију, Србију, Бугарску, па чак до јужне Русије, док нису дошле на ред и преко-океанске земље. То су махом зидари или обични радници. Додир између печалбара, ма где они били, и старог огњишта, био је увек врло жив. Неки су се враћали после кратког времена печалбарења у свој родни крај са стеченим новцем, да опет пођу на пут. Таквих је било највише. Други су се бавили у туђини дужи низ година, и редовно слали својим кућама зарађени новац, преко специјалних путника, сајација, док није ушао у употребу и чек као исплатно средство. Неки су, најзад, остајали и дефинитивно у туђем свету, где су успевали да створе себи уносна занимања. Тај стални саобраћај између куће и печалбара није остајао без утицаја и на навике, које су се и несвесно преносиле и на родни крај, и поред свега консерватизма печалбара да остану верни обичајима места одакле су полазили. У вези са печалбарством развила су се и посебна занимања: они који су давали новац за пут, агенти за исељавање, или они који су мењали послати новац или чекове. Прилив новца из туђине оживљавао је привреду и повећавао је куповну моћ печалбарских породица.

4. **Кредит и кредитне установе.** — У току солунске епохе, Турска је некако успела да више мање уједначи и стабилизује свој новац, на основи биметализма (злато и сребро), са ситним, акцесорним, новцем од разних легура. Поред турске лире, најчешће је био у употреби наполеондор, а ређе енглеска и египатска лира. Папирног новца није било у промету, сем ограниченог броја банкнота отоманске банке од 5 лира.

Теоријски однос између златне и сребрне вредности је био у правилној размери, 1:15,5 (то јест један килограм злата раван је 15,5 килограма сребра), али у пракси постојале су знатне разлике, с погледом на грош као рачунску јединицу.

Разни течај исте монете означавао је привредну моћ појединих области. У богатијим и прометнијим местима (Цариград, Солун, Смирна) ситан је новац мање цењен док је у привредно неразвијеним местима (Горње Повардарје, Косово, Метохија, Санџак) далеко више, што је сведочило да је стандард живота био далеко нижи онде где је металик имао већу вредност, пошто је новац био ређи, па и скупљи. То је задавало трговцима приличне тешкоће у обрачунавању робе, коју су куповали по једном а продавали по другом течају. Само већи и вештији трговци су водили своје књиге у златним лирама или златним грошевима, док је већина била приморана да их води у текућем, чаршиском грошу. Није било ретких случајева да су Солуњани вешто искоришћавали ову разлику у курсу при продајама или куповинама.

У Солуну су постојале велике банке иностраног капитала, и оне су кредитирале готово искључиво солунског трговца или комисионара. Наши људи су могли уживати банкарски кредит само на ломбард робе смештене у магацинима Иштире у Солуну, или уз јемство солунског посредника. При свем том, трговачко креди-

тирање је вршено доста лако, најчешће по отвореном текућем рачуну, без покрића, на личну вредност, или, што је било ређе, уз сенет (признаница, облигација). Меница није употребљавана ни као обавеза ни као девиза. Кредитирали су се и сами трговци између себе. Интересантно је рећи да се у Солуну преко целе недеље куповало на кредит, а исплата се вршила свега једанпут недељно, и то у петак, који је проглашен даном плаћања, *пагаменто*. Тога дана су се повлачили кредити из банака, да би комисионери и трговци могли одговорити својим обавезама, а дужници из унутрашњости су се увек старали да својим повериоцима пошљу новац дан два пре пагамента, те су и у унутрашњости постојали у неку руку утврђени дани плаћања, који су претходили петку, према удаљености од Солуна.

Као што смо раније рекли, новац се слао по »прилици« преко путника. Ради лакшег обрачунавања, уведена је и полица (упутница), исплатна наредба налик на чек, али без његовог ригорозног текста, а којим су појединци из унутрашњости наређивали исплате на терет својих потраживања код свог банкара или комисионера у Солуну или обратно. И те су полице наплаћиване на дан пагамента; најчешће су вршене разне компензације и вирмани — нека врста клиринга—између разних фирми, које су биле у исто доба на дан пагамента и повериоци и дужници. Овај систем обрачуна и плаћања знатно је олакшавао циркулацију новца, кога није било у изобиљу, и чији је пренос — за разлику од папирног новца — био заиста тежак и неугодан.

Функцију кредитора у унутрашњости вршиле су поједине сарафске радње, које су у основи биле мењачнице. Оне су старога порекла, а у главним местима Јужне Србије биле су махом у рукама Јевреја. Поред сарафа, било је безброј других приватних кредитора, који су позајмљивали новац. То су били рентијери и чифлук-сајбије, трговци и други имућнији људи. Зеленаштво је цветало у пуном јеку. У солунској епоси сами трговци су ређе прибегавали оваквом позајмљивању новца, јер су у Солуну лакше и уз повољније услове могли доћи до кредита код својих комисионера, макар и по цену скупље обрачунате робе коју су куповали. Сем тога, трговци су се помагали међусобним и краткорочним, бескаматним позајмицама, на просто чаршиско поверење, без сведока и потврде о узајмљеном новцу. Овде ваља нагласити и јако распрострањено кредитовање села од стране варошких трговаца, који су у току године давали робу сељаку на вересију, с тим да им се он одужи једном, у години, после сабирања летине. Било је често случајева да су овакви трговци давали сељаку у нужди и готов новац. Није тешко замислити како су вођени вересиски тефтери, и са колико се муке имао често сељак да бори да би »измио есап«, и исплатио свој дуг.

Уколико је Солун све јаче продирао у Јужну Србију, утолико се јаче осећала потреба за банкарским установама. Страни капитали који су тако обилато продирали до Солуна, нису имали смелости да се упућују у унутрашњост, где стање ни из далека није одго-

варало сигурности која је владала у Солуну, под окриљем страних застава и капитулације. Прва установа која је почела да врши банкарске послове, ма да није била банка, то је филијала браће Алатини у Скопљу, која је створена била ради извоза земаљских производа. После ће доћи и филијала Отоманске банке у Скопљу, с агентима у појединим местима, али се ова велика новчана установа највише бавила пословима за рачун и по налогу турске државне администрације, а ретко, и само у изузетним случајевима, и кредитирањем појединих сарафа и великих трговачких фирми. Интензивност пословања и промењене политичке прилике упутиле су Солунску банку (Banque de Salonique) да отвори своју филијалу у Скопљу. То ће бити стварно прва банка која ће радити у Јужној Србији банкарске послове, и олакшати обављање трговине у нешто модернијем смислу речи. Солунска банка ће увести у Скопљу исти начин пословања као и у Солуну: кредит по отвореним текућим рачунима, без покрића или са покрићем у облигацијама, а у изузетном случају, и то врло ретко, са покрићем у хипотекарном имању. Меница ни овде није уведена. Ова ће банка фукционисати све до ослобођења, када ће и ликвидирати.

5. Покушаји еманципације, фондови. — Додир унутрашњости са Солуном, завођење релативног реда и поретка у појединим областима где је турска грађанска и војна администрација била јача, и, најзад, многобројне школе које су разне пропаганде отварале, свакојако је све то скупа деловало да се поред чисто политичке свести развије и извесна привредна свест. То буђење унутрашњости се манифестује у неколико видова. Способнији и богатији људи из провинције покушавају да на самом извору потраже нову срећу. Кукушани, Дојранци, Крушевљани, Штипљани, Прилепчани, Битољци и толики други одлазе у Солун, да тамо раде, али не више само као печалбари, него као занатлије, трговци, комисионери. Солунски мозаик ће добити, на тај начин, и словенске боје, утолико пре што је његова непосредна околина била настањена претежно словенским елементом, те ће се тако успоставити још тешња веза између ове беломорске метрополе и разних места у Јужној Србији.

У унутрашњости запажају се струје за еманципацијом и у привредном погледу. Службени кругови српске политике, као уосталом и грчке и бугарске, апсорбовани су били питањима политичким, црквеним и школским, и били су у сталном међусобном антагонизму. Покушај да се у Скопљу створи 1899 године једно српско трговачко друштво пропао је у самоме почетку, јер је његов иницијатор и будући директор Тома Јовановић био мучки убијен у току стварања друштва. Тешке националне борбе у Повардарју и све већи зулуми турски и арнаутски у западним деловима Јужне Србије, озбиљно су претили пропашћу српском живљу. Деведесетих година, јавља се поред осталог и тежња муслимана, да из српских руку отме трговину. Ова ће тежња постати врло брзо борбена парола против Срба, којима ће се објавити и формалан бојкот: да муслимани купују само код муслимана. И без тог бој-

кота муслиманског, економска моћ српског становништва, колико на селу толико и у градовима, била је у сталном опадању.

Главно питање које су јавни радници били поставили у то доба састојало се у томе да се пронађе начин како да се заустави то видно економско опадање, и како да се створи инструменат који би пружио више отпорне снаге противу агресивности муслиманске. Патило се највише од недостатка кредита. Зеленаши су били разапели своје паучке мреже, у које су, силом прилика, Срби морали да упадају, а највише сељаци — печалбари, који су ишли у далеки свет. Интереси су били невероватни. Није био редак случај

Удеоница фонда цркве св. Ђорђа у Призрену.

— а то знам из личног сазнања, јер сам у то доба, као и остали моји другови, активно радио на привредној еманципацији — да је зајмодавац тражио и добијао један металик дневно за једну узајмљену меџидију, а то је износило годишње ни мање ни више него 110 гроша за узајмљена 23 гроша (400%)!

Решење тог пресног питања кредита није било ни лако ни једноставно. Не само што није било код нашег света капитала, него није било ни могућности да се од турских власти добије дозвола за стварање неке кредитне установе. Банке су биле углавном привилегије странаца у великим центрима Турске. У унутрашњости их није ни могло бити. Помишљало се на еснафске касе, али се брзо увидело да се ни с њима није могло озбиљно рачунати. Најзад

се приступило послу, и то прво у Призрену стварањем једног домаћег друштва на акције. Капитал је одређен на 324.000 гроша (3000 наполеона), а једна акција, на 162 гроша (30 динара у злату), с тим да се уплати за једну годину дана, по три гроша сваке недеље. Доцније, 1908 год. пуштено је друго коло акција од дин. 30.000 (162.000 гроша). Ова установа стављена је под окриље цркве, која је уживала извесне привилегије, и отуда је ово акционарско друштво добило име: Фонд цркве св. Ђорђа, по имену које носи саборна црква у Призрену. Настала је нова тешкоћа: пословни локал. Није се могло изићи јавно, јер је сама установа била таква да о њој

Удеоница Призренске задруге.

Турци нису смели сазнати ништа. Захваљујући предусретљивости руског конзула у Призрену, и то важно питање добило је своје решење: српско акционарско друштво под именом Фонд цркве св. Ђорђа упето је под кров зграде руског конзулата, изнад чијих се врата налазио као покровитељ двоглави црни орао! То је било 1 јула 1901 године.

Када је на овај начин пробијен лед, и пронађена формула за оснивање кредитних установа, и друга места ће се постарати да оснују своје »фондове«. У целој Старој Србији су, уосталом, политичко економске прилике биле исте, као и у Призрену, и петогодишњи успех призренског фонда подићи ће дух и створити поверење према оваквим установима. У Пећи се 1907 године оснива

фонд свете Богоматере, чудотворне иконе пећке, с основним капиталом од 270.000 гроша (2500 наполеона). Исте године се оснива у Феризовићу (Урошевцу) слична кредитна установа под именом Фонд цркве св. Уроша са капиталом од 324.000 гроша, а у Приштини, под именом Фонд цркве св. Николе са капиталом од 324.000 гроша. Гњилане, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пљевље ће исто тако добити мале новчане установе своје, те ће се на тај начин, створити читав ланац локалних кредитних завода српских, који ће у најтежим моментима искушења сачувати српски живаљ од пропасти, на коју су га арнаутска анархија и турска искључивост биле осудиле.

Талас ове тежње за привредном еманципацијом прешао је Качаник, и 1908 године основан је у Скопљу Фонд цркве св. Спаса, а у Битољу школски фонд при српској гимназији, с истим смером, да се српском занатлији и малом трговцу, сељаку из околине, као и чиновнику пружи јевтин кредит. Ове две установе су имале много ужи обим пословања, али су ипак карактеристичне за време у које су се појавиле.

На другој основи су створене у Скопљу новчане установе, као што су Грозд, Љубов, Теразије, Братски труд и др. Док су српски фондови ишли под окриље цркве, и носили црквена имена, дотле су ова претежно егзархиска друштва била у вези са трговачким и занатским корпорацијама, еснафима, који су 1905 г. добили извесна права званичног удруживања. Угоститељи су имали завод под именом Грозд, са 620.000 гроша капитала (5000 турских лира), трговци Љубов, са 310.000 гроша, бакали Теразије са 620.000 гроша. Постојала су и друга мања друштва, тако исто професионалног карактера, док, најзад, није створено 1908 друштво Братски труд са капиталом од 1,240.000 гроша, као централна кредитна установа свих егзархиских професионалних удружења у Скопљу. У Скопљу је било образовано и удружење Крушевљана на уделе, те је и оно радило банкарске и трговачке послове под именом *Трапеза тон Крусевитон.*

6. Друге српске привредне установе. — Унутрашње пословање ових кредитних установа, фондова или друштава није се много разликовало у суштини: главно им је било да дају јевтин кредит. Скопска друштва су била више мање јавна професионална друштва, те су могла вршити и реесконт својих сенета код банака и сарафа, док су српски фондови и даље сачували своје специјално обележје. Они су били уређени по узору на сличне заводе у Србији, а не по солунском типу. Примали су и улоге на штедњу, и многи печалбари, нарочито они из Америке, слали су своје уштеде овим заводима на приплод. Фонд цркве св. Ђорђа је успео да добије још и посебан стални кредит од дин. 20.000 у злату од Народне банке краљевине Србије, а поред тога имао је и улог фонда Симе А. Игуманова, у износу од златних динара 30.000.

Охрабрени успехом свога фонда предузимљиви Призренци су пошли и корак даље у привредној еманципацији. Као што смо видели, главну улогу у трговини са Солуном је играо комисионер.

Око 1905 године, створило се у Солуну једно српско друштво под именом Гига Јакић и Комп., чији су ортаци били најглавнији трговци у Призрену, уз активно учешће фонда св. Ђорђа (30.000 зл. динара). Годину и по дана након стварања овог друштва, оно је добило другу основу, са широким делокругом рада, а под новим именом: Патрногић, Лазић и Комп., командитно друштво на акције. Капитал, чисто призренски, износио је зл. дин. 100.000. Народна банка краљ. Србије дала је овом друштву кредит од златних динара 50.000. а сем тога је оно уживало кредита преко зл. дин. 100.000. код Отоманске и Солунске банке, као и код *банк д' Ориј-*

Удеоница трговачке, комисионерске и шпедитерске радње Патрногић, Лазић и Комп. у Скопљу.

јан. Циљ овог новог друштва био је да на солунској пијаци врши посредничку улогу, за рачун трговаца из унутрашњости, и на тај начин да замени комисионерске радње јеврејске, грчке или цинцарске, које су дотле имале монопол посредништва. Успех је био неочекиван. Ово је командитно друштво постало одмах српски трговачки центар од највећег значаја, јер је окупило око себе све трговце не само из Призрена и Подримља, него и из Метохије, Косова, Новопазарског Санџака, Куманова, Тетова, а делимице и из Повардарја.

После младотурске револуције олакшано је унеколико оснивање трговачких друштава и новчаних завода на акционарској основи. Тако је трговачко друштво у Призрену, основано тајно

1906 године, претворено у јавно, те је 1 јула 1910 г. издало своје акције, чија је номинална вредност износила 540 гроша или 100 динара у злату (на турском 100 франака). Истовремено је било основано и Привредно друштво. Међутим, услед недовољних уплата, акционери и једног и другог друштва су одлучили да ликвидирају, али водећи људи из оба друштва оснивају нов завод под именом Призренска задруга, са капиталом од 100.000 динара у злату (540.000 гроша). Правила ове Задруге потврдиле су турске власти на дан 15 марта 1912 год.

Најзад, вредно је споменути и покушај да се у Скопљу створи и једна српска банкарска установа која би координирала пословање свих појединих српских дотле створених завода и била централни новчани завод са кредитним и трговачким пословањем у ширем опсегу, као круна раније напора ка привредној еманципацији Срба у Турској. Та је установа била замишљена као командитно друштво на акције, а на челу њеном имала је бити позната имућна кућа Борисављевића из Нове Вароши. Оснивање ове установе помагала је српска дипломација, која је примила била на себе улогу да у погодном моменту издејствује од турских власти потребну дозволу. Припреме су вршене увелико, чак су били израђени и штампани статути. До оснивања није дошло, јер су се примећивали наговештаји о припремама друге врсте, које су усталасале цео српски народ: стварање балканског савеза и ослободилачки рат.

Економској еманципацији Срба под Турцима допринели су и односи између Србије и Турске последњих година пре балканског рата, а нарочито за време царинског рата између Србије и Аустро-Угарске (1906). Тражећи излаз својим производима који нису више могли ићи на север, Србија је дошла на срећну мисао да излаз нађе на југу, према Солуну. Сусретљивост турске администрације и споразум с оријенталним железницама, отворили су Србији врата Егејскога Мора. С обзиром на техничке потребе извоза, нарочито стоке, Србија је успела да од кејског друштва у Солуну добије под најам извесно земљиште где су саграђене штале, а кејско друштво је, из својих побуда, подигло велики силос за цереалије. Овај простор на коме су подигнуте српске штале и где је смештен кејски силос биће језгро за установу, после ратова, српске, доцније југословенске слободне зоне у Солуну, која ће примити на себе транзитни увоз и извоз Југославије преко Егејског Мора.

У то доба струјања српског извоза кроз Повардарје ка Солуну, настаје врло близак додир између привредника из Србије и Срба под Турцима. И раније су поједини српски грађани живели у Скопљу, Солуну и Битољу, било као просветни радници, било као трговци и занатлије. Један је чак био подигао фабрику пива у Скопљу. Али већи број долази баш у ово доба царинског рата, кад је техника извоза захтевала новчане установе и људе од посла. Београдска задруга и Извозна банка из Београда отвориле су у

Солуну своје експозитуре. Отворене су и поједине трговачке, комисионерске, угоститељске, па чак и занатске радње, које воде српски држављани. Доласком привредника из Србије, српска колонија у Солуну, иначе доста многобројна, појачава се нагло, и њен значај осетно расте. Ето и тај додир између Србије и Срба у Турској, та привредна сарадња — јер се *само* о њој овде говори —

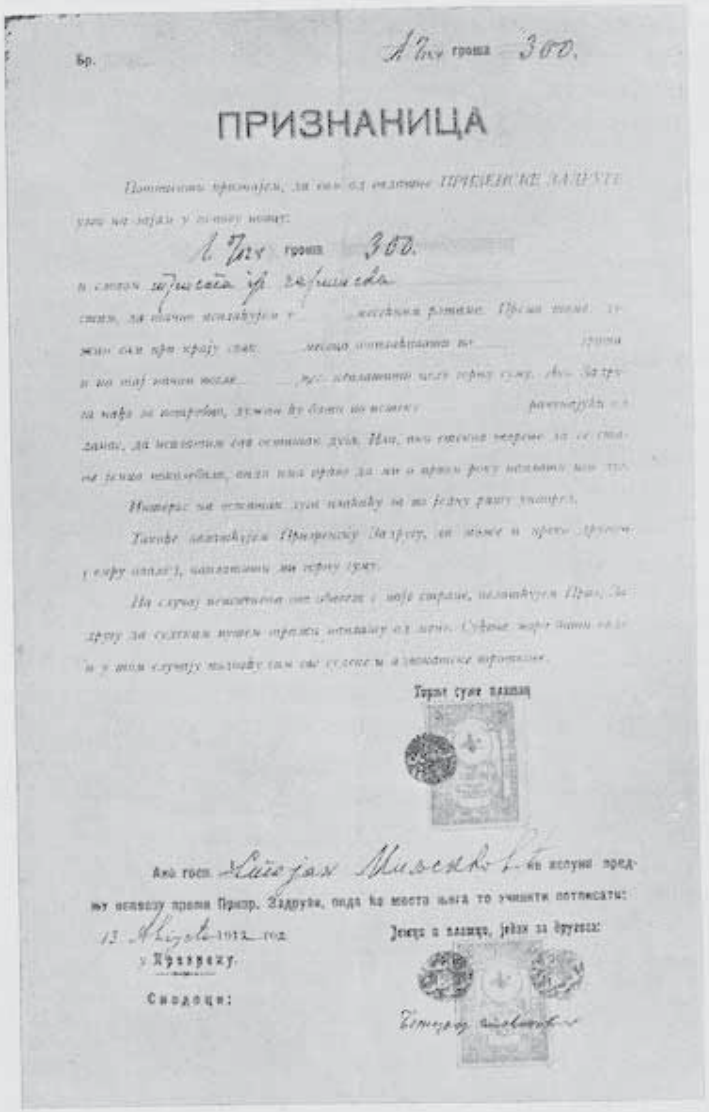

ПРИЗНАНИЦА

Признање

Признаница (сенет).

појачање позиције Срба у Турској, у очекивању дана који није био далек, када ће српска војска, у октобру месецу 1912 године, за увек избрисати међе, и донети Србима уз политичко и економско ослобођење.

Б. ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА (1912—1937)

1. Прегруписавања тржишта. — Срећан исход ратова од 1912—1918 године отворио је Јужној Србији нову епоху напредовања у свима областима јавног и приватног живота, па, сасвим природно, и у развоју трговине, занатства, индустрије и банкарства. Престаће постепено вођство Солуна у привредним питањима. Слобода ће донети нове организације, нове иницијативе; она ће отворити широко поље рада на подизању индустрије; створити погодности за кредит, унети нове начине рада и привређивања, али ће, у исто време, остати бесконачан низ наслеђених навика, метода рада не само од солунске епохе, него још и од времена која су јој претходила.

Промене су ипак врло дубоке. За време солунске епохе изгледало је да је сва Јужна Србија сачињавала једну економску целину коју је време уобличило и усталило. У самој ствари, чим су разбијени оквири, те је Јужна Србија ушла у састав Србије, па с њом заједно у састав Југославије, почињу се оцртавати нова економска груписања, и запажати нове оријентације. Растурање бившег солунског подручја дошло је колико политичким током ствари, толико и новим саобраћајним везама које су постављене. Нестанком граничних линија према северу и северо-истоку Јужне Србије, нашле су се заједно територије које су биле отргнуте једне од других. Железничка линија Сарајево—Ужац одмах је прихватила северни део Новопазарског Санџака. Изградња ибарског пута, па доцније и железнице Краљево—Косовска Митровица, примила је са своје стране, остатак Санџака као и део Косова и Метохије, и упутила их више мање Београду. Црна Гора, као пасиван крај, привукла је себи Метохију, нарочито после изградње друма кроз Руговску Клисуру, преко Чакора, одакле се снабдева житарицама.

Најкарактеристичнији моменат овог прегруписавања претставља, ипак, нова економска јединица са Скопљем као средиштем, на главној вардарско-моравској артерији, отвореној великом саобраћају према југу и према северу. Она ће задржати крајеве који су и раније административно гравитирали Скопљу: Призрен, Приштину, Куманово, Штип, Велес и оба Полога, али ће добити и нове, који му раније нису гравитирали. Постављањем јужне границе према Грчкој, Ђевђелија, Струмица, Кавадар, који су били у непосредној зони Солуна, упућују се на север, ка Скопљу. С друге стране, Пелагонија, са Битољем и Прилепом, као и крајеви око Преспанског и Охридског Језера, који су, тако исто, ишли непосредно у Солун, због нових граница према Грчкој и Албанији, прилазе Повардарју и моравско-вардарској артерији. Путови преко Влајнице, Буковика и Бабуне, ускотрачне железнице Градско—Прилеп—Битољ и Скопље—Гостивар—Кичево—Охрид олакшавају ову преоријентацију, коју ће, најзад, довршити и употпунити пруга нормалног колосека Велес—Прилеп—Битољ, као и остали редовни путни и робни саобраћај моторним возилима. Овој централној вардарској области прићи ће током времена и један део преткумановске Србије, са Врањем и Лесковцем. У овој новој економској области извршиће се

уска сарадња попречних и уздужних саобраћајних веза, које ће стварати једну складну целину. Разумљиво је да ће и при новој промени доћи до болних жртава. Подизањем железничке линије нормалног колосека од Скопља до Кочана и од Скопља до Битоља, Велес ће, иако на железничком чвору, изгубити своје залеђе, те ће се морати задовољити у својим трансакцијама својом непосредном ужом околином. Ђаковица, Призрен, Дебар, због близине повучених

Дом Трговинско-индустриске коморе у Скопљу.

граница према Албанији, опадају безмерно, и постају само најужа тржишта локалног карактера. Највише је осетио Битољ. У солунској епоси, он је био успео да се развије у велики и богат трговачки град, пошто је опслуживао не само своју богату околину, него и простране области средње и јужне Албаније. Повлачење граничних линија према Грчкој и према Албанији, Битољ, иначе

у светском рату град—мученик, изгубио је од раније своје величине, па се ево четврт века прилагођава новим приликама, и упорно и жилаво тражи себи нове путове.

Многе економске промене извршене су после ослобођења без великих потреса. Томе је допринела поступност којом је вршено ново прилагођавање. Ма да је Солун по ослобођењу изгубио економско вођство, његове везе са бившим подручјем нису му прекинуте на пречац. Он је стицајем прилика, и после ратова, наставио своју улогу у размени добара, како са Јужном тако и са Северном Србијом. За време светског рата, он је био главна база српских и савезничких армија. Пробојем солунског фронта код Ветерника и Доброг Поља, истином, војске су ушле у ослобођену отаџбину, али је Солун остао као снабдевачки центар још за дуги низ година. Познато је да је требало много времена и много напора да се попречне саобраћајне везе у Југославији прилагоде новим приликама и да се јадранске луке, Сушак, Сплит, Метковић, Дубровник, оспособе да приме промет намењен целој земљи. За то време снабдевање је вршено преко Солуна, са врло јаким прометом, кад се узме у обзир та чињеница да су ратови и окупација оставили за собом празнине које је ваљало хитно попуњавати.

Видљив напредак показује тада Скопље. Ту ће се у почетку концентрисати готово сва трговачка делатност Југа, те ће у неку руку Скопље наследити Солун у привредном вођству. Још за време младотурске револуције, Скопље је знатно отекочило и његове везе са Солуном су биле врло присне. И ништа није било природније него да, у новоствореној ситуацији, Скопље искористи свој нови положај. Настаје прилив новог становништва из разних крајева наше земље, и оно расте у значају. Снабдевање робом из Солуна и преко Солуна наставља се, али се одмах запажа тенденција да се Скопље ослободи солунског посредника, и да оно само дође у директан додир са фабрикама или са великим светским кућама. У томе је успело брже него што се мислило. И тако отпочињу у Скопљу трговачки послови већега етила. Роба пролази кроз Солун, али се усредсређује у Скопљу, одакле се растура према потребама. У току првих година после ратова, Скопље доживљује невероватан просперитет, и свој трговачки утицај шири надалеко, одржавајући врло обимне везе са трговцима преко Ниша до Зајечара и преко Ужица до Сарајева. Сасвим је разумљиво, међутим, да ће се, нормализовањем саобраћаја преко јадранских лука, овај утицај Скопља доцније сузити на праву меру, и ограничити на области које му природно гравитирају.

Напоредо с увозном трговином, Скопље развија своју делатност и с извозом. У повољној конјуктури која је завладала после ратова, пољопривредни, сточарски и други производи тражени су много на средоземним пијацама, те се отуда развила врло жива трговина са Солуном и преко Солуна. У том извозу учествују поглавито Јужна Србија, поред других области Србије, а посредовање се врши преко Скопља. И доцније када су наступиле опште привредне тешкоће, и када се приступило код нас као и код на-

шега суседа контроли у привреди, заштитама и другим сметњама у међународној трговини, Скопље ће задржати ограничене, али ипак знатне везе са Солуном. У погледу на извоз стоке и сточних производа, пасуља и неких других производа, Солун ће *остати* искључива пијаца јужносрбијанска, подразумевајући ту већ и преоријентисани Санџак и Метохију.

2. Привредно законодавство. — Још пре ослобођења, у Србији је било више мање изграђено привредно законодавство. Закон о радњама од 1910 године уоквирио је смернице привредних активности Србије, и, на модернијој основи, уредио је односе у трговини, у занатима и у индустрији.

Кад се узме у обзир да је у Јужној Србији за турско доба било отсуство сваке регуле, онда ће бити разумљиво да Србија није могла да примени своје привредно законодавство. У том погледу она је поступила обазриво, желећи да се претходним мерама постепено припреми за то погодно земљиште. Тако је и дошло до првих уредаба: једне, одмах после ослобођења у 1913 години, а друге, после светског рата, у 1919 години. Прописујући примену појединих одредаба из закона о радњама од 1910 године, уредба је у основи имала да постигне два циља: да се региструју радње које су се затекле, и да се тако регистрованим радњама призна стечено право, без обзира на прописе новог законодавства. Србија је имала пре свега да заведе правно стање, после анархизма из турског доба, те није ни могла да одједанпут пређе на нове, модерније норме, а да пренебрегне постојеће стање. Велики број трговачких и занатских радњи и дан данашњи постоји и ради на основу извршених регистрација и још тада стечених права. Тек када се стање више мање стабилизовало, укидају се привремене уредбе, и проглашава се примена устава и свег законодавства Србије на целој територији Јужне Србије.

За нове начине рада потребни су били и нови организми. Отуда је још 1913 године основан у Скопљу одељак београдске трговачке коморе. По српском законодавству, коморе су биле више од професионалних организација; оне су имале делегирану власт државну у погледу на привредна питања, те су биле и обртне власти. Радње су се могле оснивати на основу одобрења која су давале коморе, а званична судска протоколација је вршена у вези са овим коморским одобрењем. Одељак београдске трговачке коморе у Скопљу обновљен одмах по новом ослобођењу, као и еснафи Занатске коморе у Београду, били су у Јужној Србији обртне власти све до нових промена које ће наступити у професионалним организацијама доношењем новог закона о радњама од 1931 године.

Формирањем Скопља у нов привредни центар постављено је питање образовања посебних комора. Тако је 23 јуна 1921 године донета уредба о образовању Трговинско-индустриске коморе, чији се делокруг рада простирао на целу територију Јужне Србије, и обухватио 33 удружења основаних по закону о радњама из 1910 године. Доцније ће настати промене како у делокругу рада тако и у границама на које ће распростирати своју власт. У томе су зна-

чајни нови закон о радњама од 5 новембра 1931 године и Уредба о коморама од 1932 године. Законом о радњама од 1931 г. поставиће се нови основи организовању привредника; од обртне власти, коморе ће постати саветодавна тела, а факултативна удружења и еснафи ће се претворити у принудна, професионална удружења, док ће функција давања овлашћења и дозвола за рад прећи на општу управну власт. Док се подручје Трговинско-индустриске коморе мењало, да би, најзад, добило дефинитиван облик у границама Вардарске бановине, дотле је Занатска комора у Београду одржавала у свом подручју све занатске организације Јужне Србије, све до стварања Занатске коморе у Скопљу. На тај начин имамо данас у Скопљу Трговинско-индустриску комору са 37 трговачких удружења и са по једним принудним удружењем индустријалаца, угоститеља и власника моторних возила за целу бановину, док Занатска комора има под својим надзором 37 занатских принудних удружења, и једно удружење грађевинара за целу бановину, као и 13 окружних одбора.

3. Стручне школе. — Видели смо да се за време турске управе није обраћала пажња стручном спремању привредника. По ослобођењу уведене су први пут у Јужној Србији одредбе о томе ко све може бити трговац или занатлија. Поред општих услова, установљена је и стручна спрема. Трговачки помоћник по издржаном учењу, а уз школску спрему, оспособљује се за вођење радње. Код угоститеља прописана је била пракса од четири године да би неко, поред других услова, од управних власти могао добити лично механско (кафанско право). За занатлиске помоћнике уведен је још и стручан, мајсторски испит, без кога занатлија еснафског заната није могао да отвори своју радњу.

Напоредо с учењем код послодавца уведено је и школско учење. Отворене су трогодишње трговачке и занатске школе, које је било дужно да похађа особље запослено у трговачким и занатским радњама. Те су школе мешовитог карактера са посебним трговачким и занатским смером. Закон о радњама од 1931 године претворио је ове школе у стручне продужне школе, задржавајући им, углавном, ранији тип, и њихово је издржавање обавезно пренео на општинске буџете. Годишњи буџети за њихово издржавање изнели су у 1936 години укупно динара 1,024.484.

По угледу на београдску трговачку омладину, створена је 1919 године скопска трговачка омладина, која је, као и њена београдска посестрима, још 1922 године основала омладинску трговачку школу, у почетку са течајем од четири, а доцније (1925) и са вишим течајем од две године. Ова организација је задужила много трговачки свет својим старањем о образовању трговачког подмлатка. Досада је у овој школи преко 3.250 омладинаца оспособљено за вођење трговачких радња. Карактеристично је још да је скопска трговачка омладина, одмах по свом оснивању, покренула свој орган »Привредни гласник«, који је до 1923 године, уз привредне проблеме Јужне Србије расправљао и питања општег значаја, по узору на »Трговински гласник« београдске трговачке омладине. У току

времена ће Битољ (1924) образовати своју трговачку омладину и празничну школу, као што ће доцније Тетово (1930), Лесковац (1933) и Куманово (1935) успети да на овај начин организују практично школсвање трговачког особља.

Сем школа по закону о радњама, у Јужној Србији су отворене и друге стручне школе, трговачке и занатске, на основу специјалних законских одредаба. Тако у Скопљу и у Битољу још 1913

Сто са грифонима (рад ученика Мушке занатске школе у Охриду).

године основане су државне трговачке школе. Оне су обновљене 1919 године после четворогодишње паузе настале светским ратом. Ове дворазредне трговачке школе показале су се, међутим, недовољне, те су, 1925 у Скопљу, и 1928, у Битољу претворене у четвороразредне трговачке академије. Генерације које су ове стручне школе дале трговачком сталежу многобројне су, и оне су створиле нов и способан кадар за вођење трговачких радњи у Јужној Србији.

И занатство је добило своје стручне школе. Почело се са женским занатским школама, које су оснивала женска хумана друштва уз материјалну и моралну помоћ Министарства трговине и индустрије. Доцније су их жупаније примиле као своје, а после, бановине. Било их је две врсте: са нижим течајем који је трајао три, и продужним, који је трајао две године. Новим законом о женским занатским школама од 1932 године, ове су школе преустројене, и у њима настава траје три године, два стручна разреда и атеље, с евентуално два приправна разреда, и свршене ученице постају самим тим помоћнице по закону о радњама, с том привилегијом да имају да проведу свега годину дана учења код мајстора, да би и саме стекле право на полагање мајсторског испита.

Држава се постарала да подиже занатски подмладак и преко специјалних државних мушких занатских школа. У Вардарској бановини постоје такве три школе: у Скопљу (електро-машинска и грађевинарска), у Охриду (дуборезачка и иконографска) и у Црној Трави (грађевинска). У ове се школе примају ученици по свршена два разреда гимназије или грађанске школе или по свршена три разреда стручне продужне школе, а настава у њима траје три године. По свршеној школи, ученици добијају помоћничко звање, и могу полагати мајсторски испит после једне године учења код правног мајстора. У Скопљу постоји при државној мушкој занатској школи још и троразредна деловодско-мајсторска школа, која има за циљ да пружи вечерњу теориску наставу мајсторима и помоћницима, који су у току дана запослени у својим радионицама. Свршена деловодско-мајсторска школа даје ученицима иста права као и редовна државна мушка занатска школа.

Да поменемо ради потпуности, још и лесковачку средњу техничку (текстилну) школу, која постоји још од 1927 године. У њу ступају деца после свршена четири разреда гимназије, а настава траје четири године. Ова школа је једина у свом роду у целој Краљевини, и има за циљ да образује квалификовано особље за текстилну индустрију, која се са толико полета развија у нашој земљи.

У погледу стручног образовања омладине ваља забележити и велики број курсева који се у Јужној Србији приређују уз помоћ бановине и државног завода за унапређење занатства и индустрије при Министарству трговине и индустрије. Досада су одржани многобројни курсеви за помоћнике и мајсторе, поред осталог и из кројачког, обућарског, берберско-фризерског, поткивачког, коларског, месарског и плетарског заната.

Следећа табела показује стање стручних школа у Вардарској бановини на крају 1936/37 школске године.

Врста школа	Број школа	Број		Број наставника			Број ученика		
		разреда	одељења	редовних	хонорар.	Свега	мушких	женских	Свега
Трговачке академије (државне)	2	7	12	20	—	20	215	176	391
Средња техн. текст. школа (државна)	1	4	4	7	6	13	82	11	93
Мушке занатске школе (државне)	3	10	16	17	6	23	173	3	176
Женске занатске школе (бановинске и полубановинске)	34	139	84	85	168	253	—	2552	2552
Стручне продужне школе (општинске)	30	90	135	—	267	267	3770	139	3909
Тргов. школе Тргов. омлад. (приватне)	5	27	36	—	65	65	913	—	913
Свега	75	277	287	129	512	641	5153	2881	8034

4. Трговина. — Када се посматрају већа или мања тржишта у Јужној Србији изгледало би да трговина није претрпела неке нарочите промене од ослобођења, и да је, углавном, остало стање које смо наследили. Међутим, промене су знатне, само се негде уочавају више, а негде мало или нимало.

Прво што пада у очи то је путнички и робни промет, који се врши у свима правцима и помоћу свих транспортних средстава. Ако га упоредимо са прометом пре ослобођења, разлика је огромна Док је раније циркулисао свега по један воз дневно на линији Солун—Београд, дотле их данас имамо по четири. На линији Скопље—Кос. Митровица путовало се, прво, сваког другог дана, па доцније сваког дана; данас из Скопља полазе три путничка воза за Кос. Митровицу—Краљево—Београд и обратно. Сем ових возова на главној линији, Овче Поље је везано за Скопље два пута дневно, Битољ три пута, а Кичево—Охрид (дековиљска пруга), два пута. Слично путничком промету, и робни промет је повећан. Наслеђена железничка мрежа је износила 399 километара (Ристовац —Ђевђелија 259, Скопље—Кос. Митровица 123, и Битољ—Кремница 17 км). Саграђено је досада нових пруга нормалног колосека у дужини од 316 километара (Велес—Кочане 87, Велес—Битољ 131 и Приштина—Пећ, 98 км), а уског, (Скопље—Охрид) у дужини од 234 километара. Као наставак железничке мреже постоји још у Вардарској бановини редован аутобуски саобраћај на 12 линија са по неколико тура дневно, а на дужини од 1.139 километара, не

рачунајући ту сезонске линије. По редовним распоредима вожње, аутобуси пређу дневно око 3.900 километара. Овде не улазе у обзир путовања аутомобилима и обичним колима, као ни камионски, робни саобраћај, који врши 29 предузећа за редовни и повремени превоз робе. Сав овај промет упућује на извесност да су се и трговачке трансакције умножиле, сразмерно промету.

Друга чињеница која пада у очи то је циркулација робе. Развила се увелико унутрашња трговина. Трговци се снабдевају најчешће робом у земљи, али се обраћају и иностранству, непосредно или преко агената. Последњих година уведена је пракса да индустриска предузећа или сама продају своје производе, или примају поруџбине и за најмања или најудаљенија места. Отуда долази да се у Јужној Србији све више губе радње на велико. У периоду после ослобођења, Скопље је на пример, имало много таквих радњи. Из њихових магацина је растурана роба у једном врло широком реону. Изузев неколико колонијалних и мануфактурних радњи, које још постоје и раде као такве, све су друге сведене више мање на степен радњи на детаљ. Трговачки путник, агент, идући од места до места, скупља поруџбине и најмањег обима, и тако велики центри или индустриска предузећа изван Јужне Србије допиру директно до најситнијег потрошача у њој.

И многи земаљски производи Јужне Србије су променили правац кретања. Пре ослобођења, све је ишло у Солун. Данас велики број производа иде широм целе Југославије. Роба се креће из покрајине у покрајину, према потребама. Јужна Србија шаље по каткада своје житарице чак у Херцеговину, а своје брашно у Далмацију, своје воће и поврће у Београд. У последње време су извесни артикли, као јагоде и јабуке, нашли себи пласман и на даљим тржиштима средње Европе.

Извозничких радњи у правом смислу те речи све је мање, као, уосталом, и увозничких. Промене су настале и у суседним земљама, где су уведени нарочити режими који регулишу трговину. Некада су вишкови у житарицама из Јужне Србије били упућивани на тржишта Јегејског Мора, а од 1926 године се то врши само у ограниченом обиму, услед конкуренције која долази од прекоокеанских земаља. Смањен је број крупне и ситне стоке (оваца и коза) који је имао пролаз на јужним тржиштима. До 1929 године, Јужна Србија је извозила у Грчку годишње око 20.000 грла крупне и око 800.000 ситне стоке. У даљим годинама, тај извоз пада готово на половину. Једино је порасла количина извезене руде олова, цинка, хрома, магнезита, али та руда, која се извози преко југословенске слободне зоне у Солуну, и није намењена јегејским тржиштима, него индустриским земљама у Европи и Америци. Опијум, тај некада скупоцени артикал, услед међународних рестрикција, изгубио је у важности, те је морала да интервенише држава и да створи посебан југословенски завод за опијум у Београду, где се откупљена роба манипулише и продаје иностранству. Ни кожа од ситне стоке не иде више у иностранство преко Солуна, него преко Београда,

На тај начин трговина у Јужној Србији добила је другојаче облике него што их је имала у солунској епоси. Трансформацији њеној допринеле су много и нове тежње да се преко задругарства сведе, у границама могућности, трговачко посредништво. Створене су многобројне задруге, земљорадничке, аграрне, потрошачке, кредитне, сточарске, са знатним погодностима, и оне су осетно сузиле обим пословања трговаца, јер се оне саме најчешће јављају у улози трговаца, било при продајама задружне робе, било, пак, при куповинама ради препродаје задругарима. Неколико последњих уредаба, као уредба о уљарицама, о памуку, о свиленим чаурама, учиниће ефективно да се још више сузи обим пословања трговаца. То сужавање не значи, у исто доба, и смањивање трговачких послова као таквих; у случају који нас интересује, задруге или друге установе само замењују професионалне трговце.

Нов дух трговања наметнуо је и нове установе. Још одмах после ослобођења, када је трговина у Јужној Србији била у пуном процвату и просперитету, наметала се потреба оснивања модерног тржишта, берзе, било ради набавке платежних средстава за увозну робу, било ради сигурних закључака добре извозне робе. Захтев о установи девизне и продуктне берзе у Скопљу био је посве оправдан, али из разлога целисходности, да се, у оно доба инфлације и променљивости течаја националне монете, непосредније контролише девизно тржиште, као и из техничких разлога, тај захтев није прихваћен у целости. Задржавајући девизне и ефектне послове за београдску берзу, Министарство трговине и индустрије у начелу је пристало да се у Скопљу оснује продуктна, робна, берза. Статут ове берзе је потврђен, 10 октобра 1928 године, а сама берза могла је да отпочне рад тек у почетку фебруара 1929 године. Иако је ова установа остварена касно, у доба када је извоз земаљских производа за Грчку сведен на минимум, ипак она корисно делује у нашој средини и претставља једну брану према несолидности у вођењу трговине земаљским производима. Волумен пословања на Продуктној берзи у Скопљу заиста није велики, али је зато, захваљујући њој, извршено типизирање робе уопште, и житарица понаособ на јужносрбијанском тржишту, и олакшано је брже и ефикасније решавање спорова трговачке природе преко њеног берзанског суда.

Ново доба је унело и нове начине у уређењу трговачких локала, у опхођењу са муштеријом, у калкулацији цена, у реклами. Уведене су у Скопљу и Битољу и другде модерне трговине, са укусним излозима, са светлосним рекламама и по гдегде са утврђеним ценама, а и у унутрашњости запажа се тежња да се дућани са ћепенцима замене удобнијим и лепше уређеним радњама.

Пре ослобођења број радњи био је несразмерно велики према промету. Несумњиво је, пак, да их данас има осетно више него раније. Становништво је повећано; дошао је виши стандард живота; земља се индустријализирала; уведене су многе техничке тековине, те су, у вези с њима, отворене нове врсте радњи које нису постојале. Угоститељство је, очигледно, у напредовању, нарочито у по-

гледу на хотеле, гостионице, кафаништа са модерним конфором. Сем тога повећан је број радњи и на селу, где их раније није ни могло бити свуда. Према подацима Трговинско-индустриске коморе, у 1932 години регистровано је било 7.761 трговачких и 2.223 угоститељских радњи, а на крају 1936 године било их је 9.291 односно 2.832. Није само разлика у броју него и у важности самих радњи; у трговини је данас инвестирано далеко више капитала него раније, нарочито у већим центрима. При свем том број ситних радњи преовлађује. Тешка економска криза која је последњих година погодила Јужну Србију, као и цео свет, осетила се у њој далеко више него другде, баш услед тога што у њој има претежнији број ових мањих и мање отпорних радњи.

5. **Занатство.** — Познато је да је занатство у Јужној Србији посве старог порекла. Срби су га затекли у градским насељима, чији је број — супротно осталим нашим областима — био одувек велики.

У солунској епоси конкуренција стране фабричне робе потисла је многе локалне израђевине. Међутим, начин живота, друштвена и привредна структура у Турској одржавали су велики број заната, од којих су неки, у новије доба, умели да се користе новим струјама и да се постепено саображавају новим захтевима. Природна је ствар да су се одржавали и евентуално усавршавали они занати чије су се израде тражиле у вези са културним степеном развитка самога становништва. Војни занати су опали уколико се турска војска била модернизовала и свој прибор набављала из иностранства. Терзијама и абаџијама се постепено сужавао обим пословања, јер су потребе новог облачења захтевале франк-терзије. Обућари и папуџије ће почети да израђују нову ципелу наместо кондура, папуча и мистија. Казанџије ће смањити своје израђевине пред употребом емаљираног посуђа. И тако редом.

После ослобођења процес прилагођавања у занатству наставиће се, али сада знатно уочљивије, како у регресу тако и у прогресу. Одласком великог броја турског градског становништва, као и његовим сиромашењем, умањиће се употреба извесних занатских израђевина које су му биле поглавито и намењиване (туфекчилук, бичакчилук, кујунџилук, ћурчилук и др.). Међутим, уколико нове потребе расту, утолико ће се занатство оспособљавати да боље и више производи. Код њега не може бити застоја; оно се мора стално прилагођавати новим облицима рада, у вези са новим потребама, новим навикама, увођењем техничких тековина, бољег конфора, угодности. Уводе се и нови занати, који раније нису постојали. Илустрације ради ево неколико нових заната, који су уведени у Јужну Србију после ослобођења: шеширџиски, модиски, машинобраварски, аутомеханичарски, аутогарашки, електромеханичарски, кинооператерски, инсталатерски (вода, електрична снага, канализација, централно грејање), разни занати, и то многобројни, у вези са обрадом метала, тапетарски, димничарски, даменфризерски итд.

Правилан развој, па и напредак у занатству је један од услова равнотеже у нашим друштвеним односима. Отуда и држава, као заједница предузима сходне мере у корист занатлија: организационе, инструктивне, заштитне и друге.

Још одмах по ослобођењу, затечено занатство Јужне Србије је нашло на готову занатску организацију која се прикључила Занатској комори у Београду. Бивши еснафи, који су постојали по традицији, сада се укопчавају у ову занатску организацију, те се стварају еснафи као принудне корпорације еснафских заната једног среза или једне вароши. Име је остало исто, али не и функције. Стари занати су били независни једни од других, често и поносни на ту независност. Нови еснафи су огранци Занатске коморе у Београду, и окупљају све мајсторе занатских еснафа, с том битном одликом да је чланство у њима принудно, обавезно. Допуштена су била и поједина факултативна удружења појединих заната. Закон је оделио еснафске занате од слободних, нееснафских заната, који су могли приступити организацији или не. Разлика између једних и других састојала се у томе што се за еснафске занате тражила дужа пракса, већа стручна спрема и полагање мајсторског испита, док се од слободних нееснафских мајстора није тражила та стручна спрема.

Закон о радњама (1910) уврстио је био у почетку мали број заната у ову еснафску категорију, 33 на броју, али ће се доцније, изменама и допунама Закона о радњама од 15 маја 1928 г. њихов број попети на 94, док је нееснафских остало свега 18. Баш услед еволуције занатства, услед потребе рашчлањавања појединих заната у више самосталних грана, уведен је принцип да Министар трговине и индустрије може озаконьавати диференцијације које настају и које време намеће. Еснафи који су образовани у Јужној Србији налазили су се у Бијелом Пољу, Беранама, Берову, Битољу, Бујановцу, Велесу, Вучитрну, Гостивару, Гњилану, Гусињу, Дебру, Ђаковици, Ђевђелији, Кавадару, Кичеву, Кочану, Кос. Митровици, Кратову, Кривој Паланци, Куманову, Неготину на Вардару, Новој Вароши, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Пљевљима, Подујеву, Прешеву, Прибоју, Призрену, Ресну, Св. Николи, Сјеници, Скопљу, Струмици, Струзи, Тетову, Урошевцу, Царевом Селу и Штипу.

Овај први ступањ организације занатства замењен је новим и једнообразнијим, у вези са новим Законом о радњама (1931) и Уредбом о коморама. На дан 24 децембра 1932 године одржана је прва седница коморског већа нове Занатске коморе, са седиштем у Скопљу, и са територијалном надлежношћу Вардарске бановине. Еснафи су тада претворени у принудна удружења занатлија за све мајсторе еснафског или слободног занатства. Законски прописи као и многобројна наређења тачно су одредили не само циљеве и средства ових удружења, него и њихов делокруг рада. Одмах се организују комисије за полагање мајсторских испита било при окружним одборима удружења занатлија, било при Занатској комори, било код Банске управе. У исто време се прописује правилник за полагање помоћничких испита код удружења занатлија. Нови закон о радњама

прописао је и нови списак заната за који се тражи претходна стручна спрема, а доцнијим уредбама и тај се списак допуњује, као што се утврђује и сродност појединих заната.

Напоредо са организацијом занатства отворене су и посебне школе, које имају за циљ да, поред учења заната код мајстора, пруже ученицима и помоћницима теориско образовање. О свима овим школама говорили смо у посебном одељку о стручним школама.

Државна власт се није задовољила само овим организационим и наставним мерама у корист јачања занатскога реда, него је прописала и нарочите заштитне мере којима се имају нарочито фаворизовати занати, као, уосталом, и сва домаћа радиност. Поред начелних прописа којима у овом погледу обилује сам закон о радњама, донето је безброј других наређења из разних области државне администрације, којима се иде за тим да се не само олакша рад занатлија, него и да се нормално развија и напредује. У току 1936 г. Занатска комора у Скопљу издала је 458 уверења о надметачкој способности занатлија за учествовање на јавним лицитацијама (203 грађевинарима, 53 месарима, 40 кројачима, 37 хлебарима и пекарима, 21 обућарима, 13 електроинсталатерима, 7 инсталатерима водовода итд.).

Неколико статистичких података пружиће слику о садашњем стању занатства у Вардарској бановини. Тако на дан 31 децембра 1936 год. у свих 38 удружења занатлија било је 10.992 правна мајстора, са 3640 помоћника (без Скопља, Криве Паланке и Бујановца) и 5173 ученика. У току 1936 г. приновљено је 750 занатских радњи, а одјављено 339, што значи да је за једну годину повећан кадар занатлиски са 411 радњи. У току ове године пријављено је било за полагање мајсторског испита 753 помоћника код окружних одбора и 136 код Занатске Коморе. Од овога броја одбијено је свега 56 кандидата, тако да је у 1936 г. оспособљено за мајсторе 833 кандидата. За помоћнички испит пријавило се 355 ученика, од којих је проглашено помоћницима 334. У истој периоди од године дана, Занатска комора у Скопљу издала је 766 уверења за добијање овлашћења за рад. Та су се уверења односила на 92 разна заната, од којих 83 за пекаре и хлебаре, 63 за ковače, 60 за кројаче, 52 за обућаре, 51 за берберe, 32 за столаре, 22 за месаре итд.

Правне занатлије, па и сама публика трпи много штете од такозваних бесправних мајстора, који неовлашћено раде занатске послове. Према једној статистици Занатске коморе, сем Скопља за које се није могло утврдити број »дивљих«, на целом подручју забележено је 1997 бесправних мајстора, против којих је подигнуто 1174 жалби. Овај и оволики број бесправних мајстора — више од 20% од укупног броја правних мајстора — одаје болну страну занатства у нашој области, и указује очито на чињеницу да се овом злу мора стати на пут. Бесправан рад се гони по званичној дужности, и бесправни имају се саобразити закону, ако се жели да се отклони конкуренција која правним мајсторима угрожава правилан и несметан рад па и сам опстанак.

Нови облик рада којима су се почеле користити и занатлије у Вардарској бановини јесу занатске задруге, прерађивачке, набављачко-потрошачке и кредитне. Ово је још новина за нашу област где још преовлађује индивидуалистичко схватање живота насупрот свести о међусобној солидарности коју захтева задругарство. Од 5 образованих прерађивачких задруга постоје данас само две, а од две набављачко-потрошачке ради само пекарска у Врању. Кредитних и мешовитих задруга има 15, са 1072 задругара, 1.090.070 динара удела, 3.142.166 динара сталне и 1.303.313 обичне штедње. Нарочити успех показује задругарство у Прилепу (237 задругара), затим у Лесковцу (214), у Куманову (149), у Тетову (125) и у Битољу (64). Све ове задруге ставиле су на расположење занатлијама око 5.000.000 динара кредита.

Ако објективно посматрамо развој занатства током двадесет и пет година од ослобођења, без уздржавања можемо констатовати да је оно учинило велики напредак. Свако прилагођавање је, свакојако, скопчано с тешкоћама и са болним жртвама које су неминовне. Жрвањ живота меље без престанка. Индустријализација земље изводи се свом својом методичношћу, али она, у исто доба, рађа нове облике рада, ствара нова упослења у занатству, и пружа му готову и бољу сировину. На тај начин усавршавају се мајстори и стичу велику стручност и вештину. Алати се усавршавају, у вези са техничким проналасцима и њиховом применом у свакидашњем животу, те и производња постаје савршенија. Употреба погонске снаге и примена нових техничких средстава преображава занатску производњу и даје јој нове снаге и нове могућности. На жалост, ова еволуција не спроводи се свуда и у подједнакој мери. Отуда и вапај жртава који се чује много чешће него израз задовољства. При свем том не би требало заборавити да је ово период превирања, када ново замењује старо, и напредак се не јавља у правој линији, која се само пење. Има места која су у опадању, и где живот замире услед сиромаштва или примитивности. У таквим малим срединама занатској радиности је заиста тешко да се отргне, јер старо ишчезава, а ново се не подиже.

Криза која је последњих пет шест година обухватила све гране радиности најмање је поштедела занатство, и оно ће се некако последње и опоравити. При свем том, борбено као што је, а гипко у прилагођавању и усавршавању, занатство ће се афирмирати све више као врло важан чинилац у градској привреди, и успеће да неминовне губитке у занатима који изумиру или опадају надокнади успесима у занатима који се рађају и који напредују.

6. Индустрија. — Економско ослобођење које је дошло као неминовна последица политичког ослобођења, донело је и подизање индустриских предузећа. И ова врста радиности, по свом значају, и по досада инвестираном капиталу, претставља врло интересантно поглавље у развоју привреде у Јужној Србији.

Стварање ове индустрије није резултат неког унапред смишљеног плана. Ослобођена стега које су је пре 1912 године спутавале, она је никла сама од себе. Неки трговци су хтели да израђују

предмете којима су трговали, и за које су знали да имају сигурну потрошњу; други су искористили домаће сировине, јевтину радну снагу, високе подвозне тарифе, повољан погон и разне друге погодности, да подигну предузећа чије су производе намењивали непосредној околини. Индустрија ширег карактера је тек у почетној фази свога развоја.

Индустрија Јужне Србије плод је домаћег капитала, трговачког или занатског порекла. Као таква, она још стварно не зна — бар до сада — за контролу банкарског капитала, ма да се појављују знаци да се и он почиње интересовати за ову врсту послова.

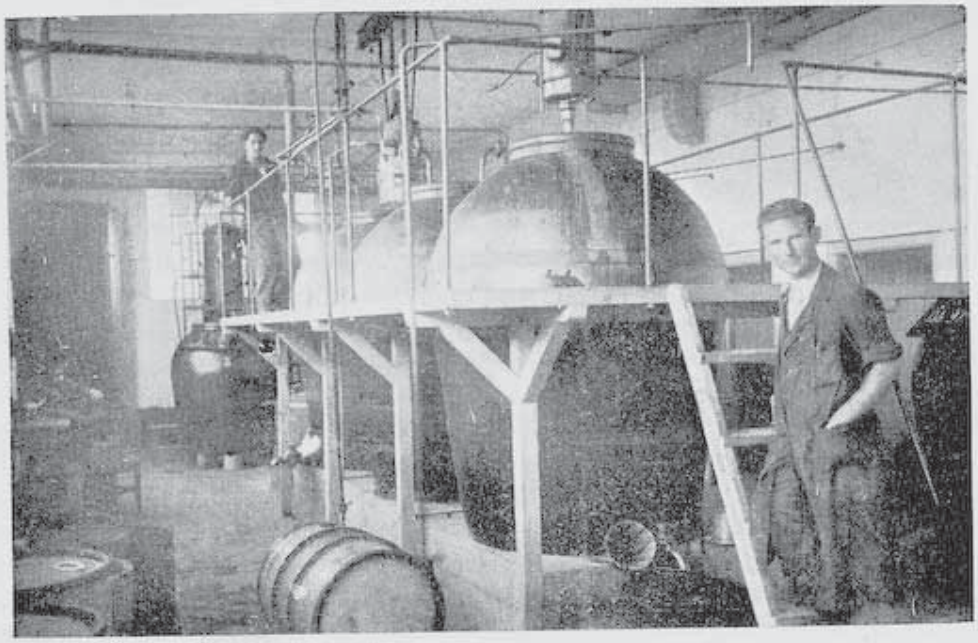

Фабрика алкалоида С. и Ф. Огњановића у Скопљу.

Порекло ове индустрије, као и побуде које су је изазвале, упућују нас на значајну чињеницу да је њихово вођство у рукама домаћих људи, који немају индустриских традиција, али познају одлично своје тржиште и његову чисто трговачку страну. Сем тога, по својим психолошким особинама, водеће личности су озбиљни, трезвени, нелакомислени људи. Та резервисаност претставља једну веома симпатичну страну привредника на овом подручју. Они се не загревају брзо; немају, можда, широке видике, али су зато реални, добре рачунџије, штедљиви. Они имају довољно урођене бистрине да еволуишу, и да се крећу напред, постепено, и да проширују и развијају своја предузећа. На место фантазије о шуми димњака, о организовању послова на велико, они имају смисла за стварност и умеју да се ограниче на оно што је могућно.

Развитку индустрије, поред капитала, допринели су и релативно ниски режиски и експлоатациони трошкови. У првом реду овде долази у обзир радна снага. Преоријентација занимања на селу и

у вароши, ограничена могућност печалбарења, која је дошла услед мера предузетих од разних земаља у корист заштите властите радне снаге, затим релативно низак стандард живота нашег света, све то чини да се лако може доћи до добре, сигурне и јевтине радне снаге. Кад се томе дода још и једноставност посла, без компликација модерне машинерије вишега стила, онда је разумљиво да није било тешко доћи и до потребне квалификоване радне снаге, из земље или из иностранства. У том погледу треба запазити још једну карактеристичну црту наших »индустријалаца«, наиме да из круга породичног упућују у школе младе људе да се тамо и стручно и технички оспособе за вођење предузећа. Већ данас их имамо неколико који су се редовно школовали у земљи и на страни, и који су ушли у своја породична предузећа.

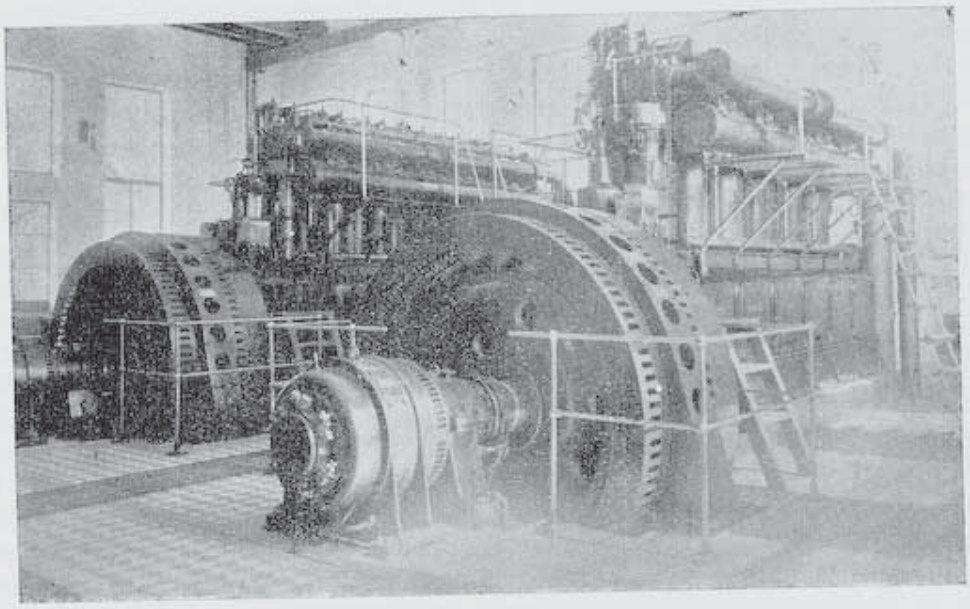

Калорична централа у Скопљу.

Сировине, свакојако, играју важну улогу у индустријализацији једног краја. Уколико их има у изобиљу на лицу места, утолико ће се лакше подизати предузећа за њихову прераду. Јужна Србија има изобиље тих сировина, житарице, специјалне индустриске биљке и др., и сасвим би било нормално да се у њој у самом почетку развије баш та врста индустрије. Тако, међутим, није било.

Поред млинова, појавиле су се и фабрике сапуна које раде са денатурисаним уљем, махом иностраног порекла, као и текстилне фабрике, које раде са туђом прећом од памука, вуне или јуте; поред стругара појавиле су се и радионице намештаја, које добар део свога материјала набављају из осталих крајева наше земље или из иностранства, а метална индустрија снабдева се сировинама или прерађевинама којих нема на лицу места. Међутим запажа се тенденција да се, у последње време, подижу нова предузећа која

себи постављају за задатак да прерађују домаће сировине. Тако од 1933 године подигнуто је само у Вардарској бановини преко 20 млинова, 12 керамичких предузећа, препана и циглана, једна велика фабрика алкалоида која употребљује искључиво домаћу сировину, опијум, затим фабрика цемента, која експлоатише лапорац, фабрика за конзервирање воћа и поврћа итд. Фабрике уља су међу првима које су основане на домаћој сировини, семену од мака или уљаној репици. Има, ипак, још леп број сировина које чекају на предузимљиве индустријалце који би их прерађивали: конопља, памук, вуна, свила, кварц-песак, магнезит, гипс, мрамор и оникс и др. Међу тим будућим индустриским радионицама биће несумњиво и таквих које ће премашати локални значај, и које ће моћи радити за целу земљу, можда, чак, и за извоз.

Погон индустриских предузећа је различит: парне локомобиле, саугас-мотори, дизелови мотори и електрична снага. Постоји тежња да се мотори на нафту замене саугас-моторима. и да се, где је могућно, употребљује струја предузећа за производњу електричне енергије. Ови разни начини погона употребљују се према погодностима које пружају места где се та предузећа налазе, али у сваком случају, на крају крајева, одлучује рентабилитет њихов.

Најуочљивији напредак за ово време од ослобођења показује се у предузећима за производњу електричне енергије. Ни овде не постоји неки нарочити план електрификације Јужне Србије, а њихово подизање дугује се промени начина живота, који се жели да буде бољи и угоднији. За време Турака у целој Јужној Србији постојала је свега једна бескрајно мала калорична централа за осветљење појединих делова Скопља, и она се дугује активности младотурског режима уочи самога балканскога рата. Данас има у Јужној Србији девет централа на води и 12 калоричних, разнога погона. У изградњи су хидроцентрале у Скопљу и Охриду, и калорична централа у Струмици. У изгледу је подизање хидроцентрале у Урошевцу, а очекује се и електрификација Ђаковице. Ако се погледа на карту Јужне Србије видеће се да су готово све вароши и варошице осветљене електричном струјом. Сама та чињеница најбоље симболише прошлост и садашњост, преко мрака који је затечен, ка светлости која је дошла.

Електричне централе су својина општинска или приватна. Своје централе имају општине у Скопљу, Гостивару, Прилепу, Призрену, Пећи, а изграђују се у Струмици и Охриду. Остале су у приватним рукама и дају електричну снагу за приватно осветљење или погон на основу уговора склопљених са општинама. У Куманову, Велесу, Кочану, Јужној Виници, централе су саставни део појединих индустриских предузећа. Многе од приватних централа ће током времена, по истеку уговора, припасти општинама.

Употреба електричне енергије из ових централа није велика. Јужна Србија заузима некако последње место од свих покрајина у нашој земљи. Има зато пуно разлога: што је електрична струја велика новина за овај крај; што има релативно мало индустриских предузећа која се из централа снабдевају електричном стру-

јом, а поједине индустрије имају и свој сопствени погон (разни млинови, фабрика алкалоида, Трепча, Голеш, Лепенац итд.); што је становништво релативно сиромашно, често конзервативно, а инсталација и термични апарати су доста скупи; и што је цена струје релативно висока. Цене по киловату се крећу од 5.50 до 10 динара за приватно осветљење. Централе од преко 1.000 кв. има Скопље (калорична 1.500 кв. а на води у изградњи 4.800 кв.) и Тетово (хидроцентрала 1.500 кв.). Све су .остале мале, па чак и оне не искоришћују пун свој капацитет. Према статистици Савеза електричних предузећа, у 1935 години у Вардарској бановини произведено је 8,304.451 киловат часова, а употребљено свега 6,557.036, од којих за јавно осветљење 1,068.638, за приватно осветљење 1,688.710, и за остале сврхе 3,799.688.

Овај нагли развитак како електричних централа тако и индустриских предузећа показује напоре које чини Јужна Србија у економском напретку свом од ослобођења, напоре који су карактеристични за њене способности које она уноси у општи напредак земље. Јужна Србија има данас преко 160 разних индустриских предузећа од којих 146 у Вардарској бановини, и највећи део је основан домаћим капиталом и одржава се без контроле банака, и без учешћа страног капитала. Чак и многа рударска предузећа (магнезит, угаљ, лапорац, копови) налазе се у домаћим рукама. При свем том има неколико великих страних предузећа. Парна пивара а. д. у Скопљу у најтешњој је вези са чехословачким капиталом преко Прашке банке. Електричне централе у Тетову, у Приштини и у Лесковцу, створене домаћим капиталом, прешле су доцније у руке шведског друштва Електро-Инвест, иза кога се налази велика штокхолмска банка Енкилда Банк. Велика рударска предузећа су по правилу у рукама странаца. Цинк и олово експлоатишу готово искључиво енглеска друштва, која припадају једној од највећих светских организација рударских, Selection Trust Limited, а која код нас раде у Трепчи (1928), у Новом Брду (1929), у Злетову (1929), и на Копаонику (1933). Рудници хрома у Радуши, Орашју и Горанцу тако исто припадају енглеском капиталу, преко Алатини Мајнс Лтд., док се рудници хрома Моис Асео налазе у рукама домаћим, са извесним учешћем странаца, и то више у кредиту него у својини.

7. Банке. — У савременом друштву, кредит је главна полуга свеколике привредне активности; а употреба његова управо показује степен његове развијености. Материјални напредак учињен у току двадесет и пет година после ослобођења — крај свих невоља кроз које се морало проћи — дугује се, поред осталог, и новчаним институцијама, које су у тако знатној мери учествовале свуда где се за њима осећала потреба.

Наслеђе из турског доба у погледу на банкарске институције и кредит једва је и приметно. Нормалан развој њихов очекивао је истинску слободу, личну, имовинску и правну безбедност. Све је то могло доћи и дошло је када је ослобођени народ осетио стваралачки дах, који му је улила властита његова слободна државна заједница.

Први зачеци прибирања домаћег капитала у Јужној Србији биће баш они мали фондови створени уочи ослобођења. Ту се није радило, као што се зна, о неким уштедама или расположивим готовинама, које нису имале где да се пласирају. Напротив, фондови су никли усред невоља под којима су живели Срби у Турској, и од њих се очекивала помоћ не ради богаћења, него ради обезбеђења опстанка. Зато ће први акционари бити из најширих слојева народних; нико од њих није мислио на неки приоритет, или посебну корист, јер је стварање њихово било један опште корисни народни посао, у који се прилагало, а не улагало.

После балканских ратова, чим су се како тако смириле прилике, многи фондови излазе из својих скровишта и саображавају своје статуте закону о акционарским друштвима. Тако је Призренска банка 4 јануара 1914 постала од фонда цркве св. Ђорђа; Урошевачка, од фонда цркве св. Уроша, Приштинска задруга, од фонда цркве св. Николе. Пећка банка је створена од фонда св. Богородице са учешћем Црногорске банке са Цетиња. Призренска задруга није ни име своје променила, него се само легализовала у смислу прописа законских. Остале установе су чекале боље прилике да се утопе у коју од нових формација, које ће време створити, док су се еснафске новчане институције у Скопљу, које су носиле симболична имена Грозд, Теразије, Братски труд, изгубиле за увек.

Први нови заводи ће бити Косовска банка у Косовској Митровици, и Новопазарска банка, основане знатним учешћем народа. Одмах затим долази отварање Српске трговачке банке у Скопљу, али не сада више на истој основи као што су заводи северно од Качаника, него уз главно учешће једне лесковачке имућне породице и њених ближих пријатеља. Њен задатак, уосталом, и неће бити да кредитује трговце или занатлије, него да она сама води трговачке и индустриске послове. У исто време ће се отворити и једна банкарска кућа, чији ће капитал дати два банкара, један из Скопља, а други из Београда, а која ће у новим приликама претстављати врло активан завод за банкарске операције и кредит.

У доба између балканских ратова и светског рата, домаће банке су располагале укупним капиталом од динара: 4,225.000: Призренска банка дин. 250.000; Пећка банка дин, 200.000; Призренска задруга дин. 100.000; Приштинска задруга динара 200.000; Урошевачка банка дин 200.000; Косовска банка дин. 200.000; Новопазарска банка дин. 75.000; Српска трговачка банка дин. 3,000.000.

Сем капитала, ове банке су успеле да приберу и приличан износ улога на штедњу, тако да су средства њихова у извесној мери могла да задовоље тадашњу тражњу кредита.

Светски рат је готово уништио ове почетке банкарства. Дуготрајност његова, као и непријатељска окупација, паралисали су сваку активност; бивши фондови опет су отишли у своја скровишта, али сада не да функционишу, макар као у турско доба, него да се од њих сачува онолико колико се могло сачувати. Уз то је

рат отворио дубоке ране: мораторијум, неповерење према новцу, нарочито према страном ратном новцу, који су непријатељи оставили у изобиљу, затим сиромаштво и неописана беда широких слојева српских, пострадалих од страшне окупаторске самоволје.

Требало је више од године и по дана да се како тако среди стање. Бивши новчани заводи, у току 1919 и у половини 1920 године прикупљају се, и чекају да се донесе закон о ликвидацији мораторног стања, па да и они отпочну своје редовне послове.

Трговина није чекала; почела се развијати вратоломно, у једном полухаотичном стању, које се обележава невероватном спекулацијом са свим и свачим. Српска трговачка банка, и из Солуна пребачено Српско трговачко друштво а. д. (доцније Београдска уједињена банка) развијају пуну своју делатност: прва искључиво у трговини, а друга, поред трговине, и у банкарству, нарочито у девизним пословима. Под окупацијом била је основана у Скопљу Скопска трговачко-индустриска банка; она је морала ликвидирати, али су њени оснивачи успели да образују по нашем закону о акционарским друштвима нову банку са капиталом од 3,000.000 динара, под именом Трговачко-индустриска банка »Вардар« а. д. Тада — 1920 године — пада и оснивање Брегалничке банке са главницом од дин. 1,000.000, а Призренска банка повећава свој капитал од 250 на 500.000 динара.

Година 1921, пуна велике и грозничаве активности трговачке, као у осталом и година за њом, дала је нове кредитне установе: Скопљанску извозну банку (2,500.000) и Извозно-прометну банку (2,500.000) у Скопљу, Трговачку банку »Ибар« (1,000.000) у Косовској Митровици, и Метохиску банку (1,000.000) у Пећи. Трговачко-индустриска банка »Вардар« а. д. повећала је свој капитал од 3 на 6,000.000 динара.

Година 1922 је била најбогатија, како у погледу на нове новчане заводе, тако и у погледу на повећање капитала раније основаних банака. У овој години се нарочито одликује унутрашњост: Косовска кредитна банка у Приштини, Велешка банка у Велесу, Битољска банка, Гњиланска привредна банка, Ђевђелиска банка, Струмичка трговачка банка, Кумановска трговачко-индустриска банка, Јужносрпска банка у Косовској Митровици, Тетовска трговачко-индустриска банка, Охридска банка и Вучитрнска банка, све са по 1,000.000 динара главнице. У Скопљу је основана Привредна банка за Јужну Србију (2,000.000), а Извозно-прометна и Скопљанска извозна банка повећавају свој капитал од по 2,500.000 на по 5,000.000 динара. Тако исто и поједине банке у унутрашњости повећавају своје капитале: Призренска банка од 500.000 на 1,000.000; Призренска задруга од 200.000 на 500.000, Пећка банка од 1,000.000 на 2,000.000; Приштинска задруга претвара се у Приштинску банку, и свој капитал повећава од 500.000 на 1,000.000 динара.

Идуће године бележе нове тековине. У 1923 години оснива се банка »Стара Србија« у Скопљу (5,000.000), са задатком да буде главни посредник на скопској пијаци за све важније заводе у Ста-

рој Србији, северно од Качаника. У њеном оснивању учествују: Призренска, Пећка, Приштинска, Урошевачка, Вучитрнска, Јужносрпска банка из Косовске Митровице и Гњиланска привредна банка. У 1924 години основана је Урошевачка привредна банка (1,000.000), а у 1925 Јужна банка у Велесу (1,000.000). Ова година бележи и повећања основне главнице раније створених банака: Трговачко-индустриске банке »Вардар« а. д. од 6 на 10,000.000, Пећке трговачко-индустриске банке, која англобира индустриско друштво »Метохија«, од 2 на 4,000.000 и Призренске банке од 1 на 2,000.000 динара.

У току три идуће године основано је још седам новчаних завода у унутрашњости, и то: 1926, Свиларска банка у Струмици (1,000.000), Виничка кредитна банка у Јужној Виници (500.000) и Ђаковачка банка (1,000.000); затим, 1927, банка »Ново Брдо« у Гњилану (1,000.000), и Бујановачка кредитна банка у Бујановцу (1,000.000) и, најзад, 1928, Кумановска извозна и прометна банка (2,000.000) и Кредитна банка »Косово« у Гњилану (1,000.000). У истом периоду долази и знатно повећање капитала: у 1927, код Трговачко-индустриске банке »Вардар« а. д. од 10 на 15,000.000, код Метохиске, Пећ, од 1 на 2,000.000, код Призренске, од 2 на 3,000.000, код Кумановске, од 1 на 2,000.000 и код Тетовске трговачко-индустриске од 1 на 2,000.000, док је у 1928 повећан капитал код Тетовске трговачко-индустриске од 2 на 4,000.000, код Брегалничке, Штип, од 1 на 2,000.000 и код банке »Стара Србија« од 5 на 6,000.000 динара. Доцније ће доћи и Преспанска банка у Битољу (1,000.000), Охридска трговачка банка (1,000.000), банка »Морава« у Бујановцу (1,000.000), Тетовска привредна банка (2,000.000), Хвосновска банка у Пећи и друге.

На овај начин за десетак година основано је у Јужној Србији преко четрдесет новчаних завода, који су 1930 г. имали уплаћену главницу од 103,000.000 динара.

8. Анализа банкарства. — По пореклу капитала све ове новчане заводе можемо поделити у две групе: једну, у којој су оснивачи људи из преткумановске Србије, и другу, из новоослобођених крајева. У прву групу банака спадају: Српска трговачка банка, Српско трговачко друштво, а. д. (Београд), Хвосновска банка и Извозно-прометна банка. Ову су последњу основала два најзначајнија београдска завода, Извозна и Прометна банка. У другу групу спадају све остале јужносрбијанске банке. Интересантан је случај са Тргов. инд. банком »Вардар« а. д. Све до 1926 г. она је била чист локални завод, чију су главницу од 10,000.000 унели готово без изузетка само Скопљанци. Тек при повећању капитала на дин. 15,000.000 Босанска банка у Београду уписала је и уплатила тих накнадно повећаних 5,000.000 динара. Ако се може узети да је Босанска банка (доцније Југословенска удружена банка) творевина страних капитала, онда би изашло да је у јужносрбијанске банке ушао и страни капитал, и то са свега 5,000.000 динара. Из овога се види да новчани заводи у Јужној Србији, било из прве, било из друге групе, претстављају искључиво домаћи капитал.

Нагао пораст банака и њихове главнице може се објаснити само ако се изближе посматрају прилике под којима се пословало у првој деценији после уједињења. Овде не може бити речи о томе да је тај знатан капитал био у рукама народа тезоризиран или сакривен, а да је чекао само могућност да уђе у промет. То је једна од честих заблуда које се понављају на рачун Јужне Србије да је пуна ћупова лира и наполеона. Тај капитал је плод једне врло уносне коњуктуре која је завладала после рата, када је трговина у правом смислу речи цветала.

Један помаман хук захватио је био свакога да својим или туђим средствима спекулише. Куповало се све од реда што се могло наћи на тржишту, и, за дивно чудо, све се продавало, за све је било купаца, без разбора за цену. Тај хук је нарочито фаворизирала и инфлација динара, те се тако дошло до необичног просперитета, привидног свакојако, али просперитета који је шибао енергије, уносио дух спекулације, кретао послове, стварао предузећа, подизао грађевине, дизао цене пољопривреди, као и другим производима. У тој и таквој атмосфери сасвим је природно да ће се оснивати нове кредитне установе и вртоглаво повишавати капитали, — најчешће од годишњих зарада и латентних резерви — јер се новац тражио, бескрајно много, а они који су га тражили нису питали по коју цену се може добити. Нормална интересна стопа од 12% била је чиста књиговодствена варка; са провизијом која је измишљена, да би се задовољили законски прописи, камата је стварно износила 18, 24, 32, 36%, а и преко тога. Банкарство је било веома уносан посао. Страдали су, наравно, они заводи који су у почетку стварани на бази златног динара, али је зато дошла донекле компензација у набујалим пословима.

У оснивању банака у унутрашњости често су пресудни моменти било не толико привредне потребе, него сасвим други разлози: партиске подвојености, верска искључивост или суревњивост појединих водећих личности у чаршији. Уместо концентрације капитала дошла је због тога расцепканост. Сем тога поједине банке су се оснивале и од стране професионалних зеленаша којима је форма акционарског, безименог, друштва врло згодно дошла да кроз њу спроведу своје приватне портфеље и наставе тако своје раније радње. Дешавало се и то да су неке банке осниване фиктивним капиталом, који је од првог дана оснивања спроведен кроз књиге као пасива, али је имао одмах у активи контра-партију у меницама или текућим рачунима оснивача и главних акционара.

Начин рада у јужносрбијанским банкама није био подједнак. Остављајући на страну банке које су се бавиле поглавито трговином за свој рачун, због чега су и стваране, остале можемо поделити у две групе: једне које ће донекле наставити систем солунског пословања, а друге које ће радити по угледу на банке у Србији. Код првог система, кредитовање се вршило по отвореном рачуну, без икаквог покрића, на личну вредност комитената. Улози на штедњу, са отказима, код њих нису постојали; та и таква пасива спроводила се тако исто преко текућих рачуна без икаквог

ограничења у исплати. Други систем се састојао у давању кредита поглавито путем менице са потписима. Нису то биле пословне менице, које су у свом кружењу долазиле у банку на есконт, него обична задуживања акцептанта, за кога су јемци били издавалац и индосантни. У пракси, међутим, ова се два система нису разликовала, пошто је при додељивању кредита лична вредност комитента била пресудна, а не толико формална обавеза. Овај упрошћени систем задуживања по меници, у почетку сасвим нов за јужносрбијанску публику, усвојиће се током времена као готово искључиви начин кредитовања; меница ће се популаризирати невероватно брзо; од градова ће се пренети на село, а њена законска строгост се неће ни уочити у доба просперитета, али ће, на жалост, изазвати пустош када ће, доцније, у стагнацији и кризи, лакоумни потписници бити у положају да плаћају своје пријатељске услуге. Поред меничног, постојало је, али врло ретко и у изузетним приликама, задуживање на хипотеку, на залогу, или на ломбард. Ту врсту послова ћемо наћи претежно код државних или привилегованих новчаних институција.

Да би се илустровао обим појединих пословања у јужносрбијанским банкама, навешћемо кретање најважнијих врста у укупном износу, како у активи, тако и у пасиви, у периоду од шест година, усвајајући цифре које је брижљиво средио у својој студији »Привреда Јужне Србије« г. М. Гавриловић[1]).

Од 1925 до 1931 године укупна актива јужносрбијанских банака се кретала овако:

1) *по меницама:* 73,971.601, 196,095.317, 138,193.970, 180,625.309, 201,256.398, 214,653.828, 198,342.150;

2) *по текућим рачунима:* 39,132.311, 58,421.184, 78,465.229, 78,702.790, 86,804.358, 89,853.408 и 68,540.020;

3) *по залогама:* 1,769.513, 1,585.554, 1,925.894, 3,193.010, 4,184.361, 7,136.423 и 5,620.140.—

С друге стране укупна пасива се у овим годинама кретала овако:

1) *Резервни фондови:* 6,228.643, 7,467.875, 9,441.540, 11,716.467, 14,118.276, 16,224.326 и 17,434.285; 2) *текући рачуни:* 6,318.806, 42,686.191, 65,716.906, 71,961.906, 71,961.505, 77,164.440, 80,432.160 и 57,342.826; 3) *улози на штедњу:* 24,218.355, 40,702.772, 58,539.126, 83,045.879, 97,450.978, 105,328.543 и 90,823.560; 4) *реесконт:* 22,122.327, 32,429.851, 35,985.263, 48,301.295, 53,402.925, 61,240.380 и 38,125.600.

Ови подаци казују да је на активној страни задуживање по меницама рапидно расло, на штету текућих рачуна, а да је задужење по залогама несразмерно мало, док се на пасивној страни запажа повећање не само текућих рачуна, него и нарочито улога на штедњу и реесконта. Изнете цифре не показују једно врло важно пословање јужносрбијанских банака, а то је пословање валутама и девизама. То долази отуда што се највећи број банака из унутрашњости није ни интересовао њима, остављајући их већим

[1]) Скопље, 1933.

новчаним заводима у Скопљу, поред, наравно, многобројних и неизбежних сарафа са црне берзе. Уз трговачку спекулацију нарочито у времену инфлације, постојало је веома јако разгранато пословање валутама и девизама; оно је почело сплашњавати тек онда када је извршена стабилизација динара, ма да су се и после тога радили послови и изван граница потреба у девизама за исплату робе набављене у иностранству, било ради спекулације, било пак ради тезоризирања.

У ово доба свет се лако задуживао, и поред претерано високих каматних стопа. Без обзира на чињеницу да су и зараде биле ванредне, овакво задуживање могло је да се врши баш због тога што су услови били релативно лаки: проста меница са потписима. Ретко је било обазривих банака које су, поред меница, тражиле и какво друго покриће. Све је било у знаку неког ведрог оптимизма и узајамног поверења између дужника и повериоца. То је ишло до те мере да се није ни правила разлика између пословних и потрошних кредита, нити се, пак, одржавала каква сразмера међу њима. Ако би се проучио инвентар дужника код појединих банака, нашло би се, апстрахујући суме, да је далеко већи број лица која су се служила потрошним него пословним кредитом. То је важило као правило код банака у унутрашњости које су успеле да своју активност развију и изван места свога пословања, нарочито код земљорадника и сточара.

9. Остале новчане установе. — Средства која су стављали на расположење публици јужносрбијански заводи нису била ипак довољна да утоле жеђ за кредитом која се тако упадљиво осећала и у овој области. Још у првом периоду, одмах после балканских ратова, основале су своје филијале Француско-српска банка (Париз — Београд), Земаљска банка (Београд), и Београдска задруга (Београд). *Земаљска банка* није била у положају да стекне на тржишту неки одлучујући утицај, него је постепено своју активност сводила на најмању меру, док у 1928 години није и ликвидирала. *Београдска задруга* бавила се кредитом више потрошног карактера са обезбеђењима на службеничке принадлежности, али је након извесног времена престала са том врстом пословања, а задржала је само рад на осигурањима, који је још у првим данима успешно била започела. *Београдска уједињена банка*, (раније Српско трговачко друштво а. д.), после несрећно извршених разних трансакција, пала је под стечај, те су и њене филијале у Скопљу, Битољу и Ђевђелији ликвидирале. Остале су, дакле, само филијале *Француско-српске банке* у Скопљу и Битољу, које су од почетка развиле велики посао са девизама и исплатама робе из иностранства, а доцније (1925) почеле су давати и знатне кредите поглавито великим трговачким фирмама.

Поред ових филијала отворене су током времена у Скопљу и филијале Нишке савезне банке, Прве хрватске штедионице (Загреб) и Јадранско-подунавске банке (Београд). Прва је ишчезла оставивши жалосну успомену. Напротив *Прва хрватска штедионица* се још од свог оснивања афирмирала у Скопљу као првокласни

завод. Пословање њено кретало се, углавном, у три правца: кредитовање по меницама и текућим рачунима, рад са девизама и валутама и прикупљање улога на штедњу. Од свих домаћих завода, неоспорно филијала Прве хрватске штедионице је прикупила највећи број улога на штедњу. *Јадранско подунавска банка* из Београда дошла је последња на скопско тржиште (1930), у доба када смо се налазили на оштрој прекретници између просперитета у опадању и привредне кризе. Њен се утицај није осетио на пијаци, те је таворећи, дочекала 1937 годину, када је ликвидирала.

После десет година просперитета, наишле су тешке године криза и искушења. Ако се посматра стање које је наишло крајем 1931 године због потреса који је пратило неповерење и контракција кредита, и поред свих недостатака јужносрбијанског новчарства које смо навели, ипак се мора констатовати да су ове банке својим ликвидитетом јуначки одолевале навалама, и није било ни једне која би била толико угрожена да се не би могла извући. Овде није реч, наравно, о банкама које су се бавиле искључиво трговином, или су осниване на несолидној бази; њих је вал депресије однео много раније. Али оно што је задало смртни удар највећем делу јужносрбијанских банака, то су доцније социјалне реперкусије које је изазвала општа привредна криза, а због њих, и разне уредбе, које су, најзад, довеле до великих и ненакнадивих штета. У овом моменту тек започете ликвидације сељачких задужења, тешко је предвидети које ће од јужносрбијанских банака успети да преболе задате им ране и преживети зло које се на њих сручило. Искушење је велико.

Поред приватних банака развиле су своју делатност у Јужној Србији и друге установе које су стваране да задовоље потребе за кредитом појединих професија или задружних организација.

Занатска банка и Привилегована аграрна банка узимају учешћа у кредитовању Јужне Србије, прва, у кредитовању занатлија, а друга, земљорадника. Ни једна ни друга немају своје филијале у Јужној Србији, те се не може утврдити обим њиховог пословања специјално за ове крајеве. Оне су у сваком случају знатан инструменат у привредном животу и у подизању занатлија и земљорадника ради којих су и основане. Према извесним приближним подацима Занатска банка има код занатлија у Јужној Србији око дин. 8,000.000.

У вези са кредитирањем земљорадника имамо у Јужној Србији још и посебне организације.

Обласна задруга за пољопривредни кредит у Скопљу оснивањем Привилеговане аграрне банке знатно је сузила своје пословање. При свем том пласман ове задруге се креће од 24 до 28.000.000 динара. У саставу ове задруге има 183 месних задруга за пољопривредни кредит.

Савез аграрних задруга у Скопљу је посредник између Министарства пољопривреде и његових задруга. Овај савез добија од Министарства бескаматне позајмице, одакле даје зајмове за подизање кућа и насеља, за набавку справа и алата, стоке, семена за сетву

итд. До 1928 године пласман овога Савеза износио је дин. 93.232.511,69 али после валоризације зајмова која је извршена 1-I-1928 остало је задужење свега у дин. 31,124.948.35. После ове операције у корист аграрних интересаната, Савез је издао нових 24,103.697.64 аграрним заједницама и задругама, житарским задругама и осталим учлањеним јединицама, као и дин. 3,462.266.28 слободним колонистима, тако да је на дан 31-XII-1936, рачунајући још и привремене и текуће рачуна, Савез имао пласман од дин. 60,458.486.99. У 1937 години Савез није вршио додељивања зајмова, а у колико су и вршени, то је било преко Врховног аграрног повереништва у Скопљу.

До 31-XII-1931 године било је учлањено код овог Савеза 157 аграрних заједница. Након тога је извршено прегруписавање, тако да је на дан 30-VI-1937 године код њега било учлањено: 83 аграрних, 7 житарских, 7 произвођачких, потрошачких и набављачких, по једна сточарска и афионска, и 5 дуванских задруга, у свему 104.

Филијала главног Савеза српских земљорадничких задруга имала је на дан 30-VI-1937 год. 329 зачлањених слободних задруга од којих 83 кредитне, 196 набављачких и 50 произвођачко-прерађивачких. Сама филијала је пласирала код својих задруга динара 3,623.419.37, а улози на штедњу износе 467.236.85. Филијала главног Савеза српских земљорадничких задруга има на свом подручју и две љуштионице пиринча с електричним централама (Кочане и Јужна Виница); она организује задружну продају жита, стоке и осталих производа својих задруга. Њена активност у погледу кредитовања нарочито је запажена по смишљености и по солидности и издваја се од осталих задружних организација.

Општинска штедионица града Скопља најмлађа је новчана организација и прва самоуправна установа ове врсте у Јужној Србији. Основана је 15-VIII-1933 г. од стране општине града Скопља. На име обртног капитала општина јој је позајмила 800.000 динара, 628 комада обвезница ратне штете, и 200 комада акција Аграрне банке, и она гарантује целокупном имовином за све пословање ове њене установе. За кратко време од како постоји, општинска штедионица са њеним заложним заводом показала је очевидан успех у овим тешким годинама кад је на другим странама готово онемогућен кредит малом човеку. Њена социјална улога као и солидност пословања нарочито се цене у привредним круговима и она је запажена и ван граница Јужне Србије.

Општинска штедионица, чија је добит намењена социјалним и хуманим установама града Скопља, развила је до сада своју активност у три правца: прикупљање ситних улога на штедњу; давање краткорочних меничних кредита, као и краткорочних кредита на непокретности, и давање кредита на ручне залоге. Уз то она врши књиговодствену и наплатну службу за рачун општине. На дан 30-VI-1937 године, она је имала улога на штедњу 1,627.814.50 динара, а издала је од оснивања до 30-VI-1937 меничних зајмова за дин. 10,366 668.50, хипотекарних, дин. 5,385.130, и на ручну залогу, 2,245.633.

По своме устројству и раду, по користи коју доноси, општинска штедионица града Скопља могла би да послужи као углед за оснивање сличних завода у Јужној Србији.

10. Повлашћене и државне банке. — Паралелно са развијањем приватних и задружних кредитних установа створене су у Јужној Србији и друге новчане установе јавног карактера, државне или привилеговане, а по специјалним законским одредбама. Ту спадају поглавито: Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица. Свака у свом делокругу рада све су установе допринеле врло много да се питање кредита постави на сигурну основу. На тај начин, поред трговачког и индустриског кредита, створене су кредитне могућности за остале гране општега значаја.

Народна банка основала је своје филијале у Скопљу и Битољу у почетку 1913 године. Испрва су оне обављале само послове око размена новчаница за кован новац, и тек половином 1914 године примиле су на себе и вирманску службу по налозима централе. Ове филијале нису могле радити све послове које је радила њихова централа у Београду, пошто то статути Народне банке још нису дозвољавали; кад је, пак, извршена измена, оне нису, ипак, могле да развију пуну делатност, јер је у то доба граница дозвољеног контигента банчиних новчаница већ била достигнута. Филијала Народне банке у Скопљу радила је до 7 октобра 1915 г., када је настала читава одисеја њеног повлачења, коју је вредно укратко забележити. Повлачећи се из Србије, Народна банка није понела собом и имовину скопске филијале, која је морала остати до последњег часа због замене банчиних новчаница за сребрни новац. Кад је непријатељ био на домаку Скопља, и имовина филијале је евакуисана, али не више пут Солуна, пошто су непријатељске трупе прекинуле пругу, него пут Косовске Митровице. При пролазу кроз Качаничку Клисуру, воз са имовином Народне банке био је нападнут од качака, и том је приликом погинуло неколико спроводника. Готово пун месец дана још скопска филијала остала је у Митровици да врши замену новчаница, и тада (3-XI) се тек отиснула на далеки пут, преко Пећи у Скадар и Сан Ђовани, а одатле, паробродом »Чита ди Бари«, пошла је, под бомбардовањем хидроавиона, за Марсељ, где се налазила њена централа.

После ослобођења, филијала у Скопљу отпочела је свој рад 15 октобра 1920 године, сада са проширеним делокругом рада. У току 1923 отворена је и филијала у Битољу. Везане строгим прописима новчаничне установе, филијале нису могле развити све послове који спадају у банкарску грану. Почело се отварањем непосредних кредита трговцима (редовни и сезонски) или посредних преко домаћих новчаних установа (ресконт), све на подлози меница; доцније су давани зајмови још и на залоге с ломбардним текућим рачунима. На тај начин је Народна банка кредитовала привреду, новчарство, индустрију и занатство јевтиним меничним кредитима, а, преко новчаних завода помагала и пољопривреду. До 1930 године било је отворених кредита које је привреда искоришћавала према потреби, а после су утврђиване само границе за есконт.

Пласман филијала Народне банке у Скопљу и у Битољу кретао се према следећој таблици:

Година	ЛИЧНИ КРЕДИТИ И РЕЕСКОНТ		ЗАЛОГЕ
	Одобрено	Искоришћено	Искоришћено
1920 Скопље	3,500.000	2,200.000	1.000
1921 »	26,700.000	17,700.000	324.000
1922 »	61,500.000	46,400.000	443.000
1923 »	46,100.000	42,200.000	370.000
1924 »	46,300.000	43,200.000	186.000
Битољ	1,800.000	1,400.000	18.000
1925 Скопље	56,700.000	49,000.000	143.000
Битољ	3,000.000	2,200.000	26.000
1926 Скопље	65,200.000	60,000.000	1,348.000
Битољ	4,550.000	3,650.000	1,316.000
1927 Скопље	75,300.000	67,800.000	1,400.000
Битољ	7,450.000	6,250.000	1,288.000
1928 Скопље	71,100.000	66,600.000	858.000
Битољ	7,250.000	6,650.000	1,359.000
1929 Скопље	79,600.000	65,500.000	547.000
Битољ	8,610.000	7,310.000	1,064.000
1930 Скопље	85,200.000	71.000.000	249.000
Битољ	9,860.000	7,160.000	865.000
1931 Скопље		53,800.000	204.000
Битољ		4,800.000	708.000
1932 Скопље		52,200.000	389.000
Битољ		4,729.000	311.000
1933 Скопље		40,300.000	471.000
Битољ		3,480.000	398.000
1934 Скопље		34,600.000	285.000
Битољ		3,387.000	730.000
1935 Скопље		33,700.000	1,027.000
Битољ		4,410.000	415.000
1936 Скопље		33,500.000	1,160.000
Битољ		4,490.000	282.000
30-VI-1937 Скопље		31,200.000	1,135.000
Битољ		4,123.000	148.000

Сав овај кредит са ниском каматном стопом благотворно је утицао на развој привреде у Јужној Србији, за њено подизање и снажење после рата.

Државна хипотекарна банка има у Јужној Србији једну малу предисторију. Хипотекарни кредит, изузев приватних зајмодаваца који су узимали непокретности у »реем«, релативно је мало био познат у турско доба. Он се јављао код пупилних каса (итам)

и код Државне зиратне банке. Пупилни новац се давао само на непокретности, а Зиратна банка је делила кредите највише на зиратно земљиште, али их је било и на јемство. После ослобођења, пупилни новац је и даље остао у надлежности муслиманске верске организације, муфтистава, а доцније вакуфске дирекције. Он се данас налази у Држ. хипотекарној банци. Зиратна банка, пак, на

Народна банка у Скопљу.

основу уговора о миру с Турском, припала је српској држави. Уредбом од 27 јуна 1915 године установљена је од оставштине Зиратне банке Српска земљорадничка банка, али због ратних времена, она није могла да отпочне рад. Тек по повратку у земљу могло се установити стање Зиратне банке. На дан 31-XII-1920 године било је хипотекарних дугова у износу од динара 7,264.054.32,

а на јемство дин. 576,577.61. Интереси су износили дин. 3,181.780.03. На дан 1 априла 1921 године укинута је та установа, а цео портфељ Зиратне банке је пренет на Управу фондова, која је отворила своју филијалу у Скопљу.

Скопска филијала Управе фондова, доцније (14-III-1924) Државне хипотекарне банке, отпочела је свој посао у вези са наплатама дужних сума бивше Зиратне банке, али је напоредо радила и своје редовне послове. Послови Држ. хипотекарне банке су разноврсни; на активи: комунални зајмови, зајмови на непокретности (дугорочни и краткорочни), зајмови на залоге, и зајмови на домаће менице (реесконт), док на пасиви имамо: улоге на штедњу, фондове, депозите и црквене и манастирске капитале.

Државна хипотекарна банка је почела свој рад у врло скромним размерама, али је врло брзо постала највећим повериоцем у Јужној Србији. Филијала у Скопљу и агенција у Битољу дале су од оснивања до краја јуна 1937 године 2.301 зајам приватнима, у укупном износу од динара 176,368.300 и 46 комуналних зајмова у динара 135,204.963. Свега, дакле, дин. 311,573.263. На дан 30-VI-1937 дуговања на непокретности износила су динара 92,621.314.80 приватних, и 96,958.211 комуналних. Истога дана целокупна пасива била је дин. 220,761.329, од којих дуг централи дин. 64,970.423.85. Интересантно је да је филијала у Скопљу дуговала својој централи у Београду највише у априлу 1933 године, и то дин. 136,091.465, а најмање у мају 1937 године дин. 59,958.229.93. Остатак су њена средства прибрана у Јужној Србији. Обухватајући зајмове на непокретности, на прирезе и приходе, на хипотекарне менице, на залогу, на домаће менице као и друге активне текуће рачуне, пласман Д. х. б. може се видети, распоређен по годинама, из следеће табеле:

1922	дин.	4,425.370.49	1930	дин.	207,563.767.20
1923	„	8,756.410.05	1931	„	217,725.385.22
1924	„	27,601.442.64	1932	„	213,646.509.20
1925	„	33,731.709.83	1933	„	196,803.723.60
1926	„	51,333.855.29	1934	„	186,621.181.—
1927	„	96,490.185.56	1935	„	193,565.732.83
1828	„	127,715.137.86	1936	„	193,189.406.83
1929	„	151,018.091.86	30-VI-1937	„	217,936.652.13

Ове цифре очито истичу место које ова државна установа заузима у кредитном пословању Јужне Србије. Без њених кредита не може се замислити грађевинска делатност у току последње две деценије, као што се не да замислити ни решавање крупних комуналних питања разних градова и осталих места у Јужној Србији. Изградња модерног Скопља дугује се углавном баш овој установи и њеној предусретљивости. Од зајмова код Држ. хипот. банке подигнуто је у разним местима 17 школа, 4 водовода, многи народни и општински домови и читаонице, купатила и једна црква (Галичник), хидро-електричне централе у Призрену, у Скопљу, у Пећи, и у Гостивару, као и водоводи у Скопљу и у Тетову, не рачунајући мање

објекте у појединим мањим местима. И пољопривреда је нашла кредита код Држ. хипотекарне банке, која је дала на пољопривредна имања 301 зајам у износу од 24.263.000 динара.

Поштанска штедионица је отворила филијалу у Скопљу пре десет година (15-VIII-1927) са делокругом рада који се протеже на целу Вардарску бановину, један део Зетске (Митровица, Пећ, Ђаковица, Рашка, Нови Пазар, итд.) и један незнатан део Моравске бановине. На овој територији има 176 пошта, које су у неку руку пословнице Поштанске штедионице.

Привредни свет је дочекао ову филијалу са пуно нада, верујући да ће се преко ње олакшати новчани промет, који се услед недовољних саобраћајних средстава и удаљености места, врло тешко савлађивао. Њена практична организација, лакоћа и брзина пословања, поглавито у вези са чековним рачунима и уложним књижицама, нашла је на пуно симпатија од стране пословног света као и на неограничено његово поверење. Следећи статистички подаци показују замашај пословања ове тако корисне установе. Цифре ће саме бити речитије од сваког коментара.

1) *Број отворених чековних рачуна*

1927 год. . . .	347	1932 год. . . .	1159
1928 „ . . .	695	1933 „ . . .	1203
1929 „ . . .	831	1934 „ . . .	1300
1930 „ . . .	1001	1935 „ . . .	1323
1931 „ . . .	1086	1936 „ . . .	1390

до 30 јуна 1937 год. 1.448

2) *Укупан промет у динарима*

1927 год.	дин.	245,634.162,02	1932 год.	дин.	1.778,708,916,76
1928 „	„	905,773.187.56	1933 „	„	2.093,617.120,41
1929 „	„	1.115,875.079,43	1934 „	„	2.918,111.652,65
1930 „	„	2.095,626.921,87	1935 „	„	2.010,425.892,72
1931 „	„	2.742,677.654,96	1936 „	„	2.203,674.291,78

до 30 јуна 1937 год. дин. 1.099,039.355,03

3) *Пласман по текућим рачунима*

1927 год.	дин.	3,184.624.15	1932 год.	дин.	21.048.540.—
1928 „	„	7,623,520.—	1933 „	„	19,155.069.55
1929 „	„	14,625.010.—	1934 „	„	16.711.071.52
1930 „	„	17,873.390.—	1935 „	„	13,427.782,50
1931 „	„	21,486.280.—	1936 „	„	11,409.328.—

до 30 јуна 1937 год. дин. 10,446.074.—

Има још једна важна цифра, коју, на жалост, не можемо да утврдимо, а то је износ улога на штедњу. Зна се да је она знатна; али, пошто се улози на штедњу воде централизовано код Поштанске штедионице у Београду, није било могућно да се прикупе подаци о томе, и изнесе учешће Јужне Србије у овој тако важној грани народнога богатства.

4) ТУРИЗАМ

ОД ING. ОРЕСТИЈА КРСТИЋА

Због свога општег значаја у привредном и културном животу народа, туризам постаје важан део државне привредне политике, и за његов развој и усавршавање чине се после рата у многим државама велике финансиске жртве.

У развоју југословенског туризма Јужна Србија заузима изванредно важно место. Непозната и неиспитана у културном и научном погледу до ослобођења, Јужна Србија после ослобођења постаје привлачна област, која нам пружа чари својих природних лепота и неисцрпне културно-историске, археолошке и етнографске вредности.

По својим природним лепотама Јужна Србија спада у најлепше крајеве наше земље. У њој се сукобљавају три велика планинска система: Динарски, Пиндски и Родопски. Та географска особина и морфолошки изглед дају овој нашој области нарочиту разноликост рељефа и пејзажа. Од ниских брежуљака и подгора до највиших висова, планине Јужне Србије претстављају један посебан свет лепота. Са жупних страна њених планина, питомих и културно обрађених, планинске стазе воде у високе пределе алписког карактера, кроз разноврсну флору од медитеранских до алписких врста и до терцијерних ботаничких реликата.

На тим нашим планинама налазе се, као најлепши украс, планинска глацијална језера. То су бисери наших планина, који ће у будућности постати најпривлачније тачке за планинаре и туристе. За онога који у туризму тражи духовну разоноду, знање и науку, а не само површну забаву, планине Јужне Србије су богати извор сазнања.

За онога ко познаје француске и швајцарске Алпе, не може бити сумње да је планина Бистра најбољи смучарски терен у југоисточној Европи. Шар-Планина исто тако обилује пространим смучарским теренима, каквих нема у многим земљама. Будућност балканског смучарског спорта налази се на нашим планинама, и то на Шар-Планини и на Бистри.

Ту су велика јужна језера: Охридско, Преспанско и Дојранско. Прва два спадају у ред најлепших и највећих језера Балканског Полуострва, а по лепоти не изостају иза многих европских језера. Охридско и Преспанско Језеро постаће два значајна тури-

стичка центра, а будућност целокупног туризма на Југу зачета је већ на обалама Охридског Језера; тамо ће наш туризам имати највећи мах. Охридско Језеро је најлепши крај не само Југа, већ и целе наше велике отаџбине. Треба само труда, па да тај крај постане важан извор народног благостања, поред користи које само језеро пружа риболовом.

Особито повољне климатске прилике на Југу омогућавају дугу туристичку сезону: топло јужно сунце, ведро плаво небо, што западни и северни крајеви Европе немају.

Поред природних лепота, о којима смо рекли ових неколико речи, говорећи о проблему туризма у Јужној Србији, ми имамо на Југу друго неисцрпно благо, историске споменике и народни живот. Велика и славна дела наше националне историје која су се одиграла на земљишту Југа, у тој класичној земљи, везују наше мисли и осећања за једну велику и сјајну прошлост. Не бисмо могли рећи које то место на Југу није везано за нашу ослободилачку борбу! И зар то не побуђује осећања пијетета и зар не улива самопоуздање у нашу вечну постојаност? Ко хоће да научи националну историју, нека дође на Југ. Тамо ће се пред њим, гледајући са планинских висова, отворити жива књига наше историје и наших борби.

А за савременог, културног туристу историја земље значи садржину његовог схватања о вредности самог туризма. Јужна Србија исто тако обилује археолошким споменицима других народа, који су овде живели пре нас. Те вредности нам доводе госте из многих европских земаља. Стоби, Требенишге, Хераклеја, старо Скупи, и многа друга места, привлаче пажњу научника и радозналост туриста. Остаци старе цивилизације постају за нас ново богатство, којим се ми користимо после хиљаду и више година. А наше највеће богатство, наши стари манастири и уметност у њима, та ремек-дела, буде највеће интересовање. У њима лежи огромна општа вредност, која с дана у дан све више расте.

Најзад имамо и неисцрпне лепоте народног живота: народну ношњу, народне рукотворине, топлу и страсну лирску песму нашег југа и народне обичаје. То су вредности које су у Јужној Србији тако хармонично сложене, да оне значе за наш културни живот велико благо. Те вредности допуњују иначе скроман народни живот једним тоном интимне отмености.

Пуна свих тих вредности Јужна Србија има услова да постане заиста изразита туристичка област наша. Стога треба сачувати све оно што може допринети развоју туризма и по једном општем плану предузети живу акцију за њен туристички развој.

Туризам је потпуно нова привредна грана за Јужну Србију. До ослобођења прилике су биле такве, да за туризам није било уопште никакве могућности, јер није било слободе. Од ослобођења било је време испуњено великим напорима. За тај период времена, као привредна грана, он се нагло развија, и добија велики значај. Ради даљег напретка, треба омогућити туризам делом људских руку и сачувати њене специалне одлике.

Сав рад на организовању туризма још је у зачетку. Прве организоване радове запажамо тек 1927 године. Према томе иза нас је тек једна кратка деценија! За десет година рада на овоме сложноме проблему и потпуно новој акцији, не могу се запазити нарочити видни резултати рада, нарочито због других пређних питања по рату. Али ипак ћемо навести резултате досадашњег рада, ма колико изгледао скроман, како бисмо показали да је и у овом правцу Јужна Србија показала смисао за савремене тежње.

То је најмлађа привредна грана Југа. Резултати досадашњег рада нису обилни, али су значајни као први кораци, важни и у развоју ове у целом свету нове људске активности. Општи напредак је предуслов за туризам, који се не може ни замислити без уређених путева и саобраћајних средстава, без сређеног дома. А ми смо тек после светског рата почели уређивати наше саобраћајне артерије на Југу и наше ратовима и дугим ропством оронуле домове. Тек онда, када смо и ту колико толико средили прилике, почели смо помишљати и на туризам. У самом почетку требало је пробудити интересовање, пронаћи туристичку публику, која ће постати носилац пропаганде за туризам на Југу. Зато се морало приступити оснивању туристичких друштава, која ће доцније постати први пионири туризма. Прво туристичко друштво у Јужној Србији основано је 1927 године у Скопљу. Неколико пријатеља туризма и претставници заинтересованих организација састали су се у лето 1927 године у просторијама Трговачко-индустриске коморе у Скопљу, са задатком да се договоре и посаветују шта се може учинити за туризам на нашем класичном Југу. Тако је основано прво туристичко друштво за унапређење туризма у Јужној Србији, под именом »Југ«.

Ово прво туристичко друштво у Јужној Србији имало је у почетку и све до 1929 године мали број чланова. Пуне две године пропаганда туризма није изишла из уског круга првих пионира (око 50). Материјална средства такође су била минимална. Ништа се није могло ни урадити у широким размерама. Али почетни период рада друштва »Југ« значајан је по томе што су прве управе радиле углавном код надлежних фактора на припремању терена за једну већу акцију на развијању туризма. Радило се нешто мало и на пропаганди и у другим местима Јужне Србије.

Напредак се запажа 1930 године. По оснивању Вардарске бановине 1929 године почиње у свима правцима културног живота Јужне Србије много живљи рад, те према томе почиње се мислити и на туризам. Основан је нарочити саветодавни одбор, као саветодавни орган бана у свима питањима која се тичу туризма. У саветодавни одбор ушли су претставници разних привредних, државних и научних установа. Како је друштво »Југ« још увек имало врло мали број чланова, није могло рачунати на приходе од чланарине својих чланова. Због тога је морало тражити изворе својих прихода, да би могло отпочети са стварним радом на терену; први значајнији корак јесте куповина акција привилегованог друштва »Путник« 1930 године. Друштво »Југ« откупило је 25 акција у

вредности од 25.000 динара, и на тај начин постало акционар друштва »Путник«. То је дало право друштву »Југ« да преузме у своје руке филијалу друштва »Путник« у Скопљу и да у будуће прими на себе целокупне послове не само око пропаганде туризма, већ и послове око промета путника и туриста у Јужној Србији. Куповином инвентара билетарнице, односно скопске »Путникове« филијале, »Југ« је постао важан фактор и центар свеколиког туристичког рада у Јужној Србији. Створивши тако себи један важан извор прихода од процента продатих карата који је »Путник« уступио друштву »Југ«, друштво је поред тога имало и једну солидну основу за широке замахе. Од тада престаје бити само једно волонтерско друштво љубитеља туризма и постепено се претвара у мало привредно-туристичко предузеће. Преузимањем филијале друштва »Путник«, друштво »Југ« ствара себи годишњи бруто приход од 80—100.000 динара и почиње да окупља омладину која је већ била припремљена за савремени туризам и планинарство. Једновремено почиње да се буди за туризам необично велико интересовање у многим варошима на Југу.

Да би друштво Југ могло организовати акцију и изван Скопља мења своја дотада скучена правила и претвара се у савез туристичких друштава Јужне Србије, и на тај начин постаје члан Савеза планинарских друштава краљевине Југославије, како би чланови друштва могли уживати све повластице које уживају чланови — планинари осталих друштава у држави. Новоосновани савез »Југ« за унапређење туризма у Вардарској бановини преноси ову акцију на терен. Одмах иза тога основана су ова друштва: у Тетову »Шар-Планина«, друштво за унапређење туризма и планинарства, у Охриду »Биљана«, друштво за унапређење туризма, у Битољу друштво »Јужна Језера«, а доцније планинарско друштво »Перистер«, у Качанику туристичко и планинарско друштво »Љуботен«, у Штипу туристичко друштво »Брегалница«, у Крушеву туристичко друштво »Корија«. Затим су основана друштва у Куманову, Кочану, Лесковцу, Врању, Сурдулици, Владичином Хану, Прилепу и Велесу. Много раније основана је у Косовској Митровици подружница Српског планинарског друштва. Поред ових друштава постојао је и већи број повереника по мањим местима. Тако је пробуђено интересовање за туризам у целој Јужној Србији. Око ових друштава прикупљају се чланови, који постају пионири туризма на самом терену. Међутим, материјална средства за рад недостају. Чланови свих друштава су махом омладинци, људи који нису могли из својих средстава финансирати рад на пропаганди и на подизању планинарских кућа и склоништа. Да би се многобројним члановима пружила прилика да осете и стварну корист од туризма, друштво »Југ« је уз помоћ бановине и туристичког друштва »Путник« покренуло питање подизања планинарских домова. Напоредо са тим почиње живо интересовање за смучарство и за планинарство. Бескрајно лепе планине нашег Југа, слободне и приступачне, постају најлепша излетишта наших одушевљених планинара, али у почетку без домова и без икаквих удобности,

Први планинарски дом сазидан је на подножју Љуботена 1930 године. Дом се налази на горњој граници букове шуме у близини бачила Старог Села, на надморској висини од 1700 м. Приступачан је правцем преко Доњег Пологa, Старог Села и преко Качаника. Од дома до врха Љуботена има 3 часа хода. Има три пространа одељења и 15 удобних постеља. Други дом је подигнут на Кајмакчалану 1931 године, на Равном Бору; надморска висина 1500 м. Има 5 одељења са 20 постеља. Трећи дом је подигнут на Шар-Планини, на Поповој Шапки, на надморској висини од 1780 м. Намењен је искључиво смучарском спорту. Има 4 одељења са 20 постеља. Сви ови домови подигнути су иницијативом друштва »Југ« и уз помоћ Вардарске бановине, друштва »Путник« и државе. Укупна вредност ових домова са намештајем износи 400.000 динара. Поред ових домова, друштво »Корија« у Крушеву подигло је свој дом у шуми Корији, код самог Крушева.

Видни резултати рада у овом правцу имали су утицаја на развој планинарства и смучарства у Јужној Србији. Одмах је основано Друштво планинара Јужне Србије у Скопљу са великим бројем чланова. У дому на Поповој Шапки одржан је смучарски курс уз помоћ Министарства за физичко васпитање народа. Сваке зиме дом на Поповој Шапки био је пун смучара из Јужне Србије и осталих крајева државе.

Најмоћније средство за развој туризма јесте пропаганда. Друштво »Југ« радило је и у овом правцу. Као први фолдер у издању друштва »Југ« појавио се фолдер »Скопље и околина«. Затим је друштво »Југ« издало лепо уређену књигу »Охрид« од д-ра Франца Месеснела. Ово је једно од најлепших издања у нашој послератној туристичко-пропагандној литератури. Затим су издати фолдери »Туризам у Вардарској бановини« и »Бање у Вардарској бановини« од Борисава Арсића. Најновије издање »Југа« је фолдер о Јужној Србији, који је изашао из штампе почетком 1937 године на српскохрватском, немачком, француском и енглеском језику. Друштво »Путник« издало је и туристички путопис о Јужној Србији од Бабингера, на немачком и српскохрватском језику.

О туризму Јужне Србије написан је врло велики број чланака, извештаја и путописа на страним језицима од стране посетилаца из иностранства. То је исто тако драгоцен материјал за пропаганду наше Јужне Србије у страним земљама. Поред тога у Скопљу је приређена 1933 године изложба фотографија о лепотама Јужне Србије.

Први услов за развој туризма јесте добар, уређен и јевтин саобраћај. Основне саобраћајне линије, наше железнице, допринеле су много развоју туризма, нарочито нове железничке пруге: Скопље —Велес—Битољ; Скопље—Приштина—Пеђ; Скопље — Штип — Кочане. Ове главне наше животне артерије омогућују брз саобраћај са најлепшим крајевима Југа.

Од необично велике важности је аутобуски саобраћај на линији Скопље—Охрид, Градско—Битољ и Урошевац—Призрен. Од неоцењиве користи је аутобуско предузеће браће Поповић у Скопљу, на релацији Скопље—Охрид кроз клисуру Радике. Поред редовног саобраћаја путника, ово предузеће је поднело велике материјалне жртве за уређење чисто туристичких путовања по Јужној Србији и тиме допринело да кроз Јужну Србију последњих година прођу многе екскурзионе групе из целе наше земље, нарочито честе и увек успеле екскурзије друштва »Фрушка Гора« из Новог Сада. На релацији Градско—Битољ, аутобуско предузеће браће Симоновић из Битоља такође је користило туристичком промету у правцу Кајмакчалана и у правцу Битољ—Охрид. Од велике важности биће будући планинарски аутобуски путеви, који треба да вежу наше планине са главним местима Јужне Србије.

На млађима остаје да наставе започето дело и да покажу више успеха. Они ће бити у повољнијим приликама, имаће више културних и техничких средстава, а изнад свега имаће већ створено разумевање широких народних маса за туристичку привреду, која ће нашем народу на Југу донети многе користи, ако се поведе по једном утврђеном и смишљеном плану. Јужна Србија постаће наша најлепша област, кад се њеним природним лепотама дода још и дело људског рада. Уредити Охридско Језеро, уредити планинарство Југа, изградити аутомобилске путеве на Шар-Планини, Бистри, Плакенско-Илинским Планинама, на Галичици, Перистеру и на дивотним Проклетијама, значи донети Јужној Србији милионе прихода.

5) РУДАРСТВО

ОД МОРИСА М. АЛКАЛАЈА

Познато је да се рударство поступно развијало од каменог до данашњег гвозденог и машинског доба. Оно је било у тесној вези са напретком човечанства.

Јужна Србија је веома богата рудним благом. У средњем веку рударство је заузимало важно место у њеном привредном животу и достигло висок ступањ развића. Српски владаоци доводили су у Србију чувене рударске мајсторе Сасе ради унапређења ове привредне гране. О некадањем напредном рударству Србије сведоче данас многи трагови рударског рада на теренима Трепче, Копаоника, Кратова итд.

За време турске владавине у овим крајевима рударство је много назадовало, и постепено је изумрло, тако да се тек осамдесетих година прошлога века поново почео јављати интерес за рударство. Солунска кућа браће Алатини заинтересовала се за рудно благо наших крајева и она је рударство обновила. 1912 затекли смо, према подацима којима располажем, свега 4 рудника и то: 1) у рожденској општини, рудник антимона и арсена (аурипигмент и реалгар), у коме се данас још не ради; 2) у штрбачкој општини, у срезу неродимском, рудник хрома; 3) у раотиначкој општини (срез доњеполошки) исто тако рудник хрома и 4) у валандовској општини (срез валандовски), опет рудник хрома. У свима овим рудницима није било упослено више од 700—800 радника, док данас имамо око 12 што већих и што мањих рударских предузећа у погону и око 180 рударских истраживача, где је упослено око 4000—4500 радника регрутованих највећим делом из најближе околине рудника, уз стручно вођство радника из севернијих крајева наше краљевине; странаца радника, можемо слободно рећи, и нема, док је број странаца инжењера минималан, и то само у предузећима страног капитала.

Први истраживачи, ти малени и невидљиви пионири рударства, морали су се борити са великим тешкоћама, док као плод њиховог рада нису постала доцнијих година предузећа и рударске концесије. Поред тешкоћа на терену, и саме власти, из необавештености, чиниле су сметње у првим годинама после ослобођења нашим истраживачима. Али благодарећи веома напредном и далековидном рударском закону краљевине Србије, који је одмах после

ослобођења 1912 г., као и већина српских закона, био проширен на Јужну Србију, па онда енергичном заузимању и усрдној и стручној сарадњи и помоћи, коју је пружала ранија генерална рударска дирекција при Министарству шума и рудника, а данас одељење за врховни рударски надзор при Министарству шума и рудника, рударство у Јужној Србији је могло поћи својим правилним путем и развити се до данашње своје мере и важности, ма да има још много и много труда да се уложи, поред моћних материјалних средстава, па да рударство дође до правог свог израза, као привредна грана на Југу, према богатству рудног блага, које земља скрива. Не мале тешкоће са којима је имала да се бори домаћа приватна иницијатива у развоју рударства, претстављало је питање капитала, јевтиног кредита и кредита уопште. Није непозната чињеница да је рударство као привредна грана веома рискантан и опасан посао, па ако се додаду томе и остале опште прилике и веома оскудна саобраћајна средства у Јужној Србији одмах после 1918 г. може се донекле створити слика о оскудици капитала за инвестиције у нове рударске радове. Ваљало је улагати капитале, рад и енергију у веома рискантна предузећа. У већини данас постојећих предузећа, сем неколико трагова од старих радова, није било ни геолошких студија, нити су она имала путева, о железници и да не говоримо. Није било ни других каквих података, који би дали, потстрека смелим и вредним рударским подузетницима да своје капитале и са тешком муком стечене кредите, уложе у нова предузећа.

Поред свих тешкоћа и недаћа, наши вредни подузетници, како са домаћим тако и уз учешће страног капитала, успели су да наше младо рударство у јужним крајевима развију и подигну до завидне висине, па се надамо да ће досадањи успеси, за ово двадесет и пет година прилежног и напорног рада, бити довољан потстрек за још већи развој нашега рударства на Југу.

Од предузећа која су у погону сматрам за потребно да поменем следећа:

1. Трепча Мајнс Лтд, са друштвеним седиштем у Лондону и генералном дирекцијом у Звечану, крај К. Митровице, с акционарским капиталом од £ 1,125.000 или око 250,000.000 динара. Ради на оловној и цинканој руди, са садржајем сребра; има запослених отприлике 2400 радника, 55 инжењера и 60 чиновника.

Руда која се вади из рудника, шаље се преко дубоког поткопа дугачког око 2300 м до станице жичане железнице, па њоме до фабрике флотације, која се налази код звечанске железничке станице на 3 км северно од К. Митровице. У тој се флотацији руда меље, пере и оплемењује, и тако се добија оловни, цинкани и пиритни концентрат, што ће рећи да се руда која је имала раније малу или недовољно комерцијалну садржину горњих метала, опрала од непотребних елемената и издвојила у напред наведене концентрате. Већина ових концентрата продаје се у иностранству, пошто се претходно подмири засада мала потреба у земљи.

Интересантно је да је количина сирове руде за прераду била у 1930 31 тона 256.000, а да је у години 1935/36 нарасла на 538.000 тона и да је добивено у 1930/31 г.: оловног концентрата 41.000 т., цинканог 32.000 т.; у 1935 /36 г.: оловног 63.000 т., цинканог 82.000 т., пиритовог 57.000 т. — Дакле, огроман напредак, али за њ је било потребно пуно смишљеног рада, уз велике инвестиције најмодернијег типа, које нам чине част у целом рударском свету. Управа предузећа није радила само у правцу својих лукративних циљева, већ је радила и још увек ради на решавању многих социјалних проблема свога особља и радништва. Предузеће је

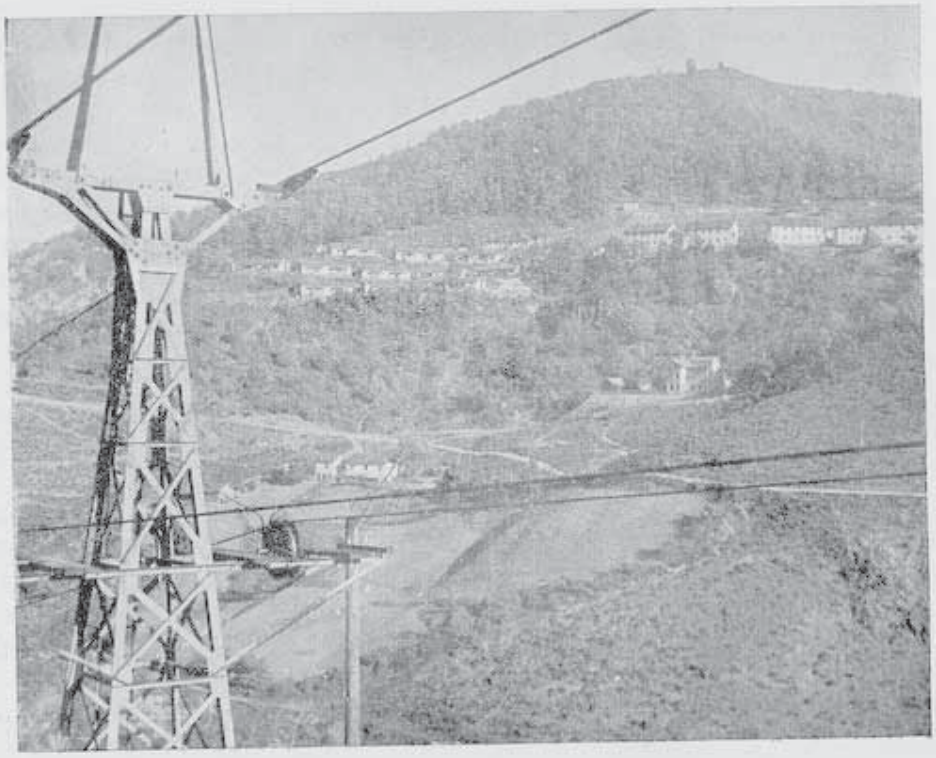

Један део радничке колоније на руднику *Стари Трг*.

подигло модерну радничку колонију са заједничким становима за нежењене раднике и засебним становима за ожењене; број кућа расте из године у годину, све куће снабдевене су електричним осветљењем, водоводом и канализацијом. Оно је подигло модерну школу, амбуланту за прву помоћ. Модерну болницу има намеру такође да подигне, за коју су сврху од стране централне управе и кредити у довољној мери вотирани. Подигнут је рударски дом са салом за предавања, тонбиоскопом, књижницом и читаоницом. Велика електрична централа, која је подигнута са специјалним ложиштем за сагоревање домаћег лигнита из рудника »Косово«, снабдева електричном енергијом како само предузеће тако и целокупну радничку колонију и канцеларије потребним осветљењем.

Целокупним овим предузећем, као и следећим трима, која припадају под генералну управу Трепче управља генерални директор г. A. S. Howie.

2. Копаоник Мајнс Лтд., са друштвеним седиштем у Лондонуи акциским капиталом од £ 400.000 или око 88,000.000 динара. Главни објекат овога друштва је на падинама Копаоника, на брду Војетини, одакле се оловно-цинкана руда извози главним поткопом, који је дуг око 2800 м, до полазне станице жичане железнице, дуге око 11 км, па онда њоме до железничке станице Лешак на прузи К. Митровица—Рашка, одакле се преноси до флотације у Звечану, где се руда меље, класира и флотира. Све инсталације у овом предузећу вршене су током последњих година, а пуштене су у рад током 1937 г. Изузев неколицине страних инжењера, све ове радове изводили су наши инжењери и радници, те тако око 700 домаћих људи долазе до пристојних зарада.

3. Злетово Мајнс Лтд., такође са друштвеним седиштем у Лондону и с акциским капиталом од £ 400.000 или око 88,000.000 динара; ради такође на оловно-цинканој руди у околини Злетова. Засада се изводе у том руднику последње припреме за модерну и велику експлоатацију; увелико се гради флотација, код села Пробиштипа, у чијој је близини пронађен и мрки угаљ, који ће служити за погон машина. Флотација ће бити спојена са рудником жичаном железницом, дугом око 3.5 км. Од флотације до села Крупишта, биће израђен модеран пут, дуг око 22 км, ради везе са железницом. Све ове инсталације ускоро ће бити пуштене у рад. На том руднику и радовима упослено је око 500 радника.

4. Ново Брдо Мајнс Лтд. има своје седиште у Лондону и уписани акциски капитал од £ 286.000. Објекти овог друштва налазе се у околини Гњилана, у средњевековном центру нашег рударства, али засада истраживачки и други радови на теренима тога друштва не пружају могућности да се о даљем развоју овог предузећа ма шта ближе каже.

5. Косово, рудник угља—лигнита, власништво је Рударског индустриског а. д. »Косово« у Београду, а рудник се налази у црквеноводичкој општини у срезу грачаничком. У руднику се вади добар угаљ—лигнит, који се углавном употребљава за ложење пећи у Трепчи, као и за потпалу на државним железницама. Предузеће има своју електричну централу, за погон разних модерних инсталација у руднику и за осветљење рударске колоније и канцелација. Угаљ се слаже после вађења, ради сушења у силосима, који имају капацитет од 300 тона, па се потом шаље жичаном железницом, дугом око 3 км на железничку станицу Обилић на прузи Скопље—К. Митровица. У предузећу је упослено око 200 радника.

6. Рудник магнезита Голеш својина је предузећа Бакића и Ко, са седиштем у Урошевцу и објектом у близини планине Голеша, у срезу грачаничком. Данашњи сопственици овога предузећа су све сами Јужносрбијанци, па се за ово предузеће може рећи да је чист производ ослобођења и културно-економског напретка нашег живља на Југу, који за време турске владавине није могао помишљати да

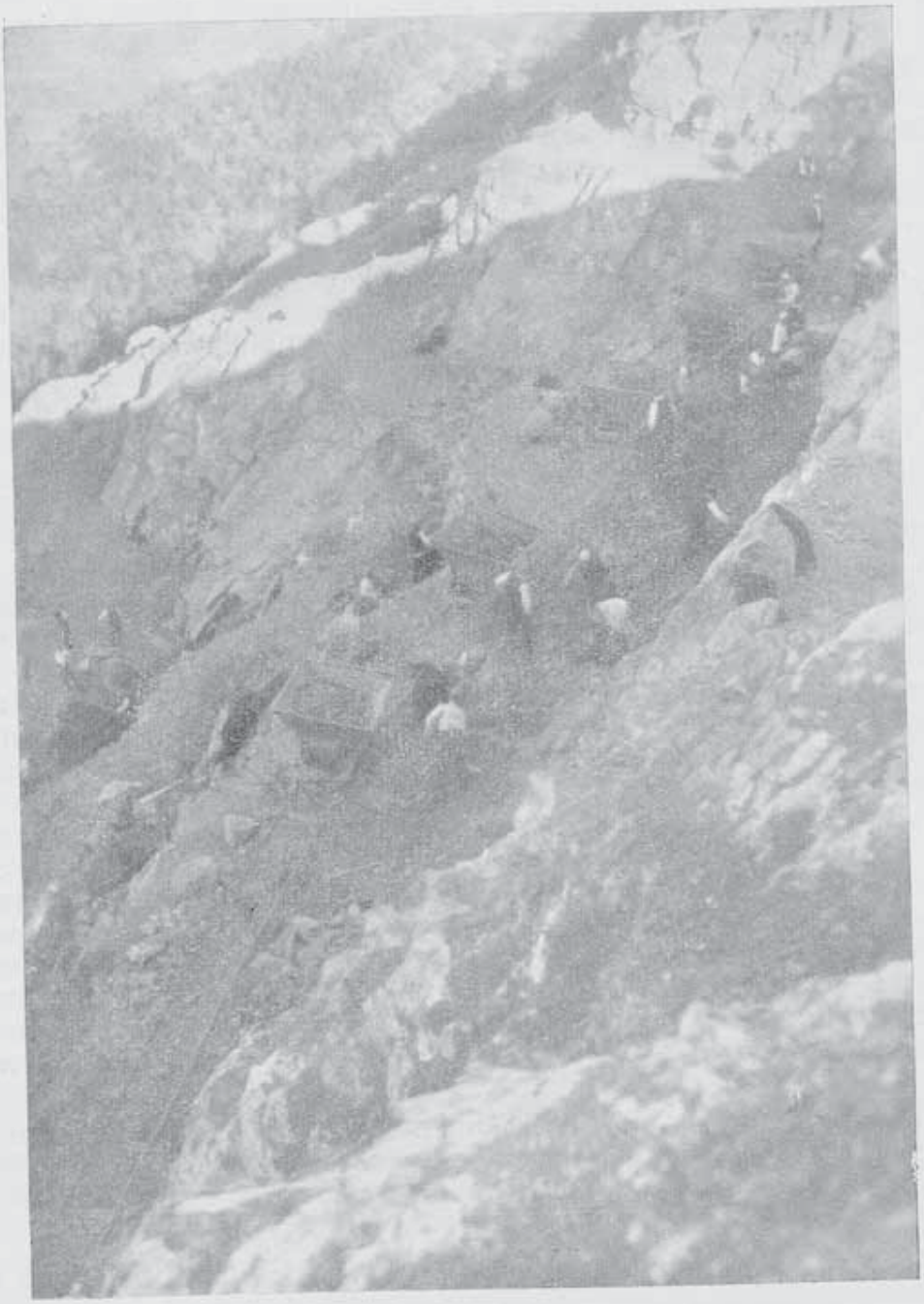

Изглед раскопа у руднику *Лезерина* (надм. висина 1800 м).

на своје име и за себе може икада стећи овакав или сличан објекат. У предузеће је уложено око 4.000.000 дин., а у руднику се вади магнезит, који се углавном сав пече и у млевеном стању се извози у иностранство. Од рудника, који се налази на неких 12 км од железничке станице у Липљану, млевени и печени магнезит а понекад и сирова магнезитска руда превози се на липљанску

станицу аутокамионима, а предузеће је већ учинило све да до станице сагради своју дековилску 0.60 м пругу.

Навешћемо неколико података, из којих ће се најбоље видети развој овог одлично вођеног предузећа. Произведено је печеног магнезита: у 1928 г. 1.620 т., у 1932 г. 5953 т., у 1936 г. 6995 т. За овакво повећање продукције било је потребно много напора управе, нове инвестиције и повећање броја запосленог радништва, па је према томе непосредна корист околног становништва очигледна. У предузећу је запослено данас око 230 радника.

7. *Хромни рудници М. Асео*, са седиштем управе у Скопљу. Ови су рудници сопственост масе пок. Моиса Асеа, индустријалца из Скопља, који је био један од првих пионира у нашем рударству после ослобођења. Он је био генерални директор фирме браће Алатини из Солуна, за руднике те фирме у Јужној Србији, па је потом, пошто је развио руднике те фирме до такве мере да их је преузела данашња енглеска фирма Алатини Мајнс Лтд., основао своје сопствено предузеће 1927. Предузеће данас има већи број рударских концесија у Вардарској и Зетској бановини, од којих ћемо поменути, као најглавније и данас у погону: *Језерина* у срезу неродимском, *Хромовик* у срезу подримском и *Дева* у срезу ђаковачком. У свима овим рудницима вади се само хромна руда, која се ручно пребира и сортира по квалитетима: 40%, 44%, 46% и 48%, пошто се само руда од 46% па навише може продавати, а сва остала руда остаје, углавном, на рудиштима, ради доцније употребе за прање, када се буде подигло модерно пралиште за добивање концентрата. Од целокупне годишње продукције 25% продаје се у Југославији, а 75% продукције извози се у иностранство. Хромна руда употребљава се данас за три разне намене: у топионичке сврхе, за добивање феро-хрома, тј. хромног челика; у хемиске сврхе, за добивање разних хромата, тј. боја хемиских, које служе даље за справљање анилинских боја, и најзад за справљање ватросталних цигала, које се праве од магнезита и хрома, за облагање пећи, у којима се разни предмети излажу високим температурама; особина тих цигала је да могу издржати веома високе температуре, а да се не топе (до 1700°C).

Сви рудници су знатно удаљени од железничких станица у Урошевцу и Пећи, па предузеће мора превозити своју руду на колима, а делом и на товарним коњима, што нарочито смањује рентабилност целокупног рада.

Предузеће намерава да подигне модерно пралиште, ради искоришћавања својих рудних резерви, и тако добивени концентрат да продаје, јер се руда, као што је у руднику, не може сва продати, пошто не садржи потребан минимум од 46% хромита.

Предузеће засада ради због тога са смањеним капацитетом а и због рђавих путева на својој комуникационој мрежи. Оно је запослило око 350 радника, 3 инжењера и 16 чиновника. Рудник је продао: у 1928 г. 612 тона, у 1932 г. 5456 тона, у 1936 г. 8237 тона хромне руде.

8. Рудници Алатини Мајне Лтд., имају седиште у Лондону, а акциски капитал износи £ 200.000 или око 44,000.000 динара. Генерална дирекција рудника је у Ђенерал-Ханрису. На челу се налази инж. Ханс Штајгер, почасни консул Аустриске Републике у Скопљу. Рудници овог предузећа налазе се у доњеполошком срезу и везани су са главном пругом Скопље—К. Митровица дековилском железницом од 60 см, коју су немачке окупационе власти израдиле за време светског рата, да би могле извозити хромну руду из тих рудника, који су тада припадали солунској фирми браће Алатини. У 1928 г. ово предузеће је преузело своје данашње руднике од браће Алатини и развило од тада рударске радове до максимума модерне рударске технике, тако да су данас на челу нашег хромног рударства и по своме капацитету и по својим механичким инсталацијама. Предузеће има око 8 км жичане железнице и модерно пралиште хромне руде, које сиромашну хромну руду која није за продају, меље и одваја од непотребних елемената, и тако се добија концентрат. У предузећу је запослено око 800 радника. Готово сву своју производњу оно продаје у иностранству.

Поред рудника који су сопственост самога предузећа, ова фирма има под својом управом и руднике предузећа *Љубошен а. д.*, који се налазе у непосредној близини рудника самога предузећа. Целокупна продукција у оба предузећа у 1936 г. креће се до 17000 т. концентрата и у комаћу.

9. Лепенац а. д., фабрика и рудници цемента, са седиштем у Скопљу а са рудником и фабриком у Ђенерал-Јанковићу. На челу овог новог друштва је индустријалац г. Бошко Жерајић, претседник Трговинско-индустриске коморе у Скопљу. Поред г. Жерајића, остали творци овог предузећа су све сами познати индустријалци и привредници на нашем Југу, који су својим марљивим радом показали да се удруженим снагама, материјалним и моралним, може веома много учинити, па су се, као предузеће са чисто домаћим капиталом, ухватили у неравну борбу са моћним картелом цемента. Предузеће је успело да на Југу снизи цену цементу за неких 200 дин. по тони. По квалитету својих прерађевина, ако не премаша а оно сигурно не заостаје иза цемента других фабрика. Предузеће има свој рудник лапорца, тј. земље за печење цемента у близини железничке станице Ђенерал-Јанковић, па се руда из рудника у вагонетима вози непосредно у фабрику, која се налази на самој прузи и ту прерађује. Предузеће производи своју погонску снагу у својој електричној централи са два мотора: један од 480 коњских снага а други са 200 к.с., и то оба на »шумском гасу«, горећи дрво из непосредне околине, те тако добија електричну енергију за погон свих својих машина и за електрично осветљење. Капацитет предузећа је око 120 тона дневно, а сопственици имају намеру да овај капацитет још и повећају. У предузећу је запослено око 200 радника и службеника, искључиво југословенских држављана.

10. Рудник угља Нерези налази се у непосредној околини Скопља, а сопственици су г. г. Перишић и Николајевић, али као закупци раде у руднику г. г. Константиновић и Атанасијевић. Рудник

производи лигнит доста доброг квалитета, те се на тај начин лако може пласирати како у самом Скопљу, тако и у оближњим индустриским предузећима. Рудник је удаљен 2—3 км од железничке пруге Скопље—Ђен. Ханрис, те је са том пругом везан својом ускотрачном железницом. У руднику је упослено око 100 радника у сезони.

11. Рудник угља Катлановo својина је рударског предузетника и рударског истраживача г. Милана Поповића, из Београда. Објекат се налази у непосредној близини села и бање Катланова, те се налази у стадијуму ширих припремања за већу експлоатацију, ма да се и сада мање количине лигнита доносе на скопску пијацу и продају било приватним лицима било разним установама, за грејање. Засада је на руднику упослено око 30 радника.

12. Рудник хрома Лојане својина је фирме браће Алатини, а био је доскора у експлоатацији и режији енглеске фирме Рудници Алатини Лтд.; налази се у општини табановачкој, крај железничке пруге Скопље—Ниш, те ће ускоро поново прорадити, јер је рад у томе руднику био обустављен за извесно време. У томе руднику биће, вероватно, упослено око 50 радника.

Овим бих морао завршити излагање о нашим постојећим рударским предузећима, али чланак не би био потпун, када не бих поменуо још неколике важније рударске концесије и нека истражна права већега обима. Концесија *Алсар* својина браће Алатини, у атару општине рожденске, у срезу кавадарском. На тој концесији има антимона и арсена. Концесија *Скопска Црна Гора* својина г-ђе Димитрија Павловића, налази се у отљанској општини у срезу жегligовском. Тамо има антимона. Концесија *Јела* својина масе пок. М. Асеа из Скопља, налази се у општини радевској и седларској у срезу грачаничком. Тамо се радило на магнезитовој руди.

Од истражних радова поменућу као најважније радове г. д-ра Ф. Грамберга у Ајвалији, у близини Приштине, у које је инвестирано више милиона динара. Ту је пронађена знатна количина оловно-цинкане руде, тако да данашњи радови већ скоро пружају могућност да се на том месту развије лепа рударска индустрија, која ће поред данас запослених 210 радника моћи да упосли и много већи број радника. *Дреница,* концесија за магнезит у општини прекаској, у срезу вучитрнском, сопственост је познатог крупног индустријалца из Загреба г. Леа Милера. На њој се засад завршавају истражни и припремни радови у већем стилу, тако да би се могло одмах затим отпочети са вађењем магнезитове руде, њеним калцинирањем и млевењем. Консолидовање прилика на Југу од ослобођења и уједињења види се по томе што и хрватски индустријалци своје капитале улажу у предузећа у Јужној Србији. У предузећу је засада упослено око 40 радника. Истражне радове у општини подржикоњској, у срезу кривопаланачком, својина су фирме Косовића и Ко из Београда. Ту се ради на истраживању оловноцинкане руде са знатним резултатима, који пружају доста добре изгледе да ће се и ту моћи створити лепо индустриско предузеће. На тим радовима запослено је до 20 радника. Искључиво истражно право у општини лешачкој, у срезу доњеполошком, својина је Ју-

гословенског оникс а. д. у Београду, које ради, као што и само име сопственика вели, на ониксу веома доброг квалитета. Он се даје одлично глачати, па се могу од тога оникса израђивати и предмети луксузнији. Ту ради око 15 радника. У косовратској и дебарској општини има истражно право г. Б. Станимировић, који врши истраживање сумпора и антимона. Запослио је око 12 радника.

Има још преко 170 истражних права, на којима се делом ради у мањој размери делом се још, сем геолошких студија, не ради, услед недостатака капитала, потребног за истражне радове. Међу тим вредним истраживачима напомињемо г. г. Милана Поповића, Петра Лазића, Воју Жегарца, Р. Бунушевца, М. Манчића, који као и сви пионири на свима пољима радиности остају невидљиви, али тим више доприносе општем развоју нашега рударства на Југу. У свим тим разним досад неискоришћеним рудницима констатовано је да има мангана, гвожђа, азбеста, олова, бакра, цинка, антимона, злата, арсена, угља—лигнита, сумпора, млинског мермера, као и доброг мермера за глачање и обраду, гранита, гипса, шкриљца за кров и најзад кварцног песка за стакло. Све ове појаве у току су даљих испитивања, па није искључена могућност да ће се током ове и наредних година образовати још неколико рударских предузећа и да ће тако рударство добити још већи значај за наше привредне прилике на Југу.

Наше рударско законодавство предвидело је засебне установе, потпуно одвојене од општег радничког осигурања у уредима, пошто су рудници, у највећем броју, изван вароши и насеља, па живе својим засебним животом. Нашло се одлично решење тог сложеног и тешког проблема оснивањем братимских благајни са 3 гране осигурања, и то: болесничке, инвалидске и пензионе гране с одговарајућим фондовима, који се имају стварати за добро функционисање и што целисходнију помоћ осигураном радништву. Сама имена тих фондова говоре о циљевима њиховим, па сматрам да није потребно више о томе говорити.

Све радништво Јужне Србије спада под компетенцију следећих братимских благајни: Здружене месне братимске благајне у К. Митровици, Здружене месне братимске благајне у Скопљу, Месне братимске благајне у рудницима Алатини Лтд. у Ђен. Ханрису, и Месне братимске благајне у руднику угља *Косово* у Обилићу.

У благајнама упослено је минимално платежно особље а све функције у управном и надзорном одбору потпуно су бесплатне, тако да је режија братимских благајни, уопште, доста мална, па утолико више преостаје новца за помоћ радницима. Све горе поменуте братимске благајне су у погледу својих функција у болесничкој грани потпуно самосталне. Наравно, оне саображавају свој рад правилима братимске благајне, које је прописао за целу краљевину Министар шума и рудника 1 децембра 1924 г., а што се тиче пензионог и инвалидског фонда и његовог деловања, све су месне братимске благајне само органи Главне братимске благајне у Београду, чија је компетенција на територији бивше краљевине Србије и Црне Горе. Поред горе поменутих предности, главна разлика

између општег радничког и рударског осигурања је у томе што код осигурања у братимским благајнама имају радници и пензионо осигурање на случај неспособности услед старости или изнемоглости, после десетогодишњег чланства или по завршетку 60 година старости или 35 година чланства. На тај начин је законодавац хтео да обезбеди старе и ислужене рударе, да након толико година мучног рада не остану на улици; за ту пензију радници улажу 3% од својих категориских зарада, а толико исто и њихови послодавци. У инвалидски фонд радници не улажу ништа, већ за њих улажу само послодавци 2% од њихових стварних зарада. Сва ова осигурања нису постојала за време турске владавине, те се имају сматрати као социјално-културна тековина ослобођења Јужне Србије.

ТЕХНИКА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

1) ГРАЂЕВИНАРСТВО

ОД ING. МОМЧИЛА К. ТОМИЋА

Грађевинарство Јужне Србије може се поделити у ова доба: предримско, римско односно византиско, старо српско, турско и доба од ослобођење до данас.

Од најпримитивнијих насеља предримског доба нема никаквог трага. — Римска и византиска насеља имала су куће обично од опеке или камена, чија је унутрашњост била украшена сликама и мозаиком. Куће су грејане топлим ваздухом, који је спровођен кроз каљеве цеви намештене у зидовима или испод пода. Градови овога доба имали су поплочане улице и били су снабдевени водоводом и канализацијом. У средини града налазили су се тргови са јавним зградама, дворницама на стубовима, храмовима, позориштима за драмске претставе, за борбе гладијатора и борбе са дивљим зверовима. Градови су имали стадионе за трке и друге утакмице. План ових градова био је шаховска табла, као и римски логори, од којих су ови градови често и постајали. — Од византиских градова пронађени су досада Хераклеја код Битоља, Стоби код Градског и Скупи код Скопља. — Град Скупи снабдевао се водом из Скопске Црне Горе помоћу једног аквадукта који и данас постоји. Има око стотину сводова у укупној дужини од 450 метара. Овај аквадукт најбоље сведочи колико се у то доба полагало на добру и здраву воду. Скупи било је потпуно уређен град. То лепо и уређено Скупи било је жртва земљотреса 517 године. Описи тога земљотреса од стране савременика дају језиву слику. Тада је срушен и затрпан град Скупи, главни град Дарданије, а поред њега затрпана су у околини још 24 кастела, неки са целокупним становништвом. Рушењем стена и брегова, створена је једна раселина дуга 40 километара, а широка 12 метара. Из пукотина у земљи куљала је врела водена пара, а после се спустила дуготрајна и топла киша. Доцније навала Словена и чести земљотреси бришу са лица земље византиске градове, а место њих стварају се нова, словенска насеља по целом полуострву.

За прва словенска насеља у овим крајевима историја нам каже да су била од колиба и земуница, дуж речних долина. Али

после оснивања српске државе грађевинарство у њој напредује и достиже свој врхунац у неманићко доба. Из тога доба очуване су цркве и манастири, неколико тврђавица на брдима код Штипа, Прилепа (Марково Кале) и Косовске Митровице (Звечан) и др.

Зашто немамо остатака, па чак ни трагова од двораца и других профаних грађевина наших великих владара и многобројне властеле од којих су нам остале тако дивне црквене грађевине? Вероватан је одговор да су профане грађевине у то доба зидане од слабог материјала и да их је време уништило, и страдале од пожара.

Најезда Турака у наше земље, која пада баш у доба хуманизма и ренесансе на западу, прекида уопште културни па и грађевински напредак. Народ остаје без својих световних и духовних вођа, склања се у брда и планине, а Турци поседају градове и равнице. Најлепше и највеће цркве се претварају у џамије или се руше, а добивени материјал се употребљава за друге грађевине.

Турци су највише подизали џамије, тврђаве и мостове. Џамије истичу минарета, која су својим витким обликом уметнички елеменат, чак и кад је без икакве детаљне архитектонске обраде. Тврђаве су биле од камена, али са либажом од дрвета, те су се брзо рушиле. Мостови су били од камена или цигле, са полукружним сводсвима, те су били врло високи и стрми, погодни само за саобраћај пешака и сточних каравана. Од чувених караван-сераја, о којима су многи путници писали као о чудима, због њихове величине, тврдих зидова и уређења, имамо у Скопљу добро очуван и по ослобођењу обновљени Куршумли-хан. Друге грађевине подизане по градовима биле су већином од дрвета или бондрука, са слабим дрвеним међуспратним конструкцијама и са дашчаним плафонима, често са уметничким резбаријама. Кровови су били ниски и покривени ћерамидом. Унутрашњи распоред био је типичан, како за српске хришћанске, тако и за муслиманске куће, а сообразно начину живота. Куће су биле често високе и са више спратова.

У оваквим је зградама хигијена била рђава. Танки зидови нису добро штитили од хладноће и врућине, а пукотине у њима и дашчани плафони беху легла за инсекте. Најгора је била хигијена нужника. Али дворишта су поплочавана каменом или циглом. Лепо уређене баште са цвећем и шибљем беху честе. Велике капије беху покривене ћерамидом. Мајстор Јужне Србије умео је често бити велики уметник, како при постављању и изради појединих зграда, тако при постављању и изради читавих архитектонских група и све то савршено прилагодити терену. Ове су зграде често подизане у живописном стилу, с испадима, балконима, доксатима, верандама, великим натстрешницама, како и одговара поднебљу ових крајева.

У средини града, на главном путу, био је пространи трг са трговачким радњама и радњама финијих заната. Од јавних зграда обично је на тргу била џамија. У побочним улицама биле су друге радње, а даље куће за становање, са врло тесним кривим улицама и »ћорсокацима«. Куће су обично биле у дворишту, а уколико су

и биле с улице, имале су прозоре само према дворишту. Дворишта су била ограђена зидовима. У XIX веку било је кућа европског типа у Битољу и Скопљу. У осталим градовима оне су претстављале реткост.

Сеоске куће су биле сасвим примитивне, од дрвета или ћерпича, покривене плочама од шкриљаца, даскама или сламом.

Послератна грађевинска делатност не почиње одмах после ослобођења 1912 године, него у већем обиму тек доцније, углавном због ратова. После поновног ослобођења 1918 г. вероватни узрок застоја грађевинске делатности на селу био је у томе што земља није припадала сељаку — обрађивачу. У градовима пак још није била створена навика код становништва да станује у бољим и угоднијим зградама; затим улагање новца у трговину било је рентабилније него улагање у зграде; није било регулационог плана и погодних парцела за нова зидања; кредитни услови код приватних банака због велике камате били су врло тешки, што је, у вези са скупим ценама материјала и радне снаге, поништавало рентабилност нових зграда.

Грађевинска делатност 1924 г. постаје нарочито велика у Скопљу и то на сасвим новим теренима. Ову делатност изазивају ове околности: велика оскудица у становима и рентабилност нових зграда; ослобођавање нових зграда од порезе за двадесет година; парцелација имања и давање на кредит плаћева; давање дугорочних хипотекарних кредита много повољније. Сличне околности делују и у другим местима на развој грађевинске делатности. Поред Скопља велика грађевинска делатност развила се у Струмици, Тетову, Битољу, Куманову.

Држава, самоуправе и општине исто тако почињу у ово доба око 1924 г. многобројна грађења, те је у року од 12 година, колико је стварно трајала јака грађевинска делатност, подигнуто укупно око 25.000 нових зграда, државних, самоуправних, општинских и приватних. Од овога броја 1500 зграда отпада на јавне установе, за које је утрошено око 600.000.000 динара, а 23.500 на приватне зграде, на које је такође утрошено око 600.000.000 динара. Укупно је потрошено 1.200.000.000 динара, што значи ако се то подели на 12 година, колико је стварно овај грађевински период трајао, да се у Јужној Србији трошило на подизање нових зграда 100.000.000 динара годишње. Ако додамо да је још утрошено на оправке, преправке и одржавање постојећих зграда 20% од суме за грађење нових зграда, значи да грађевинарство апсорбовало знатне суме. Пада у очи велика разлика у цени између јавних и приватних зграда. Просечна вредност једне јавне зграде је 400.000 дин., док је вредност једне приватне зграде 25.000 динара. Мала цена приватних зграда објашњава се тиме што од 23.500 зграда највећи део (око 17.500) отпада на сеоске зграде, чија се вредност креће од 3.000—20.000 динара од куће. Осим јавних, држава је подигла још око 2500 приватних зграда у вредности од 40.000.000 динара отприлике, за насељенике и за обнову зграда порушених од

земљотреса у околини Валандова. Од јавних зграда највећи број отпада на основне школе (око 300), затим на монополске зграде (око 150) итд.

Од црквених грађевина подигнут је монументалан храм у манастиру Лешку код Тетова, у Дедедовском манастиру, у Романовцима, Прилепу, Храм Славе код Скопља итд. Соколски домови сазидани су у Скопљу, Куманову, Битољу, Валандову, Радовишту, Урошевцу, Призрену, Струзи, Кичеву, Дебру, Приштини итд. Железничке станице су подигнуте у Градском и Велесу, са читавом серијом нових модерних станица од Ристовца до Ђевђелије, и на пругама Скопље—Косовска Митровица и Приштина—Пећ. Отпочело је подизање нове велике станице у Скопљу. — Електричних централа је подигнуто око двадесет. Од ових су највеће калорична централа скопске општине у Скопљу и хидроцентрала на реци Пени код Тетова, која је подигнута од стране приватног капитала и засада снабдева Скопље електричном енергијом. Највећу и најјачу хидроцентралу у Јужној Србији подиже општина скопска на реци Трески код Скопља. Ова централа се ради већ две године, и биће готова идуће године. Монополски магацини су подигнути у Прешеву, Куманову, Скопљу, Велесу, Тетову, Штипу, Кочанима, Радовишту, Струмици, Ђевђелији, Кавадару, Прилепу и Битољу. Ови магацини имају, поред непосредне примене, велику важност и због тога што у њима налази зараде велики број сиромашних људи из околине. Среска начелства су сграђена у Куманову, Валандову, Ђевђелији, Качанику, Цареву Селу, Охриду, Јужном Броду, Драгашу, Ораховцу, Велесу итд. Општински домови подигнути су у Струзи, Штипу, Кратову, Тетову итд., поред великог броја подигнутих општинских зграда по селима. Нове царинске зграде имају Добро Поље, Враниште, Деве Бајир, Дојран, Градешница, Хума, Мојине, Богородица, Ново Село, Охрид, Струга, Мрежичко, Кременица, Стење, Врбица, Љубојна, Николић итд. Подигнути су нови, велики и модерни павиљони и купатила у Катлановској, Дебарској и Негорачкој Бањи. Пољопривредне школе и расадници подигнути су у Призрену, Радовишту, Штипу, Приштини, Тетову, Битољу, Струмици, Цареву Селу, Скопљу, Кичеву, Јужном Броду, Кратову, Кавадару, Кривој Паланци, Гостивару, Прилепу итд. Поред тога подигнуте су многе здравствене станице и друге зграде.

У Скопљу, које заузима доминантан положај у погледу грађевинске делатности, подигнуте су следеће јавне зграде: Народно позориште, Официрски дом, Народна банка, дечји дом Краља Александра, бановинска штампарија, модерне и велике основне школе (»Цар Душан«, »Ђура Јакшић«, »Доситеј Обрадовић«, »Његош«), калорична електрична централа, две пијаце, два павиљона за дечје летовалиште на Водну, зграда Уреда за осигурање радника, модерне болничке зграде са хируршким павиљоном, највећом зградом у Скопљу, дом стараца, неколико зграда у парку Ислахане, огледна пољопривредна станица, Хигијенски завод, радиостаница, Филозофски факултет и Студентски дом, тридесет великих

зграда са по четири стана у железничкој колонији. Озидана је, али још није довршена зграда управе полиције; у раду је нова зграда за пошту. Поред ових јавних зграда подигнутих од стране државе, самоуправе и општине, подигнуто је неколико великих модерних хотела, и један биоскоп.

Приватних зграда у Скопљу после ослобођења изграђено је око 2500 у вредности од преко 300.000.000 динара. По приближном рачуну утрошено је на зидање приватних зграда у Скопљу просечно по 120.000 дин., у унутрашњости просечна вредност куће износи 45.500 дин., а просечна вредност једне сеоске куће износи 8000 динара. Из ових цифара добијамо одмах јасну претставу о начину зидања, величини и уређају кућа подигнутих у Скопљу, у осталим градовима и у селима.

Приватне куће по селима показују напредак утолико што су стручније израђене, са бољим су унутрашњим распоредом, имају боље осветљење и скоро су све без разлике покривене црепом. Код нових јавних зграда по селима опажа се много већи напредак, јер су скоро све без изузетка од тврдог материјала, стручно израђене и падају у очи одмах при пролазу кроз село. Међу овим зградама подигнуто је највише основних школа, учитељских станова, жандармериских станица, цркава, парохиских домова и царинских зграда. По градовима и варошицама у унутрашњости разлика између предратних и послератних зграда много је већа него по селима, јер су скоро све нове зграде од тврдог материјала, много су боље зидане и са бољим унутрашњим распоредом и хигијенским уређајем. Највећа разлика између старих и нових зграда, и код приватних а још много више код јавних, јесте у Скопљу. Што се тиче спољашњег изгледа, код нових зграда је сасвим изгубљена типичност, која је била одлика старих зграда. Старе зграде су радили мајстори који су своје занате предавали млађима, док су нове израђене по плановима архитеката и инжењера разних праваца. Послератно грађевинарство је стручно, док је старо било традиционално. Што се тиче осталих градова, они су се у мањој мери променили. Обично проширени су тргови и главне улице, а има и нових кућа, које су својом величином и начином зидања упадљиве према старима. У Скопљу се десила огромна промена: има неколико сасвим нових насеља (Буњаковац, Доње Водно, Железничка колонија, Дебар мала, Црниче) са близу 2000 нових кућа по регулационом плану, на местима где су пре рата биле њиве и ливаде; у старом делу града била је делатност мања.

2) САОБРАЋАЈ

ОД ING. РАДА УБАВИЋА

ДРУМОВИ

Мрежу путова коју данас имамо мањим делом смо наследили од Турака, а већим делом смо израдили у току последњих 18 година.

Турски друмови били су трасирани, положени и грађени противно техничким прописима; у доба када су израђени могли су да задовоље потребе једног слабије насељеног турског вилајета, али не потребе једне модерне државе. Траса је ишла по природном терену: земљаних радова није било, нивелета пута дизала се и спуштала према томе како се терен развијао. Технички и економски мотиви нису се узимали у обзир, него се ишло за тим да се два одређена места што краћом везом споје; из долине у долину прелазило се пењањем у правцу најниже тачке гребена, изгубљени падови рељали су се један за другим, успони су местимично имали стрмост од преко 20%, без стварне потребе.

Горњи строј друмова био је од шљунка или од облутака и шљунка. Подлогу су почели да рељају тек крајем деветнаестога века, када су и осталим радовима руководили стручни људи; а све дотле друмови су грађени и одржавани народном снагом, без упутстава стручњака. Коловоз пута није бивао ваљан, већ угажен саобраћајем, чему су се противили једино рабације, који нису хтели да превозе робу по друмовима од скоро набацаног шљунка; изискивала се четири пута јача вучна снага него на ваљаном путу, и стока није могла издржати такве напоре.

Мостови и пропусти грађени су са већом брижљивошћу него друмови, али су ипак имали турско обележје: на око су били лепи, али носиви делови моста нису имали тражену јачину. Споља су имали облогу од тесаног камена, а позади ње облутке, па чак и земљу. Испод стубова уграђени су били сантрачи, на којима су лежали стубови, и својом тежином стуб је притискивао сантрач; сматрало се да је отпор услед трења јачи него водена енергија која је нападала стуб.

За време светског рата, ови иначе непрописно грађени путови потпуно су упропашћени и постали су непроходни. Непријатељ је

при повлачењу порушио све веће објекте, због чега су турски путови, онако како смо их 1918 године примили, били бескорисни.

Турске друмове је требало одмах после рата напустити на великој дужини њиховој, јер је превоз по њима био скуп, спор и несигуран. После сваке непогоде и провале облака претила је опасност од прекида саобраћаја. Сем тога, ни у техничком погледу, по правцу, по траси и висинском положају нису одговарали захтевима саобраћаја: врло стрме и кривудаве деонице нису се ни по реконструкцији могле спојити у целину, да отпор при путовању буде бар приближно равномеран, што се тражи од путова. Али смо саобраћај морали упутити турским друмовима онако какви су, јер се није имало новца за грађење нових путова.

Промет приватних добара и потреба сређивања прилика на југу захтевали су да се на друмовима без одлагања отвори саобраћај употребом минималних средстава којима се располагало. Инжењери и техничко особље из оног доба прионули су на посао и посветили су напоре једног несебичног рада задатку успостављања саобраћаја на свима важним путовима. Изграђени су нови привремени објекти на местима где је непријатељ порушио старе. Реконструисане су оне кратке деонице пута где је саобраћај због великих успона и оштрих кривина био врло тежак. Горњи строј путова је дотеран у саобраћајно стање израдом шљункастог застора на ширини коловоза. — На подводним местима издигнута је нивелета пута. На узаним местима пут је проширен до минималне ширине од 4 м израдом потпорних зидова или померањем пута у брдо. На местима, где је то потребно било, исушен је труп пута одводњавањем: грађењем најнужнијих објеката и копањем ровова.

Реконструкција пута вршена је само на оним местима где је пут имао успона од преко 10%, где се запрега сувише замарала на успонима. Тешке послератне финансиске прилике диктовале су оваке мере, а систематским извођењем само најнужнијих радова и постепеним дотеривањем путова у исправно стање нису се од народа тражиле никакве нарочите жртве, али ипак се постигла пролазност путова која је одговарала привредној снази Југа и промету.

Саобраћај на путовима кретао се у почетку у границама од 0 до 100 тона дневно; после се повећавао просечно са 5,7% пораста годишње и достигао је висину од 270 тона дневно у близини градова, преко које границе прелази само у изузетним данима у години. С обзиром на ову густину саобраћаја није се могло ни смело приступати пуној реконструкцији путова и преради коловоза за тежак саобраћај, када га нема, а сем тога и друге околности су захтевале опрезност и штедњу: валутне прилике биле су несталне и финансирање крупних техничких послова ишло је доста тешко, цене су се стално мењале и предузимачи су при наплаћивању зараде тражили повећање цена. Инжењери и техничко особље су напуштали службу. После престанка репарација, на народ је навален терет за набавку гвоздених мостова. А из свега овога види се да је најцелисходније било путове оправљати на на јевтин начин, по макадамском систему и израдом горњег строја са каменом подлогом, и застором од туцаника.

Макадамски путови имају тај недостатак што се на њима преношење путника и робе врши спорије него на модерним путовима; троши се више погонског материјала код моторних возила; гуме на точковима брзо се кваре; али због 34.000 аутомобила (колико их има у земљи) пут се није могао прилагођавати искључиво потребама моторних возила. С друге стране макадамски путови имају преимућства за прилике на Југу: потпуно одговарају саобраћајним потребама Југа, где је реон колског саобраћаја, због неизграђене железничке мреже, врло велик. Чим се коловоз искваре, даје се крпити и ваљати у разним дебљинама, а свугде има каменог материјала за његову обнову или оправку.

Нови путови грађени су такође по принципу строге тежње да се на народ не свали неиздржљив терет, а да се добије саобраћајна линија која ће издржати промет. У Вардарској бановини производи се годишње 1,200.000 тона пољопривредних продуката, 300.000 тона шумских, 180.000 тона сточарских производа. Превози се 120.000 тона путника и робе; из иностранства се увози 100.000 тона трговачке робе; из места у место преноси се 90.000 тона грађевинског материјала, 40.000 тона руда и 30.000 тона занатских производа, свега 2,060.000 тона; од којих на сеоске путове и варошке улице отпада 1,228.000 тона, а 832.000 тона остаје за јавне путове. Овој количини додаје се 100% на тару и на ход на празно, и добије се 1,664.000 тона бруто превезених путника, робе и производа за годину дана на 4.200 км путова, или (4.200 км подељено за 30 км просечне превозне даљине) 140 саобраћајних реона.

Промет од 1,664.000 тона годишње на 140 саобраћајних реона дају густину саобраћаја од 32,5 тона дневно просечно, или максимум од 270 тона дневно у близини градова. А за овакав лак саобраћај не граде се модерни путови, него путови са горњим стројем од подлоге и застора од туцаника или макадама. Полагало се на трасу пута, како би се изграђени путови доцније, са мањим издацима, могли модернизовати. Тако су изграђени јавни путови: Битољ—Кајмакчалан; Корбевац—Босиљград; Охрид—Свети Наум; Тетово—Качаник; Гостивар—Самоков—Барбарос, и многи други путови. Неки од изграђених путова су брдске саобраћајне линије, које иду кроз гудуре, кланце и јако разривен терен.

При подизању мостова и пропуста није се примењивао принцип велике штедње, јер се јевтини објекти брзо троше; њихово одржавање је врло скупо, тако да су јевтини објекти стварно много скупљи него солидно озидани објекти. Због тога се при постављању и зидању објеката посвећивала пуна пажња претходним студијама свих појединости од којих зависи добар мост, и употребљен је солидан материјал и стручњачки рад. Најчешће су грађени бетонски мостови. Дрвени мостови граде се у последње време само тамо где је река сувише широка, или где је због провале облака и набујале реке однесен мост, па се на брзу руку мора васпоставити саобраћај; или где се мора доцније извршити реконструкција пута, па се не смеју градити стални објекти.

У последње време граде се и путови са свима карактеристикама модерног пута, као: Велес—Градско и Криволак—Демир Капија—Ђевђелија. Ако народне финансије буду дозволиле, и другде ће се коловоз на путовима постепено прерађивати да издржи јачи саобраћај. А модерни коловоз моћи ће да привуче промет од 500 тона дневно.

Има путова који још нису потпуно просечени; други су само лети пролазни; на трећима нису извршене најнужније реконструкције. А за кратак период од 18 година, при познатој светској финансиској депресији, нису се сви путови могли изградити, обновити и дотерати за уредан саобраћај, јер има 4.200 км државних и бановинских путова, 5.000 општинских путова и 27.000 км сеоских путова и стаза; међутим привредној снази Југа одговарала би, као најрационалнија дужина путова, мрежа од 1.670 км изграђених путова, а све што је преко ове дужине има за задатак да отвара нова поља привреди и да подиже културни ниво народа, и тај вишак путова не оцењује се са гледишта рентабилитета.

У варошима и варошицама улице су, већим делом, калдрмисане облуцима од 10 до 14 см дебљине, на слоју песка од 10—15 см. Једино Скопље и Битољ имају калдрму од прописних камених коцака; док је остала калдрма израђена по турској пракси, ну ипак, каква је, може да издржи саобраћај од 500 тона дневно.

Вардарска бановина има 4.200 км државних и бановинских путова, од којих су 600 км врло добри, 1.300 км добри, 1.400 пролазни и 900 км теже пролазни. Овај однос у погледу квалитета путова мења се, јер се путови стално кваре, а најскваренији њихови делови оправљају се, и то у већем обиму него што се они кваре, због чега је њихово стање из дана у дан боље. Од почетка 1919 године па досада просечено је 1.570 км путова, реконструисано је 863 км, одржавано је због употребе и абања 5.300 км, оправљено је због провале облака 1.480 км. Број ових километара знатно премаша дужину путне мреже, јер су због абања поједине деонице путова оправљане по неколико пута.

На израду, реконструкцију, обнову или оправку односних путова утрошено је за 18 година 884.000.000 динара, од које је суме 531.000.000 динара исплаћено из буџетских средстава државе и бановине (области), а 353.000.000 динара плаћено је радом народа.

ЖЕЛЕЗНИЦЕ

На територији Вардарске бановине има 993 километара пруге нормалног колосека (урачунате и железничке станице), а пругом се назива и онај гвоздени пут колосека 0,60 м, који везује Скопље с Охридом преко Тетова, Гостивара и Кичева, од које се у близини Охрида одваја крак Подмоље—Струга—Таш Моруниште. Укупна дужина ове пруге узаног колосека износи 376 км. Али како је она само привремена и за експлоатацију врло скупа, сем тога по својој употребљивости и брзини рада јако заостаје иза пруга нормалног колосека, то она и не улази у састав железничке мреже Југа.

Густина наведене мреже нормалног колосека јесте 2,51 км на 100 квадратних километара, што је, упоређујући је са густином у западним државама Европе незнатна. Ово се види и по томе што од 44 привредних центара Југа само 17 центара је везано гвозденом линијом, а од осталих 27 центара шест се налазе на даљини мањој него 30 км од пруга; и то пет вароши: Гостивар, Кичево, Охрид, Струга и Тетово леже поред пруге узаног колосека, док остале вароши и варошице: Берово, Босиљград, Гњилане, Дебар, Драгаш, Јужни Брод, Кратово, Крива Паланка, Крушево, Призрен, Радовиште, Ресан, Ростуша, Струмица, Сува Река и Царево Село удаљене су преко 30 км од железничких пруга.

Овако ретку железничку мрежу имамо због тога што смо од Турака наследили свега две гвоздене линије и што су одмах по ослобођењу ових крајева наишли ратови, који су начинили незапамћену пустош, а затим је настала и светска криза.

Програм за изградњу железничке мреже јаче густине у овим крајевима давно је састављен и већ одобрен; његово извођење спроводи се полако, према расположивим финансиским средствима, па када се тај програм оствари, само пет привредних центара ће остати ван мреже: Босиљград, Дебар, Драгаш, Ростуша и Сува Река, а у осталим крајевима продираће возови, унапредиће се привреда и наћи ће тржиште многи производи који данас остају неискоришћени.

Од рата на овамо, јавља се као конкуренција железничком саобраћају пренос путника и робе моторним возилима: аутомобилима, аутобусима и камионима. Неки стручњаци тврде да ће се сукоб свршити у корист аутомобилских предузећа, бар за превоз путника и робе на краћа отстојања до 300 километара. — Железнице имају јако уочљиве недостатке за данашње економске, социјалне и саобраћајне прилике, а криза то потенцира: везане су за шине и не могу ни десно ни лево од колосека. Међутим, данас се тражи да се роба однесе од центра производње до места потрошње, што се аутомобилима савршено постизава. Оспособљавање железница за саобраћај и за експлоатацију изискује улагање огромних капитала. По гвозденом путу крећу се возови у одређено време, без обзира да ли има довољно путника и робе или нема. Захтевају савршену организацију, вуку са собом неискоришћене терете од гвожђа, покреће их скупа енергија од водене паре, крећу се само по равним шинама и не могу да савладају успоне; и због побројаних недостатака уступају место моторним возилима који поред многих других преимућстава имају и ту предност што се прилагођавају свакој саобраћајној потреби, пењу се узбрдицом од 15%, имају точкове са гуменим обручима и мало мртвог терета. Безобзирна утакмица између железница и аутобуских предузећа изродила се у западним крајевима Европе и у извесним крајевима Америке. Међутим, код нас на Југу, где је интензитет саобраћаја просечно 32,5 тона дневно и густина железничке мреже врло мала, где се производи и роба преносе на даљину од 21 км, да би се стигло до железничке станице, има исувише посла за оба саобраћајна колоса,

и аутобуска предузећа могу само да сарађују са железницама на пољу размене добара. Јер железницама припада појас од 993×12 приближно 12.000 квадратних километара, а аутобуским предузећима, рабацијама и осталим превозним средствима са животињском вучом преостаје површина од 28.000 квадратних километара, да са њега преносе производе и снабдевају становништво робом и потребама.

По остварењу програма за изградњу железничке мреже од 1600 дужних километара, по коме ће само пет привредних центара Вардарске бановине остати ван железничке мреже, узајамни односи двају саобраћајних колоса мењају се, интереси почињу да се сукобљавају, и од тог сукоба, од конкуренције ће зависити програм модернизовања путова. Истина је да сваки нови километар изграђене железничке пруге значи развијање привреде и отварање нових тржишта, према томе и повећање интензитета саобраћаја, тако да би се и за аутобуска предузећа знатно повећала тонажа продуката и робе за превоз; али са изградњом модерних путова треба врло опрезно поступати, како се не би изазвао поремећај у економском животу овога краја. Народној привреди потребне су и железнице и моторна возила, јер уколико ова имају сва преимућства за безобзирну конкуренцију и задовољење моментаних потреба појединих људи, железнице, као народно добро, у које је он уложио огроман капитал, морају да врше равномерну размену продуката и робе као досада, да задовољавају потребе целокупног становништва у одређеним размацима времена и да изврше пренос сезонских продуката у доба највеће тражње и прође, када се ови не смеју нагомилавати по магацинима.

СОЦИЈАЛНА ПИТАЊА

1) КУРАТИВНА МЕДИЦИНА

ОД Д-РА СЛОБОДАНА Т. ПАЛАМАРЕВИЋА

Године 1912 почело је у Јужној Србији развијање свих грана људске делатности. Међу овима једно од видних места заузима медицинска култура и здравствена свест најширих народних слојева.

Турска империја, која се родила, ширила, опстајала и управљана искључиво мистиком фанатичног ислама, није имала услова за развој европске цивилизације и културе. Раја, бачена на степен нижи од животиње, уништавана економски и интелектуално, повлачи се у себе и у своје планине. Остављена на милост и немилост природних закона, она се, без икаквих средстава и услова за борбу, баца немоћно у крило судбине и мистике. Узроке физичког обољевања и умирања немоћни и беспомоћни човек тражи и налази у нефизичким, апстрактним силама природе. Разумљиво да из тога схватања произлази закључак да и борба противу тих сила мора бити нефизичка и апстрактна.

Напредак културе и цивилизације подиже западно-европске државе у ранг најмоћнијих фактора у свету. Томе напретку Турска се дуго опирала. Тек око 1840 год., пошто је увидела значај научне медицине, она оснива медицински факултет у Цариграду. Она је то учинила под пресијом војске у којој су у то време беснеле заразе. Зато је и овај медицински факултет имао карактер војне школе, и служио искључиво војним циљевима. Војни кругови су се пред вереким факторима, који су управљали империјом, изговарали да то чине у циљу чувања здравља војске, која је потребна за ширење свете исламске вере и славе Алахове. Ова школа је испрва давала квалификоване лекаре само за војне гарнизоне. Таквих гарнизона је у Јужној Србији било свега два: један у Битољу који је у то време био центар Јужне Србије, други у Скопљу које је имало стратешки значај. Временом, када је број квалификованих лекара порастао, добили су и мањи гарнизони, којих је било у више места Јужне Србије, своје лекаре. Тек пошто су унеколико задовољене потребе војске, почиње војно-медицинска школа да прима ђаке и из грађанских редова, који би служили потребама грађан-

ства. Ови су били махом Турци, Јермени и Грци, а ретко по који Словен. Јужносрбијанаца је било испрва врло ретко; касније се њихов број повећао. Овим првим мисионарима научне медицине претстајала је огромна борба: с једне стране, недостатак потребног законодавства које би их заштитило у њиховом раду и које би им помагало у њиховој борби; с друге стране, отпор народног схватања да прима новине. Народ вековима запостављан, повучен у себе, заостао, више је веровао врачарама и надрилекарима. Једна можда од најважнијих чињеница која није условила некакав видан успех овога рада јесте неповерење према туђинцу, тлачитељу. Они су морали да потискују предрасуде у средини која је вековима одржавана и гајена тим предрасудама.

Квалификовани лекари увидевши да је и поред огромног труда резултат читаве једне деценије њиховог рада и борбе са предрасудама и надрилекарима ништаван, почели су тражити узроке овом неуспеху. Све су приписивали неорганизованости санитетеке службе и недостатку санитетског законодавства. На њихово тражење, 1869 год., обнародован је закон о устројству здравствене службе. Тим законом забрањен је рад нестручним лицима. Од тада власти почињу да гоне надрилекарство. Донекле је ова мера олакшала рад лекара; али тиме нису ликвидиране све тешкоће. Народ је и даље остао веран предрасудама. Узрок овоме треба тражити у неповерењу поробљене раје. Она није хтела да прима ништа од тлачитеља. Мрак јој је онемогућавао да види лепоту онога што јој се пружа, држећи се своје изреке: »Туђа рука не пружа добро«. Тако је турска империја, после своје пропасти, оставила мизерне резултате свога културно-медицинског деловања.

По завршеном ослободилачком рату 1912 год. и несрећно братоубилачком рату 1913 год. Јужна Србија почиње свестрано да се диже. Малена Србија труди се да учини равним себи свог намученог брата. Одмах простире целокупно своје законодавство и на Јужну Србију. Живот почиње да буја у свим правцима. Дух се буди. На све стране се ради да се постигне оно у чему је Јужна Србија заостала. Ради се и на уздизању и заштити народног здравља и народне свести. Постављају се у свим местима срески лекари, а у важнијим центрима окружни физикуси. Народ свестан да је у својој држави и да му се све пружа искрено и братски, почиње да и сам ради на своме подизању. Али зла коб Јужне Србије и целокупног српског народа понова доноси тешка ратна искушења.

По завршетку светскога рата, Јужна Србија понова прилеже на рад. Дубоке јаруге од граната, ратни шанчеви и ровови понова бивају преорани плугом. Рушевине градова и села се раскрчавају. Затворени и запуштени домови понова оживљавају. Брига за народно здравље и рад за његово уздизање не заостаје за другим активностима. На све стране ничу здравствене установе. Истина, није се могло првих дана и година удовољити свима потребама здравствено истрошеног народа. Недостајало је најглавније—лекарске снаге. И онај мали број лекара, који је преостао после бал-

канског и бугарског рата, преполовљен је током светског рата. Са преосталим лекарима попуњена су места, која су била најнеопходнија: среска и окружна места, и то не у целости. Тек касније око 1922 год., са пристизањем нових младих лекара школованих за време рата у Француској, попуњавана су постепено и остала празна места по срезовима. Истовремено повећаван је број лекара и других здравствених установа. Оснивањем медицинског факултета у Београду стање се поправља увелико. Прилично велики број младих људи Јужне Србије одаје се медицинским наукама. Пристизањем ђака Београдског медицинског факултета и осталих медицинских факултета у земљи и на страни, здравствене потребе појединих крајева су удовољаване, тако да данас не постоји ни једно место без лекара, синова свога краја, који свесрдно и са самопрегоревањем носе мисионарску дужност. — Већи срезови имају чак и по два среска лекара. Прва и главна дужност ових лекара је да мотре на спровођење санитетског законодавства, које предвиђа све потребе за чување и уздизање народног здравља. Њихова је дужност да врше законски обавезно пелцовање деце противу великих богиња. Рад огроман али ефикасан. Захваљујући томе раду смртност деце и обољевања са свима тешким последицама ове страшне болести, тако рећи је потпуно нестало. Нестао је велики број слепаца од великих богиња, који је био пре ослобођења замашан. Они контролишу све установе које имају за дужност уздизање народног здравља, а сузбијају надрилекарство и предрасуде.

Што се тиче болница, турска империја је оставила свега две грађанске болнице и то у Скопљу и у Битољу. Оне су биле на нивоу ондашњег схватања бриге за народно здравље поробљене раје. Обе ове болнице ни у ком случају нису одговарале потребама Јужне Србије, која броји више од милион становника. Одмах после рата у границама материјалне могућности обновљене су и проширене, да би, колико толико могле одговорити, како здравственим потребама овога краја, тако и медицинске културе двадесетога века. У почетку није се све могло наједанпут створити. Рађене су чак и хируршке операције при шкиљавој петролејској лампи, уз дим и пуцкетање плеханих пећи. Сем ове две затечене болнице, основане су болнице и у мањим центрима Јужне Србије: у Велесу, Тетову, Приштини, Призрену, Ђевђелији, Охриду, Прилепу, Гњилану, Штипу и Куманову. Све ове болнице, изузимајући приштинску и кумановску које су подигнуте последњих година, смештене су у непрописним али ипак задовољавајућим зградама. То је учињено првих година после светског рата да би се унеколико изашло у сусрет неопходном болничком неговању болесника. Материјалне прилике, како државе тако и народа, нису допуштале да се одмах изграде прописне болничке зграде, које би одговарале свим хигијенским условима и прописима савремене медицине. Временом, када су се економске прилике поправиле, изграђивале су се и нове болнице тако да је 1933 год. сазидана потпуно нова и модерно уређена болница у Приштини, а 1934 год. отворена је исто

тако потпуно модерна болница у Куманову. У најскорије време приступиће се изградњи нових болничких зграда у Штипу и Охриду, за које су већ кредити обезбеђени.

По подели наше државе на девет бановина, Јужна Србија је највећим делом формирала Вардарску бановину. Болнице су подељене на државне и бановинске. Државне су постале болнице у седиштима банских управа; према томе скопска болница претворена је у државну, а остале болнице у бановинске. Скопска државна болница по свршеном рату била је смештена у старој турској болници званој »Полумесец«. Подељена је на одељења по специјалностима и то: унутрашње, хируршко, гинеколошко-акушерско, кожно-венерично и очно. За остале специјалне гране није било нити простора нити пак стручног кадра. Са подизањем здравствене свести народних маса указивала се све већа потреба за проширавање болничке делатности. Како су се у међувремену поправиле економске прилике и приспео приличан број нових лекарских снага, год. 1928 болница је пресељена испод Водна. Подигнуте су две велике болничке зграде а из старе болнице пренето је пет Декерових барака. Увећан је број специјалних одељења. Основано је дечје одељење, туберкулозно одељење, заразно одељење, одељење за посматрање душевних болесника, отсек за уво грло и нос, и отсек за ортопедију. Истина, број кревета није сразмерно увећан, али с обзиром на повољније услове и увећану лекарску снагу, посао је у многоме унапређен и експедитивније обављан. Тиме није решен проблем болнице за Скопље. Потреба за болничким лечењем је расла све више и више. Зато је 1931 год. започета градња новог огромног павиљона за оперативну медицину. Како су се, услед економске кризе прилике све више погоршавале, градња овога павиљона је ишла споро. Тек ове године осигурани су кредити за његово дефинитивно довршење. По плану су предвиђене најсавршеније савремене инсталације у европском смислу речи. Његовим стварањем број кревета ће се скоро удвостручити, а с обзиром на комодитет и услове рада експедитивност утростручити. И поред тога што досада услови за рад у скопској државној болници нису били најповољнији, она није ни у чему заостајала за другим великим болницама. У њој су вршене интервенције од киле и слепог црева, па преко резекције стомака до најсавршенијих операција на крвним судовима и вегетативном нервном систему. Најбољи доказ њене активности су цифре: у прошлој години кроз општу амбуланту је прошло 9.808 болесника. Лечено је у болници 4.441; извршено операција од лаких до најтежих 1.004 и то само на хируршком одељењу, које има око 70 кревета; ако овоме броју додамо и хируршке интервенције других оперативних одељења број се пење на 1.500 оперисаних болесника. Ове цифре најубедљивије доказују експедитивност ове установе.

Бановинске болнице нису потпуне. Неке се састоје од општих одељења у којима се лече болесници оболели од болести које не захтевају специјално лечење. Овакве су у Велесу, Тетову, Ђевђелији, Прилепу и Гњилану. Битољска болница има интерно, хирур-

шко и дечје одељење; призренска: хируршко и интерно; приштинска, штипска и охридска: опште и хируршко. У свему болнице Јужне Србије имају око 1000 болесничких постеља. У њима се лечи годишње око 10.000 болесника; наравно ово су цифре последњих година.

Поред ових болница, у мањим забаченим местима удаљеним од комуникационих артерија основане су прихватне амбуланте и то: у Кавадару, Ростуши, Јужном Броду и Кратову. Оне служе за пружање прве помоћи у хитним случајевима до експедовања у коју већу болницу, или пак за негу лакших болесника који немају услова за домаће лечење. При градским општинама организоване су самосталне здравствене општине. Њихова је сврха лечење сиромашних житеља, као и старање о хигијенским приликама града и контрола хранидбених намирница.

Да би се и сељачком живљу пружила могућност стручног лечења болесника и што већа близина лекара, предвиђене су Удружене здравствене општине. Њих треба да буде 100. За сада функционишу свега шеснаест, и то: у Ајновцу (ср. гњилански), Бачу (ср. мориховски), Богумилу (ср. прилепски), Гроцком (ср. кавадарски), Злетову (ср. кратовски), Јањеву (ср. грачанички), Кленику (ср. прешевски), Демир Капији (Неготин-Вардар), Лабуништу (ср. струшки), Мавровим Хановима (ср. горњо-полошки), Самокову (ср. поречки), Срецком (ср. шарпланинеки), Тополчану (ср. прилепски), Трговишту (ср. кривопаланачки), Штрпцу (ср. неродимски) и Кончу (ср. радовишки). Њих сачињавају по више сеоских општина и падају на терет буџета бановине. Њихова је сврха, како рекосмо, да се и у селу омогући што ближи контакт са лекаром чија је дужност да, поред лечења сиротиње, уздиже здравствену свест села речју и примером. Ове су пак установе у најповољнијим условима за борбу противу предрасуда и надрилекарства.

Поред наведених државних и самоуправних установа постоје још и приватне установе за куративну медицину, и то три санаторијума (два у Скопљу и један у Битољу) у којима се лече имућнији грађани.

За радништво постоји Окружни уред за осигурање радника са седиштем у Скопљу. Он има око 30 које експозитура које повереништава у унутрашњости Јужне Србије. Ова се установа стара о социјалним и здравственим приликама својих чланова. — Особље државних саобраћајних средстава организовало је Болеснички фонд саобраћајног особља. Поред саобраћајних лекара у местима заступљеним са већим бројем чланова, у Скопљу је прошле године основана Болница фонда саобраћајног особља у којој се лече болесници чије обољење захтева специјално лечење. Она има интерно, хируршко, гинеколошко и очно одељење. — За лечење трговачког особља постоји отсек Београдске трговачке омладине. Он се стара само о здрављу организованих чланова. — При скоро свима рудницима постоје лекари Братимске благајне. Оне се старају о хигијенским условима рада, као и о лечењу оболелог рударског радништва. Центар ових Братимских благајна за Јужну Србију је Скопље.

Данас у свима наведеним здравственим установама куративне медицине — како приватне тако и државне, — укључујући ту и број бањских лекара запослених у приватно-медицинским установама, о којима ће бити речи у посебним поглављима ове књиге, запослено је око 250 лекара на целој територији Јужне Србије.

Резултат рада свих медицинских установа од ослобођења до данас најбоље ће нам показати пораст броја оних болесника који се обраћају за помоћ у болестима, било медицинским установама, било квалификованим лекарима. Ово кажемо, не толико да бисмо истакли напредак и усавршавање медицинских установа, већ да бисмо приказали колико се далеко допрло са ширењем научне медицине у широким народним масама, и у којој је мери пожртвовани рад лекара и медицинских установа успео да потисне у народу предрасуде и надрилекарство. За пример ћемо узети скопску државну болницу. Из њених се књига види да је кроз њену централну амбуланту прошло 1927 год. 3257 болесника, а да је пружена болничка нега броју од 2395 болесника, да је у 1931 год. извршено 6003 прегледа у централној амбуланти, а лечено 3700 болесника. У год. 1936 цифра амбулантних прегледа пење се на 9808, а лечених у болници 4441. Ове цифре најбоље говоре у прилог нашег тврђења, а уједно показују колика је експедитивност ове установе, иако се број кревета од 1927 до ове године није увећао.

Ако се запитамо шта је допринело оваквом напретку у подизању и унапређивању здравствене свести народа Јужне Србије морамо одговорити да је тај моћни и неодољиви покретач слобода. Петвековно ропство усадило је у душу народа многе предрасуде, које су условиле несметано бујање надрилекарства. Нико се није старао да народ сачува од заблуда и зла, нико му није пришао као људском бићу. Пет векова је осећао над собом насиље и кампцију. Његов дух је постао мрачан, његова душевна храна предрасуде и заблуде. У светлости слободе видео је путању на којој је заостао. Помогнут братом жури се и јури да је пређе и достигне оне испред себе.

2) ПРЕВЕНТИВНА МЕДИЦИНА

А) ЗДРАВСТВЕНА СЛУЖБА

ОД Д-РА ДУШАНА АНТИЋА

О здравственим приликама у Јужној Србији пре ослобођења мало нам је што познато, јер немамо тачних података, нарочито писаних. Знамо да је санитет био недовољан за потребе становништва ових крајева, јер сем општинских и војних лекара у појединим градовима, није било других лекара у приватној служби. Овако мали број лекара није могао да одговори ни потребама куративне медицине, а камоли да развије неки већи рад на подизању народног здравља широким социјално-медицинским деловањем. При том слабе хигијенске прилике и врло рђави односи у погледу разних и нехигијенских обичаја доприносили су много обољевању и ширењу разних заразних болести. Исто тако начин живота, слаба и недовољна исхрана, слаби станови, који су били недовољно осветљени и без хигијенског уређења, као и неуређена дворишта, били су погодни услови за развој и брже ширење разних зараза. Недостатак добре и здраве пијаће воде исто тако је вршио велики утицај на здравље становништва. Заосталост у општој, а нарочито у здравственој просвети, такође је много допринела рђавом здравственом стању народа и високој општој смртности одојчади и мале деце.

Познато нам је да су разне заразе по овим крајевима просто харале и узимале многобројне жртве. Тако су велике богиње оставиле доста трага, што се још и данас примећује на лицима и телима преболелих и осталих у животу људи од ове тешке болести. Нарочито много жртава гутала је опака болест колера, која је у овим крајевима била потпуно одомаћена. Па онда пегави тифус, трбушни тифус, маларија и др. заразне болести биле су честе и немилице косиле. И скоро све ове побројане болести биле су по својој природи, како настају и како се шире, огледало хигијенских прилика у овим крајевима у оно време.

После ослобођења Јужне Србије 1912 године организована је санитетска служба, али до свршетка светскога рата 1918 године, рад на здравственој заштити њеног становништва није могао бити развијен, јер су ови крајеви били поприште балканских ратова, па после и светског рата.

Одмах по ослобођењу 1918 године помишља се на систематски рад око општег подизања народног здравља и његове заштите. Оснива се Министарство народног здравља, као самостално министарство, коме се налаже да узме на себе бригу око чувања и унапређења народнога здравља и да здравствено просвећује народ. Приступа се организацији и подизању установа које ће испуњавати овај задатак својим широким деловањем у народу. И баш прве установе које се дижу у овом циљу, подижу се у Јужној Србији, што је сасвим оправдано, јер се у овим крајевима најјаче осећала потреба за овим установама.

Тако се од првих хигијенских установа већ у 1921 години оснива у Скопљу стална бактериолошка станица, која преузима на себе задатак да у овим крајевима испитује и сузбија заразне болести на терену, а у првом реду да испитује, проучава и сузбија маларију, која је у то време била баук за овдашње становништво. Ова установа је одмах прорадила и била је убрзо примећена од народа. Нашли су се лекари који су овај рад прихватили с одушевљењем и пожртвовањем га изводили. Али велика територија која је била дата овој установи и велике потребе ових крајева за здравственим подизањем показале су убрзо да ова станица неће бити довољна, те се приступа оснивању и других хигијенских установа. Тако се већ у почетку 1922 године оснива у Битољу станица с истим циљем као и она у Скопљу. На овом раду се не стаје, већ се даље подижу и оснивају хигијенске установе. У 1923 години оснива се у Призрену стална бактериолошка станица, са задатком да у призренском округу ради на испитивању и сузбијању заразних болести, а у Штипу и Струзи оснивају се прве антималаричне станице, које имају задатак да проучавају питања маларије и да ову болест сузбијају. Станица у Штипу узима у делокруг свога рада брегалнички и тиквешки округ, а станица у Струзи струшки и охридски срез. Исте године се помишља и на оснивање првих хигијенских станица на селу, те се приступа њиховом подизању. Тако већ у 1924—25 години имамо и прве здравствене станице по селима у Јужној Србији. Диже се здравствена станица у Драчеву (срез скопски) и у Тополчанима (срез прилепски), у Кеналима (срез битољски) и Ресну (срез преспански). Са оснивањем антималаричне станице у Струмици у 1925 години подижу се у томе крају и две сеоске антималаричне станице у Моноспитову и Пирави.

Ове прве установе имале су да решавају тешке задатке у погледу подизања народног здравља, јер су, поред рђавих хигијенских прилика, имале често да се боре и са заосталошћу и непросвећеношћу становништва, а нарочито са разним рђавим обичајима и веровањима. Али иако са малим средствима и са малим бројем стручног и помоћног особља, ове прве установе узеле су на себе велику дужност да у овом крају организују хигијенску службу. И можемо слободно рећи да су оне имале лепих успеха и да су заинтересовале и привукле народ на сарадњу. Ове прве установе ударише су темељ сарадњи између лекара-хигијеничара и народа. Народ ових крајева, економски слаб и исцрпљен за време дугих

ратова, заостао и непросвећен, осетио је у овим установама своје велике пријатеље и стекао у њих огромно поверење, те је све њихове акције свесрдно помагао, тако да је рад лекара на терену, и у оним мутним временима превирања, био много олакшан, да би доцније био извођен без икаквих сметњи.

Лепи резултати постигнути од стране ових установа у правцу сузбијања заразних болести, допринели су много здравственом напретку ових крајева. Нарочито добри резултати у раду на сузбијању маларије, који су обогатили и светску литературу, а створили нашу домаћу литературу о овом питању, узрок су што се Јужна Србија не сматра више за крај где влада смрт. Целокупан овај успех могао је да резултира само из велике пожртвованости првих лекара-хигијеничара, који су овај посао примили с одушевљењем и изводили га уз крајње напоре, уносећи при том све своје знање и подносећи велике физичке напоре.

Све ове установе радиле су као самосталне установе и потпадале су директно под Министарство народног здравља. Развојем ове службе и многоструким деловањима на терену осетила се потреба да се ове установе групишу и да се створи једна централна установа у Скопљу, која ће дириговати целокупном хигијенском службом у Јужној Србији. У 1925 години оснива се у Скопљу први Хигијенски завод, који сада добија име Завода за тропске болести. Оснивањем овога завода удара се темељ хигијенском раду не само у Јужној Србији, већ и у целој земљи. Завод одмах почиње са радом преко ових стручних одељења: бактериолошко-епидемиолошког, паразитолошког, маларичног, хемиског, антирабичног, пропагандног са фотофилмским атељеом и техничким отсеком. Из састава Завода види се да је Завод узео на себе бригу да испитује и проучава важније социјалне проблеме и да сузбија важније социјалне болести. Пропагандно одељење требало је да послужи здравственом просвећивању народа, а технички отсек имао је за задатак да на терену подиже разне асанационе објекте, а у првом реду да становништво ових крајева снабдева здравом пијаћом водом.

Наредних година делокруг овога Завода се проширује. Завод узима на себе дужност да решава и друге социјалне проблеме, који изискују стварање нових одељења. Тако се при заводу ствара антитуберкулозни диспанзер, који се стара о сузбијању туберкулозе, кожно-венерична амбуланта за сузбијање венеричних болести, школска поликлиника, која узима на себе задатак да штити здравље код школске деце, дечји диспанзер, који пак предузима заштиту матера, одојчади и мале деце. Истовремено с унутрашњим уређењем Завода за тропске болести у Скопљу подижу се и нове установе с истим задацима у већим градовима, а на селима се дижу многобројне здравствене станице, које искључиво раде на сузбијању маларије, а преко својих народних купатила старају се да подигну култ народа у погледу личне хигијене. На крају 1927 године овај Завод већ обухвата у свом делокругу 8 домова народног здравља, по среским местима, и 25 здравствених станица по селима и мањим местима.

Завод с овим установама активно ради на општем подизању народног здравља у свима признатим социјално-медицинским правцима рада. При том раду особље ових установа упознаје се са здравственим приликама у народу, проучава их и тражи у заједници са народом мере како да их побољша. Речју и делом поправљају се разни недостаци и утиче се на искорењавање рђавих обичаја у народу. При том се предлаже оснивање нових установа, што народ врло радо прихвата и сам се стара да их подигне. Година 1929, када се држава по новој подели дели на девет бановина, дочекана је са 11 домова народног здравља и 32 здравствене станице. По новој подели Завод за тропске болести претвара се у Хигијенски завод, који сада добија нове законске одредбе и нове смернице, по којима треба да развије своју делатност. Отада хигијенски заводи добијају своју праву вредност и њихов рад почиње да се изводи плански и систематски. По разним законима, уредбама и правилницима, ови добијају разне задатке. Међу најважније спадају рад по закону о сузбијању заразних болести, рад по закону о контроли над намирницама за живот, рад по закону о помоћи за асанацију села, по закону о сузбијању разних специјалних друштвених болести, као туберкулозе, маларије, сифилиса и др., проучавање и поучавање народа, заштита здравља школске деце, заштита здравља одојчади и мале деце, и други радови који служе здравственом напретку народа.

Па и с овим још није ударена тачка развијању хигијенских установа, већ се и даље ради на подизању нових. Траже се путеви и начини да се и ова служба разграна у народу, тако да хигијенска заштита ухвати што више чланова друштва, а нарочито на селу, коме је ова заштита и најпотребнија. За ово време дижу се опоравилишта за летовање слабуњаве и сиромашне деце, која немају могућности да се опораве о свом трошку. Тако су подигнута два опоравилишта, од којих је једно у Крушеву, а друго на Перистеру. Поред тога у свима хигијенским установама отварају се многобројне ђачке кухиње за прехрану слабуњаве и сиромашне деце. Хигијенске установе преко својих лекара и помоћника обилазе села, сузбијају заразне болести, сузбијају маларију, делећи при том велике количине кинина и других признатих антималаричних лекова. Отварају по селима домаћичке школе, васпитавајући сеоске девојке за добре домаћице. Отварају многобројне курсеве хигијенско-просветног карактера за сеоске младиће. На њима се сеоски младићи поучавају важнијим проблемима који тангирају здравље. При том раду на задружни начин зидају се поједини хигијенски објекти (нужници, ђубришта, чесме, штале, појила за стоку и др.). Многобројним предавањима са филмовима, сликама, летцима, књигама и другим пропагандним материјалом упућује се сеоско становништво у важније заразе и начин како ће се од њих сачувати. Приказују се многобројне покретне хигијенске изложбе уз стручна тумачења и приказивања разних здравствено—поучних филмова. Подижу се чесме, бунари, водоводи, артески бунари, разне хигијенске пумпе и др., ради снабдевања становништва здравом пијаћом водом. У циљу

заштите становништва од разних заразних обољења изводе се у маси пелцовања деце и одраслог становништва разним цепивима. Исто се то ради са стоком у циљу сузбијања сточних зараза.

Ми ћемо у овим излагањима говорити о свима важнијим радовима хигијенских установа у овим крајевима од њиховог оснивања до данас, поткрепљујући излагање тачним статистичким подацима сабраним у току рада, али пре но што пређемо на та излагања, изнећемо тачну слику данашњег стања хигијенских установа у Вардарској бановини.

Улазећи у 1937 годину хигијенске установе у ствари улазе у 15 годину свога постанка и рада у овим крајевима. Почевши од прве хигијенске установе, која је основана у почетку 1921 године у Скопљу, ми данас имамо у Вардарској бановини ове хигијенске установе: Хигијенски завод у Скопљу, 11 домова народног здравља у овим местима: Лесковцу, Врању, Куманову, Штипу, Струмици, Прилепу, Битољу, Струзи, Тетову, Призрену и Приштини, 32 здравствене станице по мањим градовима и селима, 2 опоравилишта за опоравак слабуњаве деце у Крушеву и на Перистеру, 1 санаторијум за туберкулозне у Сурдулици. У свима овим установама запослена су 43 лекара, 2 хемичара, 2 инжењера, 1 агроном, 1 ветеринар, 1 зубни лекар, 32 сестре—помоћнице, 24 здравствена помоћника и 5 бабица. Поред лекара у хигијенској служби ову службу вршили су и срески лекари, општински лекари у градским и удруженим здравственим општинама, а за последње две године и лекари здравствених задруга.

На овом месту треба да проговоримо и о здравствено-задружном покрету, који се јавио у овим крајевима пре непуне две године заслугом и радом лекара из хигијенске службе.

Народ ових крајева, осећајући и увиђајући потребу за лечењем, за шта хигијенске установе имају великих заслуга, тражио је пута и начина да дође до једне сталне здравствене установе са лекаром и потребним лековима. По својој природи задружан и економичан, убрзо се определио за здравствено задругарство, које му је највише конвенирало, а које је својом добро срачунатом економичном организацијом било и најпогодније за становништво ових крајева. Ради тога се отвара прва здравствена задруга у селу Драчеву (срез скопски) почетком 1935 године. Исте године оснивају се још две у Галичнику и Вевчану код Струге. Идуће године оснивају се у Масурици код Сурдулице, у Бојнику код Лесковца и у Скопљу, тако да, са раније основаном задругом у Липљану на Косову, у Вардарској бановини има седам здравствених задруга које раде. Како је овај покрет у Вардарској бановини узео велики замах, то ће у скоро време села наше бановине бити у здравственом погледу потпуно збринута.

Сваки крај има своје специјалне проблеме, који дубоко задиру у здравље становништва. Због велике раширености појединих болести и њиховог штетног утицаја на здравље становништва, извесне болести су добиле назив социјалне или друштвене болести. Оне у том крају претстављају важнији део народне патологије

Такве социјалне болести познате су и у нашем народу и јако су одомаћене у извесним крајевима наше отаџбине. Те су болести: туберкулоза, ендемични сифилис, алкохолизам, маларија, трахома, гушавост, рак, заразне болести које су ендемичне и др. Али ове болести немају у свима крајевима исту важност, јер у једном крају је једна више заступљена, а у другом друга, и ту претставља главни социјални проблем. У нашим крајевима најважнија социјална болест је маларија, те ћемо ми прво о њој и говорити.

Маларија. — Маларија (барска грозница) или како је овде називају *трескa*, одавно је позната у овим крајевима. Она је још у стара времена зацарила у овој покрајини, па још и данданас се одржава. Њено последње веће испољавање осетило се за време светског рата, када су војници разних земаља и раса били принуђени ратом да живе у овим маларичним крајевима. Тада су обољења била у маси, те је забележено и доста смртних случајева. По ослобођењу покушало се са колонизацијом ових крајева, и тада се видело да се баш дошљаци, колонисти, чиновници и други службеници у маси разбољевају од маларије.

Података о маларији из тога доба немамо, јер није било установа које би испитивале и сузбијале ову болест. Сем војних лекара нико други није се бавио питањем маларије. Она није ни од кога утврђивана микроскопским путем, већ само клинички, те су и многе друге болести приписиване маларији, или трески.

И када је у Скопљу основана прва бактериолошка станица 1921 године, тек онда смо почели добијати праву слику о раширености маларије у Јужној Србији. Пошто су организоване и друге хигијенске установе у овим крајевима, нарочито у већим центрима а доцније и по селима, добијамо праву слику о раширености маларије. Како је текао рад на проучавању и сузбијању маларије у Јужној Србији, најбоље ће показати ове бројке. Тако је само амбуланта у Скопљу прегледала од маларије у 1921 години 179 лица, у 1922 години 1468 лица, у 1923 години 4634 лица, у 1924 години 10.449 лица, у 1925 години 11.485 лица, у 1926 години 18.000 лица, у 1927 години 32.009 лица, у 1928 години 49.500 лица, а у 1929 години 40.391 лице.

За друге установе немамо података, али ако погледамо податке из 1926 године када је Хигијенски завод стварно започео рад, а њему су отада и све хигијенске установе у Јужној Србији подређене, видећемо да је на целој територији од 1926 године па до 31 децембра 1936 године урађено ово што следује.

У 1926 години радило је 15 антималаричних амбуланата, и оне су прегледале од маларије 111.797 лица, за које су утрошиле 886 килограма кинина. У 1927 години радило је 20 антималаричних амбуланата, и оне су прегледале 98.234 лица, а поделиле 616 килограма кинина, 2.000 таблета киноплазмина и 4.920 ампула кинин-уретана. У 1928 години радило је 26 антималаричних амбуланата. Оне су прегледале 127.116 лица, а утрошиле 743 килограма кинина и 1.130 ампула кинин-уретана. У 1929 години радило је 30 антималаричних амбуланата, које су прегледале 134.942 лица, а поделиле

646 килограма кинина, 2950 таблета киноплазмина и 2311 ампула кинин-уретана. У 1930 години радило је 35 амбуланата за маларију. Оне су прегледале 180.780 лица, а утрошиле 939 килограма кинина, 2.540 таблета киноплазмина и 2.456 ампула кинин-уретана. У 1931 години радило је 36 оваквих амбуланата. Оне су прегледале 189.999 лица, а поделиле 832 килограма кинина, 4.029 таблета киноплазмина и 3.072 ампуле кинин-уретана. У 1932 години радило је такође 36 антималаричних амбуланата. Оне су прегледале од маларије 136.706 лица, а утрошиле 394 килограма кинина, 188.002 таблета киноплазмина, 13.535 таблета плазмохина и 3.030 ампула кинин-уретана. У 1933 години ради исто тако 36 антималаричних установа, које прегледају 72.981 лице, а деле 31 килограм кинина, 312.613 таблета киноплазмина, 5.876 таблета плазмохина, и 1.771 ампула кинин-уретана. У 1934 години раде 37 амбуланата за маларију. Оне прегледају 59.208 лица, деле 5 килограма кинина, 306.687 таблета киноплазмина, 818 таблета плазмохина, и 1.641 ампулу кинин-уретана. У 1935 години раде такође 37 станица за маларију. Оне прегледају 75.984 лица, деле 183 килограма кинина, 122.362 таблета атебрина, 373 плазмохина, и 1033 ампула. У 1936 години на територији Хигијенског завода у Скопљу раде 37 антималаричних установа, које прегледају 125.205 лица, а деле 190 килограма кинина и 150.000 таблета атебрина.

Укупно за десет година рада ове антималаричне амбуланте прегледале су од маларије 1.307.752 лица, од којег је броја утврђена код 441.087 лица. Овим лицима подељено је 5.468 килограма кинина, 1.079.964 таблета киноплазмина и атебрина, 30.000 таблета плазмохина, и 20.000 ампула кинин-уретана. Поред овога рада у самим амбулантама, особље хигијенских установа радило је и друге послове. Тако је систематски рађено на утврђивању маларије код школске деце, ради чега су многобројне школе у Јужној Србији обилажене и прегледане. Испитивана су села и насеља у погледу процената обољевања становништва, тако да се данас тачно зна који је крај Вардарске бановине, у коликом броју и од какве маларије оболео.

Поред рада на лечењу становништва од маларије, изложеног у предњим цифрама, из којих се јасно види колики је труд од стране ових установа уложен у рад око сузбијања маларије, ове установе су радиле и на сузбијању маларије у другим правцима.

Тако је велика пажња обраћена сузбијању анофелизма, односно ларви комараца, који преносе маларију на човека. У том правцу у целој Јужној Србији рађено је на уништавању ларви у стајаћим водама, као и поточићима погодним за развој ларви. Прскало се париским зеленилом и петролеумом, гајене су чувене америчанске рибице гамбузије на свима погодним местима, вршене су такозване корисне мале асанације у свима већим градовима, уз приномоћ становништва и војске, како би се уништиле ларве комараца, а учествовало се и материјалним доприносом у великом асанационом раду на исушењу скопског блата.

Овај велики рад хигијенских установа против маларије признат је не само од становништва овога краја, већ и од свих мero-

давних чинилаца у држави, а наишао је на пуно хвале и у страним земљама. У нашем Заводу усавршавали су се и спремали за рад у народу не само наши домаћи лекари. Ради ближег упознавања са питањима маларије и ради практичних вежбања, похађали су скопски Хигијенски завод и странци; страних посетилаца, лекара, било је из најближег суседства и из најудаљенијих делова света: Кине, Јапана, Шпаније, Русије, Француске, Португалије, Грчке, Албаније итд.

Заразне болести. — Врло рђаве хигијенске прилике које су владале за време турске управе, биле су врло погодне за развој заразних болести. Ма да немамо података из тога доба, ми то можемо закључити из стања које смо затекли после ослобођења. Неке од тих болести, а нарочито велике богиње, колера, пегави тифус и маларија косиле су становништво ових крајева. Недостатак лекара и помоћног стручног особља осећао се у највећој мери. Мале неуређене градске болнице нису ни из далека могле да подмире тадање потребе становништва, те се није стизало ни да се лече болесници, а камоли да се предузимају разне корисне заштитне мере за здрава лица. Социјално-медицинске установе уопште у то време нису постојале, те се није радило на пелцовању у циљу заштите од разних болести, нити на извођењу осталих профилактичних мера.

Затекавши овакво стање после ослобођења, наши лекари прегли су на посао да то стање поправе. Оснивањем првих установа за сузбијање и проучавање заразних болести у Скопљу, Битољу и другим већим градовима у Јужној Србији пошло се корак унапред ка побољшању здравствених прилика.

Из године у годину стање се побољшавало, што се може видети из статистичких података о кретању заразних болести. Поједине од њих, као колера, велике богиње и др., потпуно су ишчезле, и годинама се у извештајима не региструју. Многе од њих су јако смањене, а смртност од њих јако ублажена, благодарећи ефикасним мерама, које се увек на време предузимају.

Па ипак извесне заразне болести, благодарећи погодним условима за њихово развијање, одржавају се; само и код њих је смртност јако ублажена. Велики број лекара, који раде на сузбијању зараза, као и помоћ на коју ови лекари наилазе од стране народа и његових претставника, учитеља, свештеника и других угледних људи са села, данас то можемо слободно рећи, учинили су много на искорењивању заразних болести у Вардарској бановини. Обољевања од неких зараза, а нарочито од трбушног тифуса и њему сличних болести, затим од шарлаха и дифтерије, има и данас, али у мањој мери.

Да би се оценио рад на сузбијању заразних болести у Вардарској бановини, изнећемо статистичке податке о раду хигијенских установа на овоме пољу.

За десет година рада (1926—1936) ове установе су извршиле 1.589.888 прегледа разног заразног материјала (мокраћа, столица, крв, разни секрети итд.). Имунизовале су против различитих заразних болести (шарлах, дифтерија, тифус, дизентерија итд.) на сто-

тине хиљада људи и деце. Продуковале су на стотине литара вакцине против тифуса и паратифуса, ентеровакцине против тифуса и паратифуса, ентеровакцине против дизентерије, Дикова токсина против шарлаха, вакцине против беснила и других вакцина и аутовакцина. У циљу сузбијања заразних болести заједничких људима и животињама, ове установе пелцовале су преко својих ветеринара 28117 разних животиња. Поред тога сузбијале су и сточне заразе.

Социјална заштита. — Рад на социјалној заштити није отпочео одмах после постанка хигијенских установа, јер су оне у почетку имале углавном задатак да испитују и сузбијају разне болести. Тек од 1925 године када се организује Завод за тропске болести у Скопљу, који узима под стручни и административни надзор све хигијенске установе у Јужној Србији, почињу да се стварају и установе које примају на себе задатак социјалне заштите појединих друштвених скупина, па и целога народа. Године 1925 оснива се у Битољу а затим у Скопљу прва школска поликлиника. Наредних година отварају се ове поликлинике при свим хигијенским установама; исто тако и дечји диспанзери. Школским поликлиникама је дужност да штите здравље школске деце, а диспанзери се брину о здрављу одојчади, мале деце и матера. Поред тога оснивају се амбуланте за кожне и венеричне болести, антитуберкулозни диспанзери, опште амбуланте за преглед сиромашног становништва.

Преко ових амбуланата и диспанзера хигијенске установе не раде само на прегледима оболелих лица, која дођу ради тога у амбуланте, већ се и саветују са својим штићеницима, или њиховим родитељима, те после тога преко сестара улазе и у њихове куће, да на лицу места испитају прилике и социјалном заштитом ублаже тешко стање својих пацијената. Туберкулозним болесницима дели се велико мноштво пљуваоница; другима се дају кревети и постељне ствари; некима се опет помаже новчано, ако су у великој беди; ако су незапослени, болесницима се тражи посао, при чему се пази да тај посао буде што лакши. Сиротим мајкама деле се разне потребе за малу децу, као што су пеленице, каде за купање деце и друге нужне ствари; пружа им се исто тако и новчана помоћ. За сиромашну школску децу отварају се ђачке трпезе, у којима се прехрањују хиљаде слабуњаве и сироте деце, у току школске године. За време летњег распуста болешљива и сиромашна деца упућују се у опоравилишта на чист ваздух и сунце. Оним најсиромашнијим пружа се зими помоћ било у новцу било у оделу.

У свим амбулантама пружа се лекарска помоћ бесплатно; исто тако се бесплатно деле лекови и други материјал. Затим се болесницима дају савети и поуке о природи болести и о томе како треба од ње чувати своју најближу околину.

Колико је рад здравствених установа био користан народу Јужне Србије, који је прилично заостао а при том још и економски слаб, показаће следећи подаци. За време од десет година (1926—1936) у споменутим установама прегледано је клинички 1665288 лица; лекари су извршили по кућама и школама 4020007 посета и интервенција: школској деци подељено је бесплатно 638.261

оброк; у купатилима хигијенских установа окупала су се 2.205.093 лица; у летња опоравилишта послано је 3.688 деце.

Здравствена просвета. — Важан је рад и на здравственом просвећивању народа. Ова делатност, поред асанације на терену и рада у амбулантама, заузима нарочито значајно место, и то баш стога, ово подвлачимо, што је у питању Јужна Србија. Путем предавања са поучним филмовима и пројекцијама, помоћу покретних и сталних изложби и разног пропагандног материјала — летака, плаката, слика, мулажа, књига, часописа, — наше су установе обавештавале народ о здравственим питањима и давале му поуке како да се понаша за време појединих болести. Ако се овоме додаду течајеви, домаћички за сеоске девојке и хигијенско-просветни и пољопривредни за сеоске младиће, где су се посетиоцима пружала поред теориских знања из појединих предмета, и практична упутства за различите прилике, — онда ова делатност добија још више у очима непристрасног посматрача.

Да бисмо поткрепили своје тврђење, изнећемо неколико статистичких података. За десет година рада (1926—1936) одржана су 2324 предавања (на њим је присуствовало 329928 лица); раздељено је 551970 летака, 24336 плаката, 70409 брошура и часописа и 340 слика; приређено је 199 изложби, које је посетило 125238 особа; и одржана су 53 течаја са 1135 ученика и ученица.

Поред тога по разним школама од стране лекара хигијеничара одржано је 14771 часова из хигијене. А у радионицама Хигијенског завода у Скопљу израђено је 5 филмова у властитој режији и око 2000 разних фотографских слика, које претстављају разна стања појединих објеката пре асанације и после асанације и разних видова рада хигијенских установа.

Морамо овом приликом напоменути да је рад на здравственом просвећивању народа имао огромног успеха, који се мора с једне стране приписати раду хигијеничара-лекара, а с друге стране одзиву самога народа и његових претставника. Хигијенске установе су у учитељима и свештеницима имале добре помагаче, те и они имају велике заслуге за овај успех. Можемо на овоме месту рећи да скоро нема школе у Вардарској бановини која није ступила у додир са Хигијенским заводом у Скопљу, или са којом ближом хигијенском установом, да би са њима сарађивала на пољу здравствене просвете народа.

Овај рад хигијенске установе наставиће и у будућности, имајући увек у виду заштиту народног здравља.

Б) АСАНАЦИОНИ РАДОВИ

ОД ING. СТОЈИМИРА СИМИЋА

У прегледу културног напретка Јужне Србије у току 25 година од ослобођења до данас несумњиво да видно место заузимају и радови на асанацији уопште, а напосе радови на асанацији села, тј. поправљање и оздрављавање свих објеката и прилика под којима човек живи. У ужем смислу речи под асанационим радовима подразумевамо радове на снабдевању насеља здравом водом (водоводи, бунари, артески бунари, чесме), отстрањивање измета и ђубрета (канализација, нужници, ђубришта), исушивање мочварног земљишта, грађење купатила итд.

До ослобођења овим радовима није поклањана никаква пажња, а поготову од стране државе или јавних и самоуправних тела. Оно што је и уколико је рађено, било је недовољно и није одговарало хигијенским захтевима. Изузетака има толико мало, да од њих не можемо чинити правило. Бацићемо само један кратак поглед на затечено стање код ових радова, да би се боље схватиле прилике под којима је требало радити даље.

У први ред спада питање здраве пијаће воде. Варошка места, а често и села, имала су је довољно, али је она била хигијенски неисправна. Довољно је било воде због тога што је то условљено верским обичајима Турака да по пет пута дневно узимају авдес — прање пре клањања. Хигијенски је била неисправна зато што су сви водоводи или објекти за снабдевање водом били примитивно грађени. Зашто је вода хигијенски била неисправна? Водоводи су редовно грађени од земљаних цеви (чункова) без прописних каптажа. Цевни вод је плитко укопан. Ове су цеви подложне прскању, и пробија их корење, ако пролазе шумом или пределом под вегетацијом. Зато је ова вода готово редовно после киша мутна, што доказује мешање са површинском водом, дакле, несумњиво загађење. Врло често цевни вод је пролазио кроз баште, дворишта и приватна имања, па су редовно сви сопственици ових имања сами решавали питање прикључка на јавни водовод. Зато је требало само открити цев, сломити је и запушити каквим каменом, бусеном или крпом да би се створио мали резервоар за захватање воде. С овим, разуме се, дешава се и лако загађење воде и пренос заразе. Често су ови водоводи рађени и из обичног озиданог канала са

каменом усуво, ређе зиданим. И ови су канали пролазили кроз приватна дворишта, служили појединим сопственицима, док не би дошли до јавних чесама.

Са јавним или приватним бунарима није било боље. Они су били обично сазидани од ломљеног камена усуво, што омогућава мешање површинске воде са бунарском, захваљујући пропустљивости земљишта и зидова. Затим су ови бунари готово редовно отворени, а вађење воде вршено је ковом на чекрк. На овај начин могло је увек уследити намерно или случајно загађење споља, кроз отвор бунара или помоћу судова, који су у додиру са људима и околним земљиштем. На околину бунара уопште се није пазило,

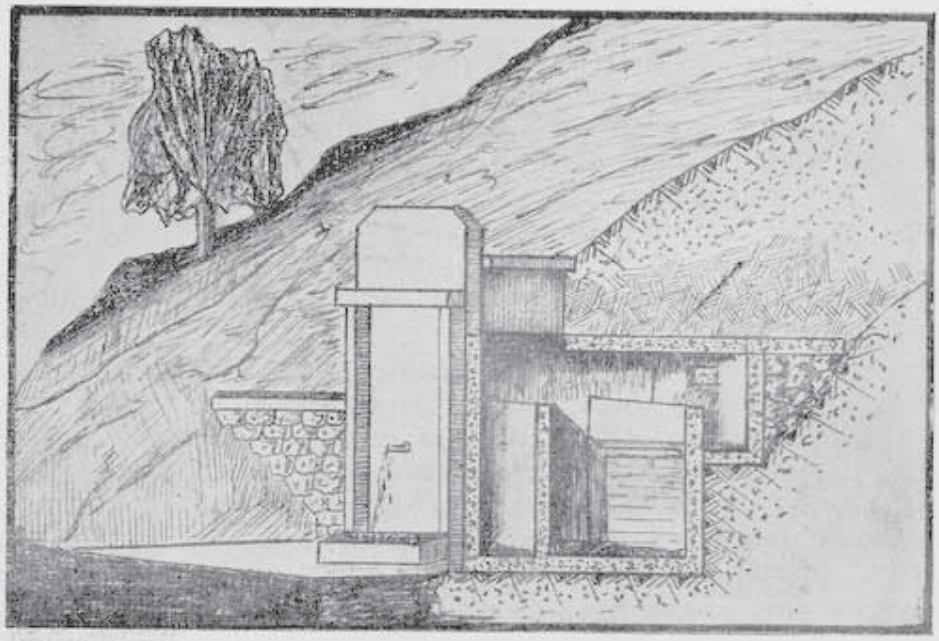

Тип каптаже с чесмом.

а и то је врло важно. Било је, додуше, бунара и са пумпама које заштићују воду споља, али је начин грађења остао исти, што је опет омогућавало загађење.

Нужника по селима уопште није било. А нужници по варошким местима били су најпримитивнији. Најчешће, нужник се састојао из обичне јаме озидане каменом усуво, и можда са насађеном кућицом. Кроз овакве јаме лако је загађење земљишта, а с овим и бунара и водовода, ако су у близини. Пражњење ових јама вршено је најчешће при јачим кишама, када је садржина њихова испуштана на улицу, да је бујица разнесе. Нису били ретки случајеви да измет из оваквих слабо озиданих јама цури директно на улицу, или чак да су га намерно испуштали, остављајући живини да га разноси. Где је било могућности и где су то месне прилике дозвољавале, измет је испуштан у оближње реке и потоке, што се нарочито осећало лети када је вода врло мала или чак и пресахне.

О неком биолошком пречишћавању изметина, пре него се изруче у реку или однесу на њиву, није било ни помена. У најбољем случају ако је гдегде постојао обичан канал, тзв. ђерис, који је изметине отклањао до такве јаруге, потока или реке.

За купатила села нису знала. Вароши и варошице, и то не све, имале су турске хамаме. Хамами су нам готово свима познати, те их није потребно нарочито описивати. Мана им је: недовољна

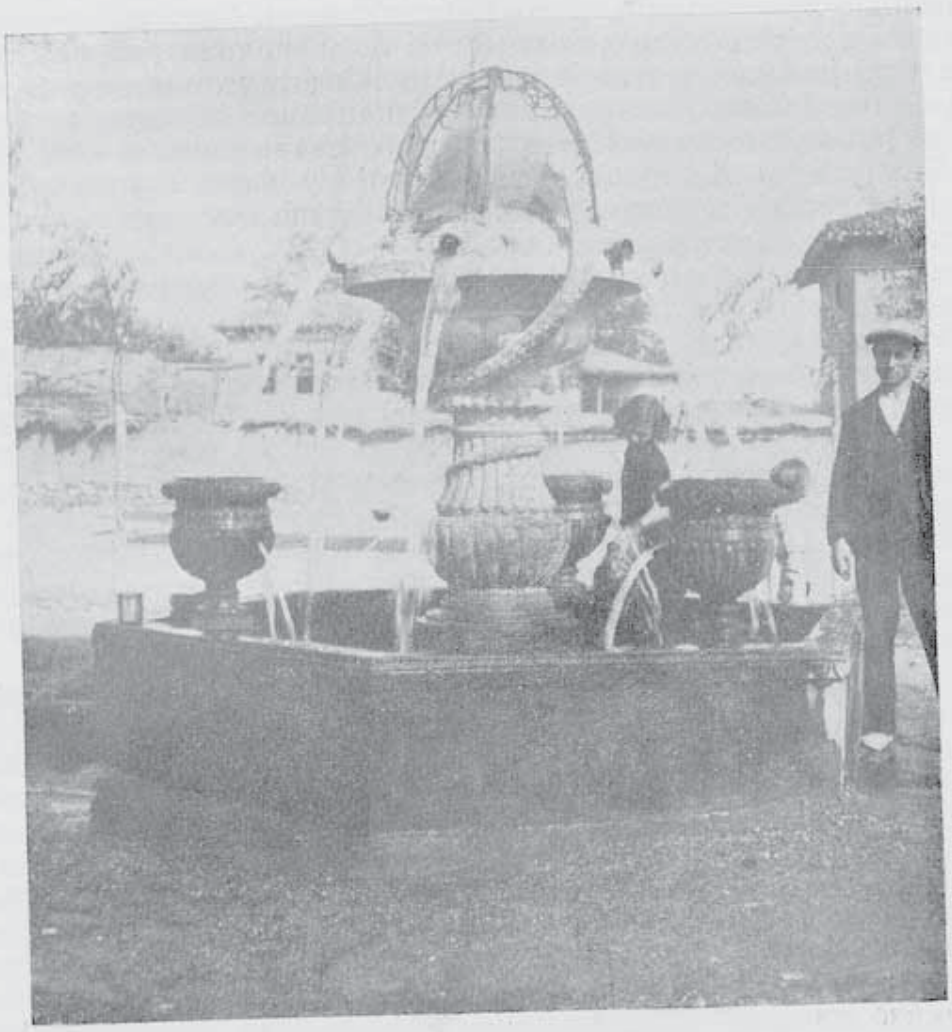

Артески бунар у селу Дабиљи, срез струмички.

вентилација и заједничка корита за умивање, што доводи до контакта између здравих и болесних људи.

Станбене прилике су биле врло рђаве, нарочито по селима. Реткост је било на селу видети дрвен а камоли гвозден кревет, и то само ако је неки члан дотичне куће био на »странствовању«. Иначе цела породица спава у једном одељењу и то на земљи (без патоса), а често и у истом одељењу са стоком, да им буде топлије. Па и варошке куће не могу се похвалити неким комфором. Тек

после рата почела се обраћати пажња и на боље становање. Само пре десетак година била је реткост чак и у Скопљу наћи стан са купатилом, док је данас то редовна појава. Разуме се да се овде мисли на нове станове.

На исушивању мочвари нити се радило нити се уопште на то мислило. У свима правцима културног и хигијенског напретка владала је зачмалост.

Ето, у таквим приликама затекло нас је ослобођење 1912 год. Ово што је досад изнето, у кратким потезима, било је потребно да се схвати затечено стање, како би се боље уочила разлика између онога што је било и што је следовало. Задатак државне управе био је да се ово стање у сваком погледу поправи. Шири рад у овом правцу почиње после светског рата, и то стварно тек од 1920 године.

Тако на пр. Хигијенски завод, који у своме програму, поред сузбијања зараза и осталог социјално-медицинског деловања, има санитетско-техничке радове, основан је 1925 године. Према томе, стваран рад на асанационим радовима уопште траје 18 а рад Хигијенског завода тек 12 непуних година.

Резултати постигнути за ово време речито говоре о томе да је овим радовима поклоњена озбиљна пажња, како они по своме значењу и важности и заслужују. Међутим, одмах у почетку можемо рећи да смо још далеко од тога да су сви проблеми решени. Многобројне потребе културног, економског и привредног, с једне стране, и ограничена материјална средства с друге стране, нису дозвољавали да се иде напред оним темпом како би се желело. Најзад је дошла и светска економска криза, која је успорила напредовање на овом пољу. Ипак оним што је урађено можемо бити задовољни.

Прво и најважније питање, свакако, јесте вода. Зато је највећа пажња прво и обраћена на то да се по могућству што већи број насеља снабде добром пијаћом водом. На овом питању радили су обласни хидротехнички одељци, касније банска управа (V одељење), секција за колонизацију и од свога оснивања Хигијенски завод. Задатак је при овоме био наћи добру воду у хигијенском и хемиском погледу (свака вода није добра), подесним објектима је захватити и осигурати од спољнег загађења. Код водовода то се чини прописним каптажама, резервоарима, где су потребни, и сигурним и трајним цевним водовима. Као цевни водови употребљаване су искључиво гвоздене цеви: челичне манесманове, ливене асфалтиране или гвоздене поцинковане, спојене на такав начин да би биле непропустљиве на веће притиске како споља тако и изнутра. Каптаже, резервоари, шахтови и чесме осигуране су тако, да је искључено загађење било путем земљишта било од спољнег намерног убацивања чега што би могло загадити воду.

Код зиданих бунара, асанираних или новосаграђених, водило се рачуна о непосредној околини бунара, да би се избегло загађење са површине, из јама за ђубре, нужника, канала и сл.; затим да је глава бунара затворена и непропусно спојена са зидовима бунара; да се кишница и вода од прелива одведе што даље од бу-

нара; да су зидови бунара израђени непропусно изнад подземне воде и да се вода из бунара вади помоћу пумпи, што је потребно ради тога да људска рука не би имала додира са водом у бунару, пре него се извади. Код артеских бунара већ самим тим што се вода помоћу гвоздених цеви добија са великих дубина искључено је свако загађење. Најзад уведена је једна нова врста бунара, тзв. цевних бунара. То су бунари бушени гвозденим цевима довољно широким да се у цев може спустити радни цилиндар од пумпе (довољно 10 см). Ови су бунари нарочито погодни и једино изводљиви у местима где наилазимо на сувише плитке подземне воде, које су самим тим унапред већ загађене. Овим бунарима могу се чак неколико подземних слојева воде изолирати и захватити она подземна вода за коју нам анализа каже да је исправна. Где се и који од ових објеката може градити, одлучују месни услови. Наиме, водоводи су грађени тамо где има добрих извора не сувише далеко, јер је ово скопчано са великим трошковима, и где се ова вода слободним током може довести у насеље (гравитацијом). Где нема извора граде се бунари, зидани или цевни, према томе да ли су подземни слојеви воде дубљи или плићи. Артески бунари извршени су с успехом у Струшком, Битољском, Струмичком и Скопском Пољу и у Пелагонији. Вршени су покушаји за изналазак артеске воде и на Овчем Пољу, око Куманова, на Косову, али без успеха.

У напред наведеном периоду времена изграђено је 129 водовода, 313 бунара, 194 каптаже са чесмама и 53 артеска бунара или укупно 689 објеката у 411 места. На тај начин снабдевено је здравом пијаћом водом 370.000 становника. Укупни трошкови око ових радова изнели су близу 25 милиона динара. Од овога укупног броја радова извео је сам Хигијенски завод од свога оснивања 1925 године 83 водовода, 90 бунара, 42 артереска бунара и 47 каптажа са чесмама или свега 262 објекта у 180 места са 120000 водом снабдевених становника и извршеним трошковима од 7.500.000 динара. Ови се подаци односе и на Метохију и Санџак. где је такође Завод радио до поделе државе на бановине. Сем овога Хигијенски завод је доделно 16.000 метара гвоздених цеви другим установама или селима, у вредности од 1,000.000 динара.

Код свију ових радова села су редовно учествовала у изградњи простом радном снагом, копањем и затрпавањем ровова, превозом материјала (камена, песка и шљунка). У више случајева општине, односно села, помагале су извођење ових радова и новчано. Главни износ, међутим, ипак пада на државу, па онда на области или бановину и напослетку на села. Процентуално на општине би дошло око 10%, исто толико на област или бановину, а остатак пада на државу.

Уз ове објекте Хигијенски завод изградио је још 81 појило за стоку и 26 бетонских корита за прање рубља по селима.

Међу изведеним водоводима има и неколико варошких, као водовод у Тетову, који је стајао 4,317.210 динара; у Кратову (око 1 милион динара), затим у Кичеву, Струмици (само делимичан), Кру-

шеву, Битољу (делимичан), и Охриду. Урошевац је снабдевен субартеским бунарима. Сви остали радови отпадају на села. Поред ових изведених радова, у изграђивању је (из зајма од 50 милиона динара) 60 објеката, водовода или бунара, на које ће се потрошити око 4 милиона динара. Независно од овога, из средстава Хигијенског завода, налазе се у току довршивања 8 објеката у вредности од 140.000 динара.

На крају вреди напоменути један од највећих водовода у нашој бановини, који је извела општина скопска. Вода за овај водовод доведена је са врела Рашче, даљине 18 км. Трошкови оног дела који је у току завршавања износе око 17.000.000 динара, док

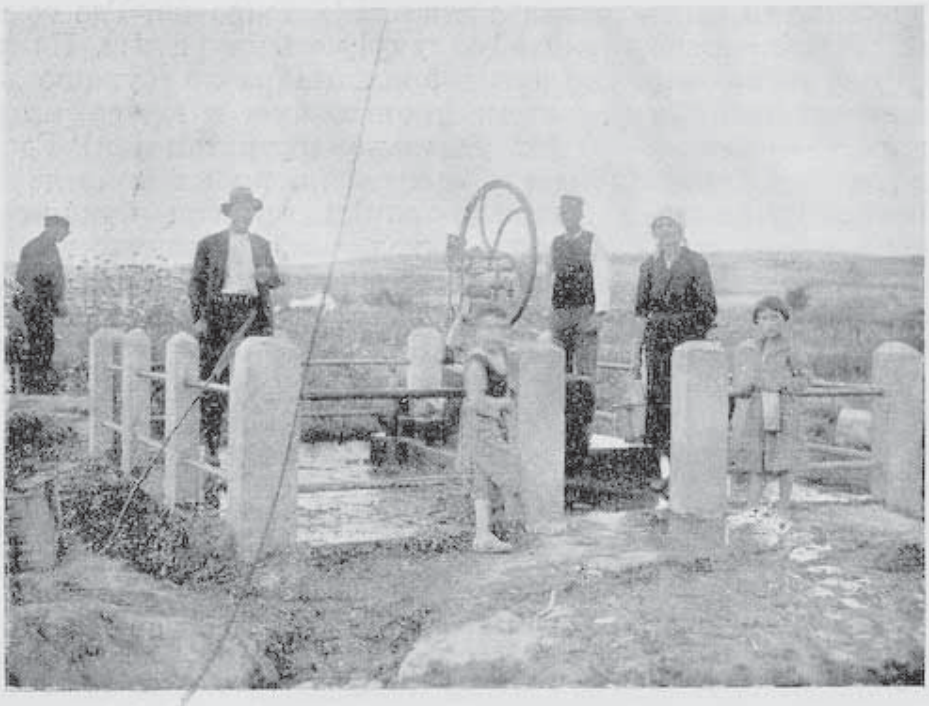

Цевни бунар у селу Ражаничану, срез скопски.

ће цео водовод стајати 80—90 милиона. Ови радови изводиће се у етапама и у току наредних година у границама финансиске могућности. Тако је и Скопље, центар Јужне Србије, добило једну од најважнијих животних потреба, здраву воду. Иначе досадашње снабдевање Скопља пијаћом водом било је слабо. Оно се вршило једним малим делом из старог турског водовода (помоћу пумпи из бунара код електричне централе), стари део Скопља (турски) има 23 чесме, од којих свака има посебан захват, а вода је спроведена земљаним чунцима, а све остало су бунари или пумпе.

Завод се бавио хигијенским нужницима и ђубриштима на селу. Изметом се могу ширити међу људима цревна обољења, као тифус, пролив или дизентерија и колера. Преносиоци су муве, загађена вода или људи (обућом) и домаће животиње (ногама). Ово условљава

начин изградње хигијенског нужника. Јама таквог нужника мора бити: добро затворена, и тако направљена, да у измету, кад се вади из нужника, ради ђубрења, нема више заразних клица (иначе би оне с вртова и поља могле опет доћи до здравих људи преко мува, воде и сл.). Мора имати прописну бетонску или зидану јаму тако да буде непропусна. Ове јаме, тзв. септичке, имају 2 коморе, од којих једна мања а друга већа. Прва мања коморица преграђена је једним вертикалним зидом, који не иде до дна коморе, већ престаје 25 см изнад дна. Ово ради тога да би измет, за време пута кроз прву комору, трулио. Ту се врши распадање измета, које обично траје три недеље док не дође у јаму одакле ће се вадити.

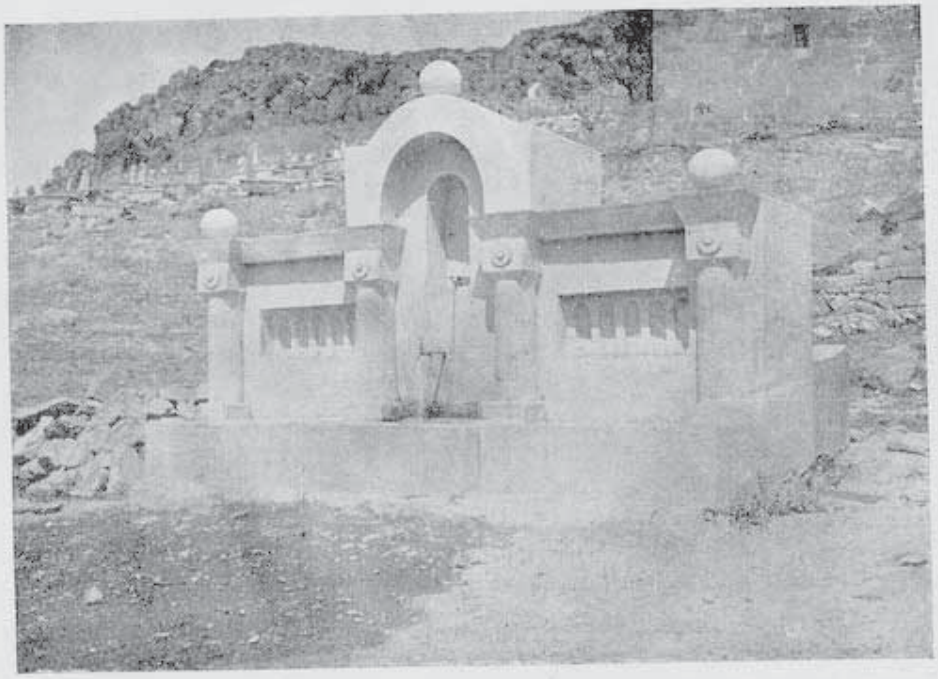

Чесма у Младом Нагоричану, срез жеглиговски.

У току труљења угину у њему заразне клице, ако их је у измету било. Ова прва комора зове се још и трулиште. Зато се ђубре из друге коморе може извадити и употребити без опасности у вртовима. Дакле, сем користи што се добрим нужником спречавају обољења, он нам још даје изврсно ђубре. Изградити овакве нужнике свакоме и по свима селима немогуће је, јер су зато потребна велика средства. Стога и нужници изграђени од стране завода имају више пропагандни значај. Овакви нужници изграђени су на Косову, око Куманова, Штипа, Скопља, Прилепа и Битоља, у свему 163 приватна нужника и 2 јавна; сем овога и 68 бетонска ђубришта. Негде су ђубришта комбинована са нужницима. Ђубре губи вредност кад земља упија из њега течне састојке, који садрже соли и који имају важну улогу у ђубрењу земљишта. Због овога сва

ђубришта имају јаме за течност (осоку). Очигледна је на овај начин дупла корист коју дају добра ђубришта, како у хигијенском тако и у привредном погледу.

И у овим радовима сељаци су учествовали са својом радном снагом и превозом материјала, који је дао Завод, и припремом потребне количине песка и шљунка. Завод је дао дрвене кућице израђене у његовој радионици, потребну количину цемента, црепа, ексера и гвожђа, као и стручну радну снагу; остало су извршили сами сељаци. Један овакав нужник стајао је око 1000 динара, а ђубриште од 2000 до 3000 динара. Ови радови нису остали без потстрека код сељака, јер су појединци почели да и сами праве нужнике или сами моле Завод за помоћ. На жалост, много се не може урадити и помоћи, јер су средства јако ограничена. Али се већ осећају плодови овог рада.

У асанационе радове, с обзиром на личну хигијену, убрајамо и купатила. Као што је наведено, села за купатила уопште нису знала, а по варошима било их је у виду турских хамама. У току свога деловања Хигијенски завод подигао је 60 народних купатила. Сва су ова купатила, сем једног, код заводских установа, домова народног здравља, здравствених станица или дечјих опоравилишта. Купатила су са тушевима, а када има ретко. Ово због тога што су тушеви у погледу хигијене погоднији. — У почетку тешко је било навићи сеоско становништво на купање, а сада већ то и сами траже. До 1931 године сва су купања била бесплатна, а од ове године уведене су минималне таксе од два динара за варошко становништво, док је за сеоско становништво и за сву школску децу остало и даље купање бесплатно. Да би се видело како су ова купатила успешно испуњавала своју задаћу, навешћемо неке статистичке податке, откада се они воде. Тако се само у периоду од 1926—1935 године окупало у заводском купатилу у Скопљу 180.657, а у свима другим установама 1,778.445 лица, или укупно 1.959.102 лица. А само у току 1936 године окупало се у овим установама укупно 245.991 лице.

Завод је издао знатну количину грађе за израду кревета по селима, приликом хигијенско-просветних течајева за сељаке, када је сваки од ученика добијао било кревет, који су сами израђивали по упутству заводског мајстора, или коју другу корисну ствар од домаће употребе, као: орман, клупу, полицу, домаћу апотеку, кошнице за пчеле и сл.

Од асанационо-техничких радова, нарочито вреди навести исушавање мочварних поља и места. На овоме за време Турака није рађено. Ови радови поред свог чисто хигијенског значаја доносе и велику пољопривредну корист. Исушавањем бара и мочвари уништавају се многобројна легла комараца, те на тај начин, смањујући преносиоце заразе, смањујемо и број обољења од маларије. Затим се на тај начин добијају велики и добри комплекси земљишта за пољопривреду. Оваквих мочварних предела у Јужној Србији имамо у Струшком Пољу, Скопском Пољу, на Косову у околини колоније Врела, Сувог Дола и Милешева, у Доњем и Горњем Пологу, у Струмичком Пољу, Битољском Пољу, Прилепском Пољу и код Охрида.

Ове радове углавном је изводило Министарство пољопривреде и вода преко својих стручних одељења, касније преко V одељења банске управе (хидротехнички отсек). Пошто су ово радови великог обима и захтевају већа новчана средства, то у целости није завршен готово ниједан од наведених објеката, али се стално и на свима ради.

На досад извршене радове издате су следеће своте: За струшки крај (багеровање Дрима, просецање окука на Дриму, претходни радови на Струшком Пољу и исушење Струшког Поља) 3.204.704 (од које суме пада на државу 3.147.708 а на бановину 29.996 динара); за Скопско Поље (претходни радови, просецање окука на Вардару, израда канала, одбранбени насип) 1.974.609 (од чега даје држава 1.449.508 а бановина 525.101 динара); за Моноспитовско Блато (Струмичко Поље) 494.588; за Битољско Поље 810.063; за колонију Врело (Косово) и Суви До 516.462; за Горњи и Доњи Полог 152.088; за остале радове: Прилепско Поље, око Јужне Мораве, Ратајско Поље и Милешево 219.700. Укупно је издато према томе 7.408.988, од које суме пада на државу 6.823.891, а на бановину 555.097 дин. Ово се односи на стварно утрошене суме, док радови који су у току извођења нарочито у Скопском, Струшком и Струмичком Пољу не могу се још проценити. Хигијенски завод је помагао радове на исушењу Скопског Поља са 300.000 дин. из фонда за асанационе радове, и спремио техничке елаборате за исушење баре Чачорице код Прилепа и одводњавање бара код села Наколца, али су ови радови због недостатка кредита још неизвршени. Као што се из овога види, и проблему исушивања посвећена је пуна пажња, и надајмо се да ће се у догледном року и ови тако корисни и за народно здравље важни објекти успешно завршити.

У циљу што успешнијег спровођења радова на асанацији села донет је 10 јануара 1930 г. специјалан закон о помоћи за асанацију села, а маја месеца исте године и правилник за његово извршење.

Према овом закону дају се годишње дотације фонду за асанационе радове, из кога се могу сеоским општинама, за села са мање од 2.000 становника, давати бескаматне позајмице на 10 година ради грађења малих сеоских водовода, чатрња (цистерна), бунара, канализације, народних купатила, узорних сеоских кућа и др. радова на унапређењу хигијене на селу. Зајмови се додељују у висини 50% трошкова, а другу половину би имала сносити села. У току две наредне буџетске године дотирано је овом фонду 550.000 динара. Међутим, интересовање села за ове, иако бескаматне позајмице, било је, може се рећи, врло слабо, иако су им код сваких молби за овакве радове чињени одговарајући предлози. До сада су се овим зајмом користиле свега четири општине, међу којима и општина петровачка у Скопском Пољу, а за радове на исушењу Скопског Поља, са 300.000 динара. Ово се да објаснити тиме што наша села не желе да се задужују, а поготову у време

свеопште кризе и онда стога што се видело да она села која се не користе зајмом стварно добијају много више — око 90% бесплатно од вредности коштања дотичног асанационог објекта.

Ово што је досад у кратким потезима изложено биће, сматрамо, довољно да се схвате напори државе и самоуправе да се затечено стање у погледу асанационих радова поправи, а на општу корист народа и државе, и да је у томе било стварног успеха.

3) БАЊЕ И МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ

ОД Д-РА ДУШАНА С. АЛЕКСИЋА

Јужна Србија, поред осталих природних богатстава, обилује многобројним термалним, минералним изворима. Ретко је која земља тако богата термо-минералним изворима као наша отаџбина, а Јужна Србија се истиче нарочито сумпорним — минералним изворима. Најбогатије сумпорним изворима су Русија, Француска и Југославија, нарочито Јужна Србија. Може се рећи да је Јужна Србија царство сумпорних минералних извора, јер се налази и рудник сумпора у Косовратској Бањи. По количини воде Дебарска Бања у Европи је најјача, даје дневно три милиона литара.

Термални извори у Јужној Србији везани су за разне пукотине које се на појединим местима на површини виде, као што је пукотина у Катлановској Бањи која претставља редак геолошки феномен. Оне су тектонског порекла. Кроз ове пукотине избијају минералне воде на површину земље. Намеће се питање: откуда у Јужној Србији овако велики број минералних извора? У недавној геолошкој прошлости у Јужној Србији било је великих разламања у земљиној кори и стварање дубоких вертикалних пукотина дуж којих вода може из велике дубине да се попне до површине, или дуж којих се пробијала усијана магма која се изливала кроз вулкане или се задржавала негде близу површине, те загревала подземну воду око себе. Већина ових извора везана је за раседе дуж обода котлина (Катлановска Бања, Пројевци, Клокотска Бања, Кожље, Вучји Дол, Новопазарска Бања). По Цвијићевом мишљењу, Катлановска Бања, Пројевска Бања код Куманова, као и Врањска Бања, леже на пукотинама истог система и раседа правца северо-запад — југо-исток.

Већина термалних вода Јужне Србије припада групи јувенилних или ендогених вода, које долазе из усијаних дубина. Ове јувенилне ендогене или физиотерапичне воде, како их називају париски професори Виларе и Карно, јесу од огромног значаја, јер умирују болове и лече запаљења, те су тако прави лековити извори.

СТАЊЕ ПРЕ И ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

За време турске владавине бање у Јужној Србији биле су јако запуштене. Није се обраћала скоро никаква пажња на њихово уређење. Бање нису имале своје управе, нити бањске лекаре, те се није

водила ни контрола над купањем: купало се како је ко хтео и колико је хтео. Није се ни тачно знало шта вода лечи и како лечи, јер није било бањских лекара који би постављали индикације и пратили клинички ток болести. Није било ни хемиских анализа минералних вода. Становало се у страћарама пуним стеница и гамади. Није се обраћала никаква пажња на здравствено-хигијенске прилике. Нечистоћа је била велика: ђубре на све стране. Вићале су се козе и крупна стока око самих извора.

Одмах после ослобођења почела се посвећивати пажња запуштеним и неуређеним бањама. Приступило се испитивању минералних извора и њиховој каптажи, као и општем уређивању бања. Али нарочито долази до изражаја интензиван рад на уређењу и унапређењу бања откако су оне дошле у надлежност управе Вардарске бановине. Тако је Банска управа, од свог постанка, почела да испитује минералне воде и да подиже зграде које одговарају модерној техници и култури. Извршене су хемиске анализе скоро за све изворе, одређени су ужи, шири и заштитни реони бања, а сада се раде ситуационо-регулациони планови за сваку бању.

У Катлановској Бањи подигнути су: нови павиљон од 48 соба, пекарница, бунари, новопросечени пут, установљена каптажа минералне воде на брду, бановинска кухиња, мост преко реке Пчиње и кеј, чесма хладне киселе воде. Све ово стало је 1.974.059 динара, уз бесплатну радну снагу око градње пута. У 1934 и 1935 години засађено је 18.120 садница. Извршена је триангулација и одређена полигонска мрежа. Остало је још тахиметриско снимање за израду ситуационог плана ради регулације бање.

У Негорачкој Бањи ограђен је ужи бањски реон бодљикавом жицом и засађено 14.000 багремова; израђен ситуациони план бање; извршена је оправка такозваног „Пашиног" северног купатила; подигнута је зграда са три одељења; оправљено је „јужно купатило" које је делимично било порушено у 1931 години од земљотреса. У 1933 години Банска управа је подигла зграду са 12 одељења и исту снабдела намештајем; засађено је око 60.000 садница разних дрвећа. Ово је стало 174.976 динара.

У Дебарској Бањи засађено је 12.000 садница; направљене су нове каде итд.

У Струмичкој Бањи подигнута је нова зграда за становање са 15 соба и 1 кухињом. У старом блатњавом купатилу дозидана је једна соба, облачионица. Направљен је камени зид око бање. Уз велико купатило направљена је и четврта када.

БАЊЕ

Постоји 14 бања и 40 минералних извора. Има места где постоји више извора: 9 извора у Катлановској Бањи, 7 у Струмичкој Бањи. Поједини извори достижу капацитет до 2076 литра у минути (Дебарска Бања). Температура наших минералних вода је различита: од 10 степени до 75 степени (Струмичка Бања). Према хемиским анализама минералне воде у Јужној Србији су: 1) сумпорне; 2) акрато-терме; 3) радиоактивне; 4) са Глауберовом соли; 5) карбонатно-сулфатичне муријатичне; 6) алкалне минералне; 7) гвожђевите.

Већина ових вода употребљава се за купање, пијење а и прање веша.

Бање у Јужној Србији ове су: Катлановска, Негорачка, Дебарска, Косовратска, Клокотска, Струмичка, Штипска, Тетовска Бањица, Пројевска Бања, Прибојска, Новопазарска, Бања у Бањској и Милошева Бања.

Катлановска Бања је од прастарих времена позната као нарочито лековита за реуматизам. Постојала је још у доба Римљана, који су били прави мајстори у искоришћавању термалних вода. Доказ томе јесу Римско Купатило, темељи старих грађевина и нађене римске паре у старом басену, које су тадањи болесници бацали у воду као

Изглед Катлановске Бање пре ослобођења.

израз своје захвалности. Римске паре се и данас налазе у околини бање, у кориту реке Пчиње; нађена су и три античка крчага. То доказује постојање римске насеобине за време Турака, а била је чувена по својој лековитости. Салих-бег је, по наређењу Фаик-паше, сазидао стари хан, а Афз-паша је наредио да се сагради каде. Доцније, услед земљотреса и таложења калциумкарбоната, нестало је воде у овим кадама, те је вода нашла одушке на другој страни, а ове каде претворене су у станове за теже болеснике. Афз-паша је сградио и нови басен и нови хотел. И Римљани и Турци придавали су велику важност овој чудотворној води, а то говори чињеница да је ова вода створила читава брда. Она ствара такве наслаге талога да се цеви у пречнику од 13 см запуше за непуних шест месеци.

Катлановска Бања лежи у лепој и романтичној долини реке Пчиње, окружена пошумљеним брдима, између Скопља и Велеса, 28 км југоисточно од Скопља, а удаљена је од државног друма Скопље — Велес 2 км. Налази се у самом центру Вардарске бановине, на главној прузи Солун — Скопље — Ниш — Београд. За време бањске сезоне постоји и свакодневни аутобуски саобраћај са Скопљем.

Клима је здрава и умерено континентална. Ваздух је свеж и чист планински, без прашине и магле. Преко лета и за време највеће врућине вечери су пријатне. Наоколо су пошумљена брда, где бањски посетиоци могу да уживају у лепотама природе. У шуми се налази чесма изврсне киселе воде. Надморска висина околине је око 430 м.

Ту постоји више топлих извора. Они се разликују по количини воде, саставу и температури. Највећи број се налази на јужном делу са десне стране реке Пчиње. Главни извор, који даје највећу количину воде, избија у самом старом басену. Он даје у једној минути 110 литара (40 степени). На бањском брду, на једном месту где се налази удубљење, вода избија директно из пукотине; ту је каптирана и одведена у стари басен (39 степени). При улазу у бању је на југу извор на дну велике пукотине у дубини око 6 метара. Кочко Васић, староседелац Катлановске Бање, причао ми је да је Афз-паша наредио једном жандарму Адему да сиђе у пукотину и да захвати са извора воде. Конопцем су жандарма спустили, а када је сишао, угушио се (вероватно од наталоженог угљендиоксида); киселог је укуса и питка (20,6 степени).

Према хемиском саставу топле минералне воде ове бање су сумпорне алкално земљане, хипертермалне, са слабим карактером муријатичких вода, — вулканског порекла. Према хемиској анализи г. Б. Вајића килограм воде садржи:

Катјона:	**милиграма:**	**милимола:**	**миливала:**	**милив.** %
Калијум-јон (K^+)	36,0	0,923	0,923	2,906
Натријум-јон (Na^+)	316,8	13,739	13,739	43,27
Калцијум-јон (Ca^{++})	268,2	6,693	13,386	42,15
Магнезијум-јон (Mg^+)	45,1	1.854	3,708	11,68
			31,756	100,0
Анјона:				
Хлор-јон (Cl')	148,3	4,237	4,237	13,34
Сулфат-јон (SO_4)	22,8	0,237	0,474	1,93
Јод-јон (J')	0,18	0,001	0,001	0,00315
	1649,6	27,044	27,044	85,16
Хидрокарбонат-јон (HCO_3)	2486,9	54,728	31,756	100,0
	49 2	0,628		
М. — кремичне киселине (H_2SiO_3)	2536,1	55,356		
	1,5			
Сумпорводоника (H_2S)	2,537,6			

Количина растворених крутих материја износи око 2,5 гр.: отприлике:

Калијум-хлорида (K cl)	68,8	м. гр.
Натријум-хлорида (Na cl.)	193,7	„
Натријум-сулфата (Na_2SO_4)	33,6	„
Натријум-јодида (NaJ)	0,149	„
Натријум-бикарбоната ($NaHCO_3$)	835,9	„
Калцијум-бикарбоната ($Ca[HCO_3]_2$)	1084,9	„
Магнезијум-бикарбоната ($Mg[HCO_3]_2$)	271,3	„
М. — кремичне киселине (H_2SiO_3)	49,2	„
	2537,5	м. гр.
Сумпорводоника (H_2S)	1,5	„
	2539,0	м. гр.

Лечи: хроничан реуматизам зглобова и мишића, неуралгије, ишијас, гихт, ране, скрофулозу, костобољу, туберкулозу костију и зглобова, лимфатизам, сифилис у терцијерном стадиуму, табес дорсалис,

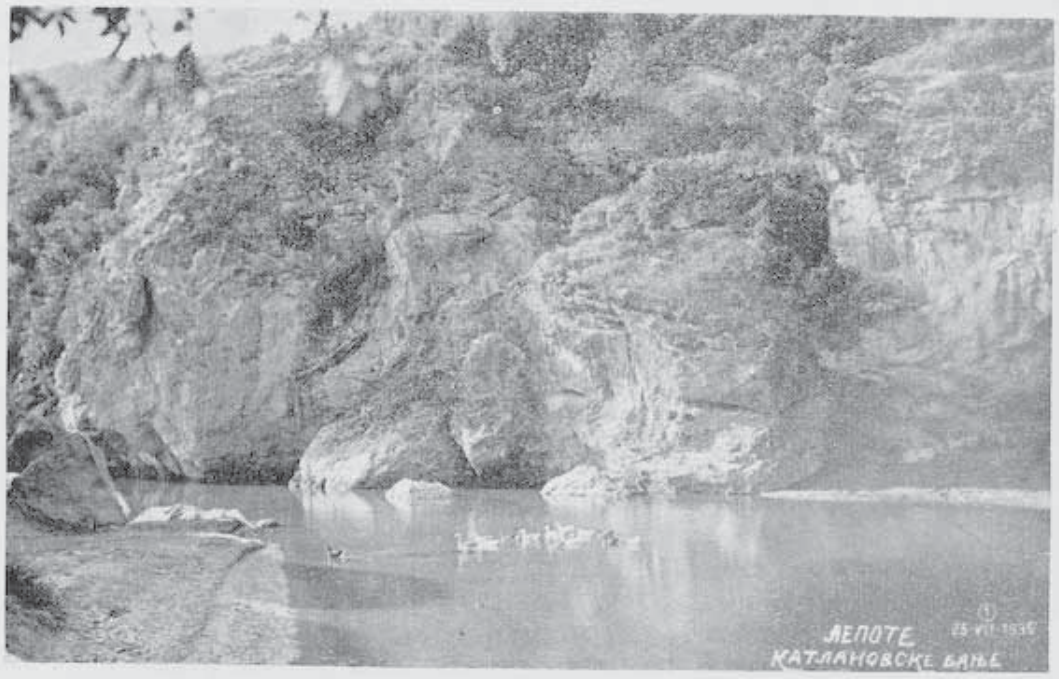

Романтика Катлановске Бање.

анемију, обољења која су настала услед повреда, фрактуре, стање узетости (разне парализе и парезе), јер вода појачава енергију живчаног система; затим: спазме мишића, болести женских органа, импотенцију, хроничне болести коже: фурункулозу, псоријазис, пруригинозне дерматозе; лечи несаницу, запаљење бешике, камен у бубрегу, изазива хиперемију и појачава кретање црева-перисталтику, отуда добро дејство код затвора, код отежаног мокрења распушта спазмус свинктера; лечи анорексију, хлорозу, неплодност, појачава радње мозга и изазива лакше и брже мишљење и оштру концентрацију мисли, поправља дрхтање — тремор руку. Купање заједно са масажом повећава радну снагу мишића, те корисно делује код дебилитас мишића. Код анемије (малокрвности) повољно делује, јер повећава про-

цент хемоглобина, број црвених крвних зрнаца и појачава стварање антитела. Код шећерне болести помаже кад се пије и купа. Ова вода лечи и поједине болести плућа, као хронични бронхитис, јер помаже експекторацију. Кад се пије повећава лучење желудачног сока, те поправља желудачно варење. Купање и пијење отстрањује колике (болове) сваке врсте (жучне, желудачне и цревне). У старом басену налази се природни туш, под јаким притиском, са висине од три метра, који успешно делује код неуралгије, укочености врата услед прехладе и атрофије мишића.

Ова вода је опасна за: акутну и отворену туберкулозу, декомпензиране мане срца, за јако изражену артериосклерозу, крварења из плућа и желуца и све болести праћене грозницом.

Преимућства Катлановске Бање над другим бањама јесу ова: 1) поред топлих минералних вода у Катлановској Бањи има и хладних киселих радиоактивних минералних вода; 2) топла сумпоровита вода због своје подесне температуре, употребљава се онаква каква долази из извора, не меша се с обичном водом нити се оставља да се расхлади, при чему се смањује лековитост воде, већ се купачи купају на самом извору у *живој води* (L'eau vivante), а то има велики значај. 3) Топла вода Катлановске Бање, поред сумпора, садржи и јода, а сумпорно-јодне воде су најбољи лек против реуматизма. Тако је приликом скорашњег интернационалног балнеолошког конгреса, који је одржан од 29 октобра до 2 новембра 1936 године у Београду, рекао француски научник Венсан: „Не постоји ниједан бољи лек против реуматизма израђен ма у којој лабораторији од природне минералне сумпорно-јодне воде". А такву воду има Катлановска Бања.

На југу од Катлановске Бање, на шумовитом брду, налази се чесма *киселе воде*. Ова вода је веома питка, здрава и лековита, те је бањски посетиоци по препоруци лекара пију. Могла би се упоредити са чувеним светским водама као што су Vittel и Evian; у нашој земљи слична је извору Снежник у Врњачкој Бањи. То је алкални извор који садржи угљену киселину. Долази у ред алкално-земљано-кисело-хипотермалних вода. Има 17°; радиоактивна је (1,728×10 Curie или изражена радиоактивност у Махе-овим јединицама (ME) износи више од 4ME, а познато је да се у радиоактивне воде рачунају оне које садрже 3ME = 1,09×10.

Најважнији минерални састојци су: бикарбонати и силицијум. Каталитичне особине ове воде су ниже него топле воде.

Према анализи др. Кенига ова вода садржи још и слободног угљен диоксида (CO_2) 700 м.гр. по литру воде.

Индицирана је код камена у бубрегу, камена у жучној бешици, обољења жучних путева, обољења мокраћних путева, лечи стерилитас, женске болести, неурастенију, артериосклерозу, разне кожне болести, бронхитис, пиелитис, јер чисти мокраћне канале, хроничне болести и поремећаје желуца и црева, диабетис, диспепсију, анемију, изнуреност после тешких болести, поједине болести очију, носа и грла.

Лечење у бањи траје обично 15 до 20 дана, а код појединих случајева и месец дана (купање и пијење минералне воде).

Цене станова и животних намирница су врло повољне, те је омогућено и најсиромашнијем посетиоцу да се лечи. Бања располаже са више од стотину соба од којих су 48 удобно намештене. Посетиоци могу донети и своје постељне ствари.

Дебарска Бања се налази у селу Бањишту на падинама планине Дешат, а удаљена је од Дебра 5 км. Од Дебра до Бање постоји врло добар аутомобилски пут.

Клима је умерено континентална, без магле и ветрова. Надморска висина је 650 метара.

Има 5 извора; они дају заједно око 3 милиона литара воде дневно. Температура је 40 степени.

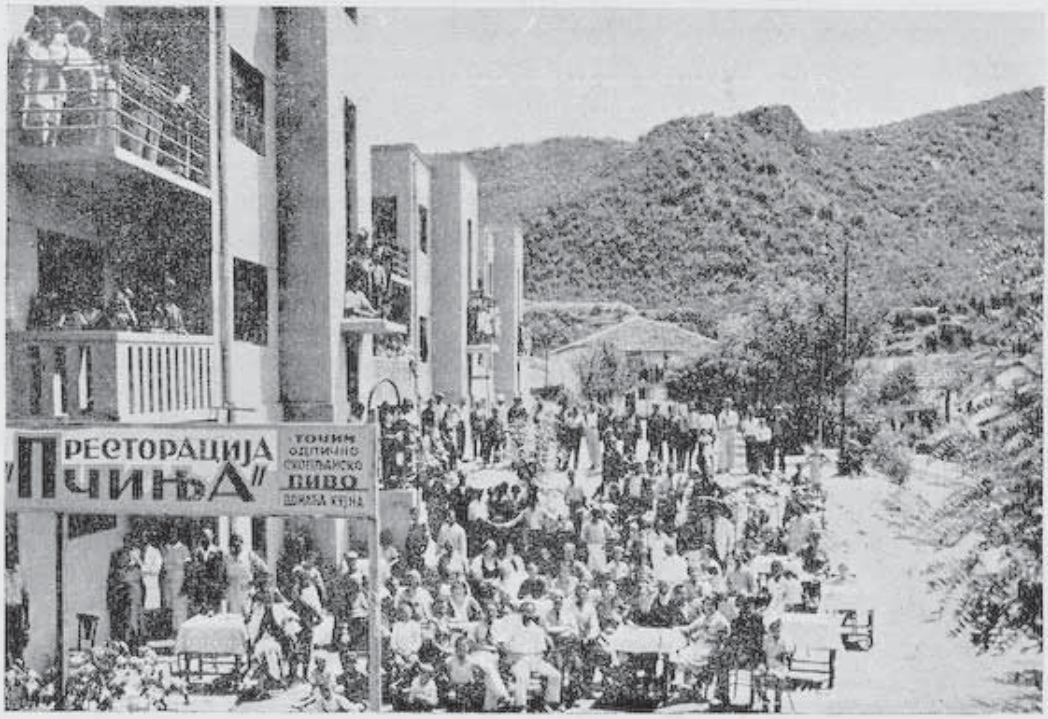

Катлановска Бања, за време сезоне, са новоподигнутим хотелом.

Ова је вода сумпорна, сулфатична, карбонатна, земно-алкална и муријатична.

Ова бања има два басена, од којих је један сумпоровит, а други гвожђевит. Сумпорни басен има два извора: један на дну басена, а други отворен. Гвожђевити басен има три извора на дну басена.

Дејство ове минералне воде још није довољно научно испитано. Али на основу вековног народног искуства ова бања лечи: реуматизам, женске болести и кожне болести.

У бањи постоји хотел са 16 соба и вила са 8 соба. У селу Бањишту има и приватних станова. Прошле године су направљене и две нове каде.

Бању посећују људи из најближе околине.

Негорачка Бања. Ова бања налази се на главној железничкој прузи Скопље — Солун. Од Ђевђелије је удаљена 4,1 км, лежи на државном путу.

Клима је врло жарка, а често и јако дувају „вардарац" (са северо-истока) и „планинац" (са северо-запада).

Постоје два главна извора: јужни и северни (зв. Шукри-пашино купатило). За време турске владавине јужни извор био је отворен, неограђен, а после ослобођења изнад овог извора подигнута је зграда и направљен бетонски басен у дужини 9 метара а у ширини 4,5; он је преграђен зидом на два дела, те се једновремено купају и жене и мушкарци. У јужном купатилу температура је 41 степен, а капацитет 136 литара у минути. У истој згради постоје собе за свлачење и одмор. Северно купатило је саградио Шукри-паша и оно има облик двоспратне зграде. Вода у њему има температуру 38 степени, а капацитет 80 литара у минути. Купатило има округао басен, а до њега опет мали басен. Изнад купатила се налази соба са балконом у којој је становао паша. На пет метара јужно од јужног купатила постоји блатно купатило, пуно меког црног и масног лековитог блата (38—39 степени), које важи код народа као врло лековито против реуматизма. Раније је била отворена рупа, а сада је ограђена и покривена. Поред ових главних извора, као последица земљотреса у 1931 години, настало је још неколико мањих извора (30—38 степени).

Ова вода спада у ред слабо минерализираних сумпоровитих извора са хомео и хипертермалном температуром.

Бања лечи: реуматизам зглобова и мишића, ишијас, женске болести и кожне болести.

Постоји бановински павиљон са 12 намештених соба. Поред тога у северном купатилу има три собе, а постоји и приватна зграда са 9 соба. Ову бању посећује народ из ближе околине.

За време земљотреса 8 марта 1931 године врло интересантне појаве су се дешавале у Негорачкој Бањи. На више места из земље дуж термалне линије меридионалног правца, избијале су вреле воде и пара. У исто време количина воде и температура у постојећим изворима били су повећани. Ове појаве тачно обележавају меридионални правац термалне линије негорачких извора, који је утврдио проф. Шчербаков.

Косовратска Бања. Бања се налази у срезу горњодебарском, 10 км од вароши Дебра, у кланцу реке Радике која се улива у Црни Дрим. Бања је везана са Скопљем и Охридом редовним аутобуским саобраћајем.

Главни извор избија из стене на десној обали реке Радике, из једне мале пећине са два млаза, који при самом изласку имају температуру 45 степени. Овај поток топле минералне воде тече преко терасе покривене дебелим слојем бигра у реку Радику, у коју се улива у облику романтичних слапова. Косовратска Бања, по проф. Шчербакову, слична је чувеним сумпоровитим изворима у иностранству (бањи Нендорфу и Ахенским изворима), али она садржи десет пута већу количину сумпора. Количина воде за 24 сата је 500.000 литара. Вода спада у ред сумпоровитих хипертерма. Вода садржи и арсена у малим

количинама, уз велику количину сумпора: 60,5 м.гр. у литру воде. Према томе долази на треће место у Европи, а у нашој земљи је она најбогатија сумпоровита бања. Температура варира од 41,5 до 44,3 степена. Слагалиште сумпора налази се у близини извора.

Ова вода садржи нешто и арсена. Међу катјонима превлађује калцијум-јон, а у мањим количинама магнезијум и натријум-јон. Међу анјонима има највише сулфат-јона, а у мањим количинама хидрокарбоната и хлор-јона.

Ова вода је сумпорна, карбонатна, земно-алкална и муријатична. Постоје два басена.

Вода лечи: реуматизам, женске болести и кожне болести.

Станова има у два хотела, са 35 соба. Посета из околних места.

Кочанска Бања се налази у селу Бањи. Удаљена је од Кочана 9 км, а од железничке пруге Штип — Кочане 3 км.

Има један извор топле сумпоровите воде (56 степени), а даје у 1 минути 40 литара воде. Постоји један басен.

Лечи: реуматизам зглобова и мишића, женске болести и кожне болести.

Бању посећују болесници из околних места.

Тетовска Бањица у срезу доњополошком, испод брда званог Хисар, на левој обали реке Бистрице, богата је угљеном киселином; садржи супорводоника и оксид гвожђа. Има 4 бетонирана басена у облику када. Народ сматра да је врло лековита за ране и кожне болести.

Струмичка Бања се налази у селу Бањском, на подножју планине Беласице, а удаљена је од Струмице 10 км.

Од више извора користе се за купање само два главна: Парило и Саланца. У води извора Парила за шест минута скува се јаје. У бањи имају два купатила са по једним басеном. Веће купатило је уређеније од мањег. У њега се доводи вода каналом из извора Парило. Вода овог извора је врло врућа (72,5 степени), те се зато пре улаза у басен расхлађује. На даљини од 200 метара налази се друго мање купатило; у њега се вода доводи из већег броја мањих извора који се називају једним именом Саланца. Температура воде у овом басену износи 44 степена.

Према хемиском саставу и температури ово је хипертермална вода глауберове соли.

Бања лечи: затвор, јер појачава перисталтику, тј. кретање црева, појачава лучење жучи и оксидацију масти.

У бањи се налази зграда за становање са 15 соба и кухињом, а има станова и у селу.

Становници, нарочито баштовани, искоришћавају топлу минералну воду ради добијања баштованских производа у рано пролеће: они спроводе топлу минералну воду многобројним подземним цевима које се налазе на један метар раздаљине једна од друге, и тако загрејавају земљу својих башта и њива. Захваљујући овом вештачком грејању земље баштовански продукти раније сазревају (на пример паприке у другој половини фебруара), те баштовани своје продукте (парадајз, бораниjу, паприке и др.) продају скупље него за време баштованске сезоне.

На путу из Струмице за Бањско у селу Моноспитову има артеријски бунар, чија вода садржи сумпорводоника.

Клокотска Бања се налази у срезу гњиланском код села Клокота, на друму Гњилане—Урошевац. Има три извора: један киселе воде, други служи за спремање лековитог блата, а трећи је главни извор у коме се купају реуматичари. Лечи реуматизам и болести костију. Банска управа издала је исту под закуп и концесионар је извршио припремне радове и утрошио до сада 150.000 динара ради уређења бање.

Штипска Бања је 2 км од Штипа на десној обали Брегалнице.

Главни извор зове се Бања Кежевица. Има још 6 изворних рупа уз реку Брегалницу; ови се извори зову Лаци; на једном од њих пере се рубље лети и зими. Температура воде извора Бање Кежевице је 48 степени, а извора Лаци 55 степени.

Вода се убраја у ред сумпоровитих хипертерма, који имају јасно изражен алкално муријатични карактер. По проф. Шчербакову, ова вода је слична Ахену у Немачкој (Kaiserquelle — Краљевом врелу).

Употребљава се за пијење и купање. На гласу је нарочито за лечење реуматизма и женских болести. За пиће препоручује се болесницима са хроничним катаром органа за дисање и варење.

У купалишној згради налази се један басен. Овај се басен пуни водом непосредно са извора. Капацитет — 6 литара у минуту. Посета је из Штипа и најближе околине.

Пројевска Бања се налази у срезу жеглиговском, 4 км удаљена од Куманова.

Има више извора од којих се само два искоришћују. Температура воде је 34 степена. Капацитет — 84 литара у минуту.

Ова вода долази у ред алкално-земноалкалних киселих хомеотерма. Постоји један басен за купање и чесма киселе воде за пиће.

Посета из најближе околине.

Прибојска Бања се налази 5 км југоисточно од Прибоја, на имању манастира, а северно од главног друма Прибој—Пријепоље. У бању се долази железницом до станице Прибоја, а одатле води аутомобилски пут.

Клима је субалписка; у непосредној близини бање има млада храстова шума.

Има два извора, који извиру испод једне пећине. Температура у првом је 36,5 степени, а у другом 35 степени. Вода спада у врсту акратотерма.

Према анализи проф. Драг. Јовановића ова вода је радиоактивна.

На једном извору има један басен, а на другом извору има два басена и један мањи.

Лечи: реуматизам, ишијас, обољења жучне кесе и жучних канала. Има један бањски хотел. Сезона траје од 15 јуна до краја септембра.

Новопазарска Бања је 5 км од Новог Пазара; ово је сумпоровита хипертерма. Има 7 извора од којих се само један искоришћује. Лечи све врсте реуматизма и неуралгије.

Бања у Бањској или Бања Краља Милутина налази се у селу Бањској, 5 км југо-источно од Косовске Митровице. У бању се долази железницом до Косовске Митровице и колима до бање.

Ова вода је карбонатна (алкална, алкално-земна), муријатична, сулфатична, топла 43—47 степена.

Купатила су: опште и басен, у згради озиданој каменом; код другог извора басенчић.

Лечи реуматизам и неуралгије.

Станови су у сеоским кућама. Посета је око 1.500. Све је у бањи примитивно.

Милошева Бања се налази на 8 км од Приштине, а зове се тако по Милошу Обилићу.

Главни извор даје 12 литара у минути.

Народ је употребљава за пиће и купање од шуге и шећерне болести.

МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ

Што се тиче минералних извора у Јужној Србији они су различити, али највећи број је киселъака. Ове карбонатне киселе воде су још један доказ о вулканском пореклу минералних вода у Јужној Србији. Има их 40.

У срезу *гњиланском* налазе се, поред Клокотске Бање, ови извори: Хоџин камен, Кметовска минерална вода, Пасјанска минерална вода, Минерална вода у Полешју и Житинска минерална вода. Народ се у прва два извора купа само о Ђурђев дану, када нарочито верује у здравствену моћ извора. А остале су три воде алкално муријатичне. — У срезу *кавадарском:* изнад села Мрежичко налази се чесма лековите воде. — У срезу *скопском:* Вучјидолска минерална вода. Ово је земно алкални слабо муријатични киселъак. Налази се на железничкој прузи Скопље — Косовска Митровица у селу Вучји Дол. Температура воде је 17 степени. — Кучковска минерална вода долази у ред алкално земно алкалних муријатичних киселъака. У селу Кожље налазе се два хладна извора; то су алкално земљани муријатични киселъаци. — У срезу *доњополошком* налазе се ове киселе минералне воде: Лешачка кисела минерална вода у виду чесме, која се употребљава за пиће; Слатински кисели извори; Теарачка кисела вода; Хисар кисели извори; кисела вода у Шипковици; Сељачка кисела вода; Доњопалчишка кисела вода. — У срезу *кратовском:* минерална кисела вода Железница, налази се 3 км удаљена од Кратова, употребљава се код обољења органа за варење; Кратовска кисела вода — извор се налази 500 м удаљен од Кратова; вода се употребљава код обољења стомака и црева. — У срезу *мориховском:* Ђермијанска кисела вода; ово је алкално кисела вода; у селу Доње Егри налази се алкални киселъак; Скочиварска кисела вода. — У срезу *неродимском:* чесма алкално киселе воде у селу Бурник. — У срезу *овчепољском:* извор киселе воде код села Богословца. — У срезу *преспанском:* кисела вода Леве Реке, а сумпорна вода у селу Златари. — У срезу *ђевђелиском:* Коњски извори. У селу Коњско има 5 извора чије воде припадају гвожђевитим киселъацима. Мештани употребљавају ову воду за лечење органа за варење. Ђевђелиска кисела вода удаљена је 10 км од Ђевђелије. Спада у ред алкално гвожђевитих киселих хипотерма. Употребљава се за пиће код стомачно-цревних обољења. — У срезу *дојранском:* Ми-

нерална вода на месту зв. Екшису иза села Арацни. Употребљава се за пиће. У атару села Градце код места званог Куме-шмрка, затим код места званог Рибница у општини удовској налази се хладна минерална вода. — У срезу *неготинском:* извор млаке воде који даје 50 литара у минути. — У срезу *охридском:* у селу Горњем Косељу постоје на вулканском терену еманације сумпорне паре, а у месецу мају јавља се мала количина сумпорне воде и тада се скупља већина муслиманског становништва из удаљенијих крајева ради умивања. Постоји уверење код становништва да та вода лечи красте, кожне болести и омогућава поновно рашћење косе после прележане болести. Затим на путу Охрид—Битољ на место званом Свињишке ливаде налазе се два кисела извора. — У срезу *качаничком:* минерална вода Ђенерал Јанковић; налази се на прузи Скопље — Кос. Митровица, удаљена 3 км од железничке станице. Ова вода спада у ред алкално земноалкалних киселњака, експлоатише се. — У срезу *битољском:* налази се у атару села Кристофора алкално гвожђевити киселњак. Подигнута је чесма и вода се употребљава за пиће. Продаје се у Битољу. — У срезу *велешком:* Минерална вода Суботња, удаљена је 3 км од Велеса, вода спада у ред алкално земноалкалних муријатичних вода. — Код Новог Пазара налазе се минералне воде Родић и Мура, затим Мојстир минерална вода у Метохији. — Дечански киселњак налази се у срезу *ђаковичком,* под самим манастиром Дечанима; спада у ред земно-алкалних киселњака; пију је ради лечења стомачно-цревних оболења. — Рудник бања у срезу *источком:* извор је на друму Пећ — Кос. Митровица, поред реке Дрима.

*

Ове многобројне бање и минералне воде Јужне Србије имају не само здравствени, већ и економски значај. Колику корист од уређења бања и туристичких места може имати покрајина у којој се бање налазе и држава најбоље се види по овоме. У Француској сваке године посети бање ради лечења и туризма око 1.000.000 болесника и туриста, који остављају годишње око 5 милијарди динара. Уређивањем наших бања не само да добија народно здравље, већ оне постају извор за културни и материјални напредак нашега Југа. Са задовољством се може констатовати чињеница, да су наше бање учиниле велики напредак у погледу уређења и унапређења од када бањама управља Краљевска банска управа Вардарске бановине. Све бање Јужне Србије су активне у фискалном погледу и дају знатан вишак прихода.

4) РАЗВИТАК ГРАДОВА И ВАРОШИЦА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО ДАНАС

ОД АРХ. ЈОСИФА МИХАИЛОВИЋА

О начину управљања у нашим градовима и варошицама на Југу до 1912 године говори се у чланку „Управне власти" од г. Јевте Николића, адвоката, на другом месту у овој књизи. Стога ћемо се позабавити само њиховим развићем од ослобођења до данас, износећи детаљније податке само за градове и варошице које су се одазвале позиву Одбора за прославу и исте послали на време.

Када се упореди државна статистика пописа од 1921 године — временски најближе извршен попис години 1912-ој — пада у очи чињеница да од укупног броја становништва Јужне Србије (тј. свих новоослобођених крајева од Ђевђелије до Ристовца и Плеваља) од 1,474.560 становника, било је по селима 76,5%, а по градовима и варошицама 23,5%. По статистици, пак, од 1931 године, овај однос градског становништва према сеоском није се много изменио, јер је на укупан број од 1,574.243 лица, колико је било у Вардарској бановини, у 55 градова и варошица било 377.959 становника, што чини 24% од укупног броја становника бановине. Овај однос скоро је за 10 процената већи од односа који постоји између градског и сеоског становништва у Северној Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, а за приближно 13 процената већи од односа који постоји у Далмацији, Хрватској, Славонији и Словенији. Са Јужном Србијом у погледу насељења по варошима и градовима, једино стоји на равној нози Војводина, која има такође 24%.

Судећи по овим цифрама помислило би се да је урбанизација становништва на Југу одмакла испред урбанизације становништва осталих крајева у земљи и да су градови и варошице на Југу напреднији од осталих градова. Међутим, то не одговара стварности. Једно је урбанизација, а друго је урбанизам. Урбанизација значи нагло нагомилавање становништва вароши притицањем оног са села; док урбанизам значи предвиђање и смишљено уређење једног градског насеља. Ова навала сеоског становништва у градове на Југу настаје током прошлога и почетком овога века и главни јој је узрок општа несигурност на селу за време турске управе. Становништво је напуштало своја имања на селу не из жеље да постане варошанином, него да у градовима, у којима је колико толико сигурност била већа, сачува голи живот.

До ослобођења наши су градови на Југу били, како их покојни Цвијић назива, турско-византиског или правог балканског типа: гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Дућани са ћепенцима на којима је излагана роба и на којима се седи око мангала, чаршија подељена на разне занате, куће за становање изван чаршије, а становништво подвојено етнографски и верски по махалама. Свима нам је познат тип оваких градова, јер су многи, бар својим појединим махалама, сачували тај изглед и до данас. Може се слободно рећи да су нам Турци од културних тековина по градовима оставили врло мало: ни канализације, ни водовода, нити осветљења, без градских премера и регулационих планова, без хигијенских установа и свега онога на чему се културни живот оснива. Требало је почети све изнова. Како су овај задатак наша варошка насеља извршила за ово време од 25 година?

Да не бисмо у оцени били и сувише строги, морамо се дотаћи општег стања наших градова у земљи. Урбанизам је нова наука и, нажалост, она није ни до данас код нас стекла право грађанства, нити је схваћена у правој светлости. Ми смо пропустили ретку прилику да развитак и уређење наших градова, који су после уједињења 1918 године у пуном полету почели да напредују, поставимо на темеље који ће градском становништву дати максимум среће и комодитета и отклонити незгоде због којих ће патити будућа поколења.

Позната је карактеристика XIX века да сељаци напуштају села и нагрћу у вароши. Узроци су томе многи и нећемо их овде набрајати. Али претрпаност је у свему: у соби, у стану, на улици, у граду. Та је појава свуда иста. У Сједињеним Америчким Државама у 1860 години у варошима живи само 3%, а у 1930 години 56,2% од укупног становништва. Више од половине. У Енглеској је тај проценат још већи: већ у 1891 години по варошима живи 72% од целокупног становништва Енглеске. У Немачкој 1871 живело је на селу 64%, а педесет година доцније, у 1920, на селу остаје само 37%. Неке вароши као Франкфурт и Диселдорф у доба од 1871 до 1910 године су се упетостручили.

Ово претерано повећање вароши у XIX веку, а слабљење села, створило је зла од којих се свет и данас не може ослободити. Уместо спајања и разумевања између села и града, створен је јаз, који још није премошћен. Уместо љубави и допуњавања, изазвана је мржња и попреко гледање. Јер одласком у градове, села су лишавана радне снаге, па отуда осиромашавање. Навала у вароши наноси им штете, као и онима који долазе. Настаје гушење. Више радне снаге него што има посла. Узимају се способнији, а неспособни трпе беду и падају општини на терет. Од ње се очекује само помоћ, а не доприноси се ништа.

Средњевековни начин зидања није био спреман да задовољи потребе оваког брзог насељавања: није се ни појма имало о новим идејама урбанизма. Хтело се да ствари иду лаганим темпом, а оне су јуриле. Мислило се да се уређење градова састоји у повлачењу улица, намештању јавних зграда на њиховим завршецима, одређивањем виси-

не фасада а при том допуштало се да се плацеви озидају и преко 80% њихове површине, остављајући одељења према двориштима без светлости и сунца. Али је живот био јачи па је предухитрио и ове слабе предохране. Оттуда настаје зидање на брзу руку малих кућица без реда и обично ван реона, који доцније силом живота улазе у састав града. Спекулација је узела маха до максимума! Зидају се куће често на терену неподесном за становање и не води се брига о немању канализације, водовода, калдрмисања улица. Цео овај багаж баца се на терет Општини, пошто су приватни извукли сву корист од наглог скока земљишта који настаје кад год се њиве и баште претварају у грађевинске плацеве. О вишку вредности (le plus-value) ових плацева

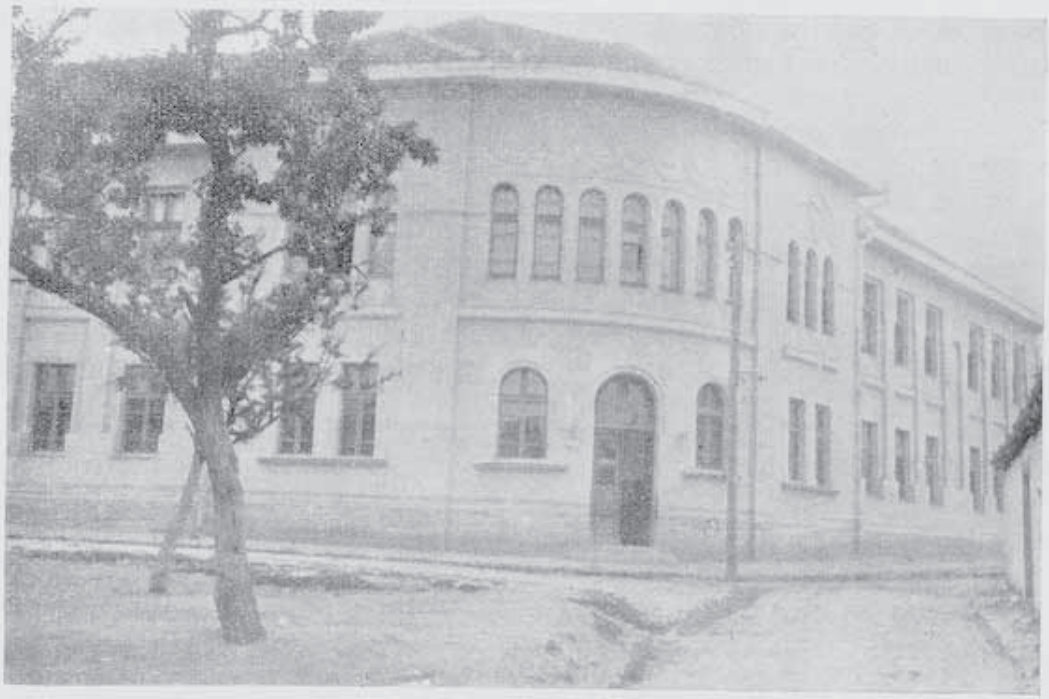

Централна основна школа у Приштини.

који би имао припасти заједници, нико и не говори. Такође ни о националном и регионалном плану, који у широким потезима решава главније проблеме у погледу саобраћаја и искоришћавања земљишта, како целе земље тако и појединих покрајина, узимајући државу и покрајине као целине и овима подвргавајући и на њих надовезујући планове и потребе појединих локалних места.

Израдом доброг плана једног града иде се за тим да се постигне благостање грађана, побољша здравствено стање, сигурност и удобност, да се до максимума створи напреднији и здравији живот за свет који у граду живи. Јер све то укупно оспособљава становништво градова за јачи рад и издржљивост, избегава слабљење расе и некорисно трошење нерава и тиме се не доводи своја земља у гори положај у међународној утакмици.

Ако је Европа до светског рата у схватању уређења градова и грешила, она после 1919 године ствара преокрет и усваја нове погледе. Престаје се са политиком laisser faire. Застарео и некористан начин рада из XIX века замењује се новим методом. Проблем подизања градова и нових станова постаје питање јавног интереса; организују се друштва са тим циљем, установљавају институти о уређењу градова и проширују катедре урбанистике на универзитетима. Ствара се и нови појам, „Housing", којим се баве држава, општина и друштва од јавних користи. Томе се проблему посвећује један део државног и општинског буџета. Владе доносе нове законе и дају обилата новчана средства. Најзад се схвата да се ништа не добија пренатрпаношћу по градовима и истиче нови принцип: уместо да село силази у град, да се овај приближи селу; да се индустрија пренесе на село и тамо подигну хигијенске фабрике и удобни станови за раднике, стварају се нови градови у зеленилу, чија величина не прелази 30.000—50.000 становника, а даље њихово рашћење и ширење преноси се, иза зеленог заштитног појаса, на сателитске вароши као нове засебне организме. Варош постаје живо биће и као код сваког организма, поједини његови делови имају нарочите функције као и нарочите потребе.

Од светског рата до 1934 године у Европи је подигнуто преко 6,000.000 станова, од којих у Енглеској, Немачкој и Холандији око 4,500.000. Укратко, у зградама подигнутим државном и општинском помоћи живи: у Енглеској 13,5% становника; у Шведској 16,5%; у Немачкој 18%; у Холандији 15%; у Белгији 12%; у Паризу и околини 10%; у Бечу 15%; у Копенхагену 20%; у 280 вароши у Шведској 13%; у 5 већа града Норвешке 14% и у Цириху 22% од укупног броја становништва.

Према попису од 31 марта 1931 године било је у Југославији 327.080 кућа за становање више него ли при попису од 1921 године. Значи да је у том размаку од 10 година подигнуто толико нових грађевина, што не би било мало да су оне подигнуте по извесном систему.

Ми смо се мало удаљили од теме, али је било потребно изнети претходно да би се јасно увидело колика се пажња поклања питању уређења градова и подизању нових станова у западним културним земљама. И тамо је свака варош планирана; али је несрећа што је већина вароши, као и код нас, рђаво планирана, а рђаве последице таквог плана од кобног су утицаја за будућа поколења и дају се отклонити једино превеликим материјалним жртвама. Ни сам не желим да узимам примере са стране, али су наши градови још млади и код њих оваки случајеви нису још толико фрапантни. Зато ћу навести још само један пример и он је врло речит: Чикаго је потрошио за последњих 40 година преко 11 милијарди динара на уклањању тешкоћа због рђавог градског плана, а годишњи економски губици због несрећних случајева на улицама и задржавања саобраћаја у Сједињеним Америчким Државама износе преко 30 милијарди динара.

Образац за уређење наших градова на Југу били су слободни градови северне Србије, а међу овима на првом месту наша престоница. Но пре него што изнесемо какав су они утицај имали, укратко да изнесемо преображај који код наших градова настаје после историске промене од 1912 године. Као и у свеопштем, тако и у животу градова на Југу, ослобођење од 1912 године чини прелом: промене које у њима после тога настају су многобројне.

Једна од главних, јесте измена у етнографском склопу њиховог становништва. До 1912 године у свима нашим градовима на Југу преовлађивао је муслимански елеменат. Одмах после утврђења нових

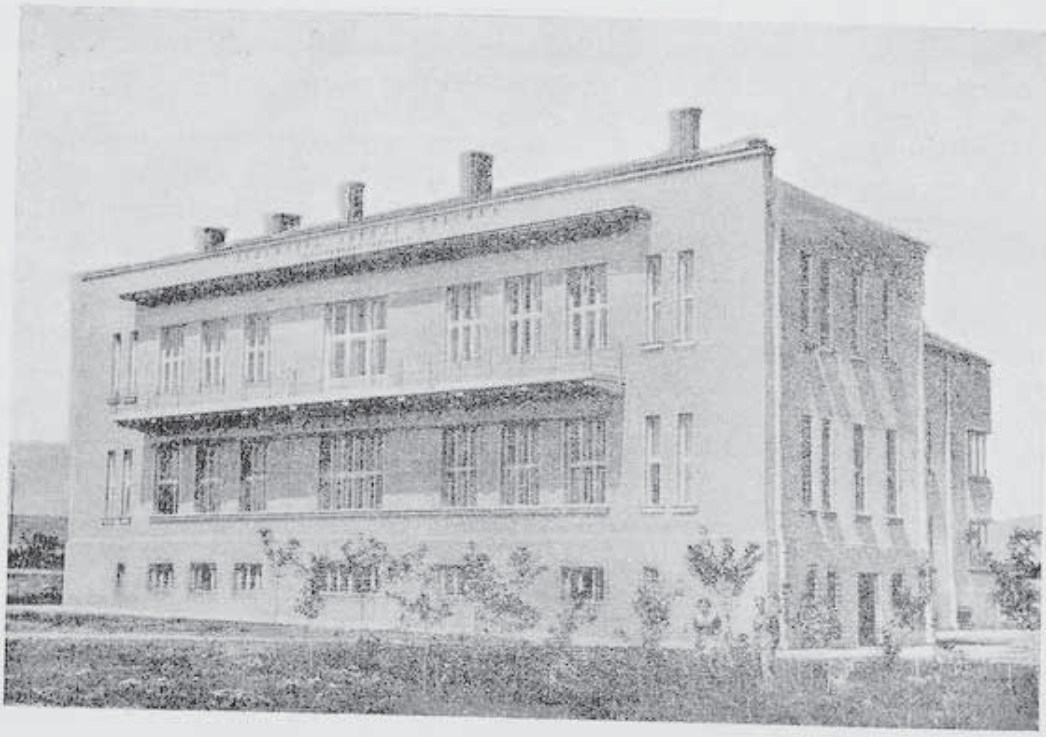

Бановинска болница у Куманову (задужбина Николе Спасића).

граница, он почиње да се исељава у тако великом броју, да празнине нису ни до данас попуњене. Тако следећи градови и варошице још и данас имају мањи број становника него што су имали (према попису од 1910 године) уочи ослобођења: Битољ, Велес, Гњилане, Гостивар, Дебар, Ђевђелија, Кавадар, Кочане ,Охрид, Прилеп, Призрен, Приштина, Струмица, Тетово и Штип. Свакако да је ово исељавање пореметило њихово нормално развијање, али је зато у расном погледу сада у њима наш елеменат у већини.

Ово смањење броја становника у градовима није изазвало само исељавање муслиманског елемента из њих. Има ту и других узрока. Најглавнији, други однос појединих градова према њиховом залеђу,

измењеном новим границама. Од тога су понајвише претрпели: Битољ, који од некадашњег центра Турске на Балкану, после Солуна најважнијег, постаје погранична варош; слични је случај и са Призреном, Дебром, Охридом, Ђевђелијом и Струмицом. У колико утиче на неке неповољно, ново разграничавање даје другим градовима особиту предност. Ово доприноси нарочито Скопљу, које постаје свеколики центар Јужне Србије и поступно почиње за Јужну Србију да има улогу коју је имао Београд у предратној Србији.

Друге промене које настају, чисто су унутрашње, психичке. Оне су исте које и код осталог становништва ослобођених крајева: радост што се једном после толиких чекања доживела слобода и независност. У прво време живи се као у сну и неверици. Вековно ропство и туђински утицај учинили су да се притајене животне силе буде поступно. Свет је дуго био ван народних послова, управо водио их је на сасвим други начин, да би се олако и брзо привикао новим околностима.

У ранијем уводу позабавили смо се новим схватањима уређења градова за Западу у намери да подвучемо од колике би користи било по наше градове на Југу да су на њихово уређење одмах у самом почетку примењени методи које модерни урбанизам препоручује. Примењивањем ових метода ми бисмо нашим градовима уштедели све оне незгоде на које остали градови у земљи наилазе због примена при њиховом уређењу застарелих метода из прошлога века. А то би био један велики национални добитак, јер би се на тај начин нашим градовима пружила могућност да убрзаним темпом и без непотребних материјалних издатака у напретку сустигну културни развитак осталих наших градова. У осталом, овај принцип требало би применити и на свеукупни развитак Југа: применом што савршенијих метода убрзати изједначавање у културним разликама које постоје са осталим крајевима земље. У колико се пре ово изврши, утолико боље за Југ, а и за целину.

При оваквом општем схватању овога проблема, појмљиво је да ни наши градови нису могли да пођу бољим путем. Отуда њихов урбанистички развитак иде стопама осталих градова у земљи. Многи од њих немају још ни данас регулационог плана. Непознавање техничке стране овога проблема од градских управа, још више је отежало ствар. Срећом, у овом лутању и превирању као и у тражењу излаза, није учињена још ни у једном граду крупнија погрешка, која се не би дала исправити.

На развитак градова утицао је и унутрашњи склоп грађанства. У том погледу врло поучна је следећа таблица коју преносимо из документованог чланка г. Антона Мелика „Састав становништва југословенских вароши према професијама", који је изашао у Географском веснику — Љубљана, за ову годину.

ИМЕ МЕСТА	Пољопривреда %	Индустрија, занати %	Трговина %	Банке %	Саобраћај %	Јавна служба и слободне професије %	Надничари и дневничари	Рентијери и пензионери %	Друга занимања %	Укупни број становништва
Скопље	15,0	29,4	11,8	1,0	12,1	11,3	4,3	5,3	9,8	68.334
Битољ	14,2	36,2	15,0	0,7	6,9	9,8	2,6	6,6	8,0	33.024
Приштина	24,5	21,2	9,5	0,3	3,7	9,8	16,8	3,9	10,3	16 358
Призрен	23,2	30,0	10,8	0,3	3,2	10,8	10,8	5,9	5,8	18 955
Куманово	31,1	33,0	9,7	0,5	5,9	7,5	7,4	2,7	2,2	16.984
Тетово	24,5	32,0	9,3	0,6	4,2	8,8	15,7	4,5	1,0	16.359

Ова нам таблица показује да, сем Скопља и Битоља, остали градови имају четвртину становништва које се бави земљорадњом. Претпостављамо да је тај проценат код варошица још већи. И то не ради ренте, како то раде пољопривредни становници пречанских градова, већ искључиво за издржавање себе и својих фамилија. Ово такође показује да наши градови још нису у пуном смислу градови, него неки прелаз између градова и села, па будући таког састава, њихово је уређење отежано. Управо, треба га решавати с обзиром на тај факат. — Велики проценат у рубрици „индустрија и занати", за нас који знамо како је индустрија по градовима слабо развијена, доказује да је занатски сталеж највише заступљен у нашим градовима. С обзиром на потискивање старих заната које модерни живот врши, а непредузимање ничега да се они у духу времена обнове, ово нам објашњава откуда по нашим градовима толико незапослености и сиротиње. Мали број пензионера и рентијера показује да је незнатан број становника ових градова запослен у државној служби. Проценат ове рубрике у Љубљани, Загребу, Београду, Цетињу, Сарајеву и Бања Луци скоро је два пута већи. Проценат надничара и дневничара у градовима на Југу много је већи него код осталих градова у земљи, што сведочи да знатан број становника ових градова нема сталног занимања и кад није запослен, пада Општини на терет.

Слично изнетим подацима у овој таблици, исти састав имају и остале вароши. Овакав склоп становништва по градовима указује и његово слабо имовинско стање, што је важан чинилац у унапређењу градова. Кад упоредимо буџете наших градова са буџетима градова који имају исти број становника по другим бановинама, пада у очи да су буџети градова на Југу осетно мањи од буџета ових других.

Додирнувши овако укратко главније елементе од којих је зависило уређење наших градова, излагање не би било потпуно ако не поменемо најважнијег фактора који је давао правац њиховом развијању: утицај дневне политике и политичких странака које су давале општинске управе.

Тај је утицај био врло мало конструктиван. Све рђаве стране тадашњих политичких група убрзо су пренете и код нас на Југ. Са не-

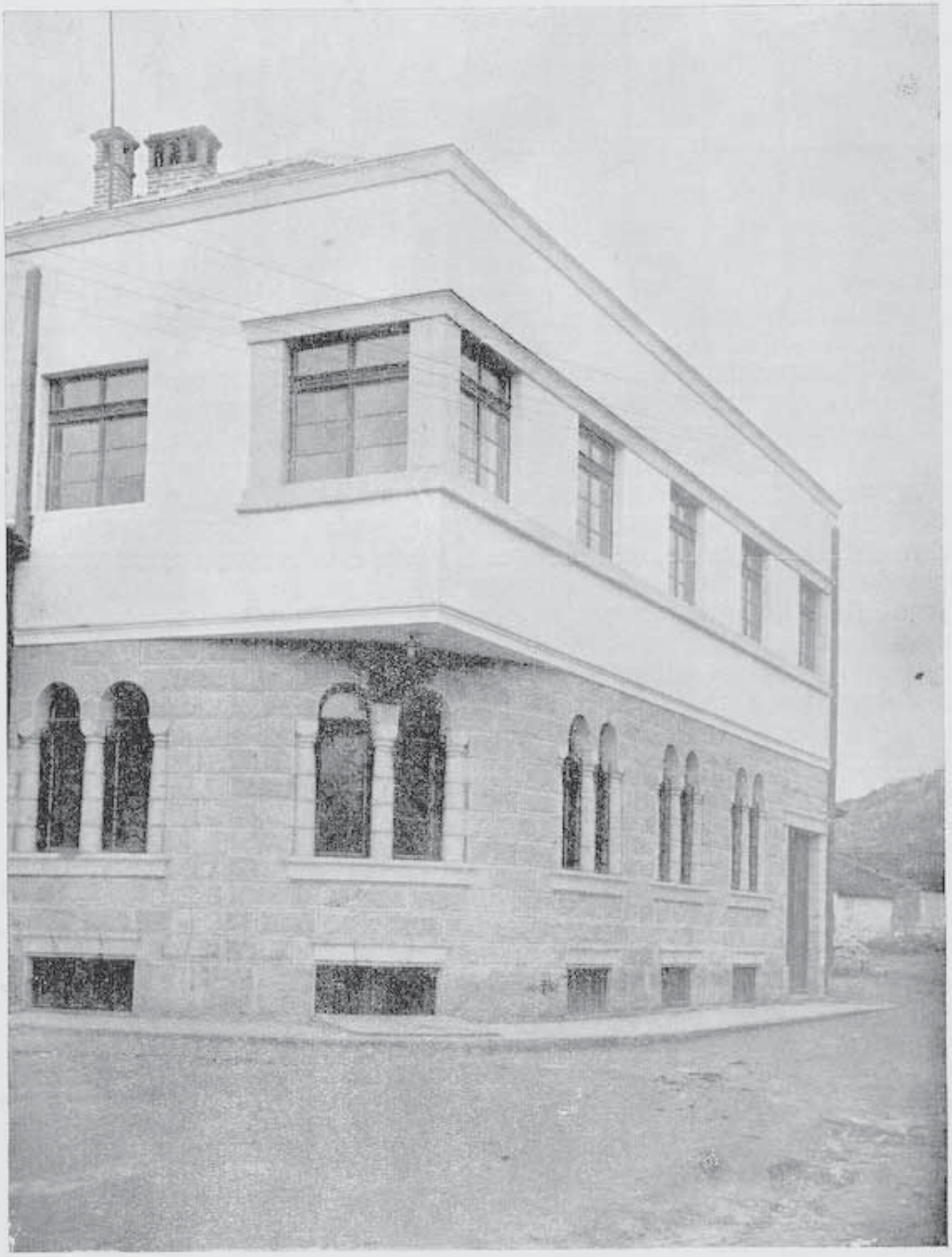

Занатски дом у Прилепу.

довољно високим погледима да интересе заједнице ставе изнад интереса своје странке и својих партизана, њихова је главна брига при вођењу комуналне политике била да задовоље првенствено ове последње. Заборавља се да је општина кућа свих грађана, и да је њихов мандат да исту уреде, с обзиром на опште добро и на заједничке интересе целине, а не својих партизана. Заузете овим ситним партиским бригама, партиске су управе пропустиле да реше главна комунална питања. Комуналне објекте без којих се модерни град не да разумети, у потпуности до данас ни после 25 година слободног живота, ниједан још град на Југу нема.

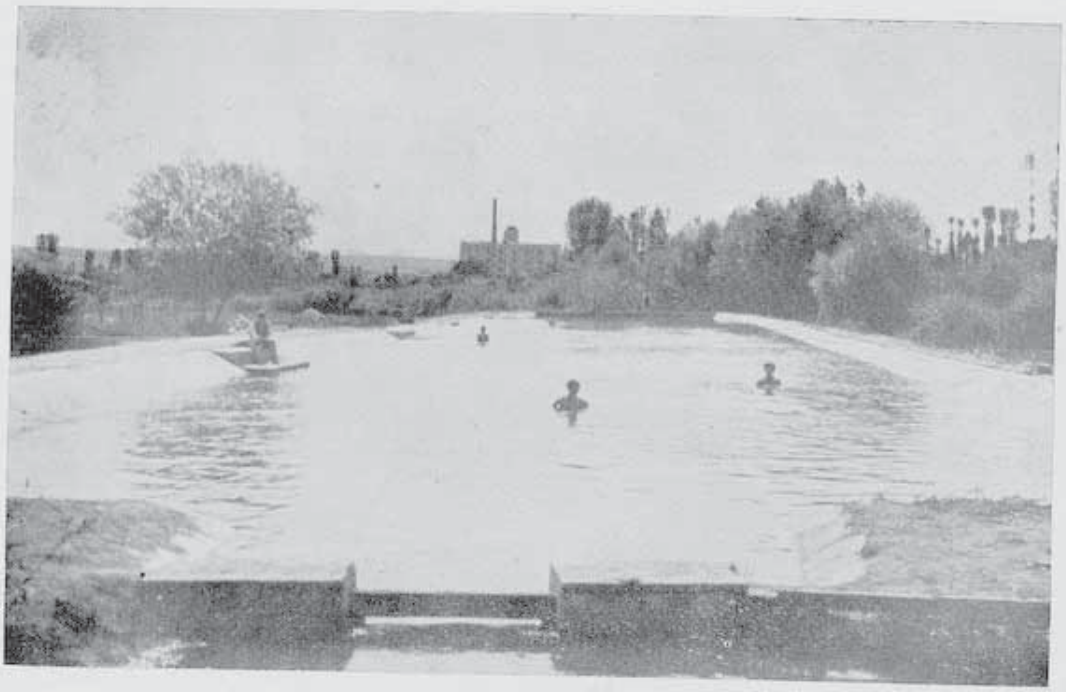

Летње општинско купатило и плажа у Куманову (подигнути 1937 год.)

До каквих су незгода поједини градови били доведени оваким радом, најбољи је пример стање скопске општине на крају десете године слободног живота, ако рачунамо да је он у ствари почео тек од 1918 године. Када је нова управа под мојим руковођењем у почетку 1929 године дошла на чело Скопља, затекли смо Општину тако разривену, да општински службеници нису били примили плате за четири месеца уназад. У каси смо затекли око 7.000 динара, а летећих дугова преко 9,000.000 дин. Кредит Општине сведен тако ниско, да није могла добити у чаршији на вересију ни перо за писање! Добронамерни читаоци ће ме извинити што ово помињем у овој јубиларној књизи: али не може бити напретка ако не укажемо на зло које га спутава.

С друге стране, ради будућег напретка наших градова, принуђен сам да пређем преко нелагодности коју осећам да сам говорим о своме раду и укажем на остварену истину: шта се све може учинити од

једног запустелог града када се има знања, несебичности, истрајности и несаломљиве воље. У данима најтежих оскудица, од 1929 до 1936 године, редовним средствима скопских грађана, ударени су темељи будућем напреднијем Скопљу. За преко 7 година несметаног рада у Скопској општини (било би тачније рећи за време од 5 година, пошто смо пуне две године утрошили на исправљање погрешака ранијих управа), Скопље је (да поменемо само главније тековине) добило: катастарски премер, генерални и детаљни регулациони и нивелациони план, тапије на имања око 350 хектара, простудиране и детаљне пројекте за канализацију, хидроелектричну и калоричну централу, градски водовод (ова последња два велика објекта су у довршењу), више школских зграда и дечјих установа, здраве финансије, неограничени кредит и морални престиж међу градовима у земљи. Новом политиком да приходи рентабилних предузећа прећу у општинске руке, ударена је будућност бољем Скопљу. Данас само чисти приходи електричне централе, који су до скора пунили странцима џепове, износе преко 3,000.000 динара и они ће се попети аутоматски на 6,000.000 динара (што ће рећи четвртину општинског буџета) чим хидроцентрала на Трески буде стављена у погон поред годишњег вишка од 15—18,000.000 неангажованих киловат часова електричне енергије, које Општина може поступно да претвара у новац.

*

Поменувши на овај начин главније факторе који су утицали на развитак наших градова на Југу, хоћу да са општих разлагања укратко пређем на посебна, износећи збијено шта је који наш град постигао од ослобођења до данас. Напоминьем, да детаљнију студију на лицу места за сваки град, сем Скопља, нисам могао чинити, већ податке износим онако и само оних градова који су их упутили Одбору за прославу, остављајући им одговорност за тачност.

Берово. — 1912 год. имало је 1900 становника, а данас 3200. Атар вароши 14.000 хектара. Од 1920 до 1936 године потрошено по буџету 3,405.000 динара, што просечно дође око 200.000 динара годишње. Општински приходи: прирез, трошарина и таксе. Дугови износе 300.000 динара, а општинска имовина 12.000 динара. Варошица нема регулационог плана. Општина има кланицу и недовршен водовод. За овај период општина подигла четири школе и кланицу. Индустриских постројења нема. Приватном иницијативом подигнуте су: четири цркве, соколски дом, купатило и звонара, све у вредности 400.000 динара. Држава и бановина подигле: три моста, и воћни расадник. Због високе надморске висине и лепе околине, место подесно за летовање.

Битољ. — 1912 године 48.310 становника, данас 33.033. Атар 535 хектара. Издаци од 1922 до 1936 године износе 80,213.000 динара; годишње просечно 5,650.000 динара. Главни приходи од трошарине, такса и општинских имања. Град нема дугова. Општинска имовина цени се на 6,000.000 динара. Има одобрени регулациони план. Од објеката: водовод у изградњи, електрична централа у приватним рукама, кланица и примитивна канализација. За овај период општина подигла: кланицу, четири нове зграде за основне школе, отворену и затворену пијацу, зграду за трошаринско сместиште; темељно реновирала

три зграде за основне школе и зграду за Трговачку академију, и подигла неколико паркова у величини од 4 хектара. Општина има уређену Пожарну чету са два ватрогасна аутомобила. Калдрмисано улица од 170.000 м² турске калдрме и 15.000 м² коцкастом. Приватном иницијативом подигнута је: соколана, 300.000 динара; црква на гробљу 150.000 динара. Од индустријских постројења постоји: текстилна индустрија са 50 радника, парни млин капацитета 3 вагона са 50 радника, стругара на води са 12 радника. Од већих зграда подигнуте су: филијала Народне банке и реновирана зграда Официрског и подофицирског дома. Град нема Статут за своје особље.

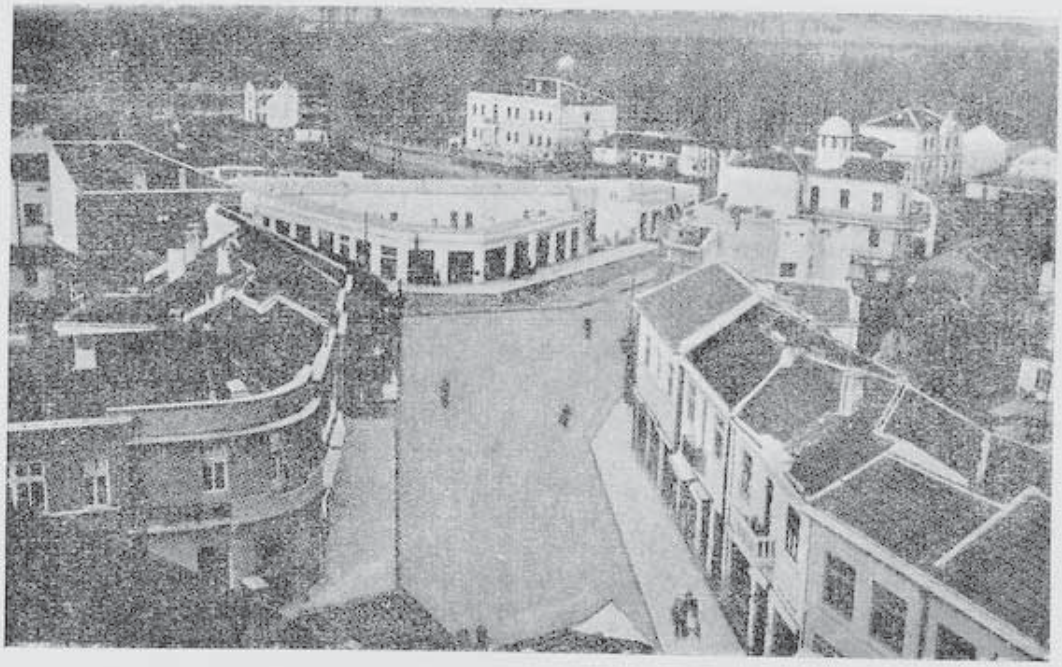

Гостивар с основном школом (у позадини).

Валандово. — 1912 године имало 1.050, данас 1.400 становника. Атар општине 30.481 хектар и 89 ари. Просечни годишњи буџет 260.000 динара. Нема дугова; имовина се цени на 150.000 динара. Нема регулационог плана. Има водовод (јавне чесме), али нема електрике, канализације и кланице. За овај период подигнуто је 6 нових школских зграда; два општинска дома, два соколска дома, здравствена станица са купатилом, среско начелство са државном поштом, црква, спомен-капела изгинулим војницима 1915 године, и спомен-чесма на тргу Блаженопочившем Краљу Александру I, који трг служи и као парк (8 ара). У оближњем селу Пирави подигнута је још и здравствена станица са купатилом и водоводом. За све ове јавне зграде утрошено је 4,000.000 динара.

Велес. — Пре 1912 г. 15.624 становника, данас 14.183. Атар 250 хектара. Расходи од 1923 до 1937 г. дин. 26,800.000; просечни годишњи издаци 1,800.000 динара. Дугови 2,200.000; општинска имовина око

10,000.000 динара. Има регулациони план. Варош има водовод и кланицу, електрична централа у приватној концесији. Општина до данас подигла: Народни дом, књижницу и читаоницу, основну школу, водовод и кланицу. Он индустриских предузећа има: фабрику зејтина са 100 радника и два млина који раде повремено. Улице калдрмисане. Општина има два парка.

Гостивар. — Пре 1912 год. имао је 4397 становника, данас 6055. Атар 502 хектара. Просечни годишњи буџет 1,100.000 динара. Има дуга 1,400.000 динара. Општинска имовина 6,500.000 динара. Има регулациони план. За овај период Општина подигла: хидроелектричну централу, кланицу, купатило, касапнице, игралиште и дозидало основну школу. Општински парк има 5 хектара. Приватном иницијативом подигнути: соколски дом и православна црква.

Ђаковица. — Пре ослобођења имала око 17.000 становника, данас 15347. Атар 3427,5 хектара. Од 1931 до 1937 г. потрошено 9,942.000 динара; просечни годишњи буџет 1,400.000 дин. Дуг износи 300.000, а општинска имања цене се 600.000 дин. Регулациони план у изради. Општина је подигла: кланицу, општински дом и основне школе и два парка. Приватном иницијативом подигнути су: дом Кола српских сестара (200.000 дин.), црепана „Дечани" са погонском снагом од 100 к. с. и аутоматски млин од 200 коња. Здраво је место са лепом околином, али на његово унапређење од надлежних до сада није поклоњена нарочита пажња, и ако је по броју становника највећи град у Зетској бановини.

Ђевђелија. — Пре 1912 год. имала 5188 становника, данас 5000. Варошки атар 400 хектара. Годишњи расходи 850.000 динара. Нема дугова. Варошка имовина износи 150.000 динара. Има регулациони план. За овај период Општина подигла: основну школу, царинарницу, кланицу, ледару и среску зграду. Има канализацију, а електрично осветљење је у рукама концесионара. Приватном иницијативом подигнути су: дом Кола српских сестара (200.000), Соколана (400.000). Држава подигла: мост на Вардару, железничку станицу и монополски магацин.

Кичево. — Пре 1912 г. имало је око 3800 становника, данас 6913. Атар 2093 хектара. Годишњи расходи око 550.000 дин. Дугова нема. Општинска имовина око 750.000 динара. Има регулациони план. Варош има водовод и кланицу, а хидроелектрична централа у рукама концесионара. Општина је подигла: кланицу, отворену пијацу, купатила и парк од 5 хектара. Приватном иницијативом: Соколски дом и дом Кола српских сестара (у изградњи). Држава подигла: 2 моста, здравствену станицу са купатилом и воћни расадник.

Кочане. — Пре ослобођења имало је 5408 становника, а данас 5949 становника. Варошки атар 2541 хектара. Годишњи издаци око 1,150.000 динара. Вароши дуг 350.000 динара, а општинска имовина 150.000 динара. Има одобрени регулациони план, који је 1929 године био изложен на Светској изложби у Барцелони и тамо награђен. Општина има своју кланицу, а варош осветљава преко општинске варошке мреже електрична централа Земљорадничких задруга. Има парк од 2,5 хектара; воћни расадник од 0,5 хектара и соколско вежбалиште

од 0,6 хектара. Општина поделила бесплатно 70 хектара земљишта за подизање винограда и до данас подигнуто 518 винограда. Приватном иницијативом: Соколски дом (250.000 дин.), фабрика пиринча Земљорадничке задруге са 10 радника; дуванска станица за ферментацију (150—400 радника) и фабрика пиринча г. Костића, из Скопља (у току изради). Држава подигла: Дуванску станицу у вредности од 9,000.000 динара.

Кос. Митровица. — Пре ослобођења имала 9354 становника, данас 11301 становник. Атар 140 хектара. Од 1921 до 1936 г. потрошено 26,200.000 динара. Просечни годишњи издаци 1,600.000 динара. Оп-

Каптажа воде у Рашчу за водовод града Скопља.

штински дуг 62.000 , а имања 600.000 динара. Има регулациони план. Општина подигла: кланицу и основну школу (у довршењу). У вароши има: 2 стругаре са 100 до 120 радника и један млин са 35 радника. Приватном иницијативом подиже се дом Краља Александра (до сада утрошено 1,000.000). Држава подигла мост на Ибру.

Куманово. — Пре 1912 год. 12469 становника, данас 18122. Атар са 5 села 6000 хектара. У периоди од 1918 до 1937 године утрошено 47,000.000 дин. Просечни годишњи издаци 2,500.000 дин. Општински дуг 4,500.000 дин. Има одобрени регулациони план. Општина има водовод и кланицу. Електрична централа у рукама концесионара. Од 1912 до данас Општина подигла: централну пијацу, централну основну школу, кланицу, сушницу кожа, магацин за запаљиве ствари, јавно летње купатило, два парка и расадник за паркове у површини од 14

хектара и калдрмисала улице од 135.000 квадратних метара. Приватном иницијативом подигнути су: Соколски дом, Занатски дом и Бановинска болница, са укупним коштањем од 4,000.000 дин. и два млина. Држава подигла: Дуванску станицу, среско начелство и армирани бетонски мост преко Коњарске Реке.

Нови Пазар. — Пре ослобођења 13.433 становника, данас 11.000. Атар 964 хектара. Годишњи расходи око 1,100.000 динара. Општински дугови 280.000 динара, а имовина 300.000 динара. Нема регулационог плана. Има кланицу, а електрично осветљење у приватним рукама. Нема водовода. Општина подигла: основну школу (520.000). Приватном иницијативом: Дом народног здравља, Соколски дом и Дом Исламске установе.

Прилеп. — Пре 1912 г. 22.237 становника, данас 23.557, и ако се иселило око 6.000 муслимана. Варошки атар 8.029 хектара. Од 1918 до 1937 године утрошено 45,300.000 динара; просечни годишњи издаци 2,500.000 динара. Варошки дуг 675.000 динара, а имовина 3,000.000 динара. Има одобрени регулациони план. Општина до данас подигла: електричну централу, кланицу, две зграде за основне школе, парк од 3 хектара и калдрмисала улица у износу од 400.000 м². Приватном иницијативом подигнути: Соколски дом (500.000), црква Краља Петра Ослободиоца са спомен-костурницом (1,200.000) и Занатски дом (500.000) динара. Држава подигла: Учитељску школу, Дом народног здравља са купатилом, два велика магацина за смештај дувана и одморište за раднике при Дуванској станици.

Призрен. — Пре рата (по државној статистици од 1921) 21.244 становника, а по К. Костићу (Наши градови) 30.280; данас 19.551 становник. Градски атар 3.764 хектара. Од 1919 до 1937 године утрошено 38,900.000 динара; годишњи просечни издаци 2,000.000 динара. Градски дуг 3,600.000 динара, а имовина 4,000.000 дин. Има регулациони план. Општина подигла: хидроелектричну централу, кланицу, отворену пијацу и сточну пијацу; има стари водовод и канализацију. Приватном иницијативом: основна школа (Угаревић), три читаонице, Соколски дом, Женска радничка школа (од стране друштва „Српкиња" у Призрену), Народно купатило (уз припомоћ Општине) и зграда царинарнице (из калдрминског фонда). Држава подигла: Гимназију, Окружни суд и Расадник. Од индустрије постоји млин „Бистрица" са 8 радника.

Приштина. — Пре ослобођења 18.174 становника, данас 16.046. Градски атар 3.000 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 36,500.000 динара; просечни годишњи општински издаци 2,000.000 дин. Градски дуг 2,700.000 динара, а имовина 4,000.000 динара. Има одобрени регулациони план још у 1914-ој години. Град има примитиван водовод. За овај период Општина подигла: основну школу, кланицу, парно купатило и парк од 1 хектара. Калдрмисано улица од 100.000 м². Приватном иницијативом: Дом народног здравља (300.000), Католичка црква (80.000) и Женска радничка школа (200.000). Држава подигла Бановинску болницу (1,200.000). Од индустрије постоје: електрична централа од 200 к. с., парни млин од 60 к. с. и два мања моторна млина од по 20 к. с. са укупно 40 радника.

Ресан. — Данас има 4625 становника. Атар 1677 хектара. Годишњи издаци око 150.000 динара. Градски дуг 100.000, а имовина 60.000 динара. Нема регулационог плана. Општина има кланицу, јавне чесме и делимичну примитивну канализацију. Општина подигла: кланицу, отворену пијацу и два сквера око 5 ара. Држава подигла: Дом народног здравља и три моста на реци Болшници.

Свети Никола. — Пре 1912 г. имао 2500 становника, данас 2777. Атар 80 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 9,900.000 дин.; просечни годишњи издаци 500.000 дин. Општински дуг 70.000 динара, а

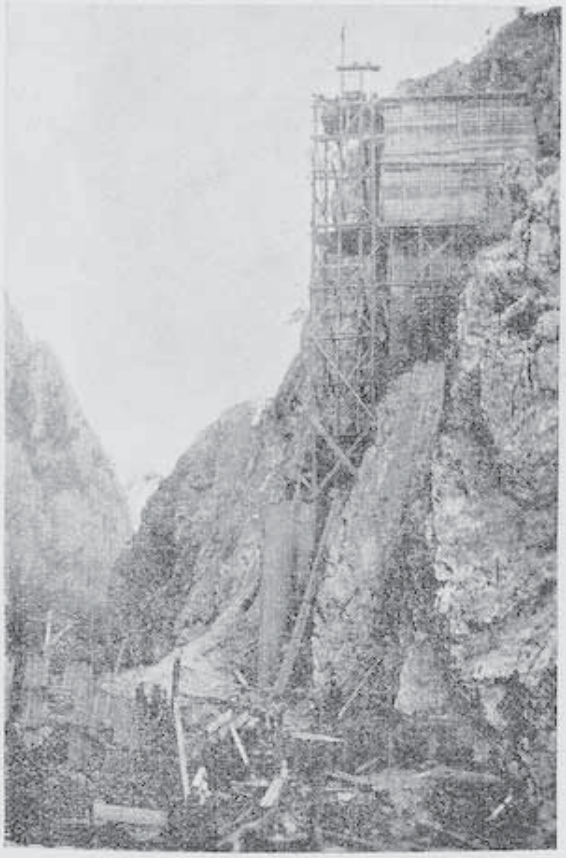

Хидроцентрала општине града Скопља на реци Трески.

Споменик ђацима-ратницима из 1914 године.

имовина 500.000 динара. Град нема регулационог плана. Има кланицу. Варошица је до данас подигла: школску зграду (1,180.000), општински дом (300.000) и кланицу (30.000), а калдрмисала улице од 20.000 м², и општински парк од 5 хектара. Приватном иницијативом: Дом народног здравља (30.000).

Сјеница. — Пре ослобођења 4.840 становника, данас 3.872. Атар 2815 хектара. Од 1919 до 1937 год. утрошено 12,160.000 дин.; просечни годишњи издаци 640.000 динара. Општински дуг 445.000 дин., а имовина 600.000 динара. Нема регулационог плана. Има водовод подигнут 1933 год., а нема електричног осветљења, канализације и кланице. При-

ватном иницијативом: Женска занатска школа и Соколски дом. Држава: Здравствену станицу и ћилимарску школу.

Струмица. — Пре 1912 год. 18.000, данас 10.180 становника. Атар 2034 хектара. Годишњи расходи 1,500.000 дин. Општински дуг 2,350.000 динара, а имовина 5,000.000 динара. Има регулациони план. Општина има кланицу од пре 1912 год., нема водовода, електрична централа у изградњи. Општина до сада подигла: општински дом, основну школу и жандармериску станицу. Градски парк износи око 2,5 хектара. Приватном иницијативом подигнути су: Дом Кола српских сестара, Дом Кнегиње Зорке и Дом грко-католичке цркве. Држава подигла: судску зграду, Дом народног здравља и монопол. Град је био знатно оштећен пожарима од 1913 и 1924 године.

Основна школа »Доситеј Обрадовић« у Скопљу.

Струга. — Данас броји 3952 становника. Градски атар 850 хектара. Годишњи расходи око 450.000 дин. Општински дуг 360.000 дин., а имовина 1,200.000 дин. Град нема регулационог плана. До данас је Општина подигла: кланицу, основну школу, сточну пијацу, купатило на обали језера, два парка од 0,3 хектара и калдрмисала улице за око 20.000 м². Подиже се приватном иницијативом: Радничка школа, која ће са намештајем коштати 200.000 динара, дар г-це Драге Јевтић, проф. из Београда, родом из Струге; Соколски дом у изграђивању (до сада утрошено 400.000 динара).

Урошевац. — Пре 1912 год. око 3.000, данас 5.708 становника. Варошки атар 1600 хектара. Од 1919 до 1937 г. утрошено 21,500.000 дин. Просечни годишњи издаци 1,150.000 дин. Општински дуг 750.000 дин., а имовина 2,600.000 дин. Има регулациони план. Од ослобођења до да-

нас Општина је подигла: кланицу, основну школу, грађанску школу са интернатом, сточну пијацу и 26 приземних дућана. Има три парка у површини од 1 хектара. Приватном иницијативом подигнути су: Соколски дом, православна црква Св. Цара Уроша, католичка црква, здравствена станица, расадник, медреса, капела на гробљу и конак код цркве, све у износу од 3,500.000 динара.

Царево Село. — Пре 1912 г. имало је 2286, сада 2858 становника. Општински атар 21.500 хектара. Просечни годишњи расходи око 500 хиљада динара. Општински дуг 400.000 динара, а имовина 500.000 дин. Има регулациони план. До сада је Општина подигла: 5 основних шко-

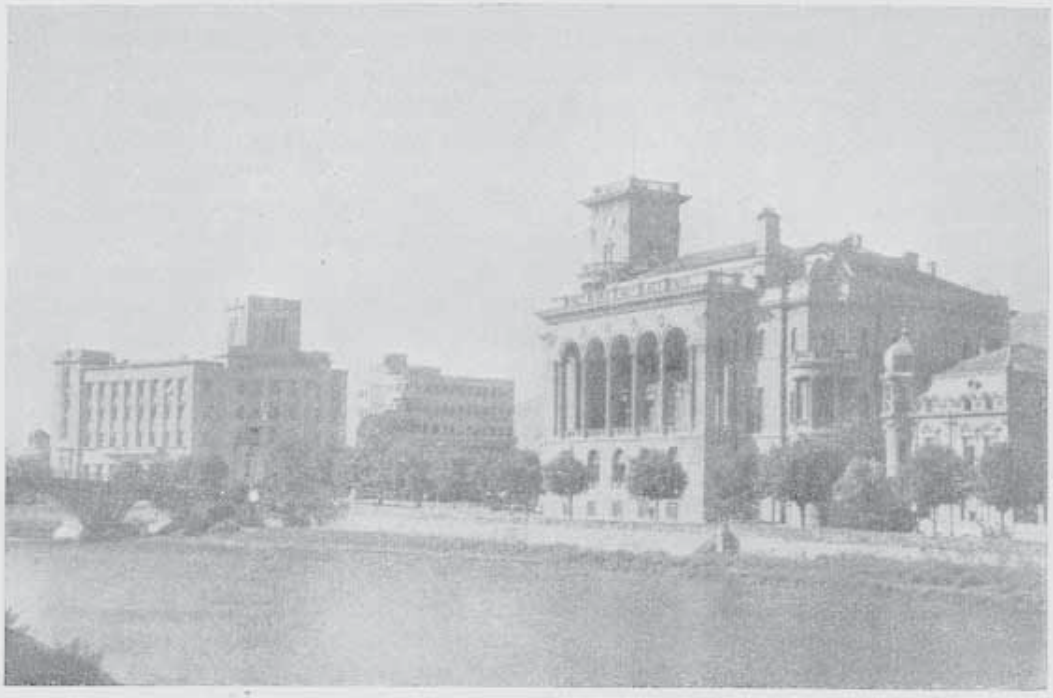

Трг Краља Петра у Скопљу (Официрски дом, Трговинско-индустриска комора, Народна банка и мост цара Душана).

ла, читаоницу, среску зграду, три жандармериске станице и летовалиште. Приватном иницијативом: соколски дом и две цркве, све у вредности 400.000 динара.

Штип. — Пре ослобођења 15.314, данас броји 12.487 становника. Варошки атар 4.500 хектара. Од 1919 до 1937 године, по буџету утрошено 24,600.000 дин.; просечни годишњи издаци 1,400.000 динара. Општински дуг 470.000 дин., а општинска имовина 7,700.000 дин. Има регулациони план. До сада је Општина подигла: општински дом, основну школу, кланицу, парно купатило и два моста од бетона. Општински парк износи 1 хектар. Приватном иницијативом подигнут је споменик палим борцима на Брегалници.

С к о п љ е. — Пре ослобођења, по једним подацима, имало је 38.000 становника, по другим 47.384. По попису који је извршен 1913

год., одмах после ослобођења, 43.847 становника (муслимана 28.604, православних 13.331, католика 401, Јевреја 1.500 и протестаната 11). Крајем 1936 године сам град имао је 66.893, са околним селима 70.969 становника (православних 42.664, муслимана 22.951, Јевреја 3.302, католика 1.873, других 179). Градски атар са околним селима има око 10.000 хектара. Од 1918 до 1937 год. буџетски издаци износе 350,000.000 дин.; просечно годишњи издаци 18,500.000. Главни градски приходи су: трошарина (42%), од осталих такса (38%), од електричне централе (20%). Градски дугови на дан 1 маја 1937 год. износили су 43,770.000 динара, а вредност општинских имања износи 48,000.000 динара. Град има одобрени регулациони и нивелациони план. Општина има у својим рукама електричне централе (калоричну и хидроелектричну), водовод и кланицу. Од ослобођења до данас Општина је израдила: катастарски премер, регулациони и нивелациони план, четири школске зграде у вароши, једну на селу за 2.500 ученика (са плацевима и намештајем динара 13,300.000), калоричну централу, градску мрежу и трансформаторске станице (12,000.000), хидроелектричну централу на Трески у довршењу са 21—25,000.000 к.в.ч. годишње (21,000.000); градски водовод са Рашча са 6,500.000 до 10,000.000 литара воде дневно (17,000.000 динара); дечје летовалиште у Водну; Дом стараца; Дезинфекциони завод, сточни трг, две отворене пијаце, више трошаринских станица, ново гробље; поправила је више старих школских зграда, уредила кланицу, извела радове на осигурању од Вардара и Сераве; калдрмисала улице од 400.000 м² (за време партиских управа до 1929 г. 86.000 м² *из зајма,* а за време пословне управе од 1929 до 1936 г. 311.000 м² *из редовних буџетских средстава).* На горње радове Општина је утрошила, које од зајмова код Држ. хипотекарне банке, које из својих буџетских средстава суму од 95,000.000 динара.

Приватна иницијатива до 1929 год. подигла је 1.118 нових зграда, у вредности од 130,000.000 дин, а од 1929 до 1936 г., 909 нових зграда вредности од 110,000.000 дин. Значи да је до краја 1936 год. подигнуто приватном иницијативом 2027 нових зграда у вредности од 240,000.000 динара. По попису од 1931 год. у Скопљу је било око 10.000 кућа; према овоме 20% становника Скопља живе у новим становима, што се приближава односу у Цириху, који је од градова у Европи после рата највише (22%) изградио нових станова.

Од зграда подигнутих приватном иницијативом важније су: Народна банка, Уред за осигурање радника, Трговинско-индустриска комора, Лекарска комора, Вакуфска дирекција, Дечји дом Краља Александра, Студентски дом Краља Петра, дом Кола српских сестара, дом Кнегиње Зорке, дом пријатеља Француске, две соколане, дом Аграрне заједнице, дом Удружења инжењера и архитекта.

За ово време држава је подигла: Државну болницу (12,000.000); Хигијенски завод (10,000.000); монополске магацине (10,000.000); Народно позориште; куће за особље Железничке дирекције; Лозни расадник; Пољопривредну огледну станицу; Дирекцију шума, све у укупном износу (без војних објеката) око 65,000.000 динара.

Ако се узме да је грађевинска делатност у Скопљу отпочела тек 1921 г., то значи да су за време последњих 15 година држава, општина

и приватни утрошили у Скопљу завидну суму од 400.000.000 динара. Ову делатност је у многоме помогла и Државна хипотекарна банка која је у самом Скопљу учинила позајмица приватнима, од 1921 до октобра 1937 год. у износу од 87,300.000 динара. За овај исти период Државна хипотекарна банка издала је позајмице у Вардарској бановини, рачунајући ту и Пећ, Ђаковицу и Кос. Митровицу, 146,000.000 динара. У ову суму не улазе зајмови појединим градовима и варошицама (заједно са Скопљем), чији укупни износ је 120,700.000 динара. Укупно од 1921 до октобра 1937 године Државна хипотекарна банка позајмила је које приватним које општинама суму од 345,000.000 дин. А 23 града и варошице (сем Скопља) са укупно 237.116 становника од 1920 до 1937 године утрошили су кроз буџете суму од 510,000.000 дин.

Напредак наших градова за време од ослобођења до данас није онај који бисмо хтели да буде. Он личи на прво тетурање детета које ступа у живот. Прикривена конструктивна енергија нашег народа на Југу тек ако се почела помаљати и узимати учешћа у њиховом подизању. Пожелимо да се она у другој четврти века слободног живота потпуно раскрави и од себе даде пуну меру која ће наше градове учинити цветним, удобним и лепим.

---

5) АГРАРНА РЕФОРМА И НАСЕЉАВАЊЕ

ОД Д-РА А. УРОШЕВИЋА

Ослобођење је Јужну Србију у аграрном и агрикултурном погледу затекло у врло рђавом стању. Обрађена земља је заузимала само 17%, шума 23%, а сав остали део био је неискоришћен. Чак и по дну плодних и пространих котлина било је великих необрађених површина. Отуда су и сеоска насеља била доста ретка, а с тим у вези и густина становништва, рачунајући ту и становништво по градовима, доста мала (32 ст. на 1 км), тако да је међу нашим покрајинама по слабој густини становништва само Црна Гора стајала иза Јужне Србије. Поред тога становништво, особито српско, већином није имало своје земље, већ је живело и радило на имањима разних господара, на тзв. чифлицима, уступајући господарима известан део прихода са тих имања, негде чак и половину, као награду за уступљену им земљу на обрађивање. И у погледу етничког састава становништва није се стајало добро. Арбанаса и Турака је у Јужној Србији за време ослобођења било скоро 30%.

Због свега тога морало се приступити аграрној реформи и насељавању. Аграрну реформу су захтевали социјални и национални интереси. Чифчије су уствари били земљорадници пролетери. А побољшање економског стања тих чифчија могло се извести само кроз аграрну реформу. Али решењем питања старих аграрних односа није се решавао и цео проблем. Њиме се није решавао проблем необрађености велике површине земљишта и слабе насељености нашега Југа. Њиме се није решавао ни проблем јавне безбедности, коју је нарочито угрожавало арбанашко становништво у областима где је оно понегде чинило већину. Ради тога било је потребно извести и насељавање Јужне Србије, довести у њу известан број домова српског и осталог југословенског становништва из наших других крајева.

Међутим, иако се све то имало на уму још одмах по ослобођењу Јужне Србије, 1912, њено је насељавање, због уласка Србије још у два узастопна рата, тако рећи само пројектовано. Исти је случај и са аграрном реформом. Тек по тешком али срећном свршетку светскога рата, са ослобођењем Србије од непријатељске окупације и ослобођењем и уједињењем осталих југословенских кра-

јева у заједничку државу, приступа се решењу аграрне реформе, и то не само у Јужној Србији него и у осталим крајевима где је било економских односа сличних чифчиству. Тада се приступа и насељавању.

АГРАРНИ ОДНОСИ ПОД ТУРЦИМА И АГРАРНА РЕФОРМА ПО ОСЛОБОЂЕЊУ

Иако се за турске владавине сва земља с малим изузетком рачунала за царску, односно државну својину (»мири«), то се државно право састојало у узимању десетка, у десетини жетвеног приноса са земље. Сопственик земље је уствари био обрађивач, а држава је имала само голо право својине. Тај однос између државе и обрађивача земље, који се звао спахиство, по својој организацији није био исти кроз цео период турске владавине. Од танзимата 1839 г. спахиство се посебице за свако село издавало под закуп сваке године. Међутим, раније су се спахилуци простирали на више села и нису се давали под закуп, већ на уживање појединим заслужним војним лицима. У накнаду за то њихови су уживаоци били дужни да на позив иду у рат лично и на коњу, а уз то, ако су им спахилуци били већи, да према тој њиховој величини и вредности држе под опремом и известан број коњаника, које би у случају рата повели собом и под својом командом. Отуда су се уживаоци прихода (десетка) у додељеним областима звали спахије (спахи — коњаник). Већи спахилуци звали су се зиамети, а мањи — тимари), њихови уживаоци — заими, односно тимарници.

Поред спахилука, који је у ствари установљен као државна дажбина на обрађену земљу, за турске владавине је код једног дела земљорадника постојао чифлички режим. Тај се режим састојао у томе што су земљорадници обрађивали туђу земљу, а њеном господару као накнаду за то давали један део приноса са ње.

По извесној сличности у правима и дужностима између турских спахија и чифлик-сахибија (власника чифлика) с једне и српске средњевековне властеле пронијара и властеле баштиника с друге стране, мислило се да спахије потпуно одговарају феудној властели и српским пронијарима, а чифлик сахибије — властели баштиницима. Међутим између њих има и разлике. Властела пронијари су, поред земље која им је била дата с правом на узимање дажбина од земљорадника, имали и своје властите земље, којом су могли потпуно располагати, а коју им је потчињени земљорадник по дужности морао обрађивати. Спахије међутим у своме тимару или зиамету нису имали своје земље, па с тим, разуме се, ни право на кулук за обрађивање земље. Према томе тимари и зиамети нису дакле нека копија српског средњевековног пронијарства, већ засебна турска установа, створена још пре султана Мурата.

Још већа је разлика између властеле баштиника и чифлик-сахибија. Властела баштиници су, као и сва друга властела, чинили засебан повлашћен ред који је заједно с владаоцем и под његовом управом господарио земљом. Сва су државна звања на његовој територији била у њиховим рукама. У рату су командо-

вали војском. Они су своје баштине држали од старине у својим породицама или су их хрисовуљама на дар добијали од владаоца. Властеоске баштине уживале су нарочите повластице. Биле су ослобођене свих работа и дажбина, сем што су морале да плаћају данак на земљу и да војску војују. Чифлик-сахибије, међутим, нису имали ништа од свега тога. На првом месту, они нису били никакав повлашћен ред, јер је међу њима било и људи изван племства, изван реда бегова и паша, које је народ обично звао агама. Чифлик-сахибије нису управљали земљом, изузев оне који су се у доба самовлашћа сами прогласили за господаре појединих области, али су и они чифлик-сахибијама редовно постајали тек по приграбљењу власти. Али и тада на њиховим је територијама било и других чифлик-сахибија, који су били без икакве власти. Исто тако, чифлик-сахибије нису имали никакве обавезе да за време мира опремају и да у случају рата даду држави известан број војника или да те војнике сами поведу у рат под својом командом. Отуда чифлици и чифлик-сахибије нису уживали никакве повластице у државном уређењу. Најзад, чифлици се нису добијали од султана као што су властела баштиници хрисовуљама добијали земљу од владара. Чифлици, дакле, нису били државна установа као што су биле баштине наше средњевековне властеле баштиника. То се види и из скоро објављеног превода расправе *Али-чауша из Софије* из 1654 г. о спахијској и тимарској организацији. Ту се под речима *чифтлук* и *баштина* подразумевају имања појединих лица којима је због извесних својих дужности (кнезови у граничним областима, соколари и др.) место уживања тимара дато ослобођење од пореза и разних других дажбина на њихова пољска добра. Међу такве повлашћене редове, одређене на начин баштина (»а у службеном и административном говору баштина ће рећи чифтлук«) спадале су и војничке тајфе које су биле ослобођене од шеријатске десетине (десетка) и других намета.

Чифлици у тој Али-чаушовој расправи, како видимо, сасвим су другог карактера но чифлици новијег смисла. Међу 22 врсте разних хасова, малићана, вакуфа, арпалука, оџаклука, зиамета, тимара и разних лена и повлашћених појединаца или тајфа, које је Али-чауш побројао и описао им суштину и организацију, нема ниједне која би одговарала чифлицима и чифлик-сахибијама новијег смисла. По томе, а и по чињеници коју знамо да су чифлици нашега смисла потпадали под спахиство, тј. да се од чифлика убирао десетак, и то и од чифчиског и од господарског дела, види се да чифлик-сахибије нису била повлашћена лица и да њихови чифлици нису били од државе установљени.

Као и да је сама турска централна власт чифлике гледала као незаконито стечена имања, па је крајем XVIII и почетком XIX века лако пристајала на њихово укидање. *Прота Матеја Ненадовић* бележи да су после рата 1793 г. кнезови у београдском пашалуку добили хатишериф да у њему више не буде чифлик-сахибија него да се плаћа само спахиско и царско. И *Вук Караџић* у своме *Рјечнику* код речи *читлук* износи како је турска влада

држала да су чифлици против царске воље. »Тако кад Јадрани по свршетку 1804 и у почетку 1805 стану с Турцима уговарати како ће у напредак под владом њиховом живљети, одмах повичу да неће читлука, и то им се прими, и за оне двије године (1805 и 1806) док је Јадар био под Турцима, ниједан чифлук-сахибија није смео ни споменути да му је који пређашњи чивчија дужан што дати; тако и за владе кнеза Милоша у биоградском пашалуку од самога почетка ниједан се читлук-сахибија није смео показати, а спахије су узимале своје до године 1832«. При закључењу мира с Марашлијом 1815, кнез Милош је без тешкоћа добио Марашлијин пристанак да у београдском пашалуку не сме бити чифлика. Што се само речи *чифтлика* тиче, она на турском значи пољско добро које се обделава, дакле свако земљорадничко имање, без обзира на величину и однос под којим се обрађује. Исто је то и са значењем речи *чифчија* (чифтчи) под којом се у правом смислу подразумева сваки земљорадник уопште, без обзира да ли обрађује туђу или своју земљу.

Кад смо тако видели да чифлици нису државна установа, питање је како су они и кад постали. Но пре свега морамо напоменути да чифлици нису увек били и велика пољска имања, велики поседи. Било их је који су се могли убројати у велике поседе, било их је и средње величине, а било их је и мањих од 20 хектара укупне површине.

Таква имања, а нарочито она већа, у Турској су постајала на више начина: редовним путем (куповином), нередовним путем (отимањем, где увршћујемо и насилну куповину, разуме се, испод цене), затим преваром, добровољним потпадањем појединаца под чифчиство ради праштања одговорности за кривице које су учинили или за које су обећени, или још да би код неког моћног господара добили заштиту од насилника и угњетача. Чифлици су постајали и приграбљивањем напуштене земље за време појединих ратова и буна, када се становништво после сеобе није више враћало на своја огњишта. Али је свакако велики део чифлика постао тиме што су се спахије на један или више од горе поменутих начина преобраћали у чифлик-сахибије.

Примере за куповину земље од стране муслимана редовним путем није ни потребно наводити, јер тога може бити и сада. Задржаћемо се на добијању чифлика нередовним путем. По проти Матеји Ненадовићу постанак чифлика у Србији је по причању његовог оца, који то није запамтио него слушао од својих старих, био овакав: »Кад су саме спахије биле у Србији, од сваког жита су сем од ситне проје, узимали десету оку на ожењену главу и још неке ситне дажбине. После тога постали су читлуци и јаничари завладају... онда Турци који неће да раде дођу код свог јаничара-аге и упишу се у јаничаре... Такав ага узме неколико момака, дође у село које му су допадне, сазове сељаке и каже им: »Рајо, ја сам царев син и ага, дајте, продајте ми се да сте моји, ја ћу вас од сваког зулума бранити, и који нема пореза и арача, ја ћу за њега у зајам давати«. Сељаци обично много се томе противе, али то им

ништа не помаже. Слично томе износи и Вук у своме *Рјечнику* код речи *читлук*. »Може бити, вели Вук, да су гдјекоја села још од старине имала овакве своје господаре (читлук-сахибије), али су их највише Турци на силу и у различнијем невољама почитлучили, нпр. кад какав човјек што скриви или га Турци обиједе, па хоће да погубе, он припада каквоме турскоме главару: »аман ага! не дај ме, твој сам и Божиј до вијека. По том ага рекне да га пусте и он остане његов чивчија. Кад се овако у каквоме селу почитлуче неколике куће, остале сељаке ага нуди да му се продаду, па ако неће, он им затвара стоку кад нађе на земљи онијех својијех чивчија и глобљава их док му се најпослије и они не продаду.« Наводи затим како је Али-паша Видајић 1803 почифлучио сељаке из Клубаца у Јадру и како су се дахије по смрти Хаџи-Мустафа-паше са својим другарима и помагачима наметнули за чифлик-сахибије по селима у београдском пашалуку. Слично томе су радили и други самовласници. Потурчени Француз *Ибрахим-Мансур-ефенди*, који је био у служби Али-паше Јањинског, у својим мемоарима прича како се овај познати и чувени самовласник дочепавао чифлика. По том његовом причању, кад је Али-паша намислио да постане власник једног села, почео је куповати имања од појединих сељака, а потом злостављати суседе тих купљених имања да би му се и они продали. Продају имања другим лицима без свог одобрења није допуштао. А кад су најзад сељаци под притиском и злостављањем пристали да му продаду имања, он их тад није хтео купити, већ је почео држати у селу одреде трупа својих Арбанаса, што је учинило да су му сељаци, да се само спасу беде, најзад бесплатно уступали своја имања.

Таквих примера има и из Јужне Србије. Тиквешки ајан Карапашо (од Дебра) у почетку XVIII века растерао је становништво из села Полошко, село порушио и захватио му синор, па у новоме селу, помереном према Црној, населио чифчије од разних хришћанских бегунаца онога доба. То исто је урадио и са селом Драгожелом, а манастиру Моклишту одузео је вакуфе Моклиште и Дабиште и почифличио их. Слично Карапаши крајем XVIII в. тиквешки ајан Кантур-бег почифличио је село Курију, а уз то још и Бегниште, Бели Камен (Вардар Чифлик), Кукуричани и још нека села. Од краја XVII и током XVIII века тако је почифличена и кичевска котлина. Пред крај XVII века су се нарочито у њеном почифличавању истицали Шаћир-бег и Ильаз из Дебра, који су са формираним одељењима азбија из дебарске области робили, пљачкали, палили и заузимали села. У првој половини XVIII века Шаћир-бег је разрушио Кнежински манастир и заузео му сва села. Сличног почифличавања на силу било је и на Косову и у Гњиланској Морави. У тим областима су од XVIII века па све до средине XIX в. самовласно управљали потурчени Арбанаси Џинићи, који су се отимањем и осталим незаконитим путевима дочепали многих имања и прогласили се њиховим чифлик-сахибијама. Међу тим властодршцима и другим зулумћарима било је и таквих који су ударали чак и на муслиманска села. Рушид-бегу Синановском

у Тиквешу, пореклом »од Арнаутлак«, који је надмашио све раније зулумћаре, замакло на око богато српско муслиманско село Дуброво на Вардару. Купио »двор« у селу и са многим најамљеним сејменима дотерао у оборе крдо свиња. Старинци муслимани, не смејући силноме аги ништа, а гоњени верским фанатизмом, један по један будзашто продавали имања и куће Рушид бегу и селили се, у које је овај одмах доводио хришћане за чифчије.

Као пример почифличавања на превару навешћемо један случај из гњиланског краја. Хаџи Денићима из М. Ропотова, док су још живели у Варварици, понуде Турци из Добрчана да се преселе на њихов атар, а Варварицу да учине заједничким пашштем. Они послушају и пређу, али их Добрчанци после неког времена подвргну чифчиству као становнике на свом имању.

Сем примера из мемоара проте Матеје Ненадовића и Вуковог *Рјечника* о добровољном потпадању под чифчиство, да наведемо примере из Јужне Србије. У почетку XIX века, да би били заштићени од арамија, сељаци села Дрена у Тиквешу позову бегове да у њих буду чифчије. На сличан је начин око 1830 г. чифликом постало и село Липа у Тиквешу.

Велики део чифлика постао је приграбљивањем напуштене земље у доба наших сеоба под патријархом Чарнојевићем 1690 и и патријархом Шакабентом 1737. Многи су се муслимани тада проглашавали за господаре тих напуштених имања. По мојим личним а још необјављеним испитивањима у Новобрдској Кривој Реци и на Косову Турци нису допуштали другима да се на тим напуштеним насељима и имањима насељавају, ако неће да им буду чифчије. Где год би се који Србин покренут неком невољом у сеобу из другог или истог краја ту заселио, јављао би се понеки Турчин или Арбанас, говорио да је то његово и остављао би га само под условом да му буде чифчија.

Али је, како поменусмо, свакако велики део чифлика постао од тимара и зиамета. Спахије су имали разлога да свој положај замене чифлик-сахибиским стога што за живота нису имали никаква права располагања земљом у тим тимарима и зиаметима и што су њихове породице имале веома скучена права наследства на спахилуке. Они су сами уживали прикупљене дажбине, али су зато имали обавезу да држе у припреми и издржавају известан број оружаних људи и да их лично воде у рат. А земља није била њихова већ сељачка. Међутим чифлик-сахибије су били сопственици земље којом су могли слободно располагати и остављати је потомцима у наслеђе. Не ретко спахије су задржавали свој тимар, а уз то се наметнули селу као чифлик-сахибије, узимајући део приноса на рачун тога, поврх дела који су као спахије наплаћивали.

Сва та присвајања туђе земље нередовним и незаконитим путем дошла су у доба опадања турске царевине. Док је турска била моћна и силна, са строгим редом и поретком у унутрашњости, разуме се, тога није могло бити. Али од пораза код Беча, 1683, Турска је у непрестаном губљењу ратова и територије, које је за собом повукло и велико нередовно стање у унутрашњости, па чак и

безвлашће. Ускоро по том турском поразу код Беча дошло је и аустриско продирање на Балкан, које је по неуспешном свршетку изазвало сеобу једног дела нашег народа у Аустро-Угарску. Тада су се спахије могли проглашавати сопственицима оних имања, које су Срби напустили испред турског напредовања. Исто тако су се спахије или који други Турци или муслимани местимице могли тада наметати за чифлик-сахибије заосталом и заплашеном српском становништву.

Од тога доба се уосталом почињу у целој Турској јављати разни самозвани господари, самовласници, које је немоћна турска централна власт, не могући их сузбити, не само трпела него их је, да би их колико толико држала у привржености државној заједници, чак и званично признавала.

Њихова владавина иде све до прве половине прошлога века. Неки од њих су, ступивши на страну Махмуд-паше Бушатлије, када је овај са Хусејином Градашчевићем из Босне повео борбу са султаном Махмудом II због реформа у турској војсци, 1831, по поразу Бушатлијином свргнути и убијени, а неки, који се нису умешали у покрет или га издали пред отсудну битку, остављени још за извесно време.

Дефинитивно уклањање тих самовласника са власти извршено је у петој деценији прошлога века. Са губљењем власти изгубили су и велики део прихода. А њихов раскошни и раскалашни живот захтевао је новаца. Због тога су неки почели продавати део по део чифлика било својим чифчијама, било другим људима. На тај начин су неке чифчије који су били бољега стања дошли до земље и постали њени сопственици. Али су често чифлици тако, продајом, прелазили у руке других господара, међу којима је било и хришћана, па чак и странаца. Многи су сељаци ипак, немајући средстава да купе земљу, остали и даље у чифчиству све до краја светскога рата. Мора се само нагласити да нису баш сви хришћани били чифчије у Турској. Било је села или породица у појединим селима који никад нису били у чифчиству. Било је чак и читавих жупа и крајева изван чифчиског режима, као што је на пр. било свих 11 села Скопске Црне Горе. У планинским сточарским крајевима, разуме се, чифчиства није ни могло бити.

Због ограничености простора не можемо се овде упуштати у описивање чифлика, чифличког режима и стања чифчија у појединим крајевима. Наводимо укратко да је чифчиство било доста тешко, јер се поред дела за господара давао и десетак, а уз то и разне друге државне дажбине, а поред свега тога још се морало и кулучити агама. Отуда су чифчије економски стајали врло слабо, тек нешто боље од оних породица које нису имале ни пар волова, што је потребно за учифличење, те су са свима својим члановима ступале као момци (слуге), разуме се, под другом погодбом него чифчије, обично само за прехрану и стан. Нарочито је у неким крајевима на чифчије тешко падао наполичарски систем, где је половину приноса са земље узимао господар. Чифчије су уз то били становници који су се највише и најчешће кретали. Или су

их господари премештали са чифлика на чифлик, или су се сами премештали на друге чифлике, било што им се није допадала земља, било што је господар био рђав, па тражили друге боље чифлике и боље господаре. Неки су се само у једној генерацији премештали по више пута.

Требало је дакле спасавати тако велики број чифчија, који су уствари били прави бескућници. По свршетку светскога рата међу првим бригама Регента Александра било је и решење аграрног питања, и то не само у Јужној Србији него и у крајевима ослобођеним од Аустро-Угарске. »Ја желим«, каже Он у Својој Прокламацији од 24 децембра 1918, »да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике са правичном накнадом досадашњим власницима њеним.« У смислу те Регентове Прокламације изишле су 27-II-1919 и добиле силу закона Претходне одредбе за припрему аграрне реформе, у којима се између осталога одређује раскидање чифчиских односа.

И већ у лето 1919 на основу тих Претходних одредаба велики је број чифчија престао давати господарима уобичајени део жетвеног приноса.

Видовданским уставом 1921 (чл. 42) проглашено је укидање феудних односа даном ослобођења од туђинске власти. Кметови (чифчије), као и уопште земљорадници који обрађују земљу у кметству сличном односу, по том уставу утврђују се као сопственици државних земаља не плаћајући за то никакву отштету и имају се убаштинити. Само је ову одредбу требало разрадити засебним законом, а он све до укидања Видовданског устава није био донет.

Тако је аграрно питање Јужне Србије стварно било проглашено укинутим, али је недостајао закон за одређење појединих аграрних односа и њихове ликвидације. Било је случајева да су због одуговлачења тога питања и неизвесности неке чифчије сами откупљивали земљу од својих бивших господара и тако, куповином, постајали њеним сопственицима.

Уређење и ликвидација аграрних односа у крајевима ослобођеним од стране Србије и Црне Горе у ратовима од 1912 до 1918 почиње од 5 децембра 1931 Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе. У аграрне односе који се тим Законом укидају спадају чифчиски, наполичарски, закупни (ћесимџиски), арендаторски (на манастирским имањима) и момачки однос. У земљораднике чифчиског односа се урачунавају они који су у њему провели најмање 10 година уназад, и то непрекидно, рачунајући од 1-X-1912 г., а у земљораднике других поменутих односа улазе сви они који су се у њима затекли 27-II-1919 (при доношењу Претходних одредаба за аграрну реформу), без обзира на време које су у њима провели. Накнаду господарима за уступљена земљишта чифчијама, наполичарима и др. платиће држава. Наполичари ћесимџије, арендатори и момци ту ће откупнину плаћати држави у 30 годишњих рата са 5% интереса, почев од 1 јануара 1933, док се чифчије ослобађају њенога плаћања, али

само за површину до 5 хектара. За више од 5 хектара, ако су такву држали под господарским правом, која им се још за 5—15 хектара може оставити према слабој родности или породичном стању, и они ће исто тако плаћати откупнину. Али ако је чифчија поред чифчиске земље куповином прибавио још преко 15 хектара, дужан је и за оно земљиште до 5 хектара, као и за оно које му се према бонитету и породичном стању може још оставити, да држави плаћа откупну цену. Више од 5 хектара неће му се оставити, ако је куповином прибавио више од 25 хектара. Правом на добијање веће површине од 5 хектара могу се под истим условима користити и наполичари и ћесимџије. Бивши момци у господара могу добити само до 5 хектара земље. Манастирека имања се дају бившим манастирским арендаторима по истом пропису као и господарска имања наполичарима и ћесимџијама, али изван минимума од 50 хектара, који се оставља манастиру за одржавање. Ако су обрађивачи били чифчије, а не арендатори, користе се манастирским земљиштем као и остале чифчије, без обзира на поменути минимум за манастире. Под аграрну реформу не потпада тзв. параспур, под којим се подразумева део господарске земље који није био у чифчиском односу.

За имања која прелазе у сопственост бивших чифчија, као и за имања која држава откупљује за наполичаре, ћесимџије и др., држава даје накнаду и неисплаћену ренту. Накнаду за имања која прелазе у сопственост чифчија држава плаћа вредношћу катастарског чистог прихода, објављеном у лествицама катастарског чистог прихода по хектару (350—750 динара) за срезове Србије и Црне Горе од 25 маја 1929 г. помноженом са 2, дакле 750—1500 дин. по хектару, а за имања која држава откупљује за наполичаре, ћесимџије и др. том вредношћу помноженом са 4, дакле 1400—3000 дин. по хектару. Годишња рента се има исплатити за све године почев од 1919 до закључно 1931, са 3% интереса од одређене вредности по хектару. Накнаду за земљиште и непримљену ренту држава плаћа у државним обвезницама по номиналном износу које се имају амортизовати у року од 30 година, почев од 5 маја 1933, а које ће вући 5% годишњег интереса.

За расправљање аграрних односа и утврђивање накнаде и ренте господарима образују се срески аграрни судови и Виши аграрни суд у Скопљу. По извршној пресуди аграрних судова чифчије ће се убаштинити; наполичари ћесимџије, арендатори и момци могу се такође убаштинити, али под теретом хипотеке; под тим теретом могу и отуђивати та имања која је за њих држава откупила.

Ти су аграрни судови установљени, и у неким срезовима су они завршили свој рад. Ускоро ће сав рад тих судова бити готов којим ће се чифчиски и други њима слични односи у Јужној Србији дефинитивно ликвидирати. Досадашњи рад аграрних судова у Јужној Србији дао је ове резултате: примљено је и сређено 9.069 господарских и 29.523 обрађивачке пријаве; проглашено сопственицима по чифчиском и сличном праву 20.457 породица са 125.550 хектара; стављено на располагање аграрним властима 1788 хектара;

као лична својина остављено бившим поседницима 1.168 хектара; премерено и пресуђено 135.179 хектара; само премерено 19.085 хектара; на 4.687 бивших поседника досуђено на име накнаде 40.715.506 динара, а на име 3% неисплаћене ренте 10.400.738 дин., док је од 1919 до краја 1936 г. исплаћено на име ренте до извршности пресуда аграрних судова 140.600.000 дин. (*Скопски гласник* од 3 априла 1937 год.).

Да наведемо још да су се аграрном реформом у Јужној Србији користили, разуме се, ако су хтели, све чифчије без разлике народности. Њоме су се користили и многи Арбанаси, нарочито они мухаџири из ослобођених крајева 1877—78 год. којима се у неким крајевима, као на Косову, није изишло у сусрет од стране тадашње турске власти у додељивању утрине, те су се морали настањивати на господарским имањима као чифчије.

НАСЕЉАВАЊЕ

На насељавање наших ослобођених крајева на Југу помишљало се још одмах по ослобођењу, па је 20 фебруара 1914 год. донета и Уредба о томе, која је 9 маја исте године добила измене и допуне.

Али баш у том припремању насељавања избио је светски рат, те се његовом извођењу готово није ни приступило. Србија је тада у околини Скопља населила нешто породица из српских оаза у Тракији (Бајрамич и Караџа Алил), које су и после вековног живљења далеко од своје матице сачувале своју националну свест и по балканском рату прешле у своју националну државу. Да ли је и колико било другога насељавања није нам познато.

Међутим у крајевима ослобођеним од стране Црне Горе извршено је нешто знатније насељавање. После ослобођења почело је досељавање сиромашног света у Метохију и већ у току три године (1912—1915) било је готово у сваком метохиском селу по неколико црногорских кућа. Испрва је насељавање Црногораца по Метохији ишло више самовласно, а доцније се почело изводити од стране државне управе на основу Закона о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе.

Али потпадањем Србије и Црне Горе под непријатељску окупацију за време светскога рата уништен је сав тај зачетак насељавања у нашим јужним крајевима. Пред аустриском окупацијом насељеници у Метохији су се повукли у Црну Гору, а поменуте српске породице из Тракије Бугари су интернирали.

По свршетку светскога рата се, дакле, насељавањем наших јужних крајева морало почети из почетка. Али се тада насељавање, па и уопште аграрна реформа, поставља на много ширу основу, захватајући не само Јужну Србију, већ целу територију уједињене Краљевине. Њему се приступа 1919 и већ 27 фебруара издају се претходне одредбе за припрему аграрне реформе, у којима се поред чифчиских питања предвиђа и насељавање. 2 априла исте године оснива се посебно Министарство за аграрну реформу, а уредбом о њему 12-II-1920 основане су и аграрне дирекције у покрајинским центрима са аграрним повереницима у важнијим местима.

Како је молилаца за земљу било много, то се одмах, још 1919 г., приступило њиховом насељавању. Прво се почело са насељавањем гњиланског краја, Лаба и Метохије и нешто око Куманова и Скопља. Идуће године се насељавање врши и по Косову, Дреници и у слабијем обиму у Повардарју.

Али је почетак нашег насељавања био врло тежак. Због великог броја молилаца морало се радити брзо и ужурбано, а стручнога особља није било довољно. Уз то још није било готово никакве државне финансиске помоћи, те су се због материјалног пропадања неки насељеници расељавали, а с тим и читава насеља пропадала. У тој невољи су се насељеницима нашли на помоћи Америкаиска мисија и Енглеско друштво српских пријатеља, који су многе насељенике помогли прехраном и набавком пољопривредних справа. Њиховом помоћу су уз то подигнута два тадашња највећа насеља на Југу: Витомирица код Пећи, са 130 кућа и Карађорђево, јужно од Демир Капије, са 120 кућа.

Сав тај рад око насељавања у прво време био је, дакле, без довољне припреме и плана, па чак и без финансиских средстава. Одређенију форму и државну финансиску потпору добило је насељавање тек Уредбом о насељавању јужних крајева од 24-IX-1920 г. По тој уредби су за насељавање одређена слободна државна земљишта, сеоске и општинске утрине преко потребе села и општина и пуста и напуштена земљишта. По уредби насељеници имају право на бесплатан подвоз својих чланова, покућанства и стоке, као и на бесплатну грађу из државних и општинских шума за подизање кућа и зграда. Уз то били су ослобођени државног пореза и самоуправних прireза за три године (доцније је то продужено за пет година, а Законом о насељавању јужних крајева од 1931 — на десет година од државног непосредног пореза, а на пет година од самосталног непосредног пореза и самоуправних прireза).

Насељавање је тако интензивније напредовало, али ипак са врло много тешкоћа. Све је мање било земљишта које се могло издељивати без исушивања или других мелиорационих радова. Државна помоћ за крчење ледина и подизање кућа била је мала и недовољна. Држава је само у неким местима стигла да подигне куће, те су насељеници у већини морали сами и својим средствима подизати куће и припремати земљиште за обделавање, што их је материјално упропашћавало. Уз то је у неким крајевима Повардарја насељенике захватила маларија, те су многе насеобине и у привредном и у здравственом погледу доста рђаво стајале. Било је и грешака у самом раду, као на пр. са подизањем насеља Батање на Овчем Пољу. То насеље које је стало државу око 12 милиона динара, а у коме су 1924—25 г. биле насељене 163 куће наших оптаната из Мађарске, морало је пропасти. Пошто је насеље подигнуто и насељеници смештени констатовало се да у њему и око њега нема воде за пиће чак ни у дубоко ископаним бунарима, па да је готово и сва земља око њега неупотребљива за земљорадњу. Насељеници су се расељили, тако да је 1928 год. у њему, заједно са онима који су накнадно послати да спасавају насеље, било свега 18 кућа.

Поред насељеника и сами званични органи имали су тешкоћа у раду. У Јужној Србији није било катастра, па је каткад било тешко утврдити шта је приватно власништво, а шта је слободно за насељавање. Негде је њихов рад из личног рачуна појединих несавесних народних посланика отежаван или ометан.

Рад на насељавању Јужне Србије иде боље тек од 1927 год. Тада се он почиње изводити у заједничкој сарадњи са још неким министарствима. Министарство пољопривреде изводи мелиорационе радове око појединих насеља или на ограниченим деловима земљишта за насељавање; Министарство народног здравља ради на исушивању баруштина, уколико нису узете у обзир при мелиорацији, а исто тако на сузбијању маларије уопште и општој асанацији села (подизање чесама и др.); Министарство просвете отвара школе и по насеобинама или њима суседним селима. Укратко, организација рада око насељавања отада је на широј бази и са много већом државном помоћи.

Насељавање Јужне Србије је тако непрестано одмицало унапред и већ крајем 1928 г., не рачунајући ту око 5000 домородачких породица, којима је у њиховим селима додељена земља, било је насељено 6250 кућа.

Рад на насељавању се потом непрекидно настављао. 1931 донет је Закон о насељавању јужних крајева, по коме се и сада ради. Насељавање је већ доста одмакло. До краја 1936 г. подмирено је земљом 30566 породица аграрних интересената. Међу њима има насељеника из разних крајева наше државе, па и из Јужне Србије, као и насељеника оптаната из суседних нам држава, а има и домородаца који су добили земљу у својим селима и који се зато не убрајају у насељенике.

Бројни преглед подмирених аграрних интересената у Јужној Србији, распоређених по покрајинама одакле су досељени, види се из приложеног графикона, израђеног у Врховном аграрном повереништву у Скопљу.

Из графикона видимо да скоро половина броја породица подмирених аграрних интересената пада на домороце, док друга нешто већа половина пада на насељенике и оптанте. Пада у очи да је тај велики број домородаца сразмерно добио малу површину — једну четвртину целокупне издељене површине. Али те су домородачке породице махом имале по мало земље, било своје, било оне коју су обрађивале као чифчије и у чифчиству сличним односима, а која им аграрном реформом прелази у својину, па им је због те недовољне количине додељено још нешто, као допуна. И та допуна није мала; просечно на породицу износи 2,7 хектара код насељеника то износи 7,76, а код оптаната 8,1). Али Јужносрбијанаца има и међу насељеницима, и то у доста знатном броју. Они по броју породица и величини површине коју су добили, како се то види из графикона, заузимају треће место међу насељеницима из свих наших крајева.

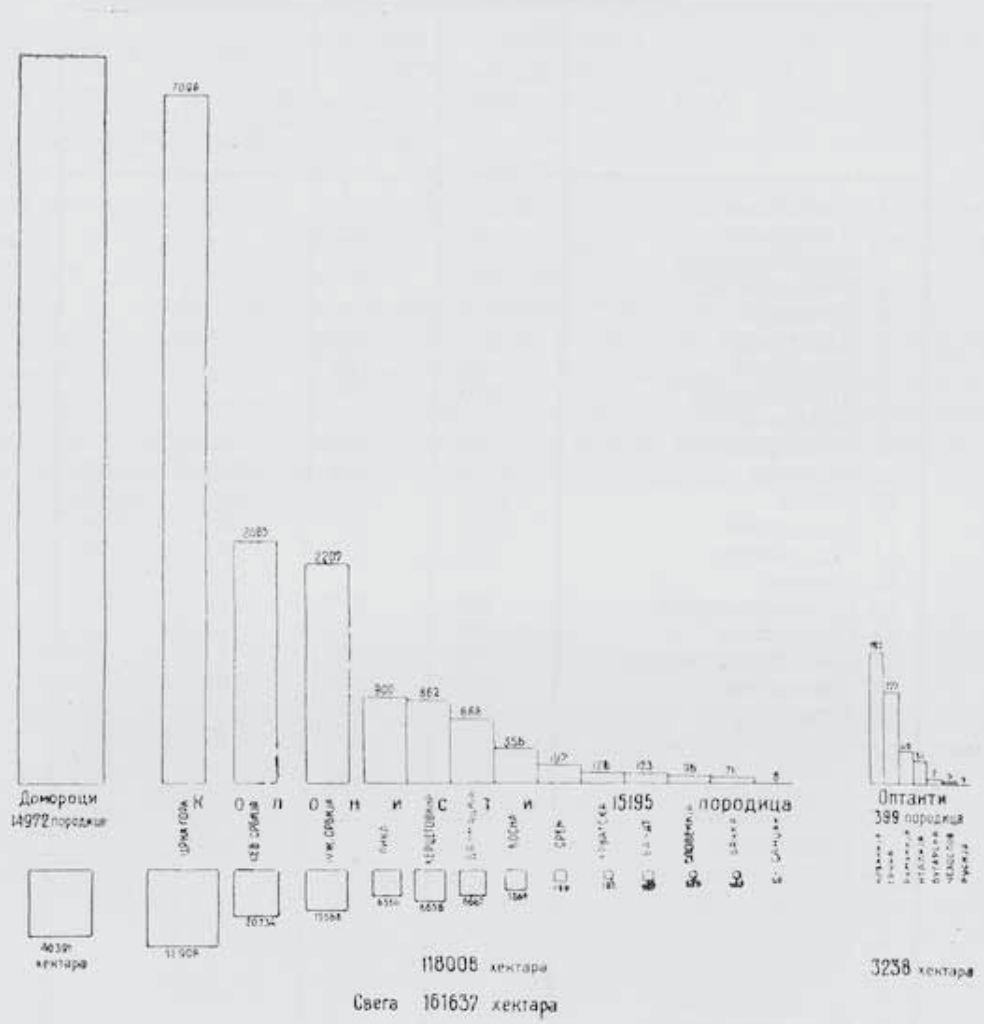

Статистичко-графички преглед насељеника и изделеног земљишта у Јужној Србији до краја 1936 г.

Пружамо овде и бројни преглед насељеничких породица по срезовима са упоредном рубриком броја домородачких породица које су од аграрних власти добиле земљу у својим селима као допуну.

Из тога бројног прегледа видимо, да су највише насељавани срезови источки, пећки, ђаковички, грачанички, подримски, гњилански, жеглиговски, скопски, бјелопољски и дренички, тј. они срезови у којима је било највише плодног а необрађеног земљишта. Крајеви у Повардарју, јужно од Скопља и Куманова, насељавањем су слабо захваћени, а планински крајеви, као они у Новопазарском Санџаку, затим на Шар-Планини и дуж Радике и Црног Дрима нису уопште или су сасвим незнатно захваћени насељавањем. Насељавање, дакле, није захватило планинске и неплодне крајеве.

СРЕЗ	Број насељеничких породица	Број домородачких породица, подмирених земљом	Подигнуте куће	
			од стране државе	од стране насељеника
1 Прибојски				
2 Плевањски	45	312		
3 Нововарошки				
4 Милешевски				
5 Сјенички	1	43		
6 Штавички		23		
7 Дежевски	21	169		
8 Бјелопољски	623	469		
9 Берански				
10 Андријевички	182	106		
11 Источки	1027	474	355	684
12 Пећки	1459	307	647	818
13 Ђаковички	2967	145	560	1201
14 Подримски	870	485	193	39
15 Горски				
16 Шарпланинеки	493	134	148	199
17 Подгорски	106	22	20	53
18 Кос. Митровички	89	420		85
19 Дренички	623	333	137	332
20 Вучитрнски	553	378		407
21 Грачанички	1052	963	63	947
22 Лапски	604	80		740
23 Гњиланеки	679	1006	45	642
24 Неродимски	307	144		281
25 Качанички	65	5	10	54
26 Прешевски	244	450		197
27 Жегљиговски	750	502		603
28 Кривопаланачки				
29 Кратовски	2	265		
30 Скопски	680	1459		637
31 Доњополошки	76	337		48
32 Горњополошки		4		
33 Поречки	59	57		
34 Кичевски	2	2		
35 Гаљички				
36 Горњодебарски				
37 Струшки				
38 Охридски	12	293		
39 Преспански				
40 Крушевски	15	29		
41 Битољски	80	413		
42 Прилепски	304	203		
43 Мориховски	81	86	25	
44 Кавадарски	65	59		50
45 Неготински	54	198	48	33
46 Велешки	32	23		34
47 Овчепољски	303	582	74	159
48 Штипски	164	251		178
49 Кочански	142	497		5
50 Царевоселски	15	45		
51 Малешки	105	337		3
52 Радовишки	58	392		18
53 Струмички	173	1311	30	59
54 Дојрански	251	525	55	184
55 Ђевђелиски	161	634		139
Свега	15594	14972	2410	8879

У напред изнетом прегледу и графикону у насељенике су урачунати и сви насељени четници и добровољци, па и један део »аутоколониста«, тј. оних досељеника који су се у Јужној Србији населили на купљеним имањима, па им на молбу, због недовољне количине земље, додељен још који хектар.

Изнети статистички прегледи нам не дају завршну слику насељавања у Јужној Србији. Оно је још у току, али се приводи крају, јер у многим срезовима нема више слободне земље за додељивање. У току прошле и ове године рад на насељавању је знатно убрзан и већ је ликвидиран или приведен крају у следећим срезовима: прибојском, плеваљском, милешевском, нововарошком, бјелопољском, ђаковичком, подримском, дреничком, вучитрнском, лапском, качаничком, овчепољском, штипском, царевоселском, малешком, радовишком и струмичком. Ради се да се што пре ликвидира и у другим срезовима.

ЛИТЕРАТУРА

Ст. Новаковић, Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије). Глас Срп. краљ. академије I; Д-р М. Ничић, Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима. Београд 1920; Гајретов календар за 1937 г.; Целокупна дела проте Матеје Ненадовића, издање „Народне просвете" (Библиотека српских писаца); Д-р М. Гавриловић, Милош Обреновић, књ. II; Вој. С. Радовановић, Тиквеш и Рајец. Насеља и порекло становништва, књ. 17; Д-р Тома Смиљанић, Кичевија, Насеља књ. 28; А. Урошевић, Горња Морава и Изворник, Насеља књ. 28; М. Лутовац, Насељавање Црногораца по Метохији. Гласник Географског друштва св. XIII; Ђ. Крстић, Колонизација у Јужној Србији. Сарајево 1928; Д-р П. Слијепчевић, Колонизација у Јужној Србији. Нова Европа књ. XVIII (1928), бр. 4 и 5; J. Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine. Paris 1930.

КЊИЖЕВНОСТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

1) СТАРА КЊИЖЕВНОСТ

ОД Д-РА МИЛИВОЈА ПАВЛОВИЋА

»Јужна Србија је први источник духовне културе православнога Словенства; из ње је оно добило своју веру, црквену организацију, писменост и књижевност«, — тако је у једној свечаној прилици синтетички осликао сав значај Јужне Србије за нашу духовну културу, а напосе за стару нашу књижевност, професор Београдског универзитета Павле Стевановић. Из тога источника расула се луча словенске светлости и у стару Рашку, у државу Немањића и разнела по свима српским крајевима и кроза све словенске земље. Основа словенске културе створена је делатношћу два велика словенска мужа, браће просветитеља, словенских апостола Ћирила и Методија. Они су на свом родном језику, на дијалекту солунских Словена саградили основу словенске књижевности, преводећи црквене књиге на словенски језик, и пишући словенским словима, које су сами подесили према грчкој азбуци деветога века. Они су отпочели свој рад у словенској држави Моравској, код кнеза Растислава и на његов позив. А када обесно немачко свештенство поведе страшну борбу противу словенске службе и Немци продреше у ову словенску државу, ученици Ћирила и Методија разиђоше се на разне стране и створише неколико књижевних средишта: у Далматинском Приморју, у Охриду и околним манастирима, најзад у Софији. У овој другој епоси ова делатност је везана за рад св. Климента, св. Наума и њихових сарадника. А по формирању државе Немањића Св. Сава ту унесе писменост и развн књижевни рад у Рашкој, у Србији династије Немањића. Неколико векова тај рад се све пуније и све разноврсније развијао, све до најезде Турака; али ни тада он није одмах усахнуо, већ се постепено губио, док у деветнаестом веку није та стара, црквеног типа, књижевност замењена новом, европскога духа.

Центри ове наше старе књижевности, у основи верскога карактера, били су манастири, у највећем броју задужбине наших владара, краљева и царева. Охрид и манастир Свети Наум беху

најстарије књижевно средиште, затим Хиландар у Светој Гори, Студеница, Жича, Кончул, Дечани, Пећ, Милешева, Ротац, Љубостиња, Манасија и у осамнаестоме веку Рача. Калуђери, најчешће, беху писци, преводиоци, преписивачи, а таквих писаца и преписивача, *дијака*, имађаху и владарев двор а и велика властела. Писало се на пергаменту од зечје или јагњеће коже, *црнилом*, заглавља обично *киноваром*, цинобером, црвеним мастилом, а рукописи обично беху украшавани китњастим, разнобојно украшеним почетним словима, *иницијалима* и често уметнички израђеним цртежима. Тако је најлепше писано дело наше старе књижевности *Мирослављево јеванђеље*, писано за Немањиног брата захумскога кнеза Мирослава, — дело у великом — фолио формату, писано крупним, витким словима, лепо цртаним, и са изванредним украсима.

У својој основи ова дела старе наше књижевне епохе црквеног су карактера. Ту има много преписа јеванђеља, апостола, требника, других црквених књига, а осем тога има дела црквеног законодавства и књига другога садржаја. Та дела су у Приморју сузбијана, па ипак је остало на чакавском острвљу католичких свештеника — »глагољаша«, који су чували словенску службу. Ипак латински језик је преовладао на западу, а на истоку остао је стари језик словенски, са неким примесама народнога језика *(српска редакција)*. Ова дела се сматрају као трагови културе, али не као књижевна дела у правом смислу. Међутим, осем дела црквенога садржаја, било је и дела која се у правом смислу могу сматрати књижевним. Ту су, у малој мери, трагови поезије, приповетке, описи живота светаца, биографије и други историски списи.

Сва та стара књижевна дела одају у највећој мери византиски утицај. Као што је сав културни живот старе српске државе носио отисак византиског утицаја, — тако и књижевност показује све оне родове и врсте којих имамо у византиској књижевности. Али, ма да је овај утицај веома велики, ма да се наша стара књижевност може сматрати одблеском велике византиске литературе, као што је и књижевни укус нашега света био рефлекс византиског укуса, ипак ми у нашој старој књижевности наилазимо и на утицаје са запада. У многим правцима се на Балканском Полуострву сучељавају ова два супротна утицаја, као што су се ту и две цркве сукобиле, као нека фаталност за наш народ, који је тим утицајима подељен, али и као предуслов да се из елемената обе културе једном изгради нова и плодотворна синтеза културних вредности.

Поезија у ствари сва је црквенога карактера. То су тропари и кондаци, црквене химне, међу којима има неких са правим песничким полетом и високим религиозним осећањем. Такве су са грчкога преведене црквене химне од химнографâ Јустинијана, Романа, патријарха Софронија, Андрије Крићанина, Козме, Дамаскина, Јосифа Песмописца. Најлепше и најтоплије су химне од Јустинијана *Једнородни сине и слове божиј*, од Романа *Дјева днес*, и од непознатога *акаѳисѣ Богородици*. Све те песме високе религиозне вредности преведене су са грчког и то у ритмично слободном стиху, са много динамике и музичности. За Србе светитеље

испеване су такође складне и у лепом ритму црквене химне. — Стихова уопште има веома мало. Ту имамо пре свега малу песму *Проглас светога јеванђеља*, и превод сентенција грчкога писца Менандра, писаних још у трећем веку, и складно устиховани, и *Песму смрти*, у пољском тринаестерцу испевану. А деспот Стефан Високи написао је осећајну песму, то је *Пјесма љубве*. Осем тога, у рукописима и књигама у осамнаестоме веку има још стихова.

Списи у прози показују веома лепо менталитет и духовна настојања тога доба. Црквени мотиви доминирају овом богатом духовном ризницом, али се кроз њих осећа и тежња за реалним приказивањем, некад чак и шала па и пародија.

Романи и *приповетке* су релативно у највећој мери белетристични састави. У њима је много мање једноликости но што би се могло мислити, и разноврсност њихова долази отуда што су им различити извори, што су са разних страна унети у нашу књижевност. Ту су, пре свега »романи« који су нам са далекога истока пренети преко византиске књижевности. *Варлаам и Јосафат*, са будистичко-филозофском темом накалемљеном на хришћанска схватања, о ништавности земаљског живота и о срећи која долази од вере у надземаљски живот, — најбољи је средњевековни духовни роман. Животне филозофије има у баснама које причају две животиње, по имену Стефанит и Ихнилат; општа тенденција је поука о томе како владар треба да управља народом. Оријенталнога порекла су и приче: *Премудри Ахир*, са темом која се налази и у књизи *Хиљаду и једна ноћ*, и за коју се мисли да има везе са постанком приче о *Езопу*; прича о цару *Соломону*, веома популарна и на истоку и на западу у средњем веку. — Ту су и приче: *Врач*, о слузи који не добије награду за службу, па иде Усуду да га пита о узроку своје несреће; *Цар Шакиш*, са тумачењем дванаест рђавих снова; *Цар Аса*, који буде од Бога кажњен као женомрзац, и најзад широко распрострањена тема о слузи који је продао душу ђаволу да би се оженио девојком у коју је заљубљен — *Еладије*, тема коју је и Гете обрадио у Фаусту; а ту су и приче о лисици, са далеко раширеном темом. — Преведени су и сви најважнији романи са историским темама. Ту је тема познатих византиских романа рађених према класичном спеву Илијади — *Тројански рат*; догађа се у граду Траду (Троја), а Гилуду, жену цара Сиона отме Александар, син цара Амора. — *Александар Велики* је позната апокрифна историја Псеудо-Калистена о животу Александровом, о освајању Грчке, Египта, Вавилона, Индије, о биткама и путовањима кроз фантастичне светове. — Роман *Теофана Крчмарица* има подлогу из византиске историје, то је тема о завери Јована Цимискија против императора Никифора Фоке, а кроз овај роман преплетен је мотив о женидби принца девојком која може обући веома малу папучу. — Симболични описи из биљног и животињског царства налазе се у *Физиологу*; ту су описани лав, орао, змија, слон, аспида, феникс, инорог и др. као оличења разних страсти и разних особина, а уз њих су коментари са религиозном тенденци-

јом. — *Езопов живот (Слово о Јосифу)* је дело приписивано Максиму Плануду, са легендарним животописом овога мудраца. — *Чудеса пресвете Богородице* су мање приповетке, често исте као и теме у западним књижевностима. То је превод дела Агапија монаха, са величањем Богородице и њених дела (о девојци којој је Богородица повратила руке, и др.). — Као пародија на побожне теме, а нарочито на јако раширене хагиографије, имамо причу *Мука блаженога Грозлија*, где се описују муке грожђа док се претвори у вино, а на то га је осудио цар Гдуније (дуња). — Последњу групу чине романи за које има трага да су са запада дошли у нашу књижевност; нешто је очувано у руско-словенској књижевности, где су пренети из наше старе књижевности. То су: из Бретонског циклуса роман о љубави *Тристана и Изолде* (са темом коју је и Вагнер обрадио у својој опери, у нашој преради са деловима романа о *Ланцелоту*, а из Каролиншког циклуса роман *Бово од Антоне*, чији су мотиви очувани у народној песми о женидби краља Вукашина; најзад, у својим студијама о нашој народној поезији Др. Никола Банашевић проналази у њој трагове и других мотива западнога порекла.

У нашој старој књижевности веома су били омиљени предмети *апокрифних списа*, оних које је црква одбацила као неканонске. Али у њима преовлађује машта, живост стила, они су ближе реалном свету, и зато су радије преписивани и читани него мартиролошки и суво, често једнолико писани од цркве признати описи живота светаца. Са предметима из старога завета пре свега имамо апокалипсе, »виђења«: *Књигу Енохову*, у којој сам Бог прича староме Еноху о створењу света, пошто је Енох прошао кроз »седмера небеса«, па се он враћа на земљу и својима даје савет, — и *Књигу Варухову*, где се такође описује путовање кроз небеса, са дивним, песничким описима зоре и других природних лепота. Ове врсте је и *Књига о Адаму*. Апокрифи — приче такође су радо преписивани и читани: *Књига о Адаму*, јеврејског порекла, са легендом о искушењу, изгнању из раја, мучењу, покајању са очишћењем у Јордану и Тигру; *Књига о мученицима Јеремијином*, а то је прича о разорењу Јерусалима и робовању Јевреја. — Другу групу чине апокрифни списи са темама из Новога завета, исто тако пуни фантазије, невероватних слика и писани за ово доба врло живим стилом. То су: *Протојеванђеље Јаковљево*, са најстаријом легендом о Богородици; *Јеванђеље младенства*, о детињству Христовом и његовим чудима; *Јеванђеље Никодимово*, у две редакције очувано, а у другој широј осем описа Христовог живота и страдања налазимо и причу о његовом силаску у ад и ослобођењу Адама. Имамо и легенду *о Авгару*, цару едеском, који је оздравио добивши од Христа његов лик на убрусу којим је Христос отро лице. Ту су и *апокрифна дела апостолска* — о апостолу Томи у Индији, и о Андреји и Матеји у земљи људождера. Ту има и неколико »виђења«: *Ходење богородице по мукама* (силазак у пакао, извор једне народне песме); *Виђење св. Павла*, коме арханђел Михаило обја-

њава о грешницима и мукама, прича *О другом доласку Исуса Христа*, најзад виђење *пророка Илије*, са хришћанским мотивима у другом делу.

По манастирима су у великој мери преписивани описи живота светаца, *Хагиографије*. Та јако развијена грана византиске књижевности нашла је великог одјека и код нас. Преведене су многе теме, које су као легенде или као мотиви прешле и у нашу народну књижевност: *Живот св. Ђорђа; Чудо св. Ђорђа; Живот св. Павла Кесариског*, са мотивом о Едипу стављеним у хришћански оквир; *Живот Алексија* »човјека божјег«, са темом о потпуном одрицању од овога света; *Живот Марије Египћанке*, са темом о покајништву; *Живот св. Василија Новог*, о хришћанском схватању загробног живота. Најзад, имамо и *Живот св. Петке Параскеве*, проширен у нашој редакцији. Засебно се издвајају описи живота домаћих светаца. Пре свега имамо у науци познате »панонске легенде«; *Живот св. Константина* и *Живот св. Методија*, које су главни извори о делу словенских просветитеља, а уз њих је и кратак а леп животопис *св. Наума*, најзначајнијег ученика словенских апостола. — Затим долазе описи живота словенских балканских светаца, првог словенског испосника, *св. Јована Рилског*, Бугарина из X века; *св. Јоакима Сарандапорског*, из XI—XII века, уз кога се помиње и св. Јован Рилски, а и *св. Прохор Пчињски* и *Гаврило Лесновски*, чији су животописи постојали, ма да нису очувани. Није очуван ни *Живот св. Јована Владимира*, али је по записима XVII века познато да је постојао »у књигама српским«, — то је »позната прича о нежној љубави српског владаоца Владимира и жене му Косаре, и о њиховој трагичној смрти«, како топло каже проф. Павле Поповић. — Најзад има још три лепе легенде о животима јужносрбијанских светаца, Илариона Мегленског, св. Петра Коришког и св. Ђорђа Кратовског. *Живот Илариона Мегленског*, који је као епископ у Меглену обратио у православље тамошње јеретике, написао је трновски патријарх Јефтимије. *Живот св. Петра Коришког*, из призренског краја, описао је светогорац Теодосије. Ту се описује како је св. Петар, оставши без родитеља, отишао у пустињу и настанио се у пећини змајевој, где га змајеви и бесови нападају и искушавају. *Живот Ђорђа Крашовца* описује живот, подношење мукâ и спаљивање овог народног популарног светитеља, који није никако хтео напустити своју веру.

Од много већег значаја је велика група *биографија* наших владара и архиепископа. Ма да су и оне у основи рађене као подражавање хагиографијама, у њима има и реалних описа и података из наше народне историје, тако да се оне сматрају и као значајан историски материјал. Ма да има и међу хагиографијама, описима живота светаца, оригиналних радова, ипак се ова дела сматрају изразито оригиналном врстом у нашој старој држави. Уосталом, биографије, као оригинална дела, раније су се и јавиле у нашој књижевности но побројана хагиографска дела о домаћим свецима нашег народа. Биографски рад се почео развијати напо-

редо са оснивањем старе српске државе; напоредо са њеним јачањем и тај књижевни род је јачао. Оно што је најлепше и најбоље у нашем старом културном животу и у књижевности наносе — то нам показују ове биографије. Везане за личности државних владара и поглавара српске цркве, оне претстављају сав наш државни и унутрашњи живот онога доба, и чине скупа једну целину, одблесак историје а уједно поглед на културну прошлост дугу неколико векова.

О родоначелнику династије Немањића и оснивачу старе српске државе која није била ефемернога карактера, о *Стевану Немањи,* имамо читав низ биографских радова. Синови његови, св. Сава и Стеван Првовенчани, написали су по једну биографију свога оца. Свети Сава написао је своје дело, *Живот св. Симеуна*, без претензија, као увод за студенички типик, по обичају да се напише животопис оснивача манастира. Али та биографија овим ништа није изгубила од своје вредности. Она је написана језгровито, топло, и неколико места из ње могу се сматрати најлепшим страницама целокупне наше старе књижевности. Нарочито се у њој истиче сликовит опис о силаску Немање са престола и саветовању својих синова да живе у слози и љубави, са реалним описом државнога сабора пред којим је Немања предао управу над државом своме млађем сину. Од свега је, пак, лепше и топлије описивање одласка блаженог старца калуђера Симеуна са овога света, и дирљивог опроштаја са сином Савом. Немањина биографија од Стевана Првовенчаног, *Житије и жизнь* великога владара, одликује се китњастим стилом, реторским излагањем тога доба, а иза многих цитата из Светога писма и многих поређења, указују се важни подаци о Немањиној улози, о његовом вођењу државе, о ратовима — па се ту приказују и догађаји из времена владавине Стевана Првовенчаног, с тим што их он везује за загробни живот — *жизнь* свога оца, приписујући његовом старању са »онога« света победе и савлађивање свих сметњи државном животу. По овој биографији израдио је трећу Немањину биографију, *Живот св. Симеуна*, писац XIII века, учени калуђер Доментијан, који је много путовао, а ову биографију је написао у Хиландару, Немањиној задужбини, и послао је краљу Урошу.

Друга велика личност наше историје, организатор и црквене самосталности и у великој мери и саме државе, св. Сава, имао је такође своје биографе. Прва биографија св. Саве — *Живот св. Саве*, велико је дело, најопсежнија наша стара биографија, а написао је калуђер Доментијан, и то пре но биографију Немањину; писао ју је за време док је живео у Савиној испосници, у Карејској ћелији, а дело је упутио краљу Урошу. У овој биографији имамо је све најважније податке о животу св. Саве. Овде је нарочито обрађен одлазак св. Саве у манастир, и то место је имало утицаја на стварање народне песме о одласку светог Саве у манастир, (та песма у разним крајевима постоји у више варијаната.) Даље се ту описује његов живот у Светој Гори, долазак Немањин, зидање Хиландара, Немањина смрт, мирење завађене браће, бављење

у Студеници, зидање Жиче, пут у Никеју, рад на самосталности српске цркве и проглашење српске аутокефалне архиепископије, организација цркве, а поред овога описани су и савремени политички догађаји у Србији. Опширно је приказано путовање св. Саве у света места, у Свету Гору, Србију, друго путовање у Египат, у Вавилон, Синај, па онда смрт св. Саве у Трнову, чудеса на гробу његовом, и препос његових моштију у манастир Милешеву.— Овде су наведене и велике беседе св. Саве противу јереси. — *Живот св. Саве* написао је и хиландарски калуђер Теодосије, са краја XIII века. То дело је у ствари рађено по Доментијановом спису, али је оригинално обрађено и сажетије написано, а стил, без реторских ефеката каквих је пуна Доментијанова обрада; у накнаду има већ легенда о св. Сави, и то је значајно, а и за читање било је пријатније утичући на машту читалаца, те је и дело врло популарно, и служило као основа за историографске списе.

Осем ових посебних биографија, постоји један зборник, познат као *Данилов зборник*, у коме су животописи наших средњевековних владара и архиепископа, а наслов му је — *Животи краљева и архиепископа српских*. Почетник овога дела и писац великога броја биографија у њему био је калуђер, доцније епископ и архиепископ Данило, који је, као и св. Сава, у младости пребегао у манастир, са двора краља Милутина. Он је као игуман Хиландара бранио манастир од каталонских пљачкаша, а доцније имао је значајну улогу у политичком животу Србије.—Настављача било је више, и нису познати. У делу има више историских података.—Ту су биографије *краља Уроша, краља Драгутина, краљице Јелене;* најопширније и најподробније описан је живот *краља Милутина*, а скоро у истим размерама обрађен је и живот *краља Стефана Дечанског*, и ту има много стварних чињеница, живо приказаних, а нарочито је добар опис битке код Велбужда, којом је отпочела епоха дефинитивне и дуготрајне превласти Србије на Балканском Полуострву. Живот *цара Душана* обухвата само један део његове активности, а ту је најзначајније крунисање. — У овоме делу су, и по обради и по величини, мање значајне биографије: *архиепископа Арсенија, Јоаникија, Јевстатија* I, *Данила* II, *Саве* II, *Данила* I, *Јакова, Јевстатија* II, *Саве* III, *Никодима* и затим патријарха *Јоаникија, Саве, Јефрема.*—Ово је најобимније и најзначајније дело ове врсте. *Стефан Дечански* има, из почетка XV века, још једнога биографа, то је Григорије Цамблак, ученик бугарског патријарха Јефтимија. Он је за време боравка у Србији написао *Живот Стефана Дечанског*, топло и живо, приказујући га као мученика. — Цамблак је доцније живео у Цариграду, Светој Гори, Молдавији и Русији, где је такође писао. *Живот деспота Стефана Лазаревића* описао је Константин Констенски — Филозоф, а био је ученик Андроника Јевтимијева следбеника. Дело је написано око 1431 год., опширно је и документовано. У првим одељцима се износи опис српске земље, родослов Немањића и белешке о кнезу Лазару и о косовском боју, а затим су реално и доста опширно приказани догађаји за време владавине Стефана Високог (буна, походи на Влашку и Босну, учешће у биткама

код Никопоља 1396 г. и Ангоре — Анкаре 1402 г., уређивање земље, припрема београдског града за одбрану, зидање Манасије, догађаји у Турској, деспотова смрт и чудеса.

Живот цара Уроша написан је тек у XVII веку, а написао га је патријарх Пајсије. Ту је већ потпуно развијена легенда о томе како је Вукашин убио нејаког Уроша, те да су пораз на реци Марици и смрт Вукашинова значили одмазду за овај грех.

Осем биографија постоје кратке биографске белешке с похвалама — *похвална слова*, и то: *св. Симеуну* и *св. Сави* од биографа Теодосија, затим *краљу Милутину*, шест похвала *кнезу Лазару*, *деспоту Ђурђу Бранковићу*, *деспоту Стефану Бранковићу*, *деспоту Стефану Штиљановићу*, *архиепископу Максиму*. — Похвала деспоту Ђурђу Бранковићу, искрено и у дирљивом тону описује смрт деспотову, и одваја се од осталих; од ње је по поетској вредности боља само похвала кнезу Лазару, коју је златом извезла монахиња Јефимија, кћи ћесара Војихне а удовица Деспота Угљеше, и то на свиленом покрову ковчега кнеза мученика: ту му се скрушено обраћа, с молбом »да код Бога изради помоћ остављеном и несрећном народу«, а та похвала је »топла, нежна, пуна оданости и побожности, и одиста је заслужила да буде златом везена на покрову Лазареву у Раваници«, по речима проф. Павла Поповића. Јефимија је златом извезла и једну дирљиву молитву Христу на свиленој завеси за двери у Хиландару.

У овим прелазима књижевних врста из једне у другу, последњу групу чине *историски списи*. Ти списи су или преводи византиских познатих *хроника*, или су рађене на основу њих. Позната су три превода: хроника Ђорђа Хамартола (IX в.), извод из велике *историје* од Јована Зопаре (XI—XII в.), са два скраћена преписа, а у Бугарској (у XV в.) био је познат превод хронике Константина Манаса (XII в). — Све ове хронике почињу описом стварања света. Из оваквих списа постали су *хронографи* (познати под разним старим називима, од којих су најобичнији *собраније*, *царославник*, *старославник*). Ови списи уз део о догађајима светске историје додају и податке о раду словенских апостола и о догађајима у српском народу од Немање — и то обично према старим биографијама, али и из летописа и неких записа. Јављају се тек у XVII веку; мисли се да се у Русији прво тај тип јавио, и тек онда пренет у Србију. Нешто старији од хронографа су *летописи*, и то старији су дужи, а млађи су краћи, а по постанку има их неколико редакција. Млађи летописи су сувопарни и просто набрајање година и догађаја. — У овој групи старих списа чине засебан одељак *родослови*. Они су се развили из генеалогије наших владара коју имамо у XIV, XV и XVI поглављу Константиновог списа о деспоту Стефану. Лоза Немањића се изводи од цара Константина, који је своју кћер Константицију удао за Дачанина — »родом Србина« Ликинија, чији је потомак Немања, а династија Немањића везана је сродством са кнезом Лазарем и деспотом Стефаном Лазаревићем. — Од *посебних списа* већег обима треба поменути: *Славеносрпске хронике* грофа Ђорђа Бранковића, који их је састављао у

аустриском затвору у Егеру, и спис *Косовски бој*, састављен по народној традицији, у више рукописа, а у некима од њих има и стихова.

То све чини данашње остатке наше старе књижевности, углавном црквеног карактера, — оно што се може више или мање унети у литературу, кад се издвоје црквене књиге, канонске, нарочито јеванђеља (*Мирослављево, Вуканово, Никољско, Даничићево, Срећковића* и др.) и апостоли (*Шишатовачки* и др.) *псалтири, типици* (од св. Саве *карејски* и *студенички*), *службе Србима свецима*, и др., — сви веома рани споменици трагова нашега народног језика, који се назиру, кроз стари црквенословенски књижевни језик. Уз ове споменике постоје писма и повеље или на чистом народном језику или мешовито писане, — а велика група *рашких повеља* припада територији Јужне Србије (најстарији хрисовуљ Немањин је из 1199 г.), а најстарији словенски споменик уопште је плоча на гробу оца македонског цара Самуила, нађена код Преспе.

Ових дела која се могу убројати у књижевност у ужем смислу има често у више преписа, а несумњиво да је морало бити и много више дела а и њихових преписа. — Пре свега, наша стара књижевност се у XII веку нагло развила, и затим стално напредовала, богатила се, постајала све интензивнија, а затим се и екстензивно развијала. У XII веку већ у тој књижевности било је добрих дела, а она су се у познијим вековима умножавала и јављале све нове врсте, и преписи свих рукописа, а нарочито оних популарних, јављали су се у све већем броју. У XIV веку већ имамо и потпуно развијену књижевност и врло велико богатство у преписима. Нешто уношење народних говорних особина у књижевни језик, а нешто потреба да се у народу појача верom унутрашња кохезија у време првих успешних турских надирања, изазива један унутрашњи покрет у нашој књижевности. Тако покушава Константин Филозоф обнову књижевности и реформу књижевног језика, са враћањем староме стању, у духу Јефтимијеве школе; средиште те реформе био је постао манастир Манасија. У то време се осећају утицаји наше старе књижевности, нарочито код Румуна и код Руса, и то јаче уколико се све више калуђери, због насиља Турака, због спаљивања манастира и књига у њима, почињу расељавати у друге православне и словенске земље. Калуђери су гоњени, нарочито као једини просвећенији људи у народу, са јачом верском и националном свешћу, који су играли улогу вођа обезглављеног народа тога доба. Али док једни по другим сродним земљама разносе књижевност и собом доносе многе новине, које ће тамо потстаћи књижевни процват, — дотле други остају у земљи и организују отпор, ослањајући се на цркву. Та се активност појачала крајем XV века па до пред крај XVII века, када су се почеле отварати штампарије, и то у Млецима, на Цетињу, у Гораждu, Рујну, Грачаници (на Косову), у Милешеву, Београду, Мркшиној Цркви, Скадру, Трговишту. Те штампарије, било сталне било покретне, имале су велики значај. Нарочито се жива активност осетила у време обнове Пећке патријаршије. Рукописи су обично боље очувани но

штампане књиге, због лошијега квалитета хартије на којој се штампало, а и због тога што су рукописи са много више пажње чувани. — Разни путописци су на разне стране разносили многе рукописе, а нарочито у Русију односили, па ипак њих је до 1912 године било много нађено, објављено и осигурано од пропадања; њих и данас има, у великом броју. Неиспитаних има нарочито у Бијелом Пољу, у Пећкој патријаршиској цркви, још по неким манастирима, а свакако и по кућама старих породица Јужне Србије. За овако богату некадању књижевност, драгоцену за познавање наше старе историје, културе, духа и стремљења било је у нашој науци кроз цео XIX век врло велико интересовање, и највећи њен део је проучен и правилно оцењен. Најбољи наши филолози и књижевни историчари бавили су се објављивањем старих рукописа и проучањем те старе књижевности: Вук Стефановић Караџић, Павле Шафарик, Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Љуб. Стојановић, А. Белић, Павле Стевановић, а систематски и живо ју је приказао проф. Павле Поповић, у свом *Прегледу српске књижевности*, одредивши јој праву књижевну вредност и значај.

Та наша стара књижевност, најбогатија црквена словенска књижевност у XIII, XIV и XV веку, надживела је доста дуго пропаст државне самосталности; али се није могла у себи препородити, нарочито од почетка везана за неплодну и ускога обухвата византиску књижевност. Утицај западних, свежих и бујних европских књижевности, од којих су нам допирали први таласи, могао је имати и за развој наше књижевности великога значаја; али је тај утицај пресечен навалом Турака у српске области. И док су се у нашим западним крајевима јављали покрети са књижевностима новим и свежим, ма да локалног значаја, — ова књижевност црквено-православна, византискога типа, лагано је ишчезавала, протежући се чак до краја осамнаестога века. На стварање наше нове књижевности она нема утицаја, ако се изузму неки безначајни писци који настављају традиције хагиографске књижевности, обрађују у стиху теме о Аврамовој жртви, о Алексеју човјеку божјем и сличне. А у Јужној Србији као одблесак тога далекога доба имамо симпатичну фигуру *Кирила Пејчиновића Тетовца*, који је 1816 г. штампао у Будиму књигу поука и молитава Ѿгледало, а 1844 у Солуну књигу Оутѣшеніе грѣшнимъ, и који је желео, попут Грка тога доба, поучити свој народ — али на верској основи. Ипак ова стара књижевност вршила је кроз векове знатан утицај који се на први поглед теже запажа, а који је утолико значајнији што је дубоко ушао у најинтимнија стварања народнога духа. Она је утицала на народну традицију, на народне умотворине, преносећи у приповетке а и у неисториске и многе историске епске песме разне мотиве, из Илијаде и Одисеје, а тако исто и из других дела, увек преко византиске прераде. Тако су у нашу народну књижевност ушли мотиви византиске и источњачке, нарочито будистичке и јеврејске књижевности, теме о Усуду, о Едипу, о Богородици, а из западних књижевности исто тако, нарочито из витешкога круга. Ова књижевност уноси много хришћанских елемената у народну поезију и

легенде, ствара управо легенде и скаске, и преко свих таквих појава оставља дубок отпечатак у целокупном народном животу. — Са великом групом оригиналних биографија и са класичним, источњачким и западним мотивима, који је сви чине веома занимљивом, ова стара књижевност, постала у Јужној Србији и у њој најпуније развијена, богатија у доба свога цветања но друге словенске књижевности, — сведочи о висини наше средњевековне културе, уз многе друге споменике, који не спадају у праву књижевност али имају огроман значај, као *Законик цара Стефана Душана*, архитектура старих манастирâ и њихове фреске. Сав тај плодни и богати живот материјалне и духовне културе потекао је из Јужне Србије, он је мотивима старе наше орнаментике створио мотиве народнога веза, а мотивима из књижевности, посталим у Јужној Србији у највећем делу, унео саму Јужну Србију, све њене крајеве, у душу целога нашега народа.

Отуда, с пуно права др. Павле Стевановић види огроман значај Јужне Србије и целе њене старе књижевности за наш народ и његово уједињење. »Улога Јужне Србије у нашем књижевном и културном животу, каже он, није престала са државном независношћу. Оно што је наш народ створио на нашој територији било је много јаче од државнога организма. И за дуго време турске владавине на Балкану, Јужна Србија је задржала свој значај. У њој је и даље била, за дуго времена, наша патријаршија, духовни наш центар, која је одржавала и потхрањивала традиције и на чији се рад свео цео наш духовни живот за читавих пет векова. Са чудном упорношћу и жилавошћу одолевала је она свима насртајима и туђега клира и туђег световног господара, водила наш народ, чувала и чак појачавала његово осећање народне заједнице, стварала и подржавала наш национализам. Њен утицај и у књижевности, усменом народном стварању, све је већи и јаснији, и многобројни мотиви у нашој народној књижевности сведоче не само о том посредном утицају наше цркве и раније књижевне радње преко ње, него и о директном учествовању цркве у стварању и народне књижевности. Она писана, стара књижевност није се даље развијала, али се обнављала и одржавала у преписивачком раду наших свештеника и калуђера; она је преко њих, усменим приповеданьем, улазила у народ, давала му материјал и потстрек за рад, оживљавала му традиције, испреплетала целу нашу народну књижевност успоменама на стару славу и величину, везала му највећи део његове духовне и књижевне продукције за територију Јужне Србије и успомене на њен негдашњи и савремени значај. И нису само политички и војнички разлози повели Карађорђа ка Рашкој и Вардару, — дух и душа били су нам тамо створени, за Јужну Србију везани, њу смо осећали као колевку и постојбину, и све је вукло ка њој, без обзира на све политичке промене које је унео тамо живот за пет стотина година, и препреке које су отуда могле искренути пред остварење нове слободне државе«. (»*Скопље и Јужна Србија*«, 1926). Тај исти снажни дух водио је и српску војску 1912 године.

2) НОВА КЊИЖЕВНОСТ

ОД СЛОБОДАНА А. ЈОВАНОВИЋА

Књижевни рад Јужне Србије манифестовао се углавном у три рода: у поезији, у драми и у приповетци. Тек у последње време објављен је и један роман који ће за дуги низ година свакако бити и једини роман ове покрајине.

I

Јужносрбијанска песничка делатност била је од четири врсте: родољубива, артистичка, модернистичка и социјална.

Родољубива поезија је имала највише поборника међу најстаријим писцима. Никодим Савић је још као ђачић певао стихове Србији и Српству; исти случај је и са Григоријем Хаџи-Ташковићем. Мита Фртунић, из дубине гимназиског интерната у Солуну, поручивао је 1901 године, преко београдске *Нове искре*, својим незахвалним савременицима, да их »прошлост љуто куне из свог гроба«. Том колу национално-револуционарне предратне омладине припада и њен вероватно најмлађи члан Томо Смиљанић-Брадина. — Паралелно са националним, ишао је рад и на уметничкој поезији у ужем смислу. Као и њихови савременици у осталим деловима словенских насеља, они су певали о својим љубавима и стављали ове љубави у оквир природе. Но поред ових, они су имали и једну специјално своју тему; то је општи мотив одласка у печалбу и живота на печалби:

Растају се сутра они,
Раздвајају срца два,
Три месеца, цело време,
Радост то им беше сва.
(Анђелко Крстић).

После рата, наши песници су, углавном, прошли кроз три школе: прва, она која је дошла одмах после рата, прихватила је и наставила мотиве својих претходника; друга, која је дошла за овом прихватила је опште песничко делом вагабундско делом надреалистичко расположење свога времена, мешајући га често са расположењем својих претходника; и трећа, која је опет следећи ток времена прихватила социјално расположење најмлађе генерације.

Првој и делимично другој групи припадао би Јован Костић; другу би претстављали Велимир Парлић и Војислав Илић-Најмлађи; у трећој би били Цеко Стефановић, Коста Рацин, Александар Аксић; једним делом овој би групи припадао и Илић-Најмлађи. Прва послератна група сачувала је предратни облик песме: строфу, стих са одређеним бројем стопа, обавезни слик; у садржајном погледу, она је задржала мотив љубави и природе, али је прихватила и општи мотив сумње, очаја, резигнације. Друга група није била верна строгој форми; она је почела саопштавати осећања која нису увек била нарочито нова, али су била речена на до тада непознат начин. Најзад, генерација нама најближа узела је предмете из свакидашњег живота. Цеко Стефановић је објавио поему *Маша Теглач* која треба да буде радничка поема печалбара из наших крајева. Тачка гледања Цека Стефановића је различита од тачке гледања предратног македонског песника. Он у Мати не види печалбара који је отишао да стекне за себе и за своје на дому, него он у њему види сирову снагу коју треба да експлоатише финансиски магнат. Такво схватање има и Коста Рацин, само Рацин не види проблем у македонском, него у општем пресеку. Из тога круга схватања је и Александар Аксић.

То су, у неколико потеза, карактеристике јужносрбијанске лирике. Каква је њена вредност? Мислим да није велика. Поезија Анђелка Крстића је сва надахнута лектиром наших предратних писаца, Бранком Радичевићем у првом реду. Стихови Никодима Савића су обични ђачки стихови. Поезија најплоднијег родољубивог песника Тома Смиљанића — Брадине показује до извесне мере и песнички дар. Стихови Јована Костића добри су стихови за једног почетника: инспирација је од боље врсте, а версификација из најбоље школе; али ни инспирација ни версификација нису из сопственог фонда: жену је волео на начин Милутина Бојића, а то јој је казивао на начин Тина Ујевића. Ни са Велимиром Парлићем није бољи случај. Парлић је имао живу пријемчиву природу, која је најбоље осећала лирске, филигранске елементе. Он је врло лепо поимао осећања у њиховим танаким преливима. У почетку, он је волео сублимирану поезију В. Масуке; нешто касније, постала су му драга револуционарна расположења Јована Поповића; при крају, почео је да се интензивно интересује за надреалистичке напоре изражавања у књижевности. Али, када је, после дугог припремања, дошао тренутак да се створи сопствени израз, он је стао. Паралелно са таласом надреализма, у нашем књижевном животу се појавио у утицај Рада Драинца; његова поезија била је откровење за читаву једну генерацију. Б. Л. Лазаревић је у свој основни лични акорд уплетао често и Драинчев, тако да их је по некад тешко и разликовати. Један од последњих Драинчевих ученика је и Војислав Илић-Најмлађи; но, ломљен између вагабундског расположења Драинца и социјалног оријентисања најмлађих генерација, он се ипак приволео овом другом царству. Немам утисак да је поезија социјално оријентиране групе на већој висини. Сем песме *Ватромет* од

Рацина и сем неколико Стефановићевих и Аксићевих стихова, не видим у тој лирици нарочито јаку ноту.

Јужносрбијанска лирика је, дакле, почетничка, ђачка, пуна угледања. Једини писац стихова који није био под нарочито видним утицајем старијих песника био је Јордан Ђорђевић. У основици његова рада била је топла, нежна, сетна, македонска нота. На жалост, Ђорђевић је пре шест година објавио своју последњу песму, и од тада се није више јавио.

II

Драма је нешто боља. Она није имала велики број радника. Томо Смиљанић-Брадина је 1927 објавио *Маћедонске печалбаре*. Године 1928 даван је у Скопском народном позоришту комад *Ленче Кумановче*. У пролеће 1936 приказани су *Печалбари* од Антонија Пановића. Ове године скопско позориште је спремило »шаљиви комад за народ у пет слика са песмом, свирком и игром« *Нагазио човек*; његов аутор је Василије Илић, који је написао и комад *Ленче Кумановче*. Ова три драмска писца обрађују два мотива: мотив печалбе и мотив чорбаџије. Први мотив обрађују Смиљанић и Пановић, а други је предмет оба Илићева комада.

Смиљанић и Пановић су обрађивали два различита вида печалбе. Смиљанића је занимао тип македонског младића који на печалби долази под утицај рђаве околине. Поред тога, њега је занимао један несвакидањи тип македонског печалбара: онај што понет душевним растрзањима не носи више у души мир родних планина. У неку руку, то је један мали галички Хамлет. Пановић је пошао са супротне тачке. Њега је занимао тип младог човека у коме се буди човек, у коме оживљују лична осећања и који стога неће да иде на печалбу. Печалба је зло, и против тога зла треба се борити: тако мисли млађа генерација којој припада Костадин. Печалба је адет, навика, без ње се не може живети, и поред свих несрећа које она доноси: тако мисли старија генерација којој припада Костадинова мајка.

Са колико су среће Пановић и Смиљанић поставили и решили своје проблеме? Смиљанић је узео један индивидуалан случај у пуном значењу речи. Дајући општи назив једном индивидуалном случају, Смиљанић је могао то учинити само ако је желео рећи да је Драганов случај постао општи. То, међутим, није тачно. Доказе за то пружа сам писац. Он издваја Драгана и на супрот њему даје низ анонимних печалбара: они воле свог заблуделог брата, али се са њим не слажу. Смиљанићева полазна тачка није реална; но то не мора бити велики грех. Да ли је Драган изразита драмска фигура? Он је безбојан. Око њега нема оних снажних ситуација које изазивају дубок утисак. Драган је сав у наговештајима, неизграђености, муцању. — Пановић се није у пуној мери користио искуством свога претходника. Ни његова полазна тачка није сасвим исправна. Да се један младић из поречких планина буни против печалбе ствар је и разумљива и оправдана. Тај се

младић може бунити из два разлога: 1) што у национално слободној држави, поред великих површина необрађене земље, планинац има права тражити да његов начин привређивања буде другојачи и бољи но у време ропства под Турцима; и 2) што је на примеру својих најближих осетио страховите последице овог очајничког начина издржавања. Пановић је изабрао други начин, али само делимично. Костадин види да се његов отац није вратио са печалбе, а да то није учинио не зато што му је »било широко око врата«, него управо зато што тај јарам није могао издржати. Поред оца он је на селу могао чути и за низ других и истоветних случајева. Најзад — тако бар по Пановићу изгледа — он је имао једно мутно предосећање своје личне пропасти. Сви ти разлози говорили су против печалбе. Костадин је ипак отишао на печалбу. Симка, девојка коју воли, требала је да постане туђа жена. Поречки Ромео је, међутим, мислио да је Симка за њега рођена. На »грабењу« је, несмотрено привукао пажњу Симкина оца, и ствар се свршила управо онако како Костадин није желео. Симку није могао добити без откупа, а откуп је, према садањој ситуацији, могао добити једино од свог будућег таста. У својој драми, Пановић је инсистирао на другом делу Костадинове трагедије. Већ од првог чина он је сву ватру управио на Симку и њеног оца, стављујући предмет откупа у први план. А пошто је Костадин персонификација печалбара, то значи да је главна невоља печалбарског света што нема пара да купи себи жене. То, међутим, није тачно. Печалбарство вуче своје корене из далеко већег и тежег зла: што нема хлеба на родном тлу. Али ако оставимо по страни рђаву поставку, морамо истаћи да је Пановић начинио добро дело о откупу невесте. Нарочито су његове личности добро направљене. Костадин је лепа фигура младог бунтовника против откупа и против печалбе. Он подлеже, али то није последица његовог слабог уверења, но његове велике љубави. У својој поставци драма је овде изгубила, али је важно да је психолошки добро спроведена. Исто тако је добра, а можда и боља, фигура зеленаша Јордана. Све што је негативно, Пановић је ставио у личност Јордана. Али га Пановић ипак није учинио човеком који иде за златом злата ради. Он је покушао да Јордана претстави као резултат економских услова и традиције. Пановић зна и позоришну технику. По својој спољној конструкцији, *Печалбари* су, истина, нежна, суптилна, недовољно стабилна грађевина; али по својој унутрашњој конструкцији дело је врло добро. Уколико се екстензитет његовог комада сужава, утолико се интензитет појачава. Прва, полазна тачка је у екстензитету најјача, а у интензитету најслабија; последња, завршна тачка је у екстензитету најслабија, а у интензитету најјача. У споју та два састојка, драма има свој највиши домет.

Зато што су решавали проблеме Смиљанић и Пановић су писали драме. Зато што је износио чорбаџиске нарави Илић је писао комедије. Илић је своје комаде добро поставио и психолошки тачно спроводио. Његови су типови вешто нађени и добро сликани. Нарочито је добар његов хумор којим је обавио све своје радове,

Тај хумор, истина, није Илићев но народни — па ипак је Илићева заслуга што је почео да га употребљава. Али Илић има и крупних мана. Прва и највећа мана је у томе што неће да се одвоји од жеље да само забави публику; другим речима, његова се списатељска амбиција своди на то да буде народни писац. Код човека, та би се особина могла правдати скромношћу; код писца, та се особина може објашњавати евентуално и као недовољан стваралачки замах. Човек има утисак да на овом великом стваралачком огњу кроз који пролази свако дело, ови редови нису потпуно прекаљени. Други недостатак Илићев је опширност. Он троши више речи но што је потребно. Његова фабула није тако снажна да јој је потребан тако широк оквир. Да се Илић трудио са мање речи изразити ове исте ствари, ситуације би биле концизније, догађаји би се утркивали, досетка би сустизала досетку. Уз то намеће се и утисак о недовољној оригиналности. *Ленче Кумановче* потсећа по својој фабули на *Зону Замфирову*, а неке сцене из комада *Ленче Кумановче* или *Нагазио човек* сугерирају *Коштану*. *Ленче* је устварі једна варијанта *Зоне*, кумановска *Зона*, ако хоћете. Илићеви божјаци су такође различити од Станковићевих: они су резултат социјалних односа у граду, док су Станковићеви резултат дегенерисаности.

III

Приповетка је најбоља. На њој је радило највише писаца. Судећи по досадашњем развоју писаца, она је прави јужносрбијански израз. Сви који су почели песмом прешли су после извесног времена на приповетку. Поезија их је скучавала, није им давала могућности да се потпуно развију. Роман је био претежак. Приповетком су заступљени скоро сви крајеви Јужне Србије. Санџак је описивао Стеван Самарџијић, Колашин и много шире Григорије Божовић, Гиљане Зарија Поповић, охридски Дримкол Анђелко Крстић, дебарски Дримкол Михаило Вељић и Алекса Јовановић. Велес и Прилеп је описивао Мих. Вељић, а само Велес Коста Рацин, из Кратова је дао цртице Стеван Симић. Из Галичника је износио предмете Томо Смиљанић-Брадина. Нешто тетовског живота описали су Зарија Поповић и Јован Ћирић. Из Струге су два млада приповедача Кавајац и Кочовић. Та приповетка је захватила све друштвене слојеве и сва психолошка расположења. Самарџијић је износио несвакидашње психолошке моменте, напоре свештеника и учитеља. Григорије Божовић је кроз приповетку настављао народну поезију. Печалбаре су описивали Анђелко Крстић, Михаило Вељић и Д. С. Маври. Градски живот је био предмет Мих. Вељића и Зарије Поповића. Забелешке из предратног просветног и четничког живота објавио је Стеван Симић. Послератне проблеме је третирао Анђелко Крстић, са Мих. Вељићем, а нешто мало и Рацин, Кавајац и Кочовић. Квалитативно, приповетка се дизала до најбољих израза наше приповетке уопште.

Анђелко Крстић је најбољи приповедач Јужне Србије. Он је највише ушао у јужносрбијанске проблеме и најбоље их је изнео.

Пре ратова, он је изнео зулуме Турака, херојство македонске жене, живот муслимана у Дримколу. После ратова, он је прешао на актуелније проблеме и тражио њихово решење. По свом стваралачком темпераменту, Крстић је изразити социјални приповедач. Критику коју је Крстић чинио послератном стању ствари није нико учинио у овој земљи. Што се тиче начина, он је прибегавао објективном описивању догађаја, пуштајући да се из таквог излагања јасно види какав став треба заузети према проблему. Када се овим редовима дода да је Крстић до свога гледања на ствари дошао обичним посматрањем и размишљањем, а не путем лектире, онда се нарочито јасно осећа колико самониклост овог Дримколца одаје писца великих урођених способности. Јер Крстић скоро и нема школе, а васпитање у књижевним центрима и у додиру са крупнијим личностима и правцима, било је увек далеко од њега. Ипак је Крстић отелотворио велику социјалну јужносрбијанску мисао, и то је само доказ колико је књижевни рад био његов прави израз. Крстић је интимно живео са људима, стварима и приликама око себе. На основу података из најближе околине он је изградио свој поглед на свет. Уколико му је у Лабуништу недостајало перспективе, утолико је интензитет његовог доживљања био већи. Ми данас имамо из Дримкола људи са више културе, али немамо ниједнога који је дубље заронио у проблеме свога краја. Ученик Милојевићеве светосавске школе видео је и јасније и дубље проблеме но његови ученици који су се школовали на факултетима у Француској, Енглеској, Швајцарској и у Београду. А то само показује праву вредност овога великога човека наше покрајине.

Друго велико име јужносрбијанске приповетке је Григорије Божовић. По своме стваралачком темпераменту Божовић је супротан Крстићу. Док се Крстић није одвајао од земље, Божовић је стално живео у продуженом сну десетарачке народне поезије. Божовић је из краја где је благо народне поезије најбоље сачувано, и зато није чудновато што је овај руски ђак у догађајима око себе видео само оне који су потврђивали етику народне епопеје. Све што је народна поезија изградила као свој израз, Божовић је прихватио и продужио у свом приповедачком делу. Разлика је само у томе што се народни песник служио десетерцем, а Божовић се служио причом, и то причом реалистичке школе. По својој сажетости, по својој, да се послужим Божовићевим речником, невеликости, његова прича потсећа на Мопасанове слике. Један карактеристичан догађај, разрађен у његовој синтетичкој вредности, са »реквизитом« чојства и јунаштва и са обавезном поентом народне поезије, то је Божовићева приповетка. Погрешно би било из тога извести да је Божовићев рад углавном подражавачке природе. Божовић је самосталан стваралачки темпераменат који је на основици народног менталитета изградио своју праву, оригиналну физиономију. Сличних примера нема у историјама књижевности, па је његова заслуга утолико већа.

Стеван Самарџијић је умро пре но што је нашао свој прави књижевни израз. Неколико приповедака које је оставио сведоче о

разноликости његова интересовања, али не указују на пут који би Самарџијић узео као дефинитивно свој. Он је опажао комичне елементе, имао разумевања за психолошке доживљаје, саосећао са пониженим, али његова приповетка није достизала до заокругљености, нити је у анализи ишла до крајњих могућности. Неоспорно је да је овај бистри Санџаклија имао талента, али је тешко рећи да у ономе што је остало иза њега има дефинитивних уметничких облика.

Ни Зарија Поповић није своје дело доградио. Он је имао један таленат посебне врсте који му је, да је био развијен до краја, могао у свому жанру створити завидно место. У своме раду, он је био типичан Гњиланац. Ко познаје овај послекосовски народ са његовом тако карактеристичном трпељивошћу и болећивошћу осетиће да је Зарија Поповић њихово дете. Није Поповић узимао Сутку, Рушку и друге типичне гњиланске жене само зато што оне претстављају овај град, него и зато што је и он био њихов изданак. Божовићевим горштацима и није било тешко одржати прадедовску веру у планини и у селу, одвојеном од путева и од градова, али је било тешко Гњиланцу, варошанину, да у равници на вишевековној ветрометини сачува главу. Стално изложени зулуму и болестима, они нису успели сачувати ништа до мало хришћанске вере и наде на свима огњевима искушења прекаљене да граница неће вечно бити северније од њиховог града. Али оно што осваја то је патријархална чистота и простота са којом је овај свет живео. Морила их је сушица, Турчин их је тиранисао, али су они живели у свом полусну и очекивали васкрс својег завичаја. Исткано овим нитима, дело Зарије Поповића је, благодарећи специјалној ароми гњиланског амбијента, могло добити завидно место.

Томо Смиљанић је писао и приповетке. Њега су занимале разнородне ствари: и народни обичаји, и живот на селу, и сукоб пропаганди, и нарочито, национална свест. Материјал који је Смиљанић скупио врло је драгоцен. У његовом подухвату да свој крај слика у приповеткама има много добронамерности, више но праве потребе за стварањем.

Михаило Вељић се под старост јавио трима великим књигама од по петнаест табака збијеног текста велике осмине. Вељић је сакупио драгоцен материјал за живот у дебарском Дримколу; исто тако, за доратне и нарочито послератне прилике у Велесу. Изгледа да Вељић није свестан колико је велики посао свршио када је забележио житије школског надзорника Цветића или бившег општинског благајника Вражалића. Ја не кажем да је он тај посао свршио на начин који би задовољио праве књижевне захтеве, али истичем да је врло добро учинио што је овај материјал сачувао. Писци који ће доћи иза њега умеће да у овом материјалу још боље виде животни податак.

Међу млађим људима нарочито су истакли Рацин, Кавајац и Кочовић. Пошто је њихов рад још увек малобројан, то је немогуће говорити како ће се развијати, нити ко ће од њих имати више успеха.

Као део прозног рада треба забележити и историску монографију и репортажу. Први род обрађује Алекса Јовановић *(Војвода Мицко, Сават ије Милошевић);* други род обрађују Тодор Маневић и Цеко Стефановић: Маневић више нагиње књижевности, а Стефановић правом репортерству.

IV

Јужна Србија је дала само један роман. Овај роман је крупно дело не само Јужне Србије но и целе наше књижевности. *Трајан* Анђелка Крстића скоро и нема парњака у нашој књижевности. Када би требало мерити осетљивијим теразијама једино би Шеноини романи могли доћи у обзир. Али Шеноини романи су толико иза нашег времена да паралела са њима не би била најсрећнија. Роман Владана Ђорђевића о Цару Душану исто тако не може доћи у обзир. Романи Јакова Игњатовића би по својој основној реалистичкој ноти имали заједничког са Крстићевим радом, али би по многим другим својствима били различити и испод *Трајана*.

Трајан и није прави роман. То је реалистичка епопеја македонског печалбара. Трајан је име које персонифицира овај работнички свет. Крстић је описао целокупни живот наших печалбара: њихов живот на дому, њихов однос између себе, њихов однос према Турцима, њихов рад на печалби у Шкипетарији, Битољу, Београду и Румунији, њихову борбу за националну слободу, њихово учествовање у тој борби, њихове обичаје. То је жива хроника дримколског краја. Тешко да је у *Трајану* остало што неречено. Овако сграђено дело може претрпети замерке само занатске природе. Дигресије су сувише честе, а фолклор заузима превише места. Но чини ми се да те замерке не би биле оправдане. Ако се збиљније посматра архитектоника *Трајана* видеће се да грандиозним размерама које је Крстић дао своме делу управо одговара такав начин рада. У нешто повећаној сразмери која подиже цело дело и ови детаљи су морали бити пуније осветљени. Али када би ове опаске и биле тачне оне не би могле умањити разнолику вредност романа и у снази портретисања, и у психолошком спровођењу личности, и у дијалогу, и у изградњи целога дела. Те особине, као и друге, које овом приликом не можемо детаљно илустровати, учиниле су од Крстићевог романа солидну творевину наше националне културе.

V

Књижевност Јужне Србије — можемо рећи закључујући овај преглед — уско је везана за целокупну новију књижевност српску. Посматрана у оквиру новије српске књижевности, она претставља знатно национално благо: велим знатно, јер њен удео није, на жалост, ни огроман ни увек првога реда. Остале покрајинне имају, пре свега, много више писаца. Ти су писци, затим, високог уметничког ранга. Јужна Србија има много мањи број писаца; она их управо има мало. Али ако их нема много, она има таквих који могу ући упоредо са најбољима из осталих делова државе. Анђелко

Крстић и Григорије Божовић два су велика имена савремене прозе. У текућој књижевности врло је опасно степеновати вредност писаца, и зато би можда било мудро не именовати људе чији би парњаци били ова два Јужносрбијанца. Прелазећи преко тих обзира, мислим да много не грешим када их стављам уз Мирослава Крлежу, Ива Андрића, Вељка Петровића, Драгишу Васића, Исака Самоковлију, ако узмемо да су ови писци најбоље што савремена проза може пружити.

3) НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ

ОД ЂОРЂА КИСЕЛИНОВИЋА

Народне умотворине српскога народа створиле су нам светски глас у деветнаестом веку, а оне заиста претстављају нашу драгоценост, па ће увек и задржати ту вредност. »Те су традиције постале, развиле се и ојачале баш за време турског ропства у читаву једну раскошну и необично лепу народну књижевност, каквом се ретко који народ може похвалити. Она је толико лепа, да је онда када је прикупљана (прва половина XIX века) изазвала дивљење највећих умова у Европи (Гете). То дивљење, као народној творевини, није ни сада престало, нити ће икада престати, јер су њени етички елементи врло узвишени, а лирски и морално врло племенити«. Тако о нашој народној поезији говори Алекса Јовановић, сам по рођењу из наше Македоније (»Постанак егзархије« с. 28).

Познати књижевни критичар Бранко Лазаревић каже: »Наша историја дала је три вредности за које се може рећи да су светске и опште. Те су: народне песме, Његош и Мештровић... Потребно је нарочито истаћи да су све те три највеће наше вредности изрази динарског дела наше расе, дела који је, и иначе, дао врло крупне изразе и у другим манифестацијама« *(Књижевни север,* IV, с. 325—326). — Као што је познато, пок. Јован Цвијић, наш научник светског гласа, делио је наш народ на два типа: на динарски, западни и моравско-вардарски, источни. Кад би се дословце узеле речи г. Бранка Лазаревића, изгледао би наш развитак једностран. Међутим, није то тако. Источни део нашег народа дао је такође три вредности од још већег значаја и за српство, и за југословенство, и за словенство, па и за човечанство: Моравовардарци су дали словенску азбуку са првим словенским књижевним језиком и првим основима словенске књижевности; богомилство као социјалнорелигиски покрет, и јединствену лирску народну поезију, каквом се не може похвалити ниједан други народ на свету.

Оба дела наше расе, динарски и моравски дали су уопште народну поезију која је заједнички створена, и која тек као целина може да се сматра класичном. Ако би се генерализовало, могло би се рећи да су Динарци дали еп, а Моравовардарци — лирику. Аналогију овоме случају имамо и у француском народу: северни Французи, који су имали да издрже сурову борбу и с непријатељима, а још више с природом, дали су највеће епове, док су Провансалци,

размажени даровима природе, дали по целом свету чувену трубадурску лирику. Наши Динарци су играли у нашем народу улогу северних Француза, а наши Моравци и Вардарци — то су наши Провансалци.

Оно што су дали Динарци у епској поезији, то су Моравци и Вардарци дали у лирској народној поезији. То је приметио у своје време још бесмртни Вук: »'Женски' пјесама мислим да има данас највише амо доље (куд је мање јуначкије') и у Босни по варошима; јер како гођ што су амо доље и људи мекши, тако су горе и жене оштрије, и више мисле о јунаштву него о љубави«... (I књ., друго издање, предговор стр. XXXVI).

Како област Јужне Србије обухвата и делове оба типа, то ћемо у њој наћи симболички уједињене обе ове велике вредности, епску и лирску поезију. — Разуме се да лирских песама има и у оним крајевима који се могу сматрати извором народне епике; на другој страни, у Повардарју, где је лирика битни израз вредности нашега народа, има и епских песама. Уосталом не треба заборавити да постоји теорија једног одличног познаваоца наше народне поезије, проф. Герхарда Геземана, да је управо у нашим јужним крајевима колевка српске народне поезије. »Скоро четвртина свих »динарских« епских песама носи своје локално јужносрбијанско или македонско обележје на челу, иако је песма прерађена и примила можда своју праву уметничку и национално-биолошку вредност тек у устима динарских гуслара«, — вели Геземан *(Гласник Скопског научног друштва*, XI, 192).

У даљем излагању разгледаћемо прво епску а затим лирску поезију разних крајева Јужне Србије, па ћемо се затим задржати на разгледању народних приповедака, којима је Јужна Србија веома богата. На крају ће се дати општа карактеристика народних загонетака и пословица, да би преглед народних умотворина био што потпунији.

ЕПСКА ПОЕЗИЈА

Епска поезија Јужне Србије није подједнако богата мотивима у свима својим крајевима. У једноме крају Јужне Србије, у Новопазарском Санџаку, она је веома обилата, пуна свежине и силине. Али у јужнијим крајевима, у Повардарју, није онако савршена по мотивима и по обради као епска поезија из средњих српских крајева; она овде има мање размере.

Новопазарски Санџак је крај у коме има пунога маха епско стваралаштво. Одатле су многи мотиви преношени у друге крајеве, па је и Вук Стефановић Караџић велики број најлепших и најкарактеристичнијих народних песама забележио од неколико певача и гуслара из тога краја. То су *старац Милија* и *старац Рашко*, обадвојица из Колашина, а затим *Пой-Филип*. — Старац Милија, после Филипа Вишњића и Тешана Подругловића најбољи гуслар, био је рођен у Старом Колашину, па је за време првог устанка пребегао Карађорђу и живео у пожешкој нахији. Њему је »сва глава била исечена тукући се негде с некаквим Турцима из

Колашина«. Од њега је Вук забележио једну од најбољих наших народних песама, а то је врло драматична песма »Бановић Страхиња«, и једну која је најдужа и најлепше развијена народна песма, а то је »Женидба Максима Црнојевића«. Осем тога од Милије забележио је и песме »Сестра Леке Капетана« и »Гавран Харамбаша«. — Старац Рашко, такође из Старог Колашина, пребегао је у Србију и ту се настанио и живео у селу Сабанти, близу Јагодине. Од њега је дуга и класична песма, у којој је приказан идеалан Марко Краљевић — то је песма »Урош и Мрњавчевићи«, затим прворедна песма »Зидање Скадра на Бојани«, и друге: — »Женидба кнеза Лазара«, »Смрт Душанова«, »Зидање Раванице«, »Женидба Грујице Новаковића«, »Цар Сулејман и Сава Патријар«, »Четири ускока« и дирљива песма »Маргита девојка и Рајко војвода«, најзад из првог устанка песма »Бој на Делиграду«, коју је можда сам певао.—Поп Филип, војвода Карађорђев у Новопазарској нахији, био је »знатан певач«, најбољи гуслар свога доба, и погинуо је несрећним случајем, гудећи уз гусле на дан своје славе (1820 г.). Од песама које је он дао Караџићу истичу се »Бан Милутин и Дука Херцеговац«, »Облак Радослав«, »Старина Новак и дели Радивоје«, »Смрт Сењанина Иве« и »Костреш Харамбаша«, а осим њих још седам других.

У томе крају познате су све теме и све типичне песме које су познате циклусима наше народне епске поезије. Ту су песме о митолошким лицима, затим песме о Немањићима, нарочито о св. Сави и о цару Душану; песме о Марку Краљевићу, о Црнојевићима, о хајдуцима а и о ускоцима, о новим борбама са Турцима. А лепоте тих песама довољно су познате. Исте ове теме знају се и у Метохији а и на Косову. Да ове песме нису престале ту живети показује факат што се и у наше време објављују, као »Женидба Поповић Стојана« (Гл. Елезовић, *Речник Косовско-метохиског дијалекта*, II, *Прилози*, с. 581). У оближњим жупама такође има епских песама, у Сиринићу, Опољу, а у Сретечкој жупи је пок. др. Сима Томић давно забележио песму о одласку св. Саве у манастир, а др. М. Павловић објављује песму о Новаковић Грују, коју су му певали уз гусле (*Говор Сретечке Жупе*, Дијал. Зборник).

У горњем Повардарју такође налази се, ма да у мањој мери, епских песама. Већ много пута су забележени одломци таквих песама, — а нарочито о Краљевићу Марку и о св. Сави. Једну занимљиву песму о овоме нашем народном светитељу и просветитељу забележио је г. Дамјан А. Поповић, свештеник у Теарцу, код Тетова, и она је објављена у часопису Скопске православне архиепископије *Христјански живот* 1937, с. 320. По саопштењу које ми је учинио г. М. Павловић, у селу Лешку код Тетова чува се још песма о Душановој женидби, са извесним локалним примесама. Опет по саопштењу г. М. Павловића могу навести да се у Галичнику пева дуга песма о Мајци Ангелини, у живом једанаестерцу. Осим тога г. Алекса Јовановић, у својој значајној студији »Постанак егзархије«, каже: »Писцу ових редова познато је, јер их је он лично слушао, да су оне певане о разним свечаностима (славама, свадбама итд.), свуда по нашем делу Маћедоније« (с. 29). По својој

студији *Галички дијалекат*, проф. А. Белић, објавио је галичке песме које је забележио г. Риста Огњановић, а међу њима има их које су епскога карактера, као под бројем 10 »Грче базирјанче«. — У брсјачким крајевима изгледа да су друге, епске песме очуване само у остацима, а често синтетички казују целу једну развијену песму из динарских крајева, — као што је у песми »Краљ Марко и Филип Мађарин«, забележеној у књизи Спиридона Гопчевића *Стара Србија и Македонија*:

Вала Богу за чудо големо!
Се пофали Филип Мађарине,
Се пофали на вино пијење:
»Сум загубил, брате, седумдесет,
Седумдесет и седам краљеви,
Сум им пленил дивните невести,
А невести мене за робинки:
Уште имам три краља за губење,
Да и сторам токму осумдесет:
Прво Краља Марка од Вароша,
А друго Милош Кобилића,
А трећио Реља од Призрена«
Книга му дојде Марку на вечера,
Книга гледа Марко на вечера,
Ем вечера, ем се подумава,
А под мустаћ ми се насмевнува.
Го догледа његовата мајка,
Наче грло таја да му вели:
»Сине мој, Марко от Вароша!
Ал' вечера, синко, не ти је уба'а,
Али вино не ти је погодно,
Али мене на старос се смејеш?!«

Песма је овде завршена: ироничан осмех Марков, којим је пропратио читање писма, синтетички указује какав мора бити завршетак.

Али друге епске песме уопште постоје у целој Македонији. Њих су и раније бележили многи скупљачи народних песама, а и у наше време у Малешу је Јеремија Павловић забележио већи број песама о Марку Краљевићу у монографији *Малешево и Малешевци* (1929 г.), и од њих нарочито истичемо песму о Краљевићу Марку у Светој Гори и о Ђури Малешевцу; ту су и развијене песме »Краљ Стефан оће сестру да узме« и »Огнена Марија«. — Овакве песме се у мијачким и брсјачким крајевима зову *Краљске песме* или *старске* (старинске) *песме*. Њих се, можда, највише очувало у планинскоме Мариову (Морихову). Ове су песме ту очуване и у великом броју, двадесет и пет, објављене у *Зборнику за етнографију и фолклор Јужне Србије*, како их је забележио д-р Војислав Радовановић. Ту је пре свега једна велика група песама о Марку Краљевићу — »Ђурђа самовила и Краљевићу Марко«, »Марко Краљевина и Бела Костурјанче«, »Марко Краљевина и дете

Дукатинче«, »Марко Краљевићу и Вилип Мађарина«, »Краљевићу Марко и Жолта Баздрићана«, »Краљевићу Марко и Дино Арнауче«, »Марко Краљевина и Митре Тироћанче«, »Марко Краљевићу и Жолта Евреина«. Ту су затим две песме о Секули — »Дете Секуленце и Муса Кесеција« и »Дете Секуленце и царе Сулејмане«. Певају се и песме »Дете Костадинче и царе Сулејмане«, »Дојчин добер јунак и црна Арапина«. Затим песма о Иви Светогорцу — »Ко' се женил Иво Светогорче«, о љутоме Богдану — »Богдан пијаница и Жолта Јевреjина«. Ту су две песме о Кратовцу Радоњи, познате и у Кратову,—једно је: »Кратовче Радоња и Турчин Амет-паша«. У тој збирци су још забележене песме о младој Бошковици, о Јани Белогратки, о младој Јанкулици, о Јанкулу војводи, о Корун-арамији, једна о Стојану добром јунаку, и једна о Србину добром јунаку (»Србин добар јунак си продава убава невеста«). У ову групу су неоправдано унете и две локалне песме лирскога карактера, само су и оне у десетерцу, — »Не го знајем оти брат си имам, да му лубе бидам« и »Дејди, дејди, Шарпланино мори (Жалос за мариовски овчари«).

Од каквог су великог значаја епске — »старске« песме из ових крајева најбоље може да покаже факат да су оне често потпуније него песме са истим темама певане на северу. Тако је поводом ове збирке г. В. Радовановића уочио др. М. Павловић (*Јужни преглед* 1933) да из овога краја варијанта употпуњава песму из Вукове збирке »Болани Дојчин«. У песми из Вукове збирке се не види јасно зашто се војвода Дојчин тешко разболео те болује пуних *девет* година, да му се кости распадају; у варијанти мариовској налазимо објашњење: он се огрешио о три светице:

Се затвори црква Митровденска,
Се затвори во Солуна града,
Се собрале Солунци грађани,
Отвараја црква Митровденска, —
Никој нема да ми ја отвори. —
Што(м) ми дојде Дојчин добер јунак,
Ми ја клоцна со десно колено, —
Се отвори црква Митровденска.
Внатре најде шарено ковчеже,
Во ковчеже три убави моми, —
Се надведе, Дојчин ји целивал!
— Тиј' не беа три убави моми,
Веће беа три моми светици:
Прво беше чиста ем Пречиста,
Втора беше Пресвета ми Петка,
Трећа беше света Недељичка.

Тога ради Дојчин би проклет:

Нека лежи до девет години,
Да сокини до девет постели;
Нека му се, бре, коске раскоскат,
Низ коските трева детелина,
Низ тревата змији ем гуштери!

*

Међу епским песмама Повардарја има их у знатном броју са неисториским темама. У том кругу се истиче једна са мотивом из Одисеје, — о мужу на свадби своје жене. То је песма »Спаишчето« (*Охридско-преспанска лира*, бр. 60). — Телал виче по чаршији и позива на војску противу Москова. Полазећи, младо »спаиче« оставља невесту мајци да је чува, па ако се он не би вратио за седам година нек се преудаје:

— Ај ти мајко, стара мајко,
Ти остављам невестава:
Да ји чуваш седум годин, —
Ак' не дојдем, нек се мажит!

А после седам година и шест месеци он се враћа, али наилази на сватове. Мати га не познаје и говори му:

Ај ти, синко непознаен,
Мадам прашаш, ће ти кажам:
И јас имаф син ко тебе,
Ми отиде силна војска;
Како ошол седум годин'
И минаја шес месеци —
Му се мажит невестата...

И песма се завршава испраћајем гостију и прекидом свадбених свечаности:

Сватои, мој мили братја,
Да си одите со здравје, —
Зер ми дојде прва љубов.

Овамо спадају и песме о свецима, о вилама, змијама, али и песме митолошке, на које су накалемљени елементи хришћанства. Таква је из Малеша песма о Огњеној Марији, која »шедба шета по Лиеиеско поле«, па кад сретне свога брата, св. Илију, жали му се на свет, непоштење, неморал:

Кај ни се је вера разверила, —
Не се знае турско ни каурско,
Не се знае постаро, помладо...

Она тражи казну:

Дај ми, брату, кључе од облаци,
Да закључа небо од облаци,
Да не фане дож(д) девет години,
Да се пукне земја девет лакти,
Да пропаднат створите човеци,
Да пропаднат со се бели бради,
С бели бради се до појасите;
А жените се со руси глави,
Невестите со се машки деци,

Довиците со се разбојите,
Ергењето со се танки пушки,
А момите со се ђерђевјето!

Песама о Немањићима има, као што смо видели, а нарочито о цару Душану и св. Сави. Али много више епских песама има о централној личности разгранатога циклуса о Краљевићу Марку. Скоро исти мотиви који се налазе у Марковом циклусу из српског средишта, обрађени су и овде. Али обрада није онако лепа. Разлика је и у самој фигури Марковој: у македонским епским песмама Марко није ни онако храбар — легендаран јунак, ни онако племенит: »ни по бабу ни по стричевима«. У овим песмама Марко је осредњи јунак, али је зато лукав, »мађесница«, како га називају Маријовци. — У песми »Марко и Господ« (Ср. Стојковић, »Краљевић Марко«, с. 219) народ је објаснио и лепо образложио ту слабост Маркову и његово лукавство. Марко је био врло охол на своју физичку снагу:

Ој ви, море, кралеи, баиеи!
И вије сте доста, бре, јунаци,
Ама ја сум од вас, бре, појунак:
Ја сум шетал земја и краина —
Нигде јунак немат спроти мене;
Крај да имат мајка црна земја,
С една рака неја ће превртам;
Да ми слезит Господ од небеси:
И со него на мегдан излегвам!

Бог није могао трпети његову охолост, те му је за казну одузео сву снагу, али у накнаду за то дао му је лукавство:

От тогова Марко Краљевиће
Со хитрина фатил да се борит.

Ипак је Филипа Мађарина победио јунаштвом. Карактеристично је да у свима песмама о Марку, у свима борбама, сукобима, утакмицама, Марко увек *мора* да победи, па ма на који начин.

У вези с Марком у старијим се песмама помињу: дете Дукатинче, дете Секуленце, дете Костадинче, Беле Костурјанче, који отима Маркову жену; Филип Мађарин, жолта Еврејина из Солуна, Дино Арнаутче, Митре Тироћанче, Муса Ћесеџија, цар Сулејман, краљ Димитри, црни Арапин и др.

Осем Марка Краљевића маћедонске епске песме опевају и друге јунаке из општесрпске епике. То су краљ Волкашин, а у Скопској Црној Гори бан Вукашин (Јов. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*), Дојчин добар јунак, као и у Скопској Црној Гори и у динарским крајевима; његова сестра Анђелина, Јанкула војвода, Богдан пијаница из Битоља, Корун-харамија, Стојан и Србин — добри јунаци.

Циклус из времена борбе за ослобођење Шумадије исто тако имао је одјека и у Македонији. У неколико махова су запажени

фрагменти о тим борбама и о вожду Карађорђу. О томе проф. Тихомир Ђорђевић каже: »Маса је песама у Македонији испевана у славу српских устанака. Дела Карађорђева опевају народне песме из Македоније исто онако као и песме из других крајева«, позивајући се на песму под бр. 96 збирке П. Драганова—*Македонско-славянскій сборникъ* I. (*Македонија*, с. 96) Ово потврђује истакнути културни радник из Јужне Србије г. Алекса Јовановић, који се сећа таквих мотива. Ту су познате и песме о Илији Делији — Илији Стрели, вођи добровољаца из Лесковца, о Хајдук-Вељку (збирке браће Миладиноваца, бр. 215, 216, 217 из околине Охрида и Драганова бр. 73 из околине Дебра, 74 из околине Костура, 75 из Тетова). У једној таквој песми коју је Ст. Верковић објавио говори се о тој борби за Шумадију:

Да расипеме го́лема ордија,
Да откупиме наши дробни деца.

То је потпуно природно када се узме у обзир колико је угледних вођа, војвода и обичних бораца било у устаничкој Карађорђевој војсци, и како су они имали великога значаја за државни развитак Србије. — Већ у рату Аустрије с Турском учествовало је врло много добровољаца из наших јужних области, а народних вођа који су имали официрске чинове било је у већем броју из Македоније, и они су по завршетку рата добили аустриску пензију. Када је отпочео Карађорђев устанак, многи су од њих напустили миран, угодан живот и пензију па похитали да се боре уза своју браћу Шумадинце. Говорећи о значају овога устанка, г. Тихомир Ђорђевић, у поменутој књизи *Македонија*, каже: »Исто тако очито показује српско осећање Македонаца и њихово учешће у борби противу Турака, која је отпочела на земљишту Србије, у почетку XIX века. Српски устанци противу Турака у почетку XIX века били су догађаји од пресудног значаја по српски народ. Они су схваћени од Срба као васкресење, као отварање новога, слободнога националнога периода српске историје. Због тога није остало ниједног краја српске земље, који није пожурио да се стави у службу било српским устаницима, било васкрслој Србији« (op. cit., с. 92). — Из Македоније најистакнутији су били: Вучко Чикић, из Маврова, погинуо код св. Романа (Дели-град); његов брат Кузман Чикић, из Маврова, Јанко Поповић из Охрида, који се истакао храброшћу, нарочито у бојевима на Мишару, Београду и Бјељини; војвода Марко Крстић, из Белице, у другом устанку тешко рањен; Ђорђе Загла, из Блаца, старешина у Смедереву; Врета Коларац из Македоније, Карађорђев војвода, који се истакао у бојевима у Мачви; Мица Брка, из Маврова, син добровољачког официра Милоша Крајевића, погинуо уз Хајдук-Вељка. Даље ту су истакнуте личности: Петар Ичко, из Катранице, који је имао важну дипломатску улогу (»Ичков мир«); Петар Новаковић — Чардаклија, из Леунова, аустриски добровољачки капетан, који је водио све важније преговоре и био први члан Совјета; његов брат Јован Новаковић Чардаклија, Ди-

митрије Ђорђевић, из Македоније, војвода, оборкнез јагодинске нахије, коме је учињено велико признање да је »муж за отечество српско заслужан«, Доситије Новаковић, из Дабнице Прилепске, који се борио у устанку, а затим био епископ у Зајечару.

Песме о локалним јунацима опевају више локалних јунака у XIX веку. Највећи је утисак на народну машту учинио Кузман Капидан, сердар охридски. То је историска личност. Са својим сејменима штитио је хришћанску рају од обести и самовоље арнаутских харамија и пљачкаша. Слава Кузмана Капидана прешла је уске границе његова круга делатности, те се проширила широм целе Јужне Србије: од Охрида до Кратова и од Куманова до Солуна. О њему постоји читав циклус песама и на српском и на албанском језику. Најлепша и најдужа (око 1300 стихова) је она песма о Кузману коју је осамдесетих година прошлога века певао Охрињанин Риста Гроздан, а записао Коста Шапкарев.

У овај циклус спадају и многобројне краће песме о хајдуцима и многе најновије о комитама, које опевају буђење раје и њене борбе против турских зулумћара, па и саме власти султанове. Али већина је њих лирског основног тона, зато ћемо ми о тим песмама више говорити у одељку о лирској поезији.

ЛИРСКА ПОЕЗИЈА

Без сумње, од свих балканских Словена становници данашње Јужне Србије били су до краја XIV в. најкултурнији; извор византиске просвете и књижевности њима је био најближи, зато су се они најпре и покрстили, примили грчку азбуку за писање на словенском језику и од њиховог су језика у IX в. света браћа Методије и Ћирило створили први словенски књижевни језик. Грчке хришћанске и књижевне традиције њима су најпре дошле и дубље ушле у њихов народни живот, те су продрле и у народну књижевну традицију. Зато је народ Јужне Србије дубоко религиозан, зато има много манастира и цркава (само Охрид има 33 цркве и 10 манастира); сваки манастир, свака црква има свој годишњи празник; сваки човек, и муж и жена и дете, прославља дан свога заштитника, чије име носи. Кад се све ово има у виду, а нарочито још и то да свака породица слави, *служи* свога свеца, видеће се да је јавни живот у Повардарју био веома развијен. Људи и жене, девојке и момци, имали су врло често прилике да се виђају заједно и то не само у обичном већ и у свечаном, нарочитом расположењу. А такво душевно стање могло се створити не само од »рујног« вина и »беле љуте« ракије, него и у свима свечаним приликама. Јавни живот није се прекидао ни лети ни зими, ни празником ни радним даном, ни посним ни мрсним даном У пролеће и лето се заједнички оре, сеје, коси, жње, врши, бере и носи; у јесен се заједнички бере и муља грожђе и справља зимница, комиша кукуруз, љушти пасуљ, спремају јуфке; зими, као и у позну јесен, обавља се веридба и свадба, дочекују се печалбари. И увек се пева. Песма прати сваки корак нашег човека. Зато у нашем народу на Југу има много лирских песама.

Један део, који су вредни људи покупили, разбацан је по разним збиркама и часописима, а још је много више непокупљеног блага. Ето благородног посла за младе интелектуалце с Југа. Треба да покупимо и издамо све најбоље варијанте, те да их пружимо: нашој науци на даље истраживање, нашем културном свету једну пријатну разоноду, нашим антологичарима мало више зрна бисера за њихове уметничке ђердане, а страном свету да покажемо и откријеме ново закопано благо, као што је Вук учинио то већ једном пре стотину година својим збиркама.

Једно питање се намеће: ко је стварао и ствара народну лирску поезију нашега Југа? Управо: ко одржава перманентну динамику народне лирике на Југу? — У народним песмама често се помињу певачи и певачице, не професионални, јер од тога на Југу нико не живи, већ они који у томе налазе уметничко уживање. Они на скуповима и саборима, при весељима свих врста, увек воде прву реч. Али само воде прву реч, а не и једину, јер скоро никад не певају сами. Иначе, сваки човек и свака жена нашега класичнога Југа зна много песама и мелодија. Има их који знају по пет стотина разних песама с мелодијама. Човек с толиким обиљем уметничког блага, с толиком песничком школом, с толиким песничким искуством, у подигнутом расположењу и сам ствара на подлози какве нове емоције, каквог новог мотива. — Ето ко одржава динамику народне лирике на Југу. Као што је било пре 500 година, за време Краљевића Марка и Кнеза Лазара, тако је и дан-данас.

Митолошки елементи су врло чести. — Близина Грчке и дубока религиозност народа проузроковале су скоро истребљење из народне традиције свих елемената старе словенске митологије. У старијим народним песмама има помена још само о вилама и змајевима; у једној песми се пева:

Врзале го Стојка вили, самовили,
Врзале го Стојка со црвен ремен.
По ними одит Стојковата мајка,
По ними одит, милно и молит:
— Вили, самовили, пуштете го Стојка,
За Стојко ви дава плугој—волои.

(Икономов, *Зборник од старо-народни умотворенија*, бр. 127).

Од вила се често спомињу две: Стојна и Јуда. Краљевић Марко куне гору што нема воде, а гора му одговара да је свих 12 часама »Стојна самовила« однела горе у планину (*Братство*, IX и X, стр. 480). А јунак Нено држао је опкладу са »Јудом самовилом« он да свира а она да игра, па ако се он умори први — да му она узме главу, ако се пак она прва умори, да му да за жену своју ћерку. Јуда се прва уморила, те му је дала ћерку. (Верковић, бр. 28).

Као веома бледи траг веровања у зла натприродна бића јесте и песма у којој се опева змија висока као две тополе. Видински паша давао јој је оброк на дан по девојку. Али она тражи више. Паша обећава велику награду ономе ко је убије. Нашао се

Димо ћехаја и убио је (Ibid., бр. 315). Та моћ злих натприродних бића прелази у доцнијем стадијуму развитка на облаке и ветрове, као у стиховима:

Царица во двор седеше
Со машко дете на раци,
Со златно капче на глава.
Свиле се до *два облака*,
Капчето му го зедоа. (Икономов, бр. 193).

У оваквим песмама облаци и ветрови могу се тумачити и као песничка фигура, али веома смела. Вероватније ми изгледа да су то бледи остаци митолошких бића, у која, уосталом, ни народ већ не верује. У вези са словенском митологијом налазе се и веровања у мађије и амајлије. У једној песми се пева како Милкина мајка зна много мађија: ухватила живо пиле, живо га је закопала и рекла му: »Ко што пишти пиле во земја, така и Стојан за Милка«; закопала живо јагње и рекла: »Ка блеје јагње за мајка, така и Стојан за Милка«; живу змијицу бацила у ватру и рекла јој: »Као што пишти змијица у ватри, тако и Стојан за Милка«. (Продановић, *Женске народне песме*, бр. 133). Таква је песма о амајлији:

Ја ће ида у Битола града,
Ќе ти испиша три хамајлији,
Една од глава, друга од вочи,
Трећа от треска. (Верковић, бр. 156).

Има лирских песама из којих се види очигледна замена митолошких бића хришћанским:

— Бегај, бегај, г' дурија,
Оти идит Еремија
Со долгото мотовило,
Ќе ти стропцкат черевата. (*Скопље и Ј. Србија*, с. 293).

Одавде се види да су хришћански проповедници уверавали народ да су сва она митолошка бића зли духови које прогоне божји свеци.

Хришћански елементи су врло чести, а поред Богородице и Исуса Христа, чешће се јавља и св. Петар. Лепа је тема како св. Петар враћа мајку из раја, јер није била правична, како је Јастребов забележио у Косовском крају:

Свети Петар по рај шета,
А по њега стара мајка.
— Врат се натраг, стара мајко!
Неси раја заслужила:
Неси гладног наранила,
Неси жедног напојила,
Неси голог оденула.

Ову тему налазимо и у другим крајевима, а нарочито у Дебру имамо потпунију варијанту.

Побожне песме понекад обрађују читаве апокрифне легенде. Таква је једна локализована варијанта оне познате Вукове »Свеци благо дијеле« (Верковић, бр. 218), као и ова: »Свети Никола је спавао три године. За то време ни ветар дуну, ни кишица зароси, те је настала велика глад, прва скупоћа: старији људи траву су пасли, средњи људи дрва су глодали, мала су деца песак зобала«...

Празнике, нарочито недељу, треба поштовати, јер ко тада ради, оболеће или чак може ослепети. Неке песме певају о анђелима. Једно време морала је бити велика навала за турчењем, те многе певају о томе: »Јанула се потурчила, али се на Ускрс љуто каје, оплакује своју судбину«. У другој песми се пева да ће се девојка пре у Дунав бацити, него што ће се потурчити. Турци питају војводу да ли дозвољава лепој Јани да се потурчи. Он пристаје да га на комаде секу, али не даје Јани да то учини.

Најближе митолошким јесу песме везане за значајније празнике у години. Моје је гледиште да је хришћанска црква, при утврђивању времена појединих својих знатнијих празника, имала у виду незнабожачке празнике код Грка и Римљана, а њихови су главни празници били скоро као и у словенској незнабожачкој религији. Зато народу није тешко било да улогу својих старих богова пренесе на свеце нове вере и да своје старе незнабожачке религиске песме само мало корегира у духу хришћанства. Само са тога гледишта можемо лако разумети многе наше песме уз знатније празнике. Многе од тих песама данас су већ постале потпуно хришћанске, чак побожне. Митолошки елеменат у многима је сасвим изгубљен.

Прегледаћемо ове песме редом по времену, почев од *лазарских*, јер је Лазарев дан први знатнији пролећни празник. Ове песме данас у јужном појасу Јужне Србије потпуно су изгубиле сваки митолошки значај, већ се певају већином о веридби, свадби и у другим приликама, а на Косову се боље чува њихов значај, како наводи Јастребов (*Обичаи и пѣсни Турецкихъ Сербовъ*):

Кмет ми седи у столе, ој Лазаре!
А кметица у дворе, ој Лазаре!
Кмету шије кошуљицу, ој Лазаре!
Са сребрном иглицом, ој Лазаре!
С позлаћеним кончићем, ој Лазаре!
Игла јој се искрши, ој Лазаре!
Конац јој се замрси, ој Лазаре!
Обрни се Лазаре, ој Лазаре!
На се лепо поклони,
Да те лепо дарујем...

Ускрс је највећи хришћански празник и тада се највише пева и плеше, али тај је празник величином Христове жртве и васкрсења засенио све митолошке традиције народне. Данашње *ускршње*

песме пуне су младићког и девојачког љубавног излива, о чему ће бити речи доцније. Као карактеристичну по свом мотиву наводим ову песму:

Рашетала се Мара краљева
Крај Црно Море, крај суви песак,
Тамо помина свети Ђорђија:
— Ристос воскресе, Маро краљева!
— Вистин' воскресе, свети Ђорђија! (Икономов, бр. 119).

Нарочито су лепе и многобројне песме које је из гњиланскога краја објавио Јастребов.

Више митолошких реминисценција и радња сачувале су *песме о Ђурђев-дану*. Тога дана врши се и више старих обичаја, неки од којих имају и обредни значај. Иначе и ђурђевске песме имају у највише случајева карактер љубавне песме момка или девојке:

Ми се собрале,
Ми се набрале,
Двесте девојки,
Триста невести;
Ни кинисало
На ден Ђурђов-ден
Биље да берет. (*Братство*, IX и X, стр. 429).

Такве песме наводи Јастребов за скоро све крајеве Јужне Србије, говорећи о овоме обичају у Пећи, Призрену, на Косову, а најлепше су, међу њима из дебарскога краја, између којих доносимо ову:

А море Ђурђе, млад Ђурђе!
Да кој ти рече, да кој ти рече да дојдеш?
»Мене ми рече, мене ми рече Великден:
»Брго да дојдеш, брго да дојдеш по мене.
»Со шума ј' трева, со шума ј' трева прет тебе
»И со Солунци, и со Солунци по тебе!

У ђурђевским песмама спомиње се и обичај љуљања:

— Та кој се љуља в гора зелена?
— Мома се љуља в гора зелена... (Верковић, бр. 25).

Обичај да се тога дана беру лековите биљке спомиње се у многим песмама:

Отидофме да береме дробно биље, биљаро, биљаро!
Дур не сонце огрејало, биљаро, биљаро!
Дур не петел пропејало, биљаро, биљаро!
(*Братство* IX и X, с. 427).

На дан *св. Константина и Јелене* песме оневају љубавне чежње уз пригодни природни оквир:

Летај, пеперуго,
Од гора на гора,

От' ти дошле страмни гости,
Пострамен ти глас донесле:
И да венчаш, и да кришчаш...
(*Охридско-преспанска лира*, с. 170).

На веридбама пева се девојци да устане, јер је сунце угрејало: дворове да мете, станове да намешта и просиоце да чека. Просиоци ће доћи из далеке земље, међу три планине, из великог села, од богате куће и лепога момка. (*Охридско-преспанска лира*, бр. 77).

На свадби се у песмама опевају разни свадбени обреди и радње или уопште спремање за свадбу.

Славских песама — почашница — има такође. Рецитује се ова песмица:

Варвара варит,
Свети Сава канит,
Свети Никола служит.
(*Скопље и Ј. Србија*, стр. 240).

Или:

Како сега, бре селани, за многу години
Да играме, да пееме, да се веселиме
Со се село, со се пријатели,
Как' што е вино црвено и како лута ракија.
(Икономов, бр. 134).

Играчке су многе песме, већином љубавне или шаљиве, чији је ритам погодан за коло. Нарочито су лепе овакве песме у Скопској Црној Гори. А постоје и специјалне песме за разне врсте забавних и друштвених игара, као што је следећа која је праћена гестикулацијом:

— Ори моми, Буковки, Буковки,
Как' садите пиперот?
— Така, вака садиме:
Дупни дупче, клај коренче,
Клекни, мокни, повади го.
— Ори моми, Буковки, Буковки,
Как' прашите пиперот?
— Така, вака прашиме...
— Така, вака берйме...
— Така, вака толчиме! (*Браство*, IX и X, стр. 402).

Посленичке или радне песме чине читав одељак јужносрбијанских лирских народних песама. Има много песама које опевају рад и у раду интимност човека и природе. Та се интимност исказује лепо и широко разрађеним персонификацијама. Ради карактеристике навешћу једну песму. Заплакала је велика њива са врха планине: »О, Боже, како се не нађе најбољи јунак да ме узоре, да ме засеје пшеницом, белицом, те да му напуним девет амбара, да исхрани девет синова, да поуда девет кћери, да крсти девет унучића«. На ту реч нађе се вредан човек: узора је, засеја, ижени девет синова, изуда девет кћери, крсти девет унучића (Продановић бр. 356).

Поменуо сам само најглавније пригодне песме. Из песама које прате свакодневни живот одишу многоструки социјални проблеми; ту се говори о аграру, занимањима, трговини, о храни, становима, оделу итд. У једној се песми, пева како долази ага у свој чифлик. Кад су га виделе, све су чифчије устале на ноге, само један није устао. Ага му прети: »Кад дође лето, ја ћу постати харамијом, заробићу твоју браћу«... (Радовановић, бр. 55). И подмитљивост турских чиновника нашла је израза у народној лирици (Верковић, бр. 297)—Из давнине има трага да су се Јужносрбијанци занимали ловом са соколима и хртовима:

Коњ ми утече, загар ми побегна,
Загар ми утече, сокол ми побегна.
(*Годишњица, XXI,* стр.140).

Има трагова благостања:

Дирециве во суво стребро,
Врањево со злато полејани,
А калдрма од кара-грошеви (Ibid., стр. 161).

У раније време у кући је владала задруга, што се и види у старијим песмама; а у новије време индивидуализам све више осваја.

У низу песама види се привредна карактеристика појединих крајева: »велешко вино црвено, тиквешка љута ракија, измирско суо гроздице, прилепска бела погача, охридска риба летница, тетовско пресно јаболко«, или се карактеришу по крајевима људи:

Грунишките моми
Кркми начешљани,
Дзулуфки пуштени,
Грчка книга знајат,
Грчки ће ми пејат...

Будимирски моми —
Горски јаребици!
Сите ми са лични:
Воденица седат,
В брашно се брбешкат... (Радовановић, бр. 62).

Клетва је у нар. песмама честа, јер народ верује у њену моћ:

Пукнала, мајко треснала,
Зашто ме роди убава.
(*Скопље и Јужна Србија,* стр. 233).

Или:

Огањ да ја горит, моме, шарена одаја!
Пуста да останит, моме, и мека постеља,
Да би капнала, моме, мојва десна рока.
(Икономов, бр. 24).

У неким, нарочито од старијег датума, песмама клетва се одмах врши, нарочито: мајчина, сестрина и братова клетва.

Љубавне песме чине највећи круг народних песама. Шта више љубавно осећање прожима и многе песме осталих кругова. Прегледаћемо различите фазе кроз које пролази љубавно осећање код људи, од младости до стварања породице и кроз цео живот. Најсрећније је девојачко доба и девојка у оваквим стиховима даје одушке својој срећи, своме самозадовољству:

Несум од Бога падната,
Нит' сум од земја никната,
Тук' сум од мајка родена:
На ден Велиг-ден родена,
На ден Ђурђов-ден крстена;
Со пресно млеко доена,
Со рујно вино поена,
Зато сум бела, црвена...

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 1).

У многим таквим песмама има љубавне сете, али је она тим дубља, што је неподељена, што се крије дубоко у девојачким или момковим грудима. Један девојачки монолог то овако слика: »Тамна је магла по пољу, а девојци је туга на срцу за једним момком из комшилука, иза плота: није вода да туга отече; није ватра да прегори. Тешка је туга на срцу«. (*Скопље и Ј. Србија*, стр. 236). Та је чежња код момка још јача, елементарнија; он чак и памет губи због неподељене љубави:

Од умот се поизгубиф
З' едно лично девојче.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 17).

Друга песма пева како момку много хвале комшиско девојче, те он шаље мајку да га проси, али унапред каже да, ако му га не даду, он ће постати калуђерче: узеће калаисани котлић, те ће отићи у девојачку кућу да крштава воду. Том приликом девојче ће му пољубити руку, те ће га севдах проћи и огањ прегорети. (Ibid., бр. 36).

Девојка заљубљена слика се у оквиру природе, као што је песма коју је Гл. Елезовић забележио у Вучитрну, а која је много шире позната:

Разграња се грања јоргована,
Под њом седи дилбер Илијана,
У крило јој ђерђеф од мерџана,
У ђерђефу сарајевско платно,
У то платно игла од биљура!

(*Речник косовско-метохиског дијалекта*, II, стр. 580)

Уз љубавно осећање често се меша и духовитост.

— Девојко, џанам, девојко,
Да л' ми навеза ризата?

— Јуначе, џанам, јуначе,
Навезаф, ти је навезаф,
Малу ми срма не фтаса:
Сите комшии опшетаф,
Нигде си срма не најдоф,
— Јуначе, џанам, јуначе,
Да ли ми направј ђерданот?
— Девојко, џанам, девојко,
Направиф, ти го направиф,
Малу ми бисер не фтаса:
Сите комшки отшетаф,
Нигде си бисер не најдоф.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 16).

Осећање љубави приказано је реално:

Појдоф си горе ф' планина,
Најдоф си грутка снегова,
Та си је кладоф пазуа
И си је рекоф, пак рекоф:
— Топи се, грутко снегова,
Как' шчо се топит млат јунак
За девојка ерђенка.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 4).

Момак зове девојку на љубавни састанак. Девојка не може да иде, јер мајка спава до ње, а коса јој је под њом. Он јој саветује да пресече косу, јер ће јој порасти лепша и дужа. (Ibid., бр. 40). Али често после љубави настаје растанак, те је туга још већа него раније чежња:

— Де, мори, жали ме, Калино моме, плачи ме,
Утре ће одам, Калино, на војска,
Де, море алоф ће бајрак, Калино моме, ја носам,
Напрет ће, Калино моме, ја одам.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 232).

Девојачке жеље у погледу удадбе опеване су у многим песмама:

...Да изберам момче спроти мене:
Шчо не пијат вино ем рањија,
Шчо не пијат кафе ем духана:
Од духана кућа попљукана,
От кафето з'би поцрнати,
Од рањија срце изгорено,
А од вино моме нељубено.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 2).

У нашем старом патријархалном животу девојка није била незнатно биће, без своје воље и карактера, без свога одређеног

индивидуалитета. Готова је била поднети и физичке муке, али неће поћи за недрагога. Дубока је туга момка или девојке кад су заљубљени узајамно, па се једно разболи без наде на оздрављење: код тешко болесног драгога срце бије као што ударају језерски таласи. (Ibid., бр. 19).

Често момак наилази на препреке у љубави и у својој жељи да оснује породицу. У том случају момак наговара девојку на бекство; и то је одблесак стварнога живота у нашим јужним крајевима:

Ајде, Каљо, да бегаме,
Наше село арно село.
Од две страни с'нце греит,
От четири месечина.

Охридско-преспанска лира, бр. 11).

У једној песми се чак опева крађа и прекрађа девојке. Продаје се лепа Јана; пазаре је Грци и Власи, али је купује Ђуро—трговче и одводи у свој камени двор. Једне ноћи украли су је Власи и однели у влашку земљу, а Ђуро се преобуче као сељак те преотме Јану. (Икономов, бр. 167).

Љубав Турчина је честа у народним песмама, али пошто је она везана за промену вере, увек наилази на отпор.

Љубав између момка и девојке свршава се *веридбом.* Различити обреди веридбе прате се читавим низом разноврсних песама са љубављу као основним емоционалним квалитетом:

— Кој ти фрли в скут претенот, Илйно девојко?
— Ја не видох, ја не фатих, ни назад го вратих.

(Ibid., бр. 1).

Интересантно је приказан и обичај *куповине девојака:*

Арам му било таткове ти,
Таткове ти, моме, фалбата,
Две иљади што ни зеде:
Две пари неси вредело. (Икономов, бр. 62).

Свака се љубав, осим ретких изузетака, свршава веридбом и свадбом, коју опевају многобројне *свадбене* песме. И у њима је основно осећање љубав и опис појединих обичаја и обреда:

Високо орле леташе
Далеку сенка држеше,
Под сенка седет сватови:
Руси си коси чешлае,
Свои си коњи токмее,
По бела Јана да одет. (Ibid., бр. 41).

У збирци Јастребова наведене су веома лепе и разноврсне песме, и то скоро из целе Јужне Србије. — Из Пећи је забележено много таквих песама. Има истих као и у Вуковој збирци, а много сличних. Једна од њих се почиње:

Овде нама кажу момче нежењено.
Ал' га ви жените, ал' га нама дајте!

Из Призрена је симболична песма:

Санак ми сниле девојке:
У поље беле дворове,
У дворе златне столове,
На столе чаше сребрне,
У вино кита бисерна,
На кити прстен позлаћен.

Дворови су — домови, столови — мили свекар, чаша — свекрва, вино — девер, кита бисера — заовица, а прстен — мили драги. Од моравичких песама да наведемо песме младожењи и млади:

О, младожењо, не плачи!
Коња ти нижем бисером.
Ој, доро, доро, дебељи!
Не треси гриву, не треси,
Ситног бисера не троши.
Не те китимо за пазар,
За паре да те продамо.
Но те китимо за радос,
И те нижемо за момче.
Сутра ће узме девојку,
Лепу девојку далеко,
Како звездицу Даницу.

И:

Викни девојко, те плачи,
Расплачи татка и мајку.
Расплачи браћу и сестре,
Осталу другу родбину.
Дал' ти је жалба, девојко,
За твоју косу плетену,
За девојачко носење,
За криву капу над око?

Слично и у Кратову млада »жалује«, иде у туђу кућу:

Па да викаш туђу мајку — мајке,
Па да викаш туђи тате — тате!

Мијачки крај има право обиље ових песама, од којих наводимо ову:

Изговори свршена девојка:
Соколине, сиви Скопјанине!
Ќа те праша, право да ми кажеш:
Ал' се јадет два ћула црвени?
Ал' се пијет вода бигорлива?
— Так' ми Бога, свршена девојко!
Ни се јадет два ћула црвени,
Ни се пијет вода бигорлива!

Обичаји свадбени имају нарочити ритуални карактер, када се све свадбе врше на Петров-дан. Из Галичника и околине забележио је г. Риста Огњановић велику збирку песама, и оне су објављене уза студију проф. А. Белића *Галички дијалекат*. Одатле доносимо ову песму:

Еребица по ливада пасет,
Крај неја се сиви сокол вијет,
— Соколине, сиви Скопјанине,
Ти се вијеш мене да уловиш,
Ќа м' уловиш — коде ќа ме носиш?
— Ќа те носа во мојата рода,
Ќа те носа во мојата куќа.
— Да ја ти ја рода не познава,
Да ја ти ја куќа не познава.
— Сама ми је куќа позновита,
Вити порти од жолта дукада,
Полесоци од карагрошеви,
А калдрма од мермер камења.
Има мајка — јасна месечина,
Има браќа — как сиви соколи,
Има сестра — како дробни звезди.

На далеко је позната и лепа велешка песма о сватовима, коју је музички забележио проф. Риста Ђорђичковић *(Брегалничка свита)*:

Кинисале сватовите,
Ќе ми одат по невеста,
По невеста, преку Вардар!

По правилу, ове песме опевају идеалну супружанску љубав и слогу: »Дафино, вино црвено (врло смела метафора), супруг ти је заспао у планини, па су прошли хајдуци и узели му гуњ«, — »Пусто нека буде гуњче, нека ми је жив супруг!« (*Охридско-преспанска лира*, бр. 50). У другој се песми пева како је у родитељској кући, по одласку девојке, магла и роса, а мајка плаче; у момковој је кући сунце огрејало (Продановић, бр. 178).

Нежни су односи и међу осталим члановима породице. Кћи увек силно воли своју мајку: Сгана је удата далеко од очеве куће. Она тугује за мајком и пита сунце како јој је мајка и шта ради. Сунце јој јавља да јој мајка долази у походе. Одмах се капија отворила и ушла мајка. Сгана је загрли и од радости умре. Силна је сестрина жеља за братом: две сестре нису имале ни оца ни мајке, ни брата, ни братучеда. Узеле су дрво »ћипирово« и »стеновити камен«, те направиле брата. Од силне сестрине жеље за њим, Бог им га оживео. (Продановић, бр. 239). — Дирљива је и љубав између оца и сина. Али је свекрва ретко наклоњена снаси.

Нарочито су лепе *успаванке*, као ова:

Нани ми, лули, свети Јоване,
Ќа ми ти купам све убаво,

Ќа ми ти купам лутки стребрни,
Ќа ми ти купам ибришим повоји,
Ќа ми ти купам калој пелени,
Малу да спијеш, многу да растеш,
Да ми спијеш како јагне,
Да се гојиш како прасе. (*Годишњица*, XXI, стр. 192).

Печалбарске йесме су нарочита врста љубавних песама у којима се опева растанак двоје драгих услед поласка на печалбу. Те су песме пуне дубоке туге, а у некима има чак трагизма, често и љуте ироније. Познато је да су најплоднији крајеве Македоније били приграбили себи Турци и Арнаути, те је хришћанима остао голи крш, који није био у стању да их храни. Зато су многи и многи морали да траже зараду у далекој туђини. Та немила туђина покварила је многу домаћу срећу. Овако се опева растанак:

»Утре ће одам
Туђа туђина;
Речи, порачај
Што да ти пуштам:
Ал' пари сакаш,
Ал' книга сакаш.

Жали, моме, да жалиме,
Како ће се разделиме...
Јаз ће одам на туђина,
На туђина, на работа. (Радовановић, бр. 44 и 45)

Кад су већ људи у туђини, жене у кући мисле на њих:

Туђина — туга голема,
Тамо де идат момчиња
Женени ем неженени,
Свршени на неземени.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 237)

Неке печалбарске песме тако су богате садржином и јаке емоцијом да би могле дати грађу за цео роман, као што је »*Трајан*« од Анђелка Крстића. У једној песми се пева како су момче и девојче расли као деца, заједно се играли, заједно су школу походјали, из једне су књиге учили, па се и заволели. Али момку ваља ићи на печалбу, те се са драгом растати. Заклели су се да ће се чекати седам година. Кад се он вратио, била је она испрошена и то за његовог кума, те сад треба да је он венчава. (*Охридско-йрес̄анска лира*, бр. 29).

Велика љубав јача је од смрти. У овом погледу карактеристична је следећа песма: Мајеха трује пасторку и њеног љубавника. Сахранили су их. Младић је изникао као чемпрес, а девојка

као трешња, те се гранама грле. Маћеха је и томе завидела, те их посекла и сложила на ватру. Али се сад њихови пламенови грле и љубе.

Љубавни романи су неке песме с различитим нашироко разрађеним, али ипак лирским мотивима. Вдоица и слуђинче опева мотив започет доста широко (*Охридско-преспанска лира*, бр. 18, 79).

Шаљиве песме су врло карактеристичне за народну поезију у Македонији. Шала је етнографска црта појединих покрајина. Изгледа да у томе одлучује привредни карактер земљишта или бар он је од пресудног значаја. Шали се онај који је сиг и који нако, са мало труда, заради свој хлеб свакодневни. Није до шале ономе који се бори на живот и смрт: и са природом и са људима. Зато код Моравaца и Вардараца има много више шале него код Динараца. И зато у Ј. Србији имамо много шаљивих песама. Шала је разноврсна и по квалигету и по предмету: од хумора до најоштрије сатире; исмејавају се и људи и жене и деца свих сталежа, народа и занимања, па чак и највиша духовна лица.

Постоји нарочита врста *шале-похвалнице, правеспије*:

Со што ћерка се фалеше свађа?
Со ћерка ти мошне црknулеста,
Со ћерка ти мошне бузинеста,
Со ћерка ти многу мрзелива,
Не ни зноет ништо да работит.

Ту има и правога хумора:

Кој си имат жолта жена,
Да не одит на мртоец:
Мртоец си дома имат;
Кој имат висока жена:
Да не одит по јасика:
Јасика си дома имат;
Кој си имат лепа жена:
Да не одит на панађур:
Панађур си дома имат.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 94).

Најзад и *комика* долази до изражаја, као у песми о лењивцу:

Понделник — поседолник,
Фторник — позборник,
Стреда — не преда,
Четврток — несврток,
Петок — Св. Петка,
Во с'бота — не работа,
А недеља ће работа
Ама сви ако работет.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 240).

Има и *ироније:*

Не крши го танецот, ќе умориш момите,
Ќа умориш момите, ќе напрашиш фусганот:
Фчера си го купила, уште не е платен. (Икономов, бр. 117)

Најзад има песама и са *сарказмом:*

Ако љубам, мори, друго либе,
Да ми пукнат, џанам, твојте очи!
— Што ќе пукнат, Ристе, мојте очи,
Нека пукнат, џанам, твојте очи.

(*Скопље и Јужна Србија*, стр. 238).

Карикатуру имамо у стиховима:

Одоздола идат ќелавијот ага,
На ќелава глава туно фесе носит,
На крива шија сто драм пискул носит,
На грбави плевчи шир долама носит,
На крива половина ал појас носит,
На патрави нози шчо кондури носит!

(*Братство*, IX и X, стр. 402).

Смех кроз сузе (гогољевски) имамо у извесном броју песама. Скупили се Маријовци на весеље: Прве ће вечери јести јаребицу (тј. алеву паприку са хлебом, врло смела алегорија), друге вечери — кокошку (тј. празилук), треће — пловке (тј. бели лук), четврте — јалове краве (тј. жуте бундеве), пете — нешкопљене овнове (тј. главице црнога лука) и шесте вечери — шест коза вијорога (тј. 6 дугачких љутих паприка). (Радовановић, бр. 65).

Са *шалом из живопшњског епоса* остало је веома мало песама.

На пример:

Ми се женит комар-бој
За девојка — мушичка;
Бумбар танан бијаше,
Глушец оро играше,
Мечка тесто ваљаше
И појће си лапаше.

(*Охридско-преспанска лира*, бр. 100).

Изражајна средства су врло богата.

Ако је мотив недовољно интересантан или емоција слаба, ефекат се у лирским песмама постиже разним песничким фигурама, које наилазимо и у уметничкој лирици. Ја ћу навести само оне песничке фигуре које су карактеристичне за маћедонску лирику:

а) *симбол*: тамна магла је симбол велике туге, цвеће је симбол девојке итд.:

»Тамна магла, моме, по полето,
Мене туга, моме, на срцето«...

б) *градација:*

— Да сум стара, би го посинила;
Да сум средна, би го заљубила;
Да сум мома, би си го узела.

в) *алегорија:*

Греф му падна на лудото,
Ми го пуште мало моме.
Почна моме да се смеје:
— Фати волкот рудо јагне
И не знаји да го јади!

г) *персонификација:* девојка разговара са славујем, с голубовима; људи разговарају са стварима: са њивом, шумом, са китом цвећа; са сунцем, са кугом; ливада разговара са змијом итд.

д) *хипотипоза:*

1) лепота девојке:

Тамо најдох, милна ле мајко,
Едно младо, русо девојче:
Кај што седеше — сл'нце грееше,
Кога одеше — ветер вееше,
Кога зборвеше — бисер ронеше.

2) лепота момка:

Излез', ћерко, да видиш што дојде:
Кај што стоји, сјајно слнце греје,
Кај зборува — бели бисер бљује.

3) лепота природе:

Стојна в градина седеше
Под бел и црвен трендафиљ,
Во зеленијот карафиљ.

ђ) *хипокористикон* ствара се средњим родом од радног глаголског придева:

Са ноћ седело мојето војник,
Киски кително, бисер низало...

е) *компарација* је разрађена и шира:

Девојче, грутче шеќерче,
Што ти се тебе чинеше:
Зере е Петко босиљче,
Веднуш да го искинеш,
В пазуи да си го скриеш,
Со него да си легнуваш.

ж) *словенска антитеза:*

Завил се облак над наше село;
Не ми бил облак, тук ми бил јунак.

з) *антитеза*:

Сите момчиња на оро,
Моето аро ф пепелта;
Сите момчиња фефчиња,
Моето аро шапчиште;
Сите момчиња долама,
Моето аро сакиште;
Сите момчиња кондури,
Моето момче опинци.

и) *епитети*: русокосо, белолико момиче; руса коса; црни, филџан очи; гајтан вељи; лудо момче; бело, рудо грло; танка снага; бела саја (сукња); девојчиња — гугутки итд.

ј) *драматичност:* скоро су све македонске лирске песме монолози или дијалози, што песми даје нарочиту живост и конкретизацију претстава.

к) *слик:* Стихови се понекад сликују, при чему слик може бити или на крају стиха, или тзв. леонински:

Ти са чудиш заш' са роди,
Јас са чудам заш' не оди...
Од Битола — поп Никола,
В Оризари — пет козари,
Од Бучишча — три кучишта,
Од Могила — мавни вила,
От Тутуша — све до душа.

л) *апострофирањем* почињу многе песме, а има га и у средини песме: »Девојко, девојко!« или »Цвето, мори Цвето!« итд.

Заплакала ми голема нива:
Оф, леле, Боже, оф мили Боже!

љ) *агломинација* или *парономазија* постала склоношћу народа да гласовно сличне речи, иако различног значења, доводи у везу:

Девојче танко, високо...
Ако изникнит *босилак*,
Боса ће трчаш по мене;
Ако изникнит *цунцуле*,
Цужил ће бидиш по мене;
Ако изникнит *лобода*,
Јас ће те носам *пош-пола*;
Ако изникнит аргафан,
Јас ће те скријам под јорган.

м) претварање драгог у животињу или ствар (метампсихоза):

Земи балта, пресечи ме,
Ти, девојче црнооко,
Запали ме силен огон,
Да се сторам ситна пепел,
Да повеит силен ветер,
Да м' одвеит во ђуљ-бафчи,
Да се сторам ђуљ-трандафиљ.

н) *Метрика.* Метрика македонских лирских песама је најразноврснија, у разним крајевима различита, јер зависи од места акцента у речи. Најобичнији је метар за целу Ј. Србију трохејски осмерац, иако има и трохејског шестерца, десетерца, дванаестерца, па и шеснаестерца. Ређе наилазимо јамбских стихова, али дактили су врло чести.

* *

Лирске песме ових крајева имају веома складне мелодије, и скупљачи, Ст. Мокрањац, Вл. Ђорђевић, Коста Манојловић, забележили су са мелодијом и многе текстове песме.

НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ

Држећи се г. Павла Поповића, прегледаћемо народну прозу Јужне Србије која се дели на озбиљну и шаљиву.

А) *Озбиљне приповетке:* бајке или гатке. Циклус приповедака »Правда и кривда« — као што је »Завидљив ортак« која је потпуно локализована како по лицима и њиховим карактеристикама, тако и по својим етичким назорима. — Затим циклус приповедака »Пепељуга« — Мара Пепелешка, с разним варијацијама по покрајинама. — Циклус приповедака о сунцу и месецу: Сунчева женидба, Однос месеца и сунца и др. — Циклус приповедака о самовилама, о наречницама (»Усуд«). — Циклус приповедака о ђаволу, циклус приповедака о »стијама« (стихијама), о Богородици и свецима. Нарочити циклус чине дидактичне приповетке као оно »Умот и к'смедот«), фантастичне приповетке као она »Чкорчето« — вальда локализована легенда о Икарусу.

И *мушких приповедака* има веома много. Није још све ни покупљено. Ове су приповетке у етнопсихолошком погледу веома важне, јер се у њима народни дух изразио потпуно слободно,

без икаквих обзира, ни стеге; народна фантазија широко развија своја крила не удаљавајући се много од стварности.

Постоје разноврсни циклуси: као »Опклада«, »Драм језика«; »поучне« као она »Не земај поумен от тебе«, у којој се прича како је непослушни син изучио три заната (писменост, коцка и музика), који су му послужили да се богато ожени. Или приповетка »Гурбетчилок« у којој се прича како је човек за двадесет година у туђини зарадио три хиљаде гроша и све је то дао за три поуке, које су му на путу за отаџбину спасле живот, спасле су част породици и обогатиле га. Велики циклус чине *Печалбарске приповетке.*

Приповетке из животињског света или *басне* чине ред циклуса о лисици, вуку, медведу, зечевима, лаву, мишевима, мачки и псу итд. Оне почињу овако: »Едно време еден чоек се сторил пријатељ со една мечка«... Приповетка »Баба и мечка« прича о томе како је мечка затекла бабу у шуми и хтела да је прождере. Баба је замолила да остави њу, већ да дође увече да јој да своје три кћери. Али то је била превара, јер баба није имала никаквих кћери.

Легенде о постању појединих места и објеката, као о постању Цариграда, о градњи манастира св. Климента и Наума, о зидању појединих тврђава итд.

Б) *Шаљивих приповедака* у Ј. Србији има веома много и разних врста. Много мушких приповедака, бајки, легенди, басана јесу шаљиве природе. Поред тога, постоји много шаљивих прича општег и локалног карактера, о појединим сталежима, народима, занимањима. Прилепчани су надалеко чувени својим шаљивим причама: О тврдици који није хтео дати обећани новац у зајам само зато што је човек, код ватре у мангалу, упалио цигарету шибицом. Један је толики био тврдица да је ноћу заустављао сат да се не троши. Уопште, у Прилепу се каже »На Прилеп мајмун не игра«. — Интересантне су шаљиве приче из породичног живота; тако, прича се, како се један сиромашак оженио богаташком ћерком, која је била размажена и неморална. Муж је знао шта његова жена ради и трпео је. Најзад, сама жена га је питала али не директно, него помоћу надевања имена мачићима. Првом мачићу даће име жена: »Маче, јас те кршчавам и ти го клавам името: знајш шчо праам; али не знајш; ћор си али будала?« Другом је мачету муж дао име: »Ни ћор сум, ни будала; знам шчо прајш, ама немат шчо да праам«...

Највећи број шаљивих причица и анегдота везан је за два чувена шаљивца: Настрадин-хоџу и Хитра Петра.

Пословице и загонетке су веома карактеристичне.

Као у сваком крају нашег народа тако и у Ј. Србији има много *пословица*, које народ употребљава сваком згодном приликом. Пословице су резултат вековног животног искуства и зато су карактеристичне за народ. Специјално у Маћедонији има много пословица практичног карактера, које одишу дубоком филозофијом живота дотичног краја; а неке имају и општечовечански значај,

као на пр.: »Ефтиното месо ни кучина не го јадеет« или, по Вуку, »Скуп више плаћа«. Или ова: »Ока мас — кон нас« — што значи да сваки вуче на своју страну, у своју корист. Или ова: »Не стори да не најш« — по Вуку — »Зло рађење, готово суђење« итд.

»Рани куче да те лајт« — је пословица, резултат горког искуства: нађе човек сироче, сажали се, прими га и изведе на пут. Али неблагодарно створење, научивши све слабе стране свога добротвора, нанесе му удар какав му не може нанети ни најопаснији непријатељ.

Загонетке су биле у великој употреби у раније време кад је владао патријархални начин живота: и људи и жене, а нарочито деца, седели су за послом или крај ватре дугих зимских вечери и прекраћивали време задавањем и одгонетањем загонетака. И тога је блага доста покупљено, али данас већ га је нестало по народу, јер има других, модернијих начина друштвених забава.

Загонетка је алегорија — тј. далека компарација у којој је главна претстава изостављена и треба да се погоди. На пример: Вар варосано, зид зидосано, — нигде дупче ни прозорче (јаје - бело је као окречено, као зидом зазидано, нигде ни рупице, ни прозорчића).

ПОГОВОР

Учинио сам један општи поглед на народне умотворине Јужне Србије. Мислим да нисам много новога рекао, јер је о нашим песмама много писано. Оно што је ново, оно што сам особито казао то су разноврсни мотиви које нико до данас није систематски анализирао. Као што се могло видети, и као што се већ унапред знало, најлепше су наше лирске песме: богате мотивима, јаке емоцијом, савршене обрадом, раскошне поетским фигурама и звучним, живим језичким облицима и лексичким обиљем. Наше лирске песме ће бити прави украс за сваку антологију и пријатна лектира за сваког читаоца, ма ком крају, сталежу, занимању или добу старости он припадао. Али исто тако и многи очувани мотиви епских песама везују најјужније наше области са осталима, северозападним. Сваки крај има своје лепоте, али сви имају такође значајне заједничке појаве.

ШТАМПА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД ПЕТРА МИТРОПАНА

Питање постанка и развитка српске штампе на Југу у XIX веку јесте, у суштини, питање културне историје ових крајева, које је, у крајњој линији, било условљено политичким околностима.

У почетку друге половине прошлога столећа, скоро истовремено, почиње културни рад Срба у Босни и Херцеговини, а исто тако у Старој Србији и Македонији. Позитивне последице тога рада појавиле су се у овим крајевима у облику школа и просветног рада у народу, а као видан знак пробуђеног културног живота, заједно с отварањем Призренске богословије (1871 г.), долази и први покушај српског новинарства под Турцима. У први мах, притиснута неиздржљивим политичким режимом и насиљем, усред опште заосталости и беде, просвета на Југу корачала је у туђинским канџама несигурно и споро. Прво се морао крчити пут за обичну елементарну писменост, водила се борба за српску реч и народно име, за право да се има свој језик и да се пише на њему. Ту тешку мисију поред школе, поред учитеља и свештеника, вршила је и повремена штампа у доба првих, тако званих турско-српских листова 70-их и 80-их година прошлога века.

Паралелно са радом на отварању Призренске богословије вршене су тамо припреме за штампање првог српског листа у Турској, који је добио име града у коме је излазио. Морамо нагласити да је живот »Призрена« скопчан с постанком и радом вилајетске штампарије, која је отворена првобитно у Призрену а доцније пренесена у Приштину, где је издавање листа настављено под другим именом (»Косово«).

Први број »Призрена«, оштампан у вилајетској штампарији, изишао је у понедељак 2/15 августа 1871 године »по великој милости његовог Императорског Величанства нашег превеликог Цара Султан Абдул Азис Хана и у његово здравље«. Цена му је била »за један лист 1 грош«. Испод наслова стоји да ће »лист бити од корысти за свакога. Доносиће новости, овдашње и иностране, нове законе и наредбе мѣстне и разне поучљиве чланке и извѣштае«. Штампан је старим правописом. »Ми ћемо, каже уредништво у уводном чланку, сву нашу умну снагу употребити на то да наше новине буду као една лепа башта, коя е свакояким миришљявим

цвећем засађена. А отеческа брига коју наш мудрый Царъ о нашем вилајету као и о другим води, даће нам доста потребне снаге да постигнемо ову нашу жељу«. Даље се у китњастом, тада уобичајеном стилу изражава захвалност и љубав султану за старање о благостању својих поданика и за његове жеље да држава у сваком погледу цвета, а његови поданици без разлике вере и народности да напредују у наукама, вештинама, трговини итд. Затим се наводе сва побољшања у администрацији и комуналном газдинству која су учињена за време Сафет-пашине управе.

Већ у првим бројевима даје се наслутити одјек оног неиздржљивог стања које је подносио српски живаљ под самовољом Арнаута. Иза уздржљивог и привидно спокојног расправљања чује се дугогодишња трагедија читавог народа. Иначе »Призрен«, као званични орган, држи се на страни власти и помаже је у њеним настојањима да се обузда и спречи анархија, коју уводе поједини неодговорни зулумћари. Пледира да се уведе правни поредак и редовни судови. Поред самовоље локалних бегова и других силеција феудалаца, поред арнаутског беса, и опште неуређености, нехата и заосталости, »Призрен« посвећује главну пажњу школском питању. Он стално истиче хуманост, правичност у суду и шири просвету. Врло често на ступцима »Призрена» наилазимо на антитезу добра и зла, популарно моралисање и предиковање, као и објашњење да је свему злу криво незнање, неупућеност у науку и заосталост у просвети. Тако овај лист, иако доста наивно, узима на себе улогу учитеља, васпитача. Обичне рубрике у сваком броју су биле: званичне новости, домаће и иностране новости. Увелико преовлађује информација, чланци су врло ретки. Али различита обавештења су често праћена поучним саветима и разлагањима. »Призрен« је говорио званичним језиком и, углавном, о званичним стварима. Само тај језик је био српски, а то је већ много значило. Али, с друге стране, исти текст је штампан на турском језику. Зато му је остало име турско-српског листа. Није случајно да је српска штампана реч на Југу први пут угледала света под Турцима баш у Призрену. Седамдесетих година он је привредно, национално и културно предњачио међу другим градовима у Старој Србији и био жариште духовног српског живота.

Историја »Призрена« је врло занимљива. Кад је из Босне дошао у Призрен за валију Сафет-паша, доста разборит и просвећен администратор, и кад се уверио да тамошње становништво говори српски, он се одлучно, под утицајем призренских народних првака чланова идаре-мецлиса и руског конзула Јастребова, да оснује вилајетски лист налик на »Цветник« у Сарајеву. Важну улогу у томе од стране Срба играо је Илија Ставрић, ондашњи управитељ Призренске богословије. Сафет-паша је поставио питање како ће бити са словима. Српски прваци су се обавезали да ће српска слова сами набавити и донети из Београда. По валијину одобрењу у Београд су отишли Илија Ставрић и Петроније, игуман манастира св. Марка. Српска влада је дала потребну количину слова из државне штампарије за штампање листа и послала свог слагача, кога су плаћале

турске власти. Турска слова су била донесена из Цариграда. И. Ставрић, који је био образован човек, уређивао је српски део, а Т. Станковић, који није најбоље знао српски, али је одлично савладао турски, био му је десна рука као преводилац, тако да су се они узајамно помагали и допуњавали. О чисто српским националним потребама и невољама наравно није се смело писати, чак и само српско име се спомињало врло ретко и опрезно. У оквиру тадашњег политичког система, који је своју централистичко-бирократску суштину прикривао површном и лажном европеизацијом, »Призрен« није могао да буде друго до просветни и васпитни орган православних поданика султанових. Према подацима Т. Станковића »Призрен« је излазио »све до пред крај 1874 год., када је укинут призренски вилајет«.[1] »Што је валилук премештен у Приштину, узрок томе, пише П. Костић, бејаше устанак у Босни и Херцеговини, те се нађе за потребно да се валилук премести с једног ћошка, у каквом се положају Призрен и сад налази,—да се успостави на цади у Приштини, а Призрен, иако се налази на растојању од Приштине од десет сати пута, ипак се стави административно под битољски валилук«.[2]

Заједно са седиштем вилајета премештена је у Приштину и вилајетска штампарија. Тамо је лист обновљен под именом »Косово«, и излазио је такође на српском и на турском језику. Тачних и потпуних података о »Косову« немамо. Само постојање његово је доскора било под сумњом, јер нигде се није могао наћи ни један примерак. Међутим, многи заслужни Срби са Косова, као на пример, учитељ Стојан Капетановић, тврде да су га не само видели, него да су га имали у рукама и читали. После дугог трагања пошло нам је за руком да пронађемо један једини примерак »Косова« код Апостола Ванчетовића из Приштине.

Према информацијама које смо успели да добијемо, после укидања преког војног суда у Приштини, Петар Симоновић члан идаре-мецлиса, Србин Приштинац и одлични зналац турског језика, успе код валије да се вилајетски службени лист »Косово« издаје, као и бивши орган призренског валилука »Призрен«, на турском и српском језику. За српски део текста уредник је био сам Петар Симоновић, а сем њега у редакцији, као нека врста цензора и помагача, био је Хасан-ефендија, Босанац, полициски комесар. Српска слова су била иста која и у Призрену, а донео их је отуда словослагач Трифун Радивојевић, ученик Илије Ставрића за време излажења »Призрена«. Петар Симоновић и Трифун Радивојевић штампали су у вилајетској штампарији у Приштини још и буквар и читанку за наше основне школе.

Као што смо рекли, »Косово« је излазило са два паралелна текста: по две стране на српском и на турском језику. Нас ће овде занимати, углавном, први. Одозго на првој страни, крупним српским словима стоји: »Косово«, Виљаетски лист, излази један пут у седмици«. Испод тога: број (427) и датум по старом (среда 20 новем-

[1] Путне белешке по Ст. Србији, Београд, 1910, стр. 67.
[2] Просветни и културни живот, стр. 79.

бра 1885 год.) и новом календару (2 декембра 1885 год.), и по арапском (25 сафер 1303 године). Испод наслова, с леве стране: »Наш лист вреди годишње 3 бели мецидеј. За шест месеци 1 и 3/4 мецидеје. А један број 50 пара. Поштарина плаћа се особито«. С десне стране опет једно обавештење: »За претплату треба се обраћати вилајетској штампарији у Приштини, а по окрузима и по околинама секретарима (тахрират мудирима и тахрират ћатипима)«.

Српски текст се, углавном, дели на три дела: уводник у коме се даје под насловом »Кратки преглед« информација о важнијим политичким догађајима, затим званични део, који заузима највише простора и, најзад, незванични, — забавни и поучни део.

Број је од 20 XI 1885 год.; највећи догађај те године за Србе је био српско-бугарски рат. И »Косово« посвећује свој уводник баш тој актуелној теми. Из овог чланка јасно провејава наклоност и симпатија његовог аутора према Србима, чију страну он очигледно држи. Ту, исто као и раније у »Призрену«, испод званичног тона опрезно вири једна тежња, која је правдала постојање ове штампе и чинила је потребном и заслужном. Што у српском тексту налазимо јекавштину, објашњава се тиме што је уредник баш у то доба био Хасан-ефендија, Србин-Босанац, који је, изгледа, дословно и доста невешто преводио текст »Косова« са турског језика.

У другом, званичном, делу налазимо кратке белешке о раду различитих органа турске администрације, о одликовањима, премештајима, постављењима, о скупљању пореза и других дажбина, о кретању приштинских хаџија и томе слично. Међу званичним и хладним славопојкама каткад се чује жива и пријатна реч. А има и таквих код којих се кроз самопоуздан канцеларијски тон чује одјек народне невоље и патња становништва: »Шериф-ефендија, кајмакам гиљански, тамошња полиција и месни десетински чиновници приложеним трудом и дјелајући, пазили, извесна остатка подпуно је сабрана до једне паре«.

Техничка страна листа »Косово« је на врло ниском ступњу. Слова су стара, излизана, нечитка, једва се распознају, сврстана врло рђаво, тако да су реци неравни; штампа је такође слаба, избледела. Ниједан паланачки лист не штампа се сада тако аљкаво и накарадно. Српски језик у листу је такође испод критике. Осећа се да га уредник једва зна и с муком прави реченице. Те године (1885) уређивао је »Косово« Хасан-ефендија, Босанац, из Сарајева, који изгледа, није много пазио на чистоту српског језика. Пада у очи разлика у том погледу између ранијег »Призрена« и »Косова« на штету овога последњег. У »Призрену« језик је чист и јасан. Виде се мајсторска рука и новинарске способности Тодора Станковића и Илије Ставрића. Текст »Косова«, као што смо раније напоменули, претставља врло неумешан превод турскога градива на један немогућ српски језик. Али све ово што кажем односи се на број који приказујем. По нашим информацијама, доцније са доласком Михаила Ђорђевића, »Косово« је уређивано много боље и писменије. Тешко је рећи колико је излазио лист »Косово» са двојаким текстом; то скоро поуздано можемо рећи за годину 1884, 85

и 86; излазио је једанпут недељно, петком, на две или четири стране. Кад је валилук премештен у Скопље (1888), лист је почео излазити тамо под истим именом, али само на турском. Српски текст укинуо је валија Фаик-паша, на кога су, у томе смислу утицали Бугари.

Петар Симоновић је био лепо примљен код турских власти, и кад је била потреба, заузимао се за српске ствари; због тога је настрадао, одлежавши три године у скопском Куршумли-хану. Пошто је издржао казну, заједно с учитељем Трајком Марковићем пребегао је у Србију, где је постао једна од поверљивих личности краља Милана и почео издавати лист »Македонија«, који је дужи низ година излазио у Београду под његовим власништвом и уредништвом.

Излажење »Косова«, као и раније »Призрена«, са српским текстом, у оно доба, поред свега званичнога духа и садржине тих листова, ипак је била позитивна појава. Преко њих је српски живаљ у Старој Србији бар донекле био везан са спољашњим културнијим светом, њему су се отварале очи и ширио видик, а осећао је и морално задовољење читајући о зулумћарима, које су царске власти хватале и вешале. А што је још важније, српски језик, као обележје народности, који је уопште био под забраном и анатемисан, постепено је почео припремати и освајати терен за своје ширење и своју ослободилачку и стваралачку мисију. Кад се узме скупа читав комплекс просветно-културних чињеница, као отварање Призренске богословије и других школа, затим излажење »Призрена« и штампање првих српских књига на Југу — уџбеника за основне школе — у Приштини, најзад издавање »Косова« са српским текстом, добија се слика једног културног покрета у релативно малом размаку времена од 12—15 година.

* * *

Почетком деведесетих година настаје живљи и интензивнији рад на народном просвећивању и буђењу националне свести, на чему је дотле радила Призренска богословија и коло интелектуалаца око Симе Игуманова. У Стару Србију и Македонију долази група младих, одушевљених, у слободном Београду спремљених учитеља, отварају се основне и средње школе. У Цариграду почиње штампање уџбеника за српске школе у Отоманској Империји и удара се темељ »Цариградском гласнику« и »Голубу«, који су за дуго у великом делу наших села и варошица били једина духовна храна српских учитеља, попова и писмених грађана. Њихова рационалистичка, просветитељска садржина је најбоље одговарала интересима и културном ступњу просвећенијег дела српског живља. У тим се издањима не само негује књижевност из Србије, већ се појављују прве клице самосталне оригиналне јужносрбијанске приповетке. Штампа и књижевност рађају се на Југу у исто време, под истим историским околностима, на истом терену и имају исте национално-етичке изворе. Значај »Цариградског гласника« и »Го-

луба« за историју књижевног покрета на Југу није још довољно уочен, те би га требало детаљније проучити и осветлити.

Крајем XIX века пољуљани Абдул-Хамидов систем допушта да и српски живаљ дође до свог јавног гласила. Мислило се на покретање једног српског листа у Цариграду, и то се питање вентилирало у српском посланству још у почетку 90-их година. 1892 године била је сазвана конференција, на којој су се присутни, после начелне дискусије, сложили да лист треба издавати. После овога поведени су преговори са цариградском штампаријом Зелића, али до остварења ове намере није дошло, јер се цео план разбио због мита које су турски чиновници тражили за дозволу и одобрење. Сума није била мала: 400 златних лира.

Ова идеја приведена је у живот тек кроз три године. 1895 године, на дан св. Саве, у Цариграду је изишао први број »Цариградског гласника«, првог правог српског листа у Турској после »Призрена« и »Косова«.

На првој страни првог броја »Цариградског гласника« (субота 14 јан. 1895), испод написа »Живео наш велики падишах«, штампан је чланак »Наша прва реч«, у коме је китњастим и сувопарним језиком, пуним званичне куртоазије, слављена и величана Абдул-Хамидова владавина. После овог званичног увода уредништво у специјалном чланку овако излаже програм листа: »У неколико речи речено, програм нашег листа чисто је корисне природе: што год будемо оценили, да иде у прилог томе, да наши читаоци корачају стопама напретка у привредном, просветном и трговинском погледу, ми ћемо им пружити на читање и на тачно разумевање путем нашег листа. Ми ћемо о политици писати само онолико, колико увиђали будемо да је од насушне потребе за наше читаоце. За то ћемо имати уводне чланке и рубрике: цариградске вести, домаће и стране. У њима ће поред других вести бити и по која политичка. У домаћим вестима нарочиту ћемо пажњу обратити, да бележимо појаве у нашој земљи, које су од опште користи, а нарочито да упознајемо једне крајеве наше отаџбине с другима«.

»Цариградски гласник« је, обично, излазио сваке недеље, на четири стране. Прве године у малом, а од јануара 1896 у већем формату. Његово уредништво је било, разуме се, у најтешњој вези са српским посланством у Цариграду, од којега је добијало директиве, а чији су чиновници обично водили лист. Први уредник »Цариградског гласника« је био Никодим Савић из Пећи, бив. уредник »Трговинског гласника« у Београду, одличан публициста и ватрен Србин. Власништво листа је држао Коста Групчевић, Охрићанин, добар познавалац црквених питања. Сем Н. Савића водили су лист од 1895 до 1909 са пуно умешности, смишљености и патриотизма Сима Аврамовић, Светолик Јакшић, др. Михаило Вукчевић, који је подигао лист на завидну висину, и Иван Иванић. Сарадници су били професори, учитељи, уопште сви просветни радници у Турској Империји.

Лист је био намењен, углавном, православном српском становништву у Отоманској Царевини — зато је и посвећивао главну

пажњу школи и цркви, а слат је по свима местима у Турској где је имао своје поверенике, од којих је добијао не само претплату него и дописе.

Задатак уредникâ био је отежан тиме што се није смела давати чак ни објективна информација о актуелним стварима; о невољи и потребама српског становништва требало је говорити сасвим завијено, а о критици владиних органа или мера није могло бити ни речи. Био је уобичајен чак и нарочити тон којим се говорило о оном што је имало званично обележје. Према њему, сваки корак царске владе био је мудар и управљен у славу Бога, здравље султаново и на срећу поданика. Тако је независна мисао морала да тражи заобилазне стазе и једва вирила испод покрова званичних похвала и славопојки. Она је цурила помало, као вода, кроз насип административних забрана и неуморне контроле. Унутрашња политичка питања су била избачена, управо нису ни допуштена на странама »Цариградског гласника«. Чак и о европским стварима говорило се врло опрезно, а нарочито о политичким догађајима и раду у Србији, те је на тај начин лист volens nolens добијао педагошко-црквено обележје. Сва питања која су се третирала у »Цариградском гласнику«, могу се обухватити у две речи: школа и вера, а ове две установе водиле су истом циљу — просвећивању масе, буђењу и одржавању у њој националне свести. С те стране садржина листа је врло интересантна. Услови за излажење листа били су веома строги и неповољни. Цензура је у својим захтевима долазила до апсурда и комике.

»Цариградски гласник« је петнаест година био једино српско гласило у Турској и успео је да заузме најпочасније место у историји наше штампе. Успео је да на својим стуцима окупи све најбоље раднике наше у овим крајевима и да изврши неоцењиви утицај на духовни живот и културни препород Срба у Отоманском Царству. Часно и истрајно водећи борбу за име, цркву и школу српску, довео ју је до хуријета, кад су са променом апсолутистичког режима у Турској, отворена врата политичкој акцији Срба у Отоманској Царевини и кад се појавио нови лист »Вардар« који је у новим приликама, у срцу српског народа Јужне Србије, и у другом правцу, много одлучније и активније продужио рад »Цариградског гласника«.

* * *

»Вардар«, којему припада врло истакнуто место у историји српске штампе у Турској, био је органски везан за ослободилачку националну акцију у овим крајевима. Спојен с радом и намерама званичних и незваничних чинилаца у Македонији, он се пекао на ватри оних година, које су наговештавале и спремале промену читаве европске констелације. Кад се јавио први зрачак могућности, после проглашења уставног стања у Турској, он је први подигао глас у заштиту овдашњег становништва и први повео отворену и мушку борбу с ондашњим господарима ситуације у Македонији.

»Вардар« је по свом смеру, идејама и саставу сарадника био орган српске националне организације у јужним крајевима, која се груписала око конзулата у Скопљу, Приштини, Битољу и Призрену, а легално радила у народу у облику и оквиру црквено-школских општина, које су тада биле средишта националне пропаганде и прва огњишта просвете и културе. Сви отомански Срби у почетку у својим слободњачким тежњама били су тесно здружени са дипломатским претставницима Србије и с другим факторима српске владе, који су били вође и старешине целог покрета. Пошто је опстанак једног таквог опозиционог листа био немогућ без помоћи с те стране, њега је материјално издржавао српски конзулат у Скопљу.

У којим се приликама почео издавати »Вардар«? Револуција у Турској је привидно променила правно стање отоманских Срба. Место дотадашње конспиративне борбе, четничке акције, завера и експлозија, бар у почетку, мислило се да ће се моћи приступити легалном и отвореном раду. Овдашњи прваци скопског становништва добијају право да се слободно крећу и агитују. Закон о штампи, који би морао заменити стари назадњачки, још није био изишао, те су се почели низати листови народоносних мањина. Побољшање политичких прилика у вези с изборима посланика за цариградски парламенат, у којима су по новом закону узимали учешћа и отомански Срби, изазвало је потребу да се српски интереси штите и у штампи. А за тај циљ је био потребан један локални лист, који би радио на политичком васпитању и организацији српског народа у Отоманској Царевини. У то време је у Скопљу и Јужној Србији било доста професора, дипломата, правника, учитеља и свештеника, који су на једном скупу одлучили да се у Скопљу покрене први српски лист, који би имао задатак да ради на успешном спровођењу избора за парламенат; то би био његов ближи задатак. Иницијатива у покретању листа припадала је тадашњем српском генералном конзулу у Скопљу Жив. Балугџићу, који је са својим ближим сарадницима и месним интелектуалцима давао правац и дух »Вардару«. Али се већ ускоро могло назрети да се иза тих лица ствара једна група људи, која је узела лист у своје руке.

»Вардар« је почео излазити 1908 године, трајао је до почетка балканског рата (1912), а затим под другим уредништвом и у другом духу обновљен је у ослобођеном Скопљу за кратко време уочи светског рата 1914 године; штампан је у Првој српској штампарији »Вардар«.

Први број »Вардара« (лист за политику, привреду и књижевност) изишао је 1 септембра 1908 год. у Скопљу. У уводном чланку тога броја уредништво овако одређује своју дужност: »На нама је да тачним обавештењима претставимо што боље и јасније праве тежње и потребе онога дела османлијских грађана чији смо прави и најпозванији претставници. Искрено ћемо износити све потребе народне, искрено ћемо критиковати све радње и установе које не би ишле на задовољење тих потреба. Свака задња поми-

сао биће далеко од нас. И факта која будемо износили и мере које будемо предлагали, имаће добро народно за крајњу мету своју«.

Лист се морао прилагођавати приликама и искоришћавати све могућности. Требало је показати и доказати меродавним турским факторима, за које званично није постојало српско име у Македонији, да овде има Срба и да они имају своје установе, захтеве, тежње и вољу за рад и опстанак.

Али борба је претстојала, и не само на једном фронту. На ове крајеве је још раније будно мотрила Бугарска и енергично радила на остварењу својих планова. Егзархиска пропаганда достигла је врхунац. Борило се не само речју, већ и камом и експлозивом. Поред тога становништво је патило од арнаутског зулума и беса, против којег је била немоћна и сама турска администрација нарочито у забаченим местима.

Прво и главно питање од којег је зависио успешан развој целокупног покрета, било је просвећивање маса у националном духу. Школском питању и просветним приликама и појавама уопште »Вардар« је увек поклањао озбиљну пажњу, али не онолику количину је раније посвећивао »Цариградски гласник«, који је био претежно национално-просветни и педагошки лист. Основне ћелије културног рада, како смо рекли, биле су црквено-школске општине; њихова многобројна мрежа чинила је замашну организацију, и »Вардару« није било свеједно како ће се развијати српска настава и духовно васпитање народа и ко ће бити на челу целог тог система. Поред обичних школских питања материјалног и педагошког карактера, о којима се увек темељно и стручно расправљало, »Вардар« почиње и води дугу борбу око избора црквеног поглавара рашко-призренске епархије после оставке митрополита Нићифора.

Као чувар Македоније, »Вардар« пази, прати и у сваком броју бележи развој бугарске четничке акције, саопштава о доласку нових војвода и група, о њиховим плановима и намерама, скреће пажњу државних органа на штетан подземни рад организације по Турској.

Поред тога у листу има много интересантних појединости, малих случајева, ситница, којима се оцртава немиран, пун борбе и несигурности живот тог доба. Сваки број доноси опширну, увек актуелну хронику Скопља и ближе околине; штампају се дописи из Солуна, Битоља, Призрена, Пећи, Прилепа, Вучитрна, Ђаковице, Берана итд. На странама »Вардара« протестује се против хапшења и уопште против мера управљених на ограничење слободе и гажење права српског становништва. Та борба је вођена истрајно из дана у дан и често је давала позитивне резултате. Али то је изазивало отпор не само »Родине«, »Вести« и »Светлине«, већ и званичног органа валијата, »Косова«, који такође напада »Вардар« и скреће пажњу надлежним властима на његово писање.

Али »Вардар« је не само рушио и нападао, он је разлагао и доказивао, кад је то требало. У појединим бројевима његовим налази се доста чланака из спољне и унутрашње политике. Указујући на Аустро-Угарску као главног спољашњег непријатеља бал-

канских народа, одакле им прети заједничко зло, »Вардар« позива да приступе »једино спасавајућој идеји балканске конфедерације«, где лежи спас свију. Уочи балканског рата лист се неколико пута враћа овој мисли, и саветује Турску да склопи савез са балканским државама.

Крајем августа и почетком септембра 1912 године осећа се у »Вардару« нервоза, у њему се огледа загушљивост и затегнутост политичке атмосфере. У неколико махова »Вардар« претсказује грозни ток наступајућих догађаја. Њихов долазак је, наравно, прекинуо излажење листа.

У комплету »Вардара« који се налази у Народној библиотеци у Београду, последњи број пред балкански рат је 74 од 23 септембра 1912 год., а затим бр. 80 од 28 октобра 1912 год. са вестима о паду Дојрана, предаји Солуна и томе слично. Уведена је рубрика: »С бојног поља«. — У књижници филозофског факултета у Скопљу има број 83 од 1 нов. 1912 год. с уводником »Ново доба«, у којем су изговорене ове историске речи: »После петвековног ропства, после толиких патњи и ужасних мучења, Косово је освећено. Данас више нема раје. Данас имамо слободне Србе, којима је будућност сјајно осигурана.« Ово су прве речи слободне штампе у древном Скопљу. »Вардар«, који је раније морао да излази с турским државним грбом и дозволом царске цензуре, као орган српске мањине, сад има српски државни грб на првој страни.

У току 1913 године излажење »Вардара« је било прекинуто. Тада је излазила »Нова Србија« М. Предића, која је почела излазити 1 септембра 1913, а престала 30 јула 1914 год. Међу главним сарадницима су били: Милан Чемерикић, Јован Алексић и Ст. Јелача, професори, затим Бр. Нушић, Милош Перовић, Марко Цемовић, д-р Марко Крстић и др. »Нова Србија« главну бригу поклања уређењу ослобођених крајева.

14 јануара 1914 године »Вардар« поново излази; директор му је Драгољуб Илић; уређује одбор. Власник је штампарија »Вардар«, одговорни уредник Никола Дивљаковић, поједином је броју цена 5 пара дин., претплата за годину 16 динара. Обим листа је знатно повећан; излази сваки дан.

Дошла су друга времена, промениле су се задаће листа. Нема више белешака о четничкој акцији и Арнаутима, нити чланака о црквено-школским општинама. Уредништво зове грађане да помогну властима завести правни поредак у ослобођеним крајевима, зове да сви сложно отпочну рад, да не буду сувише строги и пристрасни у критици и да се осећају слободно у својој отаџбини. »Вардар« умирује духове, стишава незадовољство, помаже сређивање политичких и економских прилика, региструје и поздравља национално-културне појаве у Скопљу. Живот полагано улази у нормални колосек: отвара се српско позориште, раде школе, приређују се забаве, расте друштвена иницијатива. »Вардар« са симпатијом прати тај нови полет, обележава његове форме, и у том погледу даје интересантну слику како се постепено развијао овде културни рад по ослобођењу.

Овај лист је поникао у време борбе, којом је био одушевљен и у којој се развио, добио боју, симпатије народа и ауторитет. Он је навикао да износи и напада злоупотребе турских власти и арнаутска насиља, и по ослобођењу покушао је да с истом оштрином жигоше и шиба недела појединих чиновника, општинских претседника и деловођа, који похиташе из старих граница у ове крајеве, да преко ноћи створе каријеру и материјално благостање. Тај опозициони став и стил »Вардара« је нерадо гледан од стране Министарства унутрашњих дела, на челу којега је тада стајао Стојан Протић. Његовим решењем »Вардар« је укинут 1914 год.

* * *

Међутим, ускоро је избио један сукоб између оних »дошљака« који су се груписали око српског конзулата и претставника месних школованих људи, који су баш у то време стигли на јавну позорницу. Уредништво »Вардара« је заступало гледиште свога вође г. Балугџића, да у ослобођењу ових крајева првенствену улогу мора вршити конзулат, као главни орган пропаганде и организације, који руководи цео покрет. У прикупљању народне снаге и у извођењу револуције мора владати централистички принцип. Живаљ у овим крајевима, по свој концепцији, морао је потчинити своје личне интересе вишем државном циљу; народ се диже на буну по заповести старешина. На тај се начин српско становништво у Турској сматрало искључиво за кадар који је у нужном трепутку могао да послужи као активни носилац идеје ослобођења; његов унутрашњи живот, локалне потребе, економско стање и културни напредак стављени су, привремено, на друго место. Ово гледиште није делило ново коло интелектуалаца из ових крајева. Они иду у опозицију према званичном правцу, стварају нову културно-политичку струју на Југу и издају своје гласило.

Као израз нових тежња и расположења, у петак 9 марта 1912 године изишао је у турском Скопљу први број новог листа, који се звао »Глас народа«, лист за политику, књижевност и привреду, слободоуман орган отоманских Срба, штампан у првој српској акционарској штампарији у Скопљу. Одговорни уредник и власник био је Арсеније Здравковић, овдашњи адвокат, а уређивао је лист одбор. Главни уредници су били: Милан Чемерикић и Глиша Елезовић, професори; око њих се окупио читав низ просветних и јавних радника: г. г. Марко Цемовић, Пера Иванишевић, Трајан Живковић, Стојан Зафировић, Риста Огњановић, Ђорђе Денковић, Јован Алексић, Тома Поповић, Св. Борисављевић, А. Павићевић, Доксим Михаиловић, Мирко Шуњевић, Ђура Ђукић, др. Никола Настић, Ј. Довезенски и др.

Програм или, боље рећи, душевно расположење и мотиви рада ове групе изнесени су у уводном чланку првог броја, где се јасно оцртава демократски опозициони дух и борбена позиција ове струје. »Глас народа« се јавља, каже се тамо, »као израз оштрог протеста што се народне тековине неразумно растурају, што се народни

послови због неспособности и каприса старешина систематски упропашћују, што се његово биће морално разорава и онеспособљује за напредак«.

Из овога проистиче главни задатак, који уредништво ставља себи у дужност, да »без тесногрудости и искључивости а са много великодушности према виновницима народног назатка, предано служи слободном и самосталном развијању нашег народа у политичком, друштвеном, културном, просветном и привредном погледу«.

Од првог момента свог изласка »Глас народа« заузео је непомирљиво борбен став. У начину пропаганде и буђењу националне свести сарадници »Гласа народа«, који су пореклом били, већином, из ових крајева, нису се слагали са званичним органима. У привредном погледу овај крај није стајао сјајно, српска пак раја тих области била је очајно бедна; од посланика у турском парламенту није се имала чему надати; културно стање било је јадно; приватна иницијатива била је угушена; осећање дужности, сложности и рада отсуствовало је; у маси су се почели развијати рђави инстинкти. Овим унутрашњим локалним питањима ни београдска влада, нити њени повереници у Скопљу нису могли поклањати ону пажњу коју су очекивали родољубиви Срби у Турској. Ту је био корен њиховом незадовољству, које их је отерало у опозицију. Не улазећи у критику општег правца српске политике у јужним крајевима, »Глас народа« готово у сваком броју напада »старешине«, који вечито лутају без система, без познавања људи и ствари, без проучавања духа становништва. На више места напада се просветна и црквена политика, размештај учитеља и професора.

Готово по свима овим питањима »Глас народа« је водио жучну полемику с »Вардаром«, који је заступао званичну струју. Ту је био опет један од важнијих фронтова на којем су се ломила копља, а у заштити и нападању противници се нису увек држали начелне полемике, већ су прелазили на лична узајамна оптуживања и грдње.

»Глас народа« поклања пажњу и будно прати политичко стање у Турској, интересује се акцијом револуционарног Македонског комитета, штампа читав низ дописа и чланака посвећених арнаутском питању и устанку 1912 г. Јадно стање и патње српског становништва у ове црне дане, крвава хроника тог доба, јасно и потпуно је забележена на ступцима »Гласа народа«.

Броју »Гласа народа« од 19 септембра 1912 г. било је суђено да буде последњи. Кроз неколико дана мирна полемика у новинама била је замењена крвавим сукобом на Куманову, где се решио стари спор косовских супарника и где је у исто време била решена судбина српског народа у овим крајевима.

* * *

Једну нимало обичну појаву претставља партиски раднички лист »Социјалистичка зора«, који је излазио у Скопљу 1910—1912 год., после младотурске револуције.

Треба рећи да у Скопљу, у то време, нису постојали објективни услови за развитак социјалног покрета. Привреда је била у овим крајевима јако заостала, индустрија је била на ниском ступњу, економски живот су гушили »јавашлук« и недостатак саобраћаја, аграрно питање никако није било решено. Према званичним подацима странке, социјално-демократска организација у Скопљу у октобру 1910 г. бројала је свега 13 чланова, а каса је имала 232 гроша.

У таквим приликама тешко је говорити о заједничкој радничкој свести, чији би израз требао да буде лист. Он је био створен, па се и одржавао једино иницијативом и неуморном енергијом главних учесника, одушевљених и опијених идејом социјализма. Према горе наведеним локалним приликама »Социјалистичка зора« је мало личила на партиски орган у европском духу, већ је, имајући углавном пролетерско обележје, бранила општа демократска начела.

Први број је угледао света 1 октобра 1910 године и био је штампан у Београду код Саве Раденковића. Био је послат свима личностима за које је уредништво мислило да ће га држати. У почетку лист није редовно излазио, доцније је излазио два пута месечно. Главни покретачи и сарадници листа су били: г. г. Душан Цекић, Петар Георгијев и Михајло Цонев. Трошкове око издавања је подносила социјалдемократска организација у Скопљу.

У уводном чланку »Наша прва реч« редакција овако излаже свој задатак: »Социјалистичке организације, партиске и синдикалне, дужне су отварати очи радницима широм Турске, ослободити их шовинистичке заслепљености и верских заблуда, усадити им међусобну трпељивост, уверити их да имају један заједнички интерес: ослободити се непријатеља, који је оличен у колосу капитализма«.

Сем овог уводног чланка у првом броју налазимо још политички преглед, домаћи и иностранн, синдикални преглед итд.

Информација је на првим корацима сасвим слаба, управо је и нема. Главна пажња је била посвећена социјалистичком покрету, партиским и синдикалним извештајима итд. С почетка мало, али постепено лист је све више улазио и у конкретне појаве месног и обласног радничког живота.

Од свог постанка лист је увек био у опозицији према младотурском режиму, стално га нападао и оштро критиковао. Црним бојама се приказивало стање у Македонији, смело и отворено износила су се недела управних власти, народ се позивао на протест, једном речју скупљало се градиво за оптужбу »модерне« Турске и припремао се њен пад.

Главни практични циљ уредништва је било оснивање једине социјално-демократске странке у Отоманској Империји, а политички идеал је била балканска федеративна република. »Остварењем исте решиће се сва национална, династичка па и само источно питање, а самим тим изчезнуће узроци који изазивају огромно наоружање«.

Српски конзулат и национални радници су благонаклоно гледали и помагали акцију једног листа, макар и социјалистичког, на српском језику, јер је могао да користи, ако не позитивно, а оно бар негативно.

У августу 1911 г. штампање »Социјалистичке зоре« пренесено је из Београда у Скопље, у Прву српску штампарију »Вардар«. Од тог времена потписује лист, као власник и одговорни уредник, Петар Георгијев, радник, јер по турском закону о штампи уредник је морао бити турски поданик. Преношењем у Скопље лист добија одређенију локалну боју и садржину, и место општих начелних питања, више се бави конкретним потребама месног живота. Уколико су се више развијали догађаји на Балкану и што се ближе примицао сукоб, утолико се већа пажна обраћала актуелним проблемима политичког живота у Јужној Србији.

Број »Социјалистичке зоре« од 6 септембра 1912 године био је последњи пред балкански рат. Последњи пут се у листу енергично напада итиљафчиска влада, која је »грубом физичком снагом приморана, пристала да један мали залогај баци у уста гладним арнаутским барјактарима, а према другим, хришћанским народима продужила је стару младотурску само потенцирану политику репресалија и истребљивања«.

Мора се признати да је, и поред извесних апстрактних концепција и непотребне резервисаности у националним питањима, стара »Социјалистичка зора« била орган који је пред радничким аудиторијом заступао српску идеју, штитио, макар и под маском интернационализма, интересе српског живља у овим крајевима и окупљао око себе раднике, који би иначе отишли у егзархиске редове. Најзад, поред других важнијих чинилаца који су допринели рушењу трулог колоса Турске Царевине, и пропаганди »Социјалистичке зоре« припада не последње место.*

* * *

На магистралној линији српске штампе у овим крајевима, ма да у почетку ван српске територије, као спона између две епохе и две врсте новинарства, старог и модерног, стоји ратни дневник »Велика Србија«, који је излазио у Солуну 1916—1918 године. Појава српских новина у туђини сама по себи је била знак васкрсења. По-

---

* Поред борбене национално-пропагандистичке журналистике, после револуције од 1908 год. у Турској, јавља се у Јужној Србији и друга штампа, којој је циљ био не толико револуционарно-ослободилачки, колико књижевни и просветни у ужем смислу. Она је служила, разуме се, истим циљевима, као допуна, и деловала је у истом правцу. То су календар „Голуб“ (1890–1912), који је дуго време био лепо штиво и први расадник српске књижевности на Југу, сав прожет дидактичким тежњама у духу Доситејева рационализма, а кроз чије стране су прошли са својим првим радовима А. Крстић, Гр. Божовић, Ст. Самарџић. »Српска школа« (1910) као стручан орган, била је израз нових захтева младих професора и учитеља у Призрену и Скопљу, који су осећали потребу да наш учитељ, поред исправног политичког држања и патриотског заноса, мора имати модерну педагошку спрему, како би успешно васпитавао млађи нараштај и формирао»га у грађанском и културном погледу.

сле напуштања отаџбине српски народ се брзо прибрао и духовни живот је почео да се манифестује кроз неколико листова. У Солуну су штампани ћирилицом: »Ратни дневник«, »Српски гласник«, »Правда« и »Велика Србија«. Штампање овог листа било је од почетка скопчано са многим и великим тешкоћама. Пре свега, он је био покренут у бури светског рата, у једном критичном историском моменту, на туђој територији, када је само војска оличавала државу и сведочила да она постоји, живи и верује у своје право. Техничка средства и могућност за штампање били су минимални. Али се није устукнуло, радило се, јер се осећала потреба и одговорност. Директор »Велике Србије« био је г. Алекса Јовановић, а одговорни уредник М. Тавуларић. Стварно лист је био орган српског конзулата у Солуну, тј. српске владе. Излазио је сваког дана по подне, а цена му је била 10 сантима. Штампан је прво у штампарији Аквароне, а затим код Бероса у Солуну.

Први број »Велике Србије« изашао је 8 априла 1916 год. У уводнику под насловом »Наш задатак« уредништво каже да у судбоносним часовима рата новинарство има дужност да одржава на висини морал на бојишту и у позадини и да бодри народ. «Пошто наш народ зна како треба вршити своју дужност, главни задатак се своди на обавештавање српског читаоца о свему што га интересује, тј. о ратним догађајима, о животу у поробљеној отаџбини. »Нарочиту и највећу пажњу, каже уредништво, обратићемо српској војсци, која је данас једини супстрат појма Краљевине Србије. Као што је у Србији у мирно доба народ извор и утока власти, тако је данас наша војска са својим Врховним Командантом извор и утока свих наших осећања и мисли, наше љубави, наших нада, нашега живота«. Много се радило на успостављању веза између Срба растурених по разним државама, а највише се мислило на везу избеглица с онима који су остали у Србији под туђинском најездом. Обичне рубрике »Велике Србије« биле су: један чланак, углавном о значају појединих догађаја и момената у рату, затим — преглед штампе, вести из Србије и српских крајева, локалне солунске вести, извештаји са бојишта, званични коминики и сл. Највећу пажњу читалаца привлачила је »пошта«, тј. дописивање избеглица између себе и са својима у Србији. У том одељку, као у огледалу ратне олује, која је расејала и раздвојила људе, види се свакодневни обичан живот хиљада људи са њиховим потребама и невољама. Али у листу поред ових ситних огледају се и крупни догађаји. Тако у броју од 15 јула 1916 г. читамо: »Српске трупе с вером у Бога и у победу, дошле су у додир са непријатељем. Од пре три дана наше трупе у Могленцу потискују с успехом бугарске предње делове на граничном фронту. Борба се продужује, наши су губитци незнатни«. — Ти први кораци на солунском фронту, затим крваве борбе, долазак руских трупа, освојење Битоља, продирање у отаџбину, све то има одјека на странама »Велике Србије«, која се сада чита као какав ратни роман. Поред главног уредника г. Алексе Јовановића, ту се јављају Гр. Хаџи Ташковић, М. Вељић, И. Ћипико, Мл. Ст. Ђуричић (Сава Дринчић), М. Бојић и др. Неки

бројеви излазе с празним чистим ступцима — белег руке ратног цензора. Од 1 јануара 1917 год. уређивање листа преузима одбор. После пробоја солунског фронта и ослобођења Скопља лист је продужио своје излажење под именом »Стара Србија«. Чак и његово штампање пренесено је у Скопље.

* * *

Са »Старом Србијом« (доцније »Наша Стара Србија«) улазимо у доба послератне штампе, које још није завршено. »Стара Србија« почела је излазити 1919 год. на четири стране и њен живот је трајао десет година. Штампарска техника је овде била у примитивном стању. Исте године у штампарији старог »Вардара« излази као дневни лист »Привредни гласник«, орган овдашње трговачке омладине под уредништвом Гл. Елезовића и М. Чемерикића: солидан и озбиљно вођен, али углавном стручан орган. Као покушај комерцијалног карактера из тог доба вредно је забележити први »Скопски гласник«, сада потпуно изгубљен и заборављен, који је финансирао г. Берос, Грк из Солуна, а уређивао г. Радивоје Карацић.

Са формирањем политичког живота и групацијом јавних снага и њихове идеологије по странкама, почиње у Скопљу, још од 1920 год., десетогодишње доба партиских листова. Радикалске идеје заступа, углавном, поменута »Стара Србија«, коју уређује у почетку г. Бошко Богдановић (траје до 1928 г. мењајући уреднике); а као орган месне демократске организације покреће се 1920 год. лист »Демократ«, чији је директор био Стеван Мâцура, а уредник Михаило Кујунџић. Овај лист је излазио око годину дана, а доцније, за време изборних кампања, краће време под именом »Народна воља« са старим уредником. Социјалистичка струја је заступљена обновљеном »Социјалистичком зором«, коју води Душан Цекић и његови другови. Паралелно с овим новинама, које су биле огледало различитих праваца јавног мњења, излази »Слобода« под уредништвом Момчила Обрадовића, која је оставила негативан траг у историји скопског новинарства. Тек 1925 год. група овдашњих интелектуалаца покушава да пласира у Скопљу и Повардарју дневни лист »Вардар«, који је озбиљно, савесно и књижевно уређивао Милосав Јелић уз сарадњу скопских интелектуалаца. То је био први покушај да се приватном иницијативом покрене један независан, добро уређен лист, јер су остали, у једној или другој форми, били везани за партиске потпорне фондове. Али 1926 год. због материјалних тешкоћа и »Вардар« је морао да обустави излажење. Доцније је било и других планова и намера да се покрену велике информативне новине, али до остварења тих замисли није дошло због техничких и материјалних сметњи. Све је остало у области разговора и лепих жеља.

Поратни листови у Скопљу, средишту Југа, имали су своју специфичну физиономију, која ни из далека не потсећа на оне сјајне претходнике из турског доба. У поређењу с њима, од 1919 год. настаје доба декаденције, у новинама доминира партиско-по-

литички моменат, — садржајна страна, информативна служба, техничка опрема падају на низак ниво. Пре свега оне немају довољно простора, нема сразмере у чланцима, не дају потребну објективно пробрану и сређену грађу; не води се брига о форми у којој се пружају обавештења; написи су обично састављени на брзу руку и у оном специфичном тону који је одлика партиске штампе; са чисто новинарског, стручног, гледишта то су врло слаба издања. Чита их ограничени број партиских присталица, по склоности или по дужности, а широка маса узима београдске новине. Изгледало је да је терен за оснивање већег локалног листа у Скопљу био изгубљен, и сама помисао на то била напуштена. Од 1928 г. Скопље и Вардарска бановина нису уопште имали свој лист. Само као орган општинске самоуправе излазио је један пут недељно »Скопски гласник« под уредништвом Вукашина Ивановића.

Недостатак јавног локалног гласила већег стила стално се осећао у Јужној Србији. У више махова и прилика, са разних страна је покретано питање о потреби једног информативног дневника, који би служио као огледало локалног живота, приказујући га у разним правцима и пресецима. Тако је г. Милан С. Јовановић, новинар из Београда, покренуо трећи »Вардар« у почетку као недељни лист, с тим да већ од 3 XI 1932 г. излази два пута, а од 1 октобра 1933 год. три пута недељно. »Вардар« је престао 1936 год., краће време, после изласка г. М. Јовановића; уређивали су га г.г. Вл. Богдановић, Алекса Јовановић и неколико бројева Јован Костић.

Идеја водиља уредништва још у самом почетку је била: »да Југу треба обезбедити једно гласило, кроз које ће он сам моћи да говори о себи«. У том смислу »Вардар« је био слободна трибуна, са које се чула реч најситнијих људи са Југа. На тај су начин многа корисна и важна питања била правилно постављена и добила широки публицитет. С обзиром на место и време кад је почео излазити, »Вардар« није био израз никаквог партиског програма. Политички моменат је у њему уопште био заступљен у минималном степену. Он је од самог почетка стао на платформу општих начела југословенске идеологије прокламованих шестојануарским преокретом. Имајући то као полазну тачку »Вардар« је главну пажњу сконцентрисао на културне и привредне проблеме нашега краја, разматрајући их увек у органској вези с општом изградњом југословенске културе; с те стране је пружио за две године богату информативну грађу, откривајући унутрашња духовна богатства, радиност и позитивна стремљења овдашњег народа. »Вардар« је увек пружао вести у концизној и спретној форми, прегледно обавештавајући о свима појавама јавног живота. Први и једини у Скопљу (изузев његовог претходника и имењака из 1925 год.) озбиљно се заинтересовао за научна, књижевна и уметничка питања, и дао историску и забавну грађу о приликама и нарочито о људима Јужне Србије. Многи јавни радници и обични грађани, заслужни, истакнути, непознати и ситни, могу наћи по коју своју реч, цртицу или биографски податак о себи у »Вардару«.

Поред »Српске школе«, од 1910 год. у Скопљу и Јужној Србији излазили су: Завичај, Српско Косово, Јужна Србија, Црква и живот, Хришћанско дело, Просветни радник, Вардарче, Месечни преглед, Јужни преглед, Књижевни југ, Луч, Учитељски покрет, Благовест, Гласник лекарске коморе, Бела врана (Битољ), Глас омладине с југа (Битољ), Југ (Куманово), Косовски божур, Помол, Весник, Траг (Битољ). Као научна издања: Гласник Скопског научног друштва и издања друштва за српски језик и књижевност.

Сем старих новина, о којима смо подробно писали горе, у Јужној Србији излазили су, углавном у Скопљу, следећи листови: Стара Србија, Јужна Србија, Привредни гласник, Слобода, Вардар, Соко на Вардару (за време соколских слетова, 1928, 1933 и 1937, Народна воља, Демократија, Наша њива. Аграрни преглед, Јужни привредник, Пољопривредник, Светлост, Југославија, Глас југа, Видело, Скопски гласник, Вардар (1932), Мале новости, Четник, Југословенска заједница, Службени лист Вардарске бановине, Јужни весник, Гласник Скопске самоуправне области, Прави пут, Спортски гласник, Позоришни лист, Рампа, Скопска сцена, Осмех, Каравиље, Зврцало, Бич, Кнута, Хак, Муџахедеи, Зрак (три последња на турском језику); у Битољу: Јужна звезда, Југославија, Македонија, Битољски весник, Битољски трговински гласник, Битољска самоуправа, Битољска обласна самоуправа, Грамофон; у Тетову: Глас Пологa; у Куманову: Наша узданица и Будућност; у Приштини: Косовски гласник и Косово; у Штипу: Брегалница.

У вези с историјом штампе је и развитак српских штампарија новијег доба у Скопљу и Јужној Србији. Још за време турске владавине била је једна у Призрену, почетком седамдесетих година, где се штампао лист истог имена, а доцније у Приштини куда је пренесена из Призрена са променом седишта валије; у њој је штампан вилајетски лист »Косово« на српском и на турском језику. Велике заслуге за српску ствар има цариградска штампарија А. Зелића и синова у којој је четрнаест година излазио »Цариградски гласник« и календар »Голуб«. У Скопљу тек доцније, од 1908 год. оснивају се прво штампарија »Вардар« коју води Давид Димитријевић (ту се издаје и лист »Вардар« а затим »Нова Србија«) и доцније »Прва српска акционарска штампарија« у којој излази »Глас народа«. Са те две штампарије Скопље је дочекало дане слободе. — То су била мала, технички несавршена предузећа, која су једва задовољавала духовне потребе овдашњег живља.

После рата улога, капацитет и техничка опрема штампарских предузећа на Југу се потпуно мења. У вези с новим политичким и културним стањем, као и ширим опсегом просветног рада, њихов број непрестано расте а квалитет израде се побољшава. А уз штампарије развија се и књиговество.

Скоро у стопу за војском, у јесен 1918 год. пренесена је из Солуна у Скопље штампарија »Велика Србија« у којој је за време

рата издаван лист са истим називом. Та типографија је била темељ најстаријег до сад постојећег у Скопљу предузећа које под именом »Старе Србије« а доцније »Јужне Србије« води скоро двадесет година заиста заслужан за штампу на Југу г. Милан Илић. Истовремено је обновила рад и штампарија »Вардар« Д. Димитријевића, а у турском делу града, у мањем обиму, прорадило је предузеће г. Ћазима. Крајем 1919 год г. Драгољуб Костић са својим компањоном г. Душаном Младеновићем оснива нову штампарију »Напредак« која се доцније дели на два предузећа: »Напредак« и »Бранко«. 1922 г. браћа Лазар и Димитрије Крајничанац из Велеса оснивају своју велику штампарију којој од 1925 г. конкурише такође модерно уређено предузеће г. В. Димитријевића из Скопља. 1930 г. отвара се бановинска задужбинска штампарија »Немања« којом управља г. Ђорђе Мартиновић. Солидним радом ових предузећа штампарски посао у Скопљу подигнут је на висину са које може да успешно конкурише престоничким типографијама. Потреба за штампаном речју на Југу за последњих десетак година толико је порасла да сада већ постоје штампарије у Битољу, Прилепу, Охриду, Тетову, Велесу, Штипу, Куманову, Призрену, Косовској Митровици, Приштини, у неким местима по две и више. Њихова производња изражена у цифрама (које овде не можемо навести због недостатка простора) изгледа врло импозантно.

ШКОЛСТВО ЈУЖНЕ СРБИЈЕ ОД 1912-1937 Г.

ОД СВЕТ. К. МАРКОВИЋА и ЈАКОВА ИВАНОВИЋА

I. НАРОДНЕ ШКОЛЕ

Стање школства у Јужној Србији, у погледу страних националних и верских пропаганди, створено нарочито током друге половине XIX века, може се рећи, више је него хаотично. Стицајем прилика, створених нарочито у то време, наиме, с једне стране тежња нашега народа да се ослободи вековног ропства, чији је притисак постајао све тежи и неиздржљивији, услед безвлашћа и анархије у државној управи, нарочито у последње време, с друге стране неподударне тежње самих народа на Балканском Полуострву, особито два братска, српског и бугарског, затим интереси и тежње великих сила, условише да се на већем делу тла Јужне Србије, етнички више једноставном, бар што се тиче нашег дела народа, појаве, поред наших школа и званичних турских, још и разне друге, националне и просветне пропагандистичке школе, као егзархиске, грчке, румунске и још неке, затим од верских пропаганди уз егзархиске још и разне друге стране, католичке и протестантске мисије.

Није наше овде да улазимо у то питање, како је све ово могло доћи, јер се то питање тиче претходних поглавља ове књиге. Али се и овде углавном може рећи, да су у току прве и почетком друге половине XIX века у Јужној Србији биле само наше старе традиционалне школе „славено сербске", тако зване, поред нешто грчких, нарочито по градовима, које су поникле у вези са укидањем Пећке патријаршије и Охридске архиепископије. Те наше школе су уствари чиниле продужење и континуитет наших школа из средњег века. Отуда те школе не чине неку нарочиту органску везу са школама у обновљеној Србији, у погледу на свој постанак. У народу оне постоје и развијају се више по његовој друштвеној и етничкој нужности: друштву су потребне и оне постоје и развијају се. Као органи друштва, а тада цркве, оне су највише у служби њеној, да задовоље потребе цркве у припремању свештеничког подмлатка. С тешком муком и по врло старим методама учи се у њима писање и читају разне црквене књиге, према којима се и врши класификација ученика по разредима. Уџбеника, уколико их има, они су највише из Србије.

Живот ових наших старих школа иде дубоко у XIX век и траје све до српско-турских ратова друге половине XIX века. Неке од њих

преживљују и те врло критичне моменте по наше школство на Југу и продужују у континуитету живот кроз цео XIX век и трају до данас.

Али стање које се ствара у другој половини XIX века не стоји у директној вези са овим школством нити од њега потиче или оно јесте само у толико у тој вези уколико ове школе, реформисане, остају као српске као што су и пре биле. Међутим, егзархиске школе, као пропа-

Народна школа у Штиткову, ер. ново-варошки (стара зграда).

гандистичке, стварају се поглавито после Егзархије, углавном помоћу руском и турском. Русију сада руководе други интереси у остваривању својих жеља на Балкану и она је већ због тога заборавила оправдане жеље и тежње српскога народа. И сада је њена тежња да од ондашње истрајале Турске преузме господство над Босфором и Дарданелима, те да се тако огромно руско царство нађе непосредно уз басен Средо-

земног Мора, вековна жеља руска. Али она уместо у проширеној и увећаној Србији, гледа сада у будућој обновљеној и неприродно проширеној Бугарској истовремено своје увећавање и задовољење те своје вековне жеље да се нађе непосредно на вратима Средоземног Мора. — Ето, то је углавном условило онај ненормалан однос школства, који затичемо нашим ослобођењем овде на Југу. Ми ћемо ово поглавље о стању народног школства за означено време поделити због аустриско-немачко-бугарске окупације 1915—1918 на два поглавља: поглавље пре и после окупације.

Народна школа у Штиткову, ср. ново-варошки (нова зграда).

1) НАРОДНЕ ШКОЛЕ У ВРЕМЕНУ ОД ОСЛОБОЂЕЊА 1912 ДО ОКУПАЦИЈЕ АУСТРО-НЕМАЧКО-БУГАРСКЕ

Ово је врло кратак период нашега рада у Јужној Србији, али онако врло интензиван и пун замаха. Започето ратно стање 1912 године, прво између нас и Турака, па после између нас и Бугара, свршило се тек 1913 год. миром у Букурешту, по коме смо ми добили сву територију на Југу, коју и данас имамо, изузев струмичког краја. Као што је већ речено, у Јужној Србији затечене су тада, поред наших и турских школа, још и егзархиске, грчке, румунске и још неке, од верских пропаганди уз Егзархију још и разне друге католичке и протестантске мисије. Турских званичних школа није много било, бар у односу на укупан број наших и егзархиских школа, јер Турци стварно нису много марили за школе. Верски принцип на коме се заснивао живот државе и уопште живот више је искључивао просвету. Шире и опште просвећивање, мислило се, ишло би на штету вере и корана.

Наших школа у Јужној Србији било је тада око 381 рачунајући ту и више народне школе, док је турских било нешто више. Из раније изнетих разлога егзархиских школа је било више, а осталих знатно мање. Како је циљ тих школа био првенствено пропагандистички, то се нарочито гледало да их је што више на броју, па макар и не било ни најосновнијих услова за њихов живот и постојање. Отварале су се зато и онде где није био ни најмањи број ученика нити наставника. Било је тако званих прогимназија у којима су радили само учитељи народних школа, са различитим квалификацијама и у којима је често пута било само по неколико ученика, само да их је што више на броју пред страним светом. Међутим, рад наших школа имао је дубљи свој корен и био је више просветни.

Народна школа у Теарцу, ср. доњополошки (стара зграда).

После закљученог мира у Букурешту у месецу августу 1913 год. приступило се одмах да се то затечено стање школства у Јужној Србији реорганизује и отвори што већи број школа, с обзиром на знатну просветну заосталост ових крајева. Резултатима постигнутим у Букурешту наш вековни сан био је углавном задовољен тиме што су некадашњи централни делови наших средњевековних држава поново ушли у састав своје националне државе. Остварен је, дакле, био идеал за којим се толико чезнуло, сањало и певало. Поред осећаја велике и неизмерне радости којом је био испуњен сав наш народ, осетила се одмах и дужност да треба одмах прегнути на посао да се ти некадашњи централни делови наше државе у којима је некада била жижа наше средњевековне културе и цивилизације што пре културно подигну и просвете. У таквим приликама школа је увек прва на реду. Преко ње

се нарочито даје она потребна општа подлога у образовању из које после произилазе сва даља развијања. Отуда за кратко време отворити што већи број школа и тиме ранију мрежу нашег школства што више проширити и увећати, то је био један од првих наших задатака.

Одлучено је одмах да се она деца из пропагандистичких народних школа, а видећемо исто је то учињено и са ђацима средњих и стручних школа, преведу у одговарајуће разреде без допунских испита. У вези с тиме приступљено је одмах отварању и организовању што већег броја народних школа.

Ради лакшег извођења овог исувише великог и гломазног посла установљена су четири инспектората са седиштима у Скопљу, Битољу,

Нова школа у селу Шинковици, ср. доњополошки (нова зграда).

Велесу и Приштини, а као први инспектори постављени су у Скопљу Миливоје Поповић, у Битољу Петар Типа, у Штипу Лазар Кнежевић и у Приштини Светозар Томић. У њихову надлежност ушле су тада и средње и народне школе, а одмах после светског рата у њиховој надлежности остале су само народне школе. Учињен је даље апел на све просветне раднике, учитеље и наставнике средњих школа, да се добровољно јаве који би желели да служе у Јужној Србији. И за кратко време одзив је био преко очекивања. Не само млађи него старији и најстарији школски радници јавили су се да служе у новоослобођеним крајевима, ношени оним великим одушевљењем које је владало за све време рата 1912 и 1913 године и које није престало и сада да траје. У томе као да се инстинктивно осећала дужност да треба поћи на Југ и притећи у помоћ својој новоослобођеној браћи око њиховог просвет-

ног подизања, а при томе се није презало од многих тешкоћа, на које се природно морало наићи у једној покрајини заосталој у своме развитку.

Од старијих учитеља из Србије, из оних наших најбољих предратних генерација, Главни просветни савет је извршио избор школских надзорника, пошто су се тада надзорници бирали и тим путем постављали, односно по предлогу Савета. Неки од њих били су из редова затечених учитеља у Јужној Србији. У Скопљу је тада утврђен за првог школског надзорника Марко Симоновић, иначе познат наш школски и просветни радник.

Интензивно је сад отпочео рад на организовању школских општина и припремању терена да се отвори што већи број школа. На све

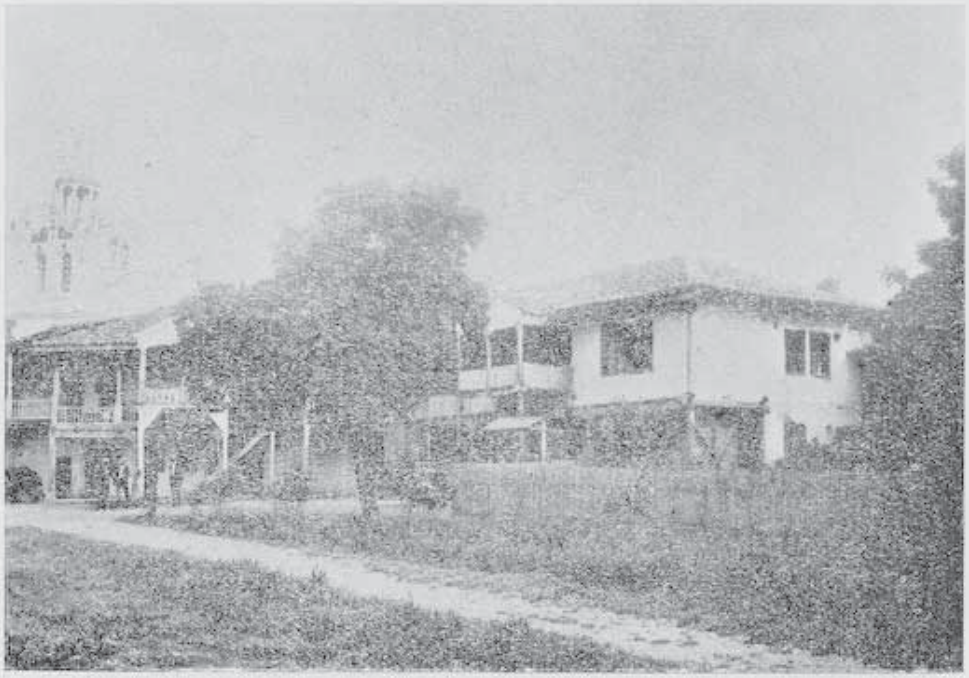

Народна школа у Драчеву, ср. скопски (стара зграда).

стране вршен је упис деце и прибављана су најнужнија средства потребна за рад. Школске зграде, постојеће и оне које су сада заузете, иначе све готово од слабог материјала и неподесне за савременији школски рад, оправљане су или преправљане и проширивање да би примиле што већи број ученика. Тај велики посао око постављања и проширивања раније мреже наших народних школа завршен је највећим делом до краја 1913 године, тако да је највећи број школа отпочео свој рад у току те године, разуме се, неке пре неке после. Наставничко особље чинили су, поред ранијих учитеља који су били већ са службом на Југу, још и учитељи из северних наших крајева, а затим нешто и бивши егзархиски учитељи. Иако, као што рекосмо, није било свију потребних услова за један нормалнији рад нарочито у погледу

на хигијену зграда, у погледу на намештај и учила, ипак се радило врло интензивно и с одушевљењем тако да је тај рад доцније изазвао много пута дивљење код непријатеља за време окупације. Радило се с преданошћу и пуним уносом у рад, а то је, мора се признати, и најважније у једном послу. Ако у једном послу личност није ту и у њега није тако рећи метафизички унета онда те недостатке не могу надокнадити ни најбоља наставна и остала средства. Из прикупљених података којима се при овоме раду располагало види се, да је број школа на крају 1913/14 године превазилазио укупан број свију школа, које су затечене после рата 1912 и 1913 године.

Известан број школа, треба напоменути, радио је и школске 1912/13, нарочито школе по забаченијим крајевима и местима у кој-

Народна школа у Драчеву ср. скопски (нова зграда).

ма су раније били наши учитељи. Тако, зна се, да су у Дримколу радиле извесне школе, у Малешу и извесним другим местима. И то је природно. Чим се ратно стање мало стишало многи су наши затечени учитељи на Југу отпочели свој рад у школи, тако да и та година у многим местима није испуштена.

По завршетку школске 1913/14 године, одмах после тога, отпочео је европски рат који се доцније проширио у светски. Како је ратно поприште између нас и Аустро-Угарске било доста удаљено од Јужне Србије, изузев оног малог дела у Санџаку, то су многе школе радиле и школске 1914/15 год. У недостатку наставника, пошто су многи учитељи отишли у рат, за исте су постављани и несвршени ђаци учитељских школа, затим ђаци гимназија и студенти. Многи су учитељи, на-

рочито по селима, и били ослобођени војне дужности, због важности посла на коме су. Ти учитељи тада имали су поред редовне своје дужности још и многе друге, војне и државне. Многи су поред редовне своје дужности вршили још и дужности деловођа у општини и уопште предано радили све државне послове који су им стављани у дужност. Мора се зато признати да је велики део терета око унапређења, подизања и организовања нашег државног живота овамо на Југу, упочетку нарочито, а и сада, понело наше учитељство, што се на жалост понешто у томе често превиди. У томе раду има пуно ситнога посла, који се лако превиђа, али на коме уствари почива највише држава и на коме се осећа највише њен рад.

Школска 1915/16 била је кратког века. И тада су многе школе

Народна школа у Доњем Количану, ср. скопски (стара зграда).

отпочеле рад, али за кратко време. Непријатељски челични обруч проширивао се и све више сужавао око доцније необично напаћене Србије, северне и јужне. Удружени непријатељи били су толико надмоћни да се морало све више и више попуштати, док напослетку није цела земља окупирана. Помоћи није било ни с које стране. Настали су тешки дани окупације, доба мучења, страховитог убијања у масама, прогоњења у ропство итд. Уколико је за то време окупације непријатељских школа било, оне су биле углавном 1916/17 и доцнијих година. Циљ им је нарочито био да се у етничку и етнобиолошку српску масу несумњиво, убаци што више туђег и ненародног. Као и раније година тежња им је била да се традиција, споменици и уопште културни остаци, несумњиво највише српски, што више униште и да се, ако је мо-

гуће, утре занавек томе траг. И у томе је непријатељ био необично безобзиран. Варварским методама ништени су и одношени многи наши трагови, споменици и знаменитости. Али се ипак није у томе успело. Има ипак, на крају, један виши закон и једна виша правда, која и у привидно најсигурнијим приликама изокрене ситуацију и да себи сатисфакцију.

2) НАРОДНЕ ШКОЛЕ ОД 1918 ДО ДАНАС

Отуда је после ослобођења 1918 године било много теже, управо далеко теже, него после ослобођења од Турака, да се обнови раније створено наше школство на Југу, јер је тада на терену Јужне Србије, као и северне, у томе погледу владала сама пустош и нигде ничега није било. Ратна пустош осећала се свуда. Сем зграда, уколико их је било, са прљавим школским зидовима, другог ничег није било, често ни патоса, ни прозора, ни врата. О неком намештају тада није ни могло би-

Народна школа у Доњем Количану, ср. скопски (нова зграда).

ти речи. Држава ратом и економски потпуно исцрпена није могла одмах притећи у помоћ. Потребно је било једно дуже време обнове у свима видовима државног и народног живота, па да се озбиљније нешто може подузети. Али се ипак одмах отпочело са радом. Издата су наређења да сви просветни радници, који су остали у животу, а многи су заложили своје животе за велико дело ослобођења и уједињења и остали на бојишту, било у својој земљи, било далеко негде тамо, у мору, у другој земљи или континенту, оду у своја места где су са службом пре окупације били. Установљени су опет инспекторати, али унеколико реформисани. Ранији скопски и штипски спојени су у један под именом Инспекторат Вардарске области, и због овога су неки срезови

раније Скопског инспектората припали Битољском. Тако је отпочео рад, прво са оним особљем које је остало у животу после рата. Разумљиво је да је рад у почетку, неко време, био врло тежак. Без најпотребнијих наставних и уопште средстава, са учитељима физички и економски јако исцрпеним, није се ни могло мйслити на некакав јачи и бољи рад. Није било ни уџбеника нити најобичнијих наставних средстава. У учионици ни најпотребнијег намештаја. Седело се на чему се могло, најобичније на ономе што је донето од куће. Ако је била која читанка или који било уџбеник, то је била велика срећа за цео разред. Сем тога успех у разреду је унеколико погоршан и тиме, што се изгубљено време у школи имало да надокнади скраћеним школовањем. За

Народна школа у Прилепу (стара зграда).

једну годину свршавала су се по два разреда, а то је задавало велику тешкоћу око савлађивања градива. Многе су ствари из програма зато изостављане или површно и скраћено прелажене.

У почетку је прилично мали број школа отпочео рад. Било је тада срезова у којима је било само по неколико учитеља и то понајвише у варошима, по селима у једно време чак и ниједан. При крају 1920 године у радовишком срезу није било ни једног учитеља у селу, ма да је раније у току те године био један. У целом срезу било је тада само неколико учитеља и то само у вароши Радовишту, док остале школе уопште нису радиле. Разуме се да овакво стање није било по свима срезовима, јер радовишки срез је више периферискн срез и такво је стање школства, у почетку после ослобођења, било највише по

периферији и забитијим срезовима. То се види из напред приложених статистичких података за све време од 1912 па до 1937 године, односно за 25 година нашега рада овамо на Југу после ослобођења.

Ово стање нашег школства, у почетку после ослобођења овако, постепено се све више и више поправљало. Школи су почеле пристизати млађе генерације учитеља и број школа је из дана у дан растао. Док је, као што видимо, 1919 на територији Ј. Србије било 697 школа, дотле је тај број школске 1919/1920 порастао на 735. Велика и тако рећи неопходна државна потреба за што већим бројем учитеља изискивала је, да се по учитељским школама изведе скраћено школовање по течајевима, иако је можда ту требало поступити најобазривије. Ве-

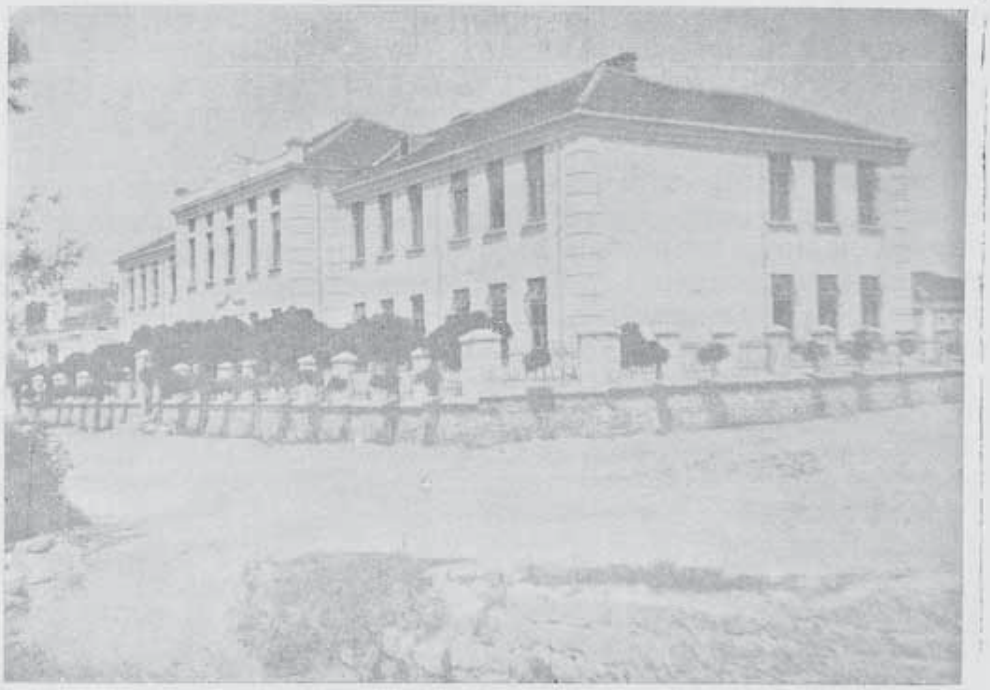

Народна школа у Прилепу (нова зграда).

лимо најобазривије зато, што је несумњиво да ово скраћено школовање наших млађих учитеља није могло дати потребно образовање, што је после у њиховом јавном животу имало и има својих последица. Али се при томе рачунало да ће млади људи, у своме будућем животу надокнадити те недостатке у своме образовању, што је несумњиво и морало бити код извесног броја вредних људи, ма да ми из искуства велимо да је при овоме требало можда мало друкчије приступити. Иако је школовање требало да се скрати ипак су ти течајеви за учитељске школе требали да трају нешто дуже од течајева ма које друге школе.

Ово стање о скраћеном школовању по учитељским школама трајало је, као што се зна, до 1922 године, и већ је 1922/1923 отпочело редовно школовање по нормалним школским годинама. Време учења по учитељским школама повећано је од те школске године од три на чети-

ри године, као и пре рата. То време о школовању учитељских кандидата трајало је све до 1929 године, када је време школовања по учитељским школама подигнуто на пет година и уведен дипломски испит.

А кад је реч о образовању наших учитеља често пута поставља се питање, да ли треба остати на овоме систему учитељских школа или извести њихову реформу и увести више школовање за учитеље, као и у извесним другим културним земљама. То је питање заиста врло важно и наше је мишљење да оно зависи првенствено од прилика у дотичној земљи у којој се решава. Не знамо шта би могао да учини и један учитељ, рецимо факултетске спреме, много више у народу од једног данашњег учитеља, ако се при томе нарочито мисли на просветни рад у нашем народу. А ми на то нарочито морамо ударити гласом, с озбиром на нашу заосталост у томе погледу, ако се мисли на праву сеоску школу, а не на данашњу школу, која више припрема за чиновнички сталеж. Шта у народу може много више постићи и један учитељ рецимо и факултетске спреме, ако се при томе мисли на рад који се састоји у давању извесних практичних знања потребних данас нарочито народу, у вези са околином у којој дела тај учитељ. То је мислимо, поред оних основних елемената писмености, рачуна, географије и историје, најпотребније данашњој народној школи. Јер та народна школа, погрешно основна, треба у ствари да буде народна. Односно она не треба да буде припрема за даље школовање, већ у своме раду треба да чини једну целину. Зато иако се указују недостаци у данашњем образовању наших учитеља, они су највише ту, у томе недостају потребних практичних знања. Када се често говори о нашим одличним учитељским снагама, које су остављале и остављају видне трагове у народу, ми мислимо, да се ту највише мисли на те учитеље, на учитеље који су другим речима продуктивни ствараоци у народу. Јер су то највише израђене личности, идеалистички више расположене, које делају стварно на културном и просветном уздизању свога народа. Често су они за шири јавни живот нечујни, али су врло чујни у своме крају и околини.

Из године у годину број школа је стално растао. Школске 1920/21 године било је на територији Јужне Србије 773 школе, школске 1921/22 — 812, дакле, у односу на претходну школску годину више за 39 школа. Школске 1922/23 тај је број повишен за 45, јер је те године било 857 школа. Да се овај постигнути број не би смањивао одласком у војску великог броја млађих учитеља, Министарски савет донео је одлуку да учитељи служе кадар о великом школском одмору и у месецу септембру и тако је постигнути број отворених школа стално одржаван и новим повећаван, што се види из приложеног графикона. Тако се види да је школске 1923/24 било 1002 школе; школске 1924/25 — 1012; школске 1925/26 — 1074; школске 1926/27 — 1089; школске 1927/28 — 1109; школске 1928/29 — 1129; школске 1929/30 — 1148; школске 1930/31 — 1156; школске 1931/32 — 1171; школске 1932/33 — 1192; школске 1933/34 — 1215; школске 1934/35 — 1230; школске 1935/36 — 1253 и школске 1936/37 — 1260 школа. Пораст је, дакле, осетан.

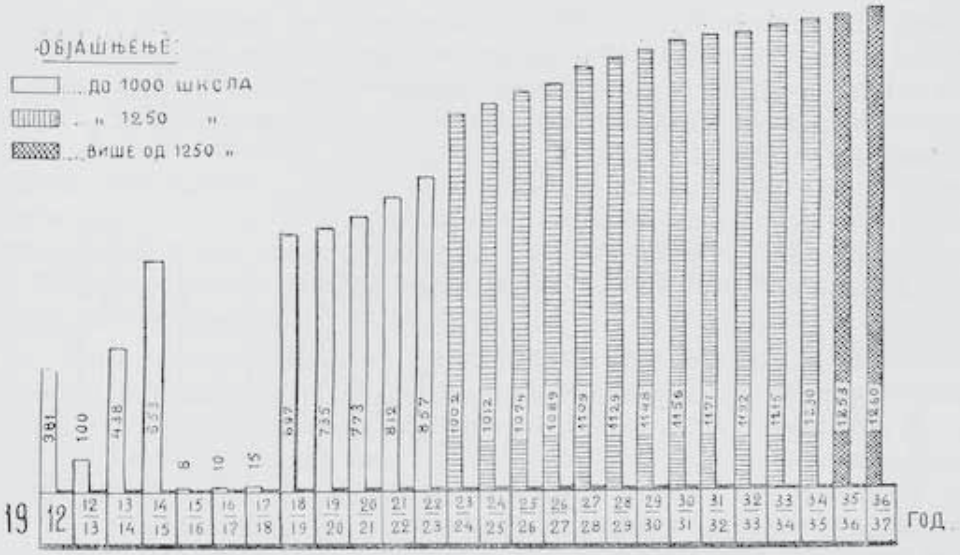

Број народних школа по годинама.

Исто ово стање о броју школа са бројем одељења изнето је у приложеном статистичком прегледу у коме је изнето још и бројно стање ученика и наставника.

3) СТАТИСТИКА ШКОЛСТВА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ ОД 1912—1937 ГОДИНЕ

Статистички подаци по школским годинама	1912	1913 14	1914/15	1915 16	1916/17	1917/18	1918/19	1919 20	1920/21	1921 22	1922/23	1923/24	1924/25	1925 26	1926 27	1927 28	1928 29	1929 30	1930 31	1931 32	1932/33	1933 34	1934 35	1935/36	1936/37
Број школа	381	438	653	—	—	15	697	735	773	812	857	1002	1012	1074	1089	1109	1129	1148	1156	1171	1192	1215	1230	1253	1260
Број одељења	425	678	912	—	—	38	1594	1702	1815	1934	2138	2258	2294	2397	2512	2651	2694	2804	2986	3078	3176	3282	3394	3475	3502
Број ђака	5993	13508	43017	639	1330	1159	23275	44669	53385	61812	67987	70022	71522	80713	90872	100546	107546	114318	120284	127071	130125	135812	138212	141685	145784
Број наставника	473	715	959	—	—	40	1575	1702	1834	1953	2106	2228	2258	2349	2454	2548	2662	2785	2904	3008	3041	3075	3104	3154	3166

Овај број претставља целокупно стање броја деце која су похађала народну школу у Јужној Србији. Осим тога у напред изнети број школа и ученика ушла су и забавишта којих има данас око 40, међу којима и 3 приватна, затим 2 приватне школе и 6 одељења за дефектну децу.

У тако званим сибијан мехтебима, који одговарају нашим забавиштима, учи се само веронаука и све се ради на матерњем језику. Тих

сибијан мехтеба има готово у свима местима у Јужној Србији где има муслиманског живља. Број деце која похађају ту школу није овде урачунат. Из поменуте таблице и графикона види се да је број школа нарочито порастао 1923 године па на овамо, ма да се тај број мора још повећати с обзиром на приличан број неписмених особито у Вардарској бановини.

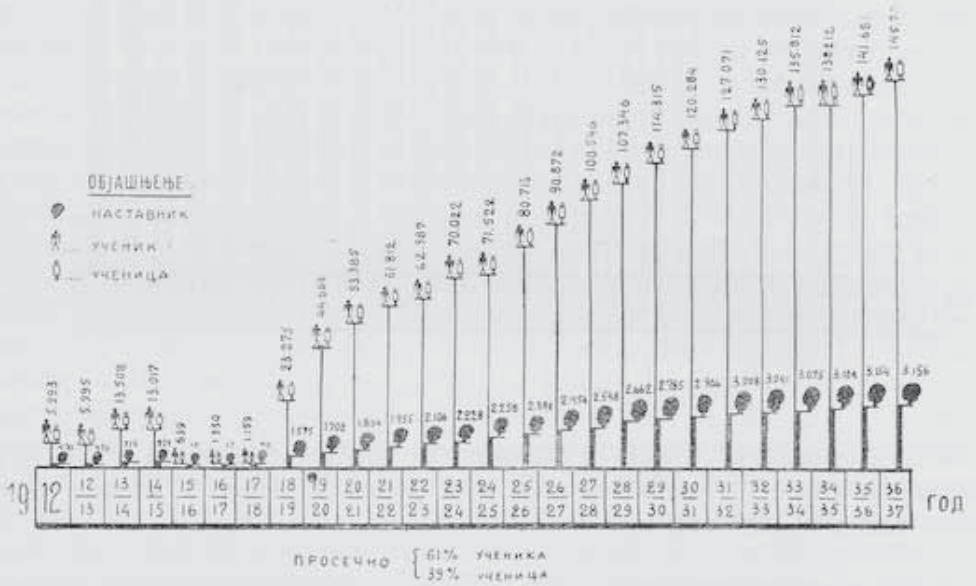

Наставници и ученици-це народних школа по годинама.

Овај осетан прираштај у броју школа за означено време има, разуме се, и више својих разлога. С једне стране осећај слободе код Јужносрбијанаца растао је све више у вези са новим државним животом. До јуче раја и потпуно пасиван за ондашњи државни живот, Јужносрбијанац учествујући сада у државном животу своје нације, као пуноправан грађанин, све више је стицао свест о својој слободи као чиниоцу у томе државном животу. За разлику од бившег зачмалог и сасвим на другим погледима заснованог турског државног живота, који се никако није могао прилагодити узорима западних држава, нов државни живот изграђен на тим узорима, дајући велике слободе, струјао је на све стране. У тој струји новог живота није ни наш Јужносрбијанац могао остати нетакнут. Учествујући у њему почео се све више осећати својим и већ одговорним да ту своју просветну заосталост отклони, како би стао што пре равноправно у ред осталих просвећенијих делова нашега народа. У тој тежњи и њему је школа била прво на уму као и свуда. На млађима свет остаје. Децу просветити то значи већ дати известан број могућности за бољи и срећнији живот. Иако још недовољно конкретна, школа ипак бар у теорији пружа те могућности. Нов нараштај имајући бар у свести план лепшег живота постаје покретљивији и лакше је с њиме радити. Прима новине и труди се да их у своме животу оствари.

Из изнете статистике види се даље да деца нису дељена по половима. А с обзиром на друге статистичке податке с којима се располагало при изради овога рада, затим према напред изложеној статистици за Вардарску бановину, која се у претежном делу односи и на Јужну Србију, може се рећи као тачно да од изнетог броја деце на женску децу долази више од једне трећине, а то је око 39%. Тај број ранијих година био је мањи, али је из године у годину повећаван. Према једној статистици Министарства просвете види се да је школске 1924/25 год. било свега 20.725 женске деце на 50.797 ученика, што значи женске деце 29%; школске 1928/29 било је 36.767 на 70.779 ученика, што опет значи 33% ученица.

Ово теже прилажење женске деце школи има својих оправданих разлога у прошлости. У тешкој акомодацији на раније вековно ропство живот женског света постајао је све више затворенији и ограниченији на кућу, стицајем тих тешких прилика. С колена на колено то је се преносило и конзервирало, па је сад, разуме се, потребна једна дужа периода времена да тај затворени живот женског света на нашем Југу уђе јаче у струју државног и друштвеног живота. Али је и у том погледу учињен велики корак унапред, јер је створена слобода и ту учинила своје.

О одликама деце то јест о њиховим антрополошким и психичким својствима биће бесумње речи на другом месту, у вези са описом становништва у томе погледу. Из искуства већ познато је да јужносрбијанска деца показују велики смисао за вокалну музику односно за песму. Врло брзо, као што се зна, уђу у варијације и једне теже мелодије, те би због тога ту особину требало особито неговати и развијати. Незгода је само у томе што ми немамо много учитеља који би с успехом радили у хоровима, и који би, у вези с том даровитошћу деце и локалним моментом у погледу песме, могли да продужују и развијају ту истакнуту особину јужносрбијанску.

У погледу марљивости и истрајности у послу деца су такође марљива и истрајна и то је општа особина нашега Југа. Радљивост и штедљивост то су опште особине којима се наш Југ нарочито истиче.

Али поред ових позитивних психичких особина деца нашег Југа показују и извесне негативне особине, које претстављају највише тешко наслеђе из прошлости. Те особине умногоме отежавају рад у школи. Ми их овде нећемо наводити, јер су оне више-мање познате. Када буде било речи о настави и наставницима ми ћемо, у вези с тим питањем, дотаћи и неке од ових особина.

Овде ћемо прво сад да узмемо у обзир честину школа у вези са изнетим статистикама. Из извесних статистика, с којима су писци при изради овога рада располагали, види се да у погледу честине школа, односно у погледу задовољења са бројем школа, с обзиром на садашње културно стање и потребе дотичнога краја, најбоље стоје срезови у источним деловима Јужне Србије, као жеглиговски, и још неки, а најгоре планински крајеви, нарочито у западним деловима, на пример дебарски срез, галички, горски, шарпланински и други. Од ових срезова на Југу у извесноме погледу нарочито се истичу дебарски и галички. То

су срезови у забитијим пределима нашим, пуни патријархалности и словенске сировине. Сиромашан народ у тим крајевима живи највише од печалбе. Рељеф је такав да не условљава ни једну јаку привреду. Иако најподеснији за сточарство, јер има добрих пашњака и сувати, ипак на њему нема довољно ливада, да би се већи број стоке могао хранити и преко зиме. Сточарство је зато полуномадско: лети на планинама, а зими по жупнијим и удаљенијим пределима. Сем тога, у галичком срезу, у пределу Горња Река, нарочито, постоји и један етнички моменат, о коме би се нарочито морало повести рачуна. Под притиском и насиљем Арнаута, који су продирали са запада, народ је у том крају, прилагођавајући се насилницима у борби за своје постојање, губио једну по једну етничку особину: у Горњој Реци на пример језик, а сачувао веру. Отуда би овде морала бити нека ефикаснија мера у погледу просвећивања и подизања школа у оваквим и сличним пограничним крајевима. Јер су у Горњој Реци прилике такве да мањи број насеља није у стању да подигне школу из својих сопствених средстава. Међутим рељеф краја је планински, исувише дисециран, беспутан са разбијеним типом насеља и услед тога неподесан за концентрацију више насеља у једну школску општину, ради отварања школа. Јер та би концентрација с обзиром на изнете услове, разбијеност насеља и терена, захтевала један већи простор, а то би опет отежавало управо било немогуће, да деца долазе у школу на једно место, нарочито зими кад падну дебели снегови, а крај је беспутан. Зато би у Горњој Реци и још неким крајевима, етнички врло интересантним и важним, најбоље било да се подигне известан број школа са интернатским уређењем, те би тако у тим пределима школски живот ступио одмах у пуно дејство. А то је потребно, јер има пуно школских проблема, који се морају решавати и на друге начине и брже у вези са приликама дотичног краја. И у ове на прво место долазе баш извесни крајеви у западним деловима Јужне Србије. Број школа и ученика-ца према броју домова и становника по срезовима за Вардарску бановину може се видети из приложене статистике. На 44 среза и 2 града у Јужној Србији у којима има 259.479 домова са 1,584.071 становника, постоји 1176 школа са 141.906 ученика, од којих мушких 87.231 а женских 54.675. У погледу школа најбоље стоје школе у срезу битољском, кичевском и струмичком.

Што се тиче школских зграда, кад смо већ почели да говоримо о честини школа, зна се већ да су све школске зграде, без изузетка, биле старе, највише обичне куће и уопште неподесне за рад. Отуда се потреба за подизањем нових школских зграда указала одмах после

Редни број	СРЕЗ	Домова	Школа	Ученика			Становника		
				мушких	женских	Свега	мушких	женских	Свега
1	Битољски	4.739	36	1.526	1.279	2.805	16.456	15 622	32.118
2	Гевгелијски	4 084	28	2.028	1.502	3 530	15.499	15.845	31.344
3	Велешки	7.771	42	2.246	1 543	3.789	23 776	22.927	46.703
4	Власотиначки	7 657	40	4.200	3.562	7.762	22.763	23.626	46 389
5	Галички	3 213	20	904	774	1.678	7.613	7.495	15 108
6	Гњилански	12.581	37	2 795	962	3.757	41.741	41.868	83 609
7	Горњолебарски	4 615	19	920	710	1.630	10.909	9.420	20.329
8	Горњополошки	5 755	30	2 339	1 260	3.599	17.385	15.837	33 222
9	Град Битољ	8.500	9	1.929	1 713	3.642	18 991	18.942	37.933
10	„ Скопље	13 186	17	3.184	2.521	5.705	37.104	36.092	73.196
11	Грачанички	8.902	32	3 005	1.783	4 788	28.020	26.946	54 966
12	Дојрански	2 078	13	702	604	1.306	5 586	5.519	11 105
13	Доњополошки	11 805	47	3 884	1.809	5.693	37.809	37.485	75 294
14	Ђевђелиски	2.670	17	1 171	1 127	2.298	7.871	6 860	14.731
15	Жегligовски	8.836	49	3 488	1.784	5.272	32.784	31.826	64.610
16	Јабланички	8.237	39	3 635	942	4.577	28.756	28.677	57.433
17	Кавадарски	4.866	30	1.567	1.356	2.923	12.848	12.724	25.572
18	Качанички	1 749	4	226	86	312	6 464	5 828	12.292
19	Кичевски	5.756	39	2 001	1 222	3 223	17 047	16.954	34 001
20	Кочански	5.271	23	1.594	1 395	2.989	16.268	15.519	31.787
21	Кратовски	3.301	24	1 062	712	1 774	10 058	9.976	20 034
22	Кривопаланачки	6.126	26	2.015	341	2 356	21.151	21.046	42 197
23	Крушевски	3.780	30	1 859	1.560	3.419	12 239	12.192	24.431
24	Лесковачки	11.397	38	5 011	2.092	7.103	39 033	38.313	77 346
25	Малешки	2.067	16	1.076	968	2.044	7.533	7.383	14.916
26	Масурички	2.789	9	1 013	750	1.763	9.221	9 038	18.259
27	Мориховски	2.824	20	1.330	1.079	2.409	6.486	6 494	12.980
28	Неготински	3 050	10	648	436	1.084	7 400	7.378	14.778
29	Неродимски	5 188	23	2.053	1.010	3.063	18.783	18.154	36.937
30	Овчепољски	3 367	23	1.026	846	1.872	10 214	10.105	20.319
31	Охридски	5.899	32	2.051	1.502	3 553	17.923	17 782	35.705
32	Подгорски	1.873	8	581	165	746	7.659	7.115	14.774
33	Горски	2 580	10	642	136	778	7.756	7.337	15 093
34	Пољанички	3 329	14	1.297	377	1 674	9.785	10.309	20.094
35	Поречки	2.951	28	1.327	1.026	2 353	9 436	8.825	18.261
36	Преспански	3.888	25	1.396	1.290	2 686	11 924	10.196	22 120
37	Прешевски	6.493	25	2.369	843	3.212	21.556	21.111	42.667
38	Прилепски	9.996	52	2.468	1.862	4.330	26 661	26.554	53.215
39	Пчињски	8.987	33	2.906	960	3 866	27.591	26.982	54.573
40	Радовишки	3.397	16	1.170	1.050	2.220	9 278	9.410	18.688
41	Скопски	8 455	39	2.424	1.606	4 030	29.487	29 857	59.344
42	Струшки	5.445	23	1.635	1.348	2.983	15.588	15.280	30.868
43	Струмички	6.530	32	2 426	2 097	4.523	17.107	17.432	34.539
44	Царевоселски	2.302	15	842	763	1 605	7 882	7.953	15.835
45	Шарпланински	7.525	21	2 364	1.142	3.506	22.542	22 612	45 154
46	Штипски	3 669	13	896	780	1 676	9 552	9 650	19.202
	УКУПНО	259.479	1.176	87.231	54.675	141 906	799 535	784.536	1,584.071

ослобођења као веома нужна. Али су прилике биле такве, нарочито после светског рата, да се ово питање о подизању школских зграда није могло решити у једном краћем периоду времена. У почетку, после светског рата, народ и држава економски потпуно исцрпени нису ни могли мислити, за извесно време, на неко замашније подизање школских зграда. Ни данас, када је после ослобођења прошло толико времена, потребе у подизању школских зграда нису још задовољене.

У почетку, нарочито после светског рата, просветни рад био је отежан због школских зграда. За школске зграде узимате су често и најобичније куће и у њима се радило под врло тешким условима. Ни довољно простора, ни светлости, нити уопште услова за један пријатнији живот у њој. Најобичније једна соба и покрај ње једна собица за учитељев стан и канцеларију. Под тим условима био је знатно отежан рад. И то је највише одбијало младе учитеље да се задрже на једном месту. Протавори једну годину на једном месту па бежи у друго. Колико то опет повлачи за собом теже последице у погледу школског и просветног рада, особито кад је учитељ добар радник, то је већ познато. Да један културни и просветни радник остави трајније и дубље трагове у једном крају или школи, потребно је ипак једно дуже време стрпљивог и истрајног рада да се то осети. А то није могуће учинити за једну годину. Најтрајније успомене на једног просветног радника у народу јесу онда, кад је тај просветни радник, служећи ту, оставио за собом беспрекоран живот као човек и кад је нарочито у погледу привредном оставио што. Ако је за собом оставио леп врт, добар виноград или воћњак, поред свога беспрекорног живота, као човек и као наставник, онда он остаје дуго у успомени и његова успомена живо дела на многе и многе генерације. Уосталом, ту је, мислимо, и срж питања рада једног просветног радника. Али то није могуће постићи за једну или две године.

Постепено из године у годину ницале су већ нове школске зграде, у неким срезовима брже у неким спорије, како где; све је зависило највише од економских прилика дотичног краја, а и од других извесних околности. И како је одмицало време, прилике су се у погледу школских зграда све више и више поправљале. Данас укупан број школских зграда плански зиданих од тврдог материјала, које су подигнуте на територији Јужне Србије, после ослобођења, износи око 600, што чини вредност од око 115,000.000 динара, а то је несумњиво велики прогрес учињен ипак за једно кратко време. Поред тога у грађењу је још око 150 нових зграда. — Сем тога овоме треба додати још да је у току овог минулог периода, о коме је овде реч, реновирано око 300 школских зграда. На територији Јужне Србије има данас и таквих зграда, којима би позавидели и најкултурнији народи. Случај на пр. са школским зградама у Скопљу и још неким другим местима. У новоподигнутој школској згради у Скопљу, која ће носити назив „Доситеј Обрадовић", предвиђено је, подигнуто и инсталирано све оно што тако рећи захтева модерна хигијена и што је у томе погледу захтевала последња реч технике. Отишло се ту толико далеко да се у извесним стварима прешло тако рећи у луксуз. С тим тако промишљеним и на широко заснованим планом о подизању зграда у Скопљу, замењују се

старе и истрајале школске зграде новим зградама. И зато ова политика о подизању школских зграда у Скопљу, може служити само на част њеним оснивачима и онима који је подржавају и продужују.

По најзабаченијим местима Јужне Србије данас се наилази на врло лепе и планске школске зграде, које изразито отскачу од своје околине. У најзабаченијим селима често се данас наилази на школе у којима су предвиђене и подигнуте све потребне просторије: сала, трпезарија, кухиња, купатило итд.

Али, ми додајемо, можда је овај овако широко и доста високо замишљен план о подизању школских зграда унеколико ометао да се подигне још већи број школа, јер није било материјалне могућности. Ми би, у вези с тиме, били и зато да у оним местима где није могуће подићи већу планску школску зграду, да се у таквим местима подигне школска зграда онаква каква може, у виду једног павиљона или куће, која би задовољила потребне хигијенске и наставне услове. Једном сиромашном крају зар би сметала једна приземна зграда потпуно хигијенска, која би рецимо у својој архитектури имала и нечега локалног и која би тако била више у складу са насељем и околином у којој је. Чинила би рецимо утисак као да је изникла из оног заосталог села, с том разликом што својим изгледом претставља његово продужење и напредак. Вероватно такав би систем зграда унеколико био и привлачнији народу, јер је њему ближи и он би у таквој школи гледао нешто као своју кућу. Још кад у њима има и по нешто намештаја из те околине или што друго. Требало би дакле и тако радити где није могуће подизати веће планске школске зграде. Јер ми знамо да проблем још ширег просветног рада на Југу лежи највише баш у том немању довољног броја зграда. А овај би систем о подизању школских зграда те недостатке брже отклонио. У вези с тиме процедуру око издавања планова требало би још више упростити можда тиме, што би се израдило више угледних планова, према приликама: за једно, два и више одељења. Данас према броју дорасле деце за школу у Вардарској бановини требало би подићи још најмање 250 школа са најмање 500 одељења.

Највише жртава око подизања школских зграда поднеле су саме дотичне школске општине, ма да су и држава и бановина, раније области, дале велике суме у виду помоћи и позајмица. Већином свима новоподигнутим школама дате су помоћи или дугорочне позајмице. Према подацима којима располажемо у томе погледу на име помоћи или позајмице у току овог периода времена, о коме је овде реч, дата је половина од горње суме.

Ово стање школских зграда, овако како је, било би можда још и ружичастије да је се поступило онако како је у своје време предлагао дугогодишњи и многозаслужни инспектор на Југу, пок. Обрадовић. Наиме он је још 1923 године писао у часопису „Јужна Србија", да би најбоље било да се у циљу што бржег подизања школских зграда формира један фонд који би издавањем позајмица и помоћи убрзао рад око подизања школских зграда, што је, као што знамо, тек ове 1937 год. учињено.

Настава је, може се рећи, и поред својих недостатака у погледу поступка и принципа ипак савремена, и својим развићем и проблемима којима се бави далеко одмакла од некадашње. Међутим треба знати да није много далеко време, када се с тешком муком срицањем учило читати, именовањем прво слова „аз", „буки", „вједи", па онда срицањем изговаране дотичне речи. За нас данас све је то више заплетено и потпуно неразумљиво. Данас поред оне методе природног шчитавања, како се стварно и природно изговара једна реч, нарочито кад је тежа за читање, постоје још и друге методе, које покушавају да још више олакшају метод учења, читања и писања. Од некадашње тешке, механичке и више једностране наставе, ми данас имамо наставу више разноврсну, с разумевањем, подешену више потребама и друштва и државе, као што стварно и треба да буде. Нарочито млађи учитељи данас, а њих има највише на Југу, у своме просветном раду теже да наставу подесе према савременијим захтевима и да та настава добије што више радан облик. У те проблеме ми овде нећемо улазити, јер то овде није наше. Ми бисмо овде само хтели да учинимо извесне напомене у погледу рада наших учитеља, које су у вези с тим питањем.

Опште културне или боље просветне прилике нашег Југа такве су да се због њих рад учитеља на Југу унеколико издваја од истог рада у другим нашим местима. У погледу народног просвећивања, познато је, Јужна Србија, у поређењу са другим нашим покрајинама, највише је заостала из познатих разлога. Дуго ропство не само да је зауставило онај силан замах нашег развића започетог у средњем веку и конзервирало извесне животне облике, већ је у томе погледу произвело умногоме и устук, повративши живот у примитивније своје форме. Прилике међутим данас налажу да те недостатке треба што пре надокнадити убрзанијим темпом просветног рада. Поред других, учитељ ту игра средишну улогу. Око њега мора опет да се окреће сав наш рад око подизања нашег Југа, као што се окретао и раније, кад се радило на припремању великог дела ослобођења и уједињења нашег народа. А то значи да учитељ, поред ужег и главног рада у учионици има и широко поље рада у народу. Значи још да учитељ у сарадњи с другим чиниоцима треба, другим речима речено, највише да помогне да се привредне и здравствене прилике нашега Југа што пре поправе и подигну на ниво других наших просвећенијих покрајина. — Па шта он данас може учинити, у овим оваквим приликама, запитајмо се? Може много, бесумње. У раду треба поћи прво од саме школе. Има данас доста школа нарочито новоотворених, које имају своје имање намењено школској башти. Ми велимо, прво уредити то: ако се не зна уз помоћ других, али уредити, без приговора. Мали воћњак, виноград, мала башта, то су одлични потстрекачи и примери за баш то просвећивање. И ништа тако јаче и боље не просвећује у томе погледу до то. Очигледно и конкретно народ најбоље схвата. А кад га једном прими примљено је и остаје за дуже време, јер таква је механика народне душе. Споро али сигурно. Зато без баште не би требала да буде ни једна школа. Али је нажалост мало тога још на нашем Југу. Школске 1931/32 истичу се као добро уређене баште само у Матејчу и још неким местима. Башта је уствари саставни део природних наука и као

таква неопходно потребна свакој школи без разлике. У природним наукама, нарочито у народној школи, влада иначе велика сувопарност и заосталост. Ослободити се тих схема и обраду природних наука учинити природнијом и практичнијом у заједници и посматрањем, то је данас циљ. Значи даље да деци треба дати што практичнији облик те наставе, више примењену наставу у вези са давањем потребних појмова и извођењем потребних огледа. А има пуно тих огледа, који се могу лако извести, без икаквих скупоцених апарата. Довољно је рецимо свега три мала суда па да се покаже да биљка у своме животу зависи заиста од воде и у њој растворених соли, ако се у прву чашу метне обична кишница, у другу бунарска вода, а у трећу бунарска вода с ба-

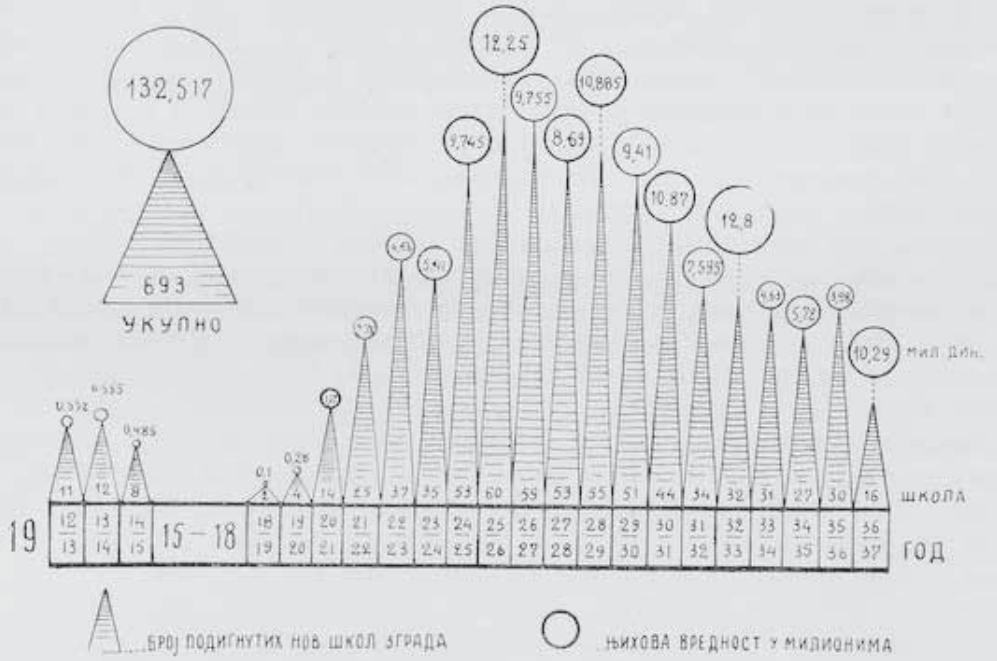

Број подигнутих нових школских зграда и њихова вредност по годинама.

штенском земљом. Или није нимало тешко показати да биљка асимилише. Уопште има пуно огледа који се у заједници са децом могу лако извести. На пример, зар не би било згодно да се на ручном раду раде модели пољопривредних справа, покућства и друге такве ствари, које улазе у састав материјалне културе дотичног краја, а преко којих се најбоље врши природно развиће и помицање културе самога краја? Рецимо израдити моделе обичног кревета, пљуваонице, отирача за ноге или неке друге потребне ствари, које треба унети у дотично место. Остале дисциплине упростити и давати, уколико се може, у међусобној вези или оно што се каже, извести корелацију наставе. Разуме се чистоту језика треба увек одржавати. Историју и друге националне предмете прилагодити потребама државе и нације и разним помоћним средствима олакшати учење тих предмета. У земљопис треба унети што више описног материјала, пазећи при томе, уколико се то може, на ону каузалност, која се данас исувише и непотребно наглашава у зем-

љопису. Обратити пажњу на географију околине и њену културу и преко ње ући у осталу географију и културу земље. Вештине, нарочито песму, обрађивати, пошто се Југ истиче даровитошћу у томе погледу. Речено уопште, наставу прилагодити више практичним потребама народа, ради његовог развића и што је најглавније, ту наставу не сматрати само као припрему за даље школовање.

Раније смо већ рекли, а ми у овоме нарочито наглашавамо, да у основи свега овога посла лежи ипак учитељева личност, и то више у смислу што ће се од ње увек осећати једно више зрачење на сав рад који се буде изводио. И ми велимо, ако је личност довољно израђена и више окренута целини, онда је успех обезбеђен. Наше је мишљење да ту лежи и највећа тајна успеха у једном послу. Своју личност човек изграђује продубљивањем себе у једном раду и постепеним тражењем основа свега тога; дакле, специјализирању у једној струци. А чим то почне онда се постепено ствара један систем мисли, а с тим и јединство у раду и поступку. Изграђује се личност, другим речима речено.

Већ говорећи о самој настави ми смо изнели да на Југу раде највише млађи учитељи. Данас на територији Јужне Србије ради 3.156 учитеља, као што се види из напред изнете статистике; број, дакле, далеко већи него икад раније и пре и после ослобођења. И квалитетом, то јест спремом, већином они су одмакли од својих некадашњих колега. Нађу се данас по селима и учитељи који су свршили факултет или Вишу педагошку школу. Међутим овај број, иако тако замашан, ипак заостаје за бројевима учитеља других бановина а још више за Дравском бановином кад се изврши поређење у томе погледу. На пример са Дунавском а још више са Дравском кад се изврши поређење, онда би број учитеља у Вардарској бановини требало повећати још за једну осетну цифру. У претежној већини учитељи су с пуним квалификацијама, то јест са свршеном учитељском школом и положеним испитом зрелости, односно са положеним дипломским испитом. Међу њима је и известан број бивших егзархиских учитеља, који су своје образовање из националне групе предмета допунили. У погледу на место рођења може се рећи за учитеље из Јужне Србије, да су из разних крајева. Највише их је из саме Јужне Србије, затим из Северне и из Зетске бановине. Има их доста који су родом из крајева преко Саве и Дунава. Ово питање о саставу учитеља у Јужној Србији ми остављамо отворено без дискусије, ма да је и оно интересантно и било би га згодно дискутовати с извесних гледишта.

За све време ове периоде нашег школства, више-мање, школски надзор остао је непромењен. Односно школски надзор, највећим својим делом, остао је у рукама самих учитеља. Надзорника са вишом спремом који су свршили Вишу педагошку школу или факултет, било је до сада мало, овде-онде, понеки, тако да се стварно њихов рад није могао испољити у некој већој мери.

У почетку, после ослобођења, били су само срески школски надзорници, чија је прва претпостављена власт био инспектор. Доцније су установљени обласни школски надзорници и напослетку, место њих, данас бански, поред већ среских. Ове су промене ишле упоредо с про-

менама у политичкој подели Краљевине. Кад су били окрузи постојали су само срески школски надзорници. С поделом на области установљени су обласни, а кад је земља подељена на бановине, место њих су установљени бански надзорници. Данас је срески школски надзорник потчињен среском начелнику.

Увећини школски надзор, данас као и раније, више је, као што знамо, административан, а мање инструктиван, ма да би требало да буде обратно. Данас школски надзор поред великог административног рада има мање могућности и времена да се посвети инструктивном раду, где би стварно требало да буде тежиште његовог посла. И то данас, нарочито, кад је настава у превирању и кад је услед тога потребно чешће и сигурније вођење у томе послу. У томе смислу требало би учинити многе реформе.

II СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ГИМНАЗИЈЕ

И стање средњих школа у Јужној Србији, последњих деценија турске владавине, пружа исту слику шаренила и хаотичности, у истом смислу, као и стање народних школа тога времена.

На етнички једноставном терену Јужне Србије, бар што се тиче нашег дела народа, постоје тада средње школе разних народа и то, поред званичних турских и наших, још и разне друге пропагандистичке, од којих највише егзархиске, а сем њих још и грчке, француске, талијанске, све оне са одређеном политичком тенденцијом.

Пред ослобођење 1912 године у Јужној Србији било је неколико наших гимназија, у Скопљу, Битољу и Плевљима, док је из раније изнетих разлога егзархиских било више. За отварање наших гимназија прилике су на нашем Југу биле изузетно тешке, нарочито од времена од како се бивша турска царевина уплела у кобну игру око стварања бугарске егзархије и отворено стала на ту страну. — Нас је већ Турска увек другим оком гледала, него остале народе на Балкану. Она је нас тада готово једино и знала као народ, с којим је кроз више векова водила крваве ратове на Балкану, све до последњих деценија XIX века. И зато није ни хтела да чује ма какву нашу организацију на њеној територији, нити чак и име, особито после ратова 1876-78 год. У отварању наших средњих школа на Југу пут наш зато морао је бити заобилазан и тежак и више је морао индиректно да води своме циљу. Прва се гимназија отвара зато у Цариграду с намером, првенствено, да се привикну тамошње централне власти на ту установу, а и због нашег тамошњег живља. После се истовремено отварају гимназије у Солуну, Скопљу, затим Битољу и другим местима. Стварно гимназија у Скопљу постала је после наследница гимназије у Солуну, а ова гимназије у Цариграду.

Ово овако затечено стање гимназија у Јужној Србији требало је сад прилагодити новим политичким приликама, које су настале са ослобођењем ових крајева.

Ослобођењем ових крајева наш вековни сан био је тиме углавном испуњен, благодарећи пожртвованом раду наше храбре војске и свега нашег народа. Требало је сад приступити организовању свега нашег школства. У том циљу, ми смо видели, територија Јужне Србије подељена је на четири области и у свакој је постављен по један инспектор, чија су имена раније споменута. У овоме смислу инспектори су, са затеченим нашим професорима на Југу, имали да отпочну рад. Требало је прво проучити прилике затеченог школства, а затим потребе народа и државе, па према њима приступити отварању гимназија. Све је ово у главним линијама било готово у току и до краја 1913 год. После тога Министарство просвете је школске 1913/14 год. отворило: две потпуно осморазредне гимназије у Скопљу и Битољу, затим непотпуне, у Велесу, Штипу, Охриду, Ресну, Куманову, Тетову, Прилепу, Ђевђелији, Дојрану, Приштини, Призрену, Пећи, Новом Пазару, Плевљу, Пријепољу, Беранама, Кривој Паланци и Кратову.

Отворене гимназије имале су да прикупе сву децу, која су се раније школовала, било у нашим било у другим гимназијама, затим децу дораслу за школу. При томе се стало на једно праведно и либерално гледиште, да се деца, која су учила друге пропагандистичке гимназије, при упису у наше гимназије, приме у одговарајуће разреде без икаквог допунског испита.

Велику бригу за несметан рад у школи задавале су школске зграде, које су биле или недовољно простране или у рђавом стању или ратом оштећене. Многе од њих извесним преправкама морале су бити проширене, затим већина од њих морале су се оправити и довести у добро стање. До зграда се иначе дошло прилично брзо, благодарећи потпуној увиђавности комисије која је била одређена да изврши поделу заузетих државних зграда за разне државне потребе. На челу те комисије био је Сава Урошевић, тадашњи ректор Универзитета, а чланови су били ђенерал Радослав Станојловић и архитекта Пера Поповић. Комисија је показала нарочиту увиђавност према школама, давши им све зграде које је могла дати, и при томе не штедећи друге озбиљне државне потребе.

Питање намештаја требало је такође решити и оно је решено врло повољно и ефикасно. Већ на време Министарство просвете било је поручило потребан намештај у фабрици „Гоњевац" у Београду, тако да су многе гимназије, нарочито оне које су имале згодан саобраћајан положај, па чак и неке у забаченијим паланкама, као на пример Кратово и још нека места, добиле модеран намештај, гвоздене клупе, табле и други потребан намештај. За време окупације ово је јако изненадило наше непријатеље. И у најзабаченијим паланкама видети модеран намештај, довољно учила, лепу библиотеку и из тога наслутити једну врло добру уређеност наших средњих школа, постигнуту за кратко време, то је њих изненадило, поредећи оно стање са стањем својих школа, често на штету ових других. Извесни бугарски писци, а и неки немачки јавни радници, нису могли ћутке прећи преко овога а да то и јавно не признају.

За школски рад на Југу 1913/14 године владало је иначе велико одушевљење код свију просветних радника. На раније споменут учи-

њен апел на све школске раднике, да се добровољно јаве који желе да служе на Југу, јавио се велики број одличних наставника и просветних радника, тако да је по школама на Југу, те године, било мало неквалификованих наставника, иако је, зна се, владала и тада прилична оскудица у наставном особљу, због балканских ратова и због већег броја гимназија у вези са проширењем земље. За директоре су постављене наше првокласне снаге и истакнути просветни радници, у Скопљу, Мирко Поповић, у Скопљу за управитеља Учитељске школе д-р Алекса Станишић, у Призрену за директора Богословско-учитељске школе прота Стеван Димитријевић, у Призрену у гимназији за директора Михаило Лукић, у Приштини Милан Карић, у Кратову Лазар Јанкуловић, у Кривој Паланци Војин Хаџи Поповић, у Велесу Павле Вујић, у Ђевђелији Глигорије Хаџи Ташковић, у Штипу Лазар Трипковић, у Битољу Гргур Вујић, у Прилепу Александар Марић и др., све дакле људи чија су имена позната нашој просвети. Илустрације ради да наведемо, да је веронауку у то време предавао, у Велесу Михаило Шиљак, доцнији епископ, а у Кратову садашњи митрополит скопски Господин Јосиф.

У погледу наставе Министарство просвете је морало да измени наставни програм, који је важио за предратну Србију, да би га прилагодило новим приликама и да би тиме извршило унификацију наставе. Према тим изменама од школске 1913/14 године француски језик имао се учити од II разреда, немачки од V, а по овоме плану имали су да раде ученици I, II и V разреда, док је за остале разреде важио ранији програм. Настава је тиме добила нешто реалнији карактер, што је уосталом одговарало приликама и менталитету нашега Југа.

Иако је школска 1913/14 година имала пуно тешкоћа у погледу на организацију школства и ликвидацију ранијег стања, затим због закашњења почетка рада, ипак је она на крају дала повољне резултате, благодарећи добром наставном особљу, њиховом великом одушевљењу и добром уређају школа.

Према подацима којима располажемо, школске 1913/14 год. било је у нашим гимназијама на Југу око 4000 ученика и око 180 наставника међу којима око 40 раније затечених наставника. Остало особље било је из предратне Србије и из неослобођених наших крајева под Аустро-Угарском. Идуће школске 1914/15 год. настало је понова ратно стање. Европски ратни пожар који је избио 1914 године пренео се постепено и на остале делове света и на крају захватио готово све народе. У почетку европски рат претворио се сада у светски.

У северним нашим крајевима, те године, није се уопште могло мислити на школски рад. Неравна борба која је с непријатељем вођена ставила је у ратну грозницу сав наш народ и мало и велико. Све што је било способно отишло је у рат, а оно што је остало код куће, највише жене и деца, старало се да колико толико очува огњиште и прибави најнужнија животна средства. Све школске зграде биле су претворене у болнице и у таквим приликама, разуме се, није могло бити речи о неком школском раду. Међутим наш Југ био је удаљенији од ратног попришта, те су у њему прилике за школски рад биле нешто повољније. Поред две стручне школе, Учитељске у Скопљу и Богословије у Призрену, које раде и школске 1914/15, те исте године раде још и из-

весне гимназије, у Штипу, Приштини, Призрену, Битољу, Ђевђелији, Беранама, поред многих народних школа. Према подацима којима располажемо у поменутим гимназијама које су радиле 1914/15 било је око 1700 ученика са 102 наставника. За ово време у овим школама радили су старији наставници, затим наставници који нису били способни за војску и напослетку наставници са територије Јужне Србије, који раније нису били обучени у војној служби.

Под управом ондашњег директора Мирка Поповића те године у Скопљу одржан је нарочити матурантски течај за ученике последњег разреда гимназије ради довршења њиховог школовања. На течају је било 113 ученика са извесним бројем наставника.

Већ крајем 1915 године, с јесени, за дуже време, настали су најтежи дани за сав наш народ, трогодишња окупација и ропство, изгнанство из отаџбине. У једно време изгледало је као да то тешко стање нашег народа неће никада престати. С јесени 1915 године појављује се нов непријатељ с леђа и под удруженом и освеженом навалом Аустро-Немаца-Бугара постепено попушта несаломљиви отпор нашега народа. Са свију страна све више се сужава непријатељски челични обруч, гонећи из своје земље наше непобедиме остатке храбре војске, да их напослетку са избегнутим народом нагна у непроходне албанске кланце. Том годином за наш Југ настаје потпун прекид нашег школства који траје пуне 4 године, дуга пауза која ће доцније имати својих тешких последица.

Средње школе, уколико их је било за време ове дуге окупације, имале су више пропагандистички карактер, а мање просветни. А било их је по извесним местима почев од 1916 године.

Иако је међутим у једно време изгледало као да ово тешко стање нашега народа, започето 1915 године, неће никад престати, ипак су се прилике 1918 године из основа измениле. После тешких и тако рећи надчовечанских напора наше реорганизоване војске, уз помоћ савезника, сломљена је непријатељска сила на солунском фронту и земља је поново ослобођена, синула је поново жељно очекивана слобода и настао је нов живот, с пуно изгледа на много лепшу и сјајнију будућност у уједињеној и далеко проширеној отаџбини нашег троименог народа.

Прилике за наше школство на Југу, тада, биле су изузетно тешке, може се рећи теже него после ослобођења 1912 године. Ратна пустош осећала се на сваком месту и у свима правцима. Земља сасвим разривена и без најпотребнијих материјалних средстава. Од оног некадашњег материјалног уређења наших гимназија на Југу није било ни помена. Ни намештаја, ни учила, ни библиотека, нити ма чега другог; све је то непријатељ за време дугог рата уништио и однео. Школске зграде, које су највише служиле за болнице или друге војне потребе биле су знатно оштећене, често без прозора, патоса и врата. У тежњи да се што више униште они наши трагови овамо на Југу многи су културни споменици однети и уништени. Народ економски и физички потпуно исцрпен и у прво време неспособан за ма какви јачи и шири рад. Потребан је био један дужи период времена за обнову у свима видовима државног и народног живота. У таквим приликама упочетку није се ни

могло мислити на неку ширу организацију школства. Морало се почети са оним, са чим се могло.

После најнужнијих оправки школских зграда, које су извеле општинске и тадашње окружне самоуправе, отпочео је рад. У овом смислу Министарство је, још у току рата, било израдило потребне планове на основу стеченог искуства са скраћеним школовањем у Француској и другим местима. Као база за обнову наших школа на Југу служила је наша ранија организација школства у Јужној Србији, која је изведена школске 1913/14 године. У овом правцу, одмах после ослобођења, издата су наређења и упутства да обнове рад све наше средње школе, које су постојале на територији Јужне Србије крајем 1913/14 године и да исте што пре отпочну свој рад. Исто тако наређено је да сви наставници иду у ранија места где су са службом били 1912/13 или 1914/15 год. Који од наставника, услед недостатка саобраћајних средстава, не би могао отићи на своју ранију дужност, имао је да се јави обласном инспектору, да га он, према датим овлашћењима, запосли на својој територији на неком другом месту и о томе извести Министарство просвете. У школама у којима су била упражњена места директора одређени су били вршиоци дужности, док се та места не попуне. Тако су тиме биле дате прве основе за рестаурацију нашег школства после рата.

Природно у то време осећала се врло велика оскудица у наставницима. У току дугих и тешких ратова многи су наставници остали на бојном пољу или помрли од разних болести које су тада немилице косиле сав народ. Оно што је остало у животу то је опет, економски и физички потпуно исцрпено, имало прво да се бори за своју и своје породице егзистенцију, па тек после да мисли на друге послове.

Ови прорећени редови у наставничком особљу попуњени су унеколико избеглим наставницима и другим интелектуалцима из Русије, затим наставницима из крајева преко Саве и Дунава. Избегли наставници из Русије нарочито су добро послужили за предавање вештина и француског језика. Но уколико овај недостатак и с те стране није могао бити надокнађен узимати су хонорарни наставници из других струка и апсолвирани студенти филозофије.

У таквим, ето, приликама отпочео је послератни рад наших гимназија и уопште средњих школа.

У другој половини 1918/19 године, с малим изузетком, све раније гимназије отворене 1913/14 године биле су већ отпочеле рад, неке и раније, што је све зависило највише од локалних прилика. У томе погледу велику тешкоћу задавале су школске зграде, пошто у неким местима смештене болнице у њима нису могле одмах ликвидирати свој рад. Те године 1918/19 радило је 19 гимназија, у Скопљу, Битољу, Велесу, Штипу, Охриду, Приједољу, Дојрану, Куманову, Тетову, Прилепу, Приштини, Призрену, Кривој Паланци, Кратову, Ђевђелији, Н. Пазару, Плевљу, Пећи и Беранама међу којима су само две више, у Скопљу и Битољу, а остале све ниже. Те године ученика је било свега 3.992 са 187 наставника и наставница.

Одмах на крају те године показало се да гимназије у Дојрану, Кривој Паланци и Кратову немају довољно услова за даљи рад, те су

одмах затворене, а њихови ученици упућени на довршење свога школовања у оближње гимназије у Ђевђелији, Струмици и Куманову. Ондашњи директор дојранске гимназије Милан Мајзнер те године радио је стварно под шаторима, пошто је варош, као што се зна, била сва разрушена. И на том месту, после, његовом иницијативом и још неких, грађани су почели подизати нови Дојран пошто је стари до темеља био разрушен.

Настава је извођена по течајевима као и за време рата 1916, 1917 и 1918, у Ници, Болију и другим местима. Раније свршени ученици IV, V, VI, VII и VIII разреда имали су да заврше своје школовање у течајевима који су трајали 4, 6, 12, 18 и 24 месеца. Ученици нижих разреда учили су по два разреда за годину. Тако је ово више нередовно стање нашег школства окончано у току од 2 до 3 године. Већ шк. 1922/23 може се сматрати као нормална година.

На место раније укинутих гимназија у Дојрану, Кривој Паланци и Кратову школске 1919/20 отворене су нове непотпуне гимназије, у Гњиланима, Струмици, Кавадару и Косовској Митровици, ма да је гимназија у Косовској Митровици била отворена још 1915 год. али није радила, с тим да се постепено изводе. Према ранијој, ова година показује и знатан прираштај у броју ученика. Наиме те године је било 5.643 ученика-ца са 248 наставника.

У години 1920/21 подигнуте су на степен пуних гимназија непотпуне гимназије у Штипу и Приштини, док је гимназија у Беранама била подигнута на степен више гимназије још 1918/19 год. Иначе није отворена ниједна нова гимназија. Те године ученика је било 5.983 са 248 наставника.

Школска 1921/22 показује прираштај у броју гимназија, јер су те године отворене три непотпуне гимназије, у Новој Вароши, Ресну и једна приватна у Бијелом Пољу. Гимназија у Ресну била је раније отворена 1913/14. Те године на степен пуних гимназија подигнуте су непотпуне гимназије у Велесу и Пећи. Број ученика у свима тадашњим гимназијама попео се на 8.963 са 384 наставника.

Школске 1922/23 подигнуте су на степен пуних гимназија непотпуне гимназије, у Куманову, Новом Пазару ,Охриду и Прилепу. Број ученика те године био је 7.960 са 342 наставника.

У школској 1923/24 остаје непромењено стање у броју гимназија. Ученика је било 7.930 са 384 наставника.

У школској 1924/25 отворене су нове непотпуне гимназије у Дебру и Урошевцу као приватне. На степен пуних гимназија подигнуте су гимназије у Плевљима и Призрену. Број ученика био је 7.320 са 304 наставника.

У Скопљу школске 1925/26 отворена је пуна Женска гимназија, а раније мешовита претворена у Мушку. Исте године отворена је непотпуна гимназија у Кичеву с постепеним извођењем. Број ученика те године попео се на 9.799 са 434 наставника.

Школске 1926/27 приватна гимназија у Бијелом Пољу примљена је за државну, а гимназија у Тетову подигнута на степен пуне гимназије. Број ученика те године, износио је 9.815, са 468 наставника.

Школске 1927/28 остао је непромењен број гимназија. Ученика је било 9.899 са 468 наставника.

У школској 1928/29 број гимназија у Јужној Србији достиже максималну цифру. Наиме те године отвара се још гимназија у Ђаковици, те је с њом тада на Југу било 28 гимназија. Ученика је било 9.489, а наставника 414*).

После овог достигнутог максималног броја гимназија у Јужној Србији, школска се политика почиње унеколико мењати. Увиђало се већ да је превелики број гимназија, иако су потребе којима су оне највише намењене биле углавном задовољене. Међутим видело се да недостају школе које би највише служиле подизању просветног нивоа ширих народних слојева, ради њиховог рационалнијег и бољег живота, у чему је наш народ нарочито заостао. Тај осетан недостатак наше просветне политике требало је да буде отклоњен Законом о народним школама од 1929 године, у коме је предвиђено осмогодишње школовање у народној школи и то, последње четири године треба да имају привредни карактер, по селима пољопривредни, а по градовима индустриско-трговачки. У вишем течају школска година би трајала мање, односно трајала би само у оно време када наш народ по селима мање ради, а то је у јесен и зиму. Поред тога отпочео је био рад на увођењу грађанских школа, које такође служе највише том просветном подизању ширих народних слојева, исто дакле као и виши разреди народне школе.

Имајући тако у виду све те промене у школском животу, које су условљавале највише настале прилике у нашем друштву, нов закон о средњим школама од 1929 године укинуо је гимназије у Гњилану, Ђаковици, Кавадару, Кичеву, Ресну, Струмици и Урошевцу, пошто нису испуњавале одговарајуће законске услове, које је тај закон предвидео да би могле даље опстати. Уз то су сведене од пуних гимназија на непотпуне гимназије: у Беранама, Велесу, Куманову, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Прилепу и Штипу.

После ових учињених измена у бројном стању наших гимназија на Југу школске 1929/30 радило је 7 пуних гимназија и 14 непотпуних и то пуне, у Скопљу две (мушка и женска), у Битољу, Тетову, Приштини, Призрену, Плевљима, затим непотпуне у Куманову, Велесу, Штипу, Ђевђелији, Прилепу, Охриду, Дебру, Пећи, Косовској Митровици, Новом Пазару, Пријепољу, Новој Вароши, Бијелом Пољу и Беранама са вишим разредима самоуправне гимназије, те је с њом управо 8 пуних гимназија а 13 непотпуних. Ученика је било укупно 8105 са 403 наставника.

Али није било потребно да прође дуже време, па да се покаже да се са овим актом о укидању гимназија исувише пренаглило. Затворене су гимназије које су, с обзиром на свој уређај, традицију, квалитет наставника, чиниле једну неопходну народну потребу и задовољавале многе друштвене потребе, а нису отворене друге школе, које би замениле раније гимназије. Са отварањем грађанских школа, њиховим

*) Подаци од 1919—1929 узети из Професорског гласника за год. 1930.

уређајем, типом и издржавањем није ишло лако. Поред тога, у тим школама владала је велика оскудица у наставничком кадру, те услед тога настава није могла бити онаква каква би требала да буде с обзиром на циљ школе. Исто тако, осмогодишње школовање које предвиђа закон о народним школама није могло, као што знамо, ни до данас да буде приведено у дело. Са отварањем других практичних школа, потребних специјално Јужној Србији, није такође ишло лако. Сем Трговачке академије у Битољу и Скопљу, пољопривредне школе у Битољу и Тетову, занатлиске школе у Скопљу, других сличних школа није било, нити су се оне могле лако отварати с обзиром на њихово скупо издржавање и уређај. Отуда је она мера о укидању гимназија донета законом од 1929 године морала бити поправљена, пошто се увидело да гимназије, као једна стварна народна и друштвена потреба, не могу бити укинуте све дотле, докле не буду замењене одговарајућим потребним школама, а ово опет стоји у вези са привредном структуром земље.

Иако са извесним недостацима, гимназије подмирују данас многе друштвене потребе, јер имају добру традицију и јевтиније коштају од рецимо неких других привредних школа. Све је то опет руководило меродавне да исправе ону грешку учињену 1929 године и да се поново отворе извесне гимназије.

Школске 1930/31 било је 21 гимназија са 7977 ученика и 406 наставника.

Школске 1931/32 остаје исти број гимназија. Ученика је било 7076 и 416 наставника.

Школске 1932/33 стање у броју гимназија остаје непромењено, изузев само што се те године у Пећи отвара виша самоуправна гимназија и што је укинута гимназија у Дебру. Те године ученика је било 6965 и 364 наставника.

Школске 1933/34 стање је као и претходне године, изузев само што се гимназија у Беранама, дотле самоуправна у вишим разредима, претвара у пуну државну. Исто тако гимназија у Кос. Митровици претвара се у непотпуну државну, која је од 1932 године била самоуправна. Те године ученика је било 7849 и 429 наставника.

Школске 1934/35 нема никаквих промена. Ученика је било 8513 и 457 наставника.

Школске 1935/36 гимназије у Охриду и Штипу претварају се у пуне с поступним извођењем. Исто тако гимназија у Пећи, дотле самоуправна у вишим разредима, претвара се у пуну државну. У Куманову се отвара виша самоуправна гимназија. Ове године поново се отвара гимназија у Струмици. Ученика је било 9747 и 471 наставника. Ове године била је отворена и гимназија у Кривој Паланци, али је још крајем исте године затворена.

Школске 1936/37 отвара се поново гимназија у Кавадару. Ученика је било 9322 и 452 наставника.

Према томе на крају школске 1936/37 било је свега 22 гимназије од којих 13 пуних, рачунајући ту и самоуправне, и 9 непотпуних.

Што се тиче одговарајућег процента ученика и ученица може се рећи да је у год. 1927/28 и 1928/29 било 75% ученика, а 25% ученица,

према статистици коју је извео пок. Обрадовић. Више-мање у том бројном односу остало је досадашње бројно стање ученика по гимназијама. У погледу на народност, за изнете две године, стање стоји овако: Југословена 96%, односно 95%, Турака и Арнаута 1,4% односно 2% и осталих народности 0,6% односно 1%. По вери: православних 94% односно 90%, католика по 15% у једној и другој години, муслимана 2,5% односно 4,6% и мојсијеваца 2% односно 2,9%. Исто тако у том бројном односу у погледу на конфесије креће се и данашње стање ученика по гимназијама.

При извесним гимназијама као у Скопљу, Велесу, Охриду, Прилепу, Тетову и Штипу постоје интернати, нарочито за ученике са села, у којима уживају храну и стан и друге потребе по једној минималној цени или бесплатно као бановински питомци, ако показују добар

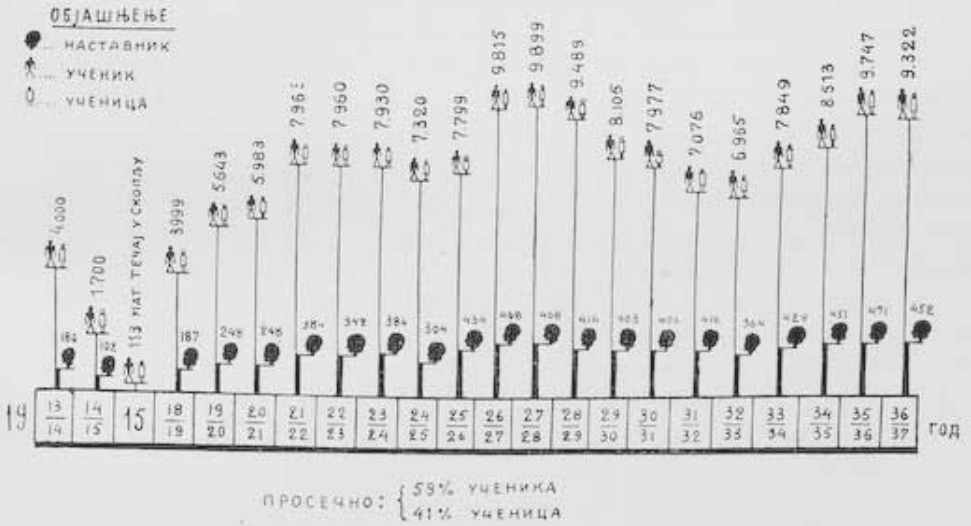

Наставници и ученици-це гимназија по годинама.

успех, а уз то су сиромашни. Од ових интерната нарочито се данас истиче интернат Ђачког дома Краља Александра I у Скопљу, који претставља једну модерну педагошко-хигијенску установу у томе погледу, са разноврсним занимањима којима су ученици у њој запослени. У томе погледу управа интерната показује тежњу да од својих питомаца створи једну радну заједницу у наставном и другом погледу и да тиме у многоме олакша њихов рад у школи. Исто тако у овоме погледу истиче се и интернат Кнегиње Зорке у Скопљу.

О настави, односу ученика и наставника, наставника и родитеља, могло би се много штошта рећи. У последње време у нашој јавности то питање чешће искрсава на дневни ред, па ако је у питању рђав успех или казна једног ученика, онда се најчешће баца кривица на наставника. При томе се не помишља да овај узрок неуспеха код ученика има можда шири значај и извире из једног дубљег извора. Раније, вели се, однос између ученика и наставника био је више патријархалнији и срдачнији. Наставник се више уносио у психичко и социјално стање једног ученика и у свакој готово прилици давао видног знака да има

добру жељу да му помогне и да цени уложене напоре једног ученика и разуме његово стање. Данас на жалост, каже се, изгледа као да је тога мање. Па и ако пођемо од тога да је то тако, кривицу за ово, ипак, не би могли тражити само код наставника, јер је наше мишљење да њен узрок има дубљи корен. Нама се чини да је, нажалост, нестало оног времена више социјалности и ближег осећаја међу људима. И томе је можда узрок једна општа психичка настројеност или, ако се хоће, филозофски став данашњег времена, из кога извиру свесно или несвесно сви поступци једног човека. Кад у једном друштву овлада више материјално веровање на свет, значи механизам, онда човек као јединка тога друштва, у борби за своју егзистенцију, поступа више механички. Све је за њега онда механизам па и човек. У његовој се души бришу оне потребне осећајности и он све мање показује ону патријархалност и залагање за другога. Ми бисмо, зато ту, нарочито тражили онај узрок у нашем раду и неуспеху. А кад га тражимо ту онда за неуспех по нашим школама бацамо кривицу на све нас. Лечити треба нашу слепу занесеност у једноме правцу, наш груби егоизам и наш велики прохтев за свачим. У овоме правцу требало би више нагласити потребу нашег свестранијег уношења у психичко стање једног ученика, у вези нарочито са његовим домаћим животом и уопште средином у којој се тај ученик креће и живи. Дешава се често да су породични односи неких ученика врло тешки па се, што је најгоре, та тешкоћа преноси и на школу и тамо налази великог свог одјека. Животне прилике под којима ти ученици живе често пута су толико тешке, да су више неиздржљиве. И зато у оваквим случајевима можда би боље било, да се тим ученицима, који показују довољно смисла за учење, омогући школовање по интернатима у интересу саме целине. Јер макако се мислило мора се признати, да су породичне прилике главни услов за добро владање и живот једног ученика и зато где их нема боље је створити их вештачки и тиме омогућити правилнији живот по нашим средњим школама.

На крају, да се осврнемо с неколико речи на саму наставу по нашим гимназијама. — У почетку, као што је већ наглашено, настава се по гимназијама изводила под врло тешким околностима, јер су недостајала најнужнија средства за њено извођење. Није чак било ни уџбеника, а да не говоримо о неким другим наставним средствима. У почетку најчешће и без клупа и без другог најпотребнијег намештаја, седело се на чему се могло, највише на донетим столицама од куће. Наставно особље, осетно проређено у рату, није ни изблиза могло да задовољи настале потребе. Да би се ови недостаци отклонили морало се узимати неквалификовано особље са стране. Отуда ми видимо у почетку по гимназијама велики број неквалификованих наставника, школске на пример 1923/24 — 48%. У таквим приликама и успех у почетку није могао бити задовољавајући. Но из године у годину прилике се по школама све више поправљају, у вези са осталим нашим друштвеним и привредним животом. Материјално школе се све више снабдевају, а почиње пристизати нов кадар наставника. Већ године 1928/29 број непотпуно квалификованих наставника смањује се на 30%, да се, последњих година смањи још више и напослетку сведе на 14%. Упоредо

с тиме настава се из дана у дан све више поправља. Уџбеничка литература сваким даном постајала је све разноврснија и многобројнија. Умножавају се наставна средства. Нове педагошке струје, иако недовољно, све више захватају наш наставни кадар и у вези с тиме настава по гимназијама све више тежи да иде у корак с временом. Све више нестаје оног механизма и настава добија све више радан облик. У свима предметима тежи се данас да ученици унесу што више самосталног свога, иако у овоме правцу има пуно и недостатака и заосталости, претрпаности, ипак напредак је велики, без сумње.

III СТРУЧНЕ ШКОЛЕ

1) ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ

По реду после народних школа, поред гимназија, долазе још и грађанске школе као претежно стручне школе.

Грађанске школе, колико их данас има на територији Јужне Србије, по времену свога постанка, све су скоријега датума, ма да има трагова да су у извесним местима и раније постојале. Тако на пример зна се да је раније постојала грађанска школа у Тетову и још неким местима. Али су доцније те школе престале да раде, највише вероватно из разлога што су још недостајали потребни услови за њихов опстанак.

По своме задатку који се највише састоји у давању практичног образовања, у вези са привредним типом дотичне околине, грађанске школе чине органску целину с народним школама и с њима се узајамно допуњују. И то важи данас, нарочито, када видимо да је трајање народних школа остало у пракси и даље на четири године, за које време природно није могуће прећи у већем обиму, поред потребних основних знања из наука, још и одговарајућа практична знања потребна нашем народу. Међутим то живот данас изискује.

Заосталост нашег народа у привредном погледу опште је позната и то важи нарочито за покрајину о којој је овде реч. Њу међутим отклонити и привредни живот нашега народа уздићи на један виши степен, то је тежња свију нас и то је један од главних циљева све наше политике, јер у правилном решењу тога питања лежи несумњиво срећа и благослање свију слојева нашега народа. До скора та потреба није толико искрсавала на дневни ред као сада. До јуче, тако рећи, наша је тежња углавном била упућена на наше ослобођење и уједињење, па се о овој страни нашега живота и није могло мислити. Ослободити сав наш народ из тешког вековног ропства, то је углавном раније био идеал свију нас. Али од ослобођења па на овамо, од како је та наша тежња углавном задовољена, привредни живот нашега народа све више истиче на дневни ред своје захтеве.

Наша земља разноврсношћу своје климе, плодношћу и рудним благом, пружа довољно услова за један јачи привредни развитак. Наш особито повољан географски положај захтева и фаворизира једну иначе јачу привреду, која би свакако условљавала и једну сјајнију будућност Балкана. Поред других услова, за то нашем народу је потребна и једна виша просвећеност у томе смислу.

Кажѐ се за Данску да се преко школе баш уздигла њена привреда. Говорило се, објашњавало, експериментисало док се најзад није ушло у бољи живот и док се није почело по њему живети.

Гимназија, иако пружа и задовољава многе потребе у овоме погледу, по својој намени и циљу, више је школа која припрема ученика за више школовање и отуда највише за давање чиновничких звања. У организовању нашег државног живота, раније, а и сада, она је дала и даје много. Само што данас није у томе целокупно тежиште. Сви данас не могу бити чиновници, то је сигурно. А потребно је да сви живе и сразмерно добро. Отуда се потреба за школама које ће уздизати просветни ниво ширих слојева нашега народа, ради његовог бољег живота, све више указује.

Грађанске школе као претежно практичне школе у многим су земљама припомогле много у организовању и развијању тог јачег привредног живота. Случај на пример са Чехословачком и другим неким земљама. Дајући ученику одговорајуће практично знање, она га већ у тим годинама навикава и упућује на рационалну привреду и рационалан рад. Учи га, да из природних услова, који су код нас исувише повољни, извуче много више него што то данас чини. Учи га даље да лепше живи.

Сви, међутим, морамо у овоме бити сагласни да нам те школе недостају и да би у будућности њих морали фаворизирати, пошто и у финансиском погледу не стварају велике тешкоће. Питање спремања наставничког кадра за те школе решено је као што знамо, правилно. Више педагошке школе у Београду и Загребу,сваке године, шаљу у народ своје свршене слушаоце, који ће, као наставници тих школа, из године у годину, све више чинити, да се те школе уреде и да одговоре у свему своме задатку коме су намењене, иако данас то довољно не чине. Подвући, међутим, треба нарочито, да настава у тим школама треба да има нарочито практичан карактер и радан изглед у вези нарочито са околином у којој су. Тим ће се те школе највише и издвајати од других школа и јасно имати своје одређено место у систему школа. Башта и макар једно мање угледно добро треба да буду основ тога рада, нарочито у школама пољопривредног типа. Практично извођење и осталих делова наставе могуће је и без већих кабинета, пошто исте у већини случајева, при данашњим приликама, није могуће створити. С тим у вези ту радну наставу треба изводити у вези са другим установама у томе месту.

Но и поред тога што је значај тих школа велики и несумњив, ипак, вероватно услед раније устаљене традиције, да дете које учи школу мора бити чиновник, те школе, иако тако потребне, у извесним крајевима наше земље не наилазе на добар пријем, што је поред осталога случај и са покрајином, о којој је овде реч. Јужна Србија, нарочито извесни њени делови, по својој природи има услова за развиће једне разноврсне и интензивне привреде и у томе погледу она је, за разлику од других наших покрајина, нарочито фаворизирана климом и конфигурацијом земљишта, те има култура које на другим местима не могу успевати. Интензивно, међутим, развијање свију тих култура тражи опет све више просвећенијег привредника и организованију и

покретљивију привреду, за разлику од досадашње примитивне и врло тешко покретљиве привреде. Уз то је познато да су исхрана нашега народа и уопште живот доста примитивни и да је у томе погледу потребан јачи рад. Кад се све то узме у обзир онда су разлози несумњиво велики и многобројни да треба настојати, да се по свима местима отворе ове школе.

У томе погледу требало би нарочито настојати да се што већи број тих школа уреди интернатски, како би тако могле да приме што више сељачког елемента.

У Јужној Србији има данас свега 13 грађанских школа, које су по типу или индустриске, или пољопривредне или трговачке.

Са њиховим отварањем отпочело се школске 1927/28 год. Тада је отворена грађанска школа у Кочану и Сјеници.

Школске 1928/29 отворене су грађанске школе у Берову, Кратову, Кривој Паланци и Св. Николи.

Школске 1929/30, у Струмици, Кавадару и Гњиланима, школске 1930/31 у Урошевцу, школске 1931/32 у Ресну, школске 1932/33 у Дебру, школске 1933/34 у Гостивару и школске 1934/35 у Ђаковици и Радовишту. Школске 1932/33 укинута је грађанска школа у Кривој Паланци, крајем школске 1934/35 у Св. Николи. За Сјеницу не постоје подаци о броју ученика.

Број ученика и наставника види се из следећег табеларног прегледа.

Школске године	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37
Ученици	71	283	525	719	766	768	759	892	854	803
Наставници	9	28	51	68	71	80	82	101	98	84

2) УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ

До ослобођења 1912 године на територији Јужне Србије постојале су свега 2 учитељске школе: Учитељска школа у Скопљу, као чисто учитељска и Богословско-учитељска школа у Призрену, као мешовита за учитеље и свештенике.

После балканског, а нарочито после светског рата, указала се велика потреба за што већим бројем учитељских снага из већ познатих разлога. Земља је, као никада до сада, проширена, а ратом необично прорећено учитељство ни изблиза није могло попунити ни она места, која су била попуњена 1913/14 год., а да се не говори о новим местима. После светског рата било је срезова, то је раније речено, који нису имали скоро ни једног учитеља у селу, нарочито удаљенији срезови и по забаченијим крајевима. У први мах зато није се ни могло мислити на отварање нових школа, иако су то изискивале народне потребе, с

обзиром на велику просветну заосталост ових крајева. Морало се прво интензивно настојати да се спреми што већи број учитељских кандидата, па тек после да се отпочне са ширим радом на отварању народних школа, које су стварно народу биле потребне. Услед овога нарочито, а и због ратом оштећених ученика, школовање по учитељским школама морало се изводити по течајевима, са скраћеним планом и програмом као и по гимназијама.

Међутим ове две поменуте учитељске школе, познате иначе по своме плодном просветном раду, за један дужи период времена, после рата нису могле у свему задовољити одговарајуће потребе у формирању већег броја учитељских кандидата и поред тога што је Скопска учитељска школа имала да прима већи број ученика, но што су то њене просторије допуштале.

Сем тога, услед велике оскудице у квалификованом броју свештеника на Југу, нешто доцније после рата, одлучено је да се Призренско-богословска учитељска школа претвори у Богословију, како би и тај недостатак у недовољно квалификованом свештенству био отклоњен и то чим генерације, које су у њој започеле своје школовање исто доврше.

У почетку, после рата, није се одмах могло помишљати на отварање нових учитељских школа, иако су потребе то налагале, услед оскудице у школским зградама и наставницима. А тим фактима наша школска политика морала се прилагођавати. Школске 1922/23 при Беранској гимназији отворено је Педагошко одељење. Исто тако те исте године отворена је нова Учитељска школа у Прилепу, пошто је школске 1921/22 Призренска богословско-учитељска школа ликвидирала рад као богословско-учитељска школа, а то двоје стајало је у узрочној вези: чим Богословско-учитељска школа престане радити као таква, да се отвори Учитељска школа у Прилепу.

Као и по гимназијама и у учитељским школама у почетку радио је велики број неквалификованих наставника, у почетку око 55%. Услед тога генерације које су долазиле у учитељску школу и оне које су затечене у њој нису могле изнети довољну стручну спрему у своме образовању. О томе је раније било нешто речи, кад је говорено о народним школама. Грешка је несумњиво што је у начину образовања будућих учитеља поступљено по истом плану као и у гимназијама, иако је, разуме се, унеколико, социјална правда тако захтевала, с обзиром на изгубљено време младих људи. При томе се није могло предвидети да многи ученици, који су на овај начин довршили школовање те своје недостатке у образовању доцније неће моћи надокнадити, док је код ученика који уче гимназију та могућност више постојала, нарочито који иду на више школовање. А то је чисто друштвена штета, чије ће последице ићи у недоглед.

Као и по гимназијама, овај се број о неквалификованим наставницима из године у годину све више смањивао, те су се у вези с тиме и прилике по учитељским школама све више поправљале. Школске 1923/24 било је 48% неквалификованих наставника, 1928/29 год. 30%,

да се тај број доцније сведе на 18%, па да у последње време сасвим ишчезне, тако да данас по учитељским школама раде само квалификовани наставници.

Настава, у почетку, с пуно недостатака, из године у годину, све више се поправљала. У почетку су недостајали готови сви потребни услови за правилан рад. Без наставних средстава, без уџбеника и уопште потребног намештаја. Отуда је под таквим приликама извођење наставе било исувише отежано. По одељењима је владала велика претрпаност у ученицима, који су махом били већ у годинама, са више животног искуства, него што је стварно било потребно, а све је то опет још више отежавало иначе тешко извођење наставе.

Ово нередовно и више ненормално школовање по нашим учитељским школама ликвидирано је већ 1922 године, и од тада почиње нормално учење са четворогодишњим трајањем наставе по учитељским школама као и пре ратова.

Из године у годину школске прилике су се све више поправљале. Школи су пристизале нове и млађе генерације наставника, а материјално снабдевање учитељских школа бивало је све боље. Рад је бивао све интензивнији. У народ је сваке године одлазио по један већи број свршених ученика и на све стране на нашем Југу почеле су ницати нове школе. Отваране су многе школе по местима у којима раније нису никад постојале. Данас је, као што се зна, та потреба у већем броју учитељских снага углавном задовољена, иако се, кад је у питању наш Југ, то до краја не би могло рећи.

У просветном погледу већ зна се да Вардарска бановина са још неким изостаје највише из познатих разлога. Она би према броју становника, броју дорасле деце за школу и према својој површини требала да има најмање још 500 учитеља, односно још најмање 500 одељења. Отуда би број ученика у Учитељској школи у Скопљу требало још више повећати, пошто свршени ученици те школе највише служе у овим крајевима и што је најглавније у њима остају.

У вези са законом о народним школама који је донет 1929 године и по коме школовање у народној школи треба да траје 8 година, донет је и нов закон о учитељским школама по коме је учење у учитељским школама продужено од четири на пет година и учитељски кандидати полажу дипломски испит.

Као и у осталом културном свету тако је и код нас тежња да се учитељско образовање уздигне на једну завидниј у висину с обзиром на њихову улогу и задатак који имају у народу. У извесним културним земљама учитељи већ добијају академско образовање, било на посебним високим школама било на факултетима. Да ли би међутим тај систем о будућем образовању наших учитеља требало решити на тај начин као у тим другим земљама што је почело да се решава или би у неком другом смислу требало решити будуће образовање наших учитеља, то се питање код нас све више поставља и решава. Али као и обично у томе су мишљења подељена. Једни су за овај систем образовања наших учитеља, овакав какав је сада, други за један степен више, а трећи за пуну факултетску спрему. Међутим ако се узму у обзир стварне наше потребе и да је наш учитељ, с обзиром на наше прилике,

везан не само за учионицу већ и за један шири рад у народу, онда ми не мислимо да би факултетска спрема, дата на садашњи начин, могла да задовољи те наше потребе, јер овде није у питању степен образовања, који је више формалан, него је у питању једна садржина знања згодно спојена и дата будућим учитељима да би они с тим знањем најбоље могли да послуже народу и школи. У вези с тиме нама се чини с обзиром на ту улогу коју намењујемо учитељу, да наши учитељи нарочито оскудевају у знањима природних наука и уопште практичним знањима из тих дисциплина. Отуда би реформу образовања будућих учитеља требало извести у томе смислу. Прилике наше су такве да је један учитељ треба да има довољно практичног знања из пољопривредних наука, поред солидне спреме из педагошке групе наука. Па и кад би изнета потреба народна једном престала ипак би можда будући учитељ у своме образовању требао да има и та знања из пољопривредних наука, односно природних, пошто су она основ за даљи рад. Према томе ниједна учитељска школа не би требало да буде без свога пољопривредног добра и без солидно опремљене радионице и лабораторије где би се та практична знања могла правилно стећи. На овај начин образован учитељ најбоље би одговорио просветним потребама нашега народа, јер би с том садржином свога образовања најбоље могао да помогне да се просветна заосталост нашега народа што пре отклони. Уз то би такав учитељ био ближи народу и умео би правилно да води његово стварно развијање. Кад се мисли на те стварне потребе народне и на његово правилно развијање у вези са његовим етничким и етнобиолошким животом, онда се поставља питање да ли би један учитељ факултетски образован на данашњи начин у овоме погледу могао нешто више да учини у народу од рецимо једног учитеља, који је свршио учитељску школу. Ми велимо можда чак мање, јер би био удаљенији од народа и услед тога не би могао да се спусти до његових потреба. Отуда је наше мишљење да будући учитељ у своме образовању треба да има једну реалнију и рационалнију садржину, коју ће у своме раду моћи лако да примени, у вези са стварним народним потребама и његовим развићем. То ће рећи даље да учитељ свој рад треба да надовеже на стање културног и просветног развића свога народа и да у том смислу, односно у смислу стварања народне културе даље ради.

Број и стање ученика и наставника по учитељским школама у Јужној Србији кроз године почев од школске 1913/14 па закључно са школском 1936/37 види се из следећег статистичког прегледа. Од тог броја отпада на ученице око 36%. Иначе ученици су највећим делом из јужних крајева, а затим и из осталих.

Број школа	Школска година	Укупан број ученика по школским год., изузев год. 1919, 1920 и 1921 у којима је показан само број свршених ученика	Број наставника	НАПОМЕНА
1	1913/14	287	15	Само Учитељска школа у Скопљу
1	1914/15	85	18	Само Учитељ. шк. у Скопљу — Због ратног стања школа је била премештена у Призрен. Радила само три разреда, два трећа и један четврти
1	1919	86	15	Само учитељска школа у Скопљу. Број свршених ученика
1	1920	84	11	„
1	1921	122	13	„
1	1921/22	217	12	Само учитељска школа у Скопљу. Укупан број ученика
2	1922/23	493	41	Учитељска школа у Скопљу и Педагошко одељење у Беранама
3	1923/24	803	58	Учитељске школе у Скопљу и Прилепу и Педагошко одељ. у Беранама
3	1924/25	560	53	„
3	1925/26	700	51	„
3	1926/27	606	56	„
3	1927/28	532	46	„
3	1928/29	477	42	„
1	1929/30	320	23	Само Учитељска школа у Скопљу — остале укинуте
1	1930/31	400	25	„
1	1931/32	401	23	„
1	1932/33	370	25	„
1	1933/34	303	25	„
1	1934/35	217	24	„
1	1935/36	214	24	„
1	1936/37	222	26	„

Статистика ученика и наставника учитељских школа по годинама од 1913/14 — 1936/37 год.

3) БОГОСЛОВИЈЕ

У Јужној Србији постоје сада 2 богословије, у Призрену и Битољу. Богословија у Призрену је иначе наша најстарија виша просветна установа на Југу из наше новије прошлости, чија се плодна просветна делатност протеже на један дужи период времена. У једно време, зна се, Призренска богословија била је и једина наша виша просветна установа на Југу, чији снажан просветни рад почиње зрачити баш онда, када су почели били да настају критични дани по наше школске и просветне прилике у овим крајевима. Отуда се с правом може рећи да је Призренска богословија досада достојно испунила своју националну и врло важну просветну мисију. Отворена 1871 год., равно

пре 66 година, она за собом има један дужи период времена плодног рада. Основао је Призренац, неумрли Сима Игуманов, који се о њој старао и издржавао је све до 1877 године, када ту бригу узима на се Министарство просвете и друга министарства, да, напослетку сада пређе под управу Српске православне цркве, као и остале наше богословије.

Богословија у Битољу је млађа наша установа. Основана је после рата, 1921 године, из настале потребе да се оспособи што већи број квалификованих свештеника, којима је наш Југ нарочито оскудевао.

До године 1921/22 Богословија у Призрену спремала је и учитеље и свештенике, као што смо то раније већ видели, и носила назив „Призренско-богословско-учитељска школа", а од те године она је чисто богословска школа.

И једна и друга установа данас су уређене на интернатској основи и у свему достојно испуњавају своју намењену улогу.

Нажалост немамо података о бројном стању ученика и наставника Призренске богословије за године 1913/14 и 1914/15, јер њима не располаже ни сама школа. Иначе и једне и друге године школа је радила и имала по четири одељења.

За остале године бројно стање ученика и наставника је следеће:

Школске године	1919/20	1920/21	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37	НАПОМЕНА
Ученици	502	214	223	248	330	314	384	452	456	392	358	338	282	236	275	255	286	209	
Наставници	15	15	18	16	18	21	24	23	24	27	27	31	28	27	26	35	34	32	

У погледу квалификација сви наставници Призренске богословије данас су са пуним квалификацијама, и то сви од школске 1933/34 год. Ранијих година нарочито упочетку после рата, број наставника са непотпуним квалификацијама пео се и до 50%, слично дакле стање као и по осталим средњим школама тога времена. Доцније се школске 1921/22 тај број брзо смањује на 25%. За остале године, све до 1933/34, од када су готово сви наставници са пуним квалификацијама, број наставника са непотпуним квалификацијама кретао се између 10% до 25%. Међутим стање Битољске богословије у томе погледу је нешто друкчије. У њој последњих година број наставника са непотпуним квалификацијама иде и до око 25%, а готово сличан однос влада и у ранијим годинама, осим за прве две, у којима је број наставника са непотпуним квалификацијама најмањи, свега до 15%.

4) ТРГОВАЧКЕ АКАДЕМИЈЕ И ДРУГЕ ПРИВРЕДНЕ СТРУЧНЕ ШКОЛЕ

У Јужној Србији постоје две трговачке академије, у Скопљу и Битољу, као средње стручне школе, у којима се стручно образује наш привредни подмладак. Ради евиденције ми их овде само спомињемо,

пошто ће о њима бити речи на засебном месту. То исто вреди даље за Стручну занатску школу у Скопљу, Пољопривредну школу у Тетову и Битољу и друге стручне и продужне школе.

5) МЕДРЕСЕ

Велика медреса Краља Александра I основана је 1925 године, као државна установа с циљем да задовољи потребе нашег муслиманског живља у просветном погледу. По врсти школа је истовремено и пуна средња и стручна школа, односно теолошка муслиманска школа. Школске 1925/26 године, када је отпочела рад, имала је свега један разред. Данас има свих осам разреда и већ има неколико година од како своје свршене питомце шаље у народ. Уређена је интернатски.

Број ученика по годинама је следећи:

Школске године	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37	НАПОМЕНА
Ученици	58	97	130	180	195	196	214	224	228	213	240	230	
Наставници	11	7	8	10	12	14	15	17	20	19	19	21	

Гази Исабегова медреса у Скопљу основана је 1937 године као чисто верска средња школа. Школа сада има свега један разред са два одељења, 6 наставника и 87 ученика. О школи се стара Управа Исламске верске заједнице.

ВИШЕ ШКОЛЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У СКОПЉУ

На идеју о оснивању једне високе школе у Јужној Србији дошло се одмах после ослобођења ових крајева. Као што је раније већ изнето, одмах иза балканских ратова у Јужној Србији отворено је више средњих школа, па се после тога природно морало помишљати и на једну високу школу, која би делом задовољила потребе тих школа, а преко њих и народне и истовремено била наш највиши просветни и културни центар на класичном Југу. Али одмах настали светски рат није допустио да се та жеља приведе у дело, иако је, као што смо видели, тада, постојало велико одушевљење у свима правцима наше делатности, па се чак било приступило организовању научног рада у овом крају.

После светског рата понова се истакла идеја да се у Скопљу отвори једна висока школа, и то је питање покренуо, као ректор Београдског универзитета, пок. д-р Јован Цвијић, а министар просвете, пок. Павле Маринковић, прихватио. Како је Јужна Србија изразито земља наше старе књижевности и културе, пуна споменика од велике

уметничке вредности из доба најјачих владара династије Немањића; како је у њој било средиште старог црквеног живота и патријаршије; како је народ, својим патријархалним животом, сачувао многе врло старе обичаје, ношњу, старе језичке особине, — а цео тај животни талас прелио се преко неколико слојева старијих цивилизација, чији се трагови још налазе, — то је на предлог Филозофског факултета Београдског универзитета решено да се оснује у Скопљу Филозофски факултет. Та висока установа имала је у Скопљу, средишту великог дела наше државе, да постане главно културно жариште, да покрене рад на проучавању и земље и народа, и свих научних појава, за решавање многих научних и културних проблема.

И већ 1920 године, у тој жељи, основан је Филозофски факултет у Скопљу са свима групама изузев природно-математичке, Уредбом од 2-II-1920 године, као саставни део Универзитета у Београду. Рад је на Факултету отпочео 1 новембра 1920 године. Доцније он је постао по Уредби потпун факултет и у административном погледу засебна установа. Ове године врше се избори и за предмете природних наука, — тако да се почиње дефинитивно попуњавати.

Данас може се слободно рећи да је Факултет својим досадашњим радом у многим научним гранама оправдао потпуно свој опстанак и показао се као једна неопходна висока установа нашега Југа. Он је у пуном смислу постао средиште научног живота, а у врло великој мери и општега културног рада на напретку нашега Југа. Његова делатност, односно делатност највише његових наставника, развијена је у многим правцима. Рад Научног друштва које је у ствари саставни део Факултета постављен је на једну високу научну основу. Друштво је досада издало више својих едиција у којима се највише третирају и решавају проблеми нашега Југа. Затим рад семинара, института и других друштава. Факултетска библиотека броји данас око 65.000 књига, а далеко већи број свезака.

Бројно стање ученика и наставника по годинама је следеће:

Школске године	1920/21	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37	НАПОМЕНА
Слушаоци	22	69	96	117	135	147	106	102	130	156	128	164	179	179	165	173	168	
Наставници	9	10	12	12	13	11	14	20	18	18	21	19	19	19	19	19	23	

Филозофски факултет је 1930 год. прославио десетогодишњицу рада, а том приликом је штампан *Годишњак Скопског филозофског факултета,* а доцније, иако у скупним књигама објављено је и у припреми је још неколико књига са расправама о разним предметима којима се баве наставници.

У раду Факултета, у предавањима, а и научној делатности његових наставника нарочито се издвајају теме које се односе на јужне

крајеве, а то су: археолошке, историске, црквено-историске, и особита пажња се обраћа студијама географским, антропогеографским, дијалектима и њиховим односима, народној поезији и уопште народном животу. У овоме раду у великој мери сарађују и студенти, нарочито у прибирању научне грађе, географске, етнографске, дијалектолошке, фолклорне — нарочито народних песама. Сваки студент ради обично припремни и дипломски рад, а врло велики број додељених светосавских награда показује виши ниво њихових радова. Многи од студентских радова заслужују да буду објављени, и ако поједини семинари буду добили материјалне могућности — моћи ће се ти радови штампати.

Успех студената је релативно врло добар и марљивост заслужује похвалу. Друштво Св. Саве основало је од 1927 године као свој годишњи дар слушаоцу, који најбоље положи испите, *златан прстен Св. Саве,* са ликом просветитељевим.

Студентски живот је доста развијен. Осим општег удружења потпорног и за репрезентацију и певачког „Обилић", постоје при сваком семинару стручна друштва, а и неколико спортских и културних. Прилике за живот студената су боље но у великим градовима, ма да је врло велики број веома сиромашних. Њима се олакшава школовање установом студентског дома. *Студентски дом Краља Петра I Ослободиоца* отворен је од 1931 године, а ове године се отвара и трпеза. Стипендије су раније постојале, и било би оправдано да се обнове за оне предмете за које постоји у средњој настави већа потреба. Од ове године ће се издавати стипендије само из закладе великог добротвора факултета пок. Јосифа Арија, и то само студентима рођеним у Ј. Србији.

*

Да би факултет могао у пуној мери испунити своје задатке, треба му дати шире могућности, попунити све катедре, а постоји стварна потреба да се подигне на степен универзитета, отварањем још једног факултета, и то у првом реду правног, због великог броја студената из Јужне Србије и због потребе да се систематски приступи проучавању богатог обичајног права из овог краја.

ЂАЧКЕ ДРУЖИНЕ

Данас у свима средњим школама, гимназијама и разним стручним школама, затим у народним школама, у Јужној Србији као и у осталим нашим покрајинама, постоје разне ђачке дружине, као више-мање самосталне заједнице, са различитим циљевима, поникле највише из оне природне тежње код ученика за удруживањем, ради њиховог успешнијег оспособљавања за будући живот и рад у друштву. Према томе те су заједнице као и школе органи друштва, односно средства његовог одржања и продужења и као такве оне се у своме раду морају поклапати са највишим тежњама тога друштва и државе, у којој су. Отуда и дружине, које су у своме раду нашле прави пут, водећи увек рачуна о тој узајамној вези, најбоље раде и имају највише успеха, док је обрнут случај код дружина, које се у своме раду нису умеле довољно снаћи.

Данас међу разним дружинама које постоје на територији Јужне Србије, по своме самосталном раду и слободној иницијативи истичу се највише литерарне дружине, истовремено наше најстарије дружине. У њима се најјаче осећа она самосталност у раду заснована на слободној иницијативи. А то је, као што рекосмо, најважније у једној дружини. Самосталан рад једног ученика изведен по својој слободној иницијативи, у оној области која је њему најближа и за коју он има највише способности, то је најважније у једној радној заједници каква је дружина. Просечно свака од ових дружина даје годишње повише радова.

Најстарија наша ђачка дружина на Југу јесте литерарна дружина „Растко" — ђака Призренске богословије, која је основана 1888 год., те има за собом дужи период рада. Данас дружина има учлањених 138 ученика и књижницу од 600 свезака.

Као најстарије даље дружине јесу литерарна дружина „Дојчин" у Мушкој гимназији у Скопљу и „Српско коло" у Учитељској школи у Скопљу, основане обе скоро истовремено 1900 године. После пошто је Учитељска школа у Скопљу издвојена од Гимназије у Скопљу, као засебна установа, „Српско коло" је остало само као дружина ђака Учитељске школе. Дружина „Дојчин" основана је прво у нашој гимназији у Солуну па је после укидања те гимназије 1909 године прешла са вишим разредима те гимназије у Скопску гимназију. И једна и друга дружина данас су активне.

„Српско коло", упочетку свога рада, у програму је имало један шири национални план рада, који се крије иза имена ђачке дружине.

„Дојчин" данас има учлањених 1487 ученика и књижницу од 1226 свезака; „Српско коло" учлањених 222 ученика и књижницу од 3450 свезака.

У мају месецу 1914 године основана је литерарна дружина „Св. Ћирило и Методије" у Битољској гимназији, која и данас ради. Дружина данас има учлањених 227 ученика и књижницу од 930 свезака.

У Призренској гимназији 1919 године основана је литерарна дружина „Напредак". Дружина има 142 члана и књижницу од 752 свеске.

Литерарна дружина у Велешкој гимназији, основана 1920 године, радила је до 1927 када је престала да ради све до 1932, када је обновљена под именом „Јован Дучић". Данас има учлањених 140 чланова и књижницу од 1189 свезака.

Године 1921 основане су литерарне дружине, „Братство" у Битољској богословији, „Напредак" у гимназији у Штипу и „Доситеј Обрадовић" у гимназији у Прилепу. Дружина „Братство" има 39 чланова и књижницу од 150 свезака, „Напредак" 384 члана и књижницу од 726 свезака.

У гимназији у Охриду 1922 године основана је дружина „Св. Климент", данас има 335 чланова и књижницу од 950 свезака.

Литерарна дружина „Скерлић" у Тетовској гимназији основана је 1923 године, има данас 150 чланова и књижницу од 1155 свезака.

Исто тако те године основана је литерарна дружина „Полет" у гимназији у Плевљима која је радила до 1935 године.

У гимназији у Ђевђелији 1924 године основана је литерарна дружина „Јужна Звезда" која броји данас 160 чланова и има књижницу од 580 свезака.

Литерарна дружина „Рас" у гимназији у Новом Пазару основана је 1925 године, броји 96 чланова и има књижницу од 397 свезака.

„Слога", литерарна дружина Државне трговачке школе у Скопљу, постојала је све до претварања школе у Трговачку академију 1925 год. Од тада у Академији постоји литерарна дружина „Зора", која има учлањених 60 ученика и књижницу од 1492 књиге.

У Женској гимназији у Скопљу 1926 године основана је литерарна дружина „Јефимија" која данас броји 219 чланова.

Исте године у гимназији у Струмици основана је литерарна дружина „Ђура Јакшић" и броји данас 57 чланова.

Ђачка литерарна дружина „Његош" у кумановској гимназији, основана после светског рата, радила је све до 1933/34 године.

Исто тако литерарна дружина „Његош" у Беранској гимназији радила је после рата све до оснивања самоуправне гимназије.

У Приштинској гимназији, постоји литерарна дружина „Косово" у Пећкој литерарна дружина „Јакшић", у Пријепољу „Милешево".

Литерарна дружина „Јужна Вила" у Великој медреси у Скопљу основана 1928 год. броји данас 230 чланова и има књижницу од 2340 свезака.

У Н. Вароши постоји дружина „Јакшић" која ради за време великог школског одмора. У књижници има 500 свезака разних књига.

У грађанским школама постоје четири литерарне дружине, у Урошевцу „Мисао", у Кочану „Бранко Радичевић", у Гњиланима „Напредак" и у Сјеници „Зора".

Све су ове дружине данас активне и просечно свака од њих даје годишње више ђачких радова.

Даље, скоро у свима средњим, стручним и многим народним школама постоје подмлатци Црвеног крста, у 17 средњих и стручних школа организације Феријалног савеза, у 12 Подмладак Аеро-клуба, у 16 Јадранске страже, у 2 организације скаута и у 6 соколска друштва.

НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ВРЕМЕНА ОД 1912 ДО 1937 ГОДИНЕ

Кад је реч о народном просвећивању уопште, ма где то било код нас, онда се под тим најчешће мисли на ваншколски рад једног учитеља, а после и на рад свештеника и другог интелектуалца. Истина у тој тврдњи има и највише тачности, узимајући у обзир наше данашње стање народног просвећивања.

Нема сумње, својим позивом учитељ је највише позван да, поред рада у школи, ради и ван ње, у народу, пошто се та два посла стварно допуњују и продужују. Изашле генерације из школе треба и даље водити и упућивати да би се у животу правилно снашле и да би тако друштвено развиће помакле за један степен више. Ко би данас рецимо могао замислити да се један учитељ са својим радом ограничи само

на учионицу, иако је стварно ту тежиште његовог посла. То би било немогуће, рекло би се, и тако је стварно. Већина наших учитеља предано ради на послу народног просвећивања и предано се залажу да се просветни ниво нашега народа подигне за један степен више. У народу је зато дубоко укорењена мисао да је учитељ његов најближи и најјачи васпитач. Пословица „Бог да прости учитеља па родитеља" јасно говори колико је народ захвалан учитељу и колико он уме да схвата и правилно цени његов рад. Народу је учитељ најближи вођ, а учитељ је уствари саставни део народа. Једини интелектуалац за сада, може се рећи, који је стално с народом и у народу. И кад је весеље и кад је жалост и кад је тешко материјално стање, једном речју увек, учитељ је ту и с народом. У свако доба године и свакога часа зна он како је његовом народу, да ли му је добро или зло.

Ако један учитељ правилно схвата свој позив и ако је његова личност довољно изграђена у смислу правилног суђења и правилног процењивања вредности, он ће и најбоље моћи да процени, које су особине његовог народа добре, које треба подвући и даље развијати, а које опет рђаве, које треба занемаривати и искорењивати. А несумњиво је да један просветни рад треба да буде надовезан на непосредан живот народни. То је уосталом биолошки захтев, ако се тако може рећи, поред других захтева нарочито педагошких.

Развиће једног народа стоји у вези са дотичном средином и простором, односно са свима географским чиниоцима, који у укупности својој чине тај простор. Стоји даље у вези са преживелом прошлошћу и разним другим утицајима, културним и социолошким, економским и другим. На све те чиниоце акомодација народна трајала је кроз векове док се нису развиле и усталиле особине које у укупности својој чине његову физичку и психичку конституцију. Поћи сад од њих у просветном раду то значи слушати законе биологије и водити рачуна о стеченом. Водити, другим речима, рачуна о стеченим индивидуалностима. Јер у тим особинама, које чине индивидуалност је и све оно што чини културу једног народа и што га као таквог издваја од других народа. Вековима то се све стварало и то се сада лако не напушта и то је дубока животна логика свакога народа.

У своме просветном раду наши васпитачи о томе морају увек водити рачуна. Значи треба се саживети са животом свога народа и на тај начин наћи у њему оно што је истински културно и то продужити. Томе значи дати један степен више, или таквим радом припомоћи да се тај степен добије. И то би било оно правилно вођење народа. То би било у исто време и стварање своје сопствене културе у једном вишем степену.

О својој сопственој култури наш народ је дао довољно доказа и то је позната истина. Наша народна песма, прича, пословица, многи наши обичаји, једном речју наш народни фолклор, на један тако рећи савршен књижевни начин, говоре нам о нашем дубоком преживљавању у прошлости, из кога је поникла наша животна филозофија, више наша и према томе оригинална. Осетити то, осетити то вечито што живи у народу, то значи наћи прави пут у развићу. О томе наш просветни рад мора увек водити рачуна. Просвећивање народно у смислу привред-

ном и здравственом нарочито мора бити у корелативном односу са овим моралним и културним особинама нашега народа. Обоје тако треба да чине једну природну целину специфично нашу.

У вези с тим образовање једног учитеља треба да буде у смислу ових стварних потреба народних, а не у смислу нечега вештачког.

Али, иако је истина да је учитељ средиште око кога треба да буде сконцентрисан сав наш рад на народном просвећивању, истина је још и то, да учитељ данас није у стању да одговори свима тим захтевима, које му данас прилике и време постављају. Прилике су данас међутим такве, да захтевају бржи и компликованији рад на народном просвећивању, тако да је немогуће да тај терет падне само на једног човека. У ери каква је данашња, у којој се тако брзо савлађује простор и време, немогуће је замислити споро напредовање. Животна утакмица је данас таква да захтева максимум снага на свима пољима и захтева покретљивији начин рада. Зато, ако се мисли на истинско просвећивање и има у виду све ово, онда је јасно да је за данашње народно просвећивање потребан један удружен и координиран рад свију просвећених слојева нашега народа. То значи даље, око учитеља данас треба да се окупе и свештеник и лекар и инжењер и економ и порезник и полицајац и сваки други интелектуалац и да тако у једној сложној заједници отпочну рад на народном просвећивању. Из њиховог тако удруженог рада треба да зрачи на све стране једна искрена жеља да народу треба помоћи, искрено и стварно. Средиште овога рада, у коме би учитељ био главни чинилац и око кога би се окупио сав наш рад на народном просвећивању може бити и једно друштво, али углавном он треба да буде координиран и усредсређен.

Привредна заосталост нашега народа је свима нама позната истина. Народ није још довољно научен рационалној привреди. Ради још по врло старим методама, негде чак и по врло примитивним. Случај баш са покрајином о којој је овде реч. Још је овде дрвена ралица у моди, са оном свом својом примитивношћу, која је давно нестала из наших северних крајева. Затим, још је овде најчешће превозно средство громазна двоколица са дрвеном осовином и неокованим точковима. Све дакле нешто старо, врло заостало, као фосилизирано. Треба то већ једном мењати и то бржим темпом. Све то опет учитељ данас није у стању сам да постигне, па ма колико се несебично за то залагао. При данашњем степену развитка науке, и теориске и практичне, немогуће је ла у једном човеку буде све сконцентрисано, а што је данас потребно, нарочито. Живот се данас све више разграњава и развија тако да је потребан удружен рад свију снага, па да се постигну жељени резултати. У удруженом раду снаге ће се мање расипати и тиме ће бити обезбеђенији успех. Зато девиза: *Са учитељем у народ*, можда би данас најбоље звучила и најбоље одговарала моменту времена.

Наш просветни рад на Југу кретао се у свима правцима као и у другим нашим покрајинама. Радило се колико се могло у многим местима и с пуно идеализма. Књижнице и читаонице биле су у првом реду на плану народног просвећивања.

Књига је несумњиво најбоље средство просвећивања, јер лако свуда доспева. Корисну књигу растурати свуда и тиме многима дати

могућности да је читају, то би био један од првих радова на народном просвећивању. Вели се и за друге, данас врло културне земље, да су и оне тим путем постигле највише оно што данас имају. У томе правцу кретао се у почетку наш рад на народном просвећивању.

На више места у Јужној Србији 1914 године отворене су књижнице и читаонице, које су биле снабдевене лепим бројем књига. Чак и нека периферијска места имала су тада врло лепе књижнице и читаонице. На пример Радовиште је у то време имало књижницу и читаоницу са једним завидним бројем књига. У току рата и за време окупације све је то, разуме се, уништено и упропашћено. После рата морало се почети изнова. Иако још под врло тешким последицама окупације и рата, које нису допуштале ма какав шири и интензивнији рад, ипак се настојало, да се што пре обнови и отвори што већи број књижница и читаоница. Године 1920 издата су правила о отварању народних књижница и читаоница, а после тога су у многим местима отворене народне књижнице и читаонице. При Министарству просвете установљено је и нарочито одељење, које је имало да води бригу само о народном просвећивању и које и данас постоји. Ову приватну иницијативу држава је помагала највише у књигама. Сем тога и многа друштва и установе, затим извесне личности, давали су многе књиге бесплатно. Друштво Светог Саве и овде је посведочило свој нашироко засновани рад на просветном и културном подизању нашега Југа. Данас се књижнице и читаонице показују као неопходне корисне установе, нарочито по селима, иако оне понегде само животаре и претрпљују своју кризу, коју ће свакако превродити.

Добра и лепа књига привлачи сеоске младиће и окупља их око књижнице и читаонице. Она им најлакше укаже и на друге начине живота боље и лепше него што су ови досадашњи, устаљени. Тиме се пажња више пробуди и мисао за остваривање таквога живота постепено дозрева. Тиме је разуме се и идеал, за којим се тежи, постигнут.

Но иако данас на територији Јужне Србије постоји и приличан број књижница и читаоница, њих око 192, ипак се не би могло рећи да је рад на стварању ових културних установа достигао своју тачку засићености. У овом правцу значи требало би много штошта учинити, па да књижнице и читаонице покажу пуну своју активност. Број књижница и читаоница још је недовољан. Довољно је само да учинимо паралелу између њих и народних школа па се у томе види велика несразмера. На 1260 школа колико их данас има на територији Јужне Србије долази значи око 70 школа на једну књижницу и читаоницу, што значи да је мало. Према томе број народних књижница и читаоница требало би да буде далеко већи, него што је овај садашњи; идеално би било да је књижница и читаоница толико колико и народних школа и више. Најбоље би било и то би одговарало стварним народним потребама, да поред школе постоји увек и народна књижница и читаоница, као стварно једна врста продужне и више самосталне школе. Према месним приликама регулисало би се, да ли би дотична књижница и читаоница била засебна установа или би ушла у састав неке друге културне установе, која је у дотичном месту својим радом ухватила довољно корена (као што су соколске чете) или би била уз на-

родну школу. У томе смислу требало би и правила о народним књижницама и читаоницама мењати и прилагодити их досадашњим стеченим искуствима, пошто се показало да многе књижнице и читаонице као самосталне установе само животаре и не показују никакав рад.

Врло је важно даље питање, на који начин треба решити избор књига за књижницу и читаоницу, пошто од тога зависи њен успех и рад. Ако су књиге у једној књижници и читаоници, по својој садржини, неприступачне народу и ако не одговарају његовим потребама, онда их неће нико ни читати, нити се у том случају треба чудити што народ не мари за књигу, јер је уствари не разуме. Не може да је схвати, а с тим у вези нити да осети њену корист. И овде дакле треба поћи од народа и видети каква је књига њему најприступачнија, односно водити рачуна о аперцептивној моћи његовој, да није дотични начин излагања у књизи за њега неразумљив и несхватљив. Ми се често грешимо о народ кад кажемо да не чита, а не видимо, да он није у стању да схвати садржину књиге на изнет начин, и зато је не разуме. Отуда највећи део књига у једној књижници и читаоници, по својој садржини, треба да буде првенствено схватљив и приступачан народу, па да буде успеха. Уз то садржина треба да буде корисна и да одговара народним потребама.

Даље је врло важно да се у књижницама и читаоницама одржава један тако рећи ригорозан ред. Наиме целокупан инвентар једне књижнице и читаонице треба да буде брижљиво чуван и увећаван и то нарочито треба подвући. Иначе свака лабилност и несавесност у томе погледу повлачи за собом као последицу постепено ишчезавање једне културне установе и поновно враћање на почето стање. На жалост и та је појава чешћа код нас. Њен узрок треба највише тражити у тешком наслеђу наше прошлости.

Од народних књижница и читаоница на Југу као највећа данас истиче се Градска библиотека Општине града Скопља која броји преко 5.000 књига. Број књига у осталим књижницама и читаоницама креће се најчешће до 1000. Највећи број књижница и читаоница има по две до три стотине књига. Од сеоских у томе погледу највише се истиче књижница и читаоница у Ђурђевим Стубовима, која има преко 1000 књига.

У циљу народног просвећивања на нашем Југу, поред књижница и читаоница, са чијим се отварањем отпочело најраније, отварани су и разни течајеви, домаћички, пољопривредни и други, затим оснивана разна културна друштва, све у намери да се на пракси покаже бољи и рационалнији начин живота и да се у томе смислу што јаче дела.

Позната је ствар да је наш народ на Југу неумешан у припремању животних намирница, нити зна да спреми лепо и укусно јело. Врло се оскудно храни и што је најгоре та храна не изобилује потребним хранљивим састојцима. Та се храна у погледу на укус и богатство и уопште начин припремања не може ни поредити са разноврсном и лепо припремљеном храном једног сељака преко Саве и Дунава. Међутим не треба ни наглашавати колико мира и задовољства пружа једна умерена и лепа кућна. По среди није немаштина, колико велика зао-

сталост и примитивност. Не уме се и не зна се, просто речено. За овакве прилике отварање домаћичких течајева била је једна неопходна потреба. Неуке сеоске девојке научити лепом припремању јела и уопште одржавању куће, то значи у многоме решити питање јачег физичког развића нашега народа и срећнијег живота у кући. Данас на територији Јужне Србије постоји 9 домаћичких течајева, у Плевљима, Куманову, Кратову, Кривој Паланци, Струмици, Штимљу, Штипу, Трабатовишту и Св. Николи. Сем тога до сада повремено отворено је око 30 домаћичких течајева и на њима је обучено око 800 домаћица.

Народних универзитета има данас 9, који активно раде. Међу њима се нарочито данас истиче Народни универзитет у Скопљу, који ради редовно целе године и развио је своју делатност у више праваца.

Исто тако у циљу побољшања наше заостале пољопривреде на Југу, отварани су пољопривредни течајеви, на којима су обучавани сеоски младићи у разним гранама пољопривреде. Таквих течајева до сада је било око 20. У раду на отклањању неписмености отварани су многи аналфабетски течајеви, школске станице, амбулантске школе и таквих течајева и школа до сад био је велики број, узимајући у обзир аналфабетске течајеве који се одржавају за неписмене војнике у свима местима, где има војске. Течајева ручног рада било је 3 и 1 течај кројења. Свему овоме треба даље додати просветни рад разних културних и витешких друштава, нарочито соколских и других. У Призрену је Народни универзитет основан још 1922 године, као отсек организованог још у турско доба омладинског удружења „Св. Недеља". Вероватно, када буде било речи о њима биће истовремено и речи о њиховој делатности на пољу народног просвећивања. Јер свако од ових друштава више или мање радило је и ради и на пољу народног просвећивања, шири лепу књигу, даје поуке из домаћинства, пољопривреде, радиности и уопште ради на подизању нивоа опште народне просвећености. Нарочито пак истичу се народни универзитети.

ПОЗОРИШТЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

ОД ВАСИЛИЈА ИЛИЋА

Позориште је сложена културно-уметничка установа, условљена силетом вишеструких чинилаца, али зато са ширим могућностима да буде израз и спроводник напредних струјања и стремљења у друштвеном животу, и непосредним деловањем и на најшире слојеве, значајан фактор културног подизања народа. Због своје сложености и далекосежности своје социјалне функције, позориште је тековина друштвених средина са развијенијим и слободнијим јавним животом.

Јужна Србија спутана феудално-патријархалним системом и ропством кроз векове, није могла имати позоришта све до свог ослобођења.

Из претословенског доба откривени су остаци позоришта на обали Вардара у Стобима и у античком Скопљу — Скупиу. Има помена о словенском позоришту у XIII в., опет на Вардару. Стеванов одметник Стрез »...утврдив себи дом на камену више реченом Просеку... дрветом помостив начини своје позориште... Седео би пијући... играјући и веселећи се...« (*Старе српске биографије*, С. к. з., год. 1924, стр. 163). Ово примитивно Стрезово позориште није усамљена појава у оно доба. Има података да је на дворовима наших средњевековних владара и великаша било позоришних, управо музичких приредаба. Међутим, религиозна драма се није могла никако развити услед крајње непријатељског става православне цркве према позоришту, »станишту сотонином«. Тако, кроз цео средњи век на територији Јужне Србије има само незнатних зачетака световног позоришта.

Освитак новог века, препород, са обновом класичног позоришта донео је нашем западном Приморју, као и европском Западу, ренесансно световно позориште, док овим странама инвазија Турака доноси ћрњи и гушћи мрак. Турци су истина још давно пре доласка на Балкан имали свог позоришта. Њихови познати и популарни глумци, *карађози*, долазили су и у наше крајеве и играли своје лакрдије, текерлеме. (Р. Младеновић, *Позоришне текерлеме...* Божићна »Правда« 1924 г). И једна јерменска позоришна трупа, »*Богес*«, гостовала је у Скопљу пре 40 година. Њене шаљиве претставе посећивали су чиновници и официри, док их је конзерва-

тивно турско грађанство, са хоџама демонстративно бојкотовало. (Ф. Бајрам, *Реферат Просветном одељењу о позоришту код Турака*). Почетком XX века приређиване су турске позоришне претставе и у Битољу, у позоришној згради. (Према казивању г. А. Јовановића, директора гимназије у пенсији). Нашем свету било је мало приступачно, још мање симпатично турско позориште. А и иначе није било услова да се под његовим утицајем развије наше.

Међутим, колективни стваралачки народни дух и у овој области налази одушке и накнаде, сличне стварању усмене књижевности у недостатку писане. Ако се позориште узме у ширем смислу, као позориште у животу, и без позорнице, као израз човекове потребе за подражавањем и преображавањем стварности (N. Evreinoff, *Le Théâtre dans la vie,* Paris, 1930, p. 6, 28, 32), наш народни живот пун је елемената позоришног карактера. Многи наши народни обичаји у ствари су позоришне претставе. У овом смислу могло би се говорити о народном фолклорном позоришту. У овој области има једно неслућено обиље говорно, музичко, мимичко, кореографско: постоји извесна техника и вештина инсценирања, прерушивања, маскирања. Све се то обиље просипа приликом окупљања већих група: на саборима, свадбама, седељкама итд., када набујала осећајност тражи јачих излива и оживљавања, када се људи тренутно осећају слободнијима, радоснијима, и поред крутих стега свакидашњег патријархалног живљења и вековног робовања. Турске власти иако нису радо гледале скупљања и »*веселбе*« раје, ипак су их толерирале, јер је било политички мудро и потребно допустити народу и мало »слободе и циркуса«, да би био задовољнији и мирнији.

У сношљивијим политичким приликама, утицајем и учешћем раније ослобођених делова нашег народа, добија Јужна Србија драгоцену тековину, школу, а кроз школу и зачетке позоришта. Прве позоришне претставе на нашем језику приређивали су ђаци Призренске богословије о светосавским прославама још осамдесетих година. У Скопљу прву позоришну претставу на нашем језику приредили су ђаци Српске мушке гимназије и Учитељске школе у Скопљу 1901 године. Та скопска претстава дата је у оквиру светосавске свечаности: »...увече у место забаве, приредили су ђаци, чланови »Српског кола« своје *прво ђачко вече*... зачињено шаљивом претставом Трифковићевог *Школског надзорника*. Леп утисак који је уопште ова свечаност оставила на присутне нашао је одзива и у српској штампи, *(Искра)* из пера г. М. Цветића« *(Статистички извештај о раду Српске мушке гимназије у Скопљу* од 1894 до 1901 г.). Тај приказ М. Цветића, ондашњег артистичког управника београдског Народног позоришта, кратак је, али одушевљен«: ....Претстава је задивила све присутне... Она је текла лепо и без запињања иако не беше *шаптача*. Претстављачи су се држали доста природно и слободно, чисто не би човек веровао да су то ђаци из VI разреда и да ти приказивачи никада нису ни завирили у какво позориште, а камо ли видели и гледали претставе. Победу је однела »Савета«, учитељева ћерка, њу је такође прет-

стављао мушкарац, коме су баш пред саму претставу обријали његове наусница...« (*Нова искра*, год. 1901, стр. 59). Ова ђачка дружина приређивала је позоришне претставе и доцније: ...»1907—8 дружина претрпе велику штету, јер јој изгоре (у пожару гимназије) доста лепо уређена позорница, на којој су с успехом давани наши и туђи комади: од Трифковића и Стерја, *Јазавац пред судом*, *Кнез Иво од Семберије*, Гоголъев *Ревизор* и други. Штета је утолико већа, што су ђачке претставе привлачиле и скопљанско грађанство, те је дружина на тај начин, упркос многим сметњама, преносила своје културно деловање и на шире слојеве.« (Л. Зрнић, *Српске ђачке дружине*, стр. 178). У исто време било је школских позоришних претстава и у другим местима, па и ваншколских. На пример, дружина ђака Призренске богословије »Растко« приређивала је годишње и по три претставе. (Усмени податак г. М. Јовановића, професора Учитељске школе у Скопљу). Певачко друштво »Косово« у Приштини приказало је неколико националних комада. (Усмени податак г. Сг. Зафировића, директора Скопске мушке гимназије).

После хуријета, јулске револуције 1908 г., и завођења релативно парламентарног режима, са општим оживљавањем јавне делатности, почиње и интензивнији позоришни живот. У Скопље долазе чак иностране трупе, међу којима једна из Милана, и приређују претставе у пространој позоришној згради коју је подигао Шефкет паша (1906 г.). Нарочити значај има гостовање београдског Народног позоришта. На предлог г. М. Грола, ондашњег управника, био је послан у Скопље г. Бранислав Нушић да код турских власти изради дозволу за гостовање. »...Одмах је одабран пригодан репертоар и препис комада послан у Скопље на цензуру. Били су изабрани ови комади: *Ђидо*, *Адем-бег*, *Зидање Раванице* и *Кир Јања*... Претставе наше трупе у староме турском позоришту постигле су сјајан успех, те означиле овај поход у Скопље као један од знатнијих датума у нашем раду на развијању националне свести у тим крајевима«. (М. Предић, *Нушић у причама*, стр. 135, 141). Треба истаћи и гостовање путујуће позоришне трупе г. Љ. Рајичевића-Чврге. Ова трупа дошла је у Скопље почетком 1909 г. Једну претставу *Коштане* приредила је у турском позоришту, а затим је, због рђавог загревања зграде, *Ивкову славу*, *Ђида* и неке једночине давала у хотелу »Турати«. Из Скопља трупа је свратила у Куманово и ту приказала неколико комада у ондашњој соколани. (По сећању члана трупе г. П. Бајића). Било је много сметњи и тешкоћа са којима се морала борити ова симпатична трупа на свом гостовању у области једва дотакнутој позориштем. У Куманову, на пример, претставе су страдале услед неразумевања и самовоље присутних Турака, који су једнако прекидали дијалоге и тражили од глумаца да певају, као што је то непуних сто година уназад чинио кнез Милош у свом »књажевском театру«, захтевајући да се пева чак и у комадима без певања.

Кратак период позоришне делатности на Југу пре ослобођења могао би бити обележен јубилејем ђачке дружине »Српско коло«;

Дружина је на свечан начин прославила десетогодишњицу свога постојања 11 новембра 1911 године... После подне ученици (Учитељске школе) су претстављали *Кир Јању* од Јов. Ст. Поповића«. (Ст. Зафировић, *Бачке дружине*, Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу, стр. 132).

Када се буде сабрало и утврдило у једној детаљној и исцрпној историји позоришта на Југу све што је у овом периоду урађено, резултат ће бити скроман: известан број позоришних претстава ђачких и других удружења и позоришних трупа (гостовања). Али драгоцена је вредност тих претстава, којима је овде ипак сразмерно доста пажње поклоњено, зато што су оне први почеци и што су, ако је сваки почетак тежак, ти почеци били нарочито тешки. Ма колико био мали број тих претстава и њихових гледалаца, не може се рећи да у Јужној Србији до ослобођења није било позоришног живота уопште. Међутим, остаје чињеница да за то време нема на Југу ни једног самосталног и сталног позоришта. Такво позориште добиће Јужна Србија после 1912 г., после ослобођења, које обележава значајан историски преокрет и почетак новог доба у животу ове покрајине.

У низу новостворених јавних установа после ослобођења, међу прве спада Народно позориште у Скопљу. Иницијатива за оснивање позоришта потекла је од г. Бранислава Нушића и Александра Милојевића, редитеља и глумца. Позориште је отпочело рад 9 јануара 1914 г. »... увече приређена је свечана претстава. Иза говора управника г. Бранислава Нушића, пок. Лука Поповић прочитао је *пролог* за свечано отварање позоришта од Жарка Лазаревића, па је приказана сцена Душановог крунисања из Цветићевог *Душана*. Звуци фанфара и труба, средњевековно шаренило костима, мачеви, копља, властела, Млечићи, Грци, Арбанаси, и најзад, појава Цара Душана, кога је играо г. М. Петровић, силно су били одушевили публику. И Хришћани и Муслимани, отишли су задовољни са ове претставе да би затим, сваке претставе, пунили кућу«. (А. Вучићевић, *Прилог за историју Народног позоришта у Скопљу*, *Јужна Србија*, год. 1925, стр. 92).

Ако се околности и случајности називају срећом, скопско Народно позориште у своме почетку у многоме није имало среће. 3 фебруара 1914 г. букнула је и изгорела позоришна (турска) зграда. Тако је позориште остало без куће, коју је тако лепо била почела пунити публика, радознала и жељна уживања. Настаје лутање и сељење из локала у локал и у исто време решавање проблема подизања позоришне зграде све до 1927 године.

На згаришту турске зграде подигнута је одмах привремена дашчара, која је ускоро порушена, и док се претставе приређују код старог официрског дома, започета је и ускоро сграђена до крова нова позоришна зграда, која је за време окупације толико рушинирана, да је морало изнова да се гради. То грађење започето је 1921 г. и ишло је веома споро, тако да је један нестрпљиви позоришни рецензент добронамерно написао: »Позориште на Вардару постало је Скадар на Бојани«. (Б. Недић, *Народно позориште у Скопљу*, Јужни преглед, 1927 г. бр. 1).

Међутим, позориште ради од 27 јануара 1919 г. у ресторану »Зрињски«, а у јесен исте године прелази у позоришну зграду, »арену«, која је на брзу руку подигнута, и чији се кров над гледалиштем проломио 8 јануара 1924 г. Ова зграда, која је иначе била прилично подесна и пространа, порушена је према регулационом плану априла 1926 г. Оставши опет без своје куће, позориште привређује извесно време претставе код »Паласа«, а затим у Кранговој палати, док није најзад дошло до данашње зграде, која је свечано отворена 1927 г. на дан петнаестогодишњице ослобођења Скопља, којом приликом позориште добија званичан назив Народно позориште »Краљ Александар I« — Скопље.

Тако, скопско Народно позориште је за осам сезона рада променило осам зграда, од којих су четири позоришне, а четири — кафански локали са импровизовани позорницама, на сандуцима и бурадима. Поред ове основне и огромне тешкоће, скопско позориште трпи оскудицу и лишавања још и у многим другим елементарним потребама, тако да крупне тешкоће отежавају развитак ове младе установе још у њеном почетку. С друге стране треба истаћи чињеницу да је ово позориште са својим вођством и ансамблом имало много среће у доба формирања. У личности свога првог управника, г. Нушића, имало је човека који свестрано познаје и предано воли и позориште и средину у којој оно настаје. У саставу ансамбла има израђених и опробаних редитеља и глумаца, који делом из београдског позоришта, делом из путујућих трупа, долазе у Скопље са озбиљно, мисионарски схваћеним задатком, са одушевљењем и вољом за рад у новој, свежој средини.

Та средина у којој тако дуго времена није било могућности да поникне самородно позориште, које би се сопственим снагама природно и постепено органски развијало заједно и упоредо са целокупним развитком друштвеног живота, та средина одједном добија готово позориште, формирано и изграђивано деценијама, скоро читав век, у преткумановској Србији. То је позориште које зна и за најновије тековине европског театра, које се диже покаткад и до највиших савремених стремљења и остварења на пољу позоришне уметности. Овакав однос између скопског позоришта и његове публике није ни без негативних последица. Наиме, публика, почетничка и неискусна, сем малог броја интелектуалаца, каткад не може да прати у корак своје позориште. То је уосталом и општа појава. То се дешава увек када се позориште осетно удаљи од укуса и моћи схватања своје публике. Али ова чињеница је од првороднога значаја за једно позориште које нема своју традицију и навикнуту сталну публику, већ које тек почиње да живи и да себи стиче и формира публику, и то из једне средине најразноврсније по етничком саставу, менталитету и васпитању. Свој пуни значај добија ова чињеница кад се има на уму принцип да позориште постоји и треба да постоји за публику, и то за публику што ширих народних маса.

Са овог гледишта скопско Народно позориште је још у почетку погодило прави пут: друга претстава, прва после свечане,

јесте приказ *Коштане*. И даље се нижу комади већином из домаћег репертоара, које публика најрадије прима. Тај срећно започети рад скопског позоришта прекидају хитци испаљени на аустриског престолонаследника на Видовдан 1914 г. у Сарајеву. Ускоро топовске гранате аустриске нагоне београдско Народно позориште да се склони у Скопље. Почетком 1915 г. оно заједно са скопским глумцима који нису отишли у војску, почиње једну краткотрајну али интензивну и плодну делатност позоришну, коју ће прекинути евакуација исте године. После европског рата, скопско Народно позориште, опет под управом г. Нушића, обнавља свој рад 27 јануара 1919 г. претставом Одавићевог комада *Хеј, Словени*. »Требало је почети изнова са првом даском«. (С. Поморишац, *Народно позориште у Скопљу, Стара Србија*, божићни број, 1925 г.). То је почетак новог, поратног периода у раду позоришта.

Када се одузму године прекида и застоја, скопско Народно позориште од свога оснивања до данас има пуних двадесет сезона рада. Обухватити и у потпуности изложити сав тај рад у једном оваквом чланку са ограниченим задатком као и простором — немогућно је. Расмотрити из сезоне у сезону и проценити: репертоарска, финансиска, организациона и остала настојања и остварења појединих управника; састав и квалитет трупа и одлике појединих глумаца и редитеља; кретање броја претстава, посетилаца и прихода; одзив и реагирање публике; став и вредност критике и све остало што улази у сплет сложене позоришне делатности, то би био задатак једне опширне, исцрпне и документоване студије. Овде ће бити истакнуте у најкрупнијим потезима само неке важније чињенице из живота скопског Народног позоришта.

Репертоар је несумњиво један од средишних чинилаца у делатности сваког позоришта, кичма овог сложенопокретљивог организма. Репертоар се у крајњој линији одређује према захтевима и укусу средине, публике. Међутим то не искључује чињеницу да личност управника даје репертоару обележје својих концепција и руководних принципа.

Скопско позориште је од свог оснивања до данас имало ове управнике, по хронолошком реду: г. г. Бр. Нушића, А. Милчиновића, Бр. Цветковића, Р. Карапића, (који је и раније био кратко време на том положају, после г. Нушића), др. Бр. Војиновића и В. Живојиновића. О репертоару прва три управника, који су по кратко време водили ово позориште, може се говорити у једном ширем и исцрпнијем раду. Г. Карапић је на челу овог позоришта непрекидно од 1922 до 1928. Г. Војиновић од 1931 до марта месеца 1935. Г. Живојиновић од 1935 до данас. У репертоарској политици ова три управника опажа се стална тежња да се домаћој драми у односу према страној да што више и што бољег места. Код г. Карапића ипак претеже страни репертоар. Он је за четири сезоне дао 102 домаћа а 150 страних комада. Г. Војиновић је скоро изједначио број једних и других. Он даје у пет сезона 128 домаћих и 132 страна комада. Г. Живојиновић успева чак да број домаћих комада надмаши број страних. Он је за две сезоне приказао 48 до-

мањих и 38 страних комада и на тај начин потпуно одговорио свом овако постављеном задатку: «... Управа се руководи принципом да домаћа драма треба, колико је то могућно и уметнички оправдано, да заузме знатан ако не и претежан део према страној драми. (Позоришни годишњак за сезону 1935/36).

Поред ове разлике у бројном односу, репертоар за време три последња управника показује осетне разлике и у квалитету домаћих и страних комада. У страном репертоару г. Карацић има најшири оквир, који обухвата писце од старих класика до савремених аутора, и у коме се нижу разноврсни комади неједнаке вредности. Код г. Војиновића преовлађује углавном савремена салонска драма, а г. Живојиновић даје претежно значајније и карактеристичне претставнике светске драмске књижевности. У националном репертоару сва три управника подједнако посвећују пажњу популарној драми, народним комадима с певањем, који најбоље одговарају менталитету и овдашње шире публике. Г. Карацић често даје старије писце, нарочито романтичне драме; док савремене — мање, али Нушића често, и сваки његов комад. Г. Војиновић највише даје савремене југословенске писце, и најмлађе, у већем броју. »У време Војиновићеве управе, скопско позориште је било једино овако широке руке према савременим драматичарима«. (Сл. А. Јовановић, *Позориште у Јужној Србији*, *Зборник Јужна Србија*, 1937 г.). Неки комади наших познатих писаца као и почетника доживели су прве своје премијере на овој позорници, после чега се појављују и на осталима, и на београдској. Тако, скопско позориште добија водећу улогу и постаје прворедан позитиван фактор у потпомагању и оживљавању домаће драмске активности. Г. Живојиновић даје у одговарајућој сразмери старија и савремена дела домаће драме. Он радо приказује и локалне комаде у овдашњем народном говору, да би се постигла што тешња и приснија веза позоришта са средином, са ширим народним слојевима, што је несумњиво прворедан и битан задатак сваког народног и напредног позоришта. У том настојању г. Живојиновић чини успеле покушаје са популарним претставама за поједине економски слабије друштвене редове, са знатно сниженим ценама. Тако, данас су врата »беле куће на Вардару« широко отворена онима којима су иначе најмање приступачна, и којима је жива реч са позорнице најпотребнија, а позориште на тај начин проширује област свога културно-уметничког деловања и утицаја. Ово систематско настојање да се у позориште привуку шири народни слојеви, које нарочито карактерише репертоарску политику садашње Управе, остварује се веома успешно, што се види и из знатног пораста броја посетилаца последњих сезона. Само у прошлој сезони 1936—37 тај број је повећан са скоро десет хиљада. Било би погрешно и неоправдано закључити да се овај успех код шире публике постиже по цену сужавања и упрошћавања оквира репертоара и спуштања уметничког нивоа позоришта. Напротив. Констатује се: »широки диапазон рада нашег театра«, и: »Пада у очи различитост стила, епоха, средина, драмских концепција, другим речима целокупног оквира у којем се креће ре-

пертоар и рад нашег ансамбла«. (П. Митропан, Позоришна хроника, Јужни преглед, бр. 4—5, 1937 г.). Ради се по искуством потврђеном начелу: што бољи комади, што боље претставе, то бољи одзив публике, супротно заблуди да се шира публика може привући такозваним »комадима за касу«, тј., лаким и плитким производима стране позоришне индустрије. Јер та шира публика без финијег укуса и образовања, има у накнаду исувише здравог критериума и инстинкта да може разликовати праве вредности од сурогата и, слободна од сваког снобизма, да не претпоставља по сваку цену туђе своме. Природно је и разумљиво што та публика, напротив, увек више воли и радије гледа домаће комаде, тако да су они, и кад су били бројно испод страних, имали од ових већи број претстава и доносили веће приходе.

Анализа реалних и објективних чињеница показује да је скопско Народно позориште у репертоарској политици најзад дошло до своје правилне оријентације и до руководних принципа који су у потпуном складу са његовим културно-уметничким задацима и који најбоље одговарају стварним потребама средине у којој оно дела. Срећно је обележен почетак једне одређене, сталне репертоарске линије, која може да донесе најлепше успехе и успоне.

Успех репертоара несумњиво највише зависи од уметничког особља, које га носи и остварује, у првом реду од глумаца и редитеља. Овде се намеће сећање на досадашње лепе успехе великог броја сценских уметника који су прешли преко ове позорнице, као и признање за њихове уметничке напоре. Нарочито се намеће сећање с пијететом на умрле чланове овог позоришта: Ал. Милојевића, М. Петровића, Л. Поповића, Л. Станојевић, М. Барловац, К. Илића, Љ. Јовановића, и Р. Летића. У данашњи састав трупе улазе: г. г. П. Јовановић, доајен и драгоцен глумачки таленат скопског ансабла, Ј. Срдановић и П. Матић, који режирају националне комаде, Вл. Скрбиншек, који води режију страних комада, поред ретких али темељитих и утанчаних режија управника г. Живојиновића, гђе и гце: Ж. Срдановић, Д. Цимић, Р. Радосављевић, П. Слука, Л. Ђорђевић, М. Микић, М. Ерцеговић, М. Потхрадски, Ј. Јевтић, М. Предојевић, Др. Илић, Т. Рајнер, М. Година, Н. Замфировић, г. г. М. Цимић, Бр. Ђорђевић, М. Величковић, Љ. Стојчевић, М. Вујновић, А. Циновић, В. Борзов, Бр. Татић, Т. Николић, С. Раваси, М. Јасnић, С. Јанићијевић, Д. Веселиновић, Д. Влајић, Д. Стојовић.

Од значаја је истаћи чињеницу да међу најбољим глумачким снагама београдског Народног позоришта има глумаца који су се изградили и афирмирали на скопској позорници: Св. Никачевић, М. Живановић, М. Васић, П. Петровић. Могло би се рећи да скопско позориште достојно враћа дуг београдском за глумачке снаге које је од њега добило приликом свог формирања 1913 године. Иначе, и по овој чињеници се може закључити какав је квалитет и уметнички и домет скопске трупе.

Из прегледа и анализе целокупне делатности скопског Народног позоришта од његовог оснивања до данас, излазе следећи општи закључци: позориште стално свестрано напредује; управ-

ђање уметничко и административно вођење је све рационалније и успешније; уметничко делање све интензивније и плодније; претставе су све многобројније, на све већој уметничкој висини у режији и глумачкој интерпретацији и у све бољој техничкој опреми; публика је све бројнија, сталнија и све бољег, изграђенијег укуса; приходи, и поред честих снижења цена улазницама услед опште привредне кризе, — све већи. Неке од горњих констатација потврдиће следећи статистички подаци:

Сезона 1919-20: претстава 175; прихода: 257.386 дин. Сезона 1925-26: гледалаца: 47.228. Сезона 1935-36: претстава 301; прихода 583.020.41 динара; гледалаца 84.773.

Ма колико приходи расли, ипак опстанак позоришта зависи од субвенција и помоћи које оно добија. То није судбина само скопског Народног позоришта нити само позоришта у нашој земљи. »Сам живот мањих позорница је постао нерешив финансиски проблем. Стечено је искуство, за последњих тридесет година, да ни једно позориште, ма и врло мало новаторско, није могло више опстати са самим средствима од својих прихода. Сва су морала прибећи субвенцији и акционарским задругама«. (Jean—Richard Bloch, *Destin du Théâtre*, Paris, 1930, p. 136).

Цифре субвенција и помоћи које скопско Народно позориште прима нису мале, али су ипак недовољне. »Жалити је само — то се још једном мора подвући — што недовољна материјална средства не дозвољавају држање певача, хора и оркестра, због чега је онемогућено систематско неговање народних комада с певањем, мада би ови комади морали, у Скопљу нарочито, да буду основица репертоара. Једногодишњи напори ове управе да у ову сврху добије неопходно повећање субвенције нису, нажалост, имали успеха.« (*Позоришни годишњак* за сезону 1935—36, стр. 35).

Скопско позориште заслужује много повољније материјалне услове за рад. По цену огромних, форсираних напора како управе, тако и малобројног претстављачког и техничког особља, оно даје око 300 претстава у сезони. Затим, што је веома важно, његова делатност се простире по читавој Јужној Србији, и још шире: по читавој Вардарској бановини.

Позоришни живот у Јужној Србији после ослобођења, као и пре, није ограничен само на Скопље. Још пре оснивања скопског Народног позоришта, основано је и започело је рад новембра месеца 1913 г. (према сећању члана г. Ј. Срдановића) Градско позориште у Битољу, формирано из разних позоришних трупа под управом М. Лазића. Ово позориште, за које је подигнута специјална зграда, ради са прекидима до 1926 г. када је спојено са скопским, под чију је управу стављено. После тога било је покушаја самосталног рада, док се није битољско позориште дефинитивно растурило 1930 г. Такође је основано Градско позориште у Штипу 1926 г. али се и оно растура после годину дана. Међутим, путујуће позоришне трупе одмах после ослобођења, још од 1912 г. непрестано обилазе сва места на Југу и свуда приређују претставе. Поред тога, нема ни најмање варошице у којој нису чињени поку-

шаји са месним дилетантским позориштем. Најзад, многа друштва повремено приређују позоришне претставе, а нарочито ђачке дружине. Сва та широка, разноврсна и интензивна позоришна делатност најјасније показује колико се у широким слојевима народним осећа потреба за позориштем.

Ту потребу најбоље задовољава скопско Народно позориште, које има највише и услова за то, својим честим турнејама и гостовањима по свима местима Јужне Србије, све од почетка свога рада до данас. Да у несрећи може бити и среће, потврђује случај са првим гостовањем. Када је 1914 г. после пожара зграде позориште остало на улици, дошло се на идеју да трупа приреди по коју претставу у Призрену, Приштини и Велесу. То је почетак гостовања скопског Народног позоришта у Јужној Србији. Од сезоне 1924/25 турнеја на крају сваке сезоне по целој Јужној Србији и Вардарској бановини постаје сталан програм и нарочити задатак скопског позоришта, који се редовно и успешно остварује. Ове сезоне, 1936/37, Позориште редовно приређује сваког месеца по 2—3 претставе у Битољу. И раније је било и у другим местима гостовања у току сезона. Данас нема ни једног места, ни најзабаченије и најмање варошице на Југу, у коју није бар једанпут дошла трупа скопског позоришта и приредила претставе. Ишло се чак и по селима. Даване су и бесплатне претставе за народ. Претстављало се и под ведрим небом, пред многобројним масама народа. По томе скопско Народно позориште је у правом смислу речи народно, и не само скопско, него позориште целе Јужне Србије.

Позориште за широке народне масе данас је најактуелнији позоришни проблем, који је био главни предмет расправљања и на IX међународном позоришном конгресу у Бечу. Расправља се о њему и код нас. Постоје два начина решења тог проблема: децентрализовати позориште, пренети га из великих средишта у провинцију, оснивањем месних позоришта; или: организовати претставе централних позоришта по свима местима. (Ј. Кулунџић, *Позориште за масе* »Политика« 1-XII-1936 г. и Glumačka reč, 1-IX-1936).

О могућности првог решења говори спонтано ницање малих позоришта у провинцији, што би требало потпомоћи и проширити. Али за сада та позоришта имају минималне услове за опстанак. Други начин и задатак у приличној мери већ остварује скопско Народно позориште. »Позориште је мисија, а мисионари не чекају да им пук долази«. (М. Савковић, *Позориште за народ,* »Штампа«, ускршњи број, 1936 г.). Својим турнејама, одлажењем народним масама, скопско позориште испуњује једну социјалну мисију новог, савременог и напредног позоришта. За њега је речено: »По својим уметничким и културно националним задацима, врло јасним и значајним, скопско позориште има врло опсежно подручје. То је највећа културна установа у Јужној Србији«. (Б. Стојковић, *Историја српског позоришта*, Ниш, 1936 г., стр. 199). Скопско Народно позориште је и по својим резултатима, по свом живом и непосредном деловању на широке народне слојеве, несумњиво значајна културна установа и значајан фактор у општем културном развитку Југа.

ЈУЖНА СРБИЈА У СВЕТЛОСТИ МУЗИКЕ

ОД КОСТЕ П. МАНОЈЛОВИЋА

I

Нема сумње да се хришћанство у своме историском развоју, а за потребе свога богослужења, користило у музичком погледу позитивним музичким резултатима до којих су дошли народи на чијим је музичким основама и карактеристикама и изграђена хришћанска музика уопште. Из тога разлога не може се превидети чињеница: да у данашњој хришћанској музици источнога и западнога обреда наилазимо на мелодиске елементе и ставове који јасно показују своје грчко и јеврејско порекло.

Исто тако, у вези са стварањем хришћанске музике, треба одати пуно признање и другим хришћанским народима Истока, нарочито хришћанима Сирије и Јерменске, чија лепта у овоме погледу није мала, као и осталим народима Истока, који су, иако нехришћански, утицали на развој хришћанске музике уопште. Данас, уколико располажемо мелодијама ових народа, сачуваним у рукописима или у народној свести, ми можемо те утицаје јасно да запазимо и одредимо њихову улогу у развоју црквене музике појединих хришћанских народа, или да утврдимо основну идентичност црквене музике појединих хришћанских народа са хришћанском музиком осталих хришћанских народа, што би у резултату довело до чињенице: да је, евентуално, у хришћанској цркви источнога или западнога обреда црквено певање, у основи, једно и исто.

Православни народи Истока, сходно својим музичким способностима, радили су на црквеном певању хришћанске православне цркве, а како је у ранијим вековима Византија, са престолним Цариградом, била духовни центар источнога хришћанства, то се и црквено певање називало *византиским,* иако је за свакога јасно да на њему нису радили само Грци, него и сви други православни народи Истока.

Према томе, када се говори о православном српском народном црквеном појању треба знати да је оно изникло и развило се из црквенога певања источне хришћанске цркве, а на томе и таквом певању, мелодиског карактера у првом реду, сарађивали су, тако рећи, сви православни хришћани са Истока. Сваки хришћански народ Истока понаособ, што је сасвим у природи, уносио је у црквено певање своје цркве извесне музичке особине свога народа, на основу чега се може само и

објаснити и разумети разлика која постоји и налази се у црквеном певању појединих православних народа, па и српског, такође.

Тако рећи, у току целог првог миленијума хришћанске ере црквено певање учило се по слуху, и у циљу што бољег изучавања овога певања постајале су и нарочите школе. У тежњи да се мелодија и ритам, две главне музичке особине православног хришћанског певања, забележе и спасу од промена, које су сасвим природне и могуће, ако се црквене мелодије уче по слуху, дошло се до *неумских* знакова, који су означавали *интервалски* размак и кретање, али не и одређену тонску висину, што је био случај код старих Грка.

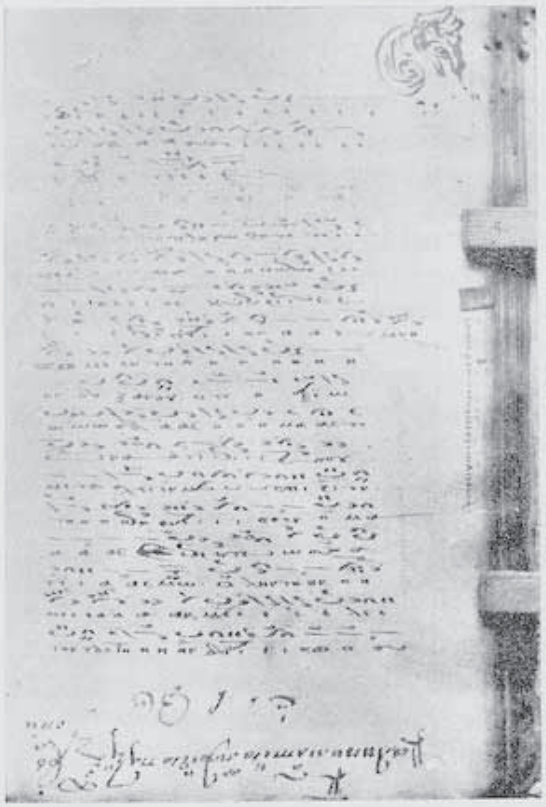

Зајше да је ова псалтићија (неумски рукопис) припадала и српском патријарху Калиник у.

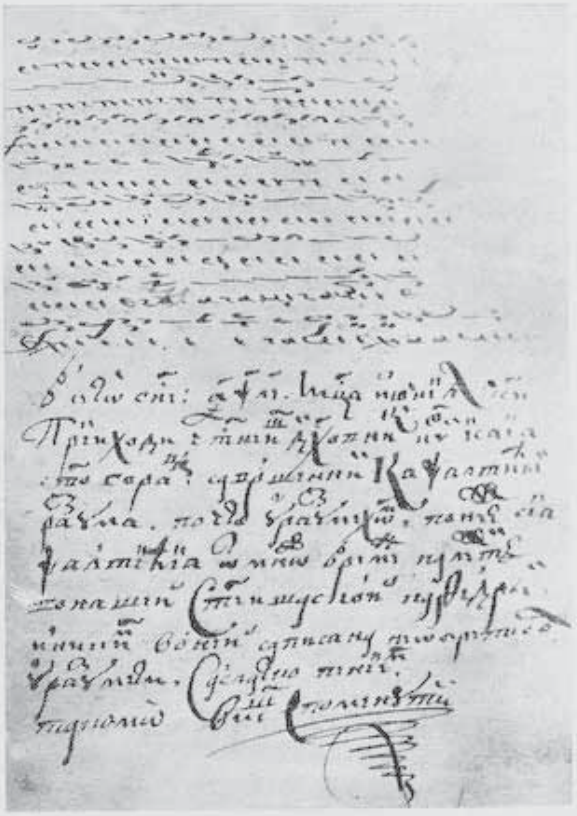

Једна страна неумског рукописа из Народне библиотеке у Београду. *Зајше о духовнику Исаији Светогорцу*, који је дошао у Скопље 1735.

Не улазимо овде у историју неумског обележавања, које, уствари, има у источној православној цркви три периода, али желимо напоменути: да је неумско нотно обележавање, нарочито у доба Јована Кукузеља и од последње реформе у прошлом веку, омогућило тачно бележење мелодије.

Поставља се питање: да ли је српском народу, који је хришћанство примио од Грка, био познат неумски начин нотног обележавања, и да ли се по њему, у највише случајева, и учило црквено певање?

Нема сумње да су Срби знали за неумско нотно обележавање, јер је црквено певање пренесено у Србију, највероватније, из Свете Горе, односно манастира Хиландара, а знамо да је и Кукузељ живео и радио такође и на Атонској Гори.

Сама чињеница да је манастир Хиландар у Св. Гори био, уствари, центар духовног живота код Срба у доба Немање и Св. Саве, па и доцније, и да су српски калуђери, одлазећи у Свету Земљу и Јерусалим, уствари, обилазили Цариград, сама та чињеница јасно говори о томе да се српско православно црквено певање развило и под утицајем певања народа са Истока, а поготову хришћана из Сирије и Јерменске.

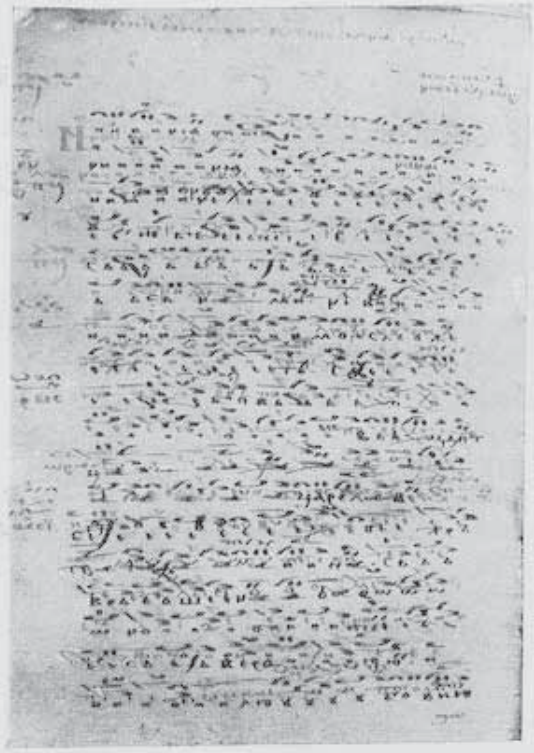

„Нињa сили небесние...“ творение доместика кир Стефана Србина.

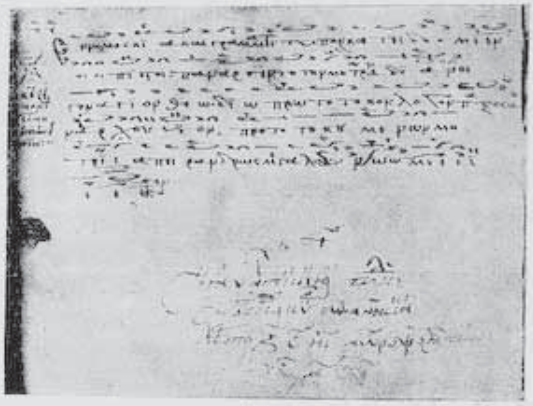

Запис да је неумски рукопис припадао и владици скопском кир Атанасију 1710 г.

Пример катавасије Крест начертав Мојсеј нашега црквеног певања и сириске песме из V—VII века

Tūbānā Pawlos badeg,

по Jeannin-у, то јасно говори, из чега се види да у нашем црквеном певању има и сириског утицаја.

Архимандрит Нићифор Дучић, у V књизи својих књижевних радова 1895 наводи једну стихиру V гласа са неумским знацима, који припадају, свакако, периоду пре Кукузеља, тзв. *хагиополитанском*, а лица која су се бавила у Хиландару говоре да тамо има и неумских ру-

кописа и књига. Да би се објаснило у потпуности наше црквено певање, потребно је да се што пре дође до хиландарских рукописа и књига. Напоминьем да сам, путујући по нашим јужним а некада централним крајевима, покушавао да пронађем какав било неумски рукопис. Нигде, осим у Високим Дечанима, нисам могао неумске рукописе пронаћи, што доводи до закључка: да се наше народно црквено певање много више учило по слуху и индивидуализирало, а то је и учинило да оно на себи носи, поред видних утицаја црквенога певања источне православне цркве, и наше националне музичке карактеристике и одлике, између којих је једна од најглавнијих: лепа и широка мелодиска линија.

Тај неумски рукопис из Високих Дечана, под бројем 918, односно 261, на грчком је језику и из 1749 године, и има 261 страну. Од 3 стране — у рукопису су означене као 19 страна — па даље до рукописне стране 44, додан је, на свакој десној, непарној страни, следећи запис:

„Ова псалтикиа естъ мнѣ Іеродіакона Ананьа служительи! Манастира Високи Дечана сада привремено налазећег се у Скопљу, при учитељу Господину Иордану Х. Константиновићу Велешинцу: и служи у Горњу цркву св. Спаса осамъ месјаць! Аунову цркву Св. Богородице један месецъ због попова неоставише ме далѣ у доњу цркву имао сам месечно 75 гроша. Учитељ бистъ нам на пѣние Господин Игньатъ и онь изь велеза 1851. 5 декембра. Ман. Свещеници стареи поп риста поп Арсо поп Стојан мали пѣи Господину Иоакиму Митрополиту".

У рукопису се, поред других црквених песама налазе и: Славословија (стр. 76—97), Свјати Боже (97—107), Јелици — Алилуја (107—108), Кресту твојему (108—109), Алилуја (110), Херувике (111—155).

На крају рукописа, на грчком језику, написанао је:

„Написа се ова књига 1749 г. 16 маја од мене лично неученога Јована, протоканонарка Ларисе, којигод од побожних хришћана певају, хвалите Бога во вишњих певајући и славећи тросунчане заједничке богородичне химне

Јована Хаџи Христа слуге"

Али оно што је за нас интересантније и драгоценије, то је неумски рукопис из Народне библиотеке у Београду, под бр. 93, већим делом, на грчком а мањим на српском језику, који је припадао Калинику, српском пећком патријарху и владици скопском кир Атанасију. Рукопис је из 1710 године, што доказује следећи запис на листу 46-б.

Сїѣ ѱалтїкія владике скопскаго кир Аѳанасія лѣто ,ѵ҃ѱ҃ѯ҃ѳ҃, а ѿ рождест'во Христово ,ѵ҃ѱ҃ѳ҃

Из записа на стр. 136 види се да је године 1835 дошао у Скопље духовник Исаија Светогорац, који се потпуно разумевао у псалтићији, тј. певању по неумама, и тада су у Скопљу дознали да се ова псалтићија налази одавно у скопској катедрали и нико се није нашао, осим Исаије, ко би могао разумети у њој исписано слатко певање.

Запис гласи:

В лет҃ѵ ,ѵ҃ѱ҃ѵ҃ѳ҃ мѣсеца июнія ки приходи чьстнеиши доуховник 'кир Ісаїа Светогорац савр'шени ка ѱалтиѣы разѕма, почто ѕразѕмехѡм

понеже сія цал'тїкія ѿ много времене належитъ во нашеи скетеишаскои каѳедры и никим во неи саписана не ѡбрете сѣ ѕразѕмети са слатко-пенїем такомѡ вьше спомен8ти.

Из овога записа јасно се види, што смо и раније напоменули, да после XVI века наступа извесна декаденција у византиском певању и да су се неумски знаци прилично заборавили, пошто ни у Скопљу, осим Исаије Светогорца, нико није знао да пева по горњој псалтићији, иако се она већ дуже времена налазила у скопској катедрали. А то још јаче потврђује уверење да је Хиландар био не само центар духовног него и музичког живота нашег народа, и да се у Хиландару учило по неумама.

Из записа на стр. 273-а:

Калиник милостїю божіею патріарх срьбски,

види се да је ова псалтићија припадала и српском патријарху Калинику, Скопљанцу, пећком патријарху (1691—1710), који је узео управу над српском црквом под турском влашћу у најтеже дане, после велике сеобе под патријархом Арсенијем III.

Овај рукопис писан је кукузељским неумским знацима, који су сви дати, по облику и имену, почињући од 7 стране. На полеђини 5 и на 6 страни налазе се по пет концентричних кругова, — највећи у средини, — који садрже систем осам тонских лествица тада у употреби, наиме: дорску и њену плагалну хиподорску (d—d^1; G—g), фригиску и плагалну хипофригиску (e—e^1; A—a), лидиску и њену плагалну хиполидиску (f—f^1; H—h) и миксолидиску и њену плагалну хипомиксолидиску (g—g^1; c—c^1). У средини иза петог концентричног круга стоји, на грчком језику, *Јованово певање,* а у четири мала круга, који се налазе на ивицама изван ових концентричних кругова, и који означавају горе именоване скале, са њиховим знацима, стоји, у средини свакога од њих, по један од слогова: Ку-ку-зе-ли, што јасно говори чије је ово певање, тј. да је ово певање по начину Јована Кукузеља.

Али оно због чега је овај скопски неумски рукопис за нас од велике важности то је: да се на стр. 287 налази Херувимска песма:

Нинѣ сили небесние с нами, невидимо служеѣ

Изнад које стоји, лепим црвеним словима написано да је та песма

ѣворение домесѣика кир Сѣефана Србина

што би, до сада, био и најранији податак о једноме *Србину композитору.*

То је прилог који је Скопље дало нашем роду и на пољу наше црквене музике. А када се мелодија доместика (тј. учитеља певања) кир Стефана Србина дешифрује, блеснуће из ње све оне виталне музичке способности којима наш Југ од давнина обилује.

II

Југословенска музика синтеза је музичких особина које су поједини наши народни делови, у току свога историског живота, примили, асимилирали и створили, налазећи се на једном, у сваком погледу, значајном и интересантном географском положају, у коме су се

сукобљавали разни верски, политички и социјални утицаји. И не само то. Познато је да на психу народа, облик тела и говор утичу, у многоме, географски положај на коме се народи налазе, а што у резултату даје и извесне разлике, које се јављају у свима појавама душевнога живота. Отуда је говор наших Војвођана развучен, тром, што је, свакако, последица географских услова: бескрајних рâвни и пустара северних страна, док је говор планинаца оштар у своме акценту и пун динамике. А што се све те особине налазе и у музици појединих југословенских крајева не треба се чудити, јер неће ваљда из песама приморских страна и морске пучине, преко којих се титрају сунчани зраци, да избија једно суморно расположење.

И још један разлог појачава, у многоме, изражајну страну музике.

И историска прошлост, са својим срећним и тужним данима, утисла је у нашу музику свој жиг. Отуда песме крајева који су били у тами ропства одзвањају далеким лелеком и тугом. И тај жâл за нечим изгубљеним а драгим избија не само из песама патриотске садржине, него и из песама пасторалног и наративног карактера. А да већ и не говоримо о љубавним песмама пуним жâла за младошћу и љубавним уздисањима.

У томе погледу, по признању свих музичких кругова, наш царски Југ стоји у првом реду, јер су мелодије његових песама израз најтананијих и најлепших осећања и немају у себи ничега профанисаног, лумповачког ни бекриског, што често превиђају појединци који, певајући ове песме на један циганski начин, кваре лепоту, ритмичку и мелодиску, песама ових страна.

Не ужива музичко благо нашега царског Југа без разлога овај углед и има велику музичку вредност.

Још стари грчки писац Страбо (63 год. пре Христа — 19 год. после Христа) пише у својој географији, како су становници Дарданије, тј. краја око Врање, Тетова, Пећи и Косовске Митровице, наклоњени и одани музици и да стално свирају у фруле и друге музичке инструменте. Историски подаци говоре да су наши претци пре доласка на Балкан били, у северним нашим странама, под влашћу Гепида и Авара, и да је на нашу музику, свакако утицала и музика ових народа. Када су византиски војници ухватили на територији данашње Бугарске три Словена, без оружја, а са музичким инструментима као тамбуре, они су од њих сазнали како они у својој домовини живе у миру, не познају оружје и свирају у своје тамбуре. Све ово јасно показује да се наш народ, још из древних времена, одликовао својим музичким способностима, као и то да је, још у најраније историско доба наше прошлости, постојала народна музика, чији су се елементи, свакако, задржали, још и данас, првенствено у обредним (крстоношким, додолским — лазаричким) песмама.

Тих обредних песама много је на Југу, и има их: крстоношких, жетелачких, лазаричких, на љуљашци, ђурђевданских, славских, свадбарских, велигденских (ускршњих), божићњих (коледарских), о св. Јовану, о Богојављењу, о Ивањдану, пролетње и др.

Примера ради наводимо следеће песме, чија поезија плени лепотом свога језика, нијансираног према разним крајевима, и својом древношћу, често.

Крстоношка из Охрида, певао ми је прота Јонче Савић, 1930 год.

Крсти носам, Бога молам,
Господи помилуј!
Да се родит берићетот,
Берићетот, жито, вино,
Кеј што врват чесни крсти,
Да је чесен берићетот,
Да се роди виножито,
Виножито, мет и млеко,
Да се ранат сиромаси,
Сиромаси, сирачина,
Пшеницúте до рамена,
А јечмења до колена,
Ржието до стреите.
Да дај Господ ситна роса,
Ситна роса берићетна,
Да се родит жито, вино,
Да се хранат сиромаси,
Сиромаси, сирачина.
Ћило жито за две пари,
Ведро вино за две аспри.

Свадбарска, певала Мокрањцу 1896 баба Јелена из Грачанице.

Ранила мома славеља
За девет рамне године.
Данас се мома удава,
Славеља свога продава.
Славељ се моме мољаше:
„Немој ме, моме, продати,
Ја ћу ти тебе требати.
Тури ме на дно у сандʼк,
У твоји ситни дарови.
Када ће зора зорити,
Ја ћу ти, моме, певати,
Тебе ћу младу будити."

Следећа песма пева се у ору. Певала ми Павлевица, жена пок. Павла Ацијевског, чувеног Хаџи-Павла из Галичника.

Девојка се Богу помолила:
„Дај ми, Боже, пролетни тотони (муње),
По тотони пролетни дожеви,
Да измијет трева детелина,
Да ми дојет пролетњи ћеаји,
По ћеаји пролетни овчари,
Да распушчит стадо по планина,
Да ми дојет пролетњи коњари,
По коњари стред лето мајстори,
Да испʼлни стока по планина,
Да ја газит трева детелина."

О светом Јовану и Богојављењу, пева се у колу, које се окреће све у круг. Певала ми у Лазаропољу баба Крстана, жена Мартина Поповића, учитеља.

Кинисал ми свети Јован
Да ми јодит у рај Боже,
У рај Боже, у Господа.
А по него кинисала
Јованова стара мајка.
Обзрнал се свети Јован:
„Лелʼ врати се, стара мајко,
Овамо те не пушћајет,
Да ти си ми грешна душа,
Туђо прело, туђо ткало,
Наполу си половило,
Межници си мењавало.
Рајски порти затворени,
А пеколски отворени,
А ти си ми грешна душа
Овамо те не пушћајет."

Што се тиче чисто музичких особина, мелодије Јужне Србије нарочито се одликују *ритмом,* који је један од најинтересантнијих музичких елемената југословенске музике. Полиритмичке комбинације, тако карактеристичне за Јужну Србију, отсјај су и старих музичких особина из времена када наши преци још не беху дошли у ове стране, из времена о коме, као што смо већ напоменули, говори грчки писац Страбо. Према томе у мелодијама Јужне Србије налазимо следеће ритмичке групе:

$\frac{2}{8}, \frac{2}{4}, \frac{3}{8}, \frac{3}{4}, \frac{4}{4}, \mathrm{C}, \frac{5}{8}\left(\frac{2+3}{8}\text{ или }\frac{3+2}{8}\right), \frac{6}{8}\left(\frac{3+3}{8}\text{ или }\frac{4+2}{8}\right), \frac{7}{8}\left(\frac{3+4}{8}\text{ или }\right.$

$\frac{4+3}{8}$, $\frac{8}{8}\left(\frac{5+3}{8}\right.$ или $\left.\frac{3+5}{8}\right)$, $\frac{9}{8}\left(\frac{5+4}{8}\right.$ или $\left.\frac{4+5}{8}\right)$, $\frac{9}{16}\left(\frac{4+5}{16}\right)$,
$\frac{10}{8}\left(\frac{6+4}{8}\right.$ или $\left.\frac{5+5}{8}\right)$, $\frac{11}{8}\left(\frac{5+6}{8}\right)$, $\frac{12}{16}\left(\frac{7+15}{16}\right)$, $\frac{13}{16}\left(\frac{9+4}{16}\right.$ или $\left.\frac{7+3}{16\ \ 8}\right)$,

као и полиритмичке комбинације:

$\frac{2+5}{8}$; $\frac{4+3+4+5}{8}$; $\frac{4+3+4}{8}$; $\frac{9}{8}\left(\frac{5+4}{8}\right)+\frac{4+9+7+4}{8}$; $\frac{4+5+7+4}{8}$;
$\frac{5+4+5}{8}$; $\frac{3}{4}+\frac{5+3}{8}$; $\frac{5+7}{8}$; $\frac{2}{4}+\frac{5+5}{8}+\frac{3+5}{4}+\frac{3+3}{8}+\frac{4+5}{4}$;
$\frac{5+6+7+6+5}{8}$; $\frac{4+3}{8}$; $\frac{4}{4}+\frac{9}{8}\left(\frac{3+3}{4\ \ 8}\right)$; $\frac{4+2+4+7+4}{4}$; $\frac{6}{8}\left(\frac{2+4}{8}\right)+$
$\frac{3+4+7+3}{8}$; $\frac{4+5}{8}+\frac{7+4}{16\ \ 8}$; $\frac{5+4+6}{8}$; $\frac{5+4}{8}$; $\frac{5+7+6+4}{8}$;
$\frac{6}{8}\left(\frac{4+2}{8}\right)+\frac{9}{8}\left(\frac{5+4}{8}\right)+\frac{4+9}{8\ \ 8}$; $\frac{8}{8}\left(\frac{3+5}{8}\right)+\frac{7}{8}\left(\frac{3+4}{8}\right)+\frac{3+7+5+4}{8}$;
$\frac{2+5+7+4}{4}$; $\frac{6}{8}\left(\frac{3+2}{8}\right)+\frac{5+4}{8}$; $\frac{7+4+2+4}{8}$; $\frac{5+7+5}{8}$;
$\frac{5+4+7+4+2}{8}$; $\frac{5+4+7+4}{4}$; $\frac{7+4+7+9+4+7}{4}$; $\frac{7+4+7}{4}$;
$\frac{4+7+5+4}{4}$; $\frac{4+5+4+3+5}{4}$; $\frac{5+4+3+5+4}{4}$; $\frac{4+2+5+7+5}{8}$;
$\frac{3+4}{4}+\frac{3}{8}+\frac{3+5}{4}$; $\frac{5+4+2}{4}+\frac{5}{8}+\frac{7}{8}+\frac{4}{4}$; $\frac{7+5+7}{4}$; $\frac{5}{4}+\frac{9}{8}+\frac{4}{4}+\frac{7+5}{8\ \ 4}$;
$\frac{5}{4}+\frac{5}{8}+\frac{3}{4}+\frac{3}{8}$; $\frac{9}{8}\left(\frac{4+5}{8}\right)+\frac{8}{8}$; $\frac{4+7}{8}\left(\frac{4+3}{8}\right)+\frac{4+6+4}{8}$; $\frac{7+3+7}{8}$;
$\frac{10+11+7+4}{8}$; $\frac{7}{4}\left(\frac{4+3}{4}\right)+\frac{9}{8}\left(\frac{2+5}{4\ \ 8}\right)+\frac{5}{4}$;
$\frac{2+5}{4}+\frac{5}{8}+\frac{3}{4}+\frac{3+5}{8}+\frac{2}{4}$; $\frac{5+7+4+7}{4}$, итд.

Што се тиче мелодиског кретања и обима мелодија, оне се крећу у обиму: велике и мале секунде, терце, сексте, септиме и ноне; даље: умањене терце, квинте, октаве; чисте кварте, квинте, октаве; децими, ундецими и тредецими. У основи, код мелодија Јужне Србије, као и код мелодија из других југословенских крајева, преовлађује мелодиски обим у износу чисте кварте и квинте, велике сексте и октаве.

Што се тиче мелодиског склопа, он је састављен из разноврсног броја тактова. Има мелодија примитивног карактера, које имају мањи број тактова, али их има и врло разгранатих. Следећа табела јасно показује број тактова из којих су мелодије састављене:

2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 39,

Из овога се јасно види да су мелодиске фразе, у смислу музичких периода разноврсно састављене. Има мелодија које су састављене из двотактовног, тротактовног и четворотактовног метрума, услед чега се и музички периоди јављају у разним видовима. У извесним случајевима симетричност је потпуно сачувана, а то је већином, код мелодија од четири, шест, осам, дванаест, шеснаест и двадесет четири такта, док је велики број песама несиметрично склопљених.

Ево једне табеле, која ће то показати.

Мелодија	од	4	такта	састављена	из 2×2 такта
„	„	5	тактова	„	„ 2+3+1
„	„	5	„	„	„ 3+2
„	„	5	„	„	„ 2+3
„	„	6	„	„	„ 3+3
„	„	6	„	„	„ 3×2
„	„	7	„	„	„ 3+4
„	„	7	„	„	„ 2+2+3
„	„	7	„	„	„ 5+2
„	„	7	„	„	„ 3+2+2
„	„	7	„	„	„ 4+3
„	„	8	„	„	„ 4+4; 3+2+3
„	„	8	„	„	„ 3+3+2; 2+2+4
„	„	8	„	„	„ 5+3; 3+5; 2+3+3
„	„	9	„	„	„ 3×3; 3+1+2+3; 4+5
„	„	9	„	„	„ 3+4+2; 5+4; 4+2+3
„	„	9	„	„	„ 2+2+5; 2+2+2+3
„	„	10	„	„	„ 4+3+3; 6+4; 5+5; 4+3+3
„	„	10	„	„	„ 2+2+3+3; 2+3+2+3
„	„	10	„	„	„ 5×2; 3+3+4
„	„	11	„	„	„ 3+4+4; 2×4+3; 5+6; 4+2+3+2; 2+3+3+3; 2+3+3×2; 4×2+3; 6+5
„	„	12	„	„	„ 3×2+3×2;
„	„	12	„	„	„ 6×2; 5+3+4; 4+4×2; ;4+4+4; 4+3+2+3; 7+5; 4×3; 2+4+2+4; 4+2+4+2; 6+6;
„	„	13	„	„	„ 3×2+2+2+3; 5+4+4; 7(4+3+6(3×2); 3×3+4 2+4+2+2+3; 3+3+4+3;
„	„	14	„	„	„ 3+4+4+3; 4+3+4+3; 8(5+3)+6; 4+4+3+3; ;+5+5; 9(3×3)+5(2+3); 7+3+4 4+2+5+3;3+4+2+5; 4+2+4+4; 3+4+3+4; 7+7;
„	„	15	„	„	„ 7(3+4)+8; 4+3+2+3+3; 3+2+2+3+2+3;
„	„	16	„	„	„ 4+5+4+3; 4×4; 7+9; 8(3+5)+8; 8(4+4)+8; 8×2;

„	„ 17	„	„	„	4+5+4+4; 8(4+4)+9(4+5); 3+3+5+3+3; 7+5+5; 3+4+4+6; 6+6+5;
„	„ 18	„	„	„	4+4+5+5; 8+4+6; 4+5+4+5; 7+7+4; 4+2+4+4+4;
„	„ 19	„	„	„	4+4+5+6; 4+6+6+4;
„	„ 20	„	„	„	5+5+4+6;
„	„ 21	„	„	„	6+6+6+3;
„	„ 22	„	„	„	4+7(3+4)+4+7; 3+4+5+4+3+3;
„	„ 23	„	„	„	13(3+4+3+3)+10(4+3×2); 7(3+4)+5(2+3)+7+5; 3+3+5+4×3;
„	„ 24	„	„	„	6×4; 12+12(8+4); 6+6+6+6;
„	„ 25	„	„	„	4×3+7+6; 4+3+5+4+3+6; 2×3+6+7+6;
„	„ 26	„	„	„	4×3+4+6+7;
„	„ 27	„	„	„	4+4+5+4+4+3×2;
„	„ 28	„	„	„	5+5+9+9; 7(3+4)+7+7(4+3)+7;
„	„ 29	„	„	„	3+4+4+4+6+2×2+2+3;
„	„ 33	„	„	„	3+4+6+6+4+6+4; 7(3+4)+7+7+3+6+3;
„	„ 39	„	„	„	4+4+4+4+4+4+4+4+3+4; итд.

Ова разноврсност метричког склопа народних мелодија Јужне Србије јесте позитиван музички елемената, који се може лепо употребити у уметничком музичком стварању.

С обзиром на мелодиске интересантности напомињемо, да се у нашим народним мелодијама уопште, па и у мелодијама Јужне Србије, наилази и на интервал *прекомерну секунду*, која је оријенталног порекла и није типична словенска музичка карактеристика. Тамо где је наш аутохтони национални елеменат, овај се интервал врло ретко јавља, али у крајевима где се налази и муслимански живаљ, као на пример у старом Санџаку (Бијело Поље и др.) прекомерна секунда се у мелодијама чешће јавља, те се, према томе, и са њом, као са једним мелодиским елементом, мора рачунати.

У вези с тим треба подвући чињеницу, да се природни VII ступањ, као и повишени VI ступањ (дорски), поред алтерованог IV ступња, налазе у нашим мелодијама, што, разуме се, утиче на изналажење правилне хармонске основе, услед чега стари тоналитети више одговарају овим мелодијама од модернога dur и moll-а.

Овде треба истаћи мелодиску и ритмичку инвенцију нашега народа, који једном и истом тексту даје, врло често разноврсне ритмичке и мелодиске облике. Типичан пример за ово је песма *Не седи, Џемо,* која има, са локалним језичним изменама, неких седам ритмичких и мелодиских облика.

Исто тако треба истаћи и способност мелодија за *канонску имитацију*, чему као пример служи најбоље песма *Марика на стол седеше, оф, аман!* и друге.

Многе песме певају се у колу, ору. Има женских и мушких кола, која су једно неисцрпно кореографско благо, још неискоришћено за наше балетско стварање. У покретима кола има, поред животнога полета, и елеганције, која напомиње дане славне прошлости, када су у тим странама одзвањали царски ловачки рогови и збирале се војводе силнога цара.

Наш народ није, дакле, само кроз песму изражавао своја душевна стања, него су и у игри, колу или ору, долазиле до израза његове музичке способности. Музички инструменти, на којима се свира у Јужној Србији, следећи су: дудук, кавал, шупељка, гусле, зурле, тапан (гоч).

Треба истаћи да су често мелодије не великог обима проткане обиљем *орнаменталних* тонова, који се шарају око мелодиског скелета. У овоме погледу нарочито су типичне обредне (свадбарске, славске и др.) и лирске песме, и ови орнаментални тонови дају простим мелодијама нарочиту драж. Иако су обредне песме мирније у ритму, ипак има и код њих карактеристичних ритмичких разноврсности. По интересантности својих свадбених обреда и мелодија нарочито се истичу Галичник, Дебар и Жупа код Дебра, и Пећ. Описе ових обреда и њихове мелодије и текстове ја сам дао у Гласнику Етнографског музеја у Београду за 1926, 1933 и 1935 годину, а о музичким карактеристикама нашега Југа писао сам у Св. Цецилији, Загреб 1925, Нашем селу. Београд 1929 (Музичко дело нашега села) и Звуку, Београд, 1934.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА, УПРАВНЕ ВЛАСТИ И СУДСТВО

1) АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ТУРСКЕ ДО 1912 ГОДИНЕ

ОД ФЕРИДА Ф. БАЈРАМА

Оснивачи турског царства у Малој Азији, Османовићи, који су, током времена, прешли стари Хелеспонт (данашње Дарданеле) и овамо, на Балкану, покорили многе земље и народе, увидели су брзо да се једна земља не може одржати искључиво силом, него да су за то потребни и други услови. Напредак ма које људске установе, а у првом реду државе, зависи поглавито од њезина уређења.

У прво време турска државна организација морала је, сасвим природно, носити на себи отисак епохе. Тада је свуда па и у Турској био више-мање на снази феудални режим. Ма да се турски феудализам у свему није поклапао с европским, ипак у основи њезина државног уређења налазио се феудални поредак с том разликом само што је у Европи феудализам био, по правилу, наследан, док у Турака он то никада није био. По систему турског феудализма, целокупна државна територија делила се на земљишне комплексе који су припадали непосредно владару и који су познати под именом *хас*, и на земљишне комплексе који су од стране државних поглавара давани на уживање разним заслужним војсковођама и другим лицима, уз плаћање десетка. Такви комплекси су се звали *тимари* а њихови уживаоци *есхаб-и-тимар, тимарџи* или *спахије*. Могло се дати на уживање једном и истом лицу више тимара, и то се звало *зеамат*, а уживалац се у овом случају звао *зеим* или *зеим сахиби*.

Овај режим, као и у Европи, био је више војничкога неголи политичкога карактера, те је због тога носио у себи све недостатке једностраности. Он није обухватао, нити је могао обухватати и задовољити све потребе које су се јављале напоредо са државним ширењем и увећањем. То је навело још самог оснивача турске државе, Османа, а потом и његова сина Орхана да установе и грађанске управне власти. Тако се дошло, још у прво време, до једне управне поделе, која је предвиђала *казе* (срезове) и *санџаке* (округе). Управници ових нових административних јединица бирани су између владаревих сродника или из-

међу заслужних војсковођа. Али, кад се турска држава распростpла и с ове стране мореуза, државна територија је била подељена на више већих, пространијих административних области, које су се називале *вилајети*. Вилајети су се делили на *санџаке*, а ови на *казе*. На челу казе је, по правилу, био *кадија*, на челу санџака *алајбег* (командант пука) или *мирлива* (бригадни ђенерал) са једном *тугом* (кићанком од коњског репа, која се носила на копљу испред онога који је на то имао право), а на челу вилајета паша са два туга. Ове паше су се звале још и *бејлер-беји*.

Целокупни свој посед у Европи Турци су били поделили на вилајете: румелиски, силистриски, темишварски, кијевски, босански, мореански. У састав румелиског вилајета улазили су ови санџаци: софиски, видински, скопски, приштински, дукађински, скадарски, елбасански, охридски, валонски, јањински, битољски. Румелиски бејлер-бej је имао годишње око 56.800.000 *акчи*[1]) и могао је за време рата да опреми око 33.000 коњаника.

На почетку XIX века, султан Селим III, растурањем *јаничара* и завођењем регуларне војске, *низами џедид*, започиње дело реформама, које ће се током тога века још јаче наставити. Наравно, реформе су обухватиле и устројство управних власти. О вилајетима су обнародоване две уредбе, једна 1864 а друга 1890 год. Поред осталог, тим су уредбама прописане и дужности чиновника, почев од валије па до мудира.

Административна подела коју су затекли и балкански ратови из 1912 год., била је овако изведена: цела европска Турска била је подељена на шест вилајета, и то: једренски, солунски, јањински, скадарски, битољски и косовски.

Једренски вилајет је имао шест санџака: једренски, лозенградски, ђумулђински, дедеагачки и текирдагски (галипољски). За време балканског рата цео једренски вилајет био је освојен од стране балканских савезника, осим галипољског санџака; али за време другог балканског рата Турци су успели да поврате од Бугара једренски, лозенградски и текирдагски (галипољски) санџак, а ђумулђински и дедеагачки су дефинитивно припали Грчкој.

Солунски вилајет је био подељен на три санџака: солунски, серески и драмски. Сва та три санџака припала су Грчкој, осим Дојрана, Струмице, Ђевђелије и Кавадара, који су ушли у састав наше државе.

Битољски вилајет је био подељен на пет санџака: битољски, серфички (србички), дебарски, елбасански и корчански. Битољски санџак састављале су казе: прилепска, кичевска и охридска, које су припале нашој држави, а остале Грчкој и Албанији; из дебарског санџака нама су остале казе: дебарска и Река.

Скадарски вилајет су чинили два санџака: скадарски и драчки Цео је вилајет припао Албанији.

Јанински вилајет, који је имао четири санџака: јанински, аргирокастриски, превески и бератски, подељен је између Грчке и Албаније.

---

[1]) акча = ситан сребрн новац.

Косовски вилајет, који је у целости припао нашој држави, осим Љуме и Хаса, и који претставља највећи део Вардарске бановине а делом је захваћен и Зетском, Дринском и Моравском бановином, био је подељен на шест санџака, и то: скопски, приштински, сјенички, пљеваљски, пећки и призренски. — Скопски санџак су састављале казе: скопска, качаничка, велешка, штипска, кочанска, царевоселска, радовишка и паланачка. — Приштински санџак су чиниле казе: приштинска, гњиланска, прешевска, вучитрнска, митровачка и новопазарска. Сјенички санџак је имао казе: сјеничку, колашинску, нововарошку и бјелопољску. Пећки санџак се састојао из ових каза: пећке, ђаковичке, беранске, гусињске и рожајске. Пљеваљски санџак су чиниле казе: пљеваљска и пријепољска. Призренски санџак су састављале казе: призренска, тетовска, гостиварска и љумска.

На челу вилајета стајао је *валија,* на челу санџака био је *мутесариф,* а казом је управљао *кајмекам.* Осем горњих управних јединица, била је још једна, најнижа и звала се нахија, којом је управљао *мудир.* Нахије су се установљавале по потреби.

2) УПРАВНЕ ВЛАСТИ

ОД ЈЕВТЕ НИКОЛИЋА

УПРАВА ПРЕ ОСЛОБОЂЕЊА

До ослобођења важио је за Јужну Србију општи управни систем бивше отоманске царевине. Тај систем почивао је на исламском обичајном праву, *шеријату*, на старој пракси и на многобројним царским декретима.

Последње темељно преуређење отоманске управе наступило је у ери тзв. *танзимата*, реформама објављених познатим ђулханским хатишерифом султана Абдул-Меџита III, у год. 1839. Тек тада почиње постепено увођење земље у ред правних држава, прилагођавање отоманске управе облицима позајмљеним са запада, а на принципима јерархије, монократије и централизације. Један од основа новог уређења био је и устав од 1876, који је био укинут још одмах, а враћен у живот тек 1908 за младотурског преврата.

ВРХОВНА УПРАВА

На врху управе стајао је државни поглавар, — *султан* са својим одговорним *великим везиром* и министрима. Седиште врховне управе био је престони град Стамбол.

Султан и његов двор. — Положај султана утврђен је пре свега шеријатом, традицијом и, у последње време, уставом.

1) *Управна власт султана.* — Султан је врховни шеф државне управе, извршилац закона и шеријата; он је уједно калифа. Један део државних послова султан врши непосредно, а већи део посредно преко одговорних министара које он именује и разрешава. Султан поставља чиновнике, даје војне чинове и одликовања, претставља државу у њеним односима са туђим државама; њему припада врховно заповедање свом војном силом; закључује уговоре са страним државама, изашиље и прима посланства; објављује рат и закључује мир. Акт царске, султанске управне власти је царска ирада, *ираде-и-сенније*.

2) *Султанов двор, Мабеин.* — Царска кућа делила се на војну и цивилну. Свака од њих имала је више одељења. Један део службеника долазио је из реда виших чиновника, шефова државних надлештава који су обављали дворску службу поред своје редовне дужности. — Положај маршала двора, *муширa*, заузимао је шеф канцеларије дворских евнуха, *дар-ул-садет-ул-шерифе агаси*.

Велики везир, *садразам,* био је највиши управни орган иза султана, па је имао нарочито уздигнут положај. Надлештво коме је стајао на челу, *садарет,* било је посебна установа. Велики везир је био први султанов саветник. Све до танзимата он је био директни шеф војске, иностраних и унутрашњих послова, док су шефови финансија *(дефтердар),* правде, вера и просвете *(шеих-ул-ислам),* као и морнарице *(капудан паша),* стајали под њим, образујући са његовим државним потсекретаром, *мустешаром,* неку врсту савета, *мушавере мецлиси.* После танзимата садарет остаје при функцији претседништва владе на челу са великим везиром као претседником који задржава стари свој уплив на ток државних послова. Садразам је шеф свих министара и посредник у општењу између њих и султана, реферише султану о свима пословима државне управе, премапотписује царске ираде. Акта његове управне власти јесу везирске високе повеље, *ираде-и-алије.* Претседништво владе има свога државног потсекретара, *мустешара,* више помоћника, *муавина,* са потребним бројем особља и дели се на одељења.

Министарски савет, *Мецлис-и-вукела.* — Установа отоманског Министарског савета развила се из ранијега мушавере-мецлиса. У савету министара нису могли заседавати министри свију ресора, док су међутим то право имали државни потсекретар садарета и претседник Државног савета. Седнице Министарског савета сазивао је велики везир. Резултат саветовања достављао је он цару на одобрење, па одлуке које су захтевале султанов потпис, а биле намењене јавности, објављивао је са својим премапотписом.

Државни савет, *Шураи-девлет.* — Од осталих општих саветодавних органа постојао је на врху управе Државни савет, *Шураи-девлет.* Овај савет потиче од некадашњег царског дивана, *Дивани-хумајун,* и добија своју последњу организациону норму по закону од 1875 и 1877 са доцнијим изменама махом по угледању на сличне установе на западу. Државни савет није савет у чистом облику, јер и он, осим своје саветодавне улоге врши и функцију судску и управну посебне природе.

Министарства и министри. — Све до танзимата послови државне управе били су подељени на неких пет до шест главних грана у чијем су склопу биле све остале. По објави реформа настало је постепено диференцирање, те су временом створени посебни ресори министарстава, *назарет.* Тако је царска влада добила савременији састав, задржавши стари назив Високе Порте, *Баб-у-али.* На челу свакога министарства стоји министар, *назр.* Неки од њих имају и државног потсекретара, *мустешар,* а нека и помоћника министру, *муавин.* При већини од њих постоје и посебни саветодавни органи, технички и правни. У свом унутрашњем склопу министарства се деле на дирекције, одељења, канцеларије итд., а нека имају изван свога склопа разне установе и заводе са посебним управама и буџетом.

Пред ослобођење Јужне Србије врховна управа отоманске државе бројала је неких петнаест ресора, поред претседништва владе као посебног надлештва.

1) *Министарство ислама, Мешеихат, Баб-ул-Фетва-и-пенахи, Илмије* — како се све звало, јесте установа исламског порекла и специфично отоманска. Његове су атрибуције веома разноврсне. Поред тога што

је оно један специјалан и посебан орган врховне управе за шеријатску правду и исламску веру и просвету, оно је уједно и судећи орган као највиши суд, апелациони и касациони, за спорове шеријатско правне и још усто највиши чувар и једини овлашћени тумач основне догме ислама; акт овога тумачења била је *Фетва*. — При таквим својим атрибуцијама овај орган власти још док је био једини врховни судија у земљи, први до султана, пре установе садразама, и доцније као ресорни министар, вршио је једну од најзначајнијих улога у управи бивше отоманске државе. Строго узевши ни један значајан акт врховне државне власти, законодавне или извршне, није био правоваљан ако га шеф ове установе, *шеих-ул-ислам*, као *врховни муфтија* својом фетвом не би прогласио да је саобразан шеријату и закону. — На фетви ондашњега шеих-ул-ислама Мехмеда Зијаедина била је заснована и одлука отоманске Велике скупштине од 15 априла 1909 о свргнућу бившег султана Абдул Хамида II.

С обзиром на ту разноврсност функција овај ресор био је подељен на више секција (управна, доктринарна, *Фетва еманети*, шеријатско судска, верска и просветна). При њему су била и оба виша шеријатска суда: апелациони и касациони. На челу ових секција стајали су поред осталих два *казаскера* или *кадиаскера*, од којих један за Румелију, а други за Анатолију, затим стамболски кадија, који је уједно стајао на челу престоничке општине, као *шехр-емини*, и директор фетве, *фетва-емини*. — Шеријатско правосуђе у нижем реду било је поверено кадијама-наибима, фетва муфтијама.

2) *Министарство правде и вера, Адлије ве Мезахиб*. — Управа над правосуђем с новим судским законодавством, *низамије*, поверава се ресору министарства правде, организованом законом од 8 маја 1879, коме је следовао закон о устројству судова од 5 јуна исте године. Подељено је на две дирекције: правде и вера. — Организација редовних судова постављена је на модерну основу, установљени су нижи судови срески и окружни, а од виших по један апелациони суд за сваки вилајет и један касациони суд у престоници. Међутим законом од 31 јануара 1912 прописано је устројство и специјалних комисија за решавања крвних спорова, па је прва таква комисија формирана законом од 4 септембра 1912 за Косовски вилајет.

3) *Министарство просвете, Меарифи умумије*. — Све до танзимата, па и читав низ година иза тога, настава у отоманској држави имала је углавном верски карактер, па је управа просвете поверавана Улеми. Лаицизирање вршено је постепено, па је тек године 1869 извршено темељније преуређење законом који остаје организациона норма за ово министарство. Међутим тек законом од 25 фебруара 1912 ставља се просвета на модерну основу. Образована су нова и преуређена стара одељења министарства, реорганизује се велики просветни савет и установљавају слични савети при валијату, мутесарифату, кази.

4) *Министарство иностраних послова и народног здравља, Харијије ве с'хат*. — Ово министарство подељено је на две секције: за послове иностране и народно здравље, свака са потребним бројем одељења. Само несрећне прилике могле су да групишу у један ресор две тако несродне управне гране. А то је дошло отуда што су стране силе

нашле за целисходно да управу народнога здравља држе под непосредним својим надзором који су они вршиле преко једног мешовитог савета у коме су странци били заступљени са 13 чланова, а коме је претседавао министар (од 1840) на основу познатих капитулација. У тежњи за еманциповањем од те контроле држава је организовала једну посебну санитетску службу законом од 1869 а под управом дирекције царске медицинске школе и под надзором министара војске и унутрашњих послова.

5) *Министарство унутрашњих послова, Дахилије.* — Ово министарство датира као посебан ресор од године 1860. Пре тога унутрашњи послови спадали су у искључиву надлежност великог везира, који их је водио преко свог државног потсекретара, мустешара. — Но и после тога министар унутрашњих послова није ништа могао предузети без претходног споразума са великим везиром и одељењем за унутрашње послове при Државном савету.

6) *Министарство финансија, Малије.* — Ово министарство добило је своју организациону норму законом од 1880 и заменило некадашњега царског *дефтердара*. Било је подељено на више дирекција; за царинске послове била је нека врста посебнога министарства. Последњим реформама за три румелиска вилајета, пред само ослобођење, стављена су овом министарству знатна ограничења у погледу распореда, прибирања и располагања дажбинама тих трију области, па је то поверено брizи генералног инспектора за те вилајете и надзору великих сила. — Овде ваља поменути тзв. Рачунски суд, *Дивани мухасебе,* устројен још 1868, као главна контрола.

7) *Државна одбрана.* — У вези са народном одбраном постојала су три посебна ресора: министарство војске *(Харбије),* артилерије *(Топхане муширијети)* и морнарице *(Бахрије).* Општа командна и управна власт сва три ова министарства припадала је иначе министру војске, *сераскеру,* те су и последња два ипак била у потребној зависности према њему. — Са министром војске сарађивала је иначе и војна кућа султанова са врховном војном инспекцијом. Последња организација војске датира од године 1883, када је једна комисија у чијем је саставу био и Немац фон дер Голц-паша, израдила законе о устројству и о војној служби. Кадровска је служба сведена на три године и још једнако приступачна само муслиманима. Територија је била подељена на седам армиских области; свака област образовала је армију, *орду.* Трећа област са центром у Битољу обухватала је без мало целу данашњу Јужну Србију; њена армија извршила је познати младотурски превратт 1908 и потом у јесен 1912 уз припомоћ других јединица водила и изгубила главну битку на Куманову.

Жандармерија је била под војном управом и образовала посебно одељење при министарству. По вилајетима било је по два пука, под командом *алај-бега* на служби валији; у санџаку био је по један мајор, *табор агаси,* а у срезу по један капетан, *халук агаси.* — Године 1904 поверена је реорганизација жандармерије страним официрима тзв. реформаторима, деташираним од стране великих сила; законом од 11 фебруара 1912 формиран је у свакоме од три румелиска вилајета, а у саставу постојећих жандармериских пукова, по један летећи батаљон,

сеар табори, за гоњење чета. У последње време и немуслимани су могли ући у жандармерију.

8) *Министарство трговине и јавних радова, Тиџарет-у-нафа.* Ово министарство добија своју организацију законом од 1880. С обзиром на разноврсност послова овај је ресор подељен на више дирекција и одељења: за трговину, индустрију и занате; за грађевине; за саобраћај. Овај ресор није дао неке особите резултате, иако су још године 1880 биле установљене трговачке коморе а 1885 и занатске, у престоници и у провинцији. Стране силе почеле су отварати своје трговачке коморе у престоници још године 1870, а прва је била Аустрија. Под надзором овог министарства постојала је земљорадничка, *Зират банка* са својим филијалима у центру сваког вилајета.

9) *Министарство пољопривреде, шума и рудника, Зираат, орман ве маден.* — Уређено је 1880 г., када је управа рудника одвојена од ранијег министарства јавних радова. Ово министарство дели се на дирекције по природи послова; при њему је постојала и ветеринарна комисија. — а) *Дирекција пољопривреде* тек је у последње време приступила значајнијим реформама у пољопривреди, дајући јачег полета отварањем нових и проширењем ранијих школа у вилајетским центрима. — б) *Дирекција шума* није никакве мере предузимала ради очувања и унапређења шума; ове су се непрекидно налазиле у процесу опустошавања. Ма да је једним законом још 1880 била установљена шумска инспекциона служба, корумпирани чувари шума и њихове старешине учинили су своје. — в) *Дирекција рудника* ступа у дејство после дуге борбе коју је имао законодавац да издржи са шеријатом. Ово право признаје власништво над сваком рудом сопственику земљишта и тај принцип морао јеући и у закон од 1880. Отомански законодавац је нормирао експлоатацију рудника као посебно право, везавши га за давање концесије.

10) Министарство пошта и телеграфа, Поста ве телеграф, развило се из Генералне дирекције пошта основане 1870 при министарству унутрашњих послова за унутрашњу поштанску службу, док је иностранa служба била у рукама страних сила, које су имале своје поште на територији отоманске државе. Реорганизација поштанске службе нормирана је законом од 1874, а међународна служба отоманске поште почиње тек 1879. Међутим стране поште остају и функционишу и даље упоредо све до последњих дана, на штету државних финансија.

11) *Министарство вакуфа, Евкаф,* врши врховну управу и надзор над исламским задужбинама, вакуфима из категорије зв. *мазбута* и *мулхака,* који подлеже државној режији; прибира приходе од њих и контролише рачуне слободних вакуфа зв. *гајри мулхака,* примајући од њих известан допринос. Своју организациону норму ово министарство има у закону од 1880. Његова је установа потекла из потребе да се ограничи, ако не и потпуно сузбије, штетно дејство институције вакуфа, установе мртве руке, на државне финансије и на привреду уопште, те да се стане на пут злоупотребама улеме.

12) *Министарство царске тефтерхане, Дефтер хане-и-хакани* управљало је баштенским и катастарским књигама и статистиком. Уводећи у баштинске књиге, *тефтере,* правне односе у вези са непокретностима,

органи овога министарства, распоређени по целој територији издају потврђене изводе зване *тапије* или царске исправе, *сенед хакани*. По пропису § 1737 отоманског грађанског законика, *Мецеле*, ти су изводи јавне исправе и пуноважан доказ о својини, преносу или теретима извесног уписаног добра.

13) *Министарство полиције, Забтије*. — Ово министарство постојало је као посебна установа и стајало је у тесној вези са службом у двору. Његова организација регулисана је законом од 1870. Министар полиције управља непосредно полицијом, под њим стоји и жандармерија стављена у службу престоници. Његова управна власт у унутрашњости земље ограничена је на постављање полицискиx комесара, потчињених шефовима опште управне власти. Главна им је дужност била чување јавне безбедности.

ПОДРЕЂЕНА УПРАВА

Подела отоманске државне територије у управном погледу као и облик подређене управе пролазили су у току векова кроз различите фазе. — За владе султана Бајазита I (1389—1402) земља је већ била подељена на две велике покрајине: на европску и азиску, *Румелију* и *Анатолију*, које су носиле општи назив *ајалета* и биле поверене свака своме врховноме гувернеру, *бејлербегу*, у рангу везира највишег степена са три челенке. Ајалет се делио на простране области, — *санџаке*, којима су на челу били гувернери, *санџак беј* или *алајбеј*, у рангу везира са две челенке, а санџаци на мање јединице поверене *субашама* и шериатским судијама *(наиби, кадије)*. Доцније, за владе султана Мурата-хана III (1574—1595) стари санџаци су били проглашени за ајалете, чији су шефови, *алајет-паше*, носили службено српски назив *војвода;* установа бејлербеја задржана је и даље на врху покрајине. У рукама берлербеја била је концентрисана сва власт, цивилна и војна, с ослонцем на ондашње феудално уређење *зијамета* и *тимара*, чији су титулари вршили и управну и војну власт под надзором, упутствима и вишом командом субаша, војвода и бејлербеја. — Правда народу дељена је преко кадија, који су уједно управљали градским пословима и прибирали јавне дажбине. Овај систем дело Улеме, која је од увек имала претежан уплив на државне послове, — претстављао је снажан извор отоманске војне силе онога времена. Тако је султан Сулејман Законодавац (1520—1566) могао кренути импозантну коњицу од 200.000 савршено опремљених, извежбаних и дисциплинованих коњаника, *спахија*. Међутим доцније наступа у редовима феудала декаденција, која за владе султана Селима III (1789—1808) прелази у право расуло. То даје повода укидању тимара и зијамета, па их султан Мурат II (1809—1839) сасвим ликвидира и приступа преуређењу управе. Укида се установа бејлербеја, ајалети добијају назив *вилајета* и војводе уступају место валијама. Кадије остају. Последње преуређење унутрашње управе, засновано на принципу централизације власти, регулисано је законом о вилајетима од 1864, о општој управи вилајета од 1871 са уредбом од 1876 и законом о градским општинама од 1877, уз доцније измене и допуне.

Пред балкански рат 1912 г. отоманска државна територија, прилично окрњена раније догађајима, бројала је неких 28 вилајета и 7 самосталних санџака. Територија европске Турске, тзв. Румелија, делила се на шест вилајета, не рачунајући престоницу и санџак Чаталџе. Данашња Јужна Србија обухвата цео косовски, велики део битољског и део солунског вилајета.

Вилајети су били основне дивизије у управном погледу. Они се пак деле на округе *(санџак, лива)*, ови на срезове *(каза)*, а срезови на општине *(нахија)* и даље на села *(карије)*. Уствари установа нахија је била спроведена само делимично, те су села претстављала непосредне дивизије среза. Градске општине, *беледије*, имале су посебно уређење и делиле се на *махале*. На челу вилајета стоји генерални гувернер, *валија;* на челу санџака гувернер, *мутесариф*, и онда редом: начелник среза, *кајмакам*, управник општине, *мудир*, и старешина села, *мухтар*. На челу градске општине стоји претседник, *реис*, а на челу махале старешина, мухтар. Валију, мутесарифа и кајмакама поставља султан царском ирадом, остали долазе избором, па мудира и градске претседнике потврђује валија, а сеоског мухтара кајмакам. Вилајет, санџак и срез имали су и своја општа саветодавна тела чији су чланови долазили једним делом по свом положају, другим по избору и састајали се и радили под претседништвом шефова. — Самоуправа установљена је тек законом од 19 марта 1913 год., прекасно за Јужну Србију која је тада већ била ослобођена. Кад је реч о управи вилајета и осталих нижих јединица, не треба мислити на неку самоуправу, већ на чисто државну управу. Код градских општина постојала је међутим извесна самоуправа, иако доста ограничена.

УПРАВА ВИЛАЈЕТА

На челу вилајета стоји *валија*, као претставник Високе Порте; он врши највишу политичку и опште управну као и финансиску власт у вилајету; стара се за јавну безбедност, за културни и привредни развој. Врши надзор над свима јавним властима и органима. Има дисциплинску власт над чиновницима опште управе и даје отсуства, поставља и разрешава ниже чиновнике. У вршењу финансиске власти валија се стара о правилном распореду јавних дажбина као и њиховој наплати, преко финансиског директора, *дефтердара*, који је непосредно одговоран ресорном министру. Извршује буџет и наређује издатке. Као највиши орган јавне безбедности, валија располаже свом оружаном силом полиције и жандармерије, а у случају преке потребе овлашћен је да на своју одговорност тражи оружану помоћ војске и нареди ванредне издатке. Према томе атрибуције валије обухватају све гране службе по закону о валијама и по другим специјалним законима. Своје функције врши валија преко подручних органа, чији делокруг одговара углавном надлежности министарства у чији ресор спадају послови које они отправљају. По томе се и делио валајат на дирекције, чији су шефови, *мудири*, постављани царском ирадом на предлог министра унутрашњих послова, а по споразуму са ресорним министрима. Постојала је и дирекција за иностране послове, *Ецнеби мудиријети*, са по-

требним бројем тумача, *терџомана;* преко ње је валија општио са страним консулима у вилајету. Валијат је имао и помоћника валије, *муавина,* који је валију заступао у случају спречености; иначе је отправљао послове које му овај повери. Једна задоцнела реформна одредба допуштала је да у сваком од три румелиска вилајета (Солун, Битољ и Скопље) један од помоћника валије може бити и немуслиманин.

Управни одбор вилајета, мецлиси идаре-и-валијет имао је двојаку власт: управну и надзорну. Управни одбор помаже валији у вршењу скоро свих послова. Он управља државном имовином у области, одржава лицитације о издавању под закуп државних шума и попаша као и десетка и изградњи јавних објеката, стара се о јавним радовима и примени усвојених мера за унапређење привреде и подизање културних и социјалних установа. Врши расподелу јавних дажбина по санџацима и води надзор над даљом расподелом на срезове, општине и села, као и над прибирањем дажбинских прихода и вршењем издатака. Као орган административно судске власти расматра у другом степену првостепене одлуке санџачких управних одбора. Води надзор над комуналним радом сеоских и градских општина, над правилним располагањем или преиначењем сврхе и намене општинских земљишта, сајмова, пијаца и гробља сагласно одлукама вилајетског већа, донесеним у том смислу, и стара се о пословима народног здравља. Решава о свима другим пословима које валија изнесе. Овај одбор овлашћен је, на случај да констатује злоупотребе у врховима управе, обићи валију и послати о томе извештај непосредно Високој Порти. — У састав његовог улазе: од чланова који долазе по своме положају, дефтердар, књиговођа валијата *(мектубџија),* затим кадија, муфтија, као и духовне старешине немуслиманских вероисповести; по избору пак долази шест чланова, од којих су три немуслимани.

Вилајетско веће, Мецлиси-умуми-и-вилајет, надлежно је да решава о увођењу општих мера које се односе на унапређење привреде, о предузимању јавних радова, подизању културних и социјалних установа и изналажењу средстава за њихово финансирање. Решава о новим јавним дажбинама као и по извештајима среских и санџачких управних одбора који се односе на измену и покриће јавних прихода. Испитује правилност расподеле дажбина извршене на санџаке, казе и општине; прегледа годишње рачуне вилајетских прихода и издатака. Решава по одлукама које се односе на располагање јавном имовином и преиначење сврхе којој је дотле служило извесно јавно добро, државно или општинско. У састав већа улазе чланови изабрани на четири године, по четири из сваког санџака, од којих пола немуслимани. Веће сазива валија једанпут годишње и његов рад траје највише четрдесет дана. Важније одлуке већа подлежу расматрању Високе Порте.

Од како постоји установа овог већа, оно није међутим сазивано више од два-три пута, ма да формално није укинуто. Његове функције вршио је валија.

УПРАВА САНЏАКА

Мутесариф. — На челу санџака стоји *мутесариф.* Он је претставник валије у своме подручју, највиши орган опште управне власти. Он рукује полицијом и жандармеријом и врши распоред по потреби и

по упуствима која прима од валије. Мутесариф усто врши и највишу финансиску власт у своме подручју. Мутесариф, дакле, врши у санџаку скоро скоро све оне послове које и валија у своме подручју, и сноси за њих одговорност заједно са валијом. Ма да пак по правилу упућен на директно општење само са валијом, мутесариф у ванредним случајевима угрожене јавне безбедности у његовоме подручју може општити управо са централном влашћу. За поједине управне гране мутесарифат је, као и валијат, само у мањој мери, имао своје органе који су радили по одељењима, а под надзором мутесарифа и по упуствима ресорних дирекција при валијату.

Управни одбор санџака, мецлиси идаре-и-лива био је помоћни орган мутесарифа у вршењу управних послова. У његову надлежност и по мери његовога делокруга улазе углавном управни послови које врши вилајетски управни одбор у своме подручју: администрација финансије, привреда, јавни радови, социјална и културна служба итд. У састав овога тела од чланова који долазе по положају улазе санџачки финансиски поддиректор *(хумасебеција)*, шеф коресподенције *(тахрират мудири)*, затим кадија и муфтија, као и духовне старешине осталих вероисповести. По избору пак долазе четири члана, од којих два немуслимани. Сваке друге године отпадају двојица изабраних чланова и врши се нов избор.

УПРАВА СРЕЗА

Кајмакам је на челу казе, као највиши орган управне власти. Зависи непосредно од мутесарифа и врши у своме делокругу све оне послове које мутесариф у санџаку. Њему стоји на расположењу оружана сила полиције и жандармерије, коју он распоређује по потреби и по упуствима мутесарифа.

За поједине врсте управних дужности постојали су посебни органи који су носили назив чиновника, *мемур*, или шефови односно управника, *мудир*, оне управне гране чије су послове обављали, и радили под надзором кајмакама и по упуствима која су надлежна одељења из мутесарифата слала њему преко мутесарифа. Нарочито је пак било стављено у дужност кајмакаму да сталним одржавањем везе са становништвом упознаје његово расположење као и потребе и шаље извештај надлежнима.

Срески управни одбор, мецлиси идаре-и-каза обављао је у свом делокругу релативно оне послове које и управни одбор у санџаку (управа државном имовином, расподела среских дажбина по општинама, привреда, јавни радови, социјална и културна служба итд.). У састав среског одбора као чланови по положају улазе: кадија, муфтија, немуслиманске верске старешине, срески секретар *(ћатиб)* и финансиски управник *(мал-мудири)*. По избору улазила су три члана од којих је један био немуслиман.

УПРАВА НАХИЈЕ

На челу нахије стоји управник, *мудир*. Он претставља кајмакама и ради по његовим упуствима; извршује одлуке и наредбе власти; прати најнепосредније живот и кретање становништва; води статистичке књиге, врши надзор над радом и понашањем органа за наплату јавних

дажбина, као и мухтара и одборника и о свему извештава кајмакама. Мудир се стара и за јавну безбедност у нахији и води претходне истраге по кривичним делима. Мудир има и свог помоћника. Обојицу пак бира нахиски управни одбор из своје средине. — Међутим у пракси мудира махом именују више власти на предлог кајмакама, па је такав случај био и са члановима нахиског одбора. Изборни систем је дакле стварно био суспендован.

Нахиски одбор, нахије мецлиси био је помоћни орган мудира. Поред осталих задатака распоређује на села глобалну суму државних дажбина; изводи комуналне задатке, водећи рачуна о економској снази становништва; врши улогу примирителнога суда у споровима грађанским и оним од кривичних који су се по закону могли свршити поравнањем између странака. Месни *имам* и старешине немуслиманских вероисповести улазили су у овај одбор по свом положају, а поред њих бирано је још 4 до 8 чланова од којих половина немуслимани. Половина изабраних отпадала је крајем сваке друге године и њихова места попуњавана су новим избором.

УПРАВА СЕЛА

Мухтар управља селом као старешина. Онде где је село груписано, становништво хомогено, биран је један старешина; иначе свака верска општина, махала, заселак даје по једног, и у том случају селом управља најстарији по годинама, остали му помажу. Мухтар ради по упуствима мудира, односно кајмакама,врши потребна проверавања; даје статистичке податке. Стара се и о јавној безбедности, те заповеда чувару поља, *бекчији,* чувару сеоске шуме, *коруџији,* као и сеоској стражи и др. Мухтар наплаћује од становништва и предаје државној каси јавне дажбине, даје потребна уверења за путне исправе и убаштињења, доставља странкама службена акта. Мухтар претседава сеоском одбору стараца.

Одбор стараца, ихтијар мецлиси обавља функцију примирителног суда између завађених; саветује се и решава о питањима која се односе на опште послове села, о јавној безбедности, као и о распореду и наплати јавних дажбина, којима је село оптерећено; бира чувара поља и шуме, као и друга лица за сеоску службу; води надзор над мухтаром и осталим сеоским органима и о злоупотребама у њихову раду извештава надлежну власт. Састав овога одбора сличан је саставу нахиског мецлиса; избор је сваке године. Али стварно су мухтари и одборници постављени од стране државне власти.

УПРАВА ГРАДСКЕ ОПШТИНЕ

Градску општину *беледију,* образовало је свако градско насеље које је било средиште бар среске управне власти. Та околност поштедела је углавном беледије од дужности вршења опште управне власти у свом делокругу.

Функције градске општине биле су претежно у извођењу комунално-социјалних и културних задатака. У складу са таквим дужностима били су установљени и специјални општински доприноси и таксе и

признато граду својство правног лица. Међутим општа културна заосталост ондашњих управљача и несрећне политичке и привредне прилике у земљи кочиле су сваки озбиљнији подухват напреднијих појединаца за остварење тих задатака.

На челу градске општине стајао је претседник, *реис* (одборник кога државна власт именује). Дужности су претседника биле поред осталог да сазива општински одбор у седнице; да спрема и износи пред одбор на решавање предлоге по свима општинским пословима, као и пројекат годишњег буџета и рачуна; да спроводи одборске одлуке месном управном одбору на одобрење и потом и извршује; да прикупља општинске приходе и наређује издатке у границама свога овлашћења.

Општински одбор, беледије мецлиси имао је задатак да решава о свима пословима које закон ставља у дужност општини; да претреса и одобрава општински буџет и рачуне и врши надзор над радом општинских органа. Одбор претставља општину у свима њеним правним пословима, управља и располаже њеном имовином под надзором државне власти; прима и отпушта општинске службенике. Под његовом заповешћу стоји и општинска полиција, којом непосредно заповеда старешина, *чауш*. У састав овога одбора улазило је 6 до 12 одборника изабраних за период од четири године. Верска припадност није играла улогу.

Градски управни одбор и општински одбор образују заједно *скупштину градске општине — џемијет*. Њу сазива месна државна власт два пута годишње и она решава под претседништвом једног од својих чланова којег она бира већином гласова. Сазив траје петнаест дана. Скупштина испитује и потврђује опште рачуне од протекле године као и пројекте са предрачунима за изградњу јавних грађевина, стварање и подизање нових социјалних и културних установа као и предлоге о отуђењу, размени или промени сврхе јавних добара. Одлуке одобрава вилајетско веће, односно валија.

УПРАВА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Са доласком ослободилачке војске, отоманске власти препуштају територију Јужне Србије органима српске власти. — До формалног присаједињења Србији ослобођена територија стаје под привремену управу цивилнога комесара Краљевске владе при Врховној команди. Први акти те управе биле су наредбе, а прва организациона норма за подређене власти привремена уредба од 14 децембра 1912 год.

По извршеном присаједињењу Јужна Србија улази у састав Краљевине Србије и добија своју националну управу: врховну, на челу са Краљем и његовим одговорним министрима и са Државним саветом као општим саветодавним органом, како је то било уређено уставом за ондашњу Краљевину Србију од 1903, чије су одредбе по тој материји биле проширене на ослобођену област указом од 20 новембра 1913; подређену пак са установама и органима привремено уређеним.

Ранија привремена уредба о уређењу подређене власти замењује се новом уредбом о уређењу ослобођених области од 18 августа 1913. Територија Јужне Србије добија своју нову административну поделу

на округе, срезове и општине по систему предратне Србије. Финансиске власти уређују се пореском уредбом од 20 јануара 1914, остале се струке уређују посебним уредбама. Тако је уредбом о уређењу судова од 17 фебруара 1914 регулисана судска власт: у сваком округу установљава се по један окружни суд, а за целу област један Велики суд са седиштем у Скопљу а са правима Апелационог и Касационог суда. Атрибуције свију тих власти добијају своју садржину делимичним или потпуним проширењем српских закона, које је спроведено једним низом решења Министарског савета.

У данашњем државном уређењу Јужна Србија у сваком погледу па и административном заузима равноправно место са осталим областима Југославије: она је данас главни саставни део Вардарске бановине, а у погледу војне управе стоји у саставу Треће армиске области са средиштем у Скопљу.

3) СУДСТВО У ТУРСКОЈ ЦАРЕВИНИ ДО 1912 ГОДИНЕ

ОД ТРАЈАНА ЖИВКОВИЋА

У свакој државној заједници судство је онај орган државне власти коме је поверена искључиво примена позитивнога а гдекад и обичајнога права. Стога, а ради јаснијег, прегледнијег и што бољег излагања теме, потребно је пре свега осврнути се летимично на турско право, његов систем и његове изворе.

Систем и извори турског односно муслиманског права. — Превалivши из централне Азије у западни део тога континента — најпре као најамници багдадских калифа који су својим међусобним борбама о превласт тражили и налазили на свима странама борце, а потом као завојевачи под Цингис-Ханом и Тимурланом, — Турци су примили ислам и муслиманско право. Према концепцији коју су имали о друштву и његову уређењу, творци и заточници ислама сматрали су и исповедали да је право саставни део вере, јер, поред своје догматике, вера претставља уједно и највећи и најчистији извор морала, који мора опет лежати у основи свакога права. Овако замишљено и дефинисано, муслиманско право, на супрот осталим правним системима, носи обележје једног посебног, верско-правног система коме се мора резервисати посебно место међу старим и новим правним системима.

Због те и такве своје природе, муслиманско право има своје изворе: 1) у *Корану*, који, по муслиманском веровању, претставља књигу *откровења*, у којој су нашле места све верске и правне норме онако како су биле Мухамеду саопштаване преко арханђела Гаврила; 2) у *Хадисима* и *Сунетима*, тј. у речима и делима Мухамеда, које су његови ученици и следбеници *(асхаби)*, посредно или непосредно, чули или видели још за његова живота, па се после то преносило са колена на колено; 3) у *Ицма-и-умету*, тј. у једнодушном мишљењу о једном предмету или питању свих научника *(улема)*, који су се сматрали као неоспорно меродавни тумачи корана, хадиса и сунета; и 4) у *Кијасу*, тј. у правној аналогији, која се састојала у томе да се решење једног конкретног питања, које је нашло места у *корану, хадису, сунету* или *ицма-и-умету*, примени и на неко друго, слично питање.

Муслиманско право се зове још и *шеријатско право (ахћами шеријe)*, што значи *божје право*. Ово право, које дакле садржи једновремено и верске и правне норме, није било кодификовано, па то није ни данас. Учињена су два покушаја, али без великог успеха. Први је

покушао шеих Ибраим из Алепа за време владе Сулејмана Величанственог; али је он успео само толико што је стварно израдио једну збирку познату под именом *Мултека,* где су изложени без икаквога реда нити система ритуални прописи муслиманске вере, прописи о приватном и казненом праву, као и одредбе о формалном, процесуалном праву. Други покушај учињен је у другој половини XIX века, када је била образована једна нарочита комисија са задатком да из шеријатског права издвоји све прописе који се односе на приватно право (стварно и облигационо). Комисија је израдила свега шеснаест глава од повереног јој посла. Та збирка правних прописа позната је под *Мецела,* и важила је као грађански законик за турску царевину.

Све донде док се турска држава простирала само на азиском копну, дотле је шеријатско право још и могло како тако да подмирује потребе; али кад се турско царство стало ширити, па се почело пребацивати и на Балканско Полуострво где је за релативно врло кратко време освојило многе земље и покорило многе народе, државне и друштвене прилике су се измениле из основа, па се осетила потреба за еластичнијим и разноликијим законодавством него што је било шеријатско. У отсуству сваког законодавног тела, ту су празнину попуњавали сами шефови државе — султани. Према указаној потреби, султани су путем *фермана, хатишерифа, кануна* или *низама* издавали наредбе и упуства судијама, као и управним органима, како ће да поступе у даном случају или и у будуће, ако би се исти случај појавио. Та султанова наређења или упуства названа су *ферманима, канунима* или *низамима* за разлику од шеријатских прописа, који су се сматрали да су божјег порекла, те да су вечни, непроменљиви и незаменљиви. Дуги низ година водила се полемика око тога да ли су уопште шефови државе власни да, поред шеријатских прописа, издају наређења и упуства са законском снагом. Најзад је победила она страна која је доказивала да се у шеријат не сме дирати, али да се може допуњавати, пошто је то и кораном допуштено „кад је потреба очевидна". Тиме је призната пуна законитост султановим актима, те се са тога и они могу уврстити у ред извора турскога права.

Устројство судова и судије. — У прво време мухамеданства постојао је свега један суд, *шеријатски суд,* са једним судијом, самим шефом муслимана, који је у почетку био сам Мухамед. Али, током времена, муслиманска заједница се развијала, њено људство и њена територија су се повећавали, послови су се умножавали, односи међу члановима те заједнице разграњавали тако да се недовољност једнога суда са једним судијом убрзо показала у пуној мери. Због тога је шеф заједнице, у овом случају *калифа,* приступио образовању нових судова, и именовао своје заменике *наибе.* Ти су наиби добили назив *кадија,* а сам калифа се прозвао *кади-ул-кадет,* што ће рећи „врховни кадија".

Шеријатски суд су састављали: кадија, ћатиб (писар) и један момак.

Кадија је судио инокосно у првом и последњем степену. Друге, више инстанце није било, те су стога његове пресуде постајале одмах извршне. Али, ако није било више инстанце, дешавало се врло често да сам кадија измени своју првобитну пресуду, а то се обично дога-

ћало или тако што је кадија сам доцније увиђао да је у даном случају погрешно пресудио, или тако што би накнадно сазнао да је мишљење меродавних учењака — *улема* — у том питању било сасвим друкчије. Суђење се вршило усмено, јавно и контрадикторно, обично у џамијама, у џамиским авлијама или и у самој кадијиној кући. — Спор, грађански или кривични, није се покретао тужбом већ тако што су странке исписивале своја имена и презимена на једну цедуљу па су ту цедуљу предавале момку а овај *ћатибу* — писару. Кад је тих цедуља било прикупљено у довољном броју за једнодневно суђење, заседање је почињало прозивањем парничара, који су излагали своју тужбу односно одбрану. Њихове је исказе ћатиб уносио у записник. Што се тиче доказа, парничари су их пружали или у облику заклетве или привођењем сведока. Странке нису могле приводити сведоке по своме нахођењу него су биле приморане да их бирају са једног списка, који је суд сваке године састављао од виђених и часних грађана са пуном законском способношћу за сведочење. Та способност није била једнака код оба пола: сведочанство двају лица женскога пола било је равно сведочанству једнога мушкарца. По ислеђењу предмета кадија је изрицао пресуду коју је ћатиб уносио у записник и која је тиме постајала извршном. Казне су биле најчешће новчане, шиба и затвор, како у грађанским тако и у кривичним споровима. Изгледа да је у прво време постојала и талијонска казна, „око за око, зуб за зуб", па и смртна, но ова последња се могла изрицати само на изричан захтев тужилачке стране.

Кадије, као ни њихово особље, у почетку нису били плаћани од стране државе, већ су живели од онога шта им је ко давао. Доцније им је допуштено да могу узимати на име награде за свој труд известан проценат од вредности спора, а тек у новије време биле су им одређене плате. То од прилике пада у исто доба када је наступила још и једна друга, важна промена у надлежности кадија односно шеријатског суда. Са установљавањем *Шеих-ул-исламата* или *Мешихата* у Цариграду, донесено је правило по коме је шеријатски суд и даље судио у првом и последњем степену, ако се не појави жалба једне од парничних странака. Чим би тај случај наступио, шеријатски суд је дужан био да предмет одмах упути *Мешихату,* који је пресуду могао оснажити, ништити или са примедбама вратити.

Овакво је судство постојало у Турској све до *Танзимата,* тј. до 1839 год. кад је султан Абдул Мецид, познатим *ћулханским хатишерифом,* отворио еру читавог низа реформама. Разуме се по себи да је од свих државних установа судство претстављало ону област државне управе у којој се потреба за реформама најјаче осећала. Да би се та вапијућа потреба задовољила почели су узимати и преводити готове законе из западне Европе, а једновремено стварати и организовати и нове судове који су за разлику од шеријатских судова прозвани *мухакемати низамије.* Тиме наравно нису укинути шеријатски судови, али је њихова надлежност била сада сведена само на породично право, брачно право, на право о старатељству, итд.

Преустројство турских судова предвиђало је по један првостепени суд, који је, према разгранатости послова, могао имати два и више

одељења, за сваку административну јединицу осим нахија, у којима су судску власт вршили нахиски мудири. И тако Турска је сада имала:

1. Првостепене судове: а) *каза ондајет мухакемеси* (првостепени суд за казу), б) *лива ондајет мухакемеси* (првостепени суд за санџак) и в) *меркез ондајет мухакемеси* (првостепени суд за вилајетско место). Сви су ови судови судили јавно и контрадикторно. Судски је поступак у грађанским стварима предузиман само на темељу писане претставке, тужбе, молбе итд., а у кривичним предметима по званичној дужности. Надлежност ових судова, иако су се звали првостепеним судовима, није била једнака. Иначе, они су били организовани и радили су по начелима која су била усвојена у културноме свету, одакле су Турци узели и напросто превели како материјалне тако и нарочито формалне законе;

2. По један другостепени — апелациони суд у сваком вилајетском месту. Овај је суд могао, према потреби, имати и два одељења. И он је судио колегијално. Састављен је био од претседника и четири члана (од којих двојица почасни) са осталим потребним особљем; и

3. Један највиши, касациони суд у престоници. Турска касација имала је три одељења: грађанско, кривично и одељење за молбе. Прва два одељења састављена су била од претседника и шест чланова, а треће од претседника и четири члана. Претседник првог одељења био је и претседник касације, а претседници другог и трећег одељења били су потпретседници касације.

Ради потпуности, ваља напоменути да је по устројству турских судова уз сваки првостепени суд по казама постојало још и по једно извршно одељење *(ицра)*, као и по један државни тужилац *(мудеиумуми)* са помоћником, и по један истражни судија *(мустентик)*. Као што се види, ново устројство турских судова — стварало је услове да се у Турској правосуђе спроводи беспрекорно. Тако је требало да буде, али тако нажалост није било. Тиме је и у овој прилици утврђена освештана истина да и најбољи закони остају мртво слово на хартији, ако нема људи који ће те законе да оживотворе. Таквих људи у Турској није било. Турска је оскудевала у добром државном апарату уопште, а у судском напосе. А кад се томе дода још и однос нетрпељивости који је вековима владао између муслимана и разних елемената који су улазили у друштвену структуру бившег отоманског царства, онда ће се лако увидети и схватити да они силни вапаји и запомагања која су се столећима дизала из турске државе нису била само израз пробуђених народних свести него и праве, истинске невоље. Једном речи, турско судство у овим странама није оставило лепе успомене.

Привилегије немуслимана у Турској. — У почетку овог излагања нагласили смо да је, по муслиманском схватању, право саставни део вере. Прва последица тога постулата је била да се муслиманско право као такво може примењивати на правоверне у целости, а на иноверце само делимично. Те иноверце муслимани су делили у две категорије: на *кјафир китаби* — тј. на оне чија је вера имала неку своју књигу као: стари завет, нови завет, итд. — и на *муширике* — тј. на оне који нису имали никакве књиге — пагани. Наравно, ови последњи имали су да бирају између ислама и смрти, а оним првим, покоривши се побе-

доносним муслиманима, признато је право као *зимима* или *раји*, на живот, имање, исповедање своје вере, одржавање својих обичаја и закона, јер је, по схватању Арапа, све то било неразлучиво везано са вером. Покоравајући народе немуслиманске вере, отомански султани, у својим односима према побеђенима, морали су да се придржавају те основне директиве, јер ти побеђени народи не беху пагани *(мушрик)* већ имађаху своју веру и своје верске књиге из којих је, узгред буди речено, много црпео и сам Мухамед. Стога су се за њих стварали специјални закони у свима оним областима права где се они нису могли изједначити са правоверним, или пак допустити им да се у тим случајевима управљају по својим народним законима или обичајима. Отуда потиче порекло привилегија, дариваних поданицима немуслиманске вере.

Привилегије су се давале верским заједницама. Тих верских заједница је било много, али за нас имају важност само оне привилегије које су дате Васељенској патријаршији: оне су се посредно распростирале и на наш народ, нарочито после укинућа Пећке патријаршије 1766, пошто је наша црква, са малим прекидом у XIV в., била у вези са Васељенском патријаршијом. Привилегије дате православној цркви биле су у прво време толико опсежне да је на основу њих православна црква претстављала државу у држави: оне су обухватале веома широку област породичнога, брачнога, наследнога, тестаменталнога права, као и права о старатељству, па чак и о настави. Привилегије те штитиле су нарочито клир чак и у области кривичнога права. Све те привилегије које су први пут дариване од стране Мехмеда II биле су потврђиване и од стране његових потомака, па су биле потврђене чак и познатим *ђулханским хатишерифом*. Али, убрзо после тога, нарочито откад се са реформама султана Абдул Меџида беше почела ширити међу Турцима писменост и просвета, почело се нагло са сужавањем тих привилегија, тако да је пред крај турскога царства у овим странама остало само име њихово.

Капитулације. — Осим тих привилегија које су важиле за турске поданике немуслимане, биле су и друге привилегије, које су важиле за стране поданике без обзира на њихову веру. Те су привилегије познате по именом *капитулације*. То су формални међународни уговори које је Турска некад милом а некад силом закључивала са страним државама. Серију тих уговора отворио је француски краљ Франсоа I. По тим уговорима — капитулацијама, страни поданици испадали су готово потпуно испод надлежности турских судова и потпадали под своје национално судство, које је делало у конзулатима њихове државе.

4) СУДСТВО ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

ОД НИКОЛЕ К. ЛОЗАНИЋА

Правни живот Јужне Србије до ослобођења имао је карактеристичне одлике једног примитивног стања. Он је тесно био везан за веру, националност, обичаје, начин живота, предрасуде, мистику и сујеверја. У Јужној Србији пре ослобођења укрштали су се далеки и дубоки трагови азијатских нарави са здравим инстинктом хришћанског поштења, његовог традиционалног работништва и стремљења, у очекивању доласка новог доба реда, правде и правичности. Потребно је било да се избришу трагови турскога ропства и да се у овим крајевима створи нова ера културног, економског и социјалног живота.

Пре скоро 600 година, 21 маја 1349 године, цар Душан Силни овде у Скопљу, у центру Јужне Србије, пошто је успешно ујединио српска племена и у земљи створио ред и мир, прогласио је српски кодекс, познат под именом Душанов законик, који је имао да послужи као основа нашем доцнијем законодавству. Овај је законик Душан донео да би организовао царевину, обичаје кодификовао и народу дао писан закон, који ће као највиша воља бити изнад свих и изнад свакога у земљи. Он је својим законом и добром управом успео да освојене покрајине уреди, да државну структуру стави на солидну основицу, да ред и поредак учврсти у земљи и грађанима обезбеди миран живот и рад. Овде је у Скопљу заседавао и сабор моћне српске царевине за владе цара Душана.

Иако у дугом ропству, српски народ је успео да сачува индивидуалност, његова животна снага је на крају ипак победила, и пре 25 година ослободила Скопље и Јужну Србију. Јужна Србија, која је тако дуго подносила тегобе и јарам једне правно неуређене и туђе администрације, сада после ослобођења најбоље је осетила благодети слободе, загарантоване правосуђем.

Проблем правосуђа у Јужној Србији морао је да прође кроз извесне етапе решења, с обзиром на временске и материјалне могућности. Србија се трудила да се после 1912 године правни поредак организује овде на најцелисходнији начин, како би се грађанима загарантовао живот и слобода, имовна права, вршење верских обреда, право просвећивања и радиности.

Потребно је било разбити историске неправде снажном културном акцијом. На развалинама турске феудалне хијерархије, која је

лениво посматрала како качачка и комитска кама уништава наш народ, морао се што пре саградити темељ демократије и правне сигурности. Пре свега, захтевало се императивом државне мисије да се код народа у Јужној Србији пробуди вера у правосуђе, у једнакост пред судовима, без обзира да ли су муслимани или хришћани, аге и бегови или сиротиња.

С правом се може рећи да је ослобођење затекло Јужну Србију толико запуштену у погледу правосуђа, да се овде морало почети испочетка. Међутим, услови за спољну и унутрашњу организацију судова били су отежани тиме што је тадашњи судиски кадар из Србије једва био довољан да у сваком окружном месту установи по један окружни суд. Тек што је умукла рика топова на бојном пољу, већина судија у војничкој униформи хитали су по наређењу Врховне команде и Министра правде да крајем 1912 образује судове у Јужној Србији.

Како је 1913 године опет букнуо рат, то су окружни судови у ствари отпочели своју функцију 1914 године, кад је и донета Уредба о уређењу судова и о судском поступку у присаједињеним областима, од 17 фебруара 1914 год. По тој Уредби створени су у Јужној Србији први судови после ослобођења ових крајева од турскога ропства. Услед изузетног стања, одмах по ослобођењу, у року од 6 месеци по ступању поменуте Уредбе на снагу, судије окружних судова нису имали сталност и непокретност, већ су по потреби службе могле бити премештене из једнога суда у други. Тада је по уредби образован у Скопљу Велики суд, који је имао све функције Апелационог и Касационог суда на територији Јужне Србије и био највиша судска инстанца за све судове на овој територији. Занимљиво је сада напоменути да је по Уредби од 17 фебруара 1914 године предвиђено било да поред државних судија постоје и судије-грађани, који нису били правници. Тако су у почетку судски колегијум сачињавали двојица државних судија и један судија-грађанин, који су заједно судили и кривичне и грађанске ствари. Овакво уређење судова одмах по ослобођењу диктовале су законодавцу саме прилике у ослобођеним крајевима, а вероватно и недовољан број државних судија. Судије-грађане бирали су општински одбори у којима је седиште окружних судова. Судија-грађанин могао је бити сваки пунолетан грађанин који је уживао грађанску част и јавно поверење. Школске квалификације се нису тражиле. Дужност судије-грађанина била је обавезна, и он је морао бити заклет на своју дужност. Све послове вршили су окружни судови, како грађанске тако и кривичне. Одмах после ослобођења у Јужној Србији се појавило и аграрно питање, и како попис земљишта није био извршен, а законом није било регулисано како ће се утврђивати право својине на непокретности, то окружни судови у почетку нису судили о парничним стварима у погледу својине нити о другим стварним правима на непокретности. Окружни судови тада нису вршили ни преносе својине приликом купо-продаје непокретних имања. Исто тако нису одобравали условна убаштињења, хипотеке и прибелешке, осим у изузетним случајевима, који су били предвиђени у чл. 32 пом. уредбе од 17 фебруара 1914 године. У Министарству правде по члану 35 поменуте уредбе образована је била аграрна комисија, која је имала за задатак да расматра

и да даје мишљење у погледу турских тапија издатих за време турске управе у овим крајевима.

Грађански судски поступак примењивао се од 18 децембра 1912 године, са малим изменама, онакав какав се примењивао и у Србији. Специјални прописи у погледу грађанског судског поступка били су предвиђени у Уредби од 17 фебруара 1914 године. У погледу заштите земљорадника важили су прописи § 471 грађанског судског поступка, осим члана 4 и 5 овог параграфа. Кривични судски поступак који је 1912 године важио у Србији, није у Јужној Србији уведен потпуно у живот одмах после ослобођења, већ се уводио постепено. Пресуде по кривичним стварима окружни судови су доносили по својој савести и убеђењу стеченом на основу укупних извиђаја и прикупљених доказа. У року од 5 дана окружни судови су на основу чл. 49 пом. уредбе све своје пресуде по кривичним делима којима се окривљени ослобођава, као и сва решења на основу § 250 кривичног судског поступка, морали достављати на расматрање Великом суду у Скопљу по службеној дужности.

Законски прописи формалног и материјалног права после ослобођења, као што смо навели, увођени су постепено и делимично у живот. Изменама и допунама уредбе од 7 јуна 1914 године у Јужној Србији се образују муфтиства. Муфтије су имале за задатак да примењују обичајна права шеријатског суда, уколико се односе на питања породична као и на наслеђа муслимана. Овако је стање трајало све до 30 јуна 1919 године. Тада се новом уредбом уносе у живот измене и допуне у закону о устројству судова преткумановске Србије од 1865 године. Овај Закон измењен и допуњен добија законску силу и у Јужној Србији, те је Јужна Србија тада потпала под судску територијалну надлежност Касационог суда у Београду. Окружни судови који су у Јужној Србији постојали , претварају се у првостепене судове, и као такви постојали су све до 1 новембра 1934 године. Овим је законом и Велики суд у Скопљу, који је постојао од ослобођења Јужне Србије, укинут и у Скопљу се ствара нови Апелациони суд, који потпада под надлежност Касационог суда у Београду. Територијална надлежност Апелационог суда у Скопљу проширује се, јер пет првостепених судова (врањски, лесковачки, пиротски, прокупачки и нишки) прикључују се правном подручју Апелационог суда у Скопљу, а раније су припадали Апелационом суду у Београду. Та нова уредба добила је доцније своју законску форму, као закон о изменама и допунама у закону о устројству судова од 30 јануара 1922 године, а поводом интегралног распростирања устава од 1903 године. Том приликом проширено је на ове крајеве и важење осталих позитивних закона Србије, уколико то раније није било учињено уредбама или одлукама Министарског савета. Доцније је првостепени суд у Нишу враћен територијалној надлежности Апелационог суда у Београду, а на подручју Апелационог суда у Скопљу установљен је нови првостепени суд са седиштем у Кичеву.

Законом о уређењу шеријатских судова од 21 марта 1929 године установљени су шеријатски судови, који су основани скоро у свима местима Јужне Србије. Они врше судску власт по свима предметима брачног права, ако су муж и жена исламске вере, затим они пресуђују

и предмете који се односе на права и дужности родитеља и деце као и о томе да ли су деца рођена у законитом браку или нису, и расправљају све предмете по заоставштинама умрлих муслимана и сва наслеђа.

Такво је углавном стање редовних судова на правноме подручју Јужне Србије пред увођење новог судског уређења за целу државу. Стварањем Југославије затечено је шест хетерогених правних подручја са различитим законодавством и уређењем судства, и то: Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација са Словенијом, Хрватска са Славонијом и Међумурјем и Бачка и Банат са Барањом. У свима овим покрајинама важили су посебни закони са различитим правним животом и судством. Овако је стање претстављало једну аномалију у односу на политичко и народно јединство, те је законодавац настојао да што пре на подручју целе Краљевине оствари исту организацију судства са једним Касационим судом, као највећом гаранцијом за једнообразну примену закона у целој држави.

Први покушај да се задовољи потреба за оваквим уређењем судова у земљи учињен је доношењем закона о уређењу редовних судова за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 24 септембра 1928 год. У овом је закону предвиђен за целу Краљевину један Касациони суд са седиштем у Загребу, а један од седам апелационих судова имао је да буде у Скопљу. За сва поменута затечена правна подручја, сем Србије и Црне Горе, установљава се двадесет девет окружних судова и четири стотине три среска суда. У истом оквиру предвиђа се и установљавање трговачких судова, поморско судство, а као судови посебнога реда помињу се и општински судови.

Овај закон имао је ступити на снагу 1 априла 1929 године, али је 28 јануара 1929 године публикован нови закон о уређењу редовних судова од 8 јануара 1929 године. Нови закон о уређењу судова не доноси ништа ново у погледу самога система. За Србију и Црну Гору решено је да се накнадно законом утврде седишта среских и окружних судова и њихова територијална надлежност. Имајући у виду да примена нових позитивних закона, материјалних и формалних, захтева исто судско уређење у целој држави и да то може дати само један касациони суд, законодавац је у прелазним наређењима закона од 9 јула 1930 год. о увођењу у живот новог законика о грађанском парничном поступку одредио: док се не установи један Касациони суд за целу Краљевину, имају се сматрати као одељења Касационог суда, садашњи Касациони суд у Београду, одељење Београдског касационог суда у Новом Саду, Сто седморице и одељење Б истог Стола у Загребу, Врховни суд у Сарајеву као и Велики суд у Подгорици.

После овога доноси се 26 новембра 1930 године закон о установљењу среских и окружних судова на подручју Апелационог суда у Београду и на једном делу подручја Апелационог суда у Скопљу. На тај су начин стари првостепени судови у местима у којима су уведени окружни судови претворени у окружне судове, а остали у среске судове. Министар правде на основу § 21 Финансиског закона за 1934/35 годину овлашћен је био да Уредбом установи среске и окружне судове и на осталом подручју Апелационог суда у Скопљу, и он је Уредбом 1 новембра 1934 године установио у Јужној Србији следеће среске су-

дове: у Битољу, Велесу, Кавадару, Кос. Митровици, Вучитрну, Куманову, Кратову, Кривој Паланци, Прешеву, Новом Пазару, Сјеници, Охриду, Струзи, Дебру, Пећи, Призрену, Ораховцу, Прилепу, Кичеву, Крушеву, Приштини, Урошевцу, Гњиланима, Скопљу, Струмици, Радовишту, Ђевђелији, Валандову, Тетову, Гостивару, Штипу, Кочану и Ресну. Истога су дана основани и окружни судови уместо првостепених судова на територији Јужне Србије, и то: у Битољу, Велесу, Кос. Митровици, Куманову, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Призрену, Прилепу, Приштини, Скопљу, Струмици, Тетову и Штипу. — Сви су ови судови почели рад 1 новембра 1934 год., и овим је довршено велико дело унификације. Јужна Србија модерном реорганизацијом судства изједначила се са осталим крајевима Југославије у уживању свих оних користи које пружа нова организација судова.

Увођењем среских и окружних судова у Јужној Србији долази се до примене нових модерних закона на тај начин што се одмах на територији Јужне Србије почео примењивати нови кривични судски поступак, а после шест месеци почео се примењивати и нови грађански судски поступак, као и ванпарнични поступак.

Данас у Скопљу постоје највише судске установе. Имамо Апелациони суд, Управни суд, Више државно тужилаштво, Врховни шеријатски суд, Окружни суд, Срески суд, Државно тужилаштво, Шеријатски суд, Државно правобранилаштво и Виши аграрни суд. Поред ових судских установа у Скопљу је данас и седиште адвокатске коморе.

То су углавном историске етапе кроз које је прошло и развијало се наше судство на Југу. — Оно је морало да крчи пут у једној неорганизованој средини и да наилази на многобројне сметње за нормалан и систематски рад савремених институција правосуђа. Пре свега, на тлу Јужне Србије водили су се ослободилачки ратови, који су онемогућавали да се одмах по ослобођењу у пуном смислу изведе организација судова. Уз то, потребно је било имати кадар свршених правника којих је до ослобођења било врло мало, тако да је убрзо престала потреба за привременим судијама. На територији скопског Апелационог суда данас има 314 судија, 209 судијских приправника и 719 архивских и осталих чиновника по судовима.

Један велики број судија је родом из Јужне Србије. Прираштај је стално велики, јер нове младе правничке снаге на Југу пристижу. Из једног рудиментарног стања судови су се развили у праве храмове правде, у којима је поштени и радни свет Јужне Србије нашао заштиту својих грађанских, политичких и верских права. И најшири слојеви народа верују у судство, које је успело да обезбеди пуну заштиту наших грађана. Скроман и поштен, народ Југа своје болове и несугласице који се дешавају у животу, данас не заташкава и не решава сâм, већ иде пред суд. Народ на Југу нема више феудалних господара — ага и бегова; већ живи слободним животом, у коме сва његова добра у сваком месту на Југу налазе пуну гаранцију и неприкосновеност; она су штићена средствима тачно одређеним и у објективним законима прописаним.

Породица на Југу јача и стабилизира се, јер постоји вера у правну сигурност и заштиту судске помоћи. Судови су на Југу модерне и трајне тврђаве, које „држе земљу и градове".

Јужна Србија, више него и један други део наше земље, имала је кроз векове прилике да осети шта значи правда у животу једнога народа и колика је несрећа када те правде нема, па стога и најбоље уме да цени колико је користи народу донело добро уређено и организовано правосуђе.

ДРУШТВА И УСТАНОВЕ

ОД МИРКА ЈОВАНОВИЋА*

I НАУКА

МУЗЕЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

од д-ра Војислава С. Радовановића

Упоредо са стварањем Скопског Филозофског факултета, чије оснивање пада 2 фебруара 1920 године, настало је поступно формирање и друге највише научне и културне установе на нашем југу: Музеја Јужне Србије. И као што је оснивање Филозофског факултета у Скопљу резултат иницијативе ондашњег ректора Београдског универзитета пок. д-ра Јована Цвијића, тако је оснивање Музеја Јужне Србије дело приватних настојања досадашњег професора и декана Скопског факултета, оснивача и претседника Скопског научног друштва, д-ра Радослава М. Грујића.

Још одмах по доласку у Скопље 1920 године, као један између првих професора онда основаног Филозофског факултета, д-р Грујић је предузео научна путовања по својој територији онда тек наново ослобођене Јужне Србије. На све стране широм ове колевке и језгре српске средњевековне државе и културе гледао је како српски и остали, и старији, грчки, римски, византиски, и млађи, турски, историски и уметнички споменици пропадају колико од дуготрајног зуба времена толико и од људског неразумевања њихове вредности. Стога је на лицу места, још при тим првим научним путовањима, обраћао се лично и непосредно нашим грађанским, војним и црквеним властима, свуда где је пролазио, да му помогну да се сачувају и склоне од пропадања ови драгоцени културни споменици наше земље на Југу. И већ у лето 1921 године у Скопље су почели да пристижу многи камени и други културни споменици Јужне Србије са свих њених страна. У ствари приватна збирка, као ембрио за доцнији државни музеј у Скопљу, ови су музејски објекти сви нашли уточишта при Филозофском факултету: лапидариум у дворишту и сутерену факултетске зграде, а остали ситнији и од веће историско-уметничке вредности објекти у Историском семинару Факултета. Неуморног у сакупљању српске и остале наше старине на Југу, д-ра Грујића је пут при оваквом научно-

*) Све прилоге непотписане израдио исти писац.

музејском раду одвео доцније чак и у Софију, да би отуда од оних за време светског рата узапћених многих наших народних старина Јужној Србији вратио бар неколико тамо откривених, између осталих и надгробну плочу са гроба мајке Цара Душана, која се раније чувала крај цркве Св. Димитрија у Скопљу.

На тај начин приватно основан још 1921, за првих неколико година о личном трошку самога оснивача, уза шта су тек треће и четврте године иза свог незваничног оснивања почеле да пристижу и извесне званичне материјалне помоћи (најпре од три а после од пет хиљада динара), — Музеј Јужне Србије, у прво време према своме основном одељењу зван Историско-археолошки музеј у Скопљу, најзад је 1 априла 1924 основан и законски, званичним установљењем у државном буџету за 1924—25 годину.

Отада се Музеј у Скопљу, захваљујући широком научно-музејском интересу његовог оснивача а онда и доцнијем пристизању других стручних музејских сарадника, нагло развио у национално-културну установу чији је задатак: да што верније и што потпуније претстави целокупну природу и културу наше земље на Југу. Уз Историско-археолошко одељење, као основно, 1925 је основано Етнографско-антропогеографско одељење, 1926 Зоолошко одељење и 1927 године Геолошко-петрографско одељење. Тиме је, дакле, још пре десет година формиран Музеј Јужне Србије у данашњем своме облику и разгранатости, чему су скорије придодате и музејске научне публикације: 1934 године покренута су његова „Посебна издања", а сада, 1937 године, још и његов „Годишњак".

Али све је то још увек само претходна припрема. Јер без сталне и савременим музејским захтевима одговарајуће, за сва одељења довољно простране музејске зграде, која би усто и сама била од архитектонско-уметничке вредности, бар донекле равне оној од какве је вредности наша стара народна култура у Јужној Србији, — без тога није могућан даљи правилан развој Музеја Јужне Србије у Скопљу. И управо је већ и десет година протекло откако је оснивач и директор Музеја Јужне Србије д-р Грујић, пошто је 1926 године успео да се предузме и затим у току од неколико година изврши рестаурација Куршумли-Хана ради смештаја музејског лапидаријума, упутио своја национално-културна настојања и у томе правцу.

Да ли ће прослава 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, као увод у даље, систематскије подизање и унапређивање привреде и културе на нашем Југу, скоро довести и до коначног решења питања подизања достојне музејске палате и њених павиљона у царском Душановом Скопљу?

СКОПСКО НАУЧНО ДРУШТВО

од д-ра Воj. С. Радовановића

Основано убрзо иза коначног народног нам ослобођења и уједињења, 26 марта 1921, остајући кроз прве четири године свога рада углавном само на припремању, Скопско научно друштво је тек иза поновне реорганизације, 21 марта 1925 год., приступило стварноме раду

на остварењу свога високог национално-културног задатка. И отада, развијајући се уз две највише научне и културне установе Скопља и Јужне Србије, Филозофски факултет и Музеј Јужне Србије, од којих је оснивање прве, 2 фебруара 1920, везано за иницијативу ондашњег ректора Београдског универзитета пок. д-ра Јована Цвијића, а оснивање друге, 1 априла 1924 године, везано за приватна настојања досадашњег професора и декана Скопског факултета д-ра Радослава М. Грујића, — Скопско научно друштво је за ових дванаест година са пуно успеха извршило свој главни задатак: да ради и организује рад на свестраном научном проучавању Јужне Србије и суседних области, као и да развија науку и уметност уопште.

Као трајне резултате таквога рада до данас је Скопско научно друштво међу својим издањима објавило четири серије научних публикација. Између ових је друштвени главни орган *Гласник Скопског научног друштва*, од којег је у току 1925—1937 досад изишло 17 књига, са 4710 страна текста велике осмине и 1862 илустрације, где је 106 писаца наших и страних публиковало 338 научних прилога о најразноврснијим научним проблемима Јужне Србије, од којих свеске *Одељења друштвених наука* под уредништвом д-ра Рад. М. Грујића и д-ра Мите Костића, а свеске *Одељења природних наука* под уредништвом д-ра Петра С. Јовановића, д-ра В. С. Радовановића и д-ра Станка Карамана. Поред тога, као своја посебна издања, Скопско научно друштво је досад почело да издаје још и следеће три друге серије публикација: *Књиге Скопског научног друштва*, до данас изишле 3 књиге, где су објављене три велике монографије посвећене култури и прошлости Јужне Србије; *Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области*, до данас изишла 1 књига, под уредништвом д-ра В. С. Радовановића; и *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, до данас изишла 1 књига, под уредништвом д-ра Рад. М. Грујића.

Овако многобројни научни прилози, који имају и нарочитог значаја за нашу националну српску и осталу југословенску науку и културу, као и науку и културу уопште, пружају пуно и стално све више нове светлости и све богатију научну грађу и резултате о овој старој нашој народној области, у којој су колевка и језгро средњевековног српског националног и државног живота и културе. Необично разграната размена наших публикација, које редовно садрже и резимеа на једноме од светских језика, где поред свих важнијих наших научних установа и међу њима и саме Југословенске академије знаности и уметности учествује око 50 главних научних средишта Европе и осталога света са неколико стотина научних публикација, а где су заступљене и највише светске научне установе, као: Британски музеј у Лондону и Амерички национални музеј у Вашингтону; све три немачке академије наука, у Берлину, Минхену и Бечу; најважније словенске академије наука, обе руске, у Петрограду и Одеси, и чехословачка, у Прагу, — све то показује са каквим се интересом прате издања Скопског научног друштва у страном научном свету, чија је још давнашња пажња знатно сконцентрисана на балканске научне проблеме, особито на проблеме ове старе српске земље на југу.

Што је Скопско научно друштво у својој национално-културној мисији за последњих дванаест година постигло овакве резултате, треба захвалити у првом реду иницијативи и сарадњи научних и стручних радника окупљених у овој научној организацији Скопља и Јужне Србије, на чијем се челу налазио д-р Радослав М. Грујић стално као претседник од 6 новембра 1921, када је заменио рано преминулог претседника-оснивача, првога декана Скопског факултета, пок. д-ра Тихомира Остојића, па све до 20 октобра 1937 године, када се, позван новом дужношћу на другој страни, опростио од својих сарадника. Али исто тако треба захвалити и досадашњој материјалној помоћи од стране државе, самоуправе и приватних дародаваца, чији су благотворни новчани прилози овој главној научној организацији на нашем Југу следовали тек иза снажног добротворског примера Блаженопочившег Витешког Краља Александра I Ујединитеља, првога Највишег Добротвора и Заштитника Скопског научног друштва.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО (ОТСЕК)

Основано је 1922 г. иницијативом наставника Филозофског факултета у Скопљу. У њему су чланови и многи наставници средњих и стручних школа. На друштвеним скуповима читају се стручни радови из географије, етнографије и фолклора Јужне Србије. Добар део прочитаних радова објављен је у Гласнику Скопског научног друштва и часописима. Ови радови претстављају значајне прилоге научном изучавању нашега краја.

ДРУШТВО ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Основано 1926 године под утицајем наставника Филозофског факултета у Скопљу, ово је друштво окупило и многе наставнике средњих школа. На друштвеним скуповима расправљају се питања језика, народних умотворина Јужне Србије, српскохрватске књижевности и наставе језика и књижевности у средњим школама. Досад је издало: *Есеј о Милошу Перовићу, Југословенска мисао, Настава српскохрватског језика у средњим школама и језик и народна култура.* Друштво је покренуло акцију за подизање споменика песнику Милошу Перовићу, који треба да буде откривен 1938 године о двадесетогодишњици песникове смрти.

ПЕДАГОШКО ДРУШТВО

Организовано 1937 г., оно је окупило педагошке раднике са Факултета и из средњих и основних школа. На својим скуповима претреса савремене педагошке проблеме, приређује јавна предавања и стара се о издавању корисних педагошких дела. Педагошки отсек Филозофског факултета у Скопљу одржава тесну везу са овим друштвом.

ПРАВОСЛАВНИ ЦРКВЕНИ МУЗЕЈ У СКОПЉУ

Оснивањем овога корисног музеја у овој години задовољена је једна значајна културна и црквена потреба. Припремни радови око оснивања његова трајали су 3—4 године. Музеј је смештен у цркви

Св. Мине која је за време окупације порушена, те је сад обновљена и прилагођена музејским сврхама. Ма да још скроман по количини својих објеката, музеј се обогатио многим важним старинама прикупљеним из разних цркава: иконама, фрескама из порушених цркава и копијама фресака, моделима наших јужносрбијанских манастира, знатним бројем старих и занимљивих црквених утвари и књига и др.

II НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА

ДРУШТВО СВ. САВЕ

Од свога оснивања 1886 г. у Београду па до данас, ово друштво је стекло неоцењиве заслуге за национално и просветно подизање Јужне Србије. Убрзо после оснивања отворило је основну и продужну школу (приправну учитељску школу), у којима се учило око 20.000 питомаца из наших крајева. Последњу школу су свршили, поред многих осталих, наш познати књижевник Анђелко Крстић и прота Матија Шуменковић. Књиге овога друштва (Братство, досад изишла 31 свеска), са разноврсном и врло корисном садржином, краћи популарни списи и слике обилно су слати школама, црквеним општинама, манастирима, јавним књижницама и читаоницама, разним друштвима и друштвеним члановима у Јужној Србији. И раније, а и сада, Друштво Св. Саве се издашно стара о школовању јужносрбијанске омладине. Одмах после рата у Скопљу је основано његово повереништво.

ДРУШТВО „СВ. САВА" У ПРИЗРЕНУ

Основано је на Св. Саву 1880 г. иницијативом наших познатих просветних и националних радника Петра Костића и Ђорђа Камперелића, у циљу завршавања изградње нове цркве Св. Ђорђа и помагања и одржавања народне просвете. Друштво је имало око 100 чланова, међу којима беху и тако угледне личности као што су: незаборавни пријатељ српскога народа у Турској, Иван Јастребов, руски конзул, рашко-призренски митрополит Мелетије и народни добротвор Сима А. Игуманов. 1885 г. друштво је обуставило рад под притиском тешких прилика, насталих услед борбе турских власти с побуњеним Арнаутима.

„ПРОСВЕТА"

Врло заслужно српско културно-просветно друштво у Босни и Херцеговини, основано 1902 г., 1931 године организовало је свој Обласни одбор у Скопљу ради проширења своје акције у народу Јужне Србије. За ово припада заслуга пок. Васиљу Грђићу, познатом родољубу и јавном раднику, који је својим предавањима у већим местима нашега краја утицао на интересовање за културну акцију „Просвете".

ОМЛАДИНСКО ДРУШВО »СВ. НЕДЕЉА« У ПРИЗРЕНУ

Основано је 1906 г. у циљу националног и верског просвећивања омладине, ширења јуначке и патриотске песме, подизања морала и дисциплине, узајамног помагања, што чешћег похађања цркве и учеш-

ћа на погребу сиромашних грађана. Друштво је имало своју књижницу, читаоницу, позоришни и музички отсек, који и данас успешно раде. 1922 г. друштво је променило правила саобразно новим приликама, истакавши потребу своје патриотске акције у смислу југословенске националне идеје. Те године је основан друштвени народни универзитет који и сада плодно ради.

ДРУШТВО „ГАЈРЕТ"

Ова корисна културно-просветна организација босанско-херцеговачких муслимана распрострањена је отпре неколико година и међу муслиманима Јужне Србије. Помаже сиромашне ученике, подиже културни ниво муслиманских маса, развија и јача свест о народној и државној заједници, шири корисне списе и др. Поред Скопља где је рад „Гајрета" најзнатнији, његова друштва или повереништва имају многи наши градови (Дебар, Гостивар, Гњилане, Призрен, Урошевац, Тетово и др.).

НАРОДНЕ КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ

Остаци многобројних старих црквених и верско-поучних књига по нашим познатијим манастирима сведоче, да су и калуђери и писмени део нашег некадањег друштва били љубитељи књига и вредни читаоци. Толики записи на србуљама и старим руским штампаним књигама говоре о том, да се љубав према књизи и писању код нас, у Јужној Србији, није никад гасила, чак ни у најтежим приликама под турском управом. То нам потврђује случај књигољубивог патријарха Пајсија (1614—1647), игумана Кирила Пејчиновића (+1845) и многих других познатијих црквено-народних трудбеника. Моћне организације не само социјално-економске, него и културне, наши еснафи су стално помагали народну просвету, учитеље, школе, цркве, манастире, све према приликама и својим средствима. Појава штампаних књига у кнежевини Србији била је од користи и за Јужну Србију у коју су преношене, — у манастире, школе и богатије куће, — још отпре 100 година. Педесетих и шездесетих година, савремено образовани учитељи који просвећују наш живаљ, одомаћују и корисне књиге, не само верско-поучне него и национално-патриотске садржине. Њихове школе, као у Призрену, Велесу, Тетову, Скопљу, Високим Дечанима, Гњилану, Приштини, Прилепу, Кичеву и другде, имаћаху и скромне књижнице којима су се усрдно користили и писмени грађани. Књижница Призренске богословије, све од њена оснивања 1871 г. па до данас, служила је не само наставницима и ученицима, него и призренским грађанима, сеоском свештенству и учитељима. Та је књижница са читаоницом била право збориште за све Србе из Призрена и околине, који су у ондашњим тешким приликама жудели за корисном књигом и добрим новинама. Уз помоћ просветољупца Симе Игуманова, руских конзула, руског Св. синода и руске владе, књижница се повремено богатила многим руским богословским, књижевним и научним делима, а читаоница најбољим руским новинама. Пред своју смрт 1894 год. пок. Иван Јастребов, руски конзул, писац и бранилац нашега народа, поклонио је своју књижницу Призренској богословији. Из Београда, Новог Сада

и Срем. Карловаца слате су наше књиге разноврсне садржине, затим часописи и новине. Друштво Св. Саве, Српско учено друштво, односно Српска академија наука, Српска књижевна задруга, Матица српска, Коларчева и Чупићева задужбина издашно су помагали књигама књижнице богословије и осталих наших средњих школа у Јужној Србији. 1906 год. проф. Григорије Божовић, књижевник, посетио је Београд, Нови Сад, Срем. Карловце и Загреб и отуд довезао у Призренску богословију знатну количину књига. Том приликом се школска књижница обогатила и хрватским књигама, нарочито издањима Хрватске матице и Југословенске академије знаности и уметности. И данас се на очуваним поклоњеним хрватским књигама могу прочитати потписи д-ра Анте Радића, Ђуре Шурмина, Таде Смичикласа, Антуна Павића и др. Иако немилосрдно похарана за време окупације 1915—1918 год., књижница Призренске богословије обновљена је после рата уз помоћ Фонда Симе Игуманова и државе, те данас броји преко 8000 свезака књига и часописа, док је пре рата бројала око 20.000. На њој смо се дуже задржали зато што је и после рата она служила не само школи, него и народу, а поглавито омладини и наставницима. Од око 2000 примерака, колико се годишње из ње издаје на читање, велики део пада на ваншколске читаоце. У њој су и досад сачуване многе ретке књиге. Такву корисну улогу, у турско доба, вршиле су и школске књижнице наших гимназија у Цариграду, Солуну, Скопљу (и учитељске школе), Битољу и Пљевљима. 1908 г. основана је српска градска читаоница у Скопљу у циљу национално-политичког обавештавања ондашње наше средине. — После рата, а нарочито последњих шест-седам година, народне књижнице и читаонице множе се приметном брзином. По градовима их има око 20, а у селима 27. Год. 1935 Градско поглаварство у Скопљу отворило је своју књижницу са читаоницом, која се налази у подесним просторијама основне школе „Цар Душан". Она броји 3798 књига и 46 часописа. Соколске јединице имају 49 књижница (28 у друштвима и 21 у сеоским четама) са 4570 свезака, и 18 читаоница (у 8 друштава и 10 чета). Највећа је књижница Жупског просветног одбора са 1749 свезака, а затим ђевђелиског соколског друштва и Матице у Скопљу. Знатне услуге читаоцима чине и књижнице Скопског филозофског факултета, Битољске богословије, Скопског Француског клуба и Свештеничког удружења епархије скопске.

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТИ

Врло распрострањени у напреднијим земљама давно пре рата, народни универзитети су се код нас, па и у Јужној Србији, појавили тек после рата. И раније је о њима говорено и писано, али њихово организовање и рад почињу тек од пре 10—15 година. Уколико се зна, први народни универзитет био је организован у јануару 1922 г. у Призрену као отсек омладинског културно-просветног и патриотског друштва „Св. Недеља", основаног још под турском управом, 1906 г. Тај народни универзитет је кроз честа и систематска јавна предавања ширио научне истине, обавештавао о националној прошлости, о књижевности, уметности, о здравственим питањима, служећи се каткад поде-

сним очигледним средствима, филмом, дијапозитивима итд. И сада повремено ради, и то бесплатно за посетиоце и без награде за предаваче. — У Скопљу је народни универзитет основан 1922 г. иницијативом наставника Филозофског факултета и уз сарадњу средњошколских наставника и других културних радника. Био је кратка века, па је 1934 године, у јесен, обновљен уз свесрдну помоћ Градског поглаварства и Хигијенског завода. Као градски народни универзитет он има свој управни одбор који се брине о свему што се односи на његов рад и одржавање и на везе с другим сличним установама. Од његове обнове па досад одржан је велики број јавних, добро посећених, предавања из разних научних области, често пропраћених филмским пројекцијама. Врло корисну новину претстављају предавања за децу уз филмска приказивања подесних дечјих комада, бајки и др. Његове музичке приредбе са предавањима из историје музике, као и популарна предавања лекара Хигијенског завода, развијају широко интересовање код слушалаца из свих друштвених слојева. У оквиру његове делатности држе предавања и разне националне и културне организације: Народна одбрана, Соко, трезвењачка друштва и др. С времена на време држали су на њему своја предавања и наши најпознатији научници из Београда. У току школских година Скопски народни универзитет одржава течајеве из српскохрватског, француског, руског, немачког и енглеског језика. — У Тетову је народни универзитет основан 1927 г. У последње време народни универзитети ничу и у мањим местима као одељци јачих и сталнијих организација, Сокола, Народне одбране и др. Засад их има у нашем крају осам. У Битољу и Дебру народни универзитети су били доста активни. — Културно-просветна секција Радничке коморе настоји да систематским предавањима и уметничким приредбама прошири културне видике радништва. Организација Југословенског радничког савеза такође има културно-просветне отсеке који раде међу радништвом.

Кад је реч о народном просвећивању путем предавања, говора и др., треба нарочито нагласити одавно значајну улогу нашег родољубивог учитељства и средњошколских наставника. Скопска секција Југословенског учитељског удружења са 35 својих пододбора, као и Скопска секција Југословенског професорског друштва са 20 својих пододбора, претстављају у националном и културном животу Јужне Србије врло значајан и заслужан фактор.

ПЕВАЧКА И МУЗИЧКА ДРУШТВА

од Стојана Зафировића

Ако се оставе на страну еснафи, који су — иако чисто професионални — били ипак наше организације, певачка и музичка друштва била су прва наша удружења у Отоманској Империји кроз која се радило не само на просвећивању ваншколске омладине, него и на националном снажењу. Музичка друштва јавила су се пре певачких. Омладина воли да се одаје музици, да свира у који музички инструменат. Музички обдарена омладина Јужне Србије одувек је волела музику и сваки је омладинац свирао у какав инструменат. У доба врло прими-

тивног живота у нашим варошима и варошицама, то је омладини била једина разонода. Свирање је, разуме се, било без нота; али је било даровитих омладинаца чије су се музичке способности надалеко гласиле. Сасвим је природно што се јавила идеја да се образује и нека врста оркестра од инструмената у које се умело свирати. А свирало се у виолину, кларинет, хармонику или хармонијум и ударало у даире. Недељом и празником скупљали су се омладинци по својим кућама, редом, и ту се забављали свирком и весељем. Очас би се ту накупило пуно света: омладине која није свирала, деце, и тако би се провео дан у добром расположењу. Уз музиканте би се јавили и даровити играчи, без којих нема правога весеља, и они су сви заједно чинили једну целину, једну дружину. Тако су се у многим местима образовале музичке дружине — то би им било право име, — а у понекима и по две и више.

Од тих дружина постала су ускоро музичка удружења, кад им је дат и један виши циљ изван просте забаве, којој су дотле служиле. Неписаним правилима те су дружине поставиле себи задатак да свирају бесплатно на свадбама сиромашних девојака. Чланови њихови старали су се да на тим свадбама створе расположење и да материјално помогну сиромашну удавачу. Од гостију су прикупљали бакшиш као професионални музиканти (Цигани), али су сав тај бакшиш давали младој. Како су њихова музика и њихово весеље били познати, на тим свадбама је увек било много више гостију него иначе; али су и бакшиши гостију били већи него обично: једно што се знало чему су они намењени, друго што је и расположење бивало јаче. Тако су свадбе сиромашних удавача биле чувене.

Та музичка удружења биле су прве организације у којима је наша средњошколска омладина, која се васпитавала по нашим средњим школама и Призрену, Скопљу, Солуну, Цариграду и Битољу, утицала просветно и национално. За време великог школског одмора — а ти су одмори тад обично били дужи него данас — та средњошколска омладина враћала се својим кућама и ту одмах улазила у музичка удружења својих места. Средњошколски омладинци су уживали нарочито уважење као школовани младићи, и њихов је утицај био значајан. Они су били подражавани у свему: у говору, понашању. У удружења су они доносили нове песме (обично патриотске) и игре (такозване *српјанске*). У одмору између две песме или игре они су причали понешто из народне историје или декламовали у школи научене стихове. Тако су постала просветно-национална удружења.

*

Нешто доцније јављају се певачка друштва. Оснивање певачких друштава врши се под утицајем хорског певања, које се неговало по нашим средњим школама. Њих и оснивају свршени ученици тих школа, који су се упутили у хорско певање, или, по местима где су постојале средње школе, наставници музике тих школа. Најстарије наше певачко друштво је *Цар Урош* у Призрену, основано још 1885 године. Призрен је наше најстарије и дуго време једино наше више просветно средиште у Јужној Србији. У његовој богословији неговано је и хорско певање, па је одатле прешло и код његове ваншколске омладине, која је, у прво време, сва посећивала по који разред те наше прве средње шко-

ле. Тако је још пре две године то наше певачко друштво напунило пола века свога опстанка, време којим се не могу подичити многа наша певачка друштва у другим крајевима. И треба жалити што данашње економске прилике тог нашег значајног места нису допустиле да се та годишњица обележи свечанијом прославом.

Знатно доцније основана су певачка друштва још у неким местима. Нама је познато да је било певачких друштава у Приштини *(Косово)*, Скопљу *(Вардар)* и Пљевљима *(Света Тројица)*. Сва су се она јавила у првој десетини овога века. У Куманову је био образован оркестар блех-музике. Оснивање и рад тих певачких друштава били су везани за по неку активну личност, музички образовану: у Призрену и Скопљу за наставника певања богословије и гимназије, у Приштини, Пљевљима и можда још ком другом месту за неког учитеља основне школе. Са премештајем тих лица прекинуо би се рад у њима, док не би дошао који други, способни за то човек. Значајно је да је до ослобођења целокупни просветни и национални рад у народу вршен преко певачких друштава. Она су певала у цркви, приређивала концерте у месту и околини, репрезентовала наш народ на државним свечаностима турским. Та су друштва приредила прве *забаве*, у смислу у коме се оне данас приређују. На њима се не само певало и после певања веселило, него су и играни позоришни комади, што је било сасвим ново и интересантно. У неким местима су на тим забавама први пут грађани изводили своје чланове породице (жене и девојке) у јавно друштво. Певачка друштва су прва успела да приђу виђенијим претставницима отоманских власти и да задобију њихово благоволење, што није било без значаја у тим тешким временима. Све то, истина, није ишло ни брзо ни без тешкоћа. На првој забави певачког друштва у Приштини управа је, за незнатну улазницу, дала гостима и пиће и јело; а благајник је, да би од виђених претставника турских добио што већи прилог, метнуо у тањир једну златну турску лиру и неколико белих меџедија, као тобожњи прилог дотада дошлих гостију. Доцније је, међутим, ишло све лакше, и посете су увек биле обилне. Од значаја је, на пример, да је једном, опет у Приштини, командант гарнизона (а то је био велики гарнизон) замолио певачко друштво да му, уз хонорар, пева на једној свечаности коју је он приредио.

*

По ослобођењу, певачка друштва су прва која се оснивају по нашим варошима и варошицама. Видели смо да је сама средина — музички обдарен народ — врло погодна за њих, и само је требало имати хоровођу, па да се одмах оснује и друштво. Са отварањем већег броја средњих школа и придоласком музички образованог учитељства и свештенства, ти се услови великим делом задовољавају, и ми данас имамо скоро у свакој вароши и варошици макар по једно певачко друштво. Има места у којима има, или је било, по два и више друштава. У Скопљу, које има повише ђачких хорова, има пет друштава *(Вардар, Мокрањац, Српско-јеврејско певачко друштво, Свештеничко певачко друштво и Академско певачко друштво Обилић)*, у Битољу два *(Мокрањац* и *Кајмакчалан)*, у Тетову два *(Бинички* и *Кирило Пејчиновић)*. Осим тога има певачких друштава у Куманову (два), Приштини *(Косово)*, Ко-

совској Митровици, Пећи, Призрену *(Цар Урош)*, Урошевцу, Гостивару *(Шијачки)*, Дебру, Охриду *(Биљана)*, Кавадару, Ђевђелији, Струмици *(Реља Крилатица)*, Велесу *(Младост)*, Штипу, Кочану *(Јован Скерлић)*, Прилепу *(Краљевић Марко)*. Може се рећи да се најмање 1.500 чланова омладинаца у њима налази и активно учествује. Једно време било је по свима већим монополским центрима и певачких друштава монополских радника. Покушало се с оснивањем певачких друштава и по селима, али без успеха.

Рад у певачким друштвима је врло напоран. Ради се из дана у дан, а недељом и празником пева се у цркви. Долажење на часове мора бити сасвим уредно, иначе нема успеха. И само се великој љубави према песми овога народа има захвалити што су та друштва пуна чланова (има их са преко 100 чланова!) и што се, и у местима где већ постоји једно друштво, оснивају нова. Па ипак, природно је да у њима с времена на време настане застој, прекид. Уморе се, па је потребан одмор. Застој настаје и због тога што се нема увек потребан хоровођа. Симпатично је да у многим местима та друштва воде мали људи који воле песму: трговчићи, занатлије; у некима су такви људи и хоровође — аматери. Иначе на челу певачких друштава налазе се лица од друштвеног положаја: професори универзитета, лекари, директори и професори гимназија, судије, свештеници и учитељи; а хоровође су или наставници певања средњих школа, или учитељи и свештеници. Да би се спремио већи кадар хоровођа приредила је музичка школа *Мокрањац* у Скопљу, у јулу 1936 године, један кратак течај за хоровође, који је, по броју посетилаца, постигао добар успех.

Активност певачких друштава састоји се у окупљању омладине, која је у њима стално запослена, кад год није заузета својим радом; у певању у храмовима; у приређивању концерата у месту, на којима изводи ствари наше народне музике; у приређивању концерата у ближој и даљој околини и по разним местима у Југославији, којом приликом се чланови упознају и с отаџбином. Има певачких друштава која су своје чланове провела кроз све знаменитије и лепше крајеве наше земље и учинила да се народна целина и јединство осете присније. Кроз песму и са песмом ради се на развијању националне свести, на томе да се воли своје: крај, отаџбина, народ. Зато су певачка друштва еминентно национална друштва.

Материјалне прилике скоро свих друштава су врло тешке. Она живе — или боље, животаре — углавном од помоћи коју им дају црквене општине за певање у цркви недељом и празником; то важи како за сва хришћанска тако и за Јеврејско певачко друштво у Скопљу. Нека певачка друштва наплаћују и чланси улог од својих чланова, као и улоге за извођење турнеја. Других помоћи немају. Њима се од стране државних власти при извођењу турнеја не дају ни оне олакшице које се иначе чине разним удружењима за физичку негу (не мислим само на соколе). Као да се не схвата потпуно њихов национални значај. А напори су, међутим, и издаци велики и стални. Зато им треба указати више пажње. Пажњу треба да им указују и држава и појединци. Желети је да сва она нађу завештаче, који би им једном за свагда

обезбедили живот и напредак. Надајмо се да се на то неће дуго чекати и пожелимо да нам омладина и даље пуни хорове наших певачких друштава на задовољство себи, своме месту и крају и за срећу народа и отаџбине.

МУЗИЧКА ШКОЛА „МОКРАЊАЦ" У СКОПЉУ

Основана на Крстовдан 1934 г. као посебни отсек Скопског певачког друштва „Мокрањац", Музичка школа „Мокрањац", од државе и самоуправе субвенционисана, већ у четвртој школској години са успехом остварује свој уметнички и научно-музички задатак, васпитавајући омладину на нашем Југу у духу наше националне музичке културе. Основе те културе поставио је духовни патрон ове главне музичке установе Скопља и Јужне Србије, неумрли Стеван Мокрањац. Школа има све инструменталне класе, класу за соло певање, као и класу за теориску наставу; дели се на припремни, нижи и виши отсек, у којима настава траје по три године (отсеци за теориску наставу и соло певање јесу само нижи и виши). Досад је Музичка школа, заједно са певачким друштвом „Мокрањац", одржала један хоровођски течај (1936), који су са успехом завршили 25 радника на хорској песми у нашим крајевима. Вокална и инструментална музика нарочито се гаје у Скопској учитељској школи, богословијама битољској и призренској и скопској Великој медреси.

ПОЗОРИШНО-ДИЛЕТАНСКА ДРУШТВА

Пошто је у поглављу о позоришту говорено о почецима позоришних претстава, овде ћемо напоменути само толико, да се дилетантска друштва, којих је било по нашим средњим школама још у турско доба (у Призренској богословији још пре педесет година), осетно множе после ослобођења. Она су обично отсеци ђачких дружина, соколских друштава и чета и Народне одбране. Има их и самосталних (Штип, Ђевђелија, Битољ), али највише их имају наше соколске јединице — 23 отсека. Поред осталих отсека, Радничка група „Абрашевић", посвећена имену познатог Јужносрбијанца — песника на тлу Шумадије, има и позоришно-дилетантски.

СВЕШТЕНИЧКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА СКОПСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Основана је 1935 г. иницијативом г. Јосифа, митрополита скопског, у циљу издавања популарних верско-моралних списа и часописа „Хришћанско дело". Часопис излази двомесечно и за две године свога излажења стекао је угледне и познате сараднике не само у земљи, него и у иностранству. Расправља разноврсне теме научно-богословске, етичке, историске, филозофске и правне. Уз часопис је издано и неколико посебних расправа (Материјализам и наука, Хилијазим).

ХУМАНО-ПРОСВЕТНО ДРУШТВО „ЂАЧКИ ДОМ КРАЉА АЛЕКСАНДРА I" У СКОПЉУ

Друштво је основано 22 јула 1936 г. са задатком да у своје интернате прима мушку децу ради похађања средњих, стручних и грађан-

ских школа. Друштвом управља Савет, седиште му је Скопље, а његова делатност протеже се на целу Јужну Србију. Друштвени дом („Ђачки дом Краља Александра I") у Скопљу израђен је 1934 г., када је и отпочео радити. Вредност је дома са уређајем 2,500.000 динара. Недостаје му још један део зграде због оскудице у средствима. У садањој згради може се сместити највише до 130 питомаца, док број пријављених знатно премаша број примљених. Скупљају се прилози ради коначног довршења дома. Број питомаца кретао се: у 1934/35 — 74, 1935/36 — 130, 1936/37 — 124 и 1937/38—134. При свим потребним условима (сокол. друштво, књижница, предавања, спорт, игре), ово модерно уређено општежиће врши корисну национално-васпитну улогу.

ДРУШТВО ЗА ОБНОВУ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ

Основано је 1935 г. на челу са Одбором госпођа у циљу прикупљања прилога ради подизања потребних зграда, дворишнога зида и украшавања знамените Милутинове задужбине и косовске светиње. Предавањима и заузимањем скопских госпођа око скупљања прилога Одбор настоји да Грачаница већ једном добије свој прави оквир (кремљ), какав је некад имала. Тек тада ће она бити не само дивна привлачна старина, него и право духовно одмаралиште за посетиоце и братију. Надлежни су озбиљно схватили питање ове наше ретке уметничке творевине, те су већ предузели мере да се подигну потребне зграде.

ТРЕЗВЕЊАЧКА ДРУШТВА

Трезвењачки покрет д-ра Данића у Београду и северној Србији убрзо је нашао одјека и код нас. Почиње да се шири још 1909—1910 године, под Турцима, спрва у Призренској богословији, а затим у Скопској гимназији и учитељској школи. После рата преовлађују по средњим школама ђачка кола Савеза трезвене младежи, док ложе трезвености раде већином међу грађанима. Трезвена кола су најјача у вероисповедним школама (богословијама и медресама). Здравствено одељење Скопске градске општине настоји да се трезвењачка мисао што јаче развије међу омладином. Соколске јединице, у току трезвењачких недеља, воде пропаганду предавањима, литературом, изложбама и, уз помоћ Хигијенског завода, филмским претставама. Трезвењачких соколских отсека има 9.

СТУДЕНТСКА УДРУЖЕЊА

Студенти Филозофског факултета у Скопљу организовани су у разна удружења: стручна, потпорна, уметничка и спортска. У свим тим удружењима они живо учествују и у погледу постигнутих успеха не изостају иза студената престонице. Од стручних удружења ваља поменути: географско-етнографско „Јован Цвијић", историско, за српскохрватски језик и књижевност и за германистику. Студентско потпорно и репрезентативно удружење помаже сиромашне студенте и у потребним приликама претставља студентство и заступа његове интересе. Сем ових удружења, наши скопски студенти имају свој хор „Обилић", отсек Аеро-клуба, шаховски клуб и спортски.

И у другим већим местима (Битољ, Призрен, Куманово, Штип) постоје студентска удружења која најчешће раде повремено, у вези са школским феријама. Њихови задаци су културни и социјални. Академска омладина Јужне Србије учествује у свим националним, културно-просветним и социјално-хуманим акцијама како у Скопљу, своме главном средишту, тако и у свим местима где год је има.

ФЕРИЈАЛНИ САВЕЗ

Ова корисна организација појавила се у нашим средњим школама убрзо после рата, 1921—1923 г. Повластице које важе за њене чланове омогућавају да се ученици наших средњих школа упознају са другим крајевима и местима наше отаџбине. Подружина Феријалног савеза има око 20 и постоје готово у свим нашим средњим школама. Преноћишта за феријалце постоје већином у школским интернатима (богословијама, учитељској школи, пољопривредној, при интернатима некојих гимназија).

ДРУШТВО ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИЗМА „ЈУГ"

Оно је национално-културно и привредно удружење које испитује и проучава мере за унапређење туризма у Јужној Србији. Основано 1927 г. у Скопљу, оно настоји да смишљеном пропагандом развије ову још младу и корисну културну и привредну грану. Све веће интересовање туриста за природне лепоте и историске знаменитости нашега краја захтева од овога друштва, да јужносрбијански туризам подигне на што већу висину. И поред многих сметњи, на овоме пољу је већ доста учињено, нарочито у погледу издавања информативних списа, обавештења странаца и др.

КУЛТУРНА ЛИГА У СКОПЉУ

Основана 1936 г., на својим скуповима претреса културна, социјална и економска питања Скопља и Јужне Србије. У њеном раду суделују претставници разних друштвених слојева. Нарочита пажња поклоњена је питањима отварања правног факултета и радио-станице у Скопљу.

РУСКЕ КОЛОНИЈЕ

У Јужној Србији живи приличан број руских избеглица. Највише их има у већим местима (Скопљу, Битољу, Призрену, Велесу, Приштини и др.). Иако у изгнанству већ седамнаест година, упркос својим материјалним и моралним невољама, они свуда настоје да сачувају своје руске духовне и културне особине. Руске избегличке колоније смишљено и организовано развијају међу својим чланством руски културно-национални дух, патриотизам и осећање узајамности. То постижу добро снабдевеним својим књижницама и читаоницама, позоришним претставама, уметничким и књижевним вечерима, јавним предавањима, издавањем корисних списа итд. Дан руске културе изводи се на врло користан начин сваке године. У циљу васпитања своје деце у руском

духу основали су и своју основну школу у Скопљу, где имају и своје драмско друштво. Иначе су руске избеглице свугде корисни радници и наша словенска браћа достојна истинске пажње.

„ЈЕФИМИЈА"

По угледу на београдско друштво „Цвијета Зузорић", друштво „Јефимија" је основано 1930 године у Скопљу. Окупило је око себе многе научне, књижевне, јавне раднике и уметнике. Настојећи да свестрано помаже развој уметничког и књижевног живота Јужне Србије, „Јефимија" је за седам година рада приредила низ уметничких изложби, поглавито сликарских, затим више успелих књижевних вечери, предавања и усмених новина, свагда добро посећених. На њеним књижевним вечерима и састанцима учествовали су не само јужносрбијански писци, него и многи познати из других југословенских крајева. 1932 године приредила је врло запажену изложбу штампе Јужне Србије. Друштво је, сем тога, помагало и сиромашне уметнике.

МУЗИЧКА ДРУШТВА

Скопски гудачки квартет основан је 1933 г. у циљу неговања камерне музике. Сачињавали су га: д-р Адам Миљковић, војни лекар, Душан Коњевић, директор Жен. гимназије, Миодраг Васиљевић, наставник музике и Фердо Херцог, в. војни капелник; у 1936 г. место последњег суделовао је Владислав Мали, војни капелник. Приредио је пет успелих камермузичких концерата.

Скопско музичко друштво, основано у септембру 1937 г., уствари је озваничено Музичко аматерско друштво које је у четири маха са успехом приредило оперету у 3 чина „Пољачка крв", од Оскара Недбала. Настављајући свој рад, Скопско музичко друштво спрема оперу „Каваљерија рустикана" од П. Маскањи-а. Циљ је друштва да негује оперу, оперету и симфониску музику и да створи услове и расположење за отварање једне сталне опере у Скопљу. У ансамблу има 60 чланова.

Мало је самосталних музичких друштава у Јужној Србији. Музике су обично отсеци разних друштава или удружења, као што су музике соколске, железничарске, ватрогасне и др. Колико се зна, има их свега око 20, од којих соколских 8.

Тамбурашких оркестара има доста, већином у разним омладинским, витешким и спортским друштвима. Има их повећи број и у соколским четама.

III НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ

НАРОДНА ОДБРАНА

Основана у бурној 1908 г., у циљу општег националног буђења и остварења народног ослобођења и уједињења, Народна одбрана је, као ретко која национално-патриотска организација, стекла велике заслуге у тешкој прошлости народној. Преко својих вођа и омладине

одушевљене националним идеалима, Народна одбрана је врло брзо ушла у народ, спремајући га за одлучну борбу против угњетача. Њен национално-патриотски рад пренесен је из слободне и мале краљевине Србије готово у све југословенске крајеве под туђином. Тако и у Стару Србију и Македонију. Четнички покрет у њој налази јак ослонац и присног сарадника. Чим је минула анексиона криза, Народна одбрана је прегнула да онда поробљеној Јужној Србији својски помогне. То је чинила помажући на свестран начин школску омладину, школе, четнике, националне борце прогањане од туђина и сваки патриотски потхват у борби за слободу. Свим силама је настојала да се борба за народно уједињење дочека у потпуној слози и једнодушности целога народа. Као и другде, Народна одбрана је спроводила свој рад у најтешњој сарадњи са национално-витешким организацијама, поглавито са соколством, са добротворним и патриотским женским удружењима, са певачким и трезвењачким друштвима. Програм њене културно-просветне акције био је обиман и свестран; њиме се тежило да се широки народни слојеви културно и привредно подигну, имајући при том у виду гајење моралних врлина и духовне снаге у народу.

Са Јужном Србијом, у турско доба, Народна одбрана је, још од почетка своје акције, одржавала живу везу, тако да се њена делатност осећала на целом подручју, упркос ондашњим сметњама и од Турака и од туђинске пропаганде. Учитељство, наставници средњих школа, свештенство, многи грађани и сељаци беху поуздани сарадници Народне одбране у њеним потхватима. Колико су наши људи правилно схватили значај Народне одбране, види се по томе што су за њу слали у Београд знатне суме новаца, и то анонимно (1911 г.: „Н.Н. из Турске 163 дин.; Чиновници Краљ. срп. посланства и други у Скопљу 286,10 дин...“). Нарочите заслуге у погледу веза Народне одбране са Јужном Србијом стекли су Врањски и Нишки одбори, у чему су им сарађивала женска патриотска и добротворна удружења. У међувремену од 1912—1915 г. Народна одбрана је успела да се у већим местима нашега краја организује и развије своју делатност. По свршетку рата њен рад се снажи, број одбора се повећава и њена патриотска улога у народу живље се осећа. Продире и у села, нарочито око Призрена. У поратним нашим економским приликама страни капитал је слабио нашу привредну снагу, па је, с обзиром на последице, Народна одбрана повела борбу за ослобођење од туђинске економске превласти, а у духу начела „свој своме“. Обласни одбор Народне одбране у Скопљу, са 25 месних одбора на подручју Јужне Србије, давао је потребне иницијативе за рад у народу, учествовао је у свим националним и патриотским потхватима, претресао мере о приликама у омладини и организовао је у 1935 г. народно ходочашће на Опленац. Низом предавања на Скопском народном универзитету Одбор је настојао да обавести народне слојеве о савременим проблемима, о правом политичком васпитању, економској кризи и др. Знатну национално-просветну корист доносила су њена издања и гласило „Народна одбрана“.

„ЈАДРАНСКА СТРАЖА"

Од свога оснивања у Сплиту 1922 г. па досад ово патриотско и културно друштво успело је да се рашири по целој Јужној Србији. Националну, културну и привредну вредност југословенског Јадрана осећа и разуме и наш крај. Подружине Јадранске страже постоје у свим нашим средњим и стручним школама. Пододборе имају не само већа и мања места, него и села (Жировица, Сенокос). Активно ради 29 пододбора на челу са Обласним одбором у Скопљу. Свој задатак „Јадранска стража" врши приређивањем предавања, академија, забава, ширењем својих издања, а нарочито свога часописа „J. C.", излетима, организовањем летовалишта и др.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ОМЛАДИНА ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ „ПРЕПОРОД"

Основано 1932 г. у циљу прибирања наших омладинских снага ради ширења и учвршћивања југословенске националне ујединилачке мисли и културног подизања народа Јужне Србије, ово удружење је, после Скопља као свога средишта, основано у свим већим, па и мањим, нашим местима. Свој задатак удружење врши кроз јавна предавања, скупове, пропагандне списе и др.

УДРУЖЕЊЕ „ТРСТ—ГОРИЦА—РЕКА" У СКОПЉУ

Основали су га Југословени избегли из Италије, ради одржавања завичајне узајамности и заједничког моралног и материјалног помагања.

IV НАЦИОНАЛНО ВИТЕШТВО

СОКОЛСТВО

Још у школској 1891/92 години, у Призренској богословско-учитељској школи којом је управљао архимандрит Иларион Весић, била је у тадања четири разреда уведена гимнастика са по 1 часом. Наредних двеју година она је уведена и у два старија разреда, V и VI. У извештајима за школску 1891/2 и 1892/3 годину помиње се да се гимнастика нередовно предавала и да се ученици, у слободним часовима, поред других корисних занимања, баве и гимнастиком. У првом извештају ректор архим. Весић тужи се да тескоба дворишта омета редовно предавање гимнастике. Гимнастика је остала, са по једним часом, у наставном програму и после преуређења богословско-учитељске школе у четвороразредну 1900 г., иако се и после она нередовно изводила на справама у школском дворишту.

У наставни план Скопске гимназије од 1899/1900 школске године гимнастика је унесена са по два часа у седам разреда. Међутим, она није предавана све до 1908 г., до младотурског преврата, јер је била забрањена. У Солунској гимназији једне године изводио је вежбе са ђацима професор Петар Јанковић, српски рез. официр. Турске власти су за то сазнале и забраниле су вежбање.

Соколска мисао у Јужној Србији поникла је у турско доба, готово пред само ослобођење. С њоме су одраније били упознати многи јужносрбијански омладинци који су учили школе у Београду и другим већим местима Србије. Све до 1908 г., до младотурског преврата, није било могуће ма шта учинити за соколство као национално-витешку организацију и покрет. Ранија турска власт немилосрдно је прогањала сваку јавну или тајну витешку вежбу која је могла имати национално обележје. Ипак, што се и у том погледу могло учинити, постизавало се преко школа које су биле интернатски уређене, те је њихов затворен начин рада био мало приступачан властима.

После младотурског преврата и објаве уставног стања („хуријета") соколство је могло, као јавна народна организација, да се развија и дође до свог правог изражаја. Па и то са много опрезности. Иако реформисти и националисти либералних схватања, Младотурци су били одлучни противници национализма хришћанских народа у турској царевини, а нарочито на Балкану. Са потребном обазривошћу и енергијом могло се у таквим политичким приликама доста урадити за соколску мисао код нас, особито у местима где је вишегодишњи рад српских средњих и стручних школа спремио омладину и народ за прихватање соколства као национално-витешког покрета. Прве основе соколству ударају они који су имали соколског искуства и знања. Стручни соколски радници, као наставници гимнастике у средњим школама, највише су урадили за доста брзо ширење соколства у Јужној Србији. Међу њима прво место заузима брат Рајко Караклајић, одлични соколски трудбеник и бивши наставник гимнастике у Скопској гимназији и учитељској школи.

Наравно да су пре осталих ученици средњих школа ступали у соколске редове. Затим су, убрзо, почели да притичу и омладинци изван ђачких редова. Слободније се радило у школама са интернатским уређењем, јер је постојала могућност да се стварни рад прикрије од власти. Прво соколско друштво у Скопљу основано је 1909 г. иницијативом пок. Рајка Караклајића који је пре тога радио у Нишу као наставник и соко. Око те прве соколске жиже окупише се не само многи просветни радници и школска омладина, него и велики број грађана, трговаца, занатлија и др. Чланови певачког друштва „Вардар" беху уједно и соколи вежбачи. Вежбала су и деца. Грађани су долазили у школе да виде како се омладина вежба. Динамиком соколског покрета и наша национална и просветна настојања добише свој јачи израз. Упркос разним сметњама, Скопско соколско друштво је развијало свој рад у свима правцима, па и у просветном. Мноштво грађана привлачили су његови јавни часови и излети. Један је од таквих одржан у Булачанима исте године када је и основано друштво. Приређивало је вежбе и на градској периферији. То прво соколско друштво, као и остала која ће бити затим основана, називала су се „Душан Силни", најчешће „Силни", пошто се због турских власти није смело јавно помињати име цара Душана. Соколска одора је била од белога платна, са плавим појасом и црвеним фесом.

*

Агилан и одлучан соко и добар наставник, покојни Караклајић исте, 1909 године, организовао је соколска друштва и по другим местима Јужне Србије. Тако је те године основао соколско друштво у Куманову, које су са успехом водила два родољубива учитеља, домородац Ђорђе Божиновић и Босанац Милорад Закић. Прво четник у Танкосићеву одреду, а затим, на солунском бојишту, ађутант батаљона, Закић је 1916 године погинуо на вратима слободе, на Кајмакчалану. Он је и један од оснивача соколског друштва у Гњилану. Заједнички јавни час Кумановског и Скопског друштва у Куманову на Духове 1910 године, о слави цркве Св. Тројице, којом је приликом Караклајић водио главну реч, значио је једну видну манифестацију соколског национално-васпитног рада и напора. Сад су и шири народни слојеви осетили драж соколовања. Као што су се у Скопљу певачко

Соколски слет у Девичу 1909 год.

Јавни час Скопског соколског друштва у Булачанима 1909 г.

друштво и ученички оркестар налазили у присној сарадњи са соколским друштвом, тако се и у Куманову национално-културни и друштвени живот средсређивао у соколу, који је убрзо стекао своју музику. Попут скопског, ово је друштво све осетније напредовало у свим правцима своје соколске радиности.

Непосредно затим, исте 1909 године, основано је соколско друштво у Душанову Призрену који је кроз цео XIX век, под Турцима, био у националном и културном погледу наше најживље и најутицајније место. Друштво је стајало у најтешњој вези са омладинским културним друштвом „Св. Недеља", које је имало и своју музику. Иако службом везан за Скопску гимназију, Караклајић је читаве недеље проводио у Призрену и другим местима, вежбајући чланство као начелник. У Богословији је соколски вод са успехом предводио богослов Коста Тодоровић, раније члан Винковачког сокола. Друштвене вежбе обављане су у школи Младена Угаревића. Призренско соколско друштво је узело видног учешћа у националној и соколској манифестацији на Велику Госпођу 1910 године, у манастиру Грачаници, када је одржан помен знаменитом војводи Глигору Соколовићу, а затим на

соколском сабору и вежби у Приштини. Као гости Приштинског друштва, на окупу су се нашла друштва из Призрена, Скопља и Куманова, поред приштинског. На одлично изведеном јавном часу присуствовала је маса нашег света, а свирале су соколске музике из Призрена и Куманова.

Караклајића је у Призрену заменио одличан соко и учитељ Стеван Тубић, родом из Сјенице. На соколском слету у Прагу 1912 год. Тубић је био изасланик Призренског друштва, поред изасланикâ других јужносрбијанских соколских друштава. У 1909 г. највидније соколска манифестација беше заједнички соколски излет до манастира Девича.

Године 1910 покојни Караклајић је основао соколско друштво у Приштини, на Косову, где се још много раније, по добру, осећало присуство Српског конзулата, — од службовања славних књижевника Војислава Илића и Бранислава Нушића, па до одличног и нежног уметника Милана Ракића. Соколи су вежбали у основној школи, која се налазила у згради Митрополије. Те године основана су соколска друштва у Вучитрну, Пећи, Митровици, Гњилану и у малом месту Урошевцу (Феризовићу), у коме су Срби, још од изградње вардарско-косовске железнице 1875 године, играли главну привредну улогу.

Појава соколског друштва у Тетову 1911 године везана је за долазак онамо, из Куманова, учитеља Ђорђа Божиновића. Кад је, затим, пред ослобођење 1912 године, овај врсни соколски радник био премештен у Криву Паланку, Тетовско друштво је прекинуло рад, али је зато прорадило ново друштво, у Кривој Паланци. Од 1909—1912 године у Велесу је постојало гимнастичко друштво „Велешки јунак".

Кад је октобарских дана 1912 године дошло народно ослобођење и уједињење са Србијом, и соколство је у новим политичким условима отпочело нов живот, пун полета, снаге и видних плодова. Свестан од колико је значаја соколско васпитање и рад међу омладином и народом, и сам соко, министар просвете пок. Љуба Јовановић, одмах по ослобођењу, још у току 1913 године, шаље у гимназије Јужне Србије истакнуте и опробане соколске раднике као наставнике гимнастике, и то: у призренску учитеља Крсту Тачевића, у кумановску суплента Михаила Градојевића, садањег професора универзитета и тајника Савеза Сокола Краљевине Југославије, у битољску Јосифа Прохаску, у тетовску Франтишека Вањика и у скопску Јарослава Вошту. Њихов долазак у поменуте школе и соколска друштва значио је много за снажење и ширење соколске мисли у ослобођеној Јужној Србији. У неким местима беху основана нова друштва. Тако 1913 г. у Новом Пазару, у почетку 1914 год. у Битољу и Прилепу.

Нажалост, тај препородни соколски рад иза ослобођења не беше дуга века. Јулских дана 1914 године наста светски рат, дуг и крвав, који исцрпе народну снагу и опустоши земљу. Упркос ратним сметњама, некоја друштва радише све до отступања 1915 године, као кумановско, скопско и призренско. Отада па до јесени 1918 године, до ослобођења и уједињења, под туђинском окупацијом, пуном патњи и невоља, уништен је сваки траг наше соколске организације у Јужној

Србији. Али се зато, од 1919 године, одмах по ослобођењу, прегло на посао да се обнови рад ранијих соколских друштава. Успех у томе, наравно, зависио је не толико од омладине која је већ имала одушевљења и љубави за соколство, колико од спремних соколских вођа у којима се увек осетно оскудевало. Ипак, прави полет у раду и ширењу соколске мисли могао је настати тек доцније, од 1923 године, од организовања Соколске жупе у Скопљу. Тешки напори око обнове уназађеног, ратом разривеног краја увелико су сметали да се још у првим данима слободе нешто видније уради за соколство, и бројно и стварно. Када је 9 априла 1923 године образована Соколска жупа у Скопљу, њеним јачим потстреком, смишљеним и истрајним радом почеше се множити друштва, обнављати она замрла, и спремати соколски стручни вођи за рад по јединицама. Од пет друштава: у Ско-

V покрајински слет у Скопљу (27—28 јуна 1937) поворка.

V покрајински слет у Скопљу (27—28 јуна 1937) вежба чланства.

пљу, Призрену, Куманову, Штипу и Битољу, колико их је било у тренутку формирања Жупе, број њихов се ускоро повећао на 32. Предњачки течајеви у јесен 1923 и 1924 године, техничка помоћ стално указивана из Жупе појединим друштвима, учинили су много да соколска мисао пусти дубљи корен и очврсне. Због недостатка спремних начелника многа су друштва једва животарила, и поред доказаног одушевљења за соколство. Жупске управе предузимале су све мере да се соколске јединице оснаже и подигну на ступањ на коме су биле јединице других, напреднијих жупа. Било је и за саму Жупу критичних момената, нарочито онда када ни она није имала спремног техничког вођа и свој технички одбор (1927). И поред свих сметњи, Жупа је настојала да оживи соколски рад у свим правцима, поглавито у техничком и просветном. Када је муком и напорима Жупа стекла 1927 год. свој дом, после 14 месеци његова грађења, и за саму Жупу настале су повољније прилике и могућности да од свога седишта у Скопљу створи важан центар соколске организоване акције на нашем Југу. Већ први предњачки течај, одржан у новом дому у јесен 1927 године, уз издашну помоћ Блаженопочившег Витешког Краља Ујединитеља, дао је одличне плодове који су се, затим, осетили и у раду јединица.

На VI покрајинском слету Југословенског соколског савеза у Скопљу, почетком септембра 1928 год., Јужносрбијанска жупа, знатно бројнија и јача но раније, показала је видан успех у раду и организаторским способностима. Иако најмлађа међу соколским жупама, она отада све снажније и све успешније развија своју акцију, но увек зависно од несебичног рада, истрајности и врсноће својих вођа.

И на жупском слету на Духове 1933 године, а нарочито на одлично посећеном и успелом V покрајинском слету у Скопљу, на Видовдан, соколство Јужне Србије потврђује своју соколску зрелост и одушевљење. Видно учешће на слету сеоских соколских чета, у живописној народној ношњи, показало је да је соколска мисао почела освајати и срце нашег мирног и трудољубивог јужносрбијанског села. На свим соколским слетовима последњих година: у Београду, Прагу, Загребу, Сарајеву, Љубљани, Софији и Суботици наша жупа је била запажена као равна у свему другим, старијим жупама, које су се развијале у повољнијим културним и политичким приликама.

И поред многих сметњи које су последица поратних друштвених поремећаја, поред извесног неповерења културно још заостале народне масе коју је стотинама година притискивало ропство и бесправље, за сразмерно кратко време, поглавито од 1928 и 1930 године, све већма и осетније расте број сеоских соколских чета, међу којима један знатан део ради врло агилно и по народ корисно. Поред 41 друштва у већим и мањим местима, наша жупа данас броји 72 сталне и 34 привремене чете. Укупан број чланства прелази преко 17.000. Многе су чете у своме раду пошле правилним путем, развијајући соколску делатност не само у правцу телесног васпитања и културног просвећивања, него и у правцу привредног подизања сеоског живља. Знатан је број чета које су се заветовале да остваре многе корисне привредне, културне и морално-васпитне подухвате у вези са Петровом петолетком. Већ су у том погледу, у некојим јединицама, постигнути видни резултати. Сваке године Жупа одржава техничке и просветне течајеве, чији посетиоци доприносе велику корист друштвима и четама. На подручју жупе школе и соколство присно се допуњавају. Соколски просветни рад у народу и соколским јединицама постиже значајне резултате, како у градовима тако и на селу*).

---

*) У 1936 г. одржано је предавања и говора у јединицама жупе 1537, на којима је присуствовало 65.173 лица; приредаба изведено 1007; одржано 11 соколских течајева са 1160 учесника; других течајева 3 са 55 учесника; у књижницама јединица има 4570 књига; читаоница има 18; трезвењачких отсека има 9. Жуп. просв. одбор има књижницу са 1749 књига, а тако исто и филмски апарат за предавања; за прославу 25-год. приређује се сокол. изложба. Резултати и теловежбеног рада у жупи показују значајан напредак телесно-васпитне гране соколства.

ОБЛАСНИ ОДБОР КРАЉ. ЈУГОСЛАВ. АЕРО-КЛУБА „НАША КРИЛА“ У СКОПЉУ*)

Аеро-клуб „Наша крила“ у Скопљу основан је у октобру 1925 г. Исте је године набавио половни војни аероплан типа Кодрон којим је пилотирао пок. Јарошенко и вршио по целој Јужној Србији пропагандне летове и ваздушна крштења. 1928 године услед квара мотора аероплан је био оштећен и послат на оправку у Нови Сад. После тога је наступио период застоја у раду Аеро-клуба и тек 15 јануара 1933

Аероплан „Призрен“ Призренског аеро-клуба.

Авион »Скопље«.

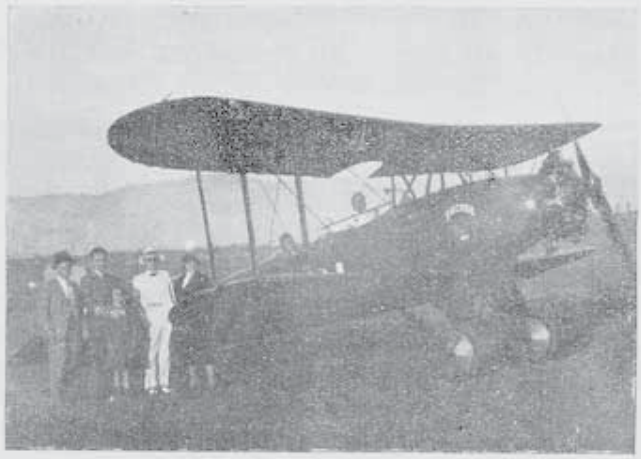

Аероплан »Косово« Скопског аеро-клуба.

године сазвана је ванредна скупштина ради избора нове управе и оживљавања Обласног одбора А. К. Скопље. До скупштине је дошло заузимањем резервних авијатичара г. г. Орестија Крстића, Јована Шрепловића и Владимира Виљковског, који су и ушли у нову управу као и многе друге истакнутије личности Скопља.

*) Податке дао секретар Аеро-клуба Г. Влад. Виљковски, проф.

1933 година прошла је у прикупљању средстава за набавку аероплана, и то преко пропагандних предавања на аеромитингу у Скопљу, и раду на оживљавању месних одбора своје територије. 1934 година доноси Одбору поклоњен аероплан Физир, који је свечано крштен 29 априла 1934 године на аеродрому у Скопљу. Кума г-ђа Лазара Галића дала му је име „Косово". Клуб одмах ангажује сталног пилота и почиње низ ваздухопловних приредаба како у Скопљу, тако и по целој Јужној Србији. После набавке аероплана одмах се показују видни успеси у погледу популаризације идеје нашег националног ваздухопловства, ширења делатности Аеро-клуба и бројног повећања чланства.

Месни одбор Призрен, који је у погоднијим економским приликама до 1928 године прикупио позамашну суму новаца, решио је да тај новац уложи у куповину аероплана, који је уз припомоћ војних власти и Средишње управе и набављен од домаће фабрике Рогожарски А. Д. Аероплан је додељен Призренском одбору, који је уложио у фонд Обласног одбора у Скопљу 60.000 динара. Свечано крштење аероплана извршено је у Призрену у мају месецу 1935 године и г-ђа Санде Галића дала му је име „Призрен". 1936 година била је најплоднија у раду Обласног одбора и крај њен донео је најбоље успехе. Сграђена је моделарска радионица на земљишту који је привремено уступила Народна банка и извршене су све припреме за куповину једног већег спортског аероплана, обезбеђена је сума од 210.000 динара готовине, изабран је аероплан и издејствована су сва потребна одобрења, тако да је управа у 1937 години имала да само спроведе у живот већ донесене одлуке. Аероплан је је набављен од фабрике Кодрон Рене из Париза за суму од 210.000 динара са 4 седишта. Приликом свечаног крштења приређен је 9 маја 1937 год. велики аеромитинг у Скопљу. Г-ђа Аугуста д-ра Милана Стојадиновића кумовала је аероплану и дала му је име „Скопље".

По замаху приредбе на којој је учествовало преко 50 аероплана, по успеху извођења, одзиву широких маса и доласку многих високих гостију, овај аеромитинг спада у најзначајније у Јужној Србији и остаће задуго у успомени Скопљанаца да их потсећа и потстиче на рад на пољу нашег националног ваздухопловства.

Аеро-клубови постоје у свим већим местима Јужне Србије. Обласни одбор настоји да с њима одржава везе и да им даје потребна упутства за рад. Исто тако стара се да се међу школском омладином шири идеја снажења нашега ваздухопловства. Приређује изложбе модела, ђачких радова.

УДРУЖЕЊЕ РЕЗЕРВНИХ ОФИЦИРА И РАТНИКА

Организовано у циљу јачања свести о високом позиву резервног војства наше војске, о гајењу витешких врлина и присног узајамног другарства резервног и активног старешинства, као и ратника свих војничких чинова, удружење се појавило у свим већим местима Јужне Србије убрзо после оснивања организације у Београду. Броји око 12 пододбора. Настојањем Обласног одбора у Скопљу Средишна управа у Београду припрема конгрес резервних официра и ратника у Скопљу

у оквиру прославе 25-годишњице ослобођења Јужне Србије. Удружење помаже и сваку патриотску и национално-културну акцију.

Женска секција Међународне организације ратника (Фидак) постоји уз одборе Удружења рез. официра и ратника и плодно развија своју разноструку делатност. У Скопљу његов рад се осећа у свим хуманим, патриотским и културним потхватима. Помаже и изводи на пут ратничку децу и суделује у организовању ратничких и националних манифестација.

УДРУЖЕЊЕ РАТНИХ ИНВАЛИДА

У ратовима за национално ослобођење и уједињење Јужна Србија је поднела велике жртве. Ретко је који крај био толико упропашћен ратом и туђинском окупацијом, колико наш. Још су у животу многи наши ратници, који часну службу отаџбини посведочише тешким ранама на својим телима. Материјално необезбеђени, најчешће препуштени себи и слабо организованој социјалној бризи, без оне стварне пажње коју треба да им укаже друштвена савест, наши инвалиди су принуђени да преко свога Удружења воде борбу за своја права и опстанак. Удружење настоји да међу својим чланством гаји другарство старих ратника, идеју народног јединства и одбране државне независности. Преко Главне управе у Београду, инвалидска удружења у Јужној Србији, организована у свим већим местима, покрећу важнија питања о заштити својих интереса и положаја. Настоје, затим, да упосле своје чланове, да их у незгодама помажу, и брину се о инвалидској деци и удовицама. У Скопљу инвалиди имају и своју кредитну задругу. Скопско удружење издало је ове године обимну споменицу „Кроз огрђе", пуну лепих и корисних чланака разне садржине, поглавито патриотске.

УДРУЖЕЊЕ ЧЕТНИКА

Толико заслужни у мучној и крвавој борби за ослобођење Јужне Србије од 1904—1912 г. и у ослободилачким ратовима, наши четници су после ослобођења настојали да кроз своје удружење гаје ратничке другарске везе, да помажу сиромашније чланове и одржавају високу свест о преданој служби Краљу и отаџбини. У поглављу ове споменице о четницима споменута су имена која ће остати као светао пример националног прегалаштва. — Удружење четника постојало је у неким местима Јужне Србије и пре светског рата (Битољ). После рата је организовано у свим већим и мањим варошима, тако да број пододбора износи 25. Обласни одбор је у Скопљу. Удружење је последњих година настојало да у своје редове окупи и млађи нараштај, да се припреми четнички подмладак и на млађе пренесу лепе традиције првих весника јужносрбијанске слободе.

УДРУЖЕЊЕ ЂАКА-РАТНИКА

Основано је 1934 г. у Београду у циљу окупљања свих ратника скопских ђачких чета 1914—1915 г. У Скопљу има свој пододбор. Двадесетогодишњицу образовања поменутих ђачких чета Удружење је на свечан начин прославило у јесен 1934 г., открившн тада диван споменик

који је својим средствима подигло на једном од лепших места новога Скопља. Удружење је спремило споменицу посвећену крвавој епопеји ђака-ратника у ратовима за народно ослобођење и уједињење.

УДРУЖЕЊЕ ПРВИХ СРПСКИХ РЕГРУТА

Основано је 1934 г. у циљу одржавања међусобне другарске ратничке везе и гајења оних узвишених идеја националног јединства и слободе, за које су се наши први регрути из 1914 г. самопрегорно залагали у току ослободилачких ратова. Двадесетогодишњицу свога ступања у војску уједињене Србије они су у априлу 1934 г. врло свечано обележили. На прослави 25-годишњице ослобођења Јужне Србије биће освећена њихова застава, коју је поклонио и којој ће кумовати Њ. В. Краљ Петар II. Удружење је организовано по свим већим и мањим местима и броји око 3000 чланова.

СТРЕЉАЧКЕ ДРУЖИНЕ

Стрељачка вештина гајена је у нашем народу од давнина. Иако је у турско доба бесправни рајетин морао крити пушку, ипак му је она била једино средство да се одупре насиљима. А ко је има, треба да буде добар стрелац, па гађао он у лову дивљач или се у борби бранио од силника. Стога је стрељачка вештина била широко распрострањена, давала повода такмичењу, развијала витешка осећања, поред смелости, поузданости, одлучности. После рата, нарочито за последњих десетак година, у Јужној Србији је доста урађено за развитак стрељачке вештине и оснивање знатног броја дружина не само по градовима, него и по селима. На подручју Јужне Србије постоји 126 дружина. И поред многих сметња материјалне и техничке природе, дружине су доста активне, обављају редовну обуку и приређују утакмице мањег или већег обима (окружне у Скопљу о прослави 25-годишњице ослобођења).

ДОБРОВОЉНЕ ВАТРОГАСНЕ ЧЕТЕ

У турско доба ретко је који град нашега краја имао колико-толико организовану ватрогасну службу. Пожари су упропашћавали градове. Тек се у већим местима, као што је било Скопље, могла наћи понека ватрогасна справа, а о извежбаним ватрогасцима није било ни помена. Иза поновног ослобођења 1918 г. уређење наших градова знатно је напредовало, па у вези с њим и ватрогасна служба. Организоване су ватрогасне чете спрва у већим градовима, а затим и у мањим. С појавом Министарства за физичко васпитање народа ватрогасна служба је спроведена по свим местима, чак и по некојим селима (Лазарополе, Вевчани, Жировница, Блатац Коч.). Савремено уређену ватрогасну службу има Скопље чија ватрогасна чета о прослави 25-годишњице ослобођења Јужне Србије освећује своју заставу.

ОТСЕК ОБАВЕЗНОГ ТЕЛЕСНОГ ВАСПИТАЊА ГРАДСКОГ ПОГЛАВАРСТВА У СКОПЉУ

Отсек обавезног физичког васпитања формиран је при Градском поглаварству у Скопљу 1 јуна 1935 г. на основу Закона о обавезном

физичком васпитању народа од 1934 г. Обавезној настави физичког васпитања подлежи сва мушка омладина од 11—20 година старости која није на редовном школовању. У главне спискове Отсека који се воде по годинама рођења укупно је уписано 2960 течајаца, од кога броја редовно вежбају 1160. Остали број не вежба услед недостатка финансиских средстава. Отсек има шефа, једног лекара и једног чиновника. Поред ових има и 18 квалификованих наставника, међу којима су тројица активни официри. Настава се одржава сваког радног дана, сем уторника, и то од 2—3,30 час. по подне, а недељом и празником од 8—10 часова пре подне. Отсек засада има два добро уређена вежбалишта, и то у близини калоричне електричне централе и у кругу касарне 21 пешадиског пука. За извођење ове наставе Отсек има потребне гимнастичке справе и друга оруђа. Сваке године приређују се лакоатлетске утакмице за првенство течајаца. Надзор над радом, редом и дисциплином на течајевима врше три градска већника, који о нађеном стању извештавају Градско поглаварство. Отсек има своју добро уређену стручну наставничку књижницу, а исто тако и посебну књижницу за течајце. Претплаћује се на неколико стручних часописа и листова. Сваком згодном приликом када су државни и други велики празници, наставници помињу пред врстом, у виду краћих говора, историске датуме.

Сем Скопља, у Вардарској бановини организују отсеке и градске општине Битољ, Куманово и Приштина.

ВАРДАРСКО КОЛО ЈАХАЧА „КНЕЗ МИХАИЛО"

Организовано је у Скопљу по угледу на кола јахача у северној Србији. Има своје тркалиште и настоји да сваке године приређује трке, да у њима што више народ учествује и заволи ову корисну и занимљиву вештину. У томе настојању наилази на свесрдну предусретљивост стручних војних фактора.

ЖУПА ИЗВИДНИКА И ПЛАНИНКИ (СКАУТА)

Са овом корисном организацијом омладинског телесно-здравственог, моралног, националног и практичног васпитања омладина се у Србији упознала још пре ратова за ослобођење. Ратне невоље отерале су 1915 г. и део наше јужносрбијанске омладине у туђину где је она дошла у ближи додир са извиништвом (скаутизмом). 1918 г. на солунском фронту је био организован скаутски логор деце избегле испред непријатељске ватре из Битоља и околине. Деца су у току две године одгајана у духу извидничких (скаутских)начела, здравог националног осећања и практичног рада. По оснивању Савеза извидника и планинки 1921 г. у Београду, скаутизам се убрзо раширио и код нас, поглавито у местима са средњим и стручним школама. Летња извидничка логоровања у природи иживљавају и снаже телесне и духовне моћи омладине, коју ова страна скаутске делатности нарочито привлачи, поред унутрашњег уређења. Скопска скаутска жупа има 9 стегова, а припадника око 500. У њеним редовима има и занатске и раднич-

ке омладине. Своју пропаганду скаутизам врши преко својих популарно написаних дела, гласила, скупова, забава, излета, предавања и др. У жељи да обележи нечим значајним 25-годишњицу ослобођења Јужне Србије, Скопска скаутска жупа ће, на трећи дан прославе ослобођења, одржати свој жупски сабор.

V СПОРТ

НОГОМЕТ

Ногометни спорт у Јужној Србији, поглавито у Скопљу, појављује се непосредно пред ослобођење 1912 г., али са врло слабом организацијом и недовољним схватањем. Једини клуб који је у оно доба постојао, с. к. »Вардар«, с муком је, као новина, крчио пут ширењу спорта као једне важне телесно-васпитне гране. За кратко време од ослобођења 1912 па до отступања 1915 године, спорт није могао нарочито напредовати. Тек од поновног ослобођења 1918 г., у знатно повољнијим условима, спорт уопште, а ногометни напосе, могао се развијати са више полета и успеха и са јачим утицајем на интересовање наше друштвене средине. Пребројене су многе тешкоће док је спорт нашао свој прави пут у нашем крају. Када је 1927 г. основан Скопски лоптачки потсавез, Јужна Србија је имала доста скроман број ногометних друштава, око 24 зачлањена. Смишљени и истрајни напори Скопског потсавеза у току 10 година дали су ваљане плодове, упркос потешкоћама унутрашњим и спољашњим. Број клубова је порастао у 1937 г. на 55 са 2565 пуноправних играча и са 562 члана примљена у току године. Одржане су у току ове године 3 потсавезне утакмице, 7 градских, 4 интернационалне, 236 првенствених и 78 пријатељских. Многе своје потврдне духовне особине наша омладина уноси у спорт, те га тиме чини приступачним народу овога краја.—Добро посећена и савесно организована прослава 10-годишњице Лоптачког потсавеза у Скопљу 10 октобра о. г., непосредно пред прославу 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, посведочила је наш знатан напредак и у тој корисној телесно-васпитној грани.

ПЛАНИНАРСТВО

И оно се доцкан појавило као организована грана спорта, тек 1935. Засад његове подружине постоје у неколико већих места. У Скопљу је његова организација најјача. На Шарпланини има и свој планинарски дом, а повремено приређује успеле изложбе снимака природних лепота Јужне Србије.

СМУЧАРСТВО

Готово најмлађа теловежбена грана код нас. Осетније се развија тек у последње време. Као и другде, наше смучарство је организовано у секције. Има их десет. Најјача секција је у Скопљу. Одлични смучарски терени наших планина, нарочито Шара, све више примамљују омладину на клизање. Не изостају ни сељачка

деца са својим примитивно направљеним смучкама. Војска и соколство допринели су доста развитку смучарства у Јужној Србији. Одржавају и нарочите течајеве (соколски у Леунову 1936 г.).

ТЕНИС-КЛУБ

Ова занимљива и отмена спортска вештина развила се код нас тек у последње време, и то само у већим местима где има и погодније услове како у погледу игралишта, тако и у погледу разумевања чланства.

БИЦИКЛИСТИЧКИ КЛУБ

Основан је у Скопљу 1935 г. Постоји и у другим већим местима (Битољ) и тежи да развије бициклистички спорт, приређује утакмице, учествује у свечаним поворкама и др. Иако још слабо организован, овај спорт се у последње време јако раширио.

ВЕСЛАЧКИ КЛУБ

Веслачки спорт се код нас развија отскора. Засад само у два-три места (Скопље—Охрид). У Охриду је пре две године већ доста урађено за развој ове корисне вештине.

САВЕЗНА ЛОВАЧКА ДРУШТВА

Одвајкада је природа Јужне Србије била богата разноврсним ловом. То потврђују и наши средњовековни историски извори. Лов је био најомиљенија разонода наших владара и властеле, а затим турских паша и бегова који су живели у нашим крајевима. Лов уз помоћ нарочито увежбаних соколова, соколарство, био је врло развијен и оставио је трага не само у народним умотворинама, него и у називима појединих села. Зна се и за повластице које су имали соколари као ловачки пратиоци наше властеле или, доцније, паша и бегова. — Богате разном дивљачи, планине Јужне Србије су одлично и занимљиво ловиште. У турско доба није било организованог лова и ловачких друштава. — Пушка се у већем делу царевине слободно носила и ловом се становништво бавило готово без икаквих запрека. По ослобођењу Јужне Србије закон о лову у краљевини Србији распрострањен је и на њу, па су по угледу на тамошња ловачка друштва организована друштва и на њеном подручју као саставни делови Савеза ловачких друштава у Београду. Има их 30 која раде у духу својих правила и законских прописа о лову. Борбом са штетним животињама ловачка друштва користе угроженим местима. Камењарке (горске јаребице, оличење женске лепоте у јужносрбијанској лирској и епској поезији) и хитре дивокозе привлаче ловце на наш Југ и из далеких крајева наше земље.

ШАХОВСКА ИГРА

Пре рата шаховска игра је била мало позната у Јужној Србији. После уједињења она се појављује у појединим местима са по једном или двема шаховским таблама које су окупљале љубитеље

шаховске игре. Појавом првог шаховског клуба у Скопљу 1926 г. ова игра узима маха, организује се и окупља већи број шахиста. Доласком Д-ра Аљехина, шаховског шампиона, у Скопље 1936 г., где је одиграо симултану утакмицу са 40 играча, Шаховски клуб у Скопљу ојачава и он данас, са знатним бројем чланова, претставља један озбиљан клуб. У августу о. г. клуб је организовао и аматерски југословенски шаховски турнир, на коме су се такмичили најбољи мајстори. Сем скопског, шаховски клубови постоје у Битољу, Кос. Митровици, Ђевђелији, Прилепу.

VI ХУМАНОСТ

ЦРВЕНИ КРСТ

Одмах по ослобођењу 1912 г. идеја Црвеног крста свесрдно је прихваћена и у Јужној Србији. За кратко време до отступања 1915 г. већ су били основани одбори Црвеног крста у главним местима Јужне Србије. После поновног ослобођења организација његова је поступно спровођена у свим већим и мањим местима, па и у многим већим селима. Садање његово уређење спроведено је по закону од 19 августа 1933 г. Седиште Бановинског одбора је у Скопљу. Управни одбор има секције: административну, санитетску, економско-финансиску, секцију подмлатка, секцију за рад на подизању друштвеног дома и женски одбор. На подручју Вардарске бановине раде 202 организације (на 375 градских и сеоских општина). Крајем 1936 г. Одбор је имао 890 редовних чланова, 537 помагача и 3 члана са већим улогом, — свега 1430 чланова из слободних занимања. У истом времену број редовних чланова државних службеника износио је 3739, а број помагача 8156, — свега 11.859 чланова државних службеника. Укупан број члавова износи 13.325. Бановински одбор предузео је акцију да подигне дом Црвеног крста. Низом приредаба, које је извео уз помоћ добротворних, певачких и других друштава, Одбор је повећао фонд за изградњу свога дома. У прошлој години је свечано прослављена 60-годишњица Црвеног крста. Сваке године се у Скопљу и у свим местима где постоје пододбори врши, у нарочите дане, прикупљање прилога и одржавају по школама и за народ предавања. Одбор, као и пододбори у местима, настоји да према материјалним могућностима помогне сиромашно становништво пострадало од елементарних несрећа. Преко свог Социјалног одбора и уз сарадњу осталих хуманих организација, Бановински одбор је настојао да ублажи беду незапослених и сиромашних. Одбор има своје санитетско слагалиште, располажући са две комплетне болнице са по 50 кревета, једном сталном и једном пољском, са два комплетна прибора за течајеве и другим потребним материјалом. Организује у Скопљу и у другим местима течајеве за спремање помоћног болничког особља, тако да сада на своме подручју располаже са 41 болничарком и 315 болничара. Одбор је тако исто, уз сарадњу просветних радника, настојао да се смишљеном пропагандом идеја Црвеног крста што

боље популарније. Секција подмлатка Црвеног крста редовно, сваке године, организује своје феријалне колоније и преко месних организација Подмлатка многобројне школске кухиње, поглавито у сиромашним крајевима. Затим изграђује купатила и чесме. Подмладак је организован у прошлој години у 309 школа са 916 разреда и 27.663 члана. По годишњем рачуну у 1936 био је укупан приход 319.014,18 дин., а толики и расход; ванредни приход 194.192,53 дин., колики је и расход. Већ више година претседничку дужност врши високопреосвећени митрополит Јосиф.

ЛИГА ПРОТИВ ТУБЕРКУЛОЗЕ

Организована је као и у другим крајевима. Њеним радом руководе познати лекари јавни радници, приређујући сваке године пропагандне дане са лецима, плакатима, популарним предавањима и скупљањем прилога. Средиште њене акције је за наш крај Скопље. У тесној сарадњи са здравственим институцијама, Лига предузима и сходне мере ради сузбијања опаке болести која хара у сиромашним слојевима нашега народа.

ХУМАНА ДРУШТВА

Пре рата, у турско доба, добротворну социјалну улогу вршиле су црквене општине, цркве, манастири, еснафи и богатији а племенитији грађани. После рата, у светској економској поремећености и кризи ни Јужна Србија није остала по страни. Извесни њени делови, нарочито западни погранични, осетили су немаштину и незапосленост. Црвени крст, разне добротворне, особите женске организације, градске и вероисповедне општине, радничка удружења и приватна иницијатива чине све са своје стране да се социјална невоља ублажи. Сем социјалних одбора при поглаварствима, који нарочито у зимско доба притичу у помоћ сиротињи, организују се и приватна хумана друштва, најчешће са скромним називима (»Кичевско сироче«, »Пастир« у Битољу, »Дебар мâла« у Скопљу и др.). Православни преко црквених општина и о већим празницима по црквама воде акцију. Добро је позната разграната и многоврсна организација каритативне службе код римокатолика, која и код нас није изостала (по болницама, међу сиромашним женскињем, сиротном децом; тако »Св. Марта« у Скопљу, поред других). Код муслимана и мојсијеваца такође има доста хуманих друштава (»Мерхамет« у Призрену, »Хамијет« у Битољу, тамо и јеврејско »Малбиш арумим«, »Шефкет« у Скопљу које помаже муслиманску женску занатску школу, јеврејска женска добротворна друштва у Битољу и Скопљу и др.). У соколству се од 1934 г. води акција за социјално помагање, оснивају се социјални отсеци при јединицама, скупљају се прилози 9 октобра и 1 децембра. Значајнији социјални задаци појединих заветованих јединица улазе у програм Петрове петолетке, коју су јужносрбијански соколи одушевљено прихватили.

VII ЖЕНСКА УДРУЖЕЊА

од Емилије Јовановић

Обично се са неповерењем говори о раду жена и мисли се да су се жене скупиле, да би нашле разлога да изађу из куће, или још горе верује се, да је женин рад незапажен, чак се и каже: »Што жена за дан уради, може се у шаци понети«. Али, то су мишљење оборили сви велики људи, који су надахнути вољом и принципом својих мајки. Тако је једном и Наполеон изјавио: »У мени је дух моје мајке; она је доказала да и жена може владати царевином«. Векови су говорили о озбиљности њеног позива и користима од њеног рада.

Жена је била носилац многих идеја и творац многих дела. Њена брига за породицу иде упоредо са првом појавом земљорадње и трговине, чији се почеци бележе њој у заслуге. Њој се приписују и прве заслуге у изради ткања и подухват за стално настањивање породице на истом тлу. Под именом »мајка« она је оличење свега доброг. Том речју почиње живот и изговара прве речи свако дете, којом казује пријатељство и сигурност своју. То су речи које у муци као клетву помињемо. То нас је биће прво научило да упућујемо молитву Богу. Ту је свака сигурност и појединца и народа. У њеном васпитању лежи и дужност и одговорност и грех. Као мати жена је та, која је вековима била најизразитији васпитач. Одувек па кроз времена, као и данас, она је била душа, која је инспирисала култ и подизала дух код свих народа. Зато се може говорити и о нашој жени, да се, с обзиром на све прилике, историјом познате, на њој осећа утицај сваког времена, као и њен духовни развој упоредо.

Почев од најстаријих времена, она је, кроз песму уз послове, у кући и у пољу, очувала успомену на време у коме је живела, као и на адаптације кроз које је наш народ пролазио. У њеној снази литература бележи дубоке разлоге за међусобно развијање и стварање јединства у нашем народу, без обзира на веру и дијалекте у језику.

Данас рад наше жене на литератури и науци је потпун, а њена активност у свима новим културним пословима је предана и све већа. Литература данашње наше жене је сведок за њен интелектуални развитак и као сведок духовне једнакости и права између жене и човека у Југославији. Жена је постала свесна, осећа се и постоји и њен рад и њен дух у данашњем друштву. Она почиње да буде и такмац човеку, сада настаје њена нова борба за сва права. Жена има сва духовна преимућства, сада хоће да, као човек, води материјални и политички живот заједно са људима. И наша жена се бори да добије апсолутну слободу у друштву и држави јер хоће да иде упоредо са женама у осталим културним државама.

Нека се и не цени њени свакидашњи посао, али ето, баш на томе послу, она постаје равноправни друштвени члан. Нема дома без жене и нема државе без мајке. Те две чињенице су две нај-

битније потребе сваке, па и најмање друштвене целине. Као свестан члан свога положаја и као прави васпитач омладине, она ради мирно и пружа све што је дужна данашњем друштву. Као добročинитељка улази право међу бедне и болесне да олакша, да пружи помоћи и као таква стиче право и поверење на још јачи духовни живот.

Све генерације су доприносиле и користиле кроз низ времена и биле први помагачи у држави и у миру и у рату. Њени најсветлији примери рада су у породици и на каритативном послу. Жена је рођена алтруиста и ти инстинкти је красе и заноси се на томе послу. Као таква она оснива и шире заједнице да се посао на помагању сиротих изведе што боље и рационалније. У томе послу предњачи и наша жена у Јужној Србији. Њен рад у културно-хуманим женским удруженьима претставља видне резултате и бележи велики успех и јачи напредак.

Као позорница многих историских догађаја и као раскршће многих утицаја Јужна Србија несумњиво претставља најинтересантнији крај наше земље. У сваком погледу, на њу би могли гледати као на средиште културног развоја и економског јачања а нарочито од рата 1912 године па до данас. Линија Мораво-Вардарска је вековна веза Шумадије и Југа. Само је то пут који најдиректније везује прави етнички развој и дух Срба. Географски положај и рељеф Јужне Србије су још више условили стапање сличних група и ширење истога и верског и националног духа на нашем Југу.

Кроз сва та времена и кроз све те утицаје пролазиле су и жене и узимале су велике дужности на себе. Да би се дух слободе одгајио, осетио и очувао, па чак и онда када је цео средњи век био мрачан век за жене, жена на Југу и ако потчињена, поробљена и повучена у одаје свога дома ульуљкујући децу, она кроз песму и кроз наше народне обичаје, пробија и показује вољу да хоће да буде јавни друштвени чинилац. Зато сведоче и најкарактеристичнији примери тих времена. Жена Деспота Угљеше Јефимија, потиштена, повучена у манастир везе прве стихове и казује као прави песник-жена на Југу бол који ју је задесио. Храбра мајка Југовића жртвује мужа и девет синова за спас и слободу своје отаџбине. Прва самарићанка, Косовка Девојка, по Косову превија и запаја рањенике. Кад се говори о просветном и културном животу у Призрену Петар Костић помиње низ имена узор Српкиња мученица, које су се истакле чврстином воље и карактера у одржању морала и вере, — нарочито се запажа њихова отпорност према Турцима и велика оданост Српству. Поред њих нарочито је наглашено име Анастасије Димитријевић, зване »даскал девојка«, која је основала прву приватну женску школу 1836 године у Призрену, где су и девојчице училе упоредо писменост и домаћинство. Она је певала чак и за певницом у цркви Св. Николе. О овој школи се старало Призренско добротворно друштво »Српкиња«. 1876 год. помиње се као веома заслужна и добра жена Ванка Гудићка, велика добротворка, која је завештала истој школи све своје имање.

И вера је била једна од битних помагача да се жена културно подиже. Тако је већ 1855 год. у Пећи калуђерица Ката основала прву женску школу, а поред ње подигла цркву где је неговала сироте и изнемогле жене.

Има још много примера који кроз песму, приче и обичаје сведоче о женином истрајном раду на чувању и васпитавању омладине, предајући њој веру, обичаје и послове. На истим тековинама и сада живимо и бодримо се за рад. Можемо с поносом рећи да су сви ти примери оличени у нашој краљици Марији, узвишеној матери, и да њено име светли узором жене међу примерним женама нашега народа.

Ако би говорила о садашњој жени Јужне Србије могла бих испунити многе странице, истичући рад и успех њен. Ограничићу се само на рад жена по удружењима, јер би било много посла и требало би много времена да се обухвати рад наших жена на Југу а нарочито сада, када она и духом и радом потпуно испуњује све што и човек. Истиче се у књижевности, државним пословима, друштву, у кући, нарочито у кући, али сада и као мати и као члан који упоредо са мужем издржава породицу.

Једно исто доба покреће и људе и жене на исти посао. У борби за ослобођење поробљене браће ишла је упоредо са жељама за помагањем и подизањем свести о новом животу у слободи. И жена је та која је хтела да помогне и као доброчинитељка оснивала је удружења и проширивала делокруг рада на духовном подизању жене и заштити њених права.

У Јужној Србији се оснивају женска удружења по угледу на београдска. Она су поглавито пододбори већ постојећих друштава у Београду. Једно од најстаријих је било Добротворно друштво Српкиња у Призрену (1909). Бринуло се о удомљењу сиротих девојака, и васпитавало је девојке у домаћинству.

Немам података о многим ранијим удружењима, па зато ћу писати о онима која су дала о раду и своје податке. Тако се по угледу на најстарија удружења у Београду, Женско друштво основано још 1875 године, почело оснивати и по целој земљи. У Гиљану 1914 основан је пододбор да помаже сиротињу. Нарочито су помагале ђачке трпезе и старале се око извођења шивених предмета у женској занатској школи, дајући и материјал сиромашним девојчицама.

Сада настаје нагло оснивање женских организација са посебним циљевима. Тако је, по угледу на Коло српских сестара од 1903 године у Београду, основано много истих пододбора по целој земљи да развијају своју идеју и рад, снажећи се све више новим пододборима. Тако може се рећи с правом, да од свих удружења у нашој бановини има Коло српских сестара највећи број пододбора и да својим радом обухвата најшире поље рада и показује у тим пословима најефикасније успехе.

Један од првих пододбора Кола српских сестара оснива се у Охриду 1913 г. Прве чланице биле су носиоци културе међу он-

дашњим жепама и наглим изласком на посао у корист сиромашних, оне постају један од првих помагача тога краја. Нарочиту бригу су посветили исхрани средњошколске омладине, одржавању народне ношње везући народне мотиве у своме »Колу девојака«. Сазидале су дом за негу старца и старица. Такође материјално помажу и ученице женске занатске школе. Затим убрзо, исте године, 1913, оснива се у Скопљу пододбор Кола српских сестара, који је својим интензивним радом показао највише резултата. Може се с правом рећи да је то пример међу женским удруженьима у нашој бановини. За време рата он дочекује рањенике и помаже по болницама, дајући млеко и разне понуде болесницима. Одмах затим ради на збрињавању ратне сирочади и удовица, тешећи их и помажући материјално. Чланице су неколико година држале кухињу за сиромашне ученике основних школа. Основале су женску занатску школу, коју су дуго потпуно издржавале, као и сада. Имају веома леп двоспратни дом који су саме чланице својим прилозима и радом подигле. Основале су стални базар женских рукотворина, а нарочиту пажњу заслужује неговање народног веза, који се примењује на свима предметима за украшавање дома, као и на оделу. На изложби у Солуну ово је удружење одликовано првом наградом »grand Prix« за изложене везове и ручне радове. Још и данас помажу материјално оне жене, које су у рату људима преносиле муницију и храну чак до ратишта. Сви пододбори Кола српских сестара: у Неготину на Вардару, Куманову, Кривој Паланци, Кратову, Кичеву, Кавадару, Босиљграду, Битољу, Гњилану, Демир—Капији, Штипу, Цареву Селу, Урошевцу, Св. Николи, Радовишту и Приштини су на послу са успехом помагали сиротињу. Оснивали су приватне привремене зимске кухиње за исхрану ученика. Већина од њих биле су први оснивачи и бринуле се око издржавања женских занатских школа, које и сада у многоме потпомажу материјално и морално, потстичу женску омладину да своју егзистенцију занатом и другим практичним радом осигурају, као и право на зараду. Чланице Кола српских сестара су редовно сарађивале у Црвеном Крсту као и у свима осталим културним акцијама. Прикупљање прилога за сиротињу по кућама и на улици је готово редован њихов посао. Одржавање великих народних балова у циљу пропагирања народних костима, претставља и данас највећу атракцију зимских разонода.

Многи пододбори Кола српских сестара имају своје зграде (домове) у којима су смештене много женске занатске школе и одржавају се чешће курсеви за домаћинство. Тако исто треба нарочито напоменути да пододбори Кола српских сестара у Пећи, Призрену и Ђаковици имају и ћилимарске радионице које издржавају или потпомажу. Међу веома вредне истиче се и пододбор Кола српских сестара из Ђевђелије који упоредо ради и за сеоску сиротињу и шаље радове да сељанку запосли ради зараде и приучи је примени њеног ткања и везива за дом. Сазидале су и свој дом. Поред свих поменутих послова оне су носиоци и културних народних обичаја и носиоци југословенских идеја.

У целом овоме послу, као чланице Кола српских сестара, узело је учешћа у свима пододборима око 1714 жена, а резултат њиховог имовног стања показује примерно домаћинство и штедњу.

Удружење Кнегиње Љубице основале су Београђанке у жељи да помажу цркве и да очувају веру српског елемента на Југу. У Београду постоји од 1899 године а тек године 1921 оснива се у Скопљу пододбор, који затим проширује делатност на целу околину и оснива у Јужној Србији још неколико пододбора заједно са чланицама из Београда. Тако 1926 у Качанику, 1928 у Приштини. Иако свега неколико пододбора, њихов рад претставља велику корист и јак утицај у духу српском, а нарочито православном. Чланице друштва Кнегиње Љубице помажу манастире прилозима, купују и растурају у народ верске књиге и молитвенике бесплатно. Помажу болесне и изнемогле старце и старице, одржавају домаћичке течајеве. На пр. у дому у Штимљу, где је одржано више курсева за домаћинство, поглавито за сељанке из разних крајева наше баповине. Пододбор Кнегиње Љубице у Скопљу је узимао видног учешћа у купљењу прилога за Храм Славе као и за обнову манастира Грачанице. Поклањало је кандила и иконе многим црквама и манастирима и слало прилоге у новцу. Међу пододборима Кнегиње Љубице истиче се пододбор у Ханријеву радом за железничку децу, а у жељи да подигне цркву живо скупља прилоге.

У циљу да се обезбеди брига матера око одгајивања одојчади, оснива се у Београду 1911 године удружење »Српска мајка«, које има велики број пододбора и у Јужној Србији. Прво 1927 године основан је пододбор у Скопљу, који се рачуна у веома агилно женско удружење са циљем да помаже и васпитава младе мајке. Одржавају диспанзер и обданиште и свакодневно саветовалиште за негу одојчади. Велики број деце збринут је сваке године старањем чланица Српске мајке. У томе истом послу не отступају ни пододбори у Битољу и Призрену, основани и нешто касније, 1930 године. Поред тога сви су чланови Интернационалне лиге за заштиту деце и сваке године, уз учешће многих организација, изводе прославу дечјег дана и пропагирају акцију на подизању здравог нараштаја. Данас имају велики број одојчади на потпуном издржавању.

У хуманом циљу да се омогући издржавање средњошколске омладине из најудаљенијих крајева Вардарске бановине, оснива се 1929 године у Скопљу пододбор удружења »Кнегиња Зорка«, са централом у Београду. Својим истакнутим и интензивним радом успеле су да заузму видно место међу женским организацијама у Скопљу. За веома кратко време постижу изванредне успехе помажући школовање сиромашних ђака. За веома кратко време подигле су и свој дом, у који се редовно сваке године смести око 45 ученика од којих десетак бесплатних. У културним и хуманим акцијама у Скопљу претстављају неопходног члана. По угледу на овај пододбор основан је и у Ханријеву 1936 године и ради на помагању ученика-деце радника и сељака из околине, и веома успевају у послу. Напоминьем укратко да у Јужној Србији има још пододд-

бора Кнегиње Зорке и то у Куманову, Велесу, Битољу, Кривој Паланци, са истим циљевима који са успехом постижу многе резултате. Истичу се у раду: пододбор у Приштини са радионицом персиских ћилимова, у Штипу одржавају обданиште уређено на најмодернијој бази; у Струмици су подигле дом за смештај кухиње и интерната за ђаке.

Поред ових женских удружења мора се напоменути и појава нових идеја слободнога духа наших жена на Југу, појава оснивања и нових удружења феминистичког карактера. Тако 1928 године основан је у Скопљу »Женски покрет«, Друштво за заштиту жена и њених права. Исте године оснива се и пододбор Удружења универзитетски образованих жена. Оба ова удружења раде на истом послу, да се омогући правни положај жена и у нашој земљи као што је то у свима културним земљама. Помажу школовање женске омладине, а нарочито на универзитету. Расписују наградне теме да подигну ниво интересовања женске омладине за рад на литератури. Сарађују по свима часописима и потпомажу издржавање часописа и листова које жене уређују, на пр. »Женски покрет«, »Југословенски женски гласник«, »Домаћица« и »Жена и свет«. Чланице оба ова удружења одржавају јавна предавања посебно и на Народном универзитету, по селима такође, говорећи о свима питањима која су од интереса за наш народ. Женски покрет је основао општу женску занатску школу у којој раде сада око 150 девојчица-шегртица, и тако их је изједначио са њиховим друговима, дао темељ законског права на занате и зараду. У погледу васпитном одржано је неколико курсева бесплатних, и то аналфабетски течај за 50 младих девојака и курс кројења и шивења са 300 ученица, као и курс за прављење шешира. Удружење учитељица је радило више година и основало је »Фонд захвалне деце« за одржавање материнског дана у Скопљу, што је сада пало у део рада »Женском покрету«, као и годишње организовање и приређивање велике манифестације у циљу јачања љубави и поштовања према жени и мајци. Резултати ове делатности су веома запажени и за обе ове организације може се, са радошћу, рећи, да су духовне вође у раду за корист и право наших жена на Југу.

Са нарочитом пажњом желим да кажем да у Скопљу ради и добротворно друштво Јеврејске жене које поред своје сиротиње узима увек учешћа у свима акцијама и директним радом доприноси материјалну помоћ купећи прилоге за Социјални одбор и Црвени крст. Такође живо потпомаже извођење разних женских прослава и манифестација.

У чисто хуманом циљу постоји и брине се за сиротињу и удружење Хришћанско-муслиманских жена.

Да би се рад у свима правцима осетио и да би жена својим радом у свима правцима ефикасно користила, основане су женске секције по местима, из свих женских удружења; тако у Скопљу постоји »Женска секција Фидак«, додељена Удружењу резервних официра, за рад свих жена на очувању мира међу народима, и бриге око чувања гробова палих хероја у европском рату. Наро-

читу пажњу заслужује и сарадња секције »Фидак« на подизању спомен-костурнице Храма Славе у Скопљу. Затим је значајна женска секција додељена Социјалном одбору града Скопља ради бриге и заједничког рада за месну сиротињу. Запажен је и вишегодишњи рад жена у Црвеном крсту.

Према извештајима које сам добила од свих удружења, даћу и у бројевима преглед рада. Тако и поред свакодневног помагања сиротиње у новцу и намирницама сва ова женска удружења имају и приличан капитал који би у најтежој ситуацији ставили на корист и потребе нашега народа.

Овај табеларни преглед илуструје и истиче праву слику рада и дубоко осећање жена у Јужној Србији за њихов социјални живот.

Име друштва	Бр. чл.	Имају дом у вредности	У каси новаца	Место
Коло срп. сестара	60	150.000	70.000	Охрид
	60	170.000	10.000	Ђаковица
	80	100.000	5.000	Ђевђелија
	30		5.000	Св. Никола
	90	60.000	5.000	Неготин Вар.
	120	80.000	30.000	Штип
	90	80.000	15.000	Струмица
	30		2.000	Кратово
	100		70.000	Куманово
	68		5.000	Босиљград
	30	80.000	5.000	Гостивар
	36		15.000	Кр. Паланка
	55	60.000	2.000	Гњилане
	400	600.000	100.000	Скопље
	30		17.000	Царево Село
	36	80.000	870	Урошевац
	50		20.000	Радовиште
	56		16.000	Приштина
	87		10.000	Призрен
	60		15.000	Пећ
	56		5.000	Кавадар
	34		3.350	Дем.-Капија
	40		8.000	Битољ
	23		1.000	Кичево
Српска мајка	160		15.000	Скопље
	60		16.000	Битољ
	70		30.000	Призрен

Име друштва	Бр. чл.	Имају дом у вредности	У каси новаца	Место
Кнегиња Зорка	250	350.000	10.000	Скопље
	30		7.000	Ханријево
	60	120.000	5.000	Струмица
	70	80.000	10.000	Штип
	46		20.000	Приштина
	38		5.000	Куманово
	35		2.200	Велес
	40		5.000	Битољ
	30		2.000	Кр. Паланка
Кнегиња Љубица	200		25.000	Скопље
	12		2.000	Качаник
	60	250.000	20.000	Приштина
	40		10.000	Ханријево
Жен. подружина	50		7.000	Гњилане
Женски покрет	200		23.000	Скопље
Добр. јевр. друшт.	130		25.000	»
Хриш.-мусл. жене	100		5.000	»

»Коло српских сестара« има 24 пододбора; ради са 1714 чланица годишње. У непокретности има 10 домова у вредности од 1,460.000 динара; у готовом новцу у државним банкама 435.220 дин.

Удружење »Српска мајка« има 3 пододбора у којима раде 290 чланица годишње; у готовом новцу по банкама има 61.000 дин.

Удружење Кнегиње Зорке има 9 пододбора у којима раде годишње 600 чланица; имају 3 дома у вредности од 550.000 дин. и у готовом новцу по банкама 66.200 дин.

Удружење Кнегиње Љубице има 5 пододбора у којима раде 312 чланица годишње; имају 1 дом у вредности од 350.000 дин. У готовом новцу по банкама имају 57.000 дин.

Женска подружина ради са 50 чланица годишње; има 7.000 дин. готовог новца.

Женски покрет ради у Скопљу са 200 чланица; има 23.000 д.

У Јужној Србији има око 44 женских организација од којих 24 Кола српских сестара. Према приложеној табели, укупан приход скупљен, динар по динар, данас износи у непокретности око 2,260.000 динара а у готовом новцу око 670.400 према подацима и релативној вредности, а радило је годишње око 3.400 жена.

Са малим изузетком, сва су ова удружења чланови Југословенског женског савеза а преко секције у Скопљу. Сваке треће године састају се све женске организације у Скопљу, да продискутују о послу и поделе делатности које су намењене женама. Утврђује се програм рада за наредне године и доносе се заједничке одлуке о општем раду свих жена у земљи. Преко Југословенског женског савеза су сва наша удружења и чланови Интернационалног женског савеза, да преко својих делегата које шаљу на конгресе, одржавају везе и интересовање за рад свих жена у свету, о питањима по овим комисијама.

У комисији за заштиту деце жена се осећа најпозванијом да решава и тражи правилно запослење деце, као и строгу цензуру књига и филма.

Комисија за законе тражи могућност да се неки закони исправе на корист јачања породице.

Комисија за једнак морал настоји да морал мора бити на узајамном поштовању човека и жене и великој одговорности према потомству.

Комисија за једнаке услове за рад и жене и човека дела у правцу економске једнакости и рад сматра за битни услов човека па и жене.

Комисија за женско право гласа сматра да су политичка права свакога грађанина подлога за његов удео, сарадњу и допринос у државној заједници и да се не изостаје иза слободе жена у другим културним државама.

Комисија за мир има у виду да узроци ратова нису само економске прилике, већ и менталитет народа, па су жене вољне, да идеја мира мора постати свети рат за жене, а нарочито мајке.

Жеља ми је на крају да нагласим да је сав рад у горе поменутим женским организацијама уперен само да помогне своме народу, да ублажи сиротињу, да очува веру и обичаје, да прославља народне празнике, да свим својим радом васпитно и истрајно делује на омладину и да омогући успех и напредак нараштајима на част и корист нашој великој Југославији.

VIII ВЕРСКО-ПРОСВЕТНА ДРУШТВА

ПРАВОСЛАВНА ХРИШЋАНСКА ЗАЈЕДНИЦА

Ова организација претставља читав покрет који се одмах иза рата појавио у Крагујевцу, у Шумадији, у циљу верско-моралног препорода православног народа. Покрет је имао одјека и у Јужној Србији, те су иницијативом духовних власти основане његове заједнице у свим већим местима, нарочито у битољско-охридској епархији. Вођ покрета, владика г. Др. Николај Велимировић, дуже времена је издавао у Охриду врло популарна »Охридска писма« и посланице, све до његова преласка у жичку епархију 1935 г. Побожан и смеран, православни народ нашега краја свагда се интересовао питањима вере и морала. Православне хришћанске заједнице настоје да ојачају православну свест и развију родољубље.

КАТОЛИЧКА АКЦИЈА

Организована је у већим местима (Скопље, Призрен, Битољ) по угледу на католичку акцију у другим крајевима наше земље. Преношењем бискупске столице из Призрена у Скопље 1934 год. католичка акција је у Јужној Србији добила могућност да интензивније ради на верском просвећивању католичких верника, поглавито омладине. Поред осталих верско-васпитних сретстава, томе задатку већ десет година служи лист »Благовијест«, који објављује популарне чланке, понајвише поучног, информативног и црквено-богословског карактера.

КЛУБ СКОПСКИХ ЈЕВРЕЈА

Клуб је организован 1922 г. у циљу развијања узајамних веза, културног просвећивања, гајења традиција и помагања сиромашног чланства. Клуб има своје просторије, књижницу, читаоницу и омладинску културно-просветну секцију. Настоји да одржава што тешње везе са културним и хуманим акцијама других грађана.

IX. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ УСТАНОВЕ

ОКРУЖНИ УРЕД ЗА ОСИГУРАЊЕ РАДНИКА У СКОПЉУ

Идеја о радничком класном, економском и културном подизању код нас, у Јужној Србији, појављује се још под турском управом, јаче и изразитије од младотурског преврата 1908 г. Смишљенија акција настаје после покретања социјалистичког листа »Зора« у јесен 1910 г. Рат је пореметио све намере и напоре. После поновног ослобођења, у поратним економским приликама и привредним поремећајима, интензивније се настоји да се и наше радништво користи савременим социјалним институцијама и достигнућима радничке класе у напреднијим крајевима. Ма да далеко још од онога стања које би требало да буде дуг целе нације радном народу, раније и ново социјално законодавство, кроз своје институције, олакшава иначе тежак положај радничке класе. И код нас је оно показало резултате корисне по радништво.

Окружни уред за осигурање радника у Скопљу, као месни орган Средишњег уреда за осигурање радника у Загребу, спроводи своје деловање на основу закона о осигурању радника од 14 маја 1922 године. Окружни уред у Скопљу постоји од 1-I-1925, а пре тога била је у Скопљу експозитура Окружног уреда београдског.

Подручје Окружног уреда у Скопљу обухвата Вардарску бановину сем Врања, Лесковца, Владичина Хана, Босиљграда, Сурдулице, Власотинаца и Лебана, од Зетске бановине Ђаковицу, Ораховац, Пећ, Исток, Србицу, Кос. Митровицу, Нови Пазар, Тутин и Беране, а од Моравске бановине Подујево и Вучитрн.

Окружни уред је самоуправна установа под надзором Министарства социјалне политике и народног здравља. Самоуправни органи су: главна скупштина, равнатељство и надзорни одбор, у којим су органима подједнако заступљени осигурани чланови и њихови послодавци, слободно изабрани тајним гласањем, односно постављени од стране Министра социјалне политике и народног здравља.

Законом о осигурању радника уређено је осигурање радника у случају болести, несреће, изнемоглости, старости и смрти. У прва два случаја осигурање се спроводи од дана ступања на снагу овога закона, а осигурање у случају изнемоглости, старости и смрти почело се спроводити тек од 1-IX-1937 године. Осигурање за случај болести спроводи на свом подручју Окружни уред, а осигурања за случај несреће и изнемоглости, старости и смрти централизована су и спроводи их Средишњи уред за читаву државу, при чему Окружни уреди само посредују.

На осигурање су обавезна сва лица која на основу радног односа дају своју умну или телесну снагу под најам. Изузети су за сада од ове обавезе пољопривредни радници. Државни службеници нису обавезни на осигурање.

Сви осигурани чланови разврстани су у 12 надничних разреда према величини њихове зараде.

У случају болести осигурани чланови имају право на бесплатну лекарску помоћ и лекове, на новчану потпору-хранарину ако је болест скопчана са неспособношћу за привреду, на болничко и санаторисko лечење. У случају порођаја имају право на бабичку помоћ, потпору за породиље и потпору за опрему детета. У случају смрти члана његова породица има права на погребнину. Чланови породице осигураног члана, ако немају привреде а живе у истом кућанству са чланом, имају у случају болести иста права као и члан, сем санаториског лечења и погребнине.

У случају несреће члан има права као и у случају болести, а сем тога и на ренту сразмерно његовој изгубљеној способности за рад. У случају смрти члана услед несреће има право на ренту његова жена, деца и остали чланови породице, које је он издржавао.

У случају изнемоглости члан има право на инвалидску ренту. После 70 година живота и без доказа изнемоглости члан има право на ту ренту као на старосну ренту. У случају смрти члана имају право на ренту његова удовица и деца.

Своје приходе Уред црпе из приноса утврђених законом. Приноси се разрезују према надничним разредима. Сем приноса за осигурање чланова по закону о осигурању радника, Уред наплаћује и прирезе за Радничку комору и Берзу рада, које те прирезе, као самосталне установе, троше у своје сврхе. Принос за случај болести, изнемоглости, старости и смрти, и прирез за Берзу рада плаћају по пола послодавац и радник, принос за случај несреће само послодавац, а прирез за Радничку комору само радник, према чему послодавац има право да врши обуставу од зараде својих радника. Уред, међутим, врши наплату целокупног приноса од послодаваца.

Организацију свога пословања спроводи Окружни уред у Скопљу преко самога Уреда, а у унутрашњости преко својих експозитура и повереништва

Окружни уред у Скопљу смештен је у властитој згради Средишњег уреда сграђеној 1934 године, која потпуно одговара својој

сврси, а својом лепотом и најмодернијим уређајем служи и као репрезентативна зграда не само Скопља, него и читаве покрајине. У згради су, поред административних одељења, смештене и амбуланте са свима специјалистичким одељењима, властита апотека, као и станица за лечење изнемоглих и болесних чланова. Уред има свој рентген-апарат. Нарочиту пажњу заслужује Завод за физикалну терапију, у коме постоје одељења за хидро-, механо-, електро- и хелио-терапију.

У Уреду има и најмодерније уређено јавно купатило које је по својим популарним ценама приступачно најширим слојевима.

Уред повремено приређује предавања културно-просветног и здравственог карактера.

„АГРАРНА МИСАО"

Да би се стварније помогло културном подизању села и његовом привредном снажењу, у Београду је ове године покренута акција око оснивања друштва за културно и привредно унапређење села. Спрва у Београду, »Аграрна мисао« се организовала и развила своју акцију и у Скопљу, а одатле на подручју Јужне Србије, у већим местима. Лист »Аграрна мисао« и »Сељачки буквар« на реалан начин врше своју корисну улогу културног и привредног просвећивања нашег сељака, који је код нас, на Југу, још тако осетно заостао.

X САВЕЗНИЧКА И ПРИЈАТЕЉСКА ДРУШТВА

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКА ЛИГА

Основана 1926 у Скопљу а затим у Битољу, Лига настоји да развије и ојача пријатељске и словенске везе између Југославије и Чехословачке. У ту сврху приређује скупове, академије, забаве и омогућава што живљи културни додир између два братска народа, организујући узајамне посете група или истакнутијих појединаца, јавних радника, уметника, привредника и др. Организује и течајеве за чешки језик и издаје информативне списе.

ПОЉСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКА ЛИГА У СКОПЉУ

Основана је 1932 г. и ради на развијању узајамних словенских и пријатељских веза између Пољака и Југословена.

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА ФРАНЦУСКЕ

Савезничке и пријатељске везе између Србије и Француске, учвршћене у крвавим борбама и заједничким напорима за националне и човечанске идеале, остају снажне и у миру. Организују се друштва пријатеља Француске која настоје да осведочено узајамно пријатељство и савезничке везе не само ојачају међу Југословенима, него да их сходним културним мерама пренесу и на

млађа поколења која не треба да забораве дуг прошлости. Друштва постоје у већим местима, имају своје књижнице и читаонице и на својим скуповима, јавним предавањима и преко информативних списа и листова врше пропаганду ради остварења свога задатка. Новосаграђени »Француски клуб« у Скопљу, са одличним уређајем, увелико доприноси томе. Неки мањи градови основали су ово друштво још одмах после рата (Тетово 1920).

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И АМЕРИКЕ

Основано је у Скопљу по примеру таквога друштва у Београду. Ради на зближењу између Југословена и Енглеза и Југословена и Американаца. То постиже предавањима, заједничким скуповима, узајамним посетама и пропагандним списима.

ЧЕХОСЛОВАЧКА БЕСЕДА

Организована је у Скопљу међу Чехословацима. У тежњи да одржава живе везе са домовином, она приређује братске вечери, празничне скупове и луткарске претставе за децу. Настоји да јача пријатељске и братске везе са Југословенима.

ПОСЛЕ ДВАДЕСЕТПЕТ ГОДИНА

ОД Д-РА МИЛИВОЈА ПАВЛОВИЋА

Велики идеолог реалног национализма и слободоумља, Јован Скерлић, својим расно свежим инстинктом осетио је, тачно пре двадесет и пет година, огроман значај великога дела ослобођења Јужне Србије за духовни препорођај целога нашега народа. Он је, још док се пушила крв на многобројним бојним пољима, док су још по разбојиштима лежали непокопани нови витезови, испевао велику песму ослободилаштва, песму у прози, диван чланак *Свети дани* и објавио га у *Српском књижевном гласнику* одмах по завршетку ратних операција, 1 новембра 1912 године. Сав атавизам жеље за слободом и сва сугестија народне епике, која је одушевљавала сваког нашег ратника, сугестивно одише и из сваке речи Скерлићеве: »Наде које су у вековима таме и страдања одржавале српски народ, толиких нараштаја српских, данас се увелико остварују. За три недеље дана Стара Србија и северна Маћедонија, драге земље наше славне прошлости, где је сваки камен за нас једна историска успомена, ослобођене су; цео Балкан враћа се у руке балканским народима; и у рици топова и у румени пожара одиграва се и последњи чин величанствене драме: борбе Европе и Азије, цивилизације и варварства«. За њега, како је он био изразито позитивистички дух, тај рат значио је и национално ослобођење, али у исто време и социјално ослобођење чифчија, сиротиње; стварање могућности за нови процват и економски и културни. Тај рат схватио је као велики ослободилачки рат, и његовим речима проговорила је цела Шумадија. »Отпочео је велики рат за слободу. Као плаховити горски потоци у пролеће, прејурили су српски витезови преко уских граница Србије, и силином којој се ништа на свету није могло одупрети, надрли су у земљу плача, у истинску долину суза, која се зове Стара Србија«. Сав народ био је у томе великом покрету: »Онај дивни српски сељак, који је својом крвљу и знојем пошкропио и створио данашњу Србију, потомак оних који су први на Балкану дигли крваву заставу буне, облагорођен школом и слободом, задивио је и оне који су знали његову неизмерну животну снагу и силно прегнуће. И скамењена Европа је са запрепашћењем видела чудо: како пред шумадијским сељаком у опанку и у суром сукненом оделу,

бежи у дивљем топоту и од страха избезумљена турска војска, од које је некада свет дрхтао и која ужива глас једне од најхрабријих и најопаснијих војски које данас постоје. И гинуо је не само сељак но и варошанин, миран грађанин, у коме је на бојном пољу проврела стара заспала хајдучка ћуд предака, интелигенција, школска младеж, сви они су гинули. Официри српски, родољубиви, храбри, честити официри, предњачили су примером, излагали се први пред смртоносном ватром, дајући снагу и пример хиљадама које су иза њих јуриле напред, падајући као сноп̀ље, тако да су цели пукови остајали без команданата и командира. Владалачка кућа, изникла из народа и која је везала сву своју судбу са народом, била је међу народом. Стари краљ, негдашњи усташ у Босни, доживео је да се оствари велики сан његовог великога деда, и крунисао је своју поштену, родољубиву и уставну владавину триумфалним уласком у Душаново Скопље. И оба Његова сина, и будући краљ Србије, који је био на челу победоносне главне армије, и Краљев брат, који је водио српску коњицу у страховитом гоњењу Турака од Куманова до Велеса, и Краљева кћи, која је са далеког Севера дошла као нова Косовка Девојка да вида ране косовским осветницима, — сва народна владалачка кућа чинила је своју пуну српску дужност. Цела земља, сви, сви, сви су чинили своју дужност. И младо и старо, и мушко и женско, и колиба и престо, и село и варош, и војска и грађанство, и црква и школа, све је било на своме месту и дало све што је могло дати«.

Пре двадесет и пет година завршавао се један дуги и мучни период борбе за слободу целога једнога народа. Скерлић је то правилно схватио. Он то уноси у широку концепцију историске неминовности — тежње за слободом једне младе, свеже, за живот способне расе. »Велико дело народног ослобођења, каже он, херојски започето још пре сто година, примиче се свом крају. Када је 1804 године у Шумадији метнут први угарак у турске ханове и агинске конаке, и када су пропланци Венчаца, Букуље и Рудника почели одјекивати од устаничких пушака, то — није била само мала буна бедне раје једног турског пашалука, но почетак ослобођења целог српског народа. И онда када су шумадијски сељаци, са пушкама шкљоцарама и трешњевим топовима, устали противу страшног царства турског, које је у својим гвозденим шакама држало силне народе у Европи, Азији и Африци, народни певач је осетио сву историјску величину догађаја, и у његовој песми гавранови, који се са Мишарског Поља враћају крвавих кљунова и крила, гракћу удовици турској:

Рани сина, пак шаљи на војску, —
Србија се умирит' не може!

Србија се одиста није умирила и себично уживала плодове свога ослобођења. Њена слобода била је само почетак српске слободе. И као када се камен баци у мирну воду, па се из првога маленог круга на воденој површини шире све већи кругови, тако се слобода српска из Шумадије ширила на остале и околне крајеве

српске. После Шумадије дошао је на ред остатак Београдског пашалука, затим окрузи на Морави и Тимоку, 1878 један знатан део Старе Србије. Млада Србија, Нова Србија, та мала земља која је у свима невољама сачувала своју велику душу, није престајала бринути бригу за цело Српство, истрајно и предано очувала је општу народну кућу, и ево сад цела Стара Србија, знатан део Маћедоније и један део Зете улазе у Србију, у већу Србију, — идући увек главном циљу, ка целој Србији«.

Заиста не може се бити равнодушан, читајући песничке и искрено казане речи овог великог идеолога демократије и југословенске мисли. Српска војска није ишла да »осваја«, већ да *ослобађа*. Србија није тежила ка величини ради империјализма, већ је тежила окупљању своје браће у једну етничку целину, која би — уколико је јача била утолико отпорнија према спољашњим непријатељима, и уколико је већа — утолико способнија за привредни напредак и за културно стваралаштво. Отуда је искрено речима Јована Скерлића проговорио цео народ, па се по тим високим идеалима, искрено схваћеним, почело и радити. Многе и многе наше људе из Јужне Србије чуо сам како ми, са неком врстом носталгије, говоре о томе лепом времену које је настало одмах иза ослобођења, како топло помињу то — по Косову »прво српско«. Искрено су примили искрену реч, топло су прихватили браћу која су им искрено дошла и крвљу својом завршила оно што су, као четници, синови Јужне Србије са идеалистима — четницима из Северне Србије започели пре тога рата. Државна управа имала је иста схватања која је имао сав народ, и све што је имала најбоље — послала је у Јужну Србију — најбоље команданте војске, најбоље судије, најбоље професоре, најбоље учитеље, у доброј мери пробрано друго чиновништво.

Организовање државне власти и свих потребних установа извршено је веома брзо, тако да није земља била под војном влашћу. Она је изједначена са дотадањом Краљевином Србијом, па су и уставна права проширена на нове крајеве. Судови су убрзо почели функционисати, школе су отворене, средње, учитељске, стручне, основне, а помишљало се и на стварање једне више школе у Скопљу. Чак се одмах мислило и на организовање научнога рада, на објективно научно испитивање ове велике и за науку веома интересантне области, дотле неприступачне правом и детаљном научном проучавању. Редак је пример у историји културе да се помишља на крупне културне задатке у време када се оружјем води борба за оно што је основа живота, за слободу, — па ипак у нашој новој историји ми смо имали два таква случаја: у време најтежих устаничких борби, 1811 године, у Карађорђевој Србији Доситеј Обрадовић отвара лицеј, који је први заметак београдске Велике школе и затим од 1905 године Универзитета; исто тако још пре светског рата основано је у Скопљу Друштво за проучавање Јужних крајева, први заметак данашњег у пуном смислу заслужног Скопског научног друштва. — Школе су у великом броју отваране, штампа је оживела, листови покретани, позориште

отворено, општи живвт почео је да буја, и све је претсказивало и епоху економског просперитета и великог културног полета. Изгледало је да се рат победне војске претворио у рат за културу и привредни напредак.

Али то доба пуно одушевљења и полета прекинуто је светским ратом и тешким искушењима за време окупације. Добар правац прекинут је, све добре намере поремећене. Тек после низа ратних година, са поновним ослобођењем, могло се помислити да се некад започети рад настави. Али тада, 1918 године, прилике су биле много теже, — потреба се наметала за обновом и Северне и Јужне Србије; држава беше изнурена ратом, а од најбољих њених синова многи и многи не беху више на својим местима — између жртава рата, ратних страхота, многих заразних болести и глади, које скупа износе скоро милион и пет стотина хиљада,—нестало је много десетина хиљада интелектуалаца, научника, професора, судија, инжењера, нарочито лекара, много за обнову привреде неопходних организатора. Отуда су већи задаци у Јужној Србији имали мање изгледа на брзи успех. Још једна велика тешкоћа је постојала. Док је 1912 године за нас постојао један велики, али не негативно формулисан, већ позитивно изражен проблем: свестрани развој целе Јужне Србије — новопазарског Санџака, Косова и Метохије, Скопскога Повардарја и Македоније, — дотле се у новој заједници у држави Срба, Хрвата и Словенаца наметали и други крупни проблеми — уравнотежавање и стварање народног југословенског јединства. Трошење снаге, уз велике напоре, ишло је на многе стране, — ма да је корисније имало бити: да се наставио рад из 1912, 1913 и 1914 године за Јужну Србију, — а да се за решавања нових проблема предвидела наредна етапа у сређивању државе. Тако се десило да се за онај свети задатак, који је себи поставила у ослободилачком рату Краљевина Србија, мобилисало мање стваралачких снага но 1912 године. Па ипак, поред многих лутања, многих појединачних погрешака, они који су искрено улагали напор и труд дочекали су да у данашње дане виде успех, успех који се не може превидети, који се не може порицати. У великој мери Јужна Србија, некада типична област старе непрепорођене Турске, постала је у добром смислу и у свима битним појавама европски крај, ушла је у темпо европске цивилизације.

Несумњиво је да је по завршетку светскога рата заведен у пуној мери правни поредак и загарантована лична и имовна безбедност. После једне краће епохе сам народ из појединих крајева се организовао да штити ред и поредак, у коме је видео прве основе за свој економски и општи напредак. И то осећање слободе није обухватило само све хришћане: то осећање проживели су и наши данашњи сугрђани муслиманске вере; ја сам чуо од многих сиротнијих Турака, радника и занатлија, да ово није празна реч, да су социјално и као грађани и они осетили благодети савременог државног уређења, а било ми је невероватно у првом тренутку када ми је један наш Торбеш из Држилова рекао да и њих Србија *ослободи*, а било ми је јасно када је објаснио да ни муслиманин

нашега језика није смео заноћити у шуми или се наћи на путу, где су господарили качаци и комите. Једнакост пред законима без обзира на вере прокламована је, и ред је заведен. Сваку санкцију за прекршаје имају да одређују државни судови, а поредак треба све боље и боље, све интимније и ближе са самим народом да организују управне власти.

Терети модерне државе велики су, природно је, и они свима тешко падају у време дуге економске кризе, која цео низ година црпе наш народни организам. Па ипак од средстава која су преостајала од издатака за северозападне крајеве, учињено је врло много за социјални и економски напредак. — Хигијена је нарочито у великој мери унапређена. Према ранијим приликама где се све стављало без јавно организованог систематског рада, — може се истаћи велики број водовода, чесама, других хигијенских услова неопходних за културни живот. Заиста, и данас се може наћи понеко село без чесме и без бунара, где пију воду из отворене реке; али то су данас веома ретки изузеци, док је то некад било много чешће. Хигијенски завод и соколске организације у овоме правцу имале су великога успеха. — Док су некада бање биле веома примитивне, неке само у виду обичних, ограђених или неограђених извора, — дотле се данас и у томе правцу види велики напредак. Многе су бање у доброј мери, а неке прилично уређене. У томе правцу још много чега има да се уради, — али су и досадањи резултати не само позитивни, но и значајни. Побољшање саобраћајних веза са бањама појачаће живот у њима, а тиме подићи њихову вредност, — па се чак, због велике лековитости неких бања, може и изван наше државе развити интересовање за те бање. — У саобраћају има несумњивог напретка и у развијању саобраћајне мреже и у квалитету саобраћајних средстава. Али, како се дуго чекало на неке линије, као Велес — Битољ, — требало би бар у будуће осигурати бржи развој, и не заборавити да је пруга Скопље — Охрид постала прешна, не само неопходна, и ради привредног развитка великог дела ове наше покрајине и ради развоја туризма, који такође има и привредни значај. Не треба пренебрегнути ни појачавање телефонске везе бар још једном линијом са Београдом, ма да је у овоме правцу, може се без претеривања рећи, Јужна Србија много добила својом разгранатом телеграфском и врло густом телефонском мрежом, — јер су све општине са већим средиштима везане телефонски. — Електрификација је знатно унапређена, а у томе је први услов за развитак индустрије.

Општа економска криза јако је погодила и Јужну Србију, као и друге наше крајеве. Али не треба заборавити да је до пре неколико година привредни живот у Скопљу текао као бујица, плодоносна и животворна, и да се у најновије време опет осећа полет у свима гранама. Трговина ће се појачати уколико се привредне гране буду боље развијале и уколико саобраћај буде ефикаснији и по ценама повољнији. Јужна Србија је, некада, била истакнута сточарска покрајина. Нова граница према Грчкој, створена после 1912 године, прекинула је наизменично искоришћавање

наших планинских сувата за време лета и топле солунске равнице за време зиме. Можда би један бољи аранжман са савезничком државом Грчком могао у овоме правцу бити врло користан. Ако се у питањима сточарства учинила нека грешка, — ипак се мора подвући велико старање да се ова привредна грана искористи, — а нарочито је од великог значаја подухват да се код нас прилагоди семе специјалне меке јапанске траве, чијом се употребом за исхрану оваца осигурава мекота и бољи квалитет вуне а спречава ломљивост влакана. — У производњи индустриских биљака, врло важној, можда основној привредној грани највећег дела Јужне Србије, на жалост, била је пре већег броја година, начињена велика празнина ограничавањем производње афиона, али можда неће бити немогуће при новим међународним аранжманима ову грешку поправити. Последњих година се почела обраћати велика пажња на проширење производње дувана, у жељи да то, као слободан артикал, постане предмет извозне трговине, а тиме врло значајан извор благостања ове покрајине. — Најзад, као привредна грана и рударство добија све већега значаја, а то се мери по великим капиталима страних конзорција, које чине огромне напоре да развију до пуне мере рударство у крајевима који су и у старој српској држави били у овоме правцу најзначајнији. Можда би, за шире масе становништва, било врло корисно када би се руда и прерађивала у нашој земљи, — и тада би ова покрајина имала веома значајан извор богатства.

У просвети и духовној култури учињено је веома много. Уметност, која је имала пун процват у старој српској држави, буди се, и ми данас имамо сликаре великога талента и значајне за данашњу нашу културу, чији оригинални радови достижу велику уметничку вредност, а савршене копије фресака васкрсавају код нас осећања прошлости. — У књижевности исто тако осећа се тежња да Јужна Србија себе изрази, а тај изражај нарочито у драми је врло карактеристичан. Штампа показује жив полет и напредак, и по квалитету и по обиљу. Позориште се стално развија и негујући народни, локални репертоар, оно има све боље изражен савремен и озбиљни карактер. — У школству такође има великога напретка. Према некадањем веома малом броју основних школа, данас их има релативно доста, иако још не довољно. Значајно је то да се број ових школа неколико пута повећао. Од тога много је важније да је некада, према старовремским, турским и другим, нарочито пропагандистичким школама, био мали број наших школа са потпуно квалификованим учитељима. Данас су школе доведене на ниво осталих школа у држави, те ће се оне даље развијати онако како се буду развијале све школе у нашој држави. Не треба заборавити да ипак данас у Јужној Србији има релативно више школа но у Врбаској бановини. — Средње школе по броју показују огроман пораст, и остаје само да им се, појачаним средствима и училима, омогући бољи ефекат рада. Грађанске и продужне школе су прека потреба, — али тек прилагођене локалним приликама оне би могле бити врло корисне за преоријентисање сточар-

ске привреде, гајење индустриских биљака, за свиларство, рибарство, копаничарство. Учитељска школа је на добром путу развитка, али би требало оделити мушку од женске школе, и отворити још једну у Прилепу, где је пре неколико година укинута.

Најзад непосредно после светскога рата, Јужна Србија је добила и једну вишу школску и научну установу — Филозофски факултет. Тиме је, истовремено, отпочело да се у Скопљу формира научно средиште. У крајевима где странац није могао без гаваза и без оружане пратње путовати, данас се слободно може научно испитивати и најзабаченије место, и у томе раду узимају учешћа не само наши научници, већ и истакнути претставници из других земаља. Уз факултет се развило и Скопско научно друштво, а научни рад у великој мери олакшава и разгранат Музеј Јужне Србије. За улогу коју Скопље у нашем народном животу има, потребно је потпуније организовати научни рад, а у првом реду подићи факултет на степен универзитета.

Овај општи напредак види се у рефлексу и по тежњи Скопља а и других места да уђу у угоднији начин живота. Темпо живота, интересовање по многобројним друштвима још боље све ово доказује.

*

За оне који су прошли кроз Јужну Србију са победничком војском данашњи изглед овога краја биће право откровење, поред свега шта се још могло урадити. Напредак неће порицати ни сви они који памте »турско време«, и који могу правити поређење, а који су пред својом савешћу дужни да то млађима од себе кажу. Али у нама који смо пошли 1912 године у ове крајеве са онаквим одушевљењем какво је осликао Јован Скерлић, — постоји унутрашња, психолошки разумљива носталгија: зашто се није, са оним првим племенитим идеализмом с којим се гинуло, урадило и још више, унаточ свим сметњама; постоји унутрашња, психолошки оправдана жеља за бољим, која у вези са прославом двадесетпетогодишњице изазива нову динамику, и васкрсава онај племенити идеализам из 1912 године.

Констатујући оно што је Јужна Србија добила у заједници са Северном Србијом, дужност је нагласити и оно што је Јужна Србија унела у наш заједнички народни и државни живот. — Пре свега стабилност државне заједнице прворедно је условљена заједницом Моравске и Вардарске долине, које су главна веза средње Европе и Средоземног Мора. Јужна Србија је, по своме становништву конструктиван крај, са људима реалних настројења. Они ће омогућити умногоме трезвен и стваралачки развој у будућности, када у већој мери буду примили иницијативу и одговорност за вођење многих општих послова. У привреди производња дувана осигурава огромне приходе држави, а без тога у нашу државу чак би се дуван са стране морао увозити.

Наилазећи после двадесет и пет година на реално схваћене интересе заједнице целог српског народа, ми морамо Јужној Србији осигурати пун развој и најлепши просперитет, да би и она постала

правом основом наше државе, и гаранцијом њенога напретка. У томе правцу, поправљајући све што може бити још боље, треба до максимума развити привреду, сточарство, индустриске биљке, рударство. А као знак залоге за ту све лепшу и све плодоноснију будућност, треба у ове светле дане дати доказа о томе какав значај Скопље има за српски народ и за целу Југославију. Скопљу треба омогућити да постане прави културни центар, тиме што ће се, отварањем правног факултета, у њему формирати универзитет, а тиме и развијањем Скопског научног друштва Скопље ће постати прави центар науке, чији ће плодови бити од драгоценог значаја за нашу културу.

САДРЖАЈ

САДРЖАЈ

Страна

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ПЕТАР II (слика) . III

ВИТЕШКИ КРАЉ АЛЕКСАНДАР I УЈЕДИНИТЕЉ (слика) V

КРАЉ ПЕТАР I ВЕЛИКИ ОСЛОБОДИЛАЦ (слика) . VII

НА ВАРДАРУ од *Војислава Илића* (* 1862 — † 1894) . IX

ПРЕДГОВОР од *Алексе Јовановића*, уредника, претседника Одбора за прославу . . . . . XI—XIV

ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *д-ра Војислава С. Радовановића* (са 33 сл. у тексту и 1 картом у прилогу) 1

УВОД 1

I. ГЛАВНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ . . 2

1. Област, границе и положај 2
а) Област, 2.—б) Границе, 3.—в) Положај, 11.

2. Географска улога у историском развоју нашег народа 26

3. Географски значај у саставу данашње нам државе 61

II. ПРИРОДА 67

1. Грађа и облици земљишта 67

2. Воде и поднебље 107

3. Биогеографске особине 116

III. ЧОВЕК И КУЛТУРА 119

Завршна напомена, са списком писаца чија су важнија дела употребљена за овај рад . . 134

Прегледна карта Јужне Србије, размер 1:1,000.000 (прилог)

КРАТАК ПРЕГЛЕД ВЕГЕТАЦИЈЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *И. Черњавског, И. Рудског* и *Т. Сошке* (са 2 скице и 2 слике у тексту) 135

Страна

Потолинска вегетација 138
Шумска вегетација 146
Високопланински појас 154
Литература 158

ФАУНА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *д-ра Станка Карамана* (са 5 слика у тексту) 161
Литература 175

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПЕДОЛОГИЈЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *Виктора К. Нејгебауера* (са 1 скицом у тексту) 181
Педолошки супстрат 181
Међусобни однос педогенетичких фактора . . 182
Типови земљишта 184
Литература 189

ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 191

I. ЈУЖНА СРБИЈА ОД V ВЕКА ДО КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА од *д-ра Миодрага Пурковића* (са 13 слика у тексту) 191
Ширење Рашке према Југу 196
Јужна Србија под Турцима 222

II. ЈУЖНА СРБИЈА ОД КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА ДО ДАНАС 227
1) НАЦИОНАЛНО БУЂЕЊЕ од *Милоша Ракића* 227
Литература 239
2) СРПСКЕ ШКОЛЕ ПОД ТУРЦИМА од *Ал. Јовановића* (са 3 факсимила и 1 сл. у тексту) 241
А. Наше старе школе 241
Б. Модернизовање наших школа манаст. типа 244
В. Обнова наше просвете: модерна школа . 259
3) ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ПОД ТУРЦИМА од *Ал. Јовановића* (са 22 слике у тексту) 271
Карактер борбе — Узроци покрета — Постанак — Развој — Резултати 271
4) РАТ 1912 ГОДИНЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од дивиз. ђенерала *Милана Јечменића*, почасног ађутанта Њ. В. Краља (са 5 слика у тексту) 309

III. ИСТОРИСКИ СПОМЕНИЦИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 327
1) АНТИЧКИ СПОМЕНИЦИ од *д-ра Николе Вулића* (са 12 слика у тексту) 327
2) ВИЗАНТИСКИ СПОМЕНИЦИ од *д-ра Франца Месеснела* (са 12 слика у тексту) . . 345

Страна

3) СТАРИ СРПСКИ СПОМЕНИЦИ од *д-ра Франца Месеснела* (са 29 слика у тексту) . 361

ЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ од *д-ра Миленка С. Филиповића* (са 10 слика у тексту) 387
ЕТНИЧКИ ПОЛОЖАЈ 387
СРЕДЊИ ВЕК 391
ТУРСКО ДОБА 403
ПЕРИОД ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 420
БРОЈ И ПОДЕЛА СТАНОВНИШТВА 421
Број становништва 421
Распоред и даља подела етничких група . . 428
1. Рашка, 429. — 2. Косовско-Метохиска Област,430.— 3. Повардарје, 434.— 4. Дебарска Област, 437. — 5. Шопски крајеви, 438. — 6. Македонија, 438.
ГЛАВНЕ ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ СРБА . . . 439
Народне ношње 439
Друштвени живот 451
Заједнице по крвном сродству, 452. — Род, 455. — Народно презивање, 456 — Братство, 457. — Заједнице по територијалном принципу, 457. — Класе по полу и узрасту, 460. — Посебне култне заједнице, 462.
Обичаји 462
а) Верски обичаји 462
Служба, 462. — Опште славе, 467. — Божић, 468. — Празници у пролеће, 470. — Празници у лето, 473. — Празници у јесен, 474.
б) Обичаји у личном и породичном животу . 475
Обичаји приликом рођења, 475. — Женидба и удаја, 476. — Обичаји приликом смрти и погреба, 483.
ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ НЕСРПСКОГ СТАНОВНИШТВА 487
Арбанаси 487
Турци 491
Цинцари 493
Цигани 495
Литература 496

ДИЈАЛЕКАТСКА ИСПИТИВАЊА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *Делимира Лазаревића* 499
Литература 521

ПРИВРЕДА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 523
I. ПОЉСКА РАДИНОСТ 523
1) ПОЉОПРИВРЕДА од *Јанка Вукичевића* . 523
1. Поседи и аграрни односи, 524. — 2. Стручна образованост земљорадника, 526. — 3. Обрада земље и биљна производња, 527. — 4. Сточарство, 529. — 5. Пољопри-

Страна

вредно задругарство, 530. — 6. Саобраћајна средства и тржишта, 530.

2) БИЉНА ПРОИЗВОДЊА од *д-ра Благоја Рогановића* (са 4 слике у тексту) . . . 533
I) Природни услови за биљну производњу 533
II) Социјално-пољопривредни односи и обрађена земља до ослобођења 534
III) Затечене културне биљке и начин обраде земљишта 536
1. Житарице — цереалије 538
Пшеница, 539. — Кукуруз, 540. — Јечам, овас, раж, 541. — Пиринач, 541.
2. Индустриске биљке 543
Памук, 543. — Опиумски мак, 547. — Сезам, 551. — Конопља и лан, 551. — Дуван, 552.
3. Повртарски усеви 553
4. Сточно, пићно биље 554
IV) Новоуведене културне биљке после ослобођења 554
Уљана репица, 556.—Земљани орах — кикирики, 556. — Рицинус, 557.—Амерички слатки кромпир, 557
Литература 559

3) ВОЋАРСТВО од *инж. Вјекослава Буждона* (са 4 слике у тексту) . . 561

4) ВИНОГРАДАРСТВО од *инж. Александра Тасића* 567

5) СТОЧАРСТВО од *Александра Цијука* (са 9 слика у тексту) 573
Коњарство, 577. — Магарци, муле и мазге, 580. — Говедарство, 580. — Биволи, 583. — Овчарство, 583. — Козарство, 585. — Свињарство, 585. — Живинарство, 586. — Пчеларство, 586. — Свиларство, 587.

6) РИБАРСТВО од *д-ра Синише Станковића* (са 1 сликом у тексту) 589
Језера 591
Охридско Језеро, 591. — Преспанско Језеро, 598. — Дојранско Језеро, 600.
Текуће воде 603
Промет риба 605
Рибари и рибарске задруге . . . 606

7) ВЕТЕРИНАРСТВО од *Душана Ј. Марковића* 609
1. Опште напомене, 609. 2. Сточне заразе, 611. —3. Трговина и извоз стоке, 617. — 4. Ветеринарска контрола, 619. — 5. Организација државне ветеринарске службе, 620. — 6. Самоуправна ветеринарска служба, 622. — 7. Стручна и сталешка ветеринарска организација, 623. — 8. Пољопривредно занатство, 625.

Страна

8) ЗАДРУГАРСТВО од *Петра Т. Михаиловића* (са 1 сликом у тексту) 627

Филијала главног савеза српских земљорадничких задруга у Скопљу, 629. — Бановинска задруга за пољопривредни кредит у Скопљу, 630. – Савез аграрних задруга у Скопљу, 632. — Савез сточарских и селекциских задруга у Скопљу, 633. — Савез вардарских виноградарско-воћарских задруга у Скопљу, 634. — Савез произвођачких задруга у Скопљу, 634.

9) ПОЉОПРИВРЕДНЕ ШКОЛЕ од *д-ра Душана С. Росића* (са 4 слике у тексту) . . . 635

10) ШУМАРСТВО од *инж. Љубомира Марковића* (са 12 слика у тексту) 645

I) Општи део 645

II) Облик и садржина наших шума . . 647

III) Шумарска служба и њена организација . 650

1. Период пре ослобођења, 650.— 2. Државна шумска управа после 1912 г., 651. — 3. Надзорна шумска служба, 652.

IV) Проблеми шумске привреде Јужне Србије 653

1. Важност шума и значај њених производа за живот и напредак народа, 653. – 2. Ограничавање шума, 654. — 3. Статистика шума, 654.—4. Чување државних шума, 655. — 5. Чување недржавних шума, 656. — 6. Планско уређење шума, 656. — 7. Планско уређење и мелиорација сувата, 657. — 8. Пошумљавање голети, 658. — 9. Уређење бујичних потока, 662. – 10. Експлоатација шумских производа, 662.—11. Режиско искоришћавање државних шума, 664. — 12. Смоларење црнобороврих шума, 665. — 13. Путеви, туризам, планинарство, 666.

V) Финансиски биланс 666

II. ГРАДСКА РАДИНОСТ 669

1) ТРГОВИНА ДО КРАЈА XVIII ВЕКА од *д-ра Атанасија Урошевића* 669

Литература 674

2) ТРГОВИНА У XIX ВЕКУ од *Милоша И. Ракића* (са 2 слике у тексту) 675

Трговачке везе са Србијом, 676. — Везе са Босном, 676. — Везе са Аустријом и Угарском, 677. — Везе са Бугарском и Турском, 677. — Везе са Француском и Немачком, 677. — Везе са грчком Македонијом, 678. — Везе са Албанијом и Италијом, 679. — Везе са Дубровником, 679 — Везе са Русијом, 679. — Каравански саобраћај, 680. – Новац, 681.

Литература 683

3) ТРГОВИНА, ЗАНАТСТВО, ИНДУСТРИЈА, КРЕДИТНЕ УСТАНОВЕ ОД 1875 ДО 1937 ГОДИНЕ од *Милана Чемерикића* (са 5 слика и 4 факсимила у тексту) 685

Страна

А. Уочи ослобођења (1875—1912) . . . 686
1. Преоријентација саобраћаја, 686. — 2. Структура тржишта, 688, — 3. Солунска пенетрација у унутрашњост, 690. — 4 Кредит и кредитне установе, 693. — 5. Покушаји еманципације, фондови, 695. — 6. Друге српске привредне установе, 698.

Б. После ослобођења (1912—1937) . . . 702
1. Прегруписавање тржишта, 702. — 2. Привредно законодавство, 705. — 3. Стручне школе, 706. — 4. Трговина, 709. — 5. Занатство, 712. — 6. Индустрија, 715. — 7. Банке, 719. — 8. Анализа банкарства, 722. — 9. Остале новчане установе, 725. — 10. Повлашћене државне банке, 728.

4) ТУРИЗАМ од *инж. Орестија Крстића* . 733

5) РУДАРСТВО од *Мориса М. Алкалаја* (са 2 слике у тексту) 739
1. Трепча Мајнс Лтд., 740. — 2. Копаоник Мајнс Лтд., 742. — 3. Злетово Мајнс Лтд., 742.—4. Ново Брдо Мајнс Лтд., 742. — 5. Косово а. д., 742 — 6 Рудник магнезита Голеш, 742. — 7. Хромни рудници М. Асео, 744. — 8. Рудници Алатини Мајнс Лтд., 745. — 9. Лепенац а. д., 745. — 10 Рудник угља Нерези, 745. — 11. Рудник угља Катлановo, 746. — 12. Рудник хрома Лојане, 746.

ТЕХНИКА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 749

1) ГРАЂЕВИНАРСТВО од *инж. Момчила К. Томића* 749

2) САОБРАЋАЈ од *инж. Рада Убавића* . . 755
Друмови, 755. — Железнице, 758.

СОЦИЈАЛНА ПИТАЊА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 761

1) КУРАТИВНА МЕДИЦИНА од *д-ра Слободана Т. Паламаревића* 761

2) ПРЕВЕНТИВНА МЕДИЦИНА . . . 767

А. ЗДРАВСТВЕНА СЛУЖБА од *д-ра Душана Антића* 767
Маларија, 772. — Заразне болести, 774. — Социјална заштита, 775. — Здравствена просвета, 776.

Б. АСАНАЦИОНИ РАДОВИ од *инж. Стојимира Симића* (са 4 слике у тексту) . 777

3) БАЊЕ И МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ од *д-ра Душана С. Алексића* (са 3 слике у тексту) . 787

Стање пре и после ослобођења . . . 787

Бање 788
Катлановска Бања, 789.—Дебарска Бања, 793. — Негорачка Бања, 794.—Косовратска Бања, 794. — Кочанска Бања, 795.—Тетовска Бањица, 795. — Струмичка Бања, 795.—Клокотска Бања, 796. — Штипска Бања, 796. — Пројевска Бања, 796. — Прибојска Бања, 796, — Новопазарска Бања, 796 — Бањска, 796.—Милошева Бања, 797.

Минералне воде 797

Страна

4) РАЗВИТАК ГРАДОВА И ВАРОШИЦА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО ДАНАС од *архит. Јосифа Михаиловића* (са 10 слика у тексту)
Берово, 808. – Битољ, 808. — Валандово, 809. — Велес, 809. – Гостивар, 810. — Ђаковица, 810. — Ђевђелија, 810. — Кичево, 810. — Кочане, 810. — Кос. Митровица, 811. Куманово, 811. — Нови Пазар, 812. — Прилеп, 812. — Призрен, 812. — Приштина, 812. — Ресан, 813. — Свети Никола, 813. — Сјеница, 813. — Струмица, 814. — Струга, 814. — Урошевац, 814. – Царево Село, 815. — Штип, 815. — Скопље, 815.

5) АГРАРНА РЕФОРМА И НАСЕЉАВАЊЕ од *д-ра Атанасија Урошевића* (са 1 графиконом у тексту) 819
Аграрни односи под Турцима и аграрна реформа по ослобођењу . . . 820
Насељавање 828
Литература 833

КЊИЖЕВНОСТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 835
1) СТАРА КЊИЖЕВНОСТ од *д-ра Миливоја Павловића* 835
2) НОВА КЊИЖЕВНОСТ од *Слободана Јовановића* 847
3) НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ од *Ђорђа Киселиновића* 857
Епска поезија 858
Лирска поезија 865
Народне приповетке 884
Поговор 886

ШТАМПА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *Петра Митропана* 887

ШКОЛСТВО ЈУЖНЕ СРБИЈЕ ОД 1912 ДО 1937 ГОДИНЕ од *Свет. К. Марковића* и *Јакова Ивановића* (са 10 слика и 4 графикона у тексту) 907
НАРОДНЕ ШКОЛЕ 907
1) Народне школе од ослобођења 1912 до окупације аустро-немачко-бугарске . . . 909
2) Народне школе од 1918 до данас . . . 915
3) Статистика школства 919
СРЕДЊЕ ШКОЛЕ 929
Гимназије 929
Стручне школе 939
1) Грађанске школе 939
2) Учитељске школе 941
3) Богословије 945
4) Трговачке академије и друге привредне стручне школе 946
5) Медресе 947

Страна

ВИШЕ ШКОЛЕ 947
Филозофски факултет у Скопљу . . . 947
ЂАЧКЕ ДРУЖИНЕ 949
НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ 951

ПОЗОРИШТЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ од *Василија Илића* 957

ЈУЖНА СРБИЈА У СВЕТЛОСТИ МУЗИКЕ од *Косте Манојловића* (са 4 факсимила) 967

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА, УПРАВНЕ ВЛАСТИ И СУДСТВО . 979
1) АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ТУРСКЕ ДО 1912 ГОДИНЕ од *Ферида Ф. Бајрама* . 979
2) УПРАВНЕ ВЛАСТИ од *Лесте Николића* . 983
УПРАВА ПРЕ ОСЛОБОЂЕЊА . . . 983
Врховна управа 983
Султан и његов двор, 983. — Велики везир, 984. — Министарски савет, 984. — Државни савет, 984. — Министарства и министри, 984.
Подређена управа 988
Управа вилајета, 989. — Управа санџака, 990. — Управа среза, 991. — Управа нахије, 991. — Управа села, 992. — Управа градске општине, 992.
УПРАВА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА . . 993
3) СУДСТВО У ТУРСКОЈ ЦАРЕВИНИ од *Трајана Живковића* 995
Систем и извори турског одн. муслиман. права 995
Устројство судова и судије 996
Привилегије немуслимана у Турској . . 998
Капитулације 999
4) СУДСТВО ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА од *Николе К. Лозанића* 1001

ДРУШТВА И УСТАНОВЕ од *Мирка Јовановића** (са 7 слика у тексту) 1007
I. НАУКА 1007
МУЗЕЈ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ од *д-ра Вој. С. Радовановића* 1007
СКОПСКО НАУЧНО ДРУШТВО од *д-ра Вој. С. Радовановића* 1008
Географско друштво (одсек), 1010. — Друштво за српски језик и књижевност, 1010. — Педагошко друштво, 1010. — Православни црквени музеј у Скопљу, 1010.
II. НАЦИОНАЛНА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА . 1011
Друштво Св. Саве, 1011. — Друштво »Св. Сава« у Призрену, 1011. — »Просвета«, 1011. — Омладинско друштво

* Све прилоге непотписане израдио исти писац.

Страна

»Св. Недеља« у Призрену, 1011. — »Гајрет«, 1012. — Народне књижнице и читаонице, 1012. — Народни универзитети, 1013.

ПЕВАЧКА И МУЗИЧКА ДРУШТВА од *Стојана Зафировића* 1014

Музичка школа Певачког друштва »Мокрањац« у Скопљу, 1018. — Позоришно-делетантска друштва, 1018. — Свештеничка књижевна задруга Скопске епархије, 1018. — Бачки дом Краља Александра I у Скопљу, 1018. — Друштво за обнову ман. Грачанице, 1019. — Трезвењачка друштва, 1019. — Студентска удружења, 1019. — Феријални савез, 1020. — Друштво за унапређење туризма »Југ«, 1020. — Културна лига у Скопљу, 1020. — Руске колоније, 1020. — »Јефимија«, 1021. — Музичка друштва, 1021.

III. НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ 1021

Народна одбрана, 1021. — Јадранска стража, 1023. — »Препород«, 1023. — »Трст — Горица — Ријека«, 1023.

IV. НАЦИОНАЛНО ВИТЕШТВО 1023

Соколство, 1023. — Аеро-клуб »Наша крила«, 1029. — Удружење резервних официра и ратника, 1030. — Удружење ратних инвалида, 1031. — Удружење четника, 1031. — Удружење ђака-ратника, 1031. — Удружење првих српских регрута, 1032 — Стрељачке дружине, 1032. — Добровољне ватрогасне чете, 1032. — Обавезно телесно васпитање, 1032. — Коло јахача »Кнез Михаило«, 1033. — Жупа извидника и планинки, 1033.

V. СПОРТ 1034

Ногомет, 1034. — Планинарство, 1034. — Смучарство, 1034. — Тенис-клуб, 1035. — Бициклистички клуб, 1035. — Веслачки клуб, 1035. — Ловачка друштва, 1035. — Шаховска игра, 1035.

VI. ХУМАНОСТ 1036

Црвени Крст, 1036. — Лига против туберкулозе, 1037. — Хумана друштва, 1037.—

VII. ЖЕНСКА УДРУЖЕЊА од *Емилије Јовановић* 1038

VIII. ВЕРСКО-ПРОСВЕТНА ДРУШТВА 1046

Православна хришћанска заједница 1046. — Католичка акција, 1047. — Клуб скопских Јевреја, 1047.

IX. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ УСТАНОВЕ . . 1047

Окружни уред за осигурање радника, 1047. — »Аграрна мисао«, 1049.

X. САВЕЗНИЧКА И ПРИЈАТЕЉСКА ДРУШТВА 1049

Југословенско-чехословачка лига, 1049. — Југословенско-пољска лига, 1049. — Друштво пријатеља Француске, 1049. — Друштво пријатеља Велике Британије и Америке, 1050 — Чехословачка беседа, 1050.

ПОСЛЕ ДВАДЕСЕТПЕТ ГОДИНА од *д-ра Миливоја Павловића* 1051

САДРЖАЈ . . . . . 1061—1069

ПРЕГЛЕДНА КАРТА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

од Д-ра Вој. С. Радовановића

нацртао Борис Н. Шпора

Размер 1:1.000.000

10 5 0 10 20 30 40 50

- Бановинска средишта.
- Срески места.
- Манастири.
- Бање.
- Рударски места.
- Развалине.
- Железничке станице (прелази) и разводи.
- Железничке пруге нормалног колосека.
- Железничке пруге узаног колосека.
- Главни државни путеви.
- Бановински путеви.
- Остали путеви.
- Државна граница.
- Граница Јужне Србије — стара турска граница Ст. Србије према Сев. Србији, Босни са Херцеговином и Црној Гори.
- Граница између Краљевине Србије и Црне Горе од 1912 до 1918 год.
- Граница источних области Јужне и Северне Србије приликом ослобођења 1915 г.
- Граница смедеревске области приликом дељења Црној Гори 1912 год.
- Бановинске границе.